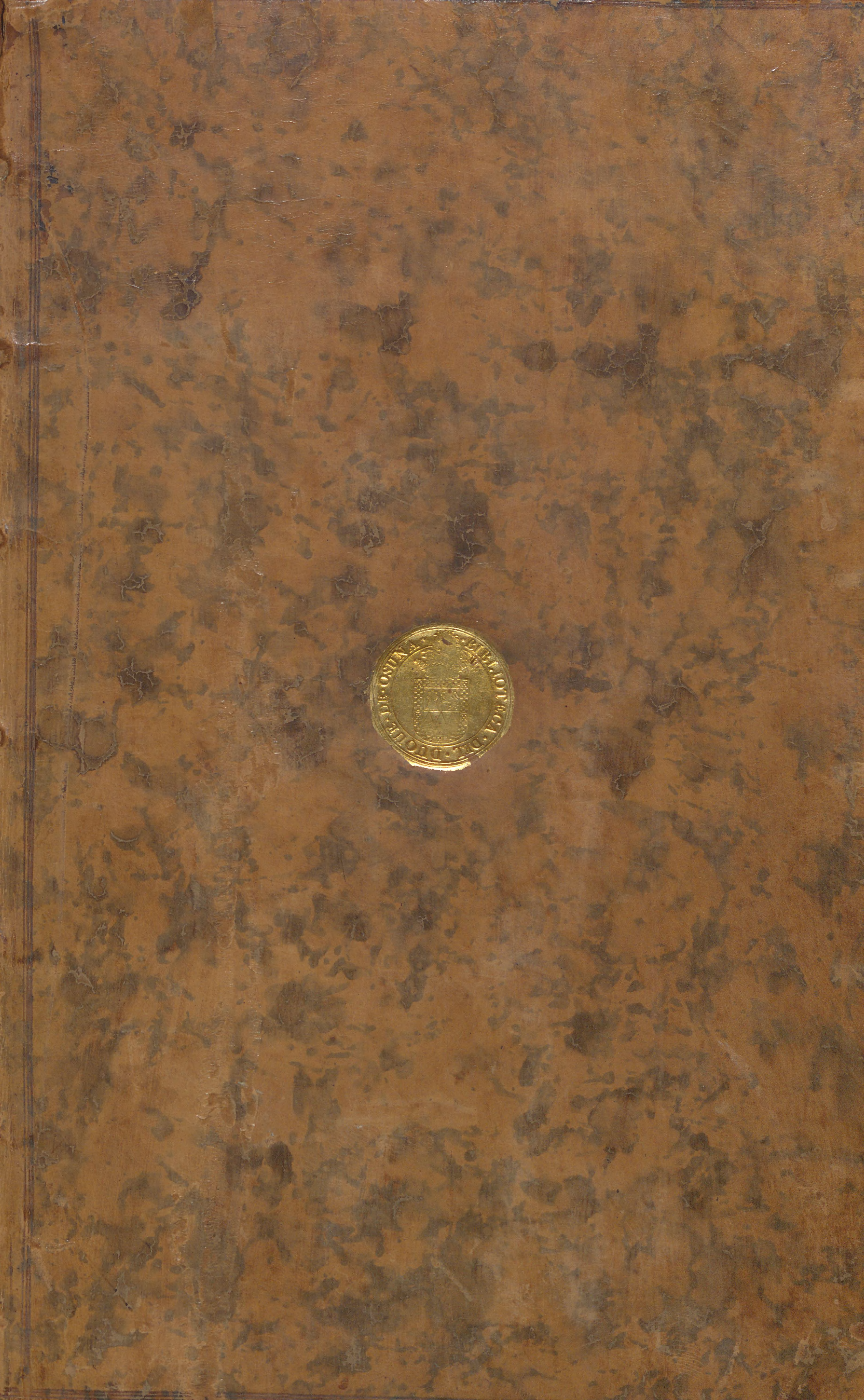

BIBLIOTECA · DEL · DUQUE · DE · OSUNA





THESAVRVS ANTIQVITATVM ET HISTORIARVM ITALIAE, REGIONIS TRANSPADANAE ET ALPIBVS VICINAE.

TOMI QVARTI PARS SECVNDA.

vertoont is by Pieter vander Aa, Stads en Universiteyts Drucker tot Leyden, hoe dat hy Supplt. voor circa sestien jaren hadde Gedrukt ende Uytgegeven de drie eerste Tomi van den Thesaurus Antiquitatum & Historiarum Italiæ, Neapolis, Siciliæ, Sardiniæ, &c. Joannis Georgii Grævii in Folio cum Figuris, en sedert sich besich gehouden, om de verdere seven Tomi, tot het voorsz. Werk behorende in ordre te brengen, en mede uyt te voeren, en waerinne den Supplt. jegenwoordigh soo verre was geavanceert, dat de meeste Tractaten, die in het voorn. Werk souden komen, reets voldrukt lagen, en alle binnen korten tyd by hem Supplt. aen den dagh stonden te komen, met de Voorredens vanden Hre Professor Petrus Burmannus, sijnde het compleete Register van alle die Tractaten, aen ons geexhibeert, (uytgesondert eenige Manuscripten, die den Supplt. van buytens Lands waren beloofd, en welckers namen hem als noch onbekent waren) hebbende geen Boeckverkoper hier te Lande eenig eygendom van Copyrecht aen het selve, waer door by gevolgh niemand wierd benadeelt, dogh alsoo den Supplt. beducht was, dat eenige nydige, off baetsoekende Menschen, 't sy binnen off buytens Lands, hem de voorsz. Thesaurus in 't geheel, off ten deele, off de raerste Tractaten off Figuren, daer uyt mochte komen hem na te drucken, off na te maecken, waar door hy van alle syne execessive kosten, vlijt en arbeyt sedert soo veele jaren daer aen gedaen, en noch vervolgens te doen, soude versteken syn, soo was den Supplt. tot verhoedinge van het selve te rade geworden, hem te keeren tot Ons, versoeckende Onse Octroy, ofte Privilegie voor den tijd van vyftien eerst achter een volgende jaren, soo voor sich selven, als oock voor die geene dewelcke namaels syn Recht, ofte Actie souden mogen verkrijgen, omme de voorn. Thesaurus Antiquitatem & Historiarum Italiæ, Neapolis, Siciliæ, Sardiniæ, &c. in Folio X. Tomis cum Figuris, alleen met seclusie van allen anderen te mogen drucken, doen drucken, uytgeven, en verkopen, alles by malkanderen compleet, ofte wel yder Tomus, off Tractaet apart, soo als het den Supplt. voor syn interest best oirbaer soude vinden, met expres verbod, waar by aan allen, en eenen ygelycken buyten hem Supplt. ofte die syn actie off recht namaels mochten verkrygen, door ons wierd verboden de voorn. Thesaurus Antiquitatum & Historiarum Italiæ, Neapolis, Siciliæ, Sardiniæ, &c. in Folio, X. Tomis cum Figuris, in 't geheel noch ten deele, noch een, off meer aparte Tractaten, off Platen daer uyt te mogen drucken, noch namaecken, te doen drucken, off doen namaecken, uyt te geven, te verhandelen, off te verkopen, ofte elders buyten desen Lande gedruckt, off nagemaeckt, deselve niet te mogen inbrengen, te verhandelen, off te verkopen, telkens op verbeurte van alle de gedrukte, nagedruckte, nagemaekte, ingebrachte, verhandelde, off verkogte Exemplaren, off Platen, mitsgaders een pœne van drie duysent guldens by ons tegens de Contraventeurs te stellen, soo dickwils, en menighmalen, als deselve souden werden achterhaeld; SOO IST, *dat Wy de saek, ende 't versoek voorsz. overgemerkt hebbende, ende genegen wesende ter beede van den Supplt. uyt Onse rechte wetenschap, Souveraine magt, ende authoriteyt, den selven Supplt. geconsenteert, geaccordeert, ende geoctroyeert hebben, consenteeren, accordeeren, en octroyeeren hem mitsdesen, dat hy geduyrende den tyd van vyftien eerst achter een volgende jaren, de voorsz. Thesaurus Antiquitatum & Historiarum Italiæ, Neapolis, Siciliæ, Sardiniæ, &c. in Folio X. Tomis cum Figuris, (inhoudende de hier onder gespecificeerde Tractaten) binnen onsen voorsz. Lande met seclusie van allen anderen, alleen sal mogen drucken, doen drucken, uytgeven, ende verkopen, alles by malkander compleet, ofte wel yder Tomus, off Tractaet apart, soo als het den Supplt. voor syn intrest best oirbaar sal vinden, verbiedende daerom allen, ende een ygelycken buyten hem Supplt., ofte die namaels syn actie off recht soude mogen verkrygen, den voorn. Thesaurus Antiquitatum & Historiarum Italiæ, Neapolis, Siciliæ, Sardiniæ, &c. in 't geheel, noch ten deelen, nochte een, off meer aparte Tractaten, off Platen daer uyt te drucken, noch na te maken, ofte te doen drucken, off doen na maecken, uyt te geven, te verhandelen, ofte te verkopen, noch elders buyten Onsen voorsz. Lande gedruckt, off naergemaeckt, deselve binnen den selven Onsen Lande te mogen brengen, uytgeven, verhandelen off verkoopen, op de verbeurte van alle de gedruckte, nagedruckte, nagemaeckte, ingebrachte, verhandelde ofte verkogte Exemplaren, ofte Platen, mitsgaders een boete van drie duysent guldens daer en boven te verbeuren, te appliceren een derde part voor den Officier, die de Calange doen sal, een derde part voor den armen der plaatse daer het casus voorvallen sal, en het resterende derde part voor den Supplt. ende dit telkens en soo menigmael, als deselve sullen werden achterhaelt, des dat dit Octroy, en Privilegie niet betreckelyck sal syn op Philippi Parutæ Sicilia in het Italiaens met verscheyde platen tot Lions, volgens den Titel plaat gedruckt, maer dat aen de houders van dien sal werden gelaten de vryheyt, omme dat Boek alsoo te mogen debiteren, en selfs indien sy sulcx souden komen goed te vinden, dat Boeck alleen in die taal, ende met die Platen (dog sonder eenige verandering van Text off Platen by den Supplt. gedruckt) te mogen herdrucken, en alsoo uytgeven, alles in dien verstande, dat Wy den Supplt. met desen Onsen Octroye alleen willende gratificeren tot verhoedinge van schade door het nadrucken van den voorsz. Thesaurus Antiquitatum & Historiarum Italiæ, Neapolis, Siciliæ, Sardiniæ, &c. daer door in geenen deele verstaen, den inhouden van dien te authoriseren, ofte te advoueren ende veel min deselve onder onse protexie, ende beschermínge eenig meerder credit, aensien, ofte reputatie te geven, nemaer den Supplt. in cas daerinne iets onbehoorlycx soude influeren, alle het selve tot synen laste gehouden wesen sal te verantwoorden, tot dien eynde wel expresselyk begerende, dat by aldien hy dese Onsen Octroye voor den selven Thesaurus Antiquitatum & Historiarum Italiæ, Neapolis, Siciliæ, Sardiniæ &c. sal willen stellen, daer van geen geabrevieerde, ofte gecontraheerde mentie sal mogen maken, nemaer gehouden sal wesen, het selve Octroy in 't geheel, ende sonder eenige Omissie daer voor te drucken, ofte te doen drucken, ende dat hy oock gehouden sal syn een Exemplaer van den voorsz. Thesaurus Antiquitatum & Historiarum Italiæ, Neapolis, Siciliæ, Sardiniae, &c. gebonden, en wel geconditioneert te brengen in de Biblioteecq van Onse Universiteyt tot Leyden, ende daer van behoorlyck te doen blycken, alles op pœne van het effect van dien te verliesen; ende ten eynde den Supplt. desen Onsen Consente en Octroye moge genieten als naer behoren, lasten Wy allen ende eenen ygelycken dien 't aangaen mag, dat sy den Supplt. van den inhoude van desen doen laten ende gedogen, rustelyck, vredelyck ende volkomentlyk genieten. ende gebruycken, cesseerende alle beleth ende wederseggen ter contrarie. Gedaen in den Hage onder Onsen Grooten Zegele hier onder aen doen hangen, op den sevenentwintigste Iuny in 't jaer onses Heeren en Zaligmakers seventhien hondert en eenentwintig.*

Register off Lyste der Tractaten, die in de Thesaurus Antiquitatum & Historiarum, Italiæ, Neapolis, Siciliæ, Sardiniæ &c. sullen komen.

Gabriël Barrius de Laudibus Italiæ. Petri Leonis Casellæ de Primis Italiæ Colonis Liber. Jacobi Bracellii Oræ Ligusticæ Descriptio & de Claris Genuensibus Libellus. Gaudentii Merulæ de Gallorum Cisalpinorum Antiquitate ac Origine Libri III. Bonaventuræ Castillionei de Gallorum Insubrum Antiquis sedibus Liber. Vberti Folietæ Historiæ Genuensium Libri XII. - - - Clarorum Ligurum Elogia. - - - Conjuratio Joannis Ludovici Flisci. Tumultus Neapolitani. Cædes Petri Ludovici Farnesii, Placentiæ Ducis. - - - de Sacro Fœdere in Selimum, Libri IV. Ejusdem Variæ Expeditiones in Africam, cum Obsidione Melitæ. - - Opuscula nonnulla Varii Argumenti. Jacobi Bracelli de Bello, quod inter Hispanos & Genuenses Seculo suo gestum, Libri V. Additum est Diploma miræ Antiquitatis Tabellæ in agro Genuensi repertæ. Jacobi Bonfadii, Annalium Genuensium ab Anno MDXXVIII. Libri V. Hieronymi de Marinis Genua, sive Dominii, Gubernationis, Potentiæ, Dignitatis Serenissimæ Reipublicæ Genuensis compendiaria descriptio. Petri Bizari perbrevis Dissertatio de Vniverso Reipublicæ Genuensis statu & administratione. Reipublicæ Genuensis Leges Novæ a Petro Bizaro. Andreæ Alciati Rerum Patriæ, seu Historiæ Mediolanensis, Libri IV. Tristani Calchi Historiæ Patriæ Libri XX. Cum notis Joannis Guilielmi Calaveroni. - - - Residua, hoc est Historiæ Patriæ Liber XXI. & XXII. aliaque. Josephi Ripamontii Historiæ Patriæ Libri XXIII. ab anno salutis CIϽCCCXII. qui Tristano Calcho Patriæ Historiæ finis; desumitur novi Operis initium & tempora insecuta memorantur, in III. Partes distincta. - - - Historiæ Patriæ Continuatio, comprehensa octo Libris. Galeatii Capellæ de Bello Mediolanensi, seu de rebus in Italia gestis pro restitutione Francisci Sfortiæ II. Mediolanensium Ducis, ab anno MDXXI. usque ad MDXXX. Libri VIII. Caroli a Basilica Petri de Metropoli Mediolanensi Libellus. Georgii Merulæ Antiquitatis Vicecomitum Libri X. Pauli Jovii Vitæ Duodecim Vicecomitum, Mediolani Principum, singulorum veris Imaginibus illustratæ. Jo. Ant. Castellionæi Mediolanenses Antiquitates. Bernardi Sacci Historiæ Ticinensis Libri X. Jo. Chrysostomi Zanchi de Orobiorum, sive Cenomanorum Origine, Libri tres. Joannis Baptistæ Villanovæ. Laudis Pompejæ, sive Laudæ (nunc Lodi) Vrbis Historia. Othonis Morenæ & Acerbi Othonis F. Rerum Laudensium, tempore Federici Ænobarbi Cæsaris, Historia Cum notis & emendationibus Felicis Osii. Eryci Puteani Historiæ Cisalpinæ Libri duo. Alexandri Duketi Comi Vrbis brevis Historia & Descriptio. Camilli Ghilini Telinæ Vallis ac Larii Lacus particularis Descriptio. Pauli Jovii Larii Lacus (hodie Comensis) Descriptio. Galeatii Capellæ, de Bello Mussiano, Liber adoptivus. Ludovici Cavirelli Cremonenses Annales. Vmberti Locati de Placentinæ Vrbis Origine, successu, & laudibus, seriosa narratio. Joannis de Cermenate Historia de Situ, Origine, & cultoribus Ambrosianæ Vrbis, ac Mediolanensium gestis sub Imperio Henrici VII. Arnulphi Historia Mediolanensis. Joannis Petri Puricelli, Ambrosianæ Mediolani Basilicæ ac Monasterii, hodie Cisterciensis, Monumentorum singularis descriptio. Benedicti Jovii Historia Novocomensis. Octavii Rubei Monumenta Brixiana. Antonii Gatti Historia Gymnasii Ticinensis. Baptistæ Platinæ Historia Vrbis Mantuæ & Familiæ Gonzagæ. Bernardi Iustiniani de Origine Vrbis Venetorum Historia. Donati Iannotii Dialogus de Republica Venetorum. Casparis Contareni de Magistratibus & Republica Venetorum Libri V. Nicolai Crassi de Forma Reipublicæ Venetæ Liber singularis. Petri Bembi Historiæ Venetæ. Marci Antonii Coccii Sabellici de Situ Vrbis Venetæ. Antonii Stellæ Elogiorum Venetorum Navali pugna Illustrium. Nicolai Crassi Elogia Patritiorum Venetorum. Bartholomæi Facii de Bello Veneto Clodiano Liber. Splendor Invictissimæ atque Florentissimæ Vrbis Venetiarum clarissimus, e figuris elegantissimis, earumque accurata enarratione & dilucida emicans: in duas Partes distributus. Antonii de Ville Pyctomachïa Veneta. Iosephi Laurentii Dissertatio de Origine ac Solemnitate desponsationis maris Adriatici. Ioannis Valactii Spectacula Veneta. Andreæ Mocenici Bellum Cameracense contra Venetos. Rolandini Libri Chronicorum. Monachi Paduani Chronicorum Libri tres. Gerardi Maurisii Dominorum de Romano & Marchiæ Tarvisinæ Historia. Antonii Godi Chronica, quæ extant. Albertini Mussati Historia Augusta Henrici VII. Cæsaris. - - - - Tragœdiæ duæ, Eccerinis & Achilleis, cum notis Nicolai Villani. &c. &c. Gulielmi & Albrigeti Cortusiorum Historia de Novitatibus Paduæ & Lombardiæ. Petri Pauli Vergerii de Carrariensium Familia, & de Illustrium ejus Principum rebus magnifice gestis Historia. I. Noalis de constructione Patavii. Bernardini Scardeonii Antiquitates Vrbis Patavii. H. Angelerius de Rebus Atestinis. Laurentii Pignorii Antiquitates Patavinæ, & Antenor. Antonius Riccobonus de Gymnasio Patavino. Henrici Palladii Rerum Foro-Iuliensium Libri XI. & de Oppugnatione Gradiscana Libri V. Ioannis Pierii de Antiquitatibus Bellunensibus Sermones quatuor. Ioannis Candidi Commentariorum Aquilejensium Libri octo. Marci Antonii Sabellici de vetustate Aquilejæ & Fori Iulii Libri sex. Antonii de Ville Descriptio Portus & Vrbis Polæ. Descriptio Civitatis Bononiæ antiquæ & hodiernæ. Antiquitates Vrbis Recineti. Descriptio Vrbis Reatæ. Gyraldus de Ferraria. Hieronymi Rubei Historia Ravennatum. Desiderius Spretus, de Amplitudine, Vastatione & instauratione Vrbis Ravennæ. Petri Mariæ Kavinæ Faventia Rediviva. Scipionis Claramontii Historia Cæsenæ. Iacobi Villani Ariminensis Rubicon in Cæsenam Scipionis Claramontii. Vincentii de Rubicone antiquo adversus Ariminens. Script. Dissertatio. Iacobi Villani de Rubicone antiquo Ariminensi in Pisciatellum Cæsenæ Responsa. Gabrielis Naudæj Exercitatio, quod nomen Senæ non Cæsenæ, sed Senogalliæ conveniat. Guiljelmi Postelli de Etruriæ Regionis Originibus, Institutis, Religione ac moribus commentatio. Bartholomæi Scalæ Historiæ Florentinorum Libri V. Francisci Contareni Historia Hetruriæ. Poggii Bracciolini Historiæ Florentinæ Libri octo. Ioannis Michaëlis Bruti Historiæ Florentinæ Libri octo. *Istoria Fiorentina, di Benedetto Varchi.* Andreæ Mugnotii Eremi Camaldulensis descriptio. Cæsar Orlandius de Vrbis Senæ, ejusque Episcopatus Antiquitate. Antonii Massæ de Origine & rebus Faliscorum Liber. Petri Cursii, Civitatem Castellanam Faliscorum non Vejentium oppidum esse, Poëma, cum Iulii Roscii Additamentis. Dominici Mazzochi Veji antiqui. Famiani Nardini Veji antiqui. Epistola apologetica de Vejis antiquis. Camilli Peregrini Historia Principum Longobardorum. - - - Dissertationes de Veteri Significatu vocis Portæ, & de Origine antiquæ Familiæ *di Columenta.* Chronologi IV. Herempertus, Anonymus. Falco & Luc. Protospat. cum notis Caraccioli. Descriptio Montis Cassini. P. Diaconus de Viris Illustribus Cassinensibus. Fl. Vgonius de dignitate Reipubl. Cassinensis. Camilli Peregrinii Dissertationes de Campania Felice, Antonius Sanfelicius de Situ ac Origine Campaniæ. Iulii Cæsaris Capacii Antiquitates & Historiæ Campaniæ Felicis. M. Anth. Surgentis Neapolis Illustrata. Iulii Cæsaris Capacii Antiquitates & Historiæ Neapolitanæ. Bartholomæi Facii de rebus gestis ab Alphonso I. Neapolitanorum Regi, Libri X. Henrici Brencmanni Dissertationes de Republica Amalphitana, &c. Mazza de Rebus Salernitanis. Scipio Mazzella de Puteolis & Cumis. Ioan. Francisci Lombardi Balneæ Puteolis &c. Capacii Virtutes Baln. Neap. &c. Ambrosii Leonis Antiquitatum, nec non Historiam Vrbis ac Agri Nolæ, ut & de Montibus Vesuvio & Abella Libri III. Mutii Phœbonii Historiæ Marsorum Libri III. Lucii Camarræ de Teate antiquo Libri III. D. Pauli Antonii de Tarsia Historiarum Cupersanensium Libri III. Antonii Galatei de Situ Japygiæ Liber. Ioannis Iuvenis de Antiquitate & Varia Fortuna Tarentinorum Libri VIII. Antiquitates Civitatis Canusii. Gabrielis Barrii de Calabriæ Antiquitate & Situ Libri V. Cl. Marii Aretii Siciliæ Chorographia. Dominici Marii Nigri Siciliæ Descriptio. Antonini Mongitoris Regni Siciliæ delineatio. Placidi Carrafæ Sicaniæ descriptio & delineatio. Michaëlis Ritii de Regibus Siciliæ Libri IV. Felini Sandei de Regibus Siciliæ & Apuliæ Liber. Rocchi Pirri Chronologia Regum Siciliæ. Philippi Parutæ Sicilia Numismatica. Georgii Ioannis Gualtheri Inscriptiones Siciliæ, &c. Chronicon Siciliæ incerti Authoris. Sabas (vel Sallas) Malaspinæ Rerum Sicularum Libri VI. Nicolai Specialis Rerum Sicularum Lib. VIII. Gaufredi Malateriæ res gestæ Roberti Viscardi & Rogerii Calabr. & Sicil. Duc. Alexandri Abbatis res gestæ Rogerii Siciliæ Regis. Brevis Historia Liberationis Messanæ a Sarracenorum dominatu &c. Genealogia Roberti Viscardi, ex Ptolem. Luc. Chronicis decerpta. Descriptio Victoriæ Caroli Siciliæ Regis, Ann. MCCLXVI. Ptolomæi de Luca Genealogia Caroli Siciliæ Regis. Epistolæ Pontificum ad Principes & Reges Francorum, & super negotia regni Siciliæ. Francisci Maurolyci Sicanicarum Rerum Compendium, Libri VI. Thomæ Fazelli de rebus Siculis Decades duæ. Hugonis Falcandi de rebus gestis in Siciliæ Regno Histor. Cæsaris Baronii tractatus de Monarchia Siciliæ. Conradii Vecerii Historia de duabus Seditionibus Siciliæ sub Imperio Caroli V. Rocchi Pirri Sicilia Sacra. Alberti Piccoli de antiquo Iure Ecclesiæ Siculæ Dissertatio. Antonii Philothei de Homodeis Ætnæ Topographia, atque ejus Incendiorum Historia. Petri Carreræ descriptio Ætnæ. Alex. Burgos descriptio Ætnæ. Petri Carreræ Cataneæ antiquæ descriptio. Guarnerii Catanea. D. Ioannis Baptistæ de Grossis Catanense Decachordum, sive Novissima Sacræ Ecclesiæ Catanensis Notitia, Augustini Inveges Carthaginensis Descriptio. Iosephi Buonfiglii Descriptio Vrbis Messanensis. Plac. Reinæ Antiquitates Messanenses. P. Mario Pace Antiquitates Caltageronis. Placidi Carrafæ Motucæ Descriptio. M. Valguarneræ Antiquitates Panormitanæ. Aug. Inveges Antiquitates Panormitanæ. D. Francisci Baronii ac Manfredis de Panormitana Majestate Libri IV. *D.* Vincentii Mirabellæ Explicatio Ichnographiæ Antiquarum Syracusarum, ut & Selectorum Numismatum, II. Tomis. Iacobi Bonanni antiqua Syracusa illustrata. Antonini de Amico de Vrbis Syracusarum antiquo Archiepiscopatu Dissertatio. Antiquitates Scicli. Ioannis Pauli Chiaranda Platia antiqua. Iosephi Vincentii Auriæ Notitia Historica. Originis ac Antiquitatis Cephaledis. Hieronymi Ragusæ Elogia Siculorum. Benedicti Cochorellæ Tremitanæ, olim Diomedeæ Insulæ Descriptio. Salvatoris Vitalis Annales Sardiniæ. Ioannis Francisci Faræ de rebus Sardois Historia. Melita Illustrata, per Franciscum Abelam.

Was geteekend

W. V. WASSENAER.

Lager stond:

Ter Ordonnantie van de Staten

SIMON VAN BEAUMONT.

THESAVRVS ANTIQVITATVM ET HISTORIARVM ITALIAE,

Quo continentur
Optimi quique Scriptores,
Qui
REGIONIS TRANSPADANAE
Et
ALPIBVS VICINAE
Confiniumque Populorum ac Civitatium Res Antiquas, aliasque vario tempore gestas, memoriae prodiderunt:
Digeri olim coeptus Cura & Studio
JOANNIS GEORGII GRAEVII.
Accesserunt
Variae & accuratae Tabulae, tam Geographicae, quam aliae, ut & Indices ad singulos Libros locupletissimi:
CVM PRAEFATIONIBVS
PETRI BVRMANNI,
J. U. D. Historiarum, Graecae Linguae, Eloquentiae & Historiae foederati Belgii, in Academia Lugduno-Batava Professoris.
TOMI QVARTI PARS SECVNDA.





LVGDVNI BATAVORVM,
Excudit PETRVS VANDER Aa,
Bibliopola, Civitatis atque Academiae Typographus, MDCCXXII.
Cum speciali Privilegio Illustr. ac Praepotent. Ordinum Hollandiae & West-Frisiae.

LUDOVICI ANTONII MURATORII,

Sereniſſimi Ducis Mutinenſis Bibliothecarii, ac Bibliothecæ Ambroſiani Collegii Doctoris,

DE

CORONA FERREA,

QUA

Romanorum Imperatores in Inſubribus coronari ſolent,

COMMENTARIUS.

Editio Noviſſima & Accuratiſſima.



LUGDUNI BATAVORUM,
Sumptibus PETRI VANDER Aa,
Bibliopolæ, Civitatis atque Academiæ Typographi.

PRÆFATIO
NOVÆ HUJUS EDITIONIS.
AD LECTOREM.

F*luctus nos numeraturum judicamus; si inclytum nostrum Auctorem, multis omnigenæ eruditionis monumentis in lucem editis, de Ecclesia & Republica literaria bene meritum, ideoque orbi literario longe lateque notissimum, ob hunc de* Corona Ferrea, *stylo nitido, acri judicio, exactoque criterio exaratum* Commentarium, *laudibus cumulare pro viribus nostris studeremus. Proinde opportune verba* Ciceronis *hic adhiberi possunt :* Ubi rerum testimonia adsunt, non opus est verbis. *Ratio autem, quæ nos adduxit, Commentarium hunc typis, cum tamen nuper* Lipsiæ *impressus sit, de novo mandare, fuit; quod eadem de re Dissertatio, a Viro doctrinæ fama percelebri* JUSTO FONTANINO, *primum* Romæ *Anno M. D. CC. XVII. &* Lipsiæ *rursus Anno M. D. CC. XIX. simul cum hoc* Muratorii *Commentario in lucem emissa, ab Auctore autem ipso denuo recognita, variisque in locis aucta, a nobis etiam sit repetita: ut ita orbi literario ad judicandum relinquatur, utri sit subscribendum. Quæ vero exiguo hoc contineantur Commentario, Capitum indicant Breviaria, quæ in nostra Editione præmisimus, ut vicem præfationis explerent, & cuncta ac singula uno quasi obtuitu ante oculos proponerent. Numeri præterea ad oram adjecti paginas in* Tomo Anecdotorum LUDOVICI ANTONII MURATORII Secundo, Mediolani *typis* Josephi Pandulfi Malatestæ Anno *M. DC. XCVIII. editorum, ex quo tractatum hunc desumpsimus, insigniunt. Indicemque ex duabus prioribus Editionibus collectum, & a nobis adhuc auctum addidimus. Cæterum omnia accurate ut ederentur, prospeximus. Vale faveque.*

ERUDITISSIMO, AC HUMANISSIMO VIRO
NICOLAO RUBINO
Metropolitanæ Basilicæ Canonico Ordin. ac Theologo.
LUDOVICUS ANTONIUS MURATORIUS,
S. P. D.

SÆpe tecum, RUBINE VIR SAPIENTISSIME, quæ sint studiorum meorum instituta, communicare soleo, & aliquam de rebus eruditis subinde quæstionem injicere, non ut diem tantum honesta consuetudine occupemus, verum etiam ut communione doctrinarum minorem ignorantiam postremis vitæ annis paremus. Quo quidem ex commercio quam doctior quotidie discedam, quantumque utilitatis inde mihi obveniat, si velim profiteri, non tam ingenui, quam grati hominis officio perfungar. Enimvero ita Ecclesiasticis studiis, hujusque præsertim amplissimæ Urbis Historiæ animum addixisti, ut nil jam tuis objiciatur oculis novum, & quod ante memoriæ tuæ non commendaveris. Quem igitur ego potius in inscitiæ meæ subsidium, quam te, deligam consiliorum meorum in literis excolendis, ut ita dicam, auctorem? Memineris porro, quoties nos exercuerit celebris de Corona Ferrea quæstio, quum videlicet ejus originem, usumque investigaremus, & an eadem rebus sacris accensenda foret, inquireremus. His accedebat intelligendi studium, a quo, & ubi ejusdem Coronæ collatio olim peragеretur, hinc *Mediolanensi*, illinc vero *Modoëtiensi* populo

pulo tantam ſibi gloriam vendicante. Occurrebant etiam, quibus Imperatorum coronatio in *Inſubribus* novitatem ſapere videbatur, eamque in ſententiam pendere clariſſimi nominis virum *Onuphrium Panvinium* moleſte ferebam. Quin coronandi in Oppido *Modoëtienſi* Cæſares non tantum novam, ſed & abſurdam conſuetudinem *Blondus* appellabat, ita ſcribens in Regione VII. Lombardia: *Modoëtia nobiliſſimum totius Lombardiæ Oppidum, in quo ſervat abſurda conſuetudo a trecentis annis introducta Cæſares Germanos Corona ferrea in Romanos Reges, Imperatoreſque inſigniri.* Quæ quidem opinio quum inſignis Oppidi gloriæ non leviter officiat, refellenda videbatur. Eapropter oblata mihi ſcribendi cauſſa ex *Henrici* VII. vita, quem *Mediolani* dumtaxat, & non *Modoëtiæ*, teſte *Cermenatenſi*, *Italico* diademate cinctum vidimus, quid mea ferat opinio, in præſentia prodere volo. Te vero non fugit, heic potiſſimum diſputari poſſe de præſtantia *Mediolanenſis* Antiſtitis, cujus olim erat, prout nunc etiam eſt, *Italiæ* Reges inungere, imo, ſi nonnullis Scriptoribus fidem habemus, eos quoque ad Regnum eligere. Et hoc profecto glorioſum eſt noſtri Metropolitæ decus, quamquam noſtris temporibus tantum ab ejus uſu *Italia* abſit, quantum a veterum incolarum gloria. Mutata nimium eſt rerum facies, atque inteſtinis externiſque odiis concuſſa eſt Provincia, olim orbis terrarum Domina, ut ſi cum antiqua *Romanorum* virtute, ac potentia nunc componeretur, ſe ipſam vix agnoſcere poſſet. Neque tamen iccirco ea nobis ſunt vota, ut veteris Regni ambitionem velimus, quum optimorum ſummeque piorum Principum imperio nunc pareamus, quibus nihil antiquius eſt quam pace, & clementia ſubjectos populos moderari. Nobis ſane magis conducit ſub optimis Principibus parere, quam cum peſſimis imperare. Itaque veteribus monimentis inſiſtamus oportet, ut in *Mediolanenſis* Archiepiſcopi jure inquirendo, ferreæque Coronæ uſu explicando tutiores progrediamur. Interea ſi quid minus caute, ſi quid imperite ediſſeram, humanitate tua ſupplendum, atque emendandum ſpero, ut animus mihi alia impoſterum pro tantæ Urbis dignitate molienti addatur.

SINGULORUM CAPITUM BREVIARIA.

L U-



LUDOVICI ANTONII MURATORII,

Serenissimi Ducis Mutinensis Bibliothecarii,

DE

CORONA FERREA,

Qua Romanorum Imperatores in Insubribus coronari solent,

COMMENTARIUS.

CAPUT I.

Coronarum origo, & usus apud antiquos. Corona a diademate diversa. Tres Coronæ recentioribus Romanorum *Imperatoribus usurpatæ. Ferrea describitur.*



Oronarum usus non apud *Græcos Romanos*que tantum, sed apud ipsos Reges barbaros antiquissimis temporibus, longeque ante *Romanæ* Reipublicæ ortum invaluit. Alia e floribus, aliæ e frondibus, aliæ demum ex metallo constabant pro varia Sacrorum, regionumque consuetudine, pro diversa utentium ratione. Majestatem vero Regnantium aurea Corona plerumque distinguebat, etsi
269 olim vel ipsis militibus e prælio cum victoria reversis exhiberi soleret. Deinde veluti peculiare Principum ornamentum usurpata fuit, nostraque tempestate nemini, præterquam Regibus, magnisque Principibus, aureo diademate uti fas est. Hic autem præcipuus aurearum Coronarum splendor priscis quoque Imperatoribus adhibebatur, quamquam *Julio Cæsari*, ejusque successoribus regalem in Urbe speciem præferre, aut periculum foret, aut iis abstinere servientis Reipublicæ solamen videretur. Sunt qui male intellectis Scriptorum locis ducti arbitrentur, sub *Aureliano* dumtaxat aureas Coronas à *Romanis* Imperatoribus usurpari cœpisse. Sed ii nequaquam vetera numismata animadverterunt, in quibus quamplures ante *Aurelianum* Cæsares cum radiata corona conspicui visuntur. Ex his nonnulla inspexi ego tum in Cimeliis Bibliothecæ nostræ, tum etiam apud *Patinum*, aliosque eruditos. Cernuntur ibidem DIVUS AUGUSTUS, NERO CLAUDIUS, IMP. CAES. NER. TRAIANUS, tum *Pertinax*, *Julianus*, *Alexander Severus*, *Balbinus*, *Philippi* ambo, *Trajanus Decius*, *Herennius Etruscus*, *Hostilianus*, *Æmilianus*, *Valerianus* &c. singuli radiatis coronis redimiti. Quamobrem ea mihi stat sententia, coronis aureis *Romanos* Monarchas usos fuisse,

A soliusque diadematis gemmati usum iis displicuisse quod insigne potissimum Regni id foret. *Caligulam* propterea, ac *Domitianum* legimus coronam auream in publicis ludis gestasse, *quumque parum abfuisset, ut Caligula diadema sumeret, admonitus est, Principum, & Regum se excessisse fastigium*, uti Suetonius in *ejus Vita cap.* 22. narrat. Ad *Aurelianum* Cæsarem usque hujusmodi in *Romanis* Principibus modestia obtinuit. Primus hic omnium, si *Aurelio Victori* credimus, jam fatiscente Imperio, & ad Regni formam delapso, *Diadema capiti innexuit, quod adhuc fere incognitum Romanis moribus videbatur*. Reliquis subinde
B Imperatoribus cum aureæ coronæ, tum diademata in usu fuere. Mutato dein Imperii statu, & a *Græcis* Augustis ad *Francos*, atque ad *Germanos* jure Imperii *Romani* translato, non una solum corona redimiri cœperunt Imperatores, ac Reges, sed duabus, tribusve, prout latiora, aut breviora erant dominationis confinia. Tribus vero coronis supra ceteras fama accessit, nempe aureæ, argenteæ, ac ferreæ, quibus deteriorum temporum Cæsares ornari consuevere. Argenteam accipiebant ii, quum *Aquisgrani* ad *Germanicum* Regnum inaugurabantur; ferream, quum *Lan-*
C *gobardorum* Regnum obtinebant; demum auream, quum *Romanorum* Imperatores appellabantur. A vero plane abhorret Auctor Glossæ in *c. Romani. Clementina de jure jur.* hæc scribens: *Scire debes (prout habetur etiam in Pontificali) quod Rex Romanorum coronatur triplici corona. Prima est ferrea, quam recipit ab Archiepiscopo Coloniensi in Aquisgrano ejusdem Diœcesis. Secunda est argentea, quam ingressus in Italiam recipit a Mediolanensi Archiepiscopo in villa Modicensi ejusdem Diœcesis. Tertia est de puro auro, qua coronatur per Papam in Ecclesia S. Petri ad Altare S. Mauritii.* Utique 270
corona argentea ab Archiepiscopo *Coloniensi* in
D *Germania*, corona vero ferrea ab Archiepiscopo *Mediolanensi* in *Insubribus* tribuebatur, & mos ille perpetuo retentus. Miror idcirco *Donatum Bossium*, cui alios consentientes invenio, Civem *Mediolanensem* hoc ignorare potuisse, quum in Chronico ad An. 766. Glossæ verba tamquam verissima describit, argenteaque corona *Italicos* Reges *Mediolani* insigniri solitos esse tradit. Quid hæc metallorum differentia in his coronis efformandis

portendat, sedulo Juris periti, nonnullique alii Scriptores quærunt, & præsertim *Baldus* inter Legulejos vir celeberrimus hac de re opusculum edidit in quo mysticam metallorum significationem interpretatur. Ferro ajunt fortitudinem designari, qua populos rebellantes, atque a fide desciscentes profligare Imperator debet; argento claritatem, quæ potissimum Principem decet, auro vero; quod omnibus metallis excellentius est, Cæsarem reliquis Regibus excellentiorem significari. At hujusmodi interpretationes sale plerumque carent, neque in iis examinandis operam insumere vacat. *Æneas Silvius*, cui postea *Romanum* Pontificatum adepto *Pii* II. nomen fuit, de coronis istis quædam habet in *lib.* IV. *Historiæ Austrialis*, quæ non ita pridem publica luce frui cœpit. Ita vero sermonem ille suum exorditur: *Libet heic pauca de coronis dicere, ne stulte videamur eorum opinioni consentire, qui tres coronas Imperatori necessarias ajunt, Teutonicam, Mediolanensem, & Romanam, & unam argenteam, alteram ferream, tertiam auream esse sermocinantur. Inter quos etiam Legum Interpretes delirant, quid ferrum, quid argentum, quidve significet aurum, plurimis verbis explicare laborantes, atque ut aurum ceteris metallis, sic Romanorum Imperium ceteris Regnis præstabilius esse confirmant. Verum cujusque materiæ corona fuerit, ad parabolizandum idonea videri poterit.* Utcumque se res habeat, errare illos video, qui revera ex hisce diversis metallis coronas constare arbitrantur; omnes enim purissimo ex auro conflatæ sunt, coronæque tantum in *Insubribus* adhibitæ additus est circulus ferreus, in interiore parte intextus. Hieronymus Balbus in *libello de Coronat. ad Carolum V.* hæc habet: *At in Germania perinde ut Romæ corona aurea Imperatorem insigniri, illa scilicet, qua Carolus Magnus primo usus est, ipse ego certissimus sum testis, quia nono ab hinc anno tuæ coronationi Carole V. non solum interfui, sed cum per id tempus apud te Ludovici Pannoniæ, Bohemiæque Regis Oratorem agerem, ad quem jus eligendi spectabat, etiam præfui.* Antiquior autem *Hieronymo Balbo Æneas Silvius* in laudato *libro quarto Historiæ Austrialis* hujus rei fidem facit his verbis: *Has autem coronas omnes aureas esse compertum habeo, quamvis per medium circulum coronæ Mediolanensis lamina quædam parvula ex ferro ducatur, quæ stultæ interpretationi efficit locum; quippe Daniel Propheta quatuor orbis Regna majora describens ultimum, quod nostri Romanum esse volunt, ferro comparavit, quo-
271 niam sicut ferrum omnia metalla comminuit, sic omnia Regna Romanum Imperium detrivit.* Et profecto coronam *Germanicam* nunquam ex argento fuisse conflatam, veri videtur similius, quippe temporibus etiam *Vvitichindi* vetustissimi Historici aurea in usu erat, prout ipse *lib.* II, *Histor.* testatur. Alias quoque coronas ab Imperatoribus usurpatas scribunt, qui eorum res memoriæ commendarunt, cujusmodi *Arelatensis* fuit, ac *Ratisponensis*. De prima ita ibidem loquitur Æneas Silvius: *Similem modum de Regno Burgundorum observavit antiquitas, quod Bosonem Romanis Imperatoribus legimus tradidisse, cujus corona in Arelate suscipitur.* Alteram *Friderico* Primo Imperatori una cum *Germanici* Regni jure collatam scribit Anonymus ille, qui *Romano* Pontificali, seu Cæremoniali rubricas addidit. At quamvis ex auctoritate *Othonis Frisingensis* Historici celebris id ille affirmet, sententiam tamen hanc multimodis nutare censeo. Etenim nunquam *Ratisponæ* ad Regnum *Germanicum* Cæsares inaugurari consuevere, sed *Aquisgrani*, ut *Caroli* Magni exemplum imitarentur, ipseque *Fridericus* ad *Othonem Frisingensem* patruum suum hæc de se scribit: *Post primam unctionem Aquisgrani, & acceptam coronam Teutonici Regni, generalem Curiam Merseburg in Pentecoste celebravimus.* Deinde nusquam apud *Othonem* ipsum *Ratisponensis* coronæ mentionem inveni. His visis ut rem nostram propius attingamus, Coronam ferream, qua Imperatores in *Langobardici* Regni jura immittebantur, describendam reor. Est autem circulus aureus perquam latus, & gemmulis non levis pretii exteriori parte circumornatus. Introrsus lamina ferrea inserta est, & non *in summitate*, ut Pontificalis *Romani* Scholiastes scribit. Nullæ heic pinnæ, aut radii, queis ceterorum Regum coronæ distingui solent, & queis regnantium capita Solis instar majestatem, splendoremque effundere videntur. Ceterum *Modoëtiæ* nostris temporibus hujusmodi insigne servatur, de cujus Oppidi præstantia, ac prærogativis sermo inferius recurret.

CAP. II.

Coronæ ferreæ origo quæritur. Quidam a Theodelinda *institutam arbitrantur. Alii antiquiorem, aut recentiorem esse tradunt.*

IN tradenda ferreæ Coronæ origine multa nobis occurrunt impedimenta, quæstionemque invadimus impeditissimam sane, multisque hinc inde difficultatibus circumseptam, quippe Auctores aut partium studio abrepti, aut conjecturis nimium indulgentes illam ad arbitrium suum decernere maluerunt, quam incertam relinquere. Antiquorum hac de re silentium nihil minus præstitit, quam scribentium ingenia terrere, quin caussa fuit, ut eo fidentius opiniones suas expro- 272
merent, quo minus timoris suberat, ne prodita vetustate tabularum convincerentur. Ego tamen tantam veritatis rationem habendam arbitror, ut me fateri non pudeat ea nescire, quorum scientiam certo obtinere non licet. *Bartholomæus Zucchius* Scriptor *Modoëtiensis*, vir non obscuri nominis, Reginæ *Theodelindæ*, ferreæque Coronæ Historiam Anno 1613. evulgavit. Uterque libellus *Italica* lingua conscriptus est: utrumque ego identidem consulam; *Theodelindæ* enim vitam a *P. Alexio Ledesma* jampridem descriptam erunt, qui *Romanensibus* fabulis quam Historiæ propiorem arbitrentur. *Zucchius* itaque *cap.* 10. *Hist. Theod.* a Gregorio Magno ferrei diadematis in *Italia* usum arcessit, cujus rei *gravem*, ut is ait, *auctorem* testem habemus ita scribentem: *S. Gregorius Pontifex Theodelindam Corona ferrea donavit.* In Procemio vero ad *Historiam de Corona ferrea* quis hic *Auctor gravis* fuerit, apertius prodit, *Carolum*que *Sigonium* magni nominis virum appellat, a quo laudata sententia emanavit. Verum qua fide heic *Zucchius* egerit, quave diligentia in *Sigonio* legendo fuerit usus, nescio; etenim id nusquam *Sigonius* scripsit, imo Coronam ferream ab ipsa Regina *Theodelinda* institutam prodidit, *Mediolanensium* Scriptorum auctoritate fretus. Sunt ejus verba *lib.* I. *de Regno Italiæ Anno* 591. *Scriptores Mediolanenses patrios sequuti Annales asserunt, coronam Agilulfo impositam fuisse, a Theodelinda Regina institutam, auream illam quidem, verum circulo ferreo interiore intextam, unde post ferreæ nomen Italico Longobardorum in Regno enituit.* Hujusmodi verba *Zucchius* quoque produxit *cap.* I. *de cor. ferr.* Sed quoniam iis opinionem suam aliqua ex parte infirmari sentiebat, ideo quædam prætermisit, & *a Theodelinda Regina institutam* fuisse coronam dissimulans, vocem *primo* Sigonianæ sententiæ adjecit. Porro quum *Sigonius* Auctor diligentissimus, neque incertis opinionibus niti solitus suam hac de re sententiam expromere noluerit, Scriptoribusque tantum *Mediolanensibus* fa-

facti fidem reliquerit, quid isti de *Coronæ* ferreæ institutione senserint, videamus. Et primo Georgius Merula *lib.* 11. *Antiq. Vicecom.* hæc de *Henrico I.* Imperatore Sancto scribit: *Quidam sunt Auctores, ab hoc Henrico cœptam consuetudinem ferreæ Coronæ, quam Mediolani is demum acceperit, qui in Germania Cæsar designatus sit. Alii primum Othoni hujusmodi ornamenta data ferunt. Sunt qui a Carolo factum repetant. Ego cum incerta tradantur, nec satis firmum originis auctorem habeam, quando res cœperit, minime affirmare ausim.* Addit tamen egregius Auctor, sibi verisimillimum videri, Coronæ hujus originem post *Caroli* Magni tempora cœpisse, ut extraneis Regibus in *Italicum* Regnum advenientibus, Regalisque dignitatis insignia suscipientibus, *Italia* parere magis quam servire videretur. *Bernardinus* vero *Corius*, cui *Mediolanensem* Historiam *Italico* rudique sermone conscriptam debemus, *Merulam* fe-
273 re totum exscripsit. Sed quum aliis addendis temperare sibi noluerit, aniles, putidasque protulit fabulas, in quibus judicium desideres. E *Graphia aureæ Urbis*, vetusto nempe libro, cujus exemplaria amisimus, refert *Corius*, primo Corona ferrea insignitum fuisse *Julium Cæsarem*, tum *Augustum*, ac *Trajanum*, quod ferro totum terrarum orbem sceptro suo subjecissent. *Diocletianum* postea, ac *Maximianum* pro *Romani* Imperii dignitate aurea corona uti cœpisse, simulque statuisse, ut aurea deinceps *Romæ*, ferrea vero *Mediolani* conferretur. *Donatus Bossius Mediolanensis*, seculi & ipse deciminquinti Scriptor, antequam *Italiam Langobardi* invaderent, a *Lamberto* quodam (videlicet *Theodeberto* Rege *Francorum*) Tyranno Coronam ferream, *qua honoris gratia Imperatores Mediolani coronabantur*, *Papiam translatam fuisse* tradit. *Caspar* quoque *Bugatus*, *Sigonio* antiquior, Coronæ ferreæ primordia ad *Maximianum* usque *Herculeum* Imperatorem retulit, Regesque non tantum *Langobardos*, sed *Gothos* quoque illa insignitos affirmavit. Si itaque liceret, *Sigonium* libenter interrogarem, quorumnam Scriptorum *Mediolanensium* testimonio fuerit usus, ut Coronam ferream *a Theodelinda institutam* scriberet. Neminem ego inveni, apud quem stet rei tantæ fides, unumque habeo *Tristanum Chalcum*, nobilissimum Historicum, & quidem vetustum, sed seculo dumtaxat nostro publica luce donatum, qui *lib.* IV. *Hist. Patr.* sic loquitur: *Agilulfus coronam Mediolani, & reliqua Regum insignia, Flaviumque prænomen accepit. Et hinc fortasse consuetudo inolevit, ut is demum legitime in Langobardos regnare credatur, cui Theodelindæ Diadema imponatur.* Hæc *Tristanus* dubitantis specie, quæ *Sigonius* videre non potuit. *Alciatus* vero celeberrimus Auctor in *lib. de form. Rom. Imp.* Coronam ferream ex instituto *Pipini* accipi solitam scribit. Et hactenus intra vulgatos Auctores orationem continui; nunc quid hac de re ferant nondum editi, inspiciamus. Circiter Annum Ch. 1330 ut alibi me animadvertere memini, ad scribendas Historias totum se contulerat *Gualvaneus Flamma*, præclarissimi Ordinis Prædicatorum alumnus, Civisque *Mediolanensis*. Ejus lucubrationes MS. in *Ambrosiana* servamus, magnique facimus, quod singularia Urbis hujus monumenta complectantur. Verum quum difficillimis *Italiæ* temporibus, & grandi literarum nocte damnatis, dederit ille operam hujusmodi studiis, nil mirum, si fabulis fœdisque erroribus quandoque scateat, interque multum tritici non parum lolii domino etiam nolente irrepserit. Ego ejus fidem sequi non dubitavi in iis, quæ non nimis longe ab ejus ætate remota narrantur; ceterum ubi antiquissima refert, neque probatissimis Historiis innititur, auctoritatem non satis firmam ab ipso expectes. Quam in sententiam mecum, ut arbitror, ibunt quicumque & sequiorum seculorum infelicitatem, & nostræ ætatis accuratissimam κριτικὴν noscunt. Igitur Gualvaneus *cap.* 328. *Chronici Majoris* hæc habet: *Maximianus postquam imperaverat annis* XX. *in Civitate Mediolani Imperio renuncians, illud Maxentio filio suo delegavit. Et co-* 274
ronam ferream, sive fasciam, qua semper usus fuerat, Mediolani dereliquit statuens, ut quicumque in hac Civitate per Cives de Mediolano coronaretur, ipso facto esset totius Italiæ Rex, & omnes ei tenerentur obedire. Unde in libro Extractionum habetur, quod Maximianus, ejusque prædecessores usque ad ista tempora usi sunt corona ferrea. Cum autem introductus fuit usus aurei Diadematis, statuit Imperator Maximianus, ut in Mediolano Reges coronarentur ferrea corona. Hæc ex dictis Sicardi, Athlantis, & Ptholomei. Sed cujus ponderis hujusmodi opinio sit, nullo negotio intelligent eruditi. Quis enim unquam somniavit, a *Maximiano* Imperatore sub finem seculi a Christo nato tertii Coronam ferream fuisse usurpatam? Tunc sane aut aureis coronis, aut diademate unionibus sparso, aut lauru utebantur Augusti. Nullus præterea Imperatorum ante *Caroli Magni* tempora *Italicum* Regnum in *Insubribus* inivit, quum aut *Romæ*, aut *Constantinopoli* jus esset constituendi Cæsares, atque *Italiam* illis subjiciendi. Ex his autem *Gualvanei* verbis nugas quoque suas, ni fallor, partim mutuatus est *Corius* supra memoratus. Quum igitur Scriptores hactenus recensiti in assignanda Coronæ ferreæ institutione non modo inter se dissideant, verum ne ullam quidem adferant opinionem certam, dignamque prudentum fide, firmioribus fundamentis fulcienda res est, ut propius ad veritatem, aut saltem ad verisimilitudinem accedamus.

CAP. III.

Reges Langobardos *Coronam non usurpasse, probabile est. Contraria sententia magis arridet. Ferrea tamen Corona non adinventa illorum temporibus.*

Et quoniam *Langobardici* Regni Corona hæc audit, primumque *Agilulfo* imposita dicitur, poscit muneris mei ratio, ut sedulo, ac pro virili parte quæstionem hanc perpendam. Quod si vel ipsos *Modoëtienses* Historicos consulere heic placet, *Agilulfum* haud primum omnium corona donatum fuisse intelligemus. Bonincontrus Morigia *Chronicon Modoëtiæ* (ita enim inscribitur) circiter Ann. Christi 1345 elucubratus est. Unicum ejus libri MS. exemplar ad nostra usque tempora servatum in *Ambrosianæ* Bibliothecæ pluteis extat. Is igitur Auctor *lib.* 1. *cap.* 9. postquam *Alboino* primo *Langobardorum* Regi successorem *Clephum* fuisse dixit: *Hic primus*, addit, *& ultimus est, qui in Papia coronatur.* Infra inquit: *Authari Cleph Regis prædicti filius, Lombardiæ Rex tertius Anno Domini DLXXXV. regnavit Annis VI. Hic in sua coronatione dictus est Flavius Rex Autharis, quo cognomine postea Reges Lombardiæ usi sunt.* Post *Autharis* mortem *Agilulfus* in ma- 275
ritum a *Theodelinda* spectatæ prudentiæ fœmina cooptatus regnavit; quare ex ipsorum etiam *Modoëtiensium* sententia non is omnium primus corona redimitus fuit. Supra autem vidimus, quid de ferrei diadematis usu *Gualvaneus Flamma* senserit; illud enim vel ante *Constantini Magni* imperium usurpatum tradit. Præterea in Historia sua *cap.* 469 *Theodeberti*, seu ut corrupte alibi appellatur, *Lamberti Francorum* Regis irruptionem in *Italiam* circiter Annum Christi 540. memorat.

Hic Rex, ut is ſcribit, *Ticini Theudoricum fratrem ſuum in Regem Italiæ coronavit Corona ferrea. Theodoricus* vero *Ticinenſium* proditione territus *Mediolanum* ſe recepit, illique Urbi *honorem coronæ ſublatum reſtituit.* Quæ quidem omnia an revera contingere potuerint, nunc examinare non vacat. Poſt hæc *Langobardos* Reges enumerat *Gualvaneus*, ſingulisque ferream coronam impoſitam fuiſſe ſcribit. Hunc Auctorem plerique rerum *Mediolanenſium* Scriptores κατὰ πόδα ſequuti *Sigonium* uſque adeo moverunt, ut ferreum diadema *Langobardorum* temporibus uſurpatum credere, quam tot Hiſtoricis fidem auctoritatemque abrogare maluerit. Cur tamen ejus uſum ab *Agilulfo* deduxerit, plane non aſſequor. Sed hoc poſito coronationis primordio, reliquos ſubinde *Langobardorum* Reges talibus inſignibus donatos affirmare neceſſum illi fuit, quamquam non ſemel profeſſus fuerit, id ex aliena potius quam ſua ſententia ſe ſcribere. Inter tot ambages, rerumque anguſtias quodnam mihi tuto inſtituendum ſit iter, plane non video. Et quidem ſi *Paulum Diaconum* vetuſtiſſimum rerum *Langobardicarum* Scriptorem conſulimus, nullam de imponenda corona mentionem is fecit. Quin ſola traditione haſtæ *Langobardos* Reges inaugurari conſueviſſe, ejus teſtimonio ſignificari videtur; inquit enim *lib.* VI. *cap.* 55. *de Geſtis Langobard. Ipſe Rex Liudprandus eo tempore in languorem decidens, morti approximavit. Quem Langobardi vita excedere exiſtimantes, ejus nepotem Hildebrandum foras muros Civitatis ad Sanctæ Dei genetricis Eccleſiam, quæ ad Perticas dicitur, in Regem levaverunt. Cui dum contum, ſicut moris eſt, traderent in ejus conti ſummitate cuculus avis volitando veniens inſedit.* Neque inſueta fuiſſet hæc Reges exornandi ratio, quippe *Romuli* temporibus, ſi *Juſtino* Hiſtorico eſt fides, coronarum loco haſtæ Regibus uſurpabantur. Audi Scriptorem hunc ita *lib.* XLIII. *Cap.* 3. loquentem: *Per ea adhuc tempora Reges haſtas pro diademate habebant, quas Græci ſceptra dixere.* Regum quoque *Langobardorum coronationem* omnino præteriit *Herempertus Langobardus* auctor antiquiſſimus in *Hiſtoria de Geſtis Principum Beneventanorum.* Quare, ut nil omittamus, ipſemet *Sigonius* horum auctoritate, ſeu melius dicam, ſilentio ductus coronæ uſum apud *Langobardos* in dubium revocavit; etenim ad Annum 601. ait: *Quod jus a Rege ullo Langobardorum uſurpatum, Paulus nuſquam oſtendit, imo morem eis fuiſſe ait, ut haſtam Regi declarato porrigerent.* In hanc etiam
276 opinionem conceſſit Erycius Puteanus *lib.* II. *Hiſtor. Inſubr.* ubi hæc notat: *Miror Langobardos tam cito ab haſtæ inſigni ad ferream coronam paſſos ſe transferri.* Equidem hujuſmodi ſententiæ olim acquieſcebam, quum libellum ſuum inſcriptum: *Explicatio duorum Sarcophagorum* ad me tranſmiſit Clariſſimus, meique amantiſſimus vir *Joannes Ciampinus*, mihi nuper, totique eruditorum Reipublicæ immaturo fato ereptus, & cui lacrymis meis me parentaſſe ambitioſe fateor. Exhibebat autem eodem in libro doctiſſimus Scriptor *Agilulfi Langobardorum* Regis imaginem e vetuſtis nummis depromtam, quos luce pridem *Angelus Breventanus* donarat in *Langobardorum* Regum Gentiliaca arbore. Inſpicias ibi Regem corona conſpicuum, horrentique barba vultu circumfuſum cum his literis AGILULFUS. Reliquorum Regum *Langobardorum* numiſmata, eorumque caput coronatum idem *Breventanus* in æs incidit, quæ tamen mihi non ſine dolore hucuſque videre non licuit. Igitur coronas *Langobardis* Regibus in uſu fuiſſe liquido conſtat, idque etiam ex antiquis carminibus in *Modoëtienſi* Baſilica ſculptis probari non leviter poteſt, nam ibi hæc leguntur.

Condidit hoc templum mira virtute verendum
Theudelinda potens Regni Diademate pollens.

Theodelindæ quidem juſſu carmina hæc fuiſſe compoſita nemo facile opinetur, quod *Zucchius* fidenter ajebat, ſiquidem Leoninam indolem ſapiunt, atque iccirco ſeculis inferioribus ortum habuere. Nihilominus vetuſtatem aliquam præferunt, & huic loco fortaſſe lucem afferant. Sed ne hinc quidem Coronæ ferreæ antiquitatem, atque inſtitutionem quiſquam ſe ſperet hauſturum, nam toto, ut ajunt cœlo diademata *Langobardorum* a ferreo differunt. Scilicet, quod alibi ſcriptum eſt, Coronam ferream circulus aureus efformat ſine radiis, aut pinnis, cui tenuiſſima lamina e ferro ducta artificioſe inſerta eſt. At corona, qua *Agilulfus* redimitur, galericulus eſt, ſeu mitra calanticæ inſtar, totum capitis verticem obvolvens, unionibus ubique nobilitata Crucemque in apice fixam deferens. Similem *Langobardorum* Regum Coronam in *Grimoaldi* numiſmate ſe vidiſſe mihi affirmavit eruditiſſimus *Joannes Maria Bidellius*, inter juris peritos *Mediolanenſes* melioris antiquitatis, reique nummariæ cultor, quem de *Ambroſiana* Bibliotheca bene aliquando meriturum ſperamus. Quod ſi laudati *Ciampini* conjecturæ in Marmor *Neapolitanum* productæ à veritate non abſint, *Agilulfum* itidem intueare corona inſignitum radiata, ac propterea a *Modoëtienſi* longe diverſa. Quamquam igitur coronas a *Langobardis* aliorum Principum more adhibitas ponamus, Coronam tamen ferream tanta antiquitate donare non poſſumus, ut uſurpatam ab iiſdem credamus. Verum hæc melius in reliquo Commentarii contextu exploranda nobis erunt.

CAP. IV. 277

Modoëtienſium, Ticinenſium, *ac* Mediolanenſium *prærogativæ pro Coronationibus Regum* Langobardorum *recenſentur.* Mediolanenſium *jura* Pauli Diaconi *auctoritate firmantur.*

Etſi *Langobardorum* Regum coronationes incertæ ſint, aut ſaltem nullam ii Coronam ferream adhibuiſſe videantur, cujus ope regalem dignitatem publice conſequerentur, heic tamen recentioribus ſcriptoribus liberaliter demus, Regum coronandorum conſuetudinem ab iis non temere tradi. Quo poſito locum inquirimus, ubi ſolemnis coronarum traditio perageretur. Hoc autem commode præſtari non poteſt, niſi eorum, quorum coronationes referuntur, chronologice Hiſtoriam pertexamus. *Mediolanum*, *Ticinum*, ac *Modoëtiam* pro tanta gloria inter ſe certantes video, ſingulis populis pro jure ſuo aut rationibus, aut Hiſtoricorum auctoritate propugnantibus. *Ticinum*, urbs clariſſima, Regumque *Langobardorum* domicilio diutiſſime uſa, quin ſuum olim eſſet domeſticos Reges coronare, dubitat. *Modoëtia* vero, quam veteres lapides fortaſſe *Moguntiacum*, ſcriptoreſque *Moditiam*, aut *Moguntiam* appellant, celeberrimum Oppidum, atque a *Theodelinda* Regina illuſtratum, quum *Langobardici* Regni Sedes a nonnullis dicatur, noſtriſque etiam temporibus ferream apud ſe Coronam ſervet, ſibi antiquam coronationis laudem tribuit. *Mediolanum* tandem hujuſmodi ſua vetuſtate tuetur. Et huic quidem Urbi potiſſimam tantæ gloriæ partem adjudicandam arbitror non cœco illius ſtudio præreptus, ſed rationum Scriptorumque inter ſe conſentientium auctoritate ductus. Ut autem à *Ticino* ſermonem inſtituam, quoties ejus dotes, atque antiquitatem ſpecto, cum præclariſſimis *Italiæ* Civitatibus illam conferre minime dubito. Nemo tamen melius quam *Gothi*, ac *Langobardi* Re-

Reges istius Urbis præstantiam novere, quum in illa regalem constituerint sedem, ac ibi tamdiu se continuerint, quamdiu *Italiæ* partem Deo visum est eorum imperio subjici. Plurimum hinc decus, *Regiæque Urbis* nomen *Ticino* accessit, sique *Ticinensibus* fidem habemus, veluti altera *Roma* Civitas haberi cœpit. Nunc etiam in ponte, quem extra urbis illius portam fluvio *Ticino* impositum nemo non laudat, vetus lapis legitur cum hisce carminibus:

Quisquis huc intrat deflexo poplite dicat,
Dic prope qui transis, qui portæ limina tangis:
Roma secunda vale, Mundi caput imperiale,
Tu bello Thebas, tu sensu vincis Athenas,
Te metuunt gentes, tibi flectunt colla potentes.

278 Hæc tamen inscriptio an olim ad *Ticinenses* referretur, sunt qui dubitent; *Gualvaneus* enim *Flamma* tum in *Chronico Extravaganti cap.* 49. tum in *Manip. Florum cap.* 22. Urbi *Mediolanensi* elogium hoc tribuit. Quin marmor portæ Urbis, quæ *Romana* dicitur, affixum fuisse est auctor. Variant nihilominus aliquantulum inter se versus, quare & hos legendos exhibeo:

Dic homo, qui transis, qui portæ limina tangis,
Roma secunda vale, Regni caput imperiale,
Urbs veneranda nimis, plenissima rebus opimis,
Te metuunt gentes, tibi flectunt colla potentes,
In bello Thebas, in sensu vincis Athenas.

Utcumque tamen se res habeat, sive lapis ab Urbe hac sæpe funditus eversa *Ticinum* delatus fuerit, sive ad exemplar *Mediolanensis* lapidem *Ticinenses* inscripserint (nam ante annos tantum trecentos lapidem exaratum fuisse characterum forma luculenter prodit) seu *Gualvaneus* minus certa retulerit, Civitati illi præclarissimæ gloriam hanc nequaquam invidemus, diuturnamque inscriptionis possessionem, ac majestatem intactam relinquimus. Nil itaque mirum est, si in urbe sua peractas *Langobardorum* Regum *coronationes* arbitrentur *Ticinenses*, inter quos præcipue Stephanus Breventanus *Historiæ Papiensis* Scriptor *lib.* III. *cap.* I. in S. Michaëlis æde Reges *Langobardos* antiquitus coronari consuevisse scribit. Sed quod *Ticinum* Regni Sedem *Longobardi* statuerint, minime idcirco ibidem etiam coronatos eorum Reges fuisse probatur. *Aquisgrani Germanicam* coronam, ut Regnum *Teutonicum* inirent Cæsares, posterioribus seculis accepere, Augustalem vero *Romæ*, quum tamen sedes Imperii aut *Viennæ* in *Austria*, aut alibi fuerit sita. Sic *Parisiis Gallici* Regni summa constitit, quamvis in urbe *Rhemensi Galliarum* Reges inungi soleant. Atque huc respexisse censeo Bernardum Saccum *Ticinensis Historiæ* clarissimum auctorem, quando *lib.* VIII. *cap.* 4. hæc ait: *Qua quidem ex re, etsi Regii nominis honor in Papiensibus constitutus non fuit, Regiæ tamen familiaritatis, sessionisque compos, ac digna effecta Civitas ipsa eo actu fuit.* Quibus verbis, ni fallor, sibi exploratum esse ostendit *Saccus*, *Ticini* quidem *Langobardos* Reges sedisse, sed alibi honore coronæ decoratos fuisse. Itaque *Modoëtienses* audiamus, quorum caussam *Bartholomæus Zucchius* agit tum in *Hist. Reg. Theod.* tum in *Hist. Coronæ ferreæ*. Scribit hic in primo *libello cap.* 16. *Langobardorum* Regum sedem primo *Veronæ* stetisse, deinde *Modoëtiam* a *Theodelinda* translatam, ibique ab *Othone Tertio* Imperatore confirmatam. In altero libello eorum Regum, qui *Modoëtiæ* Coronam ferream suscepere, Catalogum offert. Ex his primus illi est *Agilulfus Theodelindæ* conjux, tum *Adalvaldus* horum filius, *Arioaldus* dein, *Rotharis*, *Rodoaldus*, *Aripertus*, ac *Liutprandus*. His addit *Carolum Magnum*, *Pipinum*, *Bernardum*, *Lotharium primum*, *Berenga-*
A *rium primum*; & plerosque alios *Italiæ* Reges. 279
Verum quod est ad *Langobardos* Reges, nullus ei Scriptor vetustus laudatur; qui pro hac veritate vadem se offerat. Annales tantum *Modoëtienses*, & *Sigonius* utramque paginam implent, sive de illis Regibus, sive de Imperatoribus res habeatur. Meum itaque erit ostendere, quantum *Mediolanensis* Civitas *Ticinensi*, ac *Modoetiensi* in *Italicis* Regibus inaugurandis præstet. Ita tamen in hujus præstantissimæ Urbis laude me non contineo, ut de *Ticinensium*, & *Modoëtiensium* prærogativis omnino taceam. Quem autem melius,
B dum de *Langobardis* quæstio agitatur, quam *Paulum Diaconum*, natione *Langobardum*, qui sub *Desiderio* Rege ultimo floruit, sequamur? Enim vero quoties cum illo, quod pertinet ad res *Langobardorum*, sentimus, toties nos veritatem assequuturos facile speramus. *Alboino* barbaræ illius gentis Rege primo, *Veronæ* violenta morte e vivis erepto; communi *Langobardorum* procerum consilio ad Regnum *Clepho* eligitur. Quo in loco id contigerit, nos docet laudatus Auctor *lib.* II. *cap.* 21. *de gest. Langobard. Langobardi*, inquit ille, *apud Italiam omnes communi consilio Cleph, nobilissimum de suis virum, in urbe Ticinen-*
C *sium sibi Regem statuerunt.* *Ticini* igitur primam coronationem factam merito opinetur quispiam, nisi assensum sustinere dicenda inferius nos cogerent. *Paulo* in hac re concordem habemus *Bonincontrum Modoëtiensem*; quin & ipse *Gualvaneus Flamma* negare id noluit, quamquam rationem, ut puto, excogitavit, cujus ope jura *Mediolanensium* heic violari probaret. *Cap.* 482. *Chron. Major.* de isto *Clephone* hæc habet: *Qui cum vellet in Civitate Mediolani in Regem Langobardorum coronari, Cives de Mediolano propter odium Albuini, qui hanc Civitatem destruxerat, ei coronam, & Civitatis introitum negaverunt, & tunc in Papia*
D *fuit coronatus.* Fides sit penes Auctorem, & ad *Autharis* Regnum transeo. Ubinam creatus hic fuerit, *Paulus* non docet. *Bonincontrus* vero *Mediolani* diadema Regni ei fuisse collatum scribit. *Gualvaneus* quoque de illo scripserat *cap.* 495. *Chron. major. Hic fuit coronatus Mediolani Corona ferrea in parva Ecclesia S. Michaëlis juxta S. Ambrosium.* *Autharim* fato postremo functum excepit *Agilulfus* a *Theodelinda* ex *Langobardorum* consensu in thalami, ac Regni consortium adscitus. Regem hunc *in Civitate Mediolani Regni diadema suscepisse* auctor est *Bonincontrus*, ejusque opinio-
E nem reliqui fere *Mediolanensium* rerum scriptores una cum *Sigonio* sequuti sunt. Quare subit mirari, cur hunc Principem *in burgo de Modoëtia Corona ferrea fuisse coronatum* Gualvaneus scribat *cap.* 500. *Chron. Major.* Sed quid hisce insistimus, quum *Paulum Diaconum* rei testem habeamus? Inquit is *lib.* II. *cap. ult.* *Suscepit Agilulfus, qui erat cognatus Regis Authari, inchoante jam mense Novembrio regiam dignitatem. Sed tamen congregatis in unum Langobardis, postea mense Majo ab omnibus in Regnum apud Mediolanum levatus est.* Ex his, ni fallor, tanti Historici verbis, quid nobis de coronationis loco sentiendum sit,
F plane discimus. Mense Novembri Anno 590. re- 280
nunciatus Rex fuerat *Agilulfus*, regalemque dignitatem, ut ait *Paulus*, inierat. Anno vero proxime sequenti mense Majo in publico *Langobardorum* conventu coronam *Mediolani* accepit, qua re peracta dein jus regnandi numeris omnibus absolutum obtinuit. Anno postea 604 in ipsa etiam *Mediolanensi* Urbe *Adalvaldus Agilulfo* ex *Theodelinda* natus in regalis dignitatis communionem publice advocatus fuit. Sunt Pauli verba *lib.* IV. *cap.* 31. *Igitur sequenti æstate mense Julio levatus est Adaloaldus Rex super Langobardos apud Medio-*

lanum in Circo in præsentia patris sui Agilulfi Regis, astantibus legatis Theudeberti Regis Francorum. Ambos hos Reges *Mediolani* consedisse pluribus in locis prodit laudatus Auctor, ac proinde veram *Langobardici* Regni sedem eo tempore *Mediolanum* fuisse, hinc quoque intelligimus. Ceterum de reliquis *Langobardorum* Regibus quamquam *Paulus* multa tradiderit, locum tamen urbemque, ubi eorum singuli aut electi, aut inaugurati ad Regnum fuerint, nequaquam memoravit. Eorum sedes *Ticini* plurimum stetit, & quum duos filios Rex *Aripertus* sibi successores reliquisset, *Pertharitum*, & *Gundibertum*, unus *Ticini*, alter vero *Mediolani* Regnum quisque suum moderabantur. Animadvertimus etiam *Hildeprandum Liutprandi* nepotem extra muros *Ticinensis* urbis in Basilica *S. Mariæ ad Perticas* Regem fuisse salutatum. Porro in referendis reliquorum Scriptorum, ac potissimum *Gualvanei*, & *Bonincontri* verbis non immorabor; uterque enim pro suo erga patriam studio aut *Mediolani*, aut *Modoetiæ* Reges coronatos affirmat. Restat igitur, ut *Pauli Diaconi* auctoritate ducti fateamur, *Ticini* quidem *Langobardos* Reges plerumque consedisse, *Mediolani* vero corona sæpius fuisse donatos. Nunc ad Imperatores, aliosque *Cisalpinos* Reges sermonem convertamus.

CAP. V.

Reges Franci *neque* Mediolani, *neque* Modoetiæ *coronati.* Sigonii *sententia exploditur.* Romæ *corona iis imposita.*

EXactis a regali throno *Langobardis*, & victo captoque *Desiderio* Rege, rerum in *Italia* potitus est *Carolus Magnus*, in quem e *Græcis* Imperii quoque *Romani* jura per Urbis Pontificem fuere translata. Illum *Modoetiæ* Corona ferrea ab Archiepiscopo *Thoma* redimitum Carolus Sigonius *lib.* IV. *de Regno Ital.* tradit, ejusque opinioni lubentissime *Zucchius* subscripsit. Eadem de *Pipino Caroli* filio, & *Bernardo*, ac *Lothario* nepotibus narrant ambo laudati Scriptores, & ne quid dissimulem, *Gualvaneus* quoque in *Manip. Flor.*
281 *cap.* 126. & *sequ.* eisdem consentientem invenio. Attamen ex solis conjecturis Auctores ista affirmasse tam certum est, quam quod certissimum. Mihi sane veri videtur simillimum, ab hujusmodi coronatione *Carolum*, ceterosque e *Francorum* gente Imperatores abstinuisse. Sexcentos, ut ita dicam, Historiarum conditores legimus, partim *Caroli Magni*, ejusque successorum æquales, partim ab eorum ætate parum remotos, quos aut in Bibliotheca nova *Labbei*, in singulari *Collectione Scriptorum Historiæ Francicæ* a Duchesnio elaborata, aliisve in locis invenire est. Quis ergo non videt in tot monimentis hanc Regum coronandorum consuetudinem præteriri non debuisse, si umquam invaluisset? Nihilominus, etsi minutissima quæque *Caroli* Augusti, & reliquorum gesta ibidem recenseantur, nullum tamen verbum de *Modoetiensi* coronatione perinde occurrit, quasi contemnendum, & silentio obvolvendum decus illud fuisset. Contra nemo ex his scriptoribus silentio præterit *Romanam Caroli Magni* coronationem, quam etiam inter præcipuas ejus laudes referendam esse quisque agnoscebat. His accedit *Cointii* viri celeberrimi auctoritas, qui *Gallicos* Annales immani labore *Latinis* literis mandavit, suorumque Regum gesta omnium accuratissime exploravit. Postquam hic *Sigonii* verba retulit ad Annum Christi 774. *Non temere*, inquit, *negabis Carolum Magnum illa corona per Archiepiscopi Thomæ manus hoc anno redimitum, cum in antiquis Auctoribus nulla sit hujusce rei memoria.* Videat igitur *Sigonius*, quo se Auctore tueatur, ubi

A *Modoetiæ* coronatum affirmat *Carolum*. Nam quod est ad *Pipinum* ejus filium, non *Modoetiæ*, sed *Romæ*, *Italiæ* Regem fuisse renunciatum, ibique corona donatum scimus. Vetustissimi *Francorum* Annales apud Duchesnium *tom.* II. *pag.* 32. hæc tradunt ad Annum Christi 781. *Et Rex Carolus celebravit Pascha in Roma. Et ibi baptizatus est Domnus Pipinus filius supradicti Domni Caroli M. Regis ab Adriano Papa, qui & ipse eum de sacro fonte suscepit. Et duo filii Domni Caroli Regis inuncti sunt in Reges a supradicto Pontifice. Hi sunt Domnus Pipinus, & Domnus Hludovvicus Reges.*
B *Domnus Pipinus Rex in Italiam, & Domnus Hludovvicus Rex in Aquitaniam.* Tunc igitur *Italici* Regni corona *Pipino* collata fuit. Porro addit idem Chronologus: *Et inde revertente Domno Carolo Rege, Mediolani Civitatem pervenit. Et ibi baptizata est filia ejus Domna Gisela ab Archiepiscopo nomine Thoma. Et ab inde reversus est in Franciam.* Eadem scribit Eginhardus de *Gestis Caroli M.* Imperatoris, coronamque *Pipino*, ac *Ludovico Romæ* ab *Adriano* impositam & ipse narrat. Ceteri vero Historici similia memoriæ mandarunt. Quamobrem videas, ad Civitatem etiam *Mediolanensem* devenisse *Carolum*, ibique ab Ar-
C chiepiscopo *Thoma* filiam ejus *Giselam* sacris undis fuisse purgatam. Quod si *Modoetiæ* Coronam iterum *Pipino* contulisset *Mediolanensis* Archiepiscopus, neque ignorare id Auctores potuissent, & scribere debuissent, qui sacram *Giselæ* expiationem, quamquam longe minoris momenti rem, 282
nequaquam omisere. Atque ex his hactenus enarratis constat, ni mea me fallit opinio, quamdiu *Romanum* Imperium, *Italiam*que Reges *Francorum* tenuere, *Italici* Regni diadema *Romæ* tantummodo illis fuisse collatum. Ut autem evidentius hæc pateant, exemplum *Ludovici* II. Imperatoris heic itidem producam, neque enim hunc
D *Sigonius Modoetiæ* coronatum affirmare est ausus. De illo in *Vita Sergii* II. Papæ hæc ait Anastasius Bibliothecarius: *Tunc almificus Pontifex in Basilica Principis Apostolorum manibus suis ipsum Hludovvicum Lotharii Imperatoris filium oleo sancto perungens, regali ac pretiosissima coronavit Corona, Regemque Langobardis præfecit.* Post *Ludovicum* II. *Italico* Regno præfectus est *Carolus Calvus*, eumque *Papiæ* corona redimitum manu *Ansperti* Archiepiscopi *Mediolanensis Sigonius* ad Annum 876. scribit. Quin verba addit ab *Ansperto* in *coronatione* pronunciata, quæ ita se habent: *Nos*
E *Anspertus cum omnibus Episcopis, Abbatibus, Comitibus, & reliquis, qui nobiscum convenerunt, Italici Regni Optimatibus, perpetuam optamus prosperitatem, & pacem*, & reliqua apud Puricellum in *Monum. Ambros. Basil. num.* 127. legenda. Verum nullus dubito, quin *Sigonianam* assertionem totius antiquitatis silentium infirmet. Nimirum Scriptores ceteri *Carolum Calvum Romæ* a Summo Pontifice Regem, Cæsaremque inauguratum produnt, *Ticinensem* vero *coronationem* nullam prorsus commemorant. Quæ vero verba *Ansperto Sigonius* affingit, ea quidem, seu melius dicam, eorum similia in Synodo *Ticinensi*, quo convene-
F rant Episcopi, ceterique *Italici* Regni Optimates Anno 876. fuere pronunciata, & forsan ab ipso etiam *Mediolanensi* Antistite, sed ut *Carolum* solummodo *Protectorem*, *dominum*, *ac defensorem omnium eligeret* Synodus, non ut Corona insigniret. His accedit, *Ticinense* istud Concilium anno eodem a Patribus Synodi *Pontigonensis* fuisse confirmatum, nulliusque, præter quam *Romanæ*, coronationis mentionem illic factam fuisse. *Sicut*, inquiunt *Patres*, *Domnus Johannes Apostolicus, & universalis Papa primo Romæ elegit, atque sacra unctione constituit, omnesque Italici Regni Episcopi, Ab-*

Abbates, Comitesque Domnum nostrum gloriosum Imperatorem Karolum Augustum unanimi devotione, elegerunt sibi protectorem, ac defensorem &c. ita & nos eligimus. Utriusque Synodi decretum tum in magna Conciliorum Synopsi *Labbeana*, tum apud Sirmondum *Tomo* III. *Concil. Gall.* & apud Duchesnium Tom. III. invenias. Quod reliquum est; *Sigonius* in postrema Historiæ de Regno *Italiæ* editione verba superius allata e libro induxit, coronationis tamen mentione minime obliterata. *Carolum* tandem *Crassum Italiæ* Regem a *Mediolanensi* Archiepiscopo *Cisalpini* Regni insignia suscepisse, quibus tabulis fretus nescio, affirmat *Sigonius* ad Annum 880. Ego vero in antiquissimo Chronico Monasterii *S. Galli* Regem hunc *a Johanne Papa benedictum* legi, non ab
283 Archiepiscopo coronatum; quod referunt etiam Annales *Francorum Metenses*, aliique Auctores. Cum *Carolo Crasso Francorum* in *Italia* Regnum desiit. Quod si veteres Historias sedulo revolvamus, a *Romanis* tantum Pontificibus *Francos* Reges *Italico* diademate cinctos intelligimus. *Sigonii* vero sententiam, ubi veterum suffragiis ea sit destituta, somno justius quam Historiæ compares. Sane *Donatus Bossius*, *Georgius Merula*, *Tristanus Chalcus*, aliique rerum *Mediolanensium* diligentissimi Scriptores, & in hujus Urbis antiquitatibus versatissimi, hanc *Francorum* in *Italia* Regum coronationem prorsus omisere, quum revera nullæ eis tabulæ suppeterent, quibus tantam gloriam *Insubribus* vendicarent.

CAP. VI.

Post Francos Italici *Reges coronam in usu habent. Ubi eam receperint, inquiritur.* Berengarii I. Rodulfi, Hugonis, Lotharii, Berengarii II. Adalberti, *atque* Othonis M. *Coronationes referuntur.*

FRancos in *Cisalpino* Regno excepit *Berengarius*, natione *Italus*, & Dux *Forojuliensis*, quem Sigonius *lib.* VI. *de Regno Italiæ Anno* 888. *Papiæ* coronam accepisse de manu *Anselmi Mediolanensis* Archiepiscopi tradit, Gualvaneus tamen Flamma *cap.* 650. *Chronici Majoris MS.* hæc de illo narrat: *Hic in Modoëtia fuit coronatus, sicut patet in Privilegio dato Civibus de Pergamo, quia dum coronaretur in Modoëtia concessit Pergamensibus, ut suam possent reædificare Civitatem.* Gualvaneum *Bonincontrus*, & *Zucchius* exscripsere. Cuinam vero ex hisce Scriptoribus habenda sit fides, non video; neque enim præstantiora monimenta consulere heic possumus. Iisdem etiam difficultatibus obsepta est *Rodulfi* Regis coronatio, quem in *Italiam* contra *Berengarii* tyrannidem accitum, *Sigonio* teste, *Lampertus Mediolanensis* Archiepiscopus *Ticini* coronavit, *illa quidem corona, quæ Modoëtiæ servatur.* Postrema hæc tamen verba nusquam apud *Sigonium* legas, quum ei affingantur a *Zucchio*, qui ut patriam suam extolleret, religioni sibi non duxit hoc in loco fluxam, atque confictam adhibere auctoritatem. Sequitur *Sigonius ad Annum* 926. *Hugo ab Italis accersitus Pisas lætus accessit, tum recta Papiam contendit, quo cum venisset, Rex summo omnium studio salutatus Coronam Mediolani ab Archiepiscopo sumpsit.* Et hunc locum *Zucchius* corrupit, uti *Puricellus* etiam noster in *Monum. Basil. Ambros. num.* 159. animadvertit; hæc enim verba veluti a *Sigonio* pronunciata refert: *Papiam perveniens Rex summo omnium studio salutatus Coronam ferream ab Archiepiscopo Mediolanensi sumsit*, quasi non *Mediolani*, sed *Pa-*
284 *piæ* Coronam *Hugo* acceperit. *Sigonium* porro in hac re affirmanda præcessere *Gualvaneus Flamma*, Auctor *Chronici Flos Florum*, & Catalogus Archiepiscoporum *Mediolanensium*, quorum verba legas apud Puricellum *num.* 162. *in Monum. Basil. Ambros.* His igitur Auctoribus *Sigonio* consentientibus *Hugo* Rex *Mediolani* coronam obtinuit, qua etiam in Urbe *Lotharius* ejus filius pari honore consalutatus Rex fuit. *Lotharius ipse*, inquit Gualvaneus in *Manip. Flor. cap.* 133. *Imperii diadema in Ecclesia S. Ambrosii, sicut & pater ejus suscepit.* Hujus quoque rei fidem facit *Luitprandus Ticinensis*, pervetustus Auctor, dum *Lib.* V. *cap.* 13. *Histor. Lothario*, ait, *denique Mediolanum petente, Rex Hugo Papia omni cum pecunia egressus Italiam deserere; atque in Burgundiam ire cogitavit. Sed res ista eum retinuit, quoniam dum misericordia inclinati Lotharium in Ecclesia Beatorum Confessoris, & Martyrum, Ambrosii, Gervasii, & Protasii ante Crucem erigerent, & Regem sibi constituerent &c.* Regibus hactenus enumeratis subrogatus est *Berengarius II.* cum *Adalberto* filio *Italiæ* Rex. Illum *Zucchius* tertium, *Bonincontrus* hujus nominis quartum appellant, unanimique consensu *Modoëtiæ* coronatum affirmant. Sed quum probatissimi Annales hinc nobiscum facere incipiant; eorum beneficio impostorum utemur, ut posteriorum Historicorum errores emendare possimus. Itaque in eo *Chronico Regum Italiæ*, quod in altero Anecdotorum Tom. edidimus, ista leguntur: *In vicesimo quarto die, qui fuit die Dominico XV. die Decembr. in Basilica S. Michaëlis, quæ dicitur Major, fuerunt electi, & coronati Berengarius, & Adalbertus.* Igitur non *Modoëtiæ*, sed *Papiæ* in Ecclesia S. *Michaëlis* regia insignia *Berengarius*, atque *Adalbertus* obtinuere. Et quoniam ita res poscit, heic iterum *Zucchii* diligentiam examinare mihi liceat. Ad *Berengarium* hunc refert ille Diploma quoddam *Canonicis Abbatiæ S. Joannis Baptistæ de Moditia* collatum, *& datum Kalend. Julii Anno Dominicæ Incarnationis DCCCCXX. Domni vero Berengarii piissimi Regis XXIV. Imperii vero sui V. Indict. VIII.* Equidem *Modoëtiensis* Historiæ infortunium doleo, quod homini aut parum accurato, aut parum fideli commendata fuerit. Quin germanum sit Diplomatis memorati exemplar, minime ambigo, verum Chronicas notas male *Zucchius* descripsit, nec bene earum sententiam assequutus est. Primo non ad *Berengarium*, ut is opinatur, Tertium, sed ad Primum, Diploma referendum fuit; hunc enim ad Annum usque 923. vixisse ac regnasse constat, alter vero *Berengarius* multum post tempus Regnum suum est auspicatus. Secundo quum hic *Berengarius* Regiam dignitatem Anno Christi 888 inierit, cum Anno Epochæ vulgaris DCCCCXX. trigesimus quartus Regni illius conjungendus erat, quo & Kalend. Julii annus Imperii ejus quintus, atque Indictio octava decurrebant, ut recte in Diplomate notatur. Quod si *Zucchius* singula accuratius lustrasset, pro XXIV. Anno Regni *Berengarii* XXXIV. ut reor, scriptum invenisset. Sensim ad *Othonem Magnum* nostra devenit Oratio, quem 285
primum e *Germanica* gente *Romanorum* Imperatorem, suumque Regem *Italia* vidit, nisi etiam (quod per me licet) *Germanis Francos* Reges accensere velimus. Ubinam Coronam *Italicam* acceperit iste, e *Zucchio* accipere juvat. Postquam is nonnulla *Sigonii* verba in unum coegit, hæc velut ab ipso Auctore derivata refert: *Othonem vero Valpertus Archiepiscopus Mediolani in Basilica Ambrosiana ex promisso Corona ferrea, quæ Modoetiæ asservatur, redemit, eamque ob caussam multa ab eo oppida dono accepit.* Heic procul dubio se cornicula prodit, ubi alienas imitari, aut suffurari vult pennas. *Mediolani* quidem Corona ferrea *Othonem* exornatum censet *Sigonius*, sed coronam illam nequaquam appellavit, *quæ Modoëtiæ asservatur*,

vatur. Ipsum loquentem audiamus ad Annum 961. *Interim Mediolani Archiepiscopus promissi memor Principum, Episcoporumque de more Concilium vocat, atque ex omnium sententia Regnum Berengario, atque Adalberto abrogatum ad Othonem defert, ipsumque in æde D. Ambrosii urbana inungit, consecratumque ferrea Corona condecorat.* Utinam tamen *Sigonianam* phrasim confingere *Zucchius* scivisset; sed ille regulis *Prisciani* posthabitis pro *redimivit* scribere non erubuit *redemit*, verbis profecto ab elegantia *Sigonii* alienis, homineque Latini sermonis imperito dignis. Addit vero *Zucchius*, *Othonem* coronatione *Mediolanensi* minime contentum *Modoëtiensem* quoque recepisse, *ut multi Scriptores testantur.* Si tam multos Auctores *Zucchius* habuerat tantæ rei testes, miror, cur ne unum quidem produxit, qui quum veris testimoniis niti non poterat, appositis utebatur. Sed homo aliis imponere solitus sat habuit rem affirmare, alioqui certus fore, ut pauci ex Lectoribus rem intime examinarent. Ego quotquot hucusque Auctores pervolvi, *Mediolani* tantum, non vero etiam *Modoëtiæ Othonem* coronatum didici. Quin *Bonincontrus* in Chronico MS. & Balthassar Fidelis Archipresbyter Modoëtiensis in *libro de prærogat. B. Joannis Baptistæ cap. ult.* dum *Italiæ* Reges *Modoëtiæ* coronatos recensent, *Othonem Magnum* ibidem coronatum nusquam commemoravere. Placet huc referre, quæ de hujus Imperatoris inauguratione *Landulfus* habet Scriptor *Mediolanensis*, qui, prout in primo Anecdotorum Tomo animadverti, sub finem seculi a Christo nato undecimi Historiam hucusque MS. lucubravit, sub *Datii Mediolanensis* Archiepiscopi nomine sæpe a Scriptoribus laudatam. Inquit autem hic: *Spreta Alberti* (hoc est Adalberti) *ac suæ gentis superbia, qui Italiam quasi ancillam dominabantur, Oto ab omnibus in Regem magnis cum triumphis Mediolanum electus, & sublimatus est. Interea Walperto mysteria Divina celebrante, multis Episcopis circumstantibus Rex omnia regalia, lanceam, in qua Clavus Domini habebatur, & ensem regalem, bipennem, balteum, clamidem Imperialem, omnesque regios vestes super B. Ambrosii Confessoris altare deposuit, perficientibus, atque celebrantibus Clericis,*
286 *omnibusque Ambrosianis ordinibus divinarum solemnitatum mysteria; Walpertus magnanimus Archiepiscopus omnibus regalibus indumentis cum manipulo Subdiaconi, corona superimposita, astantibus B. Ambrosii Suffraganeis universis, multisque Ducibus, atque Marchionibus, decentissime, & mirifice Ottonem Regem collaudatum, & per omnia confirmatum induit, atque perunxit.* Eadem, aut similia legas apud *Gualvaneum Flammam* descripta, & a Puricello in *Monum. Ambrosianæ Basilicæ n.* 177. relata. *Litulfum* quoque *Othonis M.* filium, quem contra *Berengarium Italiæ* tyrannum e *Germania* cum expedito militum robore pater ad *Insubres* miserat, *Langobardorum* corona decoratum legi in vetustissima Historia MS. *de Gestis Comitissæ Mathildis*, quam Ambrosiana Bibliotheca servat. Ibi scriptum est: *Et venit prædictus Litulfus cum prædictis militibus quadam die mensis Maji ejusdem Anni a Civitate Veronæ usque ad arcem Canossinam per unum diem, & alia die sequenti ivit Parmam, & accepit Coronam Longobardiæ, & rediit &c. Parmæ* tamen coronationem hanc celebratam fuisse nemo suspicetur, sed quidem, ut par est credere, *Mediolani.*

CAP. VII.

Othonis *III. coronatio illustratur. Fortasse primus is fuit, qui* Modoëtiæ *coronam accepit. Insigni huic Oppido munera ab illo collata referuntur.*

OThonem II. Imperatorem in *Insubribus* coronatum nequaquam legimus. Quare ad ejus filium *Othonem Tertium* nos conferamus. Illi Coronam *Italicam* in urbe *Mediolanensi* ab Archiepiscopo *Landulfo* collatam his verbis adnotavit Sigonius *Anno 995. Landulphus Urbem* (scilicet Mediolanum) *ingressus Othonem Regio diademate decoravit.* Verum non *Mediolani* tantum, sed *Modoëtiæ* quoque coronatum *Othonem* tradunt *Modoëtienses* Scriptores, quorum vetustissimus Bonincontrus *lib. 1. cap. 30. Chronici MS.* in hæc verba loquitur: *Porro hic Otto Tertius primo in Modoetia, postea in Mediolano Italici Regni coronam accepit.* Id si verum est, cur in Oppido illustri dignitatem regiam obtinere voluerit *Otho*, caussam mihi videor assequutus. Maximæ iis temporibus controversiæ inter Cives *Mediolanenses*, & Archiepiscopum *Landulfum* intercedebant. Adeo autem exarsere odia, ut in apertum bellum deducta res fuerit. Magno prælio *Landulfus* profligatus nullum præsentius præsidium invenit, quam se ad *Othonem* in *Germania* morantem recipere, eumque in *Italiam* grandibus promissis illectum pertrahere. Superatis *Alpibus Otho* cum ingenti exercitu in *Insubres* fertur, Urbemque *Mediolanensem* obtemperare adhuc recusantem arcta obsidione cingit. Dum ita res agerentur, non 287
sine probabili conjectura arbitror, *Modoetiam* proximum Oppidum, & Reginæ *Theodelindæ*, aliorumque Regum donis celebre ab *Othone* fuisse delectum, ut ibi regalia ab Archiepiscopo obtineret insignia, simul atque ut *Mediolanenses* sibi viles esse ostenderet. Neque enim necessum erat *Mediolani* potius quam alibi Reges inungi, ut ex coronationibus *Ticini* peractis patet, dummodo *Mediolanensis* Archiepiscopi opera in coronatione minime desideraretur. Et sane ex iis temporibus *Modoetia Langobardici* Regni Sedes audire cœpit, titulo ei ab *Othone* collato. Hoc vel ipsi *Modoetienses* fatentur. Audi *Baltassarem Fidelem* eorum Archipresbyterum, qui Anno 1513. libellum de *Prærogativa B. Joannis Baptistæ* publici juris faciebat. Sunt ejus verba cap. postremo: *Otto tertius Modoetiam Regni Sedem constituit, Cæsareæque coronæ incorporavit, ut in quacumque hujus provinciæ investitura non comprehendatur, nisi de illa specialis mentio fiat. Bonincontrus* vero, a quo *Modoetiense* Chronicon Anno 1345. conditum dixi, *cap. 30. lib 1.* de *Othone* laudato hæc aliquantulum confusa narrat: *Hic ordinavit, & instituit, quod terra de Modoëtia esset caput Lombardiæ, & Sedes Regni illius. Sciens ubi cunctis Lombardis ad illorum protectionem ab Imperatore cœlesti principem, & auditorium constitutum est. Propterea placuit ipsi Imperatori terreno constituere majorem, & nobiliorem in Regno suo Lombardiæ terram Modoëtiæ, & eam caput, & sedem Regni illius esse ad hoc, ut locus auditorii magni Principis cœlestis Imperatoris, quæ est in dicta Terra ædificatus, & in quo loco sancto de jure Regni Lombardorum debet coronari propter reverentiam, & devotionem ipsius Regni Imperatoris terreni ibi custoditur &c.* Addit rursus: *Quod Imperator debeat coronari in Modoëtia, & quod illa sit caput Lombardiæ, patet manifeste ex dictis, & Scripturis Imperatorum, qui privilegiando dictam Terram, nominando aliarum Terrarum Lombardiæ jura dicunt: Sicut inter cetera Modoëtiam specialem Sedem nostram, quæ caput Lombardiæ & Sedes Regni*

gni illius esse dignoscitur, in qua etiam nostri Antecessores de jure Regni coronari consueverant, cum Burgo, & prato, & omni districtu, & pensitationibus, & cum omnibus possessionibus, ac pertinentiis suis, insuper cum omni familia intus, & foris ex legali sententia Judicum Lombardiæ cum omni integritate recuperavimus. Hunc itaque prædictum locum nostræ tantum jurisdictioni, & soli nostræ potestati specialiter, & proprie vendicavimus, quem in corde nostro inconvulsibiliter fixum tenemus. Et præfatam Sedem nostram regalem per Feudum aliquod numquam velle imbeneficiare, neque nostris temporibus aliquo modo ab imperio alienare, quia hoc esset caput a membris separare &c. prout in illis plenius continetur. Hactenus *Bonincontrus*, a quo per hæc verba laudari video Diploma quoddam ab Imperatore *Modoetiensi* Oppido concessum; sed quinam hic Cæsar fuerit, in incerto relinquitur. Quum 288 tamen ibi *Feudorum* fiat commemoratio, longe post *Othonis Tertii* tempora Diploma illud prodiisse, verisimile omnino videtur. *Bonincontrum Zucchius* exscripsit, neque contentus *Modoetiam urbem Imperii* appellasse, quasi hæc verba a *Bonincontro* acceperit, Diploma etiam, si fas est in eum hanc suspicionem conferre, confingere non erubuit, illudque *Othoni Tertio* tribuere. Quod tamen ridiculum est, *Italico* tantum, non *Latino* sermone est usus, ne posset fingentis imperitia tam facile prodi. Primum igitur *Modoetiensem* coronationem sub *Othone Tertio* institutam fuisse, a vero non abhorret, siquidem his auctoritatibus fidem habemus. Porro ex hoc tempore *Modoetiam* apud Scriptores vetustos aut *Italici* Regni Sedem, aut *Langobardiæ* primum locum appellari animadvertas, ipsique Imperatores *Mediolanensi* coronatione non contenti, *Modoetiæ* quoque inungi voluere. Ineunte seculo Epochæ nostræ duodecimo Historiam *Mediolanensem Landulfus* a S. *Paulo* memoriæ prodebat. Hic autem in Historia, quam MS. *Ambrosiana* servat, de *Conrado* Cæsare loquens ait: *Pontifex Mediolanensis Anselmus a Leuco discedit ad Modoetiam, qui est primus locus Coronæ Regis Italiæ, ibique pernoctavit.* Otho Frising. *lib.* VII. *cap.* 17. *Chron.* circiter Annum 1125. ait: *Conradus a Mediolanensium Archiepiscopo Anshelmo Modoyci* (hoc est Modoetiæ) *Sede Italici Regni in Regem ungitur.* Similia loca a Gunthero *lib.* VIII. *Ligur.* & a Radevico *lib.* II. *cap.* 20. *de gest. Frider. I. Imperat.* petita inferius commemorabo, ut quanta insigni Oppido gloria accesserit, clarius innotescat. *Alciatus* tamen vir celeberrimus huic sententiæ repugnat, nam in *lib. de form. Rom. Imperii* Coronam ferream *Mediolani* ex instituto *Pipini* accipi solitam scribit, aperteque tradit, coronationem in oppido *Modoetiensi* cœpisse peragi a *Conrado Suevo*, illegitimo primum, sed postea a successoribus probato exemplo. Postquam *Tertius Otho* diem postremum clausit, studio recuperandæ libertatis *Insubrum* proceres omnia tumultibus, ac seditionibus miscuere. Itaque *Ticini* Anno 1002. ut *Sigonius* scribit, atque ex Diplomatibus probari potest, Rex *Italiæ* creatus est *Ardoinus Eporediensis* Marchio. Hucusque ubi Regium diadema is obtinuerit, in incerto fuit; at ope Chronici Regum *Italiæ* per me in altero Anecdotorum Tomo editi hic locus innotuit. Legitur ibi: *Fuit tunc Regnum sine Rege XXIV. dies. Die qui fuit Dominico, & fuit XV. die Mensis Februarii in Civitate Papia inter Basilicam S. Michaelis fuit coronatus Ardoinus Rex.* Tunc ab *Italia* aberat *Arnulfus Mediolanensis* Antistes *Constantinopolitana* legatione occupatus: quare ubi *Mediolanum* rediit, suo injussu Regem & electum, & coronatum fuisse ægre ferens, suaque jura pessum dari videns, in Concilio *Laude Pompeji* coacto *Ardoinum* Regem vitio creatum pronunciat. Tum *Henricum Germaniæ* Regem Archiepiscopus *Italico* Regno donat, atque in *Insubres* contra *Ardoinum* accersit. Sigonius *lib.* VIII. *de Regno Ital. Anno* 1013. *Henricum* ab *Arnulfo* coronam accepisse scribit; locum vero coronationis nequaquam memorat. Porro *Baronius* me- 289 liora nactus monumenta ad Annum usque 1005. *Italicam Henrici* coronationem retrahit, eamque *Papiæ* peractam fatetur. Hujus rei Auctor est illi *Dithmarus*, qui *Henrici* laudati vitam accuratissime conscripsit, & *lib.* VI. ita loquitur: *Post hæc Papiam visitans urbem, ab Archiantistite hoc, nempe Mediolanensi & a primis illius regionis susceptus, cum admirabili laude ad Ecclesiam ducitur, & communi electione sublimatus in solium regale collocatur.* Quod ad locum coronationis attinet, illud certissimum; verum in anno ejus rei assignando minus recte positi sunt calculi. Anno 1002. die 15. Februarii *Ardoinum* ex Chronico superius commendato didicimus fuisse coronatum. At postquam is regnasset *annos duos, & menses duos, in die Dominico, qui fuit die Mensis Madii inter Basilicam S. Michaelis, quæ dicitur Major, fuit electus Henrichus, & coronatus in secundo die, qui fuit die Lunæ XII. die Mensis Madi, & coronatus in Civitate Papia.* Hæc habet Chronici illius auctor, qui anno MXXVIII. Regum *Italiæ* Chronologiam literis mandabat. Igitur si post diem XV. Februarii Anni MII. Annos duos, menses duos, & aliquot dies numeres, quibus *Ardoinus Cisalpinum* Regnum moderatus est, videas *Henrici* coronationem ad Annum MIV. & ad Mensem Majum esse referendam. Iterum inquit laudatus Chronographus: *Et regnavit Henrichus Annos X. minus menses IV. & in festivitate Cathedræ S. Petri VIII. Kal. Martias fuit coronatus ad Imperatorem.* Certum est Anno MXIV. *Henrico Romani* Imperii insignia in Urbe fuisse collata. Ergo si retro numeres Annos IX. menses VIII. & aliquot dies, quibus *Italiæ* tantummodo Rex *Henricus* est appellatus, ad Mensem Majum Anni MIV. devenies, quo tempore, ut dictum est, contigit ejusdem Principis coronatio *Italica*. Ex alio Chronico Regum *Italiæ* heic etiam evulgato eadem veritas, confirmatur, etenim hæc ibi scribuntur: *Post Ottonis Tertii decessum regnavit Ardoinus Rex annos II. & menses II. & dimidio. Deinde venit Anricus Rex, & imperavit Regnum ejusdem Ardoini. Fuit coronatus ad Regem in Papia tertio die ante festivitatem Sancte Xiri, quæ fuit in Medio Majo, & habet modo regnatum IX. annos, & dies IX. XII. Kal. Junias hodie, & percurrit Indictio XI.* Anno Christi MXIII. undecima Indictio excurrebat, quo ipso Anno Chronicon vere exaratum fuit. Si igitur a die XII. Kal. Junias illius Anni retrorsum numerando IX. Annos, & IX. dies colligas, quibus *Henricus* a suscepta corona *Italiam* rexerat, ad Annum pervenies MIV. mensemque Majum, quo *Henricus* in Cœlitum album postea relatus *Italici* Regni Coronam accepit. Quod reliquum est, non *Ticini* tantum, verum etiam *Mediolani Henricum* Corona redimitum fuisse animadvertit doctissimus Puricellus *num.* 208. *in Monum. Ambros. Basil.* siquidem Gualvaneus Flamma in *Chronico Majori MS. num.* 730. *Interim*, inquit, *pugna committitur, & Arduinus usque Papiam fugatur. Tunc per Archiepiscopum Mediolanensem fuit coronatus Henrichus in Ecclesia S. Ambrosii.* In Ma- 290 nipulo vero Florum cap. 138. eadem repetit his verbis: *Hic Henrichus audita sui electione nimis gavisus fuit. Congregato exercitu Theotonicorum permaximo in Italiam intravit, & intrans Civitatem Mediolanensem in Ecclesia S. Ambrosii de manu Arnulfi Archiepiscopi amici sui Imperator Coronam accepit.* Id quoque in aliis Archiepiscoporum Mediolanensium Catalogis MSS. affirmatum invenias.

Certe mihi omnino veri videtur simile, ab *Henrico Mediolanensem* coronationem haud prætermissam fuisse, tum quod in hac urbe Regni *Langobardici* jura inire poterat, eademque ab Archiepiscopo amico suscipere grati animi caussa debebat, tum etiam quod *Dithmarus* hæc de illo scribat: *Inde vero* (scilicet ab urbe Papia) *idem Rex Mediolanum amore S. Ambrosii accessit*. Tandem Bonincontrus cap. 33. lib. I. Chron. Modoët. de Rege hoc ita ait: *Si fuerit coronatus in Modoëtia, vel in Mediolano, ista Chronica non loquitur, sed credendum est in Modoëtia*. Equidem *consilium laudo artificis*, quippe *nihil est quod credere de se non possit* quicumque gloriæ cupidine urgetur.

CAP. VIII.

Conradi I. Henrici II. Henrici III. Conradi II. Henrici IV. & Conradi III. coronationes illustrantur:

HEnricum I. Imperatorem Sanctum vita defunctum in Imperio, ac Regno *Conradus* Dux *Franconiæ* excepit. *Arnulfus Mediolanensis* Scriptor eorum temporum fere æqualis, cujus Historiam nondum typis commissam in *Ambrosiana* servamus, hæc de ejus coronatione tradit: *Rediens vero securus Heribertus Archiepiscopus in omnibus, totam suis legationibus evertit Italiam, alios re, alios spe benevolos faciens, donec suum Electum laudavere fere omnes suscipiendum. Tali fultus remigio veniens Conradus Italiam, ab eo, ut moris est, coronatur in Regno*. Sed ubinam, inquies, *Conradi* inunctio celebrata fuit? Responsum *Sigonii* verbis dabo ad Annum 1026. ita loquentis: *Magno inde honore Mediolanum Conradus intravit, ac Regium ab Archiepiscopo Diadema suscepit*. Basilicam *Ambrosianam* ad hoc muneris delectam, prout ab aliis Regibus usurpatum fuerat, Puricellus *num.* 217. adnotavit. Hujus autem coronationis in urbe *Mediolanensi* peractæ fidem faciunt tum *Gualvaneus Flamma* in *Chronico Majori MS. num.* 746. & in *Manip. Florum cap.* 141. tum alia *Mediolanensium* documenta. Quin ipsi *Modoëtienses* Historici hanc laudem *Mediolano* tribuunt, quamquam *Modoëtiæ* quoque *Conradum* corona donatum scribant. Utramque coronationem post *Gualvaneum*, ceterosque Historicos *Mediolanenses Sigonius* affirmavit, remque gestam his ad opinionem suam accommodatis verbis Anno 1026. descripsit: *Mediolano deinde Conradus Modoëtiam progressus, ibi iterum coronari se, vetere renovata consuetudine, petiit. Et cum id necessarium esse Herebertus*
291 *negaret se Caroli Magni, ac posterorum ejus exemplo permoveri respondit*. Sed heic præterire non possum *Gualvanei* sententiam a nonnullis etiam aut relatam, aut probatam de origine nominis *Modoëtia*. Cap. 746. Chron. Major. inquit hic Auctor: *Conradus fuit per Archiepiscopum Mediolanensem coronatus in S. Ambrosio. Deinde petiit coronari in Burgo dicto Narentia, cui cum dictum fuisset, ex quo in Mediolano coronatus fuerat, non oportet, ait: Modoëtiam. Ex tunc illa Terra quondam dicta Narentia dicitur Modoëtia*. Nugatur hercle hoc in loco *Gualvaneus*; pro comperto enim habemus ante illa tempora *Modoëtiæ* nomine insigne Oppidum appellatum fuisse. Paulus Diaconus *Modiciam cap.* 22. *lib.* IV. *de Gestis Langob.* & alibi appellaverat: *Berengarius* vero *Italiæ* Rex, *Tertiusque Otho* hujusmodi nomen ante *Conradi* ætatem loco tribuerant. *Conrado* postea Cæsare e vivis sublato, in ejus locum subrogatus est *Henricus Secundus*, qui, ut ait

A Sigonius *lib.* VIII. *de Regno Ital. Anno* 1046. *a Lombardis benigne acceptus continuo accessit Mediolanum, ac Mediolanensium cum Vidone Archiepiscopo lite composita, ferream illius manu de more Coronam in æde D. Ambrosii suburbana recepit*. Recepta jam sibi licentia Zucchius his Sigonii verbis alia adtexuit, nempe *tum Modoëtiæ accepit*. *Mediolanenses* sane Scriptores semel tantum *Italici* Regni Coronam ab *Henrico* acceptam scribunt, eamque non e *Vidonis*, sed ex *Heriberti* Archiepiscopi manu. Verum Bonincontrus *lib.* I. *cap.* 35. hunc *primo in Modoëtia postea in Mediolano coronatum* fuisse tradit.
B Quod quam verum sit, videat ille, & *Balthassar Fidelis*, neque enim falsi crimine eorum testimonium heic arcessere licet. *Henricum* II. sequitur *Tertius*, seu ut alii appellare solent, *Quartus*, homo seditiosus, multorumque in *Italia*, atque in Ecclesia Schismatum Auctor. Hunc *Italici* Regni diademate donatum nusquam legimus, si *Balthassarem Fidelem*, & *Zucchium* Scriptores *Modoëtienses* excipias. Et quidem hujus rei testes a *Zucchio* producuntur *Bonincontri* Annales, quum tamen *Bonincontrus* idem candide fateatur, sibi rem prorsus latere his
C verbis: *Obiit Henricus Anno Domini MCVII. Quod fuerit coronatus in Modoëtia, vel in Mediolano, in Scripturis Chronicarum non invenimus*. Vivente adhuc *Henrico*, dirisque omnibus per *Gregorium* VII. Sanctissimum Pontificem, ejusque successores devoto, *Langobardici* Regni habenas sibi regendas adversus patrem ex auctoritate *Urbani* Papæ *Conradus* sumit, quem *Cononem* ab aliis appellatum invenio. Is *Germania* relicta ad *Insubres*, aliosque Imperium *Henrici* perosos, feliciter se recipiens cum *Modoëtiæ*, tum *Mediolani* honorem Coronæ consequitur. Auctorem habeo *Landulfum* a *S. Paulo*,
D cujus Historiam MS. in *Ambrosiana* Bibliotheca custodimus, seculi a Christo nato duodecimi accuratissimum scriptorem, atque in hæc verba loquentem cap. I. *Cono quoque Rex, qui dum pater ejus Henricus viveret, per contractionem Matildis Comitissæ, & officium hujus Anselmi de Rode* (Mediolanensis Archiepiscopi) *fuit coronatus Modoëtiæ, & in Ecclesia S. Ambrosii* 292 *regali more*. *Landulfo* testimonium addamus *Bertholdi* Presbyteri *Constantiensis*, fidelissimi eorum temporum Historici, qui ad Annum 1093. hæc narrat: *In Longobardia Cuonradus filius*
E *Henrici Regis a Patre dolo circumvenitur, & captivatur, sed Dei misericordia inde ereptus a Mediolanensi Archiepiscopo, & reliquis fidelibus S. Petri in Regem coronatur*. Iterum inquit laudatus Auctor: *In Longobardia venerabilis Anselmus Mediolanensis Archiepiscopus in caussa S. Petri studiosissimus, & qui nuper Cuonradum inconronavit &c.* Ejusmodi coronatio, ut animadvertit Puricellus *num.* 281. *Zucchium* fugit, imò, ut animadverti ego, *Bonincontrum* quoque, aliosque *Mediolanensium* Historiarum conditores. Illam tamen alii scriptores retulerunt, & omnium novissime Cl. Pater D. Benedictus
F Bacchinus Monachus Benedictinus adnotavit *lib.* III. *Historiæ Monasterii di Polirone*. Annus a Christi nativitate 1110. agebatur, prout Sigonius *lib.* X. *de Regno Ital.* scribit, quum *Henricus* Imperator hujus nominis *Quartus Henrici* famosi Imperatoris filius *valido exercitu coacto in Italiam trajecit. Mediolanum deinde accessit, atque ibi per Chrysolaum Archiepiscopum regium insigne suscepit*. Sunt hæc *Sigonii* verba, quæ pro more, ac fide sua in hæc *Zucchius* mutavit: *Ibi per Chrysolaum Archiepiscopum insigne ferreum suscepit*. Neque prætermittam, a Bonin-

Bonincontro coronationem hanc affirmari, ita tamen ut *Modoëtiæ* primo, deinde *Mediolani* peractam fateatur. Audiamus ipsamet hujus verba: *Hic Henricus a Grisolano Mediolanensi Archiepiscopo primo in Modoëtia, postea in Mediolano coronatus est.* Puricellus quidem *num.* 310. & 320. *Landulfi* supra laudati auctoritate nixus, *Chrysolaum*, seu *Grosulanum*, ut vulgus appellabat, Imperatoris hujus inaugurationi haud interfuisse contendit, neque *Gualvaneo* assentiri potest, qui Anno 1110. Cæsarem hunc ab Archiepiscopo *Jordano* inunctum tradit *cap.* 162. *Manip. Florum*; etenim eo anno Episcopales infulas nondum *Jordanus* acceperat. Utcumque tamen res acta fuerit nil in præsentia moror, satis enim constat, Coronam *Italicam Henrico Quarto* collatam, licet a quonam collatio fuerit facta, incertum sit adhuc. Post *Henrici Quarti* interitum a *Gibellinorum* impotenti dominatu soluta *Italia* respirare aliquantulum poterat, nisi diu cladibus, intestinisque odiis fœde discerpta bello quam paci servire maluisset. Neque meliori fato *Germania* tunc fruebatur, ubi *Lotharius*, & *Conradus* Regni jura armis prosequebantur. *Conradus* prospero usus consilio in *Italiam* properat, exercitu potenti septus, gratiamque *Mediolanensium* iniens *ab eorum Archiepiscopo Anselmo Modoyci* (nempe Modoetiæ) *sede Italici Regni in Regem ungitur.* Postrema hæc verba *Othonem Frisingensem* Episcopum auctorem habent *cap.* 17. *lib.* VII. *Chron.* Similia *Sigonius* repetit ad Annum 1128. quo Anno probabilius est, coronationem hanc fuisse factam. Verum nollem ab his verbis alicui moveri suspicionem, *Modoetiæ* tantum coronationis hujus honorem contigis-
293 se; etenim *Mediolani* quoque *Conradum* pari splendore inunctum narrat locupletissimus ipsarum rerum temporumque testis *Landulfus* a *S. Paulo*, cujus Historiam nobis MS. esse supra significatum est. Hic igitur *cap.* 39. ita scribit: *Anselmus Archiepiscopus Mediolanensis in Castellis habitans intellexit, quod Clerus, & Populus Mediolanensis nobilem Principem Conradum cum Ecclesiastica pompa, & civili triumpho conveniente Regi naturali suscepit. Cum autem Clerus, & Populus idem de coronando Rege tractaret, Pontifex idem Anselmus a Leuco descendit ad Modoetiam, qui est primus locus coronæ Regis Italiæ &c.* Post alia, quibus operam a se pro coronatione hac navatam *Landulfus* narrat, hæc addit: *De cetero ipse, quasi consentiens communi omnium gentium voto, in Ecclesia S. Michaelis, quæ est Modoetiæ, benedixit, & unxit &c. & Coronam electo Conrado in Festo S. Petri posuit* &c. *eamdem quoque solemnitatem coronationis idem Pontifex in Ecclesia S. Ambrosii me alibi non meo vitio detento celebravit. Lotharium* vero II. Imperatorem meliori jure ad Regium munus electum, tum *Bonincontrus* tum *Gualvaneus*, aliique Scriptores *Mediolanenses* non *Mediolani* tantum, sed etiam *Modoetiæ* corona donatum scribunt. Tot Auctoribus fidem non adhibere, illiberalis animi foret, quamquam minus rectis fundamentis illos inniti animadverterim; siquidem *Gualvaneus* facti hujus testem appellat *copiam Landulfi*, hoc est *Landulfi* a *S. Paulo* Historiam, ubi certum est unius *Conradi* coronationem referri. *Zucchius* vero *Othonem Frisingensem* laudat, & hæc verba illi pro more affingit: *Lotharius à Mediolanensibus honorifice suscipitur, & ab eorum Archiepiscopo Anselmo Modoëtiæ sede Italici Regni in Regem ungitur.* Quæ certe de *Conrado* tantum pronunciaverat *Otho.* Ceterum *Lotharius* humanis ereptus *Conrado*, qui Regno antea renunciarat, justam regnandi spem aperuit. Votum res plane sequuta est, etenim rite ab omnibus Rex renunciatus, si Scriptoribus *Mediolanensibus* heic fidem habemus,

A *Italiam* rursus intrans *Modoetiæ* ac *Mediolani* justiore titulo Coronam obtinuit. *Gualvaneus* hæc ad illum pertinentia carmina cap. 171. Manip. Florum refert:

> *Consilio Seneca, specie Paris; Hector in armis,*
> *Lothario moriente, venit Conradus honestus,*
> *Est Mediolani diadema potenter adeptus.*

An hoc revera præstitum fuerit, valde Puricellus *num.* 400. *Monum. Basil. Ambr.* dubitare videtur, quum ferme constet, *Conradum* pluribus distentum implicitumque curis ad *Insubres* redire minime potuisse, ejusque de ingressu in *Italiam* con-
B silium morte repentina fuisse præreptum.

CAP. IX. 294

Friderici I. Ænobarbi *coronationes variæ explicantur.* Henrici *ejus filii*, Othonis IV. & Friderici II. *examinantur.*

Venio nunc ad *Fridericum* I. Imperatorem cognomento *Ænobarbum*, quo nemo crudelius *Italiam* cædibus, & vastitate direpit. Illum teterrimum Urbis suæ eversorem nunc etiam *Insubres* horrent, illum Cathedra *Petri*, imo *Italia* universa diu sensere hostem, libidine dominandi virtutes
C opprimente, quibus alioqui animus *Friderici* affluebat. Hunc in *Italiam* trajecisse, coronamque ab *Uberto* Archiepiscopo suscepisse Annales *Mediolanensium* testantur. Gualvaneus in *Manipulo Florum cap.* 178. *Anno*, inquit, *Domini MCLV. Federicus Barbarubea per montes Taurinos faciens transitum pervenit Mediolanum, ubi coronatus est.* Idem repetit in *Chronico Majori cap.* 841. Quod tamen *Gualvaneus* ad Annum 1155. refert, *Sigonius*, ceterique Scriptores accuratissimi Anno 1154. peractum tradunt. Sed minime contentus *Mediolanensi* coronatione *Fridericus*, ubi *Derthonensem* Urbem
D captam, direptam, flammisque barbare traditam vidit, *Papiæ* quoque Anno 1155. sibi coronam imponendam curavit. Hujus rei testem habeo *Othonem Frisingensem* ipsius *Friderici* patruum, qui *lib.* II. *cap.* 20. *de gestis hujus Imperatoris*, ita scribit: *Peracta victoria, Rex a Papiensibus ad ipsorum Civitatem triumphum sibi exhibituris invitatur, ibique ea Dominica, qua Jubilate canitur, in Ecclesia S. Michaelis, ubi antiquum Longobardorum palatium fuit, cum multo civium tripudio coronatur.* Eadem juxta *Sigonium*, ceterosque Auctores legas. Plures deinde caussæ intercessere, quibus *Mediolanensium* potentia Imperatori suspecta, atque adeo ingrata
E esse cœpit; quumque hi in officio contineri haud possent, *Fridericus* ad iram pronus armis rem agere decrevit. Tunc primam ab hoc Imperatore obsidionem experta est Civitas, majoribus etiam damnis affligenda, nisi populus concordiam cum Cæsare pactus speciem quamdam deditionis elegisset. Anno igitur quinquagesimo octavo supra millesimum, ac centesimum Fridericus *motis Mediolano castris, Modoetiam sedem olim Italici Regni perrexit, & Coronam induit.* Hæc Sigonius *lib.* XII. *de Regno Italiæ*, cui præiverat *Radevicus*, qui ordinem prosequitur *Historiæ* ab Othone Frisingensi de *Frider. rebus gestis* scriptæ. Ita vero
F hic loquitur *lib* I. *cap.* 44. *Princeps Romanus a Mediolano castra movens apud Modoicum* (scilicet Modoetiam) *sedem Regni Italici coronatur. Quam Ecclesiam jam dudum a Mediolanensibus subactam, ac fere destructam pristinæ libertati reddidit, sedemque propriis expensis magnifice reparari præcepit.* Guntherus etiam Ligurini *lib.* VIII. luculentum hujus rei testimonium posteris dedit canens:

295 *Tunc demum victa Fridericus ab Urbe recessit,*
Modoinumque petens prisco dignatus honore
Illustrare locum, sacro diademate crines
Induit, & dextra gestavit sceptra potenti.
Hanc fortuna diu, Ligurumque potentia dives
Eximiam Regni proavorum tempore sedem
Presserat, & longa victam ditione tenebat.
Sed placidus Princeps primævo cuncta decori
Restituenda putans, injustis legibus illam
Exemit, priscumque loco reparavit honorem.

Hoc alii Scriptores tradidere, quamquam in Anno hujus coronationis assignando inter se dissentiant. Pervetustam in Ambrosiana Bibliotheca Historiam MS. habemus, quæ *Chronicon Angleriæ* inscribitur. Auctor fortasse quidam nomine *Daniel* fuit, vixitque ante *Gualvanei* tempora, quippe ab isto sæpe in Historiis laudatur. Si huic Scriptori credimus, longe post Annum 1158. *Modoëtiensis* coronatio contigit; enumeratis enim iis, qui *Mediolanum* aut per proditionem dediderant, aut per summam barbariem everterant, hæc addit: *Et isti fuerunt traditores, qui intraverunt vigesima die mensis Aprilis pro Imperatore, & duxerunt eum una die Paschatis Pentecostes ad S. Joannem de Modoëtia ad coronandum eum.* Bonincontrus vero cap. 40. *Hic*, inquit, *ante quam Romam iret, in MCLIV. Lombardiam ingreditur de mense Octubris, & in Modoëtia coronatur.* Ita *Fridericus* sive ut populorum animos sibi arctius devinciret, sive ut meliori jure in *Italia* dominari videretur, ter coronari voluit. Annus deinde sexagesimus secundus supra millesimum, ac centesimum, *Mediolanensis* urbis funestissimum excidium vidit. In eo non tantum populi vires fractæ, sed Urbs ferme tota solo æquata; barbaro plane exemplo, quum ne ipsa quidem aut antiquitate, aut magnificentia illustria Civitatis monumenta impotentiam victoris effugere potuerint. Rebus tandem compositis, Anno 1184. ut *Sigonius* & *Gualvaneus* censent, sive ut *Baronius*, ac *Puricellus* arbitrantur, 1185. Imperator rursus *Mediolanum* venit, ubi *Henricum* filium Corona *Italica* vinciendum *Uberto* Archiepiscopo obtulit. Res magno apparatu & pompa celebrata est in Ambrosiana æde, atque a Gualvaneo in *Manip. Flor. cap.* 230. his describitur: *Anno Domini MCLXXXIV. in Civitatem Mediolani Imperator Federicus cum filio suo Henrico summo cum gaudio intravit. Ibi per Archiepiscopum Algisium de Pirovano Henricus in præsentia Imperatoris coronatus fuit in Brolio S. Ambrosii.* Eadem iterum legas cap. 212. Manipuli laudati. In *Chronico* vero *Majori cap.* 927. descriptis nuptiis inter *Henricum*, & *Constantiam* incredibili magnificentia penes *S. Ambrosium* celebratis, addit. *Et ambo scilicet sponsus, & sponsa fuerunt coronati in S. Ambrosio, & in Modoëtia.* Atque hæc quidem secundum exemplar MS. *Ambrosianæ* Bibliothecæ; nam in exem-
296 plari, quo usus est *Puricellus*, nihil de *Modoëtiensi* coronatione *Gualvaneus* habet, imo non ab *Algisio*, sed ab *Uberto* Archiepiscopo *Henricum* corona redimitum affirmat, suntque ejus verba: *Post aliquot dies venit Henricus filius ejus Rex Alamaniæ, & petiit coronari per Archiepiscopum Mediolanensem. Ubertus de Crivellis ipsum incoronavit in Ecclesia S. Ambrosii.* Similia retulere *Donatus Bossius* in *Chronico Mediol.* Corius *parte* 1. *Hist. Mediol.* aliique Chronographi. At Bonincontrus *lib.* 1. *cap.* 41. *Hist. Modoët.* sic loquitur: *Quod hic Henricus fuerit coronatus in Modoëtia, vel in Mediolano non habemus.* Balthassar vero Fidelis *cap. ult. de prærog. B. Joannis Baptistæ*, Regibus *Modoëtiæ* inauguratis minime *Henricum Quintum*

A accenset. Proinde locum nobis esse non video, ut *Henricum Modoëtiæ* coronatum affirmemus, silentibus Auctoribus, aut rem *Mediolani* tantum peractam scribentibus. Nihilominus Zucchius *cap.* 27. ex probato Auctore, ut is eum suppresso nomine appellat, hæc se accepisse tradit: *Fridericus Verona digressus Mediolanum petiit, atque ibi primo, mox in templo maximo Modoëtiæ ingenti rerum apparatu Henricum filium Regem Italiæ Corona ferrea redimiri per Archipresbyterum haud difficile impetravit.* Si bona fide *Zucchius* perpetuo esset, utique hoc in loco ex æquo & bono cum eo agi
B posset, eique Annonymum Auctorem laudanti fides aliqua haberetur. Verum qui toties Lectoribus imponere sibi religioni haudquaquam duxit, merito heic quoque falsi suspicione aspergitur. Cur enim Scriptoris a se producti nomen producere erubuit, nisi ut fictis nominibus incautæ genti illuderet? Patiantur quæso benignæ aures, si verba superius laudata partim a *Sigonio* accepta, partim a *Zucchio* conficta arbitrer, nimio suæ patriæ illustrandæ studio eum stimulante. Inquit Sigonius ad Annum 1184. *Fridericus Verona digressus Mediolanum accessit, atque ibi magno rerum apparatu Henricum filium, qui se subsequutus advenerat,*
C *per Lambertum Archiepiscopum Regem Italiæ faventibus Mediolanensibus coronavit.* *Philippo*, quem *Henricus Quintus* successorem habuit, e vivis violenta morte erepto, *Germaniæ* Rex *Otho Quartus* renunciatus fuit. Hic *Italici* Regni, *Romanique* Imperii suscepturus insignia *Anno* 1209. *Italiam* superatis *Alpibus* intravit, & a *Mediolanensi* populo summa cum magnificentia, quantam unquam majores viderunt, exceptus ab eorum Archiepiscopo Coronam in Ambrosiana Basilica accepit. Rem prodit Gualvaneus *cap.* 984. *in Chron. Majore* his verbis: *Fuit autem coronatus per Archiepiscopum Mediolanensem in Sabbato Sancto in Ec-*
D *clesia S. Ambrosii, qui pro sua coronatione nihil voluit recipere.* In *Manipulo* vero *cap.* 244. eadem repetit, apparatumque pompæ describit, qua Cæsari *Mediolanenses* occurrerunt. *Gualvanei* sententiæ subscribunt *Corius*, *Bossius*, una cum aliis *Mediolanensibus* Scriptoribus. Sigonium etiam *lib.* XVI. hæc narrantem audiamus: *Constituto die*, inquit, *ab Huberto Archiepiscopo in Basilica S. Ambrosii ingenti pompa Corona ferrea, antiquo Regni Italici monumento ornatus est.* Porro *Zucchius*, qui *Mo-* 297
doëtiæ coronationem hanc tribuere, *Bonincontro* potissimum silente, non est ausus, sat habuit *Si-*
E *gonii* loco unum addere verbum, *Coronaque ferrea Modoëtiensi Othonem* insignitum dicere. Ceterum hic Imperator neque promissorum memor, neque religionis studiosus, ubi *Romanam* Ecclesiam, Pontificemque *Innocentium* contemnere cœpit, de Imperii jure deturbatus, & Catholicorum communione privatus justo *Friderici* II. Regno locum fecit. Sed *Fridericus* impotenti ambitione inflatus tot cladibus modo victor, modo victus, *Italiam* ita, Ecclesiamque dein afflixit, ut Regno & ipse indignus *Romani* Pontificis sententia habitus fuerit. Infelix, qui Avum *Ænobarbum* errantem imitatus, illum pœnitentem sequi recusa-
F vit. Anno 1210. ad solium ascendit, Anno 1250. ad tumulum, relicta sui nominis infami memoria. Hunc Principem *Mediolani* coronatum nusquam legi; imo Gualvaneus in *Manip. Flor. cap.* 255. hujusmodi honorem illi a *Mediolanensibus* denegatum testatur. *Anno*, inquit is, *MCCXX. V. die Septembris Rogerius Federicus Rex Siciliæ electus Imperator Italiam intrans a Mediolanensibus Coronam petiit, quam ejus Avus Federicus Barbarubea, & pater ejus Henrichus quondam in S. Ambrosio receperant, quod Mediolanenses rotundo ore denegaverunt.* Quod *Sigonius* etiam eodem Anno, at-

atque alibi scribit. Certe huic Cæsari infensus perpetuo fuit *Mediolanensis* populus, neque minis, armisve umquam ita flecti potuit, ut superbo Regi pareret. Attamen Auctor est Bonincontrus *cap.* 43. *Fridericum Modoëtiæ Italici* Regni Corona redimitum fuisse, quod ille his tantum verbis jejune refert: *Hic in Modoëtia coronatur.* Nihil hujus Auctoris testimonio movemur, quum nullus alios hujusce facti testes inveniamus.

CAP. X.

Henricus *VII.* Mediolani *redimitus. Monumentis vetustis res gesta illustratur.*

PLurimi post hæc intercesserunt anni, quibus *Italia* contumacibus *Guelforum*, ac *Gibellinorum* discordiis dissensionibusque agitata nullum Cæsarem vidit. Anno vero 1310. *Henricus* hujus nominis VII. (ita enim appellari solet) *Romanorum* Imperator electus, ut afflictam *Italiam* recrearet, Regnique insignia acciperet, *Germania* relicta *Mediolanum* se contulit. Fervebant heic potissimum improba partium studia, hinc *Guidone Turriano*, illinc *Matthæo* Vicecomite rerum potiri cupientibus. Sed his odiis aliquantulum Augusti præsentia compressus Anno sequenti 1311. die sacro Epiphaniæ in Ambrosiana Basilica per
298 manus *Castonis* Archiepiscopi *Henricus* ipse *Italicam* Coronam consequutus est. Habeo istius rei Auctores *Joannem* de *Cermenate*, & *Gualvaneum* illius temporis æquales, tum *Georgium Merulam*, *Tristanum Chalcum*, *Corium*, ceterosque *Mediolanensium* Annalium conditores. Unum *Gualvaneum* audiamus ita in *Manip. Flor. cap.* 352. scribentem: *Anno Domini MCCCXI. Imperator in die Epiphaniæ in Ecclesia S. Ambrosii fuit coronatus per Castonum de la Turre Archiepiscopum Mediolanensem super totam Italiam, Normandiam, & Saxoniam, & ista Corona fuit ferrea; Imperatrix autem Corona aurea coronata fuit, & sic soluto crine ad suum Palatium reversa est. Interfuerunt isti coronationi Archiepiscopi, & Episcopi numero XVII. Ambasciatores de Roma, & de Janua, totaque Lombardia &c.* Sed quoniam *Henrici* VII. coronatio hujus libelli ansam præbuit, non absurde facturum me arbitror, si longiori oratione Historiam hanc persequar, ut quid hac in re tum *Mediolanenses*, tum *Modoëtienses* præstiterint, clarissime explicetur. Incerto consilio distrahebatur *Henricus*, utrum *Mediolani* solum, an *Modoëtiæ* quoque regalia ornamenta sibi suscipienda forent, quum utrinque & exempla veterum Cæsarum, & rationes dubiam loci præstantioris dignitatem relinquerent. Quod ex usu sibi futurum Rex putabat, ad Archipresbyterum, Canonicosque Basilicæ *S. Joannis Baptistæ Modoëtiensis* literas dedit, quibus exposcebat, ut si qua forent Diplomata, ac monimenta jus eorum probantia, ea *Mediolanum* continuo transferrentur. Epistolam Bonincontrus refert *cap.* 6. *lib.* II. Eaque sic se habet:

Henricus Dei gratia Romanorum Rex semper Augustus honorabilibus viris Archipresbytero, & Capitulo in Modoëtia devotis suis dilectis gratiam suam, & omne bonum.

DEvotioni vestræ serio præcipimus, & mandamus, quatenus Archipresbyter, & tres vestrum de Capitulo seniores, & prudentiores, quibus de negotio Coronæ ferreæ magis constet, sine contradictione, & dilatione qualibet nostram præsentiam accedatis, privilegia, vel instrumenta, si qua sunt in Modoëtia, & habueritis, apportantes. Et super his strenuis viris Alard de Robaës, & Clecumpher de Genuille militibus nostris, exhibitoribus præsentium fidem cre-
A *dulam apponentes. Data Mediolani VIII. Kalendarum Januar. Regni nostri Anno secundo.*

Quasnam ad tuendum jus suum rationes attulerint *Modoëtienses*, me plane fugit. Certe illæ hujusmodi non fuerunt, ut *Mediolano* palmam præriperent; in hac enim Urbe revera Cæsar coronandum se præbuit nulla *Modoëtiensium* ratione habita. *Albertinus Mussatus* eorum temporum Scriptor *lib.* 1. *de Gestis Henrici VII.* postquam *Mediolanensem* coronationem narravit, hæc addit: *Quamquam disceptatum, an Modoëtiæ id fieri oportuerit, ut plurimum moris antiqui fuerat: decisum*
B *tamen, & illic fieri non oportere.* Verum quænam caussa tantum *Modoëtiensi* populo decus contende- 299
rit, a *Bonincontro* Scriptore & ipso *Modoëtiensi* audire non pigeat, rem ita *cap.* 6. *lib.* II. memorante: *Convocatis igitur undique Italicis Principibus ad solemnem coronationem fiendam Regi in Modoëtia, prout debet de jure, parabantur festinando necessaria coronationi Regis in templo B. Joannis Baptistæ universæ Italiæ sanctiori. Qui Rex die VI. Januarii, Anni proximi sequentis ad Modoëtiam Terram cepit iter, & magnifice a Modoëtiensibus receptus fuit. Cumque ibi partem trium dierum stetisset,*
C *& cautissime, quod ad Mediolanum proditiones a Guidone de la Turre texebantur, ei intimatum foret, ipsa die super populum Modoëtiæ in prato magno pulcherrimum sermonem locutus fuit, & multa bona tamquam hominibus solummodo ad Imperatoriam majestatem pertinentibus promisit. Et accipi jussit baculum abbani, & libellum orationum ad ejus coronationem locum habentium, qui dudum in dicta Ecclesia Beati Joannis fuerant. Sine dilatione properavit in die Epiphaniæ in Ecclesia Beati Ambrosii Confessoris a Castone de la Turre Archiepiscopo Mediolani in Regem Italiæ unctus ferreo diademate coronatus fuit. Faciens coram Baronibus suis tradere cartam, quod*
D *per illam suam coronationem nolebat derogare, nec derogabat jura Terræ suæ de Modoëtia, in qua sui Antecessores de jure Regni coronari consueverant, quæ carta est hodie ad Cameram dictæ Communis Terræ. Et ultra homines dictæ Terræ, oblatis per eos V. mill. Florenorum auri ad Cameram illius, de fortissimis privilegiis, prout sui Antecessores fecerunt, adoptavit.* Hæc *Bonincontrus*, quæ ad trutinam, & examen revocari debere videntur. Equidem miror, Scriptori huic, qui circiter Annum Christi 1345. Historias suas literis consignavit, atque *Henricum* propterea in vivis agentem videre potuit, Imperatoris hujus gesta tam parum fuisse
E perspecta, ut secum ipse in eorum descriptione pugnare videatur. Extra omnem dubitationis aleam positum est, vel ipso *Bonincontro* fatente, die Sacro Epiphaniæ, videlicet sexto Januarii die, *Henrici* coronationem *Mediolani* fuisse celebratam. Quei igitur eodem die *Modoëtiam* se conferre Imperator potuit, ibique *partem trium dierum* immorari, tum ad *Mediolanensem* coronationem accedere? Deinde si tres ferme dies in illustri Oppido se continere potuit Cæsar, cur per illud tempus ibi coronam suscipere minime illi vacavit, quum alioqui uno tantum die opus facile expe-
F diri posset? Postremo pene exploratum habeo, nil sibi *Henricum* eo tempore a *Guidone Turriano* timuisse; Scriptorum enim omnium auctoritate constat, seditionem longe post eos dies exarsisse, neque vel levem pacis infringendæ suspicionem tempore coronationis occurisse. Utique *Bonincontri* rationes, & dicta non assequor, tametsi damnare falsi non audeam. Rectius fortasse hæc tradit disertissimus, ac diligentissimus Historiæ *Mediolanensis* Scriptor *Tristanus Chalcus*, quum *lib.* XX. peracta coronatione *Henricum Modoëtiam* movisse narrat, ut Civium illorum querimoniis 300
face-

facere satis. *Eorum* (sunt verba Tristani) *vanitatem, intempestivasque querimonias, etsi vetera exempla coarguebant, tamen Henricus Moguntiam profectus est, & visitata æde celeberrima, privilegia Oppidanis confirmavit, quibus a jurisdictione Prætoris Mediolani eximuntur.* Quod reliquum est, injuste, ut mihi videtur, *Georgio Merulæ* succenset *Balthassar Fidelis*, quod scripserit *lib.* VII. *Antiqu. Vicec. Modoëtiensibus* ab *Henrico* jus coronandi Regis fuisse restitutum, *quod beneficium haud gratuitum fuit; quinque enim millibus aureorum privilegium eos redemisse constat.* Hæc *Georgius Merula*, & post illum Gaudentius Merula *lib.* III. *cap. 9. Antiqu. Gall. Cisalp.* non ex opinione sua, sed ex *Benincontri* sententia scripsere, cujus Historias quin illi evolverint, minime dubium est mihi. Risu autem dignus est *Zucchius*, dum contra aut per errorem, aut per malam fidem tanta aureorum mole *Modoëtiensem* populum ab *Henrico* donatum narrat; constat enim inter Principes pauperrimum fuisse *Henricum*, ut *Joannes* de *Cermenate* sæpe testatus est.

CAP. XI.

Ludovici Bavari. Caroli IV. *ac* Sigismundi *Coronationes* Mediolanenses *referuntur.* Fridericus III. *&* Carolus V. *Corona ferrea donati.* Onuphrii Panvinii *opinio refellitur.*

POst *Henrici* VII. mortem, Regnum, Imperiumque *Ludovicus Bavariæ* Princeps invasit. Hunc in *Italiam* advenientem *Galeatius* Vicecomes *Mediolani* Dominus, *Romano* Pontifice nequicquam reluctante, summo cum honore excepit, ejusque coronationem in hac Civitate promovit. In æde Ambrosiana collata est *Ludovico* dignitas Anno 1327. sed nec rite, nec a legitimo Episcopo. *Vido Tarlatus*, seu *Petramala*, ut Volaterranus *lib.* XXIII. *Anthropol.* tradit, *Aretinus* Episcopus, Ecclesiasticis antea censuris per *Joannem* Papam XXII. innodatus, coronandi Pseudoimperatoris munere est functus, *Aycardo* Archiepiscopo *Mediolanensi* exulante, seque Schismaticis immiscere nolente. Rem a *Gualvaneo*, qui coronationi interfuit, in *Manip. Flor. cap.* 357. his verbis descriptam audiamus: *Anno Domini MCCCXXVII. Ludovicus Bavariæ Rex, quem Joannes Papa omni Regno, omnique jure Imperiali privaverat intrat Lombardiam, & Mediolanum cum Regina die Dominico XV. Maji ingreditur &c. Hic petiit Corona ferrea coronari. Quia vero Frater Aycardus Archiepiscopus Mediolani, ad quem coronatio Imperatoris de jure pertinebat, exulabat per quemdam Episcopum Aretinum in Festo Pentecostes sequenti, quæ fuit die ultimo Maji, Corona ferrea coronatur in Regem totius Italiæ Normandiæ,*
301 *& Saxoniæ; Regina vero Corona aurea coronata fuit, sicque Episcopus depositus Imperatorem depositum injuste perunxit &c.* Porro *Benincontrus* a vero longe abest, quum *lib.* II. *cap.* 42. *Ludovicum Mediolani* coronatum *ab Episcopo de Arezio Mediolanensi Archiepiscopo* scribit. *Italiam* deinde meliore auspicio ingressus est *Carolus IV*, Cæsareæ, Regalisque dignitatis jura ex *Romani* Pontificis consensu adepturus. Ubinam *Italici* Regni insignia susceperit ille, a *Zucchio* sciscitemur oportet. Respondet is *cap.* 32. *Petri Galesinii* verbis ita in *Catalogo Archiepisc. Mediolan.* scribentis: *Robertus Vicecomes Mediolanensis Archiepiscopus Carolum Quartum Imperatorem regali hospitio accepit, & Modoëtiæ in Basilica S. Joannis Baptistæ Regem Longobardiæ coronavit.* Verum a *Galesinii* sententia discedere, eumque heic minus accurate loquutum pronunciare cogor. Non *Modoëtiæ*, sed *Mediolani Carolum Quartum* Corona insignitum fuisse, locupletissimi, ac gravissimi rerum *Mediolanensium* Scriptores testantur, eorumque sententiam pluris heic faciendam reor. Pervetustus Auctor, qui Gualvanei *Historiam Manip. Flor.* continuavit ad Annum usque 1371. hæc habet cap. 379. *Anno MCCCLV. Carolus Rex Romanorum in B. Ambrosii per ipsum Robertum coronatur.* Donatus Bossius ad Annum Christi 1355. *Carolus*, inquit, *Rex coronatus fuit die, quo Epiphaniæ solemnitas celebratur, ad Altare D. Ambrosii per Robertum Vicecomitem Mediolanensem Archiepiscopum.* Corius præterea, *Bugatus*, ac *Morigia* iisdem fere verbis coronationem describunt. Sed & in vetusta *Cortusiorum* Historia MS. quam laudat Odoricus Raynaldus in *Annal. Ecclesi. ad Annum* 1355. ista leguntur; *Mense Januario, & die Epiphaniæ in Ecclesia B. Ambrosii de licentia Summi Pontificis per Archiepiscopum Mediolani Corona ferrea honorifice coronatur.* Idem tradunt Joannes Dubravius *Lib.* XXII. *Hist. Bohemicæ*, Albertus Argentin in *Chronico*, Raphael Volateranus *lib.* XXIII. *Anthropologiæ*, Gherardacius in *Historia Bononiensi*, Bzovius in *Annalibus*, & *Cuspinianus* in ejus vita hæc habet: *Mediolanum delatus ferrea est insignitus Corona de veteri more.* Referendis aliis Auctoribus supersedeo, quum satis hi nostram tueantur sententiam. Annus a Christi Nativitate trigesimus Primus supra millesimum, & quadringentesimum recurrebat, quum *Sigismundum* Imperatorem *Insubres* a Germania venientem excepere, & VII. Kal. Decembris die sacro *Catharinæ* in *Ambrosiana* Basilica per *Bartholomæum Capram* Archiepiscopum inungendum curarunt. Ipsemet Cæsar rem per literas *Juliano* Cardinali *S. Angeli*, aliisque Patribus Concilii *Basileensis* significavit, ut videre est *Tomo* IV. *par.* 2. *pag.* 219. *Concil.* edit. Binii. Inquit autem: *Significamus paternitatibus vestris, quod ipso Festo S. Catharinæ Virginis proxime præterito hic Mediolani in Domicilio S. Ambrosii, majorum nostrorum imitando vestigia, Regium diadema assumsimus.* Eadem tradunt Raynaldus in *Annalibus*, Morigia in *Hist. Mediol.* aliique Auctores. *Corius* vero hac de re jussu Archiepiscopi publicum Diploma confectum fuisse scribit. Illud ego 302
hoc loci producere opportunum arbitror, acceptum a Doctissimo viro *Joanne Baptista Blanchino*, qui a *Modoëtiensis* Basilicæ Archio se olim descripsisse mihi affirmavit,

Instrumentum Coronationis Serenissimi Imperatoris SIGISMONDI de Corona Ferrea Mediolani &c.

IN Nomine Domini Anno a Nativitate ejusdem millesimo quadringentesimo trigesimo primo, Indictione decima, die vero Dominico vigesimo quinto mensis Novembris secundum stylum, & consuetudinem Civitatis, & Diœcesis Mediolani. In præsentia mei Notarii, & testium infrascriptorum ad hoc specialiter vocatorum, & rogatorum, Reverendissimus Dominus Dominus Bartholomeus de la Capra DEI, & Apostolicæ Sedis gratia S. Mediolanensis Ecclesiæ Archiepiscopus, ad quem, ut dixit, impositio Coronæ ferreæ in Civitate, vel Diœcesi Mediolani, Romanorum more Cæsareo imponendæ tam de jure, quam de longa, antiquaque consuetudine approbata noscitur pertinere, existens ad Altare majus Ecclesiæ S. Ambrosii Majoris Mediolani in Pontificalibus revestitus, & Serenissimus Princeps, & Dominus Dominus Sigismondus Romanorum semper Augustus Boemiæque Rex, Coronam hujusmodi eidem imponi a prædicto Domino Archiepiscopo juxta morem solitum, postulans, & in coronatione hujusmodi effectualiter adimpleri, quæ consueverunt, & debent in tali celebratione servari. Itaque dictus Archiepiscopus volens officii sui debitum peragere & exequi, ut tenetur,

netur, auctoritate sua ordinaria, qua fungitur in hac parte, prædictum Serenissimum semper Augustum, Boemiæque Regem ibi personaliter existentem pro suæ Coronationis, susceptionisque munere unxit in humero ejus dextro juxta formam Ecclesiæ consuetam, & prout alii Reges Romanorum in susceptione Coronæ ferreæ consueverunt, & debent ungi. Et deinde post inunctionem hujusmodi, ut præfertur, factam eidem Domino Regi in digito anulari ejus dextræ manus anulum imposuit, eique tradidit ensem nudum, ac subsequenter capiti suo Coronam ferream imposuit. Et insuper in ejus dextra virgam Sceptri, & deinde pomum deauratum; quod Monarcum significat, in sinistra manibus assignavit, servatis omnibus solemnitatibus, quæ consueverant, & debent Romanis Regibus in tanta celebratione servari.

Et de prædictis &c.

Annus agebatur vulgaris Epochæ 1452. quum *Fridericus* III. *Romanorum* Imperator renunciatus, *Alpibus* emensis, *Ferrariam* contendit, illinc *Romam* accipiendæ imperialis coronæ ergo iter continuaturus. Ad eam urbem *Franciscus Sfortia* Vicecomes, qui tum in *Insubribus* regnabat, *Galeatium* filium, nonnullosque *Langobardiæ* Optima-
303 tes cum donis ablegat, ut benevolum sibi Cæsarem faciant, eique *Mediolanensem* coronationem bono animo offerant. Verum *Fridericus*, tum quod minime ei probabatur *Sfortiæ* Imperium (quippe *Romanorum* Regum jura in *Insubres* per vim usurpaverat ille) tum etiam quod *Mediolanensem* agrum teterrima pestis nuper vastarat, *Romam* recta ire perrexit. Ibi a *Nicolao V. Romano* Pontifice peramice susceptus, omnibusque honoribus cumulatus rem non parvi ponderis ab eo expetivit; dicens enim: *Terram Mediolanensem, ubi Corona Langobardici Regni suscipi consuetum est, pestifera luxe infectam, nullosque mortales sine periculo illuc proficisci posse, Nicolaum rogavit, ex plenitudine potestatis ut se Romæ Langobardorum Regem coronaret.* Sunt hæc Æneæ Silvii verba, quæ in *Austriali Historia lib.* IV. leguntur. Quid egerit Pontifex, tradit idem celeberrimus Auctor: *Visa gravis res est Pontifici. Sed cum consulti Cardinales nihil Cæsari negandum dicerent, invitis, ac multum reclamantibus Mediolanensium Legatis, Idibus Martii apud S. Petri summum Altare Federicum in Regem Langobardiæ coronavit.* Ceterum justissimus Pontifex publicas literas sub id tempus promulgavit, quibus juri, & consuetudini *Langobardici* Regni nihil derogari hujusmodi exemplo volebat. Archiepiscopi *Mediolanensis* in hac re auctoritate nihil imminuta. Laudatum Diploma *Raynaldus* retulit in Annales Anno 1452. num. 2. Nihilominus *Friderici* gesta tantum ad exemplum momenti habuere, ut deinde *Carolo Quinto* Imperatori, qui *Bononiam* coronationis ergo accesserat, argumento fuerint, illic diadema ferreum suscipiendi. Hujus rei fidem habeo apud *Raynaldum* eumdem, qui ad Annum 1530. verba rituum Magistri de hujusmodi coronatione refert. Inquit autem hic Auctor in libro MS. *VII. Februarii cœpi proponere, & interrogare deputatos Imperiales, an electus Imperator, qui jam in Germania primam Coronam secundum ritus illorum sumpserat, vellet secundam coronam, quæ ferrea dicitur, capere, & ubi, & a quo, seu quibus, & quibus solemnitatibus, de qua inveniebam quandoque a diversis, & diversimode recepta modo Modoetiæ, quandoque Mediolani, & quandoque alibi. His meis interrogationibus responderunt Imperiales, quod Cæsar illam capere omnino intendebat heic Bononiæ, & de manu Pontificis per aliquot dies, antequam caperet diadema Imperiale; & allegabant similitudinem bonæ memoriæ Friderici III. proavi moderni Caroli electi, qui de Anno MCCCCLII. per diem ante Coronam Imperialem recepisse ferream de manu felicis recordationis Nicolai V. reperiebatur.* Ceterum innumeri Scriptores *Bononiensem Caroli* Augusti coronationem literis prodidere, ideoque in re nimium vulgata diutius insistere supervacaneum foret. Quibus hactenus perspectis reliquum est, ut *Onufrii Panvinii* celeberrimi viri sententiam proponamus, illam ad *Lydium* veritatis lapidem examinaturi. In *lib. de Comitiis Imperatoriis cap.* 11. *de ea Corona, quæ ferrea dicitur,* sic disserit laudatus Scriptor secundum exemplar Ambrosianæ Bibliothecæ ab ipso castigatum: *Post-* 304
quam vero Rex Romanorum primum Aquisgrani ab Archiepiscopo Coloniensi diademate Regni Germanici, quod corona argentea dicitur, coronatus est, postea se præparat ad suscipiendam Imperialem unctionem a Romano Pontifice. Nam coronam secundam, quam ferream vocant, Mediolani a posterioribus Imperatoribus assumi solitam, ante Friderici II. tempora in usu nequaquam fuisse crediderim. Post cujus obitum ea consuetudo, ut existimo, inolevit, ut Imperator designatus, antequam Imperii Romani diadema a Pontifice Maximo suscipiat, Mediolanum primum proficiscatur, ubi in Basilica S. Ambrosii, vel Modoetiæ in Basilica S. Joannis Baptistæ, iterum consecretur, & alia corona, quam ferream vocant, ab Archiepiscopo Mediolanensi in Regem Longobardorum, vel Italiæ coronetur. Quod ante Henrici VII. Lutcemburgensis tempora nunquam (quod sciam) factum fuisse legi. Ipsum enim Henricum VII. primum fuisse existimo, qui Mediolani ea ratione coronatus sit: qui mos cum ceteris quoque ejusmodi novis ritibus inventus est post Fridericum II. Imperatorem &c. Neminem præterea superiorum Imperatorum ab Othone primo usque ad Fridericum II. hoc diademate coronatum fuisse, unquam quod sciam memini apud veteres Auctores me legisse &c. Tum sibi objicit *Panvinius Sigeberti Gemblacensis*, atque *Othonis Frisingensis* testimonia de *Conradi* Primi, ac secundi coronatione, quæ tamen aut tamquam dubia notat, aut aliter explicat. Repellit inde *Corii Mediolanensis* auctoritatem, quem non sine errore aliquando scripsisse animadvertit. Sed multa accuratissimum *Panvinium* fugêre, quæ si vidisset, non dubito, quin numquam eam animo opinionem imbibisset. Tot sunt documenta, tot vetusti Auctores, qui hujus consuetudinis fidem fecere, ut nil minus ad veritatem accedat, quam quod *Henricus* VII. omnium primus *Cisalpini* Regni insignia apud *Insubres* acceperit. Heic itaque minime immorabor, ut *Panvinii* argumenta refellam, quæ procul dubio, si Commentarius iste legatur, per se ipsa ruunt, atque evanescunt. Neque *Sebastianum Munsterum* obtorto collo in jus traham, quod *lib.* II. *Cosmograph. univers. de Modoëtia* loquens hæc habeat: *In hac Civitate consueverunt Imperatores ante quadringentos annos suscipere coronam ferream, sed quæ postea translata est Mediolanum.* Si enim singulorum Scriptorum hac de re opiniones aut perpendere, aut damnare animus foret, præterquam quod operam luderem, me citius charta deficeret, quam scribendi materies. Atque ex his hactenus collectis, ac disputatis, evidenter patebit, *Papiæ* interdum, sæpius *Modoëtiæ*, *Mediolani* vero fere semper *Italicorum* Regum coronationes fuisse peractas, ideoque hanc Urbem uti *Insubrum* longe præstantissimam, ita in coronandis Regibus primas semper tulisse. Hoc autem plane consequitur, quoties se *Mediolani* coronandos exhibent Cæsares, posse illos ab aliis in *Langobardia* coronationibus abstinere; heic enim legitimum regnandi jus sedet. Si alibi Corona expetitur, splendori potius, quam dignitati amplificatio paratur, & onus minime necessarium inquiritur. 305
Vidit hoc *Fridericus* I. Imperator, atque idcirco

in

in Diplomate, quod *Mediolanensibus* concessit, apud Puricellum in *Monum. Basil. Ambros. num.* 587. ita loquitur: *Et reservata paratica nobis, quæ debet præstari Filio nostro Illustri Regi Henrico, & omnibus successoribus ejus cum primo Coronam Regni Mediolani, aut Modoëtiæ.* Quæ etiam apud *Tristanum Chalcum*, & Gualvaneum *cap.* 918 *Chron. Major.* leguntur: ubi animadvertas, *Modoëtiensem* coronationem Cæsaribus necessariam haudquaquam videri, quod etiam exemplis confirmari potest; etenim quamplures *Mediolani* tantummodo regalia suscepere insignia.

CAP. XII.

Quænam Basilicæ fuerint, ubi Reges, ac Imperatores coronabantur. S. Michaëlis *ædes* Ticini, S. Joannis Baptistæ *in Oppido* Modoëtiensi, *ac* Ambrosiana Mediolani.

PRo diversa locorum ratione, ubi *Italicis* Regibus Corona imponebatur, diversæ etiam fuere Basilicæ, in quibus coronationis solemnia peragi consuevere. Quod ad *Ticinum* attinet, quando ibi ut Regum quisquam coronaretur, contingebat, vetustissima *S. Michaëlis* ædes tanto muneri destinabatur. Scimus *Berengarium*, atque *Adalbertum*, *Harduinum*, *Henricum primum*, & *Fridericum primum* ibidem inunctos. Quod si concedamus, *Langobardos* quoque Reges Corona uti consuevisse, aliam Basilicam in urbe *Ticinensi* hujusmodi dignitate conspicuam fuisse invenio. Paulus Diaconus *lib.* VI. *de Gestis Langob.* de *Liutprando* ægrotante in hanc sententiam loquitur. *Quem Langobardi vita excedere existimantes, ejus nepotem Hildeprandum foras muros Civitatis ad Sanctæ Dei Genetricis Ecclesiam, quæ ad Perticas dicitur, in Regem levaverunt.* Verum consuetudini, an tempori tunc *Langobardi* servierint, investigare non licet, monimentis jam diu dissipatis, totaque antiquitate silente. Quum vero *Modoëtiæ* inungebantur Reges, in insigni Basilica *S. Joannis Baptistæ*, quam *Theodelinda* Regina ædificavit, illustre spectaculum celebrabatur. Pluribus exemplis id ita probatum est, ut in præsentia ostendere supervacaneum foret. Non inutile tamen erit huc *Bonincontri Modoëtiensis* Scriptoris verba hunc derivare ex ejus *Historia MS. lib.* I. *cap.* 22. ubi Coronam ferream describit. Ita vero se habent: *Secunda Corona in Modoëtia in nobiliori, & sanctiori Oraculo totius Regni Lombardorum, maxime pro jure ipsius Regni dato ab Apostolica Sede Imperatori. Qui Oraculus ædificatus fuit a Sanctissima*
306 *Theodelinda Longobardorum Regina per revelationem divinam in honorem Dei, & B. Johannis Baptistæ, in quo etiam Oraculo plurimi Longobardorum Reges coronati, alii ad Fidem conversi baptizati sunt, & sepulti, & ipsa Regina una cum Rege unanimiter cum majoribus natu Longobardorum ibi S. Johanni voverunt suum patrimonium, & defensorem ipsum vocaverunt, prout de ipso diximus supra. Et hæc Corona super Italiam, Normandiam, & Saxoniam est ferrea in signum justitiæ, & maxime quia victæ fuerunt a Karulo dictæ provinciæ ferro, ideo datur de ferro, quia sicut ferrum est durius, & fortius super omnia metalla, & cuncta metalla, & omnia alia domantur a ferro, & ei supponuntur, sic omnia temporalia debent supponi, & subjacere ad justitiam Imperatoris. Quapropter cum provincia Lombardiæ sit fortior, & fertilior super ceteras provincias Italiæ, in ipso nobiliori, & sanctiori illius provinciæ Lombardiæ Oraculo S. Johannis Imperatori datur balia, & fortitudo faciendi justitiam sanguinis.* Non ita tamen in *S. Joannis* templo coronationis locus fixus erat, ut alibi rem peragere piaculum foret. Anno 1128. *Modoëtiæ* quoque, ut supra adnotavi, inunctus in Regem fuit *Conradus*. Interfuit coronationi *Landulfus* a *S. Paulo*, cujus Historiam MS. Ambrosiana servat, atque ideo quid ille referat, summa dignum est animadversione. *De cetero*, ait, *Anselmus Archiepiscopus, quasi consentiens gentium voto; in Ecclesia S. Michaëlis, quæ est Modoëtiæ, benedixit, & unxit, & Coronam Electo Conrado in Festo S. Petri posuit, altero Episcopo astante Regi coronando.* Visitur & nostris temporibus in Oppido illustri *S. Michaëlis* vetusta ædes, quanquam an eadem sit cum memorata a *Landulfo* ignorem. Ceterum in *S. Joannis Baptistæ* absolvi solemnia adhuc debebant; ibi enim Sacrum celebrabatur, ut his verbis narrare pergit laudatus Historicus: *In quo facto ego quippe piger non fui, sed ante ipsum Pontificem ipsumque coronatum ab Ecclesia S. Michaëlis Pontificalem virgam, in admirabili pompa per Dei voluntatem congregata ad honorem illius Regis, usque ad Ecclesiam S. Joannis bona cum voluntate portavi, & in S. Joannis Ecclesia solemniter cum Rege isto quam optimo Missam audivi.* Atque hæc de *Ticino*, ac *Modoëtia* dicta sint satis. Nunc *Mediolanum* revertamur, qua in Urbe, si *Gualvaneo* fidem heic habere licet, *S. Michaëlis* ædes regiæ coronationi olim destinata fuerat. Inquit igitur heic Auctor *cap.* 470. *Chronici Majoris* secundum exemplar MS. Ambrosianæ Bibliothecæ: *Mortuo Theodoberto, sive Lamberto Imperatore* (fuit hic *Francorum* Rex, a quo in *Italiam* facta est ante *Langobardorum* adventum impressio) *Theudoricus frater ejus Italiæ Rex sedebat in Civitate Papiensi &c. Hic honorem Coronæ sublatum Mediolano restituit, & in parva Ecclesia S. Michaëlis juxta S. Ambrosium fieri ordinavit.* Similia legas in alio exemplari MS. quo usus Puricellus *cap.* 101. *Monum. Basil. Ambros.* Quare iterum *Gualvaneus* coronationem *Autharis* Regis *Langobardorum* describens ita loquitur cap. 495. *Et fuit coronatus corona ferrea in parva Ecclesia Sancti Michaëlis juxta S. Ambrosium.* In exemplari vero 307
Puricelliano additur: *Sicut ab antiquis temporibus servatum fuerat secundum quod dicit Chronica Ptolomei Episcopi.* Nostra etiam tempestate *Mediolani* extat memorata *S. Michaëlis* ædes Sanctimonialium curæ a longo tempore commendata. Sed his *Gualvanei* verbis erunt, qui acquiescere nolint, ac proinde certiora nos quærere oportet. Est autem certissimum, in celebri, vetustissimaque *S. Ambrosii* Basilica Regibus *Italicis* coronam imponi consuevisse. Quod si memoria repetantur innumera exempla in superioribus capitibus prodita, nullum loculentius hujusce rei testimonium desideres. Attamen neque his parcere volo, ut majori in luce ædis hujus excellentia collocetur *Chronicon Angleriæ*, quod toties *Gualvaneo* commemoratur, MS. in *Ambrosiana* custodimus. Ejus Auctor ignotus, nisi forte is fuerit *Daniel* quidam, qui Historiam illam circiter Annum 1280. elucubravit, Describit ipse coronationis ritum, atque his verbis exorditur: *Quando Rex Alamaniæ electus est, & qui est Romanorum, debet venire in Italiam ad recipiendum primam Coronam Imperatori, quam debet recipere in Civitate Mediolani in Ecclesia S. Ambrosii &c.* Gualvaneus quoque *cap.* 506. *Chron. major.* hæc tradit: *Ordo coronationis, qui fit in Ecclesia S. Ambrosii, est talis secundum quod colligitur ex Chronica Comitum Angleriæ &c.* His accedat *Faccii* de *Ubertis* perantiqui Poetæ *Florentini* testimonium, qui *lib.* III. *Cantu* 4. *Dittamundi* ita canit:

Giunti en Milan, così volsi vedere
A Santo Ambrosio, dove s'incorona
Quel d' Alamagna il Re, se n' ha il potere.

Porro subobscurus videtur quidam *Sigeberti* Historici

ſtorici locus, ubi *Conradum* I. his verbis coronatum deſcribit Anno Domini MXXXIX. *Et quia Epiſcopus Mediolanenſis fuga lapſus eſt, Imperator ſuburbia Mediolani incendit. Die vero Pentecoſtes cum Imperator in parva Eccleſia ſecus Urbem coronaretur ad miſſam, tam grandia fuerunt tonitrua &c.* Quod ad Annum, quo coronatus heic dicitur *Conradus*, ſpectat, in eo recenſendo lapſum eſſe *Sigebertum* arbitror, nam anno 1026 rem peractam fuiſſe præſtantiſſimi Scriptores tradidere, ejusque geſta luculenter oſtendunt. Verum ubi de coronationis loco verba facit, non male *Sigebertus* loquutus videtur. Aut enim parvam *S. Michaelis* ædem intelligit *Ambroſianæ* Baſilicæ proximam, de qua ſuperius *Gualvanei* ſententiam retulimus, aut ipſum *Ambroſii* templum: utraque enim ædes iis temporibus *ſecus Urbem* ſita erat. Atque hactenus de coronationis loco. Nunc de coronarum numero diſſeramus.

308 CAP. XIII.

Plures fortaſſe fuerunt Coronæ. Quid Corona Palearis, ac Laurea fuerint. Ferreæ nomen ſero excogitatum videtur. Henrici VII. *coronatio illuſtrata.* Modoetienſes *Scriptores emendati.*

QUot Coronæ fuerint, quibus *Italiæ* Reges olim vinciebantur, non ita facile oſtendi poteſt. Unam tamen fuiſſe, quum una in urbe (ſeu *Mediolanum* ſeu *Ticinum* foret) Reges inaugurabantur conſentaneum veritati puto, nulla enim neceſſitas videbatur, ut plures Coronæ ad uſum Principum ſervarentur. At poſtquam conſuetudo inolevit, ut non *Mediolani* ſolum, verum etiam *Modoëtiæ* Regni inſignia conferrentur, probabile eſt, geminas coronas uſurpari cœpiſſe, quarum unam *Ambroſiana* Baſilica, alteram *S. Joannis Baptiſtæ Modoetienſis* ædes ſibi ſervarent. Et ſane *Mediolanenſes* coronam illam, qua *Modoetiæ* inſigniri quidam Reges voluere, fortaſſe per contemtum *palearem* appellabant, quod utique ut ego opinor nequaquam feciſſent, ſi cum *Mediolani*, tum *Modoetiæ* una eademque corona adhibita fuiſſet. Sigonius *lib.* VIII. *de Regno Ital. ad Annum* 1026. *de Conrado I.* ſcribens, qui *Modoetiæ* quoque inungendum ſe præbuit, hæc refert: *Conradum inde imitati poſteri, ac ſucceſſores ejus plerique Modoetienſem quoque coronam appetiverunt, quam coronam Mediolanenſes invidia perciti ad contemptum palearem vocarunt.* Hinc autem eſt quod *Blondus*, qui medio ſeculo Epochæ vulgaris decimo quinto Hiſtorias literis conſignabat, hujus eruditionis ignarus; revera *palearem* coronam *Modoetiæ* conferri eſt arbitratus. Inquit is *lib.* III. *Dec.* 2. *Voluere veteres, ut is, qui Cæſar in Germania declaratus Romam veniſſet confirmandus, duas medio itinere Coronas acciperet, ex palea unam Modoetiæ, ex ferro alteram Mediolani ab Archiepiſcopo imponendam, quod quidem ad tempora uſque noſtra ſervatum videmus.* Huc profecto reſpexit Carolus Paſchalius *lib.* X. *cap.* 7. *de Corona*, quum ait: *Moedoetienſem coronam invenio fuiſſe e palea, quum illa, quæ accipiebatur Mediolani, eſſet ferrea.* Et Raphael Toſcanus in *Italicis carminibus Anno* 1587. editis de urbe *Mediolanenſi* ita canit:

Di Ferro ſi cingean qui poi la Chioma,
Di paglia in Monza, e d' or lucente in Roma.

Blondi quidem temporibus *Modoetienſis* quoque coronationis veſtigia ſupererant, verum nullus certe palearis coronæ uſus fuit. Quam vero antiqua fuerit hujuſce agnominis origo, e *Gualvaneo* diſcamus, qui iſta e Chronico *Phi-*

A *lippi* de *Caſtro Seprii* (erat autem longe vetuſtior *Gualvaneo* Hiſtoria) refert *cap.* 503. *Chron. Major. Statuit B. Gregorius Papa de conſenſu Sena-* 309
tus, quod Archiepiſcopus Mediolanenſis convocatis omnibus ſuis Suffraganeis Epiſcopis eligeret unum virum virtuoſum, & Imperio aptum, non in Imperatorem, ſed in Comitem totius Italiæ, qui per Archiepiſcopum Mediolanenſem coronaretur in Modoetia corona ex paleis contexta, & turgentibus ſpicis redimita &c. Poſtea redire debebat verſus Mediolanum, & iterum per Archiepiſcopum coronari corona ferrea. Vides, quam altas radices hæc fama egerit; quamquam libenter fatear, hujus opinionis originem
B a contemtu *Mediolanenſium* natam eſſe, quibus inutilis ut palea *Modoetienſis* Coronatio videbatur. In eadem vero ſententia fuit *Mediolanenſium* decus *Andreas Alciatus*, cujus verba e libello de formula *Romani* Imperii huc referre non ab re erit, inquit enim *Conradi exemplo & alii quidam ex Cæſaribus urbe Mediolanenſi armis excluſi Moguntiæ* (*Moguntiam veteres dixerunt agri Mediolanenſis ad decimum lapidem Oppidum*) *ſe coronari voluerunt. Fuere & qui cum ulterius progredi non poſſent, Alexandriæ, quæ Statilienſium Ligurum Civitas eſt, infulam ſuſceperint. Sed Mediolanenſes*
C *has coronas contemtus cauſſa paleas vocant, priſco loquendi more, quo vilis res, & nihili palea dicitur. Ex quo & Ariſtophanes inquilinos Atticos paleam Civium in antiqua Comœdia appellavit.* Quæ hactenus tamen recenſuimus, oſtendere nequaquam poſſunt, utrum una, an plures coronæ apud *Inſubres* coronandi Regis gratia olim ſervarentur. Æque vero difficile demonſtratu eſt, an unius *Modoetienſis* Coronæ, quam ferream appellamus, perpetuo uſus obtinuerit, quum non niſi ſero coronationes in eo Oppido celebratas fuiſſe animadverterimus. His accedit, a veteribus Coronam
D quidem commemorari, qua *Italiæ* Reges adornabantur. Sed *ferreæ* nomen proxime tantum ſuperioribus ſeculis uſurpatum invenio. Primus, quod ſciam, *Coronæ ferreæ* vocabulum adhibuit *Chronici Anglerienſis MS.* Auctor, quem ſub finem ſeculi a Chriſto nato decimi tertii vixiſſe adnotavimus; inquit enim: *Rex Alamaniæ primam coronam Imperatori debet recipere in Civitate Mediolani in Eccleſia S. Ambroſii &c. quæ Corona debet eſſe de ferro.* Huc etiam referri poſſent S. Thomæ Aquinatis verba e *lib. de Regim. Principum lib.* III. *cap.* 20. quæ ita ſe habent: *Duplicem habent coronam, & recipiunt electi in Imperatorem; unam*
E *quidem prope Mediolanum in Villa, quæ dicitur Modoetia, ubi ſepulti ſunt Reges Lombardorum, quæ quidem Corona ferrea dicitur eſſe in ſignum, quod primus Imperator Germanus Carolus M. colla Regum Longobardorum, ſuæque gentis perdomuit,* Sed hujus Opuſculi *Thomam* Auctorem fuiſſe, quamplures negant eruditi, ac potiſſimum Cl. Cardin. Bellarminus in *lib. de Scriptor. Eccleſiaſt. Obſerv.* 2. Uti enim animadvertit Emin. Scriptor, *lib.* III. *cap.* 20. hujus libelli, mentio fit de *Adolfo*, ac *Alberto* Imperatoribus, qui multis poſt *S. Thomam* annis Regnum inire. Frequens deinde apud recentiores Hiſto-
F ricos ferreæ Coronæ eſt mentio, quod inſigne alio etiam cognomine appellatum fuiſſe legi. 310
Albertinum Muſſatum *lib.* I. *de Geſt. Henr. VII.* loquentem audiamus. *Coronati itaque Henricus Cæſar, Auguſtaque Margarita Anno ab Ortu Domini N. J. C.* 1311. *VIII. Idus Januarii ferrea Corona, quam Lauream appellabant.* In eamdem ſententiam loquitur *Rollandinus* in *Chronico*, & Diploma infra recitandum. Hoc autem nomen ferreæ Coronæ inditum puto, quod olim lauru inſigniri ſolerent Auguſti, ac triumphantes, eorumque corona laurea idcirco ap-

pellaretur. Sed quoniam de *Henrici VII.* Coronatione rursus verba fecimus, locus poscit, ut arcanam eruditionem heic proferamus, cujus beneficio nonnullorum errores emendare licebit. Anno, ut diximus, 1311. *Henrico* in urbe *Mediolanensi* collata est *Italici* Regni corona, & quidem ferreum diadema illud fuit, sed a *Modoetiensi* diversum, quippe Imperator novum procudi, quo tunc uteretur, voluit. Coronatione vero absoluta quum quæreretur, cuinam Corona illa conservanda tradi deberet, in eam sententiam ivit *Henricus*, ut Abbati, Monachisque Cœnobium *Ambrosianum*, celebremque ejus Basilicam incolentibus traderetur. Superest adhuc publica hujus rei fides in eorundem Patrum tabulario, nempe germanum Diploma, cujus exemplar primum a doctissimo viro *Joanne Baptista Blanchino* obtinui, tum impressum animadverti a Reverendissimo, ac eruditissimo P. D. *Bartholomæo Aresio Cisterciensi* Abbate inter Privilegia, ac Diplomata insigni Basilicæ *S. Ambrosii* concessa pag. 93. Ita vero se habet.

In nomine Domini. Anno a Nativitate ejusdem millesimo trecentesimo undecimo, die Lunæ, decimo nono mensis Aprilis. Indictione nona. In Monasterio Beati Ambrosii Mediolani in Camera Reverendi viri Domini Dopni Astulphi de Lampugniano Dei gratia Abbatis præfati Monasterii S. Ambroxii Mediolani. Magister Bartholomæus de Varginiana Bononiensis, & Magister Andreas de Puteo Placentinus Medici Serenissimi Regis Romanorum Domini Henrici Septimi, præsentaverunt auctoritate, voluntate dicti Regis præfato Domino Dopno Abbati Coronam Ferream Lauream, cum qua extitit coronatus in prædicta Ecclesia B. Ambroxii Mediolani coram Altare ejus in Regem Italiæ in eodem Anno in die Epiphaniæ Domini. Volens dictus Dominus Rex, ipsam in dicto Monasterio ad perpetuam ejus memoriam conservari debere. Qui præfatus Dominus Abbas ab eisdem Medicis dicti Domini Regis, ipsius nomine, cum maxima reverentia recepit, & eam conservare promixit, præsente Magistro Lando de Senis Aurifabro prædicti Domini Regis, qui prædictam Coronam propriis manibus fabricavit, & Girardino Malaspino de Florentia, & Falcutio Tebalducii de Florentia, & Dopno Ambroxio de Travedona Monacho ipsius Monasterii, & Presbytero Beltramo Donego Capellano dicti Domini Abbatis, & Ognibeno de Guarixio de Vicentia, & Manfredino Platto Domicello dicti Domini Abbatis, & Beltramollo de Lampugniano, & Comollo Biffo ambobus Domicellis dicti Domini Abbatis, & me Notario
311 *infrascripto, qui rogatus sum, ut traderem publicum Instrumentum de prædictis.*

Ego Crescinus de Ladenate Notarius filius quondam Venturæ Civitatis Mediolani Portæ Vercellinæ Parochiæ S. Naboris prædictis interfui, tradidi, & scripsi.

Vides heic ferream Coronam *Laureæ* cognomento insigniri. Vides etiam heic nominari *Magistrum Landum de Senis Aurifabrum Domini Regis, qui prædictam Coronam propriis manibus fabricavit.* Quare nulla heic dubitatio relinquitur, quin revera novum Diadema suæ coronationi adhibuerit *Henricus*. Id autem clarius constabit, ubi *Bonincontri* verba perpendantur, qui hæc de *Henrico Modoetiam* profecto habet: *Et accipi jussit baculum abbani, & libellum Orationum ad ejus coronationem locum habentium, qui dudum in dicta Ecclesia B. Joannis fuerant.* Si Coronam quoque *Modoetiensem* Imperator accepisset, utique *Bonincontrus* prætermittere non debuisset, præcipuum enim hoc ejus patriæ decus fuisset. Qua ex re nonnulli argumentum depromere posse sibi videbuntur, ut nullam antiquitus coronam *Modoetiæ* asservatam fuisse affirment. Equidem si perverso studio materiem hanc pertractarem; mihique Lectorum judicio contra *Modoetiensium* jura animus foret abuti, huic uni insisterem argumento, ut Coronæ vetustatem, gloriamque insigni Oppido eriperem. Verum quum Historicorum primam laudem, legemque esse arbitrer, ut inquit Tullius *lib. II. de Orat. ne quid falsi dicere audeant, deinde ne quid veri non audeant, ne qua suspicio gratiæ sit in scribendo, ne qua simultatis, Modoetiensium* caussam heic defendendam suscipio, ut nihil ab hujusmodi exemplo eorum jura læsum iri ostendam. Illud autem minime ignorandum, quod sub Imperio *Henrici VII. Insubres* adhuc intestinis *Guelforum*, *Gibellinorum*que discordiis distrahebantur in partes. Per ea autem tempora *Turrianis* rerum potitis religio non fuerat, *Modoetiensis* Basilicæ totam fere gazam, illiusque pretiosiorem suppellectilem auferre, ut eam pignori darent; pretioque uterentur. Sex & quadraginta annos thesaurum suum *Modoetienses* desideravere, donec *Matthæus* Vicecomes anno 1319. recuperatum insigni templo restituit. Rem his verbis narrat Bonincontrus *cap. 25. lib. II. Interea Matthæus summo studio suo interponente favore, partem thesauri Ecclesiæ S. Joannis Baptistæ de Modoetia, scilicet Coronæ aureæ, Calices aureos, & alia jocalia margaritis, & lapidibus pretiosis ornata, quæ omnia per XLVI. Annos proximos præteritos extiterunt impignorata per illos de la Turre, dicto Anno die XXII. mensis Decembris exigi fecit, quæ Matthæus ipse in Vigilia Natalis Domini super Altare S. Joannis Baptistæ propriis manibus in Modoetia prædicta jocalia genu flexo cum devotione deposuit, quæ existimata fuerunt esse valoris XXVI. mil. Florenorum auri.* Quare nil mirum imposterum videbitur, si *Henricum VII.* ferrea quidem Corona, sed non *Modoetiensi*, coronatum fuisse quis affirmet, tunc enim antiquum Diadema ferreum pignori datum *Modoetiæ* aberat. Hoc etiam ex alio diplomate pro- 312
bari potest, quod in ejusdem Cænobii *Ambrosiani* tabulario adservatur, & a doctissimo P. D. *Bartholomæo Aresio* evulgatum fuit, estque hujusmodi:

Arnaldus miseratione Divina Sanctæ Mariæ in Porticu Diaconus Cardinalis, Apostolicæ Sedis Legatus, dilectis in Christo Abbati, & Conventui, ac Præposito, & Capitulo, & singulis Canonicis, & personis Monasterii, seu Ecclesiæ S. Ambrosii Mediolanensis salutem in Domino.

Quia inest tempus Coronationis, quam Serenissimus Princeps Dominus Henricus, DEI gratia Rex Romanorum illustris recepturus est in partibus istis, reddimur corde sollicití, ut circa Coronationem ipsius adhibeamus diligentiæ studium efficacis. Sane cum idem Dominus Rex ad exquirendum, ubi, & in quo loco sit Corona ferrea, quam habiturus est, suique habuerunt prædecessores, nec non ad perscrutandum, & sciendum, & se plenius informandum de modo, & forma tenendis, in Coronatione tenenda, mittat ad vos Venerabilem virum Magistrum Gulassum de Comitibus de Mangone Canonicum Camervensem, Domini Papæ Capellanum, ipsius Domini Regis Consiliarium, & familiarem, præsentium portitorem, Discretionem vestram requirimus, & rogamus, attente vos nihilominus, & vestrum quemlibet monentes pro primo, secundo, & tertio peremptorio, imo vobisque sub excommunicationis, quam in vos, & singulos vestrum, & interdicti pœnis, quam in Capitulum, & Conventum ipsa, ex nunc prout ex tunc monitione præmissa ferimus in his scriptis, vosque manere volumus ipso facto, nimonitis, & mandatis nostris obtemperaveritis, in hac parte districte præcipiendo, mandantes auctoritate eidem Magistro Gulasso, ubi sit Corona prædicta, & supra-
scripta

scripta quælibet necessaria, ac modum, & formam tenendos, & quicquid scitis, vel scire potestis per vos, vel alios circa coronationem eamdem referatis, eumque informetis plenarie, ut in reditu suo sciat dicto Domino Regi referre per ordinem, nullo dimisso, omnia quæ circa Coronam, & Coronationem hujusmodi sint agenda. Has autem literas ad cautelam in Regestro nostræ Curiæ fecimus registrari, de quarum præsentatione eidem Magistro Gulasso dabimus plenam fidem. In cujus rei testimonium præsentes literas exinde fieri fecimus, & sigilli nostri munimine roborari. Datum Ast die XXV. mensis Novembris. Pontificatus Domini Clementis Papæ V. Anno sexto.

Tot Apostolici Nuncii plena sollicitudinis verba, quibus ubinam Corona ferrea tunc haberetur inquirit, abunde produnt, eam tunc latuisse; quumque fortasse id videretur dolo malo factum, minis precibusque usus est Cardinalis; ut voti sui compos efficeretur. Sed nullum secundum exitum Diploma hoc habuit, quippe, ut vidimus, novam Coronam adhibere necesse habuit Cæsar. Interim censuram nostram non effugiet Balthassar Fidelis, qui *cap. ult. de Prærog. B. Joan. Bapt.* tradit, ferream *Modoëtiensem* Coronam *Henrico* VII. collatam, quod revera a veritate abhorret. Neque verius loquitur *Zucchius*, qui sacrum Cla-
313 vum, hoc est *Modoëtiense* Diadema, ejusdem Imperatoris capiti impositum ab Archiepiscopo *Mediolanensi* scribit. An vero antiquioribus etiam temporibus ferream Coronam in gazophylacio suo servaverint *Modoëtienses*, atque an eadem in Regiis coronationibus usurparetur, in tanta rerum obscuritate aliquid definire non audeo. Certe Gualvaneus in *Chron. Majori cap.* 328. a *Maximiano Herculeo* Imperatore *Coronam ferream*, *sive fasciam* Mediolani relictam scribit, opinionemque suam *ex dictis Sicardi*, *Atlantis*, *& Ptolomei confirmat.* Addit etiam: *Ex hoc excluditur error dicentium, quod Corona ferrea fuit in Arelate, vel Modoëtia, vel Papia.* Idem alibi affirmat laudatus Auctor, sed quibus fundamentis ejus sententia innitatur, aliis investigandum relinquo. Mihi, quum nullam peculiaris Coronæ, quæ a *Modoëtiensi* diversa foret, ac *Mediolani* asservaretur, mentionem inveniam, liberaliter affirmandum videtur, ante *Henrici* VII. tempora Coronam ferream *Modoëtiæ* fuisse servatam.

CAP. XIV.

Coronare Imperatores Mediolanensem *ad Archiepiscopum pertinebat, aut ad* Ambrosianæ *Basilicæ Abbatem, aut ad* Modoëtiensem *Archipresbyterum. Diplomata duo ad* Caroli V. *coronationem pertinentia exhibentur.*

NUnc ad quemnam jus coronandi *Italicos* Reges pertineat, exploremus. Equidem laudem hanc *Mediolanensi* Archiepiscopo tribuendam esse, neminem fugiet, qui tot hactenus allata exempla secum reputaverit. Neque *Mediolani* tantum, sed etiam *Modoëtiæ*, ac *Papiæ* quum ea solemnia peragebantur, munus Archiepiscopi fuit pretiosis insignibus Reges designatos ornare. Itaque supervacaneum omnino foret, novis uti auctoritatibus, ut luci lux addatur. Quod si ab Urbe sua aberat *Mediolanensis* Antistes, quando in *Ambrosiana* Basilica Cæsares inungendi erant, *Ambrosiani* Monasterii Abbatibus gloriosum illud munus deferebatur. Auctor Chronici MS. cui titulus *Flos Florum*, & Gualvaneus in *Chron. Majore cap.* 506. ex *Chronicis Comitum Angleriæ* hæc referunt: *Quando Rex Romanorum vult recipere Coronam Regni Italiæ in Ecclesia S. Ambrosii &c. Archiepiscopus, vel Abbas S. Ambrosii debet ipsum coronare Corona ferrea super Italiam.* Porro nullum monimentum mihi legenti hucusque occurrit, quo coronationem umquam ab his Abbatibus celebratam confirmem. Uni Puricello *num.* 310. *Monum. Basil. Ambr. Henricum Quartum* Imperatorem, absente Archiepiscopo, ab insignis Cœnobii Abbate coronatum fuisse, aliqua esse suscipio videtur. Si vero *Modoëtiam* sumendæ Coronæ gratia se conferebant Reges, modo abesset *Mediolanensis* Archiepiscopus, ad *Modoëtiensem* Archipresbyterum coronandi 314
Principis cura, decusque pertinebat. Illustrem Archipresbyteratus dignitatem in Capitulo suo ab antiquis temporibus *S. Joannis Baptistæ* Basilica servat, eamque novis honoribus certatim Summi Pontifices Regesque amplificavere. Pontificalibus ornamentis, ac Mitra Archipresbyter, utitur, ubi solemniora per Annum Festa recurrunt. Nunc vero sedem illam dignissime implet Reverendissimus, ac doctissimus vir, *Petrus Paulus Boscha*, olim *Ambrosianæ* Bibliothecæ Præfectus, cujus eruditionem, atque eloquentiam tum editi libri luculenter testantur, tum ego pluribus prædicare possem. Archipresbyteri igitur munus erat coronare Reges, quod Bonincontrus quoque scripsit *lib.* 1. *cap.* 30. *Chron. Modoëtiensis* in hæc verba: *Archiepiscopus Mediolanensis debet in Ecclesia Modoëtiensi coronare Imperatorem, eo quod sit maximus Prælatus Regni Lombardorum. Licet, si deficeret, cum Archipresbyter Ecclesiæ Modoëtiensis ab Apostolica Sede in Pontificalibus honoribus ampliatus, tanquam magnus Episcopus, fuerit, de jure potest ibi Imperatorem coronare.* Incertum vero est, an umquam *Modoëtienses* Archipresbyteri hoc jure fuerint usi, quamvis enim a *Zucchio Fridericus* II. per manus ejusdem Archipresbyteri *Modoëtiæ* coronatus affirmetur, nulla ejus fidei præsto est antiquorum auctoritas, & *Bonincontri* Annales ab hoc Scriptore in testimonium producti de Archipresbytero omnino tacent. Gratum autem non *Modoetiensibus* tantum, sed eruditis etiam me facturum spero, si gemina proferam monumenta, quæ in sacra *S. Joannis Baptistæ* æde visuntur, & quibus tum coronantes, tum coronationes illustrari possunt. Eadem memini me videre, quum Anno 1696. *Modoëtiam* divertissem, quamquam nullus mihi tum foret hujus lucubrationis cudendæ animus. Primum ergo monumentum in pervetusta pictura extat, ubi *Mediolanensis* Archiepiscopus Regem coronat. Sedet Antistes sacris vestibus ornatus, Augustus vero in genua procumbens, capiteque acclinato Regium diadema accipit. Alterum monumentum lapis marmoreus affabre sculptus efformat, visiturque sub ambone (sic appellare liceat) ubi a sacris Liturgis Epistola, ac Evangelium canuntur. Stat ibi *Modoëtiensis* Archipresbyter Mitræ, vestiumque Pontificalium majestate conspicuus, Regique in solio sedenti ferreum offert insigne. Circumstat Optimatum *Germanorum* corona una cum *Modoëtiensibus* Legatis, quodque æstimandum pluris est, verba in coronatione pronuncianda illic leguntur. Sed quid ego rem describam, ubi illustria duo documenta suppetunt, quæ singula accuratissime ante oculos ponant? Sunt hæc Diplomata duo ex Archio *Modoëtiensis* Ecclesiæ olim eruta, mihique benigne communciata a doctissimo viro *Joanne Baptista Blanchino*, cujus humanitati multa debeo. Heic habes quidquid *Caroli V.* ævo colligere potuerunt *Modoetienses*, ut jus suum in tribuenda Regibus Corona probarent, ferreæque Coronæ Historiam illustrarent. En primum Diploma Anno 315
MDXXX. die XIV. Mensis Februarii procusum.

In Nomine Domini Anno a Nativitate ejusdem Millesimo quadringentesimo trigesimo. Indictione tertia. Die Lunæ, quartodecimo Mensis Februarii.

Cum expediat Sereniſſimum, & Catholicum Dominum Dominum Carolum Divina favente clementia Romanorum Regem cupientem in præſentia coronationem ſuam abſolvere, & perficere ſervatis omnibus, & ſingulis ſolemnitatibus obſervari requiſitis, & conſuetis ex diſpoſitione Ordinum, & Conſtitutionum tam a Summis Pontificibus, quam a Sereniſſimis Prædeceſſoribus ſuis in Imperio editorum, & in Chronicis, aliiſque monumentis continentibus ſolemnitates, & alia, in coronationibus hujuſmodi ſervatas, & ſervari requiſitas in Oppido Modoetiæ exiſtentibus deſcriptas autenticas habere, & de eis fidem publicam fieri. Cum hujuſmodi Chronicæ, & alia monumenta ad Civitatem Bononiæ, in qua ipſa coronatio fieri debet, deferri non poſſint, hinc eſt, quod pro habenda fide prædictorum, inſtantibus Agentibus pro Communitate ipſius Oppidi Modoetiæ, Spectabilis Dominus Jacobus Capredonus filius quondam ſpectabilis Domini Prandini, nunc Caſtellanus, & Capitaneus Modoetiæ, ejuſque diſtrictus pro Excell. & Illuſtr. D. D. Franciſco II. Sfortia Mediolani Duce, convocatis de mandato præfati Domini Caſtellani, & Capitanei Agentibus pro dicta Communitate, nec non venerabilibus Canonicis, & Fabriceriis Sacelli S. Joannis Baptiſtæ Modoetiæ, expoſitoque eis hoc præfati Sereniſſimi Imperatoris deſiderio, cupienteſque Agentes præfatæ Communitatis, ac Canonici, & Fabricerii huic honeſto voto ſuo ſatisfacere, prout tenentur. Delatis per eos coram præfato Domino Capitaneo, & lectis prius omnibus Chronicis, & Monumentis dicti Oppidi Modoetiæ commorantibus, omnia, & ſingula, quæ in his coronationibus obſervari debent, & conſueverunt, compertum in primis fuit in Bibliotheca venerabilis Canonicæ Sacelli D. Joannis Baptiſtæ ejuſdem Oppidi adeſſe quamdam Chronicam jam antiquiſſimo tempore in charta membrana manuſcriptam, deſcriptaque ibi eſſe Capitula infraſcripta videlicet in folio X. capitulum tenoris hujuſmodi, videlicet. Et quod Capitulum eſt XXI. in ordine: Cum narrare decreverimus, quare Imperatores inſtituerint &c. *Adeſt & aliud Capitulum XXII. in Chronica tenoris hujuſmodi, videlicet:* Karolus Magnus hujus nominis primus, Pipini Groſſi Franconiæ &c. *In eadem etiam Chronica folio XII. adeſt Capitulum, quod eſt XXVIII. in ordine tenoris hujuſmodi, videlicet:* Otto Henrici Alamanorum Regis filius &c. *Compertum poſtremo fuit in Eccleſia S. Joannis Baptiſtæ Modoetiæ poſt locum, ſuper quo cantantur Epiſtola, & Evangelium, quando Miſſæ ſolemnes celebrantur, tabula marmorea, in qua ſculptum eſt Altare majus ipſius Eccleſiæ, & ſuper Altari ſculpto adſunt vaſa tria ſculpta ad repræſentationem trium vaſium Theſauri dictæ Eccle-*
316 *ſiæ, ſculpta quoque eſt Crux ad repræſentationem Crucis Theſauri prædicti, in qua adeſt de Ligno Crucis D.N.I.C. & deſuper Altare ſculptum adeſt etiam ſculptus baculus, in quo dependent IV. Coronæ aureæ ſculptæ ad repræſentationem earum IV. Coronarum Theſauri prædicti relictarum per Reginam Theodelindam. Apud dictum Altare ſculptum ſculptæ ſunt duæ ſtatuæ repræſentantes duos Canonicos, alterum indutum, ſcilicet veſte Subdiaconi, & alterum indutum veſte Diaconi, & qui Diaconus veſti indutus eſt, manibus tenet baculum Paſtoralem ſculptum in modum tridentis. In eadem etiam tabula apud has duas ſtatuas Canonicorum ſculptorum ſculpta eſt ſtatua Archipresbyteri dictæ Eccleſiæ, induti veſtibus Epiſcopalibus, habentis etiam infulam Epiſcopalem in capite, & ambabus manibus imponentis Coronam ferream in capite ſtatuæ Cæſarem repræſentantis, ſedentem, armatum ſuper quadam Cathedra emittente ab utroque latere ipſius Cathedræ caput animalis, quod non potuit diſcerni, habentemque veſtem quamdam ſuperiorem more Imperii longam, & talos excedentem, fultam pelle varii coloris circa humeros, & collum, & ornamenta quædam auri, videlicet fimbrias quaſdam. Et memoratæ ſtatuæ Archipresbyteri, & Canonicorum ſunt a manu dextra Cæſaris ſedentis. A manu autem ſiniſtra apud Cæſarem ſedentem in eadem tabula ſculpta eſt ſtatua Archiepiſcopi Colonienſis tenentis in manu dextra quamdam Cedulam, & in manu ſiniſtra librum, & in utraque manu habet anulos, capite detecto, veſtitique veſtibus Epiſcopalibus, & ſtantis in pede. Sequitur poſtea ſtatua Ducis Saxoniæ ſtantis in pede, habentis manu dextra enſem Imperialem coopertum, & ſeu tectum fodro rubeo, & cingulum aureum involutum circam enſem, induti veſte alba habente fimbrias aureas, & tenentis manum ſiniſtram ſuper pugione, & veſtis fulta videtur pellibus variis, habentiſque caput nudum. Sequitur poſtea imago Archiepiſcopi Treverenſis induti veſtibus Epiſcopalibus, pro more tamen quotidiano deferri ſolitis. Et cum ſimilibus veſtibus induta eſt ſtatua Archiepiſcopi Colonienſis, & ſtatua hæc habet etiam caput detectum ſtans in pede. Sequitur poſtea ſtatua Landegravii, qui prout ex Chronicis Modoetiæ deprehenditur, eſt Comes Palatinus, induti veſte conſimili veſti Ducis Saxoniæ, habentis chirothecas in manibus, biretum in capite, & ſtantis. Sequitur poſtmodum ſtatua Archiepiſcopi Maguntiæ induti conſimilibus veſtibus, quibus induti ſunt Archiepiſcopi Colonienſis, & Treverenſis, cum capite detecto, tenentis in manu dextera cedulam ſculptam, in quam ſcriptum eſt:* IMPERATOR· *Sequitur poſtea ſtatua Marchionis Brandeburgenſis induti conſimilibus veſtibus, quibus indutus eſt Landegravius, manu dextra accipientis a ſtatuis ſeptem Oratorum Modoëtienſium privilegium Communis Modoëtiæ cum ſigillis pendentibus. Et in eadem tabula inter primum Oratorem Modoëtienſium, & dictum Marchionem ſcripta ſunt hæc verba, quæ videntur pronunciata a præfato Marchione:* DOMINUS REX BENE NOVIT, QVÆ DIXISTIS; IDEO AMPLIABIT FORTITER, ET CONFIRMABIT 317
PRIVILEGIA VESTRA. *Super capita autem dictorum Oratorum Modoëtienſium in eadem tabula ſcripta ſunt infraſcripta verba, quæ videntur pronunciata per ipſos Oratores.* HOMINES MODOETIÆ A MAIORE USQUE AD MINOREM SEMPER FVERE, ET SUNT IMPERATORIÆ MAIESTATI FIDELISSIMI: *In eadem etiam tabula ſuper capita dictarum ſtatuarum Archipresbyteri, & Canonicorum infraſcripta ſunt hæc verba, quæ videntur pronunciata ab ipſo Archipresbytero:* ALTISSIMI DEI, ET APOSTOLICÆ SEDIS GRATIA CONCEDENTE, PROVT CONSTITUTUM EST MODOETIÆ, QVÆ CAPUT LOMBARDIÆ, ET SEDES REGNI ILLIVS ESSE DIGNOSCITUR IN S. ORACULO S. IOANNIS BAPTISTÆ FERREO DIADEMATE DE IVRE REGNI CORONO TE PRIVS ELECTUM IVSTE, ATQVE UNCTUM REGEM FERTILIS ITALIÆ. *Et ideo prædictus Dominus Capitaneus pro Tribunali ſedens ſuper ejus ſolito Tribunali conſiſtente in Palatio Communis Modoetiæ ex authoritate ſibi virtute dicti Officii ſui attributa juſſit, & jubet mihi Notario infraſcripto, ut per hoc præſens publicum Inſtrumentum cunctis fidem faciam, & atteſter, prout etiam atteſtor, dicta Capitula, & prædicta ſuperius narrata a dictis Chronica, & tabula fideliter, & ad unguem extracta fuiſſe, nil addito, vel diminuto, aut alterato, quod ſubſtantiam hujus rei vitiet, variet, vel immutet &c.*

Actum Modoetiæ die quarto decimo Februarii MDXXX.

Chronica illa antiquiſſima in membranis deſcripta, cujus hoc Diploma mentionem facit, alia non eſt ab Annalibus *Modoetienſibus*, quos, ut ſæpe

sæpe numero animadverti, *Bonincontrus Morigia* circiter Annum 1345. elucubravit. Integra capita ab hoc Auctore desumta illic exhibebantur, quæ tamen ego in præsentia omittenda censui, tum quod partim nihil ad rem attinere videntur, partim vero utpote necessaria per me in hoc libello jam promulgata fuere. Ceterum Codex, ni fallor, idem, qui olim *Modoetiæ* extabat, nunc in *Ambrosiana* Bibliotheca adservatur, idemque ille est, quem *Modoetienses* Legati una cum ferrea Corona *Bononiam* detulere, ut *Caroli Quinti* coronationi interessent. Audi Jovium *lib.* XXVII. *Histor.* ita loquentem: *Præsto igitur affuere Modoetiensium Legati, cujus erant Principes Polydorus Vectius, & Paulus Velanius, qui ad retinendam veteris prærogativæ dignitatem vetustissimi operis Coronam, & Annalium Codices antiquitate pernobiles detulere.* Do alterum Diploma Anno eodem 1530. confectum. Descriptionem tabulæ marmoreæ heic prætermisi; eisdem enim verbis refertur, quæ in primo Diplomate leguntur.

318 *MDXXX. Die Jovis 17. Mensis Februarii.*

Qum Illustrissimus, & Excellentissimus DD. Franciscus II. Sfortia Mediolani Dux Serenissimo, & Catholico D. D. Carolo Divina favente clementia Romanorum Rege Imperatore electo requirente literis suis scripserit illustri D. Alexandro Bentivolo in Ducali Dominio Mediolani pro præfato Excell. Duce Gubernatori, & locum Tenenti, ut curaret ea, qua posset, diligentia habere Scripturas, Instrumenta, & protocollos, & alia quæcumque monimenta continentia solemnitates, & alia quæque servata in Coronationibus factis tam in oppido Modoetiæ, quam in Civitate Mediolani de Imperatoribus prædecessoribus præfati Serenissimi Imperatoris electi, & Scripturas ipsas, Instrumenta, protocollos, ac monimenta ad præfatum Excellentissimum Ducem nostrum tradenda præfato Serenissimo Carolo destinaret, & propterea facta per præfatum Illustrem D. Alexandrum diligenti inquisitione, & investigatione pro habendis dictis scripturis, & ex omnium relatu præfatus Illustris D. Alexander pro explorato haberet hujusmodi scripturas, & monumenta facilius Modoetiæ, quam alibi reperiri posse, & certior esset factus propter diuturnum bellum, quod in dominio Mediolani nimium diu invaluit, & propter validam, & sævissimam pestem, quæ in eo oppido anno superiore debacchata fuit, plerosque incolas aut absentes, aut mortuos esse, ita ut ex solita multitudine hominum unus tantum Notarius in eo Oppido præsens comperiatur; qui requisita ab Illustrissimo Duce possit perquirere, & investigare, & de inventis solemne transumtum facere, & propterea Reverendissimus, & Magnificus Senatus præfato Excellentissimo Duci obtemperare, & Cæsareæ Catholicæque Majestati satisfacere, ut ea, qua potest solemnitate omnia agantur, Senatus consultum edidit tenoris hujusmodi.

MDXXX. die 16. Februarii. Quum Illustriss. & Excellentiss. Princeps Franciscus II. Mediolani Dux &c. Bononia literas dedisset ad Illustrem virum Alexandrum Bentivolum generalem in universa ipsius Jurisdictione locum Tenentem, ut omnes ritus, omniaque instituta, quæ ad coronandos in oppido Modoetiæ, & Civitate Mediolani Imperatores per tempora servari consueverunt, ex veteribus monimentis, & Archivis summa cum cura perquireret, & in publicas tabulas referri mandaret, ad eumque transmitteret, ita requirente sacratissimo, atque invictissimo Principe Carolo V. Romanorum electo Imperatore, qui ex Hispania profectus coronationis suæ causa Bononiæ nunc moratur. Quumque idem Illustris locum Tenens certior esset factus omnes Modoetienses Notarios propter belli, pestisque gravissima incommoda, quæ duo harum regionum incolas nimium diu

A *afflixerunt, aut absentes, aut mortuos esse, & præter unum, qui huic perquisitioni adesse possit, neminem alium in eo oppido ad præsens reperiri; eaque de causa hoc ad amplissimum ipsius illustrissimi Ducis Senatum retu-* 319
lisset, qui & voluntati Cæsaris, & mandato Principis nostri cumulatissime satisfieri curaret.

Senatus ut hæc omnia majori cum fide, atque solemnitate peragerentur, censuit mittendos esse Modoetiam egregios Julianum Piscinam Cameræ præfati Excell. Ducis Mediolani Notarium, nec non Joannem Petrum Gazurrum Notarium publicum Mediolanensem, qui una cum Notario Modoetiensi, vocatis, atque adhibitis Capitaneo, Castellaneoque, ac Canonicis, B *& Decurionibus ipsius Oppidi, testibusque omni exceptione majoribus, qui per tempus inveniri poterunt, ex Chronicis, Annalibus, Archivis, actisque publicis, & literarum monimentis omnes ritus, solemnitates, cærimonias, omniaque instituta, quæ faciundæ Ferreæ Coronationis gratia tradita sunt a majoribus, quam diligentissime scrutentur, perquirant, & investigent & quæcumque comperuerint, omnia summa cum fide describant, & in publicum, atque solemne instrumentum redigant, ut ad ipsum Illustrissimum Ducem perferri possint. Signatur suprascriptam Bartholomæus Landrianus, & sigillatus sigillo consueto præfati Senatus.*

C *Quum etiam in executione mandati præfati Illustris D. Locum tenentis, & Senatus consulti prædicti, Domino Capitaneo, & Castellano dictæ Terræ una cum Consiliariis, Præfectis, ac Deputatis Oppidi, & Canonicis ad id congregatis prædicta significaverimus, & interdictos D. Capitaneum, Deputatos, & Canonicos habitum super inde longum colloquium fuerit, & Consilium, & ducti fuerimus in Archivum, & Bibliothecam prædictæ Terræ positam in Ecclesia S. Joannis Baptistæ, quæ Cathedralis est ejusdem loci, clausam, & per Deputatos ipsius Oppidi de publico diligenter custoditam, præsentibus præ-* D *fato D. Capitaneo, dictis Dominis Canonicis, ac deputatis, & infrascriptis testibus, ingressi fuimus nos infrascripti tres Notarii Archivum prædictum, & compertis in eo diversis voluminibus librorum jam antiquissimo tempore in carta membrana manuscriptorum, unum tantummodo librum comperuimus, cui titulus est* Chronica Oppidi Modoetiæ *vetustissimum, eoque a nobis infrascriptis Notariis diligenter, & accurate lecto, etiam ad præsentiam præfati D. Capitanei, & præfatorum Dominorum Canonicorum, & Deputatorum, nec non infrascriptorum testium, quatenus per tempus licuit, compertum fuit in eadem Chronica descripta esse Capitula infrascripta, & videlicet folio decimo Capitulum tenoris hujusmodi, vi-* E *delicet: in quadam Chronica existente in Bibliotheca Canonicæ S. Joannis Baptistæ Modoetiæ manuscripta in carta membrana descripta sunt infrascripta Capitula, videlicet folio decimo Capitulum tenoris hujusmodi, videlicet, & quod Capitulum est vigesimum primum in ordine:* Cum narrare decreverimus quare Imperatores instituerunt Terram de Modoetia caput Lombardiæ, *& eam sic affirmant esse, &* quare debeant ibi in Ecclesia S. Joannis Baptistæ coronari, possumus ostendere pluribus rationibus,
& exemplis &c. *Adest & aliud Capitulum XXII.* 320
in eadem Chronica tenoris hujusmodi videlicet: Karolus Magnus hujus nominis Primus &c. *In ea-* F *dem etiam Chronica folio XII. adest Capitulum, quod est XXVIII. in ordine tenoris hujusmodi, videlicet:* Otto Henrici Alamanorum Regis filius &c.

Quum autem præfatus D. Capitaneus, dicti D. D. Canonici, deputati, & ego Julianus Notarius ut supra, ac dicti infrascripti alii Notarii, & testes prædictis expeditis egressi essemus dictum Archivum, nobisque omnibus existentibus in Ecclesia prædicta, Canonici ipsi præfato D. Capitaneo, ac dictis Deputa-

putatis, *& nobis Notariis*, *& testibus infrascriptis quamdam tabulam marmoream in muro posteriori loci*, *super quo cantantur Epistolæ*, *& Evangelium in eadem Ecclesia*, *quando Missæ solemnes celebrantur*, *affixam ostendissent*, *asseverantes in eadem sculptas esse cærimonias solitas in hujusmodi coronationibus servari*, *propterea ego Julianus Notarius*, *ut supra*, *cupiens hujus rei veritatem indagare*, *& elicere*, *apposita juxta dictam marmoream tabulam scala*, *per gradus ascendens ipsi tabulæ propinquus factus*, *astantibus*, *& præsentibus*, *videntibusque prædictis D. Capitaneo*, *Canonicis*, *Deputatis*, *& Notariis*, *ac testibus infrascriptis*, *cum vidissem in ea Tabula sculptas esse plurimas statuas*, *& infrascriptas etiam quasdam literas*, *descripsi statuas ipsas*, *ac literas*, *& comperii*, *quod in tabula ipsa sculptum est Altare majus &c.*

Quibus omnibus peractis, *jussu præfati D. Capitanei*, *& auctoritate nobis attributa per Reverendissimum*, *& Magnificum Senatum*, *Ego Julianus Piscina una cum infrascriptis Notariis de prædictis omnibus*, *& singulis tam a dicta Chronica*, *quam a suprascripta tabula marmorea fideliter extractis*, *hoc publicum transumtum confecimus*, *publicum de eo tradimus Instrumentum.*

Acta hæc fuerunt in Palatio Communis Modoëtiæ præsentibus Venerabile D. Presbytero Joanne de Rippa Canonico prædictæ Ecclesiæ S. Joannis Baptistæ, *nec non &c.*

CAP. XV.

Quæritur num S. Gregorius M. *Archiepiscopis* Mediolanensibus *jus eligendi Reges* Italiæ *contulerit. Negatur. Sub* Francis *Cæsaribus hoc jus obtinere cœpit.*

EXplicata *Modoëtiensis* Archipresbyteri præstantia restat, ut aliquid de *Mediolanensis* Archiepiscopi jure in eligendis Regibus *Italicis* commentemur. Siquidem Sigonius *lib.* I. *de Regno Ital. Anno* 601. hæc scribit: *Mediolanenses produnt Annales*, *Mediolanensem Archiepiscopum eo jure a Gregorio Pontifice decoratum*, *ut vacante Italiæ*
321 *Regno*, *ipse post XIV. dies Suffraganeorum suorum Concilium advocaret*, *atque ex eorum sententia Regem constitueret*, *eumque Corona ferrea a Theodelinda instituta*, *Modoëtiæ redimiret.* Quod *Sigonius* alieno tantum nomine tradit, Gaspar Bugatus in *Hist. univers. lib.* II. *ad Annum* 603. probavit, tum Morigia in *Hist. Mediol. lib.* I. *cap.* 8. Joseph Ripamontius *lib.* VIII. *Dec.* I. *Hist. Ecclef. Mediol.* aliique *Mediolanenses* Historici retulere. Ego horum testimoniis recensendis supersedeo, utpote cuilibet obviis, & e MS. Codicibus longe antiquioribus sententiam hanc peti oportere censeo. Seculo *Christianæ* Epochæ decimo tertio vivebat *Philippus* a *Castro Seprii*, qui res *Mediolanensium* memoriæ prodebat. Ex ejus Chronico hæc refert Gualvaneus Flamma *cap.* 503. *Chron. Majoris MS. Statuit B. Gregorius Papa de consensu Senatus*, *quod Archiepiscopus Mediolanensis convocatis omnibus suis Suffraganeis Episcopis eligeret unum virum virtuosum*, *& imperio aptum*, *non in Imperatorem*, *sed in Comitem totius Italiæ &c.* Addit infra: *Si autem Archiepiscopus Mediolanensis a Regni vacatione Comitem Italiæ non eligeret infra dies XIV. pro illa vice cadebat a jure suo*, *& electio pertinebat ad Papam. Hoc privilegio usi sunt Archiepiscopi de Mediolano*, *sicut expresse habetur de Valperto*, *& Heriberto & pluribus aliis Archiepiscopis.* Ad hoc etiam *Mediolanensium* Archiepiscoporum jus procul dubio respexit Auctor *Chronici de Comitibus Angleriæ*, qui, ut alibi dictum est, seculo Christi decimo tertio floruit, ubi *Alionum filium quondam Regis Millii de Inglexio Re*-

A *gis Italiæ electum fuisse*, *& factum Comitem totius Italiæ Anno DCVI. per consilium generale Domini Archiepiscopi Mediolanensis Constantii* scribere non dubitavit. Verum ne nostris quidem *Mediolanensibus* assentari didicimus, qui veritatem ubique præ oculis, veluti Historiæ animam, habendam esse arbitramur. Commentitium igitur appellare nunc liceat privilegium istud Archiepiscopis tantæ Urbis a *Gregorio* concessum, quam sententiam rationibus exemplisque probare contendam. Nemo est, qui nesciat *Gregorii M.* temporibus infelicem *Italiam* geminis paruisse Principibus, videlicet
B Græcis Imperatoribus, & *Langobardorum* Regibus. Hi non solum totum agrum, qui *Pado* alluitur, sed alias quoque provincias occupaverant, suique imperii fines tam late protulerant, ut ipsas urbes *Beneventum*, *Spoletum*, *Forum Julii*, aliaque, ut refert *Paulus Vvarnefridi*, insignia Oppida barbaræ ditioni adjecerint. *Græcis* vero Imperatoribus cum *Ravenna*, ejusque Exarchatu, ipsa *Roma*, aliæque provinciæ adhuc obtemperabant. Quis igitur per ea tempora credat, a *Gregorio Magno* in *Mediolanensem* Archiepiscopum eligendi in *Italiam* Regis jura fuisse translata? Irritus sane S. Pontificis conatus fuisset, si *Ita*-
C *liam* & *Græcorum*, & *Langobardorum* juribus tunc subtraxisset, quum utraque natio aut vi gladii, aut successionis antiquitate provinciam nostram teneret. Sed & ab eorum temporum, *Gregorii*que moribus ea sententia abhorruisset, quippe ex ejusdem Vita per *Joannem* Diaconum scripta, at- 322
que ex ejus Epistolis constat, nihil ei antiquius fuisse, quam intacta Græcis Augustis jura servare, provinciasque *Italicas* in eorum obedientia continere. Ad hæc cur *Mediolanensi* Archiepiscopo conferret, & non sibi jus eligendi Regis retineret *Gregorius*, quum *Romæ* non minus quam *Mediolani* imperaturus Rex ille fuisset? Quæ ta-
D men prorsus opinionem hanc evertunt, exempla sunt, eaque vulgaria; Etenim post *Gregorii* mortem ad *Caroli* usque Magni tempora *Græcis* Imperatoribus eadem fuit, ac antea fuerat, regnandi in *Italia* consuetudo, atque potestas. Sive armorum potentia, sive jus succedendi Principes illos ad solium perduceret, nullo *Mediolanensis* Antistitis suffragio illi indiguere, ut juste in *Italia* imperarent. Neque diversa regnandi ratio apud *Langobardos* fuit, quos *Paulo Diacono* teste aut a Regni Optimatibus *Langobardis* electos fuisse, aut parentibus successisse liquet. Atque hæc pauca sufficiant e multis, quæ in hanc rem proferri pos-
E sent. Quod enim est ad eruditissimos Scriptores, illi de tam præclaro privilegio omnes dubitare videntur. Sigonius enarratis iis, quæ supra retulimus, addit: *Quod jus a Rege ullo Longobardorum usurpatum*, *Paulus nusquam ostendit &c.* Lib. vero IV. idem Auctor sic loquitur: *Carolus M. Regnum Italicum sibi jure victoriæ vindicavit. Quod ut novo præterea jure sanciret*, *vetus*, *ut putabatur*, *Pontificis Gregorii Decretum adhibuit.* Se tamen hac in re *Mediolanensibus* fidem abrogare non posse profitetur *Sigonius*, quod hoc muneris *Gregorium Theodelindæ* petenti tribuisse non sit ab-
F sonum. Hæc ille, atque utinam tam vere quam modeste? nam & nos, si firma argumenta pro hoc tanti Archiepiscopi jure succurrerent, in ejus sententiam lubentissime iremus. Eamdem porro opinionem a *Sigonio* mutuatus Erycius Puteanus *lib.* II. *Hist. Insubr.* proposuit, *si tamen*, inquit: *Annalibus est fides*; in notis vero ad hæc verba addit: *Patria Mediolanensium lingua conscriptis.* Atque hinc est, quod doctissimus Cointius in *Annal. Franc.* ad *Annum* 774. relatis *Sigonii*, ac *Ripamontii* verbis in hanc sententiam loquitur: *At ubi legitur hoc Privilegium? Quando habitum ab Ar*-

Archiepiscopo Mediolanensi, *&* *Comprovincialibus Episcopis Concilium*, *ut ex eorum sententia Rex Italiæ crearetur? Fictitia profecto sunt*, *quæ temporibus Theodelindæ Reginæ de Corona Ferrea*, *deque Privilegio concesso a Gregorio Magno circumferuntur.* Emanuel quoque Thesaurus *lib.* III. *de Regno Italiæ* S. *Henricum* Imperatorem hujus nominis. Primum ab *Arnulfo Mediolanensi* Archiepiscopo contra *Ardoinum* regnantem Regem electum, Sceptroque *Italico* fuisse donatum scribit, *sotto intempestivi pretesti* (sunt ejus verba) *d'un' antica Constituzione di S. Gregorio Magno*; *priva d'autorevole testimonianza*; *ne mai ricevuta*, *o praticata fra' Longobardi.* In notis vero ad Thesaurum *Valerianus Castillionæus* multa affert, queis penitus hoc privilegium explodat. *Puteani* tamen verbis, quibus plurimum insistit, deceptus est ille, nam non
323 Annales tantum patria *Mediolanensium* lingua conscripti, sed vetustissimæ etiam Historiæ *Latino* sermone lucubratæ privilegii istius mentionem fecere. Quod etiam magis mirere, Gualvaneus cap. 674. de *Ilduino Archiepiscopo Mediolanensi* circiter Annum Christi 930. hæc habet. *Hic fuit primus Archiepiscopus*, *qui de electione Imperatoris se umquam intromisit*; *Ipse enim congregato Concilio Prælatorum*, *&* *Baronum in Ecclesia S. Ambrosii elegit in Regem Italiæ Ugonem Regem Burgundiæ.* Quibus animadversis ea fortasse nobis sententia placeat, non a *Gregorio Magno*, sed a *Gregorio* V. potius privilegium hujusmodi prodiisse, quod etiam Blondus *lib.* III. *Dec.* 2. scripsit, Auctoresque eorum nomina confudisse. Certe ab hoc Pontifice Imperatorum, Regumque *Italiæ* electionem novis sanctionibus ornatam, & confirmatam fuisse, quamplures tradunt, legiturque in c. venerabilem extra. de Electione, & Electi potest. Verum utcumque se res habeat, etsi Archiepiscopo *Mediolanensi* jus eligendi Regis a *Gregorio* M. tributum non fuerit, extra omnem tamen dubitationis aleam positum reor, hujusmodi jure primum sub *Carolo Magno*, ejusque Successoribus Antistites *Mediolanenses* frui cœpisse. Et *Francis* quidem Regibus per ea tempora *Langobardorum* provincia parebat; sed Regum illorum jura Episcoporum, Procerumque in *Langobardia* viventium electione, aut saltem approbatione nitebantur. Quum vero totius provinciæ primas absque dubio teneret *Mediolanensis* Præsul; æquum erat, ut eligendi Regis potestas ad illum præcipue pertineret. Illustre hujus rei documentum dabo, nempe Synodum *Ticinensem* habitam Anno 876. a Synodo *Pontigonensi* eodem Anno confirmatam, & ab eo, qui *Aimoini* Historiam prosequitur, ab Annalibus *Bertinianis*, a *Sirmondo*, atque a *Labbeo* publici juris factam. Ibi *Carolus Calvus* Imperator *Cisalpini* Regni patronus, Dominus, ac defensor eligitur, præeunte omnium sententiæ *Ansperto* S. *Mediolanensis* Ecclesiæ Archiepiscopo. *Nos unanimiter*, ajunt Patres, *vos Carolum protectorem*, *Dominum*, *ac defensorem nostrum omnium eligimus*, *cui* *&* *gaudentes toto cordis affectu subdi gaudemus.* Lectorum patientia facile abuterer, si singulos Regum *Italicorum* ab Archiepiscopo *Mediolanensi* ad solium evectos enumerarem. Duobus vetustissimi Auctoribus contentus heic ero, primusque erit mihi *Landulfus* senior *Mediolanensis* Historicus, qui, ut alias significavi, sub seculi Epochæ nostræ undecimi finem Historiam scripsit S. *Datii* nomine celebrem, & apud nos hodie MS. Ab *Arnulfo* Archiepiscopo *Henricum Primum* electum fuisse his verbis narrat: *In Roncalia Arnulfus cum omnibus Italiæ primatibus colloquium statuit*, *ubi cum diverse de Regni negotiis tractassent*, *Arduini spreto dominio*, *quod malis artibus usurpaverat*, *Henricum Teutonicum scientia il-*

A *lustrem*, *armis fortissimum*, *militumque copiis abundantem*, *ac divitiis affluentem elegit.* Idem tradunt *Gualvaneus*, *Sigonius*, ceterique Scriptores. Quamobrem aliquibus saltem seculis Archiepiscopos *Mediolanenses* jure eligendi Regis usos fuisse, nemo inficias ibit. Accedit alter Scriptor, videlicet 324
Arnulfus, & ipse *Mediolanensis* Historiographus, cujus Historiam eodem seculo undecimo compositam in *Ambrosiana* Bibliotheca MS. adservamus. *Conradum Primum* circiter Ann. Christi 1024. a *Germanis* renunciatum Regem *Heribertus Mediolanen.* Archiepiscopus *Italici* Regni accessione potentiorem effecerat. Anno vero 1027. quum *Ro-*
B *mam Conradus* se contulisset, ut Augustalia insignia de manu Pontificis Magni reciperet, inter *Mediolanensem*, *Ravennatem*que Archiepiscopos controversia exarsit, dum quisque Regem coronandum Pontifici sistere vellet. Hinc singulorum Civium pro suis Archiepiscopis studia excitata, & ad tumultum seditionemque res adducta. Quid tum *Conradus?* Audi Arnulfum: *Rex igitur tumultuantium strepitu attonitus*, *cognita tandem rei veritate*, *gradum scandens*, *taliter est concionatus: Certum quidem est Reverendi Patres*, *quod sicut est privilegium Apostolicæ Sedis consecratio*
C *Imperialis*, *ita Ambrosianæ Sedis privilegium est Electio*, *&* *Consecratio Regalis. Unde ratum videtur ut manus*, *quæ benedicit*, *&* *prius Coronam Regi imponit*, *si præsens fuerit*, *repræsentet Regem ad Imperium promovendum S. Petro*, *&* *ejus Vicario*, *quatenus Ambrosiano testimonio jure possit imperare*, *qui ab Ambrosiana consecratione didicit*, *&* *cœpit regnare* *&c.* Hujus rei gestæ fidem non *Arnulfus* tantummodo, *Tristanus Chalcus*, *Gualvaneus*, *Sigonius*, aliique Scriptores faciunt, verum superest adhuc illius insigne monimentum in Capituli Metropolitani Bibliotheca, ubi antiquissimus *Beroldi* MS. Codex legitur, atque in eo Historia hæc
D ita inscripta: *Commemoratio superbiæ Ravennatis Archiepiscopi* *&c.* Illic non semel ego legi, sed & ante me legerat *Puricellus*, a quo luci tradita fuit in vita *Laurentii Littæ cap.* 24. *num.* 29. Videas ibi iisdem fere verbis descriptam *Conradi* Orationem. Et quandoquidem in ea Antistiti *Mediolanensi* electio, & consecratio Regum *Italicorum* luculenter tribuitur, nullum expectes hujus juris uberius testimonium.

CAP. XVI.

Coronationum ritus varii explicantur. Othonis M.
E *Coronatio descripta. Vetustissima Liturgia e MS. Codicibus depromta proponitur.*

QUi vero coronationum ritus forent, diligenter nobis explorandum videtur, ut quantum licet Coronæ ferreæ usus per nos illustretur, atque ut copiosiorem segetem scribendi Clarissimo *VVagenseilio* paretur, qui de Coronis Cæsareis amplissimum Commentarium meditatur, uti me per literas certiorem fecit celeberrimus *Mediceæ* Bibliothecæ Præfectus *Antonius Magliabechius.* Hoc autem mea quidem sententia præstari me- 325
F lius non poterit, quam si ex antiquis Codicibus MS. in *Ambrosiana* Bibliotheca extantibus, & ex aliis documentis luce adhuc carentibus singula describamus. Itaque exordium a MS. *Chronico Comitum Angleriæ* ducamus, cujus Auctorem (*Danielem* fortassis nomine) seculo Christi decimo tertio floruisse jam diximus. Is quidem Comitibus *Anglerienfibus* nimium addictus plura in eorum gratiam commentatur, quæ suspicione falsi absolvere vix possum; Attamen heic nonnulla invenias, quæ ad veritatem accedere nemo negabit. Ita igitur hic Auctor loquitur:

Quando Rex Alamaniæ electus est, *&* *qui est Rex*

Rex Romanorum, debet venire in Italiam ad recipiendam primam Coronam Imperii, quam debet recipere in Civitate Mediolani in Ecclesia S. Ambrosii. Et ante quam recipiat istam Coronam, dictus Rex debet jurare super Missale S. Ambrosii, quod poni debet extra dictam Ecclesiam, ubi est Lapis marmoreus directus, & istum Librum, sive Missale dicti Comites de Inglexio debent præstare dicto Regi, qui Comites sunt obedientes tam in Spiritualibus, quam in Temporalibus S. Romanæ Ecclesiæ. Quorum primum sacramentum est, quod Imperator obediens erit S. Romanæ Ecclesiæ, & Domino Apostolico, & omnibus Sanctis obedientibus dicti Apostolici, & tam in temporalibus, quam in spiritualibus. Et quæ Corona debet esse de ferro, & debet amplexari dictum directum Lapidem, & sicut Lapis directus est, ita directa debet esse justitia in ipso Imperatore. Et qui major est prior de istis Comitibus de Inglexio, debet habere Crucem in manu. Et dictus Rex, sive Imperator debet flectere genua ante dictam Crucem Christi, & osculari Christi pedes. Et iste Comes debet portare Crucem istam, & quando vadit ad Altare S. Ambrosii, ubi est sculptus in lapide Hercules, qui est signum istorum Regum, & Comitum de Inglexio, & qui Hercules est a parte dextera eundo versus Altare S. Ambrosii, & juxta dictum Herculem debet poni juxta Crux, & debet dictus Imperator flectere genua ante Crucem, & debet osculari pedes dicti Herculis, & hoc ex quadam regula, & honore istorum Dominorum Regum, & Comitum de Inglexio. Et prædictis factis debet prædictus Imperator post dictam Crucem ire ad Altare S. Ambrosii, & ibi se inclinare, & flectere genua, & debet esse ibi dictus Archiepiscopus Mediolani, sive Abbas S. Ambrosii, & dictus Comes de Inglexio debet accipere Coronam de capite Imperatoris, & eam ponere super Altare S. Ambrosii, & dictus Dominus Archiepiscopus, sive Abbas S. Ambrosii tunc debet dare dicto Imperatori suam benedictionem. Dictus Comes de Inglexio debet accipere Coronam de Ferro, & ponere super caput dicti Imperatoris, & debent ibi esse duo de quadam Parentela de Mediolano de Porta Nova, qui nominantur Cotti, qui duo debent accipere dictum Dominum Imperatorem in brachiis, & ipsum ferre ad Cathedram S. Ambrosii, & eum ibi ponere, & dictus Comes de Anglexio, qui coronavit dictum Imperatorem, debet se genibus flectere coram dicto Imperatore, & sibi oscu-
326 *lari pedem dexterum, & illi duo de Cottis debent sibi osculari pedem sinistrum. Et tunc dictus Imperator debet confirmare dictos Comites de Inglexio in suis honoribus, & Regalibus, sicut fecerunt alii Imperatores. Et prædicti Comites debent facere fieri publicum Instrumentum, quomodo, & qualiter dictus Imperator recepit dictam Coronam, & fuit obediens in omnibus tam Temporalibus, quam Spiritualibus. Et post istam Coronam dictus Imperator non debet habere moram in Civitate Mediolani ultra tres dies, nisi casus infirmitatis accideret.*

Auctorem *Anglerienſis* Chronici ferme descripserunt *Gualvaneus Flamma cap. 506. Chronici Majoris*, & Auctor alterius Chronici MS. de antiquitatibus Civitatis *Mediolani*, cui titulus est *Flos Florum*. Ea de caussa ab eorum verbis heic iterum inculcandis abstineo, eo maxime quia *Gualvanei* locum retulerit Puricellus in *Monum. Basil. Ambr. num.* 102. Ceterum in collatione Augustalis Coronæ pluribus exemplis constat, Imperatores sacris Diaconi, vel Subdiaconi, vestibus cinctos incruento Sacrificio ministrasse. Hoc autem & olim in coronatione *Italicorum* Regum fuisse usurpatum, luculentis probabo auctoritatibus. Florebat, ut alibi significatum est, seculo Christi XI. *Landulfus*, cujus Historia *Mediolanensis* MS. apud nos sub *Datii* nomine populari errore legitur. Describit ille *Othonis Magni* coronationem in *Ambrosiana* Basilica peractam anno 961. his plane verbis: *Otho ab omnibus in Regem magnis cum triumphis Mediolanum electus, & sublimatus est. Interea Valperto Mysteria Divina celebrante, multis Episcopis circumstantibus Rex omnia Regalia, lanceam, in qua Clavus Domini habebatur, & ensem regalem, bipennem, baltheum, Chlamydem Imperialem, omnesque regias vestes super B. Confessoris Ambrosii Altare deposuit, perficientibus, atque celebrantibus Clericis, omnibusque Ambrosianis Ordinibus divinarum solemnitatum mysteria, Valpertus magnanimus Archiepiscopus omnibus regalibus indumentis cum manipulo sub Diacone Corona superimposita, astantibus B. Ambrosii Suffraganeis universis, multisque Ducibus, atque Marchionibus, decentissime, atque mirifice Othonem Regem collaudatum, & per omnia confirmatum induit, atque perunxit.* Juvat & heic Gualvaneo aures præbere ita differenti cap. 506. Chron. Majoris: *De Othone primo legitur, quod quando debuit coronari in S. Ambrosio deposuit omnes regias vestes, & in modum Subdiaconi indutus fuit stricte cum manipulo in sinistra manu.* In Manipulo vero Florum rem eamdem describit, ac ait: *Postea stola, & manipulo induitur quasi Subdiaconus* (seu *Diaconus*, ut fert Puricelli exemplar) *& celebratis Mysteriis Archiepiscopus Valpertus ipsum Othonem laudatum, & confirmatum in Imperatorem perunxit, ac Coronam capiti ejus imposuit. Sigismundi* Imperatoris coronationem an. 1431. in *Ambrosiana* Basilica *Mediolani* celebratam, quam describunt *Corius* in *Historia Mediolanensi*, & luculentius Morigia in *Hist. Mediol. lib.* 1. *cap.* 25. nunc omittere satius duxi, & plurima quoque alia Scriptorum documenta, ne inutili, ac ambitiosa exemplorum ver- 327
borumque copia chartam potius impleam, quam Lectores nova eruditione instruam. Quoniam vero ad perfectiorem hujus materiæ formam futurum est, ut plurimum conducat, si & Liturgia proferatur, quæ in ipsa *Italicorum* Regum coronatione usurpabatur, en antiquissimam exhibeo e MS. Codice descriptam. *Modoetiensi* in Archio monumentum hoc olim extabat, ejusque exemplar inde educendum curavit doctissimus vir *Joannes Baptista Blanchinus Mediolanensium* antiquitatum egregius cultor, illudque mihi perhumaniter communicavit. Arbitrabar ego primum, his precibus ritibusque *Henrici* VII. coronationem fuisse designatam, atque decoratam. Verum intime rem perpendenti ad tempora longe antiquiora Liturgiam hanc esse referendam visum est mihi. Etenim uni tantummodo Regi hos ritus inservisse patet, quum tamen una quoque cum *Henrico* VII. ejus conjux *Margarita* Augusta Coronam sumserit. Præterea in *Italici* Regni jura successisse patribus suis *Henricus* iste dicitur iis verbis: *sta & retine amodo locum, quem hucusque paterna successione retinuisti, hæreditario jure tibi delegatum &c.* Quæ sane verba *Henrico* VII. convenire nequaquam possunt, quum hic e *Germanicorum* Electorum voto Imperium obtinuerit, & nemo ex ejus Majoribus Cæsarea Dignitate auctus aliquando fuerit. Additur etiam: *Ut regale solatium Saxonum....... aliorumque populorum sibi subditorum sceptra non deserat &c.* Quod *Henrico* VII. non ita liquido tribui potest; non enim is in *Saxoniam* revera dominabatur. Scriptores quidem *Mediolanenses* tradunt, provinciam illam, atque *Normandiam Italicæ* ditioni ab *Othone Magno* fuisse conjunctas, ita ut cum *Mediolanensi* Corona non in *Italiam* solum, sed in eas quoque provincias jura Cæsaribus conferrentur; At ex *Modoetiensi* marmore didicimus, aliisque auctoritatibus ostendi potest, coronatione *Insubrica Reges* tantum

tum *fertilis Italiæ* Auguſtos pronunciari. Demum ante *Henrici* VII. tempora procul dubio uſurpabatur hæc *Liturgia*, nam ut Bonincontrus *lib.* II. *cap.* 6. *Chron. Modoët.* memorat, idem Imperator e *Modoëtienſi* Sacrario *accipi juſſit baculum abbani, & Libellum Orationum ad ejus coronationem locum habentium, qui dudum in dicta Eccleſia B. Joannis fuerant.* Igitur *Henricum* potius *Quartum*, quam alios *Henricos*, Liturgia noſtra reſpicit, qui ſeculo a Chriſti ortu duodecimo ineunte *Mediolanenſi* Corona redimitus fuit; Is enim e *Saxonum* ſanguine prodierat, atque in eam provinciam poteſtatis jura exercebat. Similis autem Liturgiæ *Sigonius* mentionem habet initio *lib.* IV. *de Regno Italiæ*, ubi *Italicam* coronationem deſcribens in hanc ſententiam loquitur: *Ea res maxima fieri cæremonia conſuevit, quæ in Rituali antiquiſſimo continetur, qui Ordo Romanus vocatur. Perducto ſcilicet per Epiſcopos ex cubiculo in Templum, atque ad aram maximam Rege, Archiepiſcopus poſt ſolennes aliquot precationes effuſas populum alloquutus interrogabat, num ſe tali Regi*
328 *ſubjicere, atque illius mandatis, & juſſionibus conſtanti fide vellet obtemperare? Ubi vero populus ſe velle reſponderat, Regis caput, pectus, ſcapulas, atque ipſas brachiorum compages Oleo Sancto ungebat, Deum orans, ut in bello gerendo, & in ſobole propaganda votis ejus annueret. Ornato deinde enſe, armillis, pallio, annulo, & ſceptro Coronam imponebat, & per Chorum ductum in ſolio collocabat, atque oſculo pacis oblato divinam inde rem faciebat.* Hæc *Sigonius* ex Ordine *Romano* mutuatus, quæ Regum omnium, vel extra *Italiam*, coronationi adhiberi poſſe videntur. Noſtra vero Liturgia *Mediolanenſem* tantum coronationem in *Ambroſiana* Baſilica peractam reſpicit, in uſu etiam futura, ſi quando contingat, ut *Romanorum* Reges deſignati ſola electione minime contenti *Italicarum* Coronarum ſplendorem expetant, amentque Imperii jura Auguſtali diademate e Summi Pontificis manu ſuſcepto firmiora efficere.

CAP. XVII.

Liturgia ferme ante ſexcentos Annos in Mediolanenſi *Imperatoris* Henrici *coronatione uſurpata, atque e MS. Codice deſcripta.*

INcipit Ordo ad conſecrandum Regem. Veniant cum magna proceſſione in Palatium Regis Epiſcopi ſuffraganei Epiſcopaliter parati, & Chorus Majorum decenter adornatorum cum Crucibus, & incenſo, ut mos eſt in ſolemnitatibus incedere. Et illi de centum cum Primicerio, qui Primicerius habeat pluvialem, & baculum cum Thuribulo, & Cruce. Ipſi vero habeant Cottas albas.

Modus Proceſſionis talis eſt.

Primo incedunt *Vegloni*, & *Veglonæ* decenter ornati, & ornatæ. Secundo incedunt Clerici de numero centum. Tertio Chorus Ordinariorum cum ſuis Officialibus. Quarto incedunt Epiſcopi Suffraganei. Cum autem pervenerint ad Palatium, ubi eſt Rex, dicat unus Epiſcoporum hanc Orationem:

Dominus vobiſcum. Reſp. Et cum ſpiritu tuo.

Omnipotens ſempiterne Deus, qui famulum tuum Henrichum, Regni faſtigio dignatus es ſublimare, tribue ei quæſumus, ut ita in ejus ſeculi curſu cunctorum in communem ſalutem diſponat, quatenus a tuæ veritatis tramite non recedat. Per Dominum &c.

Poſtea ſuſcipiant duo Epiſcopi dextra, lævaque: Clerici autem cantant reſponſorium:

Dirumpam vincula populi mei, dicit Dominus, & diſperdam omnia mala, quæ induxi ſuper eos, ut auferam univerſum dolorem a facie terræ, & a Civitate iſta. Verſus. *Iſraël ſi me audieris, non erit in te Dominus recens, neque adorabis Domi-* 329
num alienum.

Deducitur Rex ab ipſis Epiſcopis cum proceſſione uſque ad Eccleſiam Beati *Ambroſii* Ducibus, Marchionibus, nobilibuſque cum populo ipſos Epiſcopos, & Regem comitantibus, Clericis autem canentibus Pſallendas:

Benedices Coronam anni benignitatis tuæ, & campi tui replebuntur ubertate. Pſalmus. *Te decet hymnus Dominus in Sion, & tibi reddetur votum in Hieruſalem.* Antiphona ſecunda, *Benedictus homo Domine, quem erudieris, & de lege tua docueris.* Antiph. III. *Jucundus homo qui diſponit ſermones ſuos in judicio, non movebitur in æternum.* Antiphona IV. *In via peccatorum non ſtetit, & in Cathedra peſtilentiæ non ſedit, ſed in lege Domini fuit voluntas ejus.* Antiphona V. *Erit Juſtus tanquam lignum fructiferum, quod plantatum eſt ſecus decurſus aquarum.* Antiphona VI. *Deſiderabiliora ſunt Deus mandata tua ſuper aurum, & lapidem pretioſum, & dulciora ſuper mel, & favum.* Antiphona VII. *Et ſi coram hominibus inſecutus eſt, Deus tentavit illum, tamquam aurum in fornace probavit eum, & ſicut holocauſti hoſtias accepit illum.* Antiphona VIII. *Dicit Dominus: ſuper quem requieſcam? ſuper humilem, & manſuetum trementem verba mea.* Antiphona IX. *Sicut fui cum Moyſe, ita ero tecum, dicit Dominus. Confortare populum tuum, ne timeas, ecce Dominus Deus tuus ante te, & non te derelinquet.* Antiphona X. *Ecce mitto Angelum meum, qui præcedat te, & cuſtodiat ſemper. Conſerva, & audi vocem meam, & præcedat te Angelus meus.*

Ad Oſtium autem Eccleſiæ Clerus ſubſiſtat. Alter Epiſcopus dicit Orationem hanc: *Dominus Vobiſcum.* Reſp. *Et cum ſpiritu tuo.*

Deus qui ſcis genus humanum nulla virtute poſſe ſubſiſtere, concede propitius, ut famulus tuus Henrichus, quem populo tuo voluiſti præferri, ita tua fulciatur adjutorio, quatenus quibus potuit præeſſe valeat, & prodeſſe. Per Dominum &c.

Introgreſſi cantent Clerici Antiphonam: *In virtute tua Domine lætabitur Rex, & ſuper ſalutare tuum exultabit vehementer. Deſiderium animæ ejus tribuiſti ei Domine.* Uſque ad introitum Chori. Illis autem ſubſiſtentibus dicat Dominus Archiepiſcopus: *Dominus Vobiſcum.*

Omnipotens ſempiterne Deus Cœleſtium, terreſtriumque moderator, qui famulum tuum Henrichum ad Regni faſtigium provehere dignatus es, concede quæſumus, ut a cunctis adverſitatibus liberatus & Eccleſiaſticæ pacis dono muniatur, & ad æternæ pacis gaudia te donante pervenire mereatur. Per Dominum &c.

Cantent Clerici Antiphonam poſt *Kyrie* cum *Gloria. Exaltent eum in Eccleſia plebis, & in Cathedra ſeniorum laudent.*

Poſt hæc inter manus Epiſcoporum perductus in Chorum uſque ad Altaris gradum incedat, cunctoque pavimento tapetibus, & paleolis contecto, ibi afferantur Regalia, & deponatur co- 330
rona in Altari. Tunc interrogetur ipſe Princeps a Domino Archiepiſcopo per hunc modum:

Vultis ſanctas Dei Eccleſias, ac Rectores earum (additiones tempore D. Ludovici Regis Romanorum. *Canonice inſtitutos, & ſecundum Religionem Chriſtianam debitam viventes*), *nec non & cunctum populum ſibi, & vobis ſubjectum juſte, ac religioſe regali providentia juſta morem patrum defendere, ac regere?*

Responsio Regis: *Profiteor in quantum divino fultus adjutorio, ac solatio omnium Fidelium meorum valuero, ita me per omnia esse acturum.*

Dominus Archiepiscopus coram omnibus addat legens: *A vobis perdonari petimus, & unicuique de nobis, & Ecclesiis nobis commissis Canonicum Privilegium* (additio ejusdem: *Sacro Imperio nobis, & Successoribus nostris non obvians, nec derogans honori Imperiali in aliqua parte*), *ac debitam legem, atque justitiam conservetis, ac defensionem exhibeatis, sicut Rex in suo Regno unicuique Episcopo, & Ecclesiæ sibi commissæ per rectum exhibere debet.*

Ad hoc Rex respondeat, & taliter dicat: *Promitto vobis Sanctissimi Patres, & perdono, quia unicuique de vobis, & Ecclesiis vobis commissis Canonicum Privilegium* (additio ejusdem: *Prout jam promissum est*), *& debitam legem, atque Justitiam servabo, & defensionem, quantum potuero adjuvante Domino exhibebo, sicut Rex in suo Regno unicuique Episcopo, & Ecclesiæ sibi commissæ per rectum exhibere debet.*

Deinde alloquantur duo Episcopi populum in Ecclesia, inquirentes eorum voluntatem, si tali Principi, ac Rectori se subjicere, ipsiusque Regnum firma fide stabilire, atque jussionibus obtemperare velint, & si concordes taliter sunt in consecratione, qualiter fuerint in electione, & si concordes invenerint, agant gratias Deo, & omnis plebs cantet *Kyrie eleison.* Post hæc ante Altare Rex totus in Cruce prostratus cum Episcopis jaceat, & Presbyteris desuper Choro Litanias agentibus. *Domine miserere. Domine miserere. Domine miserere. Christe libera nos. Salvator libera nos. Christe libera nos. Salvator libera nos. Christe libera nos. Salvator libera nos. Sancta Maria. Sancte Michaël. Sancte Gabriel. Sancte Raphaël. Sancte Joannes. Sancte Petre. Sancte Paule. Sancte Andrea. Sancte Thoma. Sancte Luca. Sancte Stephane. Sancte Clemens. Sancte Nazari. Sancte Celse. Sancte Gervasi. Sancte Protasi. Sancte Grisante. Sancta Daria. Sancte Pantaleon. Sancte Ambrosi. Sancte Satire. Sancta Marcellina. Sancta Candida. Sancta Justina. Sancte Benedicte. Omnes Sancti. Exaudi Christe. Voces nostras. Exaudi Christe. Voces nostras. Exaudi Christe. Voces nostras. Exaudi Deus. Et miserere nobis. Exaudi Deus. Et miserere nobis. Exaudi Deus. Et miserere nobis. Kyrie eleison. Kyrie eleison. Kyrie eleison.*

331 Finitis Litaniis erigant se Episcopi, & unus eorum dicat *Dominus vobiscum.* Resp. *Et cum spiritu tuo.*

Te invocamus Domine Sancte Pater omnipotens æterne Deus, ut hunc famulum tuum Henrichum, quem tuæ divinæ dispensationis providentia in primordio plasmatum usque in hunc præsentem diem juvenili flore lætantem crescere concessisti, cum tuæ pietatis dono ditatum, plenumque gratia veritatis de die in diem coram Deo, & hominibus ad meliora semper proficere facias, ut summi regiminis solium gloriæ supernæ largitate gaudens suscipiat, & misericordiæ tuæ muro ab hostium adversitate undique munitus plebem sibi commissam cum pace propitiationis, & virtute victoriæ feliciter regere valeat. Per Dominum &c.

Tunc alius Episcopus appropinquans dicet hanc Orationem.

Deus qui populis tuis virtute consulis, & amore dominaris, da huic famulo tuo Spiritum Sapientiæ cum regimine disciplinæ, ut tibi toto corde devotus in Regni regimine maneat semper idoneus, tuoque munere ipsius temporibus securitas Ecclesiæ dirigatur, & in tranquillitate devotio Christiana permaneat, ut in bonis operibus perseverans ad æternum Regnum te duce valeat pervenire. Per Dominum &c.

A Alius Episcopus:

In diebus ejus oriatur omnibus æquitas, & justitia, amicis adjutorium, inimicis obstaculum, humilibus solatium, elatis correptio, divitibus doctrina, pauperibus pietas, peregrinis pacificatio, propriis in patria pax, & securitas unicuique secundum suam mensuram: moderate gubernans se ipsum sedulus discat, ut tua irrigatus compunctione toti populo tibi placita præbere vitæ possit exempla, & per viam veritatis cum grege gradiens sibi subdito opes frugales abundanter acquirat simul, ad salutem non solum corporum, sed etiam cordium, a te concessa cuncta accipiat, sicque vitæ cogitatum animi, consiliumque B *omne componens plebem gubernare cum pace simul ac sapientia semper invenire videatur, teque auxiliante præsentis vitæ prolixitatem percipiat, & per tempora bona usque ad summam senectutem perveniat, hujusque fragilitatis finem perfectum ab omnibus vitiorum vinculis tuæ pietatis largitate liberatus, & infinitæ prosperitatis præmia perpetua Angelorumque æterna commercia consequatur. Per Dominum &c.*

Tunc consecrat eum Metropolitanus in hæc verba:

Omnipotens sempiterne Deus Creator, & Gubernator Cœli, & Terræ conditor, & dispositor Angelorum, & hominum, Rex Regum, & Dominus C *Dominantium, qui Abraham fidelem famulum tuum de hostibus triumphare fecisti; Moysi, & Josue tuo populo prælatis multiplicem victoriam tribuisti; humilem quoque David puerum tuum Regni fastigio sublimasti, eumque de ore Leonis, & de manu bestiæ, atque Goliæ, sed & de gladio maligno Saul, & omnium inimicorum ejus liberasti, & Salomonem sapientiæ, pacisque ineffabili munere ditasti, respice propitius ad preces nostræ humilitatis, & super hunc famulum tuum, quem supplici devotione in Regnum pariter elegimus, benedictionum* 332 D *tuarum dona multiplica, atque dextera tuæ potentiæ semper ubique circumda, quatenus prædicti Abrahæ fidelitate firmatus, Moysi mansuetudine fretus, Josue fortitudine munitus, David humilitate exaltatus, Sapientia Salomonis decoratus tibi in omnibus complaceat, & per tramitem justitiæ inoffenso gressu semper incedat, & totius Regni Ecclesiam deinceps cum plebibus sibi annexis ita enutriat, & doceat, muniat, & instruat, contraque omnes visibiles, & invisibiles hostes idem potenter, regaliterque tua virtute regimen Italicorum administret, ut Regale solatium Saxonum .... que,* E *aliorumque populorum sibi subditorum Sceptra non deserat, sed ad pristinæ fidei, & pacis concordiam eorum animos te opitulante reformet, ut uterque horum populorum debita subjectione fultus cum digno amore per longum vitæ spatium paternæ apicem gloriæ tua miseratione unitum stabilire, & gubernare mereatur, tuæ quoque protectionis galea munitus, & scuto insuperabili jugiter protectus, armisque cœlestibus circumdatus optabilis victoriæ triumphum de hostibus feliciter capiat, terrorem suæ potentiæ infidelibus inferat, & pacem tibi militantibus lætanter reportet: virtutibus nec non quibus præfatos fideles tuos decorasti multiplici honoris benedictione condecora,* F *& in regimine Regni sublimiter colloca, & oleo gratiæ Spiritus Sancti perunge. Per Christum Dominum nostrum &c.*

† Tum ungatur Rex a Domino Archiepiscopo ad modum Crucis in spatulis de Oleo exorcizato, & cantent Clerici Antiphonam.

Dilexisti Justitiam, & odisti iniquitatem; propterea unxit Deus Dominus tuus oleo lætitiæ præ consortibus tuis. Unxerunt Salomonem Sadoch Sacerdos, & Nachaz Propheta Regem in Geon, & ambulantes læti dixerunt: Vivat Rex in æternum.

Qua

Qua finita prosequatur Dominus Archiepiscopus:

Unde unxisti Sacerdotes, Reges, & Prophetas, & Martyres; qui per fidem vicerunt Regna, & operati sunt justitiam, atque adepti sunt promissiones; cujus sacratissima unctio super eum effluat, atque in interiora descendat, & cordis illius intima penetret, & promissionibus, quas adepti sunt victoriosissimi Reges gratia tua, dignus efficiatur, quatenus & in præsenti seculo feliciter regnet, & ad eorum consortium in cœlesti Regno perveniat. Per Dominum N. Jesum Christum Filium tuum, qui unctus est oleo præ consortibus tuis, & virtute Crucis potestates aereas debellavit, Tartara destruxit, Regnumque Diaboli superavit, & ad Cœlos victor ascendit, in cujus manu victoria omnis, gloria, & potestas consistunt, & tecum vivit, & regnat in unitate ejusdem Deus per omnia secula seculorum. Amen.

Post unctionem dicatur:

Dominus Dei Filius Jesus Christus Dominus no-
333 *ster, qui a Patre oleo exultationis unctus est præ participibus suis, ipse per præsentem sacrati unguinis infusionem Spiritus Paracliti super te effundat benedictionem, eamque denique usque ad interiora cordis tui penetrare faciat, quatenus visibili, & temporali dono invisibilia percipere, & temporalia regere justis mundaminibus atque æternaliter cum eo regere merearis, qui solus sine peccato Rex Regum vivit, & glorificatur cum Deo Patre in unitate Spiritus Sancti Deus. Per &c.*

Heic detur ei annulus a Metropolitano:

Accipe Regiæ dignitatis annulum, & per hunc Catholicæ Fidei in te cognosce signaculum, quia ut hodie ordinaris caput, ac Princeps Regni, ac populi, ita per se veraciter actor, ac stabilitor Christianitatis, & Christianæ fidei, & per hunc scias triumphali potentia hostes repellere, hæreses destruere, subditos coadunare, & converti porseverabilitati Fidei Catholicæ, ut felix in opere, locuples in fide cum Rege Regum glorificeris in æternitate per eum, cui honor, & gloria per infinita secula seculorum.

Sequitur Oratio:

Deus, cujus est omnis potestas, & dignitas, da famulo tuo prosperum suæ dignitatis effectum, ut remunerante te permaneat, semperque te timeat, tibique jugiter placere contendat. Per &c.

Postea ab Episcopis ensem accipiat, dicente Metropolitano:

Accipe gladium per manus Episcoporum, licet indignus, vice tamen, ac auctoritate Sanctorum Apostolorum consecratus, tibi regaliter impositum, nostræque benedictionis officio in defensionem Sanctæ Dei Ecclesiæ divinitus ordinatum, & esto memor, de quo Psalmista prophetavit dicens: Accingere gladio tuo super femur tuum potentissime, ut in Henricho per eum vim exerceas æquitatis, molem iniquitatis potenter destruas, & Sanctam Dei Ecclesiam, ejusque fideles propugnes, ac protegas, nec minus sub fide falsos, quam Christiani nominis hostes execres, & destruas, viduas, & pupillos clementer adjuves, & defendas, restaures desolata, construas restaurata, ulciscaris injusta, confirmes bene disposita, quatenus hoc agendo virtutum triumpho gloriosus, justitiæque cultor egregius cum Mundi Salvatore typum geras in nomine sine fine merearis regnare, qui cum Patre &c.

Quo finito sequitur Oratio:

Deus, qui providentia tua cœlestia simul, & terrena moderaris, propitiare Christianissimo Regi, ut omnis hostium suorum fortitudo virtute gladii spiritualis frangatur, ac te pro illo pugnante penitus conteratur per Filium tuum Dominum nostrum &c.

Post hæc Dominus Archiepiscopus Coronam capiti Regis cum Episcopis suis imponat, & dicat:

Accipe Coronam Regni, quæ, licet ab indignis, Episcoporum tamen manibus capiti tuo imponitur, quamque sanctitatis gloriam, & honorem, & opus fortitudinis expresse signare intelligat, & per hanc 334
te participem ministerii nostri non ignores, ita ut sicut nos in interioribus Pastores, Rectoresque animarum intelligimus, tu quoque in exterioribus verus Dei cultor, strenuusque contra omnes adversitates Ecclesiæ Christi defensor, Regnique a Deo tibi dati, & per officium nostræ benedictionis vice Apostolorum, omniumque Sanctorum tuo regimini a Deo commissi utilis executor, regnatorque perspicuus semper appareas, ut inter gloriosos athletas virtutum gemmis ornatus, & præmio sempiternæ felicitatis coronatus cum Redemtore, ac Salvatore JESU Christo, cujus nomen vicemque gestare crederis, sine fine glorieris, qui vivit, & imperat Deus cum Deo Patre in unitate Spiritus Sancti.

Oratio: *Deus perpetuitatis lux virtutum cunctorum hostium victor benedic hunc famulum tuum tibi caput suum inclinantem, & prolixa sanitate, & prospera cum felicitate conserva, & ubicumque, vel pro quibuscumque auxilium tuum invocaverit, cito adsit, & protegas, ac defendas; tribue quæsumus Domine ei divitias gratiæ tuæ, comple in bonis desiderium ejus, corona cum miseratione, & misericordia, ut tibi Domino patri pia devotione jugiter famuletur.*

Heic detur ei Sceptrum:

Accipe Sceptrum Regiæ potestatis insigne, virgam, scilicet rectum Regni, virgam virtutis, qua te ipsum bene regas, Sanctamque Ecclesiam, & populum Christianum tibi a Deo commissum regia virtute defendas ab improbis, pravos corrigas, rectos pacifices, & ut viam rectam tenere possis, tuo juvamine dirigas, quatenus de temporali Regno ad æternum Regnum pervenias ipso adjuvante, cujus regimen, & Imperium sine fine permanet in secula seculorum. Amen.

Oratio sequitur: *Omnium Domine fons bonorum, cunctorum Deus institutor præfectuum, tribue quæsumus famulo tuo adeptam bene regere dignitatem, & a te sibi præstitum honorem corroborare dignare: honorifica eum præ cunctis Regibus Terræ, verbi eum locupleta benedictione, & in solio Regni consolida firma stabilitate, visita eum in sobole, præsta ei prolixitatem vitæ, in diebus ejus semper oriatur Justitia, & cum jucunditate, & lætitia æterno glorietur in Regno.*

Tunc detur ei Virga.

Accipe virgam virtutis, atque æquitatis, qua intelligas mulcere pios, & terrere reprobos, errantes viam docere, lapsisque manum porrigere, disperdasque superbos, & releves humiles, & aperiat tibi Dominus N. I. C. os suum, qui de se ipso ait: Ego sum ostium, per me si quis introierit, salvabitur, & ipse, qui est clavis David, & Sceptrum Domus Israël, qui aperit, & nemo claudit, & nemo aperit, sit tibi adjutor, qui eduxit vinctum de domo carceris sedentem in tenebris, & umbra mortis, & in omnibus sequi merearis eum, de quo Propheta David cecinit: Sedes tua Deus in seculum seculi virga æquitatis, virga Regni tui, & imitando Spiritum diligas Justitiam, & odio habeas iniquitatem,
quia propterea unxit te Deus Dominus tuus oleo læ- 335
titiæ ad exemplum illius, quem ante secula unxerat oleo exultationis præ participibus suis Jesum Chr. D. N. &c.

Tunc benedicat eum Archiepiscopus:

Extendat omnipotens Deus dexteram suæ benedictionis, & effundat super te donum suæ protectionis, & circumdet muro felicitatis, ac custodiat, suæ propitiationis Sanctæ Mariæ, & Beati Petri Apostolorum Principis, Sanctique Ambrosii, atque omnium Sanctorum intercedentibus meritis. Amen. Alleluja.

Victoriosum te, atque triumphatorem de invisibilibus, atque visibilibus hostibus semper efficiat & sancti nominis sui timorem pariter, & amorem continuo cordi tuo infundat, & in Fide recta, ac bonis operibus perseverabilem reddat, & pace in diebus tuis concessa cum palma victoriae te ad perpetuum Regnum perducat. Amen. Alleluja. Benedic Domine hunc Regem nostrum, qui Regnum omnium moderaris a seculo, & tali eum benedictione glorifica, ut ..... teneat sublimitatis sceptrum, & glorificatus in ejus protinus reperiatur merito. Amen. Alleluja. Honorifica eum prae cunctis Regibus gentium, felix in populo dominetur, & feliciter eum omnes nationes adorent, vivat inter gentium catervas magnanimus, sit in judiciis aequitatis singularis. Amen. Alleluja. Praesta ei prolixitatem vitae per tempora, & in diebus ejus oriatur Justitia, a te robustum regiminis solium teneat, & in aeterno Regno glorietur cum jucunditate, & justitia. Amen. Quod ipse praestare &c.

Deinde coronatus honorifice deducatur ad solium, & accipiat stationem a Domino Archiepiscopo dicente sic:

Sta, & retine amodo locum, quem hucusque paterna successione tenuisti, haereditario jure tibi delegatum per auctoritatem Dei omnipotentis, (additio ejusdem: *Tum Dei mysterio mihi cum ceteris Episcopis devoti, & religiose adsistimus cum ceteris Dei servis,*) *& per praesentem traditionem nostram, omnium scilicet Episcoporum, ceterorumque Dei servorum, & quatenus Clerum sacris altaribus propinquiorem perspicis, tanto potiorem in locis congruis honorem impendere memineris, quatenus mediator Dei, & hominum te mediatorem Cleri, & plebis in hoc Regni solio confirmet, & in Regnum aeternum secum regnare faciat Jesus C. D. N. Rex Regum, & Dominus Dominantium, qui cum Deo &c.*

Post haec detur sibi Pomum aureum cum Cruce, & dicantur haec verba:

Accipe Pomum aureum, quod significat Monarchiam omnium Regnorum in nomine Patris, & Filii, & Spiritus Sancti. Amen.

Et dicat Dominus Archiepiscopus omnibus audientibus:

Rectitudo Regis est noviter ordinati, & in solium sublimati haec tria praecepta populo Christiano sibi subdito praecipere. In primis ut Ecclesia Dei, & populus Christianus veram pacem servet in omni tem-
336 *pore. Secundum est ut rapacitates, & omnes iniquitates omnibus gradibus interdicat. Tertium est, ut omnibus judiciis aequitatem, & misericordiam praecipiat, ut illi, & nobis indulgeat suam misericordiam clemens, & misericors Deus, qui cum &c.*

Et dicat Rex tertio: *Sic fiat.* Tunc det Dominus Archiepiscopus pacem Regi, & Rex det pacem omnibus, & Clerici cantent alta voce: *Te Deum laudamus, te Dominum confitemur &c.*

Tunc Dominus Archiepiscopus Missam celebrat cum plena Processione.

Oratio super Populum:

Deus qui miro ordine universa disponis, & ineffabili gubernas praesentia, quaesumus & famulus tuus Henrichus in hujus seculi cursu implenda decernat, unde tibi in perpetuum placere valeat. Per &c.

Epistola, & Evangelium, Responsorium in Missa pro Rege, & dicto Evangelio Rex offerat panem, & vinum ad manus Domini Archiepiscopi.

Oratio super Syndonem:

Omnipotens sempiterne Deus, qui de plebe tua Regni fastigio famulum tuum Henrichum dignatus es sublimare, fac eum humilitatis, justitiae, ceterarumque virtutum bono exuberare, ut a tuae veritatis tramite non recedat, & ad te, qui vita es, gratiosus perveniat. Per &c.

A Super Oblationem:

Concede quaesumus omnipotens Deus his sacrificiis salutaribus placatus; ut famulus tuus Henrichus ad peragendum regalis dignitatis officium inveniatur semper idoneus, & coelesti patriae reddatur acceptus. Per Dominum &c.

Praefatio:

Aeterne Deus, qui es auctor totius bonitatis, Regum consecrator, bonorum omnium attributor, dignitatumque largitor, cujus ineffabilem clementiam votis omnibus exoramus, ut famulum tuum Henrichum, quem regalis gloriae culmine voluisti sublimari, sapientiae, ceterarumque virtutum ornamentis B *facias decorari, & ut tui est muneris, quod imperat, tuae sit pietatis, quod id feliciter agat, quatenus de visibilibus, & invisibilibus hostibus triumphator effectus, & transitorii Regni gubernacula inculpabiliter teneat, & ad aeterni Regni infinita gaudia te miserante perveniat. Per Dominum &c.*

Benedictio Archipraesulis:

Benedicat tibi Dominus, custodiatque te, & sicut voluit te super populum suum esse Regem, ita in praesenti seculo felicem, & aeternae felicitatis tribuat esse consortem. Amen.

C *Clerum, & populum, quem sua voluit opitulatione in tua sanctione congregari sua dispensatione, & sua administratione per diuturna tempora faciat feliciter gubernari. Amen.*

Quatenus divinis monitis parentes, adversitatibus carentes, bonis omnibus exuberantes, tuo Imperio fi- 337
deli amore obsequentes, & in praesenti seculo tranquillitate fruantur, & tecum aeternorum Civium consortio potiri mereantur. Amen. Quod ipse praestare &c.

Post Communionem.

Haec Domine salutaris sacrificii perceptio famuli tui Henrici peccatorum maculas diluat, & ad regen- D *dum secundum tuam voluntatem populum tuum idoneum reddat, ut hoc salutari mysterio contra visibiles, atque invisibiles hostes reddatur invictus, per quod mundus est divina dispensatione redemtus. Per Dominum &c.*

Et finita Missa Rex communicetur, & sic ait. *Deo gratias.*

CAP. XVIII.

An Clavus Crucis sit Coronae ferreae intextus. Rationes pro Modoëtiensium opinione referuntur. Quid Mediolanenses Archiepiscopi in hac caussa E *egerint.*

HActenus, *Rubine* doctissime, quis Coronae ferreae usus, quinam coronationum ritus forent, tantoque muneri destinatae Urbes, ac Basilicae fuerint, longa inquisitione investigavimus, quod nescio molestiaene plus, an eruditionis attulerit. Nunc autem postulat locus, ut quae ad nostram Coronam pertinent propius, atque interius attingamus, ejusque pervulgatam, ut ita appellemus, sanctitatem ante eruditorum tribunal constituamus. Quam quaestionem utique ea ratione ad postremas paginas reservavimus, ne qui minus hujusmodi F disputationes curare solent, a reliquorum lectione avertantur. Quamquam fortasse nulla res in hac disquisitione occurrit, quae majori consideratione sit digna, & cui nostrates impendere studium curiosius debeant. Itaque rem prodam, tibi quidem jam dudum perspectam, sed plerisque eruditorum hucusque incognitam. Alibi adnotatum memini, Ferream Coronam circulum esse ex auro obrizo constantem, cui introrsus ferrea lamina intexta etiam ferreae nomen dedit. Laminam vero illam nil aliud esse, quam unum e Sacris Clavis, quibus in Cruce omnium Redemtor Deus confixus fuit, apud

apud *Modoëtienses* fama celebratur, in quorum gazophylacio ab antiquis usque temporibus Corona servatur. Et eo quidem adducta res erat, ut (seculo fortasse nostro tantummodo) publicæ populorum venerationi Corona exponeretur, inclusaque sacrarum Reliquiarum thecis solemni cultus ritu per insigne Oppidum in Supplicationibus deferretur. Verum Eminentissimo Card. *Federico* Vicecomiti, *Mediolanensi* olim Archiepiscopo, quum minime hujusmodi cultus probaretur, neque enim sat firmis rationum præsidiis Cives *Modoëtienses* caussam suam tueri videbantur, prudentissimi, ac pii delecti sunt, qui Coronam viserent, ejusque singulares prærogativas
338 describerent. His peractis Eminen. Antistiti, a quo prudenter omnia perpendebantur, ejusque ministris sententia sedit, Coronam Ferream publicæ venerationi amplius non proponendam. Ex eo tempore sub custodia, ut ita dicam, collocatum diadema, aut nemini, aut paucis videndum, delituit. Hinc *Modoëtienses* precibus agere, scriptis pugnare, omnemque apud Archiepiscopum movere lapidem, ut pristino decori sua restituerentur. Sed eorum votis Archiepiscopi decretum minime respondit. Illius partem heic describam, quod in hanc rem laudatus Cardinalis promulgavit: *Instabant*, inquit ille, *Modoëtienses*, *ut ipse auctoritate ordinaria declararem, ferream illam laminam confectam esse ex uno Clavorum, quibus confixus Christus Dominus pependit in Cruce. Verum non tanti me facio, ut decernere velim, quod tot Sanctissimi, sapientissimique Antistites Præcessores mei non definivere; atque ideo rem tam grandis momenti integram illibatamque dijudicandam relinquo supremis prudentissimisque Congregationis Romanæ &c.* Quum itaque nonnullis videri jam possit, non in hocce tantum Decreto, sed in aliis tanti Archiepiscopi gestis pro sublata ferrei diadematis veneratione, æquitatem desiderari, meum esse arbitror ostendere, justissimis rationibus sententiam hanc undequaque niti, & sine periculo infringendæ veritatis sanctitatem Coronæ *Modoëtiensis* definiri non posse. Qua in re facile, ut spero, emicabit obsequium illud, quo Sanctam *Mediolanensem* Ecclesiam, ejusque dignissimum Præsulem Emin. Cardinalem *Federicum Cacciam* prosequor, siquidem prudentissima Archiepiscoporum *Mediolanensium* judicia defendere illorum præcipue est, qui tum instituto vitæ, tum *Ambrosianæ* Bibliothecæ legibus Ecclesiasticæ palestræ se prorsus dicavere. Quum vero nullo odii, nullo ambitionis stimulo ad scribendum adigar, locum modestiæ potissimum faciam, daboque operam, ne dicta mea in nervum erumpant, atque ut eruditorum gratia mihi concilietur, amicorum vero non corrumpatur. Memini enim, quam bene velim iis, a quibus amari me sentio, & subit, quo reverentiæ modulo cum doctissimo illo viro agendum sit, qui firmis adductus rationibus pro *Modoëtiensium* opinione certavit. Nobis igitur, licet diversa sentientibus eadem gratia constet, quippe nil æquius duco, quam in opinionum differentia animorum concordiam servare. Quis autem prudens ingeniorum contentionibus corda quoque immiscenda esse putet? In arcem igitur quæstionis libero pede invadamus, & quæ sint *Modoëtiensibus* argumenta in aciem producantur. Auctor est Sanctissimus *Mediolanensium* Antistes *Ambrosius* in Oratione de obitu *Theodosii* num. 47. Crucem Dominicam ab *Helena Constantini M.* matre fuisse repertam una cum Clavis, quibus Christus in Cruce affixus est. Unum, ex his fræno addidit pia Imperatrix, quo Augusti filii regebatur equus, alterum ejusdem diademati intexuit. Ita S. Episcopus loquitur: *Quæsivit Helena Clavos, quibus crucifixus est Dominus, & invenit. De uno Clavo frænos fieri præcepit, de altero Diadema intexuit; unum ad decorem, alterum ad devotionem vertit.* 339 Tum addit: *Misit itaque filio suo Constantino Diadema gemmis insignitum, quas pretiosior ferro innexas Crucis redemtionis divinæ gemma connecteret. Misit & frænum. Utroque usus est Constantinus, & fidem transmisit ad posteros Reges.* Post alia prosequitur Ambrosius: *Sapienter Helena, quæ Crucem in capite Regum locavit, ut Crux Christi in Regibus adoretur. Bonus itaque Clavus Romani Imperii, qui totum regit Orbem, ac vestiit Principum frontem &c. Constantinianam* porro Coronam eamdem esse ac Ferream *Modoëtienses* tradunt, quam ad *Theodelindam Langobardorum* Reginam dono misit *Gregorius Magnus*. Hæc summo semper servata studio in S. *Joannis Baptistæ* Basilica, ad nostra usque tempora transiit; illustre procul dubio antiquitatis monumentum. Rem autem hanc ita se habere, primum vetustate famæ, Scriptorumque nonnullorum auctoritate, tum aliis conjecturis probant. Anno *Christianæ Epochæ* octogesimo septimo supra millesimum, & quingentesimum *Gaspar Bugatus* in *Additam. ad univers. Historiam* hæc scribit: *L'altro Chiodo, che è quello, il quale si conserva nel Tempio di Monza nella Corona Imperiale, secondo che se n'ha relazione antica, acconciato in un cerchietto tondo dentro d'essa Corona d'oro al di fuori, il qual ferro sempre sia lustro per la testimonianza de' vecchi universale.* Huic subscripsere Anno 1613. Bartholomæus Zucchius in *Hist. Cor. Ferreæ*, *Anno* 1617. *Franciscus Collius*, & *Joseph Ripamontius* ambo Collegii *Ambrosiani* Doctores, ille *lib.* III. *disput.* 13. *cap.* 14. *de Sanguine Christi*, hic *Dec.* I. *lib.* II. & *lib.* VIII. *Histor. Eccl. Mediolanensis.* Anno vero 1625. *P. Tobias Corona* in lib. inscripto *Sacri Tempii par.* III. *cap.* 12. *Anno* 1645. Joannes Petrus Puricellus in *Monum. Basil. Ambros. num.* 71. & 101. ac præter hos *Ignatius Lamius*, *Joannes Baptista Villa*, *Paulus Morigia*, aliique Scriptores seculo nostro tantæ rei mentionem reliquere. Ex his nonnulli quum vetustam famam *Modoëtiensibus* præclarissimi hujus ornamenti testem esse scribant, aperte etiam probari posse videtur, germano Crucis Clavo Basilicam *Modoëtiensem* ornari. Sententia quippe, ajunt illi, Jurisperitorum est, Legibus Ecclesiasticis, Cæsareisque fulta: *In rebus antiquis probationem per famam admitti.* His accedit antiquæ possessionis jus, & S. *Caroli Mediolanensis* Archiepiscopi testimonium, a quo ferream Coronam quam maxima veneratione inspectam fuisse ferunt. Eminentissimi deinde Cardinalis *Littæ Mediolanensis* item Antistitis pro hac re suffragia Anno 1655. promulgata laudantur, illo enim veniam dante, libere in Supplicationibus Coronam deferre *Modoëtiensibus* postea licuit. Postremo sacrum illud pignus prodigia quædam probavere; si tamen prodigii nomen merentur numquam a ferro contracta rubigo, depulsusque de capite Eminentissimi *Littæ* gravis dolor. Atque his, similibusque argumentis Coronæ ferreæ sanctitatem proxime elapsis annis tuebatur doctissimus vir familiaris meus, cujus opinio quin altis fundamentis nitatur, nemo inficias ibit. 340 Ceterum quæ mihi in hujusmodi quæstione animadvertere nuper vacavit, accipe, benignasque aures ita differenti præbe.

CAP. XIX.

Diadematum, & Coronarum differentia. Constantini M. *Corona describitur. Eadem a ferrea differebat.* S. Ambrosii, *aliorumque Scriptorum sententiæ perpenduntur.*

QUid retulerit de sacro Clavo *Constantinianæ* Coronæ intexto *Ambrosius*, jam vidimus. Atqui tricari verbis in ipso disputationis limine videar, si ejus verba expendam, quæ magnam dubitationem reliquere. Uti enim *cap.* 1. hujus Commentarii animadverti, pluribusque in locis testatur *Carolus Paschalius lib. de Corona*, nil aliud Diademata olim erant, quam panni, ac fasciæ, lineæ, plectiles, textilesque, quibus Regum capita vinciebantur. Contra Coronæ ex auro, foliis, floribus, aliisque ornamentis constabant. Cum harum, tum illorum exempla graphice descripta, eorumque differentiam exhibuit Clarissimus, meique dum viveret amantissimus vir *Joannes Ciampinus*, bonarum literarum decus in *lib. de veter. Monum.* ac *Musivis cap.* 14. *pag.* 107. quem consulere heic poteris. Diadema vero Imperatoribus *Romanis* antea minime usurpatum *Aurelianus* Augustus omnium primus adhibere cœpit, *Romana* Republica, Imperiique jure in Regni speciem fere converso. *Aureliani* exemplum succedentes Principes imitati Diademata quam coronas in usu frequentius habuere, ita ut *Aurelio Victore* teste *Constantinus M. habitum regium gemmis, & caput exornaret perpetuo diademate.* Certe plurima illa *Constantini* numismata, quæ Historiæ *Byzantinæ* inseruit Cl. V. *Du Fresnius*, Augustum Principem aut galea, aut lauru munitum, aut vario Diadematum genere ornatum sæpissime exhibent. Quædam ex his pulchre sunt multis gemmis ornata, quædam duplici margaritarum ordine distincta visuntur, vittis, quibus singula colligabantur, in humeros pendentibus. Ergo si *Ambrosii* verbis Constantinianum Diadema proprie describebatur, utique illud a *Modoetiensi* Corona nunc plurimum differre, nemo non videt, siquidem hæc proprie non Diadematis, sed aureæ coronæ appellationem meretur. Non sum tamen nescius, horum duorum insignium nomina a quibusdam promiscue usurpari, atque ideo *Ambrosii* verba: *De altero Diadema intexuit*, posse de Corona intelligi. Verum quænam *Constantinianæ* Coronæ forma fuerit, optimarum artium studiis eruditi hinc intelligant. Scilicet in numismate apud laudatum *Du-Fresnium*
341 pag. 17. CONSTANTINUS AV. inspicitur, cujus capiti aurea corona cum radiis aut pinnis, sed sine gemmis imposita est; in postica vero nummi parte legitur BEATA TRANQUILLITAS cum VOTIS. XX. Quam itaque *Constantiniana* Corona a *Modoetiensi* dissimilis sit, continuo cognoscas; illa enim radiata fuit, hæc vero sine radiis, una gemmis carens, altera iisdem referta. Ad hæc nullam Coronam, quæ ab antiquis Regibus, aut Imperatoribus adhiberetur, hucusque inspexi, cujus forma cum Ferrea convenire possit. *Modetiensium* igitur imposterum erit ostendere a *Constantiniano* Diademate, aut Corona Ferrea nihil differre. Quod ubi non præstent, jam primum sententiæ nostræ argumentum habemus, quo adducti sacrum Clavum eorum Coronæ minime intextum esse suspicemur. Hoc quidem ex *Ambrosii* Sanctissimi Episcopi verbis consequitur; nam si ab illis discedere in præsentia fas esset, res pene confecta foret, herbamque dare continuo *Modoetienses* cogerentur. Reliquorum ergo Historicorum una sententia est, non Coronæ aut Diademati *Constantiniano* sacrum Clavum fuisse intextum, sed ejus galeæ. *Rufinus Aquilejensis* Presbyter S. *Ambrosii* æqualis, eoque vivente clarus, in *Palæstinæ* locis diu versatus hæc habet *lib.* 1. *cap.* 8. *Historiæ Eccles. Clavos quoque, quibus corpus Dominicum fuerat affixum, Helena portat ad filium. Ex quibus ille frænos composuit, quibus uteretur ad bellum, & ex aliis galeam nihilominus belli usibus aptam fertur armasse.* Seculo vero a partu Virginis quinto, centum ferme annos post *Constantini* mortem, literis *Græcis* Ecclesiasticam Historiam mandarunt *Socrates* Scholasticus, *Theodoritus* Episcopus *Cyri*, & Sozomenus. Primus *lib.* 1. *cap.* 13. Alter *lib.* 1. *cap.* 18. Tertius *lib.* II. *cap.* 1. concordi oratione testantur in *Constantini M.* casside unum e sacris Clavis artificiose inclusum fuisse, ut in certaminibus ineundis tutus a vulneribus Cæsar esset. Similia tradunt e *Theodorito* Cassiodorus *lib.* 1. *cap.* 18. *Hist. Tripart.* Nicephorus Callistus *lib.* VIII. *cap.* 29. *Eccles. Historiæ.* *Paulus* quoque *Diaconus*, cui ferreæ Coronæ notitia (si *Langobardorum* temporibus illa extitisset) latere non debuit, *lib.* XI. *Historiæ Miscellæ* ita loquitur: *De Clavis, quibus manus Christi fuerunt perforatæ, alios in galeam misit Imperatoris, filii capitis providentiam gerens, ut jacula bellica submoveret, alios fræno equino permiscuit.* Plures alios Auctores tum vetustos, tum recentes hujus rei testes omitto, unumque addo antiquissimi Scriptoris testimonium, quippe nondum luci publicoque redditum. Anonymus hic est, cujus Historiam MS. Græca lingua in membranis Bibliotheca nostra servat, ab exordio Mundi ad *Valentis*, ac *Valentiniani* tempora usque perductam. An eo seculo Auctor scripserit, non liquet; desideratur enim in MS. Codice postrema hujus Historiæ pagina, post quam *Julii Pollucis* Onomasticon sequitur. Postquam igitur de S. Crucis inventione Historicus egit, hæc addit: Τῶν δὲ ἥλων τοὺς μὲν εἰς τὴν ἰδίαν περικεφαλαίαν ἐχάλκευσεν, τοὺς δὲ ἀνέμιξεν τῷ σαλιβαρίῳ τοῦ ἵππου αὐτοῦ. Hoc est: *E Clavis vero quosdam quidem ad cudendam sibi galeam adhibuit, alios vero inseruit fræno equi sui.* 342
Gregorius vero Turonensis, cui hac in re consentientem *Zonaram* invenio, ante annos mille, ac centum *lib.* 1. *cap.* 6. *Mirac.* rei istius fama aliquantulum deceptus in hæc verba loquitur: *Quartum clavum adserunt esse defixum in capite statuæ Constantini, quæ Civitate, ut ajunt, tota excelsior esse suspicitur, scilicet ut tota, cui eminet, munitione salutis quodammodo galea coronata esset.* Hæc antiquissimi Historiarum Scriptores, rerumque *Græcarum* optime gnari; quæ si vera sunt, negotium *Modoetiensibus* non leviter facessant oportet, eamque ob caussam non amplius *Constantinianæ* Coronæ appellationem sibi usurpabunt. Et profecto adhibita, quam par est, S. *Ambrosii* verbis reverentia, æquius videbatur cassidi, quam coronæ *Constantini* Clavum inserere, uti enim singuli Auctores fatentur, consilium hujusmodi *Helena* Augusta inivit, ut filium, dum acie cum hoste confligeret, Divina virtute Clavis indita incolumem tueretur. Galea vero, non Diademate in certaminibus opus erat Augusto, neque enim Regalia ornamenta tunc Principibus usurpari solent, quum ii ducem militemque potius quam Regem agunt, ne eximius vestium, insigniumque splendor periculo propiores faciat. Videant igitur eruditi, quibus difficultatibus utrinque *Modoetensium* caussa prematur, & urgeatur, quantumque prima eorum fundamenta convellantur.

CAP.

CAP. XX.

S. Gregorius *M. Coronam Ferream* Theodelindæ *nequaquam donat. Illam* Langobardi, Francique *Reges non usurpavere.* Zuchii *mala fides improbatur.*

NUnc vero a *Modoëtiensibus* sciscitemur, undenam ii accepere, *Constantinianam* Coronam in *Italicas* regiones fuisse advectam? Nullum ii procul dubio testem antiquum laudabunt, atque adeo interruptam Coronæ ferreæ Historiam eos fateri necessum erit. Nobis contra simile veri haudquaquam videtur, Cæsares *Byzantinos M. Constantini* successores tam parum pretiosissimi illius pignoris studiosos fuisse, ut alio asportari sinerent. S. *Ambrosii* tempore sacer Clavus summo non tantum in honore habebatur, sed ipsa etiam Principum tempora cingebat. Audi iterum S. Antistitem in *Orat. de Obitu Theod.* ista loquentem: *Bonus itaque Clavus Romani Imperii, qui totum regit orbem, ac vestit Principum frontem &c. Clavum Crucis ejus Diademati suo præferunt Imperatores, & Ariani potestatem ejus imminuunt?* Cur igitur se tanto ornamento *Constantinopolitani* Principes privaverint, cui tum *Constantini M.* exemplum decus
343 addiderat, tum sacri ferri inclusum pondus reverentiam conciliarat? Verum enim vero nullam interrogationis nostræ *Modoëtienses* rationem habent, & ad *Gregorii M.* tempora libere se conferunt, ut a Sanctissimo Pontifice Reginam *Theodelindam* Corona ferrea donatam ostendant. Aures itaque *Zucchio* adhibeamus, ut quid certi ille ferat, intelligamus. *Cap.* 1. *lib. de Cor. Fer.* in hanc sententiam fatur: *Justior dubitandi caussa aliorum mentes occupare posset, quomodo in Reginæ Theodelindæ manus Corona ista pervenerit, nisi Carolus Sigonius præter alios dubitationem satis eo in loco amoveret, ubi sic scribit: S. Gregorius Pontifex Theodelindam Corona ferrea donavit.* Sed ut alibi animadvertimus & Puricellus in *Monum. Basil. Ambr. num.* 101. adnotavit aut fallit, aut fallitur heic *Zucchius*, sententiam hujusmodi *Sigonio* affingens. Nusquam hoc *Sigonius* scriptis mandavit, numquam hoc eruditissimus vir excogitavit. Quin *Græcorum* Auctorum opinionem ille sequutus, non Coronam *Constantini*, sed ejus galeam sacro Clavo munitam affirmavit. Inquit igitur *lib.* III. *de Occident. Imperio ad Annum* 327. *Constantinus ex tribus Clavis uno galeam, altero frænum equi ornavit.* Coronam vero, qua *Langobardi* uti cœpere, *a Theodelinda institutam Sigonius* arbitrabatur, ut e *lib.* I. *de Regno Ital.* liquet, quod tamen *Zucchius*, utpote opinioni suæ omnino contrarium, data opera dissimulavit. Sed neque omittendus est alius *Sigonii* locus, quo *Zuchius*, Scriptor Lectoribus imponere solitus, ad suam opinionem confirmandam abutebatur. *Verum* inquit Sigonius lib. I. de R. Ital. *ne auctoritatem prorsus Mediolanensibus abrogem, illud facit, quod Coronam hanc ferream post Carolum M. omnibus Italiæ Regibus video deinceps fuisse solemnem, & quod hoc muneris Gregorio Theodelindæ petenti tribuisse non sit absonum, ut gratiam Reginæ referret &c.* Quibus verbis Coronam ferream *Theodelindæ* a *Gregorio* concessam probare contendit *Zucchius*, sed infelici successu; Etenim non de Coronæ ferreæ dono, sed jure eligendi, coronandique *Italicos* Reges, quod a S. *Gregorio* Archiepiscopis *Mediolanensibus* collatum quidam opinantur, *Sigonius* apertissime loquitur. Reliqua *Sigonii* verba huc non adfero, ne clarius malam *Zucchii* fidem sub omnium oculis ponam. Ceterum quod ex Annalium *Modoëtiensium*, nempe *Bonincontri* auctoritate (nullis tamen Annalium verbis productis) refert idem Auctor, videlicet *Modoëtiensi* Templo ferream Coronam a *Theodelinda* Regina dono datam fuisse, falsi crimine itidem argui potest. *Bonincontrum* sæpe legi, pluraque ejus verba descripsi, neque hujus rei testimonium ullum offendi. Et cur hujus Auctoris locum non describebat *Zucchius* mire cum opinione sua consentientem? Nimirum *Bonincontri* silentio, quam verbis commodius fallere is poterat. Et quæso mihi veniam humanissimi Lectores tribuant, quod *Zucchium* aspere adeo acceperim. Non est hoc in moribus meis, neque enim iis, qui nolentes errant, severitatem adhibere consuevi, erraturus & ego. At quum consulto peccant Hi- 344
storici, ut faciles aliorum animos decipiant, & præsertim in iis, quæ ad religionem pertinent, remisse nimium cum illis ageretur, si aliam personam iis imponeremus, atque ipsi ceperunt. *Prudenter ille sane ac graviter eos arguit, qui pietatis loco duxerint mendacia pro religione fingere; id quod & maxime periculosum est, & minime necessarium*, ajebat inter *Hispanos* eruditissimus vir Ludovicus Vives *lib.* V. *de tradend. Discipl.* Quamquam quis credat *Gregorium* tam facile *Theodelindæ* sacrum pignus concessurum fuisse? Quam sacrarum Reliquiarum tenax Sanctissimus Pontifex fuerit, in Disquisitione ad Catalogum Sanctorum Martyrum, qui *Romæ Gregorii* ejusdem tempore quiescebant, Tomo Anecdotorum altero inclusa ostendi, idque melius patebit legentibus Epistolam ejus trigesimam *lib.* III. *Indict.* 12. Ibi *Constantinæ* Augustæ vel Sudarium S. *Pauli* Apostoli negat, vixque se *de catenis, quas ipse S. Paulus Apostolus in collo, & in manibus gestavit, partem aliquam transmissurum* promittit, si tamen illas limando atterere posset. Præterea cur Coronam Imperatoribus redimendis destinatam, *Langobardorum* genti concederet *Gregorius?* Ereptumne tunc fuerat *Constantinopolitanis* Cæsaribus jus in *Romanum* Imperium a *Constantino* acquisitum, *Italici*que Regni summa ad *Langobardos* transierat? Atqui hoc nemo eruditorum somniavit; certis enim finibus *Langobardorum* Regnum definiebatur, neque per *Italiam* universam extendebatur. Quicumque vero ex Imperatoribus Coronam ferream postea sibi imponendam curarunt, non illam ut Augustalis dignitatis, sed ut *Langobardici* Regni insigne usurparunt. At, inquiunt *Modoëtienses*, quum *Theodelindæ*, ceterisque *Langobardorum* Regibus Corona hæc in usu fuerit, consuetudinemque hujusmodi postea retinuerint tum *Franci*, tum *Germani* Imperatores, id reverentia factum, qua sacrum Coronæ ferreæ pignus omnes prosequebantur. Quæ heic respondeamus, multa nobis occurrunt; sed ne crambem usque ad fastidium recoquamus, breviter ea repetemus, quæ longo sermone superius commentati sumus. Scilicet ut a *Paulo Diacono*, aliisque Scriptoribus accepimus, aut nullam *Langobardi* Reges Coronam usurpavere, & longe adeo petita ferrei Diadematis antiquitas incaute affirmatur. Aut si vero similior eorum sententia videtur, qui eosdem Reges aliorum more coronatos arbitrantur, explorandum restat, quænam Coronarum *Langobardarum* forma foret. Ut autem e vetustissimis nummis patet, *Agilulfus*, & *Grimoaldus* galericulum concavum, seu mitram, aut quod ajunt cufiam gestant unionibus perornatam, quæ superiorem capitis partem totam involvit, ac operit. Similem fere inspicias apud Cl. Du-Fresnium in *Histor. Byzant. pag.* 92. ubi numisma producitur THEODAHATI REGIS *Gothorum.* Ubinam igitur inter *Langobardos* Reges Coronæ ferreæ usum invenias, quæ omnino a vetustis eorum coronis differt? His adde, quantum e *Pauli Diaconi* Historia colligi potest, nullum e *Langobardis* Regibus *Mo-*

345 *Modoëtiæ* fuisse inauguratum, sed *Mediolani* quidem, & fortassis etiam *Ticini*. Qua ex re quid aliud consequitur, nisi quod regnantibus *Langobardis* nulla ratio *Modoëtiensis* Coronæ, atque Oppidi in coronationibus habebatur. Certe *Modoëtiensium* erit probare, tametsi *Langobardi* Reges *Mediolani* coronarentur, illos ferrea Corona usos fuisse. Quid si *Gualvaneo Flammæ*, qui ante Annos ferme quadringentos in vivis erat, fidem heic habeamus? Tum tota *Modoëtiensium* moles evertetur: hic enim ante *Langobardos* Coronam ferream *Mediolanensi* in urbe servatam affirmat, idque aliorum Scriptorum auctoritate confirmat. Ad *Carolum M.* ejusque successores in *Italia* dominatos quod attinet, ut superius adnotatum est, veri simillimum videtur, coronationem *Modoëtiensem*, ipsamque *Mediolanensem* ab illis omnino fuisse neglectam. Reliqui vero *Italici* Reges usque ad *Germanorum* Imperium aut *Papiæ*, aut *Mediolani* Corona donati sunt. Quis heic quæso locus *Modoëtiensium* juri, ferreæque Coronæ antiquitati a *Gregorio* usque *Magno* petitæ, quando tot Reges *Cisalpini* Regni insignia alibi quæsivere, pluribusque seculis Coronam *Modoëtiensem* obliti videntur? Igitur si *Constantinum Magnum*, vel *Gregorium* Pontificem, Regesve *Langobardos*, & *Francos* in hac caussa consideres, Coronæ ferreæ institutionem, ejusque sanctitatem, atque usum non modo probare nequeas, verum etiam veritati haudquaquam consentire animadvertas, ita ut quis facile cum Tertulliano in *lib. de Corona Militis cap.* 7. inclamare possit: *Sed & de mendacio erubescenda est Coronæ* Modoëtiensis *origo.*

CAP. XXI.

Recens est fama Modoëtiensibus *favens. Id probatur silentio antiquorum; imo ipsorum* Modoëtiensium *Scriptorum. Vis argumenti a negatione exploratur.*

Itaque ad famam traditam *Modoetienses* Cives confugiant oportet, ut sacrum Clavum ferreo diademati inditum probent. Videamus, an in munere obeundo melius se gerant. *Collium*, *Ripamontium*, *Puricellum*, *Coronam*, *Bugatum*, *Morigiam*, *Zucchium*, aliosque Auctores proferunt, quorum nonnulli perveterem ajunt esse, certamque omnium *Modoetiensis* Oppidi incolarum opinionem, ferream Coronam Dominico nobilitari Clavo. Et quoniam Jurisperitorum sententia est, *plene per famam probari, quæ non ita facile probari possunt*, hinc sequitur, *Modoetiensium* caussam validissimis fundamentis niti. Hæc illi, & quamvis hujusmodi fama in limine offendat, rationibusque & principiis, ut hactenus vidimus, firmis
346 careat, maximum tamen fidei argumentum nobis afferret, si aliqua vetustate illa fulciretur, nec cælaturam, ut ita dicam, oleret. Verum hanc famam χθὲς, καὶ πρώην, quod ajunt, natam, medioque summum seculo proxime elapso mentibus *Modoetiensium* traditam, affirmare non vereor. De ferreo Diademate ante *Bugatum*, qui Anno 1587. additamenta ad Historiam universalem promulgavit, innumeri Scriptores egerant, illud accuratissime descripserant, & nemo tam præstans, pretiosumque pignus illi insertum fuisse pronunciaverat. Facile egrediar libelli propositi finibus, si singula veterum monumenta, in queis Coronæ ferreæ fit mentio, ante oculos tuos, doctissime *Rubine*, constituam. Nonnulla tamen seligenda videntur, ut quam sero *Modoetienses* opinionem hanc induerint, exploratum fiat. *Gualvaneus Flamma* circiter Annum 1330 Chronicon suum lucubravit, ut optime nosti. Hic vero etsi innumeris in locis ferream Coronam memoret, nusquam tamen illam

A sacro Clavo exornatam dicit. Qui Pontificale *Romanum* olim edidit, ubi de triplici Imperatorum Corona agit, ferream his verbis describit: *Quæ quidem corona ideo appellatur ferrea, eo quod laminam quamdam habeat ferream in summitate, alioquin aurea, ac pretiosissima.* Et hic sane Auctor, si *Modetiensi* Coronæ sacrum Clavum intextum credidisset, adeo abjecte de illa nequaquam sensisset, ut e *quadam lamina ferrea* constare affirmaret. Quum vero ea, quæ ad Augustalium coronarum Historiam pertinebant, a *Pio II.* Pontifice se accepisse prodat hic Scriptor, vide sis, quid *Æneas Silvius*, nempe *Pius II.* & ipse de Corona ferrea
B senserit. Sic ille in *Historia Austriali lib.* IV. loquitur: *Has autem coronas omnes aureas esse compertum habeo, quamvis per medium circulum Coronæ Mediolanensis lamina quædam parvula ex ferro ducatur, quæ stultæ interpretationi effecit locum.* Quid ferrea Corona foret, reapse *compertum habebat Æneas*, siquidem non semel *Mediolanum* accesserat, ibique dignitate etiam illustri, ut alibi dictum est, fuerat auctus. Is nihilominus tantum abest, ut Clavum Dominicum illi intextum affirmet, quin *laminam quamdam ex ferro* appellat, quæ ferreo Diademati nomen dedit. Accuratissimus quoque Scriptor Sigonius *Modoetiensem* Coronam *lib.* I. *de Regno Ita-*
C *liæ ad Annum* 591. *auream illam quidem* nuncupat, *verum circulo ferreo interiore intextam, unde post ferreæ Coronæ nomen Italico Longobardorum in Regno enituit. Bernardinus* item *Corius Mediolanensium* Historiarum conditor sæpe quidem Coronæ hujus mentionem injecit, numquam tamen sacrum ullum Crucis Clavum in ea coli animadvertit. Quin ejus institutionem a temporibus *Maximiani* Imperatoris, qui *Romanum* Imperium ante *Constantinum* moderatus est, arcessere videtur. Cur vero in hanc sententiam *Corius* loqueretur, si ejus
D tempestate *Modoëtiæ* tam pretiosi pignoris fama increbuisset? Hoc procul dubio *Corium* non fugisset, ut enim ipse testatur, plerosque Historiæ suæ libros, dum *Modoetiam* incoleret, literis consignavit. His accedant *Tristani Chalci*, disertissimi 347
Historici, qui seculo Christianæ Epochæ decimo quinto Historiam Patriæ scripsit, luculenta verba ex ejus *lib.* IV. desumta: *Est autem*, inquit, *is circulus ferreus, quem Corona aurea gemmis, margaritisque ornata extrinsecus circumducta complectitur. Intus ferrum apparet, a quo et nomen tenet.* Nil vero de sacro Clavo *Tristanus* affirmat, quum tamen *lib.* II. Clavos, quibus Cruci affixus fuerat
E Christus, enumerans unum *Constantiniano* Diademati, alterum fræno additos referat, frænumque in urbe *Mediolanensi* præcipua religione coli. Non hoc quoque *Chalcus Mediolanensis* agri ornamentum præteriisset, si compertum illi fuisset, a *Constantiniano Modoetiense* diadema diversum haudquaquam fuisse. Similia habent Erycius Puteanus *Hist. Insub. lib.* II. Georgius Merula in *Antiqu. Vicecom.* Donatus Bossius in *Chronico*, Hieronymus Balbus in *lib. de Coronat.* Simon Majolus in *dieb. Canicular.* aliique Scriptores innumeri, quorum nonnullos in superioribus capitibus testes adduxi. Nunc quid aliud e tot Auctorum silentio
F consequitur, nisi nullam umquam *Modoetiensis* Clavi opinionem, ac famam viguisse? Mirum sane foret, adeo igentem Scriptorum turbam ferrei Diadematis descriptionem instruxisse, omnesque silentio concordi usos præcipuum illius pretium præteriisse. Scilicet potissimum illud erat ferreæ Coronæ decus, quamvis enim hæc illi laus foret, quod coronandis Imperatoribus destinata esset, longe procul dubio præstantior illa fuisset, quod sacrum Clavum complecteretur. Sed jam quosdam mihi reponentes audire videor, hanc argumentandi rationem enervatam plumbeamque esse,

esse, quippe argumento, ut Logici appellant, *negativo* nil potest probari. Ita fortasse respondeant, qui Ecclesiasticam eruditionem neque a limine salutarunt, totumque cerebrum tricis Scholasticis devovere. Nam quantum roboris negativo argumento insit, tum luculentus hac de re *Launoii* tractatus prodit, tum universa eruditorum Respublica quotidie experitur. Et quo pacto amabo tot commenta, fabulæque explodi, atque exsibilari possent, quæ in posteriorum temporum Historias irrepsere, nisi antiquiorum silentium pluris, quam imperita audaxque recentiorum loquacitas, penderetur? Affirmant hi ad arbitrium suum, gestaque a temporibus suis remotissima somniant; illi vero ne volam quidem vestigiumque earum rerum reliquere, relicturi sane, si illarum notitiam habuissent: & nos affirmantium potius imperitia, quam tacentium doctrina duci sinemus? *Fridericum* I. cognomento *Ænobarbum* nimio despicatu *Venetiis* ab *Alexandro* III. Pontifice exceptum, monimenta quamplura, plurimique Auctores testantur. Atqui Emin. Annalium parens *Baronius* ad Annum Christi 1177. opinioni huic dicam grandem impingit, eamque exulare prudentissime jubet, quod nemo ex Auctoribus *Friderici* æqualibus, *Veneti*que congressus Historiam sedule describentibus, tantum facinus ab *Alexandri* Papæ moribus omnino alienum prodiderit. Eo quoque
348 *Cyriacum* quemdam e *Romanorum* Pontificum albo expungimus, quem Historiæ *Ursulanæ* immiscuerant scioli quidam. Et tamen in *Breviario Romano Anni* 1522. *Venetiis* excuso, uti etiam in alio anni 1550. itemque in *Glossa ad lib.* 1. *Decretal. tit.* 7. *de renunc.* atque apud alios Scriptores illius mentio habebatur, nostro autem ævo *Hermannus Crombachius* adhuc ut Pontificem Sanctum nobis obtrudere non dubitavit. At *Baronius* commentitium Pontificem jure appellat, quum apud vetustissimos Auctores nulla ejus mentio occurrat. Sexcenta hujusmodi exempla producere possem. Neque vero aut ex incuria, aut ex invidia tantum *Modoëtiensium* decus omisissent Historici, si de illo seculis proxime elapsis fama fuisset; ecquis enim credat, universos ita affectuum perversitate abreptos, aut negligentia in scribendo actos, ut in hoc silentium concorditer conspirassent? Neque ex ignorantia id contigit; etenim quamplures *Modoëtiam*, ejusque Coronam perspectam penitus habuere. Quænam vero caussa dici poterit, ubi ipsosmet *Modoëtienses* Historicos opinionis hujus ignaros ostendam? Profecto *Bonincontrus* seculi decimi quarti Scriptor, Civisque *Modoëtiensis* pluries, ut vidimus, Coronam Ferream memoravit, summumque in ea patriæ suæ decus constituit, quod Augustorum capiti soleret imponi. Nusquam tamen pretiosissimi illius Clavi memoriam reliquit. Anno quoque 1514. *Mediolani* publicis typis tradidit libellum de prærogativa *B. Joannis Baptistæ Balthassar Fidelis* Archipresbyter *Modoëtiensis*. Singula hic Basilicæ suæ ornamenta, Majorumque suorum privilegia recenset, Coronam ferream laudat, Regesque illa redimitos enumerat, & ne unum quidem verbum de sacro Clavo habet. Quis credat, hosce Auctores splendoris sui certe studiosissimos, diligenterque singularia *Modoëtiensis* Coronæ decora describentes, tam sui, tam patriæ oblitos, ut præclarissimum inter omnia ornamentum prætermitterent? Habemus heic, ut cum doctissimo viro *Melchiore Cano* loquamur, Scriptores antiquos, ejusdem Oppidi, ejusdem Coronæ encomiastas, qui tantum decus tacuerunt, *non omissuri, si scivissent, scituri autem, si fuisset.* Sed ut clarius animadvertas, nondum *Bonincontri* ævo Clavi hujus famam natam fuisse, audi quid ille ferat, dum caussam inquirit, cur ferreum sit *Modoëtiense* diadema. *Et hæc*, ait, *Corona super Italiam, Normandiam, & Saxoniam est ferrea in signum justitiæ, & maxime quia victæ fuerunt a Karulo dictæ provinciæ ferro, ideo datur de ferro, quia sicut ferrum est durius, & fortius super omnia metalla, & omnia alia metalla domantur a ferro, & ei supponuntur, sic omnia temporalia debent supponi, & subjacere ad justitiam Imperatoris.* Antonius quoque Thylesius in libello de Coronis, quem Clariss. *P. Joseph Hieronymus Sementius*, doctissimus vir e Congregatione *Somaschensi*, publicusque in *Ticinensi* Lycæo Lector mihi communicavit, hæc habet: *Riget altera e ferro conflata, virtutem Cæsaris arguens, ac justitiam, eamque Moguntia, quam Modoëtiam nunc dicunt, Insubriæ Oppidum celeberrimum gaudet Cæsari dono* 349
dare. Has & alias his similes interpretationes reliqui Jurisperiti adhibuere, & potissimum *Glossa in c. Romani. Clementina de jurejur.* Auctor libelli de *Regim. Principum*, quem *S. Thomæ Aquinati* adscribunt multi, Hieronymus Balbus *lib. de Coronat.* aliique Auctores, ut rationem afferrent, cur e ferro *Modoëtiensis* Corona constaret. Stupidum hercle bardumque se *Bonincontrus* prodidisset una cum aliis, quod hujusmodi explicationem, quam ceteroqui *Æneas Silvius*, *Georgius Merula*, aliique irrident, sibi probari affirmasset, quando commodissime non solum, verum etiam honorifice ferreæ Coronæ titulus a sacro Clavo illi inserto poterat peti. Quin addas, *Bonincontrum* non a *Constantino M.* non a *Theodelinda*, *Gregorio*ve Pontifice Diadematis patrii originem ducere, sed a *Carolo Magno*, qui tres Coronas, ut hic Auctor opinatur, instituit. Ubinam igitur *Modoëtiensis* populi pervetus fama latebat, quum tot Scriptores in Historiis suis ferreæ Coronæ laudes pertexebant, neque Sacri Clavi mentionem ullam relinquebant?

CAP. XXII.

Tempore Caroli V. nulla de Sacro Clavo fama erat. Quin recentiores Auctores de ea opinione dubitant, aut consulto silent. Quo tempore hæc invaluerit.

Attamen ex *Ripamontii* fide saltem *Caroli* V. Imperatoris ævo pretiosi hujus pignoris opinionem viguisse, ut arbitror, probare *Modoëtienses* contendent; scribit enim hic Auctor *Dec.* 1. *lib.* VIII. *Histor. Mediol. Eccles. Novissime nostra memoria* (scilicet ante annos LXXXVII.) *cum ea Corona per legatos allata Bononiam Carolus V. imperium auspicaretur, adessentque Ecclesiæ viri, magni sunt motus animorum facti, certissimo inter omneis consensu, veram esse famam, & ferrum ibi quantalibet aurea mole pretiosius latere. Legati quin etiam increpiti, quod vili nimium, ac paupere cultu, nec ea, qua par esset, celebritate salutis humanæ monumentum, & adactum olim per divina illa membra ferrum attulissent. Narrant qui spectaculo adfuere, cum prolata ea capiti Cæsaris imponeretur, subito perfusam horrore concionem obriguisse, tamquam & manantia innoxio sanguine trophæa Crucis, & Christus ipse, totaque facies acerbissimæ mortis ante oculos obversaretur &c.* Utinam tam vere semper, quam diserte *Ripamontius* loqueretur, firmumque hujus saltem rei fundamentum *Modoëtiensibus* esset. Sed vereor, ne hæc fidentius proferantur, quam ut a quopiam debeant credi. *Bononiensem Caroli* V. coronationem diligentissime descriptam literis mandavit *Paulus Jovius* ejus temporis Scriptor, *lib.* XXVII. *Histor.* atque in hæc verba loquutus est: *Erat de more veterum Cæsarum, ut Modoëtiæ prope Mediolanum Coronam* fer-

ferream susciperent, quæ indicaret Romano Imperio firmitatem ferro, & militaribus copiis comparari. Tres enim Coronæ Cæsaribus debentur. Prima est argentea, Germanici scilicet Regni, quam suffragio procerum Aquisgrani decennio ante susceperat. Secunda ferrea Regni Longobardici. Tertia vero aurea Romani Imperii. Præsto igitur affuere Modoëtiensium legati, cujus erant principes Polydorus Vectius, & Paulus Velanius, qui ad retinendam veteris prærogativæ dignitatem vetustissimi operis Coronam, & Annalium Codices antiquitate pernobiles detulere. Ea erat sine florentibus pinnis, in simplicem, & latum orbem circumducta, ferro introrsus tempora præcingente, sed exterius auro, & gemmis exornata. Reliqua etiam legas, nullamque heic habebis affictam *Modoëtiensibus* legatis notam, nullum horroris signum, quo tota concio perfusa dicitur, imo nullam Sacri Clavi mentionem. Et quoniam *ferro introrsus tempora præcingente* interiorem Coronæ circulum *Jovius* describit, ferreumque Diadema ideo usurpari ait, ut indicaretur *Romano Imperio firmitatem ferro, & militaribus copiis comparari*, utique aliis fuisset usus verbis, si pretiosum Dominicæ mortis monimentum illic delitescere apud omnes, qui *Caroli* coronationi intererant, exploratum fuisset. *Caroli Quinti* coronationem accuratissime etiam literis consignatam ab ipso Rituum Præfecto Pontificio legimus apud Raynaldum in *Annal. Eccles. ad Annum* 1530. Ibi vero ferreum Diadema sæpe memoratur, atque describitur, & ne unum quidem verbum invenias, quo sententiam suam munire *Modoëtienses* possint. At *Ripamontius* ex Historia Pontificali *Besutii* laciniam hanc libris suis intexuit. Besutius vero in *Vita Constantii Archiepiscopi* est auctor, *Hispanos* Præsules, qui *Caroli Quinti* coronationi aderant, quum *Modoëtia Bononiam* ferrea Corona delata fuit, dixisse: majori cum reverentia Coronam delaturos fuisse *Modoëtienses* legatos, *si perspectum notumque ii habuissent arcanum illius Ferri, quod sub auro latebat*. Quibus ex verbis (modo hæc vera sint) intelligas, ignaros eo tempore Clavi pretiosissimi *Modoëtienses* fuisse. Quid plura? Quum peculiari mandato a *Modoëtiensibus* laudatus Imperator petiisset, ut quidquid ad Historiam, usumque Coronæ ferreæ pertineret, scriptis commendaretur, quorum notitiam in *Bononiensi* coronatione sibi futuram ex usu *Carolus* sentiebat, singula *Modoëtiensis* Basilicæ monimenta excussa fuere, delectis ad id muneris prudentibus viris. Aderant inquisitioni, præter insignis Oppidi Rectores, *Modoëtienses* Canonici, dum sedulo ferrei Diadematis documenta colligerentur, dataque est publicis Notariis cura, ut acta universa literis mandarent. Supersunt adhuc gemina hujus rei diplomata, quæ *Modoëtiensi* olim e tabulario depromta cap. XIV. luce donavimus. Quis non putet, hoc saltem loci famam eximii sacrique ornamenti a *Modoëtiensibus* revelatam vulgatamque
351 fuisse? Sed frustra expectes: etenim postquam multa heic legeris de Corona ferrea, ne semel quidem sacrum ullum Clavum memorari animadvertis. Et tamen quis umquam aptior, quis opportunior locus *Modoëtiensibus* fuit, ut Coronæ suæ sanctitatem testarentur, matureque decus suum Cæsari inaugurando, gentibusque proponerent? Extant adhuc in Archiepiscopali Archio *Mediolanensis* Curiæ *Sixti* V. literæ ad Achipresbyterum, ut arbitror, *Modoëtiensem* datæ, in quibus hæc leguntur. *Sixtus PP. V. Dilecte fili salutem, & Apostolicam benedictionem. Exponi nobis nuper fecistis olim in Oppido isto Modoëtiæ Mediolanensis Diœcesis Ecclesiam S. Joannis Baptistæ una cum Archipresbyteratus dignitate inibi principali, necnon Canonicatibus, & Præbendis, ac perpetuis Capellaniis in magno numero a Claræ memoriæ Theodelinda Longobardorum Regina ad laudem omnipotentis Dei fundatam, & dotatam, atque decentissime ornatam tam a M. Gregorio Papa primo, quam aliis Pontificibus Prædecessoribus nostris, multis Sanctorum Reliquiis, gratiis, & Privilegiis, etiam Corona Ferrea, qua Romanorum Imperatores coronantur, decoratam, & ab Imperatoribus ipsis dotatam fuisse &c. Die 28. Septembris. MDLXXXV. Pontificatus nostri Anno Primo.* Vides heic ferream Coronam a Sanctorum Reliquiis, rebusque sacris distingui, illamque ideo solum recenseri, atque laudari, quod *Romanorum* Cæsarum coronationi inserviret. Atqui ornamentum hoc Diadematis illius minimum fuisset præ sacro Clavo illi, ut fertur, intexto. Itaque si ad Lydium lapidem sacri Clavi, quem a vetustis temporibus, atque a tot seculis se possedisse *Modoetienses* arbitrantur, famam admoveamus, illam continuo, ni mea me fallit opinio, sub finem tantum seculi a Christo nato decimi sexti originem habuisse, facile sapientibus patebit, qui singula sine ullo partium studio pensant. Quod si quis quærat, undenam hæc opinio tandem invaluerit? conjectura fortasse non inepta ad respondendum utar. Seculo proxime elapso fortasse inquirebatur, cur *Modoetiensi* Coronæ ferreus circulus insertus fuisset? Quum vero interpretationibus, quas ad hanc rem explicandam juris periti, aliique Scriptores excogitarant, sal desideraretur, & forsan cuidam legenti S. *Ambrosii* de *Constantiniana* Corona sermo occurrisset, facile in eam sententiam is abiit, ut eamdem *Constantini M.* Coronam, ac Ferream esse censeret. Plausibilis sane opinio, & cui haud ægre *Modoetienses* reliqui manum darent, quippe, quum nostra laudantur, dulce videtur falli. Sententiam hanc forsitan juvabat, quod una cum sacris vasis in *Modoetiensi* thesauro Corona hæc asservabatur. Hoc autem non sine ratione usurpatum est, teste enim Carolo Paschalio in *lib.* X. *cap.* 7. *de Corona*, Insignia regalia inter sacra censeri solent, suntque hæc thronus, sceptrum, ac Diadema. *Bugatus* deinde omnium, quod sciant *Modoetienses*, primus in *Additam. ad Hist. univers. Anno* 1587. rem scriptis prodidit, sed parum judicio, memoriæque suæ consulens, auctor enim ipsemet quoque fuerat *lib.* II. *Hist universalis*, a *Maximiano Herculeo*, 352
qui ante *Constantinum* regnavit, Coronam ferream fuisse institutam, eamque sua etiam tempestate servari in *Modoetiensi* Basilica. Quæ opinio quam male cum altera cohæreat, vel tonsores intelligant. *Bugato* præter alios successit *Zucchius*, qui nil pensi habuit, *Gregorii M.* munus comminisci, aliisque phaleris Coronam *Modoetiensem* exornare, pio forsan errore, sed sinistris avibus. Quamobrem non defuere, qui in horum sententiam pedibus irent, neque enim eorum intererat opinionem vulgatam intime examinare. Hinc universi *Modoetienses* nil certius in hanc diem habent, quam sibi sacrum esse salutis humanæ pignus. Sic incertarum opinionum semina propagantur, fitque libenter tunc locus errori, quum placet. Quid? quod ex iis Scriptoribus, a quibus hæc tradebantur, quamplures veluti rem incertam narrant, dubitationemque de veritate famæ relinquunt. *Si constans fama vera est, plures alii reperiri videntur Dominici Clavi*, ajebat *Collius*, atque his *Modoetiensem* accensebat. Clarius autem loquebatur Ripamontius *lib.* VIII. *Dec.* I. *Histor. Eccles. Mediol. Coronam eam*, (sunt ejus verba) *Theodelindæ munus prosequitur fama, tamquam interior circulus sit unus e Clavis, qui Christum liberatorem affixere Cruci. Ei porro famæ sunt qui fidem adstruant conjecturis, atque testimoniis, sunt qui abrogare non dubitent, prout nimirum suus quemque sensus pro-*

num

num in Italia, *difficilemve facit.* Quæ postrema verba quid sonent, omnium est intelligere. Pergit *Ripamontius* argumenta *Modoëtiensibus* faventia prodere, ac demum in hæc verba desinit: *Verum enim vero de tota re*, *ut cuique libitum fuerit*, *opinetur: nos vulgata referre*, *& quo pietas animum inclinabat*, *eo famam dare satis habuimus.* Non vacat reliquorum Auctorum, qui pro tuenda *Modoëtiensium* sententia propugnant, examinare verba, quamquam multa sint dubitantium, famamque hujusmodi referentium potius quam probantium. Illud tamen haud prætermittam, quod in MS. Codice Bibliothecæ Ambrosianæ inscripto *Gli onori Ecclesiastici di Milano* animadverti. Auctor libri est *Joannes Antonius Castillionæus Vincentianæ Mediolanensis* Basilicæ olim Vicarius, vir exquisita eruditione, librisque editis apud nos celebris. Floruit is sub Clar. Cardin. *Federico Borromæo Ambrosianæ* Bibliothecæ parente, Annoque 1630. peste ingruente e vivis sublatus fuit. Ita vero scribit ille: *Altri Scrittori del secolo superiore*, *& alcuni de' nostri tempi ancora*, *più tosto per certa loro immoderata brama di rendere coll' antichità maggiori*, *e più speciosi gli onori della patria*, *che per mala intenzione di vender favole*, *e di scriver bugie*, *non dubitarono di dire*, *che la Corona di ferro di Milano fù in uso innanzi a S. Ambrogio fin' al tempo di Constantino Magno. Anno per loro fondamento alcune parole del medesimo S. Ambrogio*, *il quale nell' Orazione funebre di Teodosio riferisce &c.* Tum *Castillionæus* hujus rei judicium Lectoris facit; neque enim instituti sui esse arbitratur quæstionem altius perscrutari. Ego quoque pari
353 consilio usus dijudicandum Lectoribus relinquo, an Coronæ ferreæ sanctitas per famam, Auctoresque probari possit abunde. Recentem illam esse, istos vero in illa affirmanda incertos, nemo non videt. Quare quum de re antiquissima agatur, quid ponderis habet tam parum antiqua opinio? Caveamus quæso, ne majores nostros aut imperitiæ, aut invidiæ damnemus, quod pignus tam grandis momenti ignorare sub meridiano sole potuerint, aut occultare omnes voluerint. Quid si eos proferremus, qui adhuc post hanc opinionem natam scripsere, illamque omittere, quam memorare maluerunt? Instar omnium sit nobis doctissimus Gretserus, qui *Tomo* I. *lib.* I. *cap.* 20. luculentissimi Operis *de Cruce* numerum Dominicorum Clavorum erudite explorat. Nil porro de *Modoëtiensi* Clavo refert, quin etiam ut Christum quatuor Clavis confixum ostendat, ibidem hæc habet: *Modoëtiæ in Sacrario Ecclesiæ S. Joannis*, *quam Theodelinda Regina Longobardorum magnis sumptibus ædificavit*, *& ubi Corona ferrea*, *qua coronantur Imperatores*, *multa asservantur ornamenta templi dono missa ei Reginæ a Gregorio Primo Pontifice*, *ut constans fama est apud incolas*, *& rerum vetustas suadet. Inter quæ vidi ego tabulas quasdam argenteas*, *in quibus Christus Crucifixus quaternis Clavis cælatus est*, *inquit R. P. Julius Nigronius Soc. nostræ Theologus.* Sub finem seculi proxime elapsi, nostroque ineunte florebat *P. Julius Nigronius*, vir disertissimus, ac celebris. Utique si pretiosum Dominicæ mortis pignus ferreæ Coronæ inclusum credidisset, adeo jejune Diadema illud non descripsisset, quum potissimum, ut reor, ad *Gretserum* scriberet, qui de S. *Cruce Commentarios* conficiebat.

CAP. XXIII.

Alia argumenta, *quibus* Modoëtiensis *Coronæ sanctitas suspecta habetur. Romanæ Rotæ decretum in caussa simili. Quid Archiepiscopi* Mediolanenses *hac de re senserint.*

A QUamquam neque certa sententia est, *plene per famam probari*, *quæ non ita facile probari possunt.* Multas habet hæc regula exceptiones, tum ut ne latius excurrat, tum ne fabulæ, quas nonnulli recentiores antiquitati affingunt, confirmentur. Ut enim Jurisperitorum armis & ego utar, parvi penditur fama recens, ubi res est de antiquissimis factis. Eam porro famam non inviti probamus, qualem Baldus *Consil.* 77. *num.* 6. *lib.* III. depingit videlicet *solidam*, *inconcussam*, *excellentem*, *non vagam*, *non levem*, *non contrariam.* Rolandus quoque a *Valle in Consil.* 3. *Tomo* I. *num.* 48. in hæc verba loquitur: *Licet fama in anti-*
B *quis faciat plenam probationem*, *illud est verum*,
quando fama est uniformis, *nec de ea esset contra-* 354
dictio apud peritos. Ita Baldus in l. conventiculam. C. de Episc. & Cler. Tum alios Auctores hujus opinionis vindices profert, quos, ut brevius faciam, non adfero. Neque vero Historicis recentibus multum fidei habetur, quum de antiquissimis est quæstio, *quamvis enim habeamus in jure Conclusionem super fide Chronistis*, *& Historicis præstanda ex deductis per Mascardum &c. nihilominus ea intelligitur*, *ubi agitur de antiquis*, *& probatis Historicis*, *in quibus nulla affectationis*, *&*
C *suggestionis suspicio vigeat &c.* Sunt verba Doctissimi Cardinalis de Luca *lib.* VI. *de Jurisdict. Disc.* 20. *num.* 7. Sed in hac re nullum luculentius documentum expectes, quam Decisionem LX. Rotæ Romanæ par. 8. Recentior. Inter Archiepiscopos *Calaritanum*, ac *Turritanum* lis *Romæ* intercedebat, uter in *Sardiniæ* Regno primas ferre deberet. *Calaritani* jura confirmabat *Quintius*, seu *Quintianus* ejusdem Ecclesiæ Antistes, qui *Arelatensi* Synodo Anni 314. interfuit. *Turritanus* vero SS. *Gabinum*, & *Gaudentium* memorabat, qui cum Martyres, tum *Turritanæ* Ecclesiæ Episcopi ante Annum Christianæ Epochæ CCC. vi-
D xisse dicebantur. Quam quidem Historiam fama non solum, sed multis Scriptoribus *Turritani*, non secus ac *Modoëtienses* Coronæ ferreæ sanctitatem, tuebantur. Nihilo secius quum in Martyrologiis vetustissimis Martyres tantummodo nuncuparentur laudati Cœlites, nullumque apud antiquos de eorum Episcopatu verbum occurreret, tanti facta est silentis vetustatis auctoritas, ut contra *Turritanum* Antistitem judicaretur, atque a *Calaritano* victoria staret. *Inverisimile enim est*, inquiunt sapientissimi Judices, *probari posse per famam id*, *quod non dixerunt antiqui Patres ante*
E *tot secula*, *videlicet Beda*, *Usuardus*, *& Ado*, *qui simpliciter reliquerunt in Martyrologiis scriptum*, *Gabinum Martyrem solummodo*, *& quod non ausi sunt dicere alii Scriptores in suis Legendariis*, *& propterea ratione inverisimilitudinis articuli non sunt admittendi. Pro hoc facit quod notavit in c. quia verisimile*, *de præsumpt. Specul. de probat.* §. *nunc dicendum num.* I. *Tiraquel. in l. si umquam C. de revoc. donat. &c.* Plura alia ex egregia hac Decisione colligas, quæ quoniam *Modoëtiensium* caussæ omnino similia videntur, facile intelligent eruditi, quid inde consequatur. Atque hæc de famæ traditæ auctoritate sufficiant. Nunc ad alia pro-
F gredimur, quibus opinio nostra validius confirmetur. *Modoëtiensis* Coronæ formam alibi descripsimus, sed ejus latitudinem ad hoc loci designandam consulto reservavimus. Scilicet brevissimo e circulo ferreum Diadema constat, ut singulis constat, qui monimentum illud oculis prope lustrarunt. Hominis vel biennis fortasse caput Corona illa non capit, atque ita olim Imperatoribus imponebatur, ut tamen in eorum capitibus consistere non posset. Hoc etiam animadvertit Cærimoniarum Præfectus, qui *Bononiensem Caroli* V. coronationem accuratissime apud Raynaldum in

Annal. Anno 1530. memoriæ mandavit. *Hæc*, inquit is, *Corona (ut habeatur aliqualiter ejus cogni-*
355 *tio, & ejus formæ) circularis, & latitudine quinque digitorum est, vix coronam unius Episcopi circuens, nec capiti firmari potest.* Reliquas Imperatorum, Regumque coronas tam latas fuisse in comperto est, ut eorum tempora commode cingerent. Vetustos consule nummos, probatissimos interroga Auctores, nullumque offendes locum, quo tam arctum Diadema Regum coronationibus destinatum ostendatur. Ea de caussa suspicari admodum cogor, ad alios usus Coronam hanc olim fuisse procusam, ac postea aut aliarum coronarum inopia, aut alio consilio ab Imperatoribus usurpari cœpisse. Certe quantum a *Constantiniano* Diademate Ferreum differat, ex *Ambrosio* ipso discas, cujus in *Orat. de Obitu Theod.* sunt verba: *Bonus itaque Clavus Romani Imperii, qui totum regit orbem, ac vestit Principum frontem.* Quomodo Principum frontem ferrea Corona vestiat, quæ summo tantum capiti imponi potest? Verum & alia idem *Ambrosius* Sanctissimus Antistes nos docet, quum unum Clavum *Constantiniano* Diademati intextum, alterum vero equi fræno additum scribit. Porro *Modoëtiensis* Coronæ tenuis adeo est circulus ferreus, ut vix tertiam sacri Clavi partem efficere possit. Norunt hoc, qui Diadema illud attente explorarunt. Itaque aut *Ambrosius* errat, quod nemo cordatus, & pius dicet, quum integrum Clavum Coronæ insertum fuisse ex ejus verbis constet, aut ii minus recte sentiunt, qui *Constantinianam* Coronam eamdem cum *Modoëtiensi* esse arbitrantur. Quod si a *Constantino* ferreum Diadema haud prodiit, quam aliam inibimus viam, ut ejus sanctitatem probemus? Tandem nescio, cuinam facile persuaderi possit, sacrum Dominicæ mortis instrumentum ignibus tradi, malleis attenuari, lima atteri potuisse, ut inde ferrea lamina efformaretur? Hoc a parentum nostrorum religione abhorret, fidemque apud Catholicos viros ægre inveniet; neque enim sine mentis horrore excogitare possumus, adeo negligenter pretiosum illud pignus consulto tractatum esse, ut sacer Salvatoris nostri sanguis, quo inspersus fuerat Clavus, proculcaretur, atque omnino disperderetur. Intextum *Constantinianæ* Coronæ Clavum *Ambrosius* affirmavit, artificiose in galea Imperatoris inclusum alii Auctores perhibent, cur nos adeo temere tam pretiosum monimentum figura sua, sacroque sanguine spoliatum, ac dilaceratum opinemur? Absit a piorum animis hujusmodi sententia, nisi si eam validis auctoritatibus firmare fas sit. Ceterum in marmore illo, quod a me descriptum cap. XIV. fuit, ac in Basilica S. *Joannis Baptistæ Modoëtienses* servant, alia animadversione digna se offerunt. Sedentis Imperatoris capiti *Modoëtiensis* Archipresbyter Diadema imponit, stante interea procerum *Germanicorum* corona. Heic mihi ostendas velim reverentiam, cultumque sacro huic pignori debitum. Sedet Cæsar, non assurgit, non veneratur Christi morientis memoriam, nil denique præstat, quo Clavum Coronæ insertum significet. Imo ne ipsi quidem *Modoëtienses* Oratores,
356 *Germanique* Principes ullum exhibent venerationis officium. Quare ipsorum *Modoëtiensium* testimonio elapsis temporibus non aliter ferreum Diadema tractabatur, quam reliquæ Coronæ, quibus sacri Clavi intexti non erant. Et horum similia in *Caroli V.* coronatione observata video. Nam ut refert laudatus supra Cærimoniarum Præfectus apud *Raynaldum* Anno 1530. hoc ordine ad coronationis locum Principes accedebant: *Immediate ante Cæsarem veniebant quatuor ex nobilioribus deferentes ejus insignia, videlicet illustris Marchio de . . . . . ensem nudum, illustris Dux Alexander de Medicis pomum, illustris Comes de Aste sceptrum, Coronam vero illustris Comes de Nanson.* Paulus vero Jovius *Histor. lib.* XXVII. a *Bonifacio* Marchione *Montisferrati Modoëtiensem* Coronam publice Imperatori prælatam affirmat. Ergone profanis, ac *laicis* hominibus sacra Dominicæ Crucis monimenta contrectanda relinquuntur? An vero tum Episcopi desiderabantur, qui venerabilem Coronam deferrent? Irreligiosum hoc plane fuisset, atque iccirco in Concilio Provinc. 4. S. Carolus cavit, *ne Sacræ Reliquiæ per laicos etiam cujusvis ordinis, & dignitatis homines ullo modo tractentur, nec vero tangantur, cum hoc sacrilegium, ac minus propterea ferendum esse S. Gregorius Pontifex scribat.* Equidem a tanti pignoris opinione populos eo tempore absfuisse constanter affirmo. Quin ipsi *Modoëtienses* ferream Coronam sine ullo religionis, ac venerationis apparatu *Bononiam* transmisere, ut *Carolum* Imperatorem illa insignirent, & quamquam *Besutius*, ac *Ripamontius* legatos *Modoëtienses* hac de caussa increpitos scribant, fortasse vanis rumoribus sunt usi, ut argumentum eluderent, quod eorum quoque temporibus Coronæ ferreæ opponebatur. A *Turrianis*, ut cap. XIII. dictum est, Corona quoque ista pignori data fuerat. Quis autem credat, illos adeo irreligiosos fuisse, ut insigne hoc Dominicæ mortis monumentum in usus profanos converterent? *Bonincontrus* sane res quidem sacras, ut sunt Calices, resque alias pretiosas e *Modoëtiensi* Sacrario sublatas tradit; Reliquias vero intactas illic mansisse, satis aperte significare videtur. Atque heic prodere possem diversas Historicorum de Clavo hoc sententias. Quidam enim a *Theodosio* Coronam ferream S. *Ambrosio*, alii a *Gregorio M. Theodelindæ* Reginæ dono datam scribunt. Sunt etiam contra, qui *Gregorium Magnum* a *Theodelinda* donatum referunt. Nonnullis placet, sacrum Clavum ex iis fuisse, qui Christum Redemtorem e Cruce pendentem sustinuere; alii vero Clavum, quo Cruci titulus affixus est, *Modoëtiensi* Coronæ intextum opinantur. At hæ scribentium discrepantiæ quid aliud ferunt, quam inconstantem thesauri tanti *famam, ac traditionem* fuisse, ideoque fluxa esse *Modoëtiensium* fundamenta? Præterea sigillum, quo *Modoëtiensis* populus utitur, a *Zucchio* graphice descriptum fuit *cap.* 18. *Histor. de Coron. Ferr.* Ibi Coronam eamdem exhibet, qualem & nos alibi describebamus, videlicet radiis; pinnisque carentem cum hac epigraphe: *Est sedes Italiæ Regni Modoëtia magni.* Verum Bonincontrus, 357
a quo circiter Annum 1345. *Modoëtienses* Annales lucubratos diximus, idem sigillum profert *cap.* 32. *lib.* 1. cum his verbis: *Legitur, quod Imperator instituit, & ordinavit Communi Modoëtiæ infra designatum sigillum.* In eo vero sigillo Corona se offert cum radiis liliorum instar, quibus *Gallici* Reges stemma suum insigniunt. Circum sculpta leguntur hæc verba: *Est sedes Italiæ Regni Modoetia magni. Sigillum Communis Modoëtiæ.* Quamobrem arbitror, non defore, qui prudenter censeant, aliam ab antiqua nunc esse Coronam ferream, quippe forma adeo ab illa differt. Piam vero conjecturam exposuit *Puricellus*, quum *num.* 71. *Monum. Basil. Ambr.* sinistrum Tribunæ, ut vocant, latus explicans, S. *Ambrosium* Corona ferrea exornatum inspici illic suspicatus est. Formam Coronæ illius & ego admotis scalis exploravi, nimiumque lata visa est, ut cum *Modoëtiensi* Diademate componi possit. Quod reliquum est, prodigiorum testimonio, *Caroli* Archiepiscopi Sancti exemplo, & Emin. Card. *Littæ* suffragio opinionem suam confirmare pergant *Modoëtienses*; nihil enim moror. Hoc pruden-

dentissimis aut *Romanæ*, aut *Mediolanensis* Curiæ judicibus inquirendum, probandumque relinquo. etenim non tam facile aliorum dicta falsi arcessere, aut approbare consuevi. Certe sapientes viros novi, quibus hæc argumenta aut spuria, aut suspecta videntur. Neque enim S. *Carolus*, ajunt isti, ullam de sacro Clavo *Modoetiensi* memoriam reliquit in libro Visitationum Basilicæ illius, quum tamen S. Antistite nemo studiosior sacrarum Reliquiarum cultor esset, atque illustrator. Coronam vero ferream inter pretiosiora Sanctuarii pignora collocasset, quod tamen non præstitit. Emin. etiam Cardinalis *Federicus Borromæus*, visitato *Modoetiensi* templo, Coronæ ferreæ mentionem in librum Visitationum intulit, sed sacrum Clavum ibi adservari numquam memoravit, & Diadema rebus tantum Thesauri pretiosis, non sacris Reliquiis, rebusque cultu dignis accensuit. Anno item 1651. Reverendissimi Vicarii Capitularis *Matthæi* decreto cautum est, ne in Supplicationibus publice gestaretur Corona ferrea. Quin surreptitia partim fuit impetrata ab Eminent. Archiepiscopo *Litta* facultas exponendi Coronam plebis cultui. Hæc aliaque hi longo sermone pertexunt, quibus tamen abstinere in præsentia volo, ne longior sim, quam præfinita brevitas ferat. Atque his hactenus visis, *Rubine* doctissime, etiamsi pauca quædam omittantur nobis faventia, minime defuturos reor, quibus *Modoetiensis* Coronæ sanctitas suspecta, aut saltem quod mihi explorandum proposueram, difficilis probatu videatur. Quod si hoc obtinuerimus, incertamque saltem esse *Modoetiensis* Coronæ sanctitatem pro-

A baverimus, quis illam cultu, publicaque veneratione dignam arbitretur? *Incertæ Sanctorum Reliquiæ non debent cultui exponi*, sententia est Eminentissimi Cardinalis *Laurentii* de *Laurea* in Epitome Canonum, imo *Gregorii* M. Pontificis in *Lib.* XII. *Epist.* 31. *Interrog.* 9. Enimvero quum res religionis agitur, non minoris est periculi, omnibus vulgi, Scriptorumque rumoribus fidem indiscriminatim habere, quam omnibus denegare. Hoc temeritatis, illud ignorantiæ est, cavendumque est, ne dum facile incertis credimus, certis nimia credulitate fidem adimamus. Neque vero his dictis *Modoetiensium* caussam aliqua ex parte

B labefactari cupio, quin te, Lectoresque meos luculentum de Corona ferrea Commentarium expectare jubeo, cujus mihi dudum spem fecit Clarissimus vir *Petrus Paulus Boscha* Archipresbyter *Modoetiensis*. Quid vero ab hujus eruditione, atque eloquentia nobis non spondeamus, quum is tum in Basilicæ suæ antiquitatibus sit versatissimus, tum in Ecclesiasticarum rerum peritia eximium apud eruditos locum occuparit? Certe longe felicius, atque fidelius, quam *Bartholomæus Zucchius*, munere suo defungetur vir sapiens, & forsan ita difficultatibus, quibus ferreum Diade-

C ma obsidetur, occurret, ut nullam ambigendi de ejus sanctitate caussam relinquat. Nos interea prudentissima *Mediolanensium* Archiepiscoporum judicia deosculemur, præceptique illius perpetuo memores simus, quod in *Epistola* I. ad *Thessalon. cap.* 5. Paulus promulgavit inquiens: πάντα δοκιμάζοντες, τὸ καλὸν κατέχετε. *Omnia examinantes, quod bonum est, tenete.*

LAUS DEO, ET BEATÆ MARIÆ VIRGINI.

INDEX
RERUM PRÆCIPUARUM,
Quæ in hoc Commentario continentur.

A.

B.

Dia-

FINIS.



JUSTI FONTANINI

A Cubiculo honorario Sanctissimi Domini Nostri CLEMENTIS PAPÆ XI.

DISSERTATIO DE CORONA FERREA LANGOBARDORUM.

Honoranda est semper antiquitas.

S. Leo Magnus Epist. X. alias LXXXIX. cap. 9.

Editio tertia aucta & recognita.



LUGDUNI BATAVORUM,

Sumptibus PETRI VANDER Aa,

Bibliopolæ, & Typographi Academiæ atque Civitatis.


Corona Ferrea
ex archetypo.

AD SACRAM
CONGREGATIONEM RITIBUS ECCLESIÆ CATHOLICÆ
Examinandis præpositam.

Archipresbyter, Canonici duodeviginti, & omnis Clerus insignis Collegii & regiæ Basilicæ Præcursoris, Præfecti fabricæ, & Magistratus cum universo populo Modoctiæ. *

* Monza.


NTER magna nec pauca infortunia, quæ nos variis tempestatibus afflixerunt, EMINENTISSIMI & REVERENDISSIMI in CHRISTO PATRES, certe maximum reputavimus, quod Coronæ ferreæ ex Domini Clavo constructæ sanctitatem, & cultum ante Beatum *Carolum*, ab ipso *Carolo*, & post *Carolum* probatum, exploratumque, nobis eripere postremis hisce annis tentavit. Sed ubi in sinum optimæ matris Apostolicæ Sedis confugere licuit, ut ejus judicium falli nescium religio nostra subiret, id summæ felicitati nostræ statim adscripsimus, rati nihil optatius nobis unquam accidere posse, quam si Dominici Clavi thesaurus post sæculorum memoriam expenderetur ab illa ipsa Apostolica Sede, quæ eum nobis per Magnum *Gregorium* largita est, quemque multi Pontifices & Legati quoque Apostolicæ Sedis, præter *Mediolanenses* metropolitas, identidem commendarunt. Hæc & alia plura in hoc libello, quem, ad genua vestra obsequentissime provoluti, vobis offerimus, comprehensa, eademque veterrima traditione, Theologorum & Historicorum auctoritate, prodigiis etiam & miraculis confirmata certos nos reddunt, antiquissimam fidem nostram, ut igne aurum, à vobis, sapientissimi PATRES, agnitum iri; unde

nos imposterum de religione propria & majorum securi, ubi opus fuerit, alacriter illud *Augustini* ex *libro* II. *cap.* CIII. operis imperfecti contra *Julianum* proferre possimus: *quid adhuc quæris examen, quod jam factum est apud* APOSTOLICAM SEDEM?

LECTORI

S. P. D.

PETRUS VANDER AA.

QUAMVIS *hæc Illustrissimi & Reverendissimi* JUSTI FONTANINI, *Viri de Ecclesia & Republica Literaria optime meriti, Dissertatio de* Corona Ferrea Langobardorum, *haud ita pridem, nimirum* Lipsiæ *Anno M DCC XIX apud* Mauritium Georgium Weidmannum, *quam tamen Editionem non secuti sumus, sit repetita: attamen operæ pretium duximus, eam denuo, tanquam rem, quæ habet quid quæstionis, & ideo rerum Ecclesiasticarum secularium que Studiosis cognitu necessariam, typis mandare. Ratio autem quare vestigia Editionis primæ* Romanæ *apud* Franciscum Gonzagam *Anno M. D. CC. XVII. impressæ incesserimus, fuit, quod hæc ab Illustrissimo auctore ipso, ob alia ingenii sui illustria monumenta orbi literato notissimo, imprimis autem mihi, ob beneficia ex singulari sua benevolentia, erogando & communicando tum edita tum inedita exemplaria, ad* Thesaurum Antiquitatum & Historiarum Italiæ &c. *facientia, in me collata, submisso meo rogatu nonsolum sit recognita, sed multis quoque in locis majorem in modum aucta. Qua omnem auctor nobis occasionem, operam & studium nostrum in edendis ejusmodi operibus præstandi solitum, præcidit. Verum ut Dissertatio hæc satis accurate in lucem prodiret, quantum potuimus, vigilavimus; nomina quoque propria Characteribus Cursivis (si ita loqui liceat) ut in evolvendo lectori subveniremus, excudi curavimus, & ut majori ex usu esset, paginas antedictæ Editionis* Romanæ *ad oram nostræ adjecimus. His ut cum cæteris, Deo juvante, fruaris, ex animo precamur. Vale faveque*

IMPRIMATUR.

Si videbitur Reverendiss. Patri Magistro Sacri Palatii Apostolici.

N. Card. Caracciolus Pro-Vicarius.

ADPROBATIONES.

I.

DIssertationem *de Corona ferrea*, stilo nitido, acri judicio, exactoque criterio ab Auctore, tot omnigenæ eruditionis monimentis in lucem editis, de Ecclesia & Republica literaria optime merito, ob idque longe, lateque notissimo, exaratam, a me magna animi jucunditate diligenter, de mandato Reverendissimi Patris F. Gregorii Selleri Magistri Sacri Palatii Apostolici, perlectam, prælo dignissimam censeo.

Ex Conventu Sanctæ Mariæ super Minervam die 30. Martii 1717.

Fr. A. Guilelmus Molus Sacræ Theologiæ Magister & Procurator generalis Ordinis Prædicatorum.

II. Au-

II.

Auctoritate Reverendissimi Patris F. Gregorii Selleri, Magistri Sacri Palatii Apostolici, perlegi non sine magna animi voluptate luculentum, & omnigena eruditione refertum opus, cui titulus: *Justi Fontanini à Cubiculo honorario SS. Domini nostri Clementis Papæ XI. Dissertatio de Corona ferrea Langobardorum.* In eo clarissimus Auctor, & ob alia ingenii sui illustria monumenta Orbi literario notissimus, id quod probandum susceperat, nempe ferream Coronam, Modoetiæ in Thesauro S. Johannis Baptistæ reverenter ab antiquissimo tempore asservatam, uno è sacratissimis Clavis Dominicæ Crucis insigniri; eamque ipsam esse, qua primum Italiæ Reges, ac postmodum Romani Imperatores, quandocunque in Reges Italiæ inaugurabantur, uti semper consueverunt; certissimis documentis, & gravissimis rationum momentis evincit; disjectaque omnis dubitationis caligine, quam huic veritati seu sequioris ævi scriptorum incuria, seu invalescens nostro tempore perversus quidam genius pervetusta quæque temere inficiandi, obducere potuit, eximium hujusce Coronæ decus nativo splendori restituit. Quamobrem cum tota Dissertatio neque doctrinæ Ecclesiæ, neque bonis moribus adversetur, imo pietatis & veritatis studiosis futura sit maxime utilis, eam dignissimam censeo, ut typis vulgetur.

Romæ die 12. Martii 1717.

Thomas Montecatinus J. C.

IMPRIMATUR.

Fr. Gregorius Selleri Ordinis Prædicatorum Sacri Apostolici Palatii Magister.

SINGULORUM CAPITUM BREVIARIA.

F I N I S.



JUSTI

1 # JUSTI FONTANINI,
DE
CORONA FERREA
DISSERTATIO.

Caput I.

Lis de ferreo Domini clavo Coronæ aureæ intexto Modoetienſibus *excitata.* Chriſtus *Dominus quatuor Clavis crucifixus eſt. Horum unus in circulum verſus primum diademati ſeu galeæ* Conſtantinianæ, *& poſtmodum Coronæ aureæ Regum* Italicorum *inſertus. Quid ceteris factum. Auctores explicantur & in concordiam rediguntur. Quidam errores caſtigati.*

Non ita dudum magnis animorum
contentionibus cœpit in con-
troverſiam vocari, an *Corona*
Ferrea, quæ auro gemmiſque or-
nata in ſacrario inſignis Baſili-
cæ Sancti *Jo. Baptiſtæ* opidi
Modoetiæ in *Inſubribus* ab vetu-
ſtiſſimis temporibus magna cum religione, tan-
quam celeberrimum ſacræ & civilis *Italorum* glo-
riæ monumentum ſervatur, uno reapſe ex Domi-
nicis clavis, antiquitus in rotundam laminam
verſo, confecta fuerit, ideoque cum ceteris San-
ctorum lipſanis claudi, & Chriſti fidelium obſe-
quiis identidem exponi debeat, quemadmodum
Modoetienſes a majoribus ſuis jure ac merito fa-
ctum fuiſſe contendunt. Hac de re, jampridem
ad ſacram ritibus Eccleſiæ Catholicæ examinan-
dis præpoſitam Congregationem perducta, ultro
2 citroque varia ſcripta prodierunt præter Animad-
verſiones, quas Illuſtriſſimus & Reverendiſſimus
Promotor Fidei, *Proſper* ex *Comitibus Lamberti-
nis*, pro munere ſuo edidit, uberrimas illas qui-
dem & oppido egregias. Ex ceteris autem ſcri-
ptis non obſcure colligitur, ætate noſtra quoſ-
piam ex *Mediolanenſi* florentiſſima urbe proximis
Modoetienſibus litem ſagaciter intentandam curaſ-
ſe, quippe qui ægre ferre viderentur, opidum
illud ſeu mavis opidulum, ſi cum *Mediolano*
comparetur, in cujus parœcia urbana ad deci-
mum inde lapidem ſitum eſt, nominis ſui & ſa-
crorum pignorum claritate, quam frequentia &
amplitudine illuſtrius, cum tanta urbe, Domi-
nici clavi theſauro certare. *Mediolanenſes* enim
ſimili clavo pariter gloriari compertum eſt. Huc
appoſite congruit quod Tacitus *lib.* 1. *Hiſtoriarum
cap.* 65. de honore a *Galba* in *Viennenſes* collato
literis prodidit, hunc eundem honorem ſcilicet
Lugdunenſium finitimorum invidiam in eos exci-
taviſſe. Verba Hiſtorici hæc ſunt: *multus contra
in Viennenſes honor, unde æmulatio & invidia, &
uno amne diſcretis connexum odium.* Si hæc inter
tantas colonias, quanto magis inter principem
urbem & exiguum opidum, *uno amne* Lambro
diſcretum! Rem tamen hic prorſus novam a no-
bis non pandi, ſed bene vetuſtam, poſtmodum
apparebit.

§. 2. Quandoquidem a ſpectatiſſimis viris coti-
diano pene convicio interpellari me contigit, ut
A ipſe meam de hac diſceptatione qualemcumque
ſententiam proferrem, forenſibus argumentis &
ſcholaſticis probationibus prætermiſſis, quibus
chartas typis editas ſcatere video, rei veritatem
& factum hiſtoricum, ſi fieri poterit, ex amba-
gibus & non modicis tenebris, quibus fortaſſe
involvitur, in lucem trahere conabor, non ani-
mo certandi, ſed quo Eminentiſſimorum judicum
ſapientia & perſpicacia de univerſa quæſtione fa-
cilius decernere valeat. Non is tamen ego ſum,
qui mathematicis demonſtrationibus rem confe-
ctum me eſſe profitear, quas in hujuſmodi quæ- 3
ſtionibus nemo prudens ab ullo requirit: nec ſane
requiri opus eſt, teſte Jo. Ferrando in *Diſquiſitio-
B ne Reliquiaria lib.* 1. *cap.* 12. *Artic.* 1. *Sect.* 1. *pag.*
279. nam *conſtans fama vetuſque traditio potius,
quam ſcripta* ſufficere exiſtimantur a magno *Ba-
ronio* A. D. 637. §. 1. At vero *conſtans fama* no-
bis non deeſt, nec *vetus traditio.* Nec etiam
ſcripta deerunt, eaque haud levibus, ut puto,
argumentis & rationibus confirmata. Tantum
vero abeſt, ut hac Diſſertatione mea, quæcum-
que ea futura ſit, ampliſſimis *Mediolanenſium* ho-
noribus quicquam detractum velim, ut contra
inter univerſos *Italiæ* populos tum ſacrarum, tum
civilium rerum faſtigio illos excellere non diffi-
tear, & eorum non paucos egregios viros mihi
C ſtricto neceſſitudinis vinculo conjunctiſſimos ha-
beam. Immo ex hac ipſa Diſſertatione eorum
gloriam augeri conſtabit, poſtquam *Mediolanen-
ſem* Metropolitam vertici Regum *Italiæ* ab ex-
tremis uſque temporibus ferream Coronam impo-
ſuiſſe oſtenderimus.

§. 3. Ferreos clavos, quibus Chriſtus Domi-
nus à *Judæis* Cruci infixus eſt, nec plures quam
numero quatuor, nec pauciores quam tres exſti-
tiſſe, omnes conveniunt. Quaternarium vero
numerum, ſcriptorum veterum auctoritate, ar-
gumentorum pondere, & univerſæ propemodum
antiquitatis conſenſu fulciri, una eſt ſententia vi-
rorum illuſtrium, qui hanc ſpartam accuratius
D ornarunt, uti eſt Franciſcus Collius *lib.* III. *cap.*
I. *de Sanguine Chriſti*, Cornelius Curtius *cap.* 4.
de Clavis Dominicis, Jacobus Boſius in *Cruce
triumphanti lib.* 1. *cap.* 15. Jacobus Gretſerus *lib.*
I. *de Cruce cap.* 20. & 93. & nuperrime Philip-
pus Bonarota ad *Diptychon Rambonenſe Obſerva-
tionum ſuarum pag.* 263. Idem ſentiunt Wilhel-
mus Lindanus Ruræmundenſis Epiſcopus in *Pa-
noplia Fidei lib.* IV. *cap.* 97. *pag.* 467. editionis po-
ſtremæ *Colonienſis* anni 1575. apud *Maternum
Cholinum*, & Franciſcus Cardinalis Toletus in
Commentariis in Joan. cap. 19. *annotat.* XIV. *pag.* 4
466. editionis *Romanæ.* Ad hæc Sancta Brigit-
ta *Revelationum lib.* 1. *cap.* 10. *lib.* IV. *cap.* 70. &
E *lib.* VIII. *cap.* 15. ſeque in hanc ſententiam pro-
niorem eſſe ait Juſtus Lipſius in *notis ad librum* II.
de Cruce cap. 9. His ſi addantur quæ Joſephus

Scaliger animadvertit in *Chronicon Eusebii pag.* 117. editionis secundæ res nulla difficultate laborare videbitur. Plures alios advocarem ad partes, si opus foret. Sed præterire non debeo, quaternarii clavorum numeri sententiam ab *Innocentio III.* Summo Pontifice comprobari in *Sermone* 1. *de uno Martyre tomo* 1. *operum pag.* 171. editionis *Coloniensis* apud *Cholinum* anni 1575. cui quidem sententiæ quatuor ab hinc sæculis sine piaculo inter Catholicos adversari non licuit. Id habemus ex Luca Tudensi *lib.* II. *cap.* 11. *contra Albigenses*, ubi acriter in eos invehitur, qui Christum Dominum tribus clavis crucifixum repræsentabant. Verba *Lucæ* huc adferam ex tomo XXV. Bibliothecæ PP. Lugdunensis pag. 224. QUATUOR, inquit, *clavos in Domini corpore fuisse fixos magnus ille Dei Vicarius, Ecclesiæ doctor, & hæresium persecutor Innocentius III. testatur dicens: fuerunt in Passione Domini* QUATUOR *clavi, quibus manus fixæ sunt & pedes affixi. Et post pauca: duos, inquit, pedes & duas manus* QUATUOR *clavis debet configere Christianus. Quid hac auctoritate clarius? Quid his verbis verius, quæ a throno Dei, hoc est a Romana Ecclesia per os sacrum cunctorum patris, Innocentii, exierunt? Non est jam quod contradicat Catholicus. Non est quod contra sentire debeat Christianus. Etenim quæcunque a Romano Pontifice catholice proferuntur, sicut divina præcepta servanda sunt a Fidelibus.* Baronius utramque sententiam his verbis complexus est A. D. 34. §. 114. *de Christo Domino antiquiores imagines quatuor ipsum affixum clavis repræsentant, nempe seorsum singulis pedibus singulis affixis clavis. Sed aliam sententiam de tribus clavis recentior probavit usus.* Ita est. Huic sententiæ recentior usus tantum adstipulatur.

5 §. 4. His non frustra à nobis præmissis, variam clavorum fortunam examinemus. Sanctus Ambrosius in *oratione de obitu Theodosii Magni*, scripta A. D. 395. §. 47. *tomo* II. operum editionis novæ *pag.* 1211. de clavis à Sancta *Helena Hierosolymæ* inventis hæc habet: *quæsivit clavos, quibus crucifixus est Dominus, & invenit. De* UNO *clavo frenos fieri præcepit, de altero diadema intexuit* (nempe intus texuit) *Unum ad decorem, alterum ad devotionem vertit.* Et paulo post: *misit itaque filio Constantino diadema, gemmis insignitum: quas pretiosior ferro, innexas, Crucis redemptionis divinæ gemma connecteret. Misit & frenum. Utroque usus Constantinus.* Mox vero §. 48. *recte in capite clavus, ut ubi sensus est, ibi sit præsidium. In vertice* CORONA, *in manibus habena.* CORONA *de cruce* (id est de clavo crucis) *ut fides luceat:* HABENA *quoque de cruce, ut potestas regat.* Libuit longiusculum *Ambrosii* testimonium recitare, ut diadema ab oratore sanctissimo pro *Corona* diserte sumtum patefieret. Quare vox *diadematis* ab *Ambrosio* usurpata leve est argumentum adversus *Coronam Ferream* Modoetiensem. Si enim clavus in circulum seu rotundam laminam versus, & coronæ Imperiali ab *Helena* intextus, vertici *Constantiniano* aptari potuit, cur hinc laminam ferream Coronæ *Modoetiensi* Regum *Italicorum* insertam, à Corona seu diademate *Constantiniano*, quæ promiscue usurpavit *Ambrosius*, abhorrere putabimus? Hoc idem ab Helena *gemmis insignitum* testatur *Ambrosius*. Gemmis & auro itidem insignita est Corona *Modoetiensis*. Utraque regiis capitibus cingendis exstructa, ita ut unam ab altera diversam haud temere quispiam existimet.

§. 5. Apud Carolum Cangium in *Historia Byzantina pag.* 17. & 19. nummi aliquot proferuntur, in quibus *Constantini* Augusti caput gemmato *diademate* cinctum conspicitur, *galea* quoque

A gemmis ornata: quibus capitis tegumentis *Coronam* clavo Dominico ab Helena *intextam* denotari arbitramur. *Galeæ* appellationem propterea memoravi, quia *Rufinus*, *Ambrosio* æqualis, pro *diademate* seu *corona*, id nominis usurpavit: qua de re consulendus est Carolus Paschalius in *Coronis lib.* X. *cap.* 13. ubi animadvertit, supremas potestates præter *coronas* pro capitis insigni gestare *galeam* sive cassidem; ut enim *corona* Regi demonstrando est convenientissima; ita *galea* verissimum est signum imperii. Hinc Anonymus in *Panegyrico ad Maximianum & Constantinum Magnum cap.* 6. imaginem B *Flaviæ Maximianæ Faustæ* in palatio *Aquilejensi* pictam memorat, quæ Constantino *galeam auro, gemmisque radiantem* exhibebat. Rufinus porro *lib.* X. *cap.* 8. *Historiæ Ecclesiasticæ*, ad quam scribendam, *Hierosolyma* in *Italiam* redux, quinquennium ab edita Sancti *Ambrosii* oratione, animum adpulit circa A. D. 400. hæc de Dominicis clavis ab *Helena* repertis, literis mandavit: *clavos quoque, quibus corpus Dominicum fuerat affixum, portat ad filium, ex quibus ille frenos composuit, quibus uteretur ad bellum, & ex aliis* GALEAM *nihilominus belli usibus aptam fertur armasse. Helenam* ipsam clavos in C frenum & coronam vertendos curasse tradit *Ambrosius*; *Rufinus Constantino* hoc tribuit: quæ tamen discrepantia verborum, rei & facti veritatem non turbat. Ambrosius *habenam*, ut vidimus, & *frenum* singulari numero postmodum vocat, quod *frenos* antea vocaverat: *misit &* FRENUM. Et infra: *quæro, quare sanctum super* FRENUM. *Frenum* quoque habet Cyrillus Alexandrinus *ad cap.* 14. *Zachariæ tomo* III. *operum pag.* 812. editionis *Jo. Auberti*, & Gregorius Turonensis *lib.* 1. *de Gloria martyrum cap.* 6. Ex *Rufino* eadem ferme narrant posteriores Historici, Theodoritus *lib.* 1. *cap.* 18. Socrates *lib.* 1. *cap.* 16. Sozomenus *lib.* II. *cap.* 1. D Cassiodorus *lib.* II. *cap.* 18. Paulus Diaconus *in Historia Miscella lib.* X. *pag.* 317. editionis *Henrici Canisii*, Theophanes in *Chronographia pag.* 21. editionis regiæ, & Nicephorus Callistus *lib.* VIII. *cap.* 29. Sententia *Rufini* ubi *aliis clavis*, numero multitudinis usurpato, *Helenam* Constantini *galeam* armasse innuit, verbis *Ambrosii* explicanda est, qui de *uno* tantum loquitur. Neque alias facile credimus, clavos ad unum omnes in *freni & galeæ* structuram cessisse, ita ut ex iis nullus reliquus fuerit. Rectius cum Sancto *Ambrosio* & cum *Cyrillo unum* clavum, non *duos* cum *Gregorio Turonensi*, sexti E sæculi auctore, in *frenum* transiisse affirmamus; alterum in *coronam*, superne galeatam.

§. 6. Quid reliquis duobus clavis contigerit, idem *Turonensis* exponit: *tertius projectus in fretum* ad sedandas tempestates Adriacas: *quartum adserunt esse defixum in capite statuæ Constantini*, nempe *Constantinopoli.* Hoc posterius scribit etiam Jo. Zonaras *Annalium lib.* XIII. *cap.* 3. qui tamen utitur multitudinis numero: CLAVIS *quibusdam capiti insertis, qui corpus Domini salutiferæ Cruci affixerant.* Fuit hæc primitus *Apollinis* statua, quam purgavit *Constantinus*, & missis in eam variis reliquiis, de nomine suo appellari jusF sit. Codinus in *Originibus Constantinopolitanis pag.* 23. narrat *infixos capiti aliquot clavos Passionis Christi Dei nostri, ut veluti sol* (Constantinus) *civibus suis præluceret.* Idem tamen Codinus in *Officiis Constantinopolitanis cap.* 15. *pag.* 112. ait, in ejus vertice crucem stetisse, de clavo non loquens. Hæc sunt recentiorum commenta, nam *Socrates*, qui primus omnium de hac statua loquitur, deque parte Dominicæ Crucis in eadem inclusa *lib.* 1. *cap.* 17. de *clavo*, vel *clavis* nihil omnino ait, quanquam de clavis ab *Helena* reper-

pertis & filio traditis mox loquatur. *Georgius Cedrenus*, qui ſtatuam quoque deſcribit *tomo* II. *Hiſtoriarum pag.* 321. editionis regiæ, clavos pariter ſilet. Ad hæc *Nicephorus Calliſtus lib.* VII. *cap.* 49. ſingulatim exponens reliquias ſub illius baſi repoſitas, nullum memorat clavum: nec *lib.*
8 VIII. *cap.* 4. & 29. ubi iterum & tertium de ea ſcribit, quoſque clavos in uſus toties memoratos ad *Conſtantinum* miſſos recenſet. Quare hæc me impellunt, ut doctiſſimo *Gretſero* adhærendum omnino arbitrer, qui *lib.* I. *de Cruce cap.* 93. *pag.* 304. editionis ſecundæ illum tertium clavum non tam *demerſum* in mare, quam *immerſum* exiſtimat, *vix enim*, inquit, *credibile ſit*, *Helenam tanto theſauro & ſolatio tam ſe*, *quam alios penitus privare voluiſſe*. Hoc certe his verbis ſignificari voluit Gregorius Turonenſis: *provida Regina condolens excidia miſerorum*, *unum ex quatuor clavis* DEPONI *jubet in pelago*. De quarto vero clavo ſcribit Gretſerus: *aliis pluribus & antiquioribus magis credendum eſt*, *qui clavum vel in diademate vel in galea ipſius Conſtantini poſitum affirmant*: *etſi fortaſſis Corona ſeu galea coronata ſtatuæ impoſita*, *ad illius*, *quam geſtare ſolebat Imperator*, *ſimilitudinem*, *fuerit efficta*. Ita recte & ſapienter eximius *Gretſerus*, cujus ſententiam amplectitur etiam *Boſius*.

§. 7. Non vero integrum clavum, ſed ejus cuſpidem dumtaxat in Corona galeata incluſam autumat *Boſius pag.* 104. ubi utriuſque imaginem exhibet. Id noſtræ Coronæ ferreæ optime congruit: cujus lamina parva eſt & exigui ponderis. *Theodoritus* id etiam exprimere videtur *lib.* I. *cap.* 18. ſcribens, *Helenam clavorum* PARTEM *galeæ Imperatoris inſeruiſſe*. Reliqua pars *Romæ* ſervatur in Eccleſia Sanctæ Crucis in *Hieruſalem*, laudaturque ab Jo. Cabilunenſi Epiſcopo in *Topographia Sanctorum*, *capite de Reliquiarum locis*, & a Chriſtiano Adrichomio in *Theatro Terræ Sanctæ pag.* 177. Ceteros Domini clavos poſtmodum huc & illuc ejus voluntate diſtractos, integros vel diviſos in variis Chriſtianorum Eccleſiis coli, privata & publica etiam monumenta confirmant, ut infra dicemus. Quare *duos* tantum clavos in *frenum* & *galeam* ſeu *Coronam*, ex *Ambroſio*, transiiſſe cenſemus. Horum priorem hactenus ſervat Eccleſia *Mediolanenſis*, cujus effigiem graphice delineatam vulgavit Andreas Sauſſajus in *Criſi hi-*
9 *ſtorica de bipartito Domini clavo Trevirenſi & Tullenſi pag.* 30. Poſteriorem ſe *Modoetienſes* habere non immerito gloriantur in *Corona ferrea*: quam à multis retro ſæculis capiti Regum *Italiæ* impoſitam fuiſſe, veterum & recentiorum teſtimoniis pro virili noſtra explicabimus. Antequam ulterius progredior, rem nondum ab ullo obſervatam notabo. Dominici *clavi & frenum* A. D. 550. *Conſtantinopoli* adſervabantur; nam in Jure jurando, quo *Vigilius* Pontifex *Juſtiniano* Imperatori ſe tria Capitula damnaturum pollicitus eſt coram *Theodoro* Cæſareæ *Cappadociæ* Epiſcopo, & *Flavio Cethego* Patricio, hæc leguntur in addendis ad Concilium V. Oecumenicum apud Stephanum Baluzium *tomo* I. *Novæ Collectionis pag.* 1544. *juravit Beatiſſimus Papa Vigilius Domino piiſſimo Imperatori in præſentia noſtra*, *id eſt mei Epiſcopi Cæſareæ Cappadociæ Theodori*, *& mei Patricii Cethegi per virtutem* SANCTORUM CLAVORUM, *ex quibus crucifixus eſt Dominus Deus noſter Jeſus Chriſtus*, *& per ſancta quatuor Evangelia*, *ita per iſtam virtutem* SANCTI FRENI *& per iſta ſancta quatuor Evangelia*, *quod cum pietate veſtra uno animo*, *una voluntate*, *hoc velle*, *hoc conari*, *ita agere*, *quantum poſſumus*, *ut iſta tria Capitula*, *id eſt Theodorum Mopſueſtenum cum ſcriptis ſuis*, *& Epiſtolam quæ dicitur Ibæ*, *& Conſcripta Theo-*
A *doreti contra orthodoxam Fidem & contra* XII. *Capitula Sancti Cyrilli dicta condemnentur*, *anathematizentur*, *&c.* Jusjurandum in tabulas relatum eſt *quintodecimo die menſis Auguſti*, *Indictione* XIII. *Imperii Domini Juſtiniani* XXIII. *novies poſt Conſulatum Baſilii* V. C. qui chronologici characteres huic A. D. 550. reſpondent. Quare pretioſiſſima pignora & auro contra æſtimanda poſt hunc annum à *Græcis* ad *Latinos* migrarunt. Id fortaſſe per Magnum *Gregorium* factum eſt, quem *Conſtantinopoli* Apocriſarii munere functum apud *Conſtantinum Tiberium* Auguſtum, ſacris reliquiis ditatum *Romam* rediiſſe obſervat Baronius
B A. D 586. §. 24. Formulas & conſuetudines ju- 10
randi ſuper ſacris pignoribus exhibet Cangii Gloſſarium v. *jurare*. Vide etiam Hieronymum Bignonium in *notis ad Marculfum lib.* I. *cap.* 38. *pag.* 304. editionis *Pariſinæ* anni 1665. & *Theſaurum anecdotorum* nuper editum ab Edmundo Martene *tom.* I. *pag.* 432. 416. 654. & 1036. His adde *Vitam Sancti Meikwerci* ab *Adolpho Overhamo* illuſtratam *cap.* 37. Idem *Vigilius* A. D. 552. in epiſtola encyclica ad univerſam Eccleſiam apud Jacobum Sirmondum *tomo* I. *operum pag.* 805. meminit jurisjurandi quod Judices Imperiales illi
C præſtiterant: *poſito indiculo ſuper altare & cataracta Beati Petri Apoſtoli*, *& ſuper Crucem*, *quæ de ligno paſſionis Domini habet incluſum*, *ſed & ſuper claves Beati Petri Apoſtoli.* Sed ohe! Ad laminam noſtram redeamus.

§. 8. Neque eſt cur *galeæ* & *diadematis* appellationes, ab Eccleſiaſticis Scriptoribus uſurpatas, ſtricto veterum latinorum ſignificatu accipiamus, ut hinc ſuſpicio oriatur quominus Coronæ *Modoetienſi* indicandæ aptari poſſe exiſtimentur. Non enim clavum ferreum in *galeam* ſeu *diadema* aut *Coronam* immutatum, aut integrum illuc infixum ſcriptores jam laudati memoriæ tradiderunt, ſed ipſi *galeæ* ſeu *diademati intextum*, nem-
D pe interius poſitum, ſeu circumductum: quod fieri non potuit niſi in circulum & laminam converteretur. Hinc *Ambroſius* ait, Domini clavum *Conſtantini* diademati *intextum*, Rufinus galeam *armaſſe*, Theodoritus galeæ *inſertum*, Gregorius Turonenſis in *lib.* I. *cap.* 6. *de Gloria martyrum*, galeam *coronaſſe*, Caſſiodorus & Paullus Diaconus in *galeam immiſſum* vel *miſſum*. Quare non video, cur clavus, qui in laminam verſus, diademati ſeu Coronæ olim *intextus* fuerat: quique galeam *armaverat*, ſeu *coronaverat*, eique *inſertus* vel in eam *miſſus* fuerat, Coronæ Regum *Italiæ* itidem *intexi*, eandem *armare*, ipſique *in-*
E *ſeri*, & in eam *mitti* poſtmodum non potuerit. Cur autem clavus freno *inſertus?* Cauſſam reddit Gregorius Turonenſis: *quo facilius*, *ſi adverſæ gentes reſtitiſſent Principi*, *hac virtute fugarentur*; *&* Nicephorus Calliſtus *lib.* VIII. *cap.* 29. *ut in certaminibus tutus à vulneribus*, *illæſuſque maneret.* Qui vero ſibi perſuaderi non poſſe vulgarunt, ſacrum Dominicæ mortis inſtrumentum ignibus tradi, malleis attenuari, lima atteri potuiſſe, ut inde ferrea lamina efformaretur, hi utique nec ſibi perſuadebunt, alterum ejuſdem Dominicæ 11
mortis inſtrumentum in frenum equi *Conſtantinia-*
F *ni* fabrilibus malleis converſum fuiſſe: quod tamen veteres Eccleſiæ Patres & Hiſtorici nobis teſtantur. Atqui A. D. 1649. clavus *Mediolanenſis* lima attritus eſt juſſu Archiepiſcopi & Cardinalis *Cæſaris Montii*, ut illæ ſacri pignoris raſuræ dono darentur *Mariæ* Auſtriacæ Reginæ in *Hiſpanias* proficiſcenti. Fruſtra quoque ad evertendam Coronam *Modoetienſem*, non jam galeatam, ſed ſuperne vacuam, viri docti ad Coronam radiatam, in aliquot nummis *Conſtantinianis* expreſſam, confugiunt, quum, præterquam

quod de solo *circulo ferreo*, in Corona aurea inclusо jam disputamus, Còrona *Modoetiensis*, eundem circulum ferreum complectens, illarum generis sit, quæ media ætate Regum capita circumdederunt. Quamobrem clavus, qui *Constantini* Coronæ primum *intextus* fuit, quique ejus galeam *armavit*, tandem Coronæ Modoetiensi *intexi*, & eandem *armare*, sive interius cingere nullo negotio potuit. Errat enim Paschalius in *Coronis lib.* X. *cap.* 7. ubi *laminam ferream in summitate* Coronæ aureæ statuit, quæ vere est in interiori ambitu. Id vero hausit *Paschalius* ex Pontificali *Romano* cura *Augustini* Patricii, sub *Innocentio VIII.* Cæremoniarum Magistri, edito & emendato: qui eundem errorem inseruit etiam Cæremoniali *Romano* per Christophorum Marcellum vulgato *lib.* I. *Sect.* V. *cap. ultimo.* In Glossam *lib.* II. *Clement. Tit.* IX. C. *de Jurejurando* mendum irrepsit, ubi Corona *argentea* Aquisgranensis, vocatur *ferrea*; Modoetiensis autem, *argentea*; quum illa *argentea*, hæc *ferrea* dici debuisset. Similis error Annales *Henrici Rebdorffii* occupavit A. D. 1355. pag. 76. editionis *Christophori Gewoldi*, ubi *Carolus IV. Mediolani* secunda Corona *argentea* traditur coronatus.

12 CAPUT II.

Basilica Sancti Jo. Baptistæ Modoetiæ *a* Theodelinda *constructa, & ex more veterum Christianorum multis Sanctorum reliquiis ditata. Has* Gregorius *Magnus illuc transmisit. Ejusdem Pontificis liberalitas erga principes viros in donandis sacris pignoribus. Corona ferrea bis adnumeratur: quam ex Domini clavo confectam levibus argumentis negatur.*

Jam de Corona ferrea, in Basilicam Sancti *Jo. Baptistæ Modoetiam* translata, sermonem instituamus. Hanc pietatis ergo exstruendam curaverat *Theodelinda*, ex *Garibaldo* Rege *Bavariæ* progenita, quæ primum *Authari*, deinde *Agilulfo Langobardorum* Regibus nupsit. Paullus Diaconus in *Historia suæ gentis lib.* IV. *cap.* 22. rem narrat his verbis: *Theodelinda Regina Basilicam Beati Jo Baptistæ, quam in Modicia* (sive *Modoetia*) *construxerat: qui locus supra Mediolanum duodecim* (nunc X.) *millibus abest, dedicavit,* MULTISQUE ORNAMENTIS *auri, argentique decoravit, prædiisque sufficienter ditavit.* Addit Paullus, *Theodericum* Regem *Gothorum* pro tempore æstivo illic prætorium suum condidisse: in quo plurimum aucto & ad formam splendidæ regiæ ab se nobilitato, *Theodelinda* ex Rege *Agilulfo* A. D. 603. peperit *Adalwaldum*, ut idem *Paullus* infra testatur *cap.* 26. Hæc Basilica propter Sanctorum pignora & cultum *Jo. Baptistæ* postmodum habita est tanquam Palladium, ut sic loquar, sive *Oraculum* gentis *Langobardorum*, teste *Paullo lib.* V. *cap.* 6. Cui enim urbi tunc aderant sacra lipsana, eam præ ceteris Deo caram, tu-
13 tam, locupletem, fortunatamque, & contra visibilium & invisibilium hostium insidias defendi, majores nostri, probe erga pietatem affecti, censuerunt; quippe qui recte facere, quam contentiose de rebus sacris disputare prius ducerent. Hoc post alios adstruit Prudentius in *Hymno* I. *de Coronis*, *Calagurritanos* martyres ita laudans v. 4. & 115.

Pollet hoc felix per orbem terra Ibera stemmate,
Hic locus dignus tenendis ossibus visus Deo,
Qui beatorum pudicus esset hospes corporum.
Hoc bonum Salvator ipse, quo fruamur, præstitit,
Martyrum quum membra nostro consecravit OPIDO,
SOSPITANT *quæ nunc* COLONOS, *quos Iberus alluit.*

A Magnus *Paulinus Nolanus* poemate XXVII. alias XXVI. rem pariter ita explicat, de *Constantino* Augusto loquens:

Nam Constantinus proprii dum conderet urbem
Nominis, & primus Romano in nomine Regum
Christicolam gereret, divinum mente recepit
Consilium, ut quoniam Romanæ mœnibus urbis
Æmula magnificis sequeretur dotibus urbem,
Ut sua Apostolicis MUNIRET *mœnia lætus*
Corporibus, Tunc Andream divexit Achivis,
Timotheumque Asia. Geminis ita TURRIBUS *exstat*
Costantinopolis magnæ caput æmula Romæ,
B *Verius hoc similis Romanis culmine muris,*
Quod Petrum, Paulumque pari Deus ambitione
Compensavit ei, meruit quia sumere Pauli
Discipulum cum fratre Petri:

nempe *Timotheum* & *Andream.* Pari etiam modo *Atto* proavus magnæ Comitissæ *Mathildis* arcem *Canossam* sacris Reliquiis munivit apud *Domnizonem lib.* I. *cap.* 2. ubi arx ipsa sic loquitur:

Artubus ex sacris decoravit me, velut ARMIS.
Rex quidam donat sibi Victoremque, Coronam,
Pœnam cervicis nam pro diademate cœli 14
Sustinuit miles Victor sanctissimus iste;
Sancta fuit lota secumque cruore Corona.
C *Duxit hic hos Atto. Multos alios quoque sanctos,*
Relliquias alias dedit illi Brixia magna

Piam hanc & sanctissimam veterum fidem clare nobis enarrat Theofridus Abbas *in Sermone* I. *de Reliquiis tomo* XII. Bibliothecæ PP. *Lugdunensis* pag. 418. cujus sententiam, etsi verbis non brevissimis comprehensam, operæ pretium tamen erit, integram, quatenus huc facit, exscribere: *Deus has* (Reliquias) *singulis provinciarum & civitatum populis dedit, ut, dum importunis urgentur incursibus hostium visibilium & invisibilium, per harum* DEFENSENTUR *meritum. Rex enim quilibet urbis alicujus defensurus mœnia, quanto audaciora* D *& plura hostium comperit esse agmina; tanto fortiora & numerosiora in munitionibus militum opponit pectora. Sic & Deus noster videns hostium multitudinem per totum volitare aerem, & pugnam adversus adoptionis suæ filios struere, humanæ miseriæ misericorditer consulit, & multiplicatis super arcanam patrociniis, civitatem suam, idest Ecclesiam, custodit & protegit, unicuique locorum, sicut & huic nostro* ABUNDE *magnas* SANCTORUM RELIQUIAS *accommodat, quatenus dum ab indigenis digne & familiarius honorantur, iidem indigenæ earum perpetua* DEFENSIONE *firmentur.* Hæc omnia illi fidei innituntur, quam Gregorius Nazianzenus E in *oratione* I. *contra Julianum Apostatam tomo* I. *operum pag.* 77. editionis *Friderici Morelli*, de Sanctorum martyrum lipsanis profitetur, *quorum*, inquit, *vel sola corpora idem possunt quod animæ sanctæ sive manibus contrectentur, sive honorentur.* Rideant hæc & irrideant qui omnia rident. Majoribus nostris, antique bonis, certum fuit probatissimis vestigiis insistere. Quonam vero sanctiori pignore, quam clavo Dominico, *Theodelinda* regiam suam *Modoetiensem* mu- 15
nire poterat? Hic porro Clavus inter *Modoetiensis* Basilicæ sacras Reliquias, & a *Paullo* Diacono memorata *ornamenta auri*, quibus per eandem F Reginam ditata est, eminet sub cognomento *Coronæ ferreæ:* quæ tamen utrum una cum *freno* ab *Ambrosianis* usque temporibus apud *Insubres* extiterit, ut quibusdam infimæ ætatis *Mediolanensium* Historicis visum est, a me post allatum *Vigilii* Pontificis jusjurandum, nullo pacto in disputationem vocabitur.

§. 2. Sententia illa, quod Sanctus Pontifex *Gregorius* Magnus hanc eandem Coronam cum aliis sacris cimeliis *Modoetiam* miserit, uti a multis

tis retro temporibus fert constans municipum persuasio, inniti forsitan posset ejusdem Pontificis epistolæ XII. alias VII. lib. XIV. alias XII. Præter novum Epistolarum ordinem, qui mihi alias parum arridet, vulgatum & veterem innuo, ne quemquam invitus fallam. Ibi ergo *Gregorius* sic *Theodelindam* alloquitur: *excellentissimo autem filio nostro Adalwaldo Regi transmittere phylacteria curavimus, idest Crucem cum ligno Sanctæ Crucis Domini.* Particula *idest* hoc loco eandem vim habet ac *vel*, quæ in medii ævi scriptoribus pro copula & sæpenumero accipi solet, ex *Cangio* in Glossario: ex quo pariter discimus, *phylacteria* apud Catholicos fuisse *arculas* seu *thecas*, in quibus sacræ Reliquiæ recondebantur. Hac de re videatur Hugo Menardus in *notis ad Concordiam Regularum Sancti Benedicti Anianensis pag.* 125. Dum *phylacteria*, à *Cruce* distincta, multitudinis numero *Gregorius* usurpat, singulis Reliquiis nominatim haudquaquam expressis, non unam, sed plures se ejusmodi *arculas* seu *thecas* ad Reginam & parvulum Regem misisse significat: in quarum aliqua sacri Clavi laminam ferream exstitisse non abludit a vero. Ad hæc, *Gregorium* alia etiam sacra lipsana ad *Theodelindam* curasse certissimum est, quanquam in vulgatis ejusdem epistolis de hoc sileatur. Id luculenter evincit Notitia de
16 sacris oleis ab eodem Pontifice per quendam *Johannem* ad illam missis: quæ ex antiquissimo cortice *Modoetiensi* post tot sæcula nuper emersit, legiturque apud Jo. Mabillonium in *Epistola de cultu Sanctorum ignotorum pag.* 120. editionis secundæ, & post *Acta Martyrum Theoderici Ruinarti* pariter editionis II. Periit epistola, qua *Gregorius* isthæc olea ad *Theodelindam* ferenda curavit. Periit fortasse etiam alia, qua Clavi Dominici in Coronam versi munus ad Reginam transmisit, si separatim id contigit. Sed quemadmodum oleorum Notitia post longissimum annorum curriculum novissime emersit, eodem pacto Coronæ ferreæ memoria forte aliquando speciatim emerget secundum illud Horatii *lib.* I. *epist.* VI.

Quicquid sub terra est, in apricum proferet ætas.

Interim in sacello ad lævam altaris majoris Basilicæ *Modoetiensis* etiamnum spectatur egregia in rem nostram pictura A. D. 1444. confecta, ubi arca sacrorum pignorum reserata coram *Theodelinda* & *Adalwaldo* Regibus, *Mediolanensi* Antistite, aliisque Ecclesiæ & aulæ ministris, nonnulli sacra vasa & Crucem manibus gerunt, Sancto *Gregorio* Pontifice *Coronam* regiam præferente, quæ à ferrea non discrepat, quamvis pictor pro sua audendi potestate in ea efformanda ingenio nonnihil indulserit. Nullam porro Coronam per *Gregorium* ad *Theodelindam* missam fuisse legimus præter ferream. Quid clarius ad evincendum A. D. 1444. Coronam *Modoetiensem* inter sacra lipsana publice recensitam? Tempus quidem certe non est antiquissimum, nec tamen hesternum. Quin vero picturæ argumentum ipsa pictura fuerit antiquius, dubitare non licet. Supra eam nuper detectam subsequentes versus leguntur, quibus epocha numeris vulgaribus consignata præfigitur

1444.

Suspice qui transis, ut vivos corpore vultus
Peneque spirantes, & signa simillima verbis.
17 *De Zavatariis hanc ornavere Capellam*
Præter in excelso convexa........

Huic picturæ *Modoetiensi* aliam longe antiquiorem & *Mediolanensem* quidem copulabimus. In odeo Basilicæ *Ambrosianæ* intra posteriorem partem absidis, porphyreticis columnis innixæ, supra aram principem ad lævam opere musivo sæculi IX.
A spectatur simulacrum Sancti *Ambrosii*, cujus vertici manus cœlestis desuper *ferream* Coronam *Modoetiensem* imponit. Hoc videre est in imagine, quam edidit *Jo. Petrus Puricellus* in Monumentis Basilicæ Ambrosianæ pag. 130. Sed ipsummet de ea loquentem audiamus pag. 123. *Archiepiscopi ejus Sancti, quod mireris, caput regia vinctum est Corona: quam illi e vertice pendula supra frontem manus imposuisse videtur: quamque primo statim adspectu, simillimam ego censui* CORONÆ FERREÆ *Modoetiensi, qua Reges Italiæ coronabantur. Hæc autem quum ita se habeant, ecquem alium ego Sanctum esse* B *Archiepiscopum heic existimem, quam Ambrosium, Pontificalibus indumentis amictum? cujus propterea frontem* CORONA *illa* FERREA, *certe propter adnexum Dominicæ Crucis clavum sacra, exornarint, quia saltem per ejus successores Archiepiscopos hoc jam tempore coronari ea Reges Italiæ solerent.* Verbis *Puricelli*, mutam picturam animantibus, supervacaneum puto quicquam adjicere, quum res ipsa per se abunde loquatur. Hæc docent, cautos nos esse debere in rejiciendis sacris pignoribus, diutina fidelium persuasione probatis, nec evidenter apocryphis, quum certas quodammodo probationes, vel antea non observatas, C quibus hodie destituimur, tempus aliquando proferre possit in lucem, ex quo nostræ ætatis præcipuæ litteratorum curæ in illud incumbunt, ut ex tabulariis, carie & denso pulvere obsitis, semesas papyros membranasque, à majoribus nostris ferme neglectas, quanquam servatas, typorum subsidio in apertas luminis oras educant; unde res pridem ignoratas, vel pro falsis aut suspectis habitas, toties illustrari & mirifice vindicari conspeximus. 13 Eruditis notissima loquor, quæ heic singulatim recensere non attinet. Non ignoramus quidem, in operibus vermiculatis *Romæ* adhuc exstantibus Coronam à D manu comprehensam occurrere; sed plerumque frondeam & superne in aëre pendulam, non, ut nostra est, capiti jam aptatam & superimpositam. Hujusmodi patent apud Jo. Ciampinum in *Veteribus monimentis tomo* II. *tabula* XVI. XXIX. XXXII. XXXV. XXXVII. XLVII. LII. LIII. & *tomo* VII. *Junii Bollandiani pag.* 141. Viri docti hanc manum coronamque ad sensum metaphoricum trahunt: quod non diffiteor in musivis *Romanis*; at secus in *Mediolanensi* nostro, quod dispari modo repræsentatur.

§. 3. Verum inde constare putant, *Gregorium* Magnum ad *Theodelindam* Clavi Dominici munus E nequaquam misisse, propterea quod Sanctissimus Pontifex sacrarum Reliquiarum tenax admodum fuerit. Ita quidem coronæ ferreæ censores, qui suam in rem adferunt ex libro IV. alias III. epistolam XXX. ad *Constantinam* Augustam. Huic enim flagitanti caput Sancti *Paulli* Apostoli *Gregorius* nequaquam annuit, sed narratis prodigiis, quæ Apostolorum corpora tangentibus acciderant, Augustam ab hujusmodi postulatione deterret. Verum Pontificem in subjecto argumento dumtaxat loquutum, facile intelligimus; nam præterquam quod Monachi Sancti *Mauri* in notis ad hanc eandem epistolam *tomo* II. *operum pag.* F 709. animadvertunt concessarum ab ipso *Gregorio* reliquiarum exempla non deesse, inter quas *Theodelindæ* concessas adducunt, nos aliunde habemus, eundem Pontificem erga Reges, Reginas Episcopos, aliosque principes viros sacrorum pignorum tenacem haud quaquam fuisse. Hoc ejus epistolas evolventi facile patet. *Lib.* VI. alias V. *epist.* VI. ad *Childebertum* Regem *Francorum* sic scribit: *claves S. Petri, in quibus de vinculis catenarum ejus inclusum est, excellentiæ vestræ direximus.* Epist. L. olim LI. ad *Brunichildem Francorum*

rum Reginam *reliquias Beatorum Petri & Pauli* se misisse testatur. *Lib.* IX. alias VII. *epist.* CXXII. alias CXXVII. ad *Recharedum Wisigothorum* Regem hæc habet in fine : *clavem parvulam, a sacratissimo Beati Petri Apostoli corpore, vobis pro ejus benedictione transmisimus, in qua inest ferrum de catenis ejus inclusum, ut, quod collum illius ad martyrium ligaverat, vestrum ab omnibus peccatis solvat. Crucem quoque dedi latori præsentium, vobis offerendam, in qua lignum Dominicæ Crucis in-*
19 *est, & capilli Beati Jo. Baptistæ.* Ad Ecclesiarum antistites veniamus. *Lib.* II. *epist.* V. alias X. *Sanctuaria*, idest reliquias, mittit ad *Felicem* Episcopum *Messanensem*, & *epist.* XII. alias IX. ad *Castorium Ariminensem.* *Sanctuaria* erant Reliquiæ Sanctorum & earum thecæ, non tantum velamina, martyrum corporibus admota. Audiatur ipse Gregorius *lib.* I. *epist.* LIV. olim LII. ad *Jo. Episcopum Surrentinum : quoniam Savinus Abbas monasterii Sancti Stephani insulæ Capris suggessit nobis, se Sanctæ Agathæ martyris* RELIQUIAS *jam olim apud se habere concessas, & in monasterio suo vult* IPSA SANCTUARIA *collocari.* Sic SANCTUARIA *Reliquiarum Beati Stephani martyris* memorat *lib.* VI. alias V. *epist.* XLV. ad *Leontium Ariminensem :* & *lib.* IX. alias VII. *epist.* XV. olim XII. ad *Chrysanthum Spoletanum*, *reliquias Sanctorum martyrum Hermetis, Hiacynthi & Maximi, &* SANCTUARIA *prædictorum martyrum.* Idem habet *lib.* VI. alias V. *epist.* XXII. ad *Petrum Aleriensem*, & *Lib.* IX. alias VII. *epist.* LXXXV. alias LXXXVI. ad *Fortunatum Neapolitanum.* Alia exempla præsto sunt apud *Cangium* in Glossario.

§. 4. Idem sanctissimus Pontifex *lib.* III. alias II. *epist.* XLVIII. alias XLVII. ad *Columbum Numidiæ* Episcopum ita scribit : *claves Beati Petri, in quibus de catenis ipsius inclusum est, tibimet pro benedictione transmisi. Lib.* I. *epist.* XXVI. alias XXV. ad *Anastasium* Patriarcham *Antiochenum : Petri, Apostoli vobis claves transmisimus, quæ super ægros positæ multis solent miraculis coruscare. Lib.* VI. alias V. *epist.* XLIX. alias L. ad *Palladium Santonensem* Episcopum : *reliquias*, inquit, *Sanctorum Petri & Pauli, necnon Laurentii, atque Pancratii martyrum præbuimus. Lib.* IX. alias VII. *epist.* LXXXVI. alias LXXXVII. ad *Constantium Mediolanensem* metropolitam *reliquias Beati Petri Apostoli & Beatorum Jo. & Pancratii* se misisse significat. *Lib.* XI. alias IX. *epist.* LXIV. alias XXXI. responso IX. ad Sanctum *Augustinum Anglorum*
20 Episcopum & Apostolum perferendas curavit *reliquias Sancti Sixti martyris.*

§. 5. Ab Episcopis ad viros principes descendamus. *Lib.* I. *epist.* XXX. alias XXIX. *Andreæ* viro illustri largitur *sacratissimam clavem, a Sancti Petri Apostoli corpore, & de ejus catenis interius.* Epist. XXXI. alias XXX. Johanni Exconsuli atque Patricio *sacratissimam clavem a Beati Petri Apostolorum principis corpore, quæ super ægros multis solent miraculis coruscare, nam etiam de ejus catenis interius habent. Lib.* III. alias II. epist. XXXIII. Dynamio Patricio Galliarum *crucem parvulam* donat, *cui de catenis Beati Petri* BENEFICIA *sunt inserta. Per quatuor vero in circuitu partes, de Beati Laurentii craticula, in qua perustus est,* BENEFICIA *continentur.* Heic & alibi Reliquiæ dicuntur *beneficia* Sanctorum, quod in maximo beneficio habeantur. Apud Floravantem Martinellum in *Trophæo Crucis*, quod est *Historia Ecclesiæ Sanctæ Mariæ in via lata, pag.* 115. exstat lapis inscriptus anno Mundi 6263. *Indictione octava*, nempe A. D. 755. sub *Stephano II.* Pontifice, ubi sic legitur : *hæc sunt nomina Sanctorum, eorum* (pro *quorum*) BENEFICIA *hic requiescunt*, &c. *Lib.* VII. alias VI. *epist.* XXVI. alias

A XXIII. ad *Theoctistam* Patriciam in fine ait Gregorius : *benedictionem Sancti Petri Apostoli clavem à sacratissimo ejus corpore transmisi :* cujus narrat miraculum. *Epist.* XXVIII. alias XXV. *Theodoro* Medico Imperiali : *benedictionem vero Sancti Petri Apostolorum principis, quem multum diligitis, clavem à sanctissimo ejus corpore vobis transmisimus, in qua ferrum de catenis ejus clausum est. Lib.* VIII. alias VII. *epist.* XXXV. alias XXXIV. *Leontium* Exconsulem sic affatur : *benedictionem vobis Sancti Petri Apostolorum principis, clavem sacratissimi sepulchri ejus, in qua benedictio de catenis ejus est inserta, transmisimus. Lib.* IX. alias VII. *epist.* LII.
B alias LIV. ad *Secundinum* in fine mittit *unam crucem, clavem etiam pro benedictione à sanctissimo cor-* 21
pore Petri Apostolorum principis. Etiam Gregorius Turonensis in *Historia Francorum lib.* X. *cap.* I. testatur reliquias Sanctorum ad se missas fuisse per Magnum *Gregorium.* Consueverunt Summi Pontifices pro ingenti munere de scobe seu *limatura* catenarum Sancti *Petri* mittere ad viros primarios : quæ omnium ferme reliquiarum præstantissima habebatur. Eam in aurea clavi ab altari Sancti *Petri* accepta includebant : hæcque instar illarum efficta erat, quibus claudebatur Confessio principis Apostolorum. Vide *Cangium*
C in Glossario v. *Claves :* & *Junium Bollandianum die* XXIX. *tomo* V. *pag.* 452. 453. & 455. ubi ejusmodi clavium imagines exhibentur. Altari autem Sancti *Petri* suberat ejus sepulcrum, ex Gregorio Turonensi *lib.* I. *de Gloria martyrum cap.* XXVIII. Mirare antiquam majorum nostrorum pietatem, à moribus nostri temporis longe diversam !

§. 6. Pro re nata hæc satis, & fortasse ad fastidium, de liberalitate Magni *Gregorii* in sacris reliquiis largiendis : quod præcipue cum summatibus, christiana pietate excellentibus, vel de Religione alias meritissimis ab eo factum videmus.
D Has egregias animi dotes in *Theodelinda* fulsisse, apud omnes constat, quum gentem *Langobardicam* universam, quorum alii *Ariani*, alii *Ethnici* erant, ad veram religionem cum *Agone*, alias *Agilulfo*, Rege marito perduxerit ; unde non minorem in *Italia* laudem, quam *Clotildis* in *Francia*, *Adilberga* in *Britannia*, *Ingundis* in *Hispania*, consequuta est, judice Carolo Cointio in *Annalibus ecclesiasticis Francorum tomo* II. *A. D.* 590. §. VI. Itaque hac ex parte Clavi Dominici munus *Theodelindæ* factum à Magno *Gregorio*, verisimile omnino videtur. Sacra lipsana, quæ prædiximus, ab eodem Pontifice ad *Theodelin-*
E *dam* pervenisse *constans fama est, & rerum vetustas suadet*, inquit Gretserus in *lib.* I. *de Cruce cap* XX. ex ore socii sui *Julii Nigronii.* In gaza *Modoetiensi* exstat codicis operculum ex auro, ubi hinc & inde legitur hujusmodi inscriptio, a Mabillonio vulgata in *Itinere Italico pag.* 215.

EX . DONIS . DEI . DEDIT 22
THEODELENDA . REG
IN . BASELECA . QVAM . FVN
DAVIT . IN . MODOECIA
IVXTA . PALATIVM . SVVM

§. 7. Hæc quum ita se habeant, post creberrimas illas & miserandas clades, quæ non unam
F *Modoetiam*, sed universos *Insubres*, & *Italiam* omnem toties vastarunt, supervacaneum, ne dicam illiberale, existimo a *Modoetiensibus* æqualium auctorum testimonia postulare, qui diserte testentur ab *Constantino* Magno ad *Gregorium* itidem Magnum, hinc ad Reginam *Theodelindam*, & subinde ad nos, Clavum Dominicum transiisse. Si enim hoc pacto argumentari liceret, continuo actum esset de universis Passionis Dominicæ monumentis, quæ catholici in variis *Euro-*

pæ

pæ basilicis, & potissimum in hac Urbe sancta venerantur. Huc speciatim collineavit *Calvinus* in sarcinatione sua de *Reliquiis*, ubi homo impius explodit omnes Dominicos Clavos, & nominatim *Mediolanensem*. Sed strenue refutatur à Jacobo Gretsero *lib.* I. *de Cruce cap.* XX. & XCIII. Ab aliis enumerandis libenter abstineo, ne odiosi argumenti novitate piorum aures invitus offendam: quas offendi etiam par est, dum *Coronæ ferreæ* cultus, haud sane recens, exploditur. Malumus in rebus etiam undequaque exploratis illud *Baronii A. D.* 326. §. LIV. usurpare: *Fides purgat facinus, quum nemo fidelium ferrum colat, sed Christi potius Passionem veneretur & adoret in ferro*: quæ verba sunt *Baronii*, non *Ambrosii*, ut in Annalibus perperam legitur, errore typographorum, ut puto. Sed *Coronæ ferreæ* præstantiam & antiquitatem examinare pergamus.

23 Caput III.

Num Corona ferrea in declarandis Italiæ *Regibus antiquitus usurpata. Hasta novo Regi* Longobardorum *tradita*, Francis *etiam aliisque Septentrionalibus propria. Non exclusit coronationem. Privilegium Gregorianum* Mediolanensi *metropolitæ concessum de coronandis* Italiæ *Regibus*, *immerito in dubium vocatum.*

Carolus Sigonius inter sæculi XVI. Historicos, qui de anteactis rebus *Italicis* commentati fuerunt, ætate sua facile princeps, initio *lib.* I. *de Regno Italiæ A. D.* 591. de coronatione *Agilulfi* Regis hæc posterorum memoriæ commendavit: *auctores Mediolanenses, patrios sequuti Annales, asserunt coronam ei* (Agilulfo) *impositam fuisse, a Theodelinda Regina institutam, auream illam quidem, verum circulo* FERREO *interiore intextam, unde post* FERREÆ *Coronæ nomen Italico Langobardorum Regno enituit.* Concinit Josephus Ripamontius in *Historiis Ecclesiæ Mediolanensis Decade* I. *lib.* VIII. *pag.* 501. Idem *Sigonius* libro proxime laudato A. D. 601. describens *Modoetiensem* Basilicam hæc prodit: *loco inde accessit dignitas, postquam Corona, de qua dixi,* FERREA, *ibi custodiri, atque ea ibi coronari Reges sunt cœpti. Sic enim Mediolanenses produnt Annales, Mediolanensem Archiepiscopum eo jure à Gregorio Pontifice decoratum, ut vacante Italiæ Regno, ipse post* XIV. *dies suffraganeorum suorum concilium advocaret, atque ex eorum sententia Regem constitueret, eumque Corona* FERREA, *à Theodelinda instituta, redimiret.* Hæc *Sigonius*, qui non dissimulat quidem, *Paullum Diaconum* nusquam ostendere hoc jus ab ullo Rege *Langobar-*
24 *dorum* usurpatum, *imo morem eis fuisse, ut hastam regi declarato porrigerent.* Sed statim subjungit: *verum ne auctoritatem prorsus Mediolanensibus abrogem, illud facit, quod Coronam hanc* FERREAM *post Carolum Magnum* OMNIBUS *Italiæ Regibus video deinceps fuisse solemnem; & quod hoc muneris Gregorium Theodelindæ petenti tribuisse, non sit absonum, vel, ut gratiam Reginæ referret, cui plurimum se debere ipse in epistolis confitetur: vel, ut Archiepiscopo accessionem dignitatis adjungeret, quam superioribus annis Langobardorum immanitate afflictam, prostratamque fuisse, sentiret.* Hactenus *Sigonius*, cui convenit Ripamontius *Decade* I. *lib.* VIII. *pag.* 512. Idem porro *Sigonius* initio *libri* IV. ait, *Carolum Magnum*, victo *Desiderio* Rege, *Modoetiæ per Archiepiscopum Mediolanensem Corona* FERREA *redimiri* voluisse, *atque, ut ita, apud posteros observaretur*, instituisse: cujus rei maximam cæremoniam *ex Rituali antiquissimo* enarrat, remque his verbis concludit: *hæc tum Thomas Mediolanensis Archiepiscopus egit.* Idem ferme literis consignavit Ripamontius *Decade* I.

A *lib.* IX. *pag.* 573. Sed Carolus Cointius in *Annalibus Ecclesiasticis Francorum tomo* VI. A. D. 774. §. XXX quin hæc omnia *ficticia* sint, nequaquam dubitare videtur *propterea quod in antiquis auctoribus nulla sit hujusce rei memoria.* Sed nunquid omnes *antiqui auctores* supersunt? *Carolum* Magnum alicubi in *Langobardorum* Regem coronatum fuisse æquum est credere, nam in diplomatibus suis post hoc tempus, *Langobardorum Rex* appellari voluit quo ævo nemo *Rex* dicebatur, nisi coronatus fuisset Qui vero Patriciatus *Romanorum* insignia suscipere voluit, anne Regni *Langobardorum* insignia non suscepisse dicendus B erit? *Cointius* superius negaverat, a *Sigonio* Coronam, qua *Carolus* Magnus a *Thoma* Archiepiscopo *Mediolanensi* fuit redimitus, *ferream* vocari: quod tamen falsum esse, ex *Sigonianis* verbis proxime adductis jam patuit.

§. 2. Potissima argumenti vis, qua, ex *Sigonii* 25 verbis mutuata, suum istud veterum silentium *Cointius* roboravit, in eo sita est, quod *Paullus Diaconus* apud *Langobardos* in more positum scripserit, ut *hastam* seu *contum* Regi declarato traderent, nulla *ferreæ Coronæ* facta mentione. Video hanc sententiam, tacito *Cointii* nomine, probari etiam Mabillonio in *Annalibus Benedictinis tomo* II. *pag.* 227. Nollem viris doctis hoc C excidisset. Verba *Paulli Diaconi* ex *libro* VI. *cap.* 55. hæc sunt: *Langobardi Hildeprandum* (Luitprandi Regis nepotem) *foras muros civitatis* (Ticinensis) *ad Sanctæ Dei genitricis Ecclesiam, quæ ad Perticas dicitur, in Regem levaverunt: cui dum* CONTUM, *sicut moris est,* TRADERENT, *in ejus* CONTI *summitate cuculus avis volitando veniens, insedit.* Est *contus* hasta cum ferro eidem præfixa. Hanc vero non uni *Langobardi*, sed etiam alii Septemtrionales populi, & potissimum *Franci*, æque ac *Langobardi* natio *Germanica*, Regibus suis tradiderunt: quos tamen regia Corona D præterea non insignitos, nemo, ut infra visuri sumus, jure contenderit. Hoc testimoniis luculentissimis, ex penitiori antiquitate deductis, mox pandam. *Childericus I.* qui A. D. 456. *Meroveo* patri successit in Regno *Francorum*, in Annulo aureo *Tornaci* reperto cum hujusmodi *hasta* seu *conto* expressus apparet apud *Jo. Jacobum Chiffletium* in *Anastasi cap.* VII. *pag.* 96. *Gregorius Turonensis* de *Childeberto II.* a *Guntchramno* Rege *Francorum* in Regem cooptato A. D. 585. sic loquitur lib. VII. cap. 33. *data in manus Childeberti* HASTA, *ait: hoc est indicium, quod tibi omne Regnum meum* TRADIDI. *Ex hoc nunc vade, &* E *omnes civitates meas, tanquam tuas proprias, sub tui juris dominationem subjice.* Aimoinus Floriacensis idipsum affirmat *lib.* III. *cap.* 69. *tunc demum Guntchramnus Rex* HASTAM, *quam manu gerebat, nepoti* TRADIDIT, *inquiens: hoc, amantissime nepos, indicio noveris, te mihi successurum in Regno. Theodebertus* ad Regnum *Francorum* 26 evectus A. D. 534. hujusmodi *hastam* gerit in nummis apud *Blancum pag.* 22. Quid locupletius ad evincendum, æque apud Reges *Langobardos* ac apud *Francos* eundem morem in *hastæ traditione* viguisse.

§. 3. Ad secundam stirpem Regum *Francorum* F jam transeamus, quando pro *hasta* invaluit nomen *baculi*: quem à regali sceptro distingui, eumque & *virgam* nonnunquam vocari, optime animadvertit Jo. Michael Heineccius in *Syntagmate de veteribus Germanorum*, aliarumque nationum sigillis pag. 96. *Annales Bertiniani A. D.* 849. apud *Duchesnium tomo* III. *pag.* 204. *Ludovicus & Carolus germana caritate convenientes, tanto amoris vinculo devincti paruerunt, ut alter alteri* BACULOS *publice* TRIBUENDO, *Regnum,* (sic

(sic legendum, non *Regum*, ut vulgo legitur)
uxores & liberos superstiti commendarent. Mona-
chus Sangallensis in *Gestis Caroli Magni lib.* I.
cap. 36. apud Canisium *tomo* I. *Antiquæ lectionis*
pag. 393. baculum regium ita describit: *baculus*
de arbore malo, *nodis paribus admirabilis*, *rigidus*
& terribilis, *cuspide manuali ex auro vel argento*
cum cælaturis insignibus præfixa, *portabatur in dex-*
tera. Crescente luxu *baculus* ligneus evasit au-
reus, cujusmodi *Jo. VIII.* Pontifex unum misit
ad *Carolum Calvum* in Annalibus *Bertinianis pag.*
244. Cum his confer quæ disseruit Mabillonius
in *Re diplomatica lib.* II. *cap.* 18. §. 3. In Ordine
ad coronandum Regem, edito per *Hugonem Me-*
nardum cum Sacramentario Gregoriano pag. 278.
Baculus appellatur *sacri regiminis signum*, & a
sceptro distinguitur. A *Francis* ad *Germanos* &
Anglos procedamus. *Witickindus* inaugurationem
Ottonis Magni describens lib. II. non solum *ba-*
culum, sed *sceptrum* & *diadema* recenset. Scri-
ptores *Angli* Jo. Brompton, Gervasius Dorobor-
nensis, & Matthæus Paris in *coronatione Richar-*
di I. Regis Anglorum præter *sceptrum regale* al-
latam fuisse ajunt *virgam regalem*, *habentem in*
27 *summitate columbam.* Hæc non abludit a cuculo
ave, quam in *summitate conti* Regis *Langobardo-*
rum insedisse observavimus ex *Paullo Diacono.*
Res fortasse manavit ex Aquila militaribus *Roma-*
norum signis imposita: unde Juvenalis *sat.* X. *v.* 43.
Da nunc & volucrem, *sceptro quæ surgit eburno.*
Ejusdem *baculi* seu *virgæ* formam videre est apud
Baluzium tomo II. *Capitularium pag.* 1276. &
1279. In eo cum *Chiffletio* superius adducto
omnes conveniunt, per *hastæ* seu *baculi* aut *vir-*
gæ traditionem significari quam recentiores vo-
cant *investituram.* Quippe apud veteres *hastam*
pro symbolo juris & dominii habitam, exemplis
apud Barnabam Brissonium *lib.* VIII. *de Verbo-*
rum significatione pag. 256. & *Henricum Spelman-*
num in Glossario verbo *Fistuca*, planum reddi mi-
hi videtur. Ex his manifeste colligitur, *hastam*
regum dexteræ immissam, non coronationis ap-
paratum & pompam, sed regnorum dominium,
possessionem, & investituram omnino denotare.
Quemadmodum vero summæ potestates *hastam*
seu *contum*, vel *baculum*, aut *virgam* adhibuerunt,
sic privati in privatis contractibus & investituris
usi sunt *fuste*: pro quo alias *baculum*, seu *fistu-*
cam, aut *ramum arboris* usurpari consuevisse di-
scimus ex Cangii Glossario sub hisce vocabulis;
& præcipue verbo *Investitura.* Adi, si lubet,
etiam Hieronymum Bignonium ad *Marculfum*
lib. I. *cap.* XIII. Franciscum Mariam Florenti-
nium in *Commentario de Comitissa Mathilde lib.* III.
pag. 105. 108. 151. & Angelum a Nuce in *notis*
ad Leonem Ostiensem pag. 294.

§. 4. Reges autem *Francorum*, ceterosque su-
perius memoratos, quos *hastam* æque ac *Lango-*
bardos usurpasse jam vidimus, solemni ritu coro-
natos fuisse, ampliori probatione non indiget,
quum nondum occurrat quisquam, qui de hoc
dubitaverit. Sufficit eorundem nummos inspice-
re à *Blanco* aliisque vulgatos. Quare ex his pa-
tere arbitror, *Langobardorum* etiam Reges coro-
nari consuevisse. Unum adhuc monebo. *Ange-*
28 *lus Breventanus* in eorum Stemmate coronatos
repræsentat non tantum Reges, sed etiam Prin-
cipes & Duces *Beneventanos*, ab iisdem ortos:
primos utique ex ingenio; at secundos ex num-
mis, quorum nonnullos ipse habeo. Regis *De-*
siderii aurei & argentei occurrunt cum hoc lem-
mate circa crucem in antica parte D. N. DE-
SIDER. REX. In postica vero FLAVIA. LV-
CA. & in medio circulus vel Corona. Satis er-
go superque intelligi puto, per traditionem *con-*

A *ti*, *Hildeprando* factam apud *Diaconum*, signi-
ficari ejus immissionem in Regni *Italiæ* domi-
nium, non vero solemnem quasi ritum corona-
tionis: quam propterea *Modoetiensi* Corona per-
actam, ex *Paulli* testimonio male intellecto vi-
ri docti perperam negant. Quid si ego *Luitpran-*
dum ipsum, cujus exemplum contra *Langobar-*
dorum coronationem præpostere adducitur, Co-
rona regia insigniri consuevisse tandem monstra-
vero? Vulgatus *Anastasius* seu scriptor æqualis in
Gregorio II. pag. 110. editionis *Moguntinæ* narrat
eundem Regem, qui contra *Romanos* in campum
B *Neronis* secesserat, Pontificis concione mollitum,
ita ut se prosterneret ejus pedibus, *& promitteret*,
se nulli inferre læsionem: atque sic ad tantam com-
punctionem piis monitis flexus est, *ut*, *quæ fuerat*
INDUTUS, EXUERET, *& ante corpus Apostoli po-*
neret mantum, *armillisiam*, *balteum*, *spatam*, *at-*
que ensem deauratum, *necnon* CORONAM *auream*,
& crucem argenteam. Si Luitprandus *Coronam*
auream cum ceteris ornamentis regiis *induit*,
exuitque, quis credat, non coronatum fuisse?
Ex more Christianorum Principum & Regum id
factum est, qui Deum oraturi ad Confessionem
Beati *Petri*, Coronam prius deponebant, unde
C *Theodosius* junior & *Valentinianus* Augusti in edi-
cto post Concilium *Ephesinum* apud *Labbeum tomo*
III. *pag.* 1237. de hoc more ita loquuntur: *Dei*
templum ingressuri, *foris arma relinquimus*, *&*
ipsum etiam DIADEMA DEPONIMUS *& quo sub-*
missioris Imperii speciem præferimus, *eo magis no-*
bis Imperii majestas promittitur. Hic pius mos vi- 29
guit etiam apud Græcos, nam Leo Grammati-
cus in Michaele pag. 466. hæc scribit: *ad regias*
autem usque portas progressus Imperator, DIADE-
MA, *prout Imperatores* SOLENT, *non* DEPOSUIT,
sed ad sanctas usque fores cum eo penetravit. Et
infra: *& Imperatore*, *Photio Patriarchæ stemma*
D *capite ablatum tradente*, *ut in sanctam mensam in-*
ferret.

§. 5. Jam vero quod attinet ad privilegium
Gregorianum, teste *Sigonio*, *Mediolanensibus* con-
cessum, *Cointio* refraganti opponimus sæculi XI.
Historicum luculentum *Arnulphum*, ab *Godefri-*
do Leibnitio editum *tomo* III. *Rerum Brunsvicensium*
pag. 727. Sed prius quædam ex Carolidarum hi-
storia delibemus. Quum *Ludovicus Pius* regna
filiis dividens, *Lotharium* in Regno *Italico* suc-
cessorem declarasset, id ægre tulit Rex *Italiæ*
Bernardus. Quare in *Pium* conspiravit, eique
præ aliis adhæsit *Anselmus Mediolanensis* Antistes.
E Vide *Eginhardi Annales A. D.* 817. Utique *An-*
selmus concoquere non potuit de *Mediolanensis*
Ecclesiæ suæ *Gregorianis* juribus à *Ludovico* de-
tractum, dum, eo inconsulto, *Lotharium* in *I-*
taliæ Regem cooptavit in Charta divisionis apud
Baluzium tomo II. *Capitularium pag.* 578. §. 17.
Certe *Arnulpho* ex *Anselmi* successoribus quid si-
mile contigisse videbimus. A *Ludovico Pio* ad
Carolum Calvum ejus filium transeamus. Hunc
A. D. 876. *Ticini* in palatio regio optimates sa-
cri & civiles totius Regni *Langobardici*, duce
Ansperto Mediolanensi Antistite, *unanimiter in*
protectorem, *dominum & defensorem*, nempe in
F Regem sibi elegerunt. Horum conventui ex of-
ficio primus omnium subscripsit idem *Anspertus*
Mediolanensis Archiepiscopus apud Baluzium in
Capitularibus tomo II. *pag.* 237. & in alio con-
ventu anni insequentis *pag.* 243. Integro ferme
sæculo serius *Langobardici* proceres dominationis
Berengarii II. Willæ uxoris & *Adelberti* filii, Re-
gum *Italiæ*, pertæsi, de eorundem tyrannidis 30
jugo excutiendo, serio cogitarunt. Quare *Wal-*
pertus Mediolanensis antistes, utpote omnium dux,
Ottonem Teutonicorum adiit Regem, *suffragium po-*
stu-

stulans, *moxque illi Regnum*, SE INSTANTE, POLLICETUR *Italicum*. Ita *Arnulphus lib.* I. *cap.* 4. Ex *Luitprando* quoque, scriptore æquali, vel ejus continuatore *lib.* VI. *cap.* 6. Walpertus *Ottonis potentiam adiit*, *indicans*, *se* NON POSSE PATI *Berengarii*, *Adelbertique*, *nec non Willæ sævitiam*. An vero tantam pollicitationem *Ottoni I. Walpertus* obtulerit ex decreto sibi tradito ab *Gregorio* Pontifice, quod quidem putat *Sigonius lib.* VI. *A. D.* 961. statim patefaciemus.

§. 6. *Otto Italiam* intravit, & *Mediolani* à *Walperto* regiam Coronam suscepit A. D. 961. *adstantibus Beati Ambrosii suffraganeis universis multisque Ducibus*, *atque Marchionibus*, teste *Landulpho* seniore, sæculi XI. Historico *Mediolanensi*, cujus codex MS. servatur in Bibliotheca *Ambrosiana*. Gualvaneus Flamma apud *Puricellum pag.* 298. *Landulpho* adstipulatur his verbis: *& statim Archiepiscopus Mediolanensis convocatis septemdecim Episcopis suffraganeis suis & Baronibus & Comitibus universis*, *Ottonem in Regem Italiæ designavit*. Hunc subinde à *Walperto* coronatum *Gualvaneus*, nonnullis de suo fortasse additis, ex *Landulpho* affirmat, quem exscripsit *Sigonius*. Quis non videt, Decreto *Gregoriano* per *Sigonium* memorato hæc omnia aperte congruere? Verum ulterius progrediamur. *Ottone III.* è vivis erepto, & cum eo *Germanorum* Cæsarum sobole extincta, *Arduinus Eporediensis* Marchio pro insita animi sui magnitudine Regnum *Langobardicum Italis* restituere laboravit. Quare ipse in *Ticinensi* conventu Principum *Italicorum* Rex eligitur, coronaturque die XV. Februarii A. D. 1002. Sed mox ab electione acerrimum passus est adversarium *Arnulphum Mediolanensem* metropolitam, qui se insigniter læsum expostulavit propterea quod *Arduinus* Rex *Italiæ* salutatus, coronatusque fuisset
31 contra jus uni *Arnulpho* concessum, semperque ab ævo *Caroli* Magni penes *Mediolanensem* Ecclesiam servatum, neque ulla temporum iniquitate interruptum. Ob eam rem *Arnulphus* Episcoporum, Abbatumque Concilium *Laude* convocat, *atque frequenti concione antiquum Decretum Divi Gregorii Pontificis recitat*, *in quo diserte scriptum sit*, *ut vacante Italiæ regno Archiepiscopus Mediolani intra dies* XIV. *suffraganeos suos advocet*, *atque ex illorum sententia Regem Italiæ creet*. Hæc ex veteribus monumentis apud *Sigonium* initio *lib.* VIII. *de Regno Italiæ*: quæ profecto in caussa fuerunt, cur *Henricus II. Italiæ* Rex contra *Arduinum* intrusum, auctore *Arnulpho*, destinaretur. Fuit *Henricus Papiæ* coronatus, utique ab *Arnulpho*, *A. D.* 1004. ex *Hermanno* Contracto *Canisiano pag.* 577. & quidem die XII. Maji, ut patet ex editis Chronicis *Ambrosianis*.

§. 7. Post *Henricum*, orta controversia inter utrunque *Heribertum*, *Ravennatem*, & *Mediolanensem* Archiepiscopos in coronatione *Conradi II.* Imperatoris, *Heribertus* (Ravennas) *dexteram Regis invasit*, *ac tenuit* (inquit Arnulphus lib. II. cap. 3) *faciens quod Mediolanensi* COMPETEBAT *Antistiti*: *quod cum omnium displiceret in oculis*, *commonebant eum* (Ravennatem) *præsules ceteri*, *quatenus à* NON SUO *desisteret*. Mox subjungit hac de re Imperatoris concionem, ubi inter cetera hæc habet: CERTUM *est quidem*, *Reverendi Patres*, *quia sicut privilegium est Apostolicæ Sedis consecratio Imperialis*, *ita Ambrosianæ Sedis* PRIVILEGIUM *est electio & consecratio Regalis*: *unde ratum videtur*, *ut manus Archiepiscopi Mediolanensis*, *quæ benedicit*, *&* PRIUS CORONAM IMPONIT *Regni*, *si præsens affuerit*, *repræsentet Regem ad Imperium promovendum Sancto Petro & ejus Vicario*, *quatenus Ambrosiano testimonio jure possit imperare qui Ambrosiana consecratione didicit & cœ*-

A *pit regnare*. Ita *Arnulphus*, qui hæc se decerpsisse 32
testatur ex tabulis, sive, ut ait, ex *tomo* hac de re *in sempiternum testimonium* scripto in Concilio Romano, *post dies aliquos auctoritate Apostolica* indicto. Id contigit A. D. 1027. in Basilica *Lateranensi* sub Pontifice *Joanne XIX*.

§. 8. Ex his non obscure deducitur, *privilegium* Ecclesiæ *Mediolanensi* ab *Gregorio* Pontifice *Romano* concessum, ut ex veteribus monumentis scribit *Sigonius*, non statim cum *Cointio*, viro alioqui doctissimo, inter *ficticia* rejiciendum, quando assertorem habet antiquum scriptorem, immo & Concilium *Romanum*. Ceterum ad *Gregorium V.* hoc privilegium referri non potest.
B Obiit enim A. D. 999. privilegium vero *Gregorianum* mox circa A. D. 1002. appellatur *antiquum*: & luculenta ejus vestigia tanto ante in veteri historia supersunt. Et tamen qui dedita opera Coronam ferream traduxit, ipse in *Ambrosiano* Collegio scribens, privilegium *Gregorianum*, post *Cointium*, rationibus sane de trivio petitis, *commenticium* proclamare non dubitavit, hoc pacto non solum *Modoetiæ* parum æquus, sed ipsi *Mediolanensi* Ecclesiæ: cujus decora nunc auget qui ei præest Eminentissimus & Reverendissimus *Benedictus* S. R. E. Cardinalis *Odescalcus*, pieta-
C tis & reliquarum virtutum merito inclytus, quem honoris caussa nomino. At, inquies, *Corona* per *Mediolanensem* antistitem Regis *Italici* capiti imponenda, *ferrea* ab *Arnulpho* non appellatur. Quid tum? Profecto nec *aurea*, nec *argentea* appellatur. Aliunde vero liquet, *ferream* a circulo interiori appellatam. Et quidem vernaculus scriptor antiquus Ricordanus Malespinius in *Historia Florentina cap.* 62. Coronam ab *Conrado* susceptam, *ferream* vocat: *la Corona del ferro*. Interim sufficit, nos ostendisse adversus *Cointium* ejusque asseclas, rerum à *Sigonio* memoratarum, in *antiquis auctoribus*, quos ipse diserte, licet generatim, lauda- 33
D vit, testimonium superesse, ne nudius tertius excogitatas putemus: quanquam mirari subeat, per eundem *Cointium* prærogativis *Modoetiensibus* silentium antiquorum opponi, quum, præterquam quod omnes antiqui auctores *Insubres* aut exteri, qui eas memorare potuissent, ad nos haudquaquam pervenerint, ipse alias veterum etiam scriptorum auctoritati haud multum aliquando pro arbitratu suo deferre consueverit, quemadmodum egit *tomo* V. *A. D.* 752. §. 5. ubi aulicas gratias aucupaturus, *Pipini* Regis *Francorum* inaugurationem ab *Zacharia* Pontifice institutam primus omnium contra veterum scriptorum disertam auctoritatem explosit, ipse propterea ab aliis
E explosus.

CAPUT IV.

Anselmus Mediolanensis *metropolita ex officio Coronam ferream imposuit* Conrado III. *Augusto*. *Eadem Corona perperam sugillata*. *Describitur & cum aliis comparatur*. *Coronationis formula* Modoetiæ *servata*. *Ex variis coronationum actis & testimoniis Coronæ ferreæ præstantia & antiquitas fuse probantur*.

Arnulpho Mediolanensi Historico in superiori capite memorato succedaneus venit alter *Mediolanensis* item Historicus, qui initio sæculi
F XII. floruit, *Landulphus* a *Sancto Paulo*, cognomento *junior*, ut à *seniore* ejusdem pariter nominis *Mediolanensi* Historico distinguatur. Is ergo *Landulphus* junior apud Puricellum in *Ambrosianæ Basilicæ Monumentis pag.* 467. hæc habet de *Conradi III.* Imperatoris coronatione, *Modoetiæ* facta: *Cono quoque Rex*, *qui dum Henricus pater ejus viveret*, *per contractationem Mathildis Comitissæ*, *&* OFFICIUM *hujus Anselmi de Rhaude*, *fuit coronatus Modoetiæ &c. Sigonius* hæc il- 34

ligavit A. D. 1128. Idem *Landulphus cap.* 39. apud *Puricellum pag.* 579. *quum autem clerus & populus idem* (Mediolanensis) *de coronando Rege ipso tractaret*, *Pontifex idem Anselmus à Leuco descendit ad* MODOETIAM, *qui est* PRIMUS *locus coronæ Regis Italiæ.* Sic *Landulphus*, tanquam de re suis temporibus jam antiqua, & passim exploratissima. Infra vero: *de cetero ipse* (Anselmus Archiepiscopus) *quasi consentiens communi omnium voto*, *in Ecclesia Sancti Michaelis*, *quæ est* MODOETIÆ, *benedixit & unxit*, & CORONAM *electo Conrado in festo Sancti Petri posuit.* Inde *Landulphus* oculatus testis profectum se ait ad Ecclesiam Sancti Johannis *solemniter cum Rege*, Missamque ibi audivisse. Iterum pag. 581. ait *Conradum* ab eodem *Anselmo* coronatum *Modoetiæ*, & in Ecclesia quoque *Ambrosiana*. Quid porro inerat huic Coronæ, ut Imperatores per *Mediolanensem* Archiepiscopum decorandi, tanta sollicitudine & comitatu, non quidem in urbem regiam, aut in triumphale aliquod Capitolium, sed *Modoetiam* exiguum opidum properarent? Profecto aliquid sacri, singularis & admirandi illi adhæsisse oportuit. Hoc vero est *lamina ferrea*, vix unius digiti parvi altitudinis, cujus ambitus interior extenditur ad duos palmos *Romanos* architectonicos, tresque uncias & semis, quæ mensuram quatuor digitorum efficiunt. Totus hic ambitus viginti septem unciis & semis mensuræ architectonicæ *Romanæ*, conficitur. Ipsa Corona est ex auro purissimo, encausto & gemmis XXII. varii coloris ditata, & summo vertici capitis aptanda, quæ ad trium digitorum altitudinem pertingit. Latitudo, quam dicunt circumferentiam, extra laminam ipsam nequaquam progreditur. Est sine ullis radiis, vittis, aut redimiculis, & superne vacua, uti diximus: quæ ejus vetustatem produnt: eique persimilis est, quam inter triginta variarum Coronarum effigies
35 exhibuit Cangius in *Dissertatione* XXIV. ad *Historiam S. Ludovici Regis Francorum*, auctore *Jo. Joinvilla pag.* 303. *num.* XI. Forte etiam proxime accedit Coronæ Patriciatus *Caroli* Magni in tabula, quam ex Gnorismate *Paulli Petavii* adduxit *Chiffletius* in *Anastasi Childerici cap.* 9. *pag.* 130. & postea Mabillonius in *Supplemento diplomatico pag.* 40. & in *Annalibus tomo* II. *pag.* 227. Hanc enim Patriciatus Coronam, *aureum circulum* vocari video a Wilhelmo Malmesburiensi *lib.* V. de *Gestis Anglorum pag.* 167. editionis *Wechelianæ*. Nostræ Coronæ favet Marcus Wulsonius in *Scientia heroica cap.* 37. ubi observat, *antiquos Francorum Principes*, *immo & Reges primæ stirpis Coronas non gestasse*, *sed simplices duntaxat ex auro circulos:* de quibus *circulis* consuli potest doctissimus Cangius in *Glossario v. circulus.* Hæc mirifice congruunt tempori, quo instituta est Corona *Modoetiensis*, nimirum sæculo VI. Eam nemo melius descripsit, quam Tristanus Calchus *lib.* IV. *pag.* 80. *Historiæ Mediolanensis*, quam exeunte sæculo XV. conscripsit. Dabo verba Tristani: *est autem* CIRCULUS FERREUS, *quem Corona aurea*, *gemmis*, *margaritisque ornata*, *extrinsecus circumducta complectitur. Intus ferrum apparet*, *à quo &* NOMEN TENET. *Servatur ea in opido Moguntiaco*, *medio inter Mediolanum & Abduam fluvium. Modoetiam vulgus appellat: quæ tamen dictio a Paullo usurpatur.* Hactenus *Calchus*, qui superius eandem Coronam & *Theodelindæ diadema*, *& simulacrum veteris Imperii* appellaverat.

§. 2. Sed qui ei bellum indixit, reliquas Coronas tam latas fuisse objicit, ut tempora commode cingerent; contra vero, *Modoetiensem* summo tantum vertici aptari. Erras, Critice,
A erras; nam *diadema* proprie sumtum cum *Corona* proprie sumta confundis. Nos tibi *Corippum* sexti sæculi auctorem opponimus, qui *Justino II.* Augusto & *diadema* & *Coronam* in solemni ejus inauguratione per *Jo. Constantinopolitanum* Patriarcham impositam ita describit *lib.* II. *de Laudibus Justini cap.* 5.

Postquam cuncta videt ritu perfecta priorum, 36
Pontificum summus, *plenaque ætate verendus*
Adstantem benedixit eum: cœlique potentem
Exorans Dominum, *sacro* DIADEMATE *jussit*
Augustum VINCIRE *caput*, SUMMOQUE CORONAM
B *Imponens* APICI *feliciter.*

Coronæ ferreæ explicandæ hisce verbis *Corippi* nihil aptius & convenientius excogitari poterat. Itaque nugari plane est affirmare, hanc nostram olim in alios usus fuisse procusam. Eam ex archetypo fidelissime expressam in fronte hujus Dissertationis nostræ exhibuimus, quandoquidem sinceram & genuinam ejus imaginem, nunquam adhuc visam, conspicere optavit etiam Cosmus de Arena in *Serie Marchionum Tusciæ pag.* 56. *Aurea & pretiosissima* præter laminam ferream vocatur in Pontificali *Romano* fol. 64. editionis *Lugdunensis* A. D. 1540. apud *Hectorem Penet.*

C §. 3. *Bartholomæus Zucchius Modoetiensis* edidit *Historiam Coronæ ferreæ Mediolani A. D.* 1613. ubi nonnulla incerta, quædam minus accurate distincta, nec satis probata reperiuntur, à nobis tamen identidem adstruenda. Ibi subsequentem Regum *Italiæ* coronationis formulam in albo lapide in templo Præcursoris insculptam adducit, quam *Ottonis III.* sæculo adscribit. Ego propter characterem *Teutonicum Ottone IV.* vetustiorem non puto. Formula hæc est: *altissimi Dei & APOSTOLICÆ SEDIS GRATIA concedente*, *prout constitutum est*, *Modoetiæ*, *quæ caput Lombardiæ & Sedes Regni illius esse dignoscitur*, *in sancto ora-*
D *culo Sancti Johannis Baptistæ* FERREO *diademate*, *de jure regni corono te*, *prius electum juste atque unctum*, *Regem fertilis Italiæ. Archipresbyter hujus Ecclesiæ.* Bonincontrus Morigius in *Annalibus* MSS. à *Corio*, *Paulo Morigio* & *Zucchio* sæpe laudatis, *lib.* I. *cap.* 10. hæc habet: *Archiepiscopus Mediolanensis debet in Ecclesia Modoetiensi co-*
ronare Imperatorem eo quod sit maximus Prælatus 37
Regni Lombardorum. Licet, *si deficeret*, *quum Archipresbyter Ecclesiæ Modoetiensis ab Apostolica Sede in Pontificalibus honoribus ampliatus*, *tanquam magnus Episcopus*, *fuerit*, *de jure potest ibi Imperatorem coronare.* His quæ scribit *Morigius*, con-
E sonant insculpta antiquitus marmorea monumenta in Basilica *Modoetiensi*, ubi Archipresbyter pontificalibus indumentis ornatus Regi in solio sedenti Coronam ferream imponit, adstantibus utrinque optimatibus. Singula describit Zucchius in *Historia Coronæ ferreæ pag.* 77. Censores tamen contendunt, Regem clavo Dominico ornandum in genua procumbere, non sedere debuisse. Hi nimirum pari pacto contendent, *Helenam* & *Constantinum* coram altero clavo, quem equi freno inseruerunt, procumbere debuisse, quod num fecerint, ipsi viderint, qui mores antiquos & novos egregie callent. Canonici *Lug-*
F *dunenses* dum augustissimum Eucharistiæ sacramentum in Missæ sacrificio sublevatur, in utrunque genu nequaquam procumbunt: & tamen ritus eorum à duobus S. R. E. Cardinalibus *Lotharingo* & *Turnonio* contra censuras Facultatis *Parisiensis* probari meruit: ergone omnes in *Calvinistarum* sententiam abierunt? Absit. Vide *Richardum Simonium epist.* XXVIII. inter selectas tomo I. At *Carolus V. Bononiæ* Corona ferrea redimiendus in genua procubuit. Quare desinant religioni

ni *Modoetiensium* illudere, dum prærogativam coronandi Regis potius, quam ipsum Dominici clavi thesaurum in marmoribus suis effingere potuerunt, quo suos posteros ab hujusmodi vexationibus tuerentur. Jam reliquas Regum *Italicorum* inaugurationes Corona ferrea peractas enumeremus.

§. 4. Sigonius in *lib.* IV. *de Regno Italiæ A. D.* 781. de *Thoma* Archiepiscopo *Mediolanensi* hæc in literas misit: *Pipinum* (Caroli Magni filium) *Modoetiæ, exemplo jam à Carolo instituto,* FERREA CORONA *donavit.* Infra A. D. 813. *in Italia vero Bernardus* (Pipini filius) *jussu Caroli Rex*
38 *ab Archiepiscopo Mediolanensi* MODOETIÆ *coronatus, Regnum administrare, patris exemplo, instituit.* Demum A. D. 823. *Lotharius in Italiam proficiscens, frequenti occursu populorum excipitur, ac rite ab Archiepiscopo Rex* MODOETIÆ *coronatur.* Sed imperiosi critici objiciunt, *Pipinum Romæ* ab *Hadriano* Pontifice in Regem unctum, ut *Annales Francorum* testantur; ergo, ut ipsi regerunt, *Modoetiæ* ab antistite *Mediolanensi* coronari non potuit. Quid tum si *Romæ* & *Modoetiæ* Coronam acceperit? *Pipinus* senior, cognomento *Brevis*, hujusce junioris avus, ab *Stephano II.* Pontifice unctus fuit in Regem *Francorum* A. D. 754. quod pariter *Annales Francorum* testantur. Sed charta a *Philippo Labbeo* edita in Miscellaneis curiosis *cap.* 5. §. 10. hanc unctionem *secundæ coronationis* nomine appellat. Id recte quidem, nam A. D. 751. *primam* acceperat ab Sancto *Bonifacio* Archiepiscopo *Moguntino.* Utramque Mabillonius recenset *tomo* II. *Annalium pag.* 153. & 166. Vir maximæ eruditionis *Ludovicus* Abbas de *Longuerve* in *Annalibus MSS. à Clotario II.* ad *Pipinum* latine perductis, hujus *primam* coronationem statuit A. D. 752. quo *Childericus* depositus est; *secundam*, quam *honorariam* appellabimus, anno quem dixi 754. Vide sub iisdem annis *Antonium Pagium*, cui Abbas de *Longuerve* Annales suos nuncupavit. Quid ergo vetat nos dicere *Pipinum* nepotem & *Romæ* ab *Hadriano I.* & *Modoetiæ* ab *Thoma* Archiepiscopo in Regem *Italiæ* coronatum? Hoc pacto *Conradum III. Modoetiæ* & *Mediolani* coronatum audivimus. *Fridericum I. Ticini* & *Modoetiæ* coronatum postea videbimus. At *Bernardus*, qui *Romæ* coronatus non fuit, nusquamne coronari debuit? Ab Antistite *Mediolanensi* cum *Modoetiæ* coronatum vero est maxime consentaneum. Quod de *Pipino* dixi, de *Lothario* quoque & de *Ludovico II.* ejus filio dicendum est, quorum primus *Romæ* à *Paschali I.*
39 coronam accipere potuit A. D. 823. & similiter *Modoetiæ.* Alter à *Sergio II.* in Regem *Italiæ*, quod ait *Anastasius*, *Romæ*, & *Modoetiæ* pariter coronari potuit.

§. 5. Labente sæculo IX. Carolidarum stirps defecit. Tunc *Berengarium I.* ex Duce *Fori-Julii* in Regem *Italiæ* coronatum prodit auctor æqualis in Panegyrico de ejus laudibus *lib.* I. *v.* 59. *pag.* 22. editionis Valesianæ.

. . . . contendit ad urbem
Irriguam, cursim Ticini abeuntibus undis:
Sustulit heic postquam regale insigne, CORONAM,
Non alias raptim cupidus pervadere terras.

Consonant tabulæ archetypæ à *Sigonio* laudatæ, utinam editæ, *lib.* VI. A. D. 888. quæ ajunt *Berengarium* ab *Anselmo Mediolanensi* Antistite coronatum. Idem *Sigonius lib.* VI. A. D. 921. *Rodulphum*, inquit, *in Italiam degressum lætis omnes animis exceperunt. Pulso illius auxilio Veronam Berengario, Papiæ Regem acclamatum, per Lambertum Archiepiscopum* CORONARUNT. *Liutprandus* hoc innuere videtur *lib.* II. *cap.* 18. ubi ait, *Rodulphum, Berengario* fugato, *Regni solium Pa-*

A *piæ* adeptum. De *Hugone* vero *Sigonius* A. D. 926. *Rex summo omnium studio salutatus*, CORONAM *Mediolani ab Archiepiscopo sumsit.* Ex Liutprando *lib.* III. *cap.* 4. Hugo *venit Papiam, cunctisque conniventibus* REGNUM SUSCEPIT. *Lotharium Hugonis* filium *Mediolani* in æde *Ambrosiana Itali Regem sibi constituerunt*, inquit *Liutprandus lib.* V. *cap.* 13. *Lothario* A. D. 950. mortuo, *Berengarius II. Eporediensis* Marchio, *Willa* uxor, & filius *Adelbertus die Dominica, quæ est quinta decima die mensis* (Decembris) *in Civitate Papiæ ad absidem Sancti Michaëlis sic electi sunt Reges, ut præessent Italiæ: qui inde exientes* LAUREATI, *cum*
B *Willa uxore ipsius Berengarii Indict.* IX. Hinc emergit A. D. 950. Ita *Chronicon Novaliciense* apud Duchesnium *tomo* III. *pag.* 836. De *Ottone I.* & *III.* deque *Arduino*, *Henrico II. Conrado II.* 40
aliisque jam dixi, *Gregorii* Pontificis decretum, *Mediolanensi* Metropolitæ concessum defendens.

§. 6. *Morigii Annales MSS. Modoetienses* à me superius laudati diploma *Ottonis III.* memorant, in quo *Modoetia caput Lombardiæ & sedes regni illius declaratur.* Ad hæc oppidanis indultum testantur, ut sigillo uterentur cum Cruce & *Corona ferrea*, cui hoc lemma circumscriberetur

C *Est Sedes Italiæ Regni Modoetia magni.*

Zucchius in *Historia Coronæ ferreæ pag.* 92. sigilli ectypon exhibet, cujus genuinam imaginem adstruunt marmora, & tabulæ pictæ, *Modoetiæ* adhuc superstites. Sigonius *lib.* VIII. *de Regno Italiæ A. D.* 1046. ait *Henricum III.* Imperatorem *ferream Vidonis* Archiepiscopi *Mediolanensis* manu *de* MORE *Coronam in æde divi Ambrosii* urbana recepisse. Paulus Bernriedensis in *Vita Gregorii VII. pag.* 209. editionis *Gretseri* testatur, Henricum IV. à Gregorio flagitavisse, *ut vel eum semel apud Sanctum Johannem in Moytia* (nempe *Modoetia*) *per Episcopos Papiensem & Mediolanensem, more* PRIORUM REGUM *coronari permitteret:*
D *vel si hoc nollet fieri per hujusmodi Episcopos, utpote excommunicatos, saltem hoc privilegium Apostolica auctoritate cuilibet Episcopo concederet exequendum.* Infra vero: *Rex igitur ea vice quoque, simulata obedientia, apud Moytiam regalia insignia non usurpavit: quæ tamen non multo post contra bannum Domini Papæ, resumere, & interdicta regni gubernacula usurpare non timuit.* Hucusque *Paulus* ille, scriptor æqualis. De *Conrado III.* ex *Landulpho* jam dixi, cui nunc addatur Otto Frisingensis in *Chronico lib.* VII. *cap.* 17. ubi etiam diplomatis *Ottoniani* pro *Modoetia* veritatem hisce verbis confirmat: à Mediolanensibus *honorifice suscipitur* (Conradus III.) *ac ab eorum Archie-*
E *piscopo Anselmo, Modoyci* (nempe Modoetiæ) SEDE ITALICI REGNI, *in Regem ungitur. Radevicus lib.* I. *cap.* 44. idem ferme habet de *Friderico I. Ænobarbo*: *Princeps Romanus à Mediolano castra movens, apud Modoicum* (sive Modoetiam) SEDEM REGNI ITALICI, *coronatur.* Mox addit: *quam Ecclesiam* (Modoetiensem) *dudum à Mediolanensibus subactam ac fere destructam, pristinæ libertati reddidit*, SEDEMque *propriis expensis magnifice reparari jussit.* Idem Otto Frisingensis in *Gestis lib.* II. *cap.* 20. ait *Fridericum* die X. Aprilis A. D. 1155. *Ticini* etiam coronatum
F in Ecclesia Sancti *Michaëlis.* Ejusdem sæculi XII. præstantissimus Historicus & Poëta *Guntherus* adstipulatur *lib.* III. *Ligurini*, sic enim inscripsit poema historicum de rebus gestis *Friderici I.* in *Lombardia*, quam *Liguriam* de more sui sæculi appellat. Ipse vero sic canit:

Comiter exceptum Sancti Michaelis ad ædem, 41
Qua veterum fulgent antiqua palatia regum,
Producunt, nitidumque caput GEMMATE CORONA
Cingitur.

Hæc *Radevico* non adverſantur. nam *Pagius A. D.* 1162.§.32. *Fridericum* quater coronatum, optime obſervat nempe *Aquisgrani*, *Romæ*, *Ticini*, & *Modoetiæ*: eundemque *Fridericum* rebus *Modoetienſium* alias contra *Mediolanenſes* faviſſe teſtatur ipſemet Radevicus *lib.* II. *cap.* 8. *ibi quoque* (in Roncalia) *Fridericus Auguſtus de proprietate Modoetiæ*, *ubi* SEDES REGNI ITALICI, *ut dictum eſt*, *eſſe dignoſcitur*, *contra Mediolanenſes cauſſam aſſumens*, *ſelectis arbitris*, *glorioſe*, *juſtitia media*, *de lite triumphavit.* Hæc confer cum illis, quæ de æmulatione inter proximas urbes initio operis dicebamus. *Radevico* jungatur *Guntherus* in *libro* VIII. *Ligurini*, ubi tamen carmini inſerviens, *Modoinum* pro *Modoetia* uſurpavit.

Tunc demum victa Fridericus ab urbe receſſit,
Modoinumque petens, PRISCO *dignatus* HONORE.
Illuſtrare locum, SACRO DIADEMATE *crines*
Induit, *& dextra geſtavit ſceptra potenti.*
Hanc fortuna diu, *Ligurumque potentia dives*
Eximiam REGNI PROAVORUM *tempore* SEDEM
Preſſerat & longa victam ditione tenebat.
Sed placidus Princeps. PRIMÆVO *cuncta* DECORI
Reſtituenda putans, *injuſtis legibus illam*
Exemit, PRISCUMQUE *loco reparavit* HONOREM.

Guntherus *priſcum honorem* Modoetiæ ſemel & iterum extollit, eam *Regni* Italici *Sedem proavorum tempore*, *Mediolanenſium* potentia compreſſam, & *primævo decori* reſtitutam teſtatus. Anne *ſacrum* diadema ferreum appellat, propterea quod ſit clavo Dominico inſigne? *ſanctum* etiam dictum fuiſſe, poſtea videbimus.

§.7. *Gunthero* in *honore* Coronæ ferreæ, & in antiquitate prærogativæ *Modoetienſis Rolandinum* ſubſequentis ſæculi Hiſtoricum adſentientem præ-
42 ſtat audire. Is ergo in *Chronico lib.* XI. *cap.* 5. de *Ezelino* immaniſſimo Tyranno, *Modoetiæ* incubante A. D. 1259. ita ſcribit: *burgum Moditiam attentavit intrare*, *volens eam privare forſitan illa nobili dignitate* CORONÆ FERREÆ, *quæ illic eſt ab* ANTIQUIS *noſtris in honorem Lombardicæ libertatis hac de cauſſa repoſita*, *ut ſcilicet*, *quandocunque fuerit Romanorum Imperator*, *poſt electionem de ſe factam in Regem Alamannorum*, *hic idem* CORONA *illa* FERREA *primitus coronetur.* Ante *Rolandinum Godefridus Viterbienſis* in Chronico, quod dicavit *Urbano III.* Pontifici, *parte* VII. *pag.* 458. editionis *Jo. Piſtorii* agens de quatuor Imperatoriis ſedibus in Occidente, ſic cecinit.

Inde Modoetiæ regali ſede locari,
Poſt ſolet Italiæ ſumma Corona dari.

Ab *Friderico I.* ad *Ottonem IV.* Imperatorem gradum faciamus. Hunc *in die Reſurrectionis Chriſti Dei anni* MCCX. *operante rem ſacram Uberto Pirovaneo Archiepiſcopo* (Mediolanenſi) *adſtanteque Volfgerio Patriarcha* (Aquilejenſi) *in æde Ambroſiana* FERREA *Corona* inſignitum habemus ex *Calcho libro* XIII. *pag.* 269. cui adhæret *Sigonius* paulo poſt initium *lib.* XVI. ubi eandem Coronam, *antiquum Regni Italici monumentum* appellat. Verum id contigit A. D. 1209. quo Abbas Urſpergenſis in *Chronico pag.* 313. editionis *Baſileenſis* A. D. 1569. apud *Petrum Pernam*, hæc de *Ottone IV.* literis conſignavit: *inſignia quoque Imperialia apud Mediolanum commiſit*, *unde magnum favorem à Mediolanenſibus acquiſivit.* Quidnam fuerint hæc *Inſignia*, poſtea explicabo. Tunc igitur *Otto* Coronam ferream ſuſcepit: quod habemus ex Bernardino Corio *parte* II. *Hiſtoriarum pag.* 182. editionis *Venetæ* anni 1565. *Gualvaneus Flamma* in *Chronico* majore *cap.* 984. & in *Manipulo florum cap.* 244. Sabbato Sancto hanc

A cæremoniam illigavit. Ex his corrige *Ptolemæi Lucenſis* Annales pag. 127. editionis I. *Lugdunenſis*, ubi *Otto IV.* A. D. 1208. *Modoetiæ ferream Coronam* accepiſſe narratur. 43

§.8. Quæ hucuſque dixi, abunde refellunt ſummi viri *Onuphrii Panvinii* ſententiam, ſemel, iterum & tertium expreſſam in libello de *Comitiis Imperatoriis pag.* 367. editionis *Wechelianæ*, ubi *Henricum VII.* primum omnium putavit *Mediolani* Coronam ferream ſuſcepiſſe, *conſuetudine*, ut ait, *cum ceteris quoque ejuſmodi novis ritibus inventa poſt Fridericum II. Imperatorem.* Nihil falſius & tanto viro indignius proferri poterat. Fuit
B ſane *Panvinius* in univerſæ antiquitatis ſtudio clariſſimus, & magna cum laude verſatus; ſed in medii ævi *Italicis* monumentis ſe hoſpitem prodidit dum pag. 368. hæc ſcripſit: *neminem præterea ſuperiorum Imperatorum ab Ottone I. ad Fridericum II. hoc diademate* (ferreo) *coronatum fuiſſe*, *unquam memini apud veteres auctores me legiſſe.* Nos toto ſæculo XIII. neminem præter *Ottonem IV. Corona ferrea* inſignitum reperimus, partim ob cruenta *Italicarum* urbium diſſidia, partim etiam, quod à *Friderico II.* cui *Mediolanenſes* A. D. 1220. coronationem denegarunt, teſte *Corio parte* II. *pag.* 192. ad *Henricum VII.* nullus *Germanorum* Cæſarum in *Italiam* deſcenderit, præ-
C terquam quod inſequenti capite ipſam Coronam ferream dolo malo ſurreptam diu latuiſſe viſuri ſumus.

CAPUT V. 44

Henricus *VII. Imperator* Modoetiæ *coronari ſtatuit. Ejus hac de re ad Canonicos* Modoetienſes *epiſtola. Legati Apoſtolici edictum in detentores Coronæ ferreæ*, *a* Turrianis *ablatæ. Supplicia*, *ejus fœneratoribus a Deo inflicta*, *unde illius ſanctitas comprobatur. Poſt* XLVI. *annos per Vice-*
D *comites redemta*, *&* Modoetienſi *Baſilicæ reſtituta.* Henricus *Corona ferrea noviter facta* Mediolani *coronatus*, Modoetienſium *juribus cavit. Diſcrimen inter hanc novam & illam antiquam Coronam ferream.*

HEnricum VII. *Corona ferrea* redimitum hiſtorici æquales una voce teſtantur. Et primo quidem Cortuſii *lib.* I. *cap.* XII. *de Novitatibus Paduæ*, quorum verba hæc ſunt: *Imperator ſtans Mediolani miſit literas ubique*, *annuncians*, *ſe debere a Legatis Summi Pontificis in Modoetia* CORONA FERREA *coronari*: *quæ literæ præſentatæ fuerunt Paduæ in MCCCXI. die* I. *Januarii*, *poſt*
E *Domino Alberto de Caſtello*: *quæ coronatio ſtatim fiet in die Epiphaniæ*: *cui coronationi Legati Paduæ interfuerunt honorifice.* Sed Albertini Muſſati narratio *lib.* I. *cap.* XII. *de Geſtis Henrici VII.* prætereunda non eſt: *triumphans igitur* (inquit Muſſatus) *in Mediolano Rex Henricus*, CORONA FERREA *inſigniri juxta legis Imperialis ſanctionem* ANTIQUAM, *ſtatuit*, *evocarique undique populos*, *dimiſſis edictis*, *ad diem certam in ipſa Mediolani urbe & ſanctiſſimi Ambroſii æde ſeu oraculo. Quanquam diſceptatum*, *an Modoetiæ id fieri oportuerit*, *ut plurimum moris* ANTIQUI *fuerat*; *deciſum tamen & illico*, *fieri nihil intereſſe. Illud quoque*
F *Principum*, *Baronum ac populorum jam ſubjectorum frequentia & alacritate effectum eſt.* Addit, 45 *Coronam ferream*, qua *Henricus* coronatus eſt, *lauream* dictam fuiſſe, vocabulo ſumto a *laurea* corona, qua Imperatorum capita cingebantur.

§. 2. *Zucchius pag.* 108. epiſtolam *Henrici* VII. recitat, ad Archipresbyterum & Canonicos *Modoetienſes* ea de re ſcriptam die XXV. Decembris A. D. 1310. Aliam, ſed ejuſdem tenoris, adducit Melchior Goldaſtus in *Conſtitutionibus Imperiali-*

rialibus tomo III. pag. 320. quam huc transferendam censemus, quia rebus *Modoetiensibus* favet.

HENRICUS

Dei gratia Romanorum Rex semper Augustus, & Rex Francorum Longobardorum

Canonicis *Medoetiensibus* devotis suis ac dilectis gratiam suam & omne bonum.

Committimus vobis & mandamus, ut Archipresbyter cum tribus aliis senioribus, qui sciunt quid opus sit ad collationem Coronæ ferreæ, sine ulla dilatione veniant ad nos, portantes omnia privilegia & instrumenta, quæ apud vos Modoetiæ adservantur : & super his dabitis fidem Alardo de Rosaes & Clecumpio de Gemule nostris Capitaneis, qui has præsentes vobis apportant.

Datum Mediolani anno secundo nostri Regni.

Viden, Imperatorem de re sacra & præcipuo cultu habita, tractantem, ad Canonicos & rerum sacrarum ministros, non ad civiles *Modoetiæ* magistratus scripsisse ? *Bartholomæus Aresius* ad calcem Chronologiæ Abbatum Cœnobii *Ambrosiani* pag. 92. edidit epistolam *Arnaldi* de *Pelagrua* Cardinalis & Legati Apostolici, ad Monachos ejusdem Cœnobii scriptam, in qua præ ceteris hæc leguntur, a nobis variis mendis typographicis purgata : *quia instat tempus coronationis,*
46 *quam Serenissimus Princeps & Dominus Henricus, Dei gratia Rex Romanorum illustris recepturus est in partibus istis, reddimur corde solliciti, ut circa coronationem ipsius adhibeamus diligentiæ studium efficacis. Sane quum idem Dominus Rex ad* EXQUIRENDUM UBI *&* IN QUO LOCO SIT CORONA FERREA, *quam habiturus est, suique* HABUERUNT PRÆDECESSORES, *necnon ad perscrutandum, sciendum, & se plenius informandum de modo & forma tenendis in coronatione jam dicta, mittat ad vos Venerabilem virum magistrum Galassum de Comitibus de Mangone Canonicum Cameracensem, Domini Papæ Capellanum, ipsius Domini Regis consiliarium, & familiarem, præsentium portitorem, discretionem vestram requirimus & rogamus attente, vos nihilominus & vestrum quemlibet monentes pro primo, secundo, & tertio termino, vobisque sub excommunicationis, quam in vos & singulos vestrum, & interdicti, pœna, quam in Capitulum & Conventum, ipsa, ex nunc, prout ex tunc, monitione præmissa, ferimus in his scriptis, vosque manere volumus innodatos ipso facto, ni monitis & mandatis nostris obtemperaveritis, & in hac parte districte præcipiendo, mandamus, quatenus eidem magistro Galasso* UBI SIT CORONA *prædicta, & scripta quælibet necessaria ad modum & formam tenenda, & quicquid scitis vel scire potestis per vos vel alios, circa coronationem eandem, referatis, eumque informetis plenarie, ut in reditu suo sciat dicto Domino Regi referre per ordinem, nullo dimisso, omnia, quæ circa Coronam & coronationem hujusmodi sint agenda.* Hactenus Cardinalis *Arnaldus* Apostolicæ Sedis Legatus in literis suis die xxv. Novembris A. D. 1310. *Mediolanum* transmissis ex urbe *Astensi*, ubi *Henricus* aderat, ex Bernardo Guidonis in *MS. Codice Vaticano* 2040. *fol.* 49. ex Sancto Antonino in *Chronico Parte III. Tit.* XXI *cap. II.* §. IV. & ex Tristano Calcho *lib.*
47 XX. *Historiæ Mediolanensis pag.* 445. unde exploratum habemus quanto studio Sacerdotium æque ac Imperium servandæ & custodiendæ *Coronæ ferreæ Longobardicæ* tenerentur.

§. 3. Legati Apostolici anathemata pro eadem Corona recuperanda, & ex occultis latebris educenda, satis produnt, illam dolo malo tunc latuisse. Hoc *Turrianorum Mediolanensium* fraude patratum, ex *MSS. Annalibus Modoetiensibus* Bonicontri Morigii narrat Zucchius in *Historia Theo-*
A *delindæ cap.* XXXVI *pag.* 49. Sed *Calchus* omnino est audiendus, qui gravissimo stilo facinus explicat *lib.* XXI. *pag.* 31. *Historiæ suæ*, ærumnis & infortuniis ante indicatis, quæ *Philistæis* raptoribus Arcæ Domini contigerunt, ex *lib.* I. *Regum cap.* V. *&* VI. Fuit enim pestilens & lethalis omnibus, ad quos pervenit, donec una cum vasis aureis in locum suum remissa est. Postquam tanto exemplo Historicus prudentissimus lectoris animum ad sacrilegii exsecrationem, & metum divinæ iræ parasset, *Coronæ ferreæ*, totiusque reliqui Thesauri *Modoetiensis* nefariam direptionem ita describit : *tali fato exemplum his quoque tem-*
B *poribus contigit. Meminimus supra in rebus Langobardorum Regum, non mediocrem vim auri conditam Moguntiæ* (sive Modoetiæ) *in templo Divi Jo. Baptistæ, cura & diligentia Theodelindæ Reginæ. Ea, quantum hactenus viderim, religiosa & intacta mansit usque ad Turrianorum tempora : qui regnum necessaria impensa defensuri,* SACRO AURO *manum injecere, pignori fœnerato locavere, a quibus ad alios atque alios mercatores transivit : observatumque est, eos omnes omnibus suis fortunis excidisse. Abfuit autem per sex & quadraginta annos, quum demum Matthæus Vicecomes admonitus quorum in manibus Thesauri erant, eos, persoluto pretio, redemit, atque liberaliter ad loculamenta*
C *sua hoc anno* (1319.) *remisit : quod quo difficiliori tempore & rerum conditione perfecit, eo diuturniorem in gente sua fortunæ prosperitatem sancivit.* Ita 48
Calchus, qui sacri *Modoetiæ* Thesauri detentores suis fortunis excidisse testatur, ejusdemque restitutioni, per *Matthæum* factæ, Vicecomitum prosperitatem adscribit. Hæc produnt Criticorum, qui in Collegio *Ambrosiano* Coronam ferream vellicarunt, indiligentiam in consulendis *Mediolanensium* Historicis, qui *Turrianorum* facinus apertissime improbant, & a Deo manifeste punitum testantur. Sed ubinam gentium & quibus fœneratoribus *Turriani* Coronam ferream tra-
D diderint, hactenus ignoratum. Ego vero id me eruisse puto ex spoliis MSS. *Jo. Baptistæ Pythiani* J. C. & municipis mei, quæ ipse medio sæculo XVI. in undecim tomos congessit ex publicis tabulis Notariorum Ducatus *Fori-Julii*. Siquidem *tomo II. pag.* 314. ex regestis *Antonii Civitatensis* testatur, *Martinum Turrianum* Coronam oppigneravisse *Lapo Cappono Florentino*. Ejus verba hæc sunt : *anno* 1299. *die* X. *exeunte Januario Dominus Martinus de La Turre quondam Domini Calzoni pignoravit pro libris* 1400. *Veronensibus Lapo Cappono de Florentia* CORONAM EX AVRO *cum lapidibus pretiosis, in qua deficiebat*
E *unum pironum* (intellige unum ex clavis circulum ferreum coronæ aureæ nectentibus) *& unus lapis pretiosus. Item unam spinulam de auro cum lapidibus pretiosis, & unam cuppam de argento auratam.* Huc usque veteres tabulæ. Res sacras & religiose cultas, hac tempestate in pignus tradi solitas, aliunde constat. nam in appendice ad *Cangii* Historiam *Gallicam Constantinopolis* pag. 2. habemus, spineam Coronam Domini nostri Jesu Christi A. D. 1238. fuisse apud *Albertinum Maurocenum*, ejusdem urbis Prætorem, *obligatam ratione debitorum* &c. Ceterum septem exigui clavi ferrei nunc circulum ferreum aureo connectunt, & jam non *unus* tantum, sed septem alii pariter desunt, ut
F ex vacuis foraminibus patet. *Lapis pretiosus*, qui deerat A. D. 1299. postmodum suppletus fuit alio minori, & ferme triangulari : qui si cum reliquis lapillis ibidem fulgentibus comparetur, statim ideo superadditum fuisse constabit, ut alienum loculum, pridem vacuum, quomodocumque occuparet. Sed qui Coronam ferream una cum reliquo Thesauro ab iisdem *Turrianis* ablatam, in

tanta luce veterum monumentorum negare non potuerunt, credi nolunt, *Turrianos adeo irreligiosos fuisse, ut insigne Dominicæ mortis monumentum in usus profanos converterent*, nempe fœneratoribus darent, ut revera dederunt. Scilicet quibus omnem sacrum Thesaurum exsecrabili ausu auferre non fuit religio, hosmetipsos ab Corona, clavo quidem Dominico instructa, sed tamen aurea & multis gemmis ornata, sacrilegas manus abstinere debuisse, jure arbitraberis. Latuit ergo *Corona ferrea* ab A. D. 1273. ad A. D. 1319. Ex his clare perspicimus cur *Arnaldus* Cardinalis de *Pelagrua* ecclesiasticas pœnas Monachis *Ambrosianis* indixerit, nisi *Coronæ ferreæ* latebras *Henrico* VII. patefecissent. Verum quum Legati Pontificii anathemata, & *Henrici* Augusti diligentiæ & studia omnia adhibita in exspiscanda veteri & germana *Modoetiensium Corona*, frustra evasissent, in hoc strenue laboratum est, ut saltem præteritarum coronationum tabulæ, instrumenta & diplomata e scriniis *Modoetiensibus* extracta *Mediolanum* perferrentur, quo negocium imponendæ *Coronæ ferreæ*, quæque ejusdem Coronæ artificium & formam spectarent, coram Augusto discuti possent. Epistolam hac de re ad *Modoetienses* scriptam, supra recitavimus. Quare, teste *Mussato*, sancitum est, *Henricum* VII. salvis *Modoetiensium* juribus, *Mediolani* coronandum: quumque ipsa *Modoetiensium* vetustissima *Corona ferrea* præsto non esset, *Landus* de
49 *Senis*, Aulæ Cæsareæ aurifaber, jussus est novam *Coronam ferream*, *lauream* dictam, fabricare, quam *Castonus Turrianus* Archiepiscopus, postmodum ad Patriarchatum *Aquilejensem* evectus, in æde *Ambrosiana* capiti Imperatoris imposuit inter sacra Missæ solemnia, ut *Francis* & *Germanis* in more positum fuisse animadvertit Cangius in *notis ad Paullum Silentiarium pag.* 555. Vide apud Ughellum *tomo* IV. *pag.* 1109. *diploma*, quo *Henricus* tunc die VI. Januarii A. D. 1311. cavit præstantiæ & juribus Episcopi *Vercellensis* in eadem cæremonia servandis. Maxima pompa id contigit, ad quam visendam ex universa *Italia* oratores & populi confluxerant. Eam Calchus *lib.* XX. *pag.* 450. accurate describit, si unum excipias, ubi ait, *ferream Coronam Moguntia* (nempe *Modoetia*) *allatam.* Hunc tamen lapsum subinde emendavit in subsequentibus libris, ubi prodidit, sacrum Thesaurum *Modoetiensem*, ideoque & *Coronam ferream*, quæ in illo præcipue numerabatur, post XLVI. annos, quibus latuerat, per *Matthæum* Vicecomitem fuisse tandem redemtum, & *Modoetiensi* Ecclesiæ postliminio restitutum. *Modoetiensibus* tamen, qui, teste Bernardo Guidonis in *MS. Codice Vaticano* 2040. *fol.* 49. expostulaverant, quod *Henricus Mediolani* coronari voluisset, ipse gratificaturus, *Modoetiam* profectus est, & lustrata æde celeberrima, privilegia opidanis confirmavit, quibus ab jurisdictione prætoris *Mediolani* eximuntur. Bernardinus Corius in Historia *Mediolanensi Parte II. pag.* 398. ait, coram civitatum *Lombardiæ* oratoribus jussu *Henrici* publicis tabulis cautum, ne *Mediolanensis* coronatio *Modoetiæ* juribus impostерum obesset. Ceterum Corona ferrea pro ornando *Henrico* noviter structa, ejusdem auctoritate Abbati cœnobii *Ambrosiani* servanda solemnibus formulis tradita est die XIX. Aprilis A. D. 1311. Tabulas hac de re confectas vulgavit *Aresius* post *Chronologiam Basilicæ Ambrosianæ pag.* 93.

50 §. 4. Num hæc ficticia Corona ferrea adhuc supersit, omnino ignoramus. Sed accurate describitur apud Jo. Villanium *lib.* IX. *cap.* IX. *pag.* 384. editionis *Florentinæ* in glossa, quæ
A ex margine in ipsam Historiam irrepsit, quamque *Bartholomæus Valorius* editionis auctor se in nullo veterum codicum reperisse, in libri ora adnotavit. Glossæ scriptor ait ergo, Coronam ferream *ex nitido chalybe fabricatam instar serti laurei, quo triumphatores Augusti olim coronabantur, & lapillis pretiosis ornatam.* Consonat Gualvaneus Flamma in *Manipulo florum MS. cap.* 129. ubi eam vere *ferream* fuisse dicit, Imperatricis *auream.* Etenim uxor *Henrici Margarita* etiam coronata est. Hanc Augustam graphice describit & egregie laudat Mussatus *lib.* I. *de Gestis Henrici VII. cap.* XIII. Genuinæ Coronæ *Modoetiensi* hæc minime congruunt, quæ, si unam
B laminam interius circumductam excipiamus, tota quanta est, non ex chalybe, sed ex auro purissimo constat, & cum laureis Coronis Imperatorum nihil omnino commune aut simile habet. Apud Historicos etiam æquales frustra quæris hujus novæ Coronæ ferreæ commentum. Qui enim *Henricum* VII. *Corona ferrea* cinctum audierunt & fortasse etiam viderunt, consuetam illam veterem existimantes, quam per XLVI. annos nemo viderat, quaque ab A. D. 1209. nemo coronatus fuerat, *Modoetiensem* de more dixerunt. Eodem pacto auctores nonnulli, etiam æquales
C aut suppares, non semel coronationes *Mediolani* factas, *Modoetiæ* tribuerunt propterea quod *Modoetiensi* Corona peractæ fuissent, & revera *Modoetiæ* alias fieri consuevissent. Quospiam hujusmodi errores in hac ipsa Dissertatione a me castigatos reperies.

CAPUT VI. 51

Canonici Modoetienses *Coronam ferream cum sacro Thesauro defodiunt. Eorum unus jamjam moriturus rem aperit* Mediolanensi *metropolitæ. Corona cum omni Thesauro effossa mittitur* Avenionem. *Ejusdem varia fortuna & prodigia.*
D *Restituitur* Modoetiensibus. *Ejus sanctitas agnita.*

Quadriennium dumtaxat à recuperata genuina *Corona ferrea* effluxerat, quum, ingruentibus bellis *Italicis*, Canonici *Modoetienses* à præteritis infortuniis edocti, de Thesauro jam dicto ne rursus in rapaces manus incideret, serio cogitantes, ejus sepeliendi quatuor ex suis, ad hoc selectis facultatem tradiderunt: qui sacramento sese mutuo obstringentes, ne quisquam ex iis, præterquam morti proximus, illum alteri panderet, in varia loca migrarunt. Accidit interim, ut illorum unus *Aichinus Vercellen-*
E *sis* mense Novembris A. D. 1324. *Placentiæ* jamjam moriturus Thesauri absconditi loculum, Canonicis *Modoetiensibus* secreto patefaciendum, cum *Aicardo Mediolanensi* Archiepiscopo communicaret: qui per *Galeatium* Vicecomitem *Mediolano* expulsus, *Placentiæ* exsulabat, ex Abrahamo Bzovio in *Annalibus* A. D. 1324. §. XIII. Sed *Aicardus* fidei præstitæ immemor, *Bertrando* Cardinali Sancti *Marcelli* Legato Apostolico, *Placentiæ* moranti, rem nunciat. Quare per *Aimericum* ærario pontificio præfectum sacer Thesaurus ex *Modoetiensibus* foveis eductus est, *Avenionem*que ad Summum Pontificem *Jo. XXII.*
F perlatus: qui pro animi sui religione & pietate facinus improbavit, jussitque omnem Thesaurum Canonicis *Avenionensibus* custodiendum tradi coram nonnullis ex *Modoetia* & *Jo. Castellano* tabel- 52
lione, donec ad Ecclesiam *Modoetiensem* commode perduci posset. Hæc ex *Annalibus Modoetiensibus MSS.* Bonincontri Morigii Historici æqualis *Bernardinus Corius Parte* III. *pag.* 455. 464. 466. & Zucchius in *Historia Theodelindæ cap.* 26. quorum Annalium lacinia, huc faciens, exhibetur

A betur in Junio Bollandiano die XXIV. *tomo* IV. *pag.* 165. Ex his palam fit, *Coronam ferream*, qua *Ludovicum Bavarum Mediolani* die 31. Maji A. D. 1327. à *Guidone Tarlato* Episcopo *Arretino*, homine schismatico, cinctum tradunt Jo. Villanius *lib.* X. *cap.* 19. Albertus Argentinensis in *Chronico pag.* 124. editionis *Wechelianæ*, Corius *Parte* III. *pag.* 469. aliique, non veram & priscam *Modoetiensem* fuisse, quæ *Avenione* tunc servabatur, at ficticiam illam *Henrici VII.* Sed nondum finis Thesauri *Modoetiensis* fatorum. Nam perditissimus nebulo, cui ad sacrarium *Avenionense* accessus patebat, arca Thesauri clam ferreis uncis dirupta, eundem abstulit. Sed vix
B ad portam *Rhodani* fugam alio maturaturus advenerat, quum sibi videre visus est milites pontem custodientes, ne Thesaurus illac transportaretur: quod prodigium in singulis urbis portis offendit. Quare hoc eventu impius raptor perterrefactus, de Thesauro in urbe ipsa caute vendendo deliberavit. Quid plura? Ejus partem ad *Vannum Florentinum* aurificem clam detulit, se & alias habere non obscure innuens. *Vannus*, juxta ac ceteri urbis aurifices, de furto pridem edoctus, sacrilego homine blandis verbis detento, ad Pontificem currit, remque aperit. Quare fur captus, nefarii sceleris meritas pœnas luit. *Van-*
C *nus* gazophylacio pontificio præficitur, ducentis florenis aureis pro mercede annua illi adsignatis. Thesaurus in arca ferrea clausus tholo templi ad aram principem, ut ab omnibus cotidie spectari possit, adpenditur, donec tuto *Modoetiam* mittatur.

§. 2. Sublato interim *Jo. XXII.* & *Clemente VI.* eidem suffecto, Canonici & opidani *Modoe-*
53 *tienses* jussu *Johannis* Vicecomitis *Mediolanensis* metropolitæ A. D. 1343. ad Summum Pontificem mittunt *Jo. Baldironum* oratorem, sacrum Thesaurum postulaturi, voto eorundem opitu-
D lante Legato Apostolico, qui *Dertonæ* tunc morabatur: scripsit enim hasce literas ad Pontificem, in quarum epigraphe falsus est *Zucchius*, *Benedicto XII.* scriptas fuisse opinatus.

PONTIFICI MAXIMO

CLEMENTI VI.

Sanctissime Pater & Domine.

Cum olim THESAURUS *Sancti Jo. Baptistæ Modoetiæ, in qua consueverunt Romani Imperatores coronari, fuerit propter bellorum discrimi-*
E *na, quæ tunc in illis vigebant partibus, de mandato Apostolicæ Sedis Legati ad Romanam curiam transportatus, quem felicis recordationis Dominus Jo. Papa XXII. vestræ clementiæ prædecessor penes Capitulum Avenionensis Ecclesiæ deponi mandavit, custodiendum inibi quoadusque Modoetia sic ad manus fidelium & obedientiam Sanctæ Romanæ Ecclesiæ foret deducta, quod tute posset in præfata Ecclesia Sancti Jo. conservari: & tunc idem Capitulum restituere libere & sine contradictione aliqua teneretur, prout instrumento inde confecto & signato manu & signo Jo. Castellani, notarii publici, ut apparet prima facie, continetur: verum quum, ut vestram Beatitudinem nosse credo, & hoc idem sen-*
F *tio, Modoetia sub devotione & obedientia vestræ Sanctitatis & Sanctæ Romanæ Ecclesiæ per Dominos Mediolani, vestros & dictæ Ecclesiæ Vicarios, tute præsentialiter gubernetur, potest* THESAURUS *isto tempore in Templo maximo Sancti Jo. Baptistæ absque periculo custodiri, & magistro Jo. Baldirono*
54 *oratori ejusdem opidi, latori præsentium, juxta dicti instrumenti continentia, ejus fieri restitutio, si tamen videbitur clementiæ vestræ: quam Christus continenter custodiat, & servet Ecclesiæ suæ Sanctæ.*

Datum Dertonæ die VII. *Maji MCCCXLIII.*

§. 3. Legatus Apostolicus, qui hasce literas pro *Modoetiensibus* ad Pontificem scripsit, fuit *Guillelmus* Presbyter Cardinalis Sanctorum Quatuor Coronatorum, quem, rebus *Italicis* contra hostiles conatus *Turcarum* & *Ludovici Bavari* consulturum, *Dertona* tunc habuit, ex Petro Maria Campo in *Historia Placentina tomo* III. *pag.* 94. Confer Odoricum Raynaldum *tomo* XVI. *Annalium A. D.* 1342 §. 16. Tandem vero officiis etiam *Matthæi* de *Ribaldis Modoetiensis*, tunc recens ex *Ticinensi* Episcopatu ad *Veronensem* translati, Canonici *Avenionenses* A. D. 1344 die festo Inventionis Sanctæ Crucis, quod notatu dignum est, sacrum Thesaurum jussu Pontificis *Modoetiensi* oratori tradiderunt: qui in arca ferrea clausus penes *Veronensem* Episcopum caute servatus est, donec in comitatu Legati Apostolici, profecturi ad coronandum *Andream* Regem *Siciliæ*, die XIII. Martii anni 1345. *Mediolanum*, & mox die XX. ejusdem mensis ab *Johanne* Archiepiscopo *Modoetiam* in Basilicam Sancti *Jo. Baptistæ* maxima populorum lætitia & religione perductus est. Legatus, cujus nomen non exprimit *Zucchius*, fuit *Guillelmus* Episcopus *Carnotensis*, ex *Raynaldo* A. D. 1345. §. 24. Idem *Zucchius*, qui hæc, à nobis identidem novis probationibus roborata, describit in *Historia Theodelindæ cap.* 39. subinde in sequenti capite accuratum catalogum lipsanorum ejusdem sacri Thesauri contexuit, ubi præ ceteris *Corona ferrea* recensetur: quam pro re sancta perpetuo habitam clarissime ostendunt quæ hucusque narravimus, dum maxima religione in Basilicis, Deo & cultui rerum sanctarum dicatis, tam *Modoetiæ*, quam 55
Avenione servata est. Eam, uti rem sacram, & Domini clavo constantem, sub nomine reliqui *Thesauri* Sancti *Jo. Baptistæ* fuisse comprehensam dubitari nequit. *Thesauri* nomen Lipsanothecis tribui, omnibus patet. Hoc sensu Paullus Diaconus *libro* V. *de Gestis Langobardorum Cap.* 17. ait, *Aquilejensis Ecclesiæ Thesauros Gradum deportatos. Sugerius* Abbas *Sanctissimarum Reliquiarum* THESAURUM prædicat apud *Duchesnium tomo* IV. *pag.* 347. qui *Thesaurus* sic dictus, atque etiamnum *Parisiis* in Cœnobio *Dionysiano* servatus, inæstimabilem & undequaque venerandam Lipsanothecam complectitur, à R. P. *Michaele Felibienio* descriptam in ejusdem Cœnobii Historia pag. 536. cui pretium auget *unus de clavis, quibus in Cruce fuit affixum corpus dominicum*, à *Carolo Calvo* Imperatore dono datus, teste *Hugone Floriacensi* apud Edmundum Martene in *Thesauro tomo* I. *pag.* 329. Hinc nemo miretur, in *Thesauro* quoque Basilicæ *Modoetiensis* Clavum Dominicum sub vocabulo *Coronæ ferreæ*, auro gemmisque locupletatæ, hactenus latuisse, & sub eadem appellatione ab auctoribus, non dedita opera, sed tralaticie de ea scribentibus, memorari. Etiam Theodericus Ruinartus in *præfatione ad Acta martyrum* § 70. ex sacris veterum monumentis observat Sanctorum Reliquias antiquitus habitas loco THESAURI *inappretiabilis*, & *auri gemmæque pretiosæ*.

CAPUT VII. 56

Carolus IV. *Augustus*, *salvis* Modoetiensium *juribus*, Mediolani *coronatur vera Corona ferrea. Ejus sanctitas comprobata. Dicteria in Coronam ferream, & fabulæ contra jura* Modoetiensium. *Coronationes* Sigismundi & Friderici III. *Imperatorum.* Balthassar Fidelis *Archipresbyter* Modoetiæ, & Sixtus V. *Pontifex contra Coronæ ferreæ sanctitatem præpostere adducti.*

In pristinum sacrarium restituta veteri *Corona ferrea*, *Carolus IV.* Imperator ejus suscipien-

dæ

dæ percupidus in templo *Modoctiensi* Sancti *Jo. Baptistæ*, votum suum Pontifici *Innocentio VI.* significavit: qui *Carolo* permisit, ut tres Patriarchas, *Constantinopolitanum*, *Aquilejensem*, & *Gradensem* in ea celebritate adhiberet, si *Mediolanensis* Antistes muneri deesset. De hoc quoque iisdem Patriarchis imperia largitus est, ut, à *Carolo* ea de re postulati, *ferreæ Coronæ* apices illi conferrent, salvis tamen juribus Ecclesiæ *Modoetiensis*. Pontificis literas vulgavit Raynaldus A. D. 1354. § 9. quarum laciniam heic assuam: *sed quoniam* CORONÆ FERREÆ *traditionem & impositionem hujusmodi, alibi, quam in dicta Ecclesia Sancti Johannis, & ab alio, quam Mediolanensi Archiepiscopo celebrandam, posset forsitan dilecti filii Roberti electi Mediolanensis voluntas (quod absit) vel impotentia suadere; nos cupientes favere memorati Regis in hac parte commoditatibus, in quibus utilitatis publicæ incrementa spe fertili confidimus promovere, fraternitati vestræ per Apostolica scripta committimus & mandamus, quatenus si præfatus electus requisitus nequiverit, aut noluerit*
57 *officii sui debitum in traditione ac impositione* CORONÆ FERREÆ *forsan exsolvere memorata, vos, vel duo, aut unus vestrum, qui super hoc ab eodem Rege fueritis requisiti, seu etiam requisitus, prædictam* CORONAM FERREAM *in eadem Sancti Johannis vel alia Ecclesia, sicut rerum & temporum commoditate ac opportunitate, provida consideratione pensatis, expedire videritis, auctoritate nostra (servatis alias solemnitatibus, quæ consueverunt in tanta solemnitate servari) tradere ac imponere studeatis.* Hactenus *Innocentius.* Anno vero insequenti 1355. in festo Epiphaniæ *Mediolani* in Ecclesia Sancti Ambrosii *Carolus IV. de licentia Summi Pontificis per Archiepiscopum Mediolanensem* CORONA FERREA *honorifice coronatur*, inquiunt *Cortusii lib.* XI. *cap.* 2. Albertus Argentinensis in *Chronico pag.* 163. & Corius *parte* III. *pag.* 528. id ipsum confirmant, ita ut *Matthæus Villanius* scriptor æqualis *lib.* IV. *Historiarum cap.* 39. ad Coronæ potius, quam ad coronationis locum respiciens, memoriæ lapsu, *Modoetiam* pro *Mediolano* eidem coronationi adsignaverit. Digna tamen sunt maxime peculiari observatione subsequentia ejusdem Historici verba: *il dì della santa Epifania del mese di Gennajo del detto anno* (1355) *fù coronato della* SANTA CORONA *del ferro con quelle solennità e feste, che i Signori Visconti gli vollono fare.* Anne hoc *Villanius* de nihilo hausit? Cur *sanctam* dixit *Coronam ferream*? Nos *argenteam* Aquisgranensem, aut *auream* Romanam, nunquam *sanctas* dici observavimus. Villanius *sanctam* dixit Coronam ferream propterea quod clavo Dominico esset insignis. Hoc profecto *Villanii* testimonium, tam disertum, nos docet, *Coronam ferream* præcipua religione cultam, alias *sanctam* non appellasset: quod elogium *Cruci*, *Sindoni*, *Veronicæ*, & *Clavis* Dominicis tribui consuevit. Quid apud Catholicos vocabulum *sanctitatis* denotet, nemo ignorat. A Guillelmo Nangio in *Gestis Sancti Ludovici Regis Fran-*
58 *corum* apud *Duchesnium tomo* V. *pag.* 330. A. D. 1231. Clavus Domini *sanctissimus* dicitur. SANCTAS *reliquias* CLAVI *& Coronæ Domini* appellat *Ludovicus VI.* Rex *Francorum* in diplomate apud *Michaelem Felibienium* ad calcem Historiæ Abbatiæ Sancti Dionysii pag. 93. Similiter loquitur ejusdem loci Abbas *Sugerius* apud *Duchesnium tomo* IV. *pag.* 351. Immo ex antiquioribus *Ambrosius*, *Theodoritus*, *Sozomenus*, *Cyrillus Alexandrinus*, *Cassiodorus*, *Gregorius Turonensis*, *Theophanes*, *Paulus Diaconus* & post omnes *Nicephorus Callistus* in locis per me olim adductis, Clavo Domini in frenum verso illud *Zachariæ* XIV.

A 20. una voce adplicuerunt: *in die illa erit quod super frenum equi est*, SANCTUM *Domino.* Denique à *Vigilio* Pontifice in Jurejurando superius allato cap. I. §. 7. SANCTOS *clavos* & SANCTUM *frenum* appellari jam vidimus. In Menæis Græcorum die VI. Martii festum inventionis Clavorum signatur, & *venerandi* appellantur: *ἡ εὕρεσις τῶν τιμίων ἥλων inventio venerandorum Clavorum* Hæc ad roborandum & illustrandum *Villanii* testimonium, per se alias luculentissimum, dicta sufficiant. Diem obiit *Villanius* ineunte Julio A. D. 1363. teste Dominico, alias Petro, Boninsignio in *Historia Florentina lib.* III. *pag.* 511. Ex his
B deprehenditur duplex alucinatio *Jacobi Cassolæ Placentini* in Chronico MS. ubi ait *Carolum IV. Mediolani* coronatum A. D. 1353. per Patriarcham *Aquilejensem* ejus fratrem, scilicet *Nicolaum*, qui tamen cæremoniæ solum interfuit. Georgius Bartholdus Pontanus in *Bohemia pia lib.* V. *pag.* 59. editionis *Wechelianæ* adfert epistolam *Caroli IV.* ad *Arnestum Pragensem* Archiepiscopum *Pisis* datam die XIX. Februarii A. D. 1355. ubi hæc habet: *nuper ad suscipiendam* CORONAM FERREAM, *qua nostri prædecessores Domini Romani Reges inter trifarias Imperii sacri Coronas in secunda sua coronatione sunt soliti coronari*, *Mediola-*
C *num* adplicuimus, *& Corona eadem* fuimus *solemniter insigniti.*

§. 2. Post restitutionem antiquæ & genuinæ 59 *Coronæ ferreæ* in *Modoctiensem* Basilicam, quum ficticia illa, jussu *Henrici VII.* fabrefacta & *Mediolani* servata, insuper haberi & omnino vilescere cœpisset, & *Mediolanense* vulgus, patriæ suæ gloria & majestate superbiens, ægre concoquere posset, veram & antiquissimam Coronam apud *Modoetienses* opidanos custodiri, eandem conviciis de trivio petitis maledice traduxit, tanquam Coronam nihili habendam. Quare contumeliæ & invidiæ caussa non amplius *ferream Coronam*,
D sed ex *palea* & *palearem* vocitare cœperunt. Andreas Alciatus Mediolanensis in *Formula Romani Imperii pag.* 26. editionis *Basileensis Jo. Oporini* A. D. 1559. ingenue fatetur, *contemtus caussa paleam* dictam fuisse *prisco loquendi more*, *quo vilis res & nihili*, PALEA *dicitur: ex quo & Aristophanes inquilinos Atticos* PALEAM *civium in antiqua Comœdia appellavit.* Eadem prorsus habet Gaudentius Merula *lib.* II. *de Gallis Cisalpinis cap.* 9. Sigonius *lib.* VIII. *de Regno Italiæ* A. D. 1026. *quam*, inquit, Modoetiensem *Coronam Mediolanenses*, *invidia perciti*, *ad contemtum* PALEARUM *vocarunt.* Sed Flavius Blondus *Decade*
E II. *lib.* III. *pag.* 191. operum editionis *Frobenianæ Basileensis* A. D. 1559. Galvaneus Flamma in *Chronico majori MS. cap.* 503. & Paschalius in *Coronis lib.* X. *cap.* 7. dicterio vulgari & ludicro nequaquam percepto, *Modoetiensem* Coronam, à ferrea diversam, ex *palea* sibi serio finxerunt. Quemadmodum vero probri hujus origo à *Mediolanensi* plebe manavit, ita ejus epocham, uti diximus, tempori *Coronæ ferreæ* cum Thesauro *Modoetiensi* recuperatæ, illigandam putamus. Hanc nostram sententiam fulcit antiquissimus omnium *Raynerius Granchius Pisanus* ex sacro ordine Prædicatorum in Poemate historico MS. *de*
F *Præliis Tusciæ*, cujus indicium debeo V. C. *Petro Canneto* Abbati *Camaldulensi*; nam loquens de coronatione *Ludovici IV.* Imperatoris cognomento *Bavari*, ita canit *lib.* VI. *Monciam* Italice pro *Modoetia*, & Coronam ipsam, *paleam*, appellans:

Esse & in auxilium venio: nunc date coronam;
Sed diadema sumus nos defensare fideles:
Ferrea debetur, PALEAM *quia Moncia gessit.*

Ipsam vero *Ludovici* coronationem, ab Episco-

po

po *Tarlato* seu *Terlato* peractam ita describit.

Primus & ipse sacer Terlatus Episcopus illum
Induit, & capiti nectit regnare coronam.
Sed diadema refert, quo possit flectere Guelfos,
Sicque coronatur clangoribus undique magnis.

Ex his liquet, tempore hujus poetæ *Raynerii*, qui floruit A. D. 1350. jam cœptum dicterium illud *Mediolanensium* contra veram Coronam ferream, tunc recens *Modoetiæ*, ex diuturnis latebris restitutam: quod fortasse ob regionum longinquitatem ignoravit *Raynerius*. Ea tamen *Ludovicus Modoetiæ* coronari non potuit, propterea quod *Avenionem* perlata fuisset, ut superius ostendi. Aliis fabulis sæcula antiquiora spectantibus, quibus scatent Chronica MSS. *Gualvanei Flammæ*, & *Danielis de Comitibus Angleriæ* apud *Puricellum pag.* 177. 180. & 277. & apud *Aresium* post Chronologiam cœnobii *Ambrosiani pag.* 92. refutandis non immoror. Facile esset ostendere,
60 omnes ad hoc sub specie antiquitatis confictas, ut decora *Modoetiensia Coronæ ferreæ* labefactarent. Ideo *Gualvaneus* Abbati etiam cœnobii *Ambrosiani* tribuit jus coronandi Regis Corona ferrea: idque contra omnem sæculorum memoriam. Quid ergo mirum, si ejus ætatis *Mediolanenses* scriptores, plerique omnes partium studio capti, *Coronæ ferreæ*, ab se palam contemtæ antiquitatem, pretium & cultum obscurare vel silentio præterire studuerunt. Illorum enim testimoniis plerumque res agitur. At non præteriit quidem certe scriptor exterus, & ab hujusmodi affectibus vacuus *Matthæus Villanius*, qui eandem Coronam, *sanctam* appellare non dubitavit. Sed reliquorum Cæsarum inaugurationes Corona ferrea peractas strictim recenseamus.

§. 3. *Sigismundus* Imperator A.D. 1431. in die festo Sanctæ *Catharinæ* XXV. Novembris *Coronam ferream Mediolani* suscepit in templo Sancti *Ambrosii* ab Archiepiscopo *Bartholomæo Capra*. Vide *Odoricum Raynaldum* A. D. 1431. §. 31. *Sigismundi* post *Albertum II.* in Imperio successor *Fridericus III.* A. D. 1452. ob luem apud *Insubres* grassantem, & *Sfortiadum* sibi invisam dominationem, *Romæ* à *Nicolao V.* Summo Pontifice in Regem *Langobardorum* coronari maluit, teste *Augustino* Patricio in *Cæremoniali Romano lib.* 1. *sect.* 5. *cap.* 3. & ipsomet *Nicolao* Pontifice in Constitutione hac de re edita apud *Raynaldum* eodem anno §. 2. Quandoquidem huc devenimus, dissimulare non licet *Balthassarem Fidelem*, in Archipresbyterio *Modoetiensi Bertolæ* de *Abdua* suffectum quo tempore in *Insubribus* Cæsariani, *Galli*, *Hispani*, & *Sfortiades* acriter inter se præliabantur. Hic enim *Fidelis* sanctitati *Coronæ ferreæ* adversari existimatur propterea quod in libro de *Prærogativa Beati Jo. Baptistæ*, quem *Leoni X.* nuncupatum vulgavit *Mediolani* apud *Alexandrum Minutianum* A. D. 1514. in folio, non ait, Cla-
61 vum Dominicum in Corona ferrea delitescere. Quid inde, Critice? Numquid *Fidelis* Coronam ipsam *ferreæ* cognomento non insignivit? Anne *freni* appellatio obest *Mediolanensi* Clavo Dominico? Sed inquies, *Vigilius* Pontifex in Jurejurando superius allato *Frenum*, quod *Constantinopoli* servabatur, *sanctum* appellavit. Ita est. Et *Matthæus Villanius sanctam* quoque appellavit *Coronam ferream Modoetiæ* servatam. Ad hæc *Fidelis* vix unquam fortasse *Modoetiæ* substitit. Primo enim *Novariæ* pro *Ascanio* Cardinali *Sfortia* egit Vicarium generalem. Mox à *Gallis* vexatus, *Viennæ Allobrogum*, deinde *Lugduni* exsulavit. *Novariæ* postea restitutus à *Friderico* Cardinali *Sanseverinate*, sua hæc ipsemet infortunia exposuit in epistola ad *Leonem X. se per frequentes forensium disceptationum audientias multa ac gravia exiliorum incommoda* subiisse conquestus. Tandem in gratiam *Jo. Baptistæ Castani* decimum tertium ætatis suæ annum agentis, etiam Sacerdotio *Modoetiensi* se omnino abdicavit, ipse in generalem Vicarium Ecclesiæ *Cremonensis* electus, ubi in templo majore sepultus est. Hoc igitur infausto tempore quum tot tantisque turbis & direptionibus *Insubres* concuterentur, & Corona ferrea de more cum reliquo Thesauro alte defossa lateret, ut latuit etiam A. D. 1635. 1655. 1657. 1658. quo militari prædæ subduceretur, quid exspectari poterat ab homine, ut de se ait, *forensium disceptationum audientiis* implicito, & fere semper vago & exule? qui præterea se rerum Basilicæ *Modoetiensis* tam ignarum & incuriosum ostendit, ut nec cetera ejusdem Basilicæ insignia lipsana, quamvis in ore famæ versantia, præter unum dentem Sancti *Jo. Baptistæ* in fine Prærogativæ XXVII. hisce verbis memoraverit: *dentem, aureo, lapillisque quamplurimis ornato, vase, Imperialis Modoetia tenet?* In Prærogativa tamen XXIX. & ultima *Coronam ferream* cum ceteris lipsanis ad *Theodelindam* per *Gregorium* Pontificem missis complexus est, ubi agens de consecratione *Modoetiensis* Basilicæ ita loquitur: *hanc autem dedi-* 62
cationis celebritatem Gregorius Pontifex plurimum dignatus est, qui Johannem Diaconum miserat ad Reginam cum RELIQUIIS *& oleis sanctis.* Cum hisce *Reliquiis* venit *Corona ferrea.* Unum adhuc addere præstat. *Sixtus V.* Pontifex die XXVIII. Septembris A. D. 1585. Collegio insigni Basilicæ *Modoetiensis* ornamenta pontificalia antiquitus usurpata postliminio restituit, diplomate hisce verbis inscripto. *Dilectis filiis Archipresbytero & Capitulo Ecclesiæ Sancti Jo. Baptistæ ac Universitati & hominibus Oppidi Modoetiæ Mediolanensis diœcesis.* In hoc diplomate *Sixtus* sacris Reliquiis Basilicæ generatim expressis, Coronæ ferreæ thesaurum speciatim adjunxit, eundemque, utpote rem singularem, ob ejus præstantiam ab ceteris reliquiis separatim distinxit. *Modoetiensem* Basilicam vocat, *à claræ memoriæ Theodelinda Langobardorum Regina ad laudem omnipotentis Dei fundatam & dotatam: atque decentissime ornatam, ac successive tam à Magno Gregorio Papa I. quam ab aliis Romanis Pontificibus prædecessoribus nostris, multis Sanctorum* RELIQUIIS, *gratiis, & privilegiis,* ETIAM *Corona ferrea, qua Romanorum Imperatores coronantur, decoratam.* Basilica ergo, quæ est domus Dei & sanctorum, *decoratur* Corona ferrea. Quomodo autem ea *decoratur*, nisi tanquam re sacra, & ex Domini clavo constructa? Itaque *Modoetiensibus* favet *Sixtinum* diploma, tantum abest, ut contra illos etiam obtorto collo trahi possit: quanquam in eo Pontifex de celebritate, sacris prærogativis, & privilegiis verius, quam de lipsanis Basilicæ *Modoetiensis* dedita opera & speciatim loquatur. Jam vero ad *Caroli V.* Augusti coronationem propius accedamus.

Caput VIII. 63

Carolus V. Augustus Bononiæ *Corona ferrea insignitur, à Canonicis, aliisque* Modoetiensibus *magna cum religione illuc perlata.* Blasii Cæsenatis *&* Paulli Jovii *errores in ea describenda. Argumenti negativi male usurpati levitas & abusus. Corona post* Caroli V. *inaugurationem in theca cruce signata reponitur.*

Blasius *Cæsenas* à sacris cæremoniis *Clementis VII.* Summi Pontificis in suis Diariis MSS. ubi agit de ritu, quo *Carolus V. Bononiæ* ab eodem Pontifice suscepit vetustissimam & celeberrimam Coronam ferream, ait, inter Cardinales & Cæsareos ministros consultum de imponenda ea-

dem Corona vertici *Carolino:* quod biduo antequam tertiam acciperet, factum est die XXII. Februarii A. D. 1530. quo Cathedræ Sancti *Petri* memoria recolitur. Id patet ex literis Pontificiis & ex Diariis apud *Raynaldum* eodem anno §. 8. & 12. Corona ferrea per Canonicos & Cives nobiles *Modoetienses* ritu solemni *Bononiam* in theca cruce signata perducta est: & primo super altari posita, unde per Clericum Apostolicæ Cameræ sumta, perque Cardinalem Pontifici tradita est: qui eam imposuit capiti novi Regis in genua procumbentis, quomodo etiam in genua procumbit in historia ejusdem coronationis, quæ, olim picta, conspicitur in Basilica *Modoetiensi* supra locum tumuli *Theodelindæ* Reginæ. A *Blasio Cæsenate* apud *Raynaldum* §. 12. Corona ferrea *ex auro & argento, ac multis margaritis ornata* appellatur. Ad hæc, *circularis & latitudine quinque digitorum, & vix Coronam unius Episcopi circuens, quæ nec capiti firmari poterat.* Addit, ex
64 *Modoetia* delatam *una cum quodam libello legi in tali coronatione consueto, quem servari voluerunt Imperiales, & Papa contentatus est.* Non semel in his lapsus est *Blasius*, quanquam oculatus testis. A Corona enim abest *argentum.* Præterea latitudo seu potius circuli altitudo, *trium* est, non *quinque* digitorum. Falsum insuper est, *vix* Coronæ Episcopi cingendæ sufficere, nisi pro *Corona Episcopi* totum ferme caput, ex more sui temporis rasum, intellexerit *Blasius.* Nomina etiam virorum principum, qui in cæremonia præiverunt, in *Blasii* Diariis apud *Raynaldum*, & in MSS. à me visis, fœde corrupta sunt; ideoque, ut puto, emendanda ex *Paullo Jovio*, mox adducendo. Unum præ ceteris adnotabo. *Blasius* ait, *Comitem de Nanson prætulisse Coronam ferream:* quam tamen prætulit Marchio *Montisferrati.* At Comes de *Nanson* nullus fuit, sed Comes de *Nassau*, summus Cubicularius Imperatoris, cujus paludamenti fimbriam in cæremonia sublevabat. Hoc ex Prudentio Sandovalio in *Vita Caroli lib.* XVIII. §. 6. quanquam alias familiam de *Nanson* memorari video apud Thomam Rymer *tomo* XII. *Fœderum Angliæ pag.* 203. *col.* I. ubi *Willelmus Nanson* occurrit A. D. 1483. & A. D. 1485. pag. 271. col. I.

§. 2. Jovius ergo *lib.* XXVII. *Historiarum pag.* 55. editionis *Vascosani* rem ita describit: *præsto igitur affuere Modoetiensium Legati, cujus* (legationis, ut puto) *erant principes Polydorus Vectius & Paullus Velanius, qui ad retinendam* VETERIS PRÆROGATIVÆ *dignitatem,* VETUSTISSIMI *operis Coronam & Annalium codices antiquitate prænobiles detulere. Ea erat sine florentibus pinnis in simplicem & latum orbem circumducta, ferro introrsus tempora præcingente, sed exterius auro & gemmis exornata. Biduo itaque antequam tertiam Coronam acciperet, in sacello domestico, astante Pontifice, sacris peractis, Cæsar ungitur,* FERREAque *Corona & ceteris regiis insignibus decoratur iisdem fere cæremoniis, quas paulo infra memorabimus. Prætulere ante Cæsarem summi honoris caussa Alvarus Osorius Marchio Astoricensis aureum sceptrum, Didacus Pacecus Dux Ascalonius ensem gemmata va-*
65 *gina conditum, Alexander Medices Dux Pinnensis, Cæsaris gener, orbem aureum cum præfixa Cruce, gemmis distinctum, Bonifacius autem Marchio Montisferrati Modoetiensium Coronam. His demum confectis advenit dies majoris aureæ Coronæ pompæ destinatus.* Hæc ideo recitavi, quia *Jovii* testimonium adducitur contra religionem, quæ Dominico Clavo, Coronæ intexto alias debetur; propterea quod ipse testis æqualis, nullam Clavi mentionem fecerit. Quid autem, si ego, de *Jovii* auctoritate postea dicturus, nunc *Jovium* de hac

A cæremonia loquentem paucis verbis non semel alucinatum ostendero? Leve est *Vectium* & *Velanium* appellari, qui *Vecchius* & *Velatus* dici debuissent. Sed grave est, duos tantum homines laicos *Modoetiensis* legationis principes numerari, præteritis sacrorum ministris & sacerdotibus *Petro de Arsago* & *Jo. de Marliano*, Canonicis Basilicæ *Modoetiensis*, utique primo loco recensendis, nec certe ullo pacto prætereundis: qui Templi insignisque Collegii sui nomine Coronam ferream *Carolo V.* Imperatori detulerunt. Immo etiamnum autographæ supersunt tabulæ, con-
B scriptæ ab *Andrea Toscano Modoetiensi* Actuario die XIII. Februarii A. D. 1530. antequam Corona ferrea *Bononiam* deferretur, in quibus *Balthassari Fideli Modoetiensi* Archipresbytero & Episcopatus *Cremonensis* Vicario mandatur, ut secundum jus antiquissimum *Modoetiensis* Archipresbyteri ipsemet coronet *Carolum V.* aut vices suas alteri committat: quas puto commissas fuisse Cardinali *Dertusensi Wilhelmo Enckenwortio*; nam Pompejus Vizanius in *Historia Bononiensi lib.* X. *pag.* 549. narrat, hunc Cardinalem, tanquam à *Modoetiensibus* deputatum, vertici *Carolino* Coronan ferream imposuisse. Hoc tamen
C infectum fuit, quia Summus Pontifex eo munere fungi voluit: & Cardinalis *Dertusensis*, alias Sanctorum *Jo.* & *Paulli*, Missam dumtaxat celebravit & *Carolum* inunxit apud *Raynaldum* A. D. 1530. §. 8. At præter laicos unum & alterum, ab *Jovio* nominatos, ex Legatis fuere *Ludovicus* 66
& *Bartholomæus Cisnusculi*, *Jo. Baptista Vecchius*, & *Ambrosius Maria Herba.* Hæc ex tabulis *Modoetiensibus* & Adversariis MSS. *Josephi Cisnusculi.* Quid vero hac in re opus erat Canonicis? Quid Sacerdotibus? Si non sacra, sed profana erat *Corona ferrea*, ceteri homines laici, legatione illa fuissent egregie defuncti absque Canonicis
D & Sacerdotibus: quos *Jovius* omnino reticuit, & ex ceteris oppidanis, nobilibus viris, quatuor prætermisit. At Canonici fuerunt totius legationis duces & principes, ut sancta rite tractari possent. Ad hæc *Jovius* tradit, Ducem *Ascalonium ensem gemmata vagina* CONDITUM prætulisse, qui tamen fuit *nudus*, teste *Blasio Cæsenate*, ut in ejusmodi solemniis alias fieri consuevit: atque ita etiam spectatur in pictura *Modoetiæ* jam memorata. Denique lapsus est *Jovius* ubi ait, Coronam in LATUM *orbem circumductam ferro introrsus* TEMPORA *præcingere:* nec enim orbis est *latus*, sed ita angustus, ut summo tantum verti-
E ci imponatur. Nec *ferrum introrsus tempora*, sed solum capitis verticem *præcingere* potest, secundum illud Ambrosii: *in vertice Corona.* Hoc uno exemplo palam fieri puto quam levia & nugatoria plerumque sint argumenta ab silentio vel negligentia scriptorum etiam æqualium deducta, quibus audacia Criticorum sacram antiquitatem, populorum consensione firmatam, radicitus evertere non raro se posse confidit. Cur ergo manca & parum fida *Jovii* narratio, apertæ falsitatis vel negligentiæ suspecta, ne dicam à nobis convicta, jam trahitur in contemtum & dedecus Coronæ ferreæ?

F §. 3. Sed adhuc ingerunt Critici illi, qui *Mediolani* in Coronam ferream scripserunt, non Marchionem *Montisferrati*, sed potius Episcopum aliquem præferre debuisse Coronam, Domini Clavo constantem, quum Sanctus *Carolus* caveat in Concilio provinciali IV. ne Reliquiæ per *homines laicos tractentur, nec vero tangantur.* Hoc tamen nullo negocio diluitur. Etenim Marchio, an- 67
nuente Pontifice, qui ibi aderat, Reliquias *tractare & tangere* potuit. Verum nec *tractavit*, nec *tetigit* Clavum Coronæ *Modoetiensis*, sed ipsam dum-

dumtaxat exteriorem Coronam: neque Canones Sancti *Caroli*, tunc nondum nati, Aulæ Cæsareæ summatibus innotuerant, ut illis parere debuissent. *Modoetiensibus* tamen optime innotuit qua religione Corona tractanda erat: ideoque per duos insignis Basilicæ Colegiique sui Canonicos ad *Carolum* Augustum perferendam curarunt. Ad hæc *Modoetiensis* Corona dupliciter considerari debet, ut Corona regia, utque Clavi Dominici laminam continens. Ut Corona, præferri potuit & debuit ab uno ex summatibus Aulæ Cæsareæ. Quum enim singula regia insignia in Regis inauguratione a singulis summatibus, non ab Episcopis, præferri consueverint, ut etiam moris fuit in prima coronatione *Aquisgranensi*, ideo Marchio *Montisferrati* prætulit Coronam *Modoetiensem*: quod nullo pacto dedecuit, quamvis Domini Clavo constaret, quum Marchio debita religione & obsequio eandem prætulerit: quam mox ab ejusdem manibus acceptam, sacri ministri in altari Pontificio deposuerunt. *Henricus* Auceps Rex *Germanorum*, & ejus filius *Otto* Magnus Domini lanceam (vel Sancti *Mauricii*) ab *Rodulpho Burgundionum* Rege habitam, in bello sæpe religionis caussa tractarunt, ex *Liutprando lib.* IV. *cap.* XII. Cur vero etiam Coronam ferream vir princeps honoris & religionis caussa tractare non potuit, si *Helena* Imperatrix, si *Constantinus*, si faber ferrarius clavos Dominicos in frenum & laminam vertendos, debita religione tractarunt? Multo magis cavetur, ne ullus præter sacros ministros pyxidem tractet sanctissimæ Eucharistiæ, & tamen *Clara*, *Saracenis Assisium* obsidentibus, illam tractavit: sed religionis & fidei caussa tractavit. Nunquid fortissimæ Virginis egregium facinus, ab Ecclesia probatum, in judicium vocabimus? Denique nobiscum est Cas-
68 par Bugatus in *Historia universali Venetiis* edita apud *Gabrielem Jolitum* A. D. 1571. lib. VI. pag. 809, ubi *Bononiensem* pompam enarrans, ait, Coronam ferream *in templo Sancti Jo. Baptistæ* servari solitam, & quidem cum multis reliquiis Sanctorum, a *Gregorio* Magno donatis, uti scripserat lib. II. pag. 145. His *Bugatus* Coronæ ferreæ sanctitatem demonstrat. Infra adhuc disertius & locupletius eam demonstrabit.

§. 4. Hic vero locus a nobis postulat, ut de *negativo* argumento, quod vocant, raptim nonnulla observemus, quandoquidem hoc uno morosi Critici nobis aures obtundunt, & Coronæ ferreæ vetustatem & sanctitatem elevare conantur. Argumentum *negativum* recte, prudenter, & apposite adhibitum, sæpenumero plurimum conducere ad eludenda impostorum commenta, negari non potest, nec debet. Maxime tamen cavendum est, ne hac ratione argumentandi, ea, quæ firma & inconcussa veritate muniuntur, furioso & cœco impetu condemnemus. Ad hunc scopulum declinandum animadvertere præstat, duplex argumenti negativi genus distingui posse. Quædam enim sunt pure negantia, alia insuper quid positivum habentia. Primi exemplum est: *nemo ante Martinum Polonum, sæculi* XIII. *scriptorem, meminit Johannæ Papissæ, quæ seculo* IX. *vixerit. Ergo hæc fabula emersit ævo Martini Poloni.* Argumenti *negativi* cum *positivo* mixti exemplum itidem proferamus: *nemo ante Martinum Polonum meminit Johannæ Papissæ, omnesque auctores æquales, suppares, & posteriores usque ad Martinum Polonum, statim post Leonem IV. statuunt Benedictum III. non vero Johannam. Ergo hoc monstrum antiquius non est Martino Polono*: cui tamen non esse adjudicandum disertissimis argumentis ostendit vir pius & eruditus Jacobus Echardus in *Summa S. Thomæ vindicata pag.* 567. & 620. Quid *negativi*, quid *positivi* huic argumento insit, nemo non videt. Facilius vero est, ex illo priori argumentandi genere in turpes paralogismos labi, quam ex secundo. Etenim ne ar- 69
gumento mere *negativo* fallamur ipsi, aliosque fallamus, tria servanda sunt.

1. Omnes ad unum auctores, ex quorum silentio argumentum erui debet, a nobis fuisse perlectos.

2. Nos certos esse, nullum omnino ex auctoribus, qui rem, de qua disputatur, pertractaverint, interiisse, aut nobis non visum adhuc in veterum bibliothecarum forulis delitescere.

3. Ab his, qui supersint auctoribus, quique dedita opera, non tralaticie, de re scripserint, negligentiæ, invidiæ, & studii partium suspicionem abesse, in iis, quæ evenerunt, referendis aut silentio prætereundis.

§. 5. Has rectæ & sanæ critices regulas docuit Mabillonius in aureo libro *de Studiis monasticis Parte II. cap.* XIII. Consuli etiam potest Jo. Baptistæ Thiersii *Exercitatio de auctoritate negantis argumenti* contra *Jo. Launojum*, cujus centones tironibus facile imponunt. Ad has autem regulas si ea reducantur, quæ hucusque disseruimus, facile perspiciemus, nihil omnino a Collegii *Ambrosiani* Doctore & Critico in Coronam ferream prolatum, quod ejus vetustatem & religionem possit labefactare. Etenim præterquam quod argumentis mere negantibus ubique pugnatum est, quibus nulla ex regulis jam adductis inesse dignoscitur; contra, argumentis *positivis* facillime rejiciuntur. Hisce regulis illico animadvertimus quam felici Minerva Criticus idem vulgaverit, quatuor anni tempora ecclesiastica cum jejuniis solemnibus, recentissime in parœciam *Mediolanensem* irrepsisse, & quidem auctore Sancto *Carolo*, propterea quod Criticus *Ambrosianus* in Missalibus libris editis & MSS. ab se visis nulla eorundem anni temporum & jejuniorum ante *Carolum* documenta reperisset. Scilicet is, domi suæ quodammodo hospes, nunquam vidit, Missale *Ambrosianum*, *Mediolani* impressum per *Christo-* 70
phorum Ratisponensem A. D. 1482. ubi in Kalendario mense Septembri ad diem festum Exaltationis Sanctæ Crucis eadem sacra anni tempora indicuntur his verbis: *primus dies Mercurii post festum Sanctæ Crucis.* SEMPER *fiunt Tempora.* Non vidit Breviarium *Ambrosianum* ibidem excusum A. D. 1487. ubi post Decembrem hæc adnotantur: *isti sunt dies & vigiliæ jejunandæ* EX PRÆCEPTO *Sanctæ Matris Ecclesiæ. Quatuor tempora anni, scilicet vernale, æstivale, autumnale, hiemale.* Denique non consuluit Breviarium *Ambrosianum* per *Antonium Zarotum* publica luce donatum A. D. 1490. quod Septembri mense hæc exhibet: *prima die Mercurii post festum Exaltationis sunt* TEMPORA. His tribus Missalibus quartum omnino congruit editum *Mediolani* per *Alexandrum Minutianum* A. D. 1505. ubi die III. Maji hæc leguntur: *primo die Mercurii post Pentecosten sunt Tempora jejunanda.* XII. Septembris: *primo die Mercurii post exaltationem Sanctæ Crucis sunt Tempora jejunanda.* XII. Decembris: *primo die Mercurii sunt Tempora jejunanda.* Argumenti mere negantis vitia & fallaciæ hominem turpiter labi coegerunt. Ad *Jovium* redeo.

§. 6. Si *Jovius* ceterique auctores laminam ferream Coronæ aureæ introrsus circumductam, Clavum Dominicum esse nequaquam dixerunt, nec etiam quidpiam aliud esse certo dixerunt, aut alia ex caussa sic fuisse compactam. Quomodo vero alia ex caussa, quam sacratissima compingi potuit? Exigua est lamina ferrea, & ratione metalli, nullo vel minimo pretio habenda, quum

tres uncias ponderis non excedat. Huc refer quæ de Clavi Dominici cuſpide a me dicta ſunt cap. I. §. VII. Nihilominus Corona ex auro puriſſimo, & gemmæ etiam multæ & magnæ, nempe XXII. ovatæ, planæ, & varii coloris, hæque maximi pretii hanc eandem laminam ferream interius clauſam ab vetuſtiſſimis temporibus locupletarunt, ita quidem, ut manifeſte pateat, aurum & gemmas laminæ ferreæ, non laminam ferream auro & gemmis ullo pacto inſervire. Niſi enim aurum & gemmæ ipſi ferro inſervirent, Corona aurea, ut vertici Regum commodius aptari poſſet, anguſtum ipſius laminæ ferreæ orbem utique excederet : quem tantum æquat. Præterea nobilius metallum ei nomen daret, quod
71 tamen dat vilius, nempe ferrum, adeo ut ab remotiſſimis uſque annis, non *auream*, ſed *ferream* dici compertum ſit. Ergo ferrum pretioſius auro. Ex his nemo jure negabit, quin eidem vili & exiguæ laminæ aliquid admirandi præter ſimplicem ferri materiam ab antiquiſſimis ſæculis retroactis ineſſe creditum fuerit. Id vero eſt, fuiſſe unum ex clavis, qui Domini membra crucifixerunt. Tribus porro Coronis Auguſtos poſt translationem dignitatis Imperii ſeu Advocatiæ Apoſtolicæ Sedis a *Francis* ad *Germanos*, coronari conſueviſſe manifeſtum eſt; nempe *Germanica*, *Italica*, & *Romana*. Has duas poſteriores, *argenteam* & *auream* ideo dixerunt, ut a *ferrea* illa antiquiori diſcriminarent. Nam quæ *aurea* dicitur, ſemper fuit *aurea*, quæque *argentea*, dicitur, ſemper quoque fuit *aurea*, non *argentea*, neque ullo circulo *argenteo* diſtincta, uti circulo tamen *ferreo* diſtinguitur *Modoetienſis*: quæ etiam una, a duabus reliquis Coronis aureis *Modoetienſibus* in ſubſequenti capite memorandis, religione & antiquitate non minus, quam ferreo illo circulo interiori diſtinguitur : hicque non extrinſecus, ſed intrinſecus circumducitur, ita ut ab auro & gemmis extrinſecus circumductis, religionis & honoris cauſſa idem circulus ferreus ornari videatur: alioqui non intus, ſed foris extenderetur. Niſi vero laminæ ferreæ origo ex Domini clavo manaſſet, ita ampla eſſet, ut frontem commodius cingeret : quæ tamen, ut dixi, vertici ſolum imponitur. His adde, nullam omnino ex iiſdem tribus Coronis Imperatoriis, ceteriſque univerſis, præter hanc unam ferream *Modoetienſem*, a ſacris miniſtris in ſanctioribus Baſilicarum ſacrariis & Lipſanothecis perpetuo ſervatam, & populorum cultui & obſequiis expoſitam : nullam denique elogio *ſanctitatis* ornatam præter hanc unam, quemadmodum ex *Villanio* obſervavimus. Ergo hæc una aliquid ſancti & auguſti in ſe continere ſemper credita eſt. Hoc loco taceri non debet, peracta *Caroli* V. inauguratione Coronam ferre-
72 am in theca, ſerico purpureo villoſo interius tecta, rurſus incluſam fuiſſe, in cujus exteriori operculo ſcorteo adhuc viſitur *Crux* impreſſa. Quorſum hoc? Annon aptior fuiſſet imago S. *Jo. Baptiſtæ*, *Modoetienſium* patroni, ſive aliud inſigne, puta *Caroli* V.? Sed Clavo Crucis intus latenti deſignando exterior Crucis effigies, alias conſuetum rei ſanctæ argumentum, aptiſſima fuit. Jam ad alia procedamus.

CAPUT IX.

Coronæ aureæ Modoetienſes *a ferrea diverſæ cur inſtitutæ. Varia de hujuſmodi Coronis prolata, quibus amplius ferreæ præſtantia & religio illuſtrantur. Corona* Hungarica. *Quid fuerint Imperialia inſignia.*

In gazophylacio Baſilicæ *Modoetienſis*, a Lipſanotheca diſtincto, duæ *Coronæ aureæ* ſervantur, a *ferrea* tamen diverſæ. Harum una eſt *A-*
A *gilulfi* Regis, *Theodelindæ* altera, quæ duplo minor eſt, judice, qui eas vidit, Mabillonio in *Itinere Italico pag.* 212. Primam, pondo unciarum XXI. denariorum IX. quæ ex auro puriſſimo eſt, & ſine ullis radiis aut liliis, pyropi & ſmaragdi LXV. circum exornant cum figuris Apoſtolorum & hoc lemmate AGILVLF . GRAT . DI . VIR . GLOR . REX . TOTIVS . ITAL. OFFERET . SCO . IOHANNI . BAPTISTE . IN . ECCL . MODICIA. *Ennodius* primus occurrit, qui initio ſæculi ſexti *lib.* VI. *epiſt.* X. *Moditiam* vocavit quæ *Modoetia* dicitur. Ex hac *Agilulfi* Corona pendet crux aurea pondo
B unciarum XXIV. denariorum XIV. quæ gemmis & margaritis pretioſis ditatur. Secunda Corona ſine ullis radiis aut liliis, pariter aurea, plurimis ſmaragdis fulget, eſtque pondo unciarum XIV. denariorum XIX. Ex hac etiam pendet crux aurea pondo unciarum XV. denariorum VII. utrinque gemmis plurimis locuples. Ego *Modoetienſium* fortunam ſuſpi- 73
cio, qui tandiu in aperto bellorum theatro pretioſiſſima hæc cimelia ſervare potuerint. Hoc aliis terrarum Baſilicis certe non contigit. Coronæ regiæ, etiam votivæ, denotant Reges & eorum coronationes : quare ex hac *Agilulfi* amplius docemur, hunc Regem præter *contum* ſive *haſtam*,
C Corona etiam donatum, dum *congregatis in unum Langobardis*, *poſtea menſe Majo ab omnibus in Regnum* LEVATUS *eſt apud Mediolanum*, teſte Paullo Diacono *lib.* III. *cap.* XXXVI. in fine. Hæc refer ad ea, quæ dixi *capite* III. Utranque hanc Coronam memorat *Zucchius* in *Hiſtoria Theodelindæ cap.* XL. Neutra intus ſervat laminam ferream : utraque locupletior, major & pulchrior eſt, quam ferrea ſive pondus, ſive pretium, & artificium ſpectetur. Et tamen Reges *Italicos* & *Germanorum* Auguſtos nulla ex his duabus Coronis unquam, ſed ſemper una illa ferrea inſignitos fuiſſe cognovimus. Cur vero, niſi propterea quod
D huic ineſſet quod illis nequaquam inerat, nempe Dominicus Clavus in laminam verſus? Duæ Coronæ jam dictæ, donaria ſunt, temporibus antiquiſſimis de more veterum Chriſtianorum, eidem Baſilicæ oblata. De his aliqua dicere præſtat, quæ noſtrum de Corona ferrea argumentum illuſtrent, præcipue quum de iiſdem Coronis pro ſua modeſtia aliorum ſententiam ſcire optaverit Coſmus de Arena in *Serie Marchionum Tuſciæ pag.* 56. & Julius Cæſar Bulengerus *lib. II. de Donariis Pontificum* rem ne leviſſime quidem attigerit, de hujuſmodi Coronis tractans cap. XVII.

§. 2. Apud vulgatum Anaſtaſium in *Vitis Pon-*
E *tificum Coronæ aureæ* ſæpenumero memorantur, quæ a principibus viris & optimatibus, ſupra ſacram menſam in Baſilicis ſuſpendendæ, olim offerebantur, ut de more ſuo egregie admonet Cangius in *notis ad Paullum Silentiarium pag.* 555. In *Silveſtro pag.* 17. habemus, *Conſtantinum* CORONAS quatuor cum *delphinis* XX. *ex auro puriſſimo* in Baſilica *Lateranenſi* poſuiſſe, & pag. 20. CORONAM *au-* 74
ream ante corpus Beati Petri obtuliſſe. In *Hilaro pag.* 39. CORONA *aurea ante Confeſſionem* Sancti *Johannis* ab eodem facta memoratur. In *Sergio I. pag.* 86. legitur, hunc Pontificem CORONAS, *quæ ante ſacrum altare & Confeſſionem Beati Petri*
F *Apoſtoli ex antiquo pendebant*, deponi feciſſe. *Leo III. pag.* 184. obtulit CORONAM *auream cum gemmis majoribus*, *quæ pendet ſuper altare*. *Leo IV. pag.* 285. CORONAS *ex auro mundiſſimo*, *inclytis Chriſti videlicet & Sanctorum vultibus refulgentes fieri* præcepit. Idem alibi centies occurrit. Apud Mabillonium in *Actis Sanctorum Ordinis Sancti Benedicti ſæculo* IV. *parte II. pag.* 212. in *Vita Sancti Conwojonis Abbatis* hæc leguntur circa A. D. 860. *eodem tempore transmiſit Nominoë Princeps* (Britan-

(Britanniæ) CORONAM *auream cum gemmis pretiosissimis donum Beato Petro Apostolo per venerabilem Conwojon.* Leo Cardinalis Ostiensis in *Chronico Casinensi lib.* I. *cap.* XXVI. narrat, *Siconulfum Capuanorum* Principem *Casinensis* Cœnobii Thesaurum abstulisse, in quo præter calices, patinas & Cruces, etiam *Coronæ* recensentur. Angelus a Nuce in *notis pag.* 157. & 364. animadvertit, easdem per catenulas laquearibus Ecclesiarum affixas, e quibus interdum lampades, *Phari* appellatæ, pendebant. Vide *Cangium* v. *Corona* & *Pharus.* Hæ tamen Coronæ, e quibus lampades seu Phari pendebant, cum nostris non sunt confundendæ, ut confudit Jo. Severanus in *Commentario de septem Urbis Ecclesiis pag.* 309. 350. 366. 392. & alibi semper. De iis vide Cangium in *Constantinopoli Christiana lib.* III. *cap.* XLVIII. *pag.* 39. De his nostris Anastasius in *Leone IV. pag.* 285. *fecit* CORONAS *ex argento purissimo, miro compositas opere, duas,* PENDENTES *in catenulis argenteis cum gemmis & bullis deauratis.* Etiam CORONÆ *ex auro mundissimo* superius adductæ, quas idem Leo IV. *fieri* præcepit, PENDENTES *cum catenulis, aureis bullis* dicuntur ab *Anastasio.*
75 Floravantes Martinellus in *Trophæo Crucis* ex his Coronis cum catenulis unam expressit *pag.* 64. Appendebantur plerumque ad Ciboria, unde supra sacram mensam illas pependisse, toties legimus. Anastasius in *Leone IV. pag.* 274. *fecit in Ecclesia Beati Andreæ Apostoli Ciborium super altare, nec non & calicem de argento cum* CORONIS *pendentibus in eodem Ciborio numero* XII. Infra pag. 275. *super Ciborium* (Sancti Petri) *obtulit* CORONAS *quatuor.* Et mox: *Ciborium fecit, calicesque &* CORONAS *numero* XLVI. Hariulfus in *Chronico Centulensi lib. III pag.* 480. *tomo* IV. Spicilegii Dacheriani: *super illa tria altaria habentur tria Ciboria ex argento & auro parata, in quibus tres descendunt* CORONÆ, *singulæ per singula, auro gemmisque paratæ cum aureis cruciculis.* Hæ *cruces* statim recurrent. Majorum nostrorum religionem & magnificentiam erga ædium sacrarum ornatum & cultum satis mirari non possum.

§. 3. *Coronas* altari imminentes *Regna* etiam non semel vocat *Anastasius.* Narrat in *Leone III. pag.* 193. hunc Pontificem in Basilica Sancti *Andreæ* fecisse REGNUM *ex auro purissimo.* In *Gregorio IV. pag.* 235. REGNUM *aureum unum, quod usque hodie dependet cum gemmis valde optimis, habens in medio auream* CRUCEM *cum gemmis pariter pretiosis.* In Leone IV. pag. 281. *fecit in Ecclesia Sancti Clementis Martyris atque Pontificis* REGNUM, *quod pendet super altare majus, ex auro purissimo, sculptile, sine gemmis, habens in medio* CRUCEM *de auro cum gemmis fixis in eadem* CRUCE. Pag. 283. *fecit in Ecclesia Sanctorum quatuor Coronatorum* REGNUM *ex auro purissimo unum pendens super altare majus cum catenulis similiter aureis, habens in medio* CRUCEM *auream habentem gemmas* XIV. Idem auctor ait *pag.* 254. *Sergium II.* obtulisse in Ecclesia Sanctorum *Silvestri* & *Martini* REGNUM *aureum valde pretiosissimum cum gemmis prasinis, hiacynthinis & albis: quod*
76 *nunc usque super altare cernitur pendens, habens in medio* CRUCEM *de auro purissimo cum gemmis similiter pretiosis.* *Atto Canossæ* Dominus in arcis suæ Basilica obtulit hujusmodi Regna seu Coronas apud *Domnizonem lib.* I. *cap.* II.

Ornamenta bona, rutilantesque CORONAS
Ex auro claro, simul argentoque probato
Obtulit: hæ vero numero sunt bis duodenæ.

In Relatione ejusdem *Canusini* Thesauri, ad *Gregorium VII.* Pontificem missi, hæc prostant apud Leibnitium *tom.* I. *scriptorum Brunsvicensium pag.* 688. XXIV. *Coronæ erant, & una illarum aurea cum crucicula una, itidem aurea.* *Modoetiensibus* Coronis aureis adhuc catenulæ adhærent cum Cruce aurea unicuique intermedia. Circa *Regnum* seu *Coronam* Agilulfi cernuntur effigi XII. Apostoli, teste *Zucchio*, nimirum præter Salvatorem & duos Angelos, ut postea comperi in ectypo ad me misso. Accedit alia Crux *aurea*, quæ *Regni* appellatur. *Modoetiensi* Coronæ *Agilulfi* omnino similem in abside suæ *Nolanæ* Basilicæ pependisse nos docet Paulinus in *epist.* XXXII. alias ad *Severum.*

Crucem CORONA *lucido cingit globo,*
Cui CORONÆ *sunt corona Apostoli.*

Anastasius in *Hormisda pag.* 84. testatur à *Clodoveo* Magno Rege *Francorum* in Basilicam Vaticanam venisse REGNUM *cum gemmis pretiosis, donum Beato Petro Apostolo.* Hujus regii muneris genuinam notionem adsecuti non sunt viri cetera eximii Antonius Dadinus Alteserra *lib.* III. *de Ducibus* & *Comitibus cap.* II. *pag* 210. & *Cointius* A. D. 508. §. LXXII. quorum ille *Regnum* pro Corona Patriciatus accepit, hic autem non pro Corona pensili supra altare, nec pro donario ad Confessionem Beati *Petri* affigendo; sed pro *regia Corona*, Pontificis capiti imponenda. Vereor, ne *Cointio* imposuerit *Franciscus Junius* senior, ab eo sub *recentiorum* nomine fortasse indicatus. *Junius* enim in Animadversionibus ad tres libros Bellarminianos de *Translatione Imperii pag.* 183. eundem fœdissimum errorem erravit, &
propterea vapulat ab Nicolao Alemanno in *Dissertatione de Lateranensibus Parietinis pag.* 128. 77
Rectius Hadrianus Valesius *tomo* I. *Rerum Francicarum lib.* VI *pag.* 270. scribit, *Clodoveum hortatu Remigii Legatos Romam misisse, qui Coronam ex auro & gemmis, donum eximium in Basilica Petri ponendam, Principique Apostolorum dicandam & consecrandam curarent.* Ita Hincmarus in *Vita Sancti Remigii apud Duchesnium tomo* I. *pag.* 530. rem planam facit, ubi adnotat, Clodoveum *Coronam auream cum gemmis, quæ* REGNUM *appellari solet, Beato Petro, Sancto Remigio suggerente,* direxisse. Eædem *Coronæ* seu *Regna* etiam *spanoclistæ* dictæ fuerunt, nempe superius clausæ ex Græco ἐπανωκλειστος. Anastasius in *Leone III. pag.* 194. *fecit autem ibi super Crucem majorem ex auro fulvo nimis spanoclistam ornatam gemmis pretiosis.* Et infra pag 196. *Regnum spanoclistum ex auro purissimo cum Cruce in medio, pendens super ipsum altare.* Vide *Cangium* in Glossario & Bollandianos Scriptores *tomo* III. *Maji pag.* 395. Ex his colligo, simplices ejusmodi *Coronas* superne fuisse vacuas, *Regna* vero interdum clausa, & *spanoclista* ideo dicta. His adde quæ erudite digessit V. C. Philippus Bonarota in præclaro *opere Observationum ad sacra Vitra pag.* 134.

§. 4. Utrique aureæ Coronæ *Modoetiensi* catenulæ, ut dixi, etiamnum adhærent: quod manifeste prodit, easdem sacris donariis adnumerandas. Quum vero *Corona ferrea*, universorum sanæ mentis hominum judicio antiquissima, catenulis prorsus destituatur, & quominus semper destituta fuerit, dubitari nequeat, hinc palam fit, illam nunquam fuisse pendulum & ociosum donarium, Basilicæ laquearibus inserendum, sed veram Coronam, ad hunc unum finem ab initio & primitus fabrefactam, ut Regum vertici imponeretur. Hoc nonnisi maxima de caussa institui potuit sive Coronam ipsam extrinsecus, sive intrinsecus præsenti animo perpendamus. Caussam ipsam lamina ferrea satis, ut puto, superque declarat: neque enim ad hoc comparati sumus, ut 78
cum *Baldo* J. C. ad mysticas metallorum significationes solertissime interpretandas confugiamus: quod ipse in opusculo de Tribus coronis pro in-

genio suo præstitit. Nobis tam abdita & abstrusa scrutari non licet; sed potius cum venerandæ memoriæ Cardinali *Josepho Maria Thomasio*, viro harum rerum scientissimo, quem totius ecclesiasticæ antiquitatis veluti oraculum sæpe suspeximus, omnino sentimus, nimirum in iis, quæ sacros Christianorum ritus respiciunt, non arcana & ingeniosa mysteria, pro cujusque arbitratu facile excogitanda, ut nonnulli vulgo factitare consueverunt; sed veras, planas, historicas, atque, ut sic dicam, naturales, & genuinas eorum caussas & originationes esse nobis investigandas. Caussa institutæ Coronæ aureæ, lamina ferreâ intrinsecus circumseptæ, obvia & exploratissima est, quam pia fidelium persuasio per tot sæcula & res ipsa hucusque manifestavit. Pari pacto Coronam quæ Angeli monitu à *Silvestro II.* Pontifice ad Sanctum *Stephanum I. Hungariæ* Regem missa est, magno semper in honore habitam fuisse legimus, custodibus etiam ad id deputatis, incredibili studio servatam, & *Sacræ* cognomento insignitam, ac si regni salus & religio ex illa penderent. De ea sæpe agit Melchior Inchofer in *Annalibus Hungariæ pag.* 251. 262. 279. Sed præcipue videndus est *pag.* 304. & *Cæsar Baronius* A. D. 1000. §. XII.

§. 5. Ne vero qui contra Clavum Dominicum Coronæ *Modoetiensi* insertum criticen suam exercuit, illo argumento suo *negativo*, sibi maxime familiari, amplius exsultet, hactenus dictis nonnulla adhuc subjungam. Multis ab hinc sæculis *Norimbergæ*, veteri *Germanorum* conventu, exstat *Thesaurus* sic dictus sacrorum pignorum, nempe *lancea*, *clavus*, pars *Crucis Christi*, & alia: quibus accedunt pretiosæ quædam *Caroli Magni* exuviæ, per Imperatores in solemnibus suis inaugurationibus olim usurpari solitæ. Hæc sacra Passionis Dominicæ monumenta ab antiquis scriptoribus passim vocantur *Imperialis Thesaurus*, *Imperialia Insignia*, & *Insignia Imperii*. Conradus Urspergensis in *Chronico* A. D. 1209. *pag.* 313. uti diximus *cap.* 7. §. IV. tradit *Ottonem IV.* hæc eadem *Insignia Imperialia Mediolanensium* tutelæ credidisse: quæ postea A. D. 1221. abstulit *Fridericus II.* & *Germaniæ* restituit. Albertus Argentinensis in *Chronico* A. D. 1352. de his ait *pag.*
79 156. *Insignia*, *quæ Imperii dicuntur.* Henricus Rebdorffius in *Annalibus* A. D. 1350. *pag.* 71. *Insignia Imperialia* appellat. Albertus Krantzius in *Wandalia lib.* X. *cap.* 40. *pretiosa Regni Romani Insignia*, & in *Saxonia lib.* III. *cap.* 6. *pretiosum Imperii Thesaurum.* Immo Summus Pontifex *Innocentius VI.* in diplomate, quo sacra hæc instrumenta publicæ venerationi exponendi facultatem concessit apud Annalium Ecclesiasticorum continuatorem *Raynaldum* A. D. 1354. §. 18. *sacras*, inquit, *reliquias*, *quæ Imperiales* VULGARITER *nuncupantur*; *quæque tanquam pretiosissimus Imperii Romani Thesaurus consueverunt per Romanorum Regem seu Imperatorem*, *qui est pro tempore*, *conservari.* Adi *Jacobum Gretserum*, *Ulricum Obrechtum*, & *Christianum Erdmannum*, qui de hoc *Norimbergensi Thesauro* peculiares tractatus ediderunt: de quo etiam Bohuslaus Balbinus in *Historia Bohemiæ lib.* IV. *cap.* IV. *pag.* 461. se egisse testatur in *Vita B. Arnesti* Archiepiscopi *Pragensis.* Lanceam ejusdem *Thesauri* aliam, &c. aliam ab ea esse, quæ Christi Domini latus vulneravit, quæque *Romæ* adservatur, *Cangius* vir summus ostendit in *notis ad Alexiadem Annæ Comnenæ pag.* 345. & 370. qua de re consulatur etiam Gretserus *libro* I. *de Cruce cap.* 96. *pag.* 313. & *tomo* III. *libro* I. *cap.* 20. *pag.* 1852. Itaque si *clavus*, *lancea*, & *pars Crucis*, nomine *Thesauri Imperialis*, & etiam *Imperialium Insignium* denotari potuerunt; pari modo sufficit, Clavum Dominicum Coronæ aureæ intextum, ab scriptoribus generatim *Coronæ ferreæ*, *Coronæ Modoetiensis*, & *diadematis Regum Italiæ* nominibus denotatum fuisse, dum interim non solum apud *Modoetienses* in sacro *Thesauro* Basilicæ religionis quidem & securitatis caussa perpetuo servatus & pro vero Domini Clavo habitus est; sed etiam apud longinquos antiquitus pro tali creditus, teste *Matthæo Villanio*, qui Coronæ ferreæ, quatuor ab hinc sæculis, *sanctæ* cognomentum & elogium, ut tunc passim vulgatum, adscripsit. Quid apud Catholicos vocabulum sanctitatis denotet jam dixi Cap. 7. §. I.

CAPUT X. 80

Coronæ ferreæ sanctitas Bononiæ *in coronatione* Caroli V. *Augusti palam agnita & comprobata.* Ripamontii, *aliorumque scriptorum Beato* Carolo *æqualium & proximorum*, *qui pro eadem sanctitate adducuntur*, & Jovii *etiam*, *auctoritas quo loco habenda.*

Josephus *Ripamontius*, Theologus & Historicus perinsignis, idemque alumnus *Borromæorum* Cardinalium, pietate & rerum ecclesiasticarum disciplina excellentium, inter egregias lucubrationes, quibus rem literariam illustravit, *Decadem primam Historiæ Ecclesiæ Mediolanensis*, ab se antea conscriptam, edidit A. D. 1617. ex typographia Collegii Ambrosiani, postquam *gravissimis monitis*, ut ipse præfatur *lib.* I. *pag.* 3. à magno Cardinali & Archiepiscopo *Mediolanensi Friderico Borromæo* Sancti *Caroli* consobrino *ad hujus historici negocii dignitatem & innocentiam informatus* fuisset, ita ut secundum sensa tanti Antistitis historiam suam *Ripamontius* scripsisse dicendus sit: qui hoc etiam de se testatur: *ceterum non præfabor usitata de magnitudine operis*, *& fide mea*, *quum neque* MENDACII *suspicio attingat persequentem vetera*, *ubi nullum pretium adulationi.* Idem porro auctor *lib.* II. *pag.* 136. *de Passionis Dominicæ instrumentis* tractans hæc scribit: *partem Crucis &* DUOS *augustissimi mysterii* CLAVOS, *invidendo terris omnibus munere*, *quoniam servat Ecclesia Mediolanensis* (nempe Mediolani & Modoetiæ) *ideo paucis expediam*, *&c.* In subsequenti vero pagina: *nos quoque plus accepimus inde*, *quam uni deberetur urbi. Sed* CLAVORUM *præsertim excessimus munere*, *de tantulo numero* DUOS 81
nacti, *non secus atque si dimidiati vicem amplius Orbis obtineremus.* Sunt, *duo* hi *Clavi*, *Frenum* & *Corona ferrea.* De primo speciatim loquutus ita subjungit pag. 139. *quare*, *unde digressi sumus*, *illuc revertemur*, *dicturi suo tempore de altero Clavo*, *quem in* DIADEMA *diductum Moguntini* (seu Modoetienses) *municipes tuentur.* Igitur *lib.* VIII. *pag.* 512. de *Corona ferrea Modoetiensi* narrationem instituit, nec diffitetur, ad *Theodelindam*, communi omnium persuasione seu fama, referri. *Coronam eam*, inquit Historicus, *Theodelindæ munus*, *prosequitur* FAMA, *tanquam interior circulus sit unus è Clavis*, *qui Christum liberatorem affixere cruci.*

§. 2. *Ripamontius* optime noverat antiquam illam *Mediolanensium* in *Modoetienses* invidiam ob vulgatissimam *Coronæ ferreæ* prærogativam: quam proinde Coronam irreligioso scommate *palearem*, ut supra narravimus, vocare non erubuerunt. Quamobrem *Ripamontius* hujusmodi æmulorum ludibrium subobscure innuens, verbis jam recitatis hæc addit: *ei porro famæ sunt qui fidem adstruant conjecturis atque* TESTIMONIIS. *Sunt qui abrogare* NON DUBITENT, *prout nimirum suus quemque sensus pronum in talia*, *difficilemve facit.* Postmodum ita subjungit: *pars ea*, *quæ nobis favet*,

A *vet, nititur, hujusmodi conjecturis & argumentis. Helenam Constantini matrem quum tres repertos augustissimi mysterii Clavos, veluti Thesauri cœlestis arbitra, dispensaret, alios alibi collocasse; tertium inseruisse diademati: diadema gestamen fuisse Constantino; inde per manus traditum, haud sine numinis favore ad Theodelindam pervenisse: cetera jam esse in promptu. Nam quorsum attinuerit, ferream Coronam initiandis Imperatoribus ab Theodelinda sanciri sacram ac solemnem, & Imperatores ipsos longa seculorum successione Langobardorum institutum observare, nisi profecto id esset?* Sic *Ripamontius*, qui hasce nudas aliorum conjecturas, potius
82 traditione, quam multis veterum scriptorum tunc B testimoniis palam editis roboratas, *tam credere, quam non credere* cuilibet licere putavit. Ceterum publicæ famæ suæque persuasionis argumentum ipse mox prosequens, ita scribit: *divini certe spiritus animique pontifex Ambrosius quum Theodosium extinctum funebri laudatione cohonestaret, meminit diadematis e* CLAVO *constructi, idque grave sanctissimi viri testimonium exstat*; pro *Modoetiensibus* quidem: nusquam enim terrarum hoc Helenæ *diadema e* CLAVO *constructum* servari intelleximus, nisi apud ipsos; quum tamen ceteros Clavos multi se habere glorientur. *Ripamontium* iterum audiamus: C *novissime nostra memoria quum ea Corona per legatos allata Bononiam, Carolus V. Imperium auspicaretur, adessentque principes Ecclesiæ viri, magni sunt motus animorum facti,* CERTISSIMO *inter omnes* CONSENSU *veram esse famam, & ferrum ibi quantalibet aurea mole pretiosius latere. Legati quinetiam increpiti quod vili nimium ac paupere cultu, nec ea, qua par esset celebritate, salutis humanæ monumentum, & adactum olim per divina illa membra ferrum, attulissent.* NARRANT *hi, qui spectaculo* ADFUERE, *quum prolata ea capiti Cæsaris imponeretur, subito perfusam horrore concionem obriguisse, tanquam & manantia* D *innoxio sanguine trophæa Crucis & Christus ipse, totaque facies acerbissimæ mortis ante oculos obversaretur: ab coronati Cæsaris adspectu ad violentos ictus, laniatumque divini corporis, meditando & cogitando, religiosissimos & gravissimos quosque animum avertisse. Licet id quoque in testimonii vim admittere, quodque tantæ frequentiæ sensus judicavere, id nequaquam esse commenticium arbitrari. Ripamontio*, viro ad stultam credulitatem haud quaquam composito, integerrimo Sacerdoti, & Archiepiscopis *Mediolanensibus* propterea caro, de re suis temporibus proxima ita loquenti quis temere audeat falsitatis dicam impingere, quandoquidem se ea didicisse testatur ex relatu illorum, qui re- E
83 bus ab se narratis, & *Carolinæ* inaugurationi interfuerant? Hos vero præstat audire, quam *Jovii* silentio indulgere, qui minutas narrationes fastidiens, pro ingenio suo ad eloquentiam ostentandam facto rem levissime attigit, & paucis verbis, ut vidimus, plures, eosque manifestos errores insperfit. Huc facit præstantissimus Theologus Melchior Canus in *Locis theologicis lib.* XI. *cap.* VI. ubi primam legem veraces historias a fallacibus distinguendi, *ex hominum probitate, integritateque* sumi debere animadvertit: *quæ omnino res*, inquit, *locum habet, quum ea, quæ narrant Historici, ea vel ipsi se vidisse testantur, vel ab his,* F *qui viderunt, accepisse.* Hæc & alia, quæ apud *Canum* legi possunt, *Ripamontio* egregie conveniunt, non certe *Jovio*: quem in historica veritate male audire nemo nescit. De hoc legendus Jo. Michael Brutus in *præfatione ad Historiam Florentinam*, sed potissimum Hieronymus Mutius in *Epistolis Catholicis lib. II. pag.* 101. ne recentior Criticus amplius miretur & stupeat, *Jovium* de Coronæ ferreæ *sanctitate* siluisse.

§. 3. Quid porro dicendum de *Blasio Cæsenate*, qui, muneri suo tantum indulgens, in maxima frequentia alienam admirationem neglexit, & Coronam ipsam describens, sibi a supinis erroribus nequaquam cavit? Quis autem in veterum Historicorum lectione tam hospes est, ut ignoret, non singulos ejusdem rei Historicos ad unum omnia describere, sed quæ in uno desunt, ab aliis petenda? Franciscus Guicciardinus *lib.* XX. *Historiarum* ait, *Carolum* V. *Imperiali Corona* redimitum die festo Sancti *Matthiæ*: nec memorat Coronam ferream triduo ante susceptam. Fuit omnino *Guicciardinus* scriptor æqualis. Nunquid ejus silentium contra *Modoetienses* adduci debet? Sed in rei notissimæ confirmationem, aliud exemplum argumento aptum adducam. *Liutprandus*, vel ejus continuator, uterque *Ottoni I.* scriptor æqualis, *lib.* VI. *cap.* VI. ejusdem *Ottonis*, ab *Italis* invitati, in *Italiam* adventum contra *Berengarium II.* 84
accurate describit: nec tamen memorat ejus coronationem in Regem in *Italiæ* a *Walperto Mediolanensi* Antistite peractam. Quid inde? Ergone *Otto* non fuit coronatus in Regem *Italiæ*? Nemo rationis compos sic disputabit; sed ejus coronationis historiam a *Landulpho* seniore petendam esse arbitrabitur. Ad *Ripamontium* revertamur.

§. 4. Ejus verba a nobis superius descripta utique palam faciunt, ferream Coronam *Bononiæ* exceptam, tanquam Domini Clavo constantem, alias Legatio nec modica, nec Basilicæ *Modoetiensi* & municipibus, bellorum tempestate concussis, omnino impar, adhuc quasi infra tantæ rei dignitatem instructa, male non audiisset, utpote aliquibus visa, *vili nimium & paupere cultu, nec ea, qua par erat celebritate, salutis humanæ monumentum* ad *Carolum* attulisse. Denique *Ripamontius*, nostræ sententiæ adstipulator egregius, iterum audiendus, qui rem ita concludit: *illud demum inter argumenta ego numerandum censeo, quod per bellicos tumultus, qui diu Italiam afflixere, condita Corona subterraneo in specu, servavit nitorem, & nihil contraxit ejus rubiginis, quæ sequitur ferrum, ut cælestis gratia vicisse naturam videatur, idque sacrato* CLAVO *datum fuisse divinitus, affirmare possimus.* Rem universam postea concludens, profitetur, se publica & vulgata referre: *verum enim vero, de tota re, ut cuique libitum fuerit, opinetur. Nos* VULGATA *referre, & quo pietas animum inclinabat, eo famam dare, satis habuimus. Ripamontius*, ni fallor, his verbis significavit, se nolle cum ejusmodi superbis & contentiosis hominibus digladiari, qui res jam narratas in dubium vocare non formidarent. Vulgatam famam & suam ipse persuasionem, animique sententiam exposuisse contentus, magnum *Augustinum* imitari fortasse voluit. Hic in *prologo librorum de Doctrina Christiana* tradit ex Athanasio in *Vita Antonii*, hunc eundem Sanctum Abbatem, quamvis rudem literarum, sacra Biblia sibi prælecta, memoria tenuisse: & servum quo- 85
que ex ethnico Christianum quum nullas unquam literas didicisset, a Deo plenam sacrorum Bibliorum scientiam impetrasse, *de quo*, inquit, *a gravissimis fideque dignissimis viris accepimus.* Deinde subjungit: *aut si hæc quisque falsa esse arbitratur, non ago pugnaciter.* Nunquid heic Augustinus *falsa esse* arbitrantibus quæ ipse pro veris narraverat, assentitur? Nihil minus. Prius enim illud de *Antonio* legerat in ejus Vita per *Athanasium* Græce scripta, & ab *Evagrio* Patriarcha *Antiocheno* pro occidentalibus latine reddita: quam Hieronymus in *Catalogo cap.* LXXXVIII. *volumen insigne* appellavit. Rem, de qua loquitur *Hipponensis* Episcopus, habes *tomo* I. *parte II operum Athana-*

Athanasii editionis novæ *pag.* 797. & 849. Posterius de servo *a gravissimis fideque dignissimis viris* Augustinus acceperat. Itaque verbis illis: *aut si hæc quisque falsa esse arbitratur, non ago pugnaciter, Augustinus* palam facit, se nolle de veritate cum ejusmodi incredulis hominibus contendere, qui res jamdudum receptas & probatissimas inter commenta facile adnumerant, quasi nimirum iis tantum liceat esse tam beatis, ut veritatem soli proxime & secreto alloquantur: nec fabulas & mendacia, ut reliqui homines vel potius stipites, ipsi uni ab assentationibus vacui pronis auribus unquam accipiant. Quomodo *Augustinus* & *Ripamontius*, ita & nos cum hoc genere hominum, de se gloriose, de aliis abjecte, in dignoscenda veritate sentientium, *pugnaciter agere* nolumus.

§. 5. Sed ne adhuc imposterum *Ripamontii* viri gravissimi auctoritas in discrimen adducatur, præsto est alter *Mediolanensis* scriptor Sancto *Carolo* æqualis, *Caspar Bugatus*, Theologus Ordinis Prædicatorum, qui totos triginta annos priusquam *Ripamontii* Historia prodiret in lucem, disertus *Modoetiensis* Clavi assertor exstiterat in Accessione ad suam Historiam universalem, a me
86 alibi memoratam. Siquidem *Bugatus* in sua hac Accessione ab A. D. 1566. ad A. D. 1581. perducta, & triennium ab obitu Sancti *Caroli Mediolani* impressa ab hæredibus *Simonis Tini* A. D. 1587. pag. 155. describens publicas supplicationes ab eo factas, ut Deus ob peccata hominum justissime iratus, sæviente lue placaretur, narrationem instituit de Clavo *Mediolanensi* per sanctissimum Archiepiscopum solemni tunc cæremonia circumlato nempe A. D. 1576. testibus *Carolo* a Basilica *Petri* in ejus Vita *lib.* V. *cap.* IV. & *Jo. Petro Glussiano lib.* 4. *cap.* VI. remque ab initio auspicatus, ait, unum ex Clavis Dominicis, ab *Ambrosio* memoratis, *Mediolanensem* illum haberi, alterum *Modoetiensem*. Sed *Bugatum* suismet verbis loquentem audiamus: *l' altro è quello, il quale si conserva nel Tempio di Monza nella Corona Imperiale, secondochè se n'ha relazione* ANTICA, *acconciato in un cerchietto tondo, di dentro d' essa Corona, d' oro di fuori: il qual* FERRO *sempre sta lustro, e stette per la* TESTIMONIANZA FEDELE *de'* VECCHI, *e* UNIVERSALE, *benchè stia in luogo umido rinchiuso, dove ogni altro ferro sarebbe tutto roso omai.* Hactenus *Bugatus*, qui utrumque Clavum se considerate, attente, & maxima admiratione inspexisse subjungit. Lamina ferrea, quæ a viro docto & theologo A. D. 1576. ex *relatu antiquorum* Clavus Dominicus dici meruit, nunquid est fabula nudius tertius excogitata? Longe facessat a nobis tam audax, ne dicam temerarium effatum. *Bugato* suffragatur ejus æqualis Jo. Franciscus Besutius in *Historia pontificali*, *primum edita Mediolani* per *Pandulphum Malatestam* A. D. 1596. & Cardinali *Friderico Borromæo* nuncupata. Etenim *cap.* XXXV. *pag.* 94. rem, tunc universis popularibus suis notissimam, tradit, nempe *Emanuelem Sa*, Societatis Jesu eximium Theologum, ab Summis Pontificibus in *Romana* editione Bibliorum adhibitum, & scriptis editis clarum, in prælectionibus biblicis coram Sancto *Carolo* in Basilica metropolitana post
87 persoluta divina officia publice habitis, Domini Clavum Coronæ *Modoetiensi* intextum laudasse, illumque se millies osculaturum dixisse, ubi aliquando *Modoetiam* accederet. *Besutius* idem repetit in *Historia inventionis Sanctæ Crucis & Clavorum*, edita *Mediolani* ex typographia Archiepiscopali A. D. 1603. Subdit, se *Modoetiensibus* gratificaturum nequaquam hoc scribere, sed, ut beneficia a Deo in *Insubres* collata testetur, apud quos, præter tot pignora, duo Clavi Domini adserventur.

A §. 6. Hi domestici auctores, è quibus tamen *Emmanuel Sa* ortu fuit *Lusitanus*, centum & eo amplius ab hinc annis una voce de Clavo *Modoetiensi*, tanquam de re omnibus nota, & veterum testimonio & traditione firmata, dixisse comperiuntur. Nunc alios æquales, ejusdem veritatis adstipulatores addamus, unde liqueat divinitus quodammodo contigisse, ut illa eadem urbs, quæ olim Coronæ ferreæ aliam ob caussam contemtores invidos dederat, postmodum præcones multos & diversos dederit. *Paullus Morigius* Sacerdos ex Ordine Jesuatorum, qui floruit ante *Carolum*, ævo *Caroli*, & post *Carolum*, utpote na-
B tus A. D. 1525. & demortuus A. D. 1604. in *Sanctuario Mediolani* edito A. D. 1603. sacrum *Clavum Modoetiensem* laudat, *pretiosum thesaurum* appellans, aitque cum ceteris lipsanis Basilicæ Sancti *Jo. Baptistæ* à Sancto *Carolo* aliisque Archiepiscopis fuisse recognitum. Eadem tradiderat in Descriptione Ecclesiæ metropolitanæ, *Mediolani* vulgata apud *Antonium* de *Antoniis* A. D. 1597. & 1600. cap. XIX. Sacra lamina, ipso teste, nunquam rubiginem passa est: quod *Bugatus*, *Besutius* & *Ripamontius* quoque testati fuerunt. Hanc virtutem Clavis Dominicis peculiarem fuisse tradit *Baronius* A. D. 326. §. 51. Lau-
C dat *Morigius* antiquas scripturas, relationes, pluresque alias adprobationes præter multorum liberationes, qui à morbis & immundis spiritibus vexabantur. Hæc eadem testatur Bartholomæus Zucchius in *Historia Coronæ ferreæ*, *Mediolani* typis Archiepiscopalibus edita A. D. 1613. ubi 88
pag. 68. ex ore parentis sui, nempe *Casparis Zucchii*, qui unus fuerat ex comitatu & familia Sancti *Caroli*, affirmat, hunc magnum Ecclesiæ Antistitem non solum coluisse, & *ratione contactus*, ut loquuntur Theologi, adorasse Coronam ferream, sed aliis quoque auctorem fuisse, ut idem facturi, *Modoetiam* accederent. Idem Zucchius
D in *Vita Sancti Gerardi pag.* 129 testatur, *Beatum Carolum*, ut *sanctam habuisse, coluisse, & omnibus prædicasse Coronam ferream.* Nunquid omnia hæc commenticia sunt? Nimirum paucos intra annos tot scriptores *Mediolanenses* in unam sententiam coeuntes putidissima mendacia, universis *Insubribus* usque ad illam ætatem inaudita & incognita, vulgare non erubuerunt, *Modoetiensibus* utique gratificaturi, quos opibus, gratia, & officiis in maxima urbe parum valere fortasse ignorabant. Huc iterum advoco probatissimum Theologum & Episcopum Melchiorem Canum, qui in *Locis theologicis lib.* XI. *cap.* 4. agens de au-
E ctoritate humanæ historiæ, hoc axioma, omnium adprobatione & plausu dignissimum, statuit: *si omnes probati & graves historici in eandem rem gestam concurrant, tunc ex horum auctoritate certum argumentum promitur, ut theologiæ dogmata firma etiam ratione constituantur.* Cur non etiam, ut *Modoetiensium* populorum pietas & religio, majorum exemplis & traditione hausta, erga Clavum Dominicum in laminam versum, immo verius hoc medio erga Sanctissimi Redemtoris nostri Passionem, foveatur?

§. 7. Ne scriptoribus proletariis & parvi nominis rem conficere velle dicamur, hi, quos ad-
F duximus, apud suos proletarii certe non sunt. Sed nec profecto apud alios *Emmanuel Sa*, *Bugatus*, & *Ripamontius*. *Morigium* & *Besutium* laudat Puricellus in *Dissertatione Nazariana pag.* 693. 728. & 736. *Besutium* vero inter *graves auctores*, qui de Sancto *Carolo* scripserant, recenset Glussianus in *præfatione ad Vitam* ejusdem Sancti 89
Caroli: ex auctoribus vero illis nonnulli sunt Cardinales & Episcopi celeberrimi. *Zucchium* Gretserus in *libris de Cruce pag.* 2639. editionis secundæ laudat,

dat, ut virum *perquam eruditum*, ejusque Commentarium de Regina *Theodelinda insignem* appellat, subinde recitans quæ scripsit de sanctitate Coronæ ferreæ. A tanto viro laudari magnam ingenii mercedem existimo. *Besutio* reliquisque jam accedat *Franciscus Collius*, æque ac *Ripamontius* Collegii *Ambrosiani* Theologus, idemque summus in Basilica metropolitana Pœnitentiarius & doctis libris editis celeberrimus: in quibus egit de *Animabus Paganorum* & de *Sanguine Christi*. Is porro in hoc eodem postremo opere, *Mediolani* edito typis Collegii Ambrosiani A. D. 1617. *lib.* III. *Disputatione* XIII. *cap.* 4. *pag.* 416. argumentum de Clavis Dominicis persecutus, *antiquas & recentiores Historias* appellat, & *perveterem, percelebrem, certamque*, ut ait, *Modoetiensium* opinionem, pro Domini Clavo apud illos servato. *Collii* testificatio ipsiusmet verbis aptius demonstrabitur: *Modoetiæ*, inquit, *in Mediolanensi ditione* CORONAM FERREAM, *qua Imperatorum capita de more cingebantur, Dominico nobilitari* CLAVO ANTIQUÆ *& recentiores* HISTORIÆ *tradunt: estque* PERVETUS *ac* PERCELEBRIS *omnium ejus opidi incolarum* CERTA *opinio*. Exploratius & tutius *Collio* hac in re scribere ullum posse vix puto, dum *antiquas & recentiores historias*, ad hæc *perveterem, percelebrem, certamque incolarum opinionem* laudat. *Collio* adhuc succedat *Tobias* Corona *Mediolanensis* ex Clericis regularibus Sancti *Paulli*, qui in libro de *Sacris templis* edito *Romæ* apud *Andream Fejum* A. D. 1625. *cap.* 12. *pag.* 108. ceteris auctoribus hactenus recensitis undequaque consentit; addens, Coronam ferream per Sanctum *Carolum* pro vero Domini Clavo habitam & cultam, *multisque miraculis* certo claruisse. Fuit Corona ob doctrinam & pietatem Summis Pontificibus *Paulo V. Gregorio XV.*
90 & *Urbano VIII.* maxime carus. Hujus & reliquorum, quos adduximus, auctorum elogia habes in *Athenæo Mediolanensi Philippi Picinelli*. Alios bene multos his recentiores, qui sæculo proxime elapso eadem literis tradiderunt, memorare non expedit, quum rationum pondere & scriptorum auctoritate potius, quam numero agendum esse censeamus.

§. 8. Præterire tamen nolumus *Franciscum Quaresmium Laudensem*, Theologum Ordinis Minorum de Observantia Sancti *Francisci*, utpote virum apud suos præcipuis muneribus functum, & egregie doctum: quod præ aliis ejusdem operibus probat *Elucidatio Terræ Sanctæ*, *Antverpiæ* apud *Plantinum* vulgata A. D. 1639. *tomis duobus in folio*. *Quaresmius* ergo in MSS. quæ *Laude* in Bibliotheca ipsius Ordinis exstant, fuse agit de Corona ferrea *Modoetiensi*, quam ex Domini Clavo confectam fuisse non dubitat, immo egregie tuetur, remque ita concludit: *denique quid opus erat, tot Reges & Imperatores, nihil pensi habentes neque pericula, neque expensas, coronari hac Corona? Nam si ferrum inibi inclusum, esset quomodocumque ferrum, poterant etiam alibi redimiri, curando, ut ferrea aliqua Corona elaboraretur pro coronatione?* Sed ne sola auctoritate scriptorum agere videamur, obsignatis etiam tabulis in subsequenti Capite nos agere oportet.

91
CAPUT XI.

Corona ferrea inter sacra lipsana longe ante Beatum Carolum *adservata. Idem vir sanctus, & ejus successores Archiepiscopi* Mediolanenses, *ut Clavo Dominico instructam, palam coluerunt, & publicitus colendam sanxerunt. Vigilantia & summa cautela in examine reliquiarum ab eodem* Carolo *adhibita.*

J*ohannes Baptista Daganus Modoetiensis* Decurio, qui A. D. 1530. orationem scripsit de laudibus *Caroli V.* Imperatoris: quam tamen *Bononiæ* habere non potuit, Indicem Reliquiarum *Modoetiensium* digessit, ex quo hæc decerpsimus: *reperiuntur multæ aliæ reliquiæ, & præcipue in Archivo* THESAURI, *in quo adest sacer* CLAVUS *Domini nostri Jesu Christi, intus Coronam auream intextus: qua Imperatores coronantur, & appellatur Corona ferrea.* Et quidem in arca Thesauri adservatas Reliquias satis constat ex iis, quæ A. D. 1561. Sanctus *Carolus* decrevit sub titulo *de Præfectis fabricæ*, quum *Modoetiensem* Basilicam inviseret. Ad hæc ex Summario typis Cameralibus edito num. 30. quum *Balthassar Cæpolla* Canonicus metropoleos *Mediolanensis* A. D. 1595. & 1596. jussu *Friderici* Cardinalis *Borromæi Modoetiensem* Basilicam & ejus lipsana perlustraret, in *Acta suæ Visitationis*, quæ exstant *Mediolani* in tabulario Fori Archiepiscopalis, hæc retulit, in recensione Thesauri: *Corona item alia aurea, cujus interiorem partem circumdat circulus ferreus, quem ajunt constructum ex uno* CLAVORUM *Domini: & hæc ad coronandos Imperatores*. Religionis, ut dixi, & securitatis caussa servabatur Corona ferrea in Thesauro Basilicæ, tanquam *mysterium Imperii*, 92
ut apposite ait Ripamontius in *Decade* I. *Historiarum lib.* VIII. *pag.* 501. Nec putamus in verbo *ajunt* dubium ullum latere. Visitator enim ab aliquibus de Clavo docendus fuerat, atque hoc fieri debuit verbo *ajunt*. *Gregorius XIII.* diplomate scripto die XVIII. Aprilis A. D. 1579. largitur Indulgentias adeuntibus Metropolitanam Ecclesiam *Mediolanensem* die festo Inventionis Sanctæ Crucis, *ut Clavus*, inquit Pontifex Summus, *ex illis*, SICUT *pie* ASSERITUR, *quibus Dominus noster Jesus Christus Cruci affixus fuit, colatur*. Clavus etiam Coronæ ferreæ *pie* ASSERITUR unus ex *illis*, *quibus Dominus noster Jesus Christus Cruci affixus fuit*.

§. 2. Verum opponunt, religiosissimos Cardinales *Borromæos Carolum* & *Fridericum* Basilicam *Modoetiensem* lustrantes, Coronæ ferreæ in Reliquiarum Indice non meminisse. Scilicet qui sic loquuntur non animadvertunt, tunc moris fuisse, ut Reliquiæ non secundum seriem, sed secundum scriniorum & loculorum in Basilica exstantium ordinem describerentur. Quum vero *Thesauri Modoetiensis* sacra cimelia uterque *Borromæus* scrutaretur, tunc ferreæ Coronæ ibi adservatæ uterque pariter meminit. Verum quid pluris faciendum? Actane Visitationis, an Episcopus visitans? Omnes utique pluris facient Episcopum ipsum, qui suæ præsentiæ & auctoritatis oraculo de re ipsa judicet, quum tabulæ aliquando vitio laborent. Ita omnino. Sanctus *Carolus* coluit Coronam ferream, *Fridericus* Cardinalis semel, iterum, & tertium sanxit, ut suppliciter in solemni populorum frequentia, tanquam Passionis Dominicæ monumentum circumferretur. Tantorum deinde Cardinalium exempla sequuti alii Cardinales & Archiepiscopi *Cæsar Montius*, & *Alphonsus Litta* pariter sanxerunt, seu potius jampridem sancita adprobaverunt, ut quotannis in ara maxima Basilicæ *Modoetiensis* in festo Dominicæ Adscensionis Fidelium cultui exponeretur: quod ex eorum Actis legitimis constat. Ad hæc Sanctus *Carolus* in Commentariis suæ Visitatio- 93
nis A. D. 1578. singula non descripsit. Ubi enim reperies quæ de reddendis Basilicæ *Modoetiensi* insignibus episcopalibus statuit? Ubi quæ de *Romanis Modoetiensium* ritibus sanxit? Quid plura? Neque Sanctus *Carolus*, neque Apostolicus Visitator *Hieronymus Ragazonius*, primum *Famaugustanus* & deinde *Bergomatium* Episcopus, quicquam decreverunt de corpore Sancti *Gerardi*, in *Modoetiensi* Ecclesia suburbana Sancti *Ambrosii*

quiescente. Ergone quia nec Sanctus *Carolus*, nec *Ragazonius* corpus Sancti *Gerardi* memorarunt, illud ipsum ibidem non quiescebat? Similiter in Actis Visitationis *Friderici* Cardinalis plura desiderantur, ut propterea Critici fidentissimi & præcipites discant, non omnia ab Episcopo diœcesim obeunte in tabulas mitti. Ubinam vero *Fridericus* insignes Reliquias memorat, in Cruce, quæ dicitur *Regni*, dispositas? Et tamen de Cruce ipsa mentionem fecit. Ad hæc *Modoetienses* ex præscripto Sancti *Caroli Actorum Ecclesiæ Mediolanensis tomo* I. *parte* IV. *tit.* II. *pag.* 607. *&* 614. editionis A. D. 1599. in folio apud Pacificum Pontium Impressorem Archiepiscopalem, indices seu *tabellas* Reliquiarum typis editas, ubi ferrea Corona cum ceteris lipsanis descripta recensebatur, utrique lateri altaris maximi affixas servarunt: quæ etiam tabellæ quotannis e loco edito per unum e Sacerdotibus in populi frequentia prælegebantur, ex *Summario Articulo* IX. *num.* 15. Hæc tabellarum prælectio, quæ plurimi facienda est, memoratur in *Actis Visitationis Friderici Cardinalis Borromæi Tit. de Reliquiis* in calce.

§. 3. Sed jam tandem testimonium maxime perspicuum adducamus, ex quo pateat, Sanctum Archiepiscopum & Cardinalem *Carolum Borromæum* A. D. 1578. coluisse Coronam ferream, ut Christi Domini Clavo constantem. Hoc posterorum memoriæ commendavit *Jo. Franciscus Cabiatus Modoetiensis*, Apostolica & Imperiali au-
94 ctoritate Notarius, qui natus A. D. 1553. extremum diem obiit A. D. 1663. postquam vixisset annos cx. Hic in publicis tabulis ab se confectis die xxv. Maji A. D. 1651. quum annum nonagesimum octavum ageret, sacramento interposito affirmavit, se adfuisse A. D. 1578. in Basilica *Modoetiensi* dum Sanctus *Carolus* sacrum ejus Thesaurum recognosceret una cum Episcopo *Ragazonio*. Peracta Basilicæ visitatione, ad locum secretario proximum, ubi adservatur idem Thesaurus, uterque profectus est: mox tabulario reserato, Sanctus *Carolus* suismet manibus thecam Coronæ ferreæ suscepit, accensisque ejus jussu funalibus, sacrum Clavum genibus flexis & magna religione osculantes, sibique vicissim capiti imponentes, una pariter adoraverunt. Addidit *Carolus*, laminam *verum & certum esse Clavum Dominicum*: idque ob multas *revelationes & miracula* inde patrata: quibus illud adscripsit, Coronam ferream, licet diu sepultam, nunquam rubiginem subiisse. Miranti Episcopo *Ragazonio* tot sacra pignora, & sciscitanti quomodo illuc pervenissent, respondit *Carolus*, dono Magni *Gregorii* una cum Corona ferrea ad Reginam *Theodelindam* singula pervenisse. Ita oculatus & auritus testis universorum fide dignissimus *Cabiatus*, qui omnia fuse prosequitur in Instrumento ea de re edito in *Summario num.* 19.

§. 4. Hæc confirmant Vitæ S. *Caroli* fidelissimi auctores, *Carolus a Basilica Petri lib.* III. *cap.* 4. & *Jo. Petrus Glussianus lib.* III. *cap.* 7. qui de compacto testantur A. D. 1575. *Hieronymum Ragazonium*, postulante Sancto *Carolo*, missum fuisse ab Apostolica Sede ad recognoscendam Ecclesiam & diœcesim *Mediolanensem*: quo in munere subsequentibus annis laboravit, iterumque A. D. 1579. in visitatorem partis provinciæ *Mediolanensis* adlectus fuit. Ad hæc Sanctus *Carolus* enixe laudavit visitationem Apostolicam, quam *Reverendissimus Episcopus Famaugustanus in urbe diœcesique providentissime executus est.* Sic legitur in
95 *Actis Ecclesiæ Mediolanensis* à Carolo conditis *tomo* I. *parte* IV. *pag* 660. Quare superiori occasione proximam Basilicam *Modoetiensem Carolus* & *Hieronymus* recognoverunt. Sed neque unus

A est *Cabiatus*, qui de Sancto *Carolo* hoc, quod dixi, testatum reliquerit; nam & alii bene multi id ipsum testantur ex ore parentum, avorumque, qui rei gestæ interfuerant, & in Basilica *Modoetiensi* de more sanctissimum virum è suggestu venerationem erga Coronam ferream commendantem audierant. Immo etiam eundem *Carolum* produnt cogitasse de reponenda Corona ferrea in loco nobiliori, quo Fidelium cultus erga eam augeretur, quemadmodum de Clavo *Mediolanensi* egerat apud *Glussianum lib.* IV. *cap.* XII. Hoc vero haud quaquam peregit, quamquam sexennium supervixerit, quia una hæc ejus sollicitudo
B non fuit: nec tandem Corona in loco indecoro adservabatur, ut ibi etiam debito cultu stare non posset. Narrationes, quas sacramento interposito duodecim testes ad hoc vocati consuetis & solemnibus formulis in publicas tabulas retulerunt coram ministris Fori metropolitici A. D. 1688. 1689. prostant in Summario edito *Romæ*, præcipue Articulo XI. num. 16 à §. I. ad §. 22. Eorundem vero testium aliqui sunt ex sacro ordine presbyterorum, adeo, ut nefas sit rei veritatem in dubium vocare: quam præterea tanto ante confirmaverant testimonia æqualia & proxima, centum & eo amplius ab hinc annis *Mediolani* ty-
C pis Archiepiscopalibus cusa, & superius à me prolata. Huc pertinet Axioma II. à viro doctissimo *Petro Daniele Huetio* suæ Demonstrationi Evangelicæ præpositum pag. II. edit. I. *omnis historia est verax, quæ res gestas ita narrat, uti narrantur in multis libris coætaneis vel ætati proximis, qua res gestæ sunt*, ita ut hujusmodi historiæ adversari, sit profecto axiomatibus adversari, sive primis principiis, omnium gentium consensione passim receptis. Hoc dementem vel minime Christianum hominem sapit.

§. 5. Quam sollicitus, cautus & rigidus fuerit 96
Beatus *Carolus* in recognoscendis, examinandis-
D que lipsanis, & falsa, siqua essent, à veris discriminandis, egregie docet accuratissimus ejus Vitæ scriptor *Glussianus lib.* V. *cap.* 7. ubi ex hac magna viri sancti diligentia ortum dicterium testatur, *per Cardinalem Borromæum nec vivos, nec mortuos quiescere.* In rei testimonium Historicus adducit exemplum reliquiarum, quas præcipuo cultu & veneratione habitas *Carolus* tandem ab se pro falsis detectas intrepide explosit, postquam illas, earumdemque originem incredibili sollicitudine explorasset; unde maxima in populis erga illum admiratio excitata est: qui ex eo tempore *Carolum* una voce, ut hominem divino spiritu afflatum,
E suspexerunt. Pari cura & vigilantia recognovit Sanctorum *Naboris* & *Felicis* reliquias *lib.* II. *cap.* 29. & corpus Sancti *Nazarii*, ejusque indicia *lib.* V. *cap.* 9. Quanta porro ejus esset religio in veris, utque ex Sancto Optato in *lib.* I. *cap.* 16. *de Schismate Donatistarum*, veteri Ecclesiæ formula utar, *vindicatis* lipsanis colendis & venerandis, docet Glussianus *lib.* VIII. *cap.* 2. Hæc ideo a me dicta sunt, ne ullum fugiat quo loco habendum sit tanti viri, ac fuit *Carolus*, de Corona ferrea judicium in re, quæ religionis negocium tangit. Sed audiamus quæ magnus Antistes pro lipsanorum recognitione sancienda curaverit in
F Synodo provinciali IV. *Sanctorum corpora & sacras reliquias Episcopus à religiosis*, PERITISque *sacerdotibus, quos eo potissimum nomine deligat, tum in urbe, tum in diœcesi sua* QUIBUSQUE *in Ecclesiis, locisve illa sint*, RECOGNOSCI QUAM PRIMUM *jubeat. Qua in recognitione hæc præstentur. Primo ut scripta, tabulæ, literæ*, CERTI *annalium codices, aliave cujusvis generis monumenta, quæ in iis ipsis Ecclesiis, earumque atriis, atque ædibus, aut aliis locis exstant, schedulæque vasculis, arcis-*

ve sacrarum reliquiarum affixæ, inclusæve RECOGNOSCANTUR ACCURATE *& diligenter; unde*
97 *illarum vel translatio vel collocatio ibi facta cognosci, aut alia ejusmodi notitia earumdem haberi queat.* TESTES *præterea conquirantur, si qui sunt, qui* TESTIMONIUM DENT ANTIQUÆ, CONSTANTISque TRADITIONIS, *ex qua* CERTA *earum cognitio* CONSTET; *aut alia, sicut opus erit, id generis diligentia ad rei perspicientiam habeatur.* Hæc *Carolinæ* sanctiones immortalitate dignissimæ cum aliis æque venerandis prostant in *Actis Ecclesiæ Mediolanensis tomo* I. *parte.* I. *pag.* 115. Omnia hæc prodierunt ad regulas Concilii *Tridentini*, quod *Sessione* XXV. ante *cap.* I. jubet, *nec* NOVAS *Reliquias recipiendas, nisi eodem* RECOGNOSCENTE *&* APPROBANTE *Episcopo.* Quis porro sibi aut aliis temere persuadeat, præceptiones hujusmodi, quas vir beatissimus ab Episcopis suæ metropoleos adamussim servari voluit, ipsummet neglexisse in Basilica *Modoetiensi* suis oculis subjecta & proxima, utpote in quinta regione Præposituræ *Mediolanensis* ab ipso posita *Actorum parte* IV. *pag.* 661? Quis *Carolo* tantum crimen affingat, ut laminam in Corona ferrea inclusam, sanctionibus suis insuper habitis, coluisse jactet, aliisque colendam proposuisse, ab se nequaquam recognitam, ut revera Domini Clavo constantem? Præpostera hæc judicia de tanto viro procul à nobis facessant: quem præterea scimus in hujusmodi Reliquiarum negocio tam vigilem & accuratum fuisse, ut in Concilio provinciali IV. hæc statuenda curaverit *tomo* I. *Actorum pag.* 115. *nec vero sine scripta Episcopi probatione, etiam Regularibus & aliis exemptis, ullas* NOVAS RELIQUIAS *evulgari, aut populo* EXPONI, *venerandasve proponi patiatur Episcopus antequam à se* RECOGNITÆ *& probatæ illæ sint: qua in probatione servet is omnino formam à Tridentino Concilio ea de re præscriptam.* Sed quod statim subsequitur, manifeste etiam ostendit, Coronam ferream, utpote in Ecclesia servatam, pro re sacra, immo *sancta*, ut ex *Villanio* diximus, semper habitam. Au-
98 diamus iterum Sanctum *Carolum*: *Reliquiæ Sanctorum in privatis ædibus, neque apud laicos homines, sed in* ECCLESIA, *loco conspicuo, bene septo, atque undique ornato collocentur, & asserventur. Atque in eo loco decenter ac pie vel arcis vel capsulis, vel vasibus, loculisve reconditæ includantur, ut, & pro illarum ratione, ac pro Ecclesiarum dignitate & facultatibus, formæ instructionibus nostris præfinitæ, omni ex parte respondeant.* Hæc Beatissimi *Caroli* præscripta ab insigni Collegio Basilicæ *Modoetiensis* in custodienda Corona ferrea semper adamussim servata sunt.

§. 6. Quod *Carolus*, cœlesti lumine præditus, palam egit, & venerando exemplo suo, in sacris etiam concionibus publice confirmato, fieri docuit, quin *Modoetiensibus*, ceterisque Catholicis alacriter sequi liceat, non est, cur quisquam ambigere debeat. Quare non video, cur tandem reperiri potuerit qui constanti majorum traditione seposita, actibusque insuper habitis tanti metropolitæ & Ecclesiæ Confessoris ac fuit *Carolus Borromæus*, de Ecclesiastica disciplina supra omne præconium benemeritus, contra *Modoetiensem* laminam insurgere non dubitaverit, facta à Sancto *Carolo* infecta reddere conatus. Coronæ ferreæ sanctitas post *Carolum* ejusque successores amplissimos *Fridericum Borromæum*, *Cæsarem Montium*, & *Alphonsum Littam* Archiepiscopos & S. R. E. Cardinales, in munere suo vigilantissimos, qui illam de compacto identidem agnoverunt, adeo in tuto posita erat, ut nonnisi magna & evidentissima ex caussa in dubium vocari debuisset, ne *Modoetiensium* & finitimorum religioni & pie-

A tati offendiculum temere injiceretur. At si nullum aliud omnino argumentum pro ejusdem Sanctitate superfuisset, hoc unum ex Beati *Caroli* dictis & factis haustum, avorumque traditione, Theologorum, Historicorum, & tabularum auctoritate ac fide hucusque transmissum, pro perspicuo & locupletissimo haberi debuit, quum nemo unus, modo rationis sit compos, nolit in hujusmodi rebus maximi illius Antistitis facta potius 99
imitari, quam exaggeratis, & ad nauseam profusis conjectaneis, pridem in Coronam ferream *Mediolani* editis, auscultare. Hoc loco pro *Modoetiensibus* succurrit monitum Sancti Pauli *epist.*
B II *ad Thessalonicenses* II. 2. *non cito moveamini à vestro sensu, nec terreamini.*

Caput XII.

Sancti Gregorii *Magni disciplina in examine Reliquiarum servanda, ex parte* Modoetiensium *undequaque servata. Coronæ ferreæ cultus post Sanctum* Carolum *sub Archiepiscopis proxime successoribus uberrime ostensus & miraculis confirmatus.*

Sanctus *Augustinus Anglorum* Apostolus multis & variis postulatis ad Beatum Pontificem *Gregorium* Magnum ab se directis unum inseruit,
C quo corpus cujusdam *Sixti*, tanquam martyris, in illa Insula coli nunciavit: quod tamen ipsi *nec verum, nec veraciter Sanctum* videbatur. Quare vir prudentissimus Summi Pontificis in deliberando consilium flagitavit. Quid vero ad *Augustinum* respondit *Gregorius* Magnus? Audi *Responsum* IX. ex *epistola* LIV. alias XXXI. *libri* XI. alias IX. & mirandam *Gregorii* cautelam, sanctamque prudentiam suspice. Misit ad Augustinum veras *reliquias Sancti Sixti martyris, quatenus* inquit maximus ille Pontifex, *populus, qui in loco quondam Sancti Sixti martyris corpus dixerunt venerari, quod tuæ fraternitati nec verum, nec veraciter Sanctum videtur, certa sanctissimi martyris beneficia*
D (sive lipsana) *suscipiens, colere incerta non debeat.* Monuit tamen *Gregorius Augustinum*, ne prius *Sixti* illius reliquias venerationi *Anglorum* subduceret, quam exploratum habuisset, eas ad martyrem vindicatum reapse non pertinere. Id autem Christi Vicarius probari docuit hac regula, auro & cedro dignissima, quatenus *neque aliqui de* ANTIQUIORIBUS *exsistunt, qui se à* PARENTIBUS *passionis ejus* (Sixti) *ordinem audisse fateantur.* Hæc tanti Pontificis consultatio fuit egregia & veneranda posterorum in hujusmodi rebus instructio. Ab *antiquioribus* sciscitandum quid ipsi de veritate historica reliquiarum à *parentibus* suis au-
E dierint. Eandem regulam tanto ante in hujusmodi eventibus servavit Sanctus *Martinus Turonensis* Episcopus apud *Sulpicium Severum* in *Vita cap* 8. *ab his, qui majores, presbyteris vel clericis flagitabat.* In inventione corporum Sanctorum *Gervasii* & *Protasii* testimonium senum magni fecit Ambrosius: *nunc senes repetunt, audisse se,* inquit ille *epist.* XXII. *tomo* II. *Operum pag.* 877.

§. 12. *Modoetienses* jampridem in Foro metropolitico *Mediolanensi* hanc disciplinam satis superque impleverunt. Etenim ministri Archiepiscopales sacramento interposito non solum ab *antiquioribus* rigidissime sciscitati sunt, quid ipsi à *parenti-*
F *bus*, sed quid ab *avis* & *proavis* octogenariis & centenariis de Clavo Dominico, *Modoetiensi* Coronæ intexto, audivissent: idque non ab uno aut altero, sed à quamplurimis sacri & religiosi ordinis viris, nedum sæculari magistratu perfunctis, semel & iterum solertissime quæsiverunt. Horum testimonia ab actuariis Archiepiscopatus *Mediolanensis* in publicas tabulas relata sunt: quorum excerpta typis *Romanis* prodierunt? Hi, quorum ali-

aliqui centesimum ætatis annum ferme attingebant, ad unum omnes per quicquid sanctius Religio Catholica veneratur & colit, affirmaverunt, se à majoribus suis, qui ferme centenarii decesserant, audivisse quod ipsi pariter à majoribus suis audierant, aut ipsimet viderant, Coronam ferream semper cultam, ut sanctam & ex Domini Clavo confectam: hanc Beatum *Carolum Borromæum* coluisse, & colendam prædicasse. Quid amplius in re exploratissima quæritur? Anne tentare Dominum volumus, ut quod Servi sui gestis & diutina populorum, Archiepiscoporum & Cardinalium religione firmavit, adhuc supervacaneo signo & miraculo comprobet? *Signum quærit, & signum non dabitur ei*, inquit Christus
101 Dominus nationi incredulæ apud *Matthæum* XVI. 4. Jam de Archiepiscopis *Carolum* proxime subsequutis investigemus, num scilicet Coronæ ferreæ sanctitatem agnoverint, & à populis *Modoetiensibus* aliisque agnosci voluerint.

§. 2. Oculati testes presbyteri & sæculares in Summario Articulo XI. num. 17. sacramento de more obstricti affirmaverunt se vidisse A. D. 1631. mense Maji Cardinalem & Archiepiscopum *Fridericum Borromæum* in genua procumbentem colere Coronam ferream, capiti suo impositam ab Archipresbytero *Modoetiensi Antonio Maria Brambilla*, vestibus sacris induto, & metropolitam suum consueta hac formula alloquente: *Domine Cardinalis, hæc est Corona ferrea, in qua repositus est Clavus Passionis Domini nostri.* Ad quæ Cardinalis quum respondisset, *hoc jam scimus*, surrexit deinde & osculatus est illam, adstantibus Basilicæ Canonicis, aliisque bene multis, qui in sacrarium confluxerant: & accensis funalibus, ut in sacris lipsanis ostendendis fieri alias consuevit ex præscripto Sancti *Caroli Actorum parte* I. *tomo* I. *pag.* 5. *col.* I. ubi nonnisi ad *lumina accensa* jubentur ostendi. Id ipsum A. D. 1644. ab Cardinali & Archiepiscopo *Cæsare Montio* & ab eodem Archipresbytero *Brambilla* factum fuisse alii fuse testantur *Articulo* XII. *num.* 18. *ubi* §. 2. discimus, hunc Cardinalem in maxima populorum frequentia post Missæ celebrationem ab se peractam, vestimentis Pontificalibus indutum, Coronam ferream cum ceteris lipsanis super altari expositam flexis genibus veneratum & osculatum. Postmodum Archipresbyter capiti Cardinalis, adhuc in genua procumbentis, Coronam imposuit. Post *Montium Alphonsus Litta* Presbyter Cardinalis Tit. Sanctæ Crucis in *Hierusalem*, quum in Archiepiscopum *Mediolanensem* A. D. 1666. electus fuisset, & sui Tituli mirandam Lipsanothecam lustrasset, se palam omnium Cardinalium felicissimum pronunciavit propterea quod sub sua custodia tres Dominicos Clavos ha-
102 beret. I. in Basilica *Sanctæ Crucis*. II. *Mediolani*. III. *Modoetiæ*. Idem postea *Modoetiam* accessit, ubi Missæ celebratione peracta in ara maxima, in qua publicæ venerationi prostabant reliquiæ & Corona ferrea, hanc propius inspicere voluit, jussitque ut per Archipresbyterum *Franciscum Bernardinum Velam* capiti suo imponeretur, cujus dolorem, quo torquebatur, inde lenitum Cardinalis fide dignissimus testatus est, cui id de se proferenti refragari non licet. Hæc fusa & accurata simplicitate, cui veritas inesse dignoscitur, à testibus oculatis descripta sunt in *Summario Articulo* XIII. *num.* 19.

§. 3. Ne quicquam desiderari possit, quod solemnem Coronæ ferreæ cultum demonstret, alii vades probatissimi & antiquissimi accedunt ex Actis Fori Metropolitici, ætatis 80. & 103. annorum, qui ab aliis ejusdem ætatis hominibus se audivisse affirmant, per Archipresbyteros *Modoetienses Hieronymum Septalam*, *Adamum Moltenum* & *Antonium Mariam Brambillam* A. D. 1606. 1610. 1627. 1630. 1631. 1636. 1644. 1655. 1684. in publicis supplicationibus Coronam ferream, utpote Domini Clavo constantem, nullis aliis reliquiis adjunctis, per totum oppidum circumlatam in lebete argenteo, & sub divite umbella, sacro thure hinc & inde fumante: eandemque postmodum collocatam in ara maxima, fidelium populorum venerationi exponendam. Hæc leguntur in *Summario num.* 8. 9. 10. 11. 13. 29. 31. Ibi nubes testium pariter adducitur ad comprobandum, Coronam ferream quotannis in die festo Sancti *Jo. Baptistæ*, in Adscensione Domini & in Dominica infra Octavam in ara maxima prostitisse omnium venerationi, atque ibi accensis funalibus & trina, ut dicimus, thurificatione cultam per sacros ministros, idque in plurima populi frequentia. Omnia hæc secundum Beati *Caroli* disciplinam pariter facta sunt: quam vide Actorum ejus *tomo* I. *par.* I. Concilio provinciali IV. *pag.* 116. *col.* 2.

§. 4. Ad hæc variis occasionibus & tempore 103
pestis suppliciter circumlata est, semper finitimis populis religionis caussa undique confluentibus: nec ante desiere *Modoetienses* Coronam ferream in ara maxima supra Crucis argenteæ verticem collocare (quod adnexæ ligulæ ferreæ adhuc ostendunt) quam hominis cædes in templo patrata, turbæque excitatæ metum Sacerdotibus & civibus injecere, ne Thesaurus inde auferretur. Etiam Aloysius de Tattis in *Martyrologio Novocomensi* A. D. 1675. vulgato *pag.* 79. Dominica die infra Octavam Adscensionis Coronæ ferreæ Clavum *Modoetiæ* cultum testatur. Omnia hæc perspectissima fuerunt Summo Pontifici *Innocentio XI.* qui adhuc S. R. E. Cardinalis generoso Comiti *Jo. Baptistæ Durino Modoetiæ* Domino sacra lipsana postulanti pro ejusdem oppidi Basilica, respondit, *Modoetiæ satis lipsanorum exstare, & hæc inter Clavum Domini in Corona ferrea*, ex Summario edito num. 33. Hic non quæro, an miracula sint probatio sufficiens veritatis reliquiarum; nam de hoc alii tractarunt. Deum tamen suam omnipotentiam per hanc laminam manifestasse, multis argumentis compertum est. De his fidem facit non solum *Tobias* Corona in libro de *sacris Templis cap.* 12. *pag.* 108. sed etiam *Marianus Moronus* à *Malleo* ex Ordine Minorum de observantia in opere de *Terra sancta Placentiæ* edito A. D. 1669. *Parte* I. *lib.* III. *cap.* 9. qui uno quasi ore testantur, ferrum Coronæ *Modoetiensis* certa miracula edidisse; illud expellere immundos spiritus ex corporibus per eosdem obsessis & veneficia dissipare. Hujusce rei non pauca exempla oculati testes proferunt in *Summario Articulo* XV. *num.* 21. *Articulo* XVII. *num.* 23. §. 2. 4. dum enim Corona ex Thesauro educta in altari exponebatur, possessi à Dæmone horrendum in modum ululantes mirifice agitabantur, seque torquentes in terram projiciebant. Hæc prodigia Dominicis Clavis una voce tribuerunt sanctissimi Ecclesiæ Antistites *Ambrosius Mediolanensis* & *Gregorius Turonensis*. *Ambrosius* enim in oratione sæpe laudata de obitu Magni *Theodosii* ex per- 104
sona *Judæorum* hæc scribit: *ecce Clavus in honore est: & quem ad mortem impressimus, remedium salutis est, atque invisibili quadam potestate* DÆMONES TORQUET. Clavo *Mediolanensi* hoc idem tribuit Ripamontius *Decade* I. *lib.* II. *pag.* 139. Gregorius Turonensis *lib.* I. *cap.* 5. de *Gloria martyrum* narrat, *Justinum* Imperatorem à mago illusum *magnam* VIRTUTEM *Freni publice* expertum. Etiam *Vigilius* Pontifex in Jurejurando per me adducto *cap.* I. §. 7. prædicat VIRTU-

TEM

TEM *Sanctorum Clavorum*, & VIRTUTEM *Sancti Freni.*

§. 5. Tot argumenta & signa sanctitatis Coronæ ferreæ in caussa fuerunt cur summa pietas & religio insignis Collegii Basilicæ *Modoetiensis* de eadem cum aliis præstantissimis lipsanis in sanctiori loco reponenda cogitaret. Hinc annuente *Cæsare* Cardinali *Montio* A. D. 1655. quum magnam Crucem ligneam inauratam, ei persimilem, in qua Frenum servatur apud *Mediolanenses*, exstruendam curassent, in hujus medio Coronam locarunt, hinc & inde reliquiis Spongiæ, Spinarum, & Arundinis Domini nostri Jesu Christi dispositis. Corona vero ante illud tempus cum omni lipsanotheca, & Thesauro claudebatur in cubiculo ad hoc exstructo propè secretarium, unde quotannis solemni cæremonia, accensis funalibus & thure fumante extrahebatur, Cruci argenteæ in altari adpendenda. Illam vero Crucem, quæ Coronam ferream complecteretur, Cardinalis Archiepiscopus *Alphonsus Litta Montii* successor, Basilicam ex officio lustraturus, *Modoetiæ* existens in publica supplicatione per plateas opidi circumferri posse, de antiquo more, concessit, petitioni Archipresbyteri & Canonicorum subscribens die XXVIII. Julii A. D. 1655. Ideoque anno insequenti 1656. & alias sæpenumero circumlata est sub umbella, ut rebus sanctis venerabilibus fieri consuevit. Sicque prudentissi-
105 mus Cardinalis abrogavit decretum improvidum Vicarii generalis capitularis *Antonii* de *Matthæis*, qui sede *Mediolanensi* vacante post demortuum Cardinalem *Montium*, veniam de more petitam deferendi cum ceteris sacris lipsanis Coronam ferream per vicos *Modoetienses*, concedere detrectaverat, homo scilicet hospes in ecclesiastica antiquitate, & rerum *Modoetiensium* omnino ignarus. Quare *Matthæi* decretum vix editum, statim ab Archiepiscopo explosum & antiquatum, nunc contra *Modoetienses* infauste e tenebris suis revocatur. Corona deinde quotannis, ut antea, circumlata & venerationi exposita est post consultam de more Sedem Archiepiscopalem, etiam sedente *Friderico* Cardinali Vicecomite, *Littæ* successore A. D. 1684. Sexennio citius, nempe A. D. 1679. *Christophorus Sucius* presbyter ex sodalitio Oblatorum & *Verdelli* præpositus typis vulgaverat Orationem panegyricam ab se in Basilica *Modoetiensi* habitam die XI. Maji de laudibus Clavi *Modoetiensis*, populorum cultui expositi in die festo Adscensionis Dominicæ.

106
CAPUT XIII.

Modoetienses *ædiculam condunt ad Crucem Reliquiarum in ea reponendam. Coronæ ferreæ sanctitas callide impetita. Ejus examen delatum ad Apostolicam sedem. Commentarii ea de re scripti. Varia de Clavis Dominicis & eorum numero. Dissertationis epilogus.*

Ingens *Modoetiensium* pietas & religio quum ædiculam vel sacellum in Basilica Præcursoris magnifice condidisset, ut in eo debita cum religione Crux superiori capite memorata, sacris lipsanis plena, reponeretur, id revera factum est A. D. 1681. & ex cubiculo prope secretarium in ædiculam transiit, permissione de more impetrata a *Ludovico Septala* Vicario generali capitulari, & apud literatos clari nominis viro: qui ad id statuendum in consilium vocavit *Carolum Antonium Ayroldum* Canonicum *Mediolanensem* & *Modoetiæ* visitatorem, ut ex libello supplici præfectorum Basilicæ apparet. Hæc eadem Crux in platea sacro ritu circumlata est A.D. 1684. & 1685. cum metropolitica auctoritate. Verum *Franciscus Antonius Tranchedinus* A. D. 1687. in visitatione Ba-

A silicæ, nullo adhibito examine vetustatis & cultus Coronæ ferreæ per tot secula præstiti, nemine in consilium vocato, homo de antiquitate & populorum offendiculo parum sollicitus, inaudito & novo decreto ab se vulgato priscam *Modoetiensium* religionem turbavit. Optandum sane erat, ut *Tranchedini* memoriæ observatum fuisset illud Sancti Augustini in *lib. III. Breviculi collationis Donatistarum cap.* XXV. NON POSSE *gesta, quæ tanta roboravit antiquitas*, REMOVERI, *nisi aliis posterioribus gestis* E CONTRARIO *recitatis.* At vero nihil unquam solidi *e contrario* in hoc *Modoetien-* 107
si negocio fuit recitatum, nec profecto recitabi-
B tur. Recitetur autem istud *Tranchedini* decretum. *Admodum reverendus Dominus Archipresbyter doceat coram Eminentissimo Domino Cardinali Archiepiscopo qua facultate, & quo jure ea Corona ferrea fuerit extracta e loco Thesauri, in quo* SEMPER *habita fuit, & in Cruce aurea una cum reliquiis reposita: & hoc intra decem dies. Interim, quia ex situ dictæ Coronæ cognovimus ibi eam stare solum accessorie, coronidem & ornamentum facientem sacratissimæ spongiæ, illam permittimus: & nihil innovetur usque ad emanationem decreti prædicti Eminentissimi Domini, remota illa* TABELLA, *in qua enunciatur: Reliquiæ Crucis. Et non ex-*
C *ponatur sine expressa licentia Reverendissimi Domini Vicarii generalis, prout jam diximus in actis visitationis Crucis.*

§. 2. Hujusmodi callida sanctio incredibile dictu est quantam animorum commotionem in Clero & Populo *Modoetiæ* excitaverit, qui se fortunis parum subnixos a potentioribus post sæculorum memoriam vexandos & fatigandos vehementissime formidarunt. Quare sacri Basilicæ Ministri æque ac opidi Magistratus, ostensis disciplinæ suæ monumentis tamdiu probatis, de injuria suæ religioni a *Tranchedino* illata graviter pro sua pietate expostulaverunt apud Cardinalem Vice-
D comitem, qui tamen *Tranchedino* ipso, & quibusdam aliis in consilium vocatis, nihil sibi in ejusdem *Tranchedini* sanctionem definiendum ratus, negocium Throni Apostolici judicio subjiciendum esse putavit, edito subsequenti decreto sincero & legitimo, quod integrum damus ad refellendum aliud prorsus falsum & commenticium, ab aliis confictum & pro vero vulgatum: quod oculatissimo fidei Promotori etiam imposuit num. 3. Animadversionum. Stultum enim fuisset per *Modoetienses* peti, ut Archiepiscopus declararet quod legitur in illo decreto ficticio, nempe *fer-* 108
ream illam laminam confectam esse ex uno clavorum,
E *quibus crucifixus Christus Dominus pependit in Cruce*, quum *Modoetienses* hac declaratione non indigerent, nec se indigere ullo modo putarent, utpote qui de re ipsa admodum certi, & per tot sæcula tutissimi conquieverant in hac fide, per Sanctum *Carolum*, ejusque successores Archiepiscopos toties agnita, & exemplo suo comprobata. Ex hactenus dictis verax lector pro sua æquitate judicet quam bene ingenti *Commentario* in Coronam ferream vulgato conveniat hoc epiphonema quo clauditur: *nos interea prudentissima Mediolanensium Archiepiscoporum* JUDICIA *deosculemur.* Dic sodes quænam *judicia* huc ingeris?
F Vereor, ne tuis hisce osculis nobis imponas; nulla enim unquam *judicia* per *Mediolanenses* Archiepiscopos adversus antiquitatem, sanctitatem & cultum Coronæ ferreæ prolata fuisse intelleximus. Immo e contrario ostendimus eosdem Archiepiscopos usque ad Cardinalem Vicecomitem publicitus eam coluisse, & coli voluisse. Neque ipse Cardinalis Vicecomes quicquam de ea statuit, sed tantum Apostolicæ Sedis judicium petendum esse pronunciavit. Ita est vir bone. Decretum genui-

 nui-

nuinum, quod dixi, a fabuloso tuo diversum, *Tranchedino* auctore & suasore sancitum, tale est, ex actis obsignatis *Mediolanensis* Fori metropolitici eductum.

Die Martis secunda Martii 1688.

In Congregatione hodierna, cui Reverendissimus Vicarius generalis Dominus Joseph Valvasorius Pœnitentiarius major, Carolus Antonius Ayroldus, Antonius Reyna, Franciscus Antonius TRANCHEDINUS, *Carolus Bozolus, omnes Canonici ordinarii hujus Ecclesiæ metropolitanæ, Nicolaus Rubinus præpositus Sancti Sepulchri, ad id potissimum con-*
109 *vocati interfuere coram Eminentissimo & Reverendissimo Domino Friderico Cardinali Vicecomite Archiepiscopo Mediolani, habita ad instantiam Communitatis Modoetiensis, propositum fuit, an Coronam ferream una cum sacris Reliquiis in illius Ecclesiæ Collegiatæ sacello nunc temporis asservatam, publicæ Christifidelium venerationi exponere, seu* JAM EXPOSITAM *ibidem relinquere liceat.*

Respondetur, rem esse gravissimi momenti, nec inconsulto Romano Pontifice decernendam, ut in SIMILI *eventu sacro sancta monet Tridentina Synodus. Sedis itaque Apostolicæ petendum consulendumque oraculum: idque omnino sex intra menses, a die præsenti computandos. Hoc elapso termino, Coronam ferream a sacrarum Reliquiarum consortio sejungendam, ac priori loco, ubi ante annum 1650. asservabatur, restituendam. Interim vero sub clavibus ac serra tam arcte custodiendam in Sacello, quod nunc temporis occupat, ut publicæ privatæque venerationi nullatenus pateat, aut religioso cultui exponi, seu exposita esse possit. Ita est.*

Antonius Reyna Canonicus ordinarius & Cancellarius Archiepiscopalis.

Hujus decreti sanctio, utpote sincera & genuina, a Foro metropolitico indicta fuit die XII. ejusdem mensis *Petro Paullo Boschæ* Archipresbytero *Modoetiæ*. Discrimen inter illud ficticium & hoc verum omnibus patet. In eo enim fingitur disceptatio de *materia* Coronæ ferreæ, in hoc disceptatur de *cultu*; qui unus, *Tranchedino* instigante, in quæstionem vocatus est sub Concilii *Tridentini* ementito colore. Concilium enim non de *antiquis* & pervulgatis, sed de *novis* reliquiis recipiendis disertissime loquitur: *nec* NOVAS *Reliquias* RECIPIENDAS, *nisi eodem recognoscente & approbante Episcopo.* Atqui Corona fer-
110 rea, cujus sanctitatem, ut certam, & anteactis sæculis probatissimam, Beatus *Carolus Borromæus* coluit, & colendam prædicavit, tandem A. D. 1688. *Tranchedino* suggerente, *recognosci & approbari* non eguit: nec sine manifesta *S. Caroli* & veritatis injuria cum *novis Reliquiis* adnumerari potuit, prætextu callide sumto ex totius Lipsanothecæ in sanctiorem locum translatione, superiorum licet antistitum jussu peracta. In Basilicæ *Modoetiensis* Collegio insigni est eximia Archipresbyteri dignitas, cui Summi Pontifices honoris caussa usum episcopalium indumentorum largiti sunt, & novissime CLEMENS XI. etiam umbellæ. Eam dignitatem viri doctrina & pietate conspicui semper tenuerunt: quid ad unum omnes sine maxima contumelia credi non possunt tam rudes & bardi fuisse, nequid durius proferam, ut ferro inani, & sanctitatis experti sacrum cultum ipsi impenderint & per alios impendi voluerint. Creditu etiam difficillimum est, duodeviginti Basilicæ Canonicos, octo Presbyteros a ducalibus seu regiis sacellis, & Clerum universum, animos a vera pietate & religione tam alienos habuisse, ut omnes in idem mendacium conspirare non dubitaverint, & quidem in frequentissimo opido, ubi præter Seminarium ecclesiasticæ juventutis, exstant octo cœnobia virorum, & quinque Virginum Deo famulantium, duo nosocomia, totidemque orphanotrophia. Hæc atque alia *Modoetiæ* decora, quæ memorantur in *Junio Bollandiano tomo I. pag.* 767. patefaciunt *Modoetienses* non clam in tenebris, sed in publica luce hominum & sacerdotum, ferreæ Coronæ, ut Domini Clavo instructæ, cultum exhibuisse: qui propterea sine evidentissima caussa errori obnoxius censeri non potest.

§ 3. Decreto superius adducto perculsi, non tamen prostrati *Modoetienses*, nihil antiquius habuerunt, quam ut de religione sua erga Clavum Dominicum docerent Apostolicam Sedem, a cujus tandem judicio falli & fallere nescio quod tantæ rei summa penderet, publicæ lætitiæ signa ediderunt. Quare Clerus & populus *Modoetiensis* a Cardinali Vicecomiti amplius spacium, quam sex mensium pro subeundo judicio Apostolici cul- 111
minis sibi concedi postulaverunt, quo commodius ad documenta, & probationes antiqui & immemorabilis cultus ferreæ Coronæ, coacervandas & in commentaria redigendas incumbere possent. Ad hæc viros spectatæ religionis & fidei, graves, doctos & in dignitate constitutos sibi adsignandos curarunt, qui testium examini interessent, & per publicos tabelliones singulas eorum sententias & responsa in tabulas mitti accurate satagerent. Tam justis *Modoetiensium* postulatis annuit Cardinalis: quumque *Antonio Ayroldo* Canonico Basilicæ metropolitanæ, nec non *Nicolao Rubino* Præposito generali Congregationi Oblatorum facultates rei necessarias impertiisset, hi continuo *Modoetiam* accesserunt, ubi die XXVII. Septembris A. D. 1688. de sanctitate & veteri cultu Coronæ ferreæ solemnibus formulis inquiri cœptum est. Hinc sexdecim testes præ aliis in examen adducti & de variis articulis interrogati, ea protulerunt A. D. 1688. & 1689. quæ actuarii in Commentarios cum auctoritate digesserunt, & quorum præcipua excerpta in Summario typis *Romanis* prodierunt.

§. 4. Quoniam vero hi Commentarii, publico ritu compositi, demortuis quibus id officii incumbebat, missi non fuerunt ad Apostolicam Sedem, Summus Pontifex CLEMENS XI. A. D. 1713. *Modoetiensium* postulationibus & votis benigne annuit, ut Sacra Congregatio, ritibus Catholicorum examinandis præposita, eorumdem caussam excuteret, & Commentarios jam dictos ad se perferendos mandaret. Itaque spectatissimo viro *Genesio Calcho*, tunc Vicario generali metropolitano, & nunc *Lucensium* Episcopo die 1. Julii A. D. 1713. à purpuratorum Patrum cœtu indictum est, ut ex Tabulariis metropoliticis Commentarios hac de re olim scriptos fidelissime extraheret, *Romam*que transmitteret. Quare *Calchus*, Apostolici delegati auctoritate & titulo insignis, *Modoetiam* properavit, ubi die XXX. Octobris ejusdem anni 1713. ipse novum 112
examen orsus, & de veritate ferreæ Coronæ certissimis argumentis edoctus, testes in prius examen vocatos adhuc superstites iterum de toto negocio coram aliis testibus interpellandos curavit: quumque eorum voces primis consonas reperisset, Commentarios de his pridem conscriptos ad Sacram Congregationem transmisit.

§. 5. Sed jam demortuo piæ memoriæ *Thomæ Mariæ* S. R. E. Tit. Sancti *Clementis* Presbytero Cardinali *Ferrario*, ad quem *Modoetiensium* negocii summam purpuratis Collegis exponere pertinebat, quum in hoc munere suffectus fuerit Eminentissimus & Reverendissimus S. R. E. Tit. Sancti *Stephani* in Cœlio Presbyter Cardinalis

Jo.

Jo. Baptista Ptolemæus, hoc tandem superest, ut sapientissimi Judices & Summi Pontificis Consiliarii nati pro sua auctoritate & prudentia tandem jubeant, *Modoetienses* in pristina sua religione & rituum jam olim apud illos solemnium possessione imposterum liberos & securos quiescere, quoniam laminæ pervulgata & celeberrima sanctitas tot argumentis, rationibus, & veterum recentiorumque testimoniis in tuto posita est ante Sanctum *Carolum*, ævo *Caroli*, & post *Carolum*, ut de illa jure ac merito amplius ambigi non posse videatur, nisi incredulorum conjecturis & sophismatibus auscultare velimus: quæ sane omnibus Sanctorum lipsanis diruendis, & avitæ religioni ex Fidelium cordibus sensim eliminandæ facile adcommodantur. Novimus gliscente *Calviniana* hæresi in *Galliis* primum impetum contra Reliquias irrupisse, unde *Turonenses*, *Floriacenses* & *Lugdunenses* Lipsanothecæ, majorum veneratione clarissimæ, dolendo infortunio pessum iverunt. *Calvinus* ipse, furialis Reliquiarum hostis, omnes Dominicos Clavos à Fidelibus variis in locis cultos impie sugillavit, ut eorum memoriam & reverentiam ex Catholicorum animis inde potissimum evelleret, quod ipse quatuordecim reperisset. Sed Ecclesia orthodoxa pestilentissimi trans-

113 fugæ maledicta contemnens Clavos ex Catholicorum sacrariis projiciendos sancire detrectans, eorundem cultum firmiorem reddidit. Nunquam ignorarunt Summi Pontifices & Apostolica Sedes Clavorum hujusmodi multitudinem, etiam *Calviniana* majorem: nec tamen fidelium animos ab eorum obsequiis & cultu averti voluerunt; immo eorundem non paucos suorum diplomatum auctoritate magis venerabiles reddiderunt. Et merito sane, ut mox constabit. Sed prius Clavorum numeri notitiam, quam nactus sum, hoc loco explicabo.

1. *Romæ* in Basilica Sanctæ Crucis in *Hierusalem*.
2. *Modoetiæ* in Basilica Præcursoris.
3. *Mediolani* in æde metropolitana.
4. *Turni* ad lacum *Larium*.

5. 6. 7. *Venetiis* in Basilicis Patriarchali, Ducali, & Clarissarum.

8. *Torcelli* in æde *Antoniana*.
9. *Spoleti* in templo Sancti Salvatoris.
10. *Anconæ* in cathedrali Basilica.
11. *Senis* in nosocomio Sanctæ *Mariæ de Scala*.
12. Apud *Collenses* in *Tuscia*.
13. *Neapoli* in cœnobio Sanctæ Patriciæ.
14. *Catinæ* in *Sicilia*.
15. Apud *Hispanos* in æde *Laurentiana* Escorialensi.
16. *Carpentoracti*.

17. 18. *Lutetiæ* in ædibus Sancti *Dionysii*, & Carmelitarum.

19. *Treviris*.
20. *Tulli Leucorum*.
21. *Aquisgrani*.
22. *Coloniæ Agrippinæ*.
23. *Viennæ Augustæ*.
24. Apud *Andecenses* monachos in *Bavaria*.
25. *Norimbergæ*.

Ad hæc in *Monastico Anglicano tomo* 1. *pag.* 99. editionis 1. memoratur Crux, in cœnobio *Abbendonensi* olim servata, quam *ex clavis Domini magna ex parte conflatam* existimabant. Ingulfus in *Vita Turketuli* Abbatis sæculo v. Benedictino pag. 508. ait ad *Ethelstanum* Regem *Anglorum* circa A. D. 975. cum multis Sanctorum reliquiis missum fuisse *ensem Constantini Magni cujus capulo super crassas auri laminas clavus affixus erat unus ex quatuor*, *quibus Redemtor noster nos & omnes*

A *suos salvavit.* Ademarus ibidem pag. 872. *in Vita Sancti Adalberti Pragensis* Episcopi testatur, *Ottonem III.* Imperatorem *Stephano* Regi *Hungariæ* concessisse *reliquias ex clavis Domini.* Hariulfus etiam in *Chronico Centulensi lib.* 11. *cap.* 9. *pag.* 464. inter reliquas monasterii sui recenset *de clavis*, *unde* crucifixus est Dominus.

Ex tot Clavis, præcipuo cultu apud Catho- 114
licos jure habitis, licet quatuor tantum Christi membra transfoderint, ut Cap. 1. dictum est, nullus fortasse vel certe paucissimi antiquis & spissis probationibus fulciuntur juxta ac *Modoetiensis*: & tamen ab Ecclesia nullus eorum ex-
B ploditur. Huc denuo recurrit effatum *Baronii* jam adductum *cap.* 2. §. 7. *Fides purgat facinus*, *quum nemo Fidelium ferrum colat*, *sed Christi potius passionem veneretur & adoret in ferro.* Sed nec desunt aliæ rationes ad vindicandum tot Clavorum numerum, & venerationem in Ecclesia Catholica illis exhibitam. Has recensere non piget, quia *Modoetiensibus* etiam, quatenus opus esset, suppetias ferunt. Quem proxime laudavi, gravissimus Annalium conditor A. D. 326. §. 54. ait forte alicubi accidisse, *ut Clavus aliquis inter sacras Reliquias adservatus*, *quo mystica membra Christi*, *nempe martyr quispiam*, *confixus est*, *idem*
C *unus ex ipsis Christi Clavis fuerit existimatus.* Martyrum vero, qui Cruci infixi fuerunt, catalogum texit Gretserus in *libro* 1. *de Cruce cap.* 98. *pag.* 326. Hanc *Baronii* rationem expansis ulnis amplectitur scriptor alienus Gerardus Jo. Vossius in *Harmonia Evangelica lib.* 11. *cap.* 7. §. 35. quia *Christus* ipse *Saulo* persequenti Ecclesiam dicebat Actuum Apostolicorum IX. 4. *cur* ME *persequeris?* Jacobus Bosius in præclaro opere *de Cruce triumphanti lib.* 1. *cap.* 15. *pag.* 100. Clavis, ob eorum numerum, auctoritatem & venerationem in Ecclesiis, ubi coluntur, nequaquam minuendam existimans, in quibusdam eorum haberi posse ait
D partem veram Clavorum, qui Christi Domini membra terebrarunt, quum veteres Christiani mirum in modum avidi particulas instrumentorum Dominicæ passionis habendi, sicubi eas obtinuissent, thesauri loco adservarent. Has ferro compactas alii in novos & integros Clavos cudendas studuerunt, pro certo habentes, virtutem & efficaciam particulæ veri Clavi alteri ferro admixtæ, in novos Clavos migrare. Augustinus Fortunius *Historiarum Camaldulensium tomo* 11. *lib.* IV. *cap.* 9. hujus generis esse testatur clavum, qui *Florentiæ* ostenditur in Eclesia Angelorum, donatus à *Neapoleone Ursino.* S. R. E. Cardinali:
E & fortasse hujus aut certe alterius generis etiam illi erant, qui *Constantinopoli* servabantur A. D. 1095. ut generatim prodit Græci Imperatoris epistola ad *Robertum* Comitem *Flandriæ* apud Edmundum Martene in *Thesauro tomo* 1. *pag.* 269. quæ perperam notatur 267. Alii, quibus esse tam beatis non licuit, novos Clavos veris archetypis ab se visis quoad omnia persimiles sibi fabrican- 115
dos curarunt, ut ex eorum adspectu animæ solamen haurirent. Aliquis etiam ex tot Clavis fortasse crucem ipsam, titulum, aut suppedaneum compegit. Ab his non abludunt quæ tradit Gretserus *lib.* 1. *de Cruce cap.* 20. *pag.* 73. & Christo-
F phorus Browerus in *Annalibus Trevirensibus tomo* 1. *lib.* IV. §. 12. *pag.* 218. Clavos postremo loco nominatos Christi Sanguis sacravit, & Christianis reddidit venerabiles, inquit Honoratus Nicquetus in *Historia Tituli Sanctæ Crucis lib.* 1. *cap.* 18. Cornelius Curtius *cap.* 6. *de Clavis Dominicis* nobis etiam suggerit, ex urbe *Syriæ Beryto* Clavos olim per varias orbis partes divisos, quibus Christi imago ab *Judæis*, veteri odio & furore percitis, crucifixa est. Hoc legitur in *Concilio Ni-*

cæno

cæno II. *Actione* IV. apud *Labbeum tomo* VII. *pag.* 744. Sed audiamus quæ quadringentis ab hinc annis hac de re ſcripſit Lucas Tudenſis *lib.* II. *cap.* II. *contra Albigenſes: potuerunt* (Clavi Dominici) *per partes dividi, vel Crucis compages in tranſverſo ligno & Titulo fuerunt Clavis ferreis colligatæ: qui omnes conſecrati ſunt, ipſo Dei Filio in Cruce pendente, & merito à Fidelibus cunctis devotiſſime adorantur.* NON *enim* DECIPITUR *juſtus, in Catholica fide fundatus,* NEC AMITTET *mercedem ſuam, ſi loco vivifici ligni, vel* CLAVORUM *Chriſti, a miniſtris Eccleſiæ aliquid aliud ſibi oblatum, devotione fidei, ut lignum vel ferrum, fuerit amplexatus.* Hanc veterem *Lucæ* doctrinam *Baronianæ* ſuperius adductæ, & *Suarianæ* inferius adducendæ ſimillimam, exoſculamur.

§. 6. Quum ergo argumentis ex univerſa antiquitate & ex ipſo plurimorum teſtium ore deductis ſanctitatem *ferreæ Coronæ* vindicaverimus, monitum Sancti *Paulli* pro *Modoetienſibus* recolendum eſt ex *epiſtola* II. *ad Theſſalon.* II. 13. *tenete traditiones, quas didiciſtis*; hoc enim ſperare jubet ſapientiſſimorum Judicum magna æquitas & religio, utpote quibus compertiſſimum eſt illud viri inſi-
116 gnis *Melchioris Cani* in *Locis Theologicis lib.* XI. *cap.* 4. contra illos, qui rebus communi hiſtoricorum conſenſione traditis fidem abrogant: *omnia tollamus ergo, quæ aut hiſtoria nobis, aut teſtes graves & probati adferunt.* Hoc tamen à noſtris mentibus longiſſime abſit: ſed ejuſdem *Cani* verba, quæ jam adductis, paullo ſuperius præcedunt, potius repetamus: *hæc non modo negare, ſed in his etiam addubitare ſtultiſſimum eſt.* Denique his finem imponat ſententia viri inter Theologos, quos ſcholaſticos vocant, magni nominis. Is eſt *Franciſcus Suarez,* qui *tomo* I. *Commentariorum in tertiam partem Sancti Thomæ Quæſt.* XXV. *Diſp.* LV. *Sect.* II. *de Reliquiis* agens, in rem noſtram hæc literis conſignavit: *in rebus humanis non eſt major certitudo requirenda: & periculum formalis erroris, ut ita dicam, nullum eſt, quum in ratione formali adorandi non poſſit eſſe error: in qua ratione, virtute continetur conditio errorem excludens; tum etiam quia ſi interdum materialiter erretur, nulla erit culpa, quum bona fide & prudenti modo procedatur: & pie credendum eſt, non permiſſurum Deum hujuſmodi errorem in publico cultu.* Non egent *Modoetienſes* hoc clypeo, quo religionem ſuam tegant; ſed nihilominus hunc etiam obtrectatoribus ſuis libenter opponunt. Nos tamen eos credere malumus bono animo egiſſe: & ſi hæc, quæ nobis perpendere vacavit, ipſi memoria repetiiſſent, fortaſſe *Modoetienſium* pietatem & religionem haudquaquam vexaſſent. Accuſationes profecto id ſæpenumero efficiunt, ut res, quæ in dubium vocatæ, nutare videbantur, firmius & luculentius reſtitutæ deinde conſiſtant.

§. 7. Baſilica *Modoetienſis* venerandum *Coronæ ferreæ* pignus & munus à Sede Apoſtolica ſe agnoſcere profitetur, ſemperque profeſſa eſt. Hoc palam loquuntur marmora antiquitus in eadem inſculpta, ubi ſupra Regis coronationem, opere anaglypho expreſſam, hæc leguntur: *altiſſimi Dei &*
117 APOSTOLICÆ SEDIS GRATIA CONCEDENTE, PROUT CONSTITUTUM EST *Modoetiæ &c.* Reliqua recitavi *Cap.* IV. §. 3. Apoſtolica Sedes Coronam ferream, ſanctitate & miraculis claram, in Baſilica *Modoetienſi* magna cum religione adſervatam, ſemper ſuſpexit & præcipue commendavit, quod nulli alii Coronæ contigit. Sic *Johannem XXII. Clementem VI. Innocentium VI. Clementem VII. Sixtum V. Innocentium XI.* feciſſe jam diximus. Sic à Legatis & Cardinalibus Apoſtolicæ Sedis, *Bertrando* Sancti *Marcelli, Guillelmo* Sanctorum Quatuor Coronatorum, *Ar-*

A *naldo* Sanctæ *Mariæ in Porticu* factum narravimus. Sic Reges *Italiæ, Francorum* & *Germanorum* Auguſtos religionis cauſſa in *Inſubres* ferreo diademate coronandos properaviſſe jam vidimus. Hoc *Modoetiæ* à *Mediolanenſi* metropolita ſuſcipere conſueverunt, ſæpenumero *Mediolani,* nec raro *Ticini:* extra *Inſubres* unus *Carolus V. Bononiæ* ſuſcepit. Quare Auguſtiſſimus Imperator CAROLUS VI. *Mediolani* ſubſiſtens A. D. 1711. die 8. Novembris juſſit *Germanici* Imperii Procancellarium Comitem *Schonbornium* accedere *Modoetiam,* Coronam ferream viſurum: cujus etiam cauſſam Cæſar ipſe commendari voluit Eminen-
B tiſſimo & Reverendiſſimo *Joſepho Renato* Imperiali S. R. E. Diacono Cardinali Sancti *Georgii,* apud ipſum Apoſtolicæ Sedis Legato à latere. Tot tantiſque beneficiis per Sedem Apoſtolicam à tempore Sancti *Gregorii Magni* uberrime in ſe collatis *Modoetienſes* pro ſua ingenti pietate perpetuo reſpondere ſtuduerunt, præcipue in hoc, dum ritibus *Ambroſianis* (probatiſſimis quidem, ſed non *Romanis*) undique circumſepti, *Romanos* à *Gregorio* hauſtos, religionis & grati animi cauſſa ipſi uni *Mediolano* proximi & intra ejus parœcia urbanam poſiti, ſemper tenaciſſime retinuerunt, & favente Deo retinebunt; nam *A-*
C *rona,* quæ eos pariter ſervat, longe abeſt, atque olim *Novariæ,* non *Mediolano,* ſuberat. Quare etiam ex hoc capite apparet quam ſint *Modoetienſes,* immerito licet, pleriſque *Ambroſianis* inviſi: 118
& quam juſte religionem ſuam & Coronæ ferreæ ſanctitatem ſartam tectam omnino fieri deprecentur ab Apoſtolicæ Sedis judicio, ne ullus e ſecundariis aut etiam primariis metropolitici Fori miniſtris impoſterum pro arbitratu ſuo avitam illorum pietatem exagitet, neve Coronæ ipſi ſtatis temporibus populorum venerationi per Archipresbyterum de more exponendæ, & ſolemni ſupplicatione circumferendæ intercedere, eandemque ſub emendicatis coloribus traducere au-
D deat. Quid ſanctius & *Mediolanenſium* gloria & pietate dignius per *Modoetienſes* flagitari unquam poſſet? *Modoetienſium* Baſilicæ fama & amplitudo ex ſacris pignoribus, Coronæque ferreæ cultu, *Mediolanenſi* metropoli, in cujus, ut dixi, parœcia ſunt poſiti, non dedecori, ſed maximo honori vertitur. Hoc mente pura omnique pravo affectu purgata olim agnoverunt clari *Mediolanenſium* ſcriptores, qui *Modoetiæ* præſtantiam Clavique Dominici theſaurum tot perſpicuis & diſertis teſtimoniis adſeruerunt. Hi ſunt *Bugatus, Beſutius, Morigius Corona, Ripamontius, Collius,*
E *Puricellus,* qui id profecto nequaquam feciſſent, ſi patriæ, ſi tantæ metropoleos decora inde labefactari crediſſent. Cur vero ſic crederent? Corona ferrea ad Baſilicam *Modoetienſem* pertinet quidem; ſed *Mediolanenſis* metropolitæ hæc prima laus eſt, ut ſacrum theſaurum, mortiſque Dominicæ pignus vertici Regum *Italicorum* per tot ſæcula impoſuerit, imponatque ubi opus fuerit, & in Baſilica ſibi ſubjecta cuſtodiendum, debitaque religione colendum hucuſque curaverit. Hoc totum denique eſt unius Eccleſiæ *Mediolanenſis:* quod omnium luculentiſſime vidit, teſtatuſque eſt *Ripamontius:* cujus verba ex *Cap.* 10. §. 1. heic
F iterum memorare opus eſt: DUOS, ait, *auguſtiſſimi myſterii* CLAVOS *invidendo terris omnibus munere quoniam ſervat Eccleſia* MEDIOLANENSIS, *&c.* nempe *Frenum* & *Coronam ferream.* Si ergo *Mediolanenſis* Eccleſia Coronæ ferreæ Clavum ſervat in Baſilica *Modoetiæ,* cur ipſa rem ſuam, 119
quaſi alienam torvo oculo adſpiciat? Cur mater filiæ theſauris invideat? Abſit hoc credere. Nihil injurioſius tantæ metropoli, præſertim hoc tempore, affingi poſſet. Quæ olim accidiſſe narra-

ra-

ravimus, improvido & privato dumtaxat quorundam paucorum ingenio tribuenda sunt. Ne hæc tamen aut his similia imposterum sibi eventura *Modoetienses* paveant, subsequentem epigraphen in fronte suæ Basilicæ ex Beatissimi Pontificis *Cœlestini I.* epistola apud Sanctum *Vincentium Lirinensem* in *Commonitorio cap.* 43. magnis characteribus insculpendam curabunt: DESINAT. INCESSERE. NOVITAS. VETVSTATEM.

Statim à prima editione hujus Dissertationis Sacra Eminentissimorum Cardinalium Congregatio, nemine discrepante, Coronam ferream *Modoetiensem* post XXX. annorum circulum pristino suo decori & venerationi restituendam edicto sanxit: quod tunc *Romæ* typis Cameræ Apostolicæ vulgatum huic tertiæ editioni subjicere visum est.

DECRETUM

In Caussa dioeceseos Mediolanensis.

QUum *Modoetiæ in Ecclesia Collegiata Sancti Jo. Baptistæ ab antiquissimo tempore inter ceteras Sanctorum Reliquias* Corona ferrea, *uno ex clavis domini nostri Jesu Christi, ut pie creditur, in laminam seu circulum compacto, ornata, servetur; anno* 1687. *Dominus Tranchedinus Visitator cultum, eidem Coronæ antea præstitum, quousque à claræ memoriæ domino Cardinali Vicecomite, tunc Mediolanensi Archiepiscopo, aliter decerneretur, decreto suspendit. Idem vero Cardinalis Archiepiscopus rei gravitate perpensa, anno* 1688. *recursum ad Apostolicam Sedem habendum esse, ab*

A *eaque decisionem postulandam edixit. Modoetienses autem nonnullis in curia Archiepiscopali tunc peractis, hactenus siluerunt, & solum tribus ab hinc annis Sacræ rituum Congregationi pro jam dicta decisione supplicaverunt. Hinc audito prius R. P. D. Calcho Episcopo Lucensi, tunc Vicario Capitulari Mediolanensi, deinde vero Eminentissimo & Reverendissimo Domino Cardinali Odescalco Archiepiscopo Mediolanensi; ac postremo tam voce, quam Scripto R. P. D. Prospero de Lambertinis, fidei promotore, Eminentissimus & Reverendissimus Dominus Cardinalis Ptolemæus infrascripta dubia declaranda proposuit, videlicet.*

B I. *An Capitulo Collegiatæ Ecclesiæ Sancti Jo. Baptistæ Modoctiæ liceat Coronam ferream, de qua agitur, retinere intra Crucem, in qua fuit reposita simul cum aliis reliquiis, eamque publicæ venerationi exponere: &, quatenus hoc non liceat.*

II. *An saltem eidem Capitulo liceat dictam Coronam ferream exponere in altari majori, & suppliciter circumferre, quemadmodum olim fiebat.*

Sacra vero Congregatio re mature discussa, visisque juribus, respondendum censuit

Ad I. *affirmative.*

Ad II. *provisum in primo: & ita declaravit die*

C VII. *Augusti anni* 1717.

Facta deinde per me Secretarium de prædictis Sanctissimo Domino Nostro relatione, Sanctitas sua benigne annuit die X. *ejusdem mensis & anni* 1717.

J. Cardinalis de Abdua Præfectus Loco ✠ *Sigilli.*
N. M. Tedeschi Episcopus Liparitanus Sacræ rituum Congregationis Secretarius.

FINIS.

INDEX NOMINUM ET RERUM.

A.

In-

 Mo-

Vil-

FINIS.



BENEDICTI JOVII,

Novocomensis,

HISTORIÆ PATRIÆ,

sive

NOVOCOMENSIS

LIBRI DUO.

Editio Novissima, diligenter emendata, recognita, & Indice correctiori ornata.



LUGDUNI BATAVORUM,
Sumptibus PETRI VANDER Aa,
Bibliopolæ, & Typographi Academiæ atque Civitatis.

PRÆFATIO
NOVÆ HUJUS EDITIONIS.
LECTORI SALUTEM.

IN vulgus iterum edendo BENEDICTI JOVII Historiam Novocomensem, *sive ut auctor dicit*, Patriæ, *à doctis hactenus valde expetitam, in id sedulo incubuimus, ut accuratè emendata, & nitide impressa in lucem prodiret. Itaque omnia ea, quæ librariorum incuria in Editionem* VENETIIS MDCXXIX *apud* Antonium Pinellum *impressam irrepserant, & emendationi non resistebant, omnino sustulimus. Nomina Propria, & aliquid singulare significantia diversis characteribus excudi curavimus. Paginas quoque supra dicti* Antonii Pinelli *Editionis, in margine nostræ adjecimus. Editionem quoque hanc effigie ad vivam Auctoris similitudinem sculpta, ex libro* Pauli Jovii, *cui inscribitur* Elogia virorum Doctorum *mutuata, ornavimus. Denique, quia fortasse vulgator modo dictæ Editionis sibi persuaserit, se lectorum commoditati, Indicibus variis conficiendis, inserviisse, toto tamen cœlo nostro arbitrio aberravit, nam, ut inveniendo nihil invenias, fecerat, Indices itaque numerum novennarium comprehendentes combinavimus, & unumquodque in suum locum retulimus. De his, ne laboris nostri atque curæ plane ignarus esses, te certiorem facere voluimus. Quod tibi amice Lector non ingratum fore speramus. His interim ut bonis avibus perfruaris ex animo optamus. Vale faveque.*

SIGISMUNDUS BOLDONUS
DOMINICO MOLINO
SENATORI SAPIENTISSIMO.

S. P. D.

SEQUOR exemplum Priscorum hominum, qui cum Sapientes se profiteri non auderent, amicos Sapientiæ verecundè herclè, ac moderatè se appellarunt. Alia quædam, licet non omnino absimilis, mea ratio est: nam qui inter Scriptores, ac Doctos viros referri non mereor, Scriptorum saltem, ac Doctorum amans virorum videri vellem. Sed eos pudor, me conscientia impulit; itaquè illi consilium, ego necessitatem secutus sum. Quod quia hujusmodi est, ut vitium quidem effugiam, laudem tamen assequi non possim, ideò rationem inveni, qua illud efficerem, ut ii mihi aliquid deberent; & ità laudem aliquam ab illis tantillo saltem beneficio extorquerem. Optimum ergò visum est, elatos atque extinctos Scriptores ab ipso fati limine revocare, & dare vitam iis, quorum præclara nomina, & cedro digna injustè in suas umbras *Minos* retulisset. Et jam *Laudensem* historiam OTHONE MORENA authore tuis auspiciis reviviscere volui, latitantem inter oblivionis tenebras, & jam, post tot sæculorum caliginem, quasi jure poscentem, ut *Pythagoreorum* lege reviseret Orbem terrarum. Nec styli barbaries me deterruit; sed cogitavi notitiam publicarum rerum

etiam in dolio, ac *Cynica* rusticitate habitantem, aut agresti pudore verecundantem, acceptam tibi fore, qui tot res, tantasquè, dignas omnium ætatum notitia, & pares præsenti plausu, Patriæ tuæ Augustissimæ quotidie facis. Nec mirùm est, eam usque ad hæc tempora à *Federici Ænobarbi* temporibus latuisse. Nam, cum pauci sint, qui res monumentis literarum sacrandas facere moliantur; pauci sunt etiam, quibus curæ sit, vel aliorum gesta cognoscere, vel facere, ut quæ sunt cognitu digna, cognoscantur. Nimirum virtus virtutem sequitur, nec amamus in alio, quod nobis ipsis non expetimus. Quare cum mihi nuper Commentarii rerum *Novocomensium* à BENEDICTO JOVIO satis accuratè conscripti in manus venerint, quos eadem sæculi socordia in publicum edere neglexit, nolui me aliorum culpæ affinem facere: sed eò justiùs, quàm MORENAM, hoc honore dignos censui, quò magis huic Scriptori *Latinæ* literæ variis illustratæ monumentis debent. Scripsit & Orationes, & Carmina, quod Sepulchri ejus Epigramma testatur, & hæc quidem satis festiva. Non inest stylo pondus quoddam, & majestas, at puritas non abest: certè à levitate atquè ineptia adeò remotus est, ut eo vitio carere, quo ætas adeò scatet, magnæ virtutis loco ducendum putem. Nec aliquis existimet ex his Commentariis colligi posse, illum scribentem Veneres suas, ac Lepores defecisse: nam in libello *De Novocomensibus monumentis*, quod Opusculum αὐτογραφὸν apud me est, adeò venustè, ac concinnè Charites omnes expressit, ut nihil illi ad summam vel eruditionem, vel acumen deesse intelligatur. Hujus ergò viri *Commentarios* ad te mittendos censui, ut sub ejus nomine, quo omnes bonæ literæ tamquam auspice notari gloriantur, etiam hoc opus spiritum & lucem hauriat, atquè illi pro tam longo tempore, quo tenebris ac situ obsitum jacuit, reponatur hoc decoris atquè ornamenti, ut non modo in lucem edatur; sed addita tui Amplissimi nominis luce lucem videat. Hoc tantum splendoris BENEDICTUS JOVIUS etiam longioribus tenebris rependere optasset, nec durum censuisset latere diutiùs, ut adeò gloriosè erumperet. Non erat hoc Opus ultrà eos fines migraturum, quibus *Italicarum* urbium res gestæ clauduntur, nunc tuo nomine præfixo id totum spatii occupabit, quod Gloria nominis tui sibi vindicavit. Id unum poterit, humilibus majestatem, neglectis veniam, obscuris splendorem, ignotis lucem, injucundis gratiam, rudibus leporem, inficetis Venerem restituere, & facere, ut per te vivant, quæ per se morerentur. Potuisses in sola tuæ Gentis magnitudine Magnus esse, si eum proprium splendorem putasses. Fulgebat Atrium tuum priscis imaginibus, pendebant Trophæa hostium, eburnei *Scipiones*, militaria Sceptra, & Paludamenta non tam murice, quàm hostili sanguine conspersa. Erant MARCUS, & ANDREAS MOLINI in *Cretensi* insula Legati, qui perduellium vires, non secus ac hydram *Hercules*, ferro ac flammis fregerunt. Erat & CRESSIUS MOLINUS in eadem Provincia iisdem fortitudinis exemplis clarissimus, qui & classem ad *Tergestum* oppugnandum duxit. Et, si propiora sectemur, inveniemus in *Galliæ Cisalpinæ* bellis LUDOVICUM MOLINUM in *Pado*, atquè *Athesi* magnæ Classis Præfectum. Nec funestus exitus ejus obsidionis, quo *Mahometes Byzantium* expugnavit, debet nos deterrere; quin fortitudinem NICOLAI MOLINI memoremus, qui ad *Chersinam* portam, quantum humanæ vires tulerunt, locum tutatus, cruentam Barbaris victoriam fecit. HIERONYMUS verò MOLINUS *Cretensium* omnium copiarum Dux, eo bello, quo *Eubœa* fato quodam in Barbarorum potestatem devenit, qua celeritate *Venetam* classem commeatu, atque omnibus rebus juvit? septem quinqueremes maximas, atque ornatissimas instruxit? ut, cum FRANCISCUS MOLINUS fra-

frater tuus V. Amplissimus in eam Insulam nuper cum summo Imperio est missus, tamquam ad hæreditatem quandam proficisci mihi videretur? Sed tu hæc omnia ornamenta aliena arbitraris, tamquam Nobilitatem à te auspicaturus: ità propriis virtutibus fulges, ut exempla non tam Familiæ tuæ, quam toti Reipublicæ relinquas. Quibus sanè nihil majus addi posse homines arbitrarentur, nisi tu quotidie res magnas majoribus aliis obscurares. Cogentur eæ Historiæ, quæ nunc parantur, tantum in te uno morari, quantum in omnibus præclaris rebus morabantur. Nam ubiquè tua aut Virtus, aut Consilium, aut Authoritas occurret, vel ad suadendum, vel ad præstandum. Itaquè historiis res tuæ relinquendæ sunt, ne quis, tamquam privatas res, Epistola claudi posse confidat.

Vale, *Ticini* MDCXXVIII. IV. Idus Junias.

IN
DOMINICUM MOLINUM
SENATOREM SAPIENTISSIMUM.

QUI pelago extantem Dominam circumspicis urbem,
Et freta marmoreo pondere pressa vides:
Consilia invicti potiùs mirare Senatus,
Insanis pelagi qui dominatur aquis.
Quæ rerum submitti ollis Natura recuset,
Indomiti paret queis furor Oceani?
Consilia ingentis quin tu mirare MOLINI,
Cui Patrum invictos flectere fas animos.
Libera non sibi Libertas magis esse videtur,
Quàm cum, quid jubeat, MAGNE MOLINE, jubes.

BENEDICTUS JOVIUS
LECTORIBUS S.

QUÆ de Patria mea *Como* sparsim scripta reperi; aut à Majoribus, & fide dignis accepi; quævè tempestate mea contigerunt, ea in unum contuli, ut & mihi, & Civibus meis, quæ obscura & incognita erant, perspicua notaque redderem. Nam propriæ Civitatis originem, & successiones (quæcunque fuerint) nescire, idem ferè esse arbitror, quod se ipsum ignorare. Simul, ut rerum nuper gestarum veritas, quæ decursu temporis sæpènumero confundi & obliterari solet, ad posteros & ejus inscios perveniret. Quocircà hunc laborem mihi suscipiendum putavi: nec ab his, qui benè sentiunt, jure damnatum iri existimo, quasi privatam quandam, & humilem Historiam literis *Latinis* tradiderim, quarum tamen exactam diligentiam haud omnino habui. Sed profectò tam Cives mei, quàm Exteri, qui multarum rerum cognitione delectantur, non mediocrem fructum inde percipient, ut in posterùm admoneantur, unitatem colere, & à seditionibus abstinere, cum perspectum habebunt, quid bonus civium consensus, quidvè perniciosa dissensio pepererint. Nec adeò tamen scriptionis hujus materia vilis est, ut prorsus relinquenda, & sub silentio prætereunda censeri debeat, Nam Civitas ista, cum antiquitate sua, tùm duorum *Pliniorum* libris illustrium natali solo, nobilis existit: & naturæ opibus adeò munita est, ut post interitus & depopulationes, quas subinde non semel per hostilia & intestina bella perpessa est, semper refloruerit, amœnitate sua, & nativis epulis (ut ait *Cassiodorus*) ad se incolendam Mortales invitans. Quare ad eam, quam institui, narrationem descendam.

CLARORUM VIRORUM DE BENEDICTO JOVIO TESTIMONIA, ET ELOGIA.

Elogium PAULI JOVII Episcopi Nucerini.

QUO justo nomine te appellem, BENEDICTE JOVI? qua satis digna cum laude te prosequar, vix scio: amore siquidem naturaquè germanus frater, summo charitatis officio pater optimus, moderatus educator, & diligens in literis magister extitisti, ut ergà me orbatum patre, nec adhuc pubescentem, omne munus perfectæ virtutis adimpleres. Sed hæc alii fratribus fortaßè plenius præstiterunt: tu certè, quod ad spem immortalitatis pertinet, quum patriam Historiam, atquè item res gestas, & mores Helvetiorum *eleganter perscriberes, ingenium meum, veri gloriosiquè itineris monstrator, æmulatione domestica succendisti. Scilicet ut nostrorum temporum Historiam, cogniti orbis res gestas complectentem, exordiri atquè perficere posse, te demùm admirante, feliciter auderemus. Verùm hæc una erit tua peculiaris Christianæ modestiæ laus, quòd frugi contentus vita, ex nobili conjugio* Joviam *familiam vetustate, quàm fortunis clariorem, præclara sobole amplificasti. Suprà id etiam felix, quòd ambitiosè Patria nunquàm pedem extuleris, nisi ut* Mediolani Demetrium *Græcè profitentem pronunciationis causa audires, qui eam linguam nullo præeunte magistro didiceras. Indequè perpetua vitæ innocentia, ac animi tranquillitate æquatus summis Philosophis, ad tertium & septuagesimum ætatis annum perveneris, nihil morbis corpore affecto, vegetaquè semper illa incredibili rerum, & nominum memoria, & integro intentoquè ardentis ingenii vigore, quo dudum centum Epistolas gravissimæ eruditionis posteris dedicasti. Sed hæc, &* Græcæ *traductionis non ignobilia Opera, cum lepidis Poëmatibus, eruditorum liberorum diligentia publicabit. Ego verò te, quanquàm ex merita pietate haud dubiè cælesti felicitate beatum, frustrà singulis horis cum fletu requiram, & eò quidem gravius, atquè molestius, quò instantis senectutis sperata solatia fato tuo mihi erepta satis dolere non possim, nisi tibi malorum finem, & perennis boni vel serò paratam possessionem, impiè aut imprudenter invideam. Elatus est nobilium Juvenum humeris, tumulatusquè in Templo Maximo, qui honos nemini adhuc, nisi sacrato viro,* Comi *contigit.*

JOANNIS BAPTISTÆ POSSEVINI.

CLaudere Musæum jam Paulus cæperat, atquè
Extremam chartis imposuisse manum,
Quum subitò exclamat BENEDICTUS, muneris hujus
Siccine me expertem Frater abire sinis?
Non datur hoc JOVIUS viventi dixit: at ille
Perpetuum sperans vivere, lætus obit.

ANTONII SERONIS.

QUòd sis ultima pars JOVI libelli,
Id fratris pietate, & arte factum est,
Ne vel carior, aptiorvè imago,
Olim quàm tua jactet ulla se se
Signasse hunc lepidissimum libellum.

LATOMI.

QUum tibi deferret Fratris sententia primum,
Ætatis medium posceret ordo locum:
Maluit extremum Phœbus consultus haberes:
Nec tibi non certa lege supremus erit.
Dixit: Honoratum, quod Frater ductitat, agmen
Claudere quis melius debuit, aut potuit?

JOANNIS CHRYSOSTOMI ZANCHI
Libro III. De Orobiorum, sive Cenomanorum origine.

SEd jam, quæ de Como *dicta sunt, hunc habeant terminum. Neque enim ego nunc hujusce Clarissimæ Civitatis universa priscarum rerum monumenta conor afferre. Nam neque oratione complecti omnia possumus, neque opus est, quum præsertim BENEDICTUM JOVIUM* Comensem, *hominem summa, & doctrina, & ingenio præditum ea omnia literarum monumentis tradidisse, à Viro ejusdem Civitatis ornatissimo,* Francisco Mario Fabro, *oppidò quàm libenter acceperim.*

Bo-

BONAVENTURÆ CASTILLIONÆI,
Libro de Gallorum Insubrum Antiquis Sedibus.

P*Orro hoc, quo ager* Mediolanensis *à* Novocomensi *dividitur, cæteris longè beatius arbitror, non modo, quòd inter has urbes medium sit, sed quòd ad agrum* Novocomensem *attineat, qui non tantum Tribus PLINIIS celebratissimus est: sed etiam BENEDICTO JOVIO, qui si omnibus hujus ætatis Viris doctissimis conferretur, non erit hujusmodi collatio iniqua, quando sit non minus omnium bonarum literarum studio, quàm inculpatis moribus spectabilis. Hunc igitur cum sciam* Orobiorum *antiquitates, tum maximè eas, quæ ad* Novocomenses *spectant, diligentissimè annotasse, inde pedem refero, ne in alienam (quod ajunt) messem manum inferam.*

PAULUS MERULA,
Libro IV. Cosmographiæ.

C Omum *Patria cum* Joviorum *BENEDICTI, PAULIque Episcopi* Nucerini *scriptis nobiliss. tum* Plinii *Avunculi Naturalis Historiæ conditoris, & Poëtæ* Cæcilii.

EPISTOLA CASSIODORI
AD GAUDIOSUM THEODORICI IN ITALIA REGIS CANCELLARIUM.

CUM multis itineribus *Como* Civitas expetatur, ita se ejus possessores paraveredorum assiduitate suggerunt esse fatigatos, ut equorum nimio cursu ipsi potiùs atterantur. Quibus indultu Regali beneficium præcipimus jugiter custodiri, ne Urbs illa positione sua libenter habitabilis, rarescat incolis frequentia læsionis. Est enim præter montium devia, & Laci purissimi vastitatem, quasi murus quidam planæ *Liguriæ*. Quæ licet munimen claustrale probetur esse Provinciæ, in tantam pulchritudinem perducitur, ut ad solas delitias instituta esse videatur. Hæc post tergum Campestria culta transmittit, amœnis vectationibus apta, & victualibus copiis indulgenter accommoda. A fronte, sexaginta millibus, dulcissimi æquoris amœnitate perfruitur; ut & [1] ejus recreabili delectatione satietur; & piscium copia nullis tempestatibus subducatur. Meritò ergo, *Como*, nomen accepit, quæ tantis lætatur compta muneribus. Hic profectò [2] Lacus nimis amplissimæ vallis profunditate susceptus, qui concharum formas decenter [3] imitatur, spumæ littoris albore depingitur. Circà quem conveniunt, in coronæ speciem, excelsorum Montium pulcherrimæ summitates. [4] cujus oræ, pratorum liminibus decenter ornatæ, quasi quodam cingulo Palladiæ sylvæ, perpetuis viriditatibus ambiuntur. Super [5] hoc frondosæ vineæ [6] latera montis ascendunt. Apex autem, [7] quasi quibusdam capillis, castanearum densitate crispatus, ornante natura depingitur. Hinc rivi, niveo candore relucentes, [8] in arctam laci altitudinem præcipitati descendunt, [9] cujus finibus ab Austro veniens *Addua* fluvius, faucibus apertis excipitur. Qui ideò tale nomen accepit, quòd duobus fontibus acquisitus, quasi in proprium mare devolvitur, qui tanto impetu vastissimi æquoris undas incidit, ut nomen retinens & colorem; in Septemtrionem, obesiore alvei ventre, generetur. Putes [10] quandam lineam fusciorem in aquis albentibus esse [11] descriptam; miroque modo influentis discolor natura conspicitur, quæ misceri posse simili liquore sentitur. Hoc & in marinis quidem fluctibus fluviorum inundatione contingit. Sed ratio ipsa vulgariter patet, ut torrentes præcipites, limosa fæce corrupti, vitreo sint æquori discolores. Hoc autem jure putabitur stupendum, quod simile tantis qualitatibus elementum, per pigrum stagnum [12] vides ire celerrimum, ut amnem per solidos campos putes decurrere, quem se peregrinis undis non videas colore posse miscere. Quapropter Incolis harum rerum jure parcitur, [13] quando amœna omnia delicata sunt ad labores, & facile onus afflictionis sentiunt, qui uti [14] similibus delitiis consueverunt [15]. [16] Fungantur ergò munere regali perpetuo; ut sicut gaudent nativis epulis, ità eos exultare faciat munificentia principalis.

1. *Al.* Animus.
2. Lacus est.
3. Imitatus, spumei littoris, &c.
4. Cujus ora Prætoriorum luminibus decenter ornata, &c.
5. Hunc.
6. Latus.
7. Ipse quasi in aream Laci altitudine præcipitante.
8. *Al.* In aream Laci altitudinem præcipitantes.
9. Hujus finibus.
10. Quendam lineum fuscorem.
11. Descriptum
12 Videas i e celerrinè.
13. Quoniam.
14. Suavibus.
15. Fruantur.
16. Fruantur.

EX CHRONICA BENTII.

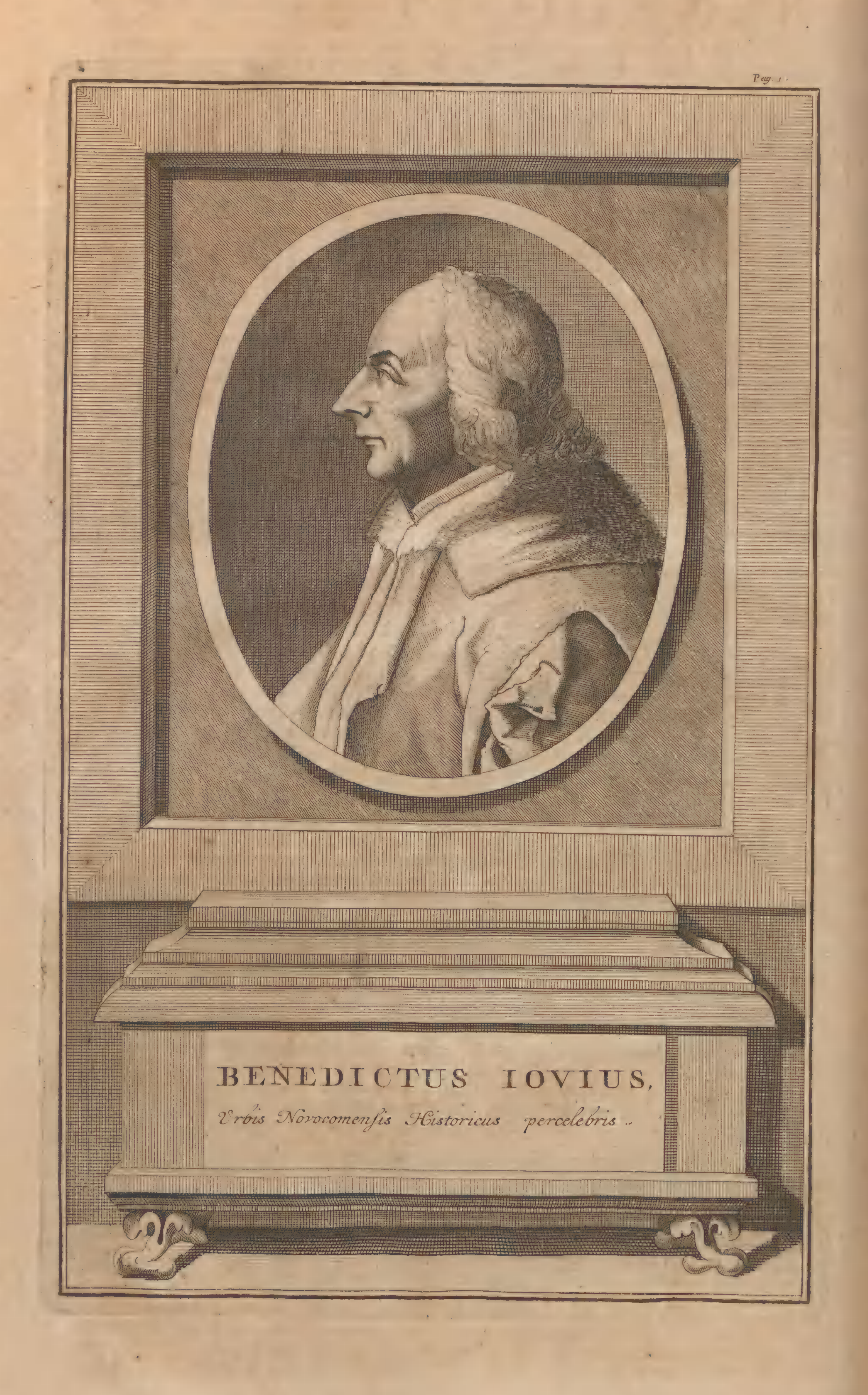
C *Omum Longobardiæ* Civitas, quæ olim *Liguria* dicta est, suprà lacum *Larium*. *Larium* autem *Larium* puto dictum, quòd *Lauri abundent*. Hæc à *Gallis Senonibus* condita fuit, & Urbi *Mediolani* contemporanea, ut scribit Trogus Pompejus, sive Justinus ejus abbreviator, dicens, quòd *Galli, Thuscis sedibus suis expulsi, Mediolanum, Comum, Bergomum, Brixiam, &c. condiderunt*. In hujus Civitatis commendationem, maxime quoad situm, multa scribit Cassiodorus in Epistola ad Gaudiosum Cancellarium, inter quæ refert, *Civitatem ipsam præter Montium devia, & Laci purissimi vastitatem, quod sit quasi murus quidam planæ Liguriæ, quæ licet munimen claustrale probetur esse Provinciæ, in tantam pulchritudinem perducitur, ut ad solas delicias instituta esse videatur. Hæc post tergum campestria culta transmittit, amœnis vectationibus apta, & victualibus copiis indulgenter accommoda. A fron-*

fronte LX. millibus dulciſſimi æquoris, id eſt laci, amœnitate perfruitur, ut & ejus recreabili delectatione ſatietur, & piſcium copia nullis tempeſtatibus ſubducatur. Meritò ergò Como nomen accepit, quæ tantis lætatur compta muneribus. De ipſo vero Lacu dictum eſt ſuprà, ubi de Lacubus agitur. Hujus etiam Civitatis primus Epiſcopus extitit, *Felix* nomine, circà annos Domini CCCCXLVIII. dum *Ambroſius Mediolanenſem* Eccleſiam regeret. Poſt annos verò XXII. præfuit *Abundius* in Epiſcopatu ejuſdem Civitatis, qui multos in fide convertit errantes. Multi prætereà Imperatores, & Reges maximis Privilegiis *Cumanam* dotaverunt Eccleſiam, & pariter Civitatem, & ipſius Antiſtitem Principem, & Comitem ordinarunt, & contulerunt etiam temporalis gladii poteſtatem, ſicut in Archiviis ejuſdem Urbis, & Eccleſiæ fidem faciunt publica documenta. Imperante autem *Lothario*, anno ſcilicet Domini MCXXVII. *Mediolanenſes* ſuffragantibus ſibi *Cremonenſibus*, *Papienſibus*, *Brixienſibus*, *Bergomenſibus*, *Vercellenſibus*, *Aſtenſibus*, *Novarienſibus*, *Veronenſibus*, *Ferrarienſibus*, *Mantuanis*, *Parmenſibus*, & nonnullis aliis caſtrametati ſunt circà Civitatem hanc, exercitu trifariàm diviſo, ſcilicet in *Alebio*, *Zerbio*, & *Claſſio*, de mandato Archiepiſcopi *Mediolanenſis*, nomine *Jordanis*, *proſapiæ Capitaneorum de Clivio;* & cum guerra hinc inde duraſſet acerrima, non ſine alterutrius ſtrage maxima, tandem prævalentibus *Mediolanenſibus*, ipſam Civitatem *Cumanam* everterunt V. Kal. Auguſti. Cauſa autem guerræ hujus fuit, propter electionem quandam de Epiſcopo *Cumano* in diſcordia celebratam. Nam Imperator *Henricus IV.* inveſtiverat *Landulphum de Carcano* de Epiſcopatu *Cumano*; Canonici autem elegerant *Guidonem de Grimoldis de Cavalaſcha*, magis *Cumanis* acceptum. Unde *Cumani* armata manu expugnato *Caſtro S. Georgii*, plebatus *Agnii*, *Cumanæ* Diœceſis, in quo dictus *Landulphus* habitabat, ipſum *Landulphum*, & Nepotes interemerunt, & *Guido* Epiſcopatum obtinuit. Propter quod motus Archiepiſcopus dictum exercitum adunari, & Civitatem hanc everti mandavit. Non multò verò poſt reædificata fuit, ità ut hodie opulenta, & ditiſſima Civitas habeatur. Munitiſſima quoquè duplici muro, foſſa lata, diſtanti, & lapidibus quadri compacto cincta, Turribuſquè decenter erectis. Ex cujus fundationis figura, nonnulli formæ Cancrinæ volentes alludere, dicunt ſepta Civitatis, id eſt corpus ipſum, Cancri eſſe; Suburbium verò Portæ turris, caudam; alia verò duo ſuburbia, Vici ſcilicet, & Corugnolæ, ipſa duo Cancri brachia præſentare. Non longè ab hac Civitate fuit Oppidum famoſum, quippe natura munitiſſimum, quod dicebatur *Inſula Comacina*. Erat enim in Colle ſaxeo, firmiſſimoquè, qui lacu *Lario*, ſivè *Comacino* ambiebatur. Et quia ſic erat naturaliter munitum Oppidum, multi ad hanc Inſulam confugiebant, tanquàm ad aſylum, ſicut legitur in Hiſtoriis *Longobardorum*. Maximè de *Chuniperto* ſcribit ibi *Paulus*, quòd in Inſulam, quæ intrà lacum *Larium* non longè à *Como* eſt, confugit, ibique ſe fortiter communivit. De *Auſprando* verò ſcribit, quòd in tutorem Regis parvuli datus ab *Ariperto* filio *Rajimperti*, *Taurienſium* Ducis, regni invaſore, fugere coactus eſt in hanc Inſulam *Comacinam*, ubi dum ſe fortiter communiſſet tandem *Rajimpertus*, exercitu Inſulam invadens, ejus Oppidum diruit. Sed *Auſprandus* per *Curiam Rhætorum*, id eſt Civitatem *Curienſem*, fugæ beneficio in *Bajoariam* evaſit. Acta ſunt hæc temporibus *Juſtiniani* Imperatoris, hujus nominis *Secundi*, qui cœpit imperare circà annos Domini DCC. Demùm cum reædificatum eſſet Oppidum, tandem anno Domini MCLIX. everſum eſt iterùm à *Cumanis*, Decreto adhibito, ne unquàm reædificaretur; quod uſquè in præſentem ejus teſtantur ruinæ. Hæc ſunt quæ de *Como* Civitate ex Chronicis, & Epiſtolis *Caſſiodori* reperi; plura tamen alia in làudem hujus Civitatis poſſent ſcripturæ mandari, ſi temporum antiquitate, & malitia hominum deleta non eſſent illius urbis Annalia. Et verè libenter illius Urbis inſiſterem laudibus, cum in ea gratum, & quietum ſim domicilium nactus, ad compilandum præſens opus, & majora alia, exacto jam ferè ſeptennio. Sed, quod non occultandum eſt, ſubjungo, quòd inibi multa Glorioſa Corpora requieſcunt, & ſolenni habentur reverentia; ſcilicet Corpus Glorioſi Confeſſoris *Abundii*, ejuſdem Civitatis Antiſtitis, quod in ſolenni Monaſterio, ejus nomine dedicato, requieſcit, & in omni ſecunda feria à cuncto populo devotè viſitatur. Item ibi ſimiliter Corpus Beati *Adulberti* quieſcit, quod annua etiam reverentia frequentatur. Corpora prætereà Glorioſorum Martyrum *Proti*, & *Hyacinthi*, & Sanctarum Virginum *Fauſtinæ*, & *Liberatæ* in matrice Eccleſia, condignis ſepulchris recondita, devotiſſimè viſitantur. Corpus etiam Beati *Felicis*, primi Epiſcopi ejuſdem Urbis, in Monaſterio S. *Carpophori:* Beati *Fidelis* Martyris, & Beati *Provini* in Eccleſiis ſuis dedicatis nominibus requieſcunt. Corpus quoque Chriſti militis Glorioſi, *Carpophori* in Monaſterio ejuſdem ſervatur; & alia plura, quæ tranſeo cauſa brevitatis. Habet etiam Civitas iſta ſingulare quoddam uſibus humanis accommodum; lapides videlicet ſingulares, quibus fabricantur vaſa præcipua ad cibaria decoquenda, quorum toti Provinciæ ferè copiam abundè miniſtrat. Gignit prætereà lacus, inter piſces alios, optimas *Torrentinas*. Sciendum prætereà eſt, quòd alia eſt etiam Civitas non longè à *Neapoli*, *Cumæ* dicta, de qua ſuprà dictum eſt.

SYLVULA peregrinarum, & obſoletarum vocum, quæ in univerſo opere occurrunt.

Agape.	119. D. E	*Biſclatia.*	127. A	*Charitatitia.*	119. D	*Karitantia.*	105. D	*Nebulæ.*	ibid.
Bailia.	40. D	*Biſclatiam tenere.*	ibid.	*Cartaritia.*	119. E. F	*Malexardia.*	109. C	*Semblatoria.*	127. A
Banna.	40. E	*Broletum.*	126. D. 128. B	*Caſſus.*	40. F	*Nebiatæ.*	119. C	*Taleæ.*	40. E
Becharii.	39. A	*Caritatem facere.*	119. E	*Fodrum.*	40. E	*Nebiæ.*	ibid.		




BENEDICTUS IOVIUS,
Vrbis Novocomensis Historicus percelebris.

BENEDICTI JOVII HISTORIÆ NOVOCOMENSIS

LIBER PRIMUS.

1 OMUM *Italicam* Urbem in *Larii* lacus, qui eſt apud *Alpes*, ripa conditam, *Orobiorum* ſtirpis fuiſſe conſtat, ſicut & *Bergomum*, & *Licini Forum*, quod oppidum ad ipſius lacus ramum, unde *Abdua* fluvius emittitur, ſitum, *Leucum* vulgò dictum nonnulli fuiſſe conjectant: alii *Incini* pagum vero propiùs tradunt. Qui autem fuerint, aut unde venerint *Orobii*, Cato *in Libris Originum*, ſe ignorare, profeſſus eſt. Hos *Cornelius Alexander* Græcos fuiſſe exiſtimavit, ratione nominis, quod *Græcum* eſt, & *in montibus degentes* ſignificat. Sed hoc admodum leve videtur argumentum, cum & *Troglodytarum*, & *Hamaxobiorum* populorum nomina *Græca* ſint, & tamen utriquè ſint Barbari, & ab ipſa *Græcia* longè remotiſſimi. Quippe *Græca* gens priſcis temporibus toto ferè terrarum orbe pervagata eſt. Extat etiam nunc in literis *Græcorum* memoria *Liberi* patris, & *Herculis*: quorum alter Orientem, alter luſtravit Occidentem: & in extremis mundi finibus aras, & columnas itinerum ſuorum monumenta reliquerunt. Itaquè regionibus, & populis ipſi nomina, ut plurimùm, indidere. Teſtatur hoc inprimis *Alpium* nomen, quæ *Italiam* à *Gallia*, & *Germania* dividunt, & nullum habent in his locis cum *Græcia* commercium, & tamen ab *Alpho*, quæ vox *album* græcè ſignificat, à perpetuarum nivium candore appellationem ſortitæ ſunt. Quamquam *Servius Honoratus* id etiam *Gallicum* nomen ſcribat, quòd altos montes *Galli Alpes* appellent. Sic & *Adua*
2 mons perquam arduus, & difficilis ipſarum *Alpium*, ubi *Addua* fluvius fontem habet, & ab eo nominatur, *græcè* ſonat *inacceſſibilem*, de quibus in ea parte ait Claudianus.

Scandit inacceſſos brumali ſidere montes.

Sic etiam *Galli*, qui patria lingua *Celtæ*, authore *Cæſare*, appellabantur, à *Græcis* ità dicti ſunt, propter lacteum gentis colorem, quoniam *Gallia* Græcé *lac* ſignificat: quod & *Virgilius* innuere videtur, cum ait:

Galli per dumos aderant.

Et paulo poſt.

Virgatis lucent ſagulis: tum lactea colla
Auro innectuntur.

Quare eo tantum nominis argumento *Græci* generis fuiſſe *Orobios* haud facilè dixerim: de quo nulla fuit apud *Catonem* de *Italicis* urbibus commentantem conjectura. Sed profectò montanos quoſdam, & in altiſſimis ſylvis degentes, quales ferè *Italiæ* populi antè *Saturni* adventum fuiſſe perhibentur, teſtante *Virgilio*, qui ait:

Hic genus indocile, ac diſperſum montibus altis,
Compoſuit, legeſque dedit, &c.

Igitur *Orobii* in eo *Italiæ* tractu, ubi *Comum* & *Bergomum* ſita ſunt, primi (quantùm *Catonis* tempeſtate extabat antiquitatis memoria) ſedes poſuerunt. Quibus autem nominibus oppida à

A ſe condita appellaverint, non conſtat, niſi quod unum eorum vocatum eſt *Barra*, quod poſteà interiit, unde *Bergomates* ortos dixit *Cato*. Procedente verò tempore, anteque Urbem *Romam* conditam, *Thuſcorum* in *Italia* regnum haud parvæ potentiæ fuit. Hi namque ante dictam regionem univerſam, pulſis veteribus colonis, habitaverunt, poſſederuntque & *Lacum* ipſum è *Thuſco* vocabulo *Larium* nominarunt, quod *principem* ſignificat. Unde *Virgilius*, omnis Hiſtoriæ conſcius, non immeritò inquit:

Anne lacus tantos? te Lari maxime?

Sic & *Volturena Vallis* ſuprà *Larium*, per quàm
B *Abdua* fluvius in eum influit, à *Vulturenis*, *Etruriæ* populis, nuncupata eſt. Nam *Vallis Tellinæ* nomen à ſciolis planè confictum fuit, vernacula vocabula ad latinam etymologiam trahere meditantibus: idque longo tempore prævaluit, nec facilè tolli poteſt: quemadmodum & *Cumarum*, & *Pergami*, & *Terdonæ*, & *Januæ* adulterina nomina in actis publicis, & nummorum inſcriptionibus, doctis hominibus jam diu fruſtrà reclamantibus, auctoritatem obtinent. Conſulantur aures, obſecro, loquente vulgo: profectò *Volturena* invenietur, detritra tantùm, *v*, littera. Sed &, qui civilius loqui ſtudent, *Voltolinam* 3
C appellant, originalium elementorum in hæc ipſa facillimo tranſitu. Ego verò in quibuſdam *Germanorum* Imperatorum antiquis diplomatibus non *Vallem Tellinam*, ſed *Valtellinam* ſcriptum reperi, quoddam ſanè ipſius veritatis certum veſtigium. Quid, quod *Paulus Longobardus Volturinam* oppidum nominat, ad introitum ipſius Vallis olim ſitum, ut poſteà oſtendam? Sed & *Cumum*, & *Cumenſem* in veteribus membranis non ſemel annotavi eo tempore exaratis, quo vulgus o, & u, indifferenter utebatur: unde tantus error paulatim proceſſit, ut potius *Cumanum*, quàm *Cumenſem*, & inde *Cumas* dicere placuerit. Sed jam
D *Romanæ* curiæ tabelliones, quæ huic loquendi modo auctoritate ſua fidem attulit, quantùm video, reſipiſcere incipiunt. *Thuſcis* itaque hæc loca tenentibus per tempora *Tarquinii Priſci*, qui quintus à *Romulo* Romæ regnavit, *Galli*, quos bella civilia, & inteſtinæ diſſenſiones agitabant, *Belloneſum* Ducem ſequuti, ſuperatis *Alpibus* in *Italiam* devenerunt: quibus occurrere *Thuſci*, qui ſtatim à *Gallis*, commiſſo prælio, fuſi ſunt. Quare *Gallis* cedentes *Thuſci*, Duce *Rheto*, ad *Alpes* profugerunt, quibus occupatis, *Rhetiæ* nomen dedere, quæ Regio partim ad *Italiam*, partim ad *Germaniam* ſpectat. Quandoquidem
E *Alpes* ipſas hinc inde complectitur, & à Geographis ſuprà *Comum*, & *Veronam* in *Italia* deſcribitur. Unde *Rhetica* vina in illo tractu naſcentia à Scriptoribus celebrantur. Et in hiſtoriis Eccleſiaſticis prima, & ſecunda ponitur *Rhetia*, & agrum *Comenſem* conjunctum eſſe, quas idem *Paulus Longobardus* inter *Galliam*, & *Suerciam* ſitas aſſerit. Ex *Rhetis* populos illos eſſe conten-

derim, qui nunc *Griſoni* nuncupantur, quorum caput eſt *Curia*, Civitas Epiſcopalis in *Alpibus* ſita. *Thuſcis* è partis jam ſedibus pulſis, *Galli* (ut tradit Juſtinus) *Mediolanum*, *Comum*, *Bergomum*, *Brixiam*, *Veronam*, *Tridentum*, & *Vicetiam* condiderunt: id eſt mœnibus cinxerunt, cum ibi homines anteà vicatim habitarent, quod de *Mediolano* refert *Strabo*, & nomina indicarunt. Quorum explicare rationes, etſi multis admodùm facilè viſum ſit, pro libidine omnia interpretantibus; mihi tamen longè difficillimum videtur, niſi quis eorum temporum *Gallicam* linguam for-
4 taſſè calluerit. Nam, quæ de *Mediolano* adducuntur, *Latinæ* etymologiæ ad rem non faciunt, cum ea tempeſtate *Latinus* ſermo anguſtis adhuc regionibus clauderetur. Ideòque *Gallica* potiùs vocabula gentem victricem conditis à ſe oppidis indidiſſe crediderim: cum præſertim in *Gallia*, & *Britannia*, ac *Germania* à Geographis urbes *Mediolani* nomine deſcribantur: & *Brixia* Gallica lingua ſpeculam ſignificare tradatur. Eſt & quidam hujus temporis non ineruditus, qui *Bergomum* à gente *Germana* fortaſsè conditum ſcripſerit: quod ea vox *Germanicam* interpretationem admittat à montibus deductam, quia *Bergomates* (ut ait *Cato*) altiùs quam fortunatiùs ſiti ſint. Scribit *Caſſiodorus*, *Comum*, quaſi multis naturæ muneribus comptum, lacus præſertim, ac montium, & campeſtris agri, ità meritò nuncupatum: quod ipſe finxit, neque *Latinam* interpretationem capere poſſe ſuperiùs expoſuimus, cum à Barbaris id nomen factum conſtet. Exiſtimavi quandoquè à *Græcis* ortum, quaſi *vicum* dixeris, nam *come* græcè, *vicum* latinè ſignificat, quod nomen adhuc *latinè* retinet unum è ſuburbiis *Vicus*. Sed cum *Gallos* conditores habeamus hujus nominis auctores, nihil affirmaverim. At verò *Galli*, qui *Mediolanum*, & univerſam circùm regionem tenebant, à *Romanis* duce *M. Marcello* ſubacti ſunt. Tunc debellatis *Inſubribus*, ut auctor eſt *Livius*, *Comum* oppidum captum eſt, & caſtella duodetriginta, in *Comenſi* ad Conſulem defecerunt. Deinde *Comum* à *Romanis* ipſis colonia deducta eſt: id eſt Populus ad habitandum miſſus cum Legibus *Romanis*, & Magiſtratibus, cum eis proprios habere non liceret, fuitquè mediocris Colonia *Romanæ* obtemperans Reipublicæ. Inde unum è ſuburbiis *Coloniolæ* nomen paulum corrupto vocabulo, adhuc ſervat. Cæterùm *Rheti* eam incumbentes vaſtaverunt. *Pompejus Strabo*, Magni *Pompeji* pater, colonos in eam reſtituit. *C. Scipio* tria hominum millia deduxit. Poſteà *Julius Cæſar* eò inquilinorum quinque millia deduxit, inter quos quingenti illuſtriſſimi fuere *Græci*, qui etiam *Romana* civitate donati, in habitatorum numero deſcripti ſunt. Verùm ibi non habuere domicilium, ſed nomen tantùm Oppido reliquerunt. Hinc autem *Novi-Comi* appellatio orta eſt. Extat adhuc apud *Comenſes* Græcorum familia, &
5 lapideum quoddam monumentum *Spuriæ Saturninæ* Græcis literis inſculptum reperimus. *Plinii Cæcilii* tempeſtate, *Comum*, ut illius indicant epiſtolæ, non jam Colonia, ſed Municipium erat. Eſt autem Colonia alterius majoris urbis parva quædam effigies, ejus quoquè legibus utens; Municipium autem ſui juris eſt, & quodammodo liberum: habens jura propria, quæ municipalia nuncupantur. Sic ideò à *Romanis* appellatum, quod nulla alia neceſſitate municipes cum *Romanis* aſtricti eſſent, niſi honoris tantùm honorarii, id eſt Præturæ in urbe *Romana* participes forent, à quo munere capeſcendo vocati videntur. Erant tamen tam Coloni, quàm Mu-

A nicipes cives *Romani*: ſed ea erat inter eos differentia, *munere populi Romani*, qui omnes *Italicas* urbes, non ſolùm *Romana* civitate donaverat; ſed & ferè liberas eſſe juſſerat. *MUNICIPES* item *COMENSES* in antiquis Epitaphiis ſculptum invenimus. Cum autem *Romanum* Imperium jam declinare cœpiſſet, & urbs ipſa, quæ Mundi caput fuerat, ab *Alarico Gothorum* Rege capta foret; & Barbaris omnibus abſente Imperatore *Romano*, & apud *Conſtantinopolim* agente, ſolum pateret *Italicum*: Anno ſalutis *Chriſtianæ* quinquageſimo quarto ſuprà quadrigenteſimum *Attila Unnorum* Rex, qui ſunt populi *Scythici*, *Italiam* hoſtiliter
B ingreſſus, omnem *Tranſpadanam* regionem magno terrore permiſcuit, & obtinuit. Inde *Flagellum Dei* cognominatus eſt. Referunt *Græci* Scriptores, hunc Barbarum, cum *Mediolanum* cepiſſet & tum fortè quandam picturam aſpexiſſet, qua *Romani* Imperatores in aureis ſellis ſedere videbantur, & captivi *Scythæ* ad eorum pedes proſtrati: ſtatim picturam illam juſſiſſe deleri, ſeque in aurea ſede depingi; & *Romanos* Imperatores ſacculos pecuniæ plenos in humeris geſtantes ad ejus pedes aurum effundentes. Eo tempore *Venetorum* paludes, quæ ſunt in ſinu *Adriatici* maris, habitari cœptæ ſunt, confugientibus eò promiſcuè populis, Barbarorum metu perculſis: &
C hoc fuit *Venetæ* Civitatis initium. Poſt annos ſexdecim cum *Attila* jampridem extinctus eſſet, & quidam *Auguſtulus* inſignia Imperatoria in Urbe gereret, *Odoacer Thuringorum*, & *Herulorum* Dux *Italiam* ingreſſus, cum *Oreſte* patricio (quæ tunc temporis dignitas erat ab Imperatoribus inventa, & qui Patricius erat Impe- 6
ratoris pater appellabatur, ſicuti Juris inſtitutores oſtendunt) apud *Ticinum* urbem manum conſeruit, quem cum toto exercitu profligavit. In quo prælio Dux ipſe *Oreſtes* interfectus eſt. Is erat pater *Auguſtuli*. Qui ſtatim parentis adverſa
D fortuna, & morte intellecta, occupataque à Barbaris *Roma*, purpuram exuit, Imperiumque depoſuit. Ergò *Odoacer* victor *Italiam* annos quatuordecim obtinuit, tertia agrorum parte ſibi, & militibus ſuis diſtributa. Per ea tempora, *Zeno Conſtantinopolitanus* Imperator, caſum *Italiæ* miſeratus *Theodoricum Gothorum* Regem accivit, & ad pellendum ex *Italia Odoacrum* cum exercitu miſit, eam illi ſub certo fœdere concedens poſſidendam. Itaquè *Theodoricus*, poſt bellicos conflictus, *Odoacrum* tandem interfecit, cum quo parvo tempore partiariò regnaverat: ſolique ideò *Gothi* in *Italia* dominari cœperunt; eam tamen
E Imperatoribus acceptam referentes, ut *Athalarici*, & *Vitigitis Gothorum* Regum numiſmata indicant, cum effigie Imperatoris, & ſuperſcriptione, & *Gothici* Regis ſolo nomine. *Theodoricus Comenſis* urbis amœnitate adeò illectus eſt, ut immunitatibus illam donaverit, & præſertim alendi, hoſpitandique milites; quando *Caſſiodorus*, ex querela *Comenſium*, huic muneri fraudem fieri innuit advenarum frequentia *Tranſalpinas* regiones *Como* petentium. Poſt *Theodoricum Athalaricus* adhuc impubes, ejus ex *Amalaſunta* filia nepos, regno *Gothorum* in *Italia* præfectus eſt, quam juſtiſſimam fuiſſe, & ergà *Romanos* cle-
F mentiſſimam *Græci* Scriptores referunt: ac filium regem diſſuadentibus *Gothis*, ludimagiſtris erudiendum tradidiſſe. Is autem poſt decem annos defunctus eſt. Itaquè *Amalaſunta Theodotum* conſobrinum ſuum in regni participatum aſſumpſit, qui Reginam paulò poſt relegavit, & occidit. Sed cum indignus regno judicaretur, *Vitigis Gothorum* Rex creatus eſt, qui *Theodotum* interfecit. Mox, eo duriùs premente *Italiam*, *Juſti-*

nianus

nianus Imperator *Constantinopoli* agens, *Belissarium* ducem inclytum contra *Gothos* misit, à quo *Vitigis* post variam belli fortunam captus est, & *Constantinopolim* ductus. Eo vigente bello, *Mediolanum*, & hic omnis situs ad Imperatorem *Justinianum Gothorum* tædio defecit, recepto
7 à *Comensibus Mundila* duce cum militibus. Verùm non multò post *Mediolanum* cum ingenti clade, & quæcunquè oppida rebellaverant sua sponte, à *Gothis* recepta sunt. Absente postmodùm *Belissario*, *Gothi* per *Italiam* dispersi, in unum convenientes, nonnullos Duces creavere, quos paulò post sustulerunt, & *Totilam* tandem Regem designaverunt, qui septimo post anno, jam vastata urbe *Romana*, cum *Thesia* strenuo quoquè *Gothorum* duce à *Narsete* altero Imperatorii exercitus ductore profligatus, & occisus est: & tunc omne *Gothicum* nomen ex *Italia* pulsum. Inde *Narses* annos quatuordecim *Italiæ* præfuit. Qui injuria commotus, eò quod à *Justini* Imperatoris, qui *Justiniano* successerat, uxore *Sophia* ingratè revocatus esset, *Longobardos* in *Pannoniis* agentes in *Italiam* triennio sollicitatos allexit. Quæ tamen eorum haud quaquam prima migratio è patriis sedibus fuit. Quippe jam annis centum, & nonaginta decursis, ab extremis *Germaniæ* finibus, & insula *Scandia* adducti, *Vandalos* primùm bello superaverant. Defunctis interim tum Ducibus, tum Regibus decem, undecimus regnabat *Alboinus*, cum *Longobardi*, evocante *Narsete*, ingenti contracta multitudine cum liberis, & uxoribus per *Sirmium* superioris *Pannoniæ* oppidum *Italiam* ingressi sunt, sub annos Domini quingentos septuaginta duos, mense Septembri. *Galliam Cisalpinam Longobardi* facilè obtinuerunt paucis resistentibus. Nam superioribus annis in tota ferè *Italia* magnus mortalium numerus pestifero morbo interierat. Populi, qui *Longobardos* secuti fuerant, passim in *Italia* pagos, & vicos occuparunt, quibus à se ipsis nomina indiderunt, ut *Bulgari*, *Sarmatæ*, *Gepidæ*, quorum vocabula *Pauli Longobardi* tempestate locis aliquibus extabant. Sed & in agro *Comensi*, & *Mediolanensi*, haud longo intervallo pagi duo sunt, quibus *Bulgari* nomen adhuc durat. Sub *Antari Longobardorum* Rege, *Fransilio*, qui partes Imperatorias in *Italia* sequebatur, postquam plures annos *Comum* à *Longobardis* defenderat, in Insula *Comacina*, quæ est in *Lario*, tunc longè munitissima, ab ipsis obsessus est. Eam enim, & quædam alia loca circumvicina *Mauritii* Imperatoris *Constantinopolitani* nomine adhuc tenebat. Tandem, obsidionis tædio, deditionem Insulæ
8 sexto mense *Longobardis* fecit. Ipse verò cum uxore, & universa supellectile à Rege *Antari* dimissus, *Ravennam* profectus est. In ea Insula ingentes thesauri, à singulis civitatibus eòdem collati, à *Longobardis* inventi sunt. Per idem tempus *Franci* à *Trojanis* orti, qui dudum, *Scythicis* paludibus relictis, à *Romanis* fugati *Germaniam*, & *Galliam* armis subegerant, Rege *Childeperto* cum XX. copiarum ducibus eos evocante, *Mauritio* Imperatore in *Italiam* superatis *Alpibus* descendere, ut *Longobardis* bellum inferrent: ac tum quidem *Billitionis Castrum* agri *Comensis*, quæ nunc, & jam diu, paucis immutatis litteris, *Berinzona* dicitur (quanquam scioli in *Billizonæ* nomen depravare contendant) expugnare adorti sunt. Unus è Ducibus, cui nomen erat *Holo*, cum mœnia temerè subiisset, de propugnaculis, ab incerto milite emisso telo, percussus interiit. Hi tandem *Franci* in *Italia* re malè gesta, in patriam reversi sunt. Procedente verò tempore, *Agilulphus Longobardorum* Rex, prolatando

A regno intentus, civitates Imperatoriæ factionis permultas obtinuit. Præstabat & tum in Imperatoris fide *Volturena*, *Castrum Holonium* posteà dictum, id erat in summo fere *Lario* situm, ad introitum ejusdem nominis Vallis, quæ nunc corruptè (ut antè dictum est) *Tellina* nuncupatur: cui sententiæ *Blondus* in Historiis astipulatur. Eò copias *Agilulphus* misit. *Volturenates*, cum obsidionem diutiùs perferre non possent, & expectata à *Ravenna* auxilia minimè mitterentur, *Longobardis* Castellum dedidere. Regnante *Longobardis Chuniperto*, *Alachis* quidam tyrannus: *Aldoque* & *Grauso* Brixiani non mediocris poten-
B tiæ, de pellendo Rege conjurationem inierunt. Itaquè, absente *Chuniperto*, *Alachis* apud *Ticinum* regiam occupat, tumultus excitatur. Audito rumore *Chunipertus* absens, ad insulam *Comacinam* confugit, ibiquè se communit. At tyrannus *Alachis* conjurationis consciis insidias secretò molitur. Illi, se peti scientes, consilia tyranni dissimulant; quin potiùs ei persuadent, ut, demandata sibi Civitatis cura, ipse se venationibus oblectaret, *Chuniperti* Regis caput paulò post afferre polliciti. Ergò *Alachi* feras per saltus agitante, *Aldo*, & *Grauso* ad Insulam enavigant, & in colloquium Regis admissi proditionis veniam im-
C petrant; ipsumque statim ab Insula reducentes, 9
absente tyranno, in regia statuere. Dein, *Luitperto* adhuc impubere *Longobardis* sub *Ansprandi* tutela regnante, *Regipertus Taurinensium* Dux *Longobardorum* regnum invasit, profligato apud *Novariam Ansprando*. Paulò post Tyrannus defunctus est. Ejus filius *Aripertus* pupillum Regem cepit, & ad *Ansprandum* conversus est in Insula se tutantem. Ille, viribus suis diffidens, in *Germaniam* ad *Bavaros* per *Curiam Rhœtorum* aufugit. Tum verò milites *Ariperti* Insulam invadentes, ejus oppidum funditus everterunt. Regnavere in Italia *Longobardi* annis quatuor, &
D ducentis, capto à *Carolo Magno* Francorum Rege *Desiderio*, qui ultimus ex *Longobardis* regnavit, anno Domini septuagesimo sexto. Itaque *Carolus*, diviso *Romano* Imperio, primus Imperator Occidentalis a Pontifice Maximo creatus, regnum *Longobardorum* obtinuit, & ad posteros Imperatores transmisit. Sed cum ejus progenies defecisset, & ad *Germanos* Imperium translatum esset, id ægrè ferentes *Itali*, & in primis *Longobardi*, per aliquot annos sibi Reges creaverunt, *Berengarios*, *Ugonem*, *Lotharium*, *Albertum*, & *Ardoinum*, quibus cum ipsis Imperatoribus dissen-
E siones bellaque fuerunt. Per ea tempora in singulis *Longobardiæ* Civitatibus duo *Consules* creabantur, *Communis* appellati, qui Reipublicæ curam habebant; eratque non mediocris auctoritas Episcopi Communitatus dignitate insignis, qui sacris simul, & profanis præerat. Neque nutu *Romani* Pontificis, ut nunc; sed suffragiis Cleri, & Populi assumebatur. Fuere quoque ea tempestate Imperatores, qui lites de Præsulum electionibus ortas auctoritate sua sedarent. Ex antiquo fortè *Caroli* privilegio, ut Imperator designandi Summi Sacerdotis, & Antistitum in omnibus provinciis jus haberet, ut in Decretis Ecclesiasti-
F cis habetur, cujus privilegii tenacissimus fuit *Henricus* Imperator IV. Nam largitione corruptus Episcopatus, & Sacerdotia spretis electorum votis, & *Romani* Pontificis injussu conferebat. Quod non pertulit *Gregorius Septimus* Pont. Max. qui Imperatorem ipsum admonuit, ne talia perpetraret, & anathemate notavit, nisi resipisceret. Igitur, defuncto *Rainaldo Comensi* Episcopo Canonicè assumpto, & post eum quodam *Hartvico*, quem fortè solus ipse *Henricus* institue- 10
rat,

rat, antè annum Domini nonagesimum quintum suprà millesimum, Imperator *Landulphum* à *Carelano* præsulem *Comensem* designavit. Cum autem *Urbanus* II. Pont. Max. anno suprascripto *Mediolanum* advenisset, *Landulphum* ipsum, uti Simoniacum, damnavit. Tùm verò Canonici Majoris Ecclesiæ, ad quos suffragia pertinebant, *Guidonem Grimoldum à Cavalascha*, ejusdem Ecclesiæ Archipresbyterum, in Antistitem elegerunt. *Guidonis* electio populo *Comensi* grata erat, quòd à Canonicis facta esset. Contrà *Landulphus*, Apostolicæ sententiæ contemptor, Episcopatui adhuc inhians, quod Sacerdotium ab Imperatore coemisset, minimè admittebatur. Erant tunc Consules Communis Comensis *Adam à Pyro*, & *Gaudentius à Fontanella*. His, ut *Landulphum* tollerent, habito consilio, *Comenses* negotium dedere. Erat arx quædam non longè ab *Agnio* pago in finibus *Lugani*, *S. Georgii* nuncupata, ubi *Landulphus* ipse, ac *Blancus* cum armatorum cohorte noctu contendunt: arcem circumsistunt, & paulò post expugnant: *Landulphum*, & nepotes captos interficiunt. Alicubi tamen legi, *Landulphum* servatum, & ad *Guidonem* deductum. Eo tempore erat *Mediolanensis* Antistes *Jordanus à Clivio*, *Landulphi* propinquus. Ad hunc igitur interfectorum *Blanci*, & *Othonis* uxores; neque non cognatorum multitudo venerunt, tam immane facinus exponentes, simul eundem obsecrantes, ut illatam ulcisceretur injuriam. Mulieres conjugum suorum tunicas interulas recenti adhuc cruore infectas ostentabant, altera manu ligneam crucem, (qui miseris eorum temporum mos erat) deferentes. Pontifex misericordia simul, & indignatione commotus, ut populus *Mediolanensis* bellum contrà *Comenses* proinde decerneret, effecit. Quod ubi *Comensibus* nuntiatum fuit, convenere omnes, nequè bellum detrectandum putaverunt; quòd Urbis situs haud facilis aditu exercitibus foret; quòd ager satis magnus, & populosus, & inter omnes, *Insulani* eam, quam diximus Insulam, instaurato oppido, & proximam ripam ea tempestate ædificiis frequentissimam incolentes Civitati auxilio futuri essent, ut & terrestri, & navali bello cum hostibus contendere non dubitarent, tùm deni-
11 que lacus ipsius opportunitas, per quem commeatus importari possent. Lacus iste per quadraginta octo porrectus est milliaria, simul in duo divisus cornua, altero *Comum* attingit, altero *Leucum* usquè protenditur, ubi exit *Abdua*. Ejus jurisdictio partim ad *Comenses*, uti etiam nunc, partim ad *Mediolanenses* spectabat, in altero maximè ramo, qui *Leuci* nuncupatur, à *Bellasii* promontorio initium faciens, quem locum olim *Bilacium* appellatum existimo è re ipsa, quia lacus inibi in duo cornua, ut dictum est, dividatur. Suprà *Volturena* est per LX. millia passuum ad *Alpes* protenta, per quam *Abdua Larium* influit. In summo lacu *Vallis Clavennæ*, & ipsa *Clavenna*. Inde *Mera* fluvius decurrens *Larium* ingreditur. Non omnes igitur lacus accolæ *Comensium* partes sequebantur. Missi sunt Legati ad eos, qui *Comensis* jurisdictionis erant, & in primis *Insulanos*, ut prò Civitate arma sumerent orantes, qui omnia se facturos polliciti sunt. Hæc expeditio aliquot annis à *Mediolanensibus* dilata est. Interea *Jordanus* Antistes defunctus est, Anno Domini millesimo centesimo decimo octavo, cui successit annis quinque *Henricus ex Capitaneis Curtis*. *Henrico* suffectus est *Anselmus Pusterleus*, sub quo finem habuit hoc bellum (licet recentiores scriptores tradant sub *Anselmo Landulphum* interfectum) quod ex longo bello reprobatur, cujus exitus fuit anno Domini millesimo

A centesimo vigesimo septimo, & initium habuit, ut aliqui tradunt, septimo antè anno. *Anselmus* autem tertio post anno, ut superiùs ostendimus, Pontifex creatus est: & in quibusdam vetustis schedis legimus, Archiepiscopum *Mediolanensem*, qui nece *Landulphi* hoc bellum excitavit, *Clivio* oriundum fuisse, & id multos annos duravisse, obscurus, & inelegans ejus meminit scriptor. Is enim, quicunque fuerit, præsens bellum hexametro latino adeò fatuè, & indoctè perscripsit, fecitque libri initium:

Bellum, quod gessit populus cum gente superba,
Olim Cumanus &c. ——

B ut *Bernardinus Corius* eum librum, propter ineptias malè intellectum, in vernaculam suam Historiam multis erroribus transtulerit, ut locorum peritis liquidò constare potest. Anno Domini millesimo centesimo decimo septimo, III. Non. Januarias ingenti terræmotu Urbs ipsa concussa est, nec un- 12
quàm tàm magnus ab seculi illius mortalibus auditus fuerat, non leve futuri belli calamitatisquè portentum: cum præsertim præter naturæ ordinem factum videretur. Nam Physici docent vere, & autumno terræmotus fieri consuevisse. Ubi verò *Mediolanenses* ea comparaverant, quæ belli usus exposceret, magno militum numero in *Comenses* move-
C runt. Sed quia Civitas in valle sita sit in campestribus, non procul ab ejus ingressu, & descensu, quæ nunc *Arebii*: & *Morsentiæ* nuncupantur, substitere, valloquè facto castrametati sunt. Id postquàm *Comenses* rescivere, Urbem egressi, in hostes toto conatu contenderunt. Ibi prælium commissum est, & in noctem pugnatum. Tunc *Adam à Pyro* fortissimè certare inter cæteros visus est, ac multi utrinquè ceciderunt, præterque alios *Hieronymus* peditum Signifer desideratus est. Itaquè *Mediolanenses* in proxima castra, *Comenses* in urbem reversi sunt. Summo mane *Comenses* in hostes profecti, vallum quoddam suum ab hostibus
D ipsis captum perspiciunt. Eo casu perterriti, in proximos montes se subtrahunt, *Mediolanenses* statim nostros retrocedentes persequuntur: illi verò ad hostes conversi, manus conserunt. Intereà *Mediolanenses* occulto tramite, quà rivus, fluminis *Aperti* nuncupatus, decurrit, transmissis militibus, Urbem invadunt (nam & portæ patebant, & præsidium aberat) obvios interficiunt, domos diripiunt, & incendunt. Ejus rei nuncius ad *Comensium* Duces, qui in montibus dimicabant, repentè perfertur. Illi *Baradellum* arcem in summo colle sitam conscendunt, incendium domorum de longè vident, & planè ca-
E ptam urbem intelligunt. Igitur mutato consilio per montium anfractus in *Vicum* devenere, suburbium ea tempestate munitissimum. Inde auctis militibus ad urbem accurrentes, per easdem patentes portas (ità subitus fuerat eorum adventus) ingressi sunt: hostes prædæ intentos occupant & expellunt: in castra contendentes persequuntur: denique *Mediolanenses* turpiter fusi fugatique sunt, ex illis multi capti, suprà mille interfecti. *Insulani* tantam victoriam *Comensibus* invidentes, statim *Bellasienses*, *Menasienses*, & *Grabedonenses* lacus accolas, *Comensium* ditionis, ad defectionem sollicitant, ac omnes pariter ad hostes transeunt. 13
F Quorum freti auxiliis *Mediolanenses* bellum renovare constituunt. At *Comenses* ejusmodi defectionis certiores facti, haud modicè trepidabant. Insulam septem navium classe instruxerunt, quibus hostiliter civitatem peterent. Ergò *Mediolanensibus* juncti *Comum* versus enavigabant, cùm, de longè conspectis armatis in quadam valle, per quam *Bresia* torrens in lacum effertur, substitere. Tum socios arbitrati, in ripam descendunt.

dunt. Illi autem visis hostibus (erant enim *Comenses*) in proximas rupes se subtrahunt. *Insulani*, timentes insidias, ad naves revertuntur. *Comenses* è rupibus dilapsi, fugientes à tergo cædebant: adeòquè viriliter institerunt, ut hostes classem repetere cogerent, quorum alii, dum trepidi in naves insiliunt, in lacum decidere, pars in ipsa ripa, commisso prælio, interfecti sunt. Itaque, re infecta, *Insulani* in patriam reversi non levem jacturam accepere. Quocircà *Mediolanenses* à fœderatis Civitatibus auxilia depoposcerunt, *Papia*, *Cremona*, *Bergomo*, *Brixia*, *Verona*, *Novaria*, *Vercellis*, *Asta*: item *Mantua*, *Ferraria*, *Guastalla*, *Parma*, *Casali*, & *Bononia*. Hinc itaquè contractis auxiliis, simul junctis *Insulanis*, & aliis rebellibus *Larium* accolentibus, *Mediolanenses* bellicam iterùm fortunam ad urbem tentare constituunt. Interim *Comenses* intrà Urbem, *Vicum*, & *Coloniolam* milites contrahunt, munitiones firmant, turres & propugnacula machinis communiunt. Cæterùm *Mediolanenses* ingenti exercitu haud procul ab urbe constitere. Erant turres duæ longè munitissimæ, quas summis viribus *Comenses* retinere statuerant, contrà *Mediolanenses* omnino expugnare cogitabant. Eas cum frustrà diutiùs oppugnassent, proximos agros vastaverunt. Simul *Insulani*, peragrato lacu, eorum, qui *Comensium* in fide perstabant, vites, & olivas succidebant. Postero die *Comenses* urbem egressi (nam ab hostibus evocabantur in certamen descenderunt. In ea pugna *Arnaldus* quidam *Mediolanensis* ab *Alberto Judice Comensi* milite interfectus est. Hæc Aprili mense gesta memorantur. Hinc induciæ in Augustum factæ sunt. Intereà *Mediolanenses* novos exercitus conscribunt; itidem *Comenses* agunt, & urbem firmant. Exactis induciis, *Mediolanenses*
14 sub urbis mœnia castrametati sunt. *Comenses* portas egressi, cum hostibus pugnam ineunt. Hinc inde, copiis vicissim cedentibus, quam plurimi cadunt. *Gerardus Moguncìacus* cum *Arnoldo Comensi*, equestri certamine pugnans, occisus est. Quo interfecto bellum intermissum, & in proximum mensem Majum indictum est. Inter hæc *Comenses* duodecim naves ad bellum instruxerunt, quas *Guido* Pontifex in ipso portu sublata manu expiatas abire jussit. Insulam prætervectæ *Tremetium* divertunt. In ripam egressi *Comenses*, *Vicum* diripiunt, ex incolis alios capiunt, alios interficiunt, & advectas naves spoliis onerant. Revertentibus nostris *Insulani* navibus instructis occurrunt. Itaque navalis pugna commissa est. *Insulanorum* levissima navis, dum *Comensium* classem magno impetu rostro tentasset, obruta est. *Bellasienses* Insulanis opem allaturi navem amiserunt, quam post ipsam classem vinctam *Comenses* secum trahentes, ad urbem reversi sunt. Triduò post *Lezenum* devenientes, armenta & pecora, quibus maximè ea tempestate locus ille abundabat, navibus abduxerunt. Inde post aliud triduum tota classe *Comenses* ad Insulam enavigarunt & hostium alligatas naves, præcisis retinaculis, ipsis spectantibus, comissoque certamine frustrà resistentibus, *Comum* deduxerunt. Haud ità multò post *Comenses* centum navibus collectis ad Insulam reversi sunt, partem militum ad vicum, cui *Campo* nomen est, exponunt, alios in navibus remanere jubent. *Insulani* Comensibus ad *Campum* occurrunt, pugnamque committunt. *Belenamus Comensis*, insigniter dimicans, occiditur. Interim *Comensium* agmen è navibus procidens à tergo hostes adoritur. *Insulani* ab hostibus hinc inde se peti videntes fugam moliuntur. At *Comenses* fugientem inimicum huc illuc persequuntur. Ex *Insulanis* viginti interfecti sunt, reliqui fusi. *Comenses* victores *Campum* diripiunt, & incendunt, vites, & olivas excindunt, vici optima pars interiit; cætera, saxis imposita & tuto natura loco, intacta relicta sunt. Tribus item diebus interjectis *Sellasium* classe devenerunt. Vicum incolæ vallo munierant. Primo impetu *Comenses* præsidia propellunt; reliqui in arcem confugere. *Comenses* capto vico cuncta deprædantur: tum, villas circumpositas depopulati, ad urbem reversi sunt.
Haud ità multò post *Liernum* advecti, incolis ter- 15
rore perculsis, & montium latibula petentibus, Turrim laurea corona redimitam, in qua præsidium erat, expugnatam incenderunt. Eo igne correptis doliis vina ad rivulorum speciem è januis defluebant. Inde varia contracta præda ad urbem iterum reversi sunt. Deinde arcem quandam apud *Lezenum* sitam, cui *Capellæ* nomen fuit expugnarunt, & funditus everterunt. Quod ubi de longè perspexerunt *Insulani* subsidium statim navibus misere. *Comenses*, conspectis *Insulanis*, spolia contraxerunt, & naves conscendere. Cæterùm naves ipsas in sinu quodam abscondernnt, duabus velocissimis exceptis, quæ aperto lacu ductæ hostes conviciis irritarunt. *Comensium* naves, fingentes fugam, *Insulanas* se paribus probris subsequentes in insidias trahunt. Nam cæteræ naves de sinu procedentes hostes à tergo adoriuntur. *Insulani* statim, ut se se in insidias lapsos vident, in fugam convertuntur. Segnior una *Insulanorum* navis, quin caperetur, parùm abfuit; verùm è *Comensium* manibus dilapsa, *Varenam* applicuit, auxilium à sociis contenta voce deposcendo. *Varenenses* de montibus in lacum saxa dejiciunt, *Comensesque* propellunt. At *Varenensium* navis una levissima è portu dilapsa est. *Comensium* naves duæ validissimæ, quibus *Alberga*, & *Christina* nomen fuit, illam persequuntur. *Varenenses* in ripam exsiliunt, montesque conscendunt, auxilium item inclamando. *Comenses* relictam navem facta testudine, ne lapidibus obruerentur, qui deorsum mittebantur, captam incenderunt. Haud ità multò post depopulandi *Varisii* mentio habita est. Probato consilio, eò *Comenses* noctu profecti sunt, hostiliter toto Vico decurrentes omnia perturbant. Clamore exorto *Varisienses* amentibus similes è stratis surgunt; aut nudi, aut semiermes hostibus occurrunt; sed majore victi numero *Comensibus* cesserunt. Itaque optimi quique, vinctis post terga manibus, cum patriis spoliis ad urbem protracti sunt. Posteà *Vedanum*, & *Binagum* ea tempestate opulentos vicos cupidine prædæ contendere statuerunt. *Binago* primùm repulsi sunt. Ibi *Arnaldum* strenuum militem, cognomento *Panem Sigillinum* amiserunt. At *Comenses* ira perciti hostes in fu-
gam versos debellarunt; mox Vicum ingressi, 16
direptis omnium bonis, domos incenderunt. Interim *Binagensium* nuntii accitos *Vedano* milites conducebant, qui, viso *Binagi* fumo, substitere. *Comenses* ejus rei certiores facti, *Vedanenses* de improvisò adoriuntur. Illi hostibus se dedentes, immixti aliis quoque captivis, cum spoliis *Comum* perducti sunt. Deinde *Comenses Doetium*, qui locus duabus turribus & arce munitus erat, hostiliter petierunt. Ingressi Vicum, nullo resistente, arcem oppugnabant: qui inerant sagittas, & lapides emittebant. Itaque *Comenses*, cum in cassum oppugnationem molirentur, de discessu cogitabant. At *Paganus Præstinarius*, conspecto in arce palearum acervo, illuc ignem projecit, & flammam excitavit. Statim incendium tecta corripuit. Quocircà, custodibus pavore perculsis, *Comenses* arcem capiunt & expilant.

Inde præda onusti revertebantur, amisso *Joanne*
Paleario, & altero *Joanne Turriano.* Redeunti-
bus media via hostes occurrunt: statim certamen
initum est. *Arnaldus Comensium* signifer in ho-
stium equites cohortem urget, quibus ab equis
deturbatis, hostes in fugam vertuntur: inde *Bo-*
nagum se se recipiunt. Illinc quoque à *Comensibus*
pulsi, pars *Trevenum*, alii *Ogiate* confugerunt: &
cum nullus tutior esset, quem peterent, locus,
huc illuc disperguntur. *Comenses* igitur palantem
hostem persequi desierunt; sed suscepto *Palearii*
corpore, ad urbem reversi sunt. Inter *Larium*,
& *Verbanum* situs est lacus qui à nobiliore Vico,
quem alluit*, *Lugani* nuncupatur. Quinquagin-
ta ferè millia passuum totus est ambitus. Per
hunc *Tresia* fluvius in *Verbanum* exoneratur, par-
tim ad *Comensem* jurisdictionem, & partim ad
Mediolanensem spectat. Itaque *Mediolanenses*, in
portu *Lavenæ* duabus fabricatis navibus, toto la-
cu discurrere & *Comensibus* attributos levibus præ-
liis lacescere, & incursionibus vexare cœperunt.
Inter hæc *Luganenses*, corrupta fide, ad *Medio-*
lanenses defecerunt, & arcem *S. Martini* hostibus
prodiderunt. Id cum rescivissent *Comenses*, *Mel-*
lanum navium suarum stationem faciunt, imminen-
ti monti, fossa manu facta, lacum jungunt, cœtera
vallo firmant: deinde duabus navibus repentè fa-
brefactis, hostium fines incursant. *Mediolanenses*
æquè duabus navibus *Comensibus* occurrunt. Itaque
17 navale prælium in medio lacu commissum est.
Tum verò *Mediolanensium* naves *Comensibus* ce-
dentes, in portum tum *Lavenæ* semi laceræ con-
fugerunt. *Comenses*, accito supplemento, *Lave-*
nam navibus contendunt, initoque certamine
terra, lacu *Vicum* oppugnant, alligatas hostium
naves abducere conantur. Quas cum abducere
non possent (nam ferreis catenis ad quandam tur-
rim annexæ fuerant) ipsum vicum simul incen-
derunt, qua victoria *Comenses Lugani* lacum ob-
tinebant. Id cum rescivissent *Luganenses*, pro-
xima defectione solliciti, trepidare cœperunt.
Itaque in arcem quandam, *S. Angeli* nuncupatam,
tanquàm ad asylum confugiunt. Inde *Comensium*
fines infestabant, cædeque, & populationibus
omnia miscebant. *Comenses Luganensium* cona-
tus, ac consilia retundere cogitarunt. Arx ipsa
sub rupe quadam sita erat ardua, & declivi, ut
supernè peti non posset. Quare evocatis è *Valle*
Intelevi auxiliis, parte copiarum arcem obsident,
reliqui rupem à tergo conscendunt. Tum *Joan-*
nem quendam *Vesuntium* in sporta fune demittunt
in spatium quoddam suprà arcem situm, lapidi-
bus refertum; ille lapides in arcem evolvit; alii,
qui arcem obsidebant, prælium ineunt. Quocir-
cà *Luganenses*, ancipiti malo exterriti, clande-
stino exitu in proximos montes effugerunt. Ejus
rei nuntium *Mediolanensibus* mittunt, qui statim
alias naves in portu *Porletiæ* fabricarunt. Inde ad
arcem *S. Michaëlis*, *Comensium* ditionis, cum
classe devenere, quam diu frustrà oppugnarunt,
Comensibus, qui inerant, strenuè resistentibus.
Itaquè, vocato Antistite *Anselmo Pusterleo*, Co-
menses in colloquium descendere jussi sunt. *An-*
selmus Comensibus suadet, ut sibi arcem dedant,
quæ verè ad *Mediolanensem* Ecclesiam pertineat;
sed, cum minimè proficeret, *Mediolanum* rever-
sus est. Deinde *Comenses*, aucto exercitu, acci-
tisque *Intelevinæ Vallis* incolis, *Porletiam* conten-
derunt, ut hostium naves abducerent, ubi com-
missa pugna naves tandem incenderunt. Cecidit
ibi *Alderanus Quadrius*, Comensium partes secu-
tus, quo suscepto commilitones in patriam rever-
si sunt. Haud ità multò post *Ardoinus Advoca-*
tus, Comensium classis custos, pecunia corru-

A ptus, *Mediolanensibus* navigia prodidit; simul li- 18
gneam turrim *Mellani* portus, & navium pro-
pugnaculum. Inde *Mediolanensibus* junctus, to-
to lacu discurrens, ignaros proditionis *Comenses*,
si quos invenisset, ad se velut amicos evocabat,
& his insidiis captos spoliabat, vinctosque deti-
nebat, & (ut libido fuerat) occidebat. Id ubi
ad urbem perlatum est, *Comenses* statim de navi-
bus reparandis consilium inierunt: sed quia res
urgebat, & naves repentè fabricare non pote-
rant, junctis pluribus plaustris, *Christinam*, &
Albergam naves è *Lario* sublatas imponentes, eas
ad *Mellani* portum terrestri itinere noctu deduxe-
B runt, quibus proximo die, *Mediolanensibus* nihil
tale metuentibus, *Lavenam* contendentes, naves
ab *Ardoino* proditas, & quasdam alias naviculas
littus radentes, impetu facto, capiunt & abdu-
cunt. E *Comensium* fœderatis naves duæ rece-
dentem à *Lavena* classem de longè sequebantur.
Tum propiùs accedentes, qui inerant, *Comenses*
interrogabant: *Qui nam essent? quidvè facturi fo-*
rent? Illi: *Comenses*, inquiunt, *sumus*, &, quo
pacto naves illuc ab urbe deduxissent, aperiunt,
inde socios agnoscunt. Tum pariter *Mellanum*
devenere: &, ut naves ab hostibus tutas præsta-
rent, in siccum pertrahunt, & arena contegunt:
C itemque in arce navibus imminenti custodias po-
nunt. Quocircà *Lugani* lacus libero aditu in
Comensium potestatem devenerat.

Obtento à *Comensibus Lugani* lacu, *Mediola-*
nenses, cum & suas, & hostium captas naves,
(ut antè dictum est) amisissent, omnem prorsus
curam de recuperando lacu abjecerunt: cæterùm
ad urbem ipsam bellum in posterum gerere de-
creverunt. Quo cognito, *Comenses* Urbem præ-
sidio, & munitionibus firmavere. Haud multò
post *Mediolanenses Comensem* agrum excursioni-
bus infestare cœperunt. Inde *Ponteganæ* arcem
saxo impositam, tribus ab urbe passuum millibus
D bello adorti sunt. *Giselbertus* Clericus arci præ-
fectus, inito turpissimo fœdere, arcem hostibus
prodidit, qua recepta & præsidio firmata, *Me-*
diolanenses in patriam reversi sunt. At *Comenses*
instructa classe ad Insulam devecti, ad eam par-
tem, quam suprà meminimus saxis impositam,
& tuto natura loco intactam fuisse, milites in ri-
pam exposuere. *Insulani* statim ad arma conver- 19
si, toto littore discurrunt: alii ad tutandas na-
ves descendunt, alii in rupibus se communiunt,
ac inde lapides in hostem evolvunt. Mox certa-
men initum est. *Albertus Natalis*, Insulanus,
Oldradum Comensem interfecit, qui superiore
E bello *Beltramum* quoquè *Comensem* occiderat. In-
de *Comenses* in hostem acriùs insurgentes, qui-
cunquè occurerant, terga dare compellunt. Ita-
que *Insulani* ad proximos montes confugere. Cæ-
terùm *Comenses* domos invadentes, defensores,
pepulerunt, ac denique direptas incenderunt.
Quidquid igitur Insulæ nomine in eo tractu su-
pererat, præter oppidum super dorso situm,
quod à lacu circumalluitur, interiit. *Insulæ* lo-
co nomen, quod etiam nunc obtinet, dedit
ipsum dorsum, quæ vera est Insula ei continenti
proxima. Parta victoria, *Comenses* ad urbem cum
præda reversi sunt, dorsum ipsum prorsus inta-
ctum relinquentes, in quod superstites *Insulani*
F (nam plurimi in eo prælio ceciderant) se tutò
receperunt. Triduò post *Comenses* ad *Insulam*
redeuntes tutissimum mœnibus locum obsidere
cogitabant: verùm, cum id se frustrà tentaturos
animadverterent, nuntios ad hostes mittunt, qui
sub aliquo fœdere, specie pacis, conditiones of-
ferrent. *Insulani*, afflictis quoquè rebus (tanta
erat animorum obstinatio) fœdus quodcumque
re-

respuunt, & hostium nomen contemnunt. *Comenses* igitur ira succensi, inde *Colonum* usque toto littore discurrerunt, domos, & arbores, quæ reliquæ fuerant ferro, & igne devastantes. Per idem tempus *Menasienses*, qui à *Comensibus* defecerant, turrim campanariam munierant, transeuntesque terra, & navibus *Comensibus* subjectos eruptionibus infestabant. *Othonem Comensem*, & quendam è *Quadria* familia nobili cum tribus sociis *Surico* venientes interfecerant. Itaque *Comenses Menasium* cum classe contendunt. Incolæ statim conspectis hostibus dilabuntur. *Comenses* Vicum ingressi, vacuas domos reperiunt. Quocircà ad naves retrò vertebantur. Tum verò turris præsidia *Comenses* convitiis incessunt. *Raimundos* quater victos appellantes, se verò *Raimondæ* sobolis nequaquàm esse affirmantes. At *Comenses* ad importunos hostium clamores conversi, turrim oppugnare cœperunt; *Menasienses* ferventem pi-
o cem, & torres deorsùm fundebant; *Comenses* autem admotis arietibus Turrim aperiunt, & per patentes hiatus ignem immittunt. *Menasienses*, qui inerant, per medias flammas dilapsi sunt. Inter hæc *Canturienses Comensem* agrum, qua proximior est, incursabant: *Trecallum*, *Albate*, *Lepomumque* vastaverunt, multis interim interfectis, direptisque villulis, & incensis. *Comenses* igitur *Canturium* bello petendum statuunt. Postero die sublatis vexillis eò exercitum mittunt. Media propè via mons est, *Togollium* appellant, cujus postrema *Gaffurus* quidam contra *Comenses* tuebatur. Ibi cum *Gaffuro* pugna commissa est, quo cum sociis intercepto, *Comenses* locum occupant, & milites in insidiis disponunt. Inde *Canturium* versus tendunt, rivumque transeunt è lacu *Montorfani* diffluentem, quo loco *Aquæ Nigræ* committitur. Hunc lacunam verius, quàm lacum, aggere manufactam contendunt. *Eupylim* lacum à *Plinio* nominatum quidam falsò prodiderunt. *Eupylis* enim, auctore Plinio, *Lambrum* emittit, qui à lacubus plebis *Incini* manat, quorum unus *Pusiani*, fortasse, quasi *Eupylisiani*, corrupto vocabulo nuncupatur. Ut perinde quoque culpandi sint, qui *Larii* partem illam, quæ à *Binasii* promontorio *Comum* usquè pertingit, existimarunt *Eupylim* appellatam, & multò magis, qui *Eupylim* urbem fuisse referunt. Interea *Canturienses* de *Comensium* adventu certiores facti in hostem prorumpunt. Vix rivum *Comenses* transierant, cum hostes adesse perspexerunt. Itaque advenientibus simul omnes occurrunt: sed *Canturienses*, hostilis impetus vim minimè sustinentes, terga dare cœperunt. Fugientes autem *Comenses* ipsi persequuntur, mox conversis vexillis retrò fugam simulant: Tum ad locum insidiarum deveniunt; statim verò latitantes ejus rei admonent. Inde rectà tendentes, à tergo se infestantes *Canturienses* trahunt. At, qui in insidiis erant, aperto ruentes campo reliquis hostibus ad aquas occurrunt, transireque volentibus aditum intercipiunt. Itaque, commisso prælio, multi utrinque interfecti sunt. Ea verò cædes fuit, ut *Aqua Nigra* effuso cruore rubuerit. Sed, qui prius *Comenses* fugam simulantes insequebantur, ad clamorem conversi, viso discrimine, trepidare cœperunt, tnm de
I salute fermè desperantes, *Canturium* repetendum exclamant. Itaque revertentes cum se ab hostibus hinc inde circumiri viderent, per devia quæque diffugiunt. *Comenses* instant, fugientesque conficiunt, *Lepomum* illis, & *Albate*, vastatosque agros exprobrantes. Eo modo *Canturiensibus* profligatis, *Comenses Trecallum* sese receperunt. Jacebant passim confossa cadavera: nam eo conflictu supra LX. ceciderant. Inde *Comenses* col-

A lectis spoliis in patriam revertere. Acceptæ cladis *Canturienses Mediolanum* nuntios mittunt: simul *Insulanorum* legati à *Mediolanensibus* auxilia deposcebant, ne, victoriis elatos *Comenses* invalescere sinerent, obsecrantes. Audita legatione *Mediolanenses*, dolore simul, & ira succensi, auxilia sociorum accersunt, militesque conscribunt, ut ingenti contracto exercitu *Comensem* urbem obsideant, & expugnent. Itaque paulò post *Mediolanenses* ad ipsam urbem magno militum numero irruerunt. *Comenses* urbem egressi manus cum hostibus quotidie conserebant. Jam exacto mense obsessis *Comensibus* annona defecerat. Quocir-
B cà *Comenses* Juvenum fortissimos quosque deligunt, qui navibus commeatum inquirerent. Illi statim, instructa classe, *Grabedonam* devenere, cujus incolæ nuper cum *Comensibus* in gratiam redierant. Ibi *Comenses* quidam opulentissimi illuc è *Volturrena* profecti, fessis rebus civium suorum subvenere. Ergò navibus onustis *Comenses* revertebantur; statim verò in *Insulanam* classem incidere, itaquè navale prælium commissum est. Ex hostilibus navibus una semilacera, quæ prima in *Comensium* naves invecta fuerat, vix naufragium evasit, duæ obrutæ sunt, reliquæ pavore correptæ ad *Insulanam* arcem confugere. *Comen-*
C *ses* igitur, repulsis hostibus, ad urbem cum opportuno commeatu reversi sunt. Intereà apud ipsam urbem sine ulla intermissione pugnabatur. *Insulani* quoque prædæ intenti *Comensium* socios, toto lacu, assiduo bello fatigabant. Quocircà *Comenses* tota classe ad *Insulam* devehuntur, succincti mœnia subeunt, & propugnantem hostem expellunt, murosque subfodiunt; tum vicina rura vastant, cæsaque ingenti materia igni omnia dedunt. Mox balistis navibus invectis mœnia quatiebant. Cæterùm *Insulani*, sagittis emissis, hostes propulsabant. Interim *Paganus BecchAria*, 22
Comensis, opibus, & genere insignis, oculum
D sagitta trajectus, occubuit: quo defuncto, *Comenses*, dimissa oppugnatione in patriam re infecta redierunt. Cum autem urbis obsidio diutiùs extraheretur, *Mediolanenses* castra tolli jusserunt, ac militum missionem facere tum proximo Dominicæ Resurrectionis solemni sacro. Post diem tertium *Comenses Nessium* (sic tunc loci cujusdam nomen fuit) qui arce munitus erat, classe devenerunt. Nam incolæ, *Comense* nomen exosi, Cives quoscunque sors obtulerat, aut cœperant, aut occiderant. Itaque sparsis in littore navibus *Comenses* aditum tentabant; incolæ verò ad notos viarum anfractus accurrentes, evolutis lapidibus,
E hostes repellebant. Navis una, quæ longiùs processerat, incautos incolas, & nihil tale metuentes desuper occupavit, expositis in terram militibus. Quare *Nessiani* se captos intelligentes, si diutiùs pugnæ insistant, dilabuntur: *Comenses* autem captam arcem in ditionem redegerunt, vinctisque custodibus ad Urbem reversi sunt. Hoc accepto nuntio, *Mediolanenses* animi dolore affecti, aliud genus pugnæ tentare decreverunt. Itaque *Leucum* mittunt, & XXX. naves ad bellum instructas oppidanis in annum imperant. Simul undique milites contrahunt, ut terra & lacu *Comenses* oppugnent. *Comenses* XVIII. armatas
F naves paulò post in hostem deduxerunt, quas Pontifex *Guido* precationibus habitis pacifica manu expiaverat. Jam *Comensis* classis *Turnium* propiùs accesserat, cùm *Leucensium* naves, mixtis *Insulanis*, medio lacu in conspectu apparuerunt. Sed & urbem ipsam *Mediolanenses* magno militum numero obsidentes terrestre certamen inierant. *Leucensium* classis in *Comenses* irruens lituis, & cornibus tota perstrepebat, montesque circùm po-

positi militibus fervebant. Tum navale prælium committitur. *Comenses* navium rostra ab hostibus avertunt, quod tutum minimè videretur imparatas ad eludendos ictus naves irruere. Cæterùm navis quàm levissima, qua nobilissimi quidam Juvenes è *Vico* vehebantur agilitate freti, in hostes impingit. Sed tantus impetus remigantium fuit, ut dum vehementiùs fluctus secarent, quassata navi cum hostium una pariter concussa naufragium fecerint. Eodem momento navis al-
23 tera, qua vehebantur *Insulani*, à *Comensibus* capta est cum *Arialdo Paradisio*, & *Alberto Natali*, qui superioribus bellis *Beltramum Comensem* interfecerant. Simul è *Leucensium* navibus duæ comprehensæ. Igitur hostes, amissis quatuor navibus, timore perculsi, retrò vertebantur. *Comenses Nessium* usque fugientes insecuti sunt; deinde cum cæteri fuga hostes ad *Insulanam* arcem se recepissent, ad urbem obsidione laborantem reversi sunt. Statim *Comenses* aucto exercitu Vicum, & Urbem infestantes hostes commisso prælio submovent, qui plus, quàm millium accepta clade, ut habent Annales, obsidionem solverunt. Per eos dies *Baltramus Bocus* Comensis, nobilitate generis, & divitiis clarus *Vogenzate* pago, quod nunc *Gacanzate* nominatur, *Mediolanensis* agri iter faciens, ab indigenis, equo deturbatus, interfectus fuerat. *Comenses* igitur, interfecti civis necem ulturi, *Vogenzate* profecti sunt. Incolæ statim, correptis armis, hostibus occurrunt, pugna committitur. *Albertus Guidonis* filius inter omnes indigenas fortissimus occiditur. Itaque *Manfredus* ejusdem pagi incola, *Alberti* casu exterritus, cum cæteris in fugam versus, *Cinimidum* se recipit, intraque Pagi templum, foribus obfirmatis, ab hostibus se protegit. Paulò post *Comenses* fugientem hostem insecuti, templum circumsistunt, &, cum nullus daretur aditus, sacris tectis ignem injiciunt. *Manfredus* supremo periculo circumventus, se hostibus dedit. Captus igitur cum primoribus sociorum ad Urbem ducebatur, cum ab incolis iter facere prohibiti, & convitiis affecti forent, ferro viam aperuerunt, eis extrema comminati. *Vertematenses* nihilominus à tergo clamoribus invalescebant. Quare haud ità multò post *Comenses* Vicum ipsum arce munitum hostiliter petierunt. *Vertematenses* conspectis hostibus ad arma concurrunt, statimque invicem commixti prælium committunt. *Comensium* equites laborantibus peditibus magno clamore sublato suppetias ferunt. *Vertematenses* hostium impetum minimè sustinentes in Vicum, arcemque confugiunt. Inde cum hostibus pugnam instaurant; mox, prævalentibus *Comensibus* superantur. Victores *Comenses* Vicum, & arcem incendunt, ac omnis ætatis, & sexus homines interficiunt.
24 Simul eorum supellectilem, & armenta incendium absumpsit. Cæterùm *Comenses* equites præmiseratione semivivos hostes è flammis rapiebant. Centum, & viginti *Vertematensium* ferro occubuisse, ac multò plures conflagrasse relatum est. Inter hæc Pontifex *Guido* adversa valetudine correptus est, qui cum se fato proximum præsensisset, sacrum ordinem evocari jussit, & ut in Romani Pontificis, & Catholicæ Ecclesiæ fide & officio (nam & ipse Catholicus erat) permanerent, suum & civitatis interitum præsagiens, summoperè hortatus est, & ut pietatem in primis colerent, & à sceleribus abstinerent. Inter quæ verba, universis Deo commendatis, defunctus est. Post mortem *Guidonis* non idem rerum successus, qui anteà, *Comensibus* fuit. Igitur armis instructi *Canturiensium* agros vastant. Inde *Vigazolum* excurrentes, *Marianum* devenerant: mox congesta præda revertebantur: statim verò à *Mediolanensibus* medio itinere de improviso circumventi sunt. Itaque pugna committitur hostium equitibus & peditibus in *Comenses* undique confluentibus, qui hostium multitudine conspecta, ne pauciores à pluribus opprimerentur, terga verterunt. Fugientem *Comensium* cohortem *Mediolanenses* insequuntur, comprehensosque passim interficiunt. *Arnaldus Comensis*, cæde sociorum ira succensus, *Gallitionem* quendam *Mediolanensem* equo deturbat, & interficit. Inde commilitones toto ordine in *Arnaldum* feruntur. E medio tumultu *Albertus à Curte*, & *Pandulphus à Canonica* pugnantem eripiunt; sed *Pandulphus* ipse, & *Rogerius à Fontanella* occiduntur. Mox eodem turbine *Cardus* quidam, & *Equitaneus Ruscha*, & *Euthichius à Casella* è Vico genus ducentes, atque alii quamplurimi *Comensium* fortissimi ceciderunt. Eodem tempore *Arialdus Advocatus* Eques arcem *Lucini Mediolanensibus* prodidit. *Otho*, *Arialdi* frater ergà *Comenses* constantissima fide, tantum facinus indignatus, quomodo arcem hostibus eriperet, cogitabat. Igitur à *Comensibus* acceptis militibus ad arcem contendit, quos bifariam divisos, partim in insidiis occuluit, partim oppugnationem palàm inire mandavit. Ergò sublato clamore ad arcem accedunt. Qui inerant, valvis patefactis in hostem exeunt. Illi de industria retrò cedentes, juxtà insidiarum locum inimicos trahunt. Statim, qui latebant, armati prodiere, & hostes exterritos arcem repetere cogebant. *Advocatus Otho* retrò fugientes cædit. Jamque solus tres uno telo confecerat, cùm ab incerto milite, emissa desuper tragula, confossus interiit. Eo defuncto, commilitones oppugnationem dimittunt, corpusquè suscipiunt, quod ad ædem *B. Abundii* apud *Comum* detulere, idque sepulchro conditum est, inscripto in pariete Epitaphio, quod hodiè quoquè semiaboletis litteris punicei coloris legitur, & hoc habuit initium,

Hoc in sarcophago requiescit nobilis Otho,
De quo plus credas, quàm quoque fama ferat.

Dum hæc agerentur, *Grabedonensium* nuntii à *Comensibus* auxiliares naves deposcebant. *Comenses* igitur navem, cui nomen erat Gryphus, omnium validissimam, cum delectis militibus *Grabedonam* mittunt. Eo tempore *Capellæ* turris, quàm supra diximus à *Comensibus* captam, & eversam, ab hostibus restituta fuerat. Cum autem *Comenses*, & *Grabedonenses*, in ripa lacus spatiarentur, classis de longè veniens apparuit. Ea, uti postmodùm innotuit, *Leucensium* erat, qui calcem, & commeatum ad prædictam turrim devehebant. *Grabedonenses* statim, junctis *Comensium* auxiliis, naves quatuor, & arma corripiunt; hostium verò naves erant quinque. Sed neque majore confisi numero subsistere ausi sunt; cæterùm ad quendam montem, haud ità procul à turri, naves obvertunt. Milites, qui in turri agebant, ad tutandos socios in littus exeunt. Gryphus navis in hoste persequendo cæteras omnes antecedebat. Hanc igitur adversum statim hostium una, lignea turri, compactisque trabibus insignis, & sudibus instructa vertebatur. Qui Grypho inerant, ferreum rostrum in aquam submittunt, &, nihil tale metuentibus inimicis, in armatam navim magno impetu feruntur. Eo ictu navis concussa est, ac disjectis intrinsecus tabulatis, ferè demersa. Sed protinus ad sociorum auxilium littori insistentium semilacera confugit, qui suos juvantes in ripam pertraxerunt. Hoc conspecto casu, reliquæ *Leucensium* naves fugam moliuntur; quarum cursum *Grabedonensium* una in

intercipere ausa est. Sed irruentium impetum
perferre non potuit; majoreque obruta numero
26 milites in lacum evertit, qui partim ab hostibus
cæsi, partim ad Turrim ipsam in vincula conje-
cti sunt. Reliquæ vero naves *Grabedonam* rever-
terunt. Postero die, ubi primùm illuxit, *Gra-
bedonenses* navem conscenderunt, &, ubi certa-
men gestum erat, ad littus devenere, ut si quem-
piam sociorum vivum reperissent, domum reve-
herent. Sed cum, toto peragrato loco, nemi-
nem offendissent, ac denique reverterentur, de
Turri sagitta emissa est, quæ *Grabedonensem A-
zonem* statim interfecit. Is autem a sociis in pa-
triam revectus, publico luctu sepultus est. Sub i-
dem tempus *Comenses* quidam Juvenes duabus na-
vibus instructis *Gallitiam* nobilem fæminam, *Jor-
dani Vicedomini* conjugem, ad castrum *Domofo-
lem Volturenæ Como* deduxerant. Inde reversi *Bel-
lasium* devenere. Proxima nocte totum *Leuci* ra-
mum discurrerunt, ex inimicis acturi prædam,
si quempiam in navibus, aut in littore impara-
tum offendissent. Cum verò neminem reperis-
sent, *Bellasium* revertebantur. Jamque lucesce-
re inceperat. Tum, qui in speculis erant, ho-
stiles naves agnoscunt, & inimicos adesse con-
clamant. Statim agrestes in proximum littus,
quà tendebant *Comensium* naves, concurrunt,
projectisque jaculis, & ejus generis telis hostes
impetunt, &, ut fugientes comprehenderent,
navigia conscendunt. Hi verò quàm maximo co-
natu remis instabant. Cæterùm, cum se proxi-
mos supremo periculo perspicerent, hostilem *Bel-
lani* portum petiere, ibiquè relictis navibus ad
quandam arcem littori propinquam contendebant.
Id postquam *Bellanenses* rescivere, intercepto iti-
nere, *Comenses* ceperunt, injectisque vinculis in
arcem perduxerunt. Paulò post *Comenses* reper-
to exitu, ex arce aufugerunt, & inventis in ri-
pa naviculis, lacum transmisere. Inter hæc *Con-
radus de Riversis* de prodenda *Comensibus* arce con-
silium molitus fuerat. Itaquè cum nonnullis pro-
ditionis complicibus *Comensium* adventum ex-
pectabat. *Comenses Derivensem* arcem rece-
pturi, in adversam ripam descenderant. *Conra-
dus* igitur noctu, signo dato, hostes in arcem re-
cepit. Quo cognito, *Derivenses* ad arma concur-
runt, & arcem circumsistunt. Tum verò, cum
nihil proficerent, paulò post discessere. *Co-
menses* autem, qui in arce agebant, aurum,
27 & argentum, ac pretiosam supellectilem, quæ
Derivenses, *Conrado* custodiæ dederant, expila-
runt. Incolæ ejus Vici arcem obsidere decreve-
runt. *Comenses* autem receptam tueri. Quare na-
vem omnium velocissimam, cui nomen erat *Lu-
pus*, deligunt, ac militibus instructam ad incur-
sandos hostium fines transmittunt: mox ad ar-
cem accessere, qui Lupo navigabant. Inde ho-
stium littoribus pervagatis, cæde & direptionibus
agebant, ac tum demùm capta spolia in arcem
congerebant. *Derivenses*, ut tantam averterent
pestem, *Comensibus* insidias pertendebant. Non-
dum exorto diluculo, Lupus ad consuetas præ-
das exierat; sed, cum primùm illuxit, ab inimi-
cis conspectus est, quibus undequaquè concla-
mantibus ad portum vertebatur. Statim hostium
latitantes naves, ut Lupum intercipiant, conve-
niunt; milites toto littore comparent. Lupus,
ut portum intraret, sociis ad arcem in procinctu
conspectis, festinabat. Prævalentibus hostium
navibus, à portu Lupus avertitur. Tum vero
littori appulsus, ab insultantibus inimicis captus
est. Qui inerant, alii interfecti; pars in vincu-
la conjecti sunt. Quocircà *Comenses* captivos
postmodùm redemerunt, & arcem ac portum
A hostibus reddidere. Postea verò *Mediolanenses
Volturenam* ingressi, pecora & armenta abige-
bant: ingentemque & variam prædam contraxe-
rant, & quasdam villas incenderant. Collecti
itaquè rustici apud *Barbenum* cum *Mediolanensibus*
pugnam commiserunt. *Volturenenses* acie victi
sunt, è quibus suprà triginta interfecti; plures
verò capti fuere. Intereà *Comenses Leuci* dirutam
arcem, in ripa *Larii* sitam, qua *Leucum* iter est,
occupaverant, ut, pro natura loci, tutissimum
eorum navibus confugium foret. Itaquè missis
eò militibus non parùm incommodi hostibus affe-
rebant. *Mediolanenses* igitur classem *Leuco* tra-
B ducunt, simul terrestri itinere ad arcem milites
mittunt, qui pariter tum forté dormientes *Co-
menses* adorti sunt. Illi, subito hostium adventu
perterriti, ex arce ad naves clandestinam tentant
fugam; partim naves insiliunt, & in altum ela-
buntur; partim in hostium manus incidunt, qui
suprà viginti in conspectu sociorum, qui naves
conscenderant, interfecti sunt. Peracta cæde,
Mediolanenses discesserunt. At *Comenses*, qui na- 28
vibus confugerant ad littus, reversi trucidatorum
civium cadavera suscepere, & in patriam reversi
sunt. Per idem tempus *Comenses Albericum à
Castro*, *Bregnani* incolam, virum callidum, ad
C se evocarunt, ut ejus ope quoquo modo adjuva-
rentur. Paulò post *Comenses* de hostium adventu
certiores se redditurum offert, & ut in insidiis
post montem *Surdum*, via *Mediolanensi*, se con-
derent, cum primum admonerentur, persuadet.
Perfidus *Albericus* consilium cum hostibus com-
municavit. Ergò, die constituto, *Comenses* mi-
lites in sylva occultantur. *Mediolanenses* intem-
pesta nocte ad notam *Alberico* sylvam eo duce
armati procedunt. Statim *Albericus* inclamat:
*Non evadetis scelerati, dierum vestrorum supremus
venit.* *Comenses* ad *Alberici* clamorem exsurgunt,
& hostibus se proditos vident. Tum majore ho-
D stium vi conspecta, quàm ut sufferre possent,
terga vertunt. At strenui quidam, generosiquè
spiritus gloriosam necem turpi fugæ præponen-
tes, inimicis resistebant. *Oldradus à Pyro* cum
filio, *Petracius à Fontanella*, *Tonfredus* cognomi-
ne *Validus*, *Arnaldus à Vertemate*, *Joannes Bes-
sola*, & *Vicedominus* viriliter pugnantes cecide-
runt. *Marcus Azola* ab *Aldone Vogenzatensi*, cui
se quoque dediderat, *Stephano* fratre insistente,
interfectus est. Suprà XXX. *Comensium* aut oc-
cisi, aut capti sunt: cæteri palantes ad ripam re-
versi, se se per intervalla receperunt. Continuò
Mediolanenses hostem persecuti ad aquam irruunt.
E *Albericus* proditor rivum ingressus, convitiis
agens, abire repulsos inclamabat. Tam impor-
tunè vociferantem quidam *Rampagius* lethaliter
sagitta percussit. Quare *Mediolanenses* in patriam
reversi sunt, & captos hostes custodiæ tradide-
runt. Eo modo *Comenses* proditi non levem ja-
cturam accepere. *Mediolanenses* post varios con-
flictus, & leves pugnas de obsidenda urbe consi-
lium inierunt. Igitur in loco, qui *Zerbum* ap-
pellatur, ab urbe parùm distante in summo colle
ruinosam arcem resarciunt, quæ duabus insignis
turribus *Castri Novi* nomen habuit. Tum juxtà
fossis, valloque firmata castra constituunt ad in-
F star alicujus frequentis vici, cui *Villæ Novæ* voca-
bulum inditum est. *Comenses*, eò missis speculato-
ribus, à *Moguntiasi* militibus omnia teneri cognove- 29
re: ac universa castrorum positio, aditusque perspe-
cti sunt. Itaquè delectis militibus noctu hostium
castra adoriuntur, expugnatisque portis, ca-
piunt, ac diripiunt, & statim incendunt. Tum
ingentem hominum, & armentorum prædam in
urbem egerunt: verùm arcem ipsam intactam re-

liquere. *Mediolanenses* hoc affecti incommodo, *Lugani* vallem vastare decreverunt. Itaque *Laudenses* milites *Lavenam* proficisci jubent. *Comenses* hoc accepto nuntio, ad tutandos fines suos exercitum mittunt, & ad *Tresiam* fluvium castra locant occupatoque monte *Castellano* toti regioni facilè imminebant. *Arnaldus* quidam indigena, opibus, & clientelis potens cum magna agrestium manu montem ipsum tenebat. Igitur, inito ad *Tresiam* certamine, *Laudenses* à *Comensibus* repelluntur. Mox ad montem conversi, in cacumen ascendere nitebantur. *Arnaldi* milites in adversos hostes lapides evolvebant. Tum vero agrestes inimicorum multitudine, qui longè plures erant, circumventi animis elanguent, exterritique per montis anfractus, *Arnaldo* quoque fugiente, dispalantur. *Comenses*, qui ad fluvium erant, fugientibus sociis in summo se discrimine relictos videntes, cum hostes undequaquè invalescerent, ad naves redibant. Sed & rubra vexilla conspicati, sociorum agmen adventare credebant. Verùm conspectis hostibus ea re se deceptos intellexerunt. Quippe *Comenses* etiam nunc rubris insignibus alba cruce interfectis, *Mediolanenses* albis utuntur, cruce rubra intersita. Inde navigia ingressi, amissis viginti sociis, partim interfectis, partim captis, è *Lugani* valle recesserunt. Fusis eo modo *Comensibus*, *Mediolanenses Castrum Novum Cremensibus* custodiendum dedere. Illi statim imperata fecerunt, locatisque iterùm ad arcem castris, obsidionem urbi posuere. *Comenses*, emissis ex urbe militibus, cum *Cremensibus* quotidiana certamina committebant. Demùm levioribus pugnis fatigatos insidiis circumvenire statuerunt. Quocircà fortissimum quemque militem in media valle, qua *Cosia* torrens decùrrit, astu abscondunt; alii verò summo mane in hostes exeunt. Illi verò ad pugnam provocati, cedentibus de
30 industria *Comensibus*, acriter instabant. Jamquè insidiantes ipsos à tergo reliquerant, cum subito fugientes modo *Comenses* in hostem conversi sunt. Mox commisso prælio *Cremenses* superati castra repetebant. Inter hæc, qui in latebris erant, exiere, ac tum primùm captis castris, confugientes eò *Cremenses* repellebant. Quare ancipiti malo *Cremenses* impliciti se, & arma hostibus supplices dedidere; qui statim in urbem ducti, in vincula conjecti sunt. Itaquè *Mediolanenses* relictis castris, stipequè ad captivorum victum hostibus missa, discesserunt. Haud ità multò post *Mediolanenses* magna exercitus mole ad urbem reversi, sub ipsas portas castrametati sunt. Auxilia verò, & artis bellicæ peritos undiquè contraxerant. Materiam, & ingentia ex arboribus ligna construendis turribus, & magnis id genus, ad capiendas urbes, instrumentis affatim suggerebant *Leucenses*. *Genua*, & *Pisis* acciti fabri, machinarumque & tormentorum artifices, quiquè cuniculis effodiendis operam præstare possent. Milites ad unius, & miserrimæ gentis exitium *Mediolanensibus* misere *Papienses*, *Novarienses*, *Vercellenses*, *Astenses*, *Albenses*, *Albingaunenses*, *Cremonenses*, *Placentini*, *Parmenses*, *Bononienses*, *Carpenses*, *Mutinenses*, *Vicetini*. Sed & *Vidonus*, *Alberti* filius adhuc impubes, *Blandratis* Comes jam tum rigidi aspectus, privato stipendio cum genitrice venerat *Roma*. Ex universoquè *Mediolanensi* agro confluentibus militibus, incredibilis conflatus erat exercitus. Mirum profectò videbatur ad unam delendam urbem tot gentes coiisse, voluntariamque necem per arma oppetere. Jamquè hostes, ad omnia belli pericula paratissimi misellam urbem obsidione præcinxerant, exterioraque conclusis intrà mœnia hostibus, latè occupaverant. *Insulani* cum reliquis ex defectione fœderatis instructa classe per *Larium* vagabantur. *Comenses* altissima fossa undequaquè munierant urbem, firmatisquè mœnibus totum ambitum protexerant. Ea munitione *Mediolanenses* de Urbe facilè capiunda haud mediocriter ambigebant. Igitur ex ingentibus trabibus quatuor conficiunt turres, quas & cratibus intexunt, & coriis aptissimè contegunt. Tum inter utrasquè binas turres singulas testudines, tergoribus pariter opertas, sub quibus ab omni telo secu- 31
ri, muros suffoderent. Magno itaquè tubarum clangore, & hominum clamore, adjectis insuper ingentibus balistis, ad obsessam urbem turres erectæ pertrahuntur. *Comenses*, hoc exaudito fragore, omni apparatu totius urbis munimenta firmabant: sed & naves armatas medio portu constituunt. Tum verò, instantibus undequaquè hostibus, nunc ad ipsa mœnia, nunc etiam ad Lacum patriam propugnabant. *Mediolanenses* advectas turres, balistas, & testudines ab hostium impetu tuebantur, subinde machinis tota urbe lapidum spargentes imbrem. Nec ulla arietibus quies fuit, aut oppugnationis intermissio, quousquè jam perfossa forent mœnia, & ruinis repletæ foveæ. Contrà *Comenses*, haud tantis exterriti malis, urbem egressi, turribus ignem injicere tentarunt. Sed irriti fuere hujusmodi conatus, è summo fastigio in quosquè subiectos ingruentibus saxis, & omni telorum genere demisso. Ergò à turribus repulsi, in urbem revertuntur, & quoscunque murorum hiatus, detrimentaquè magnis oppositis obicibus, & varia fulcimenti mole resarciunt: tum jaculis, & sagittis ac ardentibus tædis in hostem emissis, non mediocrem subeuntibus cladem inferebant. Illi verò die, noctuquè effundendis in urbem lapidibus balistis agebant. Hinc irrequietus utrisquè labor erat, & sine fine pernicies. *Comenses* in novissimum longo bello defessi, mistis muliercularum, & impuberum ejulatibus, senumque clamoribus innocentiæ suæ testem invocabant Deum, simul tantorum vindicem malorum implorabant. Cum gerendo bello pristina ferè omnibus elangueret virtus, de salute penè desperantes, fœminas, & impuberes, ac quidquid carius erat, navibus imponi jubent. Idquè medio noctis silentio exequentes, ingentem de industria tumultum, ac concussorum armorum strepitum cient. *Mediolanenses* eo fragore excitati in mediis tenebris ad arma concurrunt. *Comenses* statim hostibus immisti prælium ineunt. Inter hæc universæ naves è portu solvuntur, & incertæ fortunæ panduntur vela. Vulgus quoquè promiscuum de urbe fugiebat; sed cum hostibus *Comenses* casuram patriam relinquerent, quæ omnibus animi imago foret, quibus verbis explicari potest? Ea nocte *Mediolanenses*, ubi re- 32
nuntiatum fuit, desertam incolis urbem, ignes fieri jusserunt, tum ingredi tentantes, haud satis hostium consuetis fidebant insidiis. Interim exortus est dies. Statim verò superatis mœnibus, nullo obsistente, vacuam urbem ceperunt. Ac *Comenses* milites jam pridem in Vicum se se receperant, qua montibus, qua lacu, qua muris longè munitissimum, & inexpugnabilem. Illic igitur instaurata pugna *Comenses* terrestri, navaliquè prælio hostes propellunt. *Mediolanenses* tantam hostium mirati constantiam, & pervicacibus animis ad internecionem innatam bellandi cupidinem, simul diutini belli tempus, & occisorum numerum recensentes, ac ipsius deniquè Vici situm, quò nequè turres adduci, nec testudines admoveri possent; sed nec ullus balistarum usus erat, de pace cogitarunt. Itaquè delectis caducea-

ceatoribus, & fecialibus, & primoribus Sacerdotum, qui Abbates nuncupantur; sacriquè ordinis optimo quoque honorificam legationem *Comensibus* mittunt. Illi quidem haud ægrè suscepti, pacis conditionibus expositis, *Comenses* ad fœdera exhortantur: *Ut salvis hominibus, & universa substantia arma deponant, ac Urbis, Vici*, & *Coloniolæ mœnia destruantur.* Hanc autem *Comenses* pacem quidem libenter amplectebantur; sed duræ nimium conditioni de munitionibus excindendis ingemere cœperunt, exsurgentesquè. *Num Deus*, inquiunt, *afflictis undiquè rebus nostris suppetias feret? Quod scelus conscii patravimus? Quod immane flagitium? Quæ tanta major impietas, ut ruentia patriæ nostræ mœnia spectemus? Deus ipse, censor æquissimus, tantas vindicet injurias. Quod superest jurejurando sanciantur fœdera. Sed pejerantibus supervacuum juramentum est. Nam futilem in hostibus fidem sæpènumerò experti sumus. Verùm, ne pacem omnino detrectemus, ipsi primum, id agere nobis longè digniores, pergant, mox eorum placitis accedemus.* Populi sententiam Legati ad milites referunt, deque pacis conditionibus agentes, mutuo omnium consensu fœdus componunt, quod publicis tabulis, quibus utriusque gentis Optimates subscripsere, confectum est. Auctores pacis, & conventionum, præter cæteros Pro-
33 ceres *Longobardos*, fuisse traduntur *Clerombellus ab Anterlesi*, *Frogerius Ferrarius*, & *Massarius à Cremona.* Statim urbi circumducta mœnia; Vici, ac Coloniolæ munitissima quæquè exciduntur, turres & propugnacula evertuntur; omnibus quoque tectis, reclamantibus frustrà *Comensibus*, illatus ignis. Indeque miseræ urbis ruina, & conflagratio spectantibus incolis sequebatur. Quot ploratus, & clamores infelicissimi cives edidere sub eorum oculis ruente patria? quis lachrymarum modus, & mœstitiæ finis supremo civitatis fato? Contrà *Mediolanenses* in patriam revertentes festa voce victoriam prosequebantur, *Comensem* agrum violato iterùm jurejurando diripientes, captivosque ducentes. Urbs autem ipsa capta est, & incensa Quinto Calendas Augusti, Anno à natali Christiano millesimo centesimo vigesimo septimo.

Post urbis subversionem, *Anselmus* Archiepiscopus, & populus *Mediolanensis* munitionem imposterum, & jura Civitatis, ne quid mali miseris deesset, *Comensibus* prohibent, victisque victores leges imponunt, ut convallem tantùm sparsim incolant, ubi conditis vilibus tuguriis, sublatoque vicinorum commercio per mercatus interdictum habitare cœperunt. Eodem anno excidii *Comensis*, *Henricus V.* superioris *Henrici* filius defunctus, cui *Lotharius Secundus* succedens annis II. imperavit. Post quem *Conradus Tertius* quatuordecim annis Imperium obtinuit. Deinde *Fridericus Suevorum* Dux, *Friderici* filius, *Romanorum* Rex designatus est, ejus nominis primus, cui *Barbærusæ* cognomentum fuit, Anno Domini millesimo centesimo quadragesimo secundo. Quo tempore inter *Arditionem* Episcopum *Comensem*, qui *Guidoni* successit, & populum *Clavennatem* de ipsius *Clavennæ* ditione controversia orta est, quæ primùm apud *Ulmam* coràm *Romanorum* Rege, deinde in Palatio *Bambergensi* agitata, tum demùm per *Conradum Augustensem* Pontificem in favorem Præsulis *Comensis* terminata est, ac regio diplomate approbata. At *Fridericus* electionis anno quarto ab *Adriano* IV. Pontifice Maximo *Romæ* in Imperatorem coronatus est, quò cum proficisceretur, *Como* iter faciens, recentes ejus ruinas, & cineres miseratus,
34 jacentia mœnia restituit, statimqne instauratam

A Civitatem pro imperiali munificentia privilegiis ornavit, ut *Comenses* tam mares, quàm fœminæ feudalia bona, quæ vel acquisita, vel concessa forent, modo fidelitatis, & obsequii juramentum dominis præstitissent, liberè possiderent: & emphyteutica, si non ad certum tempus redempta forent, in jus feudi transire censuit, commemorata ergà se, & prædecessores suos Imperatores jamdiu perspecta *Comensium* fide, *Bernardo Ruscha*, qui tunc *Comensibus* præerat, id nomine Communis deposcente. Posteà veterum possessionum jura toto agro *Comensi* universis restituit, & ut annuos Consules duos ad honorem
B Imperii, & Civitatis eligerent, qui se coram ipso Imperatore, si in *Italia* fuisset statim præsentarent & ab eo consulatus confirmationem acciperent; sin autem in *Germania*, singulo saltem triennio, vel alter eorum ad Imperatoris præsentiam se conferret; ac quicunque *Comensem* urbem incolere vellet, eò liberè & impunè commigraret. Ad hæc pollicitus est emphyteuticas concessiones, & mercatum jam frequentari cœptum, quem *Mediolanenses* sustulerant, se minimè suppressurum. Sed & *Luganensibus*, *Comensis* Ecclesiæ ea tempestate rebellibus, ut ejusdem Episcopo parerent, mandavit, his verbis. *Nos*, inquit, *sustinere non debemus, ut contrà rationem, & justi-*
C *tiam honorem Ecclesiæ Comensis minuatis, cervicem protervam contrà ejusdem loci Episcopum contumaciter erigendo.* Anno autem Domini millesimo centesimo sexagesimo nono *Comenses* oppidum *Insulæ* cum universa munitione everterunt, ejus loci incolas *Vorenam* migrare permittentes; ubi, constructis ædibus, & in meliorem formam redacto Vico, domicilium habuerunt. Ejusmodi *Insulæ* munitionem, cum jam diruto *Grabedonæ* castro, idem *Fridericus* in gratiam *Comensium*, ne postmodum unquam restitueretur, edixit: Septimo autem anno *Mediolanum* solo æquavit. In expe-
D ditione liberum in *Italiam* aditum ipsi Imperatori in primis præstiterunt *Rusca è Rusconis*, *Joannis* filius, *Bilitionensis*, *Galuagninus è Lambertengis Andreæ* filius, & *Joannes Lucinus*, nec non *Henricus*, & *Jacobus è Capitaneis*, *Galuagnini* filii, *Sandrienses*, *Mandrolus è Lavizariis*, *Cabrii* filius, *Zucca ex Advocatis Præcivalli* filius, *Pe-* 35
trus Rastellus Albernæ filius, *Gaffus*, & *Bertramus à Muralto Rodulphi* filii, *Jacobus ab Onello Jacobi* filius, & *Philippus Magonius Bertrami* filius, *Locarnenses.* Siquidem *Comenses* Imperatoris partes sequebantur. Nam cum bello *Mediolanensi Fridericus* ipse apud *Carcanum* profligatus
E fuisset, *Comum* se recepit, & in arce *Baradelli* se tutatus est. Instaurato autem *Mediolano*, cum bellum iterùm inter ipsum Imperatorem, & *Mediolanenses* exortum esset, prælium apud *Legnanum* commissum est. Ibi *Fridericus* fusus est. *Comenses*, qui ei auxilio venerant, partim cæsi, partim capti sunt. Inde *Fridericus* apud *Taurinum* agens, pactiones à *Comensibus* pro captivis redimendis cùm *Mediolanensibus* habitas, irritas fore censuit, *Comensium* oratoribus *Arialdo à Lucino*, & *Gualderico Senscalco.* Fuere *Comenses* in Imperatores ipsos constantissima fide, quod in pace *Constantiæ* idem *Fridericus* attestatus est, eis
F inter illos enumeratis, qui nunquam ab Imperio defecerant: contrà *Grabedonenses* his, quibus Cæsarea gratia minimè reddebatur, adjecti sunt. *Comenses* cum oppidum *Insulæ*, ut antè dictum est, exscinderent, sacras ædes *D. Faustini*, & *D. Euphemiæ* demoliti sunt. Quocircà sacris annos quatuordecim eis, interdictum fuit: tandem impetrata venia, *Gotfredus*, *Aquiliensis* Patriarcha, *Comum* accedens, de consilio fratris sui *Ionachæ*,

Concordiensis Episcopi, interdictum sustulit, & universos *Comenses* fidelium communioni restituit jubens, ut similes sacras ædes abinde *Comi* construerent. Post annos quinque *Fridericus* decessit, cui suffectus est *Henricus* filius, ejus nominis *sextus*. Iste Imperator *Gravedonæ*, & *Domasii* jurisdictionem *Comensibus* restituit. Jus quoque eligendorum Consulum, & provocationum perinde, ac aliis *Longobardiæ* civitatibus concessit: ut infrà libras Imperiales XXV. populum appellarent; suprà verò ad ipsum Imperatorem fieret provocatio, ità ut Cæsareus nuntius in *Italia* constitutus super ea re judicaret, nec quisquam in *Germaniam* proficisci perinde cogeretur. Consules urbis à se confirmari voluit, nisi quis Civitatis Episcopus Comitali dignitate fungeretur, is igitur ejus rei auctor fieret. *Insulam*, *Lemnum*,
36 tum etiam, quæ ad *Lugani* vallem spectant, *Creviascam*, & *Carvinam Como* attribuit: *Baradelli*, & *Surici*, & quascunquè aliàs arces agri *Comensis*, ac *Olonii* turrim iisdem remisit, &, ut bellum, & pacem ejus nutu gererent, nec aliam absquè se societatem inirent, adjecit, *Atto à Lucino*, & *Lanfranco à Via* Consulibus; de Consilio verò, quam *Credentiam* appellabant, *Gualderico Saliscale*, & *Gaudentio à Fontanella*, Reipublicæ nomine, in Cæsaris verba jurantibus, Imperii ejus Anno II. Eo tempore *Adam Rusca* Potestatis magistratum *Comi* gerebat, quem *Fridericus* (ut quidam volunt) civitatibus primus dedit: cuique Consularis dignitas cesserit, eorum scilicet Consulum, qui *Communis* appellabantur. Nam & Justitiæ Consules erant, & in hodiernum diem creantur. Per idem tempus *Comenses* cum *Bonifacio Montisferrati* Marchione, *Cremonensibus*, *Papiensibus*, *Laudensibus*, & *Bergomatibus*, annuente Imperatore, fœdus inierunt, *Gulielmo Græco Comensium* oratore ad Cæsarem misso. Haud ità multò post *Mediolanenses* pacem veterem interruperunt. Nam cum superiore bello, quod majus appellatum fuit, de agro *Comensi*, quantum *Severo* torrente excluditur, partim finibus suis adjecissent, partim *Seprii* Comites occupassent, dimissas jamdiu regiones iterum invaserant. *Comenses* igitur, duce *Sturno ab Aretio*, *Mediolanum* usquè excurrerunt. *Mediolanenses* portæ *Romanæ*, portæque *Ticinensis* in hostes egressi sunt, commissoque prælio *Comenses* profligarunt, Anno Domini nonagesimo tertio suprà millesimum, & centesimum. Post annum tertium ejusmodi lis agraria jure discussa est, & inter utramque civitatem pax iterùm composita, *Mediolanensium* legatis *Robacomite à Mandello*, & *Guidone Bottacio* Communis, & *Baldizone Stampa* Justitiæ Consulibus; *Comensium* verò *Gaudentio à Fontanella*, & *Joanne Rusca* Communis, & *Guidone à Pyro* Justitiæ æquè Consulibus, XVI. Kal. Octobris. Hoc tempore apud *Comenses* fœnus ex statuto legitimum erat, quo decimam mutui in annum, salva sorte, exsolvebatur. *Henricus* annis decem imperavit, cui *Philippus* frater suffectus est. Per hæc tempora *Burmienses* sub *Adua* Monte summam *Volturenam* incolentes à *Comensibus* defecerant. nam Civitati parere, & consueta pen-
37 dere tributa recusabant. Quare inter utrosque bellum exortum, sed mox conventionibus habitis sublatum est. Exinde aliquamdiu in officio perstiterunt. Haud ità multò post, contemptis fœderibus, Civitatis iterùm imperata detrectarunt. Itaquè renovato bello, *Comenses* armis instructi *Burmium* contendentes proxima quæque de hostibus diripere, & incendere cœperunt: Cæterum *Burmienses* resistere ausi passim cædebantur: Tandem bello domiti, decimo post an-
A no, pace composita, se se *Comensibus* subjecerunt. *Philippo*, qui VIII. annis imperavit, successit *Otho IV.* annis tribus, *Othoni Fridericus II.* proximi *Henrici* filius. Eo tempore funebres conciones, quibus defunctorum laudes continebantur, vulgò haberi solitæ, *Comi* prohibitæ sunt. Utque tantummodo diceretur: *Ite cum gratia Dei*, statutum est. *Fridericus*, adhuc *Romanorum* Rex, appellationum examen Communi *Comensi* concessit, *Bocobello Lambertengo* eam legationem agente. Per idem tempus *Varenenses* suspectæ *Comensibus* fidei, ab omnium arcium, & munitionum ditionis *Comensis* custodia perpetuò dimoti
B sunt. *Fridericus* anno regni sui VIII. Imperii insignia ab *Honorio* II. Pontifice Maximo suscepit. Eodem anno *Comenses* cum Episcopo *Curiensi* in ipsis *Alpium* faucibus bellum gessere: ac tum *Solium* vallis *Bregalliæ* vicum cremaverunt: mox, conditionibus initis, pax secuta est. Anno sequenti *Artuichus*, *Egheni* filius, qui tum apud *Venostam*, quæ ad *Alpes* pertinet, principem locum obtinebat, *Comensium* arma in se provocavit. Verum posteà sub certo fœdere, cum *Comensibus* habito, ditionem suam retinuit. Ab hinc anno sexto, qui fuit Christianæ salutis vigesimus sextus suprà millesimum, & ducentesimum,
C *Fridericus* Imperator, apud *Burgum S. Domini*, dum Concilium *Cremonæ* pro transmarina expeditione indixisset, & eò *Mediolanenses*, & quam plurimæ aliæ *Longobardiæ* Civitates legatos non misissent, universos hostes judicavit, & per *Ildesfeviensem* Episcopum Apostolicæ Sedis Legatum sacris privari jussit, & ab omni dignitatis, & officii gradu dejecit, ejus rei *Comenses* fideles (ut ajebat) suos per insignem epistolam certiores reddens. Nihilominus postmodum in *Syriam* profectus est, & cum *Ægyptio* Rege, qui *Sultanus* eorum lingua dicitur, inito fœdere, *Hierosolymis* coronatus. Deinde in *Italiam* reversus, con- 38
D trà *Mediolanenses*, & alios quoscunque Imperii rebelles bellum instituit. Quocircà populus *Comensis* Imperatorias partes secutus, sociale fœdus *Mediolanensium* deseruit. Eo tempore *Bertoldus*, Marchio *Fenburgensis*, Cæsaris nomine *Como* præfectus est. Haud ità multò post, acie victo, fugatoque *Friderico*, *Mediolanenses* victoriis exsultantes *Comensem* agrum vastaverunt, ac *Lucinam* tunc frequentem pagum, & arce insignem diruerunt, quod bellum initium habuit anno Domini millesimo ducentesimo trigesimo octavo. Id postquàm *Fridericus* rescivit, quæcunquè privilegia, & immunitates à superioribus Imperato-
E ribus *Comensibus* concessa confirmavit, nequè non pagos, & vicos, ac universa loca *Comensis* agri, quæ jampridem *Mediolanenses* invaserant, per literas Civitati restituit, commendatis *Comensibus*, ipsis, quòd *ejus proditorum missis erroribus imperiale Dominium promptis affectibus* (sic enim inquit) *agnovissent*, *ad primævam fidem redeuntes Imperii à qua compulsi forent proditorum suorum malitia aberrare*, *eorum fidei habita ratione*, *& ad reponenda damna*, *quæ Mediolanenses eis intulerant*. Cum autem ipse *Fridericus* apud *Capuam* ageret, *Porletiam*, cum tota Plebe, & vallem *Soldi* Mediolanensis Ecclesiæ *ex crimine* (ut aje-
F bat) *læsæ Majestatis ad imperium devolutas*, *Como* attribuit. *Bertoldo Comi* Præside, & Præturæ magistratum gerente, *Comenses* in partes quatuor pro numero portarum distributi sunt, quarum singulis vici, & pagi agri *Comensis* attributi fuerunt, Portæ Monasterii *Vicus*, *Cænobium*, *Grabedona*, *Dongum*, *Pusclavium*, *Tilium*, *Ripa Sancti Vitalis*, *Porletia*, *Vallis Soldi*, *Baradelli*, *Castellantia*: Portæ Salæ *Bellasium*, *Insula*, *Nessium*,

sium, inde totus *Larii* tractus *Zenum* usque è re-
gione *Moltrasii* usque *Burmium*, *Malzæ*, *Men-
drisium*, *Bolerna*, *Rovenæ* concilium, *Marsilia-
nici* concilium, *Brunatæ* concilium, *Conzatæ*,
Campragum, *Sancti Martini* concilium, *Cavala-
sca*, *Vergoscia*: Portæ Turris *Menasium*, *Le-
mnum*, *Trisivium*, *Villiciona*, *Criviasca*, *Agnium*,
Ogatæ: Portæ *S. Laurentii Colsniola*, *Clavenna*,
Lomologum, *Holonium*, *Intellevum*, *Soudrium*, *Bar-*
39 *bennum*, *Ardensimum*, *Luganum*, *Finum*, sin-
gula quæque cum ditionibus suis. Anno autem
Domini 1244. *Innocentius Quartus* Pontifex Ma-
ximus apud *Lugdunum* concilium habuit, in quo
Fridericum, ut hostem Ecclesiæ Imperiali digni-
tate privavit. Quare inter Pontificem, & Im-
peratorem major dissensio orta est, & ingens o-
dium exarsit, ità ut *Fridericus* ipsi Pontifici im-
posterum impensius adversatus fuerit, & populos
per factiones diviserit, aliis Pontificias, aliis Im-
peratorias partes sequentibus. Tunc, & non an-
teà (ut diligentiores Historici tradunt) *Guelfi*,
& *Gibellini*, nova & pestifera factionum nomina,
in *Italiam* vulgò introducta sunt, quorum origi-
nem nominum hac tempestate Vir quidam do-
ctissimus è *Germanicis* Historiis erutam à duabus an-
tiquissimis *Germanorum* Principum familiis fluxis-
se scribit, è quibus invicem Imperatores crea-
bantur. Fuitque *Fridericus I.* è *Gibellina* domo,
quod & ipse in veteribus quibusdam Annalibus
reperi, ubi *Fridericus* iste *de Gibellengo*, corru-
pto fortassè vocabulo, nuncupatur. Post annum
IV. *Manuel Hona* imperialis Vicarius *Comi* con-
stitutus est. Eodem anno *Comenses Varenam* de-
struxerunt. Anno sequenti XIII. Calendas Au-
gusti inter *Comenses*, & *Mediolanenses* pax vetus
instaurata est, & bellum sublatum, quod jam
undecim annos duraverat. Agebat tunc Medio-
lani *Gregorius à Montelongo*, Electus *Tripolitanus*
Innocentii Pontificis legatus, in conditionibus pa-
cis nominatus, qui, Apostolica autoritate *Co-
mensium* interdicto sublato, sacerdotes, qui ejus-
modi interdicti tempore rem divinam fecissent,
ab omni censuræ vinculò exsolveret. Ideò autem
Comensibus ab ipso Pontifice sacris interdictum
fuerat, quòd Imperatoris partes, Ecclesiæ re-
bellis, sequerentur. *Comensium* Legatis *Petro ab
Orcho*, *Gerardo Garzapane*, *Jacobo à Cardella*,
Rubeo ab Urio, *Conrado Advocato*, *Jurco à Fon-
tanella*, *Jacobo Lavizario*, *Leone à Castello*, *Ni-
colao Rusca*, *Joanne ex Albricis*, *Arialdo Crola-
monte*, & *Ambrosio à Curte*: *Mediolanensium* ve-
rò *Amizone Mainevo*, *Musa Musatio*, *Provino
Incoardo*, *Jacobo à Terzago*, *Gulielmo Saporito*,
Gulielmo Serazono, *Borno è Bornis*, & *Petro è
Richis*. Itaque diutina execratio sublata est
40 *D. Benedicti* natalitio die, cui ideò *Comenses* in
Templo maximo altare dicaverunt, & annuo
proventu ditarunt, ac tunc institutum fuit, ut
singulæ familiæ pauperibus panem, vinum eo die
quotannis erogarent, ad expiationem animarum
Comensium, quæ per interdicti tempus decesserant,
qui mos per annos suprà ducentos observatus est.
Anno proximo, qui fuit 1250. *Fridericus* impe-
rio privatus, & anathemate notatus, apud *Ta-
rentum* defunctus est. Inde vacavit Imperium an-
nis duobus, & viginti ex discordia *Germanorum*
Procerum, qui bifariàm divisi duos pluries ele-
gerant; nemo tamen interim confirmatus fuit.
Per ea quoque tempora vacavit Pontificatus annos
duos. Cum hæc ità se haberent, *Longobardiæ*
civitates, quarum pacem, & libertatem nullus
Imperator tuebatur, à potentioribus occupari
cœptæ sunt. Inde diversis inter se studiis cives
tumultuari, & seditiones facere cœperunt.

A Erant tunc in Civitate *Comensi* factiones duæ
Rusconorum & *Vitanorum*, sic ab antiquis, & po-
tentioribus familiis nominatæ; quas tamen eo
tempore ortas minimè existimaverim; sed tum
inter se maximè diffidere cœpisse. Nam, quæ
libera est Civitas, quæ nunquam seditionibus a-
gitata fuerit? & in partes divisa non sit? cum &
Caji Cæsaris tempestate in *Gallia* duæ factiones es-
sent, & apud *Carthaginem Annibalis* tempore duas
factiones fuisse constet, quæ tamen non semper
inter se diffidebant; sed utilitatem publicam in
pace procurabant, & Civitatis negotia æque obi-
bant. Neque tantùm in libertate; verùm sub
B Principibus, ut Decuriones, Consules Justitiæ,
& publicis Præfecti officiis ex utraque factione è
duabus urnis perscriptis partium nominibus, e-
ducebantur. Eratque utrique factioni Præfectus,
quem *Caporionem* appellabant, partis suæ negotia
procurans, qui decretum quoque, & auctorita-
tem communitatis partis in contractibus Mino-
rum interponebat. Erant & servitores partis,
quæ omnia postmodùm per unitatem Civium
sublata sunt. Capita *Ruscona* factionis erant *Jor-
danus*, & *Lutherius*, *Ruscæ* sivè *Rusconi*, *Alberti*
filii, qui tunc Civitatis dominium per seditio-
nem occupare tentantes, quandam turrim ma-
C cello imminentem, & quidam eorum clientes
turrim alteram in regione *Aliascæ* condiderant.
Contra *Vitana* factio, *Rusconorum* potentiæ in- 41
fensa, aliam turrim, nomine *Demoratam*, ex-
struxerunt. E *Vitanorum* familia tunc quidam
Vita, vir nobilis, *Comi* agebat. At *Rusconi*,
vel invitis *Vitanis*, Civitatis Principatum adepti
sunt, ac tum primùm *Demoratam* everterunt.
Mox *Conradum à Venosta*, & *Vallum ex Azariis*,
ac alios quosdam nobiles *Vitanæ* factionis per *Gui-
donem à Petra Sancta*, *Comensem* Prætorem, gran-
di pecunia mulctari curaverunt. Quo circà *Vi-
tani* de pellenda armis servitute cogitabant. Ea
D re animadversa *Rusconi*, *Mediolanenses* Capita-
neos, qui est nobilitatis nomen, socios accer-
sunt. Nam eis nuper *Mediolano* à plebe ejectis
suppetias tulerant. Quare statim commisso prœ-
lio *Vitanos* profligarunt. Plebei verò *Mediola-
nenses Vitanis* auxilio venerunt. Itaquè *Vitani*
resumptis viribus, cum *Rusconis* pugnaverunt;
quibusdam superatis, & ab urbe pulsis, civitatis
Imperium sibi vendicarunt. Intereà *Martinus
Turrianus* Patricios *Mediolano* expulerat. Tunc
Jordanus Rusca, *Como* ejectus, eis præfectus est.
Cum Civitas bello civili agitaretur, per annum
Domini millesimum ducentesimum quinquagesi-
E mum tertium, tota diœcesis ab ipsa Civitate de-
fecit. Biennio post, *Larius*, & alii rivi lacus
æstivo tempore tumuerunt. Idem quoquè *La-
rius* absquè ventorum impulsu in siccum XX.
cubitis excurrit, & per vices refluebat. Eo tem-
pore *Martinus Turrianus* Communis *Comensis*
Præturam gerebat, qui Magistratus vulgò *Pote-
stas* appellatur; nec quispiam ignobilis, aut mino-
ris census in Potestatem assumebatur; sed exter-
nus aliquis ex Primatibus, qualis erat *Martinus
Turrianus*, penes quem *Mediolanensis* Reipublicæ
constituendæ imperium erat. Eo tempore, ut
plurimùm, tres erant in Civitate Magistratus,
F partis regnantis Prætor, Communis Prætor, &
Populi Capitaneus, sivè Prætor. Consilium ha-
bebatur per duodecim sorte eductos, qui latinè
vocantur Decuriones: tunc autem Credentiarii
appellabantur, cum eorum prudentiæ, & fidei
publica negotia crederentur; posteà Sapientes
Provisionum nuncupati sunt. Per idem tempus,
regnantibus *Vitanis*, anno Domini quinquagesi-
mo nono suprà millesimum, & ducentesimum, 42

cum *Arigatius à Terzago* Communis *Comensis* Præ-
tor, qui civis erat *Mediolanensis*, à quibusdam
Comensium, qui captivum quendam de apparito-
rum manibus vi abstraxerant, quod ei rei incla-
maverat, è quodam editiore loco lapidibus de-
jectus esset; ideòque *Mediolanum* indignatus con-
cessisset, ac prorsus inter ipsum *Arigatium*, &
Comenses lis exorta foret, placuit *Vitanis*, & *Ru-
sconis*, ut ejus rei articulus, &, si quid erat in-
ter utrosquè dissidii, *Martino Turriano Antiano
Mediolanensi*, itemquè Credentiariis *Mediolanen-
sibus* mandaretur. Qui tùm demùm ità censue-
runt, ut *Arigatius* Prætura se abdicaret, quem
Magistratum *Martinus* ipse proximo quinquennio
gereret, annuo salario librarum quatuor millium,
& sexcentum denariorum novorum. Et ut tur-
ris macello imminens *Alberti Ruscæ* filiorum di-
rueretur, quam sic postmodum dejectam resti-
tuere fas non esset. Cæterùm ut in ære com-
munis rei æstimatio reficeretur: utquè *Vitani De-
moratam* suam instaurare possent, & ut *Martinus*
ipse; cum primùm Præturam iniisset, possesso-
res Turris regionis *Aliaschæ* compelleret, ut eam
Vitanis divenderent, ac etiam, ut irrogatæ *Vi-
tanis* mulctæ, in gratiam *Rusconorum*, ex eodem
ære communis resarcirentur. Hæc omnia post-
modùm re ipsa confecta sunt, ac tùm quamplu-
rimæ *Rusconorum* domus solo æquatæ. Eodem
tempore quidam *Bressanus*, della Porta vulgò di-
ctus, civis *Mediolanensis Hospini* filius, arcem
apud *Vertemate* in agro *Comensi*, quatuor muni-
tam turribus, & ædibus insignem, ac amplam
circùm prædia possidebat. Hunc *Comenses*, cum
ab eis ad cognatos *Mediolanenses* defecisset, haud
ità multò post ex arce ejecerunt, quam expu-
gnatam, rebellionis ergò, funditus everterunt;
uxorem ejus, & liberos abduxerunt; universam
substantiam expilarunt, & prædia trienniò vasta-
verunt. At *Martinus Turrianus*, & Credentiarii
Mediolanenses, ad quos *Bressanus* confugerat, eam
rem composuerunt, &, ut *Comenses* jacturam
Bressano reponerent, censuerunt. In hodiernum
diem eo in loco agricolæ supersunt, argumento
nominis à *Bressano* genus ducentes. Hinc *Ver-
tematensium* nobilis apud *Plurium* suprà *Claven-
43 nam* familia fluxit, quorum etiam nunc insigne
Porta est, ut & ipsi progenitores suos *Mediola-
nenses* jure ostentent. Sub idem tempus profugi
Mediolanenses, à *Turrianis* huc illuc persecuti,
Locarnum vi captum incenderunt. Erant tunc
temporis *Mediolani* duæ factiones, Nobilitatis
videlicet, & Plebis, qui de Civitatis Principatu
armis inter se decertabant. *Turriani* plebem fove-
bant; patricios autem Nobiles quidam à *Sorexina*
nuncupati, quibus modo repudiatis, exules Pa-
tricii *Jordanum Ruscam* inter *Comenses* militia cla-
rum sibi Ducem constituerant. Plebei *Mediola-
nenses Vitanorum* tutelam susceperant: Nobiles
verò *Rusconorum*. Eo tempore *Adolphus*, unus
ex Imperatoribus per divisionem electis, Cæsa-
reum nomen usurpavit: *Martinus* verò *Turrianus*,
anno Domini sexagesimo tertiò suprà millesi-
mum, & ducentesimum defunctus est. Quo-
circà *Rusconi*, *Martini* morte intellecta, seditio-
nem *Comi* excitarunt, & *Vitanos* à Civitatis do-
minio dejicere tentaverunt. Sed *Philippus Tur-
rianus*, *Martini* frater, cum statim Principatum
Mediolani obtinuisset, *Vitanorum* opibus, & fa-
ctione fretus, *Rusconos* nova molientes *Como* expu-
lit, sequè ejus urbis Dominum constituit. Tum
paucis diebus interjectis defunctus est. Statim
verò *Napus*, qui & *Napoleo* dictus fuit, *Philippi*
patrui locum, nemine refragante, adeptus est,
ac tùm Communis *Comensis* præturam inivit,

A *Accursio Cutica* vicariam operam in magistratu
præstante, quo tempore *Conradinus Lavizarius
Comensis* eundem Magistratum *Mediolani* gerebat.
Post annum autem decimum, cum *Napus Otho-
nem* Vicecomitem Archiepiscopum *Mediolanen-
sem* expulisset, & exules Patricios armis perse-
queretur, quibuscum anteà pacem fecerat, & sub-
jectis immitem se præberet, *Comenses* asperiùs
ejus ingenium iniquo animo ferentes, *Accursium
Cuticam* comprehensum in vincula conjecerunt.
Erat tunc *Mediolani* à *Turrianis* custodiæ traditus
Simon à Lucano, *Comensium* ductor, & militaris
scientiæ peritus. Quare *Comenses* non priùs *Ac-
B cursium* vinculis exsolverunt, quam *Simon* restitu-
tus est. Hunc igitur, contrà *Turrianos* rebellio-
ne facta, junctis Patriciorum *Mediolanensium*, & 44
exulum aliorum auxiliis, legionibus præficiunt,
& ad incursandos *Mediolani* fines mittunt. *Si-
moni* statim *Napus* cum militibus occurrit. Qua-
re bellum inter utrosquè aliquamdiu extractum
est. Interea cum *Napus Othonem* Antistitem
non semel profligasset, & *Turrianorum* rei belli-
cæ fortuna semper melior foret, *Comenses*, quod
à *Turrianis* defecissent, pœnitere cœpit. Quare
nec ipsum *Othonem* è prœlio fugientem, nec fusi
reliquias exercitus ad se divertentes in Urbem ad-
C mittebant. Cœterùm *Simon Canobium*, *Verbani*
lacus Vicum, concesserat, ut *Othoni* auxilium
ferret, qui prœlium cum Turrianis commissurus
erat, quo deinde profligato, statim *Comum* se
contulit, ubi convocato populo, *Othonis*, &
expulsæ Nobilitatis admodùm studiosus, rebus
tamen ambiguis, & Principum adhuc incerto
statu, sub hoc sensu locutus est. *Si rectè omnes
sentire vellemus, & rebus nostris non libidine potiùs,
quàm ratione consulere, profectò labentem animum
ad eam partem inclinaremus, quæ & utilis, & ho-
nesta esset, causamquè miserorum audacter suscipere-
mus, quo deniquè nullum majus est humanitatis offi-
D cium, & imminentem cervicibus nostris tyrannidem
toto conatu averteremus. Nobilium Mediolanensium
proscriptiones, contumelias, exilia, cædes intelligi-
tis: Antistitem Othonem tàm irreverenter pulsatum
non ignoratis, persecutionis nullum esse finem, ut
necubi terrarum tandem (tanta est inimicorum ra-
bies, & odii immanitas) consistere valeant. Ad
hæc, deletis hostibus suprema victoria, insolentem
Turrianorum dominationem, procul dubio insolentissi-
mam reddet. Crudelitas, & impietas Turrianorum
peculiare munus erunt. Non jam illi acie vincere
contenti sunt; sed civilem sanguinem effundere, &
trucidandis miserorum artubus insistere, more barba-
E rico, ingenti sibi gloriæ ducunt. Profectò, qui sa-
cra, religionemquè contemnit, in subjectos man-
sueticrem fore, æquumquè Judicem quis facilè spe-
ret? Non bonorum, ut videtis, Turriani ratio-
nem ullam habent, in flagitiosissimum quemquè pro-
pensiores, quos proscriptionibus alere, ditareque* 45
*consueverunt. Quare Antistitem Othonem, exules
Patricios totis opibus juvandos, fovendosquè censeo,
suadeoque. Nam & arma nobis suppetunt, & vi-
riles animi non desunt, recensque refectio nos admo-
net, ut cœptis continenter insistamus: & semel pul-
sam rebellionis verecundiam optimi facinoris, & in-
duti nuper animi perseverantia, prorsus eliminat.*
F *Simonis* oratione multi persuasi, occulta consilia
cum eo inire, & res novas animo agitare cœpe-
runt. Alii in *Turrianorum* partibus perseverantes,
ea omnia improbare, & diversa in vulgus serere,
ac tùm demùm à *Simonis* sententia palàm disce-
dere. Erat *Comensis* Episcopus *Joannes de Advo-
catis*, & ejus nutu Respublica administrabatur.
Sed & *Anricus Advocatus*, & *Gaspar Ficha*, *Vi-
tanorum* Primates Civitati præerant. Jam Episco-
pus

pus ipse ad Patritios *Mediolanenses*, & ipsum *Othonem* cum *Ruscona* factione inclinaverat, *Vitanis* utiquè resistentibus, ac magnis jurgiis, & contentionibus ei facinori reclamantibus, & neutras censentibus sequendas partes, quòd adhuc bellum anceps foret, vergente anno Domini millesimo ducentesimo septuagesimo sexto. Post diem tertium, gliscente discordia, *Vitani* & *Rusconi* in armis fuerunt, & prœlium commiserunt. Tùm verò *Vitani*, cum certamen sustinere non possent, in Prætorium se se receperunt, firmatoquè præsidiis loco, deorsum tela jacientes, aliquamdiu inimicis obsistere. Tandem expugnati à Prætorio recesserunt. Victa igitur *Vitana* factio, in Episcopi verba juravit, Primoribus in vincula conjectis, eorumquè turribus, & munitionibus eversis. Statim *Simon Othonem*, *Novariæ* agentem, partæ ab amicis victoriæ certiorem reddit. *Otho* igitur, haud mediocri lætitia affectus, magna exulum contracta multitudine, statim *Comum* se contulit, ubi benignè susceptus, de profligandis hostibus consilium inivit. *Joannes* Episcopus, & *Ruscona* factio opem ad id, quam nunquam sperasset, ultrò polliciti sunt. Referunt scriptores, qui eam rem literis tradiderunt, *Comensium* auxilia tanti momenti *Othoni* fuisse, ut, debellatis deinde *Turrianis*, sibi & posteris imperium *Mediolani* pepererit. Itaquè
46 postero die, qui fuit XII. Kal. Februarii, *Otho* apud *Desium* cum *Turrianis* conflixit, captosquè Principes, *Napum*, & *Muscam* filium, & quosdam alios *Comensibus* custodiendos tradidit, qui statim in arce *Baradelli* inclusi sunt, ubi *Napus* squalore carceris confectus interiit; quem pedibus tractum ferunt, & sub quadam arbore sepultum. Eo tempore, regnantibus *Mediolani* Vicecomitibus, *Ruscona* factio plurimùm posse apud *Comenses* cœpit. Tunc defunctorum commendationes in funeribus prohibitæ sunt, quòd multa importuna, & plerumquè ridicula congerebantur, qui mos fortasse ab antiquis fluxerat, qui præficas, id est mulierculas lamentatrices, conducebant. Ad hæc statutum est, ne mulieres pretiosiora ornamenta deferrent, & nubentium variæ supellectilis sumptus repressus est; ac, ne qua in primis caudatam vestem indueret, aut artifex faceret, Decuriones constituerunt, omnemquè aleam, indictis pœnis & legibus promulgatis, inhibuerunt. Post debellatos *Turrianos*, anno secundo, *Finibertus à Castello* præturam partis *Rusconorum Comi* gerebat, ac tùm *Matthæus* Vicecomes, *Othonis* Antistitis ex fratre nepotis filius, in Capitaneum, quasi Principem dixeris (nam & legibus municipalibus derogandi, novasquè condendi jus habebat) à *Comensibus* electus fuerat. Biennio post statutum est: ut Prætor Communis viginti quatuor Decurionum suffragio crearetur. Anno sequenti, crescente *Rusconorum* potentia, ea lex abrogata, & solis *Rusconis* ipsius Prætoris electio delata est. Post annos duos Commune *Comense*, & *Ruscona* factio *Gulielmum Montisferrati* Marchionem, *Matthæo* Vicecomite abdicato, Capitaneum creaverunt, *Alberti Rubei ab Interligna*, partis *Rusconorum* prætoris, & omnium Communis Credentianorum suffragio, adhibitis conditionibus jurejurando firmatis, quarum hæc fuit summa. Quod *Rusconorum*, & Marchionis communes hostes forent. In creando Communis Prætore omnium libera suffragia essent, modo *Rusconorum*, & Marchionis amicum eligerent. De captivis in arce *Baradelli*, aut alibi; vel obsidibus, aut exulibus Communis *Comi*, & *Rusconæ* factionis, Marchio se minimè ingereret. *Ru-*

A *sconorum* partem in Urbe, & toto agro *Comensi* 47
ab hostibus defenderet, ac bellum vivum (sic enim scriptum est) eorum nutu gereret. Munitiones, aut arces, sivè publicas, sivè privatas obtinere non posset. Nulla tributa à Communi, aut à factione *Ruscona*, exigeret. *Comensium* Capitaneus proximo decennio esset, in singulos annos librarum duarum millium stipendio. Marchionis hostes, circà *Ticinum* præcipuè, *Turriani* hostes forent: Amici Marchionis, & *Rusconorum* ubiquè communes essent. Marchioni citrà *Ticinum* bellum gerenti commune *Comense*, & *Rusconi* auxilium ferrent: ultrà *Ticinum Mediolanensium*,
B *Papiensium*, & *Novariensium* more facerent. Anno proximo, *Rodulphus Rex Romanorum* jam annis decem exactis designatus, *Henricum Basiliensem* Episcopum ad *Comenses* Legatum misit, ut *Romani* Imperii nomine fidelitatis juramentum ab eis reciperet. Quare in *Henrici* legati verba à *Comensibus* juratum est, salvis omnibus Civitatis privilegiis à superioribus Cæsaribus concessis. Per idem tempus statutum est, ut penes Prætores communis, populi, & partis authoritas foret legum ferendarum, quæ ad status *Rusconæ* factionis, & Communis *Comensis* utilitatem, tutelamquè spectarent. Deinde Prætores creati *Guido à*
C *Castelliono* Communis, & *Lutherius Rusca* Populi: partis autem regnantis *Albertus ab Interligna*. Eo tempore *Comenses Leucum*, & *Clivate* ditionis *Mediolanensium* invaserunt. Inde atrox bellum inter utrumquè populum exortum est. Quare *Otho* Vicecomes *Matthæum* nepotem militibus præfecit, qui statim in hostes ea oppida tenentes profectus est. Itaquè commisso prælio *Comenses* profligati sunt, unde Matthæus spolia *Mediolanum* retulit, & captos hostes in vincula conjecit. At *Comenses*, ea re indignati, *Muscam Turrianum* Vicecomitum hostem è carcere *Baradelli* deduxerunt, collectisquè militibus exercitui præfecere, & *Mediolanensium* fines incursare jusse-
D runt. Ille *Seprium* profectus, arcem statim cepit. Tùm verò *Joannes Advocatus*, *Comensis* Episcopus, populo suspectus, quòd inter eum, & *Othonem* non mediocris amicitia intercederet, ab Urbe pulsus est: Cæterùm *Otho* Vicecomes *Ru-* 48
sconos veteres amicos, quorum non mediocris erat in Civitate potentia, in tantùm sollicitavit, ut *Muscam Turrianum*, abrogato Imperio, quod dederat Populus, ejecerint, & belli restinguendi authores fuerint. Inde *Otho Petrum Ruscam*, *Lutherii* filium, pro accepto beneficio, Communis *Mediolani* Prætorem designavit. Haud ità
E multò post Arx *Seprii* à *Castellioneis* capta est. Scribit *Merula* à *Matthæo* Vicecomite armis receptam. Ego verò in conventionibus sequutæ pacis reperi à *Guidone Castellioneo*, quam posteà redderet, retentam. Deinde anno Domini octuagesimo sexto suprà millesimum, & ducentesimum, cum *Mediolanensibus* proinde pax inita est, fœdusquè percussum, arbitrio *Othonis* Vicecomitis, *Guidonis Castellionei* Communis, & *Lutherii Ruscæ* Populi Prætorum, qui pacem veterem servandam censuerunt. *Gulielmo Montisferrati* Marchioni, *Mediolanensi* via, *Comum* accedere fas esse, in agro pernoctare fas non esse. Arcem
F parvam *Leuci* in ditione *Lutherii Ruscæ*, & partis, & amicorum permittendam fore. *Turrianos* exules cum clientibus revocandos esse. Quos è profugis ipsi deligerent in patria posse consistere; sed ab omnibus magistratibus abstinere debere, & *Joannes* Antistes, dudùm pulsus, *Comensibus* ignosceret. Hinc inde captivi dimitterentur. *Guido à Castellioneo* arcem *Seprii*, quàm reddendam sperarent, retineret, & librarum decem millia pro

pro jacturis bello illatis acciperet: Legatis *Mediolanensium Lantelmo Gonzono Cremensi*, *Matthæo à Romana Mutinensi*, *Anselmo ab Olzate*, *Gaspare à Garbagnate*, *Jacobo à Modoetia*, & *Alberto Bossio*; *Comensium* verò Oratoribus *Henrico ab Olzate*, *Gulielmo Guilizono*, *Bertaro à Zezio*, & *Petro Rusca.* Per ea tempora *Lutherio Rusca Comensis* populi, & *Bonacursio* è Vicedominis à *Monticulo* Communis Prætoribus, *Comenses* insigne *Divi Joannis Baptistæ* Cœnobium apud *Vertemate*, Ordinis *Cluniacensis*, salva Basilica funditus everterunt, quòd ejus loci Monachi in eorum perniciem cum hostibus, superiore vigente bello, conspirassent. Quo sublato injuriam ulti sunt, quanquam ea res, cum Abbate *Cluniacensi* inita concordia, pecunia æstimata sit; loci tamen ejus
49 perpetua vastitas, in detestationem sceleris, decreta est.

RODULPHO Imperatore defuncto, vacavit Imperium anno uno, deinde suffectus est *Astaulphus*, quo tempore vergebat annus Domini millesimus ducentesimus secundus. Eo anno *Joannes Advocatus Comensis* Episcopus, & omnes cum eo *Malexardi*, qui sunt per factionem exilio damnati, domum reversi sunt. Eodem quoquè tempore *Gulielmus Montisferrati* Marchio, *Comensium* Capitaneus, & *Rusconæ* factionis protector à *Matthæo* Vicecomite armis attritus, & dominio spoliatus, *Alexandriæ* captus interierat. Sed & ipse *Matthæus* ab Imperatore jam tum Imperialis Vicarius *Mediolani* constitutus fuerat, & ab rebus gestis *Magni* cognomen vulgò susceperat. *Vitani* igitur, quasi *Rusconorum* viribus debilitatis, respirare cogitarunt. Ergò Vicecomites, propagando Imperio, & finibus proferendis intentos, amicos faciunt. Et ità *Matthæus* Civitatis *Comensis* Capitaneus in quinquennium *Vitanorum* favore declaratur, *Rusconis* obsistere tunc minimè ausis. Nam *Lutherius Rusca*, factionis suæ Princeps, anno proximo obierat. Eodem anno nonagesimo secundo suprà millesimum, & ducentesimum orta inter *Rusconos*, & *Vitanos* seditione, in media Civitate ad arma deventum est: certamenque commissum. Capita *Rusconorum* erant *Petrus*, & *Conradus Rusca* suprascripti *Lutherii* filii, nequè non *Albertus*, & *Brunasius Rusca*, *Jordani* filii. In eo conflictu è *Vitanis* interfectus est *Franciscus Advocatus*; è *Rusconis* autem *Bonus Stuppa.* Sed cum *Vitani* invalescerent, & *Rusconos* cedere cogerent, *Petrus*, & *Conradus* ad ædes *Othorini Burri Mediolanensis*, tunc Prætoris Communis *Comensis*, ingruente nocte confugerunt; *Albertus* & *Brunasius* in propriam domum se se receperunt. Postero die *Vitani* ad ipsas Prætoris ædes accurrerunt, & ibi se tuentes, *Petrum*, & *Conradum* tandem expugnarunt. Sed *Joannes à Lucino*, & *Philippus Imblavadus*, & complures alii cives *Rusconos* ipsos à *Vitanorum* vi protectos ad *Philippi* domum deduxerunt, qui postridiè ad quendam Pagum, cui *Villæ* nomen est, apud *Abduam* situm, se se contulere. Pariter *Albertus*, & *Brunasius*, qui ad
50 propriam Domum confugerant, à *Vitanis* ibidem debellati sunt; sed, cum salutem sibi fuga quæsivissent, in Vicum devenerunt, mox ad eundem Pagum concessere. *Othorinus Burrus* Prætor Communis, sibi vim à *Vitanis* metuens, ab Urbe discessit. Interjectis verò diebus, *Comenses* quatuor Prætores creaverunt, *Joannem à Bonitate*, *Philippum à Lucino*, *Paganum Spicam*, & *Bellossum Ruscam*; quibus post mensem abrogatis, *Franciscus à Carcano* solus in Præturæ magistratu constitutus est. Inde *Comenses Bellasium*, tunc arce insignem vicum, quod jam pridem *Mediola-*

A *nenses* Capitanei occupaverant, cum militibus profecti sunt, nec ita multò post vicum ipsum, & arcem armis receperunt. Ejusdem anni mense Augusto, regnantibus *Vitanis*, *Volturenam* hostiliter ingressi sunt. *Advocatus à Mutio*, qui *Volturenæ*, vicus nunc *Maze* dicitur, eis auxilia transmisit. At Nobiles *ab Aqua*, *Petrus à Quadrio*, & Capitanei Mediolanenses *Comensibus* viriliter obstiterunt, quocircà pugna commissa est, qua devicti *Comenses* in fugam versi sunt. Nihilominus subsequentes hostes ad lacum usquè repugnando summoventes, quoquo modo licuit, in tutum se se receperunt; mox inter eos, dis-
B cussa lite, pax facta est. Per idem tempus *Jacobus ab Orello* cum clientibus, & auxiliis Capitaneorum *Mediolanensium* in *Valle Lugani Comenses* debellavit. Inde legati ad *Matthæum* Vicecomitem utriusquè missi sunt. Ille rem composuit, & *Ubertinum* fratrem *Comensibus*, amoto *Francisco à Carcano*, Prætorem dedit. Eodem anno *Isacchus à S. Benedicto*, & *Delpha Oraldus* Prætores partis *Vitanorum* constituti sunt. Deinde Prætores ipsi, accedente consensu Decurionum, decreverunt, ut singulo mense Prætores duo *Vitanæ* factionis de cœtero crearentur, &, ut Curia ejusdem partis viginti quatuor Consiliariorum in-
C stitueretur, sex de singulis quatuor Civitatis regionibus electis. Deinde ipsi quatuor Prætores cum Prætore Communis eadem die Magistratum inirent, juramentumquè præstarent cujus hæc erat formula. *Ut honorem & incrementum Vitanæ factionis procurarent diversæ autem partis, & omnium inimicorum damnum & excidium ad honorem Othonis Vicecomitis Archiepiscopi Mediolanensis, & Matthæi Vicecomitis Mediolani, Novariæ, Vercellarum, & Comi Capitaneis & ut* 51
insignia Lutherii Ruscæ, ac Petri, & Conradi filiorum, necnon Alberti, & Brunasii Ruscarum, ejus ex fratre nepotum, delerentur: ven-
D *ditiones, & donationes ab iisdem Ruscis factæ irritarentur: & ut ipsi, ut Vitanis parerent, evocarentur; sin autem recusarent, eorum domus suprà primam contignationem diruerentur. Turris & Palatium Belloli ab Interligna apud portam Vici, sivè paruisset, sivè non, funditus everterentur. Turris & Palatium eorundem Petri, & Conradi Ruscarum apud annonæ mercatum contrà Prætorium, sive paruissent, sivè non, pariter exciderentur. Turris ipsorum Alberti, & Brunasii Ruscarum in Regione S. Eusebii, sivè paruissent, sivè non, omnino dejiceretur. Turris rotunda, ac totum illud opus suprà scriptorum omnium Rusconorum, quod in regione*
E *Portæ, de Liochis appellata, ædificabant penitus subverterentur. Juramenta fidelitatis Lutherio, & aliis Rusconis exhibita, & quarumcumque promissionum cautiones rescinderentur. Novorum Vassallorum, id est Clientium jura, jam annis decem, & octo à Rusconis introducta, tollerentur. Domus admittentium exilio Malexardiæ mulctatos diruerentur. Turris Græcorum, ac Turris Petri, & Lutherii Ruscarum, Alberti filiorum, ex ære communis custodirentur, & ut vexillum Divi Joannis imagine signatum fieret; quod nec aliud vexillum penes Prætores factionis foret, & id ducenti armati è quatuor urbis regionibus electi, cum clypeis, eodem jussu qua-*
F *tuor factionis Prætorum, quibus totidem Tribuni cum eisdem signis, præessent, sequerentur: quippè parti non assisterent, omni dignitate & officio privarentur.* Tunc quoquè statutum est, ne quis Tabernas, ubi res venales proponuntur, velaminibus obduceret. Populi Capitaneatus, sivè Prætura sublata est, & is magistratus capitali pœna interdictus est. Omnium artificum Collegia pariter sublata sunt, cum eorum statutis, ac vexillis,

lis, & insignibus. Tum etiam campana populi è turri Basilicæ *Divi Jacobi* detracta est. Anno proximo, mense Januarii, *Matthæus* Vicecomes Civitatis *Comensis* Capitaneus *Comum* devenit, ac tum primùm Populi Collegium à *Vitanis* sublatum restituit, eique Capitaneum *Stephanum à*
52 *Vicomercato* Jurisconsultum *Mediolanensem* dedit. Anno verò sequenti, qui fuit MCCXCIV. *Turnenses* in partes *Vitanam* & *Rusconam* divisi, medio *Vico* in certamen descenderunt. De *Vitanis* occisus est *Otacius à Carnaresio*, de *Rusconis* autem quidam *Petri Curigiæ* filius. Prævalentibus verò *Vitanis*, omnes *Rusconi Turno* pulsi sunt. Quod ubi *Comum* nunciatum fuit, seditio inter cives ferè exorta est. Cæterùm *Ubertinus* Vicecomes, Prætor Communis, viros duodecim ex singula factione delectos statim ad *Turni* confinia transmisit, ac *Rusconos*, qui *Turno* ejecti fuerant, domum reverti jussit. Sub idem tempus *Matthæus* Vicecomes *Canturium* devenit, & nonnullis *Comensium* evocatis, de rebellione sollicitus, circiter vigintiquinquè *Mediolanum*, ut obsides, duxit. Eodem momento apud *Comum* rumor increbuit, *Matthæum* insinuare ausum, *Baradellum*, tanti momenti arcem, se se à *Comensibus* deposcere, quippe quæ, non procul ab Urbe in excelso colle sita, circumquaquè prospectum habet. Ex eo duodecim Cives singulis septimanis ejus custodiæ per vices proponebantur. Quare tumultus ingens excitatus est. Multi correptis armis ad Prætorium accurrerunt, & imparatos Prætoris satellites adorti sunt, pacem exclamando, sequè invicem osculando, ut hinc intelligi posset, se minimè seditionem facere, nec partium prætextu arma cepisse. *Stephanus à Vicomercato*, Populi Capitaneus, audito tumultu, portam *Sancti Laurentii* claudi jussit. Ea ducebat ad Suburbium in regione *S. Juliani* situm, tempestate illa *de Pomario* nuncupatum. Suburbani autem, hoc conspecto, ne clauderetur, restiterunt, & indè pugna commissa est. Multi igitur, & cives, & suburbani exilio mulctati sunt. Ejusdem anni Mense Februario, *Bellolus ab Interligna*, *Salandolus Lambertengus*, & *Joannes Mosconus Ruscone* factionis cum suis clientibus, qui tunc *Vici* suburbium incolebant, ad *Broconorum*, & *Gambacurtarum* domos diversæ partis, noctu armati contenderunt, quibus facilè expugnatis (nam improvisus hostium fuerat adventus) quosdam in lectulis jacentes comprehenderunt, vinctosquè ad sua ipsorum domicilia perduxere, totiquè ideò suburbio ea nocte per
53 tyrannidem dominati sunt. Eo nuncio in Urbem perlato, statim ad arma deventum est, & tota ferè nocte cives, seditione facta, inter se pugnaverunt. Quare *Stephanus à Vicomercato* Populi Capitaneus, & Prætoris Vicarius, biduò post quinque homines factionis unius, & totidem alterius evocarunt, & ad sedandam seditionem carceri manciparunt. Eodem anno *Vitani*, & *Rusconi* iterùm civili bello diffidentes, in quatuor urbis locis conflixerunt. In qua pugna interfecti sunt *Franciscus Lavizarius*, *Delphini* filius, & alii quamplures *Vitanæ* factionis, & ità pars *Vitanorum* à *Rusconis* expugnata succubuit. *Matthæus* Vicecomes, iis auditis, nonnullos *Vitanorum* statim *Mediolanum* evocavit, & apud se retinuit. Haud ità multò post *Vitani*, & *Rusconi* Civitatis administrationem officiis inter se æquè distributis susceperunt, &, ut Populi Capitaneus crearetur, iidem *Vitani* consensere, quem Magistratum anteà tollendum decreverant. Anno sequenti, *Comenses* Arcem *Menasii* ab incolis deposcebant, & quia non dederetur, armis oppugnare cœperunt, deductis eò machinis octo, quas trabucos appellabant. Cæterùm, qui inerant, incendium veriti, quod machinæ ignem subinde in Arcem jaciebant, eam *Matthæo* Vicecomiti dediderunt. Eodem tempore in urbe, & toto agro *Comensi* vehementissimus terræmotus fuit. Anno proximo, *Ubertinus* Vicecomes Prætor Communis & *Paxius* à *Briosco* Populi Capitaneus, jus municipale *Comensium*, per varia sparsum volumina, quæ Statuta nuncupantur, per *Lutherolum Ruscam*, & *Laurentium ex Intercortulis* Scribas, in ordinem digesserunt. Biennio post Imperator *Adaulphus ab Alberto*, qui mox imperavit, in prælio occisus est. *Albertus Matthæum* Vicecomitem, anteà *Mediolani* Imperialem Vicarium, in magistratu confirmavit. Anno verò Domini nonagesimo nono suprà millesimum, & ducentesimum, ambæ factiones apud *Mediolanum*, ut *Matthæum* domo èjicerent, conspirarunt. At *Joannes*, *Gulielmi Montisferrati* Marchionis filius, oblatam occasionem paternæ ditionis recuperandæ minimè omittendam existimans, arma corripit; & favore Populorum erepta jam pridem à *Matthæo* parenti suo oppida recepit. *Comenses* statim hoc intellecto, ad *Joannem* defecerunt. 54
Matthæus Galeatium filium *Joanni* advenienti, & novis copiis aucto ad *Ticinum* occurrere mandavit. Quò cum *Joannes* pervenisset, & utriusquè junctus foret exercitus prælium commissum est, in quo *Joannes* ipse profligatus, ægrè in patriam se recepit. Anno sequenti ingens fuit armentorum pestis, simul erucæ adeò multiplicatæ sunt, ut omnia sata eroderent. Eo tempore *Burmienses* à *Comensibus* defecerunt. Quare à Decurionibus proscripti sunt, & omni commeatu eis interdictum est. Ab hinc anno secundo, *Conradus Rusca*, qui à *Vitanis* pulsus fuerat, repugnantibus *Comensibus* Civitatem ingressus est, ac tùm primùm *Vitanos* à Reipublicæ administratione dejecit. Paulò post vetera artificum Collegia cum Populi Capitaneatu à *Vitanis* sublata, in gratiam *Rusconorum* renovata sunt, statutumquè est, ut soli *Rusconi* civitati præficerentur: ac tùm *Vitani* ipsi quæque officia deponere coacti sunt. Tum verò *Matthæus* Vicecomes ad domandos rebelles conversus est, & cum *Azone Estensi Ferrariæ* Domino affinitatem junxit, ejus sorore *Galeatio* filio in matrimonium data. Hæ nuptiæ parùm grata *Matthæi* cognatis, & amicis fuerunt, quæ ideò non modicum ei discriminis, & invidiæ conflavere. *Petrus* enim Vicecomes, *Matthæi* propinquus, & *Conradi Ruscæ* socer, conjurationem, & insidias in *Matthæum* molitus est: & cum ad Alpes proficisceretur, ut hoc negotium procuraret, detecto consilio, medio itinere à *Matthæo* comprehensus est, & custodiæ traditus. Tunc *Conradus Rusca* soceri captivitate permotus, cum opibus, & factione apud *Comenses* plurimùm posset, conspirationi contrà *Matthæum*, inclinatis ad se æmulorum studiis, animum intendit, labente anno Domini secundo suprà millesimum, & trecentesimum. Igitur conjuratis è *Longobardia* Civitatibus, simul junctis, duce *Alberto Scoto Placentiæ* Principe, *Galeatius* Vicecomes, quem Pater in hostes profectus *Mediolano* præfecerat, *Petrum* Vicecomitem arctioribus vinculis, & duriori carceri inclusit. Quod ubi *Conradus* rescivit, simul accedentibus lacrymis, & obtestationibus socrus *Archiochiæ*, collecta statim *Comensi* juventute, cohortem instruxit, &, ad inferendum Vicecomiti bellum, ex urbe discessit, ac mira celeritate, hostibus insciis, *Melsium*, *Laudensis* agri 55
vicum, ubi *Matthæus* militum stationem habe-

bat, pervenit. *Matthæus*, ut rebelles omnium animos, & se ad dimicandum, hostibus imparem vidit, deposito dominatu, & quasi in manibus *Alberto Scoto* tradito, *Placentiæ* necessarium elegit exilium. Nam, ut *Albertus* pacis author fieret, communi omnium consensu convenerat. Reversus *Mediolanum Albertus*, dominium urbis occupare tentavit: sed *Conradus Rusca*, ne id efficeret minis & viribus palàm obstitit. Statim *Turriani* Principes, qui exules erant, *Aquileja Mediolanum* reversi in pristinum statum restituti sunt. Tunc *Vitani Turriano* veteri amico apprimè confisi, ac proinde in spem erecti, principem locum iterùm in civitate obtinendi, cum *Rusconis* confixerunt; sed *Rusconi* superiores prælio fuerè, *Vitanis* ipsis iterùm profligatis. Rebus igitur arbitrio *Rusconorum* in civitate constitutis, inter eos haud quaquàm diutina pax fuit. *Leo* namquè *Rambertengus* Ordinis Minorum frater, *Comensis* Episcopus, anteà *Rusconorum* amicissimus juncto *Joanne Lucino* ejusdem partis, à *Conrado Rusca* dissentiens, communem factionem divisit in partes, ut inde tertia factio sub nomine partis *Rambertengorum* orta fuerit. Ergò certamine utrinquè commisso *Conradus* fusus est, ac lapide ictus interiit. Mox in Basilica fratrum Humiliatorum apud Arundinetum, vulgò *Rondenarium*, monumento traditus est, ejusdem anni Nonis Octobris; in qua posteri sepulchrum longo tempore habuerunt & hodiè quoquè spectatur. Quare *Busta Lavizarius*, à *Conrado* ejectus, in patriam reversus est. Haud ità multò post regnantibus *Turrianis*, *Vitani* non vi, aut armis, sed civium ferè omnium tacito consensu, in urbe principatum adepti sunt. Tunc *Rusconorum* turres, & munitiones, ut anteà, dirui jusserunt. Quidam Coloniolæ, & portæ Sallæ pontes destructi sunt, & Arx, cui *Rochetæ* nomen fuit, eversa. Privilegia *Rusconorum* ex Statutorum volumine sublata, *Vitanis* jubentibus, ac omnia ad factionis suæ tutelam, & commodum procurantibus. Sed & *Leo* Antistes, ac *Joannes Lucinus*, & *Franchinus Rusca*, *Petri* fi-
56 lius, *Lutherii* filii *Rusconorum* proceres ex urbe pulsi sunt. *Joannes Lucinus Perusium* concessit, & ibi Præturam gessit: *Tignaca à Paravesino* Communis *Comensis* præturam inivit. Inter hæc *Turriani* veteris offensæ haud quaquàm obliti, omnes Patricios ejecerunt. Ea de re *Matthæus* Vicecomes gravem *Alberto* querimoniam attulit, & inprimis, *Turrianos* hostes domum revectos, præter conventionem, Imperio potiri dolenter objecit. Quare *Placentia* discedens ad amicos concessit, & justi ferè numeri exercitum contraxit; mox *Comensem* agrum *Luganum* usque excursione vexavit, ibiquè *Franchino Ruscæ* junctus, Vicum ipsum, quem *Vitani* tuebantur, expugnavit. Hostes partim interfecti, aut lacu obruti; partim capti sunt. Exinde *Matthæus*, sociis *Franchino Rusca*, *Leone* Antistite, & *Joanne Lucino*, in Vici suburbium, & mox sub ipsa Urbis mœnia devenit, militibus ad pugnam instructis. Tunc hostes in urbe destinebantur, nec ad certamen exire audebant. Cœterùm *Matthæus* conviciis eos, ut egrederentur, irritavit, qui statim cum hoste pugnam commiserunt in prato Communi, haud procul à muro Transversæ, juxtà pontem parvum, in qua *Matthæus à Comensibus* profligatus est, ut in quodam Diario *Thomæ Luati* Civis *Comensis* eorum temporum Medici, & Mathematici scriptum reperi. Quanquàm Scriptores *Mediolanenses* tradant, *Comenses* minimè egredi ausos, sed *Matthæum*, cum nihil hostem evocando profecissent, in agrum *Mediolanensem* reversum fuisse. *Martinus Turrianus* junior, *Como* clandestinè discedens, *Mediolanum* petiit. At verò *Matthæus*, quòd *Turrianorum* Dominium sub *Musca* Principe *Mediolani* firmatum esset, nulla re memorabili gesta, *Veronam* se contulit. *Vitanis Comi* regnantibus, Arx *Cosii* nobilium Vicedominorum in *Volturena*, *Comensium* armis solo æquata est. Deinde *Comenses*, Ducibus *Tignaca* Prætore, & *Advocato* à *Matio Clavennæ* Arcem obsederunt: sed cum enixè ab incolis propugnaretur, relictis belli instrumentis, obsidionem solverunt. Eo tempore *Gabinus Lavizarius Comensis Bergomatium* Capitaneus creatus est. *Paganinus Musca* filius, & *Franceschinus Guidonus*, filius *Turriani*, Communis *Comensis* Prætores designati 57
sunt, qui cum Magistratum iniissent, è Codice statutorum *Comensium* capita quædam à *Rusconis* contrà honorem (ut ajebant) *Turrianorum* inserta sustulerunt. Eodem anno, qui fuit quintus suprà millesimum, & trecentesimum, *Delpha Oldradus Genuæ* mortem obiit, terræmotu urbs ipsa nutavit duodecimo Cal. Novembris. Deinde *Clavennates*, receptis librarum sex millibus, arcem *Vitanorum* parti ab eis anteà obsessam dedidere, *Romerio Lavizario*, *Turcono à Fontanella*, & *Isacho a S. Benedicto* factionis Legatis, eam opem navantibus. *Busta Lavizarius* relicto *Gabriele* filio decessit. Ejus corpus insigni funere elatum est, & apud ædem *Divi Francisci* sepultum. Anno sequenti adversus *Bilitionenses* bellum decretum est, ejus expeditionis *Jacobo à Carcano*, *Comensis* populi Capitaneo, Duce delecto. Namquè *Rusconi Bilitionam* adhuc obtinebant. Tum verò de revocandis *Rusconæ* partis exulibus apud *Vitanos* verba facta sunt. Haud ità multò post *Franchinus*, & *Zaninus*, cognomento *Ravicia*, *Ruscæ Petri* filii, *Lutherii* filii arcem *Bilitionæ* super saxo sitam Communi *Comensi*, pretio librarum quatuor millium vendiderunt. Per idem tempus *Otho è Vacanis*, *Comensis* Eques, & Jurisconsultus, Populi *Mediolani* Capitaneatum gessit. Eo quoquè tempore *Musca Turrianus Mediolani* Princeps defunctus est. Postquè *Guido Turrianus* Reipublicæ *Mediolanensis* gubernacula suscepit, quo regnante Vicecomites adhuc exulabant. Tunc Imperator *Albertus* interfectus est, cui successit *Henricus*, ejus nominis septimus, annis Domini labentibus octo suprà mille & tercentos. Biennio post *Henricus Italiam* ingressus est, ac tum *Mediolani à Castono Turriano* ejus Civitatis Archiepiscopo, ferrea Corona de more insignitus. Hoc tempore consulto Decurionum usuræ apud *Comenses* omnino sublatæ sunt. Imperator *Matthæum* Vicecomitem in patriam revocavit, & cum *Turrianis* in gratiam redire fecit, & fœdera inter eos composuit. Sed mox inita in Cæsarem conjuratione, quòd nonnullis Vicecomitum, & *Turrianorum* authoribus gravia tributa *Mediolanensibus* indixerat, tumultus *Mediolani* excitatus est. *Germani* viatores in urbe grassati sunt, domus direptæ, & cædibus viæ
repletæ. At *Matthæus* Vicecomes nihilominus 58
Henrici benevolentiam servavit, ac tùm demùm *Turrianis*, ut Imperatoris hostibus, exilio damnatis, & eorum domibus expilatis, & partim incensis, *Mediolani* principem locum obtinuit. Tumultuantibus eo modo *Mediolanensibus*, exules *Rusconi Comum* revertentes *Vitanos* armis expulerunt. *Francischinus Turrianus* Prætor *Montorphanum* confugerat, & arcem præsidio munitam tenebat. Sed, cum omnia hostes occupassent, desperatis rebus arcem ipsam *Leoni* Antistiti, *Petro Ruscæ*, & *Rizardo à Pirovano* Civitatis *Comensis* Capitaneo Generali tradidit. Eo tempore *Branchinus Brusamantica* Imperialis Vicarius *Como* præfectus

fectus est. At *Bellolus ab Interligna*, & *Principallus ex Advocatis* præturam partis *Rusconorum* inierunt. Statimque Decuriones *Malexardos* omnes è tota jurisdictione *Comensi* pellendos decreverunt. Anno verò Domini millesimo trecentesimo tertiodecimo, *Henricus*, qui multas *Guelpho* nomini clades intulerat, dum in *Robertum Apuliæ* Regem ejus factionis signiferum, bellum moliretur, non procul *Florentia* defunctus est. Inde *Turriani* amissum Dominium repetentes à *Matthæo* Vicecomite ubique profligati sunt. Eo tempore *Bergomates Bertazolum Rambertengum* Civem *Comensem* honorifica verborum præfatione, uti magnæ nobilitatis, & potentiæ virum, Prætorem delegerunt. Post *Henricum Ludovicus Bavarus* Imperiales titulos usurpavit, qui & *Matthæum* Vicecomitem in dominio confirmavit. Per idem tempus à *Comensibus* statutum est, ut Prætor Communis non nisi partis Imperialis, & *Ruscon*æ factionis amicus creetur. Deinde *Franchinus Rusca*, Capitaneus, & Generalis Dominus communis, & populi *Comensis* appellatus est. At, *Matthæo* Vicecomite defuncto, *Galeatius* filius *Mediolani* principatum obtinuit, anno Domini millesimo trecentesimo vigesimo secundo. Haud ità multò post tractatam de se proditionem sentiens, quòd, & nobilibus, & in primis *Lodrisio* Vicecomiti ejus patrueli gravis ipsius videretur dominatus, tum *Romani* Pontificis injussu, qui proinde jam anteà *Mediolanensibus* sacris interdixerat, rerum potiretur, Patria cessit. Tunc *Gallici* generis *Joannes à Turre*, qui se ideò cum *Turrianis* cognationem
59 habere dicebat, *Mediolani* Prætor constitutus est. In ea rerum mutatione, *Moguntia à Guelphis* in gratiam *Turrianorum* aliter, quàm ut *Lodrisius*, & alii Patricii *Mediolanenses* intenderant, occupata est. Quare *Moguntia*, ope quoquè *Franchini Ruscæ*, à patriciis capta est, & direpta. Sed *Lodrisius*, & Patricii, cum præter sententiam omnia cedere, & rem *Mediolanensem* in *Turrianorum* potestatem recasuram viderent, *Galeatium* revocarunt, qui statim pulso *Joanne* Prætore, in domum, & fortunas suas restitutus est. Eo tempore exules *Vitani* cum aliis ejusdem factionis, *Raimundum Cardanum* Ecclesiastici ductorem exercitus sequebantur. Is enim à *Joanne* XXII. Pontifice Maximo in *Galliis* agente, in *Italiam* contrà Vicecomites missus fuerat. Anno vero Domini millesimo trecentesimo vigesimo septimo, *Ludovicus Bavarus* Imperator in *Italiam Como* devenit, quò *Galeatius*, ac *Lodrisius*, & *Marcus* Vicecomites, ejus salutandi gratia, profecti sunt, ac tùm *Franchini Ruscæ* opera ad Cæsarem introducti. Anno proximo *Galeatius* defunctus est, post quem *Azo* filius à *Ludovico* Imperialis *Mediolani* Vicarius creatus est. Per ea tempora *Franchinus Rusca* cum *Joanne Superantio Venetiarum* Duce commercium, mercaturæ gratia, nomine Populi *Comensis*, inivit. Tunc etiam omnibus Civibus *Comensibus*, quicunquè vagabantur, jus postliminii restituit. Triennio post *Joannes Boemiæ* Rex *Italiam* ingressus, nonnullas Civitates occupavit, ac tum *Azonem* Vicecomitem, Regium *Mediolani* Vicarium constituit, pariter & *Franchinum Ruscam* Regio nomine *Como* præfecit. Regis titulus hic erat, *Joannes Boemiæ*, & *Poloniæ* Rex, *Luzeburgensis* Comes, ac *Brixiæ*, & *Comi* Dominus. Paulò post *Joannes* Rex pecuniam à *Franchino* tributi nomine recepit. Sed & *Franchinus* cum Populis *Alpinis*, *Vallem Blegnii* incolentibus societatem, & fœdus composuit. Per idem tempus *Veronæ* Dominium obtinebat *Canis Scaliger*. Hunc affinitate

A sibi jungere *Franchinus*, ditionis suæ præsidio cogitavit, ergò puellam quandam *Verardini Longaroli* filiam, *Scaligero* in primis cari, & ejus factionis studiosissimi desponsavit. Die verò desponsationis *Veronam* cum nobilium Comitatu profectus est. Inter cœteros fuit *Gaspar Grassus*, *Joannis* 60
frater, qui tunc temporis *Canturium* obtinebat. *Gaspar* cum alios, & cultu, & incessus gravitate anteiret, *Scaligero* non parvam de se admirationem attulit, interrogavitquè *Franchinum* de *Gaspare Scaliger*, quinam esset? cui *Franchinus* respondit, eum *Gasparem Grassum* appellari, *Joannis* fratrem, qui oppido quidam satis opulento
B quinquè millibus à *Como* imperaret. Hoc audito, *Scaliger Franchino* suadet, ut oppidum *Grassis* eripiat, quippe quod non parum discriminis in tanta vicinitate *Rusconis* ipsis afferre posset. Ad hæc *Franchinus* inquit, eam inter ipsum, & *Grassos* intercedere amicitiam, quàm violare nefas foret. Quòd si *Grassos* ab oppido exturbare tentaverit, haud dubium esse, *Grassis* ipsis ab *Azone* Vicecomite statim, & antequàm à se occupentur, ventura auxilia; sed nec Vicecomitem ipsum hoc unquàm passurum, ut scilicet *Grassi* ditione spolientur, aut vis à quopiam illis inferatur. Itaquè *Franchinus* à *Scaligero*, ut id perpe-
C traret, minimè persuasus, peractis sponsalibus *Comum* rediit. At *Scaliger* ægrè ferens *Franchinum* ea nequaquàm curare, haud ità multò post *Raviciam* ejus fratrem iisdem verbis aggressus est, & id ad ipsorum *Rusconorum* salutem proculdubio spectare frequenter ingerens, subdidit: *Quid si Grassi Como inhient? Illudquè quam primùm occupare cogitent?* Quo verbo tactus *Ravicia*, *Verona* discedens *Franchino* fratri *Canis* consilium repetiit, &, ut negotium conficere procuraret, persuasit. Quare parato convivio *Grassi* ad epulas à *Rusconis* invitantur. Venit *Joannes Comum*, & quia tantus apparatus suspicione non careret, fa-
D mulis, ne fræna, & ephippia equis demerent, imperavit. Convivæ accubituri erant, cum quidam secreto *Joanni* renunciat, caveret insidias, quandoquidem *Rusconorum* fraude, ut occideretur, aut caperetur futurum foret. Statim *Joannes* exsurgens, se mox reversurum dicit, & aulam egressus, equum conscendit: *Canturiumquè* revertitur, ejus rei fratrem certiorem reddens. Exinde indignati *Grassi*, nihil, nisi de vindicta, agitabant. Interjectis verò diebus (nam iram interim de industria dissimulaverant) mille & quingentos pedites, & equites circiter ducentos clandestinè contraxerunt, initoque de prodenda Ur- 61
E be consilio cum *Pagano Advocato*, non mediocris apud *Comenses* potentiæ Viro, *Joannes Grassus* cum militibus *Comum* contendit, equitatumquè præmittit. At *Paganus Advocatus* die constituta, ut urbem proderet, claves portæ Turris ab *Ravicia*, velut amicus acceperat, eo prætextu, quòd in *Pagum* quendam primo mane profecturus esset. Reserata verò porta substitit. Nec mora *Joannes Grassus* cum equitatu Urbem ingreditur. Nondum verò advenerant pedites, & his signum erat datum, ne Templum *Divi Fidelis*, ubi vas quoddam vinarium oblongum porrectum erat, pertransirent, donec conjurati omnes
F convenissent. Cæterùm equites ipsi districtis gladiis, *Vivat Azo Comi Dominus*, exclamare cœperunt, ac tùm Vexilla cum *Grassorum* insignibus protulerunt. Fortè *Ravicia* in ipso *Divi Fidelis* templo rei Divinæ intererat, qui statim audito clamore, ædem egressus est, & Arcem versus, quæ Turris rotundæ nuncupatur, iter arripuit. Sed ab hostibus, antequàm Arcem ingreditur, circumventus est, & dum caput à

B: *Jovius.*

gladiis defendere nititur, ei manus amputatur,
& caput vulneratur, eoque modo saucius quinta
die defunctus est. Tum verò cum pedites Civi-
tatem nondùm ingressi essent, Lanii, quos vul
gò *Becchariòs* dicimus, eo tempore proximam
Quadriorum regionem incolentes, visis *Grassorum*
insignibus indignati sunt, & illico correptis ar-
mis, & objectis roboribus, super quibus carnes
conficiunt, hostibus fortiter obstiterunt: mox
aliis insequentibus *Joannem*, & *Paganum* ab urbe
expulerunt, & de inimicis quatuor, & triginta
ceperunt. Inde Laniis in hodiernum diem ser-
vatus est honos, ut omnes alios artifices solenni
die *Divi Abundii* pallio antecedant. Intereà pe-
dites mœnibus appropinquaverant, qui statim,
ea re intellecta, refugerunt. *Franchinus* captivos
omnes suspendi, & altiùs cœteris *Stephanolum*
quendam *Grassum Comensem* cum *Pagano*, &
Grassis proditionis internuntium, & ejus domum
solo æquari jussit. Cædes autem tot Civium non
parùm odii in *Rusconum* suscitavit. Namquè
haud ità multò post *Paganus*, & *Gaspar* alia inita
conjuratione, cujus particeps in primis erat *Cu-
retus Rambertengus* sororis *Franchini* filius, colle-
62 ctis militibus *Comum* profecti sunt. At *Franchi-
nus Rusca* talia præcavens milites *Germanos* con-
duxerat, quos protinus urbe eductos hostibus ob-
jecit. Illi verò visis *Germanis* terga dare cœpe-
runt. *Curetus* accepto letali vulnere, equo pro-
lapsus, & in urbem perductus, paulò post inte-
riit. Reliqui urgente *Franchino* dilapsi sunt, præ-
sertim cum populares quidam proditionis consor-
tes inferendo conjuratis auxilio refrixissent. *Fran-
chinus* igitur bis profligatis, & victis hostibus,
ceu nihil sibi ampliùs metuendum foret, amicis
& partium suarum studiosis cuncta pro libidine
concessit. Sunt, qui ex relatu Majorum dicant,
Gentem *Advocatam* tunc *Como* ejectam, quæ pas-
sim agrum *Mediolanensem*, ac regionem *Pedemon-
tanam*, & *Brixiam* incoluerit. Neque non *Al-
bericos*, & qui ab *Olzate*, & à *Meda* nuncupan-
tur, *Pusclaverim*, & in *Vallem Camonicam* com-
migrasse. Sunt etiam, qui à progenitoribus ac-
ceperint *Pazos*, & *Gambacurtas*, quorum alteri
Florentiæ, alteri *Pisis* clari habentur, ex eo tem-
pore originem *Como* ducere; sed ea de re, quan-
quam hæ familiæ *Comi* floruerunt, nihil certi
compertum habeo. *Franchinus* ex superiore in
amicos indulgentia, popularibus contemptui, &
ludibrio esse cœpit, paucique tùm in urbe, &
agro illius imperata faciebant. Anno verò tertio
à morte *Raviciæ*, qui fuit trigesimus quintus su-
prà millesimum, & trecentesimum, *Benedictus
ab Asinago* ordinis Prædicatorum frater, Episco-
pus *Comensis* post *Leonem Rambertengum* à *Joanne*
XXII. Pontifice Maximo designatus, cum à
Franchino Rusca Urbe excluderetur, jam annis
septem in armis erat. Siquidem *Franchinus Va-
lerianum* fratrem majoris Ecclesiæ Archidiaco-
num à Canonicis in Episcopum eligi procurave-
rat: sed Pontifex ejus electionis author fieri no-
luerat, quòd *Franchinus Ludovici Bavari* partes
tueretur, quas jam de schismate, & hæresi Pon-
tifex ipse damnaverat. Sed & *Benedictus* apud
Cremonam agens, *Rusconis* fratribus authoritate
Apostolica diras injecit, & sacris interdixit, ut
assechis, & fautoribus *Ludovici Bavari* falsi Impe-
ratoris, & *Nicolai Corbarii* adulterini Pontificis.
Tum quoque *Comensibus* in gratiam *Benedicti* à
Pontifice Maximo sacris interdictum fuerat. Er-
63 gò *Comenses*, tædio execrationum, *Benedicto* ad-
hærere cœperunt. Jamquè *Benedictus Vitanorum*
opibus, & subsidio fultus universum *Comensem*
agrum in fidem acceperat: mox ad urbem cum

A exercitu accedens, *Franchinum* non mediocriter
exterruit. *Rusconi* Urbe egredi, & acie certare
non audebant. Jam & *Grassi* Episcopo juncti o-
mnes vires adversus *Franchinum* exponebant. Is
autem, cum præsens bellum neque suis, neque
alienis armis propulsare posset, deditionem Urbis
Azoni Vicecomiti pepigit. Sed quia Vicecomi-
tes tunc discordes erant, & in amicitia *Scaligero-
rum* multùm spei reponeret, deditionem protra-
hebat. Jamquè *Veronæ* parati, & instructi mili-
tes erant, ut laboranti *Franchino* subvenirent. Id
postquam *Azo* rescivit, in ripis *Abduæ* præsidia
disposuit, ut fluminis transitum *Veronensibus* co-
B piis interciperet. Inter hæc *Benedictus*, terra,
lacu Urbem obsidebat, ità ut auxiliaribus aditus
non pateret. Quocircà *Franchinus* necessitate
compulsus, &, ne turpiter à populo ejiceretur,
se suaquè *Azoni* Vicecomiti tradere in publica
concione pollicitus est. Statim *Azo* Civitatem
Comensem, misso exercitu, communi omnium
consensu, in ditionem recepit, nec Capitaneus,
ut anteà *Matthæus* ejus avus, constitutus est, qui
temporalis quidam, & imaginarius erat domina-
tus; sed verus, & perpetuus Dominus, qui me-
rum, & mixtum haberet imperium, ac gladii
potestatem, universa communis, & Populi in
C eum authoritate translata, cujus deditionis, per
quam libertatem jam inde à *Romanis* præstitam
Comenses Civili dissensione defessi penitus amise-
runt, non indignam cognitu formulam ad ver-
bum subjeci, quæ talis est. *Cum exactis tempori-
bus Cumana Civitas Rectoris defectu sit passa rui-
nam, & Civili bello lacerata in partes se sciderit
plurimas, & indivisibile quodammodo corpus disper-
serit, ne plaga antiqui vulneris pullulet, sed ipsi ad-
hibeatur medela justitiæ, sub excelso brachio guber-
nari satiùs elegit, sub quo universorum pertinacia
conquiescat, eligantquè Cives sub pacis authore pacem
observare perpetuam, ut idem sit ejus conservator, &
D auctor, provida deliberatione, hac lege perpetuò Deo
propitio, valitura, sanxerunt, statuerunt, & de-
creverunt, quod Magnificus, & Excelsus Dominus* 64
*Azo Vicecomes Civitatum Cumarum, Mediolani,
Pergami, Cremonæ, Vercellarum, &c. Dominus
generalis sit, & esse intelligatur perpetuò generalis
Dominus Civitatis, & Episcopatus Cumarum: Ità
quòd idem D. Azo per se, vel cui commiserit, vel
commisit in dicta Civitate, & Episcopatu habeat,
& uti possit, merum, & mixtum imperium, gladii
potestatem, & jurisdictionem quamlibet, quam, &
quod Commune Cumarum habet de consuetudine, vel
de jure. Insuper liberum, & generale arbitrium,
E & Bailiam faciendi per se, vel alios, ut prædici-
tur, ultrà, contrà, citrà, vel præter formam sta-
tutorum dictæ Civitatis, imponendi pœnas, & ban-
na, leges condendi, pecunias dicti Communis expen-
dendi, statuta, reformationes, & privilegia facien-
di. Bona dicti Communis alienandi, taleas, fodra
imponendi, omniaquè faciendi, quæ ipsum Commu-
ne, & populus potest qualibet ratione, vel causa.
Ità quòd, quicquid ipse Dominus per literas, vel
alio modo jusserit, vel statuerit, sit & intelligatur
esse lex, & pro lege perpetuò ab eis debeat observari.
Insuper in ipsum Dominum potestatem omnem, quàm
habet dictum Commune, & populus transtulerunt.
F Cassa ex nunc, & irrita decernentes omnia statuta,
consuetudines, vel decreta omnia, quæ in contrarium
viderentur quomodolibet esse facta; prohibentes, ut
contrà hæc, aliqua de cætero fieri possint. Decer-
nentes ex nunc ipsa, & ipsorum quælibet esse nulla,
& debere de libris quibuslibet aboleri. Tunc vetera Co-
mensium* statuta antiquata sunt, & *Azonis* nutu Civi-
tatis Domini nova condita, pridiè nonas Septem-
bris, anno suprascripto editione facta. *Franchinus*
au-

autem inter cætera per fœdus obtinuit, ut conjurationis authores in urbem minimè admitterentur; sed perpetuo exilio damnarentur. *Bilitionam* quoque, ubi degerat, recepit, quam anteà Communi *Comensi* regnantibus *Vitanis* vendiderat. Cum ab Urbe discederet *Scaligeri Canis* consilium cum lacrymis execratus est, qua pessima sententia, Principatu amisso, dum aliis excidium moliretur, in servitutem de-
65 ciderat. Paulò antè *Thebaldus* è Capitaneis *Sondrium*, natale solum, mœnibus cinxit vicinorum sumptibus, quibus ille metuendus præ opibus erat. Sed mox conflata illi invidia ab omnibus conterraneis, *Franchinus* eò cum exercitu profectus est, ut novum opus dirueretur, quod ut fieret deinde à Principe *Mediolani* decretum est, cujus munitionis vestigia in hodiernum diem visuntur. Recepto *Como* Vicecomes *Benedictum Episcopum*, & *Vitanos* extorres introduxit, ac tùm civium dissidia sustulit, & omnes reconciliavit, qui tùm demùm, depositis odiis, & remissis injuriis, pacem, & concordiam colere cœperunt. Remanserunt tamen in Civitate factionum nomina, *Rusconorum* scilicet, & *Vitanorum*, & de qua quæque familia foret, præscriptum erat, qui publica negotia (ut antè dictum est) æquè obibant. Sed & nomen tertiæ factionis *Rambertengæ* tunc vigebat. Deinde *Azo* Civitatellam in urbis angulo munivit, annexa Turris rotundæ Arcæ: Portæ Turris situm mutari, & obturatam S. Laurentii portam perviam fieri jussit. Sub *Azone* è qualibet trium factionum viri quinquaginta delecti sunt, qui de singulis urnis sorte educti in omnibus causis, coràm quocunquè Magistratu ventilatis, sine provocatione judicarent, & hi erant tres *Boni Viri* nuncupati. Post annos quatuor *Azo* decessit, cui *Joannes Mediolanensis* Archiepiscopus, & *Luchinus* Patrui successerunt, in eosdem à *Comensibus* Civitatis Dominio confirmato. *Joanni* verò, & *Luchino* successerunt *Matthæus*, *Bernabos*, & *Galeatius* eorum ex fratre *Stephano* nepotes, quos Imperator *Carolus*, qui post *Ludovicum* ad Imperialem dignitatem evectus est, & *Mediolani* ferrea corona de more insignitus, Imperiales Vicarios in *Longobardia* constituit, anno Domini millesimo trecentesimo quinquagesimo quinto. *Bernabos*, & *Galeatius* Præturam *Mediolanensem Lutherio Ruscæ*, suprascripti *Franchini* filio equestri dignitate insigni, decreverunt. Per annum verò septuagesimum quintum suprà millesimum, & trecentesimum census *Comi* habitus est, descriptaquè sunt capita patrum familias duo millia quadraginta octo. Per ea tempora Arx capitis Lacus *Comensium* impensis condita est:
66 Arcem verò *Bellasii Galeatius* Vicecomes dirui jussit. Decimo post anno mortuis jam pridem *Matthæo*, & *Galeatio*, *Joannes Galeatius* Comes virtutum, *Galeatii* filius *Bernabovem* patruum sustulit, solusquè domesticum Dominium occupavit. Exacto decennio *Vencislaus*, qui post *Carolum* Imperator designatus est *Joannem Galeatium* Ducem *Mediolani* creavit, adjectis *Como*, & aliis *Longobardiæ* urbibus, quarum ditione potiebatur. Et hæc Imperio *Romano* jure feudi accepta referri ab eo, & posteris ejus censuit. Eodem anno *Franchinus Rusca*, antedicti *Lutherii* filius, Eques auratus, & *Baldessar Rusca* majoris Ecclesiæ *Comensis* Canonicus, novi Ducis in *Siciliam* Oratores missi sunt. Anno insequenti, qui fuit nonagesimus sextus suprà millesimum & trecentesimum, Templum maximum Civitatis *Comensis*, quæ major Ecclesia nuncupatur, vetustate confectum à Populo *Comensi* renovari, & in meliorem formam redigi cœptum. Quo tempore *Joannes Galeatius*

A Dux *Comum* deveniens, cum Templum ipsum orandi gratia ingressus esset, viso ædificii apparatu nummos aureos centum ipsius operis fabricæ largitus est. Dux iste *Franchinum Ruscam* decreto stipendio centum equitibus præfecit, ejusque opera in bello usus est. Fuit autem *Joannes Galeatius* adeò pugnax, ut arma ferè nunquam dimiserit, quò factum est, ut hostes sæpiùs represserit, & Imperium protulerit, non sine magno subditorum dispendio. Nam eo tempore præter tributa, etiam sacris ædibus indicta, *Comenses* ipsi Duci milites privatis impensis per singulas Parochias præstare cogebantur.

B Anno Domini millesimo trecentesimo nonagesimo nono *Dealbatorum* peregrinatio misericordiam exclamantium per *Italiam* fervere cœpit, qui modus supplicandi in *Hispania* initium habuisse fertur, solitario quodam à Deo se monitum prædicante, ut omnis ætatis mortales, sexus utriusquè, linteis induti novendiale Sacrum facerent, tùm longo agmine procedentes pacem, & misericordiam sublata voce implorarent, & ut singulis diebus tres rusticanas Basilicas salutarent, ut inde placatus Deus futura mala ab hominibus averteret. *Luchinus à Brosano Comensis* Episcopus, ei religioni animum adjiciens, hujusmodi
C supplicationes facere constituit, quarum hic erat 67
modus. Populus antè lucem in majore Ecclesia conveniebat. Tam mares, quàm fœminæ candidis induti erant linteis, cæterùm fœminæ lanea cruce rubra sudario, quo faciem operiebant, insuta à maribus distinguebantur. Peractis Missis Populus recedebat cum Sacerdotibus præmisso Crucifixi vexillo, tum Crucibus insequentibus universi tam literas docti, quàm Idiotæ hymnum concinnebant; *Stabat Mater dolorosa*, *& reliqua*. In biviis genu flexo misericordiam exclamabant. Deinde inclinati terræ osculum dabant. Populos alios, ad quos divertebant, ut easdem supplica-
D tiones facerent, commonebant. In ultima verò rurali Ecclesia Missæ iterùm fiebant. Deinde eundem hymnum repetentes domum redibant. Urbem ingressi Templum, in quò primò convenerant, iterùm salutabant. Sed & in ipsis Missis cum Eucharistia elevabatur, & assumebatur, misericordiam exclamabant. Quæ Missæ erant hæ. Introïtus, *Salus populi ego sum.* Oratio *Ineffabilem misericordiam tuam Domine nobis ostende.* Epistola, *In diebus illis oravit Hester ad Dominum dicens.* Evangelium, *In illo tempore dixit Jesus parabolam hanc, quoniam oportet semper orare.* Secreta, *Purificet nos munus præsentis oblationis.* Post
E communionem, *Præsta quæsumus Domine*, *ut terrenis affectibus expiati*; Et his Missis titulus est, *Pro peccatis.* *Luchinus* igitur *Comensis* Antistes, V. Kal. Septembris anni suprascripti, cum toto Clero, & populo *Comensi* linteis induto, Sacella visitavit, *S. Brigidæ* apud *Morsentiam*, *S. Clementis* sub *Arebio*, & *Pausæ* Sanctorum apud *Grandate*, ubi & Missæ celebratæ sunt, & sacra concio habita est. Postero die *S. Martini*, item *S. Andreæ*, apud *Arebium*, & *S. Michaëlis* apud *Lucinum*. Die sequenti eodem modo salutatæ sunt Ecclesiæ *S. Petri* apud *Cardanum*, *S. Mariæ* apud *Lurate*, & *S. Trinitatis* apud *Quadrium*.
F Postero die omnes in prato communi convenere. Deinde in templo Divi *Abondii* res divina peracta, & sacra oratio publicè habita est. Kal. Septembris, & successivis quinquè diebus infrascriptæ salutatæ sunt Ecclesiæ, singulo die tres, ordine subsequenti. Sancti *Zenonis* extrà urbem, S. *Clementis* in *Classio*, & S. *Thomæ* ad *Pontegranam*; S. *Crucis* apud *Buscaliam*, S. *Agathæ* extrà 68
Urbem, & S. *Martini* apud *Zezium*; S. *Michaë*-

lis apud *Lompinum*, S. *Bartholomæi* ad Piſcinam, & S. *Jacobi* apud *Quarſinum*: Sancti *Antonii* apud *Albate*, S *Petri* apud *Trecallum*, & S. *Georgii* ibidem, Sancti *Martini* in Silvis, S. *Caſſiani* apud *Bregiam*, & S. *Georgii* apud *Lucinum*: Sancti *Joannis* in *Pedemonte*, S. *Marthæ*, & S. *Andreæ* extrà Urbem. Septimo Idus Septembris omnes eodem ritu, & loco convenerunt, ubi, & Miſſæ celebratæ ſunt, & de pulpito declamatum. Aſtante ipſo Antiſtite, & populum, qui ſuprà decem millia hominum fuiſſe perhibentur, cohortante, ut antedictum hymnum ſæpiùs repeterent, addita quadraginta dierum expiatione. Anno ſequenti peſtilentia adeò debacchata eſt, ut ad tredecim hominum millia abſumpſerit, ut nulla ferè domus ejus cladis expers fuerit. Annus ille inſignis ea de re factus eſt, ut hodiè quoquè quadringenteſimi peſtilentia, quaſi lues atrox, vulgò nominetur. Eodem anno *Venceſlaus* Imperator, *Germanorum* procerum conſenſu, Imperiali dignitate privatus eſt. Deinde *Robertus* in ejus locum conſtitutus. Bienniò poſt *Joannes Galeatius* Dux defunctus eſt, tertio nonas Septembris, magno totius Imperii detrimento, & incredibili civitatum jactura. Nam cum filii ejus *Joannes Maria*, & *Philippus* propter ætatem puerilem ſtatim contempti eſſent, incepta bella jam proximis victoriis interrupta ſunt; & domeſticus hoſtis, & peregrinus adverſus pueros Vicecomites inſurrexit. Populi autem civili bello inter ſe ſuſcitato, & diverſis partium ſtudiis, cædibus, populationibus, & incendiis ſe ſe miſerrimè confecerunt. *Bilitiona* ab *Alberto*, è *Germanis* Principibus, *à Sacco* nuncupatis, occupata eſt. *Mediolanenſes* tumultuari cœperunt. Tum verò aliæ civitates à ſuis Optimatibus tyrannidi inhiantibus in privatam poteſtatem redactæ ſunt. Eò tempore *Franchinus Ruſca*, Ducali nomine, *Piſarum* præfectura fungebatur, qui ſtatim, morte Principis intellecta, inde deſcendens *Parmam* profectus eſt, cujus Urbis Præturam *Otho Ruſca* ejus patruelis obtinebat, quo cum de rerum præſentium ſtatu colloquium habuit. Mox à *Rubeis Parmenſium* potentiſſimis perſuaſus eſt, ut in pa-
69 triam feſtinaret, & ejus Dominium capeſſeret, quando de Vicecomitum Imperio actum foret, cum civitates rebellarent, & in primis *Mediolanenſes*, qui tùm maximè inter ſe diffidebant. Intereà ſicarii quidam, & id genus facinoroſi homines exilio multati, qui apud *Roverium* ſuprà *Bilitionam Curienſis* agri vicum agebant, audita rerum perturbatione per *Comenſem* agrum populabandi deſcenderunt. Et quia *Ruſconæ* factionis erant, in adverſæ partis *Vitanæ* homines ſæviebant. Statim verò quidam *Catilina Lavizarius*, inter *Vitanos* audaciſſimus, cum paucis armatis ad ulciſcendas amicorum injurias converſus eſt. Itaquè *Ruſconorum* prædia, & præſertim apud *Lucinum*, & *Clivadellum* vaſtavit, & incendit. At diverſæ factionis primates viri, opes ſuas ruere, & ipſorum omnium excidium prævidentes, *Franchinum Ruſcam* abſentem, alioquin reditui intentum, evocarunt. Hi quidem in primis *Raymundi* fuiſſe perhibentur, ea tempeſtate mercatura longè ditiſſimi. Ergò *Franchinus* & *Otho* tùm fluctuantium rerum occaſione freti, tùm etiam à *Rubeis* perſuaſi, occupandæ civitatis gratia, cum equitibus *Comum* devenere. Sed cum ab urbis ingreſſu prohibiti eſſent, per *Comenſem* agrum diſcurſare cœperunt, ac tùm *Vitanæ* factionis vicos ſi qui repugnaſſent, armis expugnatos in fidem acceperunt. Mox ad urbem reverſi ſunt, reſidenteſquè *Lavizarios* tunc *Vitanorum* proceres ejecerunt, ac favore populi Civitatem recepe-

A runt, decimoſeptimo Kal. Julii anni milleſimi quadringenteſimi tertii. Ejus autem rei honeſtam cauſam prætexebant, ut ſcilicet *Ruſconam* factionem, & amicos tuerentur, & Civitatem Vicecomitibus in eo rerum turbine præſervarent. Paulò poſt quaſcumquè munitiones ditionis *Comenſis* receperunt ſalva Turris rotundæ Arce, & unumquemquè Vicecomitum Magiſtratum abire juſſerunt. Rebus autem ità compoſitis, ut Civitatis Dominium *Franchinus* planè occupaſſe videretur, *Catherina Joannis Mariæ* Vicecomitis mater, qui *Mediolani* Dux appellatus erat, nuntios *Comum* tranſmiſit, qui *Franchinum* Principatum urbis deponere juberent, quem per tyrannidem occupaſſet.
B At *Franchinus*, cum legatos adveniſſe intellexiſſet, in ædibus cujuſdam *Raymundi* opulentiſſimi apud Coloniolam delituit, nullamquè præſentiæ ſuæ 7
eis copiam fecit. Cœterùm per internuntios interrogatus, cujus nomine Civitatem teneret? Enſis nomine reſpondit, hortatu in primis quorundam factionis ſuæ, *Raymundorum* videlicet, & eorum, qui à *Subtus ripa* nuncupantur. Eo reſponſo nuncii indignati, bellum à Vicecomite *Franchino* denuntiarunt. Quare *Catherina Joannis Mariæ* Principis Mater, ejus rei certior facta, *Franchinum*, & *Othonem* hoſtes declaravit, &
C quàm citiùs fieri poſſet, expeditionem in eos edixit. Inter hæc *Otho Ruſca*, collectis militibus, *Mediolanenſem* agrum *Concorretium* uſquè excurrit. At *Catherina Pandulphum Malateſtam*, *Arimini* Principem, & *Jacobum à Verme* Ordinum ductorem, *Comum* cum exercitu proficiſci juſſit. Tunc exules *Vitani Pandulpho* juncti ſunt: Statimquè ſimul univerſi, haud parva manu, *Comum* verſus via *Canturienſi* proceſſerunt. Id quàm primum *Franchinus*, qui tum *Comi* agebat, reſcivit, milites in hoſtem ſub quibuſdam ductoribus miſit, qui non procul à *Montorphano*, in quodam prato, quod vulgò *Coinquinatum* appellant, cum inimicis certamen inierunt. *Comenſes*
D hoſtibus equitatu ſimul, & peditatu longé inferiores primo prælio fuſi ſunt. Ejus rei *Franchinus* nuncio accepto, antequàm hoſtes ſupervenirent, *Como* aufugit, & in Arcem *S. Petri* in *Balernæ* regione, quòd *Caſtrum Ruſconum* nuncupabant, tutò ſe recepit. Paulò poſt *Pandulphus* victorem exercitum per Arcem Turris rotundæ, quæ nondùm in *Ruſconorum* poteſtatem devenerat, in urbem tranſmiſit, & *Comenſium* fortunas militibus conceſſit in prædam, XVII. Kal. Decembris anni ſupraſcripti. Ferunt extorres *Vitanos*, quòd nunquàm à Vicecomitibus defeciſſent, ſed factione *Ruſconorum* per injuriam pulſi eſſent,
E cum *Pandulpho* conveniſſe, ut eorum domus, & omnium amicorum, qui in Urbe agebant à direptione ſervarentur intactæ, &, ut agnoſci poſſent, clavum in januarum ſuperliminaribus figi juſſiſſe, quorum aliqui adhuc ſpectantur. Cæterùm *Pandulphus* direptis primo *Ruſconis*, *Vitanorum* domos poſteà exinanivit, & *Jacobus* milites ſuos quinquaginta dies ibi diſtinuit impenſis civium, poſt tantam quoquè direptionem. Tunc 71
verò *Vitani*, ejectis è civitate *Ruſconis*, potentiores effecti, toto ferè anno, qui ſequutus eſt adverſæ factionis homines deprædari, & jacturis
F afficere perſeverarunt, auxilio præſertim peregrinorum militum, quos *Pandulphus* ex agro *Mediolanenſi* conduxerat. At *Franchinus*, & *Otho* huc illuc vagantes *Lomatium*, & *Bregnanum* depopulati ſunt. Quare *Joannes à Carcano Franchinum*, & *Othonem* apud *Herbam*, quò ſe receperant, obſedit. *Jacobus* quoquè *Graſſus Canturienſis*, abactis armentis, *Vertemate* ſuccendit. Haud ità multò poſt inter *Joannem Mariam* Ducem, & *Ru-*

Ruscones induciæ factæ sunt, à quibus *Otho Rusca* Duci ipsi obses datus est. Sed cum privata custodia non servaretur, spreto jurejurando, quo Duci fidem obstrinxerat, *Mediolano* aufugit, & *Franchino* junctus est, qui mox ope, & favore factionis conductis militibus ab obsidendum *Comum* profecti sunt. Tunc *Joannes Carcanus* cum equitibus octoginta, quos ad subsidia *Vitanorum* privato stipendio ductabat, & *Joannes Malacrida* cognomento *Bajus*, *Vitanæ* factionis caput, cum clientibus, quos plurimos circà lacum, & præcipuè *Turnenses* habebat, *Rusconis* fortiter obstiterunt, ità ut ab inceptis desistere coacti sint, ac tùm partim *Luganum*, partim *Bilitionam* confugerunt. Anno verò sexto suprà millesimum, & quadringentesimum, III. Kal. Martii, *Joanne Maria* Vicecomite *Mediolani* Duce *Comum* obtinente, *Vitanos* inter, & *Rusconos* apud *Mediolanum* coràm ipso Principe inita est concordia, quam vulgò *Paxetam* apellarunt, Oratoribus *Rusconorum Franchino* ipso & *Jacobo à Lucino*; *Vitanorum* verò *Joanne Bajo*, *Codeo à S. Benedicto* J. C. & *Romerio Lavizario*. Haud ità multò post ea concordia interrupta est, & res in deteriùs lapsa, alternis odiis minimè remissis. Nam mense Martio ejusdem anni, cum *Rusconi Vitanorum* prædia in *Balerna*, & *Lugani* regionibus, quæ per bellum invaserant, adhuc occuparent, præter id, quod convenerat, ut vicissim occupata prioribus dominis dimitterentur, quidam *Vitanæ* factionis, cognomento *Falceta*, accitis ejusdem factionis quibusdam lacus accolis, apud Vicum insidias posuit, quibus illac iter agentes contrariæ partis homines, aut occidebat, aut captos
72 distinebat, inter quos *Zenus* quidam *è Balerna* interfectus est. Sub idem tempus quidam apparitor *à Bajo Luganum* transmissus, ut *Franciscum Ruscam* ejus loci è primoribus incolam in jus vocaret, atrociter ab eo cædi jussus, novorum consiliorum occasionem *Vitanis* præbuit. Simul *Arnoldus Gulielmi Lavelli Vitanæ* factionis famulus eòdem, ob privatum negotium, *Como* profectus, factionis prætextu in lacum à *Rusconis* demersus, pristinum odium adversæ partis tunc quoquè renovavit. Quare *Grighus*, cognomine *Malherba*, è *Morbio Vitanorum* partium *Primum à Lezano Ruscon*æ factionis apud *Porletiam* comprehensum interfecit, & *Rittus è Salla Vitanorum* assecla *Petrolum à Frumento*, civem *Comensem Rusconi* nominis, in *Lario* captum è navi in lacum projecit, simul *Margaritam* nobilem matronam, *Donati Raymundi* prædivitis matrem, captam abduxit. Fortè verò quidam, cognomento *Cerutus*, è *Nesso*, & quinquè *Turnenses* eadem navi *Como Turnum* petentes, oborta tempestate, vi ventorum *Cernobium* delati sunt. Hos statim ad ripam appulsos *Blancus* è *Leceno*, junctis ejus loci incolis *Rusconarum* partium, in ipsa navi trucidavit, & occisos in lacum abjecit. Erant tunc temporis in Civitate Ducales Magistratus, *Gaspar* à *Pusterla* Prætor, *Ubertinus Spinula* Capitaneus, & *Rufinus Taberna* Quæstor utriquè factioni indifferenter jus dicentes, quos interfectorum *Ceruti*, & *Turnensium* cognati nequaquàm adeuntes, nec querimoniam ea de re afferentes *Comum* navibus devolarunt, & cives quosdam *Rusconæ* factionis in ripa lacus spatiantes captos abduxerunt, & apud *Turnum* in vincula conjecerunt; nec nisi pecunia multatos dimisere. Eodem anno *Antonius Patherius*, simul & alii *Comenses Rusconæ* factionis *Bellano* navibus *Comum* venientes à *Gusmedo Lavizario Vitani* nominis apud *Nessium*, adjuvantibus indigenis, intercepti sunt, & interfecti, ac per quendam scopulum in lacum devoluti.

A Per eam pacem haud satis tutus *Rusconis* in Civitate locus fuit. Nam, præter cætera, cum die quadam falsus nuncius *Comum* perlatus esset, *Franceschinam Joannis Baji* uxorem à *Rusconis* in
navi, qua *Turnum* ab urbe vehebatur, captam 73
fuisse, & abductam, statim *Vitani* correptis armis ad ripam Lacus accurrerunt: tùm complures contrariæ factionis comprehensos abduxerunt: sed mox veritate comperta dimisere. Et quidam Sicarius, cognomine *Pagnonus*, *Vitanæ* factionis non paucos adversæ partis in ipsa quoquè Urbe per temporum intervalla impunè interfecit. Et *Rusconi*, qui *Luganum* incolebant, à *Vitanis* commisso
B prælio expugnati sunt, non paucis eorum occisis auxilio *Germanorum* militum, quos *Albertus* à *Sacco Bilitiona* transire permiserat. At, mense Decembri, *Joannes Bajus*, negotio clandestinè composito, cum asseclis suis *Maffæolo Borserio*, *Brontio*, & *Barnaba* à *Carcano*, *Husmedo Lavizario*, *Franchino* à *Castello Menasii*, *Antonio à Castello Arzenii*, *Franchino à Villa*, *Ricio è Salla*, *Francisco*, & *Christophoro* à *Perlasca*, & *Joannolo Coriono* ex *Assio* conductis militibus, *Turno Comum* noctu devenit, & expugnata Civitatula urbem ingressus est. Tùm Ducales Magistratus, quos memoravimus, priùs à militibus expilatos abire jussit, qui per portam, de *Liochis* ap-
C pellatam, recesserunt, præter *Ruffinum Tabernam*. Nam de scalis, dùm fugeret, præcipitatus crus fregerat, & in arcem Turris rotundæ se deferri curaverat. Itaquè *Bajus*, occupata Civitate, *Rusconos*, quicunque aderant, diripuit. Tùm divites capi, & in vincula conjici, ut pecunias corraderet, jussit; quæ si præstare non possent, prædia sibi, & commilitonibus suis gratis venundare coegit: inopes autem, factionis odio, occidi mandavit. In eo tumultu è nobilibus *Petrus Rusca*, è *Carregio* nuncupatus, in lacum vivus projectus est, & *Maphæus Rusca* Juris-
D peritus, ac *Philippus*, & *Gasparinus* à *Gazino* fratres interfecti sunt. Deinde *Luganenses Gibellini*, junctis ejusdem factionis *Comensibus*, Vici suburbium ferro, & igni vastaverunt, ubi tùm maximè *Vitanæ* partis homines habitabant, qui vicem ulturi authore *Bajo* apud Coloniolam alterius factionis hominum, tùm in ipsa urbe domos incenderunt. Eodem quoquè tempore, per utriusquè factionis feritatem, suburbia *S. Protasii*, portæ Turris, portæ Novæ exterioris, *S. Vitalis*, & quod de *Romario* in regione *S. Juliani* appellabatur, vastata sunt, & incensa. Paulò post
Joannes Dux *Vitanis* bello exhaustis, qui (ut 74
E ajebant) pro Duce ipso arma ceperant, quos vectigalium exactionibus obæratos habebat, omne debitum remisit. Anno sequenti, rursus *Joannes Bajus*, comparatis pecuniis, *Francinum* à *Villa*, & *Bartholomæum Malacridam* ad conducendos, & equestres, & pedestres milites *Mediolanum* misit, quibus *Rusconos* cum tota factione omnino ejiceret. Qui mandatum negotium peragentes, in diversorio suburbii portæ *Comensis*, cui tunc insigne erat Pavo, commorati sunt. Et jam equos, & arma coëmerant; sed *Joannes* Dux, ea re improbata, quòd non sine magna cæde confici posset, *Maffiolum Borronum*, *Christophorum Vegium*,
F & *Bittinum Brixiensem* satellites suos ad diversorium contendere, comprehensosquè *Francinum*, & *Bartholomæum* cum sociis quibusdam, armis, & equis, ac pecunia spoliare jussit. Anno verò octavo suprà millesimum, & quadringentesimum *Franchinus Rusca* auxilio *Facini Canis* veteris amici, ac Præfecto arcis portæ Novæ pecunia corrupto, cum militibus urbem ingressus est IV. Kal. Junii, & *Vitanorum* domos diripuit, è quibus

fuerantquè, qui media transfixi viscera per hastam, hostem peterent; alii, cum pugnantes in equis *Italos* ferire nequirent, equorum poplitibus succisis, collapsos milites occidebant. Quare *Pergulanus* amoto suo, & cæterorum equis, accitisquè ad se *Placentino*, & *Zenone Justinopolitano* Centurionum ductoribus, primus pedestre prœlium redintegravit; *Carmagnola* verò quadrato agmine à lateribus, & fronte cum peditatu hostem urgebat. Non sustinuere *Helvetii* pugnam, sed multis cadentibus, & plurimis, ac penè omni-
78 bus vulneratis pedem referentes, qui erant integri, se se in vicinum collem receperunt; quibus cum fixa in terram telorum cuspide deditionem ex gentis more significarent, *Angelus* primò parcendum esse ratus est; sed cum diversam vidisset *Carmagnolæ* sententiam, primus item in eos irruit, fusosquè, & in proximum amnem *Ticinum* se se præcipitantes insecutus, non paucos etiam eorum cæcidit. Interfecti sunt ex hostibus circiter duo millia, reliqui, qui prœlio errore itineris non interfuerant, comperta de suorum clade, retrò abierunt. Multi verò, & lectissimi milites de *Philippeis* primo impetu trucidati sunt, equi insuper ad quadringentos suffossi. Cæterùm *Carmagnola* debellatis hostibus pro gloria *Alpes* transcendit, & usquè ad *Uraniam* proximiorem *Italiæ* pagum, quod vulgò *Torfenum* appellatur, pervenit. Deinde, annis decem evolutis, *Philippo* cum *Venetis* bellum gerente, per Idus Octobris, *Georgius Cornarius Veneti* exercitus Provisor in *Volturenam* descendit, castellaquè, & vicos omnes, & saltus dierum octo oppugnationibus recepit. Ejus victoriæ fama territi Vallis *Saxinæ* Incolæ, accepto præsidio, vallem *Venetis* permiserunt, ex qua cum aditus ad *Abduam* usquè *Larium* egredientem pateat; cogitaverunt *Georgius*, & *Daniel Veturius* ejus collega apud *Brivium Abduam* ponte jungere, & exercitum in *Mediolanensem* agrum transmittere. Cumquè per vallem *S. Martini* copias traduxissent, solo hostium clamore fugati, reversi sunt. Nam *Philippus* Vicecomes eam expeditionem *Nicolao Picinino* idcircò demandaverat, & *Petrus Brunorius* pedestris ductor exercitus juga montium tenens ingenti tympanorum, lituorumquè citato strepitu, magnæ multitudinis speciem fecit, & omnium sublatis vocibus hostes exterruit. Cum autem *Cornarius Volturenam* trium millium præsidio teneret, quod factio *Gibellina Philippo* fidelissima inibi prævaleret; *Picininus* cogitavit subsidio ipsius factionis hostes aggredi. Itaquè sexta, quæ sequuta est, die suprà *Suricum*, ubi lacus angustior est, ponte fabricato, utramquè ripam junxit, & exercitum in vallem, nihil tale metuentibus *Venetis*, traduxit. *Cornarius* quà flu-vio *Abdua*, qui per vallem ipsam in *Larium* ef-
79 fertur, quà fossa manufacta per transversum deducta, copias concluserat. At *Picininus* juncto *Joanne Rusca*, suprascripti *Franchini* filio, fluvium, & fossam junctis cratibus superavit, mox commisso prœlio repulsus est, haud tenui accepta clade. Postero die paratior venit, ductu in primis factiosorum, quorum caput fuit *Stephanus Quadrius Pontensis*, qui magna indigenarum manu desuper in hostes incubuit. *Picininus* enim in primo conflictu regionem contemplatus fuerat, mores etiam *Cornarii* in discrimen præcipites, simul exercitus victoriis insolescentis temeritatem intellexerat. Ergò, prœlio vix tumultuariè commisso, *Picininus* dissipatos hostes in fugam convertit, statim verò *Stephanus Quadrius*, & rebellantes pagani undiquè supervenerunt. Capti sunt *Cornarius*, *Tadæus Estensis*, *Cæsar Marti-*

A *nengus*, *Italianus Forojulianus*, *Baptista Capitius*, & *Antonius Martinascus* celeberrimi Ductores. Ex reliquis hostibus vix trecenti equites per saltus evaserunt. Extat ibi Sacellum Divæ Dominicæ dicatum, quod *Philippus* annuo reditu, & sacerdote ornavit in memoriam victoriæ eo in loco de *Venetis* partæ, haud procul à pago, quòd *Adelebium* nuncupatur. Per hæc tempora *Philippus* Dux *Cernobium* diripi jussit. Nam cum quidam ex incolis, æris alieni causa, quod fisco debebant apud *Bellasium* nexi tenerentur, à suis vi effracto carcere abducti sunt. Quare *Cernobienses*, communi assensu in eam rem conspirasse con-
B victi, in iram Principis inciderunt. *Vincentius Vegius Philippi* Centurio, ejus direptionis caput fuit, cujus adventu Primores vici in quadam turri diù se tutati sunt: ea verò expugnata suspendio interempti. Is olim nobilis fuit vicus, & satis opulentus. Nam & quandoquè Prætorem habuit, & statuta sua, per quæ *Cernobienses* honestè, beatequè viverent. Anno verò trigesimo secundo suprà millesimum, & quadringentesimum atroci peste *Comi* laboratum est. Per idem tempus *Bernardinus Senensis* Ordinis Minorum Frater, qui posteà Catalogo Sanctorum est ascriptus, ad populum *Comensem* divinas conciones habuit.
C Ejus in dicendo studium in primis fuit, ut commemoratis superiorum temporum calamitatibus,
quas cives ipsi ultrò per factiones incurrerant, 80
jam tandem obliteratis injuriis vicissim illatis, ad concordiam redirent, & exstinctis partium nominibus in unum convenirent, quod ipsa *Rusconorum*, & *Vitanorum* perniciosa distinctio nihil nisi seditiones, & excidia paritura proculdubio videretur; cæterum re infecta discessit. Deinde anno trigesimo nono suprà millesimum, & quadringentesimum *Silvester* ejusdem religionis, & Patriæ, Theologiæ professor, & nobilis eorum temporum Concionator, cum apud *Comenses* age-
D ret, *Bernardini* vestigiis institit, &, ut factionum nomina de medio tollerentur, author fuit per solennem populi conciliationem jurejurando firmatam Idibus Decembris, quo die *Divæ Luciæ* natalis colitur. Hanc ideò perpetuò celebrem fore decretum est, indicente *Balthasare* à *Rivo*, tunc *Gerardi Landriani Comensis* Episcopi Vicario, qui & in ejus rei memoriam singulis annis eo die ab omnifariàm Sacerdotibus, & Religiosis succedente populo Civitatem lustrari instituit. Præstiterunt & huic conciliationi operam non mediocrem *Rizardus* ejusdem Ordinis frater, & *Joannes Simon Vicemala* Prætor Urbanus. Nam
E id non nisi ex præscripto *Philippi* Ducis fieri fas erat, qui bonorum, & illustrium virorum precibus exoratus super ea re decretum edidit, indictis pœnis, si quis sub partium nomine publicè, vel privatim egisset. Ita ut Decuriones non è duabus secundum colores urnis post hac educerentur; sed è tribus juxtà majorem, & minorem, ac medium civium censum, distinctione trifariàm facta. *Sigismundus* Imperator biennio antè defunctus est. Deinde *Albertus* ejus nominis secundus Cæsar designatus. Eodem anno *Comensium* unionis, *Fridericus III.* post *Albertum* Imperator delectus est. Post annum octavum bel-
F lo inter *Philippum* Ducem, & *Venetos* iterùm exorto, *Veneti* totius exercitus Duce *Michelleto Attendulo Leucum* expugnare adorti sunt. Itaquè *Michelletus* eò contendens, hostes in oppido conclusit. Tùm universum *Larii* tractum à læva *Turnum* usque & proxima quæquè occupavit. Aliunde quoquè Vallem *Saxinam* intravit, ac *Bellanum* pervenit, incolarum bonis, militibus in prædam concessis. *Turnenses Venetæ* factionis à *Philippo*

81 defecerunt, acceptoquè præsidio, & *Veneto* Prætore lacum ipsum prædabundi incursare cœperunt, contrariæ factionis lacus accolas, in *Philippi* fide perstantes, captos abducendo, ac tum quamplurimos apud *Turnum* in vincula conjecerunt *Veneti* milites superatis montibus à laou *Como* imminentibus, *Marci* nomen sublata voce crebrò ingeminabant, ut à *Comensibus* non sine pavore armis delongè fulgentibus exaudiri possent, & spectari. Intereà *Leucensibus* obsidione laborantibus, naves duæ ad instar maritimarum, & tertia velocissima *Comi* armatæ, ac commeatu, & militibus instructæ fuerunt, ut *Leucensibus* subsidium ferrent. *Ricius Castellanus* ejus classis Dux constitutus est, qui statim comparatis omnibus, quæ usus postulabat, *Como* discessit. At *Turnenses Philippi* rebelles contrà *Ricium* in conspectu cum navibus pariter armatis se se obtulerunt. Cæterùm *Comensem* classem haudquaquam contingere ausis, *Ricius*, si rediissent, extrema comminatus est. Mox, per *Leuci* ramum delatus, haud longè à *Leuco* substitit. Nam *Michellettus*, è regione *Leuci*, qua naves permeare necesse erat, machinas tormentarias locaverat, quibus aditum navibus ipsis facilè intercipiebat. Tùm verò classis Ductores communi consilio velocissimam navem præmittere cogitarunt, quæ tormentorum ictus irritos redderet, & eam reliquæ statim dilapsam sequerentur, nullo interim temporis spatio ad implendas iterùm machinas relicto. Pro consilio res successit, *Ricio* ipso homine audaci celerrimæ navis provinciam capessente, quam pila tormentaria citrà dissolutionem mediam secuit, uno tantùm interfecto remige alii cruribus mutilatis; aliis verò vulneratis cæteri cum tota classe incolumes evaserunt, & portum periculo procul ingressi sunt. Itaquè *Michellettus*, cum eo subsidio ab hostibus accepto omnem capiendi oppidi spem amisisset, obsidionem solvit, dimisso quicquid de *Mediolanensi* agro occupaverat. Paulò post *Blasius Azereus*, *Morettus* à *S. Nazario*, nobiles Ductores, & *Joannes Ferrarius* Jurisconsultùs *Comensis Turnum* accesserunt, &, incolis ipsis dedentibus, *Venetum* Prætorem abduxerunt. Paucis diebus interjectis *Philippus* mortem obiit. U-
82 nica tantùm filia, quàm ex nobili virgine extrà matrimonium susceperat, relicta, eam *Francisco Sfortiæ* Ductori excellentissimo uxorem dederat. Deinde Reipublicæ forma sub nomine libertatis *Mediolani* constituta est, Nobilibus, & populo promiscuè regnantibus, quibus veteris ditionis civitates haud ægrè subjectæ sunt. Tunc Civitatulæ mœnia ab *Azone* antè annos centum munita destructa sunt. Arx quoquè Portæ novæ funditus eversa est. At *Franciscus Sfortia*, quem *Mediolanenses* annuo stipendio conductum toti militiæ præfecerant, cùm apud *Caravagium Venetorum* exercitum fudisset, & *Mediolani* Patricios inter, & plebem dissensiones essent exortæ à *Venetorum* cervicibus in *Mediolanenses* ipsos arma convertit. Eo tempore *Comum* usquè excursionem fecit, & in suburbium Portæ Turris cum equitibus lanceas vibrantibus penetravit. *Comenses*, qui in excubiis erant, bombardam è turri ejusdem portæ in adversos exonerare annixi sunt; sed, cum ab imperito funditore parùm ex arte obliquata esset, columnam solidæ silicis, ad medium suburbium ædificium sustentantem, emissa pila dejecit. Ei columnæ hærebat latitans *Antonius* à *Carcano Comensis* legulejus, qui armatus in hostes prodierat, quo casu cruribus mutilatus est. *Sfortiani* autem noto fragore perterriti, retrò conversi sunt. Per idem tempus *Mediolanenses Joannem* à *Nuce Cremensem*, militum ducto-

A rem, *Como* præfecerant, qui statim populum contrà *Sfortianos* armavit, excubias in urbe disposuit, & ejus summa suburbia vallo firmavit. Tunc *Franciscus Sfortia* per *Antonium Crotonii* Marchionem, Ducem suum, *Canturium* occupavit. Inde Marchio proxima quæquè armis vexare, & *Comum* usquè excursiones facere cœpit. Itaquè non procul ab urbe cum cohorte constitit. At *Joannes* ejus rei certior factus, patefacta urbis porta, copias educit. Id ubi Marchio conspexit, non est ausus acie decertare; sed advenientibus *Comensibus* terga dedit. Hostibus igitur in fugam versis, *Comenses* magno animo in-
B cumbentes, eos intrà castelli mœnia non sine jactura compulerunt. Haud ità multò post Marchio reparatis viribus *Comenses* ad certamen provocavit. *Joanes* instructa acie manum cum hoste conseruit, qui primo prælio profligatus, iterùm *Canturium* se recepit; sed mox ad excursiones reversus, proximas Urbi villas diripuit, & incendit, segetesquè vastavit. Inter hæc *Franciscus Sfortia Mediolanenses* obsidione urgere cœpit. Nam *Cremonam* tenebat, & *Papiam* dedentibus se civibus receperat. Hinc *Mediolanenses* in diversa studia ferebantur. Ità quoquè *Comenses* diffidere cœperunt, quos tamen *Joannes*, quantùm
C poterat authoritate sua, pacare studuit. Cæterùm exstinctæ jam pridem *Rusconæ*, & *Vitanæ* factionis faces, iterùm incendi visæ sunt. Nam *Franchinus Rusca Lugani* Comes, quo permutato *Locarnum* obtinebat, *Lugani* Vallem hostiliter intrat, & in fidem accipit. Inde *Porletiam* diversæ factionis vicum, Duce *Campanella* quodam, armis aggreditur, resistentesquè indigenas partim diripit, & partim occidit. His gestis *Campanella Rusconi* ductor, *Comum* versus cum armatis contendit, exploratoresquè præmittit, qui ad usquè *Carnasini* arcem pervenerunt. Id ubi *Joanni* renuntiatum fuit, *Comenses* armari jubet,
D & universos, ne partium prætextu à populi *Mediolanensis* imperio deficiant, orat, commemoratis superiorum temporum jacturis, quas per intestina bella pertulissent: mox correptis armis primus omnium in hostes vadit. Devenerant *Comenses* ad locum non procul ab urbe, cui *Classio* nomen est, ibi *Rusconos* obviam factos adorti sunt. *Joannes*, & *Campanella* in certamen descenderunt. *Ferracutus* quoquè *Comensium* equitum ductor strenuè pugnabat. Eo prælio *Rusconi* fusi sunt, partim cæsi: alii ad Castrum *Morbii* confugerunt. At *Joannes* fugientes persecutus arcem oppugnare cœpit. Fortè inter *Comenses*
E *Germanus* quidam, *Anzo* nomine, equo insidens bombardulam super ejus clunibus locatam ducebat, hanc averso equo in arcem exoneravit; pila in adversum interiorem murum impacta resiliit, & stantem ibi armatum *Campanellam* medium terebravit, quo statim defuncto, socii qui inerant, supplices tendentes manus, deditionem *Comensibus* fecerunt. Ea parta victoria, *Joannes* ad caput lacus profectus est, arcem recepit, & Præfectum inibi constituit. Inde *Comum* rediit, ubi pro felici rerum successu lætitiæ signa facta sunt. At *Rusconi* terrestri pugna profligati, belli fortunam navibus tentare constituunt. Ergò, lacus ac-
F colis *Rusconæ* factionis evocatis, apud *Cernobium* navium stationem faciunt, quò statim Marchio cum militum manu devenit. Aderat & *Manzonus* indigena eorum temporum haud ignavus miles. Id postquàm *Comenses* resciverunt, classem pariter instruunt, & *Abundio Gallo* cive *Comensi* Duce in hostes feruntur. Quo delongè conspecto, *Rusconi* statim remis incumbunt, & in adversam *Comensium* classem rectà procedentes navale

A le certamen committere gestiebant. Jamquè paratis ad dimicandum animis utriusquè gentis naves concurrerant. Sclopis, & jaculis ultrò, citròquè projectis prælium initum est. Incumbebant *Rusconi*, & *Comensium* naves urgere cœperant, cum subito *Gallus* correpta lancea stetit in prora, & totam classem in hostes invehi jussit. Tum remiges dicto audientes, summis annixi viribus in hostes impingunt, & valido impetu naves disjiciunt, quæ statim in fugam versæ, in stationem celeri cursu pervenerunt. *Comenses* fugatis hostibus *Turnum* divertere. At *Rusconi*, nocte consecuta *Cernobio* tacitè discesserunt, & *Bellanum*, ac *Varenam* factionis suæ vicos delati
B sunt. Tum verò, evocatis quibuscumquè *Ruscone* partis eorum locorum incolis, *Bellani* conventum habuerunt. Venit eòdem, & *Joannes Balbianus Clavennæ* Comes communis factionis studio, quam toto conatu defendere pollicitus est. *Comenses* inimicorum perfugio cognito, quovè divertissent, & quæ consilia in communi gentis consessu agitarent, *Menasium Vitanæ* factionis vicum cum classe profecti sunt. Erat is locus incolarum nobilitate clarus, & arce, quò se tutò reciperent, insignis. Hinc igitur *Comenses* missis *Bellanum* nuntiis, hostes iterùm ad navale certa-
C men provocant, diemquè pugnæ decerni petunt. *Rusconi* prælium minimè detrectantes, quo congredi debeant, diem præstituunt. Itaquè commisso navali prælio victoria à *Comensibus* stetit, *Abundio Gallo*, & *Daniele Malacrida Menasiensi*, inter primos strenuè dimicantibus. *Rusconorum*
85 igitur fuga facta, *Comenses* impigri profligatos hostes persequuntur, qui *Bellanum*, & *Varenam* repetentes, evadere nitebantur. Statim verò *Comenses* littori applicant, exsilientesquè loca illa diripiunt. *Joannes Balbianus* ea re conspecta, legatos ad *Nucium*, qui pacem peterent, misit, & facilè concessa est, & jurejurando à *Balbiano*
D altaria tenente firmata, ne posthac *Rusconis* auxilio foret, aut *Comensibus* quoquomodo bellum inferret. His ità gestis, *Comenses* per *Porletiam Luganum* hostiliter petierunt, ut Vallis incolas à *Rusconi* fide diverterent. *Rusconi Luganum* obtinentes, conspectis hostibus, ad arma concurrunt, & in ripam exsilire tentantes repellere audent. Mox *Comenses* capto littore signa inferunt, & *Rusconis* immixti prælium ineunt: illi verò, certamen minimè sustinentes, paulò post fusi fugatiquè sunt. Inde *Murcate Nucius* contendit, & arcem recipit, Præfectumquè imponit. Deinde consilio habito, ne quid in Urbe *Ruscona* factio novi moliretur, *Abundium Gallum Comum* remi-
E sit, qui alacriter à populo susceptus cum *Zanino Albricio*, & *Michaele Coquo* Civitati præfectus est. At *Ruscona* factio in publico concilio *Gallum* incusat, & nimio acriorem *Rusconorum* hostem, ceu partium prætextu, vocat. Cæterùm omni suspicione discussa, ei quoquè Civitatis cura, & ejus Collegis, addito *Ferracuto*, decernitur. Inter hæc *Joannes Nucius* per *Lugani* Vallem *Rusconos* fugientes *Locarnum* usquè persequutus, Vallis illius *Rusconi* nominis vicos, & pagos depopulatus est. *Franchinus* autem arce *Locarni* minimè confisus ad *Cimam* munitiorem locum se
F contulit. Arcem verò *Locarnensem Joannes* obsedit, &, si quas *Ruscono* tendere posset insidias, animo agitare cœpit. Statim *Franchinus*, in tanto periculo minimè cunctandum ratus, *Helvetiorum* manum evocavit, qui cum *Locarnum* pervenissent, haud ità multò post ab hostibus pecunia corrupti recesserunt. Hinc *Mercurioli*, nunc *Marchiroli* Vallis incolæ, *Ruscone* factionis, cum à direptione adhuc intacti essent, sibi præcaventes, *Crotonis* Marchionem ad se traxerant. Ille verò, cum *Nucio* fraude composita, *Onagum* opulentiorem vallis illius pagum expilavit. Eo modo *Onagenses* à Marchione proditi, percussores in eum clandestinè immiserunt, qui Patriæ injuriam cæde proditoris ulti sunt. Sed nihil ea de re 86
certi præter famam habeo. Intereà *Franciscus Sfortia Mediolani* omnium Civium consensu, sublata libertate, Dux appellatus. Anno sequenti, qui quinquagesimus primus fuit suprà millesimum, & quadringentesimum, pestis apud *Comum* vehementissimè desæviit. *Franciscus Comense* Dominium adeptus leges municipales reformari jussit, missis Oratoribus *Sillano* è *Nigris* Jurisconsulto celeberrimo, & *Petro Cotta* viro magnifico, qui publico negotio præfuerunt. *Franciscus* sextodecimo Dominii sui anno fato functus est, sub quo pax aurea, & mortalibus felicitas fuit. Ei *Galeatius* filius primogenitus successit. Is autem civitates sibi subjectas nobilitare studuit. Nam etiam ex patriciis *Comensibus* cubicularios, & aulicos menstruo stipendio delegerat. Decimo verò Principatus anno quorundam conspiratione interfectus est. Tunc totius status summa *Joanni Galeatio* filio immaturæ adhuc ætatis, & *Bonæ* ejus Genitrìci delata est, *Cicho Simoneta* veteri Consiliario, qui & rerum usu, & ingenio summoperè pollebat gubernacula tenente. Is autem ad tutandum (ut dicebat) Principis pueri Dominatum reliquos *Francisci* filios, inter quos erant *Ludovicus*, & *Ascanius*, relegavit. Bienniò post *Helvetii* per mensem Novembrem *Alpes* transgressi sunt, superatoquè monte *Carasso*, *Bilitiona* non procul, direptionibus, & incendiis non mediocrem jacturam eorum locorum incolis intulerunt. Mox ab obsidendam *Bilitionam* conversi sunt. Ea re *Mediolani* nunciata, illuc statim profecti sunt *Petrus Franciscus* Vicecomes, *Joannes*, & *Baptista Anguillariæ* Comites, & alii Ductores, qui opportunè cum præsidio *Bilitionam* intraverunt. Simul *Ambrosinus Longhegnanus* pedestris Ductor exercitus *Comum* devenit, qui per *Larium*, & *Montana Dongi* hostibus ad *Bilitionam* desuper incumberet. Ad hæc *Friderico Gonzagæ* per nuntios significatum, ut quàm primùm cum copiis militaribus profectionem in *Helvetios* pararet. Tantum in se apparatum fieri cum hostes intellexissent, campo, quem insederant, decesserunt. At *Cichus*, ejusquè collegæ, Ducibus ipsis, qui intrà *Bilitionæ* mœnia contrahebantur, ut fugientem hostem persequerentur, mandaverunt. Igitur
Itali in *Helvetios* egressi, qui in *Leventinam* Vallem pervenerunt, eorum paucitate contempta, nullo militari ordine procedebant. Quare *Helvetii* de montium, quos jam conscenderant, rupibus lapides magno fragore evolventes hostibus iter intercipere nitebantur: Simul sublato clamore longè majoris multitudinis speciem fecerunt. Tunc palantes *Itali* in fugam conversi, ne viso quidem hoste, revertebantur, *Helvetii* conficiendi hostis occasionem nacti, fugientes persequi cœperunt, quos turpiter fusos, & quà rupibus inviis perfugium quærentes, quà *Ticino* fluvio præcipitatos ad octingentos ceciderunt. 87
Girner locus ille appellatur, ubi tunc *Itali* magno gentis dedecore eam cladem acceperunt. Ferunt *Helvetios* à *Sixto Quarto* Pontifice Maximo & à *Ferdinando Neapolis* Rege in puerum Ducem evocatos. Anno sequenti *Joannis Galeatii* Ducis patrui ab exilio revocati *Mediolanum* devenerunt. Paulò post *Ludovicus Sfortia Cichum* sustulit, & totius Dominii tutelæ præfici curavit. Eo deinde anno, qui fuit octuagesimus sextus suprà mil-

lesimum, & quadringentesimum, pestifera lues
Comensem populum haud mediocriter afflixit. Eo-
dem anno *Rhæti Clavennam* vicum direptum in-
cenderunt, qui posteà *Mediolanensis* Principis
cura restitutus, & munitus fuit. Eodem etiam
anno *Maximilianus Friderici* Imperatoris filius à
Germanis proceribus, procurante patre Rex *Ro-
manorum* electus est. Anno proximo iidem Barbari
Volturenam prædabundi incursaverunt. Eo *Ludo-
vicus Sfortia* profectus, ictis fœderibus, citrà cer-
tamen, hostes repressit. Per ea quoquè tempora *Ti-
ranum* in ipsa *Volturena* mœnibus, & arce munivit,
& Vallem mole murorum cingere annixus est.
Tunc temporis Lupi rabidi in agro *Comensi* in hu-
manum genus præter modum grassabantur, adeo-
què terribiles erant, ut nemo privatus bestias ve-
nari auderet. Cæterùm *Ludovicus* venatores im-
misit, & cœptis apud *Canturium* feris, tantam
pestem à populis avertit. Tunc & *Larius* lacus
ad mediam ferè, quam alluit, urbem exunda-
vit, ac tùm quidam flammarum globus prima
noctis vigilia ab *Alpibus Mediolanum* versus labi
visus est. Anno verò nonagesimo tertio suprà
88 mille & quadringentos, mense *Augusto*, *Frideri-
cus* Imperator mortem obiit, *Maximiliano* filio
jam annis octo *Romanorum* Rege designato. Eo-
dem anno, pridiè Nonas Decembris, speciosissi-
mus apparatus, & insignis pompa *Comi* spectata
est, *Blanca Maria*, *Joannis Galeatii* Ducis soro-
re, *Maximiliano* Cæsari desponsata in *Germaniam*
ad virum abeunte. Comitabantur sponsam Dux
ipse in primis germanus frater, tùm *Ludovicus*
patruus, qui *Maurus de fusco colore* cognominari
voluerat, & ejus nominis acclamatione gaude-
bat, nec non *Bona* genitrix, *Guido Antonius
Arcimboldus Mediolanensis* Archiepiscopus, & *An-
tonius Trivultius Comensis* Antistes, ac etiam *Me-
diolanensium* Optimates equestri dignitate, & aliis
eorum temporum ornamentis clari. Nuptialis
verò ornatus, & universus muliebris mundus Re-
ginam ipsam Cæsaris uxorem apprimè decebat.
Sequebantur ejusdem ætatis ephebi, puellæquè
virgines longo agmine equis insidentes, coccineo
indumento præfulgidi. Suscepta est navi laurea-
ta, & aulæis pulcherrimè instrata, quæ Bucen-
tauri speciem præferebat. Ea *Turnensium* erat,
quibus is honor delatus est, cum omnes lacus ac-
colæ certatim exornatas naves *Comum* duxissent.
Itaquè Regina, quiquè cum ea delecti erant, cum
naves conscendissent, spectante universo populo
Comensi, miro omnium applausu, & lætitia *Al-
pes* versus per *Larium* enavigarunt.

Anno sequenti, qui fuit nonagesimus quartus
suprà millesimum, & quadringentesimum, *Caro-
lus Francorum* Rex, qui *Galli* prisca appellatione
nuncupantur, magna manu in *Italiam* irrupit,
ut *Arragonios Neapolitano* Regno ejiceret, hor-
tatu *Ludovici Sfortiæ*, quòd *Arragonii* ei vim com-
minarentur, nisi quàm primùm Dominatum
Mediolani, & tutelam deponeret, id quod ad-
modùm grave, & indecorum judicabat. *Carolus*
primo impetu *Arragonios* ejecit, sed quia majora
moliri videbatur, alienatis *Italiæ* Principibus,
qui eum admiserant, *Ludovicus* ab eo defecit, &
Carolus, ingenti cum *Italis* commisso prælio a-
pud *Forum Novum*, non sine magno discrimine
in *Galliam* reversus est. Intereà *Joannes Galea-
tius* Dux mortem obiit, XII. Calen. Novembris.
89 Postridiè *Ludovicus Mediolani* Princeps acclama-
tus. Tum verò *Novarienses*, admisso in urbem
Ludovico Aurelianensi Duce, ad *Gallos* defecerunt.
Is enim graves inimicitias cum *Ludovico Sfortia*
exercebat, simul *Mediolanense* Imperium ad se
legitimè spectare, velut à Majoribus hæredita-
rium, palàm jactabat; cum originem maternam

A in Vicecomites, qui *Mediolani* rerum potiti fue-
rant, referret, & *Philippus* Vicecomes absquè
liberis legitimis decessisset. Haud ità multò post
Carolus Rex *Aurelianensem Novaria* decedere jus-
sit, & cum *Ludovico Sfortia* fœdus composuit.
Tum verò *Ludovicus Sfortia* à *Maximiliano* Cæsa-
re *Mediolani* Dux creatus est, & Ducalibus in-
signibus per Legatum publicè exornatus. Tum
Cæsarem ipsum *Pisanæ* expeditionis gratia in *Ita-
liam* evocavit, qui, cum iter *Como* faceret, ur-
bem ingredi recusavit. Sed cum apud *Pisas*, cu-
jus civitatis Respublica libertatem à *Carolo* Rege
datam contrà *Florentinos* tuebatur, nihil memo-
B rabile gessisset, eadem via in *Germaniam* rediit:
quo tempore per aliquot dies *Comi* moratus est,
quò & Legatus *Alexandri Sexti* Pontificis Maxi-
mi *Bernardinus* genere *Hispanus* S. Crucis in *Hie-
rusalem* Presbyter Cardinalis devenit, & cum
Cæsare colloquium habuit. Cum verò *Pisanam*
libertatem *Veneti* enixissimè propugnarent, ac e-
jus urbis Dominium, civibus ultrò se dedentibus,
occupaturi viderentur, *Ludovicus Sfortia Floren-
tinis* ipsis, in quos modo *Maximilianum* evoca-
rat, subsidium misit, ne scilicet tanti momenti
civitas in *Venetorum* quoquè potestatem deveniret,
nihil magis, quàm Imperium promovere studen-
C tium, rem procul dubio, & ipsi *Mediolani* Du-
ci, & reliquis *Italiæ* Regulis valdè perniciosam.
Intereà *Carolus Francorum* Rex repentina morte
extinctus est, Regnum ad *Ludovicum Aurelianen-
sem* cognationis jure delatum, quòd *Carolus* sine
prole decesserat. At *Veneti*, quòd ob transmis-
sum à *Sfortia Florentinis* subsidium, *Pisarum* Ur-
be se potitos non esse prætenderent, injuriam
ulturi, cum *Ludovico* Rege fœdus feecerunt, quo
fœdere *Cremona* civitas sibi obvenit; reliquum
verò *Mediolanensis* Provinciæ *Ludovico* Regi, qui
proximo deinde anno *Ludovico Sfortiæ* bellum
intulit, totius *Gallici* exercitus Imperatore *Joan-* 90
D *ne Jacobo Trivultio Mediolanensi* patritio, quem
ipse *Sfortia*, ut rebellem à patria relegaverat.
Eo tempore *Ludovicus* Dux ingentes pecunias di-
stractis vectigalibus à populis colligebat, præter
alias non unius generis exactiones superioribus an-
nis factas, ità ut ejus nomen jam apud omnes il-
li subjectos execrabile esset, & *Francorum* Rex,
tanquàm populorum liberator, studiosè expecta-
retur. Cum autem apud *Comenses* vulgatum es-
set *Ludovicum Sfortiam*, captæ à *Gallis Alexan-
driæ*, & profligati exercitus sui nunciis acceptis,
Mediolano cessisse, quarto Nonas Septembris anni
nonagesimi noni suprà millesimum & quadringen-
E tesimum, Ducem ipsum cum reliquiis fusi exer-
citus *Comum* adventare percrebuit. Quare *Comen-
ses* ea de re consilium habuerunt. Lecti sunt,
qui ventitanti occurrerent, quem etiam longe
ab urbe obviam facti salutarunt. Itaquè *Ludo-
vicus* Dux ad duo millia cum equitum, tum pe-
ditum secum ducens, quorum præsidio stipatus
erat, urbem ingressus est, armatis *Comensibus*
pro statione positis, & Ducis nomen acclaman-
tibus. Ipse in ædes Episcopales divertit; exer-
citus verò per Urbem sparsus est. Statim *Comen-
ses* ad decennium ab omni vectigalium pensione
immunes voce præconis pronunciavit, ac tum
F *Comensem* ordinem postero die, cum primùm il-
luxisset, ad se convenire jussit. Primo mane
consecuto Decuriones ad Principem se se contu-
lerunt, quos & populus secutus est. Ille ubi ad-
ventantem multitudinem circumspexit, eminen-
tiorem quendam gradum, in hortis existens, con-
scendit, &, cum obstrepenti turbæ silentium
manu indixisset, in hanc sententiam, me quo-
què audiente, locutus est. *Cum hæc calamitas*,
fide-

fideliſſimi Cives, *mihi nuper acciderit*, *vos ideò ad*
concionem vocari juſſi, *ut intelligatis non ſegnitie*,
aut alia quavis culpa mea; *ſed inevitabili potiùs*
quodam fato, *& meorum perfidia*, *quicquid patior*,
contigiſſe. Nam, *ut præſentem calamitatem aver-*
terem, *toto conatu nixus ſum*; *ſed cum fortunam*
apparatibus meis reluctantem vidiſſem, *ei cedere de-*
crevi, *ne fortè pertinacia mea in tot populorum*
perniciem convertatur. Mediolanum *quidem mœ-*
91 *nibus haud ſatis munitum eſt*, *ut proinde facilè*
expugnari, *& capi poſſit. Cæterùm ad Regem*
Romanorum *accedere conſtitui*, *utpote cujus au-*
xilio domum redire ſperaverim. Ne quid autem in-
commodi per diſceſſum meum inconſultò ſubeatis,
ſicuti Mediolanenſes, *ità & vos commoneo*, *ne*
ſcilicet Gallorum *impetum expectetis*; *ſed Regi*
quamprimùm, *ſalva ergà me fide deditionem fa-*
cere curetis. Primates quidem Mediolani *delecti*
ſunt, *quibus totius Imperii cura mandata eſt. Ad*
illos mittite, *nam* Mediolanenſium *partes ſequi con-*
ſueviſtis. Hi quidem Oratores veſtros ad Regem ad-
ducent, *& quid facto opus ſit*, *edocebunt. Re in-*
tegra, *pacem orate*, *conventionibus agite*, *dum li-*
cet. Numquid regium tubicinem expectabitis? Sed
cum primùm (Deo favente) rediero, *ne hoſtis à vo-*
bis judicer, *obſecro*; *ſed ut veſter Princeps urbem in-*
grediar, *quam ſemper dilexi*, *idquè facilè ſpero*,
cum & vos hactenus fideliſſimos expertus ſim, *ſicuti*
re ipſa heri, *hodiequè ſummopere declaraſtis. Hinc*
univerſis gratias ago, *& operam meam dum adſum*
libenter exhibeo. Hæc ubi dixit, unus è *Comen-*
ſium primoribus, *Codeus* à *S. Benedicto* Juriſcon-
ſultus, ingenio ſimul & lingua promptiſſimus,
ſic orſus eſt. *Quanta ſit*, *Illuſtriſſime Princeps*,
calamitas noſtra, *cùm fortunam tuam conſideramus*,
ne verbis conſequi poſſimus, *doloris immanitas ob-*
ſtat. Nonne te diſcedente cæci luce deſtituti, *tene-*
bris comprehendimur? Te patriæ patrem velut hora
fatali deploramus. Ubi deſerimur? cui relinquimur,
dum ex oculis noſtris præſens eriperis? Sed prudentia
tua nobis hodie ſpem peperit, *te*, *factum ferendo*,
victorem fore. Nec ambigimus, *quin adverſis pro-*
ſpera ſuccedant. Quod ſi poſtmodum ad nos reverſus
fueris, *felicitati tuæ non adverſabimur. Monita*
verò tua, *proinde ac certum oraculum ſuſcipimus.*
Quare tibi gratias agimus immortales. Sed & nos
proximo decennio ab omni vectigalium penſione immu-
nes voce præconis factitaſti: *id literis tuis approbari*
depoſcimus. Nec munerum tuorum optionem aſper-
92 *namur. Arcem Urbis nobis tradas*, *arcem petimus*,
qua nos periculo procul ſecuriati propiùs fore non igno-
ras. Ad hæc reſpondit Princeps, arcem prius
quàm traderet, ſe velle inviſere, exploraturus
an præſidio ſuo retineri poſſet, quod ſi parùm
tutam reperiſſet, ſe publico deſiderio haud ægrè
aſſenſurum. Subinde Decuriones ipſos, cur ar-
cem efflagitarent, interrogavit. An quia *Venetos*
fortè pertimeſcerent? *fruſtrà*, inquit, Comenſes
Venetos *expaveſcitis*, *quando nihil ſibi cum Rege*
Francorum *eſſe volunt*, *ut illius parta populentur.*
Suadeo tamen vobis, *ne* Venetis *unquam dedamini*;
ſed Gallis *potiùs*, *aut* Germanis. *Rex enim* Fran-
corum *aliquando decedet. Illa verò Reſpublica*
nunquàm extinguetur. Itaquè (utinam falſa vati-
ciner) Veneti *quandoquè* Inſubribus *imperaturi*
ſunt. Jam Cremonam *tenent.* Succlamavere non-
nulli: *Te uno Principe contenti ſumus*, *neque te ma-*
nente, *hoſtem curamus*; *ſin autem abieris*, *arcem*
quærimus. Inde noſtra libertas, *inde captivitas*
pendet. Quo dicto, *Ludovicus* in multam diem
rem diſtulit, &, dimiſſo populo, cum paucis
ſeceſſit. Intereà miſere *Comenſes* ad Regem, qui
deditionem facerent. Cœterùm *Ludovicus* Ar-
cem ipſam, veteri cuſtode exauctorato, petenti-

A bus dedit. Poſtero die patefactis portis, inter-
miſſis excubiis, totaquè in adventum *Gallorum*
ſecura, lætaquè Civitate, quidam Sacerdos, è
Trivultii famulitio urbem ingreſſus, ad *Ludovi-*
cum ſe contulit, ſecretoquè illius impetrato collo-
quio, ut confeſtim recederet, admonuit. Tunc
ſubitus apud cunctantem adhuc Principem exor-
tus eſt rumor, *Gallos* adeſſe, qui tamen confictus
erat. Quare correptis illicò navibus *Ludovicus*,
quiquè voluere de Comitibus ab urbe diſceſſe-
runt, & *Bellaſium* devenere. Die ſequenti, *Tri-*
vultii filius, *Muſochi* Comes, & *Franciſcus* item
Trivultius cum equitibus *Gallis Comum* Regis no-
B mine receperunt. Mox fugientem *Ludovicum*
quidam è *Gallis* ipſis, junctis *Turnenſibus*, &
Menaſienſibus Gallicæ factionis inſecuti ſegniores
quaſdam naves comprehendere, & inde ſpolia
retulerunt. Levis tunc pugna commiſſa eſt, &
unus *Turnenſium* interfectus. *Ludovicus*, tranſ-
miſſo *Lario* per *Volturenam* feſtinavit, &, reli- 93
cto *Tirani Germanorum* præſidio, in *Germaniam*
ſe recepit. *Comenſes* igitur *Gallorum* Regi ſe ſub-
jecere, acceptis in urbem militibus, & per ci-
vium domos ſparſis. Statim criminales libelli, &
acta refractis à vulgo ſcriniis palàm cremata, &
vectigalia omnia remiſſa ſunt. Intereà *Ludovicus*
C Rex omnes *Mediolanenſis* regionis arces, & mu-
nitiones receperat. *Tiranum* verò nuper munitum
adhuc *Sfortiæ* nomine tenebatur. Quare *Gallo-*
rum ſtatim, & *Helvetiorum* exercitus eò miſſus
eſt, ſimul ingentis magnitudinis machinæ tor-
mentariæ deductæ ſunt, & oppidum oppugnari
cœptum, machinis ipſis ſine intermiſſione mœ-
nia quaſſantibus. *Germani*, qui inerant, inde
perterriti *Gallis* deditionem fecerunt. Capto ca-
ſtello, *Galli Germanos* inermes dimiſere, & *Aloy-*
ſium à *Quadrio Tirani* caput, ac *Seraphinum* pa-
riter à *Quadrio Pontenſem* Ducalis factionis capti-
vos deduxerunt. Hoc tempore Divi *Franciſci* die
D feſto, & *Gallicis* militibus tota fervente Urbe,
Prothaſius Porrus Novocomenſis, Ordinis ejuſdem
Sancti frater, frequentiſſima concione ſaeram O-
rationem *Gallico* ſermone habuit, tàm ejus lin-
guæ, quàm *Italicæ* peritus, ut qui in *Pariſiorum*
Academia peregrinam linguam cum Theologia
didiciſſet. At *Ludovicus Sfortia* in terra *Germa-*
niæ menſes ferè quinquè commoratus, à primo-
ribus quibuſdam *Mediolanenſium*, concepto in
Trivultium odio, quem *Ludovicus* Rex toti Pro-
vinciæ præfecerat, per crebras literas excitatus
eſt, ut jam ſe ſe ad recuperandum dominatum
expediret, quod, & pecuniis, & authoritate
E *Mediolani* plurimùm poſſent, & *Gallorum* exer-
citus trifariàm diviſus ſecuriorem redeundi occa-
ſionem *Ludovico* præſtare videbatur. Tunc enim
pars *Forumlivium* oppugnabat, pars redierat in
Galliam, alii apud *Mediolanum* agebant. Quare
Ludovicus Sfortia revocantium civium favore con-
fiſus, & *Aſcanius* Cardinalis frater, qui tum a-
pud Cæſarem erat, redire decreverunt. Ergò mi-
litibus quibuſdam in *Alpibus* tumultuariè condu-
ctis, quendam *Badinum Papienſem* in *Italiam* præ-
miſerunt. Ille celeri curſu *Alpes* tranſgreſſus,
quadam nocte ad *Clavennam* caſtellum cum mili-
tibus conſtitit, ſtatimquè direptionem, & incen- 94
F dium incolis comminatus eſt, ni quàm primum
portæ aperirentur: ſequè cum exercitu, *Mauri*
nomine introduci depoſcebat, & *Germanorum* ſex
millia ſe ducere aſſeverabat. Et, ut dicto fidem
faceret, ipſos paucos milites ſimul exclamare juſ-
ſit. Quidam verò *Clavennatibus* locorum vicinia
noti ingentem exercitum adventare ſub mœnibus
affirmabant. Tunc *Clavennates*, cum ibi nullum
ferè præſidium *Gallorum* eſſet, portas patefece-
D 3 runt,

runt, & *Badinum* ipſum cum paucis militibus admiſerunt, ea paucitate non parùm trepidantes, ſi *Galli Clavennam* recuperare tentaſſent. Et *Annibal Balbianus* ejuſdem caſtelli Comes, qui cum *Mauro* aufugerat, *Hellonii* Turrim tunc cuſtode vacuam, ingreſſus eſt, Ducis, & *Mauri* nomen cum paucis quoquè Comitibus contenta voce ingeminans. Eorum locorum incolæ rei novitate ſubito perterriti, *Annibalis* imperata facere, & à Rege *Francorum* deficere coacti ſunt. Fortè majores latus naves apud *Suricum* tunc eſſe contigerat, quarum nonnullæ ab indigenis, jubente *Annibale*, correptæ ſunt, & ad ripam *Mezolæ* deductæ, ubi trabibus, & tabulatis inſtructæ fuerunt. Hæc ubi *Trivultio* renuntiata ſunt, *Brandam Caſtillioneum*, *Donatum à Carcano*, & *Antonium Mariam Pallavicinum* cum caſtrenſi poteſtate *Comum* tranſmiſit. Nec ità multò poſt *Ludovicus Lignini* Dominus, *Gallicus* Ductor, cum equitibus cataphractis ſubſecutus eſt. Continuò naves quatuor in portu *Comenſi* armatæ ſunt, & peditibus è proximis pagis conſcriptis inſtructæ, quæ ſub ductu *Andreæ Famenſis* militis veterani *Como* diſceſſerunt, ac tùm primùm *Muſſium* uſquè delatæ ſunt, & inibi ſubſtiterunt. Arcem ſuper ſaxo ſitam, quam *Blaſius Malacrida* è *Trivultii* clientibus tenebat, *Andreas Fanenſis*, ipſius *Trivultii* juſſu, machinis, & militibus inſtruxit. *Ligninus* verò univerſas lacus naves *Comum* deduci mandavit. Nonnulli tamen lacus accolæ Ducalis factionis, *Lignini* juſſa contempſerunt. Inter hæc *Bilitionenſes* ejuſdem factionis ſtudio ad rebellionem ſpectantes, *Mauri* nomen ſucclamare cœperunt. Tum quendam *Gallum* eo in loco militibus præfectum, qui fratrem habebat arcis magnæ cuſtodem, comprehenderunt,
95 & ad conſpectum ipſius cuſtodis deduxerunt, arcem ipſam ſibi dedi efflagitantes; ſin autem deditionem facere differret, captum fratrem ſuſpendere minabantur. Ille metu fraternæ cædis exterritus, arcem ipſam incolis tradidit, quibuſdam è *Luganenſium Gibellinis* ejuſmodi defectionis authoribus. Simul munitionis Vallem jungentis, quæ *Murata* vulgò dicitur, præſidium injecto igni cremaverunt. *Trivultius* hoc quoquè comperto, partem equitum cataphractorum, qui *Comum* advenerant, ad recuperandam *Bilitionam* proficiſci juſſit; verùm illi paullò poſt re prorſus infecta reverſi ſunt. Cæterùm *Badinus* diebus octo ferè ſine militibus *Clavennæ* immoratus eſt, cùm nullum interim ſupplementum à *Mauro* miſſum eſſet. Sed & *Galli* peditatu carebant, paucis exceptis tumultuariis militibus, qui apud *Muſſium* agebant. Quare *Badinus* nullo prorſus obvio *Suricum* cum tribus *Germanorum* cohortibus proceſſit, & ibi Cardinalem *Aſcanium* exſpectavit. Biduò poſt *Aſcanius*, & *Galeatius* Sancto *Severinas* è civitate *Curienſi Clavennam* advenerunt, & arcem à *Gallo* præfecto pecunia receperunt. Deinde *Aſcanius* ad ripam *Moſelæ* deſcendit, &, quam reperit armatam, navem ſtatim ingreſſus eſt, ac aliis *Germanorum* tribus millibus terreſtri itinere præmiſſis, *Suricum* devenit, ubi & alias naves pariter tabulatis inſtruxit, & ità claſſem paravit navium circiter duodecim. Quibus etiam machinis inſtructis, dimidium exercitus ſuſcepit, aliis per ripam lacus *Comum* verſus contendentibus. *Galli*, qui apud *Muſſium* cum quatuor armatis navibus erant, de adventu *Aſcanii* certiores facti, trepidare cœperunt, cum præſertim nulla poſtmodum auxilia à *Gallorum* ductoribus ſubmiſſa eſſent. Quare, adventante *Aſcanio*, proras obverterunt, & citato curſu *Comum* reverſi ſunt. *Aſcanius* de-

A ſertum à *Gallis Muſſium Germanis* in prædam dedit, Pridiè Kal. Februarias. Poſtridiè *Zenum* uſquè cum claſſe devenit, & armatas naves medio lacu ad conſpectum *Comenſium* explicuit, ac machinas quaſdam, Urbem verſus exonerari juſſit. Formidoloſus tum *Gallis*, & *Comenſibus* armatarum navium conſpectus fuit. Deductæ ſunt in ipſam navalis ripam machinæ tormentariæ, quæ projectis contrà claſſem ferreis pilis, *Aſcanium* poſt *Zeni* promontorium ſe recipere coëgerunt. 96 Is autem prima veſpera *Cernobium* divertit, ut terreſtri itinere cum exercitu *Comum* contenderet. At *Ludovicus Ligninus* ea nocte vigi-
B lias *Comenſibus* imperavit. Inter hæc *Mediolanenſes* rebellione facta, *Trivultium* in arcem portæ Jovis fugaverant. *Ligninus* igitur, receptis ſuper ea re literis primo mane conſecuto *Comenſes* benignè allocutus, cum equitibus cataphractis *Como* diſceſſit, & *Mediolanum* profectus eſt. Turris rotundæ arcem, in qua alioquin parùm tuta, nec commeatus, nec militum præſidium erat, præfectus ejus Civibus ipſis ſponte tradidit. Eodem die *Aſcanius* urbem ingreſſus eſt, Decurionibus portas aperientibus. Continuò plebs ad carcerem accurrens omnes nexos exſolvit. Apparitorum diverſorium diripuit, & publicanorum
C tabernas demoliri cœpit. Deinde *Aſcanius*, poſt *Gallos* contendens, *Mediolanum* applicuit. Poſtero die *Maurus* per *Volturenam Comum* devenit, ac tum à Sacro in primis ordine, ſolemni pompa procedente, ſalutatus eſt, & ad templum uſquè maximum deductus, ſimul ſericeum conopeum de more oblatum eſt, quod ſubire noluit, tunc civibus ipſis Ducis, & *Mauri* nomen acclamantibus; die verò ſequenti *Mediolanum* & ipſe commeavit. *Trivultius*, coacto omni *Gallorum* exercitu, *Mauro* ceſſit, & *Novariam* ſe recepit. *Maurus* non paucos conduxit *Helvetios*, ſimul machinas tormentarias à Cæſare accepit, quæ *Como*
D *Novariam* uſquè deductæ ſunt. His *Novariæ* mœnia dirui cœpta, & incluſi *Galli* adeò obſidione urgeri, ut inde diſcedentes urbem *Mauro* reliquerint. Sed & copiæ *Helvetiorum Gallis* pariter auxilio venerunt, ſimul novi milites è *Gallia* profecti cœteris *Gallis* acceſſere: *Mediolanenſium* quoque ſera auxilia *Maurum* fruſtrabantur. Intereà *Luganenſes Gibellini* apud *Sonvicum Guelphos* obſederunt. Eò venerunt, & *Bilitionenſes*, & *Helvetiorum* cohors. Sed quia vicus, & mœnibus, & arce, ac defenſoribus tutus erat, oppugnantes nihil profecerunt. *Maurus* autem à ſuis *Helvetiis*, cum cœteris, qui *Gallis* auxilio
E venerant, occurſare recuſarent, ne cognatum ſanguinem funderent, hoſtibus proditus eſt, & in *Galliam* perductus. Eo capto *Galli Mediolanum* redeuntes amiſſam ferè regionem receperunt. 97 Soli *Bilitionenſes*, proximæ rebellionis crimine haudquaquàm *Gallis* confiſi, *Helvetiis* ſe dediderunt. Quorum cum ambiguæ forent ſententiæ, *Andreas Gaman Berlarighem* ex *Uraniæ* Principibus oblatum Caſtellum confidenter acceptavit. Is eſt ille Ductor ſatis notus, qui vulgò *Amen Bernardinus* corrupto vocabulo appellabatur. Ea vox loci præſidem *Germanicè* ſignificat. Pridiè, quàm *Maurus* caperetur,
F *Helvetiorum* cohortes *Comum* applicuerant in ejus caſtra contendentes, quæ, captivitate illius intellecta, in *Germaniam* ſunt reverſæ. *Luganenſes Gibellini*, qui *Sonvicum* oppugnabant, dilapſi ſunt: *Guelfi* autem vicum exeuntes, eorum domos diripuerunt, & partim incenderunt. Id enim vetus eſt eorum peſſimum inſtitutum, ut ſub duarum factionum nomine ſeditionibus agitentur, quas ne ſub *Sfortiadarum* quidem imperio di-

dimiserunt, ut hac etiam ætate permultos annos rapinis, incendiis, cædibus inter se desævierint. Ibi *Ludovicus Sfortia* arcem ideò condiderat, ne diutiùs eos debacchari sineret; sed seditiosos in ea vinculis coerceret. Ea subita rerum mutatione *Comenses* (nam vix duobus mensibus sub *Mauro* egerant) *Gallorum* metu perterriti, ferè omnes *Turnum* confugerunt, quod *Gallicæ* factionis studio tutum videretur, cum præsertim *Turnenses* Regis *Francorum* gratiam promeriti visi essent, quòd *Maurum* in fuga persecuti, modo, apud *Mediolanum* eorum Primoribus detentis, culpam pecunia diluere cogerentur. Attamen *Galli Comum* reversi neminem injuria affecerunt, cives nulla exactione gravaverunt, quod *Ligninus* apud Regem de rebellione accusatos defendisset: sed equites cataphractos quadragintaquinquè, & equestres sagittarios nonaginta in proprias domos *Comenses* perpetuo hospitio, non parva jactura more *Gallico* recipere coacti sunt. Anno sequenti, qui fuit primus suprà millesimum, & quingentesimum, mense Septembri, *Helvetii* ab exulibus *Gibellinæ* factionis sollicitati, per *Bilitionam Luganum* usquè excurrerunt, nec mediocre damnum diversæ partis hominibus intulere. Simul nonnullos è *Gallica* cohorte *Antonii Divionis* Bay-
98 livi, tunc *Como* Præfecti sibi occurrentes interfecerunt. Nam *Joannes Gruerius*, *Antonii* frater antè *Helvetiorum* adventum ad propugnandam *Lugani* arcem missus fuerat, & quosdam milites ex ipsa cohorte secum duxerat. *Helvetii* arcem subibant, & oppugnare contendebant. At *Gruerius* diu, noctuquè operi intentus arcem ipsam strenuè defendit. Inter hæc *Trivultius* equestres, & pedestres copias ad *Tresiam* transmisit. *Helvetii*, qui jam ad sex millia *Luganum* descenderant, hoc comperto, *Bilitionam* noctu reversi sunt: mox superatis montibus, qui *Lario* imminent, è *Dongi*, & *Grabedonæ* regionibus armenta, & pecora abegerunt. Tùm *Porletiam* depopulati sunt, & *Carlatium* incenderunt. *Branda Castellioneus* ea expeditione pro *Gallis* peditum Ductor statim, *Helvetiis* trans *Alpes* reversis, Vallis *Lugani Gibellinos* diripuit. Cum *Helvetii Luganum* adhuc tenerent, jam diu obliterata factionum nomina *Guelforum*, & *Gibellinorum* sub *Gallico*, & Imperiali titulo renovari cœpta sunt. Tùm verò *Gallicæ* factionis Primores apud Baylivum Imperiales de proditione accusatos tolli suadebant. At Baylivus universis in aream majoris Ecclesiæ convocatis, eam rem penitus improbavit, nec ullum, quoquo nomine censeretur, modo fidem non fregisset, offendi se permissurum pollicitus est. Ex eo tempore *Ludovicus* Rex commeatum *Bilitionam* ex *Italia* importari prohibuit, ut coacti fame eorum locorum incolæ in ejus ditionem redirent. Simul *Bilitionenses*, si Regios fines attigissent, impunè occidebantur. Quare *Helvetiorum* Principes assiduis *Bilitionensium* querelis ea de re pulsati, obsidionem ipsam, & tot incommoda armis tollere decreverunt. Igitur *Alpes* transgressi ferè ad decem, & octo millia, *Bilitiona Locarnum* contenderunt. Eum Vicum *Italorum*, & *Gallorum* præsidia tuebantur. *Helvetii* montano, præruptoquè itinere (eum locum *Fragiam* appellant) vico incumbentes, subito metu hostes perculsos in fugam verterunt, qui, cum præ festinatione naves turmatim ascenderent, naufragium faciebant. Statim *Helvetii* vicum ingressi, circum arcem accincti sunt, verum frequentibus tormentorum ictibus submovebantur: nihilominus muris suffodiendis vehementer insta-
99 bant. *Galli* apud *Aronam* classem paraverant, ut per *Verbanum* auxilia *Locarnum* mitterent: & *Tri-*

A *vultius* ad *Gallerate* equestres copias eduxerat. Inter hæc *Ludovici* Regis literæ supervenerunt, quibus, & pax sequuta est, & commeatum *Bilitionensibus* afferri permissum, & ut *Helvetiorum* more liberi, & immunes mercaturam in regio solo exercerent. Per hæc tempora *Larius*, cæterique vicini lacus pridiè Nonas Julias anni millesimi quingentesimi quinti, in ipso diluculo ad instar æstuariorum maris largiùs intumescere cœperunt. Nam apud *Comum*, ubi navium statio est, ceù rapidissimus fluvius per quinquaginta ferè passus ex ipso lacu in urbem effluxit, statimquè tanto refluxit impetu, ut saxa, quæ tran-
B quillus tegebat, nudaverit, & pisciculos in sicco reliquerit à nullo tum prorsus vento impulsus. Id ad multam diem per vices facere, sed semper remissiùs, perseveravit. Anno proximo flammæ in summis navium malis, acerrimè perflante Borea, in *Lario* visæ sunt, quas antiqui *Pollucis*, & *Castoris* sidera, si geminæ essent; si verò sola, *Helenæ* sidus appellabant. Sed & plurima loca apud eundem *Larium* illuvione vastata sunt. Vallis *Intellevi* pervetusta Basilica subita scaturigine ferè tota corruit. *Cosia* torrens in immensum auctus Portæ Salæ suburbium inundavit. Parvus Cometes in plaga Septentrionali mense Au-
C gusto spectatus est, cauda in eam regionem directa. Haud ità multò post *Philippus Maximiliani* Cæsaris filius, *Burgondiæ* Archidux, defunctus est. Biennio post arx *Musii*, quæ reverso *Mauro* excisa fuerat, eorum impensa, qui diruendam curaverant, restituta est. Ex eo tempore dono *Blasii Malacridæ* in *Trivultii* potestatem devenit. Tunc & *Larius* lacus in aream usquè Templi maximi altiùs exundavit, ut illuc navigia ducerentur. Per annum verò decimum supra millesimum, & quingentesimum tota ferè æstate incredibilis grandinum vis decidit, & ventorum flatibus omnia misceri visa sunt, ut, decussis uvis,
D & segetibus, ac sylvis eversis, insolita annonæ penuria, & vini charitas secuta sit. His temporibus *Ludovicus Francorum* Rex varias in *Italia* expeditiones fecit. Nam *Fredericum Aragonium Neapolis*, & *Siciliæ* regno ejecit. Regnum ipsum, à *Ferdinando Hispaniæ* Rege pulsis *Gallis* occupa- 100
tum, recuperare tentavit. Sed exercitum ferè omnem, apud *Lyrim* fluvium profligatus, amisit. Tumultuantes, rebellantesquè *Genuenses* non opera Ducum, sed ipse præsens expugnavit. *Venetis* bellum intulit, quorum exercitu fermè deleto *Bergomum*, *Brixiam*, & *Cremonam Mediolanensi* regioni restituit. Eo tempore *Julius Secundus*
E Pontifex Maximus Ecclesiasticæ ditioni augendæ intendens, bellum *Alphonso Ferrariæ* Duci indixerat, jamquè *Mutinam* occupaverat, &, *Ferrariæ* incluso Duce, obsidebat. At *Ludovicus* Rex, *Romani* Pontificis successus compescendos ratus, obsesso Duci auxilia transmisit. Quare *Julius* Pontifex *Helvetios* contrà Regem ipsum in *Italiam* evocavit. Itaquè circà Septembris initium duodecim ferè *Helvetiorum* millia *Bilitiona* descenderunt, &, cum ad *Tresiam* fluvium pervenissent, *Gallos* se transire prohibentes repulerunt. Inde *Varesium*, mox *Aplanum* usquè excurrerunt. Sed, cum *Gallorum* equitatus *Medio-*
F *lano* adventare nunciatus esset, *Helvetii* pedem referre cœperunt, ac tum partim in *Classium* abierunt, alii in suburbio Vici subsistere. Exierant tunc urbem quidam *Gallorum* cataphracti, & in ipsum Vici suburbium longiùs penetraverant; cum autem reverterentur, nonnulli ex *Helvetiis* equis insidentes, & *Gallica* superinduti saga, redeuntes ad urbem *Gallorum* equites, haud lento gradu insequebantur. *Galli* primùm socios arbitra-

tra-

trati fuerant: cæterùm (ut in bello mos eſt) ſu-
ſpectam fraudem habentes, citato curſu portam
ingreſſi ſunt. *Helvetii* ſubſequentes pontem inſi-
liunt, & unus in propugnaculum tranſit. Tùm
verò *Comenſis* quidam, cognomento *Petrololus*,
tonſor, qui ad excubias erat, obvium *Helvetium*
alabarda repulit, & ſociis adjuvantibus ab equo
deturbatum interfecit; reliqui, qui jam pontem
tenebant, perinde perterriti ſtatim aufugerunt.
Et profectò *Helvetii* ea die urbem *Comenſem* ſum-
mo civium diſcrimine cepiſſent, niſi ille interfe-
ctus fuiſſet. Quare *Petrololus* à Regiis Præfectis
immunitatibus donatus eſt. Proxima nocte *Hel-
vetii* direptis villis, & armentis abactis, quo-
cumquè divertiſſent, trans *Alpes* reverſi ſunt. In-
101 de *Ludovicus* Rex iiſdem commeatus importari ite-
rum prohibuit. Anno ſequenti hyems aſperrima
fuit, & nix adeò ingens, ut gelu concreta mini-
mè eliquaretur. Inde ſata haud pauca exarue-
runt, nonnulli tamen ſuperinjecta terra nivem
ſolvebant. Septimo Kal. Aprilis apud *Comum* o-
mnia ædificia terræmotu nutaverunt: Æſtate ve-
rò, & Autumno pluviæ creberrimæ fuerunt.
Dongum, & vicina loca aquarum inundatione va-
ſtata, cum domorum everſione, ac hominum
clade. Ignei globi per aerem diſcurrere viſi ſunt.
Ejuſdem anni menſe Novembri, *Helvetii* per *Bi-
litionam* in *Italiam* irrumpentes *Variſium* primò
ingreſſi ſunt (decem & octo millia fuiſſe perhi-
bentur) indè nonnullos ex equitibus *Gallorum*
propulſarunt, qui mox *Gallerate* ſe receperunt,
quò & alii equites *Mediolano* convenere. *Helve-
tii* relicto *Variſio Gallerate* contenderunt, &, pul-
ſis *Gallis*, illic ſe ſe communierunt, inſulas di-
ripientes, & alicubi incendium miſcentes. In-
tereà *Galli* fuſi *Mediolanenſi* dominio *Buſtum* con-
ceſſerant, quò tùm pervenere *Trivultius*, & Do-
minus à Rege profectus. Ductores ipſi *Helvetios*
apud *Gallerate* obſidere cogitantes, eò aciem di-
rexerunt, & quoſdam ex hoſtibus tormentis in-
terfecerunt. *Helvetii* verò *Gallerate* diſcedentes,
Gallos apud *Buſtum* adorti fuere, quos & inde
ejectos *Mediolanum* uſquè paſſim perſecuti ſunt.
Galli non ſunt auſi cum *Helvetiis* acie decertare;
ſed in ſuburbiis ſubſtiterunt. Illi verò per vici-
na palantes loca leves pugnas cum aliquibus *Gal-
lis* commiſerunt, & *Deſium* incenderunt. Mox
Primores *Helvetiorum* cum *Gallorum* Ductoribus
habito colloquio cum tota multitudine XX. die
reverti cœperunt. In itinere *Barlaſſinam*, *Lan-
tate*, *Aplanum*, *Arzizate*, ac *Treſſiam* uſquè,
& tota Valle *Lugani* ædificia incenderunt, &
prædas egerunt, nullo tamen perſequente, aut
maleficia inhibente. *Joannes Gruerius*, qui Bay-
livo fratri à Rege Præfectura privato ſuffectus
fuerat, *Comum* machinis tormentariis, & quin-
gentis peditibus munivit. *Gallus* verò quidam no-
mine *Marconettus*, arcis *Lugani* Præfectus, *Iſo-
num*, quod eſt in ſumma *Lugani* valle *Bilitionæ*
attributum, cum *Helvetii* receſſiſſent, diripuit,
& ejus loci incolas partim interfecit, & partim
102 vinctos abduxit. Id cum *Helvetii* reſciſſiſſent,
inſignes *Trivultii* ædes apud *Roverium* cremave-
runt. Erant, qui dicerent, *Helvetios* iterùm à
Julio Pontifice Maximo evocatos, quòd *Ludovi-
cus* Rex ei admodum infenſus, non ſolùm armis
obſiſteret; ſed & Concilium apud *Piſas* indixiſ-
ſet, publicis proinde tabulis, tùm ex ipſius Re-
gis, & *Maximiliani* Cæſaris parte, tùm etiam
nonnullorum Cardinalium, *Comi* quoquè expoſi-
tis. Eo tempore *Bentivoli* à *Julio* Pontifice *Bo-
nonia* pulſi, auxilio *Ludovici* Regis domum re-
verterant, & Pontifex *Mirandula*, quam nuper
armis ceperat, decedere coactus eſt, ac tum

A *Ludovici* Regis Concilium *Piſis* terrore *Hiſpanæ*
claſſis, quam Pontifex immiſerat, depulſum,
Mediolanum tranſlatum erat, ubi Cardinales ipſi
nonnullas ſeſſiones fecerunt, & decimam redi-
tuum *Romanis* Pontificibus debitam, ordini Ec-
cleſiaſtico *Comi* quoquè exſolvi mandaverunt.
Cæterùm *Julius* Pontifex *Lateranenſe* Concilium
eis oppoſuit, nequè tamen à parandis armis con-
trà *Gallos* deſtitit. Nam per idem tempus, inter
Gallos Duce Domino fuſos, & Pontificios cum
auxiliis *Hiſpanorum Raymundo Cardono* ſceptrum
tenente, qui tum *Neapolitano* Regno pro *Ferdi-
nando* Rege præerat, inſigne prælium apud *Ra-
B vennam* commiſſum eſt. Utrimquè ſtrages maxi-
ma fuit, *Galli* Ducem, & omnes alios ferè Du-
ctores amiſerunt. *Julius* Pontifex *Ravennam* i-
pſam. *Raymundus* cum paucis evaſit. *Pallicia* u-
nus è *Gallorum* Ductoribus cum hoſtilibus ſpoliis
Mediolanum reverſus eſt. At *Julius* Pontifex ex-
pellendis ab *Inſubribus*, & *Italia Gallis* totis viri-
bus intentus, *Ferdinandum Hiſpaniæ*, & *Henri-
cum Angliæ* Reges ad inferendum *Ludovico* bellum
in finibus *Galliarum* excitavit, ut is ex *Italia* in
Galliam pedeſtres, & equeſtres copias revocare
coactus fuerit. Simul Pontifex ipſe, icto cum
Venetis & *Maximiliano* fœdere, *Helvetiorum* vi-
C gintiquinque millia in *Bononienſem* expeditionem
conduxit, ut inde totam belli molem in *Gallos
Inſubres* converteret. Igitur *Helvetii* menſe Ma-
jo anni milleſimi quingenteſimi duodecimi per
Tridentum, & *Veronam* in *Italiæ* campos devene-
runt, quibus ſtatim *Venetorum* pedites, & cata-
phracti cum machinis tormentariis juncti ſunt. 10[illegible]
Pallicia in *Inſubribus Gallorum* Dux, collectis mi-
litibus, ultrà *Abduam* in hoſtes feſtinavit, ut *Bo-
noniam* contendentibus aditum intercluderet. Sed,
cum ſe numerò longè inferiorem perſpexiſſet, co-
pias ſubtrahere, & in loca munita ſe recipere co-
gitavit, nec priùs belli fortunam tentare, quàm
D ſupplementum è *Gallia* mitteretur, ſuper quo a-
liis Ductoribus, qui *Mediolani* agebant, literas
ſcripſit. Hæ literæ interceptæ ſunt, & hoſti-
bus allatæ, qui ideò mutato ſtatim itinere in *Gal-
los* ipſos fugam meditantes converſi ſunt. Non
ſuſtinuere *Galli Helvetiorum* impetum, ſed cis
Abduam dilabentes, ſe ſe *Papiam* incolumes re-
ceperunt. Unde paulò poſt ab hoſtibus ejecti in
Galliam parva jactura reverſi ſunt. *Matthæus Se-
dunenſis* Epiſcopus, natione *Germanus*, quem *Ju-
lius* Pontifex in Collegium Cardinalium coopta-
verat, *Helvetiorum* Dux, *Papiæ* ſubſtitit, &
Mediolanenſis provinciæ à *Gallis* deſertæ Civita-
E tes, ſanctiſſimæ (ut ajebat) ligæ, & *Maximi-
liani Sfortiæ* Ducis *Mediolani* nomine recepit. Is
Maximilianus Ludovici Sfortiæ primogenitus erat,
& apud Cæſarem in *Germania* tunc agebat. Eo
tempore *Joannes Gruerius Como* Præfectus, ut ur-
bem ab hoſtibus tutam præſtaret, omnes *Comen-
ſes* armavit, qui ſimul cum *Gallicis* cataphractis
in excubiis erant, nihilquè, quod ad rem belli-
cam pertineret, & præſentium rerum ſtatum,
abſquè communi conſenſu ab alterutris effici de-
bere conventum fuerat. Paulò poſt rumores or-
ti ſunt, *Gruerium* externos milites *Trecio* clande-
ſtinè in urbem evocare, ut *Comenſibus* ipſis po-
F tentior foret, haud dubio civitatis exitio, &
proximioris agri vaſtitate, ſi obſidionem tolera-
re inſtituiſſet. Quare, increbreſcente rumore,
Comenſes armati in *Gallos* inermes convertuntur,
& ejus rei præſentes incuſant: mox ad *Gruerium*
fit concurſus, & arcem, & portarum claves ſibi
dedi efflagitant. *Gruerius Comenſes* incuſans ob-
jecta pernegabat. At illi cunctantem, ut poſtu-
lata faceret, vehementer urgebant. Tum verò,
cum

cum nimium invalescerent, sibi, & militibus suis
haud mediocriter metuens, arcem & portarum
claves efflagitantibus dari jussit XVI. Kal. Julias.
Exinde *Galli*, qui *Comi* agebant, in *Comensium* po-
104 testatem mutata fortuna devenerunt; sed, ne
quis eorum injuria quoquomodo afficeretur, de-
cretum est tantùm æs alienum exsolverent. Cæ-
terùm *Gruerius Comenses* deprecatus est, ut de
sua, & militum suorum salute apud *Matthæum*
Cardinalem mentio haberetur, id quod Decu-
riones se facturos polliciti sunt. Cum ad *Mat-
thæum* Oratores missi in ejus verba jurarunt san-
ctissimæ ligæ, & *Maximiliani Sfortiæ* Ducis *Me-
diolani* nomine, eiquè pro salute *Gruerii Comen-
sium* vota exposuere. *Matthæus*, laudatis *Comen-
sibus*, *Gruerium* & milites ejus salvos esse jussit.
Paulò post *Helvetiorum* cohors *Comum* devenit,
ac tum cum ipso *Gruerio*, & militum Primori-
bus collocuti, *Gallos* omnes *Papiam* incolumes
perducturos se dixerunt, eosquè de more accin-
gi, & in equis esse jusserunt. Cæterùm, cum
in quoddam diversorium singuli per intervalla vo-
cati pervenissent, armis, equis, pecunia, vesti-
mentis, & universa supellectile ab *Helvetiis* spo-
liati sunt, & *Papiam* captivi ducti, ubi nulla ra-
tione habita, quod *Matthæus* Cardinalis eos in-
columes censuisset, duodecim quoquè millibus
aureis pro libertate multati sunt. Per eos dies
Rhœti Tirani, & *Petræmalæ* arces receperunt, ac
Volturenam ipsam cum *Clavenna*, & universo *La-
rii* tractu *Mussium* usquè in potestatem redege-
runt. Sed arcem *Clavennæ*, cum esset inexpu-
gnabilis, sex mensium obsidione obtinuerunt. A-
lia ex parte *Helvetii Luganum* cum tota Valle ce-
perunt, & arcem diutiùs frustrà oppugnaverunt,
ac *Balernæ* jurisdictionem finibus suis addidere,
simul *Locarnum* cum ditione sua salva arce occu-
parunt. Inter hæc *Maximilianus Sfortia* novus
Dux, è *Germania* in *Italiam* devenit, nec ità
multò post *Mediolanum* ingressus, IV. Kal. Ja-
nuarias anni millesimi quingentesimi tertii deci-
mi. *Julius* Pontifex, à fœdere *Venetos* exclusit
in gratiam *Maximiliani* Cæsaris, qui nullis un-
quàm precibus mitigari potuerat, nec rationibus
adduci, ut eam Rempublicam æquis oculis aspi-
ceret. Sed *Julius* Pontifex sibi metuens, ne
Cæsar *Pisanum* Concilium ratum haberet, *Vene-
tos* potiùs, quàm illum deserendos judicavit, qui
proinde indignati ad *Gallum* communem hostem
transierunt. Eodem mense Januario *Ludovicus*
105 *Francorum* Rex arces *Luganensem*, & *Locarnensem*
Helvetiis dedi jussit, misso ad id *Joanne Gruerio*.
Multi ex *Luganensibus Gallicæ* factionis, qui in
arcem confugerant, & ab *Helvetiis* requisiti,
exire contempserant, hostes habiti sunt, & cum
Gallis, qui arcem tenuerant, discesserunt. Quo
tempore *Rusconi* Vallis *Lugani* Comites, quam o-
lim *Mediolani* Ducis mandato dimiserant, & *Lo-
carni* ditionem per commutationem acceperant,
& dudum à *Gallis* Arce exclusi, ferè omne do-
minium amiserunt.

Eodem anno millesimo quingentesimo decimo-
tertio, mense Februario, *Julius* Pontifex desun-
ctus est, & *Joannes Medices* indito *Leonis* Decimi
nomine suffectus, qui non eodem animo, quo
Julius in *Gallos* se præstitit. At *Ludovicus* Rex,
percusso cum *Venetis* fœdere, *Italicam* expeditio-
nem rursùm paravit. Et *Trivultius*, qui in *Gal-
liam* concesserat, *Gallicam* factionem in *Italia*
sollicitare non destitit, ut ad faciendam rebellio-
nem opportuno tempore præsto essent. Simul
de Imperialibus industria sua non paucos clande-
stinè pellexit, ut & *Sacramorus* Vicecomes, qui
novo Duci militabat, cum equitibus quingentis

A ad eum transfugerit. Eo tempore *Andreas Geor-
gius Casanova Comensis*, vir sagacis ingenii, *Gal-
licas* partes sequutus in arcem *Mussii*, quæ *Trivul-
tii* nomine tenebatur, confugerat, ubi eorum,
quæ in *Italia* gererentur, consilia per explorato-
res exquirebat, & *Trivultio* per literas renuntia-
bat. At Mense Majo *Trivultius*, superatis *Alpi-
bus*, *Hastam* primum, deinde *Alexandriam* oc-
cupavit. Tum verò *Andreas Georgius Turnum*
descendit, & populum ipsius *Trivultii* studiosum,
classem instruere, & ad urbem *Comensem* occu-
pandam, primo *Gallorum* adventu paratos esse
jussit. Qui statim dicto parentes, per *Larium*
B hostiliter discursare cœperunt. At *Joannes Ba-
ptista Pusterleus* Eques, *Como* Præfectus, in portu
Comensi naves armavit, militesque conduxit, &
excubias in urbe disposuit, de *Turnensium* rebel-
lione non parùm sollicitus, cùm præsertim *Ma-
ximilianus* Dux ab *Alexandria* cum paucis *Helve-
tiis Novariam* se recepisset, ab omnibus ferè de-
relictus, nisi quia *Helvetiorum* auxilia expecta-
bat, qui quadraginta millibus aureorum in singu-
los annos ejus tutelam susceperant. *Turnenses* ad 106
Moltrasium Ducalis factionis locum navibus dela-
ti, ut incolas diriperent, cum id facere prohibiti
essent, in quasdam casas ignem injecerunt. Quod
C ubi in Urbem perlatum est, *Pusterleus* Eques in
Turnenses armata classe proficisci decrevit. Qui
proinde perterriti, Primores vici *Comum* mise-
runt; & exsolutis aureis sexcentis, rebellionis
veniam impetrarunt. *Andreas Georgius*, *Turno*
aufugiens, captus est, deinde confecto bello
apud *Dungum* capite multatus, *Rhœtis* ea loca di-
tione tenentibus. Per eos dies *Bartholomæus Fer-
rarius Mediolanensis* patricius *Comum* devenit,
convocatisquè Decurionibus *Maximiliani* Ducis,
haud parvum discrimen sub obscurè insinuavit,
&, ut *Mediolanensium* partes sequi vellent, eos
hortatus est. Nam *Mediolanenses* ipsi non me-
D diocriter verebantur, ne per adversam novi Ducis
fortunam in *Helvetiorum* potestatem *Comum* deve-
niret. Contrà *Comenses Gallorum* fidem suspe-
ctam habebant, quòd se fortassè injuria affectos
fuisse prætenderent. Tunc & *Gaspar* à *Turego*
ex *Helvetiorum* Primatibus, *Lugani* Capitaneus
ingressum urbis *Maximiliani* Ducis nomine cum
militibus depoposcit, haud tamen introductus est.
Comenses ad tutandam urbem armantur, & excu-
bias per vices partiuntur. Venere *Comum Octa-
vianus Sfortia* Episcopus *Laudensis*, & *Andreas
Burgius* apud Ducem Cæsareus Orator, ac alii
Proceres, qui res novi Ducis *Mediolani* admini-
strabant, in quorum comitatu fuit & *Antonius
E Maria Pallavicinus Gallicæ* factionis, qui Duce
penè conclamato (nam de re Ducali actum esse
plerique omnes existimabant) cum primùm *Como*
Ducales Consiliarii discessissent, Civitatem *Fran-
corum* Regis nomine occuparet. Cæterùm *Co-
menses* ab Equite *Pusterleo* claves portarum acce-
perunt, & exteriorem arcis pontem, ne demitti
posset, clavis suffixerunt, simul, omni armata
juventute, Ducis nomen alacriter inclamarunt.
Quare Ducalibus Consiliariis *Comi* subsistere,
cum præsertim *Helvetiorum* auxilia adventarent,
visum est: *Pallavicinus* verò ex urbe discessit.
Tunc *Helvetiorum* cohors in suburbiis erat, à
F quibus pariter, & suburbanis *Pallavicinus*, quasi
fugiens, interturbatus est; eò magis, cum, pue-
ris quibusdam suburbanis Ducis nomen inclaman- 107
tibus, à *Pallavicini* Comitibus nescio quid in
derisionem redditum fuisset. Pugnatum est igi-
tur apud *Cosiæ* Pontem, nonnulli de comitatu
Pallavicini interfecti sunt, alii vulnerati: ipse
jumentum cum sarcinis amisit, & caput leviter

percussus, amissa casside, cum cæteris evasit. Haud ità multò post *Mediolanenses Sacramorum* cum equitatu *Francorum* Regis nomine, & *Gallicos* magistratus admiserunt; simul in arcem portæ Jovis, quæ à *Gallis* adhuc tenebatur, commeatus importatus est. Et quia *Comenses* in fide *Maximiliani* Ducis perstare videbantur, quædam literæ eis à *Mediolanensibus* scriptæ *Comum* perlatæ sunt, quarum erat summa; *Par admodum fore, ut cum capite membra convenirent, & veniam à Rege Civitatibus datam esse, ac Gallum quendam Cataphractorum Præfectum Comum venturum, qui Rempublicam æquo jure administraret.* Quibus perlectis omnes in sententia permanserunt, ut à Duce ipso, dum incolumis esset, minime deficerent. Quare *Sacramorus* cum equitatu *Seronum* profectus, ne quis commeatum *Comum* perducat, jubet, simul *Comensium* fines incursat. Inter hæc *Altosaxus* ex *Helvetiorum* Ducibus cum peditum quinque millibus per *Larium Como* applicuit. Aliunde per *Verbanum Helvetiorum* sex millia descenderunt, qui statim iis juncti, quos *Novariæ* cum *Maximiliano* Duce fuisse diximus, *Altosaxo* non expectato, qui & ipse *Como* discedens *Novariam* proficiscebatur, cum *Gallis* prælium commiserunt, & militum numero, & bellicis instrumentis longè instructioribus. Ea fuit belli fortuna, ut tum *Galli*, quorum justus erat exercitus, à paucis, & seminermibus *Helvetiis* astu, & virtute superati sint. Pedites cæsi sunt, equites verò dilapsi, relictis machinis tormentariis, & cæteris belli impedimentis. Qua victoria non mediocriter exsultantes, veluti ingenti periculo liberati, publicam lætitiam nocturnis ignibus, & festis clamoribus attestabantur. *Maximilianus* Dux *Mediolanum* reversus, *Comensibus*, in fidei ergà se testimonium, vini vectigal, quo tertia fisco exsolvebatur, in perpetuum remisit. Per idem tempus victoriæ apud *Novariam* de *Gallis* partæ, in Valle *Blognii*, quæ suprà *Bilitionam* in *Alpes* protenditur, qua *Tici-*
108 *nus* effluit, lacus exortus est ex rupe, quæ terræmotu provoluta Vallem interclusit. Unde fluvius retentus paulatim stagnum effecit, quod biennii spatio jam ad quinque passuum millia se se porrexerat. At mense junio millesimi quingentesimi quinti decimi, cum imbres eo tempore invaluissent aquam, vis lacus ipsius repagulum effregit, & tota simul evoluta est. Proximum *Biaschæ* pagum cum multis hominibus avexit, & quicquid ferè XVI. mille passuum intervallo *Verbanum* usquè obsistebat. *Bilitiona* medio loco sita inundata est. Munitio utrunquè montem jungens, *Murata* vulgo nuncupata, magna ex parte diruta. Ager *Bilitionæ* longè cultissimus, superinducta arena, effectus est inutilis. Tunc etiam apud *Dungum*, & *Grabedonam* colluvione domus eversæ, & agri vastati sunt. Ea verò non mediocre detrimentum *Helvetiis*, & *Rhœtis* multi portendere interpretabantur. Per illud tempus *Helvetii* ad occupandos *Alpium* aditus, quibus in *Galliam* iter est, profecti sunt, ne *Franciscus* novus *Francorum* Rex, qui *Ludovico* in initio anni defuncto suffectus fuerat, in *Italiam* (nam ea expeditio decreta nuntiabatur) descenderet. Profectus est & *Prosper Columna Romanus*, cataphractis *Maximiliani* Ducis præfectus, ubi diutiùs immorati descensum *Gallorum* frustrari videbantur. Cæterùm *Galli* deceptis hostibus, aliunde, quàm putarentur, in *Italiæ* campos, itinere insueto, pervenerunt, nec ità multò post *Prosperum Columnam* dolo ceperunt, & ejus equites dissiparunt. Quod ubi *Comum* nuntiatum fuit trepidari cœptum est. Deinde falsa commissi prælii fama su-

A pervenit, in quo *Galli* ab *Helvetiis* profligati ferebantur, ut proinde lætitiæ signa publicè edita sint, cum id à multis *Mediolano* venientibus affirmatum esset. Cæterùm tertia die hoc esse confictum constitit, cum & *Franciscus Sfortia Maximiliani* germanus frater, & quidam alii *Mediolanenses* patricii *Comum* cum sarcinis devenissent, & in *Germaniam* citato gradu contenderent: & *Helvetios* pedites ingruente *Gallo* cum innumeris, & equestribus & pedestribus copiis retrocedere vulgatum esset. *Comenses* Ducalis factionis, cum alii in adventu *Gallorum* exsultarent, sibi timere cœperunt. Sed & boni quilibet ejus tempo-
B ris felicitatem haud diuturnam fore augurabantur 109
tur, quæ talis erat, ut similis potiùs optanda, quàm speranda videretur. Per imperium enim *Maximiliani* Ducis, præter remissum vectigal vini, cauponarum nulla onera *Comensibus* imposita, nullus miles in privatorum domos divertebat, mercatus frequentissimi erant, per dies festos ubiquè cantus & tripudia, risus ubiquè & joci exaudiebantur. Tum verò rumor exortus est, *Turnenses* cum civibus *Gallicæ* factionis ad arma spectare, ut, occupata *Francorum* Regis nomine civitate, diversæ partis homines diriperent, & interficerent: mox armorum strepitus fieri cœptus. Quare majores natu, & Decurio-
C nes ipsi orientem seditionem, & tumultum sedant, &, ut omnium sint communia consilia, decernunt, ac pristino more excubias per urbem locant. At *Turnenses*, ad quos plerique flagitiosi variis criminibus exilio damnati diverterant, nec nisi rerum præsentium mutatione in patriam redire sperabant, rebellionem eorum suasu se facturos haud obscurè insinuabant. Quare nonnulli Ducalis factionis, haud satis fidentes inimicis, Equitem *Pusterleum* adeunt, & enixiùs obsecrant, ut & Principis, & amicorum rebus hoc belli tempore prospiciat, civitatemquè externo milite conducto à domesticis hostibus securam præstet.
D Itaquè *Antius Helvetius Lugani* Capitaneus cum peditibus mille & quingentis, quos in *Cisalpinis* regionibus conscripserat, *Comum* evocatus est; &, quoniam ab iis in primis, qui *Gallicæ* factionis erant, urbem intrare prohibiti essent, ab Equite *Pusterleo*, qui proinde in arcem se receperat, uno è corporis ejus custodibus interfecto, per exteriorem arcis pontem introducti sunt. Quanquam nonnulli *Gallicæ* factionis apud ipsum Equitem *Pusterleum*, & dictis, & armis ei rei vehementer obstitissent, eò maximè solliciti, ne *Galli* occupatæ ab *Helvetiis* urbis Dominio potiri non possent. Quare sibi non mediocriter timen-
E tes, cum inde rebellionis se accusari posse non ambigerent, *Turnum* aufugerunt. *Antii* milites per domos distributi, custodiæ civitatis intendebant. Intereà *Helvetiorum* exercitus subsequentibus *Gallis* citrà *Ticinum* incolumis se recepit. Paulò post nunciatum est, *Helvetios* à *Francisco* Rege ingenti pecunia, non armis, fractos bellum
deserere. Quocirca *Pusterleus* Eques, & *Antius* 101
statim accincti discedere statuerant, & jam arcem, & portarum claves *Comensibus*, qui pauci tunc erant in Urbe, tradi jusserant, cùm relatum fuit nutantes *Helvetios*, in *Maximiliani* Ducis fide confirmatos, in *Gallos* reverti. Igitur,
F qui profectionem parabant, substiterunt. Postero die *Helvetiorum* sex millia, qui jam *Varisium* recedentes pervenerant, ad bellum revocati *Comum* diverterunt, pridie Kal. Septembris. Tunc *Antius Luganum* cum militibus reversurus, aureorum mille ducentorum stipendium à *Comensibus* depoposcit, & quia non exsolverentur, Decurionibus ea de re conquerentibus, nonnullos eorum

à

à militibus comprehensos *Luganum* captivos du-
xit, quò postmodum pecunia missa est, & capti-
vi *Comum* reversi sunt. At *Turnenses*, quo die
fama perlata est, Equitem *Pusterleum*, & *Antium*
Comum deserere, quod posteà substitissent ignari,
naves armati conscenderunt, fugientesque tum
citatis navibus *Comenses* captos spoliarunt, auri,
& argenti, & variæ supellectilis prædam inter se
dividentes: simul per Vicum cum vexillo *Gallicæ*
notæ armati processerunt, *Gallicam* acclamatio-
nem repetentes, & festo campanarum pulsu in
vulgata *Gallorum* victoria exsultantes. Haud ità
multò post *Comenses* à *Turnensibus* spoliati, Equiti
Pusterleo querimonias afferunt, & totius rei gestæ
ordinem exponunt. Ille *Turnenses* evocari jussit,
ut saltem latrunculorum nomina traderent, &
bonæ fidei vades præstarent. Verum publico
reatu diffisi, Equitis mandata contempserunt.
Eo tempore *Comensium* non pauci, & in primis
Turnensium gentiles, & propinqui, quorum plu-
rimi pannorum artifices, & mercatores, cum o-
mnibus fortunis *Turnum* confugerant. Et quia
Turnenses in facienda rebellione nimium prosperi
fuerant, nemine propterea futuræ depopulationis
ambiguo, *Comenses* bona sua repetebant. Sed illi
res apud se dispositas malè succedente fortuna se
se proinde in gratiam Dominorum à direptione
defensum iri existimantes, reddere communi con-
sensu recusarunt. *Helvetii* qui *Comum* diverte-
rant, tertia die *Canturium* profecti sunt, quò tum
universus ejus gentis exercitus suprà triginta millia
convenerant. Ibi Prætores omnes de præsenti bel-
111 lo consilium habuerunt, ac tum *Helvetiis Como*
profectis *Turnensium* bona in prædam concessa sunt.
Qui statim *Comum* reversi, intempesta nocte, su-
peratis montibus *Turno* imminentibus, primo ma-
ne Vico incubuerunt. *Turnensium* fortissimi qui-
què in armis existentes, conspectis hostibus fu-
gam moliti sunt, & per montium confractus eva-
serunt. *Helvetii Turnum* ingressi, paucos resiste-
re conantes interficiunt: simul Eques *Pusterleus*
armatis navibus à lacu instabat. Itaquè VII. Idus
Septembris non minus *Comensium*, quàm *Turnen-*
sium fortunæ ab *Helvetiis* direptæ sunt, inter
quas ingens fuit pannorum vis, quos in urbem
navibus perductos frustatim scindentes, viritim
dividebant. Haud ità multò post *Turnenses* omnes
domum reversi sunt. Cæterùm *Helvetii Medio-*
lanum contenderunt, ibiquè reliquis, qui jam il-
luc *Canturio* concesserant, juncti sunt, paucis *Co-*
mo præsidio relictis. *Helvetiorum* Duces quidam
à *Francisco* Rege, qui in castris aderat, & ab
ipso *Trivultio* pecunia corrupti, cum cæteris de
ineundo prælio diffidere cœperunt. Cum igitur
inter se discordibus sententiis non convenirent,
subito tumultu sub tempus diei occiduum in *Gal-*
los Mediolano non procul, nullo militari or-
dine irruerunt. Quapropter, & à nocte com-
prehensi sunt, & in quasdam hostium insidias
inciderunt. Quo deniquè facto ipsi sese mise-
ri hostibus prodiderunt, & rem *Maximiliani*
Ducis profligarunt. Cæsa sunt eorum non pauca
millia, reliqui partim saucii partim lassitudine con-
fecti *Comum* reverterunt, XVIII. Kal. Octobris.
Pridie *Rodulphus* quidam à *Rhœtorum* Duci-
bus ad *Comenses* verba fecit, se cum militibus
Comi remansurum, & urbem (modo consen-
sus eorum accederet) adversus *Gallos* strenuè de-
fensurum. *Comenses Rodulpho* parùm fidentes, id
in ejus potestate fore, utrum moraretur, an di-
scederet, responderunt. Die sequenti *Helvetii*
pariter, & *Rhœti* recedere decreverunt, & ità par-
tim *Bilitiona*, alii per *Larium* domum reversi
sunt. *Turnenses* in fugientes conversi, aliorum

A lacus accolarum *Gallicæ* factionis auxilio quam-
plurimos in itinere confecerunt, & inde spolia
non pauca retulerunt, in ultionem suorum nuper
occisorum, & patriæ direptionis efferati. Eo die
Comenses, qui in Urbe restiterant, portas clause- 112
runt, & in arcem nonnullos immiserunt: simul
per urbem ipsam custodias locaverunt, & ne
quis jam diu absens, aut seditiosus introducere-
tur, decretum est, donec *Gallorum* Caduceato-
res adventarent, & sub bono fœdere Regi se de-
derent. Vulgato *Helvetiorum* discessu, nonnulli
Comenses Gallicæ factionis, qui jamdiu aberant,
ad portas affuerunt, de privatorum inimicorum
B direptione, & exitio cogitantes, qui bonis re-
pugnantibus in urbem admissi sunt. *Turnenses*
montem, qui à lacu *Como* imminet, conscenden-
tes, nonnullas domos spoliarunt, & incenderunt
sub ipsam vesperam. *Joannes Angelus* è *Gallorum*
familia, cognomento *Barrinus*, *Gallicæ* factionis,
juvenis audax & manu promptus, qui jam diu
absens fuerat, se introduci postulavit. Sed, cum
nonnulli non admittendum esse censerent, ne
quippiam sceleris introductus moliretur, suis ve-
hementer instantibus, addito jurejurando, ne
quam noxam perpetraret, receptus est. Prima
noctis vigilia dispositis ad excubias per Decurio-
C nes paucis, qui tum aderant juvenibus, *Barri-*
nus cum paucioribus factionis suæ in campum ir-
rumpit, statimquè sublata acclamatione *Gallica*,
& bombardularum strepitu, vigiles fundit, qui-
bus dissipatis ad portam Sallam accurrit, & alios
armatos inde deturbat. Ea capta propugnacu-
lum intrat, & machinis quibusdam munit. Tum
verò exorto tumultu, cum frequentius campanæ
pulsarentur, majores natu domos exeunt, & re
comperta ad portam Sallam se transferunt. Ibi
stantem *Barrinum* occupata porta redarguunt,
cum præcipuè de civitate *Gallis* dedenda omnes
consentirent: &, ne patriam prodat, obtestan-
D tur. Ille se bonum civem fore pollicetur, sed
honorem tantùm captæ Urbis sibi à *Gallis*, in-
quit, haberi velle, quo dicto Seniores domum
reversi sunt. Ille nuncium statim *Turnum* trans-
mittit, simul *Floramundum* à *Castellionco Gallicas*
partes sequutum non longè morantem certiorem
reddit, se portam urbis captam obtinere. Quo-
circa cum agrestium, & quantis possunt, copiis
festinent. *Turnenses* igitur, quiquè patratis cri-
minibus apud eos exulabant, arma capiunt, &
navibus *Comum* devehuntur. Aliunde *Floramun-*
dus, qui *Venegonnum* incolebat, cum indigenis,
& quibuscumquè vicinis *Gallicæ* sectæ, *Barrini* 113
E dicto affuit. Sed & *Lucas Pontensis* plebis *Incini*,
ejusdem factionis caput, satellites suos conduxit,
qui civitatem ingressi sunt XV. Kal. Octobris.
Decuriones, habito concilio, claves urbis, & ar-
cem *Floramundo Gallorum* nomine tradiderunt, &
literas super ea re commendatitias *Trivultio* scri-
pserunt, ac tum Oratores ad Regem pro deditio-
ne de more facienda delegerunt. *Barrinus* satelli-
tes, & gregarios illos omnes per civium domos
iniquè distribuit. Paulò post ipse quorundam pri-
vatorum inimicorum domos diripuit, & mulie-
rum sacra Cœnobia violenter intravit, unde ci-
vium res non paucas custodiæ datas vi abstulit.
F Ejus exemplo *Turnenses*, recentibus adhuc dire-
ptionis suæ vulneribus, Imperialis nominis do-
mos invadere cœperunt, quas nemine resistente
evacuabant, alios pro rebus servandis pecunia
damnabant, quas aliis supervenientes postea au-
ferebant. Aditur à civibus *Floramundus*, &, ne
Civitatem à *Turnensibus* injuria spoliari permittat,
obsecrant. Ille præconem inclamare jubebat, ne
quis aliena surriperet; sed cum authoritate care-

ret *Floramundus*, ejus jussa *Turnenses* irriso præcone contemnebant. Eo autem, & postero die, ac nocte intermedia prædæ intenderunt, quam in naves congestam, secundo cursu in patriam devehebant. Gliscebat hoc malum, tametsi nonnulli quoque ex amicis *Barrini*, & *Turnensium* ei rei præsentia sua, & minis obstiterint. *Floramundus Comenses* armari jussit, ut *Turnenses* ejiceret; sed statim refrixit. Quare nonnulli è *Comensibus* vulnerati sunt, & quidam interfecti. Sed & flagitiosi illi, qui tum exilio damnati fuerant, tum per rebellionem sub Equite *Pusterleo* nuperrime factam *Como* aufugerant, quas volebant domos expilabant, & pecunias unde libuisset extorquebant. Jam dies quintus à commisso prælio agebatur, nec dum quispiam è *Gallis* advenerat, qui prædantum libidini modum poneret. Titillabant quoquè *Castellioneis* animi, & iis, qui de plebe *Incini* convenerant, ut & ipsi quippiam in tanta diripiendi licentia è domibus auferrent; sed nec omnino manus insontes continebant. Decuriones, hoc malo altiùs proserpente, delectos ad Regem Oratores festinare jusserunt, qui medio
114 dio itinere *Julio Sancto Severinati* cum centum cataphractis *Comum* venienti obviarunt, & cum proxima nocte in quibusdam pagis quiescere decrevisset, à *Comensium* Oratoribus precibus fatigatus est, ut citatis equis *Comum* à latronibus occupatum contenderet. Et ità inclinato jam die, urbem ingressus est, ac tùm primum quoscumquè circumvicinos advenas per præcones abire mandavit. Enumeratæ sunt domus suprà sexaginta direptæ, præter pecunias à multis, ne spoliarentur, receptas. Erat *Julius Galeatii Sancto Severinatis* frater, qui ambo *Gallicas* partes sequebantur. Itaquè postero die, quàm *Comum* ingressus est, profugos omnes *Comenses* per edictum domum revocavit, ac *Franciscum* Regem *Italicas* ab *Helvetiis*, & *Rhœtis* regiones jampridem occupatas armis repetiturum asseruit, quando aliàs minimè redderentur. Quare & pabulum ac frumenta in urbem importari mandavit, & naves armavit: mox *Luganum* equites quosdam proficisci, in quorum *Comitatu* fuerunt exules *Gallicæ* factionis *Luganenses*, qui arcem capitis lacus oppugnatam Regis *Francorum* nomine receperunt. Paulò post nonnulli *Helvetii*, mixtis quibusdam adversæ factionis, *Bilitiona* venientes *Gallicos* equites *Lugano* fugaverunt. Pariter ad lacus accolas, qui in ditione *Rhœtorum* erat, *Julius* nuntios misit, quos & statim in fidem accepit. Inde *Volturenam* ingressi, incolas hortati sunt, ut *Francorum* Regem Dominum agnoscerent. Sed cum opportunum præsidium à *Gallis* missum *Volturinates* non viderent, imperata facere distulerunt. *Caspanienses*, & proximum *Trahonæ* vicum incolentes, qui *Gallicum* nomen in primis colunt, quique statim commissi prælii fortuna intellecta *Gallicam* acclamationem sustulerant, & tum quædam publica *Rhœtorum* insignia de parietibus deleverant, à *Rhœtis* ipsis per *Clavennam* celeri cursu in *Volturenam* delatis improviso adventu oppressi sunt, qui, & carcere, & pecunia multati fuere. Deinde *Rhœti* amissas lacus Regiones, missis eò militibus iterùm receperunt. *Julius* utriusquè negotii, *Lugani* scilicet, & *Volturenæ*, quod leviter attigerat, spe frustratus, *Vasconum*, & *Germanorum* cohortes *Comum* excivit. Intereà *Maximilianus Sfortia* arcis Portæ Jovis, in qua se concluserat, *Francisco* Regi deditionem fecit: nam
115 ingentibus tormentis oppugnata fuerat, neque spes ulla rei benè gerendæ, futili *Helvetiorum* fide, supererat. Inde egressus, accepta à Rege pecunia sub certo fœdere, in *Galliam* concessit.

A Eodem tempore *Maximilianus* Cæsar *Brixiam* à *Gallorum*, & *Venetorum* armis propugnabat, ferebaturquè ingentem expeditionem in hostes parare. *Julius* ad *Helvetiorum*, & *Rhœtorum* confinia *Vascones* misit, qui longo tempore incredibili Provincialium jactura invicem lusserunt. *Turnenses* remigandi arte peritissimi armatas naves *Gallorum* imperio per *Larium* deducebant. Tunc *Galli* ad *Collegum* divertentes, prædari cœperunt, mox uno eorum à paganis proinde interfecto, instantibus quibusdam *Turnensibus*, quasdam domos cremaverunt, & hoc incendendæ regionis initium fuit. Paulò post vulgatum est, *Helvetios*,
B & *Rhœtos* proximis Kal. Januariis anni millesimi quingentesimi sextidecimi à regionibus, quas in *Italia*, & *Mediolanensi* Provincia occupabant, ex pacto decessuros. Sic & *Vascones*, & *Germani*, quasi mox futura pace, *Como* recesserunt. Inter hæc *Julius Sancto Serverinas*, instante *Brixiana* oppugnatione, & Cæsareæ expeditionis metu, *Como* evocatus est, & *Joannes Vandanesius Gallicæ* nationis, quinquaginta præfectus cataphractis, urbem intravit, qui per civium domos perpetui jure hospitii *Gallico* more sparsi sunt. Elapsis Kal. Januariis, *Helvetii*, & *Rhœti Italicas* regiones minimè dimiserunt. Et Cæsar paulò an-
C tè *Brixiam* novo, & militum, & commeatus subsidio muniverat: simul futuræ expeditionis fama procedebat. Per tot dies *Comenses* tributum aureorum quinquè millium pendere coacti sunt, partim ipsi Regi, partim *Vandanesio*, qui *Comensium* ipsorum partes susceperat, ne indicta aureorum quindecim millia, quod gravissimum erat, præstarent. Ea enim *Franciscus* Rex, ut sibi debita, repetebat pro liberatione populi ex *Helvetiorum* (ut dicebat) tyrannide. Inde censu *Comi* habito reperta sunt capita patrum familias plus minus mille sexcentum, & quinquaginta, deductis pauperibus, fuitquè totius census summa ad-
D ditis contribulibus aureorum decies centena, & ducenta millia. Ejusdem anni Vere jam appeten- 116
te, *Helvetii*, & *Rhœti*, ac *Galli*, quasi per inducias quiescebant, & cujusquè gentis milites revocati erant, interdicto tamen utrinquè commeatu, quo tempore ex *Helvetiis*, & *Rhœtis* multi per *Veronam* in castra Cæsaris devenerant. Tunc *Franciscus Moronus Leuco* ortus, Imperialis factionis caput, in Vallibus *Volturenæ*, & saltibus *Lario* finitimis, gregarios quosdam convocavit, & armavit, mox per *Introcii* montes, incensis villis, ad lacum ipsum descensum paravit. Quare *Vascones Mediolano* statim evocati sunt, & instru-
E ctis navibus per *Larium* missi. *Moronus Correnum* venit, & quasdam domos diripuit, & incendit. Deinde contrà *Vascones*, qui non longè in ripam descenderant aciem direxit, sed, cum nox ingruisset, *Vasconibus* de improviso, ut amicus, immixtus est. Patefactis insidiis manus conserere cœperunt, sed, cum utriquè sibi metuerent, paucis interfectis, & aliquibus vulneratis, per noctem discesserunt, *Moronus Morbegnium* se recepit, *Vascones Comum* reversi sunt. Per idem tempus *Luganenses* cum exulibus, & *Helvetiorum* manu, nunc *Varisium*, nunc ad caput lacus, nunc etiam *Mendrisium* usquè excursiones fece-
F runt, arcem capitis lacus frustrà oppugnarunt, verùm quasdam naves à *Gallis* paratas incenderunt. Pariter *Vandanesii* cataphracti *Varisium*, & ad alios ejusdem Regionis vicos, cum primum hostes recessissent, magno impetu ferebantur, &, si quem exulibus favisse cognovissent, aut diripiebant, aut pecunia multabant. Haud ità multò post, *Morono* fugato, *Vandanesius* naves permultas *Comi* instruxit, & validissima classe *Suri-*

Suricum delatus est, ut regiones à *Rhœtis* occupatas, in *Francisci* Regis ditionem iterùm redigeret, quod facile factu videbatur, cum de *Germanis*, ne unus quidem citrà montes remansisset. Incolæ in armis erant, & jam classis ad *Surici* ripam appellebatur, ut *Vandanesius* in colloquium cum indigenis descenderet, cum à quodam bombardula in adversos *Gallos* exonerata est. Continuò *Vandanesius* ira succensus, *Suricum* diripi, & incendi jubet. Milites omnes in ripam insiliunt, insistentibus contrariæ factionis permultis, quòd *Suricenses Francisco Morono* in direptione *Correni* auxilium tulisse incusabantur. Pagani impetum
117 *Gallorum* paulùm sustinuerunt, cum præsertim vicinorum subsidium expectarent, quo frustrati in nota sibi montium diverticula diffugerunt. Mox *Suricum* direptum est, & incensum: simul omnes naves, quas & ipsi *Suricenses* armatas habebant, crematæ sunt. Tentavit *Vandanesius* in *Volturenam* transire, sed tùm omnis & *Gallorum*, & *Venetorum* exercitus cis *Abduam* à *Maximiliano* Cæsare fugatus *Mediolanum* se receperat. Igitur mutato consilio *Comum* reversus est, & custodiæ urbis intendit, *Vasconibus* intrà mœnia receptis. Cæsar transmissa *Abdua*, haud longè *Mediolano*, cum copiis *Germanorum*, & *Helvetiorum*, & ingentibus machinis tormentariis campo insedit. *Galli*, & *Veneti* intrà mœnium ambitum se continebant, & cum *Helvetiorum* quoquè octo millia, magno stipendio à *Francisco* Rege conducta, *Mediolanum* venissent, Cæsar insidias veritus est, & *Helvetiæ* gentis morem rependit, simul detecta conspiratione, ut ab suis (ut ajunt) & *Gallorum Helvetiis* caperetur, re infecta redire maluit. Per eos dies *Helvetii* junctis exulibus *Mendrisium* occuparunt, eò statim *Vascones* contenderunt, sed mox commissa levi pugna utrique refugere. *Rhœti Suricensium* vicem ulturi, *Bellanum* venerunt, & *Correni* residuum igni dederunt. Mox transgressi desuper *Mussii* saxum, in Vallem *Menasii* descenderunt, corrasisquè pecuniis apud *Porletiam*, quasdam domos cremaverunt. Deinde reversi *Menasium Gallicæ* factionis, cum indicta nummorum summa non solveretur, ferè totum incenderunt. At *Vascones* per *Larium* classe delati, hostibus terrori fuerunt, & *Gallicæ* ditionis vicos de rebellione notatos jacturis affecerunt. Tunc *Grabedonam* accedentes incolas pecunia multaverunt, & nonnullas domos apud *Domasium* incenderunt. *Vandanesius* magnam frumenti vim, ubi ex horreis civium gratis sumptam, in eventum obsidionis molitam reposuit, quam & confecto bello ut propriam divendidit; simul, ut omnes milites pane præsertim, & vino gratis itidem alerentur, edixit; Unde *Comensis* civitas vino in primis exhausta, & pluribus, quæ ad victum pertinent, ferè sublatis, & commercio vicinarum gentium intercepto, ab hinc annos cen-
118 tum, haud unquàm tali calamitate afflictata est. Forum clausum fuit, jura siluerunt, nullæ choreæ, nulli ludi spectati sunt, tympanis militaribus, & fistulis quotidie perstrepentibus. Per mensem Junii lacus accolis fame confectis, frumenta leviter dari cœpere, incerto adhuc superiorum lacus regionum, quas *Rhœti* occupabant, dominio. *Clavennam* tamen, & *Volturenam* missis iterùm in ea loca è *Germania* Magistratibus obtinebant. Eo quoque tempore exules apud *Luganum* agentes crebris excursionibus è pagis *Como* vicinis, nullo resistente, prædas agebant. Interim *Franciscus* Rex *Helvetios* ad pacem ineundam sollicitare non destitit, ut *Mediolanensi* regione tutò potiretur. Sed, cum diversæ forent *Helvetiorum* sententiæ, *Vasconum* cohortes

A iterùm *Comum* transmisit. Mox sub exitum ejusdem anni millesimi quingentesimi sexti decimi, Regis & *Helvetiorum* pax vulgata est, per quam *Cisalpinæ* Regiones *Helvetiis* ipsis permissæ sunt. Quapropter *Ripa Sancti Vitalis*, & Arx capitis lacus, quas à *Gallis* receptas diximus, *Helvetiis* iterùm restitutæ sunt. *Rhœti* quoquè superiores lacus regiones *Gallis* dimiserunt, *Clavenna*, *Volturenaque* contenti. Ea tamen conventio inter *Franciscum* Regem; & *Helvetios* fuit, ut ii *Cisalpinas* terras, præter *Bilitionam*, intrà proximum annum aureorum trecentum millium pretio Regi ipsi dimittendi potestatem haberent. Ad hæc,
B ut omnes exules *Longobardi*, qui non pauci erant, vel crimine rebellionis damnati, domum redirent, & ista impunitate singuli fortunas suas jam fisco addictas reciperent. Ergò in initio anni millesimi quingentesimi decimi septimi *Vascones Como* recesserunt, & exulum permulti domum reversi sunt. At milites *Vandanesii* nunc in agro *Comensi*, nunc *Mediolanensi*, & interdum in ipsa urbe hyemem gratis exigebant. Tum verò *Helvetii* Arcem capitis lacus funditus exciderunt. Nec ità multò post, videlicet mense Majo ejusdem anni, arcem *Lugani* quoquè diruerunt, postquam à *Ludovico Sfortia* condi cœpta fuerat, anno vi-
C gesimo. Tunc etiam *Maximilianus* Imperator belli dispendio attritus *Brixia* decesserat, sed & *Veronam* post longam obsidionem *Venetis* restituit, qui ideò veterem continentis ditionem, quam primum jam annis octo interceperant *Galli*, deinde Cæsar pulsis illis occupaverat, integram rece- 119
perunt.

REBUS eo modo compositis, cum utriusquè Dominii fines *Rhœtos* inter, & *Gallos* præscripti essent, omnia pristinæ quieti reddita videbantur. At *Rhœti* genus instabile montana *Dongi*, incolarum suasu, rursus occupant, eòquè Magistratum mittunt. Id in primis curaverat *Antonius* è *Brin-*
D *tio* pago, cognomento *Stultus*, cui nihil æquè, ac *Gallicum* nomen exosum erat, adversæ præsertim factionis studio, quam ut hostilem *Galli* quotidie proscribebant. Erat *Antonius* agresti genere; sed manu promptus, & qui olim *Dongi* Protoflaminem nulla Sacerdotii habita ratione interfecerat. Inde, contractis paucis satellitibus, proximas *Gallorum* regiones infestat, prædas agit, diversæ factionis homines capit, & pecunia mulctat. Hæc ubi rumor divulgavit, *Trivultius*, qui regionum illarum Dominio aspirabat, quippe quas proximas *Dongi*, *Grabedonæ*, & *Surici* Præfecturas suo *Mussio* attribueret, hos *Rhœtorum* au-
E sus, sublato *Antonio*, reprimi posse speravit. Ergò quamplurimis *Gallicæ* factionis, quos apud *Larium* obnoxios habebat, præcipuè *Turnensibus*, & *Menasiensibus* tollendi *Stulti* negotium dat. Illi destinata peragentes, *Antonium* de improviso domi occupant, & egredi volentem armis circumsistunt, qui, dum per tecta evadere nititur, sclopo interfectus est. Erat *Antonio* filius, nomine *Joannis*, *Stulti* quoquè cognomine, apud *Venetos* gregarius miles, qui statim paterna morte intellecta domum rediit, & omnes ejus negotii, quo pater interierat, participes perquisivit. Quo prætextu *Petrum Antonium Curtum Grabedonæ*
F Protoflaminem ad sacra proficiscentem intercepit, & occidit, ejus ædes insigniter constructas expilavit, & diruit, &, ut paternas artes minimè segnis æmulari videretur, latrociniis, cædibus, & incendiis per regiones illas biennio ferè grassatus est. Intereà *Vandanesius Como* discedens successorem habuit *Gratianum Garrum*, exulem *Hispanum*, qui cum paucis militibus urbi præfectus est, cessavitquè tum in privatorum domibus

 ho-

hospitandi licentia, cum arce, & prætorio, & portarum stationibus contenti fuissent. *Garrus*, ut primum *Comum* devenit, nihil magis, quàm de capiendo *Stulto* cogitavit. Non semel igitur ad regiones illas cum armata cohorte profectus
120 est. Non semel tetendit insidias, pluries conseruit manum, & quia vi prævalere non poterant, *Galli* oratores ad *Rhœtos* ea de re miserunt. Conventus non semel indixerunt, bis apud *Bellanum*, ab utriusque gentis legatis causa tractata est. *Rhœti* oratore *Joanne Traversio* ut *Germano* satis eloquente, tot *Stulti* scelera, & finitimarum vexationes, velut in ultionem paternæ cædis, excusabant. Contrà *Jacobus Minutius Gallicæ* nationis vir, in humanis literis satis doctus, & ut Regius Senator legum peritissimus, ea omnia refellebat. Actum est & de trium Præfecturarum dominio, quod utrique sibi arrogabant. Multa rerum capita inter legatos conventa scriptis tradita sunt, quæ omnia semper futili *Rhœtorum* fide bella foventium, irrita fuerunt. Inter hæc *Trivultius* sub exitum anni millesimi quingentesimi decimi octavi, in *Galliam* evocatus est, cum paulò antè, sollicitus de nepote suo unico, senex *Comum* devenisset, & ad *Rhœtos* ætate illa invalida, superatis *Alpibus*, firmandi cujusdam fœderis gratia profectus esset, quæ res (ut ajunt) ei apud Regem invidiam conflavit. Eò verò loci ad Regis colloquium primò admissus, haud ità multò post mortem obiit. Corpus in patriam relatum est, & solemni pompa funeratum circà initium sequentis anni, quo tempore *Maximilianus* quoquè Cæsar domi defunctus est. Eo, qui præcesserat, anno, mense Junio, hora tertia, insignis facta est solis defectio, qua Regum interitus portendi feruntur. Cum itaquè *Romanum* vacaret Imperium, *Franciscus* Rex non modo provinciæ *Mediolanensis*; sed & totius *Italiæ* possessionem animo versare cœpit. Nam *Odetum Lutrechi* Dominum jam anteà *Mediolano* præfecerat, non ut olim citra montes: sed in *Italia* Regia potestate munitum, & ille nuper *Comum* deveniens sedaturus inimicitias *Garrum* inter, & *Turnenses*, ac *Menasienses* exortas, quod exules persequentem ab utroquè vico armis repulissent, divinis ferè honoribus excipi voluerat. Itaque *Gallorum* primores Regi ipsi persuadent, ut *Germanos* proceres, qui veteri more Cæsarem diligunt, tentet, quos & magnifica oratione, missis eò legatis, ut se Imperatorem designarent, suaderi jussit. Contrà
121 *Carolus Maximiliani* Cæsaris ex *Philippo* filio nepos, *Hispaniarum* & *Neapolis* Rex, sibi genere *Germano* Imperium deberi insinuabat. *Helvetii*, ne *Franciscus* Rex Cæsareo nomine insigniretur, armis obstiterunt, ut haberent, qui continenter inter se de *Italiæ* ditione certarent. Ergò *Francorum* Rex in petitione Imperii repulsam passus est, & in *Carolum* omnium suffragia collata, qui mox Imperator declaratus est V. Cal. Julias anni prædicti millesimi quingentesimi decimi noni. Itaquè *Vasconum* præsidium *Comum* transmissum, & militis seorsùm hospitandi, paulò antè introductus, ordo statim turbatus est. Eo anno turris campanaria Communis *Comensis* de cœlo tacta, & ibi depicta Regis, & *Lutrechi* insignia fœdata sunt. Anno sequenti *Carolus* Imperator designatus, apud *Hispanos* agens, habita priùs luculenta oratione in Procerum suorum consessu, per quam significabat, vel paucos Reges, qui se tantùm domi continuissent, claros evasisse, profectionem in *Germaniam* edixit, quò quidem loci, emenso mari *Britannico*, devenit, ibiquè argentea corona de more ornatus est. Eo anno, circiter finem Augusti, *Larius* lacus latissimè exun-

A davit, ità ut Templi maximi portas allueret. Anno verò altero, agente adhuc in *Germania* Cæsare, *Leo* Pontifex Maximus à *Francisci* Regis fœdere discessit, *Ferrariensi* expeditione se fraudatum ab eo prætendens. Itaquè fœdus aliud cum Cæsare iniit, insistentibus præsertim Imperialis factionis exulibus, & in primis *Francisco Sfortia Ludovici* filio, qui post amissum à *Maximiliano* fratre dominium, *Mediolani* Dux ab Imperatore creatus fuerat, & in *Germania* degens invadendi regionis occasionem exspectabat. Summa verò conventionum fuisse traditur, ut Cæsar in *Burgundia Francisco* Regi bellum inferret, Pontifex B in *Italia* expeditionem contrà *Gallos Mediolanum* occupantes faceret, desuper *Franciscus Sfortia* cum *Germanis* incumberet, *Parma* & *Placentia* Pontifici cederent, reliqua de Imperio *Mediolanensi Franciscus* Dux obtineret, impensæ bellicæ tertiam horum trium singuli exsolverent. Conflato igitur bello *Burgundico*, *Leo* Pontifex *Prosperum Columnam* rei summæ præfecit, qui statim *Hispa-*
nis, *Italisquè* militibus conductis in *Lombardiam* 122
movit. *Hispanorum* peditum, omnium ferè funditorum, Dux fuit *Franciscus Ferdinandus Davalùs Piscariæ* Marchio. Intereà per tacitas quasdam insidias, ut unaquæquè regionis civitas C caperetur, apud Ducem compositum erat, & ut *Gallos* nihil tale metuentes de improviso primo quoquè tempore exulum quiquè audacissimi adorirentur. Primus omnium *Joannes Stultus* cum paucis *Germanis*, & exulum manu, Comite quoquè *Manfredo Pallavicino Parmensi* à *Gallis* proscripto, per *Larium* repentè descendit, & nocte quadam sub mœnia *Comensia* devenit. Sed, quia pridie ejus diei eorum adventus fama præcesserat, *Gratianus Garrus* excubias in urbe posuerat. Ausus fuit *Stultus* civitatem, Ducis & Imperatoris nomine, à *Gallis* deposcere; sed intellecta militum paucitate contemptui habitus est. Postero D die corruptis per Interpretem pecunia *Germanorum* illorum Ducibus, armatam cohortem *Comensium*, *Gallis* immixtis, *Garrus* per Portam Sallam educit, ipse navem conscendit machinis instructam, ut vici littora, ubi hostes constiterant, raderet, & obvios quosquè machinis pulsaret. *Germani* illi tercentum fuisse perhibentur, quos dormitantes in suburbio Portæ Sallæ *Comenses* cum *Gallis* adorti sunt, & primo prælio turpiter fuderunt, nonnullis eorum, dum repugnarent, interfectis. *Stultus*, nullo speculatore inibi relicto, paulò longiùs cesserat, qui tumultu audito ad socios reverti festinavit; sed cum fugæ intentos E aspexisset, in fugam quoque cum paucis *Longobardis*, inter quos nonnulli *Comenses* erant, se convertit. Hos insecutus est *Garrus*, contractis per *Larium*, è *Gallica* factione auxiliis, & apud *Griantum* postridie circumvenit. *Germani* proditis *Longobardis* abire permissi: *Stultus* cum quibusdam aliis in potestatem *Garri* devenit: quidam latebris, & fuga, præsertim *Comenses*, hostiles manus evaserunt. Deducti *Comum* captivi magno populi concursu spectati sunt: mox *Stultus* cum fratre, & famulo securi percussus est: quidam suspendio interempti, alii pecunia se se redemerunt. Dum hæc agerentur, Arx Portæ Jo- F vis apud *Mediolanum* fulmine icta est.

Multi, qui inerant, cum Præfecto *Arciburgo*
occubuerunt, excitata per pulverem incendiarium 123
in immensum flamma, turreque divulsa. Quod magni prodigii loco non immeritò à populis habitum est. Per idem tempus *Bartholomæus Ferrarius*, apud Regem magno in honore habitus, proditionis suspicione capite mulctatus est, & *Manfredus Pallavicinus* à *Garro* cum cæteris captus, *Mediolani*

lani vivus in frusta concisus. Eo modo quoquè
in complures patricios *Gallorum* grassata crude-
litas. Virtutis hostium oblivione, dùm subjectos
prosequi student, à *Lombardiæ* Imperio fœdè
pulsi sunt. Tum verò Pontifex bellum urgere,
& *Parmam* obsidione cingere, magnoquè terrori
Gallis esse cœpit, cùm præsertim *Germanorum*
subsidium *Hispanis* advenisset. *Galli* civitatem ab
hostibus strenuè defendebant; sed mox capto
suburbio, direptoquè *Prosper* exercitum remo-
vit. Itaquè *Lautrechius* eo subsidium misit, &
milites inedia, vigiliisquè defessos opportuno
commeatu fovit. Quare, *Prospero* à *Parma* re-
trocedente; *Galli*, finem belli adesse existiman-
tes, lætitiæ signa ea de re *Comi* quoque fieri jus-
serunt. Per mensem Octobrem, Iduum die, in-
tempesta nocte, tum sereno cœlo, in Valle su-
prà *Bilitionam* sita, quæ *Calanchæ* nuncupatur,
ad *Rhœtos* pertinente, rupes magno fragore cor-
ruit, quà ruina quidam pagus ex adverso situs
obrutus est: tum homines octaginta, & pecora
quadringenta oppressa sunt, ac repleta magnis la-
pidibus per transversum Valle, velut obice, flu-
vius ibi manans retentus lacum efficere cœpit.
Haud ità multò post *Prosper Columna Padum* a-
mnem inferiore quodam loco *Ollii*, & *Abduæ*
confluentibus tranavit, & *Ollium* versus copias
ducere cœpit. Tum, iniquo quodam loco statio-
ne posita, certam victoriæ occasionem *Gallis* præ-
buit, qui, vel discordia Ducum, quòd *Lautre-
chius* aliorum consilia parvipendens, sibi sum-
mam rei militaris peritiam attribui volebat; vel
ex *Italico* otio manum conserere desueti, inde
cesserunt. Simul Duces ipsos non mediocris cu-
ra incesserat, quòd *Helvetii* apud eos militantes,
ut prælium inirent, in tot oblatis victoriæ mo-
mentis nunquàm adduci potuerunt; sed semper
novis excusationibus extrahentes pugnam, rei
benè gerendæ spem omnem interceperant, cum
præsertim nuntiaretur, Cardinalem *Sedunensem*
124 superiori *Gallorum* expulsione clarum cum XV.
quoquè millibus *Helvetiorum Hispanis* auxilio ab
Alpibus adventare. Cum ità res se haberet, ma-
jor *Helvetiorum* pars, qui cum *Gallis* militabant,
dilabi cœpit, se se stipendio fraudatos causantes.
Interim *Sedunensis Hispanorum* castris accessit. Er-
gò cedentibus *Gallis*, *Ollio* quoque transmisso,
Prosper in ripis *Abduæ* constitit, tentatoquè flu-
vii transitu, levia quædam certamina cum *Gallis*
commisit. Inter quæ *Franciscus Moronus*, inter
primos dimicans, graviter vulneratus, paulo post
defunctus est. Inde quoquè *Galli* cesserunt, &
addito *Venetorum* exercitu *Mediolanum* ingressi,
intrà munitiones se se receperunt. Inter hæc
Gratianus Garrus apud *Comum* Imperialis factionis
opulentos quoscunquè exactionibus gravat: im-
peratas pecunias proferre recusantes, aut differen-
tes carceri mancipat. Nec ità multò post non
paucos etiam infimæ notæ relegavit, id quod per
universam regionem *Galli* factitabant. Sed &
Portam Sallam aggere obstipavit, simul portam
Turrim claudi jussit, & eam tantùm, cui *Portel-
lo* nomen est, patere permisit: & ne aditus ad
Arcem ab exterioribus esse posset, pontem fi-
xum, per quem ad ductilem est accessus, succi-
dit. Tum verò lacus accolas *Gallicæ* factionis ad
urbis præsidium conduxit, & à civibus gratis ali
mandavit. Mox à *Gallorum* Ducibus *Como* evo-
catur, & ad persequendos latrones, qui publica
itinera obsidebant, militibus præficitur, qui stre-
nuè navata opera, alios cepit, & alios interfecit.
At mense Novembri inclusis intrà *Mediolani* mœ-
nia, & Suburbiorum aggeres *Gallis*, & *Venetis*,
Hispani adventantes, aggerem, quem *Veneti* tue-

A bantur, adorti sunt, statimquè primis defensori-
bus repulsis, nullo negotio captum conscende-
runt, quo conspecto, cæteri terga dant, & Du-
cem suum *Theodorum Trivultium* prædæ relin-
quunt. Tum vero intrà urbem ex armorum fra-
gore, & cadentium strepitu, cum præsertim
advesperasceret, cuncta formidine misceri cœpta.
Mediolanenses conspecta suorum fuga, simul ira
ædificiorum tum à *Venetis* incensorum, arma ca-
piunt, & victoribus *Hispanis*, *Gallorum* odio,
qui exactionibus, rapinis, & cædibus in eos de-
sævierant, sublata Cæsaris acclamatione opem fe- 125
runt. At *Gallorum* Duces, qui seorsùm agebant,
B cum urbem captam intelligerent, & populum
victores sequi perspicerent, habito cum *Venetis*
consilio, *Hispanis* cedere, & præter *Abduam* re-
verti decreverunt, ubi, reparatis viribus, &
novis *Helvetiorum* copiis conductis, bellum in-
staurarent. Nec mora, arrepto per intempestam
noctem itinere, antequàm elucesceret, *Comum*
devenere. Erat ingens cataphractorum exerci-
tus, paucioribus tamen peditibus, qui & urbem,
& suburbia latè compleverunt. Ingresso urbem
Lautrechio, se quidem cum universo exercitu re-
versurum dixit, nec tamen fugam facere; verùm
ad reparandas vires *Cremonam* reverti significavit.
C Fuerunt è *Gallica* factione, qui dicerent, civi-
tatem à *Gallis* non esse deserendam, venturam
(si opus sit) à *Lario* magnam funditorum manum,
ac machinas, & pulverem incendiarium ex Arce
Mussii peti posse. Tum *Lautrechius Vandanesium*
cum veteribus cataphractis *Comi* esse jubet: ad-
dit & *Vascones*, & *Helvetios* pedites. Postridie,
summo mane profectionis signo dato, cum cæ-
teris, quò destinaverat, abiit. Sed & multi ex
Helvetiis in *Germaniam* reversi sunt, polliciti
quam primùm cum novis copiis se redituros,
quibus & *Lautrechius* per chirographum stipendia
promisit. At *Vandanesius* instantem civitatis ob-
D sidionem videns, ut ejus securitati consuleret,
Portellum obstipari, & Portam Turrim patere
jubet, annonam ab omnibus civibus gratis aufert.
Tum populum *Comensem*, & in primis Imperialis
factionis, si qui in urbe remanserant, exarmat:
mox eductis equitibus suburbanorum domos diri-
pit, & quædam viciniora urbi tecta succendit.
At verò suburbani tot malis affici, quasique re-
belles adeò à *Gallis* vexari iniquè ferentes, *Medio-
lanum* nuncios mittunt, qui *Comensium* expedi-
tionem festinari deposcant. Erant tunc *Mediola-
ni*, præter *Prosperum Columnam*, & *Piscariæ*
Marchionem, *Hieronymus Moronus* Senator Illu-
E stris, qui Ducis absentis munia obibat, nec non
Julius Medices Ecclesiæ *Romanæ* Cardinalis, *Leo-
nis* Pontificis ex fratre *Juliano* nepos, & *Mat-
thæus* Cardinalis *Sedunensis*, ambo militiæ artibus
insignes, qui & Pontificis eo bello Quæstores
erant, & omnium consiliorum participes. Igitur 126
communi omnium consensu *Comensis* oppugnatio,
ubi *Galli* deditionem non facerent, Marchioni
decreta est. Præmissi sunt, qui Civitatem *Fran-
cisco* Duci, etiam tum præter *Alpes* agenti, dedi
de more poscerent, quibus à *Gallis* superbè re-
sponsum est, se non aliter, quàm *Parmam*, fore
dedituros, unde post longam obsidionem *Hispani*
F depulsi fuisse videbantur. Ergò Marchio con-
tumaciter agentibus *Gallis*, exploratores *Comum*
transmisit: mox sequuti sunt funditores, qui ur-
bem obsidione cinxerunt, conscensisquè tectis
urbi proximis, ad mœnia comparentes *Gallos*
sclopis infestare cœperunt. Septimo Kal. De-
cembris *Vandanesius* nulla subsidii spe, quod de
proximo foret, tum sine machinis, & præter
suos cataphractos paucos *Vascones*, & *Helvetios*
sine

sine defensoribus (nam cæteri ferè omnes, præsertim lacus accolæ, tumultuarii milites erant) nihilominus oppugnationem sustinere decrevit, statimquè portam Turrim aggere quoquè obduci jussit; & se, suosquè in Urbe nullo exitu, præterquàm à portu, relicto, ut planè sepulti viderentur, conclusit. Instabant funditores *Hispani*, & *Gallos* ab excubiis deturbabant. Illi contrà, quas paucas habebant, machinas in adversos dirigebant, nonnullis interim hinc inde interfectis. Cum autem, & pulvis incendiarius, & pilulæ deficerent, *Vandanesius* primùm civibus vasa stannea eripuit: deinde naves armis instructas *Mussium* misit, quæ pulverem, & ferreas pilas, tum machinas quasdam majoris operis *Comum* devehe-rent. Intereà Marchio, militum quatuordecim millium exercitu, cuncta exteriora nullo obsistente occupaverat, & mœnium subversionem ingentibus bombardis, quascunque reliquerant *Galli*, quasquè *Hispanis* abeuntibus dederat Pontifex, apparabat. Itaquè Kal. Decembris, qui Dominicus dies fuit, in ipso diluculo mœnia apud Turrim Portæ novæ utrinquè quasi capta sunt, *Hispanis* funditoribus intrà Xenodochii domos, *Germanis* sub muro vineæ Cœlestinorum tutò agentibus. Sed, & machinam super *Cosiæ* ponte, *Divi Abondii* Cœnobio proximo, statuerant, qua Turris pinnas, tectumquè pulsabant. In urbe verò silentium, & ex continenti machinarum fragore miseros cives incesserat pavor. Nam subinde

127 ferreæ pilæ, non parvi ponderis per urbem pervolabant. Igitur bombardis sine intermissione mœnia quatientibus, veteris munitionis magna moles corruit, & quidam milites, qui de summa Turre missilia jaciebant, ruente tecto oppetierunt. Nihilominus instantes cataphracti varia materia opposita, mœnium ruinas fulciebant. *Hispani* contrà aliquo suorum detrimento accepto, quòd de muris pilulæ sclopis fundebantur, acriùs insurgentes, integrum secundum ruinas murum nutare faciebant. Intereà, qui machinas, & reliqua belli munimenta *Mussio* navibus transportabant, in *Hispanorum* classem, quam apud *Lalium*, Imperialis factionis vicum, occupato lacu armaverant, inciderunt. Nam incolæ locorum illorum nuper à *Garro* factionis prætextu pecunia multati, primo *Hispanorum* adventu à *Gallis* defecerant, & quantam poterant opem hostibus ferebant. *Hispani* navalibus præliis assueti *Gallorum* navigia impigrè adorti sunt, commissaquè levi pugna, uno tantùm è suis summerso, ceperunt. Tum verò captas hostium naves *Comum* versus deduxerunt. Quæ cum in conspectu apparuissent, ingenti lætitia *Gallis* fuere, suos esse ducentibus; sed mox re ipsa, ut gesta erat, intellecta, spem omnem retinendæ civitatis amiserunt. Simul & altera mœnium pars magno fragore quassata corruerat, & bombardis amotis hostes per ruinas ascendere nitebantur. Tunc *Vandanesius* rebus desperatis de deditione mentionem fecit, & legatos ea de re petitis induciis Marchioni misit. Eodem tempore, ingruente nocte, milites muris innitentes Marchio revocaverat. Itaquè à mane in vesperam ejus diei duravit oppugnatio. Ea nocte *Vandanesius* cum Marchione fœdus iniit, ut is urbem dederet; ille verò *Gallicos* quoscunquè milites cum universis bonis salvos dimitteret. Summo mane *Comenses*, divulgato fœdere, Oratores ad Marchionem per ruinas (nam omnes portæ aggeribus erant obstipatæ) transmiserunt, ut & ipsi pro salute sua conventionibus agerent. A quo benignè suscepti sunt, & tributum, quod proinde offerebant, in adventum *Francisci* Ducis delatum est; confectisquè tabulis, ut civitatis,

A & totius agri homines cum universa substantia salvi essent, quibus & propria manu à Marchione 128 subscriptum est, & annuli signum impressum, in urbem læti reverterunt. Eo die, quasi composita pace, aggeres & quæcunque fulcimenta ruinis objecta dimoveri cœpta, pluresque tum ex *Hispanorum* Ducibus per mœnium prærupta pacificè urbem ingressi sunt. Postridie, qui fuit III. Non. Decembris, *Vandanesius* cum suis cataphractis, & peditibus armis instructis ad Portam Turrim, ut exirent, accesserunt. Sed cum agger, qui portam occludebat, longo temporis

B spatio divelli ab operariis minimè potuisset, *Galli*, ne à nocte comprehenderentur, *Cremonam* versus ituri, jubente Marchione ad hospitia reversi sunt, ut summo mane sequentis diei tutò discederent. Magna verò paganorum multitudo, quæ ad urbis depopulationem ex agris confluxerat, audita deditione discessit. At *Hispani* exercitus alluvies, tam opulenta præda privari non sustinens, apud ruinas tenebat ingressum, quam pro muris milites quoquè *Hispani* ad stationem positi ascendere prohibebant. Sed paulò post milites raptim per ruinas illas urbem ingressi sunt. Tum his, qui paulò antè resistebant, comitibus per

C apertas regiones discurrunt, & civibus imparatis, ac nihil tale metuentibus, exsertis gladiis domos adoriuntur, si quarum januas occlusas invenerant, vel quærendorum *Gallorum* prætextu, reserari petebant, &, ubi non aperirentur, securibus frangebant. Tum *Gallos*, si quos reperissent, primum spoliabant; deinde in oppidanos conversi captos abducebant, pecuniaque mulctabant: &, ut pretiosa quæquè revelarent, aut suspendebant, aut cruciatibus affligebant, simul & domos mercimoniis, & omni meliori supellectile evacuabant. At Marchio urbem ingressus sub vesperam, *Gallis* hostibus ut omnia redderentur, jussit; *Co-*

D *menses* autem spoliari permisit. Ingressus est *Sertegbenus* quidam è *Rhœtorum* Ducibus cum Commilitonibus, qui *Comensibus* locorum vicinitate notus plurimos a direptione servavit. Cœterùm *Hispanos* nulla religionis reverentia, nullus Dei timor incesserat. Nam & omnium mulierum Sacra Cœnobia, omnes Ecclesias, & in primis Templum maximum perfractis januis hostiliter ingressi sunt, & mystica vasa cum vestibus abstulerunt, multosquè mortales, qui ad illa confugerant, spoliarunt, & captos tenuerunt. Verùm *Germani* quidam è sacris vasis non pauca *Hispanis* eripuerunt, & ad Templum ipsum re-

E portarunt. Exteriora urbis ferè omnia à direptione intacta fuerunt. Postero die *Galli*, quasi instructa acie, per Portam Turrim tandem patefactam abierunt: sed, antequam ad suos pervenirent, ab *Hispanis*, qui dati comites fuerant, spoliati sunt. Quare *Vandanesius* paulò post Marchionem, uti fœdifragum, ad singulare certamen provocavit. *Comenses Gallicæ* factionis, alii *Gallos* abeuntes secuti sunt, pars ab *Hispanis* in tutum pecunia deducti, inter quos *Turnenses* extrema de se cogitantes, *Trivultiæ* matronæ, Marchionis propinquæ, intercessione salvi fuere. Post biduum cessavit depopulatio. Eo die Marchio

F exercitum removit, octingentis peditibus ad urbis præsidium, ad impensas civium relictis. Paulò post literæ *Prosperi Columnæ Comensibus* redditæ fuerunt, quibus eorum vicem dolere fatebatur, &, ubi pretium operæ foret, officium suum offerebat. Quare *Comensibus* visum est, tanto Ductori gratias agendas esse, &, ut *Hispanorum* præsidium revocaret, eum enixiùs obsecrandum, ne, qui se injuria spoliassent, in propriis domibus, si quid superfuisset, absumere intuerentur.

Haud

Haud ità multò post *Hispani* recesserunt, & milites *Ethrusci* supervenere, qui gratis quoquè sibi à civibus præstari alimenta voluerunt. Intereà *Leo* Pontifex vita functus est, *Comensis* scilicet expugnationis die, quo inopinato casu Cardinales *Sedunensis*, & *Medices* magnis itineribus *Romam* contenderunt, ut in novi Pontificis electione suffragium ferrent, qui tamen in magna novem, & triginta Cardinalium contentione ità rem gesserunt, ut Cæsaris amicus Pontifex eligeretur *Hadrianus*, natione *Flandrensis*, Episcopus *Dertusensis*, *Romanæ* Ecclesiæ Cardinalis à *Leone* Pontifice creatus. Is *Hadrianus* tum *Roma* aberat, *Hispaniæ* Præpositus, nihil minus, quàm de Pontificatu cogitans. Cum autem bellum discessu duorum Cardinalium intermissum esset, omnibus ferè militibus, præter *Hispanos*, dilabentibus, & *Helvetios* in communi gentis concilio reverti decrevisse nunciaretur, ut *Gallis*, qui *Cremonæ* age-
130 bant, & *Venetis* juncti, *Mediolanensibus* denuò bellum inferrent, à populis trepidari cœptum est. At milites *Ethrusci Comensibus* graves, & infesti esse cœperunt. Nam nocturnos tumultus de industria ciebant, & cives alioquin defessos, quasi iterùm captæ urbis metu ferè exanimabant. Nonnulli quoquè sub illo strepitu feruntur exspirasse. Sed & quorundam domos per tenebras occupantes, à Dominis pecunias extorquebant. Itaquè *Comenses Bartholomæum Martinengum*, Villæ Claræ Comitem, à *Venetis* proscriptum, qui tum circà initium anni millesimi quingentesimi vigesimi secundi ab *Hieronymo Morono* Urbi præfectus fuerat, adeunt, &, ut *Ethruscos* abire jubeat, novosquè milites *Longobardos* conscribat, orant. Ille, rem se facturum quamprimum pollicitus est, modo si quingentos aureos, quibus futuris militibus stipendium daretur, exsolverent. *Comenses* conditionem acceperunt, & ità pacti, ut quicunque milites suo deinceps stipendio viverent, pecuniam dederunt. Itaquè paulò post *Ethrusci* discessere, receptis *Mediolanensibus* sub *Hermete* quodam juniore è gente Vicecomitum per agrum *Mediolanensem* sparsa. Nam & alter erat *Hermes*, ab habitudine corporis cognomento *Grossus*, qui ordines quoquè ducebat. Is, ut primùm *Comum* attigit, milites suos per civium domos distribuit, qui & alimenta gratuita habere cœperunt. Tum verò, cum nullum esset ærarium, quo susceptum bellum sustentari posset, Comes quosdam *Gallicæ* factionis cives ad se vocat, & omnes ad unum pecunia mulctat, ne sacro quidem ordini parcens. Si qui, ne quod petebatur exsolverent, direptionis, vel inopiæ causas prætexebant, nexos distinebat, & in dies graviùs mulctabat. *Helvetiorum* adventus fama procedente, civitatem aggeribus firmare instituit. Itaquè tum domos quasdam, tum hortos juxtà Pomœrium demolitus est, operariis nulla merces data, nulla materia, quæ in opere absumebatur, empta est. Sed & aurei mille quingenti iterùm à populo universo sunt exacti, quò militibus stipendium daretur, ut eo contenti gratis ali jam tandem desinerent. Sed nec ità *Comenses* quicquam profecerunt, quin milites adhuc alieno viverent. Supervenere quoquè Comitis equites, qui majori impendio non modo
131 civitatem, sed & proxima rura dilapidandis pabulis afflixerunt. Tum verò Comes *Turnenses*, & *Menasienses Gallicarum* partium, & cæteros ejusdem factionis lacus accolas proferre pecunias jubet, qui, cum contumaciùs agerent, solutionemquè differrent, ab *Hermete* cum militibus diripi, & contumeliis affici per libidines, & opprobria mandavit. Illi verò proinde irritati, ad defectionem primo quoquè tempore spectare cœ-

A perunt. Jam superatis *Alpibus Helvetii* cum *Gallorum* equitatu in *Italiam* descendebant, & ex alia parte *Germani*, qui vulgò *Lantzchinichi* appellantur, per *Volturenam* adventabant à *Francisco* Duce transmissi. Igitur armatarum navium classem Comes *Hermeti* tradit, & quibusdam militibus instruit, ut ad summum *Larium Germanis* occurrat, & navibus susceptos quamprimùm traducat, simul ut hostium navibus *Leuco* venientibus, quod adhuc obtinebant *Galli*, terrori esset. Qui dicto Comitis statim audiens, classem eduxit. Sed *Hermes*, & milites ejus navalium certaminum imperiti, cum ad medium lacum pervenissent, con-
B specta hostium classe, pugnare diffisi sunt, & ad *Bellasium* directo clavo, naves hostibus relinquentes, fugam per montes fecerunt. Tum proxima nocte, qui navibus urbem exierant, ad Portam Turrim pedibus venerunt, sequè introduci postularunt. Itaquè navibus amissis, lacus accolæ, qui paulò antè in Imperatoris, & *Francisci* Ducis verba juraverant, ad *Gallos* defecerunt, quo nuntio accepto in urbe trepidari cœptum est. Hæc autem mense Februario contigerunt. Ex eo tempore septem mensibus navale clausum, & lacus infidus navigantibus fuit, ejus Imperium obtinentibus *Gallis*, qui & apud *Turnum* navium sta-
C tionem habere, & militum apparatum facere cœperunt. Unde quotidie instructa classe *Turnenses* cum *Gallis* exibant, & diversæ factionis vicos infestabant: tum *Comum* versus descendentes, non longè à Portu subsistebant; & machinas in urbem exonerabant; verùm à nostris quoquè bombardis petebantur: ità ut statim retrò gubernacula flecterent. Ea res initio multos exterruit, ceu Civitas à *Turnensibus*, quam sexto antè anno prædati fuerant, iterùm à Portu capi posset. Sed mox in consuetudinem versa, cum hostes mœnibus appropinquare non auderent, derideri cœpit. 132
Præerant hostium classi *Comenses* quidam profugi,
D maximè qui direptionis à *Turnensibus* factæ authores, ducesquè fuerant. Prodibant & nostri quandoquè velut in aciem terrestri itinere *Cernobium* usquè, inter quos erat *Dominicus Stultus*, qui manum cum hostibus conserere gestiebat. Sed & levia quandoquè certamina cum paucis commilitonibus adversus pauciores tentavit. Quidam hinc inde nunc capti, nunc interfecti sunt. Comes in hostes egredi non curabat, sed tantùm urbis ambitum se custodire velle dictitabat. Quare nihil interim memorabile gestum est, præter rapinas, & incendia, cum neutri gerentium bellum collatis signis unquàm pugnare vo-
E luerint. Per mensem Januarium nivium vis incredibilis decidit, neque tamen *Helvetii*, exustis quoquè frigore pedibus, profectionem revocabant, sed & quidam mole nivium de montium præcipiti ruentium obruti ferebantur. Tanta erat Barbarorum rabies, & temeritas, ut *Mediolanensem* regionem quasi in manibus habere, quam pro libidine darent, & eriperent, gloriarentur. Cum hæc invalescerent, permulti Cives *Gallicæ* factionis in *Germaniam* relegati sunt. Tum verò Comes *Hermetem* Vicecomitem ob rem malè gestam cum militibus abire jussit, & alium *Hermetem Grossum* ex eadem familia cum cohorte quo-
F què militum evocavit, qui itidem gratis se, suosquè pasci jussit. Paulò post seditione militum, quòd Signiferum suum suspicione defectionis occidisset, eodem die in media civitate interfectus est. Intereà *Galli* cum *Venetis*, transmisso *Abdua*, *Helvetiis* juncti sunt, & sub mœnia *Mediolani* devenerunt, ut urbis populosissimæ ingressum tentarent, & obsessæ arci Portæ Jovis subsidium ferrent. Sed *Prosper Columna* hanc aggeribus

admirandis adeò vallaverat, ut nec interioribus
Gallis exitus, nec exterioribus ullo modo pate-
ret aditus. Acceſſerunt ſpeculatum *M. Antonius*
Columna Gallicarum legionum Dux, ac *Camillus*
Trivultius Magni *Trivultii* filius ex pellice ſuſce-
ptus, & unus è Primoribus *Helvetiorum* Ducto-
ribus, ſi quoquomodo aggerum expugnationem
parare poſſent, qui tres unius bombardæ ictu
133 temerè percuſſi ceciderunt. Tam Illuſtrium Du-
cum jactura perterriti *Galli* caſtra moverunt:
mox *Honariam*, quam Ducales milites tueban-
tur, adorti, ſuperatis defenſoribus captam de-
populati ſunt. Interim valida *Germanorum* ma-
nus *Mediolanum* advenerat; & *Franciſcus* Dux
Papiam applicuerat, quam *Federicus Gonzaga*
Mantuæ Marchio aggeribus firmatam contrà
Gallos detinere inſtituerat. Tum verò *Franci-
ſcus* Dux, eluſis hoſtibus, inde *Mediolanum*
tranſiit, & immenſa populi lætitia ſuſceptus
eſt. Per eos dies *Caſtellionei Gallicas* partes ſe-
cuti, è proximis *Como* villis armenta, & domo-
rum ſupellectilem hoſtiliter abduxerunt. At *Gal-
li*, poſt direptam *Honariam*, magno conatu *Pa-
piam* oppugnarunt; ſed, cum ſtrenuè defendere-
tur, ſimul aſſiduis tempeſtatibus illinc decedere
coacti ſunt. Et *Hieronymus Moronus* populum
Mediolanenſem armaverat, & ad repellendos ho-
ſtes direptionis metu jam pridem animatum *Gal-
lis* oſtendebat. Itaquè tandem in agro *Mogun-
tiaco*, cui loco *Bichochæ* nomen eſt, poſt aliquot
leves pugnas, *Proſper*, & Marchio caſtra locave-
runt, intrà quaſdam foſſas, & aggeres recepti.
Porrò *Helvetii* jam tribus menſibus bello fatigati,
fortunam tentare ſtatuerunt, certa victoriæ ſpe,
ſi hoſtilibus machinis in fronte caſtrorum collo-
catis potiri potuiſſent. Ergò, fortiſſimorum de-
lectu habito, more gentis aciem inſtruunt, &
hoſtium caſtra magno impetu petunt. *Proſper*,
eorum cognito conſilio, funditores *Hiſpanos* à
latere ſtatuerat, qui ſtatim exſurgentes, correptis
ſclopis, advenientes hoſtes confecerunt. Simul
eodem momento *Gallicus* equitatus *Hiſpanorum*,
& *Germanorum* caſtra à tergo invadebant: ſed
tum *Franciſcus* Dux cum *Mediolanenſium* copiis
ſupervenit, & anguſtia loci *Gallos* implicitos in-
credibili militum alacritate fugavit, IV. Kal.
Majas ejuſdem anni milleſimi quingenteſimi vi-
geſimi ſecundi. Paulò poſt, qui ſupererant *Hel-
vetii*, domum reverſi ſunt; ſimul *Laus Pompeja*,
captis tercentis *Gallorum* equitibus, & civibus
expilatis, ab *Hiſpanis* recepta eſt. Poſtquam vi-
ctoriam *Galli* per *Leucum*, quod obtinebant, &,
tranſmiſſo *Lario*, per *Menaſium*, & *Porletiæ* val-
lem *Luganum* profecti, in *Galliam* rediere. Inde
Cremona quoquè ſalva arce recepta eſt, *Gallorum*,
134 qui inerant, deditione facta. Dum hæc ageren-
tur, *Turnenſes* & *Leucenſes*, *Gallorum* imperio,
armatis navibus *Larium* obſidebant, nihilquè
commeatus in urbem importari ſinebant. Itaquè
Comes ad *Turnenſes* non ſemel nuntios miſit,
poſtulans, ut arma deponerent, deditionemquè
facerent, quando profligata re *Gallica*, ſanæ
mentis hominibus non aliter perſuaſum eſſe debe-
ret, quàm ut victoris fortunam ſequi vellent.
Illi contrà diſſipientes, quaſi *Gallorum* Regem
reparato exercitu jam oculis ſuis redeuntem cer-
nerent, pervicaciùs in dies agebant. Quotidie
verò *Comenſibus*, & ligna deerant, & commea-
tus minuebantur, & vinum adeò ingraveſcebat,
ut ne talis quidem in civitate earum rerum penu-
ria ſub *Vandaneſio*, quo primum tempore *Como*
præfectus eſt, calamitaſquè fuerit, domibus du-
dùm expilatis, militibus gratuitò viventibus,
commercioquè omni advenarum intercepto, tum

A à Præfectis urbis pecuniis à populo corraſis, &
eiſdem omni rapacitatis genere reficientibus. Er-
gò tot malis defeſſi *Comenſes*, quotidianis quere-
lis, ut jam tandem alendi militis impenſæ remit-
terentur, & lacus navigatio libera tutaquè redde-
retur, à Comite efflagitabant. Quare *Turnenſem*
expeditionem *Franciſcus* Dux feſtinari juſſit. Igi-
tur machinis, & remigibus naves anteà paratæ,
ſtatim inſtructæ ſunt. *Anchiſes* quidam Viceco-
mes cum militibus evocatus à lacu inſtare, *Cal-
caneus Horrigonus Variſienſis* cum ſua cohorte
montes à tergo conſcendere. Rei totius ſummæ
Comes Villæ Claræ præeſſe debebat, & jam
B montium juga *Calcaneus* evaſerat, & rem cum
hoſtibus gerere coeperat. Sed Comes, & *An-
chiſes* ſubſtiterunt. Quare *Calcaneus* milites ſuos,
quibuſdam deſideratis, è montibus reduxit, &
eo modo ea expeditio Ductorum diſſenſione irri-
ta fuit. Iſte *Calcaneus* regnantibus *Gallis* patria
pulſus latrocinia exercebat: mox prima illorum
fuga Imperialium Dux *Caſtellionum* adverſæ fa-
ctionis vicum paulò antè ſubverterat, & incen-
derat; ſed & deſcendentes *Helvetios* adoriri auſus,
nonnullos ex eis pallantes interfecerat. Inde *Tur-
nenſes*, & *Galli* magnifica de ſe jactare, & ho-
ſtium ignaviam palàm inceſſere, ac locum inſupe-
C rabilem autumare. Etenim Vicum illum, cum
eſſet immunitus, per omnes aditus, nunc ductis 135
maceriis, nunc aggeribus congeſtis adeò ſepierant,
& bombardulis inſtruxerant, ut à paucis defenſo-
ribus adverſus majores hoſtium copias retineri poſ-
ſet. *Turnenſes* igitur adverſa littora direptionibus,
cædibus, & incendiis atrocibus vexabant; pecu-
nias, & commeatum ejuſdem quoque factionis ho-
minibus indicebant, & lacus ipſius imperium in-
credibili omnium accolarum jactura, diſpendioquè
impotenter exercebant. Tum vero Villæ Claræ
Comes *Comenſium* ditiores, pro pecuniis in opti-
mum facinus (ut ajebat) erogandis, evocavit,
D conventumquè eſt, ut præter duo millia aureo-
rum, mille iterùm, & trecentos communis ſub-
ſidio exſolverent, quos ſimul è publicis vectiga-
libus poſteà reciperent, ut mutuo tantùm, non
exactione à novo Duce onerati re vera dici poſ-
ſent, quod & factum fuit. Itaquè, contractis
iterùm copiis, & navibus inſtructis, *Turnenſem*
expeditionem Comes aggreſſus eſt. Toti claſſi
Dominicum Stultum præficit, & exire jubet, quoſ-
què limites excedere non debeat, præſcribit.
Ipſe cum militibus mille & quingentis montes,
qui *Turno* imminent, ſuperat, & hoſtibus in-
cumbit. Bis autem eo die *Comum* ſolus reverſus
E eſt, & *Dominicum* claſſis Præfectum admonuit,
ne cum hoſte confligeret, nevè abeuntes naves
diſtineret, aut ſectaretur; ſed immotus medio
lacu conſiſteret. *Turnenſes* hoſtibus conſpectis ad
omnes exitus accurrunt, vicumquè propugnant,
&, ne illi aggeres tranſiliant, ſummis viribus ob-
ſiſtunt. Inter hæc naves ſuprà quadraginta in
portu paraverant. Eò igitur, quantam poſſunt,
ſupellectilem important, ac uxores, & liberos
imponunt: cum autem hoſtes invaleſcerent, di-
ſcedere cœperunt. Mox, qui noſtris repugna-
bant, ſtationibus depulſi ſunt, & in fugam ver-
ſi. Qua victoria Comes *Turnum* ingreſſus eſt.
F Itaque *Galli* cum omnibus ejus loci incolis, ſe
victos parvo negotio intelligentes, navibus aufu-
gerunt, quas omnes *Dominicus Stultus*, ut man-
datum erat, elabi permiſit. Ex *Turnenſibus* alii
naves à portu ſolutos ingredi volentes, præ feſti-
natione fallente veſtigio, lacu obruti ſunt, alii
ab hoſtibus interfecti. Puella quædam, ne à mi-
litibus contaminaretur, de altiſſima feneſtra ſe
præcipitem dedit. *Turnenſibus* patria pulſis, ſta-
tim

136 tim Comes universas domos diripuit, & incen-
dit III. Idus Junii. Præter ædes sacras, quæ ta-
men inauratis iconibus, & organis insignes, spo-
liatæ, deturpatæquè sunt, simul campanæ à sa-
cris turribus detractæ. Deinde, immissis opera-
riis, dirui portus, & omnia ædificia solo æqua-
ri cœpta, exinanitisque domibus, & ædium sa-
crarum donariis avectis, quicquid materiæ, &
ferramentorum inerat, totius vulgi prædæ reli-
ctum est. Populus exilio damnatus, & bona pu-
blicata sunt. Erat *Turnum* omnium vicorum apud
Larium populosissimum, quippe qui suprà octin-
gentas familias hominum habebat, quinquè mil-
libus ab urbe distans, & ipsi Civitati attributa
gens, decimam omnium tributorum extrà ordi-
nem indictorum exsolvebat. Nequé tamen *Tur-
nenses* inulti patriam amisere. Nam, cum par-
tim *Menasium*, partim *Leucum* accessissent, pau-
lò post expeditiores reversi *Bellasio* applicuerunt,
quem locum *Joannes Jacobus è Medicis* cum mili-
tum manu tuebatur. *Turnenses* in ripam exsilien-
tes, inimicos statim fuderunt, partaque victoria,
vicum illum direptum incenderunt. Inde mensi-
bus tribus, nullo obsistente, toto lacu rei nava-
lis principes latrociniis, captivitatibus, cædibus,
incendiis omnia miscuerunt: *Lalium*, *Carate*, *Mol-
trasium*, & *Cernobium* adversæ factionis vicos, ne
de *Turnensi* excidio nimiùm gloriari possent, nul-
lo resistente, ferro, & igni vastaverunt. Excur-
rere quoquè navibus pristino more non semel,
haud procul à *Comensi* portu machinas tormenta-
rias in urbem exonerantes. Exinde jacentem pa-
triam sæpènumero contemplati sunt, donec *Leu-
censis* expeditio facta est. Intereà Comes civita-
tis avariùs tractatæ apud Ducem accusatus est.
Cum autem abesset *Franciscus* Dux *Alexandrum
Balbianum*, *Annibalis* filium, *Clavennæ* Comi-
tem, cum cohorte militum *Comum* transmisit,
qui statim Decurionum suasu, domos incendi,
homines capi, pecuniisquè damnari, factionis,
aut vindictæ, vel talionis prætextu prohibuit.
Quæ mala, post crematum *Moltrasii* tractum, à
quibusdam factionis fieri cœperunt. Hisdem die-
bus *Leucensis* expeditio fieri decreta est. Eò igi-
tur *Piscariæ* Marchio cum *Hispanorum* copiis, &
machinis tormentariis profectus est. Sed & *Hi-
137 spanorum* manus *Comum* devenit, ut instructa clas-
se hostiles naves per *Larium* vagantes à maleficio
prohiberet, &, cum primùm terrestris *Leuci* op-
pugnatio fieret, identidem lacu aggrederetur.
Et jam paratæ naves erant in *Comensi* portu, &
remiges per transtra dispositi, ut receptis militi-
bus elaberentur. Cum nuntii supervenere de
deditione *Leuci* à quodam *Gallico* Ductore oppidi
Præfecto, cui *Corsino* nomen erat, facta. Quare
navalis profectio revocata est, ac toti lacui pax
reddita. Cum eò se contulisset *Balbianus* Co-
mes, & *Menasienses*, & quoscunque *Gallicæ* fa-
ctionis superstites vicos in fidem accepisset, *Co-
menses* exules *Gallicas* partes secuti cum *Gallis
Leuco* profectis per *Alpes* abierunt. Armatæ na-
ves à *Corsino Rhætis* traditæ sunt, cum oblatas
quingentis aureis *Franciscus* Dux accipere recu-
sasset. Nec ità multò post *Hispani* quoque *Como*
recesserunt, quinto decimo mense postquàm ex-
terni milites in domos admissi fuerant. Hactenus
receptis à *Francisco* Duce omnibus urbibus, &
munitionibus ditionis *Mediolanensis*, & in primis
Genua, nuper ab *Hispanis* capta, & direpta,
præter arces *Cremonensem*, *Novariensem*, & *Me-
diolanensem*, quas pertinaciter more gentis adhuc
obtinebant *Galli*, & *Mussii* saxum in *Trivultiorum*
potestate remanserat. Eo quoque tempore *Ha-
drianus* Pontifex Maximus *Romam* classe delatus est,

A & in *Petri* Sede collocatus. Et *Carolus* Cæsar è
Germania in *Hispaniam* reversus, *Gallos* in patrio
solo armis distinebat, vergente anno Domini mil-
lesimo quingentesimo vigesimo secundo, mense
Septembri. Anno sequenti iis, qui arcem *Mussii*
tenebant, prædas agentibus, & deditionem face-
re recusantibus, *Franciscus* Dux *Hispanorum* co-
hortem cum bombardis eo transmisit, qui ad pri-
mos ictus eam ab hostibus territis receperunt,
omnibusque dimissis, præter unum *Blasium Ma-
lacridam*, impositoque Ducali Præfecto *Joanne
Jacobo è Medicis Mediolanensi*, reversi sunt mense
Martio. Nec ità multò post *Galli*, qui arcem
B *Mediolanensem* obtinebant, fame coacti, ejus de-
ditionem *Francisco* Duci fecere. Eodem anno,
cum à bello vix cessatum esset, populus *Comensis*
pestilentia affici cœpit. Primò seorsim, deinde
post vicos, & pagos lues ipsa pervagata est, ut
ne in agris quidem salubritatis securitas esset. Eo 138
anno Cæsar *Carolus Venetos* sollicitare non desti-
tit, ut relictis *Gallis* ad se, & Pontificem *Ha-
drianum* transirent, qui tandem fœdus cum Cæsa-
re ipso, & Pontifice per mensem Augustum per-
cusserunt. Tum verò *Franciscus Gallorum* Rex
ingentem exercitum in *Italiam* misit, qui mox
circà Idus Septembris, *Ticino* transmisso, apud
C *Mediolanum* consedit, qua die *Hadrianus* Ponti-
fex migravit è vita. *Prosper Columna* populosissi-
mam civitatem statim armavit, & obsidionem,
qua non modicè premebatur, sustinere docuit.
Farinæ in primis, quanquam frumenta suppete-
rent, penuria erat, cum molendina circumqua-
que posita ab hostibus diruta essent, ut & *Co-
menses* molitarum frugum *Mediolanensibus* aliquot
saccos transmiserint. Cæterùm circà Nonas No-
vembris insolita nivium vis è Cœlo ruit, & hye-
mis intempestivum frigus adeò invaluit, ut *Galli*
statim castra deserere coacti sint, & in proxima
Ticini castella se se receperint. Eò mense *Julius*
D *Medices* post *Hadrianum* in Pontificem Maxi-
mum electus est. Inter hæc *Comenses*, Præfecto
Urbis *Federico Bossio*, militibus in dies preme-
bantur, quibus non modo alimenta; sed & sti-
pendia pendere cogebantur. *Larius*, everso *Tur-
no Gallicæ* factionis, & munitionibus, si quæ ad
lacum ipsum infrà *Mussium* steterant, dirutis,
jubente Duce, ne novarum rerum occasionem
præstarent, tuto remige verrebatur. Mox verò,
cum nihil tale metueretur, extorres quidam *La-
rii* accolæ, qui *Gallicas* partes sequebantur, con-
tractis aliquot sociis, quasdam naviculas capiunt,
&, aliarum accessione facta, lacum infestare co-
E gitant; deinde in Cœnobio Aquæ frigidæ statio-
nem faciunt. *Bossius*, *Ascanium Pergaminum* Co-
mitem, & *Galeatium Varesinum* in exules illos
mittit, qui *Leveno* applicantes, opportuna quæ-
que expediunt, & Cœnobium versus naves diri-
gunt. Exules, hoc conspecto, viribus diffisi
suis, naviculas relinquunt, & Cœnobium se re-
cipiunt, quò cum festinaret *Ascanius*, qui ine-
rant effusa fuga per montes evaserunt. Nostri
paulò post Cœnobium intrarunt, &, ne postmo-
dum hostibus receptaculum esset, incenderunt.
Intereà *Carolus Neapolis* Vice rex cum valido exer-
citu *Mediolanum* devenit, & milites, qui in ipsa ur-
F be continebantur, in apertos campos deduxit. 139
Multa levia certamina commissa sunt, multa oppi-
da à Cæsarianis capta. Paulò post *Galli*, nono men-
se, postquam in *Italiam* descenderant, *Ameralio*
Duce, cum fame, & peste premerentur, fugæ
se dederunt, quos nostri ad *Sessitem* usque fluvium,
& in Vallem Augustæ persequuti sunt. Eodem
anno pestilentia *Mediolani* adeò invaluit, ut cen-
tum millia hominum, quà in urbe, quà in agro

interiisse vulgatum sit. Sub idem tempus Cæsariani Duces, *Ferdinandus Piscariæ* Marchio, & *Carolus Borbonii* Dux, qui nuper à Rege defecerat, & se Cæsaris castris addiderat, *Gallicam* expeditionem tentaverunt; nec ità multò post eam *Galliarum* partem, quæ *Provincia* dicitur, olim *Gallia Narbonensis* appellata, non satis justo exercitu invaserunt, & vetustissimam Urbem *Massiliam* obsederunt, & oppugnare cœperunt. At *Franciscus* Rex, magno comparato exercitu, non opem *Massiliensibus* ferendam; sed in *Italiam* transeundum putavit, ut *Mediolanum* defensoribus vacuum occuparet. Cæsariani, ea re cognita, *Massiliam* deserentes, *Gallum* in *Italiam* prævenerunt, & *Mediolanum* ingressi sunt. Statim *Galli* illic affuerunt, & in primis ipse Rex totius Imperator exercitus. Cæsariani verò, *Mediolanum* peste exinanitum videntes, inde recesserunt, & *Gallis* civitatem permiserunt: firmatisque *Alexandria*, *Papia*, *Como*, *Laude*, & *Cremona* præsidio, apud *Cremonam* ipsam cum *Francisco* Duce convenere. Tum verò *Franciscus* Rex *Papiam* oppugnavit; sed, cum ab *Antonio Leiva Hispano* strenuè propugnaretur, eam obsidere cogitavit. Inter hæc *Ferdinandus Austriæ* Archidux, Cæsaris frater, *Germanorum* militum decem, & octo millia *Hispanis* supplementum misit. *Franciscus* Rex ad *Papiam* cum ingenti exercitu sedens, fugam hostium sibi pollicebatur, commeatu maximè deficiente, quem præ inopia parare non possent. Exules autem *Longobardi Gallicas* partes secuti per agrum *Mediolanensem* grassabantur, ac tum *Carimatis* arcem occupantes, quotidianis exactionibus vicinos agricolas vexabant. Missus est iterùm *Comum Bartholomæus Villæ Claræ* Comes cum equitibus, qui perinde ut *Bossius* militibus alimenta
140 gratuita, simul & stipendia à *Comensibus* dari jussit, quæ tamen *Franciscus* Dux reddere pollicebatur, seu *Hieronymus Moronus*, cui omnium rerum summa delata erat. Nam postmodum, eo nomine *Comensibus* quædam vectigalia vendidit *Bossius*, & *Villæ Claræ* Comes *Comensis* agri pagos sub nomine pabuli ad alendos equos graviter affligebant, & excursiones facientes agrum *Mediolanensem* infestabant eo prætextu, quòd tum *Galli Mediolanum* obtinerent. Inde *Comum* revertentes, hostium neminem, cæterùm miseros provinciales omnis ætatis, omnis ordinis captivos trahebant, nec priùs dimittebantur, quàm tortoribus dati, indictam summam se soluturos promitterent. Tum verò Comes aggeribus faciendis, & exterioribus interioribusque ædificiis diruendis intendebat. Paulò post *Como* recessit, & *Laudum* profectus est. Intereà *Joannes Jacobus Medices* arcis *Mussii* Præfectus, & *Gerardus* Archi Comes, qui paulò antè *Comensem* Præfecturam obtinuerat, *Clavennæ* arcem furto ceperunt, & oppidum præsidio firmaverunt. Deinde ponte super *Lario*, ubi angustissimus est, fabricato, *Volturenæ* expeditionem tentaverunt. Primum apud *Adelebium* obvios locorum incolas fuderunt, & direpto *Adelebio* reversi sunt. Posteà evocatis *Como* militibus, *Volturenam* secundùm ingressi sunt. Sed, cum *Rhœti* jam *Clavennam* obsidione cinxissent, & per *Volturenam* copias misissent, nostri, qui *Dubinum* usque pervenerant, hostibus de improviso obvii facti sunt. At *Rhœti*, ut est gens in bello audacissima, in nostros impetum fecere, qui statim timore perculsi terga dare cœperunt, & usque ad lacum effusa fuga pervenerunt, ubi ab insequentibus hostibus partim cæsi, partim *Abdua* obruti sunt, pars etiam per pontem evasit: & ità re malè gesta reliquiæ militum *Comum* revertere. Haud ità multò post præsidium *Clavennæ* impositum commeatus inopia *Rhœtis* deditionem oppidi fecit. Postero die *Franciscus* Rex apud *Papiam* commisso prælio à Cæsarianis captus est, cum quibusdam Primatibus, & Purpuratis, & aliquot eorum interfectis. Spolia satis ampla fuerunt, cædes non ità ingens, quando *Hispani* prædæ intenti, hostibus dilabendi spatium dederunt. Anno Domini millesimo quingentesimo vigesimo quinto, octavo Kal. Martii, *Como* iter fecerunt *Helvetiorum* reliquiæ, ad quinque millia 141
hominum, qui ferè omnes nudi, & exarmati erant, ac morbo, & lassitudine confecti, ut passim moribundi caderent. Deinde Rex ipse in *Hispaniam* ad Cæsarem missus est.

CAPTO Francisco Rege, & ad Cæsarem missso, paulò post *Comenses* hospitio militari levati sunt, videbaturque bellis finis impositus. Nam eo anno usque in Autumnum res in pace protracta est. Quamquàm *Federicus Bossius* Urbis Præfectus jam diù clausas portas nondum aperire voluisset; sed omnia suspicionum plena insinuabat. Intereà *Rhœti* Legatos *Mediolanum* miserunt pro pace (ut ferebatur) cum *Francisco* Duce ineunda. Qui paulò post, re infecta, reversi, cum summum lacum evasuri essent, à *Joanne Jacobo Medice* capti sunt, & in Arce *Mussii* in vincula conjecti, nec inde dimissi, nisi grandi exsoluta pecunia. Sed & quosdam *Venetos Joannes Jacobus* iste eo tempore cepit, & nexos in arce distinuit, quos pariter ingenti pecunia multavit. *Hieronymus Moronus* eum arci ipsi præfecerat, & is jam anteà Præfectura abuti cœperat. Nam & tres Plebes, *Superiores* nuncupatas, *Dongi* scilicet, *Grabedonæ*, & *Surici*, ejectis *Rhœtis* in suam redegerat potestatem, mox toti lacui imperare cœpit, evocatisque exulibus *Gallicæ* quoque factionis, & satellitum comparata auctiore in dies manu, lacum percurrebat, & quas poterat de navigantibus prædas agebat. Nam anno superiore, antè adventum *Francisci* Regis in *Italiam*, *Hieronymum Carcanum* nobilem *Mediolanensem*, & perdivitem, cum *Volturenam* peteret, in ipso lacu cepit, & in arce carceri manicipavit, qui posteà impensis aureis quatuor millibus dimissus est. Tum vero *Olonii* turrim nuper à *Rhœtis* dirutam instauravit, & vectigalia nova à mercatoribus exigere cœpit. *Porletiam*, & *Vallem Saxinam* imperio suo adjecit, seque Regionum illarum Regulum appellare fecit. Ejusdem Autumni tempore *Franciscus* Dux graviter ægrotare cœperat, cujus salute fermè desperata, *Moronus* cum *Italiæ* Principibus, & *Francis* consilium inivit de reducendo in *Italiam Maximiliano Sfortia* in *Galliis* agente, ne scilicet *Mediolanensis* regio in Cæsaris potestatem deveniret, qui illam potiùs *Hispanis* in *Italia* militantibus, quàm alicui *Italici* generis concessurus videbatur. Itaque 142
Ferdinandus Piscariæ Marchio, *Hispanorum* Dux, hoc perspecto consilio, *Germanorum* quinque millia in *Italiam* evocat, & *Hispanorum* exercitum, apud *Alpes Gallicas* in hybernis constitutum, *Mediolanum* festinare jubet: mox *Hieronymum Moronum* ad *Novariam* talia dissimulantem capit, statimque literas populo *Mediolanensi* scribit, ne scilicet admirentur, *Moronum*, qui rerum summæ præerat, à se captum, id quod se jure fecisse asseverabat, quòd is in perniciem Cæsaris, & *Hispanici* exercitus consilium agitasset: sed, Cæsarem hujus esse sententiæ, ne Ducem, ubi convaluisset, imperio spoliaret, si huic nefando consilio non adhæsisset. Eædem fermè Marchionis literæ mense Octobri *Comensibus* redditæ sunt, per quas petebat sibi responderi, quo nomine, idest, sub quo Principe agerent. At *Comenses* literas

teras cum *Bossio* Urbis Præfecto communicant,
paulò antè *Moroni* captivitate perterrito, ut,
quid consilii caperet, haud satis sciret. Respon-
sumque est Marchioni ipsi, *Comenses* sub Cæsa-
re, & *Francisco* Duce agere. Postridiè *Bossius*
Comenses armat, & excubias fieri jubet. Mox
illis diffisus, de conducendis externis militibus
cogitat, & ea de re stipendia *Comensibus* indicit.
At illi, rogare illum, ne milites externos con-
ducat, pollicerique se eandem præstaturos ope-
ram, ne stipendiis simul, & alimentis militum,
ut anteà factum fuerat, civitas gravaretur. Ille
verò obaudiens, ne Oratores quidem ad *Franci-*
scum Ducem destinari permittebat. Quare indi-
gnati *Comenses*, ejus cœptis obsistere decreve-
runt. Primùm navem quandam cum machina
tormentaria, quàm ille *Joanni Jacobo Medici*
mittere, & urbem exarmare constituerat, abdu-
ci prohibent. Paulò post, claves portarum ab
eo, qui servabat, arripiunt; mox *Bossium* domi
agentem circumsistunt, & Arcem sibi dedi pe-
tunt. Duces multitudinis erant *Benedictus Rumus*,
Franciscus Turrianus Patricii, nec non *Lazarus*,
& *Malherba* fratres è *Maniis* suburbani. At *Bos-*
sius, omni præsidio destitutus, Arcem petenti-
bus permisit. Statim verò Legatos partim ad
Ducem, licet ægrotantem, partim ad Marchio-
143 nem, adversa valetudine pariter laborantem *Co-*
menses mittunt, qui populum apud Ducem, de
rebellione excusarent; à Marchione verò milites
ad præsidium urbis deposcerent. *Franciscus* Dux
Comenses de rebellione per literas absolvit, simul
Bossio perscripsit, ut externos milites, si quos
in urbem introduxisset, emitteret, & Cæsa-
reum præsidium acciperet. Sed nondum externi
milites advenerant, præter paucos, præmisso
hospitiorum designatore, quem *Gallico* vocabulo
Forerium vocant. Nam vetus mos ille optimus,
ut milites seorsùm à civibus hospitium haberent,
adventu *Francorum* in *Italiam* exolevit: sed con-
suetudo irrepsit, per domos sparsim degendi,
summa Provincialium jactura. Igitur Marchio,
audita *Comensium* legatione, *Petrum*, cui cogno-
men erat *Arias*, cum ducentum militum cohorte
Hispanicæ nationis, *Comum* transmisit, qui à *Co-*
mensibus Cæsareo nomine admissi fuere eodem
mense Octobri. At *Petrus Arias* Cæsaris, &
Ducis nomen prætexebat, & *Bossius* Præfectum
Urbis agebat, addito Imperatoris nomine, am-
borum simulatione haud obscura, cum nec *Hi-*
spani Franciscum Ducem admissuri essent, ut po-
steà patuit, nec *Bossius*, qui Ducis partes seque-
batur, Imperatorem, ut Principem agnosceret.
Paulò post Marchio *Mediolanum* ingressus est,
Hispanorum, & *Germanorum* exercitu vallatus:
mox universæ regionis civitates, oppida, & ar-
ces, præter *Cremonensem*, recepit, & eam, quæ
à *Joanne Jacobo Medice* detinebatur, quam is, ut
diximus, privati juris jam anteà fecerat; item-
què arcem *Mediolanensem*, in qua *Franciscus* Dux
valetudinarius agebat. Hanc quoque Marchio,
à Duce deposcit, Cæsaris fidem pollicitus, illum
omnia ei redditurum, modo mali consilii parti-
ceps non fuisset, quod ille, excusatione innocen-
tiæ suæ proposita, omnino facere recusavit. Sta-
tim Marchio Ducem ipsum, hostem declarat, &
Arcem *Germanis* militibus obsidet. Deinde, Du-
cis nomine ex actis publicis sublato, suum, ut
Cæsarei Procuratoris, inscribi jubet. Tum verò
mense Decembri, vix sumpto sceptro, vita fun-
gitur. Post ejus mortem *Alphonsus Vasti* Mar-
chio, natione *Italus*, & *Antonius Leiva Hispa-*
nus, Cæsarei Duces exercitus, Provinciæ à *Pi-*
scariensi captæ succedunt; sed ab actis publicis

A abstinent, & summam omnem Reipublicæ gu- 144
bernandæ Senatui *Mediolani* demandant, & in
his Cæsaris nomen inscribi jubent, ipsi militiam,
& bellica negotia procurare statuunt. Tum verò
à *Mediolanensibus* fidelitatis ergà Cæsarem jusju-
randum exigunt, missa quoque ejus *Comensibus*
formula idem fieri jubent, qui mense Martio an-
ni insequentis Legatos *Mediolanum* miserunt, in-
ter quos fuit *Donatus Madius* Legulejus, & *Be-*
nedictus Rumus, qui *Comensium* nomine in Cæsa-
ris verba juraverunt. *Petrus Arias* jam anteà
Bossii missione facta, *Comensis* Urbis præfectus,
deposcentibus civibus, designatus fuerat. Is pri-
B mo militaria hospitia a civitate distribui permise-
rat; sed publicanis omnia turbantibus, qui ho-
spitandi militis onus ex privilegiis suis abnuebant,
Hispani per se se eam rem peragere cœperunt.
Hinc cum alimenta, & pecunias gratis à civibus
acciperent, omnibus Cœnobiis, & Sacerdotiis
diurna vectigalia imposita sunt. Nullus pagus
immunis fuit a tributis istis, quas *Contributiones*
vocant. Intereà *Carolus* Cæsar, percussis fœde-
ribus, *Franciscum* Regem domum remittit, à
quo duos ejus liberos obsides accepit. Inter cæ-
tera conventum fuit, ut Rex dimissâ omni *Me-*
diolanensis Provinciæ cogitatione, domi suæ pa-
C cem coleret, & Cæsaris, qui & sororem ei in
matrimonium despondit, amicus esset. Sed ille,
statim ut domum attigit, fœdera abrumpit, &
cum *Clemente* Pontifice contra Cæsarem ipsum
novum fœdus jungit, cujus summa fuit, ut *Ca-*
rolus Cæsar, & ejus exercitus à possessione *Me-*
diolanensis regionis pelleretur. Propterea Regni
Neapolitani consortem quendam eorum factionis
admitteret, &, ubi obsides Regis liberos redde-
ret, more majorum Imperatorem ageret, ut sci-
licet, à Pontifice corona accepta, *Italia* discede-
ret, & *Transalpinis* frueretur regnis, & *Franci-*
scus Dux sub annuis tributis, quos Regi redde-
D ret, *Mediolanum* obtineret. His quidem fœde-
ribus, & *Veneti*, qui Cæsaris potentiam crescen-
tem minimè ferendam esse arbitrabantur, addito
quoque *Francisco* Duce, cum Pontifice, & Rege
accesserunt, communi omnium consensu statuen-
tes, ut *Franciscus* Dux *Mediolano* potiretur. Qua-
re fœderati, vere primo, tres exercitus paravere,
Gallicum, Pontificium, & *Venetum*, ut primo quo-
que tempore *Hispanos Italia* pellerent. Tunc alia 145
Hispanorum cohors ducentorum quoque militum,
Duce *Andrea Brachamonti*, *Comum* devenit, &
aliis addita est impensis civium duplicatis. Inter
hæc *Alphonsus* Marchio *Joannem Jacobum Medi-*
E *cem* blanditiis allicere tentans, ut arcem dederet,
nihil profecit. Nam, & navem, & machinam
tormentariam, quam *Comenses* abduci prohibue-
rant, ei dari jussit. Sed ille juvenis callidissimus,
eos decipere statuit. Nam se longiùs negotii cu-
jusdam causa abire finxit; & quendam suborna-
vit, qui *Hispanis* Arcem furto posse capi se con-
scio indicaret. Illi, re credita, quosdam ad
Arcem ipsam transmiserunt, qui statim introdu-
cti capti sunt, & laqueo suspensi. Inde omnis
simulatio, inter *Medicem*, & *Hispanos* sublata
est, totiusque lacus dominium ab eo jam mani-
festè occupabatur, & *Comensibus*, qui ea de
F re *Medici* ipsi per literas querimoniam attule-
rant, & jam anteà ad *Piscariæ* Marchionem,
dum veniret, de eo tollendo literas scripserant,
perpetuas inimicitias indicit. Omnem commea-
tum ad urbem deferri prohibet, prædiorum re-
ditus, quæ *Comenses* circà lacum possident, o-
mnes aufert, & hominibus capiendis, pecunia-
que multandis intendit; sacra omnia, & profa-
na sine discrimine ad fiscum suum transfert. Ex

A eo tempore *Comenses*, hospitio militari, & variis exactionibus prætextu belli, gravati jam reditibus prædiorum suorum & annuis proventibus privati in incredibilem miseriam inciderunt, ut jam tum domesticos lares relinquere, & ad proximas *Helvetiorum* regiones, *Mendrisium* scilicet, & *Luganum* confugere coacti sint. Multòque plures hactenus patriam reliquissent, nisi id prævidentes *Hispani*, adhibita diligenti custodia, neminem exire urbem permisissent. Neque satis eo confisi, si quem de fuga facienda suspectum habebant, vadimonium persistendi facere cogebant. Eodem anno millesimo quingentesimo vigesimo sexto, mense Junio, conflato inter Cæsarem, & Fœderatos quos diximus, bello, B junctisque *Venetorum*, ac Pontificis, & Regis *Francorum* exercitibus, nec dum hostibus, qui intrà *Mediolani* mœnia se continebant, satis propinquis; Populares ejus urbis, rebellione facta, in *Hispanos*, & *Germanos* arma capiunt, & impe-
146 tum faciunt. Sed paulò post timida plebs deferbuit, & oppressa est, multique *Mediolanensium* effugerunt. Quo facto *Hispani Mediolanensibus* frænum injecere, ut posthac in miseram servitutem decedentes, rebellionis pœnas eorum arbitrio dederint. Haud ità multò post fœderati ad urbem usque *Mediolanum* castrà moverunt, ut præcipuè laboranti arci subsidium ferrent, qui- C bus occurrentes *Hispani* sub ipsa mœnia manus conseruerunt, & hostes retrocedere coegerunt, qui, sublevandæ arcis spe frustrati, inde castra reduxere factoque vallo se se incluserunt. Et cum tunc frumenta meterentur, quantam possent annonam ex agro *Mediolanensi* abducere decreverunt, quæ res non parvam frugum caritatem induxit. Intereà *Ferdinandus Austriæ* Archidux, Cæsaris frater expeditionem *Germanorum* militum in *Italiam* parabat. Continebanturque ideò intrà urbium munitiones *Hispani* præ paucitate sua, nec aperto campo se dare audebant, nisi militum *Germanorum* auxilium advenisset, qui per men- D sem Novembrem viginti ferè millia in *Italiam Tridento* devenerunt. Paulò antè Duces Cæsarei *Laudem Pompejam* furto captam, & *Cremonam* fame coacti amiserant, quæ Urbes in *Francisci* Ducis potestatem pervenerant. Is enim nuper arcis *Mediolanensis*, pariter fame coactus, deditionem Cæsarianis fecerat, quibus tunc præerat *Carolus Borbonii* Dux, qui relicto Rege ad Cæsarem transierat, paulò antè ex *Hispania* profectus. Narrare libet, quam futilis inter Principes his temporibus fides esset. *Franciscus* Dux arce exivit sub fœdere *Comi* recipiendi pro arce E ipsa, quam tradebat, præmisitque nuncios ad *Petrum Ariam* Urbis Præfectum cum *Borbonii* literis, quibus *Comum* ipsi Duci restitui jubebat. Jamque *Franciscus* Dux *Canturium* attigerat, cum, quos præmiserat, redire jussit. Nam Cæsarei, Ducem ipsum cum paucis satellitibus introducturos se dicebant, non illius exercitum, ut potestas omnis civitatis penes Cœsareos esset. Quo ille percepto remeavit, & *Laudem* se contulit. Et *Clemens* Pontifex exercitum suum è *Lombardia* revocaverat, quòd mense Septembri à *Pompejo Columna* Cardinale, & *Ugone Moncada Hispano* Duce cum paucis tumultuariis militibus
147 F *Romam* ingressis in Arcem *Sancti Angeli* fugatus esset, direptoque *Sancti Petri* Palatio, arcem obsidere hostes cogitarent. Quare, ut obsidionem tolleret, & hostes ex urbe emitteret, exercitum suum è *Lombardia*, inito cum *Ugone* fœdere, revocavit, & aureorum multa millia ea de re exsolvit. Jam verò *Germani* in *Italiæ* plana descenderant, & *Borbonii* Dux exercitum educere festinabat; sed *Hispani* ejus consiliis resistebant, præsertim *Comense* præsidium sub Ducibus *Petro Aria*, & *Andrea Brachamonte*, qui stipendiis à *Comensibus* in eam rem exactis, *Borbonii* exspectatione frustrati sunt, id quod & milites apud *Mediolanum* agentes genere *Hispani* factitabant. Tandem *Borbonius* cum *Hispanis*, qui sequi voluerunt, profectus est, & *Germanis* junctis, qui obsistentem *Venetorum* exercitum, ejus Duce *Joannino Medice* interfecto, repulerant, mox oppugnationem *Placentinam* tentavit, nec res successit. Inde verò digressus tota hyeme in Majum usque mensem palabundus per *Italiam* exercitum circumduxit, omnibus urbibus, & munitionibus exclusus, insequentibus quoque *Gallorum*, & *Venetorum* exercitibus. Tandem in *Romanum* campum pervenit. At *Clemens* Pontifex belli molem in se conversam videns, cum *Carolo Neapolis* Prorege, qui, & exercitum Cæsaris nomine non procul ab Urbe ipsa instructum habebat, inducias fecit, quibus confisus exercitus sui, quem *Romæ* continebat, missionem fecit. At *Borbonius* exarmatam Urbem intelligens, Proregis inducias haud quaquam ratas habere se dixit, & ad mœnia *Romana* magnis itineribus festinavit: quibus paulo post expugnatis urbem cepit, magna *Romanorum* civium edita strage, qui in supplementum militum paulò antè digressorum, ad tuendam patriam, jussu Pontificis accurrerant. In eo tumultu Dux ipse *Borbonius* bombarda lethaliter percussus occubuit. Eodem mense Majo anni millesimi quingentesimi vigesimi septimi, victores *Germani*, *Lutheri* sectam profitentes, Populares & Sacerdotes, sacra simul & profana æquè habuerunt. Prætereà *Hispani* urbem ipsam longè ditissimam diripuerunt, & partim incenderunt. Pontifex in Arcem se conclusit, & paulò post obsessus ad fœdera cum Cæsarianis descendit, ut magnum auri
numerum exsolveret, utque arx ipsa de cætero 148
in Cæsaris potestate foret, pariter & Vetus Civitas cum Ostiæ portu: tum *Placentiam*, & *Parmam Mediolanensi* provinciæ restitueret, quæ verbo potiùs, quam re peracta sunt, nisi quia Pontifex longo post tempore datis pecuniis arcem liber exivit, & ad Urbem *Veterem*, quam vulgo *Orvetum* vocant, accessit. Ea verò æstate *Veneti Mediolanensem* agrum frugibus, ut anno superiore fecerant, spoliare contendebant. Et *Joannes Jacobus Medices* castrum, *Mongutii* vulgo nuncupatum, ejusdem agri furto cepit, *Alexandro Bentivolò* inde ejecto, mox frumenta ex agris abducere cœpit. Missi sunt *Mediolano* pariter, & *Como*, qui *Castrum hostibus* eriperent; sed, quia levis ea fuit oppugnatio, superveniente *Medice* subsidio, *Hispani* cum ignominia recesserunt. Eo tempore *Petrus Arias* domos quamplures urbi adjacentes diruit, tum *D. Francisci* templum, & ædem *D. Antonii* funditus evertit, ne hostibus illam oppugnantibus, ea quandoque opportuna forent. Haud ità multò post, *Medices*, collecta quatuor millium manu *Carate*, apud *Lambrum* profectus est, quò advenientibus *Hispanis*, manum conserere coactus fuit, sed statim fusus, relictis militibus, celeri equo insidens evasit. Multi ab *Hispanis*, & *Germanis*, qui simul advenerant, interfecti sunt; plures verò capti, qui postmodum pecunia redempti fuerunt. Hi quidem *Medicis* milites partim *Luganenses*, partim verò *Bilitionenses*, & *Clavennates* fuerunt. *Hispani* verò *Mediolanum* reversi, castrum *Medici* permiserunt, ubi ille militarem manum imponens, mox *Canturium* occupans, agrum quoque *Comensem* continuis excursionibus vexare cœpit, *Comensium* reditus à Colonis sibi deferri jubens, quò factum est,

eſt, ut Civitas annonæ penuria laboraret: ſimul
& per Lacum *Cernobium* uſque, ut voluit, ex-
currit, quanquam *Petrus Arias* ingentis magnitu-
dinis navem *Comi* fabricaſſet, ut *Medicis* impetus,
temeritatemque retunderet, qua tamen nunquàm
ferè uſus eſt. Eodem tempore *Franciſcus Franco-
rum* Rex novum exercitum Duce *Leutrechio* in
Italiam miſit, & *Andreas Auria Genuenſis* Pirata,
intercluſo mari, Cæſarianos commeatum *Genuam*
importare prohibebat. Quapropter paulò poſt po-
149 pulus, cum fame premeretur, *Franciſco* Regi, ex-
cluſis *Hiſpanis*, deditionem fecit. Mox *Alexandria*
acriter oppugnata, initis cum hoſte fœderibus, à
Cæſare defecit. Inde *Lautrechius* ad expugnandam
Papiam exercitum convertit. Ità labi res *Hiſpani-
ca* videbatur. Quare *Antonius Leiva*, qui poſt *Bor-
bonii* mortem procurationem Status *Mediolani* ſu-
ſceperat, *Hiſpanos*, qui *Comi* agebant, evocavit:
factaque permutatione, *Italos* Duce quodam *Hiſpa-
no*, qui *Franciſcus à Ponte* appellabatur, *Comum*
tranſmiſit menſe Septembri. Tum verò *Medices*
Aloyſium Borſerium Comenſem exulem, ſatellitem
ſuum, caſtrum *Clivadelli* quatuor millibus ab ur-
be diſtans, occupare jubet, qui *Medicis* juſſa per-
agens, omnes *Comenſium* reditus è proximis pa-
gis abduxit. Cum id vindemiæ tempus eſſet,
incredibilem vini, miliique copiam inde tranſve-
xit, ut ne decima pars quidem vini, milii verò
ferè nihil in urbem illatum ſit. Inde quoque ma-
gna annonæ caritas ſequuta eſt, & nunquàm au-
dita frumenti pretia, ut tritici ſextarius aliquando
plus Rhenenſi aureo venditus fuerit, qui & ſta-
tim ex agro collectus dimidio aureo veniit. Jam
Lautrechius Papiam tormentis oppugnabat, &
Hiſpani intra mœnia *Mediolani* ſe continebant.
At *Franciſcus à Ponte* militibus ſuis non alimen-
ta, ut priùs, ſed ſtipendia à *Comenſibus* dari juſ-
ſit, qui aureos centum ſingulis diebus excede-
bant. Deinde intra urbem aggeres, & vallum
apud Portam, impenſis civium facere cœpit,
quæ poſteà *Petrus Arias Comum* reverſus, ut ine-
pta & inutilia, demolitus eſt. Deinde *Franciſcus*
magnam pannorum laneorum copiam à Mercato-
ribus abſtulit, ab aliis pecunias corraſit, id ſe
juſſu *Antonii Leivæ* facere aſſeverans, & literas
ad ſe ſcriptas his de rebus oſtendens. Nec mi-
rum, cum *Antonius* ipſe *Comenſes* vectigales habe-
ret. Nam paulò antè, ſub *Petro Aria* aureos
mille à paucis civibus exigi, & magnam frumen-
ti vim ſub emptionis ſpecie tolli mandaverat.
Deinde, apud *Clivadellum* agente *Borſerio*, *Fran-
ciſcus* equites & pedites, velut in hoſtes, quoti-
die ex urbe emittebat, qui hoſtibus longè dete-
riores erant. Nam proximis urbi villis paſſim di-
reptis; quicquid rapuerant, in urbem convehen-
tes, in proprios uſus convertebant. Sed & ſub-
150 urbani, cum omnes proventus prædiorum *Co-
menſium* darentur in prædam, ea quoque licentia
abutebantur, ut miſeros ruſticos inter *Borſerium*,
& *Comenſes* milites ancipiti malo poſitos, omni-
bus frugibus impunè ſpoliarent, & in primis ipſe
Franciſcus ſummo mane plauſtra convehendo vi-
no, ubicumque repertum foret, emittebat, &,
quod cives nequibant, ipſe præſidio militum ſuo-
rum auferebat, & *Comum* vectum divendebat.
Prætereà omne pabulum, omnia vinearum ligna
ad fulturam poſita; ad hæc etiam boves prædæ
expoſuit. Cæterùm *Antonius Leiva* poſtmodum,
cum *Lautrechius* capta *Papia* exercitum in agrum
Placentinum reduxiſſet, militum manum *Cliva-
dellum* tranſmiſit, qui parvo negotio prædones
captos abduxerunt, ſimul & captivos, quos illi
in vinculis habebant, non niſi tamen ſolutis pe-
cuniis, quas *Borſerio* pro redemptione polliciti

A fuerant, dimiſerunt. *Borſerius Comum* ductus eſt.
Deinde *Petrus Arias*, & *Brachamontes* cum ſuis
cohortibus *Comum* reverſi ſunt, & *Franciſcum
a Ponte* cum *Italis* abire juſſerunt. Mox *Petrus
Arias Borſerium*, facta cum quibuſdam *Hiſpanis*
permutatione, quos *Medices* in arce captos deti-
nebat, liberum abire permiſit. Eodem anno Arx
Baradelli, ne in hoſtium manus incideret, *Anto-
nio Leiva* jubente, everſa eſt. Deinceps *Petrus
Arias*, & *Brachamontes* diurna quoque ſtipendia,
quæ *Franciſcus* inſtituerat, à civibus exigere per-
ſeverarunt. Solvebat unus quiſque ſingulo die in-
B dictam ſummam juxtà cenſum ſuum, quæ o-
mnium annuos reditus facilè excedebat, nam
magna pars incolarum ab urbe aufugerat, relicto
præſentibus exſolvendi totius ſtipendii onere.
Quare, abſentium quoque cenſu habito, facta
eſt inter præſentes diſtributio quædam, quam ex
eorum rebus, & nominibus, ſi qua reperta fo-
rent, aut ex prædiorum reditibus vendicarent.
Sed & quotidie vox præconis audiebatur, abſen-
tium bona, & jumenta divendentis, pariter &
miſerorum paganorum, qui continuis exactioni-
bus gravabantur. Haſta illa nunquam ceſſavit,
& in dies frequentior erat. Tum carceres ferve-
C bant ruſticis, & nobilibus, nec viris tantùm; ſed
etiam fœminis, & quidem honeſtis, quæ indicta tri-
buta præſtare non poterant. Hæc quidem in initio 151
anni milleſimi quingenteſimi vigeſimi octavi gra-
viora eſſe cœperunt, portu quoque clauſo, & omni
lacus ipſius commercio intercepto, quem *Medi-
ces* obtinebat, & celocibus percurrebat. Penuria
panis quoque in dies ingraveſcebat, ut die, no-
ctuque mendicorum lamentationes, & querulæ
voces audirentur fame deficientium: cum præ-
ſertim pauci in urbe eſſent, quibus fruges ad ali-
menta iis gratis præſtanda ſuppeterent. Cæterùm
Hiſpani hoc tempore, reliquis urbibus *Mediola-
nenſis* provinciæ excluſi, *Comum* tantùm, & *Me-
D diolanum* obtinebant, & *Medices Leucum* obſide-
bat, quò illi paulò antè leve ſubſidium miſerant,
& cum, adhuc duraret obſidio, Cæſariani mili-
tes plebem *Incini* diripere non ceſſabant. Tum
verò *Antonius Leiva* miſſo exercitu, *Medicem* ab
Leuci obſidione decedere coëgit. Simul *Petrus
Arias* expeditionem per *Larium* tentavit; ſed cum
in *Medicis* claſſem incidiſſet, & utrique bombar-
dis egiſſent, paucis hinc indè interfectis, *Comum*
reverſus eſt. Eodem tempore inter Cæſarios, &
Medicem concordia inita eſt, circiter Kal. Apri-
lis, per quam ferè totus lacus, ſcilicet à *Neſſio*
E ſupra *Medici* dimiſſus, & *Leucum* additum fuit,
quod oppidum armis obtinere non potuerat. Mox
omnes, quos habebat milites, Cæſarianis addidit,
qui per agrum *Comenſem* iter facientes, *Antonio
Leiva* permittente, ingentem armentorum præ-
dam egerunt, quæ miſeris paganis auro redimere
licebat, veluti ſtipendio eo modo callidè reperto.
Medices in gratiam Cæſaris receptus, nihilominus
commeatum ab lacu *Comum* deferri liberè non ſine-
bat. Et *Petrus Arias*, ac *Brachamontes* ſtipendium
menſtruum, id eſt aureorum tria millia, à civibus
exegerunt, his conditionibus, ut ab omni militum
onere, tum ſtipendiorum, tum hoſpitiorum de
F cætero levarentur, præterquàm utenſilium, quæ
ſeorsùm habitantibus militibus præſtarentur.
Quò factum eſt, ut *Petrus Arias* cum cohorte
ſua *Como* diſcederet, & exercitui adderetur, quem
Antonius Leiva Mediolano eduxerat. Per quos dies
Papia à Cæſarianis recepta eſt, & paulò poſt
Abiate obſeſſum ſeditionem fecit. Deinde *Anto-
nius* in *Venetos* movit. Nam eo tempore *Ferdi-
nandus* Cæſaris frater novum *Germanorum* exerci-
tum in *Italiam* miſerat, qui, capta *Piſchera* apud 152
Be-

Benacum, *Venetorum* campum insederant. Tum
verò *Brachamontes* milites suos à civibus seclusit,
& seorsùm domos illis assignavit, ubi præstita à
civibus omni supellectili excepti sunt, mense Ma-
jo anni suprascripti millesimi quingentesimi vige-
simi octavi. Instante verò messis tempore, *Me-
dices*, permissu *Antonii Leivæ*, *Comensem* agrum,
transmisso *Borserio*, frumento spoliat, paganis
diurna stipendia indicit, solvere differentes carce-
ri mancipat, eorumque pagos diripit; sed & bo-
ves ex agris arantes abducit, ità ut, ne decima
quidem sementis pars facta fuerit. Itidem age-
bant alii *Medicis* satellites *Mongutio* venientes, &,
ne quid mali deesset à Principibus infelicissimæ
regioni, milites *Mediolani* degentes ad prædam
in *Comensem* usque agrum excurrebant, & ipsi
annonam, armenta, vestes, vinctisque homini-
bus corrasas pecunias auferebant. Eo quoque
tempore apparitores à *Brachamonte* in pagos mit-
tebantur, qui rusticos, armenta, & annonam *Co-
mum* abducerent, ob tributa, quæ ille gravissima
indixerat, non soluta. Ità miseri pagani non an-
cipiti; sed quadrifida vexatione oppressi erant à
Borserio, qui *Martium* insederat, ab *Mongutio*,
tum *Como* & *Mediolano*, velut à quatuor mundi
regionibus, quæ omnia in Nobilium incredibi-
lem jacturam cesserunt. Nam annuis proventi-
bus suis privati sunt, & nihilo seciùs exsolvendis
insolitis tributis gravabantur. *Comenses* ea de re
Legatos ad *Antonium Leivam* miserunt, cum hoc
pacto pax cum *Medice* peracta longè deterior bel-
lo foret, si non liceret vim illatam vi repellere,
quod *Medices* nunc amicus Cæsaris diceretur, &
Marchionis titulo insignitus, velut alter Domi-
nus *Comensem* agrum per satellites suos impunè
spoliaret. Cæterùm *Antonius* semper obaudi-
vit, nihilque prorsus levamenti *Comenses* ab eo
obtinuere: imò malum malo additum est, quòd
Comensium Oratores ab hostibus simul capti sunt,
& *Laudem* perducti, unde exire nequiverunt,
nisi à Republica grandi persoluta pecunia. Per
eos dies *Hispani*, duce *Ugone Moncada*, à *Gal-
lis* sub Archipirata *Andrea Auria Genuensi*, qui
partes *Gallicas* sequebatur, non longè à *Nea-*
153 *poli* navali pugna magno prælio profligati sunt,
in quo Dux ipse cecidit. Haud ità multò post
Andreas Cæsari reconciliatus, *Gallos* deseruit,
& amissam *Genuam*, velut ea in urbe poten-
tissimus, illi reddidit. Hisdem quoquè diebus
Franciscus Rex novum exercitum, duce Domi-
no *S. Pauli*, in *Italiam* transmiserat, & *Pa-
piam* iterum tormentis expugnatam, velut anno
superiore, receperat. Intereà *Leutrechius*, cæte-
riquè *Gallorum* Ductores, qui ingenti exercitu *Nea-
polim* obsidebant, & totum ferè regnum receperant,
pestifero quodam morbo absumpti sunt, & pro-
pè ad internecionem deleti. Quare *Neapolitanis*
obsidione liberatis, regnum ipsum ad *Hispanos*
rediit. Sed & *Germani* à *Ferdinando* transmissi
unà cum *Antonio Leiva Laudem* obsederunt, &
oppugnare cœperunt, sed inde, nonnullis desi-
deratis, fœdè repulsi sunt. At *Germani* in pa-
triam reversi nihil memorabile gessère, quam-
quam, & equitatu, & peditatu, impedimentis-
què justus esset exercitus. Nec defuerunt ex *Hi-
spanis*, & *Italis* Cæsarei nominis, qui vias obsi-
derent, & revertentes *Germanos* spoliarent, &
occiderent. Per mensem Augustum ejusdem an-
ni millesimi quingentesimi vigesimi octavi *Bra-
chamontes* cum cohorte sua *Como* discessit, & *Me-
diolani* stativa sua habuit, ubi morbo correptus
mortem obiit, condito testamento, per quod ra-
pinarum partem reddi jussit. Et *Petrus Arias Co-
mum* reversus, exactisquè à Republica pecuniis,
paucos milites, vix triginta numero, in arce sta-
tuit, quibus utensilia, & stipendia à civitate dari
mandavit, ea prorsus ab hospitio militari liberata.
Sed quia de vectigalibus consuetis, quantum satis
esset, minimè percipiebatur, ea *Antonius* dupli-
cavit. Sed, cum adhuc non sufficerent, vena-
lem panem in certis pistrinis instituit, unde o-
mnes acciperent, sublata cuicunque molendi,
conficiendiquè panis potestate, voluitquè, ut ci-
ves frumentum præfixo certo pretio pistoribus
devenderent; panem verò duplò emerent, ità ut
sextarium unum panis duobus frumenti sextariis
emere opus esset: neque propterea *Petrus Arias*
ab aliis tributis exigendis à Republica cessavit,
& villis, ac pagis spoliandis, prætextu pabuli sibi
debiti. Nam adhuc carceres miseris rusticis ple- 154
ni perstabant, & boves sub hasta ponebantur,
abductisquè colonis arva squallebant, nec adve-
niente Paschali festo anni millesimi quingentesi-
mi vigesimi noni, ullus propterea dimissus est.
Eo tempore præsidio militari urbe liberata, *Pe-
trus Arias Comenses* armavit, & continuas excu-
bias instituit. Nam quinquè cohortes delegit
cum singulis vexillis sub Ducibus quinquè *Comen-
sibus*, qui quinto quoque die per vices sub vespe-
ram in campum maximum armis instructi descen-
debant. Paulò post vigiliæ, & urbis loca uni-
cuiquè assignabantur, nec, nisi mane facto, di-
scedere licebat. At mense Junio Dominus *S.
Pauli* ab *Antonio Leiva*, ejus fuso exercitu, ca-
ptus est, & in Arcem *Mediolani* conjectus. Ita-
què hostes, qui in *Papiensi* erant, dissipare cœ-
perunt. Deinde *Carolus* Cæsar, classe ex *Hispa-
nia* devectus, primum *Genuam*, posteà *Placentiam*
cum exercitu devenit: mox *Bononiam* ingressus
jussu *Clementis* Pontificis, qui & illuc venerat,
magnis honoribus exceptus est, mense Novem-
bri anni millesimi quingentesimi vigesimi noni,
ubi *Italicam* pacem cum Pontifice tractavit; &
evocatum *Cremona Franciscum Sfortiam* hilariter
suscepit, eiquè regionis *Mediolanensis* possessio-
nem sub certis conditionibus permisit. Simul
extorres quicunquè partium prætextu exulabant
in patriam, & fortunas suas restituti sunt. Quo
tempore *Turnenses* profugi domum revertentes,
incensum vicum instaurare cœperunt. Quare
per mensem Januarium anni millesimi quingente-
simi trigesimi, *Franciscus* Dux per Legatos suos
Mediolanum recepit; Arx verò in Cæsaris pote-
state retenta est, simul & *Comum*, donec *Franci-
scus* ipse certam Cæsari pecuniarum summam ex-
solveret, eò statim septingentis peditibus trans-
missis sub *Laurentio Joannis Emanuelis* filio, *Hi-
spanorum* primarii, qui domicilia seorsùm à civi-
bus acceperunt, & stipendiis suis vivere cœpe-
runt. Tunc & Prætor Urbanus *Fabius Cuppalla-
tus* ab Duce *Francisco* ad jus dicendum missus est,
a quo *Laurentius* fidem juramento firmatam exe-
git, ut si *Franciscus* Dux sine liberis decederet
maribus & legitimis, urbem Cæsari reddi curaret:
tum similem pollicitationem à successore suo sti-
puletur, ne regionem *Mediolanensem* in alterius,
quam Imperatoris potestatem, Ducali sanguine 155
extincto, recidere contingat. *Petrus Arias*, nihil
tale anteà cogitans, *Como* discedere jussus est. At
Laurentius Comensem Præfecturam ità tenuit, ut
planè Dominus, & Princeps videretur, vix per-
missa Ducali Prætori judiciorum potestate, quem
& publicis civitatis consiliis interesse prohibuit,
omni reliqua administratione in se suscepta. Sed
& menstruum stipendium a civibus, aureorum
ferè ducentorum additamento quodam militibus
præstando, eo anno exegit. Nec ab operibus
unquàm cessavit, nunc ad portum, nunc ad fos-
sas

sas excavandas, nunc ad muros resarciendos, eo præsertim alveo, quo Cosia torrens decurrit, nihil de suo impendens; verùm evocatos agricolas, ni statuto die opus perfecissent, gravi pœna mulctabat, & aurum colligebat, donec annus evolutus est. Quo tempore Legati cum literis Cæsaris ad *Laurentium* de urbe Duci permittenda devenerunt, quibus ille, gustata jam annum regni dulcedine, haud quaquam annuit, causatus incertam adhuc ea de re Cæsaris voluntatem. Et ità, de die diem trahere, moras nectere, & tergiversari, donec mense Martio nova Cœsaris mandata sibi delata sunt. Sed, cum in procinctu esset, ecce milites ab eo defecerunt, stipendia deposcentes, & in area Templi Maximi armati convenerunt, victumquè à Civitate sibi dari jusserunt, *Laurentio* prorsus derelicto, præterquàm à paucis militum Tribunis, qui paulò post seditionem pacaverunt. Itaquè postero die, VII. Kal. Aprilis, anni millesimi quingentesimi trigesimi primi, *Laurentius* cum *Hispanis* militibus *Como* recessit, reddita priùs arce, & portarum clavibus *Gaspari Maino* Ducali mandatario. Statim *Ludovicus Vistarinus Laudensis*, militibus Præfectus, Ducis nomine per Portellum in urbem ingressus est, cum *Hispani* Porta Turri discessissent. Post quorum discessum annona adeò gravata est, ut sextarius tritici aureo *Gallico* venierit, quod durante bello nunquàm acciderat. Eo tempore *Joannes Jacobus Medices Morbegnum* occupavit, conductis nonnullis è cohorte *Laurentii*, qui se statim eò contulerunt. Verùm paulò post, supervenientibus *Rhœtis*, cum *Medices* suos concludi cerneret, e-
156 vocandos decrevit, qui mox, qua parte nulla fugæ erat suspicio, ideoquè negligentiùs ab hostibus observaretur, noctu dilapsi sunt. Hos insecuti *Rhœti*, paulatim cedere cogebant, quò factum est, ut & non pauci ex *Hispanis* lacu obruti sint: cæteri *Grabedonam* se se receperunt, quem locum tumultuariè munientes, aliquot diebus, invito hoste, tenuerunt. At *Franciscus* Dux cum *Rhœtis*, & *Helvetiis* ad delendum *Medicem* fœdus inierat, & suis percussoribus præmia palàm proposuerat; nemo tamen inventus est, qui id patrare voluerit. Itaquè *Helvetii* per *Luganum*, & *Menasii* vallem ad lacus regiones armis instructi devenerunt. Eo tempore classis in portu *Comensi* parata est. Interim arx *Mongutii* oppugnabatur, cum, qui inerant, penuria rerum coacti, noctu aufugientes arcem vacuam reliquerunt. Tum *Vistarinus* cum classe in *Medicem* proficisci jussus, apud *Menasium* castra posuit. Inter hæc *Medices Mandellum* veniens, ibi se communiit. Inde ad expugnandum *Vistarinum* magno impetu *Menasium* delatus est; sed, cum in paratos venisset, cum ignominia recessit. Mox Turris *Nessii*, dedentibus se se pecunia militibus, a Ducalibus recepta est. *Rhœti*, & *Helvetii* Arcem *Mussii* oppugnare decreverunt, pertractisque magno impendio machinis tormentariis in montis cacumen, quod arci imminet, ferreis pilis peti cœpta est. Verùm ea oppugnatio in dies remissiùs fiebat. Hinc occasione capta, *Medices* navibus *Mussium* profectus, montis culmen ascendit, expugnatisquè hostibus, machinas per montis præceps devolvit. Qua fortuna elatus, *Bellasio*, *Varena*, & *Bellano* per intervalla hostes profligatos expellit, vicosquè diripit. Haud ità multò post *Mandello* discessit, & *Leucum* cum omni exercitu se contulit. At *Vistarinus* apud *Mandellum* castra collocavit; *Leucum* verò *Alexander Gonzaga* Ducalis Ductor obsidebat; sed cum ibi negligentiùs se haberet, *Medices* eruptionem fecit, &, eo capto, omnes ejus milites dissipavit.

A Deinde haud dissimili impetu Ducalem cohortem apud *Malgrate* agentem, noctu irruens, profligavit. Tum pontes *Abduæ* recepit, quos tamen paulò post à Ducalibus expugnatos amisit. Tunc etiam Ducales milites apud *Mussium* agentes perturbavit. Hoc bellum per hostium ignaviam ad 157
decimum mensem à *Medice* protractum est. Interea cum machinis tormentariis interfecti essent *Medicis Germanus* frater *Gabriel*, & postea *Alvisius Borserius*, quibus plurimùm *Medices* confidebat, militarem operam strenuè præstantibus (nam *Borserius* classi præerat, quo extincto alium non habebat, cui rem navalem tutò committeret)
B cum *Francisco* Duce ad fœdera descendit, per quæ omnem ditionem dimitteret, recepta proinde pecunia, ac omni supellectile retenta, sibi, & Commilitionibus omnium rapinarum, & flagitiorum impunitate data. Quibus utrinquè firmatis, *Medices* in agrum *Vercellensem*, *Como* transiens, concessit, anno Domini millesimo quingentesimo trigesimo secundo, mense Martio. Paulò post arx ipsa *Mussii*, quæ tantorum malorum occasio fuerat, jussu *Francisci* Ducis excisa est.

LIBER SECUNDUS. 158

C
DE EPISCOPIS NOVOCOMENSIBUS.

QUæcunque priore volumine relata sunt, quantùm potui temporibus suis reddidi. Sed cum alia supersint cognitu necessaria, quia, Annalium defectu, per tempora exactè digeri non possunt, ea in hoc posterius reservavi. Ordiar autem à Christiana Religione, quomodo primùm ad *Comenses* devenerit, quosquè Antistites in hoc usquè tempus, quo hæc scripsimus, habuerit. *Nerone* igitur *Romanis* imperante, Ecclesiæ *Aquilejensi*, Patriarchatus titulo insigni, post *Divum Marcum* præfectus fuit *Hermagoras*. Is autem in *Venetia*,
D *Flaminia*, *Æmilia*, *Liguria*, ac *Rhœtiarum* finibus, *Aquileja* non procul, Christianum dogma primus vulgavit. Quare, cum ea pars agri *Comensis*, quæ ad *Alpes* longiore tractu (ea *Volturena* est) spectat, primæ *Rhœtiæ* jungatur, profectò in vicinam urbem, aut ipsius viri præsentia, aut saltem (ut quidam tradunt) fama pervenit, ut is introductæ primùm Christianæ religionis apud *Comenses* author fuerit. Sunt, qui putent, *Comum* ideò *Aquilejensi* Provinciæ attributum, quòd naturali quoque situ juxtà *Rhœtiam*, per *Belunum*, *Feltriam*, & *Tridentum Comum* usquè extenditur. Cæterùm in Decretis Ecclesiasticis habetur, quod Provinciarum ordo, quem servat
E Ecclesia, antè quoque *Christi* adventum sic à Gen- 159
tilibus erat institutus, & posteà, per Apostolos ejus renovatus est. Fuit enim *Aquileja* eximiæ dignitatis, & magnarum opum civitas, antequàm ab *Attila Hunnorum* Rege exscinderetur, & antè *Venetias* conditas nobilissimum totius *Italiæ* emporium, ut jure meritoquè fuerit Provinciæ caput. Est igitur *Comensis* Episcopus Patriarchæ *Aquilejensis* suffraganeus, id est, qui in electione Patriarchæ suffragium ferebat, quo tempore sacerdotes non ab uno *Romano* Pontifice; sed inferiorum communi consensu ad dignitates promovebantur. Nam isti Pontificuli mendicantes, transmarinos haben-
F tes titulos, cleroquè, & populo Christiano carentes, abusivè Suffraganei nuncupantur. Per tempora anteacta, antè annos ferè ducentos, Concilia Provincialia à Patribus instituta annuatim habebantur. Ecclesiæ *Comensis* orandi, psallendi, & canendi ritus etiam nunc Patriarchalis appellatur, à *Romanæ* Curiæ more paulùm diversus. Inveni Patriarcham *Aquilejensem*, post sententiam

à *Comensi* Antistite latam, appellatum, ad liti-
gantium partes rescripsisse, & Judices, dedisse,
quod novum videri potest, cum solus *Romanus*
Pontifex, toties, quoties opus est, jam diu à
nobis appelletur. Fama est etiam, *Divum Bar-
nabam*, quem primum Episcopum ejus Historia
designatum refert, *Comum* divertisse, & Christia-
nam religionem illuc retulisse, cujus ideò dies
festus apud *Comenses* celebris habeatur. Inde ad
Ambrosii tempora (qui primum, quantum in li-
teris extat, Episcopum *Comensibus* dedit) plus-
quam trecenti fluxerunt anni, quo intervallo, ex
edicto *Romanorum* Imperatorum, variæ, & mul-
tæ fuerunt Christianorum persecutiones, ut eo
tempore aliqui quoquè fuerint *Comensium* Chri-
stianorum, vel occulti Antistites, qui ideò ad
notitiam nostram minimè pervenerunt. At *Di-
vus Ambrosius*, sub annos Domini circiter trecen-
tos, & octoginta, non solùm *Mediolanensi* Ec-
clesiæ; sed & vicinarum regionum *Liguriæ*, *Æ-
miliæ*, *Venetiæ*, *Rhœtiarumquè*, & *Alpium Cotia-
rum* præerat, quæ per superiorum temporum ca-
lamitates Episcopis destitutæ fuerant. Is autem
perspecta *Comensis* Urbis, & agri magnitudine,
& populi frequentia, quæ Præsulem non habe-
ret, Apostolica tunc (ut quidam tradunt) lega-
160 tione fungens, nobilem quendam, nomine *Feli-
licem*, & optimis moribus imbutum, & eloquen-
tia præditum, ac in primis, religione præstan-
tem, *Comensium* Episcopum delegit, & ordina-
vit: statimquè, ad erudiendum in fide populum,
Comum transmisit. Itaquè *Felix*, suscepto Epi-
scopatu, plerosquè *Comensium* à veri semita de-
viantes, efficacissima doctrina ad rectum iter per-
duxit, & à veterum Deorum cultu, convertit ad
Christum. Profectò inter *Ambrosium*, & *Felicem*
magna necessitudo intercessit, & mirus charitatis
affectus, ut ex quadam ipsius *Ambrosii* ad eun-
dem *Felicem* Epistola colligitur, quæ incipit. *Et-
si corporis habitu minus valebam, tamen, ubi ser-
monem unanimis mihi pectoris tui legi, non medio-
crem sumpsi ad convalescendum gratiam.* Extat &
altera *Ambrosii* ad *Felicem* Epistola, qua se trans-
missa ab eo tubera miræ magnitudinis accepisse
significat, simul ostendit impatientiam suam,
quòd ille diutiùs absit. Tantum erat ejus desi-
derium, tanta vis amoris, ut illius absentiam vel
muneribus compensari nollet; *Suave munus*, in-
quit, *non tamen ità præpotens, ut comprimeret que-
relam meam jure excitatam, quòd nos tamdiu aman-
tes tui nequaquàm revisas*; Quod & in superiore
quodam modo conqueritur, cum ait; *Certè in
illo ordine Comensium jam plerique cœperunt credere
magisterio tuo, & Doctrina tua verbum Dei rece-
perunt; sed qui dedit credentes, & adjutores dabit,
quò & tibi excusandi auferatur necessitas, quòd se-
riùs nos inviseris, & mihi crebrior tuæ præsentiæ
refundatur gratia.* Ea tempestate *Provinùs* è *Gal-
lica* urbe *Provina*, *Divi Ambrosii* fama excitus,
scientia simul, & eloquentia celeberrimi, *Me-
diolanum* devenit, &, quem de longè quæsie-
rat, doctorem nactus, veri Dei cultum, &
Christianæ religionis Sacramenta didicit. Hunc
postmodum fidei mysteriis imbutum *Ambrosius*
Felici adjutorem misit, à quo benigne susceptus,
ejus Protoscriba effectus est. *Felix* autem, cum
piè admodum, & sanctè vixisset, valetudine
correptus, & morti proximus *Provinum* succes-
sorem elegit, quippe cum & ejus sinceritatem,
& dignam Episcopatu vitam perspectam haberet.
Paulò post defunctus est, & in crypta Basilicæ
161 *Divi Carpophori* in siliceo monumento, quod ad-
huc ostenditur, sepultus, & catalogo Sancto-
rum adscriptus, dicato die octavo Idus Octobris.

A *Provinus*, suscepto Episcopatu, & publicis
concionibus, & effectibus admirandis, *Comensi* po-
pulo Christianam religionem insinuare non destitit.
Nam, & cæcis visum restituit, & ægrotos ma-
nuum impositione, & obsecrationibus sanavit. Ea
tempestate, cum omnes ferè Ecclesiæ *Arriano-
rum* hæresi infestæ forent, *Provinus* à fide Ca-
tholica nunquàm aberravit. Multùm enim inter-
est, qualem quis magistrum sortiatur, siquidem
Ambrosius Felicis, & *Provini* præceptor eximius,
præcipua fuit *Arrianæ* sectæ pernicies. Decessit
Provinus, & in Æde Divorum *Gervasii*, & *Pro-
tasii*, Vallis *Comensis*, sepultus est, & deinde
B catalogo Sanctorum appositus, octavo Idus Mar-
tias indicto festo. Posteà, urgente quodam bel-
lo, corpus ejus intrà mœnia translatum est, &
in sacello, modo sibi dicato, cum anteà *Divi
Antonii* titulum haberet, reconditum: Cranii
quædam portio ad ædem *Divi Joannis* pagi *Agnii*
delata est. Hujus sarcophagus à febricitantibus
frequentatur, qui plerumquè, suscepto voto,
sanantur. Sed, priusquàm mortem obiret, exem-
plo *Felicis* successorem designavit *Amantium*, re-
gia stirpe ortum. Nam, ut in quibusdam sche-
dis reperi, *Theodosii* Junioris ex quodam ejus fi-
lio nepos fuit, *Cantuariæ* in *Britannia* natus. Is
C Apostolorum *Petri*, & *Pauli* nonnullas corpo-
rum reliquias ex urbe *Roma Comum* attulit, quas
in eorum templo sub altari maximo venerabundas
composuit. *Amantius* sanctimonia insignis sub
Leone Romano Pontifice *Anatolio Constantinopolita-
næ*, & *Niceta Aquilejensi* Ecclesiæ præsidentibus,
imperanteque tum in Oriente, post *Martianum*,
Leone, *Comensis* erat Episcopus, circà annum
Domini quadringentesimum, & sexagesimum.
Per quæ tempora, *Mediolanensem* Pontificatum
gerente *Eusebio*, *Comensis* Antistes ipsius *Medio-
lanensis* suffraganeus habebatur. Sub idem tem-
pus, *Abundius* natione *Græcus*, patria *Thessalo-
D nicensis*, cum in *Italiam* venisset, *Comum* diver-
tit, & *Amantii* familiaritatem, de morum simi-
litudine, nactus est, qui, tanta ideò charitate
invicem egerunt, ut proinde Christianus popu-
lus, non mediocrem opem susceperit, exemplo 162
in primis vitæ utriusquè candidissimæ. *Amantius*
valetudine correptus, antequàm obiret, non mo-
do successorem elegit *Abundium*; sed vivus adhuc
Pontifex Pontificem ordinavit, XV. Kalen. De-
cembris. Haud ità multò post defunctus est, &
in eadem Apostolorum *Petri*, & *Pauli* Basilica
de more conditus, & deinde inter Sanctos enu-
meratus, solemni die instituto sexto Idus Apri-
E lis. Itaquè *Abundius*, post *Amantium* Episcopa-
li sedi præfectus est, mox eruditionis, & elo-
quentiæ gratia, cum & Græcas, & Latinas li-
teras doctus esset, à *Leone* ipso Pontifice Maxi-
mo, pro Ecclesiæ magno usu, *Romam* evocatus
est. Et cum adhuc *Eutychis*, & *Nestorii* hære-
ses, præsertim in Oriente, pullularent, ab ipso
Pontifice ex *Italicis* Episcopis *Abundius* delectus
est, qui ejusmodi subolescentem Hæreticorum
vesaniam compesceret. Igitur, Apostolica lega-
tione suscepta, in *Hispaniam* primò profectus
est, deinde in *Græciam*, mox in *Mediam*, &
Arabiam, ubi efficacissimis rationibus erroneum
F dogma confutavit. *Nestorius* duas naturas, Di-
vinam scilicet, & Humanam in *Christo* asseve-
bat, totidemquè personas; *Eutyches* autem, u-
nam tantummodo naturam, unamquè personam.
Abundius utrumque errorem convicit, duas in
Christo naturas, & unam personam esse demon-
strans, ut & Deus de Virgine natus verè dice-
retur, & ne personarum quaternitas in trinitate
adstrueretur. Extat *Theodoreti Tyriorum* Episcopi
ad

ad *Abundium* ea de re non inelegans Epistola, per quam ipsius *Abundii* summoperè commendat industriam, quòd periclitanti religioni opem attulerit, & Dei incarnati mysterium luculentissimè explicuerit. Is autem *Theodoretus*, qui de *Abundio* hoc protulit testimonium, vir fuit insigni doctrina, & authoritate. Nam in Synodo *Chalcedonensi*, quæ à sexcentis Episcopis habita est, contrà *Dioscorum*, & *Eutychem* de profligatis hæreticis, *Leone* quoquè ipso Pontifice Maximo teste, palmam obtinuit: *Abundius Constantinopolim* profectus, apostolicas ab *Leone* literas *Anatolio* Patriarchæ detulit de confirmatione catholicæ fidei, quibus acceptis *Anatolius* omnium Jurisdictionis suæ Pontificum, & Sacerdotum conventum indi-
163 xit, coràm quibus *Abundius Leonis* Epistolam exhibuit, qua recitata, cum ad veritatem catholici dogmatis tàm *Græcorum*, quàm *Latinorum* testimonium accederet, *Anatolius*, ac *Abundius*, & reliqui Patres, execratis *Eutyche*, & *Nestorio*, apostolicæ sententiæ subscripserunt. Post partam de Hæreticis victoriam, & impletum legationis officium, *Abundius*, *Comum* reversus est, ubi divino operi intendens, omnes tandem *Comenses*, quicunque prisca superstitione tenebantur, ad Christianam religionem convertit, quod hoc præsertim miraculo consequutus est. Contigit enim per id tempus, virum quendam illustrem ac divitem, *Comensis* regionis Regulum, unica prole orbari. Is autem Regulus, qui nondum in *Christum* crediderat, domesticorum hortatu, *Abundio*, sanctitatis fama celeberrimo, tunc apud templum Apostolorum *Petri*, & *Pauli* degenti, exanime corpusculum obtulit, ac tum, principali exutus cultu, Antistitis genibus obvolutus, ut defunctus puer pristinæ luci redderetur, enixiùs obsecrabat, Christiani nominis professionem proinde ab universo populo repromittens. Tunc *Abundius*, semotis omnibus arbitris, præter unam pueri nutricem, Apostolorum ædem, ubi defunctus jacebat, ingressus est, &, ad supernum conversus auxilium, ejus resurrectionem orare cœpit, quando nihil æquè rei Christianæ profuturum videretur, ad fideles scilicet confirmandos, & incredulos convertendos. Peracta oratione, defunctus resurrexit, quem parentibus deferendum vir sanctissimus nutrici tradidit, ei præcipiens, ne cui palàm hoc faceret. Sed illa vocem continere non potuit, quin tantum miraculum statim vulgaret. Exinde *Abundius*, omni populo *Comensi* baptizato, quæcunquè *Comi* supererant, Deorum templa demolitus est, & Ecclesias ædificavit, ac omnem prisci dogmatis ritum penitus sustulit, Inde crediderim tutelarem Deum, quem *Patronum* vulgò dicimus, à *Comensibus* habitum; coliturque in hodiernum diem à singulis artificum collegiis, ejusquè solemni die serico panno quotannis decoratur. Die vero Paschæ, quod tunc incidit IV. Nonas Aprilis, peractis de more sacrificiis, astante populo supremum diem sibi adesse nunciavit, habitaque brevi oratione, universos ad virtutem, & retinendam re-
164 ligionem summopere hortatus est. Id cum dixisset, languore prostratus, beatus pater expiravit. Conditus est in eadem Apostolorum Basilica medio loco, haud longè ab *Amantio*. Relatus est & inter Sanctos, quo obierat, die ejus natali dedicato, & ipsum posteà templum sub ejus nomine sacratum fuit. Per civilis autem belli tempus, cujus incendio civitas vastata est, post annum Domini millesimum, & quadringentesimum, corpus ejus in urbem translatum est ad majorem Ecclesiam, ubi insigni cultu à populo *Comensi* decoratur. *Abundio* in Episcopatu suc-

A cessit *Consul*, ex urbe *Nuspia* ortus, qui Sanctorum catalogo adscriptus fuit. Ejus festum [illegible] Nonas Julias celebrari institutum est. *Consuli* successit *Exuperantius* è *Græca* civitate, quæ *Nudamon* appellatur, qui & Cœlo dicatus est, ejus festo X. Kalen. Junias indicto. *Exuperantio* suffectus est *Eusebius Comensis*, è loco *de Submonte* nuncupato, qui vico attributus est. Fuit & ipse inter Sanctos commemoratus, ejus quoquè festo XI. Kal. Junias decreto. Eorum omnium reliquiæ in eodem Apostolorum templo conditæ sunt. Secutus est *Eutichius*, è vico progenitus, qui, cum solitudine delectaretur, in quendam
B specum apud proximum montem sæpiùs diverte re consueverat. Id hodie quoque Sancti *Eutichii* saxum appellatur. Eo in loco vir sanctus defunctus est, cujus corpus, cum à diversis ejus viciniæ incolis peteretur, placuit universis plaustro imponi, & juvencos indomitos alligari, qui præcipiti cursu in templum *Divi Georgii* devenerunt, ubi post altare maximum conditum fuit, Nonis Maji ejus annua solemnitate indicta. *Eutichio* successit *Eupilius*, natione *Germanus*, ex urbe *Utechia*, in ipso *Divi Abundii* templo sepultus. *Eupilio Flavianus*: *Flaviano Prosper*, qui Sacellum S. Saluatoris *Grabedonæ* apud *Larium* condi-
C dit: *Prospero Joannes*: *Joanni Agrippinus* in Cœnobio aquæ frigidæ apud eundem *Larium* jacens: *Agrippino Rubianus*: *Rubiano Adalbertus*, ambo natione *Germani*, ex urbe *Sissia*, quæ ab antiquis in finibus *Dalmatiæ* ponitur, in eodem *Divi Abundii* templo sepulti, omnes autem inter Divos relati. *Rubiano* dies celebris est IV. Kal. Januarii. *Adalberto* Nonis Juliis. Fama est Divum *Adalbertum*, Pontifici Maximo falsò accusatum, *Romam* profectum esse, objectum crimen purgasse, & manifesta sanctitatis signa coràm Pontifice ipso dedisse: cum autem *Comum* rediturus efflagitanti Pontifici, ut, si modo superstes fo- 165
D ret, se se vir sanctus de obitu suo certiorem redderet, respondisse, *Quando utroque oculo cerneret* (erat enim, ut ajunt, luscus Pontifex) *ut mortem obiisset fore*: deinde *Adalbertum Comum* reversum, ac paulò post defunctum: tum verò Summum Pontificem, qui fuerit *Urbanus Secundus*, visu æquè recuperato, statim *Comum* profectum *Adalbertum* consecrasse. Utcunque fuerit de *Adalberti* accusatione, & ad urbem *Romam* accessu, nec refello, nec approbo; sed, quod is Pontifex Maximus *Urbanus Secundus* anno Domini nonagesimo quinto supra millesimum, post obitum *Raynaldi Comensis* Episcopi ad hanc urbem acces-
E serit, *Adalbertus* autem jam annis fortè quingentis defunctus esset, quippe qui per triginta Præsules *Raynaldum* præcesserit. *Adalberto* suffectus est *Martinianus*, *Martiniano Victorinus*, *Victorino Joannes*, *Joanni* alter *Joannes*. Huic *Octavianus*, *Octaviano Benedictus*, *Benedicto Flavianus*. Hi sunt viginti duo Episcopi catalogo Sanctorum adscripti. Eorum verò, qui sequuti sunt, neminem reperi inter Divos relatum. Causam autem fuisse conjicio, quod eo tempore Ecclesia *Comensis* ditescere cœperit; cum divitiæ sanctitati; quinimo saluti, Euangelio teste, plurimùm obstent, *Facilius esse*, dicente, *Camelum transire*
F *per foramen acus*, *quàm divitem regnum Cœlorum ingredi.* Hoc autem tempus in Regnum *Longobardorum* incidere videtur, à quibus, (ut referam) *Comenses* Antistites locupletati sunt. Sed & si quis nomina insequentium Episcoporum consideraverit, ea profectò *Longobardæ* notæ; non autem *Romanæ* esse reperiet. Igitur *Flaviano* successit *Deusdedit*. Huic *Gausoaldus*, *Gausoaldo Angilbertus*, *Angilberto Lupus*, *Lupo Theodulphus*,

Theodulpho Adelongus, juxtà templum *Divi Carpophori* conditus, ut fruſta quædam lapidea literis inſculpta ſignificant. Hactenus *Longobardi* regnavere. Anno verò tertio Imperii *Caroli Magni*, qui fuit Chriſtianæ ſalutis quartus ſuprà octin-
166 gentefimum, *Comenſi* Eccleſiæ præerat *Petrus Adelongi* ſucceſſor, cui *Carolus* ipſe *Romanorum* Imperator *Bilitionam*, & ejus Comitatum, ipſius *Petri* prædeceſſoribus anteà conceſſos, confirmavit. *Clavennæ* quoquè Comitatum Clericis *Comenſibus*, quos *Canonicos* appellamus, aſſignavit. Huic etiam, poſt annum quartum, *Ludovicus Caroli* filius Imperator, *Comi* agens, ac Clericis ipſis Sancto *Abundio*, Sanctæquè *Pelagiæ* deſervientibus Curiam, *Inveji* nuncupatam, apud *Lugani* lacum dono dedit. Eſt autem Curia locus, ubi populi conveniunt, & jura accipiunt. *Petro* ſuffectus eſt *Leo*. Huic *Lotharius* Rex, *Ludovici* Imperatoris filius, Regni ſui in *Italia* anno primo; Imperii verò *Ludovici* decimo, qui fuit annus Domini vigeſimus quintus ſupra octingenteſimum, privilegium fecit, ut ad probanda *Comenſis* Eccleſiæ bona, combuſtis ſcripturarum monumentis, ſola poſſeſſio probata ſufficeret. Idem *Lotharius Romanorum* Imperator, anno Imperii ſui decimo, *Leoni* ipſi privilegia *Ludovici* Patris, & *Caroli* avi *Comenſi* Eccleſiæ data confirmavit. Itemquè *Hundiperti*, *Ariperti*, *Luitprandi*, *Rachiſii*, *Aſtulphi*, & *Deſiderii*, ac *Aſprandi*, & *Bertarii Longobardorum* Regum, quæ vel bonorum donationes, vel ejuſdem Eccleſiæ *Comenſis* ſub Imperiali protectione receptionem comprehenderent. Hinc autem ſatis conſtat, *Comenſem* Eccleſiam à Regibus *Longobardorum* fuiſſe ditatam. Erat itaquè Eccleſia ipſa *Comenſis* nulli alteri, præterquam *Romano* Imperatori, ſubjecta. *Leoni* ſucceſſit *Perideus*, cui idem *Lotharius* Imperator jus piſcationum toto agro *Comenſi* conceſſit. Hujus monumentum magnis characteribus inſculptum pro altari in æde Aſcenſionis dicatum eſt, inepto (ùt erant tempora) Epigrammate. *Perideo Amalricus*, cui *Ludovicus Lotharii* filius *Caroli* pronepos, *Italiæ* Rex prædictum piſcationum jus, *Perideo* conceſſum, confirmavit, anno Regni ſui tertio: nec non immunitatem conceſſit omnium hominum Eccleſiæ *Comenſis* ab omni publico obſequio, perinde ac ſuperiores Imperatores, & *Longobardorum* Reges feciſſent, anno Regni ſui in *Italia* quinto. Sepultus eſt in ædibus apud Eccleſiam *S. Abundii*, ſub prægrandi marmorea menſa, cum hujuſmodi inſcriptione.

167 B. M. SUB HAC STERILI GLEBA REQUIESCUNT AMALRICI FRANCIGENÆ, PRÆSENTISQUE CUMANÆ ECCLESIÆ EPISCOPI, CORPORIS MEMBRA, OBSECRANTIS PER DEUM VIVORUM, ET MORTUORUM, UT NULLUS EX HOC SEPULCRO, QUOD SIBI IPSI PARAVIT, AUFERAT, SED MONIMENTUM ISTUD USQUE AD DIEM EXTREMI JUDICII INCONVULSUM PERMANEAT. ATQUE OMNIS, QUICUNQUE INSPECTOR FUERIT HARUM APICUM, ORET DEUM, QUATENUS, QUI PIUS REFORMATOR EST IN SE SPERANTIUM, PER OMNIA MERITA SANCTORUM, QUORUM IN HONORE HOC ALTARE AB ILLO EST DEDICATUM, EJUS ANIMÆ DIGNETUR PRÆSTARE REMEDIUM, QUI OBIIT PRIDIE IDUS JULII ANNO INCAR. DOMINI DCCCLX. EPISCOPATUS SUI XI. INDICTIONE III. FERIA IIII. LUNA XIII.

Amalrico ſucceſſit *Angilbertus*, ſivè *Heilbertus*, cui *Ludovicus III.* Imperator, tunc Regio nomine tantummodo inſignis, anno Regni ſui in *Italia* primo, qui fuit annus Domini unus ſuprà nonageſimum, & ſupremus *Angilberti* vitæ, immunitatem quoquè conceſſit omnium hominum *Comenſis* Eccleſiæ ab omni publico obſequio, eandemquè ſub Imperialem recepit protectionem, quod & à ſuperioribus Imperatoribus factum fuerat, *Angilberto* ipſo tunc *Ludovici* ipſius *Romanorum* Regis Archicancellario. *Angilberto* ſuffectus eſt *Luithardus* ſupradicti *Ludovici* Regis ſimiliter Archicancellarius, cui idem Cæſar eodem anno Cœnobium, *Abbatiam* nuncupatum, apud *Coronate* juxtà fluvium *Abduam* dono dedit. *Luithardo Valpertus*, cui *Berengarius Italiæ* Rex, poſt aſſumptionem prædicti *Ludovici* ad Imperium, ab *Italis* creatus, dolentibus, quòd ad *Germanos* Imperialis dignitas tranſlata eſſet, jus inſtituendi mercatus cujuſdam in agro *Comenſi* tribuit, anno Domini undecimo ſupra nonagenteſimum, Regni verò ſui quarto. *Valperto* ſucceſſit alter *Luithardus*. Huic ſucceſſit *Petrus*, cui ſuffectus eſt
Azo. Huic *Ugo Burgundus*, & *Lotharius* filius, 168
Italiæ Reges, debellato Secundo *Berengario Italiæ* Rege, redactum *Cluſæ*, Pontiſquè *Clavennæ* conceſſerunt, anno Domini nongenteſimo trigeſimo ſeptimo. *Azoni* ſucceſſit *Ubaldo*, qui *Divi Fidelis* corpus è vico ſummo *Locarno* ſuprà *Larium Comum* tranſtulit. Huic prædictus *Lotharius*, *Italiæ* Rex, privilegium à ſe, ejuſquè parente *Azoni* datum confirmavit. *Ubaldoni* ſucceſſit *Aldegiſius*, cui *Otho* ſecundus Imperator omnia ſuperiorum Imperatorum, & Regum privilegia confirmavit, & ea in primis, quibus Eccleſia *Comenſis* ſub Imperialem protectionem recepta fuerat. Piſcationes quoque conceſſit, *Bilitionæque*, & *Leuci* Comitatum, anno Domini ſeptuageſimo octavo ſupra nongenteſimum, Imperii ſui decimo. *Aldegiſio* ſuffectus eſt *Petrus*. Hic fuit *Ardoini Italiæ* Regis Archicancellarius, à quo donatus fuit *Caſtro*, Comitatuquè *Bilitionæ*, anno Domini ſecundo ſuprà milleſimum, & Regni ejus primo. Et antè hunc *Otho* tertius, *Romæ* agens, quo tempore à *Gregorio Quinto* Pontifice Maximo coronam accepit Imperii, redactum *Cluſæ*, Pontiſquè *Clavennæ* eidem *Petro* conceſſit, anno Domini nongenteſimo nonageſimo ſexto. Hujus quoque Imperatoris Archicancellarius fuit. *Petro* ſucceſſit *Hebrardus*. Huic *Henricus ſecundus* Imperator, qui debellavit *Ardoinum*, *Caſtrum Bilitionæ* confirmavit, hac verborum præfatione. *Honoremus ergò Sanctos, ditemus loca Sanctorum, ut ipſos apud Deum adjutores habeamus, & interceſſores*, anno Domini quarto ſuprà milleſimum, Imperii ſui tertio. Item conceſſit redactum *Cluſæ*, Pontiſquè *Clavennæ*, nequè non Vallis *Tellinæ*, quæ *Volturena* à veteribus appellatur, Comitatus dimidium. *Hebrardo* ſucceſſit *Albericus*, cui prædictus *Henricus* villam, *Barzonorum* appellatam, quæ *Berengarii*, & *Ugonis* fuerat, *Sigifredi* Comitis filiorum, Imperii rebellium, dono dedit, anno Domini milleſimo quintodecimo. *Conradus* quoque *ſecundus Veronæ* agens, anno Domini vigeſimo ſexto ſuprà milleſimum, eidem *Alberico* tribuit Comitatum *Bilitionæ*, *Leuciquè* piſcationes, ac *Comenſem* Eccleſiam ſub Imperialem recepit defenſionem: quaſdam etiam domos apud *Papiam* donavit, quæ fuerant *Hieronymi* Epiſcopi *Vicentini*, *Ar-*

169 *Ardoini* Regis contrà *Henricum* Imperatorem par-
tes secuti, neque non *Mesaucinæ* Vallis in *Alpibus*
suprà *Bilitionam* sitæ Comitatum assignavit. Iste
Pontifex instituit Abbatiale Cœnobium *Divi A-
bundii* apud *Comum*, eiquè plurima elargitus est.
Alberico successit *Letigerius*, cui *Henricus III.* an-
no Domini quadragesimo tertio suprà millesimum,
Regni sui quinto, Judicialem sententiam annuæ
præstationis Ecclesiæ *Comensi* vini, suum, & a-
rietum contrà *Nonezani*, ac de *Samerate*, & *Ver-
temate* Communia latam, confirmavit. Is *Leti-
gerius*, *Alberici* prædecessoris sui imitatus exem-
plum, Abbatiam *S. Carpophori* extrà civitatem
Comensem pariter instituit. *Letigerio* successit *Ben-
no.* Huic prædictus *Henricus tertius Bilitionam*,
ejusque Comitatum concessit, & Abbatiam apud
Comum, *Monasterium vetus* appellatum, Xeno-
dochiaquè, ac alia Cœnobia, neque non loca
publica Brolium, Arenam, & ipsius urbis mœ-
nia, anno Domini quinquagesimo quinto suprà
millesimum, Regni sui decimo septimo Impe-
rii nono. *Bennoni* successit *Rainaldus*, cui *Hen-
ricus quartus* concessit Comitatum, Pontemquè
Clavennæ, quem *Hebrardus* Comes obtinuerat,
anno Domini sexagesimo quinto suprà millesi-
mum, Regni sui nono. Item Abbatiam *Breme-
tensem*, jam anteà à *Conrado secundo*, ejus avo
Comensi Ecclesiæ tributam. Fuit iste Pontifex
admodùm religionis amator, & catholicè assum-
ptus est, ut in quodam marmoreo monumento
in æde monasterii Fœminilis, seù Veteris legitur,
VIRGO SACRATA DEO, RAINALDO
PRÆSULE VERO: quando multi ea tempe-
state per schismata sacerdotia obtinerent, ut antè
traditum est. Sepultus est in Basilica *Divi Petri*
Vici *Nessii* apud *Larium.* Decem annuos redi-
tus Clericis *Comensibus* è prædio *Blevii* legavit,
qui stato obitus sui die rem divinam pro anima
defuncti celebrare facerent, & ea peracta simul
epularentur, quod in antiquis *Karitantia* à Karita-
te inclinatum, & id epuli genus ab antiquis
Christianis *Agape* Græco vocabulo nuncupatur.
Post mortem *Rainaldi* prædictus *Henricus* Impe-
rator, qui beneficia Ecclesiastica, jussu *Romani*
Pontificis, ceu jure dispensabat, Episcopatum
Comensem Landulpho de *Carcano Mediolanensi* con-
170 tulit. Per quæ tempora, vergente anno Domi-
ni nonagesimo quinto suprà millesimum, *Urbanus
Secundus* Pontifex Maximus cum in *Galliam* profi-
cisceretur, *Mediolani* agens *Landulphum* ab Im-
peratore Præsulem designatum, uti Simoniacum
damnavit. At Canonici Ecclesiæ Majoris *Guido-
nem Grimoldum* è *Cavalascha*, ejusdem Catholi-
cum Archipresbyterum, in Episcopum elege-
runt. Inde orta dissensio est, *Landulphi*, & ne-
potum cædes secuta, mox inter *Comenses*, &
Mediolanenses bellum exortum, quo tandem urbs
Comensis destructa est, & incensa, ut antè expo-
situm est. Sed & triennio antè *Urbani* adven-
tum, *Hartvicum* quendam *Comensem* Episcopum
fuisse reperio, qui altare *S. Martini* apud *Bur-
mium*, dum ibi ageret, dotavit *in animæ suæ*,
inquit, *& successoris sui remedium.* Cum autem
nec in catalogo Episcoporum, qui est apud
Templum Maximum, nec in pictura omnium
Præsulum in Episcopali palatio habeatur, fortasse
ab Imperatore datus, à populo *Comensi* non fuit
susceptus: licet ipse forsitan in vicinis *Germaniæ*
locis (nam eum quoquè *Germanum* de nomine
conjicio) jurisdictionem aliquam exerceret. *Gui-
doni* suffectus est *Arditio*, cui *Federicus Barbarusa
Romanorum* Rex *Clavennam*, de qua inter Oppi-
danos, & *Arditionem* ipsum orta erat controver-
sia, adjudicatam confirmavit. Vectigalia quoquè

A nonnullorum *Comensis* agri pagorum, quibus no-
mina sunt *Ogiate*, *Casanova*, *Albiolum*, *Gazi-
num*, *Finum*, *Bregnanum*, & *Caverzasium*, pa-
riter *Grabedonæ*, & *Domasii* concessit, anno Do-
mini quinquagesimo suprà millesimum, & cente-
simum, Regni sui primo. *Arditioni* successit *A-
micus*, cui idem *Federicus* privilegium fecit irri-
tationis æris alieni quodcunquè *Comensis* Ecclesia
fœneratoribus debebat, ex pacto cum ejus præ-
decessore *Arditione* inito, uti scilicet prædium
pignori datorum reditus compensaretur in sorte,
proinde conscripto Diplomate, quod datum fuit
Papiæ post destructionem *Mediolani*, anno Do-
B mini sexagesimo tertio suprà millesimum, &
centesimum, Imperii sui septimo. *Amiço* suc-
cessit *Anselmus*, *Anselmo Arditio*, cui *Henri-
cus sextus*, *Federici Barbarusæ* filius, omnia
parentis sui privilegia alteri *Arditioni* facta com- 171
probavit, anno Domini nonagesimo sexto su-
prà millesimum, & centesimum. *Arditioni* suc-
cessit *Gulielmus Turrianus*, cui *Otho Quartus*, qui
Imperiali corona insignitus est anno Domini nono
suprà millesimum, & ducentesimum, Privile-
gium fecit receptionis Ecclesiæ *Comensis* sub Im-
perialem tutelam, & centum annorum præscri-
C ptionis. Hic instituit Hospitalem domum *Sancti
Sylvestri* apud urbem *Comensem*, quæ nunc *S. An-
tonii* appellatur. Defunctus est anno Domini vi-
gesimo septimo suprà millesimum, & ducentesi-
mum. *Gulielmo* successit *Ubertus è Salla Montis Fer-
rati* à *Gregorio IX.* Pontifice Maximo *Comensi* Ec-
clesiæ præfectus, quia, cum à Clero in feren-
dis suffragiis dissidente tres simul electi forent, &
neminem eorum à majori parte electum consta-
ret, electiones hujusmodi irritæ fuerunt, & tunc
instituendi Episcopi jus ad ipsum Pontificem Ma-
ximum devolutum est. Huic *Federicus Secundus*
Imperator omnium metallorum fodinas, quæ
sunt in agro *Comensi*, concessit *Ravennæ* agens,
D anno Domini trigesimo primo suprà millesimum,
& ducentesimum. Decessit post annos octo, &
viginti, & sepultus est in Templo *Divi Joannis*
extrà Civitatem, quod *de Pedemonte* nuncupatur.
Uberto suffectus est *Leo de Advocatis Comensis*, ex
Archidiacono majoris Ecclesiæ in Episcopum as-
sumptus, adeò senex, & valetudinarius, ut E-
piscopatus administrationem, cui duobus tantùm
præfuit annis, alii demandaverit. Huic *Adul-
phus Cæsar*, unus ex Imperatoribus per divisio-
nem *Germanorum* Procerum, post *Federici Secun-
di* interitum, electus, Insulam in *Lario* sitam
E cum Arce diruta concessit, utquè inibi, haud
tamen invitis *Comensibus*, ædificia faceret, cum
illam tantoperè *Comensibus* ipsis adversam instau-
rare decreto publico interdictum esset. *Leoni* suc-
cessit *Raimundus Turrianus*, *Martini Mediolani*
Principis filius, anno Domini sexagesimo secun-
do suprà millesimum, & ducentesimum, quo tem-
pore *Martinus* ipse Communis *Comensis* Præturam
gerebat. Is *Raimundus* à *Conrado* de *Venosta*, Ca-
stri *Boffaloræ* Domino, *Turrianorum* hoste ca-
ptus, ægrè dimissus est. Quare *Mediolanenses*
Comensibus juncti Castrum expugnarunt, & fun-
ditus everterunt, anno Domini millesimo ducen- 172
tesimo septuagesimo. *Raimundus* cum *Othone*
F Vicecomite de *Mediolanensi* Episcopatu diu disce-
ptavit; sed *Otho* tandem obtinuit. Cæterùm
Gregorius X. Pontifex Maximus cum in *Galliam* ad
Concilium *Lugdunense Mediolano* proficisceretur,
Raimundum à *Comensi* Episcopatu ad *Aquilejensem*
Patriarchatum transtulit, anno Domini septua-
gesimo tertio suprà millesimum, & ducentesi-
mum, ad quem locum debellatis ab *Othone Tur-
rianis*; *Raimundus* ipse aufugit. Haud ità multò

 post

poſt à *Laudenſibus* in Vicecomitem evocatus, *Caſſono* patrueli junctus eſt, qui mox inſtructo exercitu *Mediolanum* verſus contendere cœperunt, ac tum regiones, qua *Lamber*, & *Abdua* fluunt à *Tritio* ad plebem *Incini* ferro, & igni vaſtavere. Deinde non procul à *Mediolani* mœnibus *Turrianus* hoſtem fregit. Quare *Otho* Vicecomes *Gulielmum Montis Ferrati* Marchionem conduxit, qui, tumultuario conſcripto milite, *Turrianum* ab inceptis avertit, & rem compoſuit. Inde *Gulielmus* Marchio *Turrianos* ex urbe *Laude* ad arma provocavit. Tum verò *Caſſonus*, & Patriarcha *Raimundus* cum ipſo *Gulielmo* rem Vicecomitum tuente conflixere. Eo in prælio *Caſſonus* cecidit. Quare Patriarcha *Raimundus*, ceu rebus planè deſperatis, cum paucis, qui ab adverſa pugna, & fuga ſuperfuerant, *Aquilejam* rediit, ad quem tanquàm ad Aſylum *Turrianorum* reliquiæ, rebus malè ſuccedentibus, confugerunt. Durat in hodiernum diem in *Forojulio Turrianorum* nomen. *Raimundo* ad *Aquilejenſem* Patriarchatum translato ſuffectus eſt *Joannes de Advocatis Comenſis*, antè annum Domini ſeptuageſimum ſextum ſuprà milleſimum, & ducenteſimum, quo tempore *Vitana* factio *Comi* prævalebat. Cum autem, ſeditione facta, *Vitani*, & *Ruſconi* ad arma deveniſſent, *Joannes*, qui hactenus *Vitanos* foverat, ad *Ruſconos* declinavit, qui mox commiſſo prælio *Vitanos* profligarunt, ejuſquè nutu res *Vitana* proſcripta eſt, eorum primoribus captis, ac turribus, & munitionibus everſis. Tum verò procedente tempore, cum bellum inter *Comenſes*, & *Mediolanenſes* conflatum eſſet, *Joannes*, *Comenſi* populo ſuſpectus, ejectus eſt; de-
173 inde, inita pace, regnanteque *Mediolanenſibus Othone* Vicecomite Antiſtite, in patriam reſtitutus eſt, anno Domini nonageſimo ſecundo ſuprà milleſimum, & ducenteſimum: anno verò ſequenti defunctus eſt XVI. Kal. Martii, ſepultuſque eſt in Templo Maximo in capſa lapidea, quæ etiam nunc extat, domeſtico *Advocatorum* inſigni inſculpto. Defuncto *Joanne*, vacavit paſtore Epiſcopatus uſquè ad octavum diem Kal. Maji, quo die *Leo de Rhambertenghis Comenſis*, Ordinis Minorum Frater, ad Epiſcopatum ipſum electus eſt, ſimul & *Advocatus de Advocatis* Majoris Eccleſiæ Canonicus. *Thomas Lunatus Comenſis* Mathematicus interroganti Advocato, *ipſene*, *an Leo ſacerdotio fungeretur*? ex aſtrorum peritia reſpondit, *Leonem Epiſcopum futurum*; *verùm in initio calamitates paſſurum*, *ſed poſteà in pacifico ſtatu victurum*, quod utiquè contigit, quandoquidem varia fortuna uſus eſt. Primùm enim intrà mœnia civitatis, à *Conrado Ruſca* diſſentiens, certamen cum eo commiſit, in quo *Conradus* ictu lapidis occiſus eſt: mox à *Vitanis* ex urbe pulſus cum *Franchino Ruſca*, & *Joanne Lucino*. Tum *Matthæus* Vicecomes *Vitanam* factionem apud *Luganum* armis attrivit. Inde reverſus, ſocio *Leone*, apud *Comum* in prato communi cum hoſtibus conflixit, in quo prælio *Vitani* ſuperiores fuerunt, cœterum *Leo* ipſe, & *Matthæus* incolumes aufugerunt. Pacatis autem rebus, cum *Henricus Septimus Romanorum* Rex in *Italiam* veniſſet; & reſtitutis in regnum Vicecomitibus, *Turrianos* expuliſſet, ac tum maximè *Vitanorum* opes afflictæ forent, *Leo* in patriam reverſus, quieti ſtudens, Epiſcopatus ſui curæ, & rebus divinis animum intendit. *Henrico Mediolani* agenti ſuperiorum Cæſarum, & Regum privilegia Eccleſiæ *Comenſi* conceſſa ſuppliciter obtulit, ea omnia ab eo comprobari expoſtulans. Cæſar *Leonis* petitioni liberaliter aſſenſit, aſſiſtentibus viris Illuſtribus *Balduino Trevirenſi* Archiepiſcopo Im-

A peratoris germano, *Caſtono Turriano Mediolanenſi* pariter Archiepiſcopo, *Amadeo Gebennenſi*, nequè non *Leodienſi*, & *Baſilienſi* Epiſcopis. Item *Amadeo Sabaudiæ*, *Guidone de Namurco Flandriæ*,
& *Valerano* Imperatoris quoquè Germano *Luzemburgenſi* Comitibus. 174
Antiſtes iſte Eccleſiam *Divi Franciſci* auxit, periſtylium forma quadrata marmoreis columnis fultum ibidem ædificavit, Ædem *S. Marci* in vico reſtituit. Defunctus eſt anno Domini milleſimo treceнteſimo vigeſimo quinto in Cœnobio *Divi Franciſci*, ubi educatus fuerat, & inibi ſub rudi lapidea menſa conditus.
B *Leoni* ſucceſſit *Benedictus de Aſinago* Theologiæ profeſſor, ex Ordine Prædicatorum, quem *Joannes XXII.* Pontifex Maximus in *Galliis* agens, poſt mortem *Leonis*, *Comenſibus* dederat. Cæterùm *Franchinus Ruſca* ſenior, qui tunc rerum *Comi* potiebatur, *Valerianum* Fratrem majoris Eccleſiæ Archidiaconum à Canonicis in Epiſcopum eligi procuraverat; ſed Pontifex electionem haud quaquàm ratam habuerat, quod *Franchinus Ludovici Bavari* partes tueretur, quem Pontifex Imperatorem decernere negabat. Eo tempore *Valerianus* electus per quendam, Epiſcopum *Orientis* nuncupatum, ſacra fieri de more jubebat; ſed
C & quendam fratrem *Lucam de Caſtello* Ordinis Minorum, poſt mortem *Leonis*, Eccleſiæ *Comenſis* in temporalibus, & ſpiritualibus legitimum adminiſtratorem fuiſſe reperi. At *Benedictus* in *Volturenam* concedens, *Grumelli* Caſtrum ſuæ ditionis obtinuit, ubi tutò agens, ex Apoſtolica delegatione, ſacerdotes *Ruſconis* conſentientes, ut aſſeclas, & fautores *Ludovici Bavari* falſi Imperatoris, & *Nicolai Corbarii* adulterini Pontificis, ſacerdotiis privabat, & in alios conferebat. Haud ità multò poſt apud *Cremonam* agens, *Franchinum*, & *Raviciam*, ac *Valerianum* electum, communione privatos Apoſtolica auctoritate de-
D claravit, ut qui ſchiſmaticis, & hæreticis, ut ajebat, *Ludovico*, & *Nicolao* adhærerent; quin etiam ſacra, quæ *Valerianus* electus per Epiſcopum Orientis fieri jubebat, irrita cenſuit, & deteſtatus eſt. Tùm verò Pontifex Maximus in gratiam *Benedicti*, *Comenſi* populo ſacris interdixit. Quare *Comenſes*, tædio execrationum, *Benedicto* adhærere cœperunt, qui cum ſeptem annis, ab Epiſcopali ſede excluſus, in armis fuiſſet, univerſum tandem agrum *Comenſem* in fidem accepit; mox ad urbem ipſam cum exercitu feſtinavit, *Vitanorum* in primis factione, & opibus fretus. Quare *Franchinns Ruſca* non medio-
E criter exterritus eſt, & de civitate *Azoni* Vicecomiti, *Mediolani* Principi, dedenda cogitavit, 175
quando & *Graſſi Canturienſes* apprimè infenſi, omnes pro *Benedicto* adverſus *Franchinum* ipſum vires exponebant, & *Scaligerorum* ſubſidio ab *Azone* fruſtratus fuerat, qui *Verona* venientes, tranſitu *Abduæ* prohibiti erant. Ergò *Benedictus* haud procul ab urbe, terra, lacu *Franchinum* urgebat, ità ut auxiliaribus aditus non pateret. Quocircà neceſſitate coactus *Franchinus*, cum præſens bellum nequè ſuis, nequè alienis armis propulſare poſſet, *Azoni* deditionem civitatis fecit, qui, ea recepta, ſtatim *Bene-
F dictum*, & *Vitanos* exules introduxit, anno Domini milleſimo treceнteſimo trigeſimo quinto. Is autem, depulſo *Valeriano*, tribus annis in Epiſcopatu vixit, per quæ tempora Provinciale Concilium *Aquilejæ* habitum eſt, Præſidente *Beltrado* Patriarcha, cui & ipſe *Benedictus* interfuit. Interim & Eccleſiam *Divi Joannis Pedemontani* cum Cœnobio Ordinis ſui apud *Comum*, adjuvantibus quoquè *Comenſibus*, auxit, cujus imago ſub fornice ſuperiori depicta conſpicitur. Ei ſucceſſit

ſit *Beltraminus* de *Caſilio*, plebis *Incini* pago, qui circiter annos Domini unum, & quadraginta ſuprà mille, & trecentos tranſlatus fuit ad *Bononienſem* Eccleſiam, in qua dignitate anno duodecimo deceſſit. Sepultus eſt in Æde *Divæ Mariæ* Pagi, in marmoreo monumento, inſculptis literis, quibus indicatur, eum *Bononienſem* Epiſcopum fuiſſe, & in *Romana* Curia, quæ tunc agebat in *Galliis*, mortem obiiſſe: neque non Baſilicam ipſam ab eo ædificatam, quam Summus Pontifex, eo procurante, anni unius, & dierum quadraginta expiatione donaverit. Poſt tranſlationem *Beltramini*, *Comenſi* Eccleſiæ præfectus eſt *Bonifacius* de *Mutina*, Juris utriuſquè Doctor, vir meritò laudandus. Nam & juris ſcientiam *Comi* profitebatur, ac tum complura & publica, & privata ædificia facienda curavit; divino quoquè cultui augendo, ac cenſuræ Eccleſiaſticæ, & morum emendationi intendit. Habuit enim Clericorum ſuorum Synodum, per quam inter cœtera, pervigilia in templis fieri ſolita ſuſtulit, Arvales luſtrationes, quæ *Litaniæ* nuncupantur, longiùs ab urbe fieri prohibuit, Canonicorum communem menſam fore decrevit, Clericos for-
76 nicatores, ſi quando convicti forent, ab officio, & ſacerdotio dejici juſſit, & ne Domus exilio *Malexardiæ* damnatorum diruerentur, aut agri vaſtarentur, ſub gravi anathematis cenſura mandavit. Condidit autem, quæ ſubjecta ſunt, partim impenſis ſuis, partim verò Communium, quorum utilitati commoditativè ceſſiſſent. Altare *Divi Geminiani Mutinenſis* Epiſcopi in Templo Maximo inſtituit, & dotavit: Sacellum Angelorum in Palatio Epiſcopali: *Aulam* ibidem *Epiſcoporum* appellatam, in qua omnium Epiſcoporum imagines, qui antè ſe fuerant, depingi fecit: Palatium ipſum vetuſtate dirutum reſtituit: Palatium, & Eccleſiam in pago *S. Petri*: Plateam ibidem: Ædem *Divi Geminiani* in vico *Lugani*: Caſtrum *Caſtellaſii*: Caſtrum *Olonii*, Ædem *Divæ Catherinæ* apud *Gordonam* ſuprà *Larium*: *Mezolæ* ſtationem, quæ *Molata* nuncupatur: Eccleſiam *S. Hieronymi* extrà civitatem, quam *Domum Dei*, ad receptionem peregrinorum, appellavit. Defunctus eſt circiter annum decimum Epiſcopatus ſui, & in marmoreo ſepulcro ſculpturis inſigni conditus, quod in Templo Maximo adhuc extat. *Bonifacio* ſucceſſit *Bernardus*, qui obiit antè annum Domini quinquageſimum octavum ſuprà milleſimum, & trecenteſimum. Ei ſuffectus eſt *Andreas de Advocatis*, qui Baſilicam *Divæ Mariæ* apud *Lucinum* condidit, quam & ſacerdotiis ornatam, & reditibus cumulatam effecit, Advocatæ familiæ eligendorum Canonicorum jure aſſignato. Deinde *Comenſem* Epiſcopatum ſuſcepit *Stephanus Gattus* è *Caſtano*, cui ſucceſſit *Henricus de Seſſa* Juris utriuſquè Doctor. *Henrico Beltramus* de *Broſſano*, *Beltramo Luchinus* pariter de *Broſſano*, ipſius *Beltrami* Vicarius, & *S. Mariæ*, *de Monte* nuncupatæ, Archipresbyter, qui deceſſit anno Domini octavo ſuprà milleſimum, & quadringenteſimum, *Franchino Ruſca* juniore civitatis dominium obtinente. Mortuo *Luchino*, *Gregorius XII.* Pontifex Maximus *Gulielmum* de *Puſterla* Epiſcopum *Brixienſem* ad Eccleſiam *Comenſem* tranſtulit, qui deinde, adepturus de more Epiſcopatus poſſeſſionem, nuncios *Comum* tranſmiſit, quos *Franchinus Ruſca* ab urbis ingreſſu prohibuit, ejus rei cauſam afferens, quòd *Antonium Turconum Comenſem*, Ordinis Mi-
77 norum, civitatis ſuæ Præſulem deſtinaſſet, cui dignitati haud ità multò poſt præfectus eſt ex literis *Alexandri Quinti* Summi Pontificis, qui depoſito ſupraſcripto *Gregorio*, & *Benedicto Tertio-decimo* Antipapa, in Concilio *Piſano* à Patribus Pontifex creatus fuerat. *Antonius* Epiſcopatum quietè poſſedit uſquè ad annum ſextum decimum ſuprà milleſimum, & quadringenteſimum contrà *Gulielmum* ipſum, fretus potentia *Franchini*, & *Lutherii* filii, quo anno *Lutherius* urbis dominium *Philippo* Vicecomiti *Mediolani* Duci reſtituit. Tum verò *Gulielmus* mortem obierat. *Philippus* igitur *Antonio* infenſus, *Franchinum de Cribellis* ejuſdem Ordinis Minorum, Provinciæ *Mediolani* præfectum, in Antiſtitem *Comenſem*, veluti per obitum *Gulielmi* ſede vacante, per Canonicos Eccleſiæ Majoris poſtulari fecit. Nam eo tempore *Conſtantienſe* Concilium magna frequentia celebrabatur, in quo, *Joanne Vigeſimo Tertio* à Pontificatu dejecto, Apoſtolica Sedes Pontifice vacabat, & tunc Prælatorum electiones juxtà veterum Canonum diſpoſitionem fiebant. *Antonius*, ſe privari ſentiens ſacerdotio, ad Judices Concilii cauſam deduxit, anno Domini milleſimo quadringenteſimo decimo ſeptimo, cujus rei præcipua habetur mentio in Actis ejuſdem Concilii, Seſſione XXXIX. quæ habita eſt die Sabbati, nona menſis Octobris ipſius anni: mox creato Pontifice *Martino Quinto* diſſolutum eſt. *Antonius* à Patria exul *Venetias* conceſſit, ubi defunctus eſt. Inde *Franciſcus Boſſius Mediolanenſis Comenſem* Epiſcopatum ſuſcepit. Is fuit *Martini* Pontificis Maximi in *Romana* Curia Referendarius, & pervenit uſquè ad annum Domini trigeſimum quintum ſuprà milleſimum, & quadringenteſimum, quo tempore *Baſilienſe* Concilium habebatur. Illuc *Franciſcus* ipſe profectus eſt, ubi & deceſſit. Poſt cujus mortem vacavit Epiſcopatus circiter annum unum. Mox *Joannes Barbavaria* Pontifex delectus eſt, qui ſexto menſe mortem obiit. Huic ſuffectus eſt *Gerardus de Landriano*, quem paulò poſt *Eugenius Quartus* Pontifex Maximus Cardinalem pronunciavit, & is fuit unus ex illis decem, & octo viris præſtantiſſimis, quos Pontifex ipſe ad infringendas *Baſilienſis* Concilii vires, poſt publicum illum Con- 178
ventum, in quo cum *Græcis Florentiæ* diſputatum eſt, creavit, anno Domini trigeſimo nono ſuprà milleſimum, & quadringenteſimum. Ejus Titulus fuit *S. Mariæ* in *Tranſtiberim* presbyter Cardinalis. Vita functus eſt apud *Comum* Apoſtolica Legatione. Deceſſit autem, poſt adeptum Cardinalatum, anno ſeptimo, cujus pileus coccineus in Templo Maximo appenſus ſuſpicitur. *Gerardo* ſucceſſit *Bernardus de Landriano* ejus patruus, *S. Mariæ de Monte* Archipresbyter, homo ſenex, qui obiit anno Domini milleſimo quadringenteſimo quinquageſimo primo, & in eodem Templo Maximo ſepultus eſt. Fuit autem *Bernardus*, nec victu lautus, nec apparatu magnificus; ſed parva contentus familia, triticeo pane pauperes paſcebat, qui vix miliaceo tempeſtate noſtra aluntur. Secutus eſt *Antonius de Puſterla*, homo perquàm benignus, & comis, ac, pluſquàm Epiſcopalis dignitas pateretur, omnibus familiaris, cui poſt annum ſextum ſucceſſit *Martinus* ejus Germanus frater. Hic ordinatus fuit Epiſcopus in Templo Maximo *Comenſi*, è laico ſtatim in Epiſcopum aſſumptus, quem ajunt poſt ipſam ordinationem nunquàm læta fronte viſum fuiſſe, intrà ſe cogitantem, quàm magnum onus ſuſcepiſſet. Defunctus eſt poſt annum quartum, cui ſuffectus eſt *Lazarus Scarampus Aſtenſis*, vir humanis literis doctus, & moribus gravis, in cujus introitu *Franciſcus Philelphus*, eorum temporum Orator, & Poëta celeberrimus, in Eccleſia Majori *Comenſi* luculentam habuit orationem, quæ adhuc extat. *Lodriſius* quoque *Cribellus Mediolanen-*

nensis, assumpto statim ad Episcopatum *Lazaro*,
in ejus virtutis testimonium ad Clerum, Popu-
lumquè *Comensem* subsequentem scripsit Elegiam,
minimè inelegantem

Nuncia lætitiæ mea si nunc prima veniret
Littera, nec satis hæc una tabella foret,
Aggrederer grandi complere volumine chartas,
Æquarem scriptis gaudia vestra meis,
Nam pro venturo quantùm spes vestra pependit
Præsule, res nobis, credite, nota fuit.
Nec mirum, antiquæ si votis omnibus urbi
179 *Pontificis ratio, curaquè summa fuit.*
Claruit ingeniis, belloquè & pace superbis
Urbs Comum, Lariis quæ dominatur aquis:
Quæquè pares patitur positoris gloria nullos,
Illustre à magno Cæsare nomen habet:
Terra ferax olei, vini, segetumquè, boumquè,
Pisce frequens, populis est numerosa suis.
Civibus ille igitur cunctis erat unicus ardor,
Optimus Antistes, relligionis honos.
Qui populum vitæ meritis, & imagine patrum
Dirigat, & monitis impleat ore potens.
Qui templi imperium, sedemquè teneret Abundi,
Quosquè jubent isthic Numina sancta coli.
At postquàm certo veniens authore, Scarampum
Prælatum à Summo Principe fama tulit:
Romanosquè Patres omnes ex ordine Sacrum
Concilium sacra voce probasse Pii,
Ipsius adverso molitur tempore qui nunc
Egregium nostræ Papa salutis opus.
Nec latuit, cum sit tua Lazare cognita virtus,
Quæ tempestivo tempore clara venit.
Quæ morum gravitas, quæ summa peritia rerum,
Doctrinæ, & studiis dedita vita sacris.
Prætereà antiquis, nec enim res laudis egena est,
Principibus quantùm sis generosus avis.
Tum verò, elatis omnes ad sidera palmis,
Effusi in lætos solvitis ora modos.
Thure replent aras pro votis quisquè sacerdos,
Vittaquè Virginei quæquè verenda chori.
Ipse lacus pelago similis tibi Lazare ridet,
Oppidaquè, & vicis utraquè ripa frequens:
Abdua lætitiam, veniens, abiensquè, beatis
Quà properat ripis, pandit & ipse suam,
180 *Exultant montes, &, quæ juga summa coronant,*
Caucasus ipse suas quas putet esse, nives.
Quod super his igitur solum mihi deniquè restat,
Hac saltem partes impleo sorte meas.
Vicinæ ex animo gaudens congratulor urbi,
Quæ tam laudato Præsule digna fuit.
Et tibi, cui totis devotum contigit annis
Officio populum Præsul habere tuo.
Ille tuos omni titulos venerabitur ævo,
Illi Cœlestes tu cumulabis opes.

Vixit in Episcopatu annos quatuor, dolore ani-
mi (ut fertur) extinctus, quòd æs alienum,
quod ineunda Episcopali dignitate contraxerat,
exsolvere non posset, & proinde communione
privatus esset, adeò ut, propter inopiam, ferè
sine honore *Mediolani*, ubi obierat, sepultus fue-
rit. *Lazaro* successit *Branda de Castellioneo Medio-
lanensis*, qui Civitatem *Comensem* ingressus est an-
no Domini sexagesimo sexto, suprà millesimum,
& quadringentesimum. Patrem habuit *Jacobum*
virum utiquè nobilem, & *Zenonem* patruum An-
tistitem *Bajocensem*, à quo, cum adhuc puerilis
ætatis esset, in *Galliam* evocatus est, & ibidem
educatus, ubi procedente tempore *Constantiensem*
Archidiaconatum, & *Leodiensis* Ecclesiæ Canoni-
catum obtinuit. In qua quidem civitate *Belgi-
cam*, sivè *Flandrensem*, & *Germanicam* linguam,
jam *Gallicæ* peritus, didicit. Defuncto *Lazaro
Scarampo*, *Paulus Secundus* Pontifex Maximus
eum Episcopatui præfecit, quanquam *Galeatius*

A *Sfortia Mediolani* Dux *Rubeum* quendam *Parmen-
sem*, *Comensis* Ecclesiæ Præsulem destinasset.
Cœterùm *Paulus*, accepti beneficii non imme-
mor, *Brandam* ipsum, vel invito *Galeatio*, *Rubeo*
prætulit. Quandoquidem *Castellioneum* nomen
longè plurimùm diligebat, alterius *Brandæ Ca-
stellionei* Cardinalis *Placentini* memoria, unius ex
his, qui apud *Eugenium Quartum*, *Pauli* pa-
truum, summoperè institerant, ut is Cardinalis
crearetur, cum ille nepotem, ut illiteratum,
eo honore indignum censeret. *Galeatius Sfortia
Brandam* novum Episcopum in Consiliarium se- 181
cretum adscivit, & Legatum in *Galliam* ad *Lu-
B dovicum* Regem sibi succensentem misit, apud
quem incusabatur, quòd *Carolo Burgundiæ* Duci,
cum *Ludovico* ipso bellum gerenti, subsidium mi-
sisset. *Branda*, quo erat ingenio, & eloquentia,
Ludovicum Galeatio placatum reddidit. Post in-
teritum *Galeatii*, apud *Bonam* ejus uxorem, &
Joannem Galeatium filium *Mediolani* Ducem in
pristino honore permansit, quibus jubentibus
Gallicam Legationem secundò obivit, ut perfu-
gam Sancto *Severinatem* revocaret. Tum verò
rebellantibus *Genuensibus*, quo tempore *Robertus*
è *Gallia* rediens *Genuam* profectus est, & obvium
Mediolanensem exercitum profligavit; *Branda* non
C sine vitæ discrimine eò se recepit, & Arcem,
quod *Castelletum* appellatur, summa fide conti-
nuit. Orto *Ferrariensi* bello, quod *Veneti* con-
trà nitentibus omnibus *Italiæ* Principibus fortiter
gesserunt, *Branda* Legatus *Sixti Quarti* Pontifi-
cis Maximi cum *Federico Ferdinandi Neapolitani*
Regis filio quinquaginta triremium Classi, ut
Adriaticum infestaret, præfectus est. *Brundusio*
solventes ad Insulam *Dalmatiæ*, seu *Sclavoniæ*,
quam *Curzolam* vocant, enavigarunt. Ea sita
est continentem inter, & eam insulam, quæ à
Ptolemæo Corciranigra nuncupatur. Erat *Venetæ*
ditionis, & in ea oppidum conditum est mœni-
D bus vallatum. Ibi *Federicus*, & *Branda* expo-
sitis militibus, & machinis instructis, ipsius Op-
pidi oppugnationem inierunt. Oppidani, ut
patriam ab hostibus defenderent, in subjectos
fervens oleum effundebant, simul ingentes evol-
vebant lapides. Ceperunt *Itali* unam ipsius Op-
pidi portam; sed statim repulsi sunt. Tum ve-
rò *Veneti* missis triremibus, Insulanis obsidione
laborantibus opem tulerunt. Quare *Federicus*, &
Branda, militum suorum ferè quadringentis amis-
sis, re infecta inde solverunt. Diebus autem ali-
quot *Adriatico* mari discurrentes, commeatum
Venetias importari prohibebant. Tandem *Brun-
E dusium* reversi sunt. Unde Legatus *Branda Neapo-
lim* profectus est, qui, salutato *Ferdinando* Rege,
haud ità multò post *Romam* devenit. *Sixtus* Pon-
tifex eum benignè suscepit, & urbis Gubernato-
rem designavit, de quo magistratu eodem die 182
dejectus est, *Hieronymo Sixti* nepote eam rem im-
probante. Quare *Branda* ad Episcopatum suum
se contulit. Intereà *Sixtus* defunctus est, & *In-
nocentius Octavus* suffectus, ad quem post modùm
Branda Mediolanensis, Principis *Joannis Galeatii
Sfortiæ* Orator, reversus est. *Innocentius Brandam*
Cardinalem pronuntiavit, anno Domini octoge-
simo septimo suprà millesimum, & quadringen-
F tesimum, mense Majo, in proxima Septembris
jejunia suppresso pileo. Cœterùm *Branda* mense
Julio dysenteria correptus occubuit, & in Basili-
ca *Divi Petri* sepultus est, honore, & ceremo-
niis ejus funeri exhibitis, quales Cardinalibus præ-
stari solent. Fuit Episcopus iste liberalis, & splen-
didus, & sacris faciundis longè conspicuus. Hu-
manitate, & clementia nemini cessit. Comis, &
affabilis: injuriarum minimè ultor, pecuniæque
con-

contemptor: in pauperes largus, in amicos profusus, in cives *Comenses* mira quadam benevolentia propensissimus. Ædificavit hortum inferiorem, & aulam cum porticu ad ejus prospectum apud ædes Episcopales, cum præ angustia, & vetustate parùm honorificæ forent. *Brandæ* successit *Antonius Trivultius*, *Mediolanensis* Patricius, è Protonotario in Episcopum assumptus, authore *Ludovico Sfortia*, eo tempore *Joannis Galeatii Sfortiæ Mediolani* Ducis Gubernatore, qui & fratrem nothum *Joannem Mariam*, posteà Archiepiscopum *Genuensem*, sepoluit, ut *Antonium*, quem Sancti sibi cognominis præceptoriis ornaverat, Episcopatu quoquè *Comensi* sibi obnoxium redderet. Ordinatus de more Episcopus, celeberrima pompa *Comum* ingressus est, anno Domini millesimo quadringentesimo. Rem divinam in Templo Maximo solenni ritu peregit, concinnentibus suavissimè *Phonascis*, quos *Mediolano* adduxerat. Eo die lautissimum convivium fecit, & sacras vestes auro, sericoque distinctas, & opere plumario nobilissimè intextas eidem Templo dono dedit. *Ludovicus Sfortia* eum à secretis Consiliarium delegit, à quo *Venetias* Legatus missus est, ubi aliquandiu commoratus fuit, eo munere industriè functus. Cum autem *Joannes Galeatius Mediolani* Dux *Isabellam Alphonsi Aragonii* filiam, & *Ferdinandi Neapolitani* Regis neptem, in uxorem
183 ducturus esset, *Antonius Neapolim* profectus, inde sponsam, habita prius luculenta oratione, *Mediolanum* deduxit. Advenienti in *Italiam Maximiliano* Cæsari, *Pisanæ* expeditionis gratia, ad *Alpes* usquè *Ludovici Sfortiæ* jussu occurrit. Tum verò capta à *Gallis Alexandria*, cum *Ludovicus* fugam parasset, unus è septemdecim viris fuit *Mediolanensis* regionis tutelæ præfectis. Redeunte autem à *Germania Ludovico*, *Gallicas* partes secutus est, quippe qui *Joannis Jacobi Trivultii Gallorum* Ductoris patruelis esset. Quare *Mediolano* fugientibus *Gallis*, advenienteque *Ludovico* in arcem portæ Jovis se recepit, quæ in *Gallorum* potestate permanserat. Deinde, capto apud *Novariam Ludovico*, cum *Mediolanense* dominium *Galli* item recepissent, *Antonius* favore *Ludovici* Regis, quòd in ejus fide perstitisset, ab *Alexandro Sexto* Pontifice Maximo absens Cardinalis creatus est, cui titulus datus fuit *Sanctæ Anastasiæ*, & deinde *S. Stephani* in *Celio* monte. Sed, antequàm ad *Romanam* Curiam proficisceretur, *Alexander* defunctus est. Itaquè, cum novi Pontificis instaret electio, magnis itineribus *Romam* contendit, & creationi *Pii Tertii* interfuit. Quo paulò post defuncto, in electione *Julii Secundi* suffragium tulit. Delectatus est *Julius Antonii* præsentiâ, quem ideò sæpè numero in convivium adhibebat. Siquidem *Antonius Julium* ipsum, antè Pontificatum *Mediolani* agentem, hospitio susceperat, & cum eo non mediocrem amicitiam inierat. *Julius* recepta *Bononia*, pulsoquè *Joanne Bentivolo*, cum in ejus suburbano cœnaret, ad *Antonium*, qui *Romæ* remanserat, literas dedit humanitatis, & benevolentiæ plenas, quibus inter cœtera significabat, eum à se, & aliis convivis, licet absentem, inter epulandum sæpiùs vocitatum. *Antonio* germanus erat frater *Aloysius*, non infimæ apud *Insubres* famæ, qui tùm, in ipso quasi ætatis flore, decessit. Ejus obitùm adeò ægrè *Antonius* pertulit, ut animi dolore in ægritudinem inciderit, qua invalescente, cum præsertim initio remedia rejecisset, post paucos dies fato functus est, anno Domini quingentesimo octavo suprà millesimum, & Episcopatus sui uno, & vigesimo, mense Martio. Reliquit hæredem testamento *Theodorum* fra-

A trem, *Julio* ipso Pontifice Maximo permittente; 184
mira quadam in eum benevolentia, cum Cardinalibus testamentum condere non liceat, quippe quibus *Romana* succedat Ecclesia. Apud Cœnobium *S. Antonii Mediolani*, antequàm Cardinalis crearetur, degebat, quod magnificentissimis ædificiis auxit, & ornavit, in quo non parcum, aut avarum, cujus infamiæ notam penè contraxerat, se ipsum ostendit. Ubi voluisset, & eloquens erat, & prudenti oratione utebatur, nec literarum videbatur ignarus. Sin autem in iram exarsisset, quod ei innatum propemodùm erat;
B nihil illo insolentius, nihil ejus consuetudine agrestius, &, cum in quempiam iratus oculos detorsisset, caperata fronte, severius offensus salutantium importunitate, eos probris insectabatur, clamoribus domum permiscebat, famulitium quandoquè circà Pontificiam mansuetudinem pertundebat, quibus utiquè vitiis maximas virtutes, ac eximias corporis, & animi dotes obruebat. Nam præter cætera scientissime sacra faciebat, & pro mysteriorum ratione suavissimè, & optimè canebat, id quod omnibus Sacerdotibus minimè contingit: ad hæc procera statura, & oris majestate quadam, tantùm Episcopali dignitati honoris propemodùm reddebat, quantùm
C ab ea acceperat. Eodem anno *Scaramutia Trivultius* suffectus est, munere *Ludovici Gallorum* Regis, *Insubribus* ea tempestate regnantis, à quo *Parisiensis* Consilii Senator conscriptus fuerat, in gratiam præsertim *Joannis Jacobi Trivultii* ejus propinqui. Ingressus est Civitatem, & ipse honorifico apparatu, comitantibusquè quamplurimis *Mediolanensium* Nobilibus, & in primis *Antonio* fratre *Astensi* Episcopo, anno Domini millesimo quingentesimo nono, VII. Idus Septembris. Postridie, qui *Divæ Mariæ* Natali dicatus est, in Ecclesia Majori magno mortalium
D cœtu, Missas celebravit, data universis omnium delictorum venia ex diplomate *Julii* Pontificis Maximi. Post aliquod tempus in *Galliam* reversus est, *Ludovico* Regi in primis carus, divini pariter ac humani juris scientia, ac optimis moribus, & vitæ integritate, quam publicè & privatim præ se ferebat. Conflato autem contrà *Julium* Pontificem, *Ludovico* ipso indicente, *Pisano* Concilio, *Mediolanumque* translato, cum multi *Gal-*
liarum Antistites, & Prælati mandato Regis eò 185
devenissent, *Scaramutia Romam* profectus est. Cumquè haud ità multò post *Julius* ipse, junctis fœderatis, ex *Italia Gallos* expulisset, in
E eos sacerdotes, qui *Pisano* Conciliabulo adhæserant, de schismate agi cœptum est. Sed, cum tempore Concilii *Scaramutia* se *Romæ* continuisset, quanquàm amicus Regis, Catholicus habitus est. Regnantequè *Mediolani* post *Gallos* expulsos, *Maximiliano Sfortia*, & Episcopatus, & aliorum Sacerdotiorum, in ditione *Mediolanensi* quæcunquè possidebat, reditus liberè percepit. Sed adveniente in *Italiam Francisco* Rege *Ludovici* successore, ductu maximè *Joannis Jacobi Trivultii*, *Maximilianus Sfortia* ejusmodi reditus *Scaramutiæ* intercipere voluit; verùm à Rege ipso tempestivè oppressus est. Qua-
F re *Scaramutia* eo metu liberatus, in *Romana* Curia *Leonis* Decimi Pontificis Maximi Referendarius celeberrimi nominis agebat, ad majores honoris cumulos per virtutem aspirans. Anno verò Domini millesimo quingentesimo decimo septimo, VI. Nonas Julias à *Leone* Pontifice, qui *Julio* successit, *S. Romanæ* Ecclesiæ Tituli *S. Ciriaci* in *Thermis* Presbyter Cardinalis creatus est, unà cum aliis triginta, qui simul omnes in illud Collegium cooptati sunt. Deinde Episcopatum

Antonio fratri tradidit, retenta omni illius, quoad viveret, adminiſtratione. Haud ità multò poſt *Antonius* ad Epiſcopatum *Placentinum* tranſlatus eſt, & *Cæſar Trivultius*, ejus ex fratre nepos, in Epiſcopatu *Comenſi* ſubrogatus, ſalva adminiſtratione jam anteà *Scaramutiæ* conceſſa. Sed, pulſis iterùm ex *Italia Gallis*, *Scaramutia Romæ* agens à *Franciſco Sfortia Mediolani* Duce Sacerdotiorum ſuorum reditibus ſpoliatus eſt. Capto verò *Franciſco* Rege in obſidione *Papienſi*, *Hiſpani*, qui bellum *Gallicum* confeciſſe videbantur, *Mediolanenſem* regionem, ut *Franciſcum Sfortiam* excluderent, occupantes, in retinendis *Scaramutiæ* reditibus perſtiterunt. Anno autem Domini milleſimo quingenteſimo vigeſimo ſeptimo, bello *Italico* inter Cæſarem, & *Clementem* Pontificem, & fœderatos exorto, cum *Borbonii* Dux, qui à *Gallo* defecerat, *Germanorum*, & *Hiſpanorum* exercitu, *Mediolano* movens, *Romam* verſus duĉtaret, *Scaramutia* (ut erat prudentiſſimus)
186 rerum exitum præſagiens, cum bona Pontificis venia ſublatis ſarcinulis *Roma* diſceſſit, & in tutum ſe, ſuaquè contulit. Unde *Romanam* ſtragem, & tantæ urbis depopulationem paulò poſt tantummodo audivit. Deinde in agrum *Veronenſem* concedens, in ægritudinem incidit, & in Cœnobio, quod vulgò *Maguxani* vocant, deceſſit Nonis Auguſti. Fuit *Scaramutia* procera quidem ſtatura, ſed gracili, orequè macilento: moribus facilis, ut qui ab omnibus adiri poſſet. Nam, quo tempore *Comi* commoratus eſt, nemini ſe petenti januam occluſit. Allocuturos ſedere juſſit, & benignè, patienterquè audivit. Nunquàm ſolus comedit; ſed ad menſam optimos quoſquè tum Eccleſiaſtici, tum popularis ordinis è *Comenſibus* habere voluit. Convivia lautè, & opiparè more *Gallico* inſtruebantur. Per Jejunii tempus ipſe nihil de præcepto omittebat, cœterùm cœnam parari jubebat, ſi qui fortè ex familia ſua famem non tolerarent. In menſa quemlibet loqui permittebat, &, ſi quid bonarum literarum in medium adduceretur, totis auribus admittebat, & ſententiam ſuam proferebat, vel id ex Theologia peteretur, vel Hiſtoria, ſivè ſacra, ſivè profana, aut Legibus ipſis, quarum profeſſionis jam diu lauream ſumpſerat, aut Mathematicis diſciplinis, ſeu etiam linguarum varietate. Frequentabant enim ejus domum tunc externi complures, ut *Joannes Laſcaris* natione *Græcus*, utraquè lingua perpolitus, & *Muſicula Mediolanenſis*, cum alias Liberales artes, tum Muſicam, unde cognomen habebat, apprimè doĉtus. E *Comenſibus* verò *Matthæus ab Ulmo Laodicenſis* Epiſcopus Theologiæ Magiſter, anteà Prædicatorii Ordinis, qui & in ſacris Concionibus, & Diſputationibus ingenium, doĉtrinamquè non mediocrem apud *Ludovicum* quoquè *Sfortiam*, *Mediolani* Ducem, oſtenderat, quiquè oris dignitate, totiuſquè corporis habitu, ac orandi dicendiquè gravitate præſtabat. Veniebat & *Joannes Andreas Rambertenghus*, utriuſquè juris Doĉtor, qui in ea ſcientia, ſive ſcripto, ſivè viva voce (ut ajunt) clientibus opem ferret, primas ſine controverſia obtinebat. Aderat & frequenter *Gagius* Euangeliſta multarum hiſtoriarum tum antiquarum, ex *Livio* præ-
187 ſertim ac *Suetonio* & *Plutarcho*; tum recentium, quaſquè vel Chronicum ſupplementum continet, conſcius, qui loco & tempori eas accommodabat. Vocabantur, & alii, maximè è Sacerdotum ordine, quibus non mediocriter deferebat. Quæ omnia, cum illuc crebrò ventitarem, & in menſæ participatum admiſſus eſſem, non ab aliis accepi; ſed ipſe vidi. Poſt cujus mortem *Petrus Arias*, defunĉto Cæſaris quem conſtituerat pau-
A lò poſt Vicario, nec alio ab eo abſente ſubrogato, Vicarium à Canonicis, ceu ſede Epiſcopali vacante, deligi juſſit, quod Cæſar ex brevioribus literis *Leonis X.* non diplomate, ſub Bulla plumbea in Antiſtitem admiſſus eſſet. Quare Canonici Archidiaconum ei officio præfecerunt, ſed mox metu pœnarum, per literas *Clementis Septimi* Canonicis injeĉtarum, ſe abdicavit.

De Templis, & Cœnobiis Civitatis, & Agri Comenſis. 188

B Locus exigit, ut, enumeratis Epiſcopis, inſigniora Civitatis, & aliqua ejus agri Templa, & Cœnobia referamus. Primum omnium, quæ *Cathedralis Eccleſia*, & *Major* appellatur, in ipſa urbe ſitum, *Mariæ* Virgini dicatum eſt. Hoc autem vetuſtate confeĉtum, & jam diu dirutum à *Comenſibus* renovari cœptum eſt anno Domini milleſimo trecenteſimo nonageſimo ſexto, anteà in Civitatula clauſum, ad quod ideò civibus non patebat acceſſus. Sed *Henricus de Seſſa Comenſis* Epiſcopus à Principe *Mediolani* aditum ad illud Civitati impetravit, ac deinde ejus inſtaurationi *Comenſes* intenderunt, tempore *Luchini de Broſſano*
C *Comenſis* Antiſtitis. Sed, exorto civili bello, opus ipſum intermiſſum fuit, per annos plurimos; deinde è marmore nigro, apud *Mandellum* effoſſo (ut videre eſt) partim inſtauratum fuit. Sed cum lapidicina corruiſſet, aliam inquirere opus fuit, quæ apud *Muſſium*, & quidem candidi marmoris, reperta eſt. Itaquè per annum Domini quinquageſimum ſecundum ſuprà milleſimum, & quadringenteſimum, albicantis lapidis fabrica primùm introduĉta eſt. Deinceps indeficiens marmoris copia fuit, ut non hoc tantummodo Templum, ſed & alia multa inde conſtrui poſſent. Frons ipſa recentioris eſt moduli, quod
D *modernum* appellant: latera ſunt alterius formæ, quod *antiquum* dicitur, quanquàm imperfeĉtum, & nothum, velut ex utroquè mixtum. Anno verò tertio decimo ſuprà milleſimum, & quingenteſimum, vigeſimo ſecundo Decembris, poſterioris partis jaĉta ſunt fundamenta, ipſius frontis & laterum opere fermè perfeĉto, quæ prorſus ad normam antiquam inſtituta eſt. Hæc varietas ſuccedentium Architeĉtorum invidia provenit, priores damnantium, dum ſinguli non cæpta perficere; ſed innovare ſtudent, ceù ex aliorum erratis laudem occupantes. Nam opus pu- 189
blicum ex collata quotannis à populo ſtipe non niſi
E longo tempore abſolvi poteſt. Ità dum uni morte prævento alius ſuccedit, in hanc ætatem protraĉtum eſt, qua omnis fabrica ad antiquam ſimmetriam reducitur. Conditæ ſunt inibi poſt altare maximum Divorum *Prothi*, & *Hiacinthi*, ac *Eugeniæ* Martyrum reliquiæ, antiquitus *Roma* à *Luitprando Longobardorum* Rege ad hanc civitatem perduĉtæ, & in Templo *Divi Carpophori*, quod ipſe dicaverat, ut de infraſcriptis verſiculis in quondam Breviario repertis conjicio, collocatæ. Inde *Guido Grimoldus Comenſis* Epiſcopus eas ad hoc Templum Maximum deduxit, & in ſubterranea crypta condidit, quas *Leo Rambertenghus*
F *Comenſis* Epiſcopus ab ea in ſuperiorem locum tranſtulit, anno Domini milleſimo trecenteſimo decimo ſeptimo. Verſiculi autem ſunt hi.

Rex tulit à Roma Luitprandus corpora Sanĉta,
Longèquè Cumana non multùm condidit urbe.
Poſt modicum Guido deduxit Epiſcopus iſta
Corpora, Cumani templiquè locavit in imo.
Tertia per Clerum conſtat Tranſlatio faĉta,
Ad partem indignam dum corpora Sanĉta reduxit.

Si-

Simul Divarum *Liberatæ*, & *Faustinæ* Virginum ossa, de quibus hæc habetur historia. Locus est in *Alpibus Cotiis*, qui olim *Genesina curia* appellabatur, *Padum* fluvium habens à Septentrione, à Meridie verò *Alpes* ipsas, quò quidem mercatores è *Gallis*, in *Italiam* via *Claudia* commeantes, divertebant. Hæ *Alpes Cotiæ* non sunt illæ, quarum meminit *Strabo*, ad *Galliam Transalpinam* pertinentes, sed, ubi *Robium* oppidum situm est, in *Appennino*, qui *montes Placentiæ* modo nuncupantur, ut habet historia *Pauli Longobardi*, cui *Merula* quoque astipulatur. Hunc locum nobilis quidam, nomine *Joannes*, quondam incoluit, cui filiæ fuerunt *Liberata*, & *Faustina*, quæ S. Spiritus instinctu, *Joanne* relicto patre, *Marcellum* quendam Sacerdotem secutæ sunt, & *Comum* devenerunt, ubi Deo virginitate consecrata, primùm apud ædem tunc *D. Mariæ*, nunc *S. Ambrozii* nuncupatam, habitarunt. Deinde Virgines, relicto *D. Mariæ* Sacello, Cœnobium sub
190 nomine *S. Joannis Baptistæ* extrà Civitatem apud *Cosiam* torrentem condiderunt, quod posteà, *Fœminile*, & *Divæ Mariæ veteris* nuncupatum est, & jam jam in *S. Margaritæ* appellationem ab diruta quadam proxima ædicula transire cœpit. Habentur & ibi *Divi Abundii* ossa, ex ejus Templo illuc translata, jam annis centum & pluribus evolutis, orto inter *Comenses* civili bello. In hac Ecclesia Cathedrali tituli sunt post Episcopum, Archidiaconi, & Archipresbyteri, ac decem, & octo Canonicorum, in tres ordines, Sacerdotes, Diaconos, & Subdiaconos distinctorum, quorum unus Subdiaconus in Præpositum Apostolica auctoritate recens mutatus est. Habentur etiam minores Sacerdotes, *Capellani* nuncupati, qui rem divinam quotidiè peragunt. Habet hæc Ecclesia Parochiam suam, habet & plebem, quæ *Zezii* appellatur: corrupto (ut reor) vocabulo, pro eo, quod est, *Ecclesiæ*. Et hæc etiam principatum obtinet inter alias octo, & viginti agri *Comensis* Ecclesias, Præpositi, aut Archipresbyteri dignitate insignes, & præbendis Canonicalibus ornatas, ac plebem habentes. Fuere olim apud ipsam Ecclesiam Canonicorum Domus, ubi simul incolebant, non seorsùm, ut nunc, per urbem sparsi. Extat etiam ibi *D. Stephani* Sacellum, quæ *Hyemalis Ecclesia* dicebatur, quòd in ea per hyemis tempus precationes matutinæ ab ipsis Canonicis fierent. Ecclesia *S. Jacobi*, & ipsa pervetusta est, cujus principalis Cella, quæ *Capella major* appellatur, olim *Sancti Mauritii* titulum habuit, quòd ibi ipsius Sancti corpus conditum sit. Habuit hæc ædes more veteri propylæum, seu porticum: habuit & Turrim Campanariam, quæ modo diruta est, in qua populi *Comensis* campana olim habebatur. *Divi Fidelis* templum primò quidem *S. Euphemiæ* dicatum fuit. Id ab Architectis, ut antiquæ structuræ, laudatur, & sunt, qui putent à Gentilibus conditum, verùm Christianorum opus est, ut sculptura quædam *Danielis* in lacu Leonum, & *Abacuch* ab Angelo per capillos portati pernotat. Habuit propylæum è marmoreis columnis longè pulcherrimum, quod *atrium* appellatum fuit. Ità enim Christiani Ecclesiarum anteriores porticus vocitarunt, sine quibus antiquitus nullam con-
191 struebant. Nam atrium prima domus pars in ipso introitu nuncupatur. Atrium istud proximæ regioni nomen dedit, ut & Baptismalis Divi *Joannis Baptistæ*, & *S. Petri* ædiculæ inibi sitæ, *In Atrio*, in hodiernum diem appellentur. Hæc Basilica tota est concamerata, & ad humani corporis effigiem juxtà *Vitruvii* Architecti præceptum condita, pinnaculum habens in summitate pertusum, quod

A vulgò *Tugurium* nuncupatur. Habet & cellas supernates, & infernates, neque non Turrim campanariam dodecagonam, quæ olim præ nimia altitudine corruerit, licet adhuc satis excelsa sit; sed & viis publicis circumquaque aggesto limo celsioribus effectis, cum depressa esset, importatis ruderibus exteriori solo adæquata est, quod columnarum bases, & vetustum stratum tessellato opere (ut accepi) elaboratum occultavit. Sed & prædicta Divi *Joannis Baptistæ* Ecclesia eo modo declivis est effecta. Ea rotunda est, & columnis octo suffulta, quæ de Atrio illo, quod diximus, sumptæ fuerunt, quod una
B compar ostendit, apud ipsum *Divi Fidelis* Templum adhuc stans; sed privata quadam domuncula, quæ sita est à sinistris Basilicam ipsam ingredientibus, occupata. Cœterùm columnæ istæ, quantùm conjicio, nequaquàm à Christianis paratæ fuerunt, si quidem earum figuram, & vetustatem, ac epistyliorum artificium spectemus. Et lapicidæ id marmor peregrinum esse affirmant, quod *Græcum* appellatur. Scribit *Plinius Cæcilius* speciosissimam porticum in hac urbe à *Calpurnio Fabato* ejus Prosocero fuisse ædificatam, quæ fortasse de columnis istis consistit. Cur autem hoc Templum *Divæ Euphemiæ* no-
C men amiserit, referam. Per tempora *Diocletiani*, & *Maximiani* Imperatorum, sub quibus ingens fuit Christianorum persecutio, *Fidelis* apud vicum *Summolacum*, in summo *Lario* situm, martyrium consummavit, ejus corpus in Sacello conditum fuit, ipsius nomini constructo. Delituit autem usquè ad annum Domini nongentesimum, & sexagesimum, quo tempore *Ubaldo Comensis* erat Episcopus, cui mulier quædam, nomine *Dominica*, per somnum commonita renuntiavit, uti *Divi Fidelis* reliquias in urbem referendas curaret. Ille probæ mulieri fide præstita, *Summolacum* cum illa enavigavit, quæ Matyris ignotum 192
D locum statim ostendit. Ejus inde sublatæ reliquiæ, in Urbem ad ipsum *Divæ Euphemiæ* Templum translatæ sunt, quod ideò postmodùm *Fideli* ipsi dedicatum fuit. Habet hæc Ecclesia Præpositum, & Canonicos cum Parochia, in qua *Divi Petri* jam dicta sita est ædicula, in triplum mea tempestate aucta. In antiqua verò portione, post altare, conditum est *Divæ Julianæ* Martyris corpus è *Nicomedia* primùm in *Campaniam*, deinde *Comum* translatum, cujus dies festus habetur quartodecimo Kal. Martias, attestantibus Martyrologiis, *Julianæ Nicomediensis* natalem eo die *Comi* solennem esse. Ecclesia extrà
E Urbem sita, quæ *S. Abundii* nuncupatur, Apostolis priùs *Petro*, & *Paulo* consecrata fuit, & hæc antiquissima est. Hic aliquando *Comensium* Episcoporum sedes fuit. Supersunt hoc etiam tempore semidiruta haud mediocris impensæ ædificia, quæ *Comenses* Antistites incolere consueverant. Habuit olim Canonicorum Collegium, quod sub annos Domini nongentos, & quadraginta *Hugo*, & *Lotharius Italiæ* Reges privilegiis munierunt. Cœterùm anno tertiodecimo suprà millesimum, Nonis Augusti, *Albericus Comensis* Episcopus, dimotis Canonicis, Abbatiale Cœnobium illic instituit. Quod, ut inquit, ejus Ecclesiæ
F reditus in stultitiam, & secularem curam, viderentur expendi. Et id actum est in Synodo provinciali apud *Aquilejam* habita, proinde confecto diplomate, cui *Joannes* Patriarcha, & decem Episcopi ejus suffraganei subscripsere, quod & *Henricus Secundus* Imperator privilegio confirmavit. Post annos octoginta duos *Urbanus Secundus* Pontifex Maximus in *Galliam* profecturus, cum septem Cardinalibus, & quatuor Episcopis *Co-*

mum divertit, & Basilicam ipsam sub nomine *Divi Abundii* denuò dedicavit, pariter altaria Sanctorum *Comensium* Antistitum *Adelberti*, *Rubiani*, *Eusebii*, & *Eupelii* inibi consecravit, III. Nonas Junii, & deinde *Divæ Mariæ* sacellum, *de Lurate* nuncupatum, ubi olim Templum Fortunæ Obsequentis, quæ & *Romæ* colebatur (ut scribit *Victor*) fuisse conjicimus, ex annosa base illic posita, cum hac inscriptione.

193 FORTUNÆ OBSEQUENTI. ORDO. COMENSIS. VOTO PRO. SALUTE. CIVIUM. SUSCEPTO.

Is autem Pontifex Maximus, consecratis Ecclesiis, & Altaribus antedictis, multorum annorum expiationem elargitus est, stato anni tempore eò adeuntibus. Quæ religio in hodiernum diem perseverat. Erat & alia similis expiatio, eam Ecclesiam Divi *Abundii*, qualibet die Lunæ, quæ *Secunda feria* dicitur, salutantibus, & parvum saltem nummum largientibus, donec certa summa collecta foret, ad instaurationem arcæ argenteæ suprà tumulum Divi *Abundii* positæ, quam populus *Comensis* mutui nomine acceptam, magna Reipublicæ necessitate distraxerat. Est & vetus consuetudo, ut omnes vici Suburbani, per tres Parochias divisi, in ipso die *Paschæ* apud idem Divi *Abundii* Cœnobium conveniant, ubi liba, quæ vulgò *nebiatæ* sivè *nebiæ*, quasi *nebulæ* appellantur, cum vino accipiunt, & vescentes communicant. Nebulæ istæ inseruntur surculo fosso è diverso arbore, cortice colligato: pariter ex urnis bibunt diversi generis ligno compactis, per quod unitas quædam dissidentium civium denotatur. Dabatur etiam antiquitùs epulum in hoc Cœnobio omnibus Majoris Ecclesiæ Canonicis, & ejus plebis Capellanis, & Clericis, ac Scholasticis *Comensibus*, primo die Martis post Kal. Novembris è carne porcina, trifariàm parata, cum pane, & vino, quod posteà ad stipes redactum est. Eo die quotannis, ejus muneris gratia, ab ipsis Sacerdotibus cuidam Reginæ parentatur. Hæc autem largitio vulgò *Cartaritia* nuncupatur, cujus vocabuli rationem, ubi *Rainaldi Comensis* Episcopi mentionem fecimus, satis (ut reor) explicavimus, quòd sit quasi *Charitatitia* dictum, quod epuli genus, *Græca* voce appellatur *Agape*, idest *Charitas*, quod in decretis Pontificalibus habetur, Distinctione XLI. ubi de hospitalitate Sacerdotum agitur. *Si quis despicit eos, qui fideliter agapes, idest, convivia pauperum exhibent, & proptèr honorem Domini convocant fratres, & voluerit communicare hujusmodi vocationibus, par-*
194 *vipendens, quod geritur, anathema sit.* Item: *Non oportet ministros altaris, vel quoslibet Clericos ad agapem vocatos, partes tollere.* Item: *Non oportet in Basilicis, seu in Ecclesiis agapem facere.* Sic & Religiosi, qui fratres nuncupantur, præsertim cum hospitibus, & amicis compotantes, caritatem se facere dicunt; ut dubium minimè relinquatur, *Cartaritiam* id esse, quod *Charitas*, quæ Græcè est *Agape*, cum Sacerdotes, & Scholastici apud ipsam Divi *Abundii* Ecclesiam, ut antè dictum est, simul epularentur. Hanc autem dandæ *Cartaritiæ* consuetudinem hujus Monasterii Abbates quandoquè obliterare conati sunt, maximè circiter annos Domini quinquaginta septem, suprà mille, & ducentos. Quare Ecclesiarum Rectores, & Scholastici in Cœnobium ipsum perfractis janius vi irruperunt, repertamquè supellectilem diripuerunt, nec mediocrem jacturam ibidem intulerunt. Inde inter Abbatem, & *Comenses* orta est controversia. *Alexander Quartus* Pontifex Maximus ad hanc causam Judices dedit, qui *Comenses* ipsos damnaverunt, quòd ea de re statutum fecissent, per quod cavebatur, Cartaritiam ab Abbate ipso veteri more præstandam fore, id omnino abrogandum censentes. Cæterùm antiquus usus obtinuit, qui in hodiernum diem servatur. Vetustatem hujus Templi, & illius forma duplici columnarum ordine suffulti, & porticus antè stans satis ostenderunt. Multa verò in ipsius Basilicæ, & proximarum ædium structuram antiquæ structuræ columnæ, & epistylia, tum bases & epithaphia collata sunt, ut illic existimem, aliquid ipso quoquè Templo vetustius fuisse, quod præcipuè indicat *L. Calpurnii Fabati* latericium monumentum, cum marmorea base, pulcherrimo inscripta epitaphio, nuper repertum. Postquàm *Sixtus Quartus* Pontifex Maximus tam multas Cœnobiorum Commendas facere cœpit, hoc quoquè, sicut & alia, si quæ sunt opulenta, Abbate caruit, nunc Cardinalibus, nunc Episcopis commendatum. Tempestate mea pervenit in *Philippum Castillioneum*, divini juris & humani laureatum, ac suaviorum literarum non incuriosum, qui, ruinosis & ineptis illius ædificiis antiquatis, egregiam domum, regiæ propè instar, magno animo cœptam consummare instituit.

Est & alia vetustior Ecclesia, extrà urbem ad mille passus, Divo *Carpophoro* dedicata, quam 195
Luitprandus Longobardorum Rex *Comi* agens, anno Dominicæ Incarnationis octingentesimo quarto, Non. Aprilis, Regni ejus primo, prædiis, quæ nunc etiam possidet, dono datis ornavit. Ibi *Litigerius Comensis* Episcopus, *Alberici* successor, Abbatiam instituit, quam & iisdem prædiis, ceu per confirmationem regiæ donationis, additis insuper aliis reditibus, auxit. Ea priùs erat Ecclesia, *Septem Ordinum* appellata, in qua fortè omnium Ordinum Ecclesiasticorum fuere præbendæ. Ibi Divus *Felix*, primus *Comensium* Episcopus, in inferiore crypta sepultus est; nequè non Sanctorum *Carpophori*, *Exaucti*, *Cassii*, *Licinii*, *Severi*, & *Secundi* Martyrum corpora ibi condita sunt. Ei loco, antè templum extructum, nomen erat *Silvula*, ubi *Carpophorus*, & socii, *Maximiliani* Imperatoris sævitiam veriti, *Mediolano* fugientes, ubi tunc agebat Cæsar, se se abdiderunt. Erat & in comitatu *Fidelis*, qui relictis in *Silvula* sociis, ad lacum *Larium* deveniens inventa navicula, *Summolacum* contendit. *Maximilianus* cum rescivisset, *Fidelem*, ac *Carpophorum* cum sociis Christianos effectos, fugæ se dedisse, percussores immisit, qui repertos in prædicto loco *Carpophorum*, & ejus quinque Comites obtruncarunt. Cœnobium istud, cum esset commendatum MDXI. concessum est Fratribus Ordinis *S. Hieronymi*, extructa à Pontifice Maximo Abbatiali dignitate, quam *Litigerius* cum Monachis ibi victuris perpetuam decreverat.

Est etiam æquè pervenusta (ut videre est) Ecclesia *S. Juliani* cum Abbatia, jamdiu seculari Clerico commendata. Hi sunt tres Abbates, qui in electione *Comensis* Episcopi, cum Canonicis Majoris Ecclesiæ, & duodecim Parochianis, sivè Capellanis suffragium ferebant. Sunt, qui putent, quendam Beatum *Federicum* cum sociis in hac æde sepultum, ut pictura cum literis indicat, Imperatorem esse *Federicum Barbæ ruffæ*. Ego verò ei rei non assentior, quandoquidem *Federicus* is Imperator in transmarina expeditione obierit, ut omnes Historici, qui ejus gesta memoriæ prodiderunt, affirmant. Potuit autem hic quidem vir bonus fuisse, qui cum pluribus comiti-

A tibus ad Divi *Jacobi* in *Galicia*, & *Romæ* ad Apostoli *Petri* templa suscepto voto accesserit, id quod ipsa pictura significat, in qua Apostoli ipsi hunc Beatum *Federicum*, & socios habitu peregrini indutos, quo *Transalpini* maximè *Romam* petentes utuntur, quasi manu ducunt, & coràm Salvatore nostro sistunt, qui quoniam in eodem Cœmiterio, ut literæ sonant, omnes quiescunt, ipsos quo pacto simul defunctos intelligam, non habeo, nisi fortè, (ut plerumquè viatoribus accidit) peste decesserint, & relicto illi Cœnobio aliquo, ut fit, Thesauro, & siliceum monumentum, & picturam sibi fieri mandaverint, ne
B per quamcumquè occasionem Civitatis nostræ laudes, contrà fidem historiæ temerè aucupemur, cum præsertim nec aliquod insigne, nec Imperatoris nomen ibi sit adscriptum. Fratrum Ordinis Humiliatorum domus tres apud ipsam urbem existunt, *Rondenarii Vici*, & quæ olim *Zeni* dicebatur, nunc ad Hospitale *S. Martini* apud *Zezium* translata. *Rondenarium* corruptum est vocabulum, pro quo *Arundinetum* rectius dici conjicio. Hujus domus, sivè Monasterii Ecclesia, cui *S. Mariæ*, & *Omnium Sanctorum* est titulus, in toto ordine primaria est. Nam ea prima condita fuit, cum primùm Fratres ipsi sacris initiari
C cœpti sunt. Sed & Præpositus ejus domus in electione Generalis Magistri, qui toti Ordini præest, ideò duplex habet suffragium. Cœterùm, quia ab Historicis de hujus Ordinis origine, & incremento, nulla ferè fit mentio, quæ de certissimis eruta monumentis conscripta reperi, & quidem probabilia, subjiciam. Bello *Mediolanensi* à *Conrado* primo Imperatore gesto (licet alter *Conradus* hunc præcesserit, qui, quia legitimè nec electus, nec confirmatus fuit, in vero numero Imperatorum non habetur, hic ideò primus appellatus est, quamquàm in historiis secundus habeatur,) circiter annos Domini mille, &
D triginta tres, in quo *Heriprandus* Vicecomes *Mediolanensis* patricius egregiæ virtutis specimen dedit, non pauci *Mediolanenses* bello capti, ab ipso Imperatore in *Germaniam* ducti sunt. Ubi, cum aliquo tempore exulassent, nec ulla redeundi spes, ob immite Imperatoris ingenium,
197 superesse videretur, se se Deo dedere, & omnem cultiorem habitum deponere decreverunt. Ergò vilioribus induti tuniculis, & chlamydibus, ac caput cucullis tecti cinereo colore perfusis, humiliter agere cœperunt. Quod ubi rescivit Imperator, statim ad se evocatos interrogavit, *Num verè humiliati essent; quemadmodum vestitus ipse præseferre videbatur?* Quæ vox po-
E steà Ordini ipsi nomen dedit. Illi verò responderunt: *Serenissime Imperator ità prorsus est, ut vides.* Quo dicto placatus Cæsar, eos in patriam redire permisit, antè annum Domini trigesimum sextum suprà millesimum, ubi uxores, & liberos, & totam unusquisquè familiam eundem habitum suscipere fecerunt. Et, ut otium bonis moribus infestum evitarent, lanificio & mercaturæ intendebant, & hoc primum ipsius Ordinis institutum fuit. Prodierunt inde viri sanctimonia insignes, *Ubertus de Landriano Mediolanensis*, *Homobonus Cremonensis*, & *Bandellinus Alexandrinus*. Procedente verò tempore dimissis uxoribus,
F & seorsùm in una domo constitutis, castitatem colere cœperunt, ac priore mutato habitu, stolam, quæ *honesta* dicitur, & pallium infrà humeros pertusum, ac capitis tegumentum candidi coloris susceperunt. Inde secundum hujus *Ordinis* institutum originem duxit, unde mulierum domus in illo ordine initium habuerunt. Nihilominùs lanam seorsùm faciebant, & mercimonia agitabant, divinis obsecrationibus, & lectionibus suo quodam modo intendentes. Nondum autem quispiam eorum sacris initiatus fuerat; sed singulæ domus suos Sacerdotes, qui rem divinam facerent, habebant. Nec tum etiam à Pontifice Maximo Regulæ, aut Ordinis confirmationem acceperant. Primus autem *Joannes è pago*, qui *Meda* nuncupatur, agri *Mediolanensis* Ordinis presbyter ordinatus est, unde cognomen habuit, qui, cum mirabile Ordinis incrementum vidisset, de Fratribus initiandis cogitavit, &, ut fieri posset, augendis. *Comum* itaquè deveniens Ecclesiam, & quasdam cellas in loco harundinibus obsito, unde *Arundineto* nomen habuit, quod modò corruptè *Rundinarium* dicitur, condidit, ubi haud ità multò post non paucos Fratres congregavit, & totondit. Inde tertium
ortum est institutum, qui primus Ordo, ob di- 198
gnitatem tonsuræ, licet tempore posterior, appellatur. Sub eo & Sanctimonialium domos constituit. Et is est Fratrum habitus, secundo quoquè rejecto, quem hodie cernimus. Tunicæ interioris, stolæ superindutæ, chlamydis solidæ, & cucullæ albicantium. Eo tempore à tractanda lana abstinere cœperunt, nihilominus pannorum mercimoniis, ut anteà, intendebant, undè non mediocres opes Ordini ipsi compararunt. Sed & post divinas laudes Fratres hortos suos colebant; Sanctimoniales colo, & acui operam dabant. Porrò *Joannes* Presbyter spirituali doctrina, & facundia insignis ejus Ordinis primus sacras conciones habuit, ad quem ideò ex tota ferè *Italia* populi confluebant, qui partim ab eo persuasi religionis ipsius habitum induebant, partim de substantia condendis ejus Ordinis domibus conferebant, quas ipse *Joannes* Presbyter in diversis *Italiæ* locis construebat. Ferunt *Joannem*, quodam sterilitatis tempore, cum *Mediolanum* quærendarum frugum gratia peteret, haud longè ab urbe quendam reperisse, qui sibi marsupium pecunia plenum dederit, & quia statim evanuisset, Angelum è cælo missum interpretatum esse. Decessit *Mediolani* in domo Fratrum, quæ *de Braide* nuncupatur etiam tum secundi instituti, cujus corpus solenni pompa *Comum* relatum est. Claruit autem, ut de illo scripta habet historia, & vivus & defunctus miraculis, quare Catalogo Sanctorum adscriptus est, quo obierat die ei dedicato, qui fuit sexto Kal. Octobris, millesimo centesimo quinquagesimo nono. Post ejus decessum in unaquaquè Humiliatorum domo Præpositi instituti sunt, qui priùs Prælati, & antè Ministri vocabantur. Regulas ad Fratres secundi, & tertii instituti pertinentes confirmavit *Innocentius* III. Pontifex Maximus anno Domini millesimo ducentesimo primo, *Jacobo Rondenarii*, & *Lanfranco Vici Boldoni* Præpositis *Romam* profectis, quam & *Gregorius IX.* pariter approbavit, post annos sex & viginti. Sed & separatam, quæ tertii Ordinis appellatur, idem Pontifex *Innocentius* regulam edidit, à prædicto quoquè *Gregorio IX.* confirmatam. Et hi sunt primi vestiti Fratres in habitu cinerei coloris agentes. Præfuerunt aliquandiu toti Ordini quatuor Cœno-
biorum Præpositi, quorum primus *Rondenarii* 199
fuit. Cœterùm circà annum Domini quadragesimum quartum suprà millesimum, & ducentesimum, communi totius Ordinis consensu, ejusdem Generalis Magister creatus est *Beltramus*, Præpositus domus S. *Luciæ Brixiensis*, id approbante *Innocentio Quarto* Pontifice Maximo qui mos constituendi totius ejus Ordinis Generalis Magistri in hodiernum diem perseverat. Per tempora Reipublicæ *Comensis* Fratres Regulares, &

præsertim Ordinis hujus ponderum, & eorum officiorum, per quæ fraudes artificum inhiberentur, curam habebant: bona, quæ creditores a debitoribus auferebant, Fratribus *Rondenarii* credebantur: pecuniæ, quæ tuto exsolvi non possent, apud eos deponebantur. Præter hæc tria quæ diximus, apud *Comum* insignia Humiliatorum Cœnobia, quædam alia in agro *Comensi* adhuc extant. Sed & multò plura olim fuerunt, quæ tamen non Monasteria, sed Domus absquè Basilicis, primi quidem instituti, qui tertius est ordo, fuisse reperio. Hæ postmodùm exstinctæ sunt, & earum reditus ad initiatorum Cœnobia translati, quæ sola remanserunt, & propediem funditus interitura, quando neglectis Fratribus, ea modo Secularibus Clericis commendantur. Non omittenda sunt Monasteria, quæ *Mendicantium* appellantur. Fratrum Prædicatorum Cœnobium regularis observantiæ apud Ecclesiam S. *Joannis de Pedemonte* nuncupatam, à Divo *Dominico* ejus Ordinis authore fundatum fuit, circà annum Domini trigesimum quartum suprà millesimum, & ducentesimum. Ecclesia verò quædam ibi jam anteà constructa erat, sub ditione Abbatis S. *Abundii* constituta, quæ, cum vetusta esset, à *Benedicto de Asinago* Episcopo *Comensi*, illius Ordinis fratre, adjuvantibus quoquè *Comensibus* cum ipso Cœnobio renovata est, ut videmus, & aucta. Cum enim ipse Divus Pater *Dominicus Comum* devenisset, primùm apud ædiculam S. *Martini*, *in Silvis* appellatam, cum paucis Fratribus habitavit. Deinde, quia locus videbatur angustior, quàm ut crescenti in dies familiæ sufficere posset, quam diximus veterem Ecclesiam S. *Joannis* ab ipso Divi *Abundii* Abbate accepit, & ipsius Monasterii fundamenta jecit.

200 Monasterium, & Ecclesia S. *Francisci* à Divo *Antonio Patavino*, ipsius *Francisci* discipulo, condi cœpta sunt, anno Domini millesimo ducentesimo trigesimo, Divo *Francisco* paulò antè defuncto. Ibi Divus *Bernardinus Senensis*, apud *Comum* sacras habens conciones, degebat, à quo, cum regulæ observantia exolevisset, in pristinum statum revocata est. Tunc Ordo divisus est, & hi Fratres novitii, qui *Observantes* appellantur, relictis crepidis, quibus anteà usi fuerant, ligneos socculos nudis pedibus induxerunt, & aliud Monasterium apud quandam vetustam ædem, quæ S. *Crucis* apud *Boscaliam* vocabatur, condiderunt, anno Domini millesimo quadringentesimo tertio, Non. Aprilis, & hoc idem nomen novæ Basilicæ inditum fuit. Divi *Augustini* Ecclesia post *Comensium* civile bellum aucta fuit, pariter & Cœnobium non parvum suscepit incrementum, ubi Fratres *Heremitani*, Titulo S. *Augustini*, sub observantia regulæ agere perhibentur. *Gregorius* è vico *Plurii* suprà *Clavennam Comensis* agri, venerabilis senex, jam diu per temporum intervalla ejus Cœnobii Prior, hanc Ecclesiam iconibus, & picturis exornavit, & tertium peristylium lapideis columnis suffultum, magno animo inchoavit, sed bellis supervenientibus, quæ cœperat, perficere non potuit. At universale Xenodochium, quod *Hospitale Magnum* appellatur, circà annum Domini octogesimum secundum, suprà millesimum, & quadringentesimum construi cœptum est, cujus reditus ex multis aliis domibus hospitalibus consistunt, quas omnes *Paulus Secundus* primùm, & deinde *Sixtus Quartus* Pontifex Maximus conjunxit, & civitati regimen dedit, non ut Ministri perpetui; sed ut duodecim sorte educti, singulis annis ei præficerentur, qui distributionis onus gratis susciperent, quod & in hodiernum diem observatur. Hujus memorandi operis author fuit *Michael de Carcano*, Ordinis Minorum regularis observantiæ, vir ingentis spiritus, & doctrinæ minimè vulgaris, qui tempestate sua inter pulpitarios Declamatores præstantissimus fuit. Eo tempore *Branda de Castellionco Comensis* Episcopus in humanis agebat, qui simul ambo erecta quadam lapidea columna in signum futuri operis, authoritate sua omnium animos ad 201 pietatis fabricam accenderunt. Ei tamen rei initium dedit *Eugenius Quartus*, qui Sancti *Lazari*, cœteris opulentius Xenodochium, per ministrùm simul cum quatuor, vel pluribus probis viris à Decurionibus, singulo semestri spatio electis, regendum decrevit. Monasterium S. *Joannis Baptistæ* apud *Vertemate* Ordinis *Cluniacensis*, jam diù commendatum, à quodam *Gerardo Mediolanensi*, nobili Equitum genere nato, fundatum fuit, qui cum sociis *Lanfranco*, & *Amizone* in *Gallico Cluniacensi* Cœnobio ab *Ugone* Abbate in Monachum receptus est. Procedente verò tempore, quidam ejus Ordinis Prior, Cellæ Divi *Pauli* in *Lombardia* præfectus, cui nomen erat *David*, *Gerardum* è *Gallia* in *Italiam* reduxit, *Ugone* ipso Abbate permittente. Fortè verò *Gerardus*, cum *Mediolanensem* regionem peteret, *Vertemate* divertit, ubi tum nobilissimi quidam Equites habitabant, à quibus hospitio benignè susceptus est. Porrò *Gerardus*, animadvertens *Vertematense* territorium ad Orientem plagam vasta solitudine protendi, de condendo ibi Monasterio cogitavit. Quare, consilio suo Equitibus suis exposito, fundandi Cœnobii locum impetravit, ac statim inter vepres *Tuguriolum* perticis suffultum, & paleis opertum exstruxit. Haud ità multò post, solitudinis illius cuncta perlustrans, in collis cujusdam angulo veteris arcis, & munitionisquè vestigium reperit. Hunc itaquè locum ab Equitibus ipsis pariter accepit, anno Domini octogesimo quarto suprà millesimum, mense Aprili, ut ibidem *Cluniacensis* Ordinis Monasterium cum Basilica Divi *Joannis Baptistæ* fundaretur, cui rei *Rainaldus* tunc *Comensis* Episcopus, quòd hic locus in ejus erat Diœcesi, assensum præstitit.

Deinde *Gerardo* additus est *Anselmus*, & *Petrus Comensis* Ecclesiæ Subdiaconus, qui novi Monasterii fabricam haud mediocriter adjuverunt. Per idem tempus *Gerardus* ipse muliebre Cœnobium apud *Canturium* honori D. *Mariæ* condidit, evocavitquè postmodùm è *Gallico Cluniacensi* Monasterio contubernalem suum *Amizonem*, ac paulò post moriens prædictum *Petrum* successorem elegit, quod & *Cluniacensis* Abbas approbavit. Nondum autem nova dedicata erat 202 Ecclesia, quod, ut canonicè fieret, idem *Petrus* solerter intendebat, quando simoniaca labe non pauci Episcopi eo tempore infecti erant, *Henrico Quarto* Imperatore sacerdotia venundante. Tunc *Urbanus Secundus* Pontifex Maximus vergente anno Domini nonagesimo quinto suprà millesimum, in *Galliam* proficiscens, Concilium apud *Placentiam* habuit, in quo magna consultatio facta est de his, qui sacerdotia emerant, quiquè in schismate *Gibertino* ordinati fuerant. Fuit autem *Gibertus Ravennas* Archiepiscopus Antipapa, nomine *Clemens*, quem prædictus *Henricus* contrà *Gregorium Septimum* creaverat hujus schismatis caput. *Placentia* discèdens *Urbanus Mediolanum* devenit, ubi *Petrus* ipse *Vertematensis* Prior à Pontifice quendam *Oddonem Imolensem Antistitem* suscepit, qui *Vertemate* profectus novam Basilicam Divo *Joanni Baptistæ* de more dedicavit, III. Kal. Januarias ejusdem anni. Interfuere dedicationi innumeri Civitatis, & Diœcesis *Comensis* Clerici, ac Laici. Abfuit unus *Landulphus* de *Carcano*, qui

qui nuper *Comensem* Episcopatum sibi ab *Henrico* Imperatore decretum invaserat, quem ideò Pontifex *Urbanus* audita causa damnavit. Cœterùm *Vertematense* Monasterium privilegiis munivit, & ornavit, quibus in primis ejus adversariis execrationem interminatus est; eidem verò obsequium præstantibus delictorum veniam dedit. Hoc Cœnobium, à *Comensibus* olim dirutum, novissimus Prior *Georgius de Alzate* restituere inceperat, antè annum Domini millesimum quadringentesimum octuagesimum; sed, cum morte præventus fuisset, tantum opus imperfectum mansit. Nam Cœnobium ipsum, Monachis rarum, frequentem reddere, & ad regularem observantiam reducere vir bonus cogitaverat, quod statim post ejus obitum seculari Clerico commendatum fuit, qui nihil minus, quàm inchoatum opus perficere curavit.

203

De prisco Urbis situ, & publicis Ædificiis.

PRiscus Urbis situs, ut ferunt, & res ipsa ostendit, apud Vicum fuit, & Coloniolam, ità demùm appellatam, quòd Vicus major quædam esset Colonia, valle intercedente, per quam *Cosia* torrens rectà in lacum, ubi nunc Civitatis est corpus, decurrebat, quod glarea fluvialis in fodiendis puteis, & domorum fundamentis detecta manifestè indicat. Hujus autem priscæ urbis antiqua munitio Murus Transversæ fuit, Pratum commune intersecans, cujus adhuc extant vestigia, & utrumquè montem jungens, tum Portæ in Vico duæ, & in Coloniola una, quas ipsi vidimus, antequàm à *Gallis* destruerentur, ob lapides in alia opera transferendos. Fuit & altera munitio paulò altiùs sita, cujus tres erant portæ, è quibus duæ adhuc visuntur, jam diu mœnibus excisis inter eas longo ductu tendentibus, arcibus utrinquè impositis *Castronovo*, & *Baradello*, quæ destructæ sunt. Mox in ipsius lacus ripa Urbis ipsa angustiore ambitu condita est, *Cosia* torrente alveo manufacto, & murorum aggere per gyrum à sinistra in dexteram deducto, in quod omnes superiores quoquè aquulæ derivarent. Coloniolæ nomen jam diu in *Corugnolam* depravatum est, sed id emendavimus, suffragantibus præsertim vetustis quibusdam membranulis, quas ab Æditue Ecclesiæ S. *Antonii* ipsius loci accepimus, in quibus id nomen ità scriptum est. Bello *Mediolanensi*, quo Civitas capta fuit, & incensa, alia fuere mœnia ab his, quæ nunc sunt, urbem versus fossa lata distantia, quæ adhuc visuntur vetustate fatiscentia. Ea fossa postmodùm, alia exteriore facta, terra inde egesta, completa fuit, & aggeris nomen habuit, quo pacto Urbs ipsa post excidium aliis amplioribus mœnibus cincta est, non quòd antè alio editiore in loco fuerit, ut scribit *Merula*, utquè alii mi-
204 noris authoritatis Scriptores tradiderunt, quod omnino falsum esse constat, cum hic editior locus, ubi urbs ipsa fuerit, nusquàm ostendatur, cumquè Matrix Ecclesia, quæ *Major* appellatur, & ipsæ Parochiales in hac, quæ nunc habetur, urbe, passim locatæ, eo quidem excidio vetustiores sint, ut ipsa Major, quæ procul dubio antiquissima est: Sancti *Fidelis*, quam per tempora *Ubaldonis Comensis* Episcopi, anno Domini nonagesimo sexagesimo fuisse ostendimus: Sancti *Sixti*, anno millesimo centesimo septimo ab ipso *Guidone* Episcopo dedicata est. Sed & aliæ vetustiorem hoc bello faciem ostendunt. Ubi verò locari debebant, nisi ubi populi erat frequentia? Prætereà rudis ille Scriptor, qui hoc bellum ine-
A pto versu hexametro composuit, Vicum, & Coloniolam sæpè nominat ubi autem Civitas fuit, nisi apud ipsa Suburbia? & ubi commodiùs locari poterat, quàm ad ripam lacus? quem & urbi finitimum fuisse refert *Strabo*. Ergò *Federicus Barbarusa* excisam, & combustam urbem non alio in loco, sed paulò ampliorem instauravit. Nam in quodam Privilegio eam in cineres conversam se reædificare inquit, non aliam alibi condidisse. Ad similitudinem cancri *Comum* ædificatum videtur, Vico, & Coloniola chelas effingentibus, Portæ turris suburbio caudam, & ipsa Urbe animantis corpus, unde *Cancrinam* di-
B ctam reperi in quodam Divi *Eutichii* hymno. *Urbis cancrinæ branchia læva, hunc Sanctum protulit.* Suburbium istud portæ Turris Parochialibus Ecclesiis recentius est, cum interiori Ecclesiæ S. Domini attributum sit; in Vico verò, & Coloniola suæ sint quatuor Parochiales Basilicæ, quæ modo tamen longè pauciores incolas habent; licet antiquitus multò plures habuerint. Porta Turris à nomine familiæ *de Turri*, quæ regionem illam incolebat, vocata est. Sic & Porta Salla, & Porta de Liochis, quæ modo clausa est, à cognomentis Prosapiarum vocitatæ sunt. Porta verò S. *Laurentii* ab ejus Ecclesia propè sita, &
C Monasterii à propinquo Veteri, seù Fæminali monasterio. Tres illæ Turres *Mediolanum* versus spectantes, post *Federicum* ipsum conditæ videntur, uti media, quæ sub annos Domini MCLXXXXII. extructa est, innuit, quibus singuli custodes præfecti erant. Arcis Turris Rotundæ munitio *Rusconorum* fuit, quam postmodùm 205
Vicecomites adepto urbis dominio auxerunt. Per annum autem Domini ducentesimum nonum suprà millesimum, squallebat adhuc Civitas, domibus nondum instauratis, ac tum in ipsa Urbe frequentes erant casæ paleis, & arundinibus, ac stipulis melicæ contectæ, quas Decuriones dimovendas
D statuerunt. Deinde utrunquè Palatium constructum est, alterum, in quo Prætor habitaret; alterum verò ad jus dicendum, quod vulgò *Broletum* appellatur. Egregium sanè opus tricolori marmore, albo, nigro, & rubeo variegatum, intercedente tabulato juxtà Templum Maximum, quod Palatia ipsa jungebat. Sed duæ quidem erant scalæ, totidem colorum, marmoreæ, per quas ad *Broletum* ascendebatur, quod fuit anno Domini millesimo ducentesimo sextodecimo. Tabulatum ipsum cum scalis paulò antè removeri vidimus, & has novas fabrefieri, Ecclesiæ Divi *Jacobi* innitentes. At Palatii Prætoris, qui in eo loco in
E causis appellationum judicabat, erant & alii Judices, erant & Scribæ duodecim, ac Ostiarii: sicuti quoque *Broleti* Consules erant, ac scribæ & Ostiarii, ut inde civilium negotiorum multitudo colligi possit, quibus Judicium haud parvus numerus omnino necessarius erat, cum ex universa Diœcesi litigantes in Civitate jura acciperent. Ut & *Mandellenses*, jurisdictionis *Mediolanensis*, quantùm ad profana pertinet, ad Consules *Comenses* provocarent, super quo cum Decurionibus ipsis in Ecclesia Divi *Jacobi* convenere, anno Domini sexagesimo septimo suprà millesimum, atquè centesimum, Isto anno quinquagesimo septimo
F suprà mille, & ducentum alvei torrentum *Cosiæ*, & illius, quæ *Vallis Ducis* appellatur, adeò labefacti, & corrupti erant, ut juri privato cessissent, tum verò redemptis fundis repurgati, instauratiquè sunt. Quo tempore Porta *S. Laurentii* pervia erat, tunc & Rivus apud Cœnobium Sancti *Barthalomæi* decurrens in urbem illatus est, & in singulis Parochiis, & Urbis ipsius, & Suburbiorum publica tuguria fieri cœ-

cœpta, quæ *Semblatoria* nuncupata sunt, quæ
vox Gallicè *locum* significat, ubi Concilium ha-
betur. Ibi vicini convenire consueverant, quæ
modo neglecta sunt, & destructa: Ibi otiari mos
206 erat, ibi tam viri, quàm mulieres promiscuè a-
lea ludebant. Eo processit res, ut & patrimo-
nia prodigerent, animi laxatione in avaritiam
conversa, unde tot statuta contrà lusores condita
sunt, quibus est titulus de Bisclatiis. Significat au-
tem *Bisclatia* ipsam aleam, & omnem ludum pun-
ctatum. Prætereà *Bisclatiam tenere*, est domum
lusoribus aperire, quæ vulgò *Barataria* dicitur.
Cæterùm nundinis Divi *Abundii* ludere permis-
sum fuit, & ludentes ipsos in domos, & tento-
ria admittere, quod aliàs ne fieret, statutis in-
terdictum erat, puto, ut inde quoquè peregri-
nos & advenas affatim allicerent, & nundinarum
tempore distinerent. *Lutherio Rusca* seniore Po-
puli Prætore, anno Domini octogesimo octavo,
suprà millesimum, & ducentesimum, urbis mœ-
nia à Porta Salla in ipsum lacum, & ad ultimam
ejus metam deducta sunt. Post annum quartum
Cosiæ pons, qui *Divi Abundii* nuncupatur, sub
Ubertino Vicecomite Communis Prætore, & *Pa-
zio de Briosco* Populi Capitaneo contructus est.
Per annos quinquaginta anteactos, quampluri-
mæ privatæ turres in ipsa urbe conditæ sunt, &
ea in primis, quæ *Demorata* appellabatur, pu-
blicum *Vitanorum* opus, quàm Sancti *Nazarii*
dictam ferunt, eò quod non longè ab Ecclesia
Divi *Nazarii* sita esset, cujus ingentis molis ve-
stigium adhuc superest. Sunt, qui putent, tur-
ris *Græcorum* aliquam portionem haud longè à
Divi *Fidelis* Basilica spectari, cujus suprà memi-
nimus. Extant & aliæ quædam turres, quas per
factiones divisi cives ædificabant, & vicissim e-
vertebant, ut cujusquè fortuna superior fuerat.
Fama est, hanc urbem ea tempestate à Turrium
frequentia *parvam Trojam* appellatam, ceu ad e-
jus instar, cujus mœnia turribus altis firmata
fuisse Poëtæ decantant. Portus, qui nunc ha-
betur, haud ità multò antè tam frequens erat; sed
alius portus fuit, qui modo *Episcopatus* appella-
tur, anno Domini vigesimo quinto suprà millesi-
mum, & ducentesimum conditus, qui quia aucto
lacu semi-obrutus esset, alium construxere. Ad
hunc autem antiquiorem Portum, illac, ubi nunc
horti sunt Episcopi, rectà procedebant, unde Di-
vi *Provini* ædem in cursu ripæ ædificatam legimus,
207 quo tempore regio illi frequentissima erat. Sed
postquàm in Civitatula, ab *Azone* Vicecomite
condita, fuit clausa, paucos habuit incolas; ea ve-
rò per tempora libertatis *Mediolanensis* destructa,
frequentior fieri cœpit. Propugnacula Portæ Tur-
ris, Portæ Sallæ, ac ipsius Arcis *Joannes Grue-
rius*, urbis Gubernator sub *Ludovico Francorum*
Rege, non modico, & civium, & agricolarum
dispendio fieri jussit. Tunc Suburbii portæ Tur-
ris partem amputavit, Cœmiterium S. *Francisci*,
opus longè conspicuum, vastavit, & omnia ferè
Majorum nostrorum monumenta evertit, ac tum
veterem Divi *Blasii* ædem dejecit. Hortorum
quoquè circumpositorum, & macerias & muros
demolitus est; pariter extrà portam Sallam par-
vam quandam regionem ad lacum tendentem,
quo in loco unius muri casus multos operarios
oppressit. Ingentia nemora *Gruerius* tunc succidi
fecit, & arbores ab agricolis gratis ad urbem du-
ci, tum ad sudes humi infigendas, tum ad Pon-
tes sustentandos, quæ tamen imperfecta remanse-
runt, cum præsertim, uno nec dum absoluto,
aliud inchoaret. *Ludovicus* Rex ædificia à *Gruerio*
destructa æstimari jussit, & persolvit; sed omni-
bus creditoribus quarta à *Gruerio* detracta est. At

A hujusmodi propugnacula, tot dispendiis, & ja-
cturis parata, ne *Gruerio* quidem apud *Comum*
capto usui fuerunt, nec ipsis *Gallis* ex *Italia* pul-
sis, fortuna variante, profuerunt. Regio Civi-
tatis infima *Isela* nuncupatur, idest *Insula*, quod
eo in loco sit quoddam continuum paucarum
domorum ferè in orbem positarum ædificium,
à cæteris lata circumquaquè platea separatum.
Nam ædes ab aliis disjunctæ circum spatio dedu-
cto, *Insulæ* à priscis Authoribus vocantur. Pro-
xima, & lata regio appellatur *Aliasca*, à nomi-
ne familiæ civium eam olim incolentium. Sic &
Vitanorum, cujus nobilissimæ prosapiæ jam diu
B nemo superest, & *Liochorum*, unde *Pratum de
Liochis*, *seu Zellariorum*, qui pariter extincti
sunt, & *Coquorum*, *Capellorum*, & *Rusconorum*;
nequè non *Lucinum*, & *Quadrium* regiones, in
hodiernum diem appellantur. Platea, quæ *Bro-
letum vetus* nominatur, sic ideò dicta est, quòd
olim in proxima domo jus diceretur, quo tem-
pore *Broletum* Communis in Civitatula clausum
erat, qua postmodùm aperta, ad priscum ipsum
reversi sunt, & privatæ illi domui, ac plateæ 208
veteris *Broleti* mansit appellatio. Regio Portæ
novæ interior à quadam porta, ubi & Arx ejus
nominis fuit, vocitata est, quæ per tempora li-
C bertatis *Mediolani* excisa est, quandoquidem Arx
una Turris Rotundæ satis esset. Exterior autem
regio ejusdem nominis, eandem habet causam,
quæ & *Corearia* dicta est, quòd ibi, sicut &
nunc, olim coria conficerentur, *Brolium*, & *A-
rena*, quæ *Bennoni* Episcopo *Comensi Henricus
Tertius* dono dedit, ubi fuerint, ignoramus. Est
autem *Arena* locus, ubi more *Romano* publica
spectacula edebantur: at *Brolium* (ut reor) pu-
blicum fuit viridarium ubi fortè Cœnobium San-
ctimonialium S. *Claræ* cum Ecclesia sub nomine
Divi *Petri* olim conditum fuit, *in Brolio* nuncu-
patum, quod nomen ferè exolevit, postquàm
D per annum Domini millesimum, & quingentesi-
mum Monasterium illud ad regularem observan-
tiam redactum est, & Basilica renovata, versa
ad Orientem Porta, sicut & ædes Divi *Hierony-
mi* non ità pridem ad eandem Cœli regionem spe-
ctat, contrà morem Christianorum, qui orantes
Orientem aspicere debemus, Patrum instituto,
ut in hoc quoquè à Judæis diversi viderentur,
qui cum preces effundunt, in Occidentem con-
vertuntur. *Plinii Cæcilii* tempestate, qui sub
Trajano Imperatore floruit, erat *Comi* templum
Jovis, quò ille quandam æneam statuam, à se
Romæ emptam, uti priscam & Corinthiam, ibi
E locandam transmisit. Fuit & *Caninii Rufi* Civis
Comensis rus quoddam pulcherrimis ædificiis insi-
gne apud ipsum lacum, haud procul ab urbe,
cujus locum haud facilè ostenderim, cum nihil
ibi perpetui à *Plinio* describatur, ubi de hoc ipso
suburbano agit, in Epistola ad eundem *Rufum*,
ubi inquit. *Quid agit Comum tuæ, meæque deli-
tiæ? quid suburbanum amœnissimum? vel quid illa
porticus verna semper? Quid Platanon opacissimus?
quid Euripus viridis, & gemmeus? quid subjectus,
& serviens lacus? quid illa mollis, & tamen solida
gestatio? Quid Balneum illud, quod plurimus sol im-
plet, & circuit? Quid triclinia illa vel popularia,
F vel paucorum? Quid cubicula diurna, nocturnaquè?*
Fortè verò, ubi nunc Humiliatorum est Cœno-
bium, in Vico situm, hoc *Caninii Rufi* Suburba- 209
num fuit, cum & locus sit ædificiorum capax,
& ubi pavimenta tessellata subterranea reperta
sunt: ubi & lata pomaria sunt, quæ Platanis ar-
boribus umbræ gratia paratis sufficere poterant:
ubi etiam rivuli decurrunt, & aquæ fontanæ
fluunt, quibus Euripus, idest aquula inflexa, &
in

in gyrum suaviter labens, deduci poterat: ubi & lacus subjectus est & servit: ubi & gestationi locus esse potuit ad ambulationem, exercitii (ut ajunt) gratia paratus, quæ mollis, ideſt minimè difficilis, quin potiùs delectabilis ad emetiendum, & tamen solida, idest vera, & nequaquàm frustratoria, ut quæ per eam inambulantes non lassaret, sed tamen & verum & plenum exercitamentum præstaret, cum præsertim haud longè, via in colles ascendat, quæ quidem ejusmodi gestationem efficere poterat. Sed & duarum meminit Villarum, quas apud *Larium* inter alias plures possidebat, quarum alteram, *Comœdiam*, alteram *Tragœdiam*, vero locorum suppresso nomine, ipse appellabat. *Comœdia*, inquit, *lacu propius*, *Tragœdia latiùs utitur. Hæc illum sinu, molli curvamine, amplectitur; illa editissimo dorso dirimit: Illa fluctus non sentit; hæc frangit: ex illa possis despicere piscantes; ex hac ipsa piscari.* Per quæ verba colligitur, Tragœdiam, quam ait saxis impositam lacum prospicere, Comœdiam verò tangere, situ fuisse diversas. Multi autem apud *Larium* sunt sinus, multa item dorsa, sed lacum ipsum latè dirimit *Lavedi* dorsum. Editissimum est & *Bilacii* quidem dorsum, & ipso *Lavedo* longè latiùs, & amœniùs, quod tempestate nostra *Marchesinus Stanga Cremonensis*, *Ludovici Sfortiæ*, dum rerum *Mediolani* potiretur, aulicus, & insigni domo, quæ nunc combusta est, ornavit, & hortis excoluit, & ubi cujusdam *Marci Plinii* perfracti monumenti frusta reperit, ut conjicere liceat, illic utique *Plinii Cæcilii* fuisse Tragœdiam, & hunc *Marcum* illum fuisse, ad quam Epistolam scribit de libris & studiis *Plinii* Senioris avunculi sui. Fuit & *Comi* speciosissima porticus à *Calpurnio Fabato*, *Plinii Cæcilii* prosocero ædificata, cujus columnas fuisse existimamus ex iis, quæ in Divi *Joannis Baptistæ* baptismali
210 æde visuntur. Hæc porticus, & umbræ gratia fiebant, & propè Theatra, ut, si fortè imbres ludos interpellassent, populus haberet, quò se reciperet ex Theatro. Et non multò longiùs marmorea quædam frusta effossa sunt cum literis grandioribus; sed intercisis, quæ Theatri nomen adhuc tenent. Fons etiam ab utroquè *Plinio* celebratus singulis horis intumescens, & residens est apud *Larium*, & priscam adhuc naturam servat. Sed tunc in monte oriens per saxa decurrebat, deinde Cœnatiuncula manufacta excipiebatur, ubi paulùm retentus in lacum decidebat. Nunc autem, ex quo de saxea quadam caverna prodit, statim murorum ambitu includitur, ubi miraculum illud spectatur, inde in lacum præcipiti rupe labitur. Sed adeò largus est, ut molendinorum rotas evolvat, juxtà quem & alter è saxo profluit, ore satis amplo, cujus & eadem natura deprehenditur. Fortasse *Plinii* tempestate, dum per saxa decurrerent, confluentes erant, ubi excipiebantur. Hunc fontem semel, præ nimia anni siccitate, prorsus arefactum vidi, item è diverso magnis imbribus adeò tumidum, ut nec auctus haberet, nec diminutiones, qua retinetur, Concha nimiùm exuberante. Multa verò & *Comi*, & in ejus agro prisca Epitaphia lapidibus incisa, ipsius Civitatis antiquitatem satis ostendunt, & in primis ejusdem *Plinii Cæcilii* dimidiatum, & ejus prosoceri *L. Calpurnii Fabati* integrum monumentum, quæ omnia privato libello complexus sum. E quibus maximè constat, infrascriptas perveteres, & Romanas familias *Comi* celebres fuisse, quarum nomina sunt hæc, *Albutii*, *Alfii*, *Annii*, *Apicii*, *Appii*, *Attilii*, *Attii*, *Betitii*, *Blandii*, *Cæcilii*, *Cæsennii*, *Calpurnii*, *Calvisii*, *Caninii*, *Catii*, *Cœlii*, *Cœsidii*, *Geminii*,
A *Horatii*, *Julii*, *Junii*, *Largii*, *Lartii*, *Lutevii*, *Lucilii*, *Magii*, *Marcellii*, *Messienii*, *Minicii*, *Petronii*, *Plinii*, *Pompeji*, *Priscienii*, *Publicii*, *Romatii*, *Rufinii*, *Rutilii*, *Sammonii*, *Sertii*, *Sextilii*, *Tadii*, *Terentii*, *Tutilii*, *Valerii*, *Vettii*, *Vibii*, *Virii*. Cœterùm Majorum nostrorum permulta familiarum nomina interciderunt, &, ipsis emorientibus hominibus, quotidie intercidunt. E quibus, quæ maximè ridicula videri possunt, quarumquè nullus apud nos, quod 211
sciam, extat, aliqua subjeci. Hæc autem erant, de *Basabelletis*, de *Lecamisoliis*, de *Maleadobatis*, de *Cagatoscis*, de *Boccabadatis*, de *Me-*
B *nestris*, de *Pedestortis*, de *Baccavariis*, *Cumnaso*, de *Menciociis*, de *Bottaciis*, de *Garzapanibus*, de *Cagapistis*, de *Cagalentis*, de *Malcoventis*, de *Orlapannis*, de *Pallavicino*, de *Carnegrassis*, de *Guardin sacchis*, de *Zucchalonga*, de *Bugnonis*, de *Spezanavibus*, de *Ravacontis*, de *Bremabataliis*, de *Ligaballis*, de *Brusamanticis*. Inde verò colligi potest, quàm plurima familiarum nomina à contumeliosis quoque cognominibus orta, processu temporis effecta fuisse nobilissima. Quod utiquè vitium omnibus ferè *Italiæ* Civitatibus commune est, si Cacaranas *Mediolanenses*, & Sfondratos *Cremonenses* consideremus.

C

De Præstantibus Viris. 212

ILlustrat Civitatem *Comensem* in primis omnium vetustissimus CÆCILIUS POETA, sodalis *Catulli Veronensis*, & ejus Epigrammate celebratus, cujus carmina, & scriptiones, per quæ Poeta meruit appellari, ad hanc ætatem invidia temporum non pervenerunt. Floruit autem *Catullus* C. *Julii Cæsaris* tempestate. Sed quoniam Epigramma, quod ad *Cæcilium* scripsit aliàs mendose legebatur posteà castigatum, ut reor, & integrum exivit, illud subjicere volui, quo pacto
D legendum putem.

Poetæ tenero, meo sodali,
Velim Cæcilio Papyre dicas,
Veronam veniat, Novi relinquens
Comi mœnia, Lariumquè littus.
Nam quasdam volo cogitationes
Amici accipiat sui, meiquè.
Quare, si sapiet, viam vorabit:
Quamvis candida milies puella
Euntem revocet, manusquè collo
Ambas injiciens roget morari:
Quæ nunc, si mihi vera nunciantur,
Illum deperit impotente amore.
E *Nam, quo tempore legit inchoatam*
Dindymi Dominam, ex eo misellæ
Ignes interiorem edunt medullam.
Ignosco tibi Sapphica puella,
Musa doctior: est enim venustè
Magna Cœcilio inchoata mater.

Ex hoc Epigrammate satis apertè intelligi potest, Fabulam de *Cybele*, & *Aty* a *Cæcilio* fuisse decantatam, quam cum ejus amica tum cœptam legisset, ut erudita, & poeticæ facultatis studiosa, amatoris sui ingenio adeò capta est, ut illum vehementiùs amare cœperit. Quare *Catullus*, ipsi 213
puellæ se meritò inquit ignoscere, si tantoperè
F *Cæcilii* sui desiderio flagret, cum præsertim Sapphica Musa, idest, quàm *Sappho* ipsa, quæ decima Musa ab *Ausonio* nuncupatur, sit longè prudentior, eamquè in amatore deligendo judicio superaverit. Quippè *Sappho* indoctum *Phaonem* adamavit, hæc autem *Cæcilium* perquam eruditum, & elegantem Poetam. Eandem Fabulam & ipse *Catullus* carmine jambico prosecutus est, cujus fecit initium. *Super alta vectus Atys celeri rate maria.*

Quid quod videtur esse *Cæcili*? Nam hic à fine tertius est versus. *Dea magna*, *Dea Cybele*, *Dea Dindymi domina*, ad quæ verba apparet *Catullum* alludere, cum ait. *Nam*, *quo tempore legit inchoatam Dindymi Dominam.* Itemque *Magna Cæcilio inchata mater.* Ad hæc, *Mænades hederigeræ*, *æthera album*, *sola dura*, *mare ferum*, *Dea Pasithea*, *miseriter herifugæ famuli*, *Cerva sylvicultrix*, *Aper nemorivagus*, *nova nuncia*, *albicantis loca littoris*, antiquitatem quandam olent, vix ipsi *Catullo* imitabilem, qui mundissimus Poetarum appellatus est, quiquè priores syllabas, auctore *Plinio Secundo*, idest priscum carminis usum, Tragicis præsertim, & Comicis antiquis familiarem, Lyricis numeris permutavit, propter quod ab utroquè *Plinio* dictus est *duriusculus*, id quod quandoquè peccare necesse est, cum severiori carminis legi adeò se astrinxerit. Et hæc in gratiam Poetæ *Cæcilii* haud quaquàm me dixisse pœniteat, cujus fortasse Poematium *Catullus*, ad se ut videre est transmissum, libellis suis inseruit, aut ab aliis inter ejus schedas repertum (nam in ipso ætatis flore decessit) insertum est.

C. PLINIUS SECUNDUS, multijugi doctrina jamdiu toto Orbe famigeratus, *Novocomensis* fuit, ut ipse de se in scriptione librorum Naturalis Historiæ professus est. Quamquàm *Franciscus Petrarcha* eum *Veronensem* appellaverit, ductus conjectura, quod is *Plinius Catullum Veronensem* Conterraneum suum, quasi Concivem vocaverit, licet titulus librorum ipsorum Naturalis Historiæ refragaretur, quem ab aliquibus temerè mutatum putabat, opus ipsum *Plinio Cæ-*
214 *cilio* sine controversia *Novocomensi*, ascribentibus. Habuit *Petrarcha* hujus opinionis sectatores, sed qui magnæ videntur auctoritatis, *Flavium Blondum*, *Laurentium Vallam*, *Nicolaum Perotum.* Cæterùm Blondus in *Libris de Italia illustrata*, in quibus *Plinium Veronensem* dixerat, itidem *Comensem* fuisse tradit: sed quia *Veronam*, ut ait, incoluit, ideò *Veronensem* appellatum. *Laurentius Valla* nescio quibus gryphis se implicat, differentiam docens inter Concivem, & Conterraneum: & quia *Plinium Veronensem* tueri nititur, ad quasdam minutias grammaticales confugit, inducere volens *Catullum* à *Plinio* Conterraneum, & non Concivem rectè vocatum, quia viderat Conterraneum à territorio, ut inquit, & Concivem à Civitate derivari, quò fiebat, ut servata verborum proprietate *Catullus* à *Plinio* Concivis non fuisset appellatus, quoniam non *Veronæ*; sed in Insula *Benaci Syrmione* natus esset, quæ est in territorio *Veronensi*; vel quòd *Plinius* ex illa fuerit Diœcesi, non advertens *Catullum* ab omnibus *Veronensem* appellari, & nullum fieri discrimen in Patrio nomine, sivè quis in Urbe, sivè etiam in Agro nascatur. Aliter *Virgilius*, non rectè diceretur *Mantuanus*, qui non *Mantuæ*; sed in pago ab ea non procul natus est. *Perotus* sophistico, & inconstanti argumento usus est, ut *Plinium Veronensem* probaret, *Catullum* à *Plinio* Conterraneum pro Concive nuncupatum asserens, quòd *Plinius*, inquit, *Veronensis* fuerit, ceu aliunde constaret *Plinium* fuisse *Veronensem*, & non omnis hæc quæstio ex hac una Conterranei dictione penderet. Novissimè verò *Matthæus Rufus*, & antè eum *Joannes Antonius Pentheus*, quem is ad verbum transcripsit, nec nominavit, ambo *Veronenses*, magno verborum volumine *Plinium Veronensem* ostendere conati sunt; sed ipse *Pantheus* alio in loco, ubi scilicet de *Veronæ* laudibus agit, de verbis *Hieronymi* super *Plinio*, quæ posita sunt in *Eusebii* Chronicis, diversa sentiens, ab his, quæ in Dialogo de Balneis scripserat, totius di-

A sputationis suæ fundamentum (oblitus ut reor) convellit. Contrà *Suetonius Tranquillus*, *Plinii* ferè contemporaneus, librum de Illustribus Viris edidit, cujus ipse *Hieronymus* in Operis initio comparis argumenti mentionem facit, *Plinium* hunc *Novocomensem* fuisse testatur; sicuti Caput 215
de *Plinio*, quod extat, ostendit. Nec obstat, quòd *Vincentius*, & *Antonius Florentinus* Antistes in suis Chronicis *Tranquilli* verba de *Plinio* loquentis absquè dictione, *Novocomensis*, recitaverint, cum non sit verisimile, *Plinii* patriam à *Tranquillo* eo in loco omissam fuisse, ei proculdubio notissimam; & id genus scriptionis exi-
B geret, ne Patriæ nomen prætermitteretur. Quare magis standum puto *Tranquilli* Capitibus, quæ sunt in manibus, quàm *Vincentii*, & *Antonii* brevitati, & ei similium. *Hieronymus* in Chronicis *Eusebii*, *Plinium*, cujus ingenii plurima Opera extent, quiquè, dum invisit *Vesuvium*, perierit, *Novocomensem* fuisse prodidit. Insurgunt *Panthæus*, & *Rufus*, reclamantes hanc historiam, quæ relata est sub annum Imperii *Trajani* duodecimum, ad *Plinium* Seniorem pertinere non posse, qui sub *Tito* insigni *Vesuvii* conflagratione extinctus sit, & ideò clausulam, *dum invisit Vesuvium*, adulterinam esse, ut reliqua consistant,
C & ad *Plinium Juniorem* referantur. Non vident isti, *Hieronymum* in eodem errore circà tempora *Plinii* fuisse, quo *Sammonicus Serenus*; qui tamen *Plinio* non multò posterior fuit, quo *Macrobius*, qui existimaverunt ad usquè *Trajani* ætatem pervenisse. Porrò in hoc decepti sunt, quia *Plinii Cæcilii* nullam prorsus notitiam habuerunt, & quoniam is, postquam ab avunculo adoptatus fuit, *Plinius* quoquè *Secundus* nominatus est, quod Panegyricum *Trajano* dictum titulo *Plinii Secundi* inscripsisset, quòd ejus consulatus eodem nomine in Fastis notatus esset, quòd ipse *Trajanus* privato Epistolarum volumine, eum
D non aliter, quàm *Plinium Secundum* appellet, idem cum superiore *Plinio* & à *Sereno*, & ab *Hieronymo* existimatus est, aliter *Plinius* hic in *Eusebii* Chronicis frustrà quæreretur, magno *Hieronymi* piaculo, qui tantum Virum, etiam sibi ex operibus notissimum, suppressisset, & Juniorem cum eo (ut reor) minimè comparandum, nominasset. Non vidisse tamen *Hieronymum Plinii* Junioris Epistolas manifestum est, de quarum lectione facillimè cognoscere poterat, seniorem *Trajani* tempestate non fuisse. Sed & Historia illa ab eo in iisdem Chronicis inserta. *Plinius se-* 216
cundus cum quandam provinciam regeret, *& in ma-*
E *gistratu suo*; & reliqua, de *Tertulliani* Apologetico, (ut & ipse ait) sumpta est, non autem de *Plinii* ad *Trajanum* Epistola, quæ incipit: *Solenne est mihi Domine*; unde tandem Historiam *Tertullianus* acceperat. Per quod apparet, *Plinii* Epistolas ad manus *Hieronymi* non pervenisse, quando ejus rei non ipsi *Plinio*, sed *Tertulliano* fidem habendam innuit. Ergò superiores isti Auctores, quicquid *Plinii* nomine prænotatum invenerant; aut sicubi ejus nomen relatum erat, Seniori *Plinio* ascripserunt. Sic & *Vincentius*, & *Antonius*, qui *Plinium Novocomensem* fuisse referunt, unius tantum mentionem fecerunt, & utrumquè in
F unum confuderunt: &, quod deterius est, Junioris Epistolas ad diversos, eidem illi, qui Naturalem Historiam scripsit, magna inscientia attribuunt. Sic & quidam alii recentiores Chronographi, *Germanus* quidam, qui pictulas temporum historias edidit, & is, qui Supplementum quoddam Chronicorum semel, iterùmque passim vulgavit, unius tantum *Plinii* meminere. At *Georgius Merula*, tantoperè doctus, & eloquens,

in

in Hiſtoria ſua utrumquè *Plinium Novocomenſem* aſſerit. *Angelus Politianus*, vir omnibus diſciplinis imbutus, & admirabili facundia, in Miſcellaneis *Plinium Seniorem Novocomenſem* appellat. Poſtremo *Hermolaus Barbarus*, homo infinitæ eruditionis, in ipſis Caſtigationibus *Plinianis*, *Plinium* hunc *Veronenſem* ne ſuſpicatur quidem, *qui abſquè dubio*, inquit, *Novocomenſis fuit.* Et *Raphael Regius* non uno Volumine diverſam opinionem repercuſſit: pariter & *Helias Capreolus Brixienſis*, cum *Raphaele* literaturæ minimè vulgaris, ſingulari opuſculo *Plinium* hunc *Novocomenſibus* aſſignavit, ut ſupervacuum, & propè nefas ſit contrà tantorum Virorum authoritatem velle hiſcere, cum & Conterranei dictio, de qua tota orta eſt controverſia, in aliquibus exemplaribus non legatur, & ejus quoquè proprietas à terra deducatur, quæ alio quodam ſenſu *Provinciam* ſignificat, ut *Terra antiqua potens armis*, aut *Africa terra triumphis dives alit*; ut
217 apud ipſum Plinium; *Mundus, & in eo terræ, gentes, maria, inſulæ, inſignes urbes.* Quo pacto *Gallia Ciſalpina*, *ſeu tota Tranſpadana Italia una eſt terra*, & ità *Catullus* omnes *Tranſpadanos*, ſuos appellavit; *Aut Tranſpadanos*, *ut meos quoquè attingam.* Sic & *Plinius Novocomenſis*, *Romæ* agens, *Catullum Veronenſem* conterraneum ſuum non inſcitè nuncupavit. Ad hæc nonnulla *Pliniorum* antiqua Epitaphia, quæ *Comi* adhuc extant, *Pliniam* familiam *Novocomenſem* eſſe indicant, aut ſaltem *Comi* frequentiſſimam, ut inde *Plinius Secundus* veriſimiliter prodierit: *Secundus* autem non pertinet ad familiam, ut plerìquè falſo exiſtimarunt, ſed hominis eſt cognomen, ſicuti quoquè vetuſtiores Grammatici tradunt, qui nomen in propriis familiam, non autem prænomen, aut cognomen reſpicere voluerunt. Et hæc quidem breviter pro modo ſcriptionis attigimus, quæ alibi à nobis latiùs explicata ſunt, ad ſingula quæquè adverſariorum argumenta reſpondendo. Fuit autem *Plinius*, & amicitia Principum *Veſpaſiani* & *Titi*, & militia, & magiſtratibus, & poſtremò litteris longè clariſſimus. Antè lucem ad *Veſpeſianum* ire conſueverat. *Titi* ipſius, vivente patre, caſtrenſi contubernio familiariter uſus eſt. Militavit in *Germania*: Claſſi *Miſenenſi*, quam & *Ravennatem Romani* paratas habebant, præfectus fuit. *Equeſtribus quoquè militiis* (ut ait Tranquillus) *induſtriè functus eſt.* Fuit Procurator in *Hiſpania*, ac aliis inſuper maximis officiis honeſtatus. Egit & quandoquè cauſas. Cæterùm eo plura haud temerè quis in otio ſcripſit. Edidit autem, ut ejus Nepos refert, *de Jaculatione equeſtri librum unum*, in quo & equorum formam, quales legi oporteat, ſicuti pulcherrimè quidem *Virgilio* vate abſoluta eſt, ipſo referente *VIII. Nat. Hiſtoriæ libro*, tradidit. Erat tum præfectus alæ militari, & arma tractabat, cum id opus compoſuit. *De vita Pomponii Secundi duos.* Fuit hic eorum temporum Poeta Tragicus, nec mediocris cenſus, ut qui *Cajo* Principi lautiſſimam cœnam dederit, quam ipſe *Plinius*, ejus vitam enarrans, in literas retulit. *Bellorum Germaniæ viginti*, quibus omnia bella, quæ cum *Germanis* à *Romanis* geſta ſunt, collegit. *Studioſorum tres*, qui ta-
218 men propter amplitudinem in ſex diviſi ſunt. Fuerunt *de Rethorica Libri*, quibus Oratorem ab incunabulis inſtituebat, & perficiebat. In his libris multa variè ad oblectandas eruditorum hominum aures poſuit: retulit etiam pleraſquè ſententias in declinandis controverſiis lepidè, & argutè dictas. *Dubii ſermonis octo*, quos quidam *de Grammatica libros* interpretatur, quorum ipſe in Præ-

A fatione Naturalis Hiſtoriæ meminit. *A fine Aufidii Baſſi*, qui *Romanas* Hiſtorias ſcripſit, XXXI. & ubi ille deſiit, *Plinius* ſuas inchoavit, quibus temporum ſuorum res geſtas complexus eſt, ut in eadem Præfatione tetigit. *Naturalis Hiſtoriæ XXXVII.* qui ſoli inter cæteros fuere ſuperſtites. Profectò *Plinius* inde nunquàm ſatis laudari poteſt, qui tantum vitæ theſaurum præſtiterit, ut indignitas videri poſſit, poſt tot annorum curricula, à quibuſdam in jus vocari, ceu ea, quæ tradidit, non conſiſtant; ſed qui accuſatores habet, etiam patronos invenit. Reliquit etiam *E-*
B *lectorum commentarios CLX.* annotationibus, obſervationibuſquè variæ lectionis refertos, quos quidem *Largius Licinius* CCCC. M. nummum mercari voluit. Cum apud *Miſenum*, haud longè à *Neapoli*, claſſi præfectus eſſet, ac tum nubem quandam inuſitata ſpecie, quæ de conflagrante *Veſuvio* monte oriebatur, propriùs inviſere vellet, ad *Stabias* pervenit XV. milliaria a *Veſuvio* diſtantes, ubi cum *Pomponiano* habito colloquio, intrà tecta, quæ terræmotu quatiebantur, ſubſiſterent: an in aperto vagarentur, placuit in littus egredi. Ibi paulò poſt advenientibus flammis, & flammarum prænuncio odore ſulphuris, quas *Ve-*
C *ſuvius* tum latiſſimè jactavit, extinctus eſt, annum agens ſextum, & quinquageſimum. Fuit *Plinius* ſtatura ampla, vita cælibe, quantum comperio, aut ſaltem ſine liberis. Nam *Cæcilium Secundum* ſororis filium adoptavit. Mundum æternum cenſuit, cæli extera non eſſe indaganda, animam cum corpore interire, mortem ideò omnium optimum eſſe. Ambitionem, luxuriam, avaritiam ubiquè inſectatus eſt. Magicas artes vel experimentis *Neronis* Principis futiles eſſe contendit. Divinitatem, æternitatemquè hominibus beneficentia comparari, quo pacto plerìquè mortales Numinibus aſcripti ſunt. Sed nec
D alius quidem majorem ullum vitæ, & rerum hu- 219
manarum contemptum induxit, ab hominis origine declaratione ſumpta, cum ait; *Miſeret, atquè etiam pudet æſtimantem, quàm ſit frivola animalium ſuperbiſſimi origo, cum plerumquè abortus cauſa fiat odor à lacernarum extinctu. His principiis naſcuntur Tyranni, carnifex: his animus. Tu, qui corporis viribus fidis: tu, qui Fortunæ munera amplexaris, & te, ne alumnum quidem ejus exiſtimas; ſed partum: Tu, cujus ſemper in victoria mens: Tu, qui te Deum credis aliquo ſucceſſu tumens, tanti tamen perire potuiſti: atqui etiam hodiè minoris potes, quantulo ſerpentis ictus dente: aut*
E *etiam, ut Anacreon Poeta, acino uvæ paſſæ: ut Fabius Senator, in lactis hauſtu uno pilo ſtrangulatus. Is demùm profectò vitam æqua lance penſitabit, qui ſemper fragilitatis humanæ memor fuerit.* *Plinianus* autem ſtylus adeò concinnus eſt, ut nihil prorſus, ſalvo ſtructuræ decore, vel addi poſſit, vel minui, quem quidem D. *Hieronymus* lenem, *Macrobius* pinguem & floridum appellavit.

C. PLINIUS CÆCILIUS SECUNDUS, L. *Cæcilii* filius, à *Plinio* Secundo avunculo adoptatus, & hæres relictus, *Novocomenſis* Municipii honori tertius accedit. Annum agebat decimum, & octavum, cùm avunculum, & eun-
F dem per adoptionem patrem amiſit. Quare, ſi *Plinius* incendio *Veſuvii*, quod anno primo Imperii *Titi* accidiſſe proditum eſt, periit, *Cæcilius* natus eſt principatus *Neronis* anno octavo. Tranſiit igitur in avunculi familiam, nec ſuam amiſit, & ità *C. Plinius Cæcilius Secundus appellatus eſt*, cùm anteà. *C. Cæcilius Secundus*, ſivè potius, ut conjicio. *L. Cæcilius Secundus* vocaretur. *Romam* ab avunculo avocatus tantam literis, & eloquentiæ operam impendit, præſer-

tim sub *Fabio Quintiliano*, optimo dicendi magistro, ut decimo nono ætatis anno dicere in foro cœperit. Militavit etiam, ac tum demum per omnes ferè dignitatis gradus ad Consulatum ascendit, imperante *Trajano*, cui ex S. C. Panegyricum dixit, & à quo singulariter dilectus, Provinciæ *Ponti* Proconsulari potestate præfectus est,
220 & missus ad ordinandum *Bythiniæ* statum. Ubi *Plinius* ipse, cum Edictum de persequendis Christianis ab Imperatore propositum esset, multiquè tum suppliciis afficerentur, ad se delatos in fide constantes Christianos neci dedit. Sed, cum certam examinis formulam non nosset, quo pacto ejusmodi cognitionibus intenderet, quidvè ea de re perspectum haberet, ut in posterùm admoneretur, quid facto opus esset, per Epistolam *Trajano* renunciavit. *Essetne aliquod ætatum discrimen? teneri perinde, ac robusti puniri deberent? dareturne pœnitentiæ venia? An nomini Christiano flagitia cohærerent? Interim tamen eos, qui tanquam Christiani accusabantur, interrogasse, an essent Christiani? confitentibus iterum, ac tertiò supplicium comminatum fuisse; perseverantes duci jussisse, pertinaciam eam, & inflexibilem obstinationem puniendam censentem. Alios similis amentiæ fuisse, quos, quia Cives Romani essent, in urbem remittendos adnotasse. Multos autem per libellum delatos, id omnino negasse, & se prætereunte Deos appellasse, & Imagini Cæsaris, quam propter hoc cum simulachris Numinum afferri jusserat, supplicasse, & Christo maledixisse, eosquè ideò dimittendos putasse. Aliquos non esse jam Christianos, sed nuper fuisse; quosdam antè plures annos; nonnullos antè vigintiquinque, qui summam culpæ suæ fuisse affirmassent, quòd stato die antè lucem convenirent, carmenquè Christo, quasi Deo, secum invicem dicerent, seque Sacramento non in scelus aliquod obstringerent; sed ne furta, ne latrocinia, ne adulteria committerent, ne fidem fallerent, ne depositum appellati abnegarent, quibus peractis discedere consuevisse, & rursus ad capiendum cibum convenire, sequè, inquit, ex duabus ancillis, quæ ministræ dicebantur, quid esset veri per tormenta quæsisse, nec aliud reperisse, quàm superstitionem pravam, immodicam. Quare Imperatorem ipsum consulendum putasse, maximè propter periclitantium numerum, cum multi omnis ætatis, omnis ordinis, utriusquè sexus in periculum vocarentur.* *Trajanus Plinium* laudavit, quòd
221 actum, ut ait, quem debuerat, in excutiendis ejusmodi causis secutus esset, cum in universum certa forma constitui non posset, cæterùm Christianos conquirendos non esse; sin autem deferrentur, puniendos rescripsit, & pœnitentiæ veniam dari jussit. Fuit & Augurali Sacerdotio insignis, & Legatus Proconsulis. Præturam, in qua ludos *Circenses* edidit, Cæsaris Quæsturam, Tribunatum plebis, Præfecturam ærarii, *Æmiliæ* viæ, & alvei *Tiberis*, & Riparum curam gessit. Fuit & Tribunus militum Legionis sextæ *Galliæ*, & Sevir equitum, & Decemvir litibus judicandis, & Flamen Divi *Titi Augusti*. Centum virales causas oravit, quarum judices, ut scribit *Fabius*, sollicitas & accuratas actiones exigebant, contemniquè se, nisi dicendo etiam diligentia appareret, credebant. Earum Orationum imprimis libros composuit, quibus apud posteros cum ipso *Cicerone* elegantia contenderet. Quo circà apud *Capellam Marcianum* inter Latinos Oratores non ab re nominatur. Poëticæ facultatis haud quaquam expers fuit, ut qui Tragœdiam *Græcam* annos natus quatuordecim scripserit: deinde Hendecasyllabos ediderit uno seorsùm volumine, qui à *Græcis* quoquè, quos illius libelli amor Latinè docuerat, cantabantur. Lusit etiam Heroïcos, & Elegos. Historiam itidem avunculi exemplo scribere instituit. Epistolas ad diversos accuratissimè scriptas novem voluminibus distinctas reliquit. Itemque alias libro uno ad *Trajanum* Cæsarem, & *Trajani* ad eum, quæ egregiam ejus animi imaginem repræsentant. Opes ei non mediocres fuerunt tum apud *Larium*, tum alibi in *Italia*, ubi *Tusculos*, & *Laurentinum* cum Villis magnificè exstructis possidebat. Nam & parentibus, qui *Comi* locupletes erant, & Avunculo, & *Sabinæ*, & *Pomponiæ Gallæ*, & *Pompejo Saturnino* testamento successit, unde ingentes divitias comparavit, quibus posteà profusis exemplum non vulgaris magnificentiæ apud posteros fuit. Hinc annuos sumptus in alimenta ingenuorum Reipublicæ *Comensi* elargitus est, qui reditus fuit nummorum triginta millium, ex agro proveniens, quem ille è suis eidem Reipublicæ quingentis millibus mancipaverat, quam summam in hæc ipsa alimenta se daturum promiserat. Inde colli- 222
gitur sex è singulis centum quotannis percipi solita, quod parùm abest à temporum nostrorum usu, quo quinque præstari legitimum est. Breviterquè, quasi quandam hospitalem domum dixerimus, ubi pauperes pueri, puellæquè nobiles educarentur, *Comi* instituit. Simul Bibliothecam inibi dedicavit, quo die sermonem apud Decuriones habuit, quem posteà scriptum *Pompejo Saturnino* viro eruditissimo recognoscendum misit. Nec eum habuit in propatulo, sed in Curia, ut assentationem vulgi (tanta erat in eo modestia) acclamationemquè defugeret, per quem & de parentum suorum munificentia disputavit, quam sibi imitandam proposuerat. An fortè *Cæcilii* parentum ea quoquè fuit munificentia, quæ in vetusto quodam Marmore à nobis reperto lectitatur? Est autem pro ara sacelli in Pago quatuor millibus *Como* distante, quod *Intimianum* appellatur, positum, cujus hæc est inscriptio.

L. CÆCILIUS L. F. CILO IIII. VIR
A. P. QUI TESTAMENTO SUO HS.
N. XXXX. MUNICIPIBUS COMENSIBUS LEGAVIT EX QUORUM
REDITU QUOTANNIS PER NEPTUNALIA OLEUM IN CAMPO,
ET IN THERMIS, ET BALINEIS
OMNIBUS QUÆ SUNT COMI POPULO PRÆBERETUR T. F. I. ET.
L. CÆCILIO. L. F. VALENTI ET.
L. CÆCILIO L. F. SECUNDO, ET
LUTULLÆ PICTI. F. CONTUBERNALI.

Fieri siquidem potest, ut is *L. Cæcilius Cilo Plinii Cæcilii* pater fuerit, qui illic sub nomine *L. Cæcilii Secundi* legitur, quando in ejus Monumento lapideo, à nobis quoquè in lucem eruto, quod mox subjiciam, *Luci* filius agnoscatur. Potuit ergò *Plinius* hic *Cæcilius*, quando per avunculi adoptionem *Pliniæ* familiæ insertus est, adoptantis prænomen cum nomine assumpsisse, & ità *C. Plinius Cæcilius Secundus* appellari cœpisse. *Plinii* verò *Cæcilii* Epitaphium; sed dimidiatum, & 223
vetustate partim obsoletum, quod in parietem Templi Maximi de ignobili quodam loco translatum est, inibi hoc modo conspicitur.

C. PLINIO L. F. O. V. F. CÆCILIO
SECUNDO COS. AUG. CURATORI
TIBER. ET RIP.

Quæ sequebantur partim obliterata sunt, partim mutilato marmore deperdita. Porrò *Cæcilii Cilonis*

nis liberalitatem *Plinii Cæcilii* munificentia latissimè supercurrit. Ille enim H. S. N. XXXX. tantùm dedit; hic autem nummum quingenta millia, quæ Sestertia quingenta, ut *Alciato* & *Budæo* placet, constituunt, ut verisimile sit, cum paternum munus, si tamen hoc arrideat, voluisse multo præcellere. *Calvisio Novocomensi* ex testamento *Pompeji Saturnini* cohæredi suo suadere nisus est, ut quartam hæreditatis, quam ille *Comensi* Reipublicæ legaverat, licet tunc secundum leges nec hæreditatis, nec legati capax esset, secum non subtraheret. *Romatio Firmo* etiam, *Novocomensi* Decurioni, trecenta millia nummum ad implendas equestres facultates, ut ad eam dignitatem promoveri posset, liberaliter obtulit. Cum in patriam concessisset, ac tum nullos ibi Literarii ludi magistros esse comperisset, municipes suos, ut aliquem Præceptorem conducerent, hortatus est, pollicitus tertiam salarii partem solus impendere. *Quintiliani* Præceptoris sui Filiæ, *Nonio Celeri* nupturæ, quinquaginta millia nummûm doti adjecit. Agrorum venditionem septingentis millibus *Corodiæ Probæ* mulieri à Liberto suo factam, id improbante *Fabato* ejus prosocero, quod nongentis venire potuissent, veteris amicitiæ jure ratam habuit. *Calviniæ*, quæ paternam hæreditatem propter creditores adire dubitabat, cui quoque nubenti centum millia nummum contulerat, omne debitum parentis remisit. Legatum à *Sabina*, quæ eum hæredem testamento dixerat, alioquin irritum, servo relictum, protestantis voluntatem benignè interpretatus est. Apud *Tifernum Tiberinum* pecunia sua Templum exstruxit, & ejus Dedicationem *Epulo* celebravit. Agrum centum millium nummum nutrici suæ
224 dono dedit. Sed & *Mediolani*, ut perfractæ marmoreæ mensæ frusta in Æde D. *Ambrosii* ejus urbis posita indicant, in quibus omnes ejus honores inscripti sunt, Thermas testamento fieri jussit, & varias pecuniæ summas, tum in earum ornatum, tum ad *Epulum* plebi urbanæ quotannis dandum, tum etiam in alimenta puerorum, & puellarum ejusdem plebis, & in tutelam Bibliothecæ reliquit. Per quod apparet, Bibliothecam à *Plinio Cæcilio Mediolani* quoque per similem quasi Educationis munificentiam, sicuti *Comi*, institutam fuisse. Sed & quoddam marmor apud Pagum, cui *Fegio* nomen est, *Canturio* non procul repertum, hujus *Plinii* gloriam, & magnitudinem ostendit, in quo iidem ejus honores continentur. Cum hæc autem, & alia id genus præstaret, omnino sibi modicas facultates, dignitatem sumptuosam esse dicebat; sed hæc ex ejus frugalitate proficisci, ex qua, velut ex fonte, liberalitatem suam decurrere testabatur. Habuit uxorem *Calpurniam*, *Calpurnii Fabati* neptem, optimis moribus institutam, & literis eruditam, ac imprimis sui amantissimam. Ipsius namquè mariti sui libellos avidissimè lectitabat, ediscebatquè, publicè orantem solebat audire, ejus quoquè versus cantabat, & nullo docente artifice ad citharam formabat. Quo fiebat, ut illam & ipse *Cæcilius* impensiùs amaret, sperаretquè majorem in dies futuram inter se concordiam. Non enim (ut ait) ætatem, aut corpus ejus, quæ maximè fluxa sunt; sed gloriam diligebat. Habuit & aliam uxorem, sed è neutra liberos suscepit, proinde à *Trajano* Imperatore jus trium liberorum, rogatu *Julii Serviani* Optimi viri, obtinuit. Erat *Plinius Cæcilius* corpore gracili, nec multum laboris patiens. Ejus scripta creberrimis sententiis referta sunt, vel homine sanctissimo dignis. *Excude* (inquit) *aliquid, quod sit perpetuò tuum, reliqua rerum tuarum post te alium, atquè alium Dominum sortientur.* Item: *Meminimus, quanto majore animo fructus honestatis in conscientia, quàm in fama reponatur.* Item: *Animadverto, Deos ipsos non tàm accuratis adorantium precibus, quàm innocentia, & sanctitate lætari: gratioremquè existimari, qui delubris eorum puram castamquè mentem,
quàm, qui meditatum carmen intulerit.* Placuit sub- 225
jicere *Valerii Martialis* non leve de *Plinio Cæcilio* testimonium, *Lib.* x. *Epigr.* 19. quod est istud.

Nec doctum satis, & parum severum,
Sed non rusticulum nimis libellum,
Facundo mea Plinio Thalia,
I, perfer: brevis est labor, peractæ
Altum vincere tramitem Suburæ.
Illic Orphea protinus videbis,
Udi vertice lubricum theatri,
Mirantesquè feras, avemquè regis,
Raptum quæ Phryga pertulit Tonanti.
Illic parva tui domus Pedonis
Cælata est Aquilæ mi.ore penna.
Sed ne tempore non tuo disertam
Pulses ebria januam, videto.
Tot.s dat tetricæ dies Minervæ,
Dum centum studet auribus virorum,
Hoc, quod secula, posteriquè possint
Arpinis quoquè comparare chartis;
Seras tutior ibis ad lucernas.
Hæc hora est tua, dum furit Lyæus,
Cùm regnat rosa, cùm madent capilli,
Tunc me vel rigidi legant Catones.

CANINIUS RUFUS, municeps *Novocomensis*, *Plinii Cæcilii*, commercio literarum familiaris vir fuit, acris ingenii, & Poeticæ studio deditus. Nam bellum *Dacicum*, à *Trajano* cœptum, & item confectum, *Græcis* versibus scribere orsus est. Ejus Poematis prima quæquè, sicut erant recentia, & rudia, *Cæcilius* ipse à se spectanda magnoperè efflagitavit. Tanta erat apud eum Operis hujus expectatio, cum præsertim ei admodum difficile videretur, quo pacto barbara, & fera nomina, & imprimis ipsius Regis *Diurapanei*, sivè *Decebali Græcis* carminibus resultarent. Hunc sæpè numero *Cæcilius* ad studia literarum quibusdam quasi gloriæ stimulis excitavit, cui materiam pueri à Delphino amati,
ejus altissimo, planèque poetico ingenio dignam, 226
scribendam proposuit. Hujus fuit Suburbanum apud *Comum*, ipsius *Cæcilii* Epistola summoperè celebratum, quod possessorem suum ea tempestate inter *Comenses* præclari nominis fuisse ostendit. Possedit & prædia circà *Larium*, cujus secessu apprimè delectabatur, nunc studiis, nunc piscatione, interdum venationibus se exercens, id quod illi *Cæcilius*, amplissimis in urbe *Latia* negotiis distentus, ferè invidebat, quando sibi tam beato frui otio per occupationes non liceret. Pecuniam Municipibus *Comensibus* ad *Epulum* dedit, cujus liberalitatis simile quoddam à *Caninio Viatore*, & *Caninio Euprepe*, ut mutilatum quoddam marmor *Comi* repertum indicat, factum fuisse conjicio, ut inde quoquè videri possit familiam *Caniniam* de patria sua fuisse benemeritam. Monumenti illius acephali hæc supersunt.

ORNAMENTUM ET ROSA PONE-
RETUR RELIQ. INTER SE SPOR-
TULAS DIVIDERENT IN CUJUS
TUTEL. DEDERUNT CANIN.
VIATOR. ET CANINIUS EUPRE-
PES HS. CIↃ.

Duæ ultimæ notæ sestertia mille significant.

L. CALPURNIUS FABATUS, *Plinii Cæcilii* prosocer, ut ejus indicant Epistolæ, patriam ha-

habuit *Comum*, qui, cum sub *Nerone Romæ* ageret, equestrem dignitatem obtinebat. Eo Imperatore in Patricios sæviente, inducti sunt Judices, qui in *Lepidam Cassii* Uxorem, & *Syllani* amitam, quos Cæsar invisos habebat, incæstum cum fratris filio, & diros sacrorum ritus confingerent. Trahebantur, ut conscii, *Vulcatius Tullinus*, & *Cornelius Marellus* Senatores, & ipse *Calpurnius Fabatus*; sed statim appellato Principe instantem damnationem frustrati sunt. Cum autem *Nero* circà summa scelera occupatus esset, illum quasi minores evaserunt. Fuit *Fabatus* Sextumviratu, & Quartumviratu, juredicendo insignis, Princeps militum, Præfectus prætorio, Tribunus militum Legionis vigesimæ primæ Rapacis, quam *Tacitus* per bellum civile *Othonis*, &
227 *Vitelli* commemorat. Præfectus Cohortis Septimæ Arsennariæ *Latinorum*, cujus meminit Plinius in *Naturali Historia*, *Lusitanorum*, & Nationum *Getulicarum*, quæ sunt in *Numidia*, & Flamen D. *Augusti*, ut habet marmorea basis apud quoddam latericium sepulchrum, in quo & cineres erant, reperta in Cœnobio D. *Abundii Comi*, quo in loco *Fabatus* ipse conditus fuit. Siquidem, cum senex esset, & militiæ muneribus functus, in patriam concessit, ubi speciosissimam porticum ad popularem usum, sub nomine suo, & filii sui *Plinii Cæcilii* soceri jam defuncti, faciendam curavit, & dedicavit. Octo columnæ marmoreæ justæ magnitudinis cum epistyliis affabrè insculptis ex ea porticu fortassè sumptæ sunt, quibus Baptismalis *Joannis* ædes *Comi* fulta est. Erantquè pro Templo Divi *Fidelis*, id quod una earum compar, ibidem adhuc stans, sed privatis ædificiis occupata, ostendit. Pollicitus est etiam eodem tempore pecuniam in ornatum portarum Urbis exponendam. *Calestrio Tyroni* Proconsuli, Provinciam *Bethycam Roma* per *Galliam Cisalpinam* petenti, *Mediolanum* occurrit, & *Comum* perduxit, ubi Proconsul ipse *Fabati* hortatu quamplurimos manumisit. Eam rem *Plinius Cæcilius Fabato* admodùm gratulatus est, quod communem patriam cuperet omnibus quidem rebus augeri, maximè tamen Civium numero, quod Oppidis firmissimum foret ornamentum. Epitaphium *Calpurnii*, cujus modo mentionem feci, si quis id desideraret, subdidi.

L. CALPURNIUS L. F. O. V. F. FABATUS. VI. VIR. IIII. VIR. I. D. PR. M. PRÆF. PRÆT. TRIBU. M. LEG. XXI. RAPAC. PRÆF. COHORTIS VII. LUSITAN. ET NATION. GÆTULIC. ARSEN. QUÆ SUNT IN NUMIDIA. FLAM. DIVI AUG. PATRIMONIO. T. F. I.

P. ATILIUS SEPTITIANUS, Grammaticus Latinus, prisca tempestate *Comi* floruit. Is universam substantiam suam ad *Comensem* Rempu-
228 blicam pertinere voluit, propter quod Ordo *Comensis* ei Decurionatus ornamenta decrevit, & in marmorea base ejus rei memoriam scribendam censuit, quæ in ejus tumulo eo defuncto posita est, in cujus quoquè dextro latere hoc Distichon inscriptum fuit.

MORBORUM VITIA, ET VITÆ MALA MAXIMA FUGI,
NUNC CAREO POENIS, PACE FRUOR PLACIDA.

L. ALFIUS MARCELLINUS Orator, patronus Collegii Dendrophororum *Comensium* in

A primo ætatis flore præreptus est, ità ut, qualem virum promiserat, se præstare non potuerit: Huic *Alfius Restitutus* pater lapideum sepulchrum fabricari fecit cum hac inscriptione.

MEMORIÆ L. ALFI L. F. O. V. F. MARCELLINI VI. VIR. AUG. PATRONI. COLLEGI DENDROPHOROR. COMENS. IN PRIMO ÆTATIS FLORE PRÆREPT. ALFIUS RESTITUTUS PATER MISERRIMUS ET SIBI.

B L. MINICIUS EXORATUS, cujus ingens Monumentum apud lacum in Vico *Menasiensi* adhuc extat, magna olim honestamento *Comensibus* fuit, ut illis dignitatibus, quas antiqui haudquaquam ignavis hominibus conferebant, insignis fuerit. Flaminio D. *Titi Vespasiani* Augusti, tum verò consensu Decurionum Tribunatu militum, Quartumviratu, Sextumviratu, Præfectura Fabrum, Consulatu, Pontificatu, quos utiquè titulos lapis ille complectitur.

C. PLINIUS VALERIANUS, Medicus non mediocris ingenii, antiquissimis temporibus *Comi* viguit. Quippe qui duos, & viginti tan-
C tum annos vixerit, & Medici nomen ætate illa eruditissima habere meruerit, sicut ejus indicat Epitaphium.

Ab florentibus *Romanorum* rebus per multa sæcula, quibus *Italia* tot casibus, & bellorum turbinibus, exterarumque Gentium adventu conflictata est, neminem *Comensium* reperi, qui dignè inter præstantes viros connumerari possit. Fuere tamen intra proximos quadringentos annos quidam Scriptores, ac alii virtute nobiles, quos subjeci. 229

AUTHOR INNOMINATUS Libri, qui vulgo *Cumanus* appellatur, hexametro versu insi-
D pidè, & ineleganter bellum composuit, quod inter *Comenses*, & *Mediolanenses* nece *Landulphi de Carcano*, adulterini Antistitis *Comensis*, conflatum fuit, per quod Civitas ipsa tum demum capta est & incensa, anno Domini 1127. Hujus stylus, licet ineptus sit, inde tamen rei gestæ ordinem in priores libellos contuli, qui alibi haudquaquam legitur. Pariter & hujus belli causam quadam alia soluta scriptione tradidit, à nobis quoquè expositam, quam recentiores Historici exactè nescierunt.

BRUNAMUNDUS quidam, per eadem tempora à *Mediolanensibus* patria *Como* pulsus, in
E *Volturenam* se recepit, & quodam in pago, qui *Montanea* nuncupatur, commoratus est, ubi calamitatem suam, & humanam miseriam prosa oratione, & versu Elegiaco deploravit, quod Volumen de nomine loci *Montanum* appellavit. Easdem sententias utroquè dicendi modo exprimere nixus est imitatione *Prosperi Aquitanici*, sed crassiore Minerva, non sua, sed temporum culpa.

Quidam Episcopus *Comensis*, cujus nomen reperire non potui, post tempora suprascripta, librum edidit de Schismatibus Ecclesiæ *Romanæ*, de quo plura excerpsisse se dicit *Gaspar Mantua-*
F *nus* Ordinis Minorum Frater in opere ejusdem argumenti, quod pleniori enarratione composuit.

MANEGALDUS *Menasiensis*, tempestate *Urbani Secundi* Pontificis Maximi vir doctissimus, & religiosissimus fuisse perhibetur, quem ideò idem Pontifex in hac agens regione, dum iret in *Galliam*, Ecclesiæ *Menasiensis*, Archipresbyterum instituit, vergente anno Domini nonagesimo quinto suprà millesimum.

BO-

BONUS DE STUPANIS, è Religione Fratrum Eremitarum D. *Augustini*, *Comi* natus, antè annos centum Sacrarum Concionum Volumen edidit, quibus *Sermonum per singulas anni Dominicas titulum* fecit. In his Divinæ Scripturæ inter- 230 pretationem ad sensum tropologicum reducere nititur, & nuptias virginitati præfert, ac primum mobile densum esse contendit, aliter Empirei cæli claritas, quæ septuplo Solis splendorem exsuperat, temporum (inquit) vicissitudines, quod est præcipuum in natura, luminis assiduitate tolleret, & alia his similia, magis jucunda auditu, quàm ratione consistentia, disseruit.

RAPHAEL RAIMUNDUS, *Comensis* Patricius, sub *Joanne Galeatio* Vicecomite, qui primus *Mediolani* Dux appellatus fuit, insignis apud *Ticinum* legum professor habitus est, quo defuncto, & pace *Mediolanensis* Provinciæ civilibus bellis interturbata, *Patavium* concessit, ubi permultos annos celebri fama Jus Cæsareum publicè interpretatus est. Cujus utiquè doctrinæ non aspernanda reliquit Commentaria, pariter & opes à se comparatas tum prædiis, tum copiosa pecunia, quam moriens apud *Tarvisium* filiabus, quas plures susceperat, dotis nomine testamento dari jussit. Unicum verò filium, legum quoquè laurea donatum, reliquæ substantiæ suæ, non autem scientiæ & ingenii hæredem reliquit. Verissima quidem *Arbitri Petronii* sententia, qui neminem unquàm præstantem ingenio virum, filium sibi similem, exemplo præsertim *Aristotelis*, *Virgilii*, & *Ciceronis*, genuisse scribit.

FELICIANUS DE SALLA Civis *Comensis*, legum Doctor clarissimus fuit, qui moriens anno Domini nonagesimo primo suprà millesimum, & trecentesimum, publicum sui reliquit desiderium, ut in ejus marmoreo Sepulchro insculptum, & auro perlitum apud Cœnobium D. *Francisci* indicat Epitaphium, quod est tale.

NUNC TELLUS CUMANA DOLE, NUNC PLANGITE CIVES;
SPES TUA NAM SAXO CLAUSA TENETUR IN HOC.
HIC CONSULTUS INEST HIC LEGUM GLORIA, DOCTOR
HIC JACET EXIMIUS, URBIS ET OMNE DECUS.
FELICIANUS ERAT DE SALLA NOMINE DICTUS;
FELICEM MENTIS MORS INOPINA TULIT.
HEU, HEU QUAM MULTOS OCULOS LUGERE COEGIT:
QUAM MULTOS FLETUS MORS INIMICA DEDIT.

231 FRANCISCUS DE SUBTUS RIPA Civis *Comensis*, Ecclesiæ majoris Archidiaconus, Episcopus *Papiensis* creatus est anno Domini M CCC LXIIII. Quare si dignitatis ejus urbis rationem habeamus, ostenditur, hunc *Franciscum* talem virum fuisse, ut inter præstantes meritò poni debeat.

BONA LOMBARDA è *Volturena*, fuit Virago cum Amazonibus comparanda. Hanc adhuc adolescentulam, & inter æquales ludentem *Petrus Brunorius*, pedestrium copiarum ductor sub *Philippo* Vicecomite *Mediolani* Duce, rapuit, anno Domini trigesimo secundo suprà millesimum, & quadringentesimum, dum in ipsa *Volturena* militaret, quo tempore *Veneti*, ductu quoquè, & auspiciis *Nicolai Picinini*, ab ipsa valle, quam occupaverant, decedere coacti sunt. Eam primò *Brunorius* in concubinam, mox in uxorem habuit, quod amatorem non amore meretricio; sed conjugali dilectione prosequeretur, quod maximè expertus est, dum ab *Alfonso Neapolis*, & *Siciliæ* Rege in vinculis teneretur. Nam ejusdem *Bonæ* indefessa opera, ad *Italiæ* Principes profectæ, solutus est. Hæc autem non utiquè fœmineo; sed virili animo præstans, armis delectata est, & bellica virtute laudem promeruit. Testis est *Castrum Pavonum Brixiensis* agri per bellum inter *Venetos*, & *Mediolanenses* exortum, ab ea correpto scuto, & armis, & reliquos milites, ut se sequerentur, cohortata, ex hostibus receptum. Testis est & umbraticum Castellum ludis Paschalis *Maripetri Venetiarum* Ducis designati, fortissimis quoquè militibus illud strenuè defendentibus, expugnatum. Testis est & *Eubœa*, cui *Brunorius*, & *Bona* à *Venetis* præfecti fuerant, à *Turcica* tyrannide protecta, unde mortuo marito discedens *Methonem* contracta valetudine divertit, ubi defuncta est. Ex ignobilibus nata parentibus mulier propria virtute nobilissima:

CODEUS corrupto nomine, quod est integrum, *De quo vult Deus*, de S. *Benedicto* nobili familia *Comi* natus, inter Legulejos per tempora mea palmam obtinuit, vir in dicendo & acer, & promptus, qui legalis facultatis Volumen à se compositum moriens reliquit.

JOANNES JACOBUS RUSCA, *Beratini* 232 filius, tempestate mea apud *Comenses* liberalitate, & animi magnitudine cæteris præstitit. Namquè nobilissimarum hujus *Italiæ* nostræ familiarum, quibus *Ruscona* domus inserta est, affinitates agnoscere, & amicitias retinere semper studuit. Illustres viri, & qualibet arte insignes undecunque venientes ad eum divertebant. Nulla ferè dies unquàm fuit, in qua hospitibus mensa non apponeretur. Ædes suas pervetustas, & ineptè, ut erant tempora, ædificatas, operosius elegantiusquè refecit. Domus cultu, & ornatu præcipuo usus est, cujus atrii valvæ semper patebant, quamquè, veluti Prætorium, omnis Ordinis cives frequentabant, ut proinde lautus, & munificus haberetur. Quo nomine à *Francisco* Rege annua pensione, & à *Francisco* Duce immunitatibus donatus est. Quod si res, & fortuna ejus animo ex æquo respondissent, Magnifici nomen, quod à multis vulgi assentatione falsò usurpatur, majore experientia verè circumtulissent.

PAULUS JOVIUS, frater meus, nunc Episcopus *Nucerinus*, non solùm Philosophiæ & Medicinæ laurea insignis, sed & Humaniorum literarum, & Latinæ elegantiæ admodum studiosus, in ipso juventutis flore ad Curiam *Romanam* se contulit, ubi temporum suorum Historiam scribere orsus, non modo, quæ in *Italia*, & inter Christianos, sed quæ toto ferè orbe, & inter Barbaras gentes, & nationes gesta sunt, pluribus voluminibus luculenter, & copiosè, ut nihil desiderari possit, felicissimo stylo complectitur, si quis locorum descriptiones, Ducum nomina, Principum consilia, Præliorum exactam narrationem, veluti picturam oculis subjectam: Imperatorum exercitus, conciones tam obliquas, quàm directas, & latina vocabula rebus accommodata, earumque varietatem, & perpetuum orationis tenorem considerare voluerit. Quare *Leo X.* Pontifex Maximus, eo ad se vocato, quoddam Volumen ipsius Historiæ, Cardinalibus, & Principum Legatis astantibus, multo tempore sine intermissione clarissima voce lectitavit, & palàm professus est Pontifex, & Latinis, & Græcis literis eruditissimus, se nihil post *T. Livium* in eo genere, Volumine illo elegantiùs, & uberiùs vidisse. 233 Fuit itaquè *Leoni* ipsi admodùm carus, & eo immatura ætate morte prærepto, *Adriano*

Sexto

Sexto successori non ingratus, qui ei Canonicatum *Comensis* Ecclesiæ, in *Romana* Curia vacantem libentissimè contulit, ità tamen, ut in ejus historia honorificum locum haberet. Quo paulò post defuncto, *Clemens Septimus*, præsens Pontifex, cui adhuc Cardinali obsequium præstitit, eum inter primos aulicos, & commensales (ut ajunt) non verbo, sed re ipsa habet. Quò circa in Palatio suo illi habitationem assignavit, cui, & ejus familiæ diurna alimenta dari jubet. Tum Præceptoria *D. Antonii* apud *Cumum* ornavit, & deinde Ecclesiæ *Nucerinæ* præfecit, & multis muneribus per temporum intervalla donavit. *Carolo* Cæsari de facie notus est, cui libellum *de Origine, & successu Turcarum, & eorum hactenus Imperatorum* Italica lingua compositum dedicavit, & is eum Equestri, & Comitali dignitate, & his privilegiis, quæ Cæsares de se benemeritis dare solent, auxit, & diplomate confirmavit. Scripsit opus *de Piscibus Romanis* longè præclarum, in quo nova vocabula Priscis reddere magno ingenio, & summa eruditione nititur, tum uniuscujusquè piscis naturam, natales aquas, sapores, conditurae modum, temperiem, & ex eis medicinam fœcunda oratione prosequitur. Scripsit etiam uno libello *Moscoviæ*, quæ *Scythica* regio est, *Chorographiam*, addita Tabula, imitatione *Ptolomæi* Cosmographi in quo & populorum mores, & loca illa depingit cognitu digna, cum Christiani sint, & paulò antè ferè ignoti forent. Quod si naturali vitæ spatio supererit (nam quinquagesimum nondum attigit annum) & alia editurus est.

PROTASIUS PORRUS, Ordinis S. *Francisci* Frater, apud *Lutetiam Parisiorum* à Juventute Theologiæ studio ità intendit, ut & Magistri lauream de more susceperit, & eo munere insignis in illa Congregatione præfecturas obtinuerit, quæ viris non nisi literis, & ingenio, ac eloquentia præditis dari solent. Peragravit *Galliam*, *Italiam*, & *Germaniæ* partem, ubi, si qua aderant visu & cognitu digna, cui osè perscrutatus est; adeò ut, velut alter *Ulysses* multorum hominum mores, & urbes viderit, & inde variarum rerum cognitione undecunquè doctus, & prudens evaserit. Humaniores literas, & ipsam Poëticam matura jam ætate tractavit, ut & soluta & numerosa oratione conterraneis suis sine controversia præferri possit. Sacras Conciones tam *Gallica*, quàm *Italica* lingua in utraquè Provincia longo tempore habuit. Carminum, & Epistolarum diversis temporibus à se compositarum, quæ *Latinam* redolent elegantiam, fasciculos in scriniis habet, quæ posteris ejus industriæ, & eruditionis testimonio futura sunt. Et quia juxtà *Varronis* dictum annus octogesimus eum admonet, ut sarcinas colligat, in Cœnobio D. *Francisci* hujus Urbis à se variis operibus exornato, morbis, & doloribus conflictatus Stoica virtute vitam degit, & quo pedibus ire, quævе manibus expedire non potest, per epistolas, & imperia conficit, ut non minus ægrotus, quàm sospes communi religioni opem ferat.

FRANCISCUS CIGALINUS, Patre Medico, & Astrologo natus, paternam disciplinam non solùm sibi desumpsit; sed etiam longè supergressus est, ut hac tempestate celebre Medici nomen obtineat, cujus artis Antesignanos *Hippocratem*, & *Galenum*, cum perversos, & confusos à *Latinis* haberi videret, tantam literis Græcis per se operam dedit, ut illis in patria lingua intelligendis interprete non indigeat. Scripsit *Dialogum contrà Astrologos*, quem *Francisco* Duci dedicavit, & obtulit. Sunt & alia ejus ingenii & Doctrinæ monumenta, quæ domi continet. Sed vivi, & præsentis laudibus à me parcendum est, ne prædicatio mea adulationis speciem apud veritatis ignaros præseferre videatur.

Explicit Historia patria, sivè Chronica *Benedicti Jovii Comensis* ab initio Urbis usque ad annum Domini. MDXXXII.

F I N I S.



INDEX

INDEX
NOMINUM, RERUM,
LOCORUM, MONUMENTORUMQUE.

An-

C.

Co-

Co-

Cy-

Her-

I.

L.

Mar-

N.

O.

Ol-

P.

qua-

S.

T.

FINIS.



OCTAVII RUBEI,

Brixiani, suæ Patriæ Scriptoris Celeberrimi,

MONUMENTA BRIXIANA;

seu

CIVITATIS BRIXIÆ ANTIQUITATES:

In linguam Latinam ex Italica transtulit

ALEXANDER DUKERUS:

Accessêre *Postremæ* huic Editioni, præter adjectas *secundæ* a FORTUNATO VINACCESI Inscriptiones, ut aliæ plures, potissimùm e MS. *Rerum Antiquarum Civitatis* BRIXIÆ *ejúsque universi Agri memoriæ.*



LUGDUNI BATAVORUM,

Sumptibus PETRI VANDER Aa.

Bibliopolæ & Typographi Academiæ atque Civitatis.

PRÆFATIO
HUJUS ULTIMÆ EDITIONIS.
PETRUS VANDER Aa
Lectori Salutem.

V*Ino, ceu ajunt, vendibili hederam nec adornabo suspendere, neque tibi commendare* Scriptorem; *quippe qui non modò a tot tantísque Censoribus fuit approbatus, sed etiam in vulgus bis editus seculô proximè lapsô: editionum altera habet* ἐπιγραφήν. In Brescia per Bartolomeo Fontana MDCXVI. *altera:* In Brescia, MDCXCIII. appresso Domenico Gromi. *ambæ in* 4°. *hæc ab ipso Auctore procurata videtur, qui indigestè congesserat* Inscriptiones, *Fragmentáque Marmorum plurima omiserat, quia sensus commodus institutísque aptus ipsa deficeret. itaque dicta* Fragmenta *Editor illius V. C.* Fortunatus Vinaccesi, *quò damna sarciret, in* Classem *ordinémque seorsum redegit; editas, sed locîs dissociatas evolvit* Inscriptiones*; novásque insuper addidit. Cæterum quum vulgo* Italiæ *tantùm non* ὕθλον γραῶν *linguâ vernaculâ ea, quæ ad humanitatem pertinent Studia, utraquè narraret Editio; Doctis Viris Vir Eruditus* Alexander Dukerus *non dubitavit facere rem gratam, in Linguam* Latinam *ex* Italica *transferendô: stylóque passim receptô opus elucubravit, ab omnibus distinctiùs ut intelligeretur: sed & alia jam facta sunt: nam* σφάλμα *gravissimum quodque Typographéi, quod admiserat utraque Brixiana, emendatum heic accipe, alias e MS. correctas* Inscriptiones, *alias meliùs (puto) recensitas, alias primùm inde vulgatas. dictus* Codex Inscript. MS., *ubi venderetur Bibliotheca Domini, dum viveret, Illustrissimi Domini* JOANNIS SIXII, *Consulis Amstælodamensis, ab hasta emptus est a me, Noménque gerit inscriptum:* RERUM ANTIQUARUM MAGNIFICE CIVITATIS BRIXIAE, EJUSQUE UNIVERSI AGRI MEMORIA. *atque* ex Bibliotheca Antonii Verderii Dni Vallisprivatæ *antea erat, ut Inscriptionem subnotavit. cùm enim* Editio Corp. Inscript. J. Gruteri *ultima mendîs scateret, visum est in rem inde pauca transferre, in primis verò ea, quæ ex Indicibus, tanquam e fonte minùs hauriebantur. Quæ si grata, si accepta percepero, solicitus ero, ut Scriptores id genus plures tecum subinde communicem.* Vale.

ÆTERNUM,
IMPERIO PACIFICO ATQUE PACIFERO
INVICTISSIMÆ

REIPUBLICÆ VENETÆ
PERPETUO TRIUMPHANTIS, SOLIS VERI ITALIÆ,
PLANTARII LIBERTATIS, CENTRIQUE TOTIUS ORBIS;
UT ET VIGILI PATROCINIO ILLUSTRISSIMORUM

Dominorum Dominorum
Dni. LEONHARDI MOCENIGI,
Dni. HIERONYMI CORNARI,
Dni. VINCENTII DANDOLI,
Dni. ANTONII GRIMANI
ET
Dni. MAFFÆI MICHELII,

SENATORUM COGNITA VIRTUTE, CONSTANTE
ATQUE SEMPITERNA,

CIVIBVS FIDELISSIMIS
AMPLISSIMÆ CIVITATIS BRIXIÆ:
QUÆ OLIM MATER FUIT ET CAPVT MULTARUM
CIVITATUM AC PARTICEPS SENATVS,
MAJESTATIS ET VICTORIARUM
URBIS ROMÆ.

OCTAVIUS RUBEUS
DAT ATQUE DEDICAT MONUMENTA SUA BRIXIANA,
EX ANIMO OPTANDO: UT HONOS PRISCORVM CENOMANORUM
SOCIORUM FORTISSIMORUM ET COMMILITONUM PRINCIPIS
ELITOVII VIGEAT,
POSTERISQUE AUGEATUR UNA CUM VERO NOMINE
CONTINUATIONIS MULTO FULGENTIORIS.

AD

AD VIROS ILLVSTRES ET EXCELLENTISSIMOS

DEPUTATOS PUBLICOS ILLUSTRISSIMÆ CIVITATIS BRIXIANÆ,

OCTAVIUS RUBEUS.

HIstoriam Brixianam e noſtris civibus nonnulli benè merentes conſcripſerunt, ſed adeo infeliciter, ut non niſi valde breviter & confuſe eam tractare ſuſtinerent. Etenim potens rabies complurium ſæviſſimorum tyrannorum, frequentia incendia, bella Italica, ac civiles diſcordiæ conſumpſerunt aut ſepeliverunt publica ſimul & privata ſcripta, quæ ei rei inſervire poterant. Itaque Vobis, prudentiſſimi Patriæ Patres, occaſione hujus pacis ac tranquillitatis, qua ſub moderante & incomparabili Sereniſſimæ Reipublicæ VENETÆ imperio feliciter perfruimur, curantibus, quantum liceret, debitam iſtius damni reparationem, quô ſepulta quaſi erat memoria ac fama majorum noſtrorum, placuit abhinc quadriennium me Hiſtoriographum eligere. Atque adeo ſecundis de me judiciis veſtris imponere mihi dignati eſtis non minus difficile munus, quàm ſpectabile, nec non laborem incredibilem, & perpetuam maximi ponderis obligationem.

Jam aliàs de Annalium noſtrorum defectu colloquutus eram Romæ cum Cardinale *Baronio*, qui tunc continuis exhortationibus non ſine ſancto animi ardore me ad hoc opus ſolicitabat. Nimirum mihi perſuadebat, me per iſtiuſmodi laborem vitam illam poſſe comparare, quæ longè pauciſſimis mortalium communis eſt. Et in ſumma efficacibus tantæ auctoritatis Viri verbis ita denique ſum commotus, ut ad ejus conſilium animum meum accommodaverim. Itaque operam dedi, ut ea, quæ ad opus propoſitum pertinere viderentur, conquirerem, eamque in rem collegi Marmora vetera non tantùm *Urbis*, ſed & totius territorii *Brixiani*. Et quia præcipuum meum conſilium fuit variæ eruditionis opus concinnare, ſedulo Marmoribus iſtis incubui, inter quæ cùm Inſcriptiones ſtatuáſque & ſculpturas, præſtantiſſimis rebus miríſque opinionibûs & commentîs plenas reperirem, ſingula quæque exponere aggreſſus ſum. Volebam enim, ut hic Tractatus inſtar hominis, novitate habitûs & conſona hiſtoriarum ſymbolicarumque obſervationum varietate invitaret Orbem ad hiſtoriæ Brixianæ deſiderium, plenamque cognitionem talis Civitatis, qualis nunquam vi ſubacta Romanorum agnovit imperium. Hunc in finem diuturna obſervatione varia doctrinarum genera excolui, peregrinando, meaſque opiniones cum Literatis communicando, & Marmora monumentaque ænea gemmaſque & numiſmata ruminando; atque ita ſingula quæque in elementum & perfectionem hujus a me cœpti, a vobis ſtabiliti operis redegi.

Equidem mihi promittebam commodorum prolixitatem, quæ neceſſaria eſſent ad tantam machinam conſtruendam, in qua vitæ meæ honoriſque caput eſt ſitum: ſed poſtquam mandati veſtri favore honoratus fui, coarctavi tempus, & prompta voluntate, quæ & publicæ exſpectationi reſponderet, volumen abſolvi, & titulo MONUMENTORUM BRIXIANORUM benigniſſimis auſpiciis veſtris in Templo Brixianæ perpetuitatis ac generoſitatis dedicavi.

Quod ſi cui forte videar nimia licentiâ ſcripſiſſe, dum hiſtoriîs ſymbola miſcui, is cogitet, etiam ſculptores fingere ſtatuas e marmore porphyretico, quæ caput habent ex lapide candidiſſimo, cinctum coronâ inauratâ; vel ſerto florum ex ære, ſed coloribus tinctorum, ut inventionis elegantia varii generis ſpectatores alliciantur ad eam contemplandam in ornamentis, & proportione, vultuque.

Equidem ſatis ſupérque ſcio, multa huic libro deeſſe, ſed nimirum ita eſt: ſicut mundus in dies capit incrementum, ita & opera noſtra vice ſimplici non attingunt perfectionis apicem. Igitur poterit quiſque ſuam mecum abundantiam communicare, atque ita in iteranda ejus editione efficere, ut impenſe me conſolari queam, cùm videro multorum nobiliſſimorum ingeniorum cum eſſe partum factum. Cæterum vos hanc meam ſtatuam probaviſtis, perque Vos erecta illa eſt in Capitolio Orbis: unde & ſpero eam Veſtræ auctoritatis numine conſervatum iri.

Etiam *Hiſtoriis* noſtris & *Theatro Brixianorum*, qui aut armis, aut literis, aut qualibet alia re memorabili illuſtres fuerunt, finem imponere annitar: atque ita hiſce voluminibus cum primo conjunctis me in Patriam gratum fuiſſe exiſtimabo, memorémque beneciorum, quibus Veſtra me Virtus proſequi dignata eſt, ab qua omnes cogitationes meæ ſemper quaſi animam lucemque accipere debent.

PRÆFATIO

Typographi Brixiani præmissa Editioni *secundæ*.

Lectori DOMINICUS GROMIVS.

Q*Uandoquidem* MONUMENTA BRIXIANA *D.* OCTAVII RUBEI *rara demum videbantur, & emebantur cariſſimô pretiô, novæ eorundem Editionis ſatagere dudum apud me conſtitui, ſatisfacturus crebris ſolicitationibus atque perpetuis Litteratorum; ſed uſu rerum ſatìs peritus, recentiſſimam quamque Editionem eſſe gratiorem, quæ præ ſe fert quiddam additamenti, me ad D.* FORTUNATUM VINACCESIUM *Antiquitatûm & multò maximè patriarum ſtudioſum recepi: Is ubi diutiſſime obſervaverat, quæ in locis publicis domibúſque privatis hodieque ſervantur Inſcriptiones, itemque MS. Monachorum D.* Alexandri Totti *& Provincialis* Leonhardi Cozzandi *(qui ambo ſunt Ordinis Servitarum ſplendida lumina) evolverat, ſic auxit noſtra Monumenta, ut eadem duplô majora jure diceres. Et quoniam ad aliquem fortè perveniret curioſitas perſpiciendi eas, ubicunque etiam extent, e re eſſe videtur monere, ut ſi cunctas non invenerit, mirari deſinat; neque ſeſe deputet eludi, cogitaturus, quòd hôc tempore (neglectúne Poſſeſſorum earundem, an ſtructorum ignorantiâ?) multæ etiam ipſarum ſiderint, quocirca eſt optandum, ut* GENIUS BRIXIANUS *ille acceptiſſimus vigeret, qui ſpecilegium ipſarum ſatìs ſupérque laudabile, proximìs abhinc ſeculìs inſtituit, Legémque tulit, inſtar multarum Civitatûm, ut uſui publico cuncta Marmora, quæ inter effodiendum, etſi detegebantur in ſolo alieno, exſcriberentur. Hac lege, hac ratione nulla unquam ætas Nomina eorum obliteraret, qui adeo deſudârunt in acquirendo gloriam, præterea incrementum caperet ſplendor Civitatis noſtræ, quæ* Romam *ſi excipias ſolam, plures habet, quàm ulla alia veteres Inſcriptiones. Ne verò ipſi, qui auxit, errores imputes, qui commiſſi ſunt in Editione repetita; cùm Typographia continuè agnoſcit huncce defectum; ſed graviſſimos ad Catalogum calci ſubjunctum æqua mente corrigas: atque ad ultimum ſperes fore, ut tibi pro virili parte alium librum impertiar.* Vale.



NOMI-

NOMINA ET COGNOMINA
Dominorum CENSORUM DEPUTATORUM,
Et quorum auspiciis felicissimis permissa, approbata fuerunt atque vulgata
MONUMENTA BRIXIANA;

Dominorum ABBATUM:

Cl. V. {
Nicolaus Manerba.
Julius Stella.
Petrus Callinus.
Petrus Barbisonis.
Joannes Franciscus Saianus.
Laurentius Averoldus.
D. Franciscus Porcellaga.
Franciscus Longhena.
Joannes Paulus Luzzagus.
Paulus Savoldus.
Camillus Palazzus.

Dominorum ADVOCATORUM:

Cl. V. {
D. Alouisius Lana.
Bartholomæus Stella
Joannes Baptista Savallus.
Casparus Lana.
Comes Alphonsus Provallius.

Dominorum DEPUTATORUM:

Cl. V. {
Comes Cæsar Martinengus Cæsescus.
Comes Franciscus Gambara.
D. Joannes Baptista Fisonius.
Quintus Bargianus.
Octavius Feroldus.

Dominorum SYNDICORUM:

Cl. V. {
Achilles Hugonius.
Laurentius Federicius.
Quintus Scanzus.
Calimerius Scalvinus.
Quintus Fabius Soncinus.

DEL MOLTO ILLUSTRE SIGNOR
CAVALLIER GUARINO.
ALL' AUTORE.

TRar potesti da i Marmi
De le grandezze altrui le tue grandezze,
Dal Tempo vorator gloria, e trofei;
E far de gli altrui Dei tue Statue d'oro.
O Historico canoro,
O Cigno frà gli Historici divino,
Qual' altro pellegrino
Spirito hà mai prodotto un'opra tale?
Giacea tua Patria occolta
Ne la fronte d'Italia appresso à i monti;
Per suo non vecchio error da se sepolta;
Tù l'hai riscossa nel suo honor vitale,
Specchio à mille Orizonti,
Sì, che per tue parole
Quel ch'era il suo sepolchro, hora è il suo Sole.

DELL'ILLUSTISS. ET REVERENDISS. SIGNOR
CONTE CESARE GAMBARA.
ALL'ISTESSO.

TU de la nostra Patria alma, e beata
L'antiche glorie, e i già sopiti honori
Torni à la luce, e di più bei splendori
Co' suoi propri color la rendi ornata;
Saggio scrittor; con l'opera pregiata
Il grido togli à i più famosi allori,
E delle dotte tue carte i tesori
Diffondon sopra te la pompa aurata.
Il Tempo distruttor d'ogni grandezza
Non può; CITTA' REALE; oltraggio farti,
Ne' spegner più il tuo nome ombra di Lethe.
Giacean negletti, hor d'immortal bellezza
Splendon i marmi dissipati, e sparti,
Che de le glorie tue scopron le mete.

DELL'ILL. ET MOLTO REV. MONSIG.
PUBLIO FONTANA
ALL'ISTESSO.

TAnt'alto sale il tuo valor profondo;
ROSSI; per questi marmi, & questi Dei
Già falsi, & hor cagion d'ampi trofei
A la nostra Città ch'occhio è del Mondo;
Ch'ogni human canto, & ogni stil fecondo
Muto ti ammira. Hoggi tù adorni, & bei
Non men te stesso, che in te insiem colei,
Ch'è de titoli altrui Nume facondo.
Tù in queste carte celebri ammirande
Scopri tante bellezze, e tai tesori,
Che non ci è stil, del tuo, saggio, ò più grande.
Dunque di Statue Illustri, e d'aurei allori,
BRESCIA ti sacri insiem basi, e ghirlande,
Già che l'Eternità coglie i tuoi fiori.

DEL MOLTO ILLUSTRE SIG.
ETTORE MARTINENGO.
ALL'ISTESSO.

TU del gran' Ceppo, e del gran sangue uscito
Cui fan l'auro, e le palme ampia Corona;
Scarco d'ombre mortali in Elicona
Spieghi à stadio immortal volo spedito.
Sia dal biond'or, ch'altrui comparte, e dona
Insensata Fortuna altri impedito;
A tè de l'or del chiaro Dio inuaghito,
Cerchio d'Allor l'Eternità compona.
Preginsi poscia i tuo' antenati Eroi
Di te; OTTAVIO; non men ch'altri si faccia
Nel nome altier de gli Ottaviani suoi.
Anzi il vanto di quelli ormai si taccia,
Ma eternamente il tuo valor frà noi
Di Memoria nel sen vivo se'n giaccia.

PERILLUSTRIS, ET EXELLENTISS. DOMINI
IO. FRANCISCI ULMI
PHILOSOPHI BRIXIANI.

OCTAVI; amatæ dum Patriæ decus
Insigne monstras, quàm fuerit potens,
Quam clara semper, Dîsque cara,
Ipse tuos titulos perenni
Cum laude firmas: ipsaque marmora
Exesa ob ævum, mutaque reddita,
Authore te priscos referre,
Atque tuos valeant honores.
Tu tesqua, valles, abdita quælibet
Scrutaris altè; nec labor arduus
Est ullus, atris ut tenebris
Eripias Patriam Fidelis.
Te rursus ipsam condere BRIXIAM
Nunc dicet omnis: pennáque nobilis
Tantum ausa, Cœlo post sacretur,
Clarius atque micet Boote.

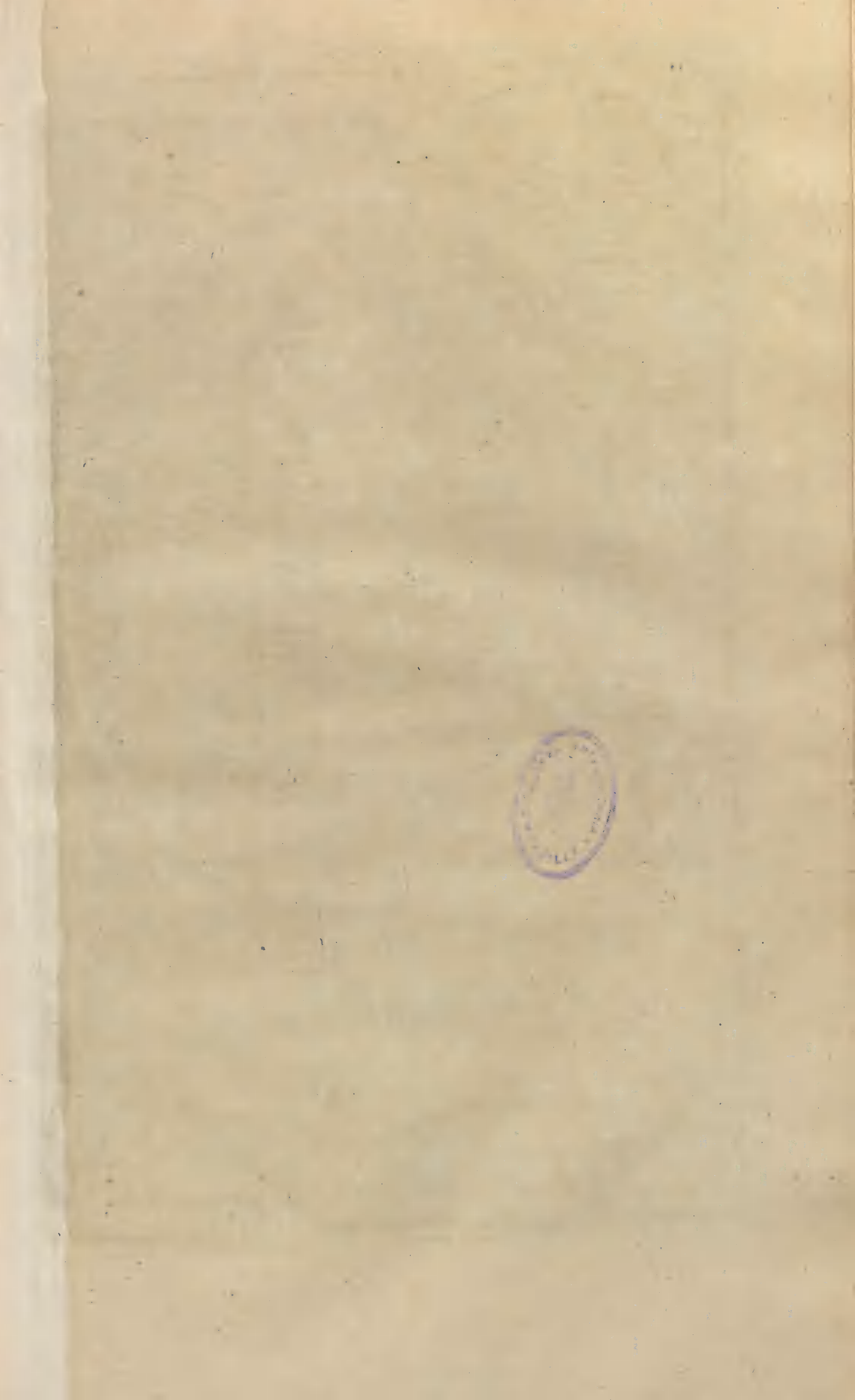
INDEX CAPITUM.



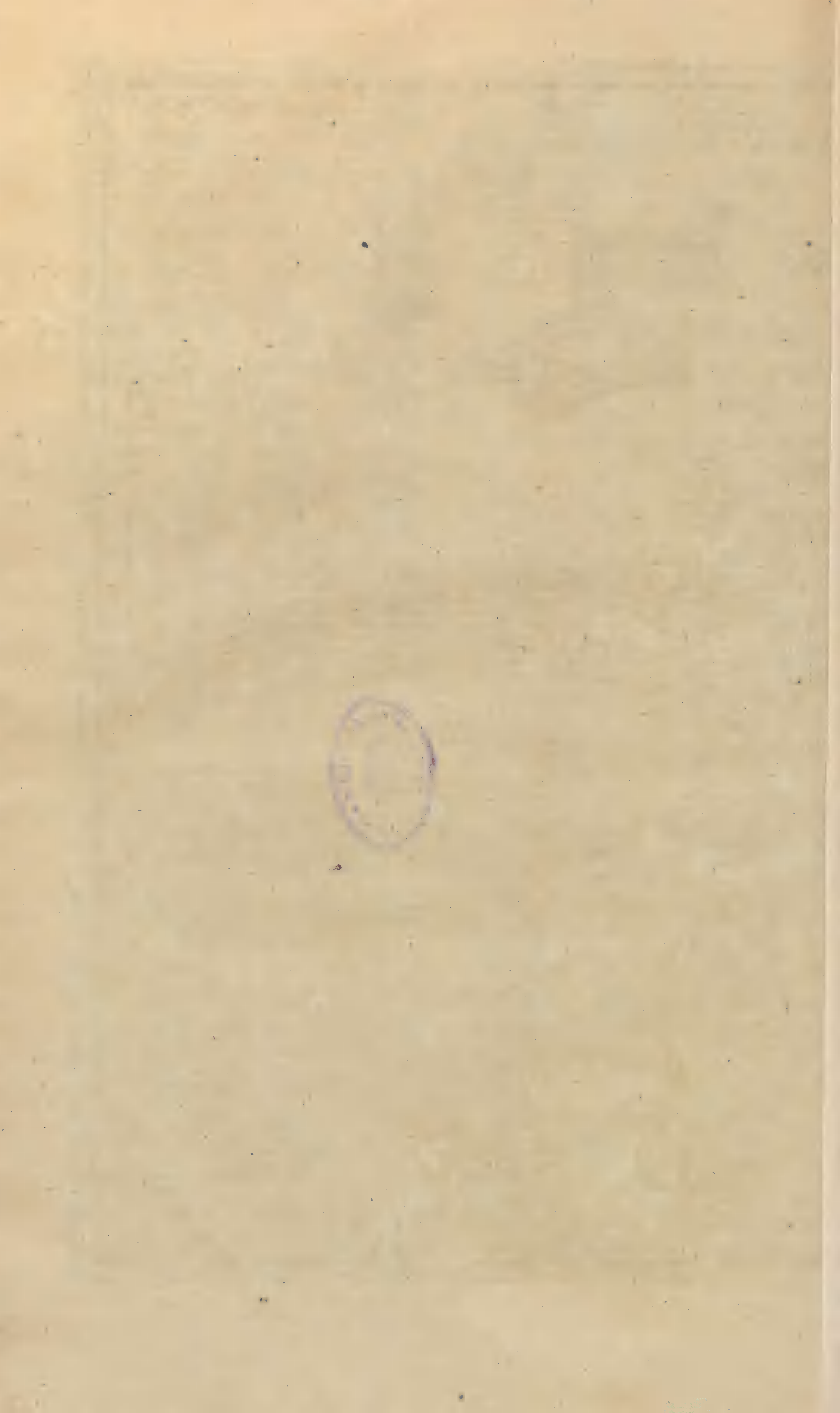
OCTA-

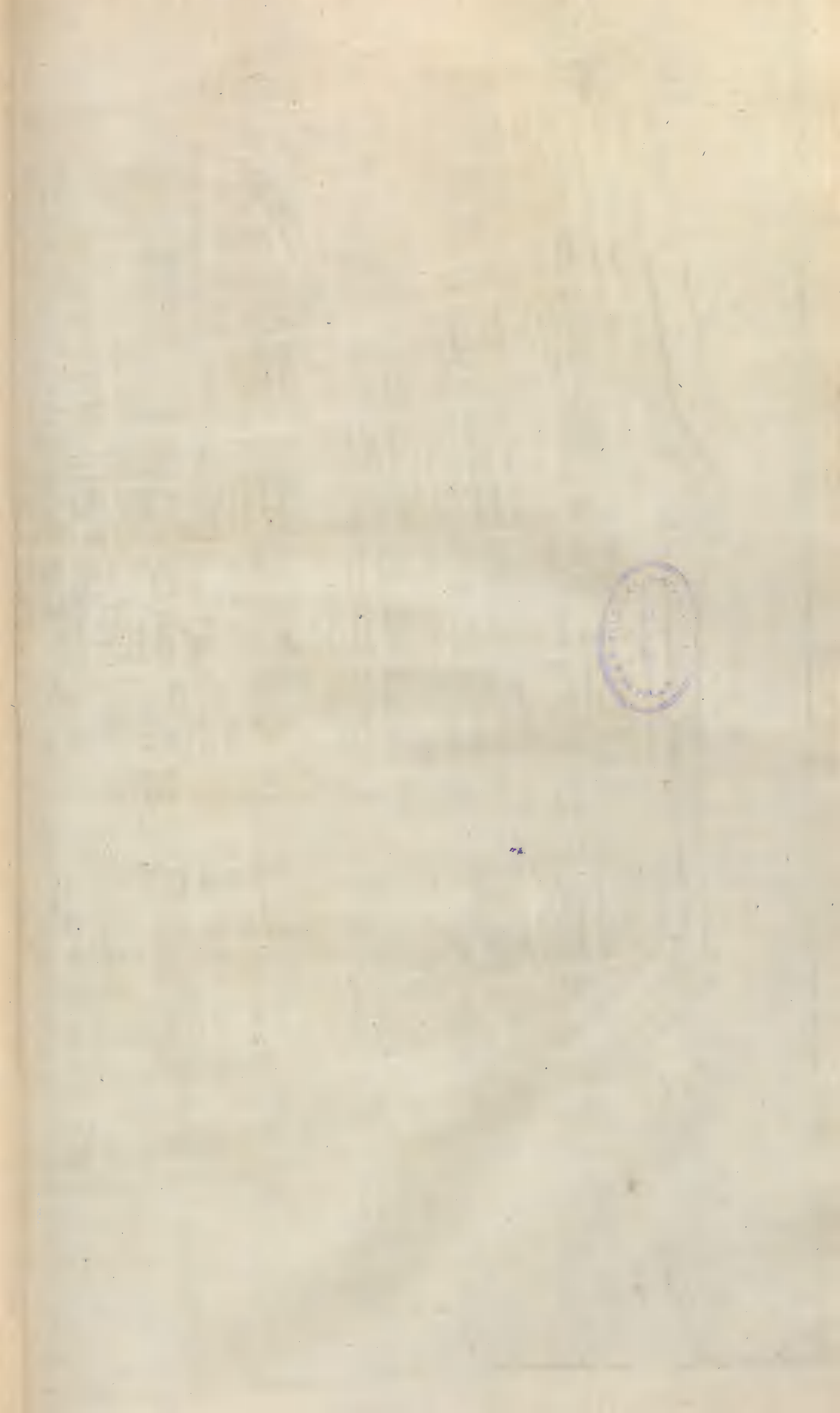



OCTAVIUS RUBEUS, vulgo ROSSI,
Brixianus Poeta, ac Rerum Brixianarum
Scriptor Celeberrimus.




Pag. 1.
BRIXIÆ
atque
CREMÆ
Territorium
LUGD. BATAV.
Excud. PETRUS VANDER AA
PARTE DEL
LODESANO
Lodi
PARTE DEL
GHIERA D'ADDA
Bergamo
Seriato
Crema
Caravagio
Martinengo
BERGAMASCO
Romano
Palazzuolo
Soncino
Orci nuovi
Orci vecchi
Chiari
Castrezato
FRANZA CURTA
Iseo
Lago d'Iseo olim Sebinus
Louer
PARTE DE
GRISONI
Puschiava
Lago di Puschiauo
Tirano
VAL TELLINA
VAL CAMONICA
Breno
Edolo
PARTE
DEL
CREMONESE
Quinzano
Brescia
VAL TROPIA
Ustiano
Gottalengo
Gambara
Isolella
CAMPAGNA DI M. CHIARO
Calvisano
Monte Chiaro
Guardo
VAL DE SABIO
Lago d'Idro
Asola
RIVIERA DI SALO
Lonato
Salo
Desenzano
Rivoltella
Sermione Castel
Lago di Garda
Benacus
Peschiera
Valegio C.
Garda
Riva
Arco
Torbole
C. Toblino
VAL DE LEDER
PARTE DEL TRENTINO
VAL DE RANDENA
PARTE DEL MANTOANO
Mantoua
PARTE DEL VERONESE
Scala di Miglia dieci.






BRESCIA.
EXPLICATIO.
1. Monte di Pieta.
2. Li Prigioni.
3. Colonna di S. Marco.
4. Arco Vecchio.
5. Dosso.
6. Torre Paloda cõ nobil. Fontana.
7. Torre del Popolo.
8. Torre del Domo.
9. Broleto Pal.zo di Sr. Rettori.
10. Casa de Camer-legi.
11. Piazza del Domo.
12. Piazza Beuradore.
13. Garza.
14. Dove si fa salnitro.
15. Strada Nova.
16. Via larga.
17. Fornace da Vetri.
18. Pescaria.
19. Beccaria.
20. Paganorca.
21. Seminario.
22. Molin. S. Georgio.
23. S. Andrea.
24. S. Agnese Cutelle.
25. Mad.a di Miracoli.
26. S. Desiderio.
27. S. Faustin reposo.
28. S. Cassan.
29. M.a di Consolation.
30. Ogni Santi.
31. S. Agostino.
32. S. Margarita.
33. S. Iacomo.
34. S. Thomaso.
35. S. Giosef.
36. I. Carmeni.
37. S. Iuan Evangelista.
38. Le Capucine.
39. S. Caterina.
40. S. Geronimo.
41. S. M. d'Calchera.
42. Hospital d'Incurabili.
43. S. Caterina.
Echelle de 100 Pas Geometriques.
10 20 30 40 50 100
Teraglio
Porta della Pile
S. Faustino
S. Chiara
Il Castello
Poscerla
S. Pietro Oliver
S. Cristoforo
S. M. della Gratie
S. Rocco
S. Georgio
S. Iulia
Gesuati
La Mercantia
Palazzo della Citta
L'Horologio
Porta Brusada
Carita
Piazza Nova
Mercato Novo
Armilia Antica
Chemin de Milan
Porta di S. Ioanne
S. Antonio
S. Agata
Mercato del Lino
Pescaria Nova
S. M. d'Ingeli
S. Francesco
Porta di Torre Longa
Chemin de Verone
Eufemia
S. Barnaba
S. Nic. di Tolentino
Nazaro
S. Madalena
Lorenzo
Croce
S. Domenico
S. Alessandro
S. Afra
Masone
Porta di S. Nazaro
Canton Mombelo
Teraglio
Porta S. Alessandro
Baloarde della Mad.a
Chemin de Crema
Chemin de Cremone
P. VANDER Aa, LUGD: BATAV. cum Privil.





OCTAVII RUBEI
MONUMENTA BRIXIANA.

ORIGO BRIXIÆ.



Ægyptii venerandam antiquitatem specie longissime remotæ nubis, & luminibus undique ac umbris, confusis inter se ac permixtis refertæ, exhibebant. Itaque fieri aliter non potest, quin incerte admodum atque dubie de ipsa loquatur, quicunque de ea agere voluerit. Et adeo, cùm Brixia quoque, quia antiquissima est, in nube ista suam habeat sedem, nihil profecto mirum est diversas de ejus initiis referri opiniones. Nonnulli conditorem ejus *Brimonium* quendam, natione Indum, alii Thracem quendam fuisse dicunt. Alii eam fuisse conditam ab Elitovio, siue Ciconio, duce ac principe Germanorum, sive Gallorum, voluerunt: nam illorum temporum historici hosce populos fœderatos inter se confundere soliti fuerunt. Iterum alii ejus originem referunt ad *Brennum*, qui Romam occupavit: alii ad *Cycnum* regem: alii denique ad *Herculem*. Sed istæ quidem duæ opiniones, quas primo loco retulimus, pro fabulosis habentur, cum nullo certæ auctoritatis indicio nitantur.

Livius certe non asseverat, Elitovium istum, Belloveso amicissimum, condidisse Brixiam urbem, sed solummodo hoc dicit, Germanos & Gallos, qui ipso duce, adjuvante etiam Belloveso, potentissimo istorum populorum principe, in Italiam transcenderant, illa loca tenuisse, ubi ipsius ævo Brixia & Verona urbes erant. Atque hinc colligi quidem potest, Elitovium nova hisce urbibus imposuisse nomina, non vero hoc, eum illas primum condidisse.

Justinus apertius loquitur, & Brixiam a *Brenno* conditam fuisse autumat. Sed videtur bonus noster Justinus procul dubio longe a verisimili abesse: nisi tamen Brennus fuerit, ut vult Goropius, cognomen sive titulus communis veterum principum Transalpinorum. Nam communis est, & consensu recepta sententia, Brennum fuisse *Senonem*, Brixiam autem *Cenomanorum* urbem, quos Livius Elitovii & Bellovesi socios dixit. Atque hi ante Brennum in Italia consederunt, eosque etiam loca Alpibus propiora tenuisse oportet, ut adeo non potuerit Brennus in finibus Brixianorum consedisse. Extendit ille vires suas versus Romandiolam, ac Senogalliam condidit, sedesque Senonibus suis constituit, societate cum omnibus Gallorum sive Germanorum populis inita, qui jam certas in Italia firmasque sedes habebant.

Pausanias, multique alii Græcorum ac Latinorum scriptorum antiquissimum illum *Cycnum* harum terrarum Regem faciunt. Hujus regis hodieque nobis superest nomen in nostro *Colle Cygni*, cui arx nostra superimminet, quemque Catullus etiam descripsit ad hunc modum:

Brixia Cycnea supposita in specula.

Stephanus, Cosmographus non vulgaris, Herculem testatur aliquot urbes condidisse in mediterraneis: & Brixia maxime est mediterranea. Equidem templum Herculis in speciosissimo urbis loco erat, eumque Brixiani Iovi, Saturno, & Apollini anteponebant, ut confirmatur ex duobus marmoribus, quorum alterum repertum est in nobili vico Lunati, alterum anno MDCXVI, dum nova fieret templi S. Dominici extructio. Sed forte aliquis dixerit, templum istud ac marmora esse argumento, Brixiam fuisse semper in potestate illorum Brixianorum, qui ibi sedes fixere, cum Hercules eam conderet: jam vero cum illa ab Cenomanis capta, & forte etiam alio nomine, quam quod antea habuerat, appellata fuerit, Herculis quoque dignitatem debere novorum dominorum legibus sublatam fuisse. Verum urbium ac regionum victores non attingebant sacra devictorum, sed conservabant ea ac reverebantur, novasque inde cæremonias addiscebant. Ita in Asia fecit Alexander, ita quoque Romani fecerunt post Etruriam Græciamque subactam: ut jam non dicam, Herculem fuisse quoque præcipuum Germanorum deum. Itaque apparet, Cycnum, aut Herculem primum hanc condidisse urbem; ac Cenomanos, cum eam occupavissent temporibus Elitovii, Bellovesi, & Tarquinii Prisci, quarti regis Romanorum, illi imposuisse etiam *Brixiæ* nomen, quod est purum putum vocabulum Transalpinum. Quod si Cycnus eam condidit, potest hoc factum fuisse circa annum a creatione mundi MMCLX, ante nativitatem Servatoris MDCCC, ante Romæ primordia ML: sin autem Hercules, ortum illa cepit circa annum a creatione mundi MMCCLXX, ante natalem Christi MDCXC, ante fundatum Capitolium DCCCCXL. Nos incipiemus a Cenomanis, qui plurimum tanta origine gloriamur.

DUO MARMORA HERCULIS,
quorum mentionem fecimus in origine Brixiæ, eorumque explicatio.

DIS PATRIIS
HERCVLI
APOLLINI ARVALO
IMP. MAX.
D. TRAIANO D. D.
. . . .
P. ÆMILIVS P. F. LVNATVS
ÆDILIS BRIXIÆ
L. CAMVRVS L. F. SACERDOS
AVGVR.
PRIMVM LAPIDEM
. . . .

ÆTERNVM
HERCVLI IOVI
APOLLINI
ROMANORVM ET
BRIXIANORVM
FOEDVS
CONTRA POENOS
L. CAMVRVS VIBVLVS
Q. RVSTIVS VOLCA
TAVRVM AD LIMITES PERCVSS.

Servabo hunc morem, ut omnes illas Inscriptiones exponam, quæ mihi dignæ videbuntur sigillatim referri ob rarum ac singulare argumenti genus. Atque hoc mihi usu venit in hisce duobus marmoribus, quorum altero hoc significatur: DIIS PATRIÆ, HERCVLI, APOLLINI, ET SATVRNO, ET MAXIMO IMPERATORI TRAIANO SIT GLORIA, TRIVMPHVS, ÆTERNITAS. PVBLIVS ÆMILIVS LVNATVS, PVBLII FILIVS, ÆDILIS BRIXIÆ, ET LVCIVS CAMVRVS, INTER SACERDOTES AVGVR, HVNC PRIMVM LAPIDEM POSVERVNT. Igitur illud demonstrat, quinam soliti fuerint apud veteres primum in jaciendis fundamentis ponere lapidem. In eodem exsculpta

quoque apparet stella, nec non numerus septenarius, & sertum, ut &, quot passuum millibus hic lapis ab urbe aberat. Per signa illa hieroglyphica, stellam, numerum septenarium, & sertum, auctores ejus significare voluerunt, se isti ædificio augurari tutelam superorum, tranquillitatem, & omnia fausta.

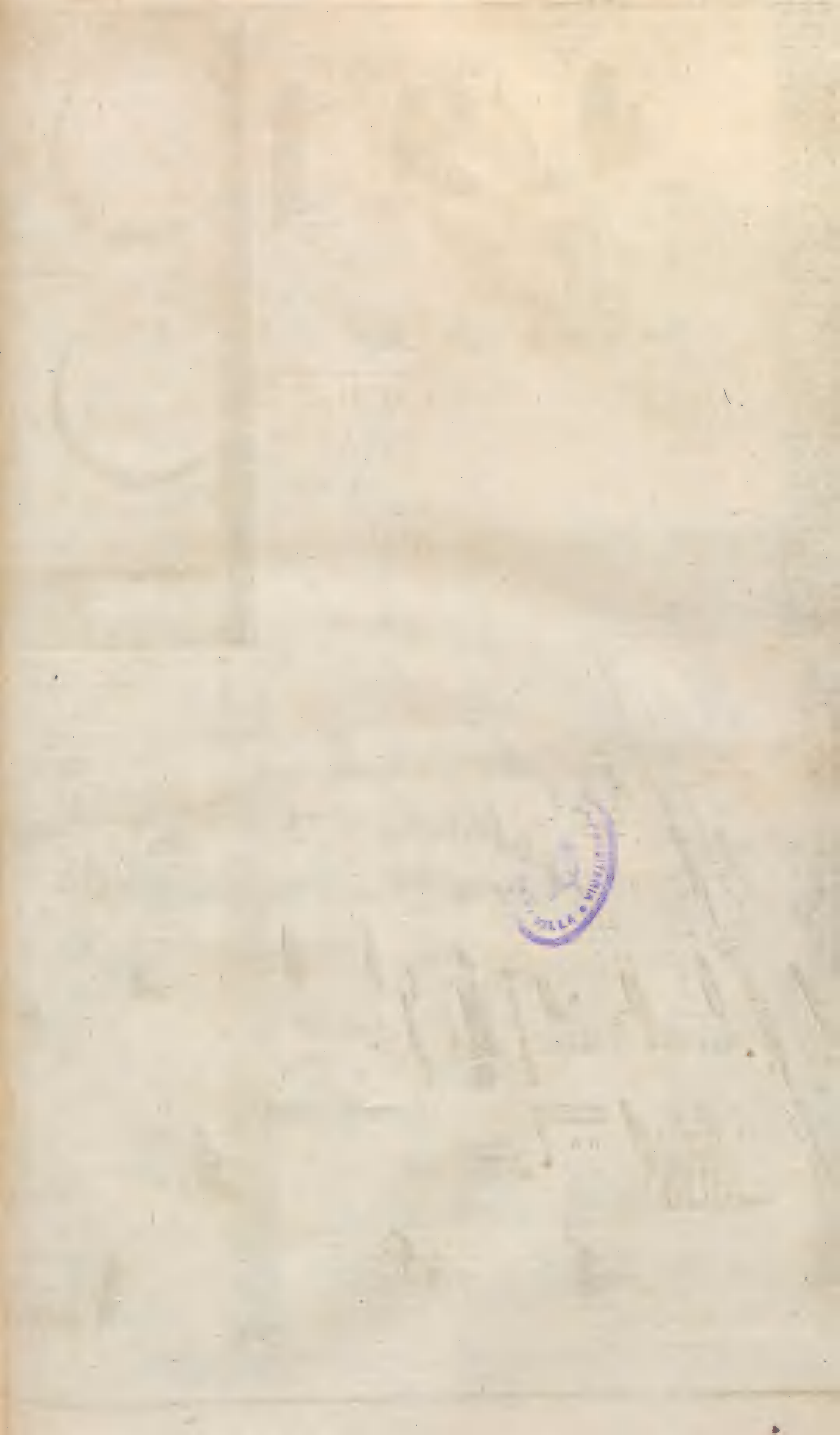
Alterum marmor hoc vult: ÆTERNVM VIVAT HOC MONVMENTVM. DEDICAMVS ILLVD HERCVLI, IOVI, APOLLINI. ICTVM BELLI FOEDVS INTER ROMANOS ET BRIXIANOS CONTRA AFROS. LVCIVS CAMVRVS VIBVLVS ET QVINTVS RVSTIVS VOLCA PERCVSSERVNT TAVRVM IN CONFINIIS. Mactabant veteres in fœderibus feriendis porcam quæ dicebatur *præcidanea*. Sed in eundem usum cæsum fuisse taurum ad limites populorum, qui fœdere jungebantur, hoc equidem nusquam me legisse memini, nisi tenuiter in *Pompejo*, & *Dionysio*, qui Gabios narrat inita cum Tarquinio societate leges foederis in integra pelle bubula scripsisse, eamque in templo Iovis suspendisse: ut adeo veteres inter jurisjurandi religionem bovem quoque immolâsse videantur. Nobilitatem quoque ac lucem affert hoc marmor nostrum duobus nummis, quorum alter Græcus est ex argento, alter Italicus ex ære [1] In isto comparet stella cum bove, sive tauro, atque apparatu sacrificii: in altero taurus cum altari & lituo. Itaque Græcus, qui in parte adversa vultum Themistoclis habet, nobis belli societatem inter Græcos initam contra Xerxem indicat. Italicus autem, quia Porsenæ habet effigiem, fœdus Etruscorum contra Romanos designat. Credo inter ejusmodi solennia bovem ideo fuisse mactatum, quod hoc animal esset prorsus ad servitium atque usus humanos accommodatum, & laboris ac patientiæ symbolum. Amicum oportet prorsus esse devotum commodis amici: & tolerantia ac labor unice requiruntur ad conservandam amicitiam. Aut feriebant taurum, animal ferocissimum, & victimam perfectam, ac promiscue omnibus diis consecratam, ut significarent, fœderibus, quæ inirentur belli causa adversus hostem communem, se velle animos suos perfecte conjungi, seque omnes superos jurisjurandi testes invocare, abjecto omni metu mortis, quod optime observaverunt Brixiani in prædicto fœdere. Atque hinc factum, ut *Cicero* in *Philippica III.* Gallos nostros fortissima adeo imperii Romani propugnacula diceret.

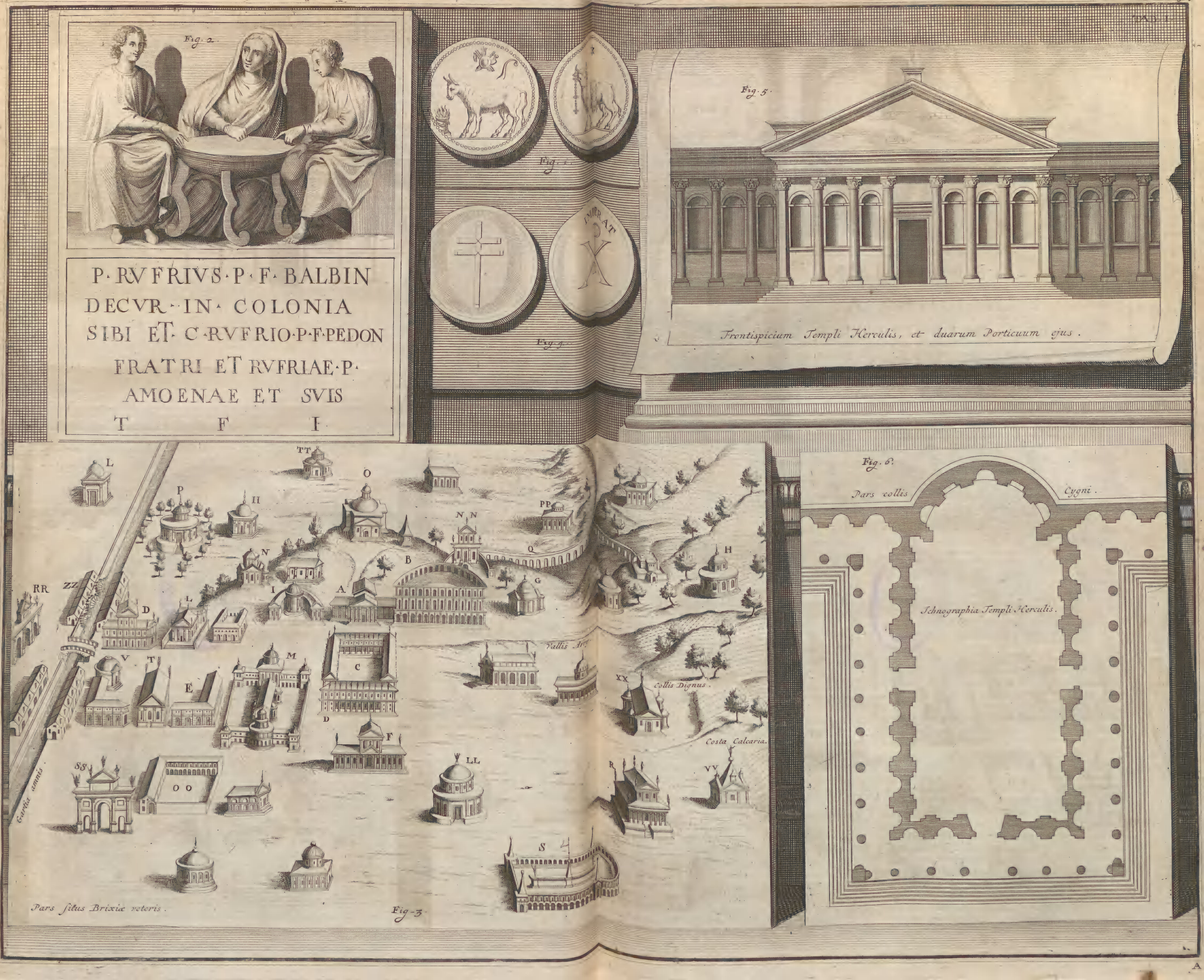
[1] Vide Tab. I. Fig. 1.

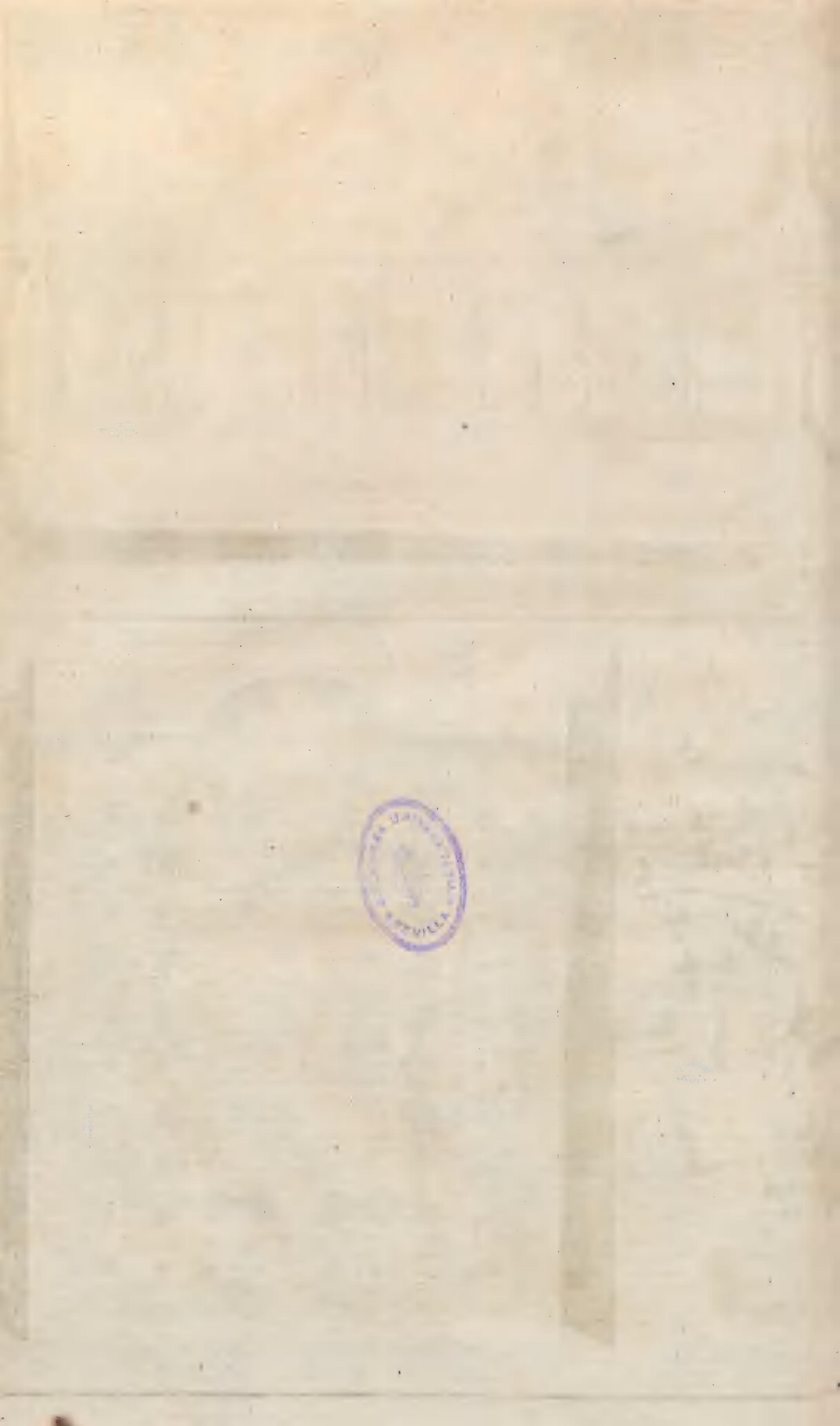
INDOLES GALLORUM CISALPINORUM, INTER QUOS ET LOCUM HABET CENOMANORUM VIRTUS.

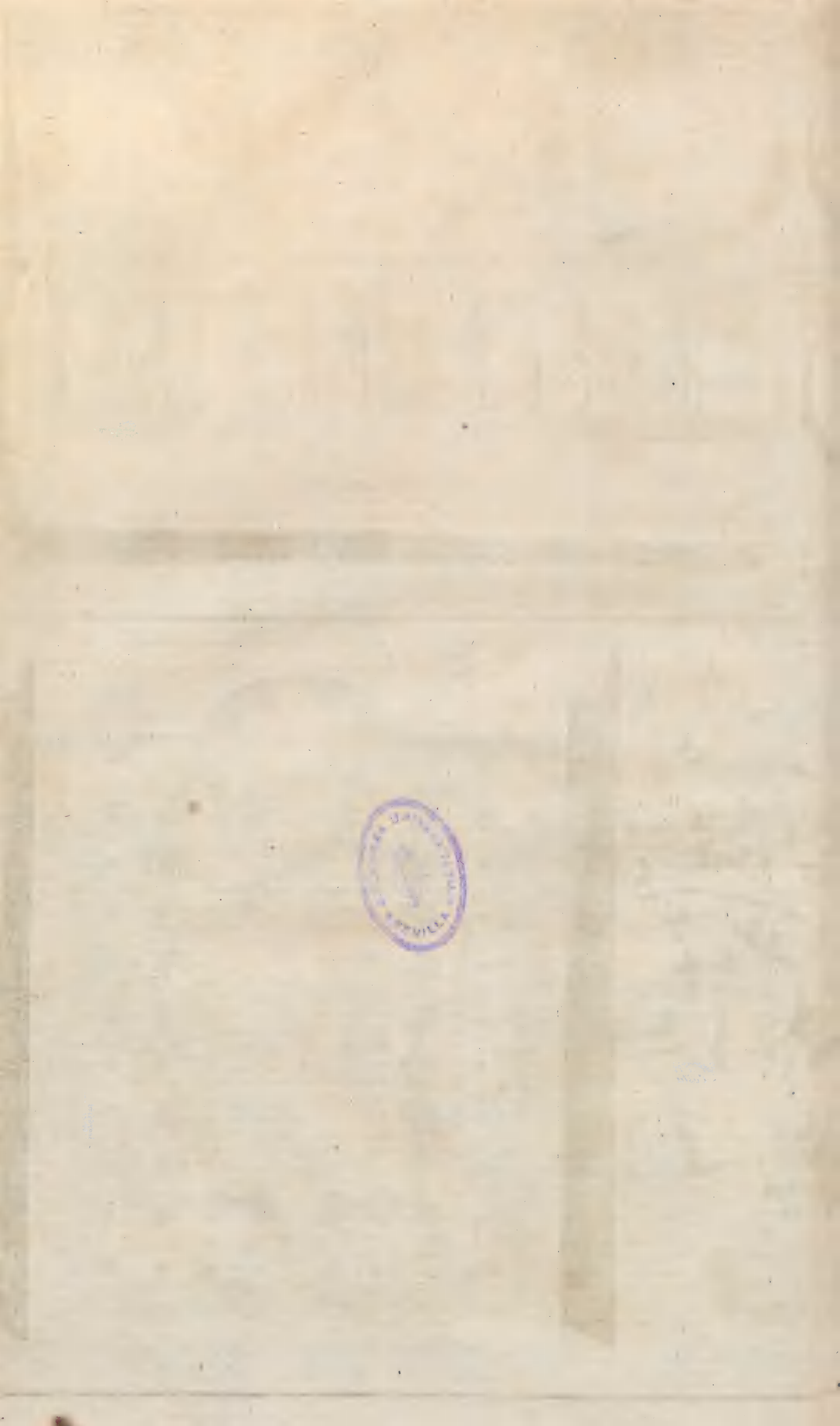
Veteres rerum Romanarum scriptores tanta devotione adulati sunt imperium Romanum, ut cunctos Transalpinos dicerent Barbaros, & adeo generosam illorum virtutem opprimerent, qui re vera nobilissimi & egregii fuere viri. Nempe imitabantur Romani ambitionem Græcorum, qui ipsimet soli videri volebant magni, atque à diis orti. Credebant enim, singularia nomina singulari quadam atque insita vi, modoque admirabili, parere & conservare existimationem & principatum inter homines populosque. Neque enim de istis populis, quos Roma tanto tempore adeo timuerat, insignia aut magna prædicari ac publicari expediebat. Nam cum Italorum bona pars ab Gallis ac Germanis esset orta, imo hi Tullio teste flos essent Italiæ; si illi vulgo credidissent, se illustriores esse eo, quod ab generosissimis istis nationibus originem traherent, quam splendore illo, quem recipiebant a majestate imperii Romani, forte ipsos redivivus

A propriæ gloriæ stimulus instigasset ad repetendum atque asserendum sibi inter calamitates Romanorum in republica principatum. Veruntamen tanta utcunque vis est veritatis, ut ea etiam inter adversissima sibi & maxime contraria eluceat. Cum Germani Gallique Cisalpini in unum populum conjuncti hasce terras tenerent, quas armis occupaverant, & ob virtutem Alexandro Magno essent propensissimi, miserunt quondam ad eum legatos, quos cum ille interrogâsset, quid omnium maxime timeret ipsorum populus, responderunt: Nihil aliud, quam ne cœlum ac montes ipsis irruerent. Et satis illi omnibus omnino temporibus hæc verba rebus ipsis comprobaverunt: ut adeo Romani ipsis invidissent ac honoravissent ipsorum triumphum, nisi fatum Romuli, ac fortuna Urbis discordiam inter eos excitavisset. Romani per quotquot gesserunt, bella periculosissima nunquam tot creaverunt Dictatores, quam contra Gallos. Sciebant sibi rem esse cum hominibus plusquam humanis. Exemplum habemus apud Livium, ubi prælium describit, M. Popilio Lænate, Cn. Manlio Coss. adversus eos commissum: quo cum alter Consulum vulneratus esset, ad suos, qui fugiebant, conversus, ita illis inclamavit: *Quid fugis, miles? Non cum Latino Sabinoque hoste res est, quem victum armis socium ex hoste facias. Negotium est cum hoste terribili, hauriendus, aut dandus est sanguis.* Iidem Romani, qui religionem anteponere solebant etiam natorum suorum commodis, neglectis patriis ritibus ipsos quoque sacerdotes ad militiam contra Gallos adegerunt, cum quibus ipsi novissime bellaverunt quinquaginta millium & octingentorum peditum, equitum trium millium ac ducentorum exercitu conscripto, ut *Polybius* tradit, ut vero *Plinius*, aliquanto minore, cum Galli numero inferiores essent. Tum prælium commissum, quo Romani omnes vires suas intenderunt, ipsis quoque barbaris barbariores: siquidem, ut Victoriæ sibi numen conciliarent, impie quatuor homines sepeliverunt vivos. Et superiores evaserunt, sed periculo cum difficillimo. Nec minimum soli spatium nisi ferro faciente viam aperiri atque occupari potuit. Non discerneres, vestigia versus hunc, an versus illum exercitum ferrent: adeo in continenti alteri in alterorum locum succedebant. Sanguis & lacrymæ spolia erant opima. Quilibet Gallus decem Romanis instar esse sepulcri poterat. Post hoc acerrimum prælium Cenomani, qui superstites erant, cum Insubrum, aliorumque sociorum suorum inevitabilem esse ruinam viderent, arma Minervæ consecraverunt, & necessitate in consilium versa, fortunæ Romanorum illuserunt, ac servata libertate, non autem, quasi victi fœdus inierunt cum victoribus. Ita distractis ab invicem Gallis, cum pars illorum in Romanorum potestate ageret, sequentibus temporibus plures deductæ sunt & constitutæ inter illos civium Romanorum coloniæ, sicut in finibus Cenomanorum Cremonæ factum est. Et Brixia quoque fuit inter colonias, non quod illa novis cultoribus fuerit assignata, sed quia descripta fuerit in tribum Fabiam, & civitatem, ac cetera civium Romanorum jura acceperit, cum Romani Transpadanis civitatibus Jus Latii dederunt. Atque hac occasione Brixia adeo se conjunxit cum urbe Romana per connubia & clientelas, ut istæ urbes quasi in unam eandemque civitatem coalerent. Ad hunc modum cum Romani amicissimam fingerent cum Cenomanis societatem, incantamentis istis atque illecebris, quibus uti solent Politici erga suos æmulos, aut æquales, eosve, qui ipsis sunt timendi, eos denique jugo subdiderunt, vires eorum exstinxerunt, & adeo omnem aucto-




Fig. 2.
P·RVFRIVS·P·F·BALBIN
DECVR··IN·COLONIA
SIBI ET·C·RVFRIO·P·F·PEDON
FRATRI ET RVFRIAE·P·
AMOENAE ET SVIS
T F I
Fig. 1.
Fig. 4.
Fig. 5.
Frontispicium Templi Herculis, et duarum Porticuum ejus.
Fig. 6.
Pars collis Cygni.
Ichnographia Templi Herculis.
Collis Dignus.
Costa Calcaria.
Garza amnis
Pars situs Brixiæ veteris.
Fig. 3.





auctoritatem, quam in alias illi habebant civitates, intra muros & territorium Brixiæ coarctaverunt. Habuisse autem Brixiam *coloniæ* titulum, manifeste etiam probatur ex *Inscriptione* marmoris, [1] quod hodieque exstat in muro ædis S. Nazari, & hunc sensum habet: PUBLIUS RUFRIUS BALBINUS, PUBLII FILIUS, COLONIÆ DECURIO, TESTAMENTO FIERI JUSSIT HOC MONUMENTUM SIBI, ET CAJO RUFRIO PEDONI, FRATRI SUO, EIDEMQUE PUBLII FILIO, ET RUFRIÆ AMOENÆ, PUBLII LIBERTÆ, ET POSTERIS SUIS. Atque hoc monumentum vel per se solum sufficere nobis posset ad cognoscendam existimationem illam, in qua apud Romanos hæc erat civitas, quæ propter suam inter alias excellentiam absolute colonia dicebatur, hoc est, charissima & fidissima.

RUFRII MARMORIS EXPLICATIO.

Hoc marmor tres exhibet hominum figuras, ad mensam tripedem sedentes, quibus procul dubio illi significantur, quorum nomina in prædicta *Inscriptione* leguntur. Et est hoc amoris monumentum, quo P. Rufrius fratrem suum prosequebatur, atque istam fœminam, quam pater ipsorum manumiserat. Maximam voluptatem suam ac charissimas delicias in cœnarum congressibus positas habebant antiqui, inter quas apparebat, quinam veri essent inter se amici. Erant illæ simplices ac puræ, gratasque eas & amabiles faciebant innocentia, & Gratiæ, Veneresque cœlestes. Coronatæ erant flosculis dictisque jucundis, & conditæ oblectamentis honestissimis. Tales erant Pelei cœnæ, ab Q. Calabro descriptæ, & Argonautarum, quas celebravit Apollonius Rhodius: vera mehercle beatæ vitæ symbola. Romani, ut Servius, Varro, & Isidorus tradunt, primis temporibus etiam mensis assidere consueverant, sed post subactam Græciam usum tricliniorum inde in Italiam intulerunt, in quibus cubantes cœnabant, exporrectique & lectulis incumbentes delicatissimis, ut ita tanto magis crapulæ & luxuriæ indulgere possent. Apparet in hoc marmore sinceritas ista, quam Plinius, priscis Brixianis adscripsit, qui mundo ac simplici modestoque victu erant contenti. Et forte, ut posteris testificarentur, mores Cenomanorum ab Romanis non fuisse corruptos, Rufrii hæredes hoc marmor ita sculpi curaverunt. Veteres enim modis omnibus instituta a majoribus sibi relicta servare, quantum fieri posset, studebant. Et adeo humilis animi est, & quædam quasi servitutis species, subjicere se moribus exterorum.

PARS SITUS, ET FORMÆ BRIXIÆ VETERIS. [2]

Peræque variæ sunt opiniones de situ hujusce urbis, ac de initiis ejus: eadem nimirum utrobique ratione. Multi crediderunt, eam non occupavisse majus illo spatium, quam quod hodieque occupat. Alii eam fuisse etiam minorem autumant: hoc est, in universum ita fuisse sitam, ut vix excederet collis Cygnei radices. Sed qui recte consideraverit paucas istas priscorum ædificiorum reliquias, quæ instauratæ sunt, quantum fieri commode potuit, haud minus, quam ex ungue leonem, aut solem ex umbra, cognoscere poterit, quanta fuerit prisca ejus & primitiva amplitudo, eamque & collem Cygni undique attigisse, & ultra ipsum quoque collem Dignum, cui hodie S. Florani nomen, fuisse porrectam. Nam intra hunc ambitum, quem Brixiæ veteri assigno, in rimando solo etiamnum adeo continua reperiuntur ædificiorum indicia, ut, ubicunque terram eruas, sive ad jacienda fundamenta, sive ad fossas ducendas, in muros antiquos, saxa elaborata, musiva, & partes vicorum urbanorum offendas. Sed ista opinionum diversitas, præterquam quod nonnullorum ea interest, orta fuit variis ex ruinis Brixiæ, & maxime ex ista, quam hæc urbs est passa a furore Attilæ, quod monstrum hominis non parvi nominis, sed metropoles evertere urbes curavit, quales fuerunt Brixia, Mediolanum, & Aquilegia.

A. Templum Herculis.
B. Theatrum.
C. Forum Nonii Arrii, *cui hodie* Novarini *nomen.*
D. Curia, *sive palatium senatorum.*
E. Alterius fori vestigia.
F. Templum Augusti.
G. Templum Apollinis.
H. Templum Floræ.
I. Templum Fortunæ.
L. Templum Jovis.
M. Thermæ, *sive balnea.*
N. Templum Minervæ.
O. Templum Fidei.
P. Templum Dianæ.
Q. Vetus aquæductus, *cujus vestigia hodieque apparent in Valle Arrii*, *cui hodie* Costæ longæ *nomen.*
R. Templum Noctulii.
S. Circus.
T. Templum Castoris & Pollucis.
V. Templum Germanici.
RR. Arcus Germanici, *qui hodie dicitur* Arcus vetus.
SS. Arcus Augusti, *qui hodie dicitur* Arcus vini.
TT. Templum Bacchi.
VV. Sepulcrum regis Buphonis.
ZZ. Tabernæ Institorum, *qui arma & ferramenta vendebant.*
NN. Domus Arriorum.
OO. Forum rusticum, *cui hodie* Paganoræ *nomen.*
PP. Templum Isidis.
XX. Templum Saturni. }
II. Templum Martis. } *secundum opinionem Caprioli.*
LL. Templum Herculis. }

OBSERVATIONES DE ÆDIFICIIS PUBLICIS BRIXIÆ VETERIS.

Ne quis hoc miretur, moneo, me hasce antiquitates non disposuisse secundum descriptionem Malvezzi nostri, optime de iisdem meriti. Sane enim ædium illarum sacrarum, quas ipse pro veteribus templis habet, antiquitatem liquido cognoscere est non posse ultra Longobardorum tempora assurgere: quandoquidem omnes consarcinatæ sunt & fabrefactæ ex reliquiis fractorum marmorum veterum, quæ perperam posita sunt, literis, si quæ inscriptæ sunt, inversis; & item ex fragmentis columnarum, aptatis ad invicem prorsus nullo compositionis ordine. Atque hoc optime apparet in templo nostro *Rotundo*, ubi omnes pilæ ex ejusmodi marmoribus sunt constructæ: item in æde cathedrali S. *Petri*, ubi quatuor & viginti sunt columnæ, quæ olim erant in foro *Arrii*, ut suo loco demonstrabimus: item in æde S. *Joannis Baptistæ*, cujus nulla pars non ex diversorum operum marmoribus est concinnata. Istæ autem tectorii operis effigies variorum animalium, quæ in parietibus templi cathedralis expressæ erant, neutiquam probant antiquitatem. Neque enim impium aut profanum figuris ani-

 man-

mantium exornare ædes sacras, quia illæ sacrificia Hebræorum, aut quamlibet aliam *Veteris Testamenti* historiam repræsentare possunt. Præterea sciendum est, Brixiam veterem, quantum ad pauca illa ædificia attinet, quæ ob immanem magnitudinem suam in profundo latebant, operta ædificiis superstantibus, (nam aliorum exiguorum fere nullum omnino relictum est vestigium) tantum non prorsus esse sepultam, ut cognitum est, cum ad jacienda templi cathedralis, quod maxime exstruitur, fundamenta solum erueretur. Compertum est, infra solum sive superficiem ædis *S. Petri*, ut & ædis *Rotundæ*, (intelligo profundum istud solum hujus, ad quod per gradus, qui circa erant, descendebatur) esse pavimentum prisci operis musivi, ut & muros, dimidiatosque fornices firmissimos, qui vultibus illis ingentibus distincti, qui cum maxime videri possunt ad cellas quarundam domuum, qui sunt ad forum olitorium, e regione novæ portæ *Broletti*, confirmant verissimam Palladii & Sigonii sententiam, qui hic veterum Brixianorum fuisse thermas crediderunt. Itaque verissimum est, nullum omnino publicum opus ab Attila relictum fuisse intactum. Neque etiam potest *S. Barnabas* primam celebravisse Missam in templo Jovis, quandoquidem cultus deorum gentilium nequidem proximis annis centum desivit in urbe Brixia, postquam ibi S. Barnabas prædicare euangelium cœpit. Et quemadmodum hodie non fineremus quendam ex Hussitis in ecclesiis nostris facere sacra, ita neque gentiles temporibus istis hoc jus in aras suas Christiano concessissent. Atque adeo dixit doctissimus Prosper Martinengus, ubi hodie *S. Petri Oliveti* templum est, tum temporis ædes fuisse *Arriorum*, non vero templum Jovis; atque hoc esse verum, ex monumentis, quæ in archivo cœnobii S. Euphemiæ servantur, probari: quæ sententia propior vero est. Sane poterat multo commodius S. Barnabas in ædibus potentis cujusdam viri, quam usquam alibi, sacra Christiana celebrare. Nihilominus possunt etiam in hisce ædibus sacris adorati esse gentilium dii: sed tum supponi debet hoc fuisse factum primis Longobardorum temporibus, qui per sedecim proximos annos, postquam amicorum numero nostram intraverunt urbem, cæremonias suas ritusque sacrorum conservaverunt; & ipsos quoque exstruxisse illas ædes modo plurimum diverso, quam illa gentilium templa facta erant, de quibus in priore hujus libri parte agere constitui. Atque in horum descriptione primum sequutus sum marmora illa vetera, quæ singulari diligentia collegit *Thaddæus Solatius*, & item *Sebastianus Aragonensis*: tum etiam breviarium illud, quod exhibuit *Sigonius*, cum se offerret ad conscribendam Brixiæ historiam. Et denique ipse etiam videre volui fundamenta, multis in locis publica auctoritate eruta, adhibitis etiam ad hoc ipsum inclytis architectis.

TEMPLUM HERCULIS. [1]

[1] Vid. Tab. I, Fig. 5. Pag. 3.

Ingens ista columna striata, quæ in horto quodam est supra forum *Novarini*, varias de se atque diversissimas opiniones inter homines produxit. Quidam eam ab Hercule positam dicunt in signum debellatæ hujusce civitatis. Alii volunt, eam ab Namo duce fuisse erectam ad sanctissimam crucem auream flammeamque. Alii eam fuisse Justitiæ, alii denique monetæ columnam volunt, atque hic cusos fuisse *Planettos* asseverant, quod exigui nummi argentei genus erat, valebatque duos solidos Venetos, diversis characteribus impressum. Quidam enim habebant characterem Constantini, adscripto verbo IMPERAT, nempe CHRISTUS: [2] alii crucem cum radiis, & ab altera parte BRIXIA FIDELIS: alii fœminæ armatæ caput cum literis, quæ intelligi nequeunt. [3] Ego vero, cum & ex ipsa forma hujusce columnæ, & ex aliis indiciis alia mihi cogitatio incidisset, ut investigarem, quantum fieri posset, quidnam tandem veri esset de hac columna, ex auctoritate publica terram, quæ circa erat, erui usque ad basin curavi. Tum compertum est, prope eam esse alias etiam ejusmodi columnas, sed fractas, & plus media parte profundo sepultas, non vero loco suo motas. Denique deprehendi, eas porticum sive atrium templi cujusdam constituisse. Pilæ erant triangulares, cum binis intermediis columnis membrisque suis ad latera. Interius ad collem aliquanto erant grandes ædiculæ sive loculi, uniformes, & prorsus integri, ut & fragmenta muri ipsius templi. Erat hoc atrium conjunctum peristylio, sive porticui, quæ sustinebatur columnis consimilibus. Atque hæc olim conjungebatur theatro, ut deprehendimus ex columnis istis, quæ hodieque magnam partem exstant, sed & ipsæ sepultæ sunt in horto Comitis illustrissimi, Francisci Gambaræ. Ita fabri murarii fide digni se ab altera templi parte versus Occidentem clarissima reperisse alterius ejusmodi porticus indicia affirmant. Erat hoc templum Herculis, [4] quandoquidem hic inventum fuit fragmentum, imo plura etiam fragmenta epistylii sive superliminaris, quod proportione sua columnis respondebat, cum hisce verbis: HERCVLI PATRIO. Et refert *Solatius*, se hic vidisse literam R ære inaurato expressam: & adeo se quoque credere hic posse templum hujus herois fuisse.

[2] Vid. Tab. I. Fig. 4. Pag. 3.

[3] Vide Tab. I. Fig. 4. Pag. 3.

[4] Vide Tab. I. Fig. 5. 6. Pag. 3.

MARMORA ET INSCRIPTIONES HERCULIS,

Vid. Tab. II. Fig.

✠. *In cœnobio S. Dominici.*
A. *In ædibus illustrissimi Comitis, Scipionis Avogadri.*
B. *In cœnobio S. Barnabæ.*
C. *In ædibus Trussorum.*
D. *In templo vici, sive castelli Navi.*
E. *Gedis, in ædibus Ascanorum.*
F. *In templo castelli Cremetiani.*
G. *In castello Calvisano.*
H. *In ædibus Aragonensis.*

✠

DIVO
HERCVLI
SACR.

E

HERCVL.
V.S.L.M.
M. MAECLVS
MAGVNVS.

A

HERCLI
V.S.L.M.

H.

HERCV..
. .IV. .

B

HERCVLI
SACRVM
CAFONIVS
MAXIMIAN.
V. S. L. M.

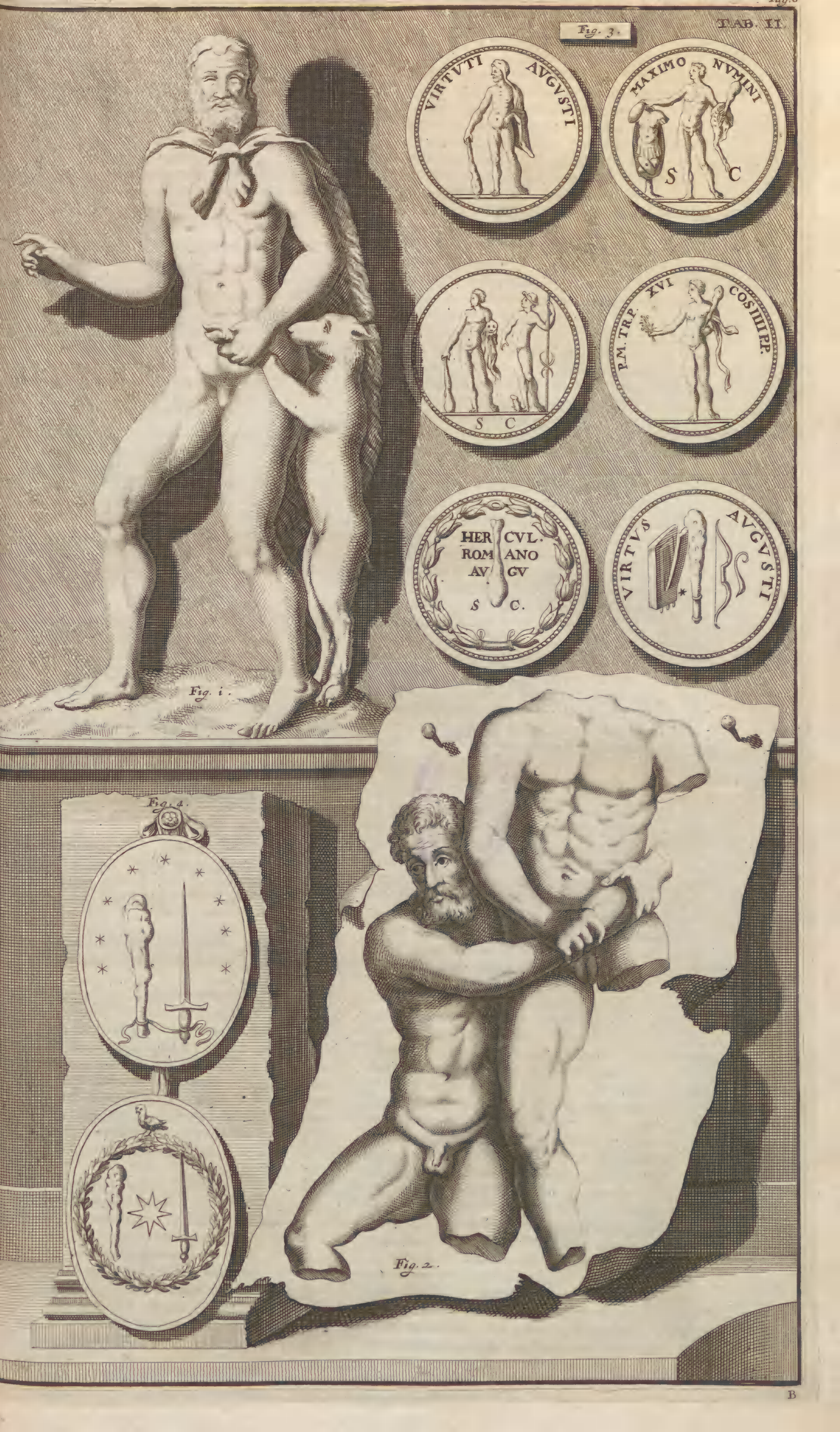
F

HERCVLI
AVRELIVS
SVRVS.

Brixiæ, ruptum, cum cœnobium Capucinorum exstrueretur.

IVNONIBVS
PRO SALVTE MACRINAE
FVNDANAE ......
CORNELIAE AVIOLAE
C. F. L. N. ....
. . . .
L. CALLINIVS AVIO
LA . . . .
V. S. L. M.

Bri-


TAB. II.
Fig. 3.
VIRTVTI AVGVSTI
MAXIMO NVMINI
S C
S C
P.M. TR.P. XVI COS.IIII.P.P.
HER CVL.
ROMANO
AVGV
S C.
VIRTVS AVGVSTI
Fig. 1.
Fig. 4.
Fig. 2.



Brixiæ, fractum, cum ædes S. Dominici exstrueretur.

IVNONIBVS
CARTILIA PLAECLVSSA
PRO FILIO
CARTILIAE PROBAE MVNATII
VXOR. ET CARTILIAE
. . . .

Brixiæ, in ædibus Capitaneorum ad S. Georgii.

IVNONIBVS
PRO SAL.
VAL. IVSTAE
NICETICVS
SFR . . . . . V. S.

Maderni.

D. S. HERCVLI ET VALERIVS SE VERVS CLODIA CORNELIANA PRO L. VALERIO CORNELIANO V. S. L. M.	(2) IVNONIBVS. . . . .

(2) MS. *Inscript.* IVNONIBVS D. S. HERCVLI ET &c.

Brixiæ, ad S. Pauli, & Salone.

CN. CORNELIVS
NIKANOR
IVNONIBVS
V. S. L. M.

Marmora ab Aragonensi citata, quæ hodie sunt penes virum nobilissimum, Iulium Antonium Averoldum.

IVNO- NIBVS V. S. L. M. L. CAECILIVS PLACIDVS	IVNONIBVS ANNIA L.L.IVDA PRO SVIS V. S.

SYMBOLA IN PERSONA HERCULIS, ET AD EAM ANIMADVERSIONES.

Hercules noster Amphitruonis & Alcmenæ, principum apud Thebanos, filius fuit. Et, ut scribit quoque *Dionysius*, maximus fuit bellator, & vir optimus: adeo quidem gloriæ cupidus, ut *Paulus Silentiarius* in pulcherrimo epigrammate Græco verba ejus referat, quæ ille apud se dicebat, quotiescunque virtus ipsius aut honoribus præmiisque afficeretur, aut cum laboribus ac difficultatibus conflictaretur. Atque illa nostro, id est, Italico sermone, ita habent:

Te non faccia superbo
Favorevol Fortuna
Nè ti avilisca mai quand' ella aduna
Contra di te la sua mutabil sorte;
E per alcun pensiero
Non perder mai la libertà natia:
Che trà fosche aure incerte,
E vaganti, e ritorte
Stà la vita d'ogn' un sino à la morte.
E per mobil sentiero

A *Frà cataratte aperte*
Hor qvinci, hor qvindi inviluppata, e sciolta
Vive, girando, misera sepolta.
La Virtù sola è stabile, e sicura,
Immobil per destino, e per natura:
Tù sola con qvesta audace
Nel mar del viver nostro ampio, e fugace
Spiega le vele al vento,
Che ti cedrà del Mondo ogni elemento.

[1] In hanc itaque cogitationem unice ille intentus, varias peragravit regiones, & inprimis in Italia divinos sibi honores comparavit. Tyrannos
B oppressit, & humanitate sua quosdam populos eo perduxit, ut abolerent horrendas istas vivorum hominum immolationes. Fuit ille inter deos carissimos & præcipuos, quos Romani coluerunt, ita ut aram ipsi dedicaverint, quæ dicebatur *Maxima*: ad quam, dum sacra fierent, fœminis accedere non licebat, quandoquidem ille perfectissimum erat virilitatis symbolum. Hinc nunquam est notatum, fœminam aliquam fecisse vota Herculi. Atque hanc in rem notabilem habemus lapidem in æde amœnissimi castelli Maderni, ex quo apparet, cum L. Valerius Severus Herculi dedicasset aram pro salute filii, L. Valerii Corne-
C liani, & in hac dedicatione uxoris quoque suæ, Clodiæ Cornelianæ, mentionem fecisset, hanc voluisse, nec forte sine contentione quadam inter virum & uxorem, quantum ad ipsam attineret, hoc votum fieri non Herculi, sed Iunonibus. Severus autem, cum hoc exstare nollet in ipso *Inscriptionis* frontispicio, hactenus uxori morem gessit, ut conjunctio *Et* apponeretur, & IVNONIBVS ad latus aræ insculperetur. Solebant viri per Herculem jurare, fœminæ per Iunonem: quod observat Petronius in juramento Quartillæ: IVNONEM MEAM IRATAM HABEAM. Et *Iuvenalis*, dum hominem effœminatum reprehendit, & ser-
D vi & domini vilem abjectumque animum ita increpat:

Et per Iunonem domini jurante ministro.

Sed ut clarius exponamus de hisce Iunonibus, quoniam heic de illis sermo nobis est, sciendum est, apud Romanos quemlibet virorum suum sibi tribuisse genium, & quamlibet foeminam suam sibi Iunonem, ut refert Politianus auctoritate Plinii. Idem affirmat Seneca in epistolis ad Lucilium. De hisce Iunonibus marmora quatuor habemus Brixiæ, quæ citavit Aragonensis, duo in ædibus Calzavaccæ medici, tertium prope monasterium S. Pauli, quartum in æde SS. Petri & Marcellini.
E Sed ut ad Herculem revertamur, ille solus adorabatur capite aperto, tam ab sacerdotibus, quam aliis, qui juxta erant: nempe ut significarent, qui virtute ornatus est, eum sigillatim quoque mereri honores externos. Non habuit ille templum suum commune cum diis aliis, nisi cum Mercurio, aut Musis. Est enim non tantum ipse perfectum virtutis symbolum, & quidem pluribus modis, ut nobis indicant numismata Trajani, Commodi, Septimii Severi, Caracallæ, sed & per se quoque sola clava ipsius, ut apparet ex nummis Titi [2] virtus autem tantundem conjuncta est hominibus negotiosis, quos repræsentat
F Mercurius, quantum literatis, qui significantur per Musas. Aut Herculem fecerunt Musarum & Mercurii comitem, ut indicarent, generosum laborem, cujus etiam Hercules est symbolum, consistere in exercitio & quiete: sive virtutem esse sitam in rebus cum prudentia gerendis, rectisque consiliis ac deliberationibus. Sane merebatur quodammodo Hercules inter istas gentilium tenebras adorari plus quam quilibet alius deorum, quoniam nullus omnino est veterum scriptorum, qui

[1] Vide Tab. II. Fig. 2. Pag. 8.

[2] Vide Tab. II. Fig. 3. Pag. 8.

 non

non magnifica illi elogia dicat. Atque hinc inter Græcos ortum est istud proverbium : CLAVAM HERCVLIS GESTAT : quod dicebant de homine magno, & omnibus numeris absoluto. Et adeo Petrus quoque Carpanus hinc desumpsit materiam isti pulcherrimo epigrammati suo:

Quem clava insignem, domitis toto orbe tyrannis,
Æmula naturæ viva tabella refert;
Non ille Alcides Jovis est cui sæcula mille
Mille aris posito thura dedere foco:
Iustitiæ sed enim cultorem cernis, & omni
Immunem culpa, crimine, labe virum.
Contudit hic hydras, tauros, monstrumque triforme,
Et virtus clavæ pertulit alma vices.

Neque enim illi quicquam indecori adscribitur, ut egregie narrat Artemidorus, qui eum vindicem injuriarum, quæ infirmioribus erant factæ, & justi defensorem nominat. Nam quod fingitur furiosus, Poëtarum hoc commentum fuit, qui Centauros quoque & Chimæras confinxerunt. Quod si captus fuit amore Omphales, tamen hoc nomini ejus labem non adspergit. Vera est hæc Ammonii sententia, qui ad virtutem attendere velit, atque in hanc se ipsum transformare, eum debere, ut Latine habent verba ejus,

Frenare sensus, ventrem, & luxuriam.

Sed simul quoque verum est, lumina per umbras, quibus circumfusa sunt, clariora fieri & splendidiora, ut in picturis accidit. Ita quoque animi insignes, qui velut singulares sunt Naturæ melioris & excellentioris picturæ, parte quadam obumbrati sunt humanorum affectuum exsuperantia. Non ita est de vilis atque abjecti animi hominibus, qui, si ita dicere fas est, quasi casu producti, neque sese exserunt, neque aliud quicquam de suo hominum oculis ingerunt, quam inanem ac communem vilis & caducæ humanitatis superficiem. Illa demum affectuum vehementia vitiosa est quæ vitam perimit, aut meliorem hominis partem obscurat atque deprimit. Quod si hæce animadversiones non essent veræ, nunquam Hercules ab aliis diis Iovi fuisset oblatus apud Diodorum: nec Hieronymus Osorius eum radiis, stellis, ac sole ornavisset. Marti etiam conjungitur Hercules. Atque ita quoque auctor ego fui ut hice duo dii pingerentur in ædibus Fuccherorum in urbe Tridentina nubibus insidentes, multa lumina ac radios aureos spargentibus, & capita cincti una eademque stellarum corona, astrologis mihi fidem facientibus eos habere stellam inter se communem, quod observavit quoque *Vincentius Pinellus* in quadam gemma sua. Hausi quoque istam inventionem ex alia gemma vetere, [1] quæ clavam exhibet una cum gladio ac stellis, ad significandum, generosorum animos certissimo sibi gloriæ splendore semper conjunctam habere cum virtute fortitudinem.

[1] Vide Tab. II. Fig. 4. Pag. 8.

THEATRUM.

Tota illa, quæ olim erat nobilissimæ gentis Magiæ domus, hodie autem tenetur ab illustrissimo Comite, Francisco Gambara, & item Jesuatarum pars viridarii & inferiorum domuum, commonstrant magnam hujus ædificii partem. [2] Et supersunt quoque ex parte integri adhuc aliquot ejus fori, sive peristylia in collem acta.

[2] Vide Tab. III. Fig. I.

ORIGO ATQUE USUS THEATRORUM.

Adeo priscis civitatibus insigniter curæ fuit exercitium atque occupatio populi, ut variis in-A ventis ludis, quibus non minus corporis agilitas, quam vigor ingenii discerneretur, multos quot annis dies impenderent; atque ita simul honorarent deos suos, patriosque heroas celebrarent, & inter se mutua darent insignium studiorum atque exercitiorum specimina. Apud illos homines virtus nutriebatur præmiis & honoribus. Coronæ aureæ, laureæ, querceæ, oleaginæ, venerationem illis hominibus & admirationem sui conciliabant. Virtus splendorem afferebat, otium paupertatem. Atque hinc Paupertas, illa tam abominandi patris filia, nunquam apud antiquos aut templum, aut statuam habuit quippe quæ cinis erat, & sepulcrum, & opprobrium sui. B Quamdiu in Græcia ludi Elei duraverunt fuit illa hominum in literis atque armis excellentissimorum mater. Et donec in urbe Roma virtutis, non vero luxus & magnificentiæ certamen obtinuit, visceribus suis imperii majestatem illa complexa est, fronte gloriam prætulit. Credebant tum temporis, majus quid esse & magis divinum, homines producere insignes, quam urbes amplissimas condere. Primis temporibus, antequam amphitheatra, circi, & theatra extruerentur, ad celebranda omnia illa certamina, quæ deinde in his locis facta fuerunt, eligebant aut amœnam C aliquam plagam ad vicinum mare aut flumen, aut spatiosam quandam planitiem campestrem, atque ibi varios situs ac terminos notabant, vel arboribus, vel saxeis pyramidibus rotundis sive conis, quas *metas* vocabant. In amphitheatris venationes ferarum fiebant, & pugilum luctæ: nam in hunc usum, non vero ad crudelissima illa spectacula gladiatoria fuerunt illa ædificata. In circis cursu contendebant homines, equi, & currus. In theatris exhibebantur & recitabantur heroicæ fabularum compositiones, quæ per metaphorarum & exemplorum figuras ad vitam honestam ac civilem præcepta dabant. Et adeo thea-D tris propria duntaxat erat scena, ad imitationem ut scribit *Cassiodorus*, scenarum pastoriarum, quæ loca erant umbrosa, quo coacti pastores præcipue cantu contendebant. Capiebante autem hæc ædificia maximum hominum numerum, erantque in illis nobilitati ac plebi sua discreta loca. Omnes pro modo dignitatis in suis quique sedebant gradibus, qui ipsam theatri aream, quæ *arena* dicebatur, in ambitum cingebant: ut adeo omnes undique videre perspicue possent scenam cum actoribus. Ab adversa sive exteriore parte scenæ regiarum illa speciem præferebant: ab altera parte semicircularem habebant formam, & vulgo tri-E bus fororum, sive peristyliorum ordinibus ornata erant, ut & statuis ac elogiis, quæ sempiterna cum gloria viris illustribus erant dedicata.

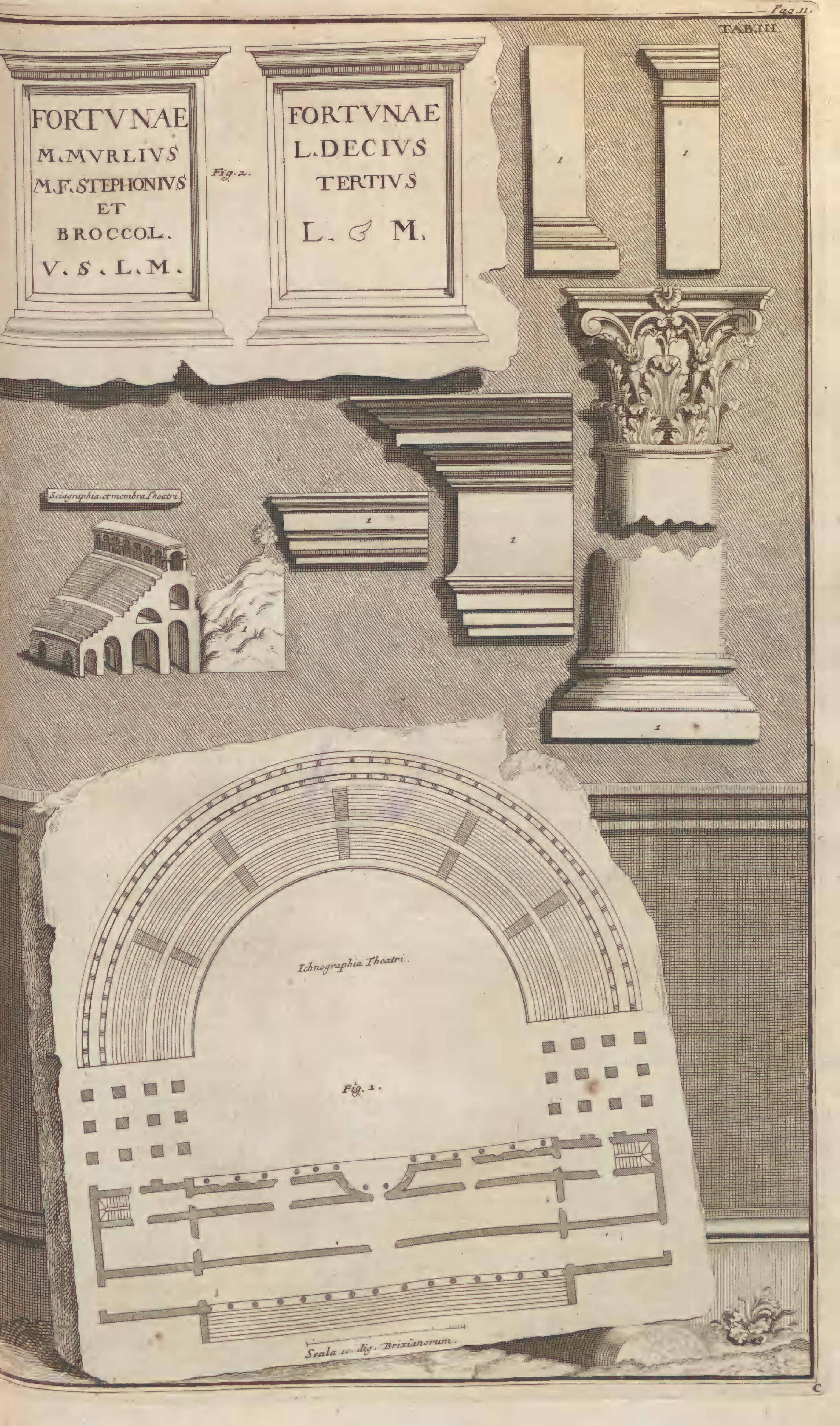
TEMPLUM FORTUNÆ.

Beretta & *Prandinus*, architecti excellentissimi, hujus templi semet quoque vidisse situm dicebant, ubi hodie sunt ædes viri nobilissimi, Onuphrii Magii, atque hic reperisse columnas, aliaque rudera admiranda, & inprimis ipsius Fortunæ basin statuæ. Sed restant quoque duæ adhuc aliæ bases ejus, [3] quarum una est in ædibus F Bornatorum prope S. Nazari, altera ad S. Zenonis extra urbem sepulta mediam partem in fossa.

[3] V[ide] Ta[b.] Fig. Pa[g.]

SYMBOLA FORTUNÆ.

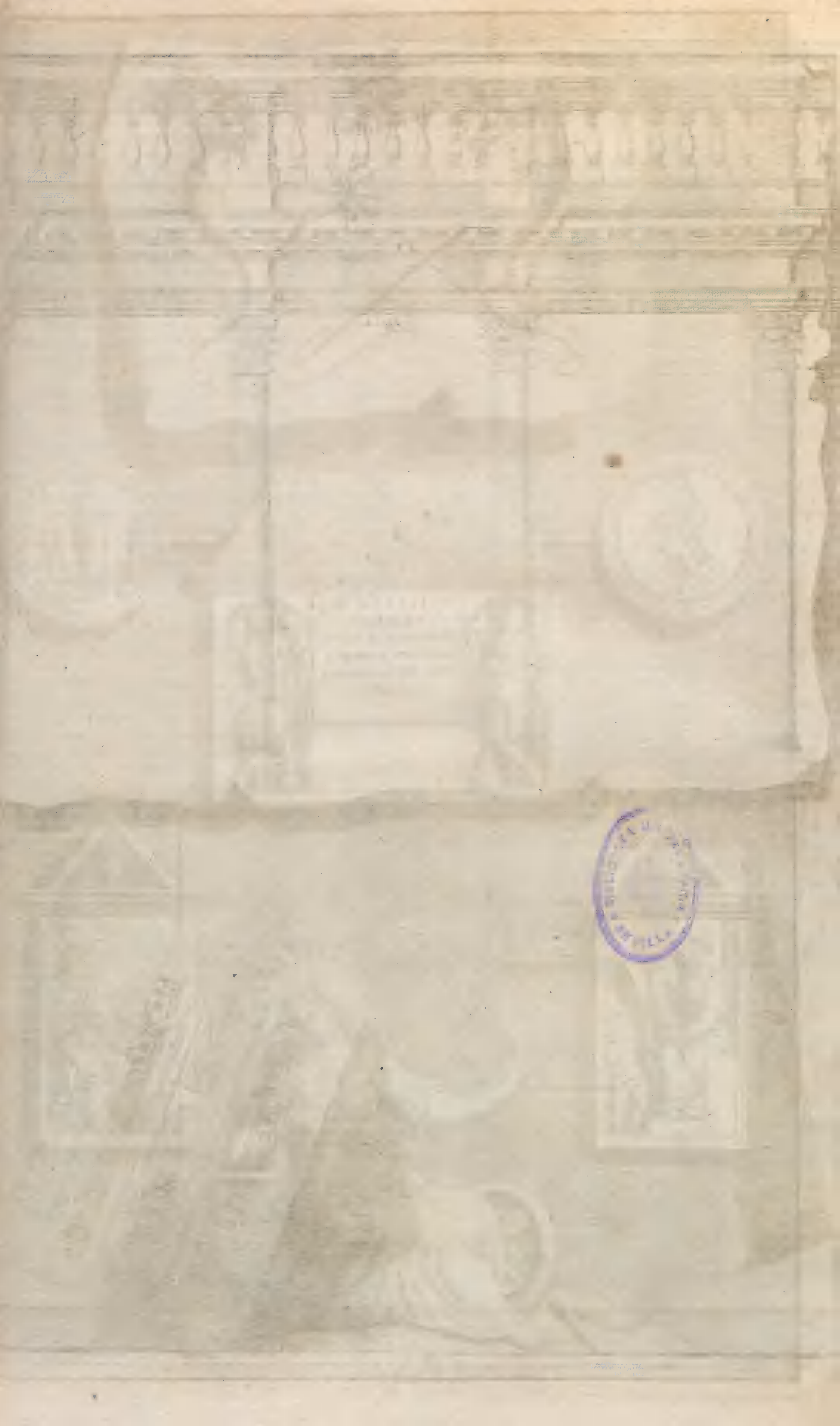
Ingentis hujus formæ vitalis, hujus mundi inquam, adeo obscuræ sunt & impenetrabiles quotidianorum effectuum causæ, ut plurimi magno conatu magnas nugas egerint in observandis singulari

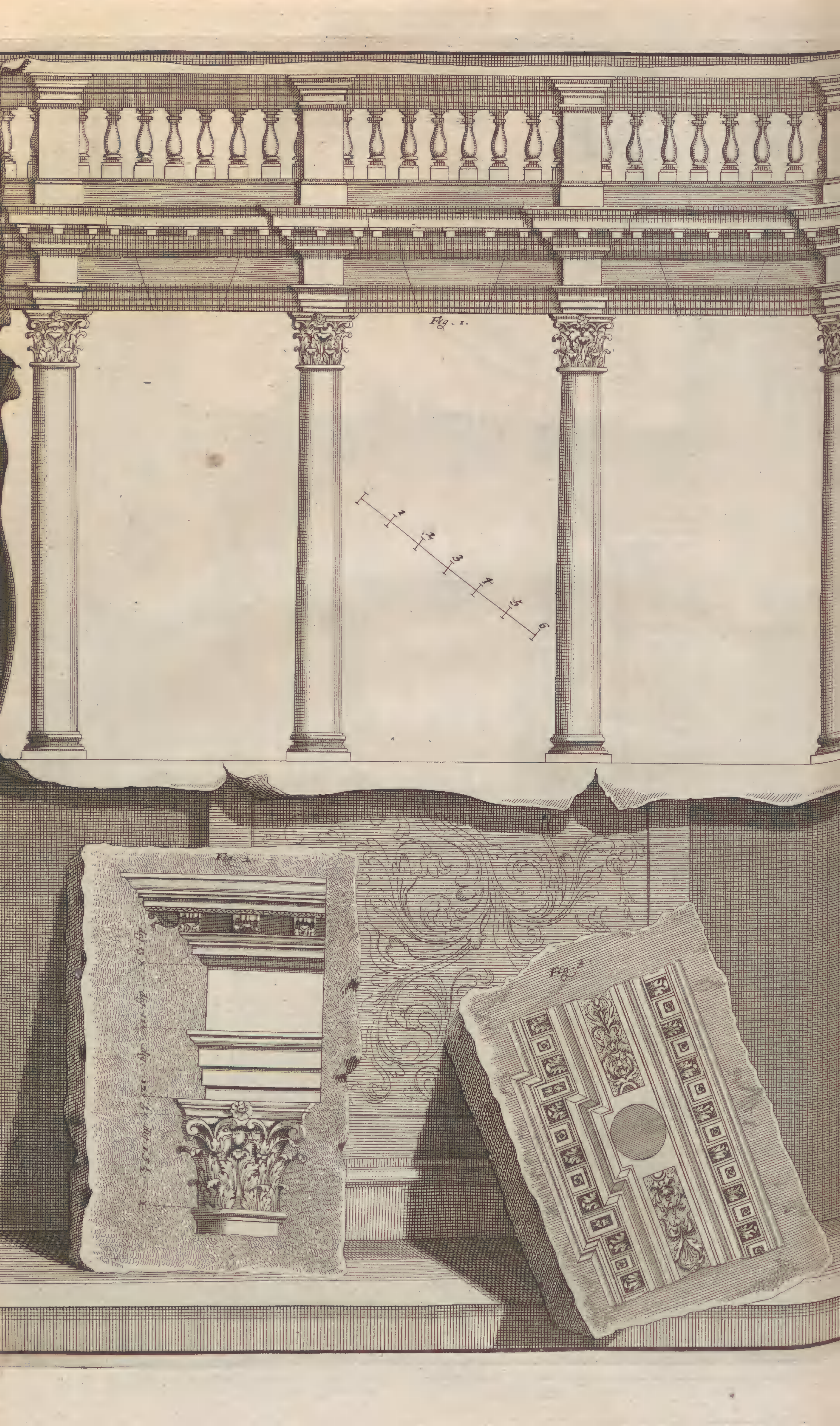

TAB. III.
FORTVNAE
M. MVRLIVS
M. F. STEPHONIVS
ET
BROCCOL.
V. S. L. M.
Fig. 2.
FORTVNAE
L. DECIVS
TERTIVS
L. M.
1
1
Sciagraphia et membra Theatri.
1
1
1
1
Ichnographia Theatri.
Fig. 1.
Scala 10. dig. Brixianorum.






Pag.
TAB. IV.
Fig. 1.
APTE
Fig. 2.
ΣΗΥ IICIT
ЄΘЄCIAN
IIOMO
ATILIAE·P·FILI
VRBICAE
P·P·ABIDII·P·P·F·F·TILICIVS
ATILIANVS VRBICVS
FILI MATRI PIISSIMAE
ΕΥΧΡWTI
Fig. 3.
3
3
Fig. 4.
D




Fig. 1.
1
2
3
4
5
6
Fig. 2.
Fig. 3.

gulari ſtudio variis diverſiſque viciſſidinibus rotarum ejus. Itaque multi crediderunt, ab hujuſce machinæ terreſtris anima regi ac gubernari omnia in rebus humanis: atque hanc voluerunt eſſe Fortunam, hoc eſt, cauſam inordinatam, inæquabilem, ſtultam, &, ut eam depingit Cebes Philoſophus, cœcam prorſus & inconſtantem. Et ita eam deſcribit Morus Anglus:

Lubrica non ſervat certum Fortuna tenorem,
Sed rotat inſtabilem cœca ſubinde rotam.
Sternere ſumma libet, libet infima tollere, rerum
Inque vicem nulla vertere lege vices.
Maxima cum bona ſunt, jam ſunt mala proxima: rurſus
Maxima cum mala ſunt, proxima jam bona ſunt.
Forti animo mala fer, nec bis miſer eſto dolore:
Nec cito venturis præmoriare bonis.

Græci hanc commenti ſunt deam: &, ut ſcribit *Pauſanias*, prima illius ſtatua fuit in urbe Smyrna, brachio cornu Amaltheæ complectens, & capiti impoſitum habens unum ex polis cœleſtibus: quaſi ſcilicet illa eſſet neſcio, quid occulti, in cujus poteſtate ſit & vita hominum & victus, & circa quod verſentur & circumvolvantur omnes omnino res omneſque cogitationes humanæ. Erat hoc proprium Imperatorum numen: unde *Spartianus* narrat, in cubiculis Principum ſemper poſitam fuiſſe ſtatuam Fortunæ. Sed Heraclitus quidem non aliam agnoſcit Fortunam, quam ſuos cujuſque mores. Unde *Juvenalis*:

Nullum numen abeſt, ſi ſit prudentia: ſed te
Nos facimus, Fortuna, Deam, cœloque locamus.

Veteres Brixiani pie ac ſancte ejus potentiam circumſcribebant, & hoc numen infra Deum, ſupra artem, juxta naturam collocabant. Nam ita ego expono tabulam iſtam æneam, [1] quam reperit *Ludovicus Soncinus*, conſimilem ſaxo, quod etiam exſtare adhuc oportet in pavimento occluſæ ædis S. *Juliæ*. In medio ejus eſt ſtella, quæ ſuperne accipitrem, inferne navis gubernaculum, ab utroque autem latere cornucopiæ habet. Ægyptiis, ut ſcribit *Pierius*, accipiter erat hieroglyphicum ſignum Dei. Stella autem proprium Fortunæ, ſicut gubernaculum artis Symbolum eſt, ex ſententia *Hori Apollinis*, & *Bayfii*. Et juſta quoque hic eſt ratio ſymbolica in fructibus & floribus, qui ex terra producti, ſignificant noſtram hanc naturam mortalem, quæ in ſumma nihil aliud eſt, quam nutrimentum. Itaque illa in numiſmate Romæ urbis [2] repræſentatur per fœminam ſedentem, & caput cinctam floribus, pectore undique mammis oppleto, affatim lac emittentibus. In alio numiſmate Antonini Pii [3] eadem Natura ſimulacro Dianæ Epheſiæ deſignata cognoſcitur, poſitæ inter duas imagines Fortunæ & Æſculapii. Ceterum cum præcipua hominum alimenta ſint ſimplices fructus, neceſſario in his conſideranda eſt Natura. Atque hinc in vetuſtiſſima arca ſepulcrali, [4] quæ eſt in opulento caſtello Deſentiano, effigies hujus Deæ exſculpta eſt ab una parte cum cornucopiæ, & juxta infante qui ante ipſam ludit cum puerili baculo, per quod ſignificatur illud tempus, quo ipſa vitam dat hominibus. Ab altera autem parte illa conſpicitur citharam manibus tenens, alia cum effigie caniſtrum ipſi fructibus floribuſque refertum offerentis: quo denotatur, homines morte ſua reddere Naturæ, quod ab ipſa acceperunt. Atque hoc tributum neceſſario illi perſolvitur, quia in manum data eſt cithara conſtitutionis mundi. Atque adeo ex hac ſculptura illud quoque concludi poſſit, Naturam lætari bonorum hominum fine, ac ſuaviter illis accinere perpetuitatem, & gloriam, ac animæ immortalitatem. Et hoc TILICIUS ATILIANUS ET URBICUS FRATER EJUS factum fuiſſe credebant ſuæ MATRI ATILIÆ URBICÆ, [5] quia expreſſerunt, apte hanc ſepulturam ejus ſeſe accommodaturam fuiſſe cuicunque bono. Ita enim ego expono vocem Græcam εὐχρεωτι. Sed præterquam quod veteres Fortunam cum natura atque arte conjunxerunt, ut plurimum quoque eam ſolam, aut nudam, aut veſtitam, aut ſtantem, aut ſedentem effingebant, quemadmodum illa in multis nummis conſpicitur, atque ipſe eam vidi in iſta alia tabula ænea [6] Publii Fontanæ, quam olim reperit illuſtriſſimus Comes, Alphonſus Capriolus apud quandam villam ſuam. Exhibet illa Fortunam humi ſedentem, & cubito ad vas aliquod reclinantem, floribus radiiſque coronatam, ſceptrum dextra tenentem, brachio ſiniſtro duobus ſertis redimito, juxta cum ſua rota & circino diffracto. Sed qui hanc illi formam dedit, certe nimium ipſi dignitatis adſcripſit. Radii enim ſupremam in ipſa divinitatem ſignificant, cum illa nonniſi umbra ſit, quæ naſcitur ex cogitationibus hominum, affectibus indulgentium. Neque etiam capax eſt ſceptri, quia nullam omnino habet auctoritatem, ne quidem in rebus caducis, ut recte ſcribit *Seneca*, qui eam nihil dubitat animo virili ſubjicere. Neque etiam cuiquam præmia tribuere poteſt, ut adeo ſerta non habeat in poteſtate ſua. Sed neque recondit quicquam rerum ſuarum, ſicut nec illis innititur, quas alii recondunt, ſed potius eas diſſipat, alioque devolvit. Sed forſan illud, ad quod hæc Fortuna recumbit, eſt vas ſortium: atque ita hoc modo illa ficta erit quaſi earum regina, ut quæ illas diſpenſet, nullo adhibito circino aut norma, ſemper caſu procedentes, ſemper imperfectas. Aut forte illa fuerit hæc Fortuna, quæ in aulis regnat, & indecenter virtutem ſibi divinam arrogans, inconſulta opum ac potentiæ in orbe diſpenſatrix appellatur, tanta quidem cum exſuperantia, ut ipſa ſola determinare virtutem videatur, & numen eſſe atque ſymbolum quietis & gloriæ. Patrem Fortunæ quidam dixerunt eſſe Fatum: hoc eſt, ſecundum multorum Philoſophorum opinionem, continuam illam ac ſempiternam & indeclinabilem rerum ſeriem atque catenam, quæ in ſeſe connexa & expanſa eſt, & implicita rerum conſequentiis æternis ab illo, qui eam fabricavit. Sed Catholici illud exponunt per Dei decretum, & proprietatem quæ ſerva eſt hujus univerſi, & MENTIS illius, aqua dependent ſtellæ, & numeri cauſarum, ac natura & materia elementorum producuntur. Alii gentilium multiplicabant Fortunas & Fata, & eſſe fratres ac ſorores, liberoſque Temporis & Terræ dicebant. Etiam vota iis faciebant timoris cauſa, iiſque EVERSORUM addebant nomen, ut legitur in ſaxo Sabii caſtelli ingeniis clari, FATIS DERVONIBVS VOTO SVO LIBERO MVNERE MARCVS RVFINVS SEVERVS. Sed nos concludimus, Fortunam & Fatum non aliud eſſe, quam ſummam Dei providentiam, ac arbitrii humani libertatem.

FORUM ARRIORUM. [7]

Reliquiæ hujus fori manifeſte apparent per cunctas domos, quæ circa forum illud ſunt, cui hodie *Novarini* nomen, quod nomen e veteri corruptum eſt. Hic videre eſt columnas, quæ adhuc integræ ſunt, in ſuis baſibus, cum capitulis, epiſtylio, zoophoro, & coronis. Ordo ejus eſt Corinthius. Coronæ fere totæ ſine artificio ſunt.

[5] Vide Tab. IV. Fig. 3. Pag. 13.

[6] Vide Tab. IV. Fig. 4. Pag. 13.

[7] Vide Tab. V. Fig. 1. 2. 3.

sunt. In Zoophoro non aliud, quam rude marmor discernitur, & nonnullæ cavitates, ex quibus apparet, illud quondam ære distinctum sive segmentatum fuisse. Laquear autem epistylii nobilissime curioseque elaboratum est. Distantia, quæ inter singulas columnas est, basilicæ sive porticus partem demonstrat, referente Vitruvio, tantum circa fora eas fuisse factas amplissimis columnarum interstitiis ad commoditatem negotiantium. Ac proinde hic inter singulas columnas binis retinaculis in modum cunei coëuntibus munitum est epistylium. Columnæ sunt ex marmore durissimo, prorsus consimiles istis, quæ transportatæ fuerunt ad istam templi cathedralis partem exstruendam, quæ hodie diruitur. Vehementer hoc ædificium igne fuit infestatum, & vel sic nonnulla membra habet integra. Epistylia sunt ex lapide candidissimo, & foliorum oleaginorum sculpturis elaborata. Capitula, & reliqua ex lævi lapide Tiburtino, seu Trevertino sunt. Et illæ quidem extrinsecus super columnas per interstitia prominent, in quarum projecturarum lateribus loco modionum videre est rosas duplicis artificii, quæ eleganter se exserunt magna cum laude architecti. Ceterum varia habebant veterum urbes fora. Atque ita in Roma urbe erat forum, in quo olera, item aliud, in quo pecora vendebantur, quorum illud *forum olitorium*, hoc *forum suarium* dicebatur; & alia. Sed fora illa magnifica, qualia descripsit Vitruvius, potissimum exstruebantur, ut essenr loca publica, ubi nobilitas & totus adeo populus conveniret. Itaque undique circà porticus habebant, & in inferiore earum parte varias, veluti unguentariorum & aurificum, tabernas. Ab una extremitate basilica erat, ubi conveniebant & sedebant judices: ab altera senatorum curia cum carcere publico & moneta. Ceterum an nostrum hoc forum ejusdem plane generis ac formæ fuerit, nescio. Neque enim necessarium erat, omnia fora esse ejusdem modi, aut secundum opinionem Vitruvii constructa. Sed in hoc foro reperimus porticus, & partem curiæ, quæ istud ædificium est, quod vulgus appellat *Palatium Herculis*, ad locum, cui *Beveratoris* nomen est. [1] Hoc opus exquisito sculpturæ genere non sine longa patientia fuit elaboratum, ipsum quoque operis Corinthii, sed enorme: nam coronæ fenestrarum extremitatibus suis obtegunt pilarum ordines. E regione hujus curiæ, in prospectu erat templum Herculis, loco basilicæ. Atque hinc colligi potest, hoc non fuisse forum primarium, sed exstructum solummodo ad magnificentiam suam & splendorem a familia Nonia Arria, ut tot marmora testantur, quæ hodie sunt ad forum majus, illius nomine insignita quæque omnia illuc sunt translata ex hoc loco, sive foro *Novarini*, ut notant *Solatius* & *Aragonensis*. Exstant quoque alterius fori antiqui monumenta e regione porticuum ad tabernas machæropœorum. Atque hujus quoque certissima sunt detecta indicia in exstruendo *novo Monte Pietatis*: sed non aliud inde eruere curæ fuit, quam duo fragmenta zoophori differentis, cum capite quod positum fuerat ad fastigium unius ex arcubus porticus. Et etiam prope eum locum in vicinis aliquot domibus videri possunt magna copia vultus ingentes. Erant hæc fora ornata arboribus, viretis, & statuis, in iisque fiebant comitia, ad creandos magistratus, aliosque, qui muneribus publicis fungerentur, & proinde ibidem quoque exercebantur omnes illæ artes, quæ idoneæ erant ad aucupandum nobilitatis plebisque favorem. Atque horum omnium nobis reliquit memoriam EROS ASIATICUS in isto marmore suo, quod positum est in muro carceris versus forum, licet ejus *Inscriptio*

[1] Vide Tab. VI. Fig. 1.

A mutila sit, & principio careat: AN. EROS ASIATICVS VI VIR SIBI ET VALERIÆ OL. TRYPHERÆ VXORI ET PHILETO LIBERTO. In medio ejus exsculptum est subsellium cum aliquot suprà insidentibus, infra autem quidam in genua procumbunt, & ab istis nummos accipiunt. Humi tripus adstat, cui impositum est una cum mensura vas aliquod, ex quo extrahit quidam, nescio quid, atque illud aliis adstantibus porrigit. Nempe repræsentatur hoc marmore liberalitas ista, quam homines potentes atque opulenti exercebant erga plebem, quæque apud Suetonium aliosque auctores appellatur *congiarium*; fiebatque aut
B pecuniam distribuendo, aut vinum, aut oleum, aut frumentum. Ibidem expressum quoque est certamen palæstræ, ut est cestus, nec non statua, item ille, qui pro concione populum alloquitur, & lictores, longis vestibus amicti diebus solennibus: præterea candidatus, hoc est, ille, qui honores petebat, candida veste indutus, cum petitione, ambitu & suffragiorum pollicitatione dato osculo, ut hodie fit Venetiis, junctisque dextris. Ceterum in foro Arriorum præter tot marmora statua quoque MARCI NONII MACRINI junioris inventa fuit, [2] prætexta, & ex parte etiam istis insignibus ornati, quæ Genio Brixiæ urbis
C tribuebantur. Hæc autem statua deinde Venetias asportata est anno MDLXI ab Jano Matthæo Bembo, olim Præfecto (*Capitano*) nostro. Atque adeo hoc forum oportet fuisse quasi celeberrimum museum hujusce gentis Brixianæ NONIORVM ARRIORVM, quæ per aliarum familiarum adoptionem cognominata quoque fuit Paulina, Apra, Muciana, Macrina, Macriniana, Fundana, & Præsens, ut cognosci potest ex tot marmoribus ejus, quæ hodieque supersunt & in ipsa urbe Brixia, & in finibus ejus, ex quorum *Inscriptionibus* apparet, eos fuisse magnos ac potentes honoribus & fortuna. L. Nonius Asprenas una
D cum M. Aquilio Juliano consul Romanus fuit anno partæ salutis XLI, sicut & M. Nonius Macrinus cum Ælio Celso anno CLXVI, & M. Nonius Mucianus cum L. Annio Fabiano anno CCIII. hunc supremum apud Romanos honorem gesserunt, ut videri potest in *Fastis consularibus* Panvinii, & in *Tabulis* Haloandri, ac Lipsii. Floruit quoque Titi Vespasiani temporibus, cum eoque obsidioni Hierosolymorum interfuit M. Nonius Minutius Macrinus, vir singulari modestia ac moribus integerrimis, ut qui contentus fuit vitam agere privatam, nec unquam ab Imperatore, apud quem gratia valebat, alium accipere, quam
E equitis titulum voluit, ut in *Epistolis* scribit Plinius. Hunc Macrinum *Petrus Crinitus* tradit fuisse amicissimum Persio, Poëtæ Satyrico, cujus amicitiæ etiam occurrit mentio apud eundem Persium:

Hunc, Macrine, diem numera meliore lapillo,
Qui tibi labentes apponit candidus annos.

Nonius Minucius Fundanus Asiæ Proconsul fuit imperante Hadriano. M. Nonius Arrius Paulinus Aper centumvir fuit, hoc est, ex judicibus illis, qui electi erant ad causas civiles cognoscendas, cu-
F jus dignitatis hodie successores habemus judices inclyti collegii BRIXIANI. Fuit ille etiam inter quindecimviros sacrorum, quos credimus esse illos antistites, qui nobis sunt *Deputati ad ecclesias*. Macrinus consul hanc quoque dignitatem obtinuit, tam Brixiæ, quam Romæ, & præterea Proprætor fuit & præses superioris & inferioris Pannoniæ.

MARMORA GENTIS NONIÆ.

A. Ad forum majus.

B. Ex-

[2] T... Fi... P...


Fig. 1.
Curia Vetus, Palatium Herculis, quæ hodie dicitur ad Beveratorem.
1
1
1
1
M NONIVS M.F.
MACRINVS
IVNIOR
SPES MAXIMA
BRIXIANORVM
Fig. 2.



B. *Extra urbem, in agro episcopali, e regione Cantonis Mombelli.*
C. *Brixiæ, ad monasterium S. Iuliæ.*
D. *Brixiæ, in frontispicio ædis S. Euphemiæ.*
E. *Mompiani, ad ædem S. Antonini.*
F. *Boticini verspertini ad ædem S. Mariæ.*
G. *Muscolinis.*
H. *In castello quondam Isorella.*
I. *Hoc marmor, quod est in vico Cartiago, huc retulimus, non quod ad Arrios pertineat, sed ratione Inscriptionis, quæ* MATRONIS *est dedicata, quæque jamjam nobis est explicanda, quia idem numen inter marmora hujusce gentis reperimus.*

A

SEX. VALERIO
SEX. F. FAB.
PRIMO
AMICO
M. NONIVS
MACRINVS.
T. F. I.

A

M. NONIO M. F.
FAB. MVCIANO
COS
X. VIR. SACRIS FAC.
C. IVLIVS SACERDOS
COMMILITO ET
AMICO.

A

M. CAECILIO
(¹) FABIA"
PRIVATO
AMICO
M. NONIVS MACRINVS
T. F. I.

(¹) MSC. *Inscript.* FABIO

A

M. LICINIO
C. LVCRETIO
M. FIL.. FAB.
CENSORINO
AMICO
M. NONIVS
MACRINVS
TEST. FIERI IVSSIT.

B

M. NONIO M. F.
FAB. ARRIO
PAVLINO APRO. C. V.
XV. VIR. SACR. FAC.
CVLTORES
LARVM EIVS.
. . . . . .

H

MATRONIS
PRO CORNELIA
MACRINA
CORNELIA METII
V. S. L. M.

I

MATRONIS
V. S. L. M.
M. ORVSIVS
TERTVLLVS.

A

M. NONIO. M. F.
FAB. MACRINO
COS. XV. VIR. SACRIS
FAC. LEG. AVG. PRO. P. R.
PROV. PANN. SVPER.
T. IVLIVS IVLIAN. TRIB.
COLL. PRIM. PANN. PRAESIDI.
OPTIMO, ET
RARISSIM.

A

IMP. CAESARI
DIVI. M. ANTONINI PII
GERMAN. SARMAT. FILIO
DIVI PII NEPOT. DIVI HADRIAN.
PRONEP. DIVI TRAIANI PARTHIC.
ABNEPOT. DIVI NERVAE ABNEPOT.
M. AVRELIO COMMODO ANTONIN.
GERMAN. MAX. BRITAN.
PONT. MAX. TRIB. POTEST. XIIII.
IMP. VIII. COS. P. P.
FORTISSIMO PRINCIPI
M. NONIVS ARRIVS MVCIANVS.

C

L. FILIACVLAE. C. F.
M. NONIVS ARRIVS
PAVLINVS APER. C. V.
CONIVGI
(².) CARISSIMAE."

(²) MSC. *Inscriptiones.* CASTISSIMAE.

A

M. NONIO M. F.
FAB. MACRINO COS.
XV VIR SACR. FAC. P. R.
LEG. AVG. PR. PRAET. PROV.
PAN. INFERIOR.
L. VSSIVS PINCENTIN. COMIL.
(³) PRAESVLI" OPTIMO ET
RARISSIM.

(³) MSC. *Inscription.* PRAESIDI

A

SILVANIAE FLORAE
NONIVS LIBERALIS
CONIVGI QVAE
VIXIT MECUM
ANN. X.
B. M. F.

A

M. NONIO
M. F. FAB.
MVCIANO COS.
XV VIRO SACR. FAC.
MVCIANVS
AVO

E

M. ROMANIO
M. F. FAB.
MACRINO
VETERANO
LVCRETIVS CENSORINVS
M. NONIVS ARRIVS.

D

L. ARRIO
PRIMO
L. ARRIVS
SECVNDVS.
PROC. AVG.
FRATRI PIISSIM.

G

DEO MERCVRIO
M. NON. ARR.
PAVLINVS
APER. C. V.
PRO SALVTE SVA
V. S. L. M.

EXPLICATIO DEARUM, QUÆ MATRONARUM NOMINE CONTINENTUR.

A *Elei*, Peloponnesi populi, cum inter ipsos essent ortæ graves discordiæ e morte Demophoontis, Pisæ tyranni, neque eas componere viri possent, consilium ceperunt sedecim fœminas ad hoc opus eligendi, e singulis urbibus suis singulas, quæ non tantum generis nobilitate, sed insigni etiam virtutum splendore præstarent reliquis. Et adeo per illas pax & concordia est restituta, manifesto indicio, fœminas illustres optima esse & felicia ad controversias componendas instrumenta: nam discordia resistere nequit lenitati ac mansuetudini, quæ sexus fœminei dos est propria.

pria. Hinc illæ fœminæ cognominatæ fuerunt DIVINÆ, ac civitates illæ, ut dignitatem ipsarum ac majestatem augerent sine dispendio publici ærarii, privilegiis ac honoribus religiosis eas ornaverunt, ac in perpetuum iis custodiam sacrorum Junonis in manus tradiderunt. Et videntur illæ temporis tractu deinde etiam fuisse consecratæ, & e solita gentilium superstitione matronæ ac deæ providentes sive auxiliatrices appellatæ. Ita horum numinum opinio gentes pervasit, ut sermocinatur *Ulmus* Philosophus, eaque toti orbi communia facta sunt. Ita etiam, inquit ille, cultus deorum MANIUM invaluit, origine ducta ab Æthiopibus, qui credebant hominem constare corpore, anima, umbra; eoque mortuo corpus terræ deberi, animam Deo, umbram inferis: atque adeo umbras mortuorum suorum commendabant hisce MANIBUS, quos esse umbras beatas & maxime potentes existimabant. Itaque verissimum est, spem ac metum produxisse deos: præterea intentio mentis humanæ, utpote divinæ, mirabiles nonnunquam effectus dabat, sed adulteratos semper mendaciis superstitiosissimis. Etiam ipsi Reges ac Principes temporibus istis tuebantur ac fovebant gentium superstitionem, ut ad sui dominii incolumitatem semper eos in stabili servitute continerent: cujus disciplinæ atque artis Belus & Numa archimandritæ sive patriarchæ fuerunt. Ceterum Brixianos honoribns divinis coluisse MATRONAS ritu a Græcis accepto, nulla auctoritate affirmare possum. Sed Germani quidem habuerunt & ipsi matronas suas, ut apparet ex *Inscriptione* marmoris, quod in Germania invenit *Lipsius*, in quo exhibentur tres fœminæ sedentes, gremio floribus referto: quas, si coronatæ sertis erant, dicerem repræsentare Parcas, isto sensu, quo *Plato* eas accepit, qui vult eas significare tempus, & Lachesi præteritum, Clotho præsens, Atropo futurum adscribit. Sed nihilominus illæ fuerint Parcæ, quia hæ non semper ad unum eundemque modum, sed ad cujuscunque arbitrium fuerunt effictæ. *Martianus* enim & ipse non ita eas interpretatur, quasi perneant & abrumpant vitam humanam, sed quasi sententias a Jove latas perscribant, & præsint archivo cœli. Porro autem ex ænea tabula abbatis Ascanii Mar-

MATRONAE SANCTISS.
CONTRA TERTVLLAM VIVAM
CENAMI VXOREM
OB VIOLATAM VXORIAM FIDEM
DIGNITATEMQVE PATERNAM
FOSSAM IN LVCO DECREVERVNT.

tinengi, quæ reperta fuit saxo vetustissimo prope ædem Pacis affixa, apparet, antiquissimas matronas Brixianas judicavisse de pudicitia mulierum, quandoquidem illa indicat, eas decrevisse, Tertullam istam adulteram vivam in luco sepeliri. Atque adeo videri quoque possint hæ fuisse Matronæ illæ, quas majores nostri coluerunt; atque hi & ipsi a suis majoribus non quidem illarum collegium, sed memoriam divinis honoribus affectam accepisse hæreditariam, sive publica lege, sive singulari quadam superstitiosorum votorum consuetudine.

TEMPLUM APOLLINIS.

A parte theatri, quæ Orientem respicit, paullum supra ædem istam S. Juliæ, quam virgines moniales nostra ætate cœnobio suo incluserunt, olim fuit *Apollinis templum*, ut apparet e descriptione conditi hujus cœnobii, a Desiderio rege Longobardorum facta. Hodie nullum ejus invenitur vestigium: sed paucis abhinc annis eruta sunt istic loci fragmenta Musivorum, & multa marmora candida, venis distincta subfuscis, item fragmentum zoophori, nobilissimo sculpturæ opere exornatum, [1] quo artificium hujus templi demonstratur. Hodie illud fragmentum est penes virum nobilissimum, Julium Antonium Averoldum, e donatione illustrissimi & plurimum venerandi episcopi Gradenici. Postea quoque e profundo protracta est ejusdem dei statua nuda, & humana forma amplior, dextra manu capiti imposita, sinistra citharam tenens. [2] Atque hæc cum in potestatem venisset medici Sedazzari, hic eam transferri curavit Mantuam, tantum gypsea effigie ejus relicta in ædibus Petri Mariæ Bagnatoris, pictoris & architecti excellentis.

SYMBOLA, QUÆ APOLLINIS NUMINE CONTINENTUR.

Veteribus singulari veneratione *sol* dignus esse videbatur, quia eum velut effigiem solius istius Dei considerabant, de quo illorum doctissimi, quod statuerent, non aliud habebant, quam ut eum dicerent causarum omnium causam, ut dixit *Socrates*, seu unicum principium & finem generationis, ut *Stesichorus* cantavit. Hinc *Pythagoras* Soli tribuebat rerum unitatem, ac dicere solebat, eum esse mundi spiritum, principem sphærarum, ideoque Musarum caput. Appellabatur *Phœbus*, & *Apollo*, semperque cognominabatur *invictus*, & *solus*, ut videri etiam potest e marmore SEXTI DVGII VALENTIONIS, SEVIRI AVGVSTALIS, [3] quod Brixiæ est prope templum S. Afræ; & ex isto altero LVCII APISTOCII SVCCISSI, [4] quod est ad *Onedam* vetustissimi agri *Brenni*. Et quia figurate sol pro æterno habebatur, idcirco eum effingebant juvenem ac imberbem, cum ista cithara, quam optime expressit *Trismegistus* in *Pimandro*, quæque e sententia etiam Lini, Orphei, & Zoroastris non aliud est, quam ipsa hujus universi temperatura. Hinc numerus quaternarius numini ejus est sacer, quia ex hoc numero credebant esse compositas animas nostras, sicut corpus est compositum e quatuor elementis. Atque ita sermocinantur quidam *Pythagorici*, ubi de fabrica hominis, ejusque lineis atque angulis loquuntur sub nominibus ignis, aëris, aquæ, ac terræ, item mentis, scientiæ, opinionis, ac vitæ. Hanc ob causam & *Apollo* dictus fuit vitæ deus, & summus ille medicus *Æsculapius* ipsius esse filius creditus est. Nimirum significare voluerunt, Deum copulare animam cum corpore, perfectum vero medicum docere pretiosam conservationem hujusce admirabilis structuræ quadratæ, quæ vita dicitur, & mundi effigies. Atque omnia hæc, quæ diximus, magna ex parte expressa etiam sunt figura onychis, satis magnæ & artificiose sculptæ, quam Romæ vidi apud Ludovicum Companium, antiquarium celeberrimum, qui dicebat se eam accepisse a Ferraria urbe, eamque olim fuisse in celeberrimo Averoldorum Museo in urbe Brixia: hujus autem Musei omnem supellectilem antiquitatis, exceptis numismatibus, notum est fuisse diversis temporibus erutam in hac urbe nostra, ejusque territorio. Ista igitur gemma Apollinem exhibet nudum, radiisque coronatum, & stantem, citharamque pulsantem, juxtà autem Lunam humi sedentem, & manu dextra malum punicum tenentem, sinistro autem brachio ad vas aliquod reclinantem. [5] Malum punicum symbolum est generationis, qua orbis completur: vas significat conservationem. Itaque hoc vult ista gemma, dum purissimus ac æternus Deus conservat superioris mundi


TAB. VII
Fig. 6.
Fig. 7.
ΛΙΔΙΟΤ
Fig. 1.
Fig. 5.
Fig. 2.
SOLI DIVINO
L·APISTOCIVS
SVCCISSVS PRO
SE ET PROPATRO
NIS
M·G·L·Q
Fig. 4.
SOLI DEO
INVICTO
EX VOTO
SEX· DVGIVS
VALENTIO
VIVIR AVG.
Fig. 3.







TAB. VIII
Fig. 1.
Fig. 2.
Fig. 3.
Fig. 4.

mundi harmoniam, machinam inferiorem quiescere, ac producere & conservare omnia mortalia. Ceterum in Græco numismate argenteo, [1] quod ab altera parte iconem *Alexandri Magni* habet, itidem Apollinem considero velut æternitatis figuram. Apparet ibi nudus cum corona divina & cithara, orbique insidens, adscriptis his literis Græcis ΑΙΔΙΟΤ, ævo exesis, quibus significatur ἀϊδιότης, hoc est, æternitas, sive felicitas parta. Et in alio nummo *Germanici* expressus est sol ad significandam nobilitatem, radiis & corona rosarum ornatus, vultu ad cœlum sublato, & quasi cantans ad sonum citharæ, pedibus ipsius adjacente *Pythone*, monstro occiso. [2] Certe hoc veræ nobilitatis est symbolum, quia hominem vere nobilem decet esse Apollinem, quod nomen apud *Platonem* significat radiorum, hoc est, operum illustrium editorem. Oportet eum rosis esse coronatum, quo suavis potentia ac placidum imperium denotatur, ut indicat *Aristophanes:*

Ἀλλ' οἵγ' ἐμοὶ (χρησμοὶ) λέγουσιν, ὡς ἄρξαί σε δεῖ χώρας ἁπάσης ἐστεφανωμένον ῥόδοις.

Aut oportet eum coronatum esse rosis, quæ perfectam existimationem ac dignitatem indicant, secundum illud *Pindari:*

χθὼν ἀπὸ Φοινικίοις ἀνθηρὰ ῥόδοις.

Canit autem, citharamque pulsat, quia verbis moribusque humanus ac amabilis esse debet: & pedibus subjectum habet Pythonem, quæ vitii imago est. Non itaque mirum est, hunc nummum habere Germanici iconem, quia ille vera nobilitatis imago fuit, ut parem sibi non haberet. *Chymici* quoque *aurum* solis nomine dicunt, quia illud est perfectissimum & maxime durabile omnium metallorum. Nimis itaque vilem patrem *Æthiopes* tribuerunt soli, dum eum Vulcani filium dixerunt, & simplici igni lucem istam tribuerunt, quæ primi principii sphæra est. Exprimebant eum nudum, quia nihil omnino eum exornare valet, ut qui ipse sibi est ornamento. Armatum quoque effingebant, sensu ex sacris Hebræorum libris, ut arbitror, desumpto, qui unicum nostrum Deum dicunt Deum exercituum. *Spartani* simulacro ejus quatuor aures totidemque manus affingebant, ad denotandam certissimam illam providentiam, qua ille omnes mundi partes complectitur.

TEMPLUM FIDEI.

Merito hoc pulcherrimum *Fidei templum*, cujus hodieque nonnulla apparent vestigia, positum erat in vertice collis, istic loci, ubi nunc præcipua arcis nostræ pars & quasi caput est. Forte ab hoc templo Brixia nomen sibi *fidelis* comparavit: unde omnibus suis actis præmittere solet hanc Insciptionem: BRIXIA FIDELIS FIDEI ET JUSTITIÆ. Equidem tanti semper hæc civitas habuit fidem, ut stante republica graviorem esse pœnam censeret hominem fide indignum pronunciari, quam morte multari. Habemus hanc in rem manifestum certumque testimonium in lapide, qui super portam ædis cathedralis est, quæ nunc diruitur. In eo aperte narratur, anno MCLXXVII. a Consulibus Brixianis, Joanne Gussago, Martino Pectinalupo, Desiderio & Ogero de Cavalcanis de Porta S. Andreæ, Lanfranco de Milonis, Alberto Gambara, & Alberto Lavellongo, publice ad campanæ sonitum, probante etiam populo, *Feloniæ*, hoc est, perfidiæ damnatos esse Guiscardum & Girardinum; illum, quod Bicardum de Loseno, cum quo pacem fecerat, contra jurisjurandi fidem occidisset; hunc, quod rupta jurisjurandi religione interemisset Sovathercinum: & adeo hanc contra illos sententiam fuisse latam, ut nunquam illis haberetur fides à quoquam mortalium. ✠

✠ IN XPI. NOMINE ANNO DN. MILL. CENTESIMO SEPTVAGESIMO
SEPTIMO INDITIONE DECIMA CONSVLES BRIXIÆ VIDELICET
DNS IOHS DE GVSAGO, ET DNS MARTINVS PETENALVPI, ET DNS
DESIDERIVS, ET DNS OGERVS DE CAVALCACANO DEPORTA SAN-
DREI, ET DNS LANFRANCVS MILONIS ATQVE DNS ALBERTVS
DE GAMBARAE, ET DOMINVS ALBERTVS DE LAVELLOLONGO,
IN PVBLICA CONTIONE BRIXIAE CVM CAMPANAPPLO LAV-
DANTE CONDEMNAVERVNT GVISCARDVM DE FELONIA QVIA
INTERFECIT BICARDVM DE LOSENO IN PACE RVPTA ATQVE
PERIVRIO, ET IN EADEM CONTIONE CONDEMNAVERVNT GI-
RARDINVM DE FELONIA QVIA INPERIVRIO INTERFICIT SO-
VATHERCINVM ET VT AMPLIVS NONCREDATVR EIS.

Effingebatur Fides, sive, ut eam aliàs appellare libet, Fidelitas, specie fœminæ velatæ, & sacra facientis in ara apposita. [1] Hinc sacerdotes quoque capite velato, albisque vestibus induti, illi sacrificabant, non sanguinem aut victimas animantium, sed simplices duntaxat flores, aut odores. Et adeo videtur sacerdos Fidei expressus esse icuncula ista ænea, [2] quam Abbas Martinengus inter quædam veterum murorum rudera reperit in suo S. Afræ monasterio. Effingebatur quoque Fides induta veste longa, [3] ac numero denario distincta, qui numerorum sacratissimus est & perfectissimus; ac liliis coronata, vultu ad cœlum sublato, dextraque pectori imposita, juxta cum cane pedibus adjacente.

TEMPLUM MINERVÆ.

Pulcherrimum prospectum dabat *templum Minervæ*, situm in ista collis Cygnei parte, quæ Occidentem respicit & quidem istic loci, ubi hodie non sine indiciis hujus templi hortus est, qui antea Avogadrorum, nunc Comitis Roberti Martinengi est. Sed celeberrimum apud nos est oraculum Minervæ, quod responsa dabat in summo *Vallis Athenienfis* promontorio, quod hodie vulgo appellatur *Rupes Minervæ*, & in priscis tractus istius monumentis *Fanum Minervæ*.

MARMORA MINERVÆ.

A. *In vico S. Felicis, in templo prope baptisterium.*
B. *Brixiæ, in æde S. Iacobi prope S. Faustini.*
C. *In arce Manerbæ.*
D. *In templo Celaticæ.*
E. *Bidiciolis, in æde S. Stephani.*
F. *In templo castelli Calcinati.*

B

MINERVAE
AVGVST.
SEX. DVGIVS
VALENTIO VI
VIR. AVG.

C

MINERVAE
C. LVCRETIVS
*ET" HERMES

V. S. L. M.

* MS. *Inscription. non habent.*

D

MINERVAE
SACRVM
MEDVSA CARIASS.

V. S. L. M.

E

MINERVAE
C. MAESIVS
C. LIB.
ENCOLPVS
V. S. L. M.

C

MINERVAE
C. MVNATIVS C. F.
F. PICATIANVS
EQVO PVBLICO
V. S. L. M.

C

MINERVAE
AVGVSTAE
L. FRONTASIVS

L. L. V. S. L. M.

F

MINERVAE AVG.
P. MESTRIVS
CALLIDROMVS.

SYMBOLA, MINERVÆ NUMINE COMPREHENSA.

Decebat ſane majores noſtros, homines tam ſapientes, tectam ac figuratam religionem ſuam inſignire etiam Minervæ ſimulacro. Per hanc enim deam ex opinione *Porphyrii* ſignificabatur ſolis virtus, hoc eſt lumen illud, quod purgat intellectum, ita ut homo recte agere atque perficere valeat, quæ hominum ſunt propria. Itaque nihil mirum eſt *Pindarum* voluiſſe, Minervam primam frenaviſſe Pegaſum, hoc eſt, vagam fluxarum hujus mundi rerum cupiditatem. Illa eſt filia Iovis unigenita, nata ex ipſius capite, quod ſecuri adacta ipſi aperuit Vulcanus. Nata eſt autem tanta cum majeſtate, ut *Claudianus* iſto tempore affatim imbribus aureis pluiſſe cecinerit:

Auratos Rhodiis imbres naſcente Minerva
Induxiſſe Iovem perhibent. ———

Atque hæc eſt circumſtantia natalis diei Sapientiæ, quæ proprie eſt lux iſta, quam *Laurentius Mediceus* Amori adſcripſit hiſce verbis:

Queſta luce conforta, & non offende
Gli occhi, ma leva loro ogni diſio
Di veder' altro.

Etiam per Minervam deſignatur iſta animorum ſapientium excellentia, quæ ſimilitudinis proportione quadam nos Deo ſimiles reddit. Hinc illa nata eſt ex ipſius capite, & ad hoc formata, ut pulcherrimum mundi ornamentum eſſet, imò ut in ſeſe contineret omne hoc, quod eſt. Atque hoc optime expreſſerunt Ægyptii in tabula aurea, cui *Marſilius Ficinus* ex auctoritate *Procli* narrat inſculpta fuiſſe hæc verba, ex ipſius quaſi ore Minervæ prolata: OMNIA, QVÆ SVNT, QVÆ FVERVNT, QVÆQVE ERVNT, SVM EGO: quod dictum nonnihil convenit in ſacrum diadema triangulare noſtræ religionis. Nata eſt Minerva ad Vulcani ſecuris ictus, quia nativitatis ſapientiæ illud ardentiſſimum deſiderium eſt cauſa,

Ch'è fuoco, e non incende,
Ma ſcalda d'un calor ſoave e pio;

A quo accenſi annitimur ad aperiendum amoris divini ſinum, ac noſmet quaſi radios atque eſcam divinæ æternitatis ejus faciendos. Et cum expletur hoc deſiderium, omnino pluere auro oportet, quod ſymbolum eſt tranquillitatis & voluptatis immortalis, qua ſenſus quoque mortales tanto parto bono gaudent. Hæc eſt armata illa Minerva,[1] quæ allegorice *ſecuritatem* indicat *hominum ſapientum*, qui contra quoſlibet fortunæ ictns caput conſilio, pectus innocentia munitum habent. Atque hi & ipſi caput Meduſæ, quo homines in ſaxa convertebantur, quaſi ſingulare portant inſigne tropæi, quia ipſi nunquam obſtupeſcunt ad horribiles B rerum humanarum adſpectus. Sed præter cetera Minervæ ſymbola notabile eſt illud, quod nobis exhibet tabula Maderni,[2] cui illa temporibus antiquiſſimis inſculpta eſt, ut ſolet, armata, non vero cum capite Meduſæ, ſed cum ſcuto, Pythagoræ litera inſignito. Stat autem media inter duos alios deos, quorum alter eſt Mercurius, alter hilaritatis deus, Latinis dictus *Jubili* nomine, qui ſuas aliis etiam in locis habebat aras, quandoquidem in caſtello Nigolera leguntur in baſi quadam vetere hæc verba: IVBILO SACRVM V. S. L. M. hoc eſt: HOC MONVMENTVM IVBILO SACRVM EST: ET QVI ILLVD POSVIT, NON EX VOTO, SED EX SINGVLARI DE- C VOTIONE ILLI OBLIGATVS ERAT. Scire autem oportet, hunc Iubilum eſſe illum, qui perfectam voluptatem ſignificat, veram virtutis & & meritorum filiam: quia effictus eſt ſpecie juvenis ætate virili, lauro coronati, ac veſtiti, gremiumque floribus referti. Nam ſi ille deſignaret vanam illam effœminatæ ſtultæque lætitiæ voluptatem, effictus foret ſpecie pueri nudi, beryllis atque aliis caput ornati, manibus autem malum perſicum & apiariam (*jaſminum* vulgo dicunt) tenentis, qui ſunt fructus ac flores tempo- D ris exigui. Atque ita hæc voluptas videtur exſculpta in quodam noſtrorum marmorum[3] una cum Amore iſto puero, qui oculos obligatos habet. *Mercurius* autem in noſtra tabula non exhibetur cum ſagulo nuncii ſive tabellarii, ſed cum caduceo & marſupio chlamydem geſtat magnificam & regalem. Itaque heic illum habemus Mercurium, qui nobis exponit emolumentum cum honore conjunctum. Quare Minerva in hac tabula hoc ſignificat, *civem prudentem* in omnibus rebus ſuis ſemper attendere debere utilitati, quæ ſine labe eſt, & voluptati, quæ eſt ſine detrimento exiſtimationis: neque eum debere aliud inſigne, ſive ornamentum aut munimentum ge- E ſtare, quam ſuæ vitæ rationem. Poſſumus etiam exponere hanc tabulam alia convenienti interpretatione, ut hic referamus inſuper haſtæ ſignificationem, quam Minerva tenet. Eſt enim illa ſtabilitatis inſigne, ut multa numiſmata indicant. Atque adeo dicemus, bonum civem ſolummodo ſuapte vita gloriari, & pro ſuſtentaculo religionem, pro comitibus autem habere moderationem animi ac tranquillitatem, & nobile lucrum, ſive honorem & præmium. Et hæc expoſitio optime conveniret cum iſtis verbis, quæ reperta fuerunt in *fragmento* priſcæ *tabulæ æneæ*, cum ſa- F cra ædes Miraculorum exſtrueretur, quod diu conſervavit Malateſta Cajetanus.

CIVES OPTVMI SVNTO. LVCRVM NON SINE STATERA
HONOREM NON ABSQVE MERITO HABENTO.

Florentinus quoque noſter expoſuit tabulam *Maderni* hoc elegantiſſimo epigrammate:

Fingitur hoc Hermes, Pallasque, & honeſta voluptas.

Mar-

[1] Vide Tab. VII[I] Fig. 4. Pag. 21.

[2] Vide Tab. I[X] Fig. 1.

[3] Vide Tab. Fig. Pag.

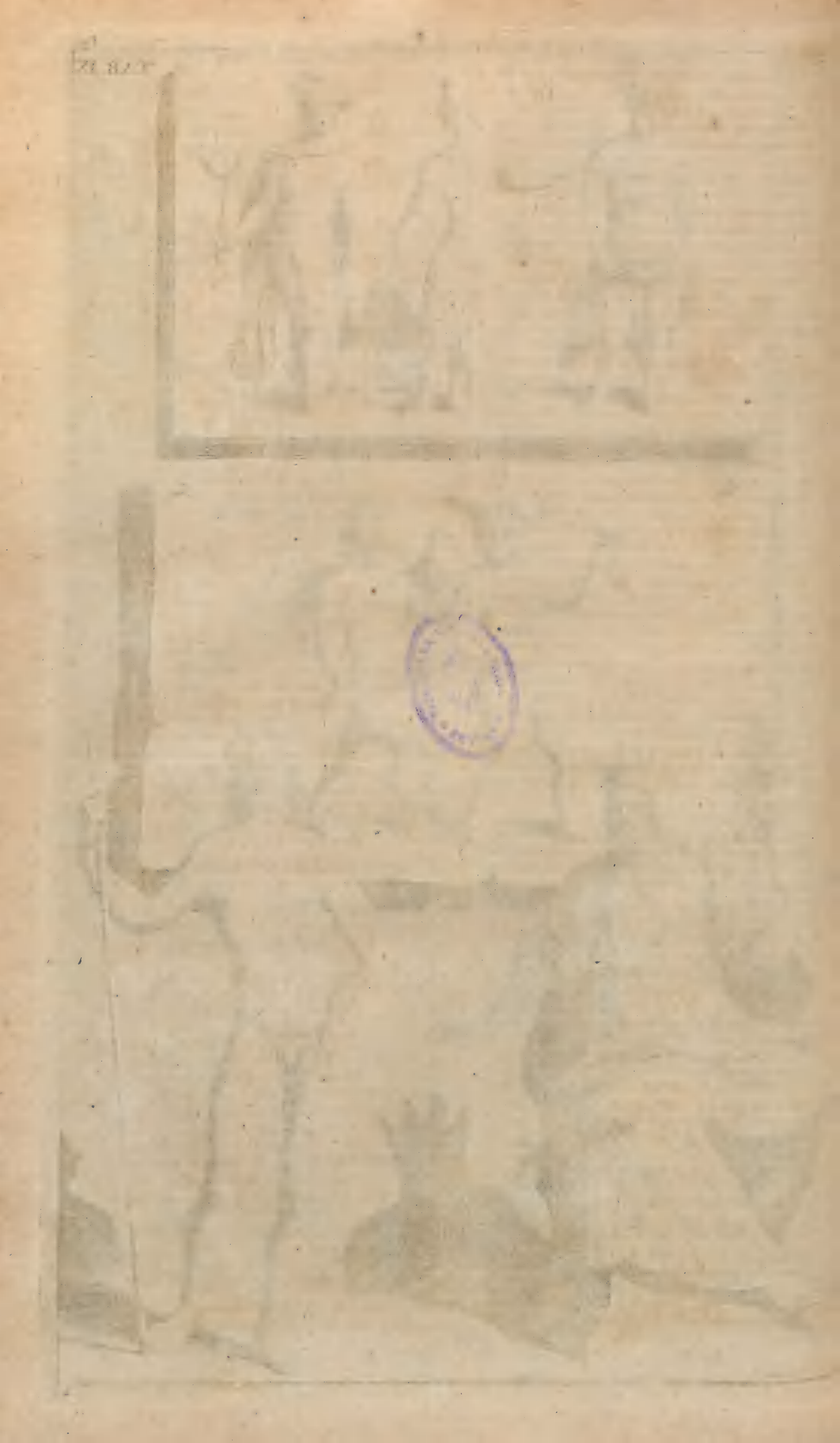
TAB. IX

Fig. 1.

Fig. 2.

Fig. 3.

Fig. 4.



Marmore, quod nostri littoris ora tenet.
Dextra Dei loculos gestat, laudanda voluptas
Monstrat odorifero lilia verna sinu.
Scilicet hi comites comitantur Pallada, tecum
Si fuerit, comitem Pallas utrumque dabit.

TEMPLUM JOVIS.

Vetustus ille murus, albo & quadrato saxo constructus, tenuiter exornatus coronis, qui extra portam crematam e regione ædis S. Josephi exstat, notatus est ab *Aragonensi* pars esse templi Jovis. Et apparet fuisse opus satis magnificum, quod & cum tempore, & cum incendiis, & cum barbarorum aratro colluctatum per tot secula adhuc tamen durat.

INSCRIPTIONES JOVIS.

✠ *Brixiæ, in templo S. Thomæ.*
A. Brixiæ, ad portam crematam.
B. Brixiæ, ad S. Faustini.
C. Concesii, in templo parœciæ.
D. In Poncarali vico.
E. Matiani, in æde S. Zenonis.
F. Giuffredi, in æde S. Antonii.
G. In castello Calvisano.
H. In templo castelli Unsati.
I. Nigolenti, ad ædem parœciæ.
L. Ad templum castelli S. Gervasii.
M. Ad Abbatiam castelli Leni.
N. Salone, in æde S. Mariæ.
O. In Insula Benaci.

A

IOVI O. M.
VLTORI
ARAM AETERNAM
EX S. C.
M. RVBRIVS. M. F.
AVIOLA
C. POMPONIVS C. F.
PAGANICVS
D. . . . . D.

C

IOVI O. M.
CONSERVATORI POS-
SESSIONVM ROSCIOR-
VM PAVCVLI. ÆLIAN. N. COS.
ET BASSAE FILIORVMQVE
EOR. EX VOTO L.
ROSCIVS EVBVLVS NVTRIT.
ET PROCVRAT. CVM ROSCIO
FIRMO LIB. PROC. EOR.

O

I. O. M. ALANNI-
NO M. NONIVS MA-
CRINI LIB. AGATHO
NICVS CVM POR-
TICVLA. V. S.

D

IOVIS TVTELAE
C. HOSTILIVS
AEMILIANVS
VET. AVGG. N N.
V. S. L. M.

A B C D E F

E

I. O. M.
Q. PETRONIVS
RVSTICVS.
V. S. L. M.

F

L. QVINTIVS L. F.
EVBVLVS PETRONIA
NVS PRO SE ET
. . . .
IOVI
V. S. L. M.

G

IOVI O. M.
TERTIVS BIVVO
PRO SALVTE
PETRONII MERV-
LÆ. P. PETRONII F.
V. S.

F

P. MAGIVS P. F.
IOVI
V. S. L. M.

N

I. O. M.
HELVIA
FORTVNA
. . . .
. . . .

H

IOVI
P. PAPIRIVS
EVTROPVS
V. S. L. M.

A

IOVI . . . .
IMPERATORVM
. . . .
BRIXIA
FIDELIS.
D. D. D. D.

B

IOVI
L. MESTRI
VS PRESI
ANVS...

B

IOVI BRAR.
F. APIDIVS P. L
OMVNCIO.
V. S. L. M.

L

I. O. M.
C. LAETORIVS
VOPISCVS
V. S. L. M.

M

I. O. M.
C. IVLIVS
CHRYSOGONVS
EX VOTO FECIT.

I

I. O. M.
VIRIVS
MAXIMI
NVS
V. S. L. M.

✠

I. O. M. D.
...XIVS SVEIVS
M. PVB. CLODIN...
CANDID.
...NE... IN HAC AR...
ET ....

SYMBOLA JOVIS, EORUMQVE EXPLICATIO.

Apud nos quidem duæ solummodo hujusce dei, regis deorum, figuræ supersunt. Altera delineata est a citato pluries *Sebastiano Aragonensi*, cive nostro, cujus memoria honorem meretur, alteram ipse servo. Prior ista eruta fuit Brixiæ anno MDXXIII prope templum Carmelitanorum. Erat autem ex marmore candidissimo, & humana forma major, sed adeo mutila, ut caput ac pars thoracis, & manus dextra, quæ sibi implumbatos tenebat, ensem, palmæ ramum, & serpentem, [1] vix potuerint servari & quodammodo resarciri opera istius *Mondellæ* nostri, qui suæ ætatis gemmarius fuit & antiquarius excellentissimus. Capiti hujus Iovis, ut in suarum antiquitatum inventario scriptum reliquit idem *Mondella*, imposita erat corona, quæ ignis speciem præferebat, ipsa autem vestis stellis distincta erat. Hac igitur figura sub nomine Iovis perfecti Principis exemplar veteres expresserunt, quemadmodum *Martianus* etiam alia sculptura, quæ huic fere consimilis, Naturæ ideam exhibere voluit. Ignis tam æternitatis, quam regum atque Imperatorum insigne est. Præferebatur ille regibus in Oriente, atque Imperatoribus Romanis in triumphis, & cum iter facerent cum exercitu; aut aureis facibus accensis, aut pretiosissimis odoribus crematis in aris sive focis ardentibus. Portabat autem hunc ignem sacerdos, candida veste indutus, & lauro caput redimitus. Nec improbabile est, ab Romanis quoque, ut imperio suo perpetuitatem augurarentur, fuisse institutum ignem æternum, & virginum Vestalium custodiæ mandatum. Præterea, quemadmodum ignis in sese convertit quamlibet materiam, ita principem oportet esse quasi centrum, quò concurrant omnes imperii sui populique rationes. Atque hanc ob causam Iupiter noster coronam gestat igneam, invictæ potentiæ signum. Vestis ejus, sive chlamys, stellis insignita, absolutam auctoritatem designat, qui proprius est principis habitus. Palma, gladius, & serpens, gloriam, fortitudinem, & prudentiam significant: sive majestatem, justitiam, & vigilantiam: quas virtutes Romani quoque Hadriano Imperatori dedicaverunt in numismate, cujus pars aversa pavonem, aquilam, & noctuam exhibet; [2] Græci autem Antigono palmæ, leonis, & serpentis coronati figuras expressas. [3] atque adeo utrique ad easdem illas virtutes respexerunt, quas Persæ in suis regibus desiderabant, nempe speciem externam, animi generositatem ac justitiam naturalem, & prudentiam perspicacem. Sed quam ego habeo Iovis statuam, illa ex ære est, stans, nuda, quercu coronata, & fulmen, non quasi emissura, sed quietè tenens, altera autem manu hastæ innixa. [4] Atque hac figura itidem mihi videtur expressa esse Principis imago. Certe enim idololatria veterum non erat stimulus religionis, nisi apud imperitam plebem: homines prudentes atque optimates nonnisi politica utebantur religione. Illæ deorum statuæ sapientibus erant quasi libri memoriales ad vitam formandam. Ante istum vero imaginum cultum hastas adorabant, ut etiam refert *Alexander ab*

[1] Vide Tab. IX. Fig. 3. Pag. 24.

[2] Vide Fig. 1. Tab. X.

[3] Vide Tab. X. Fig. 1.

[4] Vide Tab. IX. Fig. 4. Pag. 24.

A *Alexandro*. Deinde illum cultum ab hastis ad simulacra transtulerunt, atque his illas in manus tradiderunt. Cumque scirent, Deum arte esse antiquiorem, nudum eum exhibebant, quemadmodum Principem quoque depingebant nudum: quia sicut Deus ipse sibi habitus est, ita principem quoque non nisi suapte virtute oportet esse ornatum. Hasta & sceptrum itidem significant auctoritatem, majestatem, & potentiam. Neque vero hic Jupiter quasi jaculator exhibetur, quia, sicut justitia divina non uno protinus ictu ferit, ita cautus quoque princeps non impetu quodam castigat, sed fascibus illis & stratagematibus, quæ in B profunda tectaque Tiberii persona nobis detexit *Cornelius Tacitus*. Corona quercea singulare erat felicitatis, victoriæ, imperii parti, ac celebris auctoritatis symbolum, ut *Plutarchus* demonstrat, ubi Macedones describit, qui circa regem Pyrrhum erant; & item *Xiphilinus*, ubi Caligulam scribit, cum in omnibus similis Alexandro Magno videri vellet, voluisse etiam quercu esse coronatum. Et *Ovidius* quoque, ubi Tmolum judicem certaminum facit inter Pana & Apollinem, eum ita introducit, quasi ipsi fuerit redimita

—— quercu coma cærula tantum.

C Fuit iuventa hæc exigua statua inter rudera quædam vetustissima, cum porticus fori exstruerentur. Equidem, licet non optimi sit artificis, nihilominus insignem multorum seculorum indicat antiquitatem, ut adeo digna fuerit exponi felicissimo calamo Comitis *Marci Antonii Martinengi de Villaclara* hoc ternario:

Chi l'habito, e'l valor stabile, e sacro
Brama saper, ch'à i Prencipi conviene,
Miri di questo Giove il simolacro.

D Alia imago Iovis infantis, capræ insidentis, [5] est in ædibus Octavii Mondellæ, consimilis illi, quæ nummo *Gordiani* insculpta est cum hac Inscriptione: IOVI CRESCENTI. Ita eum effingebant, quia in insula Creta nutritus fuit lacte capræ, quod erat filiarum Melissi regis. Atque hinc volunt Iovem deinde hanc capram in cœlum transtulisse, eique locum dedisse inter signa zodiaci, atque ejus astrum illud esse, quod vulgo *capricorni* nomine appellatur. Sed in vetustissimo castello *Tusculano* illius tractus nostri, cui *Riviera* nomen est, Jupiter colebatur etiam arietis E specie, quæ certe sublimis est magnificique symboli figura, cum hoc animal, quod inter corporis humani membra medici præponunt capiti, præcipuum sit principii omnium rerum signum. Communis enim opinio est, arietem inter alia astra præcipue altissimam cœli partem occupare, & principium dare anno, ita ut ipso oriente ver nasci incipiat, quæ tempestas perfectum demonstrat lucis ac tenebrarum, calorisque & frigoris temperamentum. Unde mirum non est, multos sub hoc zodiaci signo mundum quoque cepisse initium, statuere. Atque adeo aries, sicut principii, ita Dei quoque symbolum erat.

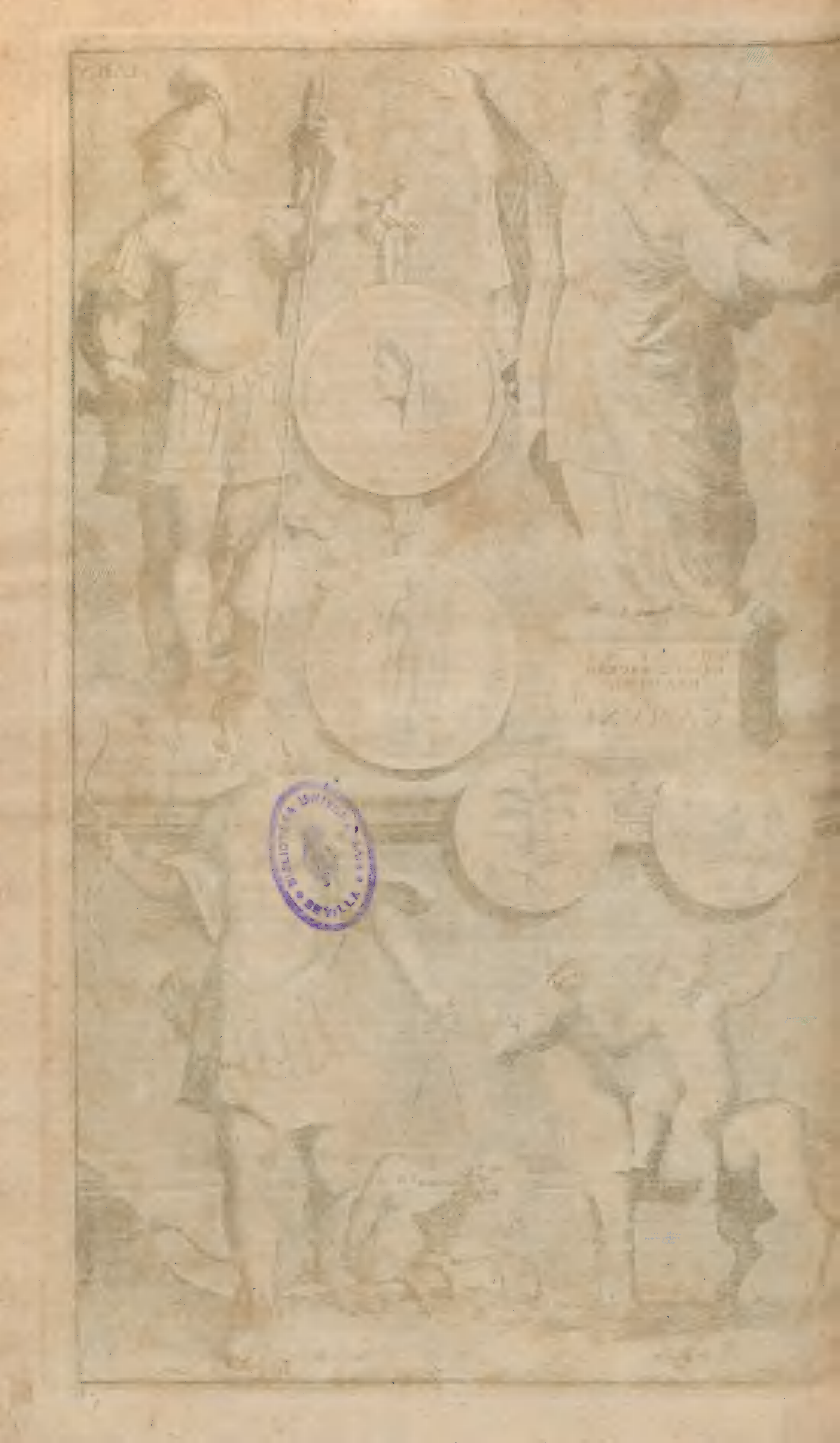
[5] Vide Ta[b.] Fi[g.] Pa[g.]

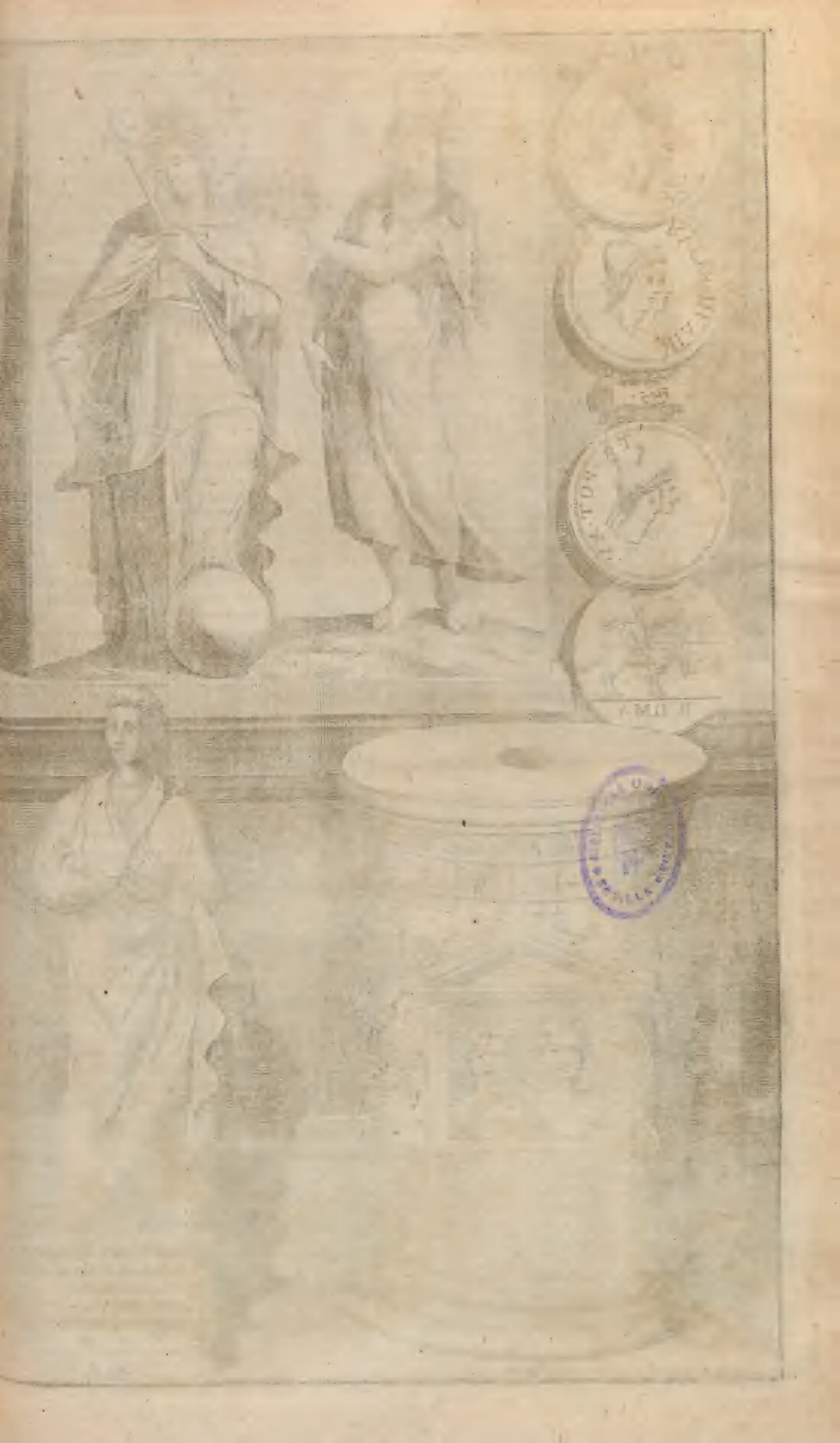
F

TEMPLUM MARTIS.

Capriolus voluisse videtur, templum Martis istic loci fuisse, ubi nos Dianæ templum collocamus. Nam ille non aliud indicium ejus aut probationem affert, quam exiguam plane statuam æneam, cum tamen non sit verisimile, qualibet minima statua templum aliquod demonstrari. Veruntamen reperta fuerunt murorum rudera quædam ve-


TAB X
Fig. 5.
NONIAE MAC
RINAE SACERD
BERGIMI
B. M.
CAMVNI
Fig. 3.
CAMVLO INVICTO
CAMVLI
S·G
Fig. 1.
Fig. 2.
Fig. 4.






TAB.
Fig. 3.
Fig. 4.
RVFVS. III. VIR
Fig. 5.
TR. POT. XV.
ROMA
BERGIMO
M. NONIVS
M. F. FAB.
SENECIANVS
V S
Fig. 1.
Fig. 2.

vetuſta in horto monachorum S. Fauſtini, quibus fere integra templi cujuſdam veſtigia indicabantur. Itaque *Capriolum* arbitror & ipſum conſideraviſſe has ruinas, quia narrare etiam videtur, non eandem illam ædem S. Mariæ in Silva fuiſſe ipſum templum Martis, ſed certo modo quodam fuiſſe quaſi eandem cum ipſo. Et adeo credere etiam juvat, ſtatuam illam, quam fuiſſe iſtic repertam ipſe dicit, magnam fuiſſe, ſed librum ejus calamo exaratum perperam fuiſſe intellectum; nam in Catalogo antiquitatum illarum Brixianarum, quæ erant in muſeo Mondellæ, eadem hæc ſtatua notatur multo major ſtatura humana. Et affirmat *Ricciardus*, hujuſce ſtatuæ fuiſſe elegantiſſimam illam baſin rotundam, artificioſe elaboratam, & ſculptis viri fœminæque vultibus inſignem, [1] quæ hodieque in eodem horto videri poteſt. Argumentum autem hujus ſententiæ hoc affert, quod in lapide quadrato, qui impoſitus erat epiſtylio, cui implumbata inſiſtebat ipſa numinis ſtatua, ipſe hæc verba legerit: MARTI VLTORI. L. DOMITIVS CORNELIANVS, ET NÆVIA MARCELLA DD. Equidem verum eſt, me ſemper exiſtimaviſſe, baſin hanc potius ad monumentum aliquod pacificum, quam ad Martis ſtatuam pertinere, quandoquidem inter ſculpturæ ejus ornamenta nonniſi palmites, quernæque & hederaceæ frondes, fructuſque, & flores & columbæ dignoſcuntur, quæ omnia ſunt amoris ac deliciarum inter conjuges ſymbola. Veruntamen poſſunt Domitius ac Nævia ſignificare voluiſſe, ſe tranquilla ac vera frui vita conjugali poſt exercitam a ſe vindictam quandam. Ceterum Martis nonniſi illam vidi *Inſcriptionem*, quæ eſt in perantiquo caſtello *Boarni*, & hæc verba habet: MARTI. M. VETINVS ASSIANVS. V. S. S. M. [2]

SYMBOLA, QUÆ MARTIS NUMINE SIGNIFICANTUR.

Non ſine ratione *Homerus* Martem Iovis ac Junonis filium prodidit. Bellum enim inde, quod alius alio major eſſe ac potentior cupit, & e contrariis cœli impreſſionibus naſcitur. Fuit ille omnium gentium communis, præcipue tamen Romanorum deus, qui eum modo armatum adorabant, modo nudum, quemadmodum eum deſcribit *Iſidorus*, & in plurimis nummis expreſſum videmus. Quod armatus eſt, eo ſignificatur, ſecuritatem in exercitibus eſſe procurandam. Nuditas autem indicat audaciam illam ferinam, quæ propria eſt animis bellicoſis: neque enim ſe noſci victoria ſinit ab eo, qui mortem noſcit. Nudum etiam Germani colebant, ſed capite radiato, ut ardorem demonſtrarent ac pompam; qua ipſi omni metu ac ſolicitudine abjecta intrepidi in aciem prodibant. Capite radiato *Macrobius* quoque eum deſcribit. Et *Publius Fontana* Martis hujus ſimulacro bilancem addendo, juſti belli dedit ſymbolum. Noſtri lupum ac picum Marti adjunxerunt: illum, quia bellum crudelitatis ac rapacitatis in ſe neceſſitatem habet; picum vero, quia hæc avis magna erat exiſtimatione apud augures. Auguria autem præcipue obſervari debere in bellis dicebant, quorum exitus fere aut magnitudinem ac potentiam, aut ruinam ſecum ferre ſolet. Alii Martem effinxerunt ſpecie robuſti juvenis, lorica ac galea, pharetraque & arcu armati, unà cum brevi gladio ad latus, & laqueo tenentis cum leone ſphingem, galeæ autem vulpe inſidente. [3] Principi enim belli hoc ſtudendum eſt, & ad hoc ſufficere animus debet, ut non tantum cum remoto, ſed & propinquo hoſte manu conſerta pugnet. Nec minus eum conſiliorum ſecretis impenetrabilibus, quàm generoſa fortitudine ſemper armatum eſſe, & denique ex inſigni vulpis, aſtutia ac ſtratagematum artibus innoteſcere oportet. Camuni noſtri Martem *Camuli* nomine dicebant, & ut multæ aliæ gentes ſuorum deorum ſtatuas, ita ipſi quoque ſtatuam ejus catena tranſverſam religabant, ut apparet ex nummo argenteo, qui erat penes virum illuſtriſſimum De Nobilibus, qui ab una parte Martis effigiem cum hiſce verbis CAMVLO INVICTO, & CAMVLI, ab altera fœminæ velatæ caput exhibet. [4] Equidem Camuli mentionem quoque facit, eumque Martem fuiſſe dicit *Lipſius* indicio lapidis ab ipſo inventi in caſtello Sabinorum *Quintiliano*, quem in librum retulit Antiquitatum ſuarum. A Camulo etiam nonnulli volunt, atque illud ex iſto Camuli nummo probare contendunt, proprie *Camulos* fuiſſe dictos iſtius nobiliſſimæ Vallis Camunicæ populos. Verum ex marmoribus antiquis eos CAMVNOS, ſive CAMVNNOS fuiſſe appellatos ſcimus, ut *Cividati* ad templum paroeciæ legitur in ſtatuæ baſi corrupta, ubi tamen manifeſte hæc apparent: ORDO CAMVNN. Hoc eſt, reſpublica Camunnorum: & ita quoque in fragmento *Eſeni*. Sed & CAMVNI ſcriptum erat itidem *Cividati*, in baſi pulcherrimæ illius ſtatuæ NONIÆ MACRINÆ, SACERDOTIS DEI BERGIMI, [5] cujus caput pervenit in manus Mondellæ, & truncus ejus abhinc quadriennium integer venditus fuit Duci Mantuano ab homine quodam privato. Alii quoque MARTEM CAMVLVM præcipue fuiſſe cultum in caſtello, ſeu vico *Edolo* volunt, quod veteres dixerunt *Idolum*: eumque heic reſponſa dediſſe conſulentibus oraculum ſuum, & proprium fuiſſe iſtorum indigenarum inſigne, licet deinde vulgus, ut ferunt, illud mutaverit in inſigne Theodolindæ, Chriſtianiſſimæ ipſiſque beneficentiſſimæ Longobardorum reginæ.

[4] Vide Tab. X. Fig. 5. Pag. 27.

[5] Vide Tab. X. Fig. 6. Pag. 27.

DEUS BERGIMUS.

Aragonenſis Bergimi ſtatuam domibus iſtis aſſignat, quas tenebat Calzavacca medicus, quæque ſunt ad forum Novarini. Et delineat ille hunc deum ſatis magnifice veſtitum, dextra manu veſtibus involuta. [6] Neque vero aliud quid ſingulare hæc figura exhibet, quandoquidem ſiniſtra manus illi deeſt, & caput adeo eſt corruptum, ut prorſus ægre dignoſci poſſit. Nec alia de hoc numine reperitur *Inſcriptio* præter hanc, atque illam Macrinæ, & fragmentum alius, quod itidem Brixiæ eſt, in foſſis caſtelli, unde vix potui hæc ſolummodo verba eruere: DEO BERGIMO L. ARTEMIDORVS. Itaque cum nihil habeam aliud indicii, nec in etymologias nominum evagari libeat, quæ pro interpretum ingenio utplurimum ita promuntur, ut nihil habeant convenientiæ & ſignificationis nativæ; tantum in ſymbolo illo, quod in perſona Bergimi indicare poteſt abſcondita manus dextra, ſubſiſtere viſum fuit, atque illud breviter exponere in hunc modum:

[6] Vide Tab. XI. Fig. 2. Pag. 29.

IDDIO *è un gran centro, in cui ſtà fiſſo il Mondo*
Con gli elementi, e con le ſfere unito,
Onde non può veder' occhio infinito
Ne gli alti abiſſi del ſuo cor profondo.
Ei però mira, ed ogni coſa attende
E d' ogni picciol' attomo tien cura;
Antivede, provede à la Natura,
E con forme naſcoſte in noi diſcende.
Dentro al velo de l'ombre opaco, e denſo
Chiude la ſua gran man forte imperiale,
E di naſcoſto adopra il ſuo vitale

Po-

Poter, che sempre è in giro, e sempre immenso.
E chi de gli ordin suoi conoscer vuole
Il sacrosanto zel, strugge se stesso,
Senza pensar più d' Icaro l'eccesso,
Nè l'arditezza del figlivol del sole.

TEMPLUM DIANÆ.

Ubi hodie est ædes S. Faustini, olim erat ædes S. Mariæ in Silva, ut in monumentis etiam beati episcopi nostri *Ramperti* scriptum exstat. Neque illa aliam ob causam ita fuit dicta, quam quod ibidem gentilium temporibus fuerat Dianæ templum luco lauruum arborum cinctum. Equidem lucos in urbibus quoque fuisse, scripsit etiam *Virgilius:*

Lucus in urbe fuit medio tutissimus umbra.

Hodie nihil aliud hujus templi apparet, quam columnarum varii marmoris trunci aliquot, & pars dedicationis, quam descripserunt *Solatius*, *Aragonensis* & *Ricciardus*. Nam ista de-

PRO SALVTE ÆTERNA.
BRIXIANORVM ET ORDINVM ET POPVLI
BRIXIÆ . . . .
DELIÆ MAXVMÆ DIÆ NEMORVM
QVOD CONTRA FINITIM . . . .
. . . .
ERECTIS VEXILLIS SALVA MAIES . : :
PVBLICÆ MILL. PESSVM. CÆS. A PERF. . . .
LIBERAVIT . . . .
. . . .
. . . NEVIANVS . . . .
V. S.

dicatio misere mutilata est atque corrupta, quoniam adhibita fuit ad usum crepidinis aquæ salientis, quæ in illo tractu est, cui *la Rua* nomen. Sed inter Cenomanos celebre erat Dianæ oraculum, in oppido *Moniga*, quod olim FANVM MVNYCHIÆ, hoc est, templum Dianæ Munychiæ appellabatur; & item istud alterum ejus templum, quod istic loci erat, ubi hodie Deliani est ædes S. Petri.

PER DIANAM QVID SIGNIFICETVR.

Dianæ nomine *Luna* proprie fuit appellata, quæ quoniam in aëre, aquis, atque terra operatur, *triformis* dicebatur; unde *Virgilius:*

Tergeminamque Hecaten, tria Virginis ora Dianæ.

Et in summa per Dianam veteres intellexerunt naturam, ut evidentissime apparet etiam e duobus Claudii & Commodi numismatibus, & item e cæteris nummis, quos retulimus, ubi de Fortunæ symbolis fuit actum. Nam ibi illa cernitur effícta in Termini modum, brachiisque apertis, quia terminat continetque in se omnes res mortales. Fuit hoc proprium & Veneris expertium, & venatorum numen, quia penes illos est integra hominis essentia, penes venatores autem vaga quædam libertas, quæ propria est naturæ. Nomine Isidis coluerunt eam Ægyptii, & pro uxore Osiridis, hoc est Solis. Hisce autem diis suis ipsi attribuebant animalium generationem, ideo quod oculis suis viderent ex humore & calore multa produci animalium genera, & maxime, ut *Diodorus* scribit, in Ægypto, ubi post desitam Nili inundationem glebæ terrestres, penetratæ atque animatæ radiis solaribus, in animantia transformantur. Colebant quoque hanc deam nonnulli Germanorum, ut refert *Cornelius Tacitus*, eamque specie velocissimæ navis Liburnicæ effingebant, atque ita sensu apprime morali per eam repræsentabant vitæ humanæ simulacrum. Sed & Brixiani eam coluerunt nomine Isidis, ut patet ex illa *Inscriptione*, quæ superest in ædibus, quas tenebat Domina Laura Cereta: ISIDI. MVNATIA. Q. L. APATE. V. S. L. M. *Lucianus* eam fecit deam navigationum, itidem naturæ significans instabilitatem: unde illa symbolum quoque erat vicissitudinum, quæ res humanas comitantur, & perpetuo quodam inter se implicitæ gyro homines subsequenti & continuo labore onerant. Atque hinc veteres eam expresserunt forma macilentæ fœminæ, ægre stola tectæ, capillis passis, papaveribus coronatæ, dimidiatam lunam summa fronte præferentis, & coronam spicis & rosis contextam manu dextra quasi porrigentis. [1] Et adeo cum mihi symbolum sive insigne concinnandum esset Principi cuidam, atque illi significare vellem, ipsum solum debere esse vas illud, in quo reservanda essent omnia imperii sui negotia, lunam effinxi cum hoc dicto: IN ME, QVANT' E NEL MONDO. Sed Corinthii Dianam Isidem exhibebant, ut scribit *Quintianus*, figura matronæ pulcherrimæ, stantis, auroque vestitæ, & capitis ornamentum habentis e serpentibus, pyramidis in formam aliis super alios inter sese in gyrum implicatis, coronatæ autem stellis, & manu dextra sceptrum tenentis, sinistra vero coronam rosaceam, atque altero pede orbi insistentis. [2] Et igitur in illa quoque apparebat divinæ immortalitatis imago, qua deus, verus Osiris, naturæ spiritum format, atque isto motu, qui semet ipse movet, separat, iterumque conjungit res omnes in ipsarum determinatum principium.

[1] Vid. XI. F. Pag.
[2] Vid. XI. F. Pag.

TEMPLUM CASTORIS ET POLLUCIS.

Ubi hodie sunt carceres urbis nostræ, olim filiorum Iovis & Ledæ templum erat, cujus adhuc visuntur rudera. Et majora adhuc ejus reperirentur indicia, si heic erui solum posset ad ima usque fundamenta. Sed fieri aliter non potest, quin Brixia etiamnum maneat majore sui parte sepulta, ut suarum antiquitatum ipsa perfecte cognoscere majestatem nequeat.

MARMORA ET SCULPTURÆ, QUÆ PERTINENT AD CASTOREM ET POLLUCEM.

A. Offlagæ, in ædibus Vincentii Barbisonis.
B. Brixiæ, in muro templi S. Barnabæ.
C. Brixiæ, in muro templi S. Euphemiæ.
D. Brixiæ, in muro templi S. Nazari.
E. In horto S. Faustini.
F. In arce oppidi Bagnoli.

A

CASTORI
ET POLLVCI
. . . TVLLIV . . . . .
. . . ERAT . . .

B

L. CLAVDIO
L. F. FAB.
SABINIANO
EQVO PVBLICO
COLLEGIA
FABR. ET CENT.
TITVL VSVS.

C

C. PLADICIO
(1) FIL. PLA.
CLAVDIANO
EQVO PVBLICO
DEGVR. BRIXIÆ.
C. PLADICIVS HERMADIO
ET LVCRETIA PERSIS
FILIO PIISSIMO.
L. D. D. D.

(1) *MS. Inscriptiones lin. 2. & 3.*

C. F. PAL.
CLODIANO

F

P. POSTVMIO
P. F. FABIA
FVSCINO
EQ. PVBL. PONTIFICI
ORDO PIISSIMVS
FVNVS PVBLIC. ET
STATVAM EQVESTREM
AVRATAM DECREVIT.
P. POSTVMIVS MARIANVS
CVRATOR REIPVBLIC.
AVGVSTAN. TAVR. DATVS
AB AVG. SEVERO, ET
ANTONIN.
PATER TITVLO VSVS.

D

L. ACVTIO
L. FIL.
FAB. PRIMO
EQVO PVB.
II. VIR I. D. Q.
ÆDILIS Q. ALIM.
FLAM. DIVI IVLI
D. D.

E

C. (2) REXIO
P. F. FAB.
(3) NAVILIANO
SENIORI
EQVO PVBLICO
OMNIBVS
HONORIBVS
MVNICIPALIBVS
PERFVNCTO.

(2) *Gruterus Corpor. Inscript Edit. Amsteled. pag.* CCCCLXII. vers. 1. RAESIO
(3) vers. 3. AEMILIANO Conf. col. 40. sup.

Brixiæ, in Foro.

SERVILIO POPILIANO
EQVO PVBLIC.
DECVRIONI
SERVILIVS VERVS
PATER
VT FIERET PETIT
L. D. D. D.

E

P. SENECIO
P. F. FAB.
GARRVLO FILIO
EQVO PVBLICO
PRÆF. FABR. QVEST.
HÆREDES
EX TESTAMENTO EIVS.

QUINAM FUERINT CASTOR ET POLLUX, EORUMQUE HONORES.

Patria Spartani fuerunt, ac percelebris Helenæ fratres Castor & Pollux. Et quoniam omnibus omnino diis insolitam plane ac monstrosam tribuebant nativitatem veteres, quo scilicet majore eorum admiratione homines imbuerent, (est enim quasi mater ac nutrix divinitatis, admiratio) Ledam dixerunt eos una cum Helena peperisse ex tribus ovis, ut canit *Theocritus*. Sunt autem illi ludicrorum certaminum, ac navigantium dii tutelares: ideoque per symbola sua expressi comparent in duobus Græcorum nummis, quorum alter coronam oleaginam, intraque eam duas stellas, duobus equis superimpositas exhibet, cum verbis circumsignatis, quæ militaris certaminis indicant victoriam; alter autem puppim, duasque flammas cum literis exesis. Horum numina veteres credebant esse duo illa lumina, quæ post tempestatem super jactatas naves comparent in signum salutis. Nautæ Christiani ea appellant *Oculos Sancti Elmi*. Solet quoque furentibus undis nonnunquam una tantum stella apparere, quod certissimum naufragii omen est. Atque hanc credebant esse Helenæ animam. Unde *Statius* dixit:

——— ——— *Proferte benigna*
Sidera, & antennæ gemino considite cornu,

A *Oebalii fratres: longe nimbosa sorores*
Astra fugate, precor totoque excludite cœlo.

Sculptæ sunt eorum effigies in quibusdam M. Antonini, Gordiani, Rufi, Sisennæ, aliorumque nummis. [1] Pluries autem apparuerunt Romanis equitum habitu, atque equis vecti candidis, aut ferendi auxilii, aut læti nuncii afferendi causa, ut videre est apud *Livium*, & *Dionysium Halicarnassensem*. Celebrabatur quoque in memoriam ac venerationem horum deorum quotannis festum aliquod Romæ ab equitibus illis, qui ob eximiam virtutem militarem, morumque probitatem ac e-
B legantiam dicebantur EQVITES PVBLICI, de quibus inter cæteros diserte loquitur idem *Dionysius*. Erat hoc festo equitatio quædam, in qua hice equites lorica, sagoque purpureo, quod auro distinctum erat, ornati, & caput, aut etiam galeam olea cincti, crista superne rutilanti transvehebantur. Et erat tanta hujus pompæ majestas, ut *Prudentius*, ubi laudare Romam vult, eam horum equitum habitu introducat ita de se loquentem:

[1] Vide Tab. XI. Fig. 5. Pag. 29.

Nunc merito dicor venerabilis, & caput orbis,
Cum galeam sub fronde oleæ, cristasque rubentes
C *Concutio, viridi velans fera cingula serto;*
Atque armata Deum sine crimine cædis adoro.

Omnium candidi erant equi, quamvis nonnunquam usque ad quinque millium excurrerent numerum. Et gerebat quisque præmia, a ducibus ob rem bene gestam accepta. Vehebantur autem a templo Martis, quod extra Urbem erat, usque ad templum Castoris & Pollucis, quod erat in foro. Prætervehebantur autem hi Censores, qui, quem eorum labe quadam aut probri macula adspersum certo comperissent, publice notabant, equum adimendo, & sub hasta confe-
D stim vendendo. Atque hinc mea quidem sententia ortum est illud proverbium: EQVIS ALBIS PRÆCEDERE: quo usi veteres, cum integrum vitæ hominem, ac morum elegantia commendabilem significare vellent SVPERARE CANDIDORVM EQVORVM EQVITES; quamvis me non fugiat, ab *Erasmo* hoc adagium alio sensu esse expositum. Quin etiam Brixiani nobilem, ac fortunatum, perfectæque virtutis hominem ita describere solebant, ut dicerent: *Et aurum, & equum album habet:* eaque locutione usus est *Fortunatus Martinengus*, Comes, cum de Ioanne Baptista Gavardo orationem haberet. Olea autem co-
E ronabantur hi dii atque Equites nostri, quia hæc arbor perfectissimi honoris est symbolum, ut *Æmilius Probus* & *Philostratus* testantur: fuitque ea inventa ab ipso Hercule, quo frondibus ejus coronaret Heroas, ut *Pindarus* dixit. Sed & multi Brixianorum titulo horum equitum fuerunt ornati, ut intelligi potest tam ex istis marmoribus, quæ cum Castoris & Pollucis marmore conjunximus, quam ex illis, quæ pro re nata passim huic libro inseruimus, quæ omnia noscuntur ex hisce verbis: EQVO PVBLICO. Et fortasse in horum Equitum Publicorum memoriam instituti fuerunt in urbe Brixia illi equites, qui in quibus-
F dam libris Notariorum Collegii dicuntur MILITES FORTVNÆ, erantque secreti a populo, & CRVCIS Campi narrantur custodes fuisse. Habitus eorum cum face ac famulo juxtà [2] quondam expressus erat in postica parte vehiculi Reliquiarum, in æde subterranea S. Faustini, quæ magna cum illustrium monumentorum jactura non sine ipsorum quoque monachorum dolore diruta fuit a quodam eorum abbate, homine peregrino. Gestabant thoracem argenteum gryphis, sphin-

[2] Vide Tab. XII. Fig. 1.

gibus, leonibus, ac flammis auro rutilantibus distinctum. Monile quoque gestabant, & in galeæ apice crucis imaginem, & vestibus suis aureis veterem Brixianorum dignitatem demonstrabant. Atque hi sunt illi equites, quos *Capriolus* medios inter Senatum ac populum nominavit, scripsitque ipsos potissimum id sibi muneris sumpsisse, ut Violantæ, Hungarorum Reginæ per hæc loca transitum cohonestarent. Adeo semper diligentissime veteres Brixiani conservaverunt atque observaverunr avita sua ac optima instituta. Ceterum Castor & Pollux, præterquam quod nobilium virorum, virtute ac honore præstantium symbola sunt, ad veram quoque amicitiam significandam adhibentur. Dicunt enim Poëtæ, alternis vicibus alterum alteri commodare vitam, atque ita eos pariter vivere immortales. Atque hoc sensu effinguntur illi in speciem duorum puerorum, invicem humeris innitentium, [1] ut videre est in marmore, quod est in ædibus Comitum Calinorum, juxta ædem S. Agathæ. Præterea illi astrum tenent Zodiaci, quod Astrologi Geminorum nomine vocant, & illuminari dicunt duodevicenis stellis, a stella Mercurii dependentibus. Atque hinc nonnulli concluserunt, amicitiam vere ac recte stabiliri colique industria hominum ingeniosorum.

[1] Vid. Tab. XII. Fig. 2. Pag. 34.

TEMPLUM NOCTULII.

In fossa illa, quæ est inter Turlongæ portam & Cantonem Mombellum, reperta fuerunt hujus Templi rudera, quod porticum circa habuerat ordinis Corinthii, etsi incongruis admodum coronis, ut apparet ex delineatione *Aragonensis*. Vidimus nos quoque hujusce templi situm, sed non ultra fundamenta, cum illud soli, quod mediam dividebat istam fossam, omne fuit erutum atque amotum. Hic inventa fuit quædam ipsius dei Noctulii statua cum Inscriptione, consimilis illi, quæ hodie est in ædibus Ludovici Soncini. Antiquitus hoc templum procul dubio sepeliendis mortuis fuit dicatum, quamvis novum atque absurdum dictu videri possit, circa templa gentilium sepulcra fuisse collocata. Veruntamen indicia sunt nimis manifesta, ut negari illud nequeat. Infra enim pavimentum porticus ordine posita stabant sepulcra ad modum arcarum, composita ex lateribus coctis ingentibus, & literis inscripta, e quibus erui sensus omnino non potest, ut videre est in illo sepulcro, quod est in ædibus Augustini Covi, qui illud hinc asportavit una cum lucernis aliquot perpetuis, quæ protinus exstingui videbantur, cum primum aërem hausissent. Ibidem visebantur quoque vascula unguentaria, & quibusdam in locis fictiles urnæ terræ subtilissimæ. Sed omnia fere collisa ac pessundata fuerunt, tum ligonibus, tum etiam aviditate fodientium, qui nummos sperabant in urnis inventuros. Vidimus ossa, duobus cubitis longiora. Etiam cranium, quod in urna quadam erat, quæ nunc in ædibus meis est, ambitu quatuor erat spithamarum, cum dimidia. Inventam hic quoque fuisse quondam fertur arcam lapideam, ideoque hic locus hodieque dicitur *il Canton dell' Arca*.

STATUA NOCTULII, EJUSQUE SIGNIFICATIO.

Undiquaque vestitus est hic deus, & caput velamento sive galero tectum habet, quod una cum reliquis vestimentis, quæ satis sunt brevia, plurimas habet plicas limbosque. [2] Altero pede tantum digitis tenus resistit, capite quasi reclinato

[2] Vid. Tab. XII. Fig. 3. Pag. 34.

A ad duos primores manus dextræ digitos, hominis meditabundi speciem præferens. Cum statua Soncini, forte quia temporum vetustate corrupta est, non apparet conjuncta noctuæ effigies, ut quidem cum illa Mondellæ, quam oportet fuisse primariam hujusce numinis statuam. Ceterum dubium non est, Noctulium fuisse cultum atque habitum quasi proprium meditationis deum, atque isto nomine appellatum, quia nox mater est cogitationum. Meditatio autem ante omnia alia maxime homini est necessaria, cum vita sanæ mentis hominum non alia sit, quam continua quædam series & quasi sphæra ratiocinatiorum. B Religio, justitia, prudentia, consilium e meditatione nascuntur. Atque hinc illud Græcorum: IN NOCTE CONSILIVM. Nox enim, quæ solitudinis & silentii quasi gremium est, & receptaculum, id est, aptissima est rerum gravissimarum cogitationibus atque curis: quia somnus, postquam quiete refecit animum, mox in eo producit quasi divinos quosdam motus ac sensus, qui mentem intendant ad deliberandum de iis, quæ necessaria, justa, & honesta sunt. Ac proinde undique contectus est Noctulius noster, meditatur, ac Minervæ alitem juxta se habet. Vitam humanam esse meram cogitationem nobis C quoque indicat Noctulii Templum, utpote quod sepulcretum erat. Hunc deum Brixiani voluerunt proprium esse juventutis suæ numen. Atque hoc apparet ex Inscriptione illa, quæ superiore anno amota est è quadam pilarum templi *Rotundi cathedralis*, ad ponendam istic Inscriptionem DD. Dandolorum, atque ita habet:

DEO NOCTVLIO
P. VIRLIVS P. F. FAB. ASSIA
NVS EQVO PVBLICO
SACERDOS
D IVVENVM BRIXIANORVM ET
COLLEGIVM.

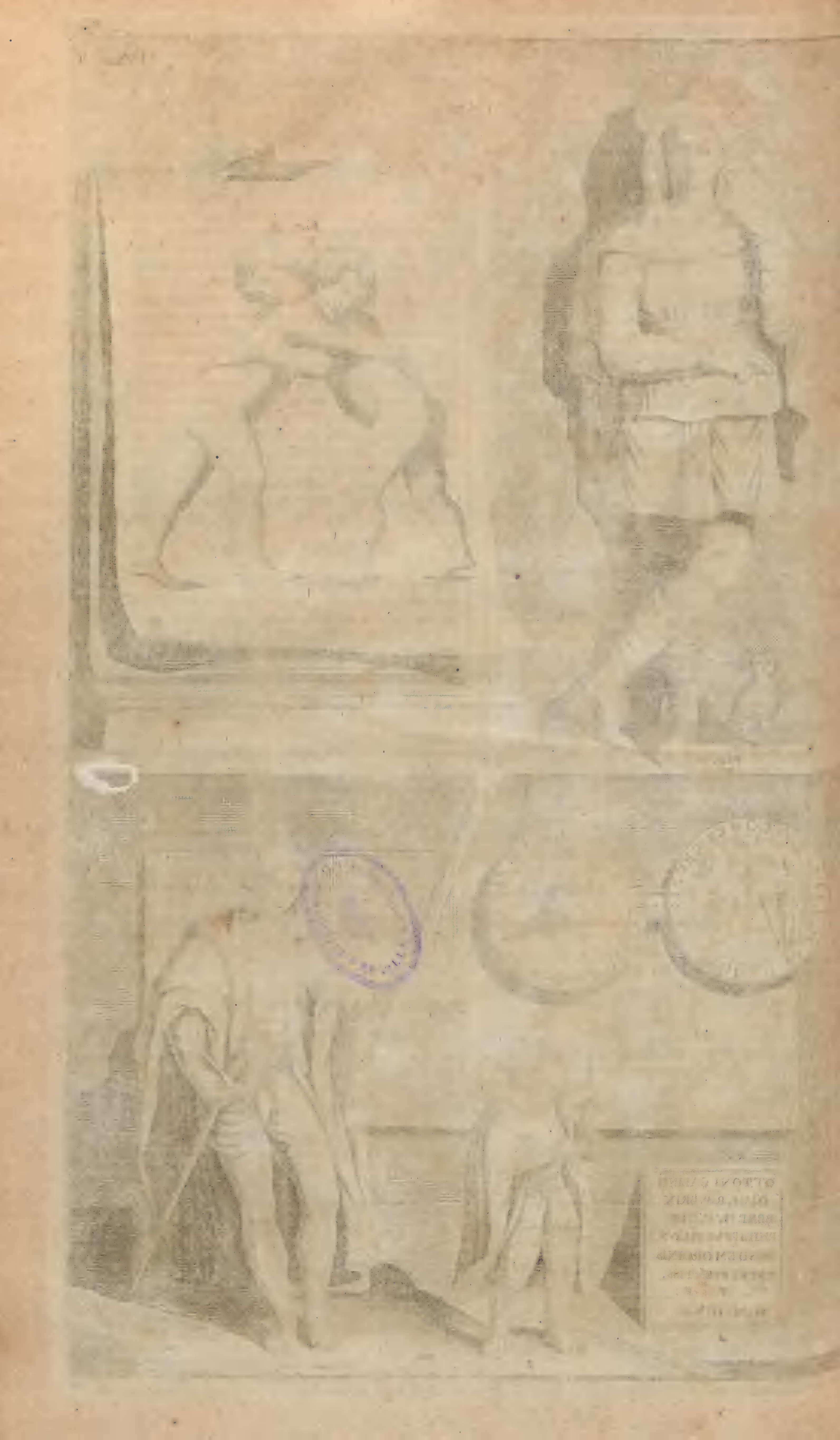
Id est: COLLEGIVM JVVENVM BRIXIANORVM, EORVMQVE SACERDOS, PVB. VIRLIVS ASSIANVS, PVB. FILIVS, TRIBV FABIA, EQVES PVBLICVS, HOC MONVMENTVM, SIVE HANC STATVAM POSVERVNT DEO NOCTVLIO. Hoc collegium ex hominibus nobilissimis constabat, institutum post tempora Augusti. Primus ejus Sacerdos fuit LVC. CORNELIVS PROSIDICVS, SEVIR AVGVSTALIS E BRIXIÆ ET VERONÆ, ut legitur in marmore, quod prope *Palatam* est positum in pariete veteris domus Ganassonum, non longe supra solum, quodque retulit *Wolfgangus Lazius*.

COLLEGIA
FABR. ET. CENT. L. CORNELIO
PROSIDICO VI VIR.
AVG. BRIXIÆ, ET VERON. SACERD.
AVG. IVVENVM BRIXIAN.
OB MERITA EIVS HONORE
CONTENTVS IMPENDIVM.
F . . . .
. . . .

Hæc Inscriptio correctior & plenior in MS. exhibetur ad hunc modum.

COL-


TAB. XII
Fig. 2.
Fig. 3
MILITES CVSTODES CRVCIS SANCTORVM
BRIXIA FIDELIS S.R.E. ET SS CVSTOS B.M.
1
Fig. 1
OTTONI CALINO
EQ.OR.R.P. BRIX
BENEFICENTISS
PHILIPPVS FILIVS
EIVSDEM ORDINIS
PATRI PIENTISS.
T. F. I
H.M.H.N.S.
1
1
M



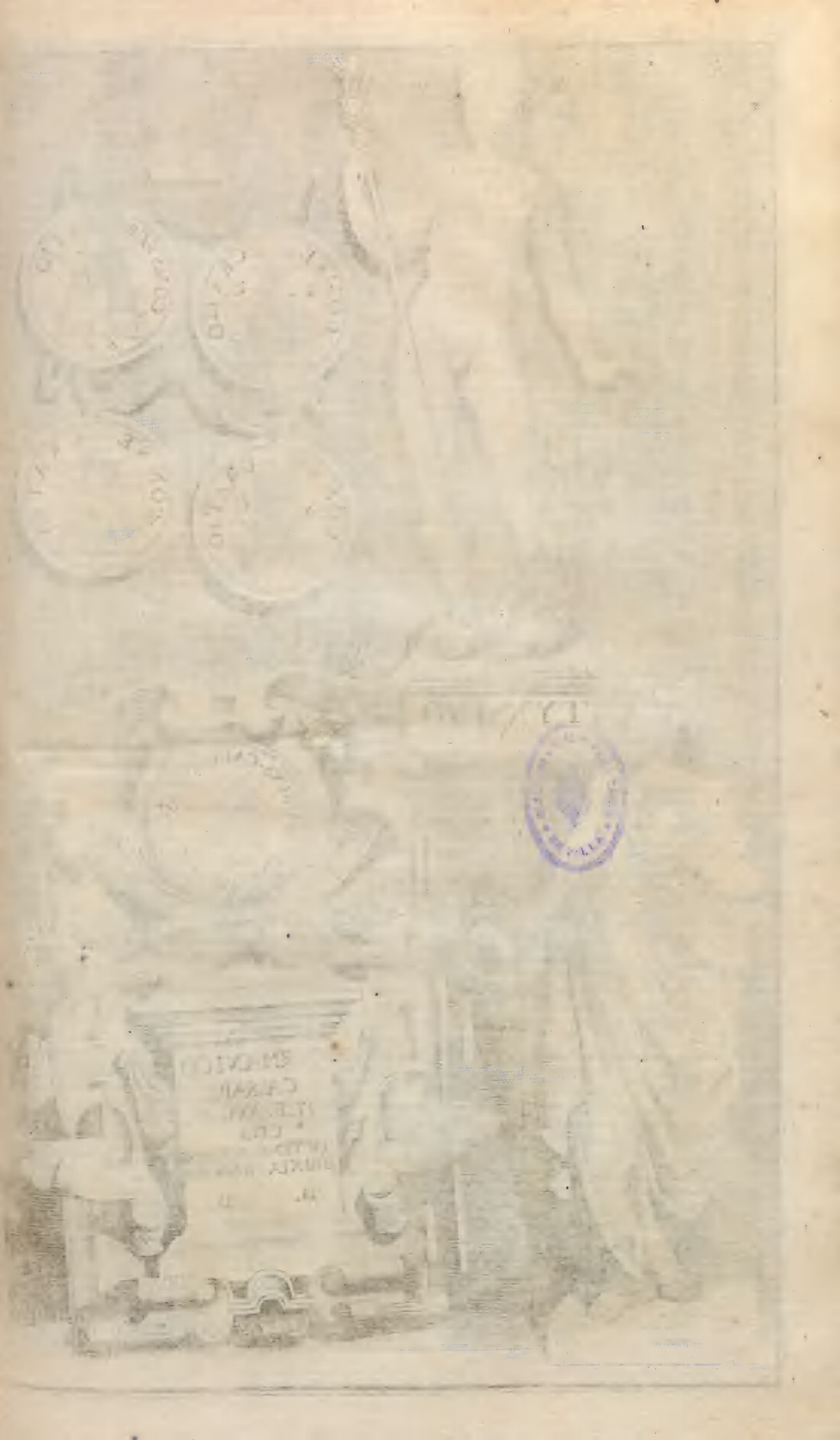




Fig. 2.
CONSE CRATIO
S C
CONSECRATIO
S C
CONSE CRATIO
S C
CONSE CRATIO
TYNNINO
GERMANICVS·CAESAR·TI·AVG·F·DIVI·AVG·N
GERMANICO
CÆSARI
TI. F. AVG. N.
COS
OPTIMO NVMINI
BRIXIA ROMANA
D. D.

COLLEGIA
FAROR. ET CENT. L. CORNELIO
PROSIDICO. VI VIR.
AVG. BRIXIAE. ET. VERON. SACERD.
COLLEG. IVVENVM. BRIXIAN.
PRIMVM. INSTITVTIS
OB. MERITA. EIVS HONORE
CONTENTVS. IMPENDIVM. REMIS
ATIS. IN TVT. ꟷLL S. N̄. D.

In Theſauror autem Gruteri pag. CCCXCVII. *Edit. Amſtelod. ſic ea diſtincta & concepta eſt.*

COLLEGIA. FABR. ET. CENT
L. CORNELIO. PROSODICO
V̄I. VIR. AVG. BRIXIAE. ET
VERON. SACERD. COLLEG
IVVENVM. BRIXIAN
PRIMVM. INSTITVTI
OB. MERITA. EIVS
HONORE. CONTENTVS
IMPENDIVM. REMIS
DAT IS. IN. TVT. COLONIS. H-S
N̄ . D

Hic aperte, legimus, Juvenes iſtos fuiſſe ornatos titulo AVGVSTORVM, hoc eſt, præ aliis fuiſſe inſignes nobilitate, & literarum armorumque peritia atque virtute. Atque hinc etiam Sacerdotes eorum primi ordinis homines erant, ut fuit P. ille Virlius, & hic Proſidicus, item ille, cujus memoria exſtat in marmore, quod *Herbuſci* eſt, ad templum S. Mariæ, cujus meminit quoque *Lipſius*:

(¹.) M. PVBLICIO.
M. F. FAB. SEXTIO
CALPHVRNIANO
EQVO PVBLICO
FLAM. DIVI IVLI
PRÆF. ÆDIL. POT.
QVÆSTOR. ÆRAR.
SACERD. IVVEN. BRIX.
DEFENSORI REI P. BRIX.
COLLEGIA
CENTON. ET FABROR.

(¹.) *Gruter. Corp. Inſcript. Edit. Amſt.* fol. CCCCLV. num. 2. Verſu primo: M. POBLICIO Verſ. 2. loco FAB. habet SAB. ubi tamen *Cauriolus* non differt. Verſu 3. CALPVRNIANO pro CALPHVRNIANO ubi E. *Caur.* legit CALFVRNIANO. ultimoque Verſui ſubjicit L. D. D. D. ac ubique ſeparat Æ, quod & ante ipſum fecerat *Capriolus*, qui inſuper verſu. 4. ac AEQVO ſcribit pro EQVO.

Hinc apparet, Publicium illum fuiſſe FLAMINEM DIVI IVLII CÆSARIS, PRÆFECTVM CVM POTESTATE ÆDILITIA, QVÆSTOREM ÆRARII ET DEFENSOREM REIP. BRIXIANÆ. Conſervatur quoque memoria hujuſce Collegii adhuc in alio marmore, quod in foro eſt, dedicatum SEXTIÆ ASINIÆ POLLÆ, TITI FILIÆ, MARCI NONII ARRII MVCIANI VXORI:

S E X T I Æ
T. FIL.
ASINIAE POLLÆ
M. NONII ARRII.
MVCIANI COLLEG.
IVVENVM BRIXIAN.
OB MERITA.

Deſiderium gloriæ tunc temporis in terra noſtra patria tanto fulgebat ſplendore, ut omnino con- A ſtringeret animos civium ad aſſerendum ſibi modis omnibus nominis æterni titulum, quo ſolo homines poſt mortem ſuam diſtinguuntur ab reliquis animantibus. Forſan in cœmiterio Noctulii priſcorum illorum heroum Cenomanorum cineres conditi fuerunt, quos poſteris ſuis Brixiani pro pulchris eſſe tabulis voluerunt, quarum contemplatione ad exemplum Spartanorum incitari poſſent, ut vivere deſiderarent, ne morerentur exſtincti. Hinc prope hoc templum aut non longe procul, exſtructus erat circus, ubi exercere ſe poſſent variis artibus, non minus ſpectantibus ad favorem & applauſum populi, qui B viris Nobilibus omni ſtudio quærendus eſt, quam ad diſciplinam militarem, de qua convenienter & recte poſſe diſſerere quemlibet hominem nobilem decet. Locus ille, ubi hic circns erat, hodie appellatur *Breda Bolda*: ſed *M. Pandolphus Naxinus* ſcriptum reliquit fuiſſe eum dictum *il campo delle Baiguane*, a ſpectrorum apparitionibus quibusdam, quæ noctu iſtic viderentur. Repræſentabat Noctulius horum juvenum animis vitam illam, quæ vera denique vita eſt, & mortem, quæ vera mors, præmia & pœnas, honorem & ignominiam. *Ricciardus* exiſtimavit, illam eſſe ſacerdotis hujus dei ſtatuam, quæ viſitur apud Ma- C lateſtam Cajetanum, veſte talari ornata, & coronata, brachiis nudis, & utraque manu ſertum tenens. ¹ Et dixit ille, diſerte cautum fuiſſe Cenomanis, ne nobilis ipſorum juventus victimas immolaret animales, atque ita cœli hujus aëri majorem adderet intemperiem. Forte hi ſacerdotes grato ſertorum illorum intuitu in contemplantibus excitare voluerunt laudabilem divinæ immortalitatis ambitionem. Et erat hic ſacerdos ficu coronatus, quæ arbor loco florum caducorum fructus fert perfectiſſimos, & fructibus ſucceſſivis majores: forte ad monendam juventutem, prima hominis opera non vanæ oſtentationis eſſe, D ſed actu ipſo ſpectari, ac digna eſſe debere, e quibus alii alimentum, id eſt, exemplum capiant.

¹ Vide Tab. XIII. Fig. 1.

DECLARATIO RERUM QUARUNDAM, *quæ continentur in marmoribus Juvenum Brixianorum.*

Adhuc ſub judice lis eſt, utrum SEVIRI AVGVSTALES, qui in marmoribus notantur hiſce literis V̄I VIR AVG. Sacerdotes fuerint, an vero profanæ dignitatis homines. Veruntamen nonnulli exiſtimant, fuiſſe hoc ſacerdotum primi ordinis Collegium, quos inſtituerit *Tiberius*, & fere E omnes, vel ſubjectæ Imperio Romano, vel fœdere junctæ civitates cultui & templo Auguſti ſui dicaverint. Brixiani noſtri, ut *Solatio* placet, templum hoc e regione illius loci habebant, cui nomen *la Piazza del Beveratore*. Forte id fuerit iſtic loci, ubi hodie ſunt ædes DD. Bargnanorum, ſub quibus paucis abhinc menſibus detectum eſt pavimentum vetuſti operis Muſivi. Sed alii volunt fuiſſe illud, ubi nunc eſt ædes S. Clementis, teſtantibus *P. Cornelio Cozzando*, aliiſque ſenioribus iſtius collegii Patribus, fuiſſe iſtic repertas inſignes ejus reliquias. Ceterum multæ leguntur horum Sevirorum Auguſtalium Inſcriptiones in ur- F be noſtra, ejuſque territorio. Et non ſine ratione Brixiani honoraverunt Auguſtum præ omnibus aliis Imperatoribus, quandoquidem *Plinius*, ſi recte memini, ſcribere videtur, Auguſtum etiam noſtrarum Alpium populos debellaviſſe, eoſque noſtræ civitati ſubjeciſſe. Hinc præter Templum arcum quoque Triumphalem a noſtris accepit, illo ipſo in loco, qui nunc dicitur *Arco del vino*, nimirum vini cauſa, quod hodie iſtic venale eſt. Et *M. Coſmus Laurus* dicere videtur, vidiſſe ſe fundamen-

damen-

damenta ejus atque Inscriptionem, cujus pars, etsi ex literis quidem ejus nullus omnino sensus erui potest, superest in interiori pariete ædis S. Ambrosii. Sed eadem hæc fundamenta, cum fundamenta porticuum jacerentur, detexit etiam *Tabanellus*.

Flamines erant sacerdotes, qui cognomen suum accipiebant ab illo deo, cui dicati erant, ut refert *Varro*. Itaque Numa, cum sacerdotem Quirino daret, nominavit eum *Flaminem Quirinalem*. Ita & Augustus, cum Cæsarem in numerum deorum retulisset, instituit FLAMINEM DIVI IVLII. Ceterum hac occasione non ab re forte erit exponere modum illum, quo Romani consecrabant suos Imperatores. *Herodianus*, *Dio*, aliique veterum memoriæ prodiderunt hanc revera stultam, sed istis temporibus utilem cæremoniam: quia ad majestatem hominis unius tuendam, cujus imperio totus orbis contineretur, ne quidem Pontificis Maximi titulus sufficiebat. Igitur mortuo Imperatore, cui divinos honores ac virtutes tribuere vellent, eoque cremato & sepulto, integram ejus imaginem cera effingebant, vultu manibusque accuratissimè expressis. Tum veste eum triumphali induebant, & in lecto superbissimo thoroque eburneo collocabant, qui pergulæ superimpositus erat, stragulis auro intextis ornatæ, quæ ad hoc ipsum extruebatur ad atrium seu vestibulum domus Imperatoriæ. Hic expositus erat per septem dies Imperator, accedentibus quotidie & circumsidentibus Senatoribus pullatis, & matronis candidas vestes indutis. Imaginem interim quoque visitabant medici, & subinde abscedentes paulatim mori Imperatorem nunciabant. Elapsa hebdomade Senatores aliique principes civitatis imaginem defuncti una cum lecto tollebant, ac in medium forum concurrente nobilium turba deferebant. Hic alia compages erat lapidea, & in plures ordines distincta, quorum supremus exstructus erat e columnis eburneis ac inauratis, quæ alium lectum sustinebant purpura stratum, atque acu pictis tapetibus ac effictis variorum animantium capitibus ornatum: in eoque collocabant Imperatoris effigiem, a qua nobillitate ac pulchritudine præstantissimus adolescentûm leviter muscas abigebat flabello e pavonum pennis compacto. Ad basilicas fori matronæ sedebant, inque ipso foro Senatores. Pegma duos habebat oppositos sibi graduum ordines, quorum in altero chorus adolescentûm, in altero chorus puellarum ex nobilissimis familiis, nenias canebat in laudem defuncti. Tum postquam novus Imperator in suggestu recitaverat orationem funebrem, fictum cadaver extra urbem in Campum Martium deferebatur, comitante tota Roma, & ante feretrum prælatis virorum illustrium, nec non provinciarum & præcipuarum imperii Romani urbium imaginibus. Sed omnium totius hujusce pompæ præcipuum ornamentum erat ara aurea, ebore gemmisque distincta, cui superimposita erat pyra, id est, lignorum aridorum congeries altissima, in diversos ordines distincta, ut pyramidis formam haberet; & undique velis auro intextis, quæ varia exhibebant insignia ac figuras acu pictas, contecta. In cacumine hujus structuræ currum Imperatoris collocabant, junctis quatuor equis effictis, & Famæ aut Victoriæ imagine. In media pyra feretrum una cum lecto & fictitio Imperatore collocabatur, additis odoramentis fragrantissimis. Tum novus Imperator, ac deinceps omnes cognati defuncti ordine illuc adscendebant, ac supremum dabant ejus imagini osculum. Hoc facto equites equis suis insidentes plurimos circa rogum agebant gyros: qui tum subito accendebatur, primum ipsius Imperatoris,

A mox pedetentim omnium nobilium manu. Cum primum flamma emicare cœpisset, emittebatur ex rogo aquila vel pavo: & hanc alitem in cœlum deferre animam Imperatoris vulgo persuadebant. Tumque deum appellantes, FLAMINEM illi dicabant, aliosque Sacerdotes, non viros tantum, sed & fœminas, ut ex marmoribus nostris clare intelligemus. Atque harum consecrationum testes nobis etiam sunt nummi, quos apposuimus, [1] quorum intuitu contemplari licet pegmatum illorum formam, quorum inventio atque usus ad nostra usque tempora transiit, ut exequiis Principum ac potentium virorum adhibeantur: sed
B perperam tot in istis appicta mortuorum ossa comparent, ut non formam pompæ funebris, sed cœmiterii prospectum exhibeant.

[1] Vi... XIII Pag.

Quodnam fuerit PRÆFECTI, & item Ædilis munus in urbe Brixia, penitus est ignotum. Quamvis enim hæc civitas gavisa fuerit coloniarum privilegio, (unde illa propter dignitatem & fidem singularem Colonia) nihilominus proprios habebat magistratus suos, propriis legibus suis creatos, ut & habebant omnes civitates reliquæ, quæ *municipia* dicebantur a Romanis. Et Brixiam fuisse municipium, e saxo illo apparet, quod est in muro domorum S. Nazari in urbe Brixia. Ceterum

C

C. REXIO
P. F. FAB.
NAVILIANO
SENIORI
EQVO PVBLICO
OMNIBVS
HONORIBVS
MVNICIPALIBVS
PERFVNCTO.

D Præfecturæ Romanorum admodum erant diversi generis. Aut enim Præfecti ab Regibus & Consulibus creabantur, cum ipsi bellorum causa ab urbe abesse deberent, ne ea summo suo regimine orbata remaneret, aut mittebantur ab Imperatoribus ad regendas illas provincias, quæ armis subactæ erant, & aliquoties rebellaverant. Præfecti quoque dicti fuerunt principes sive capita variorum munerum publicorum, dignitatum, artiumque, ut prolixe legi potest in omnibus historiarum Romanarum scriptoribus, itemque in recentiorum libris, quot Romani imperii monumenta & antiquitates exsequuti sunt. Videtur autem in uni-
E versum Præfectornm quasi suprema quædam militaris dignitas in urbibus fuisse, & maxime quidem in urbe Brixia. Inter omnes enim veteres magistratus ejus Præfectus tantum, & Tribunus militum ad rem militarem pertinuisse videntur. Ita etiam exemplo Romanorum Ædilibus nostris eam incubuisse curam dicemus, ut ludos exhiberent in theatris, loca publica extruerent, quod intelligi potuit ex marmore Lunati; ut, quod hodie faciunt Nobiles reipublicæ, (*i Cavalieri del Commune*) mercatuum fraudibus mederentur, affluentem urbi accurarent annonam, juberentque refici vias publicas.

F QVÆSTORES ærarii dicebantur illi, quos hodie vocamus MASSARI, id est, exactores & custodes redituum publicorum. DEFENSORES autem Reipublicæ erant illi, qui hunc titulum promeruerant insigni aliqua re gesta in communem civium utilitatem.

TEMPLUM FLORÆ.

M. Pandulfus Naxinus hoc templum istic loci

ci collocat, ubi nunc ſacellum eſt S. Florani, & ubi proavorum noſtrorum tempore nobiliſſima erat ejuſdem Sancti ædes operis antiqui, primo adjunctum ſibi habens monaſterium virginum monialium, poſtea autem monachorum S: Dominici. Atque hic eſt locus ille admirabilis ac amœni ſitus, qui antiquitus urbi fuit incluſus ad caput rectiſſimæ illius viæ, quæ medium ſecabat Forum Noniorum Arriorum, Forum magnum, atque arcum Germanici, & ornata erat frontiſpiciis Templorum Apollinis, Herculis, Fortunæ, & Iovis, item theatro ac thermis. Fertur, hujuſce templi typum fuiſſe penes Doctorem *Lodettum* una cum aliis rebus memorabilibus, ad antiquitates Brixianas pertinentibus. *Acca Tarutia*, ut S. *Auguſtinus*, *Plutarchus*, & *Macrobius* ſcribunt, vidua opulentiſſima, quæ corpore quæſtum fecerat, cum omnium ſuorum bonorum inſtituiſſet hæredem populum Romanum, ab Anco Martio rege ſtatuam accepit in Velabro, loco urbis frequentiſſimo, & ſacrificium a Flamine. Sed illa teſtamento hæredes obligaverat, ut quotannis natalem ipſius celebrarent: quod cum indecorum videretur Senatui, eam fecit florum deam, quæ & ipſa pro numine coli debere videbatur, ut ſegetes, arbores, viteſque lætum florerent. Feſtum ejus primum celebrabatur menſe Aprili, poſtea Majo. Atque ita ſuperſtitio vulgi, ſine alia quadam conſecrationis cæremonia, e ſola ſenatus voluntate & nutu produxit deam Floram, quam & miraculorum habere potentiam jurejurando affirmaſſent. Quinimo credi cœptum eſt, eam Zephyri, quod proprium Veris eſt numen, fuiſſe amicam. Sic veneratio ejus ad alios quoque populos tranſiit, cum admirabilis illi acceſſiſſet auctoritas a *libris iſtis Sibyllinis*, qui claves erant, & gladius, & ſpeculum, & quaſi ſacrum ſcrinium reip. Romanæ. Ex horum enim conſilio, Poſtumio Albino, Popilio Lænate Coſſ. ut *Ovidius* in *Faſtis*, fuerunt ipſi conſecrati ludi, qui *Florales* dicti ſunt, ut jam illa compararetur cum aliis primi ordinis numinibus.

Commovere Patres: & ſi bene floreat annus,
Numinibus noſtris annua feſta vovent.
Annuimus votis, Conſul cum Conſule ludos
Poſthumio Lænas perſoluère mihi.

Sed ſpectabant & hice ludi ad deliniendam fæcem plebis impuram temporibus liberæ reipublicæ. Tum enim Ædiles inter homines plebejos diſtribuebant nuces, legumina, lepores, capros, aliaque carnium ac eduliorum genera. Et in iiſdem ludis meretrices currebant nudæ & interdiu, & noctu facibus accenſis tympaniſque pulſatis: ac licentius denique tum laſciviebat vulgus, quam hodie ſolent vindemiarum tempore ruricolæ. Ceterum *Flora* dea apud nos & ipſa habuit Flaminem ſuum, cujus rei notitiam, licet exiguam, habemus e fragmento marmoris illius, quod eſt in pariete adyti templi cathedralis: ET MEFIVS ...... FLAM. FLORAL...... Laudavit Floram *Ovidius* ſub nomine *Chloridis*, eamque ſertorum deam prodidit:

Forſitan in teneris tantum mea regna coronis
Eſſe putas? tangit Numen & aſtra meum.

Atque ita populi gentiles, cum non intelligerent artificia Principum Senatorum, vel Decurionum ſuorum, cuilibet vaniſſimæ ſuperſtitioni ſe mancipabant, miſeri alienorum ſacrorum figmentorum, ſed neceſſariorum, hiſtriones.

TEMPLUM GERMANICI.

Non aliud hujuſce templi reperio indicium, quam ipſam ejus Inſcriptionem, quæ tranſlata eſt in parietem carceris publici, ab iſta parte, quæ forum ſpectat, exarata literis prægrandibus, quas olim ære fuiſſe ſignatas apparet, in hunc ſenſum: DEDICATVM GERMANICO CÆSARI, TIBERII FILIO, AVGVSTI NEPOTI, QVINQVIES PONTIFICI, BIS CONSVLI.

GERMANICO
CÆSARI
TI. F. AVG. N. PONTI. Q.
COS. II.
D. D.

Natus fuit Germanicus ex antiquiſſima Claudiorum gente, quæ Regillo Sabinorum oppido Romam migravit ſexennio poſt Reges ejectos. Deinceps procedente tempore ut utar *Suetonii* verbis, (hæc gens) duodetriginta conſulatus, dictaturas quinque, cenſuras ſeptem, triumphos ſex, duas ovationes adepta eſt, ſeu relatæ ab hoſte victoriæ honorem tulit ſine triumpho. Multa habuit ac varia Prænomina & Cognomina, ac præter alia *Neronis*, quod lingua Sabina ſignificat fortem ac ſtrenuum. Pater Germanici fuit Nero Claudius Druſus, frater Tiberii Imperatoris. Sed adoptatus fuit a Tiberio Germanicus juſſu Auguſti, qui & ipſe Tiberium adoptaverat, ut morem gereret Liviæ uxori, & horum Claudiorum matri; Druſus fuit Patronus Vallis Camunicæ, (*Valcamonica*) & Vallis Trumpiæ, ſeu Triumplinæ, (*Valtrompia*) aut Vallis Sabinæ, (*Valdiſabbio*) & Triumplinæ; aut forte etiam harum pariter trium fortiſſimarum ac fideliſſimarum Vallium. Et argumento eſt mutilum iſtud marmor, quod in adyto templi cathedralis incluſum eſt parieti, nec alivm habere ſenſum poteſt, quam hunc: NERONI CLAVDIO DRVSO CAMVNI ET TRIVMPLINI, ſive SABINI ET TRIVMPLINI, ſive hice tres inſimul omnes (quædam enim verba deſunt) DEDICAVERVNT HOC MONVMENTVM. Atque hoc quidem no-

NI CLAVDIO
DRVSO
NI (1.) TRIVMPLINI
....
....

(1.) *Hoc marmor* Claſſ. XIV. *num.* 46. *inter fragmenta recenſetur, ubi* ET *inſeritur.*

minum horum vallicolarum antiquitatis & nobilitatis non exiguum eſt indicium. Ceterum de Vallis Triumplinæ erga Germanicum amore aliud quoque ſupereſt monumentum in fragmento marmoris alterius extra Brixiam, qua ad ſuburbium, quod dicitur Pilarum, (*il Borgo delle Pile*) fert via, quod notavit

TVLLINO
ET
GERMANICO
FELICITATEM
DIVINITATEM.. . . .
. . . . VLTRA ....
TRIVMPLINI

 quo-

quoque *Solatius*. Ex eo apparet, æquiparatum fuisse optimum hunc principem proprio hujusce Vallis deo, cui TYLLINO nomen. Sed re vera, si in quenquam hominem honores plane singulares unquam convenerunt, super omnes alios dignissimus illis sane fuit GERMANICUS. Nam ut omittam generis nobilitatem, quæ, licet hominibus, qui eam merentur, incomparabili ornamento sit, quod vi quadam arcana inter ipsum quoque plumbum atque lutum splendorem ipsis affert, inferior tamen est virtutibus illis, quæ in eodem homine, qui ipsa est ornatus, honorificam sibi admirationem ac laudes admirabiles conciliant; cunctos ille honores atque dignitates jam tum promeruit, cum juvenilis ætas vixdum adolescentiæ titulum ipsi concederet. *Suetonius* eum admiratur, *Tacitus* adorat. Et adeo, quæ de virtutibus ejus hice duo præstantissimi scriptores feliciter prædicaverunt, ea amplificare non est nostrum. Pontifex fuit quinquies; solebant enim Principes etiam sacerdotii honore se reddere conspiciendos, utpote qui existimabant præcipue religionis venerationem plurimum prodesse illis, qui publico cuidam aut privato regimini essent præfecti. Primum consul fuit cum Fontejo Capitone, anno partæ salutis quartodecimo: missusque ad exercitus inGermaniam summa cum potestate, morte Augusti nunciata, legiones universas, Imperatorem Tiberium pertinacissime recusantes, & sibi summam reip. deferentes, compescuit. qua in re non minus innocentiam suam ac fidem, quam magnanimitatem ac pietatem probavit. Quanto propior ipsi certiorque spes esse poterat principatus occupandi, tanto intensius prodesse Tiberio, ac fidem servare illibatam nitebatur etiam tum, cum in ipso esset summa rerum potiundi limine. Pudore suffusus, & tantum non ad desperationem adactus fuit, cum existimationem illam, qua totus orbis virtutes ejus suspiciebat, tendere videret ad violandam illam reverentiam, qua ipse patrem suum adoptivum prosequebatur fato infelici. Denique superatis omnibus difficultatibus, & hostibus devictis, triumphavit in urbe Roma. Secundo & ultimo suo Consulatu Tiberium collegam habuit, anno ab ortu Servatoris vicesimo, cum Nicopoli esset, urbe Achajæ. nam ante initum honorem missus erat ad componendas res Orientis: ubi postquam Armeniæ Regem devicisset, & Cappadociam in provinciæ formam redegisset, anno ætatis quarto & trigesimo in urbe Antiochia a Præside Syriæ veneno sublatus est mandatu Tiberii. Ad hunc modum tyrannus iste tantam summorum erga se meritorum magnitudinem barbara crudelitate remuneravit; non quod sibi metueret ab animo juvenis istius, sed quia vi quadam intestina ad reverentiam ejus compelleretur, qua, velut in Germanico, nescio quid, divini agnosceret, cohibebatur a sceleribus, quæ mox post ejus mortem exercuit. Vel etiam eum interemit, ut populi Romani gaudia, & spem generis humani abrumperet. Certe illo, quo defunctus est, die juxtà divinarum atque humanarum rerum turbata sunt jura: subversæ aræ, statuæque deorum, direpta templa, infantes in publicum expositi & per istum diem a parentibus deserti. Quin & hostes barbari, quibus quàm maxime bellum erat adversus Romanos, obitum ejus, quasi tanta calamitas ad ipsos quoque pertineret, doluerunt acerbissime, consensu eum Alexandro comparantes. Nonnulli Reges barbam posuerunt, & uxorum capita raserunt, non alio tristiore luctu declarare valentes dolorem illum, quem e tanta morte sentiebant. Quot numero statuæ, quot templa in honorem ejus fuerint erecta, difficilis foret enumeratio. Statua ejus facta fuit ex ebore, dedicata ipsi corona querna, effigie ejus pro insigni equites Romani fuerunt usi. In urbe Roma, in ripa Rheni, in Syriæ monte Amano arcus triumphales ipsi fuerunt exstructi, in quibus perscriptum fuit, quomodo ille pro Republica mortem obierat. Celebris fuit armorum juxta ac literarum peritia, aspectu pulcherrimus, ut apparet quoque ex nummo ejus argenteo, cujus pars aversa habet Antoniæ matris ipsius effigiem. Denique finivit vitam, ut fieret exemplum promeritæ ab se-se æternitatis. [1] Scripsit *Laurus*, Brixianos non contentos fuisse Germanicum honorare Templo, sed ipsi quoque Arcum Triumphalem dedicavisse ultra Gartiam amnem, in tractu, cui hodie nomen *Arcus veteris*. Ejus fundamenta detexit *Todescinus*, quæ certissimum (dicebat ipse) dabant indicium operis superbissimi; novisse se quoque addens ex aliorum hominum peritorum traditione, hujus fuisse arcus duo ista fragmenta, quæ videri possunt ad quandam pilarum curiæ, ab ista parte, quæ meridiem spectat, inscripta literis prægrandibus, bene elaboratis, atque olim ære obductis: unde non aliud elici potest, quam cognomina cujusdam, qui fuerat AVGVSTVS CENSOR CONSVL.

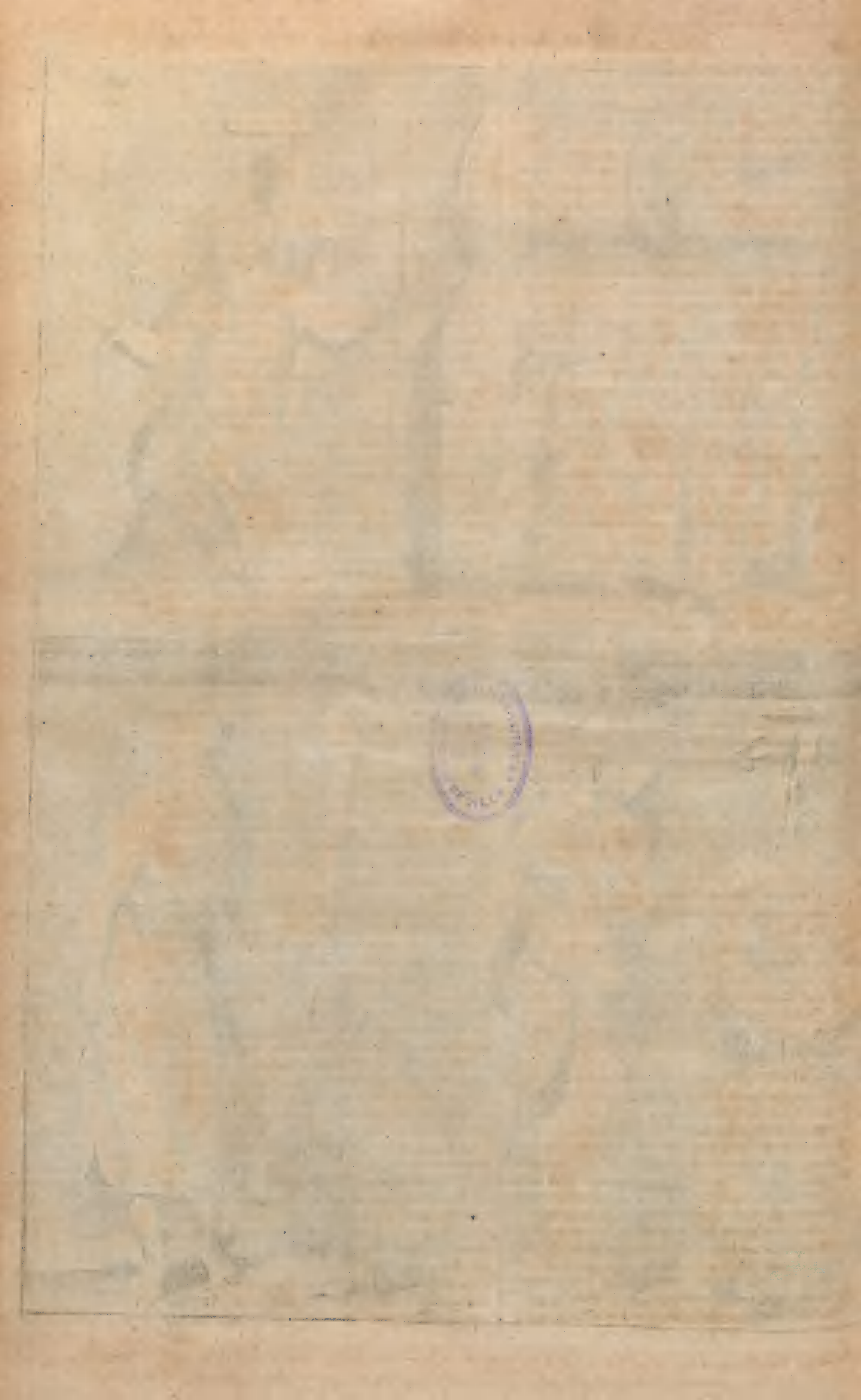
G V S T	VS. AV
I. CENSOR	P. COS. I
	IIIIIIII

Sed Germanicus nunquam gessit censuram, ut adeo fortasse hæc Inscriptio de eo loqui nequeat. Sed Pater *Prosper Martinengus* subscripsit & ipse istorum opinioni, existimans, titulum hunc convenire in arcum Germanici una cum nomine aliorum Augustorum. Multum enim ille tribuebat *Lauro* & *Todescino*, quorum ille cognitione bonarum literarum, hic fabricarum tractatione & notitia insignis, uterque autem perinde veritatis sincere studiosus.

DEUS TYLLINUS.

In vico Incino Vallis Triumplinæ fuit hujusce dei statua: & hodieque ibidem exstat basis ejus, inventa in Sacello vetustissimo. Erat Tyllinus e ferro sculptus, undique nudus, caput lauru cinctus, pede sinistro insistens calvæ humanæ, unde prodibant rami oleagini. [2] Dextra manu hastam tenebat, cujus apici loco cuspidis infixa erat manus ænea, semiaperta, extremis digitis inflexis, serpente carpo circumvoluto, & circum pollicem quoque implicato, atque una cum pollice, cujus extremo caput ejus conjunctum erat, sustinens figuram, ut videtur, ovi. Hæc statua confracta fuit suasu beati nostri episcopi *Ramperti* anno partæ salutis octingentesimo quadragesimo, ut apparet ex epistola quadam, scripta ad hujusce Vallis incolas, quæ habetur in veteri libro manuscripto *Alphonsi Zaniboni*. Manus ipsa, quæ in summitate hastæ erat, integra penes me exstat, una cum historia totius statuæ, quæ convenit libro, quem dixi, dono mihi data a Comite Petro Avogadro. Credebat Zanibonus, vir literis acutissimus, Tyllinum nihil aliud fuisse, quam figuram Martis, symbolice ad hunc modum sculptam a Triumplinis: idque demonstraturum se spondebat Dissertatione singulari. Sed mors consilium ejus præveniens, me & amico privavit simul & insigni ejus doctrina. Ego dicerem, Tyllino fuisse significatum DEVM ÆTERNVM FORTIS-


TAB. XIIII.
Fig. 1.
Fig. 2.
Fig. 3.
Fig. 4.
PRVDENTIA COLVI DONEC
TANTVM ET MERITO
Fig. 5.
Fig. 6.



TISSIMUM, TRIUMPHATOREM ANTIQUISSIMUM, CONCORDEM, PACIFERUM, PRINCIPEM GAUDIORUM, VERUM APOLLINEM; DEUM FIRMA CONTINUAQUE STABILITATE LIBERALISSIME FIDELISSIMEQUE OPERANTEM, CUM ÆTERNA SAPIENTIA PERFECTIONEM; EUMQUE, QUI MORTALITATE NOSTRA SUAM OSTENDENS POTENTIAM: HOMINES IMMORTALITATE DONAT, ET ÆTERNÆ QUIETIS PRÆMIO VERAM EORUM ORNAT MAGNITUDINEM. Atque hæc descriptio probatur, de quibuslibet partibus ejus si distincte disseramus, hoc quoque tamen supponamus, per nuditatem significari id, quod demonstravimus, ubi de Iove fuit actum; & ferro, ut nec vulgus negat, fortitudinem denotari. Lauro cincti erant triumphantes; unde de triumpho Appii Claudii ita *Silius Italicus*:

Appius adstabat pugnæ, lauroque revinctus
Iustum Sarrana ducebat sede triumphum.

Neque apud Romanos tantum laurus triumphi signum erat, sed apud alios quoque populos. Ita *Plutarchus* Alcibiadem lauro fuisse coronatum prodit. Et *Lucianus* Antiochum post victoriam a Gallis partam lauream gestavisse inter Macedones refert. Veruntamen apud Romanos istæ laureæ ab ipsis Imperatoribus post triumphum deponebantur in gremium Iovis Capitolini, ut idem *Silius* indicat:

Sed dabo, qui vestrum sævo nunc Marte fatigat
Imperium superare manu, laurumque superbam
In gremio Iovis excisis deponere Pœnis.

Atque ita PLATO assignat quidem & concedit victoribus coronas, sed ea conditione, ut eas deponant in templis deorum. Agnoscebant nempe hi aliique populi, quamcunque amplitudinem Dei munus esse, & ejusmodi stipendium, quod in ipsum desinere debet. Et antiquissimum triumphi insigne est laurea, quandoquidem *Tertullianus* Bacchum inducit post debellatos Indos ipsa coronatum, & itidem Argonautas *Apollonius Rhodius*. Denique illa absolute triumphum denotat, quia Deum designat: nam æternitatem illa demonstrat, secundum ea, quæ scripsit *Horatius* ad Pollionem:

Cui laurus æternos honores
Dalmatico peperit triumpho.

Significat etiam concordiam apud *Ovidium*, qui de hac ita canit:

Venit Apollinea longas Concordia lauro
Nexa comas, placidi Numen opusque ducis.

Et *Ausonius*, de Tito loquens, symbolo pacis illam accommodat:

Te dominante Tito cingat nova laurea Ianum.

Porro laurus etiam heroicam lætitiam designat: quia non tantum ipsa triumphorum pompa, sed & arma, hastæ, epistolæ, muri, statuæ coronabantur lauro festis lætitiarum temporibus. Eadem quoque habebat usum in sacrificiis, unde *Tibullus*:

Ut succensa sacris crepitet bene laurea flammis,
Omine quo felix & sacer annus eat.
At laurus bona signa dedit; gaudete coloni:
Distendet spicis horrea plena Ceres.

Et usum quidem lauri in sacrificiis demonstrat etiam Mondellæ fragmentum marmoris antiqui, ex mo-

A nasterio S. Iuliæ, ubi Flaminem sacrificantem vidimus. [1] Postremo laurea significat ipsum Apollinem, hoc est, lucem. Atque hujus dei illa arbor est propria, ut inter plurimos alios scribit *Lucretius*:

Lauricomos ut si per montes flamma vagetur,
Turbine ventorum comburens impetu magno.
Nec res ulla magis, quam Phoebi Delphica laurus
Terribili sonitu flamma crepitante crematur.

Hasta firmam continuamque stabilitatem designat, ut apparet ex illis numismatibus, quibus
B impressa cernitur aut Securitatis figura, qualis est Aureliani nummus; aut Figura Concordiæ, aut Conservationis, aut Virtutis, quales sunt nummi Diocletiani, Maximiani, & Claudii.

Manus per sese est Operationis symbolum, ac Fidei, item Liberalitatis, cum aperta est, sed non prodige. Hinc in numismate illustrissimi Abbatis, *Hieronymi Martinengi* senioris, qui Nuncius fuit potestate Legati a latere ad potentissimos Europæ Principes, apparet manus dextra, flores nummosque fundens, cum hac inscriptione: VIRTUTI TANTUM ET MERITO. [2] Et aliud Rosarii, Spoletani Cardinalis, numisma
C manum habet cum serpente, & rosa, & his verbis circumsignatis: FIDE ET PRUDENTIA COLUI DONEC. Ubi ipsa rosa pro figura & symbolo verbi est, significatque FLORUI. Per manum significari operationem, præterquam ex hieroglyphicis [3] Ægyptiorum, evidenter etiam apparet ex omnibus Sacrarum Literarum libris. Extremis autem digitis inflexis manus denotat eas operationes, quæ in usum ac beneficium fiunt aliorum. Peræque etiam vulgare prudentiæ & æternitatis symbolum est serpens. Peræque perfectio tribuitur ovo, & præcipue illa perfectio, quæ versatur circa materiam, formam, & custodiam,
D hoc est, corpus, animam, & conservationem.

Caput, quod homini idem est, ac navi puppis, mundo cœlum, cœlo Zodiacus, ipsum adeo hominem significat, cujus tanta est excellentia, ut, nisi morti obnoxius esset, se Deo æqualem ponere non dubitaret. Videmus enim, quamvis etiam sit vita ejus brevis, perscrutari eum nihilominus secretissima Dei penetralia, temperare dissolvereque elementa, ipsi tempori quodammodo imperare, & producere resolvereque & vitam, & harmoniam. Necessario itaque ipsi moriendum, quia necessarie Deum cognoscere ipsum oportet. Sed vel sic mortui caput magnitudinis &
E imperii symbolum est: unde, cum Capitolium exstrueretur, caput humanum, in fundamentis repertum, faustissimo fuit præsagio, Romam fore caput orbis, seu politicæ artis, seu religionis ope, seu pariter utriusque auxilio. Spolium opimum Divinæ potentiæ caput est humanum, quo cerebrum continetur, illa sedes animæ, sensuum origo, memoriæ artiumque theatrum. Caput vultum exhibet, similitudinem ipsiusmet Dei. In fronte resident Majestas, vitæ characteres, ingenii imago. Oculi spirant Nobilitatem, funduntque spirituum radios, qui cum radiis solaribus, sicut hi vicissim cum ipsis, contendunt. Ex his
F fragrantia divinitatis scaturit. Templum sapientiæ, & omnium sphærarum sphæra inexhausta est caput: item primum mobile, & omnium illorum, quæ agimus, empyreum. Denique caput humanum quasi arx quædam est munitissima materiæ mortalis, intrinsecus conjunctæ cum divina materia. Deus eam destruit, ac resolutis partibus elementaribus, consecrat sibique conjungit particulas immortales, easque in cœlo conservat, orbique commonstrat quasi totidem gloriosas oleas. Atque hinc

[1] Vide Tab. XIV. Fig. 2. Pag. 44.

[2] Vide Tab. XIV. Fig. 4. Pag. 44.

[3] Vide Tab. XIV. Fig. 3. Pag. 44.

hinc Athenienſibus moris erat, in funere mortuos ornare foliis frondibuſque hujuſce arboris, quæ veræ innocentiæ, ſtabiliſque quietis eſt indicium.

DII QUORUM TEMPLA UBINAM FUERINT, EXACTE SCIRI NEQUIT.

SATURNUS, EJUSQUE SYMBOLA.

De templo Saturni non aliud queo proferre indicium aut argumentum, quàm Capriolum id collocaviſſe in priſco ſitu ædis S. Salvatoris. Neque aliam Inſcriptionem ad hunc deum pertinere arbitror, quam illam, quæ in monaſterio S. Fauſtini eſt in baſi ſtatuæ ſemirupta, & hoc vult: DEO AGRICOLAE SATVRNO SEXTVS COMMODVS VALERIVS DEDICAVIT HANC STATVAM E VOTO SINGVLARIS DEVOTIONIS. Quantum ad hiſtoriam

In marmore tamen, quod in ejusdem monaſterii horto eſt, ſculptum exſtat ALO, non ARVALO, ſine ullo compendii indicio.

DEO ARVALO
SATVRNO
SEX COMMO-
DVS VALER.
V.S. L. M.

attinet: Saturnus fuit pater Iovis, & antiquiſſimus Italiæ Rex, cujus temporibus viſum fuit ſeculum vigere aureum. Nam, ut *Juſtinus* quoque narrat, nullum erat tunc temporis diſcrimen inter gradum aut fortunas mortalium, ſed omnes inter ſe æquales, juſti, fidique erant. Atque hinc feſtis Saturnalium diebus ex legis præcepto hoc obſervabatur, ut ſervi una cum dominis ſuis ad eandem accumberent menſam: unde ortum eſt proverbium, quod ad felicitatem ſignificandam & olim illi, & nos hodieque dicimus TEMPORA SATVRNI. Atque ita Poëta dixit:

—— *Redeunt Saturnia regna.*

Seneca quoque, non duratura Claudii gaudia innuens, dixit: *Non ſemper erunt Saturnalia.* Proditur etiam Saturnus ingenio ſuo adeo reddidiſſe fertiles agros, ut multis poſt annis ſponte ſua fructum ferrent, nullo coloni labore. Sed re vera per Saturnum, ſive quod ſenex tarduſque pingitur cum falce, ſive quod Ægyptii eum effingebant, manu circulum illum tenentem, qui continuam temporum ſucceſſionem deſignat, ſive quod ipſe ſuos devoraſſe liberos proditus eſt, non aliud voluerunt ſignificare veteres, quam ipſum tempus, ut ex *Orphei* ſcriptis apparet. Colebatur itaque Saturnus, quaſi temporis imago, & ſupremus arbiter ac moderator omnium rerum humanarum. Senex eſt, quia, quod fuit, redire nequit; quod præſto eſt, ocius tranſit; quod futurum eſt, cœlo inferiſque exceptis, & hoc omne ſenectus eſt: ut adeo tempus undique falci ſit conſimile. In ſemet hoc revolvitur, & quantum producit, tantundem devorat, generatque omnia, quæ in orbe exſtant, centrumque ac ſepulcrum orbis eſt. In horoſcopis mortem Saturnus ſignificat: temporis autem & mortis quaſi una eademque figura eſt, quam difficillime, nec niſi ipſo tactu, cognoſcere licet. In ſarda veteri magnitudinis excellentis tempus antiquum vidi effictum in modum Termini, & floribus coronatum, orbemque manibus tenens, ſed alatis humeris, cum ſtella capiti ſuperimpoſita. [1] Etſi enim tempus continuo tranſvolat, nihilominus firmum per-

[1] Vid. Tab. XIV. Fig. 5. Pag. 44.

A ſtat, atque actus cogitationeſque hominum terminat, & quaſi abſoluta poteſtate imperat naturæ. In aliis ſculpturis vetuſtis cernitur idem tempus ſpicis roſiſque coronatum, veſteque acu picta & ocellata indutum, cum alis ad pedes, facem ardentem, cui ſerpens, multis ſtellis ſignatus, in plures gyros circumvolvitur, & normam manibus tenens. [2] Et per hoc ſignificatur, tempus fugere volando, cum aliquis id ſubſiſtere putaverit; & regem eſſe, ſed rerum terreſtrium, ac ſeparare, componere, ac denique confuſe deſtruere omnia. Saturnus itaque velut ſymbolum temporis, quod forte etiam inveniri poſſit in ca-
B tena *Homeri*, etiam locum habuit inter deos, qui nihil aliud fuiſſent, quam viva moralis doctrinæ exempla, niſi Principes nimium ambitioſi ac impotentes, & vulgus gentilium nimis ſuperſtitioſum, illa iis thura dederant, quæ ſolius propria ſunt veritatis.

[2] Vi[d.] XI[V] Pag

MERCURIUS EJUSQUE HIEROGLYPHICA.

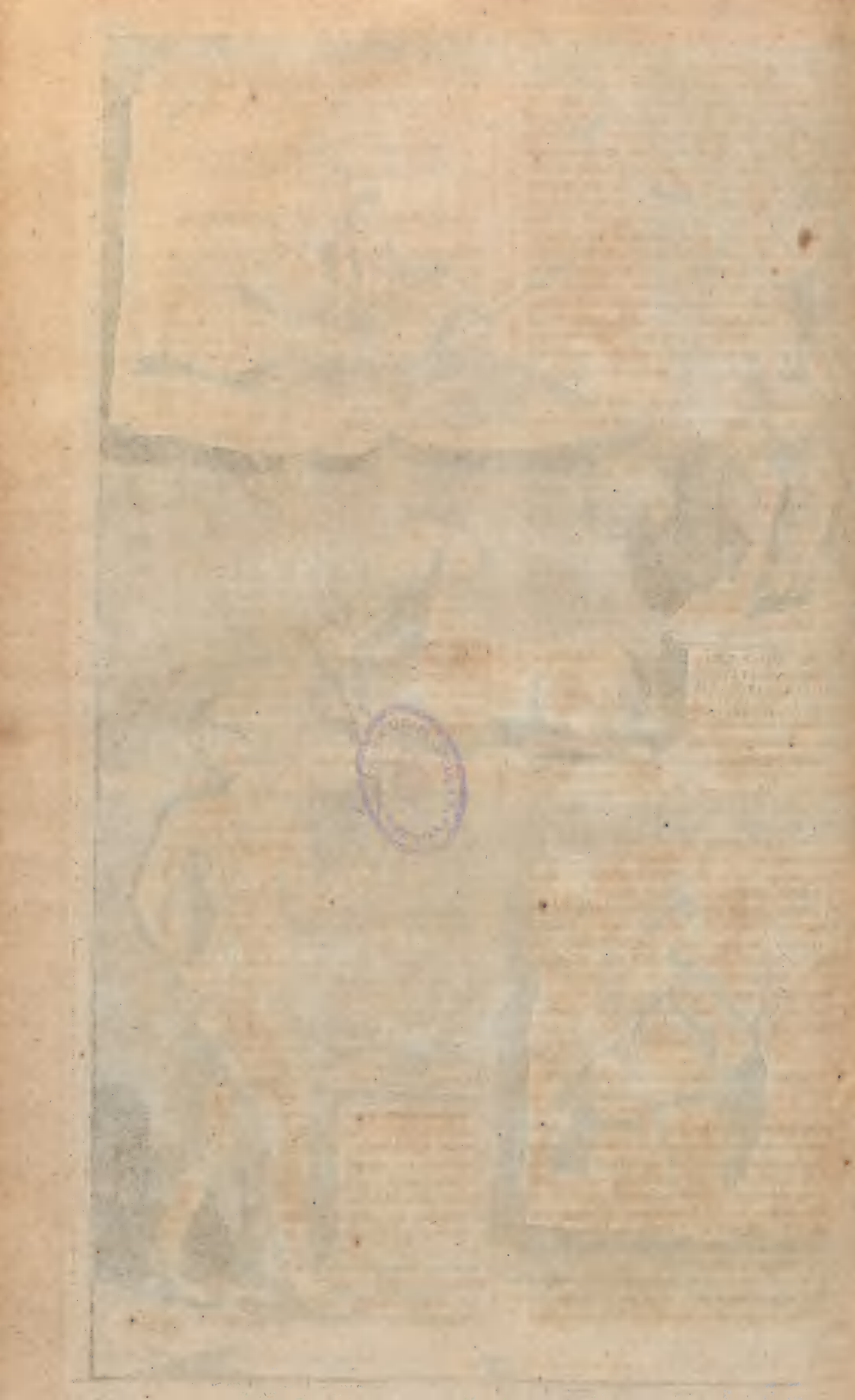
Hic ille eſt Mercurius, e ſelectis iſtis & primis omnium gentium diis. Nam in ſumma ipſius
C ſtatua, ut omittam plurimas alias ſignificationes ejus, complectitvr totam artem Politicam, ut evidenter apparet e plurimis ejus imaginibus antiquis. In ſarda quadam, ſive onyche Gulielmi Choul expreſſus eſt, caduceum dextra, marſupium & gallum gallinaceum læva tenens, cum tribus juxtà, animalibus, ape, ſcorpio, & caprea. Mercurius veriſſimum eſt cujuſcunque operarum verborumque artificii ſymbolum. Caduceus prudentiam ſignificat, quæ cujuſque regiminis eſt ſceptrum. Per marſupium deſignantur theſauri. per gallum gallinaceum ſecura cuſtodia, & perſpicax ac formidabilis vigilantia.
D Sed, quod magis eſt, idem gallus, ut *Plinius* ſcribit, principatum ipſe ſolus tenere vult, nec ferre ſocios imperii poteſt. Ipſe ſolus format Principem, unde & Artaxerxes apud *Plutarchum*, ut oſtenderet eum, qui Cyrum regem vulneraverat, quolibet honore dignum, & virtute præſtantiſſimum eſſe, prærogativæ nomine ipſi galli inſigne dedit. Idem inter emblemata quoque Minervæ & Martis erat: atque hinc heroice, ut notat *Carolus Paſchalis*, gallus ſæpe cernitur una cum coronis & ſceptro, ut cum *Fontana* loquar: Apis induſtriam ſignificat, ſcorpius ſtratagemata, quæ temporibus antiquis permiſſa erant lege quadam, quæ nunquam ſatis explicari potuit,
E niſi apud *Sophoclem*: NON OPORTET IOCARI CVM POTENTIBVS. Caprea, cui in montibus noſtris *ſtembecco* nomen eſt, inſigni oculorum acie animal eſt. Quin & Medici dicunt viſceribus ejus contineri laticem quendam, qui purgat oculos. Eminus videt, & ſolitariam in rupibus altiſſimis agit vitam, unde *Martialis:*

Pendentem ſumma capream de rupe videbis:
Caſuram ſperas? decipit illa canes.

Veſtigia ejus obſervari nequeunt: omnia ſuſpecta habet. Sed ne extranea ſymbola requiramus, in-
F ter alia, quæ inſigni in pretio habebat *Mondella* noſter, Mercurius erat æneus, unicum in fronte præferens oculum, & ſtellam in pectore, altera manu gladium tenens, altera caducéum, & juxta aram collocatus, cui impoſita duo vaſa, quorum alterum nummis plenum, noctua cuſtode addita, alterum floribus, incubante gallo gallinaceo. [3] Nempe uno tantum & æquali vultu eſt princeps, cœleſti exiſtimatione clarus, pacificus juxta ac belligerator, & religioſus theſaurorum

[3] Vi[d.] Tab. Fig.


TAB. XV.
Fig. 5.
CAVTO PANI
C. MVNATIVS
QVIR. TIRO II VIR
I.D. ET. C. MVN
ATIVS FRONTO
FILIVS D. D.
Fig. 4.
Fig. 3.
Fig. 2.
Fig. 1.



A rum honorumque custos. Alas pedibus manibusque annexas habet, quia cuncta perscrutatur negotia, cunctaque ipse solus ordinat. Singulis noctibus Iulianus Imperator, ut scribit *Ammianus*, Mercurium contemplabatur. Natus est in rupe montis Olympi e Iove & Maja, ut scitè dixit *Phurnutus:* quia verus & magnus Mercurius nonnisi Regii sanguinis esse potest. Itaque sic eum descripsit *Virgilius:*

—— Ille patris magni parere parabat
Imperio. Et primum pedibus talaria nectit
Aurea, quæ sublimem alis, sive æquora supra,
B *Seu terram, rapido pariter cum flamine portant.*
Tunc virgam capit: hac animas ille evocat Orco,
Pallentesque alias sub tristia Tartara mittit;
Dat somnos, adimitque, & lumina morte resignat.
Illa fretus agit ventos, & turbida tranat
Nubila. —— —— —— ——

Mercurio clavam suam consecravit Hercules. Et est ille quoque numen taciturnitatis & arcanorum continentiæ, quæ cujuscunque regiminis est mater: unde & Argum interemit. Atque hinc linguas illi immolabant, ut colligi potest e *Ioannis Grammatici Commentariis ad Hesiodum*. Sed vulgo eum eloquentiæ simul ac pacis deum colebant: C quasi scilicet comis eloquentia in primis desideretur ad componendas contentiones, offensasque tollendas. Adeo enim delectat hominem vindicta, ut divinitus abreptum dicas, quicunque eam remittit. Sed quod eum eloquentiæ deum fecerunt, hoc ipso eum cum magno illo Mercurio Trismegisto confuderunt, qui apud Ægyptios primus fuit Theologus,& primus in orbe Rex. Romani eum *pacifici* cognomine venerabantur, ut e multis, & præcipue ex *Augusti* & *Trajani* nummis apparet. Atque hinc illi quoque legati sive nuncii, qui ad bella componenda missi erant, *Caduceatores* appellabantur: nec minus illi, qui in D amphitheatris forisque urbium finiendis ludis militaribus signum dabant. De ejusmodi caduceatore ego expono dimidiatam illam sculpturam operis cælati, quæ inventa fuit, cum novè extrueretur ædes S. Iuliæ, orantis seu concionantis speciem præferens, [1] quam alii existimaverunt forensis sive circumforanei Mercurii effigiem esse. horum opinio quo fundamento nitatur, equidem non video. Sane enim legimus apud *Pausaniam* in *Achaicis*, in urbe quadam Achajæ fuisse Mercurii forensis statuam, non olea coronati, non loquentis, non cum laurea & caduceo, non vestiti, sed ut solet, nudi, lampadibusque aliquot E cincti, ipsi basi impositis. In Valle Camunica custodiæ deus cultus fuit Mercurius: undè effingebatur specie canis una cum cithara & caduceo. [2] Et ad hunc modum ex ære sculptus erat in marmore Cividati, prout ad me scripsit *Doctor Parisius*, qui istius Vallis fuit Syndicus. Atque hinc *Phavorinus* & *Hesychius* Mercurium portis urbium domorumque solitum fuisse apponi referunt. Dictus etiam fuit gregis deorum custos. Et *Apulejus* voluisse videtur, Mercurium fuisse Anubim, Ægyptiorum deum. *Diodorus* eum lyræ trium fidium fecit inventorem. Cum itaque statua Mercurii, F specie canis efficti, tantum contineat doctrinæ, necessarium omnino est, & ipsam aliquatenus explicare. Proinde dicimus, custodiam debere esse fidam, ingeniosam, prudentem, &, quanta quanta est, nihil nisi harmoniæ spiritum, dependentis à tribus solummodo chordis, ingenio, amore, solicitudine. Atque ita hisce quoque mediis potentes juxta ac privatos homines tuetur bonus Mercurius.

de xv. 1. 48. — de xv. 3. 48.

MARMORA MERCURII.

A. Brixiæ, ad S. Nazari, in ædibus Bornatorum.
B. Brixiæ prope forum piscarium.
C. Brixiæ, ad S. Thomæ.
D. Brixiæ, in Paganora.
E. In pago Verziano.
F. In castello Lograto, ad ædem Sanctorum.
G. Ad templum parœciæ Nigolenti.
H. Ad templum parœciæ Cividati.
I. Extra oppidum Bornum, ad aram S. Florini.
*** K. L. Nobilissimi & Præstantissimi Viri, Iulii Antonii Averoldi, cui dono data ab nobilissimo Abbate, Lælio Friderici anno 1690.*

A

MERCVRIO
SEX. SALVIVS
Q. F. QVIR.
RESTITVTVS
V. S. S.

B

MERCVRIO
L. POPLICIVS
L. F. BROCCO
PRO SALVTE
CORNELIÆ MACRINIANÆ
VXORI
V. S.

C

MERCVRIO
CVSTODI
NON SINE MERITO
M. VALERIVS NERO
ET NEMO VALERIVS
SACROR. CVRAT.
D. S. P.

D

MERCVRIO
REIPVB. BRIX.
CONSERVATORI
C. CALLINIVS C. F.
EVTIPHRO
D. D.

E

MERCVRIO
CONSTANS
ACVTI
COMINÆ
V. S. L. M.

F

MERCVRIO
CN. CETRONIVS
PRAESENS
V. S. L. M.

G

MERCVRIO
SEX MVNATIVS
CAMPANVS
V. S. L. M.

I

MERCVRIO
L. SASIVS L. F.
RVFVS ET SASIVS
VALERIANVS
ET RVFINVS
FILII
D. S. P. D.

H

MERCVRIO
L. SAECONIVS
ZOZIMVS
V. F.

H

MEMCVRIO
MAXIMO
CONSERVATORI
ORBIS
C. SILLIVS FVNDANVS
C. FIL. QVIR. XV. VIR.
SACR. FAC. STATVAM
ET ARAM CC.
V. S. L. M.

K

MERCVR
Q.CLODIVS
ARGVTVS
V. S. L. M.

L

MERCVRIO
L.M.CLODIVS
SP.F.TERTIVS.

PAN, EJUSQUE SYMBOLA.

Pan, quem vulgus gentilium dixit pastorum deum, exhibetur effigie Satyri, ebulo coronati, & leopardi pelle amicti, cum syringe ad latus, cornuque inflantis. [1] Ad hunc modum ille sculptus erat in oppido *Sali di Marasino*, ubi hodieque in æde S. Zenonis legitur Inscriptio basis, quæ hoc vult: C. MVNATIVS TIRO, TRIBV QVIRINA, DVVMVIR JVSTITIÆ, EIVSQVE FILIVS C. MVNATIVS FRONTO HANC STATVAM DEDICAVERVNT CAVTO DEO PANI. Ipsa autem statua Brixiam in museum Averoldinum translata, posteaque dono data fuit Duci Ferrariensi. Etiam alia Panos effigies in oppido *Monteclaro* ad ædem S. Pancratii sculpta est in fragmento lapidis, quem oportet ipsius templi, & quidem zoophori ejus fuisse partem. Atque hæc effigies tantum dimidiatum caput ejus exhibet, serto pineo circumdatum, juxta cum syringe. Ebulo coronavit ipsum quoque *Virgilius:*

[1] Vide Tab. XV. Fig. 4. Pag. 48.

Pan, deus Arcadiæ, venit, quem vidimus ipsi
Sanguineis ebuli baccis minioque rubentem.

Silius Italicus autem, vulgatiorem sequutus opinionem, pinu coronatum inducit:

Cingit acuta comas, & opacat tempora pinus,
Ac parva erumpunt rubicunda cornua fronte.

Atque ita *Propertius :*

Fagus, & Arcadio pinus amata deo.

Non alius erat ille Pan, quam imago sive symbolum illius partis totius hujus universi, quæ sensibus nostris exposita est. Cornua ejus repræsentant Lunam, quæ matrix & diadema vitæ est. Pellis leopardi cœlum stellis ornatum significat, quod generationis organum est. Hispida illa hirsuties caprina naturalem mundi proprietatem denotat, quæ significatur quoque per coronam ebuli: quandoquidem hic frutex nonnisi in locis incultis nascitur, & adinstar graminis immortalem quasi radicem habet. Syrinx septem fistularum, quam primus ipse Pam, ut Poëtæ fingunt, composuit ex reliquiis Nymphæ Syringis, amicæ suæ, significat planetarum harmoniam & concursum ad omnia, quæ rerum natura producit. Cornu, quod ipse inflat, a gentilibus nostris ipsi additum, forte horroris istius est symbolum, quo superstitionis historiam sequentes credebant eum Panicos illos excitare terrores, qui nihil sunt, nisi importuni illi ac repentini pavores, quibus sereno vel nubilo cœlo homines in locis solitariis ac remotioribus consternari solent. Corona autem pinea manifeste & ipsa demonstrat, nihil certe aliud esse Pana, quam perfectissimam Naturæ mixturam mortalem. Pinus enim secundum *Ovidii* theologiam Cybeles, id est, Terræ propria arbor est, & in eandem Poëta ille fingit conversum fuisse Atyn juvenem, cujus amore ipsa mirifice capta erat:

Et succincta comas, hirsutaque vertice pinus
Grata deûm matri, siquidem Cybeleïus Atys
Exuit hac hominem truncoque induruit illo.

A Sed eximie cognoscitur Panos symbolum e Cajetani tabula ænea operis cælati, in qua ipse humi stratus apparet, radiis caput cingentibus, brachiis extensis, insidente ipsi Cupidine, & ad latus sinistrum viscera extrahente, cum lucidissima superne stella, quæ per coronam oleagidam innumeros defundit radios. [2] Nec forte melius exprimi poterat totum generationis argumentum, quæ unicum mundi opus est, factum præsente Deo, qui obstetricis loco adhibet amorem divinum. Stella repræsentat Deum, radii Providentiam ejus, corona oleagina Sapientiam. Generatio non aliud est, quam ipsum cor mundi,
B cujus extractione amor, qui perfectionis est minister, efficit, ut mundus Divinitatis perfundatur radiis. Atque tum, ut dixit *Virgilius*,

[2] Vide Tab. XV. Fig. 5. Pag. 48.

Spiritus intus alit, totamque infusa per artus
Mens agitat molem, & magno se corpore miscet.
Inde hominum pecudumque genus, vitæque volantûm,
Et quæ in marmoreo fert monstra sub æquore pontus:
Igneus est aliis vigor, & cœlestis origo.

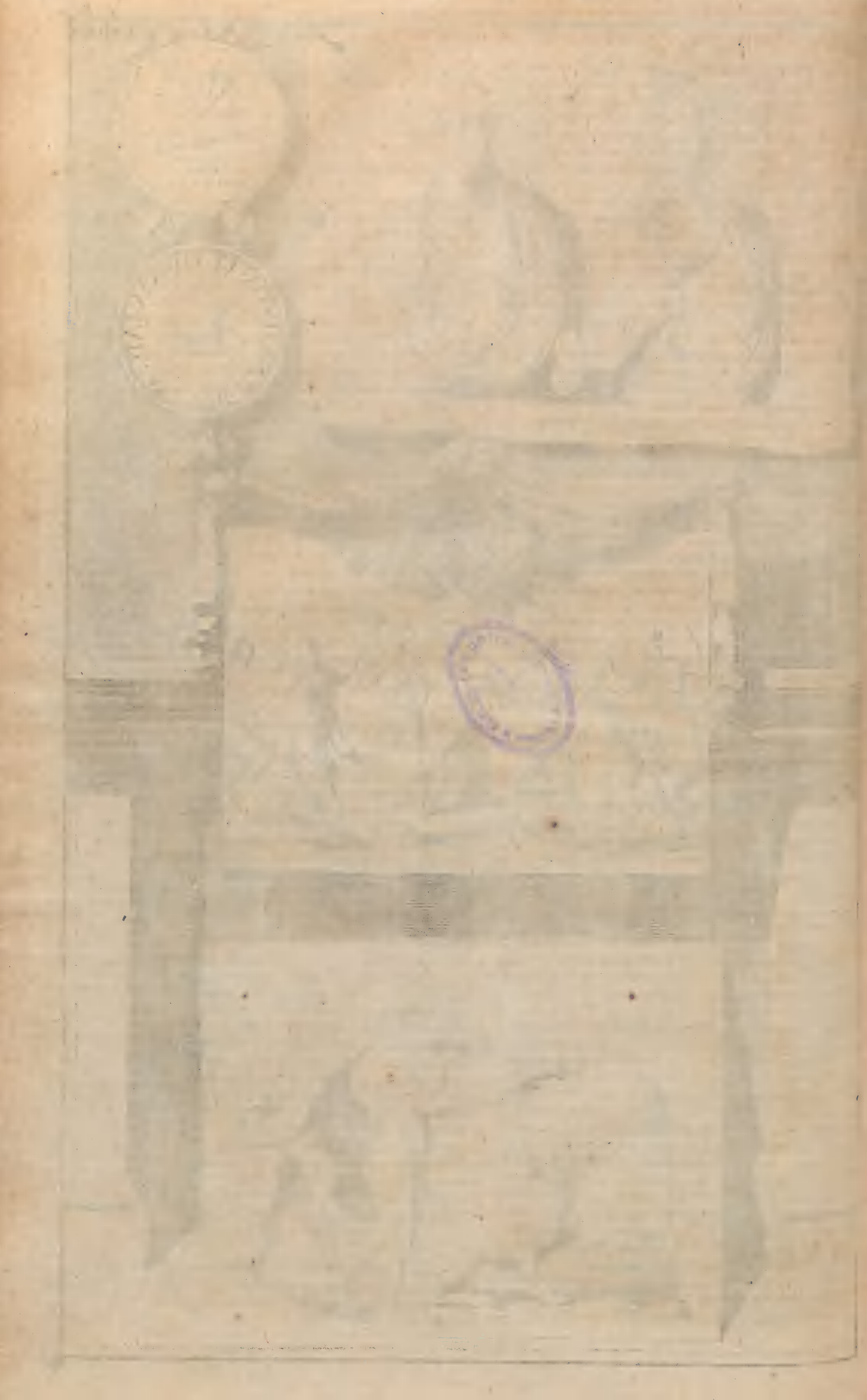
Etiam hanc conjecturam facere liceat, num forte corona oleagina, quæ hoc ære expressa est, illud significet, voluntatem divinam transire in
C rerum creatione per istam concordiam ac pacem elementorum, quæ annuente atque applaudente Deo necessaria est, ad stabiliendam Naturam. Aut etiam hæc sculptura demonstrat furtum illud, quo ex Platonicorum sententia Cupido surripit deformia, ut ea cum pulchritudine conjungat; atque ita hominem privat affectibus rerum terrestrium, ut Divinitatis contemplationem ipsi infundat. Tumque Pan, vastissima microcosmi humani imago; recinctus syringe, id est, non curans ea, quæ ad tempus creata sunt, & admirabili modo recipiens auream Divini influxus pluviam, solum Deum respicit, ac dulcedine
D abreptus, non curat mortalitatis vulnera, sed cum suo conjungi principio gaudet, & in istam transformari oleam, quam in symbolis Tyllini exposuimus. *Pezzottus* Medicus, & ipse hoc hieroglyphicum referens, ad modum elegantissimi emblematis ita illud clare expressit:

Pan genitor rerum spiranti excuditur ære,
Cujus cor medio e pectore tollit Amor.
Pendet oliva super, summo quam vertice Sydus
Illustrat radiis, luminibusque fovet.
Palladis hic prudens residet sapientia, fulgent
Ac summi rerum semina quæque Poli.
E *Maxima sunt Veneris Nati miracula, gaudet*
Non homines solum, sed superâsse Deos.
Omnia vincit Amor, & nos cedamus Amori,
Sic trahimur fatis, sic jubet ipse Deus.

Cæterum nostra sculptura indicari ea, quæ disseruimns de generatione, manifeste etiam liquere potest ex inscriptione marmoris illius, quod *Aragonensis* delineat virum cum fœmina exhibens, [3] prope ædificia monasterii quondam Canonicorum ecclesiæ cathedralis. Ut istud quidem marmor non dubitem esse idem illud, quod hodie est in via recta, quæ ab Episcopatu fert ad
F forum piscarium, notatum duabus figuris consimilibus, sed excesis, &, quantum cernere est, Inscriptione carentibus, quæ, ut colligit *Solatius*, in hunc sensum concepta erat: CAIVS QVINTIVS MVCIANVS, ET HERODIA SYNNESIA, VXOR CARISSIMA VOTVM SOLVERVNT LVCIDO PANI. Et hisce iconibus ego felicium Conjugum exprimi symbolum credo. Cæterum *Fontana* dicebat veteres Pana finxisse deum sylvestrem, quoniam non cuivis homini contingit perno-

[3] Vide Tab. Fig.


TAB. XVI
Fig. 1.
Fig. 2.
AVGSTVS
MI. CONSCIENTIA. ET FIDVCIA. FATI. ANI.
Fig. 3.
Fig. 4.



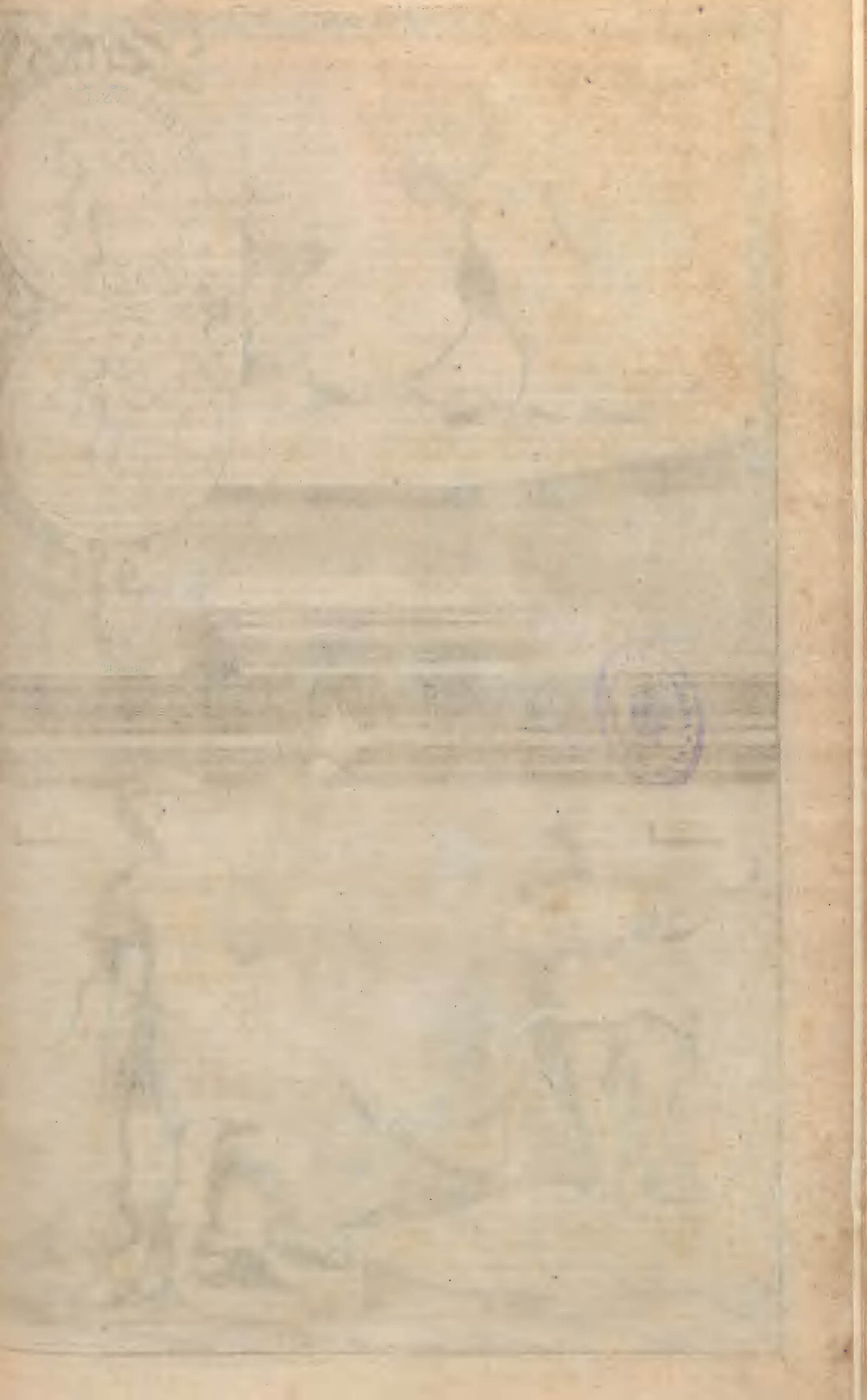



Fig. 1.
Fig. 2.
P·PETRONIVS·TVRPILIANVS·III·VIR·
A
Δ
Fig. 3.
Fig. 4.

noscere Naturæ numen; eundemque pino coronavisse, quoniam hæc arbor nescio quid majestatis funebris in se habet. Et itaque mundus noster mortem habet coronam. Vel etiam illa corona Pani tributa fuit, quoniam in summa non aliam habet magnitudinem totus orbis, quam honoratam quietem: pinus autem quieti dedicata est ab *Horatio* nostro:

Qua pinus ingens albaque populus
Umbram hospitalem consociare amant.

In universum hic deus ab omnibus omnino gentibus cultus fuit. Et ipsum volunt Astrologi, non vero capram illam, quæ Iovem lactavit in insula Creta, in Zodiaco formare signum Capricorni: quoniam, ut vult *Hyginus*, in istius animalis formam ipse se transmutavit in bello, quod gesserunt dii cum gigantibus. Etiam eum dicunt magnorum esse Principum horoscopum, utpote & *Augusti*, & *Cosmi Medicei*, magni Etruriæ Ducis, sub ejus astro natorum, ut eorundem numismatum testatur pars aversa. [1] Panos etiam imperio subdidit antiquitas omnia alia numina sylvestria, & nocturna, phantasmata, sagasque. Hinc *Magius* Philosophus elegantissimo quodam tractatu deum hunc introducit velut auctorem ducemque istorum spectrorum sive tumultuum, quos mulierculæ territorii Brixiani adscribunt illi phantasmati, quod ipsæ appellant *reginam*, seu *dominam ludi*. Atque hanc etiamnum pavent illæ, quæ recens pepererunt, ut proinde non ausint e cœnaculo prodire, donec ad sacram ædem se conferant ad benedictionem ab sacerdote accipiendam, usu & pavore antiquissimo, ut colligitur e S. *Augustino* & *Varrone*. Ad Magii opinionem faciunt etiam hice versus *Bonfadii*:

Uscite Donne, uscite
Da gli albergi rinchiusi,
Ch' hoggi mai son fuggite
Le fantasme notturne, e la Regina,
Che con tanti rumori
Vi spaventa ne i cori. Usciie, uscite.
Già la sonante turba peregrina
Co' strepiti confusi
Muta è gionta in Arcadia, ed ivi inchina
Il Dio Pan de' Pastori, e de gli armenti;
Uscite homai propitie à i miei lamenti.

Præterea ille chorearum inventor audit, ut qui sit parens hilaritatis, quæ vitæ quasi alveus est. Atqne ita in tabula ænea Lælii Gavardi, quæ inventa fuit Mompiani, Pan conspicitur ad arborem reclinans, & Nymphis Faunisque saltantibus canens. [2] Adstat Pani juvenis floribus redimitus, cornucopiæ tenens & canem venaticum laqueo alligatum, per quem juvenem intelligunt genium hujus amœnissimi tractus. Sacrificabant huic numini diversis modis Brixiani, maxime autem illi immolabant fructus, lac, & aquam, aut simpliciter accensis in ara agresti lignis pineis ad citharam cantabant ejus laudes. Bacchus ipse, etiam in deos jam relatus, sacrificasse adhuc Pani fingitur: quod sensus humani symbolum est, qui adorat hoc universum. Atque hinc manifeste apparet, quid significet sculptura illa vetus, quæ est in ædibus Bagnadoris, inventa, cum instauraretur ædes S. Afræ. Conspicitur ibi imago Bacchi cum cornibus, nec non auribus caprinis, pelle quoque caprina velati, juxta cum tigride ad pedes, qui aræ rusticæ sacrificium affert fructuum, facem accensam manu tenens. [3] Aut hæc sculptura significat, omnem omnino libertatem mortalium subjectam esse Pani,

A qui centrum est & circumferentia hujus inferioris universi, quicquid est. Sed cum hac figura conjuncta est alia, quæ superne a lateribus fœminam exhibet cum alis, partim plumeis, partim cartilagineis, coxis autem pedibusque avis aquatilis, quæ ad aram rusticam canit musico Apollinis & Mercurii instrumento. [4] Fortasse hæc est humanæ mentis effigies, quæ cum sit, ut *Socrati* placet in Philebo, certa quædam progenies illius causæ supremæ, quæ omnium rerum est causa, ipsa quoque una cum sensu concurrit ad affectus terrenos, ut adeo conjunctim ambo se penitus mancipent mundo. Bacchus in hac signi- B ficatione habet cornua, ut eum depingit quoque *Ovidius*:

[4] Vide Tab. XVII. Fig. 1.

Accedant capiti cornua, Bacchus eris.

Atque hæc, ut omittam Orpheum, quia sunt taurina, demonstrant brutum impetum sensuum in affectus, utpote qui ruunt capite prono, & pectore in omnia objecta terrena aperto. Auris caprina symbolum est auditus acutissimi: nam, ut Archelaus dicit, nullum animal capram auditu superat. Atque hinc illud quoque hieroglyphicum est aviditatis: videtur enim devorare, quæ- C cunque videt auditque, & usque adeo quidem, ut & ipsas exstirpet radices. Hinc capræ Athenis exsulabant, quia petulans ambitio non convenit sapientibus. Tigris propria est sensui, sicut & illa peculiare est Bacchi insigne: quia sensus, cum suam non invenit Nemesin, omnis expers est humanitatis. Tenet & sensus semper accensas appetitus faces, neque tamen quicquam immolat mundo, nisi res caducas, & omnium ocissime corruptioni obnoxias. Ita quoque mens humana, quæ eatenus fingitur fœmina, quatenus conjuncta est cum sensu, & ipsa Pani sacrificat illam harmoniam, quam ipsi impertiunt sphæ- D ræ, & cujus ope ipsa etiam producit cogitationes ac sermocinationes, quæ omnes ad mundi cultum tendunt. Alas habet partim aquilæ, partim vespertilionis, quoniam interdiu noctuque volat, seque tenebris juxta ac luce oblectat. Media corporis parte alitem aquatilem exhibet, quoniam, licet in terra sedem suam habeat, nihilominus voluptates suas in aquis, quæ vitæ atomos impetu ferunt usque finem generationis. Consimilis figura in aversa parte cujusdam numismatis *Augusti* comparet, dedicati a Turpiliano, item, alius numismatis *Alexandri*, quod dicaverunt ipsi Lesbii, [5] quorum expositiones videri E poterunt in *libris meis de numismatibus*.

[5] Vide Tab. XVII. Fig. 2. Pag. 54.

EXPLICATIO TRIBUS QUIRINÆ, ET DUUMVIRATUS JUSTITIÆ.

Tribus veterum ejusmodi divisiones erant urbium ac territoriorum, quas nos appellare solemus le *Quadre*. Eædem quinque & triginta numero erant apud Romanos, quas diligenter recensuit doctissimus *Rosinus*. In has tribus descripti erant, quicunque civitatis Romanæ gaudebant privilegiis, quæ lege Iulia, ut exponit *Panvinius*, Tuscis, Umbris, Gallis, aliisque cis Padum po- F pulis fuit data Tribus Quirina, cujus faciunt mentionem *Festus*, & *Tullius pro Quintio*, & *Asconius ad Orationem pro Cœlio*, ordine quinta & trigesima fuit. In hac manifeste apparet adscriptam fuisse Vallem Camonicam, ut indubiam fidem faciunt tria marmora in castello Malegno, quorum primum ad ædem sacram est, alterum ad aram S. Luciæ, tertium ad S. Andreæ. In cœnobio quoque S. Petri, quod inter Brenum, Biennum & Cividatum est, adhuc alia exstat *Inscriptio*, quæ

idem

idem testatur. Atque illa conjunctim subjicere visum fuit, ut omnibus apparere queat, non tantum civitatem Brixianam, sed etiam Valles ejus eorundem cum Romanis honorum fuisse participes. Primum eorum, omissis primis versibus duobus, qui saxi vitio legi non possunt, ita habet: L. SASIVS SECVNDVS, TRIBV QVIRINA, DVVMVIR IVSTITIÆ, HANC ARAM SEPVLCRALEM VXORI INCOMPARABILI, SIBIQVE, ET OMNIBVS SVIS POSVIT VIVVS. Et ex hoc uno cuilibet facile est cognoscere reliquorum trium interpretationem, in voce QVIR. observato tribus nomine.

DVVMVIRATVS autem fuerunt varii generis apud veteres: sed hi nostri Duumviri, his characteribus notati II. VIR. I. D. a numero sic dicti, quod duo essent, in civitatibus liberis, quæ *municipiorum* nomine ab antiquis dicebantur, de criminibus ac delictis cognoscendi judicandique potestatem habebant, & creabantur e numero Decurionum, id est, Senatorum. Atque hoc legitur etiam in *Codice*, item apud *Pomponium* in *lege* 2. *De origine juris*, item *Ulpianum* ac *Paulum*, JCtos clarissimos. Et ab *Livio* hic magistratus, ut antiquissimus & supremus describitur.

1

..RV .....AES....
...TI.......AES....
L. SASIVS QVIR.
SECVNDVS II. VIR
I.D. VXORI
INCOMPARABILI
ET SIBI ET SVIS.V.F.

3

V. F.
L. STATIVS
L.FIL. QVIR.
VALENS
SIBI ET L.
STATIO CAPITON.
FILIO
CARISSIMO

2

SECVNDO
ET FRONTASIAE
FRONTONIS FIL.
C. GAVIVS QVIR.
PRIMVS
ET L. GAVIVS QVIR.
FRONTO
PARENTIB. PIISSIMIS.

4

Q. ANTISTIVS. C. F.
QVIR. VALENS
II VIR I. D. ET.
C. ANTISTIVS C. F.
QVIR. FRONTO
C. ANTISTIO PRIMO
QVINTIAE Q. F.

INTERPRETATIO DUARUM FIGURARUM, quæ in marmore *Quintii* & *Herodiæ* habentur.

In un medesmo quadro un' Huom ch' è raso
Vediam, ch' hà in man il cor, la toga indosso,
Et una donna onesta, e bella in vista,
Co' capelli disciolti, e in parte uniti
Sotto una benda semplice, e pomposa
D'un lucido gioiello, che discende
Da la chioma leggiadra
Nel bel Ciel de la fronte,
Che scopre con vaghezza
Sotto à un candido velo trasparente
La sinistra mammella,
Che trà le crespe di quel vel sospinta
Quasi sotto à una stella
Si rassomiglia al Sole,
Dolcemente inalzata
Parte dal sodo suo, proprio, e natio
D' animato alabastro d' Oriente,
Parte da quella man, che la trattiene
Custoditrice scaltra
Del suo pudico amor colmo di zelo.
E la veste che l'orna è pura, e schietta,
A *Il Maschio è da la destra, essa da l' altra;*
Ma in un profil, ch' ad ambi insieme è un solo.
Così finser la vera alta figura
De i FELICI CONSORTI i Padri antichi
De i Cenomani illustri. E questo è' l senso.
D' ogni superfluità l' huom maritato
Deve esser netto, e senza un pelo in capo
Di vanità superba. Huomo honorato,
E di negotio prattico, e gentile,
Nel vestir più commun, ma più leggiadro
Se' n vadi co' suoi pari anch' egli al paro.
Mostri à la Moglie il cor, ma non gliel dia,
Ma sempre il tenga in man, sempre pensando
B *A la famiglia sua, ch' in lui soggiorna*
Come l' alma nel cuore,
Come il calor nel fuoco;
In questa tenga gli occhi,
Animandola ogn' hora
Quasi Strutiocamelo,
Che con le spere de' suoi raggi intento
Si fà de' figli suoi proprio elemento.
La donna accompagnata
Come la Vite al' Olmo, e l'ombra al lume
Al suo caro Marito,
Sia in parte artificiosa,
E in parte neghittosa a le sue pompe.
C *Con gratia lusinghiera*
Puramente sepolta
Ne l' onesto sembiante
S' orni, ma non istenti in tempo alcuno
De la cura di Casa il ministero.
Penda ne la sua fronte ogn' hor gioconda
Con allegrezza altera
Il gioiel de la Fede
Il gioiel de l' Amore
Il compendio lucente
De gli honorati suoi savii pensieri,
E per tenersi à canto il suo Consorte,
Giudiciosa innocente,
D *Di vivace piacer faccia à lui mostra,*
Co' l chiaro ingombramento
De l' amoroso vel de le carezze.
Faccia co' manti suoi nube serena
Al ben guardato, e custodito corpo,
Et in ogni stagione
Sembri cara colomba
Non superbo Pavone.
Stiano sempre ugvali
Sì che l' uno non sia servo de l' altro,
Ma d' ugvale Fortuna
Vgvalmente padroni.
Che in questo modo havran divini in terra
E *I CONSORTI Prudenti*
Felicissimo albergo, auree catene,
Piume senza pensier, giorno senz' ombra.

ALIA EXPOSITIO MARMORIS C. QUINTII MUCIANI.

Symbola moralia miro modo excitare solent præstantes animos ad varias considerationes insignes ac divinas proferendas. Itaque nostrum marmor, in quo expressas cernimus fortunatorum conjugum imagines, impulit quoque *Benedictum Sossagum*, virum nobilissimum, ut illud
F exponeret hoc modo:

Patritio quondam cretus de sanguine dextram
Porrigit, & fibris corda revulsa tenet.
At diffusa comas, distinctaque fœmina frontem
Jaspide, dextra offert ubera læva manu.
Quis sine corde, precor, vel quis sine lacte rigatur
Corde tuo conjux, fœmina lacte tuo?

Et *Petrus Pius* quoque ita illud expressit:

Queste

Queste antiche figure
Scoprono de i consorti almi, e beati
Le tranquille dolcezze, e gli aurei fati:
L' un mostra à l' altra il core,
L' altra à l' altro la Fede:
Egli à lei il suo amore,
Ella à lui la mercede
De l'ambrosia felice
Per cui l' un l' altro è insiem rogo, e fenice.

Enimvero satis certum est, nihil omnino aliud esse in rerum natura, quod hoc marmore expressum esse potest, nisi statum verorum Conjugum, si hoc par hic exsculptum consideramus pro insigni suo præcipue gestare cor, papillam, multasque gemmas concatenatas, id est, unam eandemque voluntatem, unum idemque nutrimentum, unam eandemque unitatem variarum cogitationum, quæ omnes vinctæ sunt auro purissimæ fidei. Atque hæc tria nascuntur tantum ex matrimonii vinculis felicibus, & expressa quoque apparent in gemma vetustissima muséi Averoldi, quæ insculptam habet Junonis effigiem, nuptiarum deæ, quæ myrto coronata, & in fronte præferens ornamentum gemmis consertum, ipsa quoque sinistram nudat papillam, & cor manu tenet, gremioque jugum, cujus utrumque caput roseum tenet sertum, pavone ad pedes accubante. [1] De qua sculptura, si eam describere sigillatim libeat, dicendum erit, Iunonem hisce symbolis indicare, matrimonium simpliciter coronatum esse debere puro amore ac hilaritate: nec aliud esse debere, quam unitatem, basin conjunctionis animorum; naturalem ac sincerissimam dulcedinem; servitutem tranquillam, æqualem, ac ornatam honore, qui exsequias quoque Conjugum ac sepulcrum illustret. Et omnino ego hanc Iunonem esse myrto coronatam autumo, quamvis *Nicandri Scholiasten* alicubi dicere sciam, Iunoni odio esse myrtum, quoniam ea fuit coronata Venus, cum in monte Ida judicio Paridis vinceret. Nam apud multos auctores, & maxime apud *Claudianum* me legisse memini, nuptiis præcipue quoque myrtum adhiberi solitam:

1. Tab. I. 3. 14.

——— ——— Festa frondentia myrto
Limina cinguntur; roseisque cubilia surgunt
Floribus, & thalamum dotalis purpura velat.

Et satis convenit matrimonio myrtus, utpote propria amori ac amantibus, qui apud inferos quoque vivunt in nemoribus myrteis, ut cecinit *Virgilius:*

Hic, quos durus amor crudeli tabe peredit,
Secreti celant colles, & myrtea circum
Sylva tegit. ——— ——— ———

Et apud *Tibullum* quoque amantes myrtea serta gerunt:

Illic est, cuicunque rapax mors venit amanti;
Et gerit insigni myrtea serta coma.

Unitatem monilis demonstravimus: & corde quoque non aliud sustineri, quam unam animam scimus. Lactis proprietas satis nota est, quemadmodum & jugi hieroglyphicum. Sertum roseum tralatitium est vitæ, & pariter mortis honoratæ symbolum, qui sunt duo matrimonii fines. Hinc veteres sepulcra sua spargi rosis volebant, idque non semel duntaxat, sed sæpius, certis eam in rem mandatis relictis, sculptisque in marmoribus, quemadmodum & nos legimus in duobus nostris: quorum unum erat in pavimento templi Cathedralis, notatum a *Solatio*, alterum in vico S. Euphemiæ, in ædibus Ceretum, ac hodie (1690) Bompensieri penes Lanas nobilissimos. Sane vero non sine ratione rosæ mortuis conveniunt, quoniam, ut recte quoque expressit *Cardinalis Mediceus*, qui postea fuit Pontifex nomine *Leonis undecimi*, vita viri fœminæque nobilis, non aliam potest, quam rosæ comparationem habere, quæ unico die felicissime nascitur, & languidissime evanescit, neque tamen venustatem suam perdit respectu immortalitatis, quæ omnia superat mortalia; sed multa felicitate conservatur in consecrata virtute odorum.

L. PANDVRO
......VIRLIANO QVI
VIXIT MENSE VIIII....:
FILIO CARISSIMO ET
CORNELIAE SERVANDÆ
VXORI DVLCISSIMAE
CORNELIVS BITTICIO...
...EGIA FABR .....
VT EX VSVRIS QVO ....
ANNIS ....
ROSAS PONANT ....

L. LVCRETI
EPHORI. VI. VIR.
AVG. AMICO CARISS.
ET STATIÆ VERÆ
CONIVGE HVIVS DOMNE
MEAE SANCTISSIMAE ET
ALMICAE CARISSIMAE IIS
ARAM POSVIT
ET ROSAS
AVRELIVS TIMARCVS
ÆTERNVM.

BACCHUS, EJUSQUE SYMBOLA.

Templum Bacchi secundum Capriolum erat, ubi hodie est vicus S. Euphemiæ, uno ab urbe milliario. Sed illud fuisse in ipsa urbe Brixia, non asseritur, nisi in scripto quodam, quod nomine Auctoris caret. In eo refertur, ubi quondam fuit ædes VIRGINIS sanctissimæ Gratiarum, ibi antiquitus aram fuisse hujusce dei. Hæc autem ædes abhinc centum annis dimidio ab urbe milliario extra portam Pilarum erat: ut adeó & templum Bacchi in ipsa urbe fuerit, quæ amplissimo continebatur ambitu. Bacchi marmora quædam visuntur in nostro foro majore, quæ ego insuper habui, una cum aliis fragmentis similibus, quæ nihil certi habent, quia omnino dispersa sunt. Ubi de Pane fuit actum, breviter dixi, per Bacchum significari sensum, ejusque libertatem absolutam; partim secutus solutionem problematis *Plutarchi: Cur Bacchum liberum vocant.* partim *Ovidium.*

Cura fugit multo diluiturque mero.
Tunc veniunt risus, tunc pauper cornua sumit,
Tunc dolor, & curæ, rugaque frontis abit.

Et de *Seneca* didici, Bacchum fuisse cognominatum *liberum*, non ob linguæ petulantiam eorum, qui vino se ingurgitant, quorum licen-

D 3

centia non libertas, sed scelesta stultitia est; verum eo, quod hominum animos liberet, ut *Anacreon* quoque testatur, edacibus curis, eosque confirmet ac securos reddat, nec non audacia & ardore quodam ad qualescunque res gerendas impleat. Cornibus tantum Bacchi ferociam adscripsi taurinam, sensumque humanum demonstravi quodam vehementis affectus excessu. Nonnulli dicunt, Bacchum fuisse adoratum in civitatibus liberis, quia *Diodorus* scribit, eum liberavisse omnes Bœotiæ civitates. Alii eum libertatis defensorem vocant. Et *Pausanias* quoque eum refert in Attica *liberatoris* titulo cultum. Atque ita in eximio monochromate nostro Bacchum conspicimus thorace ornatum, hederaque coronatum, & tædam manu tenentem, undique spicis ac vite revinctam, juxta cum monocerote loco pantheræ, nec non ruptis, jugo, catenaque.[1] Quibus significatur LIBERTAS NATVRALIS, ET GENEROSE PARTA, EFFICACITERQVE CONSERVATA IMMORTALIS, FELIX, AC ABVNDANS. *Diodorus* & *Eusebius* Bacchum fuisse Principem Thebanum referunt. Triumphavit etiam de Indis. quin & videtur ipse pro triumphi inventore habitus. Et ecce hic iterum sensus symbolum, qui pomparum est & caducæ magnitudinis inventor. In numismate M. *Vulteii* Bacchus ab aversa parte Cererem habet, telluris deam, quo significatur, totum adeo orbem elementarem sensui esse subditum. Ideoque non hedera ergo tantum consecrata fuit Baccho, quod antiquitatem demonstret ac nobilitatem, ut ex *Ovidio* cognoscimus, qui ea coronavit Musarum primam:

Surgit, & immensos hedera redimita capillos
Calliope querulas pertentat pollice chordas;

Aut quod significet victoriam, tam apud milites Alexandri in reditu ex India, quam apud exercitum Romanum post captum Persea, Macedonum regem, aut ideo, quod cecinit *Hocratius:*

— — seu condas amabile carmen,
Prima feres hederæ victricis præmia;

Sed & propria Baccho est hedera ideo, quia illa, quam *Theophrastus* descripsit ut semper multi egentem alimenti, tenacissima sit, ita ut proxima quæque arrepta circumplectatur, quod & prorsus ipsum facit sensus, qui velut corpus, sustentaculum, ornamentum, ac tropæum fit omnium illarum rerum, quibus ipse captus immoratur. *Philostratus* quoque antrum Nysæ, quod Bacchi fuit domicilium, lauru, vite, ac hedera coronans, & ipse hanc nostram interpretationem confirmat, quandoquidem hisce tribus præcipue oblectatur sensus, honore, gaudio, nobilitate. Per Bacchum quoque veteres effinxerunt omnes adeo humani appetitus excessus, ac perversam illam libidinem, seu spumam naturæ, quæ in amplissimo orbis theatro monstra ac chimæras producit, ut numina hominesque dignoscantur. Atque talia Baccho attribuerunt, quia ille Princeps fuit, generositate juxta ac licentia insignis. Ita Græcorum adulatio & vitia & virtutes divinis afficere honoribus scivit, monarchiæ idolum unice ob oculos sibi ponens. Sed forte Bacchus ultro deus est factus antiquissimis illis temporibus, quibus homines exterriti diluviis facile credebant, omnes potentes esse deos: necessitas enim hominesad superstitionem adigit ac venerationem, non tantum cujuslibet spiraculi divini, sed & cujuscunque phantasticæ novitatis popularis. Optime cognoscebant primi isti Principes, horrorem divinum numinisque religionem produxisse gentium deos: unde pro cujusque genio populi Principes fiebant eorum dii, aut minimum sacerdotes, hoc nimirum contenti titulo, postquam in immensum excrevisse deorum numerum cognovissent, atque inde eos jam quasi scenicos, nimiumque vulgares non repræsentare amplius pristinam illam majestatem, quæ nomine religionis simplicissima erat imperii basis atque anima. Apprime igitur decebat, Principes specie tenus istas deorum statuas adorare, quasi ipsorum essent servi, quo scilicet existimationem ipsorum tuerentur. Neque enim ignorabant, facta, nutus ac somnia Principis promiscue quasi spiritum esse civium; idque vel necessitate, vel voluntate ipsorum. Vel etiam sacerdotia Principes obibant, quod eam dignitatem, jam quasi colossum majestatis formidabilis, deprehendissent omnium legum imperatricem atque arbitram effectam. Atque hnnc morem hodieque observant, qui in Africa *Seriphi* dicuntur. Cæterum Bacchus vulgo inventor vini perhibetur, quam in rem omnium in manibus versantur *Ovidii* Metamorphoseon libri & *fabulæ de navi* ejus ac *Mænadibus*, quæ Orpheum ac suosmet natos interemerunt; item de ejus thyrsis, ac bacchantibus, & Sileno: quæ omnia mysticis politicisque sententiis plena sunt, ad profundissimam & sacram imperiorum libertatem tendentibus.

[1] Vide Tab. XVII. Fig. 4. Pag. 54.

CERES, QUIDQUE EA SIGNIFICET.

In vico Flero statuæ basin habemus Cereri dedicatæ, ubi illa legitur, cognominata MATER MAXIMA FRVGIFERA, ut ex ipsius Inscriptionis verbis apparet, quæ hodie vix a medio ad summum integra est, infelix illud fatum experta, quod culpa hominum imperitorum innumera marmora Brixiana subierunt. Ita autem illa habet:

CERERI
MATRI MAXIMAE
FRVGIFERE
QVINTIVS
GEMELLVS
V. S. L. M.

Ex hisce verbis intelligimus, eam nihil aliud esse, ac ipsam Tellurem, quam veteres quoque Cybeles & Opis nomine dixerunt. Hinc Euripides dixit, Cererem esse deam, reginam, nutricem. Et Apulejus ipsam vitæ principium ac originem dare statuit omnibus, quæ spiritum habent. Alii autem, & in primis *Ovidius*, per eam non intelligunt Terram, sed quandam magni ingenii fœminam, quæ homines docuerit usum aratri ac leges:

Prima Ceres unco glebas dimovit aratro:
Prima dedit fruges, alimentaque mitia terris:
Prima dedit leges: Cereris sunt omnia munus.

Hinc, quæ Græcis erat Ceres, eandem Ægyptiis fuisse Isidem dicebant, materiam mundi & partem animæ naturæ inferioris confundentes. Quin & *Callimachus* Cereri legum inventionem tribuit: sed forsan ille hinc probare voluit, leges ipsa natura conjunctas esse rerum creationi, ac Deum uno eodemque momento & animam creare, & vitæ modum illi præscribere. Simulacrum Cereris multum frequenter ac diverse in nummis occurrit, sed maxime cum corona spicea, secundum illud *Tibulli:*

Bacche veni, dulcisque tuis de cornibus uva
Pendeat; & spicis tempora cinge Ceres:

quæ




Fig. 2.
Fig. 1.
TAB. XVI
Fig. 3.

quæ corona peræque significat commune alimentum, quam abundantiam, victoriam, & veram felicitatem, ut colligi potest ex somno Eumenis apud *Plutarchum.* Cæterum manifeste Cererem nobis repræsentare terræ symbolum satis testantur *Æshylus* & *Hesychius*, quorum alter matrem, alter nutricem Dianæ eam prodit. Luna enim, ut nonnulli volunt, essentiam & alimentum suum terræ acceptum fert. Sed magis proprie hæc opinio confirmatur ex habitu statuæ ipsius, de qua refert *Pausanias.* Hæc repræsentabat fœminam, splendide amictam, capite equino, multis serpentibus circumdato; manibusque delphinum & columbam tenentem, ac in speluncæ introitu saxo insidentem. Machina enim mundi elementaris per se est fœmina nobilissima, quæ natura sua est ferocis ac generosi animi; subdita mille vigilantissimis ac perpetuo regnantibus monstris, stridentibusque phantasmatis; item labilis, ac suavis; & in prospectu profundissimæ æternitatis quieti ac tranquillitati dedicata. Dixi, hoc centrum nostrum esse fœminam nobilissimam: quia originem trahit a Deo, qui eam, ceu alteram Evam, creavit ex masculina costa, id est, ex membris primi LUMINIS, cui illam suppoſuit, ceu splendidam fœminam marito regali. Præcipua sedes animæ caput est, quod Cereri finxerunt equinum esse: quia hoc animal apud Adamantium significat animam, sed eam, quæ freni, disciplinæ, & jugi capax est. Itaque caput equinum habet, quia gerit illarum rerum insigne, quæ magna vi in ipsa militant ratio nimirum & cupiditas, quæ sunt quasi alites equi vitæ humanæ, & simul quoque amoris, ut notatur in sculptura Madernensi. Et sunt quoque ratio & cupiditas duæ illæ faces, quibuscum Ceres suam quærit Proserpinam, id est, animæ essentiam, qua ipsa [1] vivit. Equidem non me fugit fabulas ita velle, quasi Ceres ideo habeat caput equinum, quod Neptunus in equum mutatus cum ipsa itidem in equam mutata concubuerit, ex quo coitu postea Ceres Arionem equum sit enixa. Sed hic concubitus simul ac partus illud ipsum declarant, quod de Cerere diximus: quia Terra sine aqua nihil producit, sed partes vitales horum elementorum simul conjunctorum istam generant vitam, quæ utrique ipsorum similis est, hoc est, effrenem istum motum, quem novissime temperant regyrantes planetæ. Porrò autem, quantum in hunc globum mortalem conveniat delphini symbolum, e Platonicis intelligere licet, qui orbem quotidie nasci ac velociter transcurrere dicunt. Atque ita quoque vita fulguris instar est. Sic & columba proprium est hujusce vitæ emblema, quæ tota amor est. Aut concludamus, Cererem portare delphinum & columbam, quia terra simul aquæ & cœli basis sit.

SCULPTURA SUPRADICTA, QUÆ MADERNI EST.

Hæc sculptura est in pariete ædis S. Herculani, & exhibet Cupidinem alatum, sine oculorum tænia, sine arcu, sine pharetra, nudum, & pedibus insistentem bigis, sinistra habenas tenentem, dextra equis imperantem. [2] Exposuit hoc quoque marmor *Sossagus*, quamobrem ego istud hic declarare supersedebo, quoniam & meum de eo judicium jam satis fuse exposui *singulari lectione Academica.*

Quis, precor, insano vittas resolvit Amori?
Non sat erant cœca vulnera facta manu?
Quis bijuges adjunxit equos currusque, rotasque?
Remigio alarum non satis acer erat?
Jam quid speret amans? eques est, pedes ante, Cupido:
Lynceus est factus, qui modo cœcus erat.

NEPTUNUS, EJUSQUE SYMBOLA.

Inter numina, apud veteres Brixianos recepta, Neptunus quoque erat, creditus maris deus, & Iovis ac Plutonis frater. Templum tamen ejus ubinam fuerit in urbe Brixia, plane ignoramus. Cæterum illud quidem satis certum est, eum fuisse cultum ad ripam Benaci, ut apparet e monumento, quod est in æde sacra *Salonis*, & in basi statuæ sequentem Inscriptionem habet, per se satis liquidam. Et conveniebat sane Neptuno

(1)NEPTVNO AVG
SACRVM
PRO SALVTE
L. SEPTIMII
SEVERIANI
PATRONI
L. SEPTIMIVS
FELICIO EX VOTO.

(1) *Ita hanc Inscriptionem primum edidit A*[illegible] *deinde* VINACESIUS, *atque ita etiam illa compar*[illegible] *MS.* [illegible] *postea Vinacesius Catalogo errorum notavit, pro* SEVERIANI *legendum esse* SEVERI, *pro* FELICIO FOELIX, *& fini hæc esse adjicienda:* N. N. V. N. Aug. *Sed cum ille correctionis suæ nullam afferat rationem vel documentum, tutius visum fuit eam solummode hic* [illegible]*are, & interim pristinam lectionem retinere.*

formidari ab istis, qui terribilem istum lacum navigarent, de quo ita *Virgilius:*

Fluctibus & fremitu assurgens, Benace, marino.

Neque enim toto forsan orbe quisquam alius est lacus, qui majora tempestatum discrimina minatur navigantibus. Statuebant autem multi veterum Politicorum, tria esse, quæ ad cujuslibet imperii, & maxime quidem monarchici, substantiam potissimum pertineant, auctoritatem, violentiam, divitias. Hinc universum hoc, quicquid est, diviserunt inter Iovem, Neptunum, & Plutonem. Et Iovi quidem cœlum tribuerunt, quia auctoritatem subministrent stellæ, unde & Iupiter apud *Platonem* exponitur Mens divina: mare autem Neptuno, quoniam violentia mari propria est, quod miserationis expers non æstimat sexum, aut magnitudinem, aut religionem hominum, sed omnibus promiscue surdum, ac inflatum, in semet circumvolvitur. Hinc *Gellius* refert, homines feros & crudeles a veteribus Neptuni filios dictos. Denique Plutoni inferos tribuerunt, quia divitiæ e visceribus terræ & populorum sudore nascuntur: unde aurum dicitur terræ anima, & Pluto ejusdem filius a theologis nonnullis. Forsan ut obscuro sensu politico in Plutone significaret vim ac potestatem divitiarum, Parcas introduxit Plutonem alloquentes hunc ad modum *Claudianus:*

——— ——— *O maxime noctis*
Arbiter, umbrarumque potens, cui nostra laborant
Stamina, qui finem cunctis & semina præbes,
Nascendique vices
Qui vitam lethumque regis: nam quidquid ubique
Gignit materies, hoc te donante creatur,
Debeturque tibi certis ambagibus ævi.

Neptunum Romani ludorum equestrium præsidem celebraverunt, ut videre est apud *Isidorum.* Namque eum domuisse primum equos, artemque equitandi docuisse perhibent. Effingitur in con-

[1] Vid. Tab. XVIII. Fig. 1.

[2] Vid. Tab. XVIII. Fig. 2. Pag. 61.

A concha ſedens, quam trahunt duo equi marini. Denique Neptunus audit aquarum anima, Nereïdum Tritonumque princeps, hoſpes ſolis: eſtque Oceanus magnus rerum pater.

VULCANUS, EJUSQUE SYMBOLA.

Non poterat alium deum magis proprium habere populus Cenomanorum, quam Vulcanum: quatenus eum & noſtris in montibus dicere liceat habere ferventes officinas ſuas una cum iſtis gigantibus ſuis, quorum meminit *Virgilius:*

Ferrum exercebant vaſto Cyclopes in antro
B *Bronteſque, Steropeſque & nudus membra Pyracmon.*

Hinc inter memorandas iſtas picturas, quas Titianus in ſuperbiſſimo curiæ noſtræ atrio elaboravit, præcipue quoque Vulcanus cum iſtis fabris ſuis depictus erat, ut ſymbolicis figuris trium Vallium Brixianarum qualitatem & conditionem denotaret, quarum incolis antiquiſſimum eſt ferrariæ artis exercitium. Præcipue autem officinarum Vallis Triumplinæ æſtimatiſſimum fuit opus fabrile jam inde a primorum Imperatorum Romanorum temporibus. Nam ex Inſcriptionibus quatuor iſtarum laminarum æ nearum, quæ inventæ fuerunt in vico Zenano, & hodie ſunt penes Hieronymum Barnianum, apparet, ipſos quoque populos Africæ miſiſſe homines ſuos ad hoc ipſum, ut ferramenta atque arma ab noſtris mercarentur, eamque in rem in clientelam ſe dediſſe iſtis civibus noſtris, qui rectores ſeu præfecti erant officinarum fabrorumque. Senſus iſtarum tabularum eſt: *M. Craſſo Frugi, & L. Calpurnio Piſone Coſſ. Romanis, die tertio Februarii, Themetram Africæ civitatem, & C. Silium Aviolam, Fabii filium, tribu Fabia, Præfectum fabrorum, jurejurando pactos inter ſe poſteroſque ſuos hoſpitii amicitiæque fidem perpetuam, ac mutuam clientelam: ſtipulantibus Aſdrubale, Baiſillegis filio, & Iddibale, Boharis filio, legatis Themetrenſium, quorum Suffes* (id eſt, Conſul, ſeu Præfectus) *erat Banno, Himilis filius.* Iiſdem Conſulibus (hoc eſt, anno a parta Salute viceſimo) idem quoque fecit *Senatus populuſque Timiligenſis,* pluribus legatis miſſis, ut ex æris ſcriptura apparet: nec non *reſp. Siagitana, & civitas Apiſa major, L. Sillano, flamine Martiali, & C. Vel-*

* *Hodie hæc in muſéo eſt Comitis Franciſci Moſcardi, Veronenſis.*

* M. CRASSO FRVGI L. CALPVRNIO
PISON IIIII COSS.

iii. NON. FEBR.

CIVITAS THEMETRA EX AFRICA HOSPITIVM FECIT CVM C. SILIO. C. F, FAB. AVIOLA IIIIII M. LIBEROS POSTEROSQVE EIVS SIBI LIBERIS POSTERISQVE SVIS PATRONVM COOPTAVERVNT.

C. SILIVS C. F. FAB. AVIOLA CIVITATEM THEMETRENSEM LIBEROS POSTEROSQVE EORVM SIBI LIBERIS POSTERISQVE SVIS IN FIDEM CLIENTELAMQVE SVAM SVORVMQVE RECEPIT.

EGERVNT

BANNO HIMILIS F. SVFFES.

AZDRVBAL BAISILLEGIS F. LEG.
IDDIBAL BOHARIS F.

* * *Et hæc penes eundem eſt.*

**M. CRASSO FRVGI
L. PISONE COSS.

SENATVS. POPVLVSQVE TIMILIGENSIS HOSPITIVM FECERVNT CVM C. SILIO C. F. FAB. AVIOLA PRAEF. FABR EVMQVE LIBEROS POSTEROSQVE EORVM SIBI LIBERIS POSTERISQVE SVIS PATRONVM COOPTAVERVNT.

C. SILIVS AVIOLA PRAEF. FABR. THIMILIGENSES VNIVERSOS SIBI LIEBRIS POSTERISQVE SVIS SVORVMQVE RECEPIT.

EGERVNT. LEGATI.

AZDRVBAL SVFFES ANNOBALIS F. AGDIBIL BONCHARIH IDDIBALIS
F. RISVIL.
IIIIIII NNO AZDRVBALIS F. ⋈ VCELΛAZO.
IIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIII AMILCARIS F. AGDIRIL.
BALITONIS F. SIRNI.

L. SIL-

** L. SILLANO FLAMINI
MARTIALI C. VELLEO TVTORE COSS.

SENATVS POPVLVSQVE SIAGITANVS HOSPITIVM FECERVNT CVM C. SILIO C. F. AVIOLA TRIB. MIL. LEG. iii. AVG. PRAEFECTO FABR. EVMQVE POSTEROSQVE EIVS SIBI POSTERISQVE SVIS PATRONVM COOPTAVERVNT.

C. SILIVS C. F. FAB. AVIOLA EOS POSTEROSQVE EORVM IN FIDEM CLIENTELAMQVE SVAM RECEPIT.
AGENTE CELERE IMILCHONIS.
GVILISAE F. SVFFETE.

** L. SILLANO FLAM. MART.
C. VELLEO TVTORE COSS.
PRID. NON. DECEMB.

CIVITAS APISA MAIVS HOSPITIVM FECIT CVM C. SILIO C. F. FAB. AVIOLA TRIB. MILIT. LEG. iii. AVG. PRAEFEC. FABR. EVM LIBEROSQVE POSTEROSQVE EIVS SIBI LIBERIS POSTERISQ. SVIS PATRONVM COOPTAVERVNT.

C. SILIVS. C. F. FAB. AVIOLA TRIB. MILIT. LEG. iii. AUG. PREFEC. FABR. APISAM MAIVS LIBEROS POSTEROSQVE EORVM SIBI LIBERIS POSTERISQVE SVIS IN FIDEM CLIENTELAMQ. RECEPIT.
EGERVNT.

HASDRVBAL IVMMO IADERIVMMI
HASDRVBAL HANNONIS BANNOGABALI
CHINISDO SVFFE IIIIIIIII

SAEPO CHANAEBO
LEGATI.

lejo Tutore Consulibus. Sed horum Consulum tempus mihi quidem plane pro confuso & incerto est, cum nequeam eorum conciliare nomina, neque ex *Panvinii*, neque ex cujusquam alius tabulis, qui Fastos Consulares concinnaverit; nisi forte hic L. Sillanus fuerit ille, qui sub nomine C. Junii Sillani una cum P. Cornelio Dolabella collega refertur inter Consules, & quidem ad annum ab nativitate Servatoris undecimum; inque locum Dolabellæ substitutus fuerit hic Vellejus Tutor; atque ita ex hac nostra *Inscriptione* luci redditus fuerit ab aliis scriptoribus non memoratus Consul. Ceterum hæce quatuor Africæ urbes, nempe *Themetrensis*, *Timiligensis*, *Siagitana*, & *Apisa* major, quod ego quidem sciam, non recensentur nobis, certe non his nominibus, vel a *Ptolemæo*, vel ab *Ortelio*, vel ab aliis Geographis: sed facillime diversitas orthographiæ in nominibus barbaris obrepit, cum nobis occurrat Apis, nobilissimus Ægypti tractus, Temissa, Temissua, Thinessa, Tinissa, Toneissa, Siagus, sive Siagul, & similia. Sane enim difficile est propriorum locorum nomina accurate describere, quoniam sæpe imperitorum relationibus standum est, ac proinde nonnunquam errores committi gravissimos usu venit, ut multis accidisse videmus, qui de Brixiano territorio loquentes nomina vicorum & castellorum a vero longe diversa, nec suis locis posita commemoraverunt. Sed ut ad Vulcanum revertamur, *Hesiodo* & *Luciano* placet, Iunonem sine viri ope per semet eum concepisse atque enixam esse. Ex qua opinione manifeste deprehendere licet, veteres per eum non aliud significavisse, quam ignem istum purissimum, qui ex cœlestis constitutionis corpore descendens res mortales, & sensu divino bonam quoque immortalium partem vivificat. Si enim cum Platonicis consideremus omnes animæ partes, quæ vivificant & movent hocce corpus nostrum, nihil aliud illæ sunt, quam ignis, pure descendens a cœli virginitate. Et adeo mens veritatis contemplatrix, ratio investigatrix justi, & phantasia sensus amore capta, proprietatem ipsamque in se lucis essentiam continent. Voluntas, ira, ac desiderium ardoris flagrantissimi flammæ sunt. Lux animæ anima est, sicut ardor est corporis anima: quæ duo simul conjuncta veram efficiunt & harmonicam conjunctionem hujusce miserabilis cadaveris. Hæce ignitæ partes animæ ex sententia Philosophorum admirabiles istæ sunt atomi, quæ in forma humana concurrunt, & simul cum immortalitate nobis sunt veri & dominantes planetæ nostri. Hoc quadraret fabula de Prometheo, qui ignem e cœlo surripuit, opinioque illorum, qui mundum non aliud esse, quam ignem statuunt, variarum rerum mixtura temperatum. Sed ad meditationem duntaxat, non ad justam dissertationem componendam, sum adstrictus. *Eusebius* Vulcanum scribit esse vim ignis, ejus-

que simulacrum effictum fuisse capillitio acuto ac A cæruleo, ad demonstrandam scilicet originem ejus; fictumque etiam pede claudum. Nimirum, quodcunque cœlo decidit, id cum molestia progreditur, quod & ipsum facit anima nostra, quamdiu non exhalat, sed cum mortis charactere vivit. Sed in vita civili Vulcanus operationem significat, quæ e cœlo originem, & in matrimonio Venerem habet, sive Majam, ut vult Cincius apud *Macrobium*, sive unam ex Gratiis, secundum Pisonem: quia omnia opera nostra debent esse conjuncta aut cum comitate, aut cum venustate, aut saltem cum gratia quadam. Gestat Vulcanus, qui dictus quoque fuit Faber Iovis, malleum : B quia tota nostra vita labor est. Ceterum eò, quod Ægyptii, ut narrat *Diodorus*, Regem habuerint Vulcanum nomine, quem ignis inventorem dixerunt, congerentes in ipsum profunditatem mysteriorum, quæ exposuimus, cum gentilibus deum dederunt, tribueruntque ipsi artes illas, quæ malleo ignique exercentur. Cognominatus fuit *Augusti*, & a Poëta *Mulciferi* titulo:

Ora ferox Siculæ laxavit Mulcifer Ætnæ.

Et hisce duobus cognominibus cultus etiam ille fuit a Brixianis, ut apparet e duobus marmoribus, C quorum alterum est in S. Agathæ, alterum in S.

VOLKAN. AVG.
P. ANTONIVS
CALISTIO VI.
VIR AVG. ET C. CLOD.
COMIC. ET P. POST.
AGATHOIDEM
SPORT. DEDIC. ET IN
TVTEL. CCCC. DED
COLL. IVVENT.

D

VOLK. MITI
SIVE MVLCIBERO
LVCI VETTI
TELESPHORVS ET
CHRYSANTVS FRA.
VI VIR. AVG. NOM.
VETTIÆ L. F. SEGVNDI
THELESPHORI FILI
L. D. D. D.

E

Georgii æde. Ac priore isto loco, aut certe non procul eo fuisse templum Vulcani crediderim: quia ad S. Agathæ antiquitus degebant fabri ferrarii, ut manifeste cognitum fuit in rimandis anno ab ortu Servatoris MCCCCXCIV curiæ fundamentis, ubi inventæ fuerunt tabernæ, solo sepultæ, & refertæ ferramentis, incendio Attilæ & rubigine corruptis.

F

SEPULCRUM REGIS BUPHONIS.

Inter singularia majorum nostrorum monumenta conspicuum quoque erat sepulcrum sacerdotis, qui dicebatur REX BVPHONVM, ut apparet e fragmento marmoris, quod insertum est ædibus Thomæ Bonæ, pictoris, prope ædem Miraculorum, & sequentia verba continet. Hanc Inscriptionem Solatius collocavit extra portam Torlongæ, in tractu, cui hodieque nomen *Rebuffonis*. Et *Bagnator* refert, se eam istic vidisse erui una cum aliis magno numero saxis elaboratis, quæ erant membra vetustissimi sacelli sepulcralis; testaturque se ibidem vidisse urnam feralem, pyxides aliquot unguentarias, varia instrumenta musica, partim argentea, partim argento ornata, item lucernas perpetuas, multaque vasa sacrificalia. [1] Vasa hæc diu conservavit Bagnator, eaque ipsemet vidi in museo ejus. Hodie autem Nuvolaræ sunt, in ædibus illustrissimorum Comitum illius castelli, inter multa alia monumenta nobilissima in concinna admodum & celeberrima porticu ipsorum disposita. Instrumenta musica autem erant in museo *Hieronymi Martinengi*, Abbatis. Cæterum manifesta res est, ab hoc saxo nomen accepisse tractum *Rebuffonis*, quem modo diximus. Iam vero superest, ut cognoscamus, quinam fuerit iste sacerdos, & cur istoc nomine dictus. *Pausanias* scribit, Athenienses Iovem quoque *Poliæi* cognomento coluisse, ipsique anniversarium & solennissimum sacrificium fecisse, quod hujusmodi erat. Aræ ad hoc ipsum comparatæ imponebant herbas ac pabula, tumque istuc bovem adducebant, quem, simulac os admovisset pabulo, ex improviso cæsa cervice mactabat sacerdos, qui protinus adacto ictu se hinc proripiebat, relicta securi, quæ tum in judicium vocabatur & absolvebatur. Hic sacerdos Græce dicebatur *Buphon*, quod Latino sermone bucædam (quasi *bovicidam*) significat. Non tamen apud quenquam auctorem, quod ego quidem sciam, legitur, collegii horum sacerdotum Principem Regis habuisse titulum. Veruntamen multa alia sacerdotum collegia hoc dignitatis nomine fuerunt insignita, sicut istud montis Artemisii collegium in regione Corinthi, & in Cappadocia Bellonæ sacerdotum, sic in urbe Roma Rex sacrificulus.

.... BRAIMON ... L ...
REX BVPHON .....
IN. . F. . . . .
. . . . P. . . . III

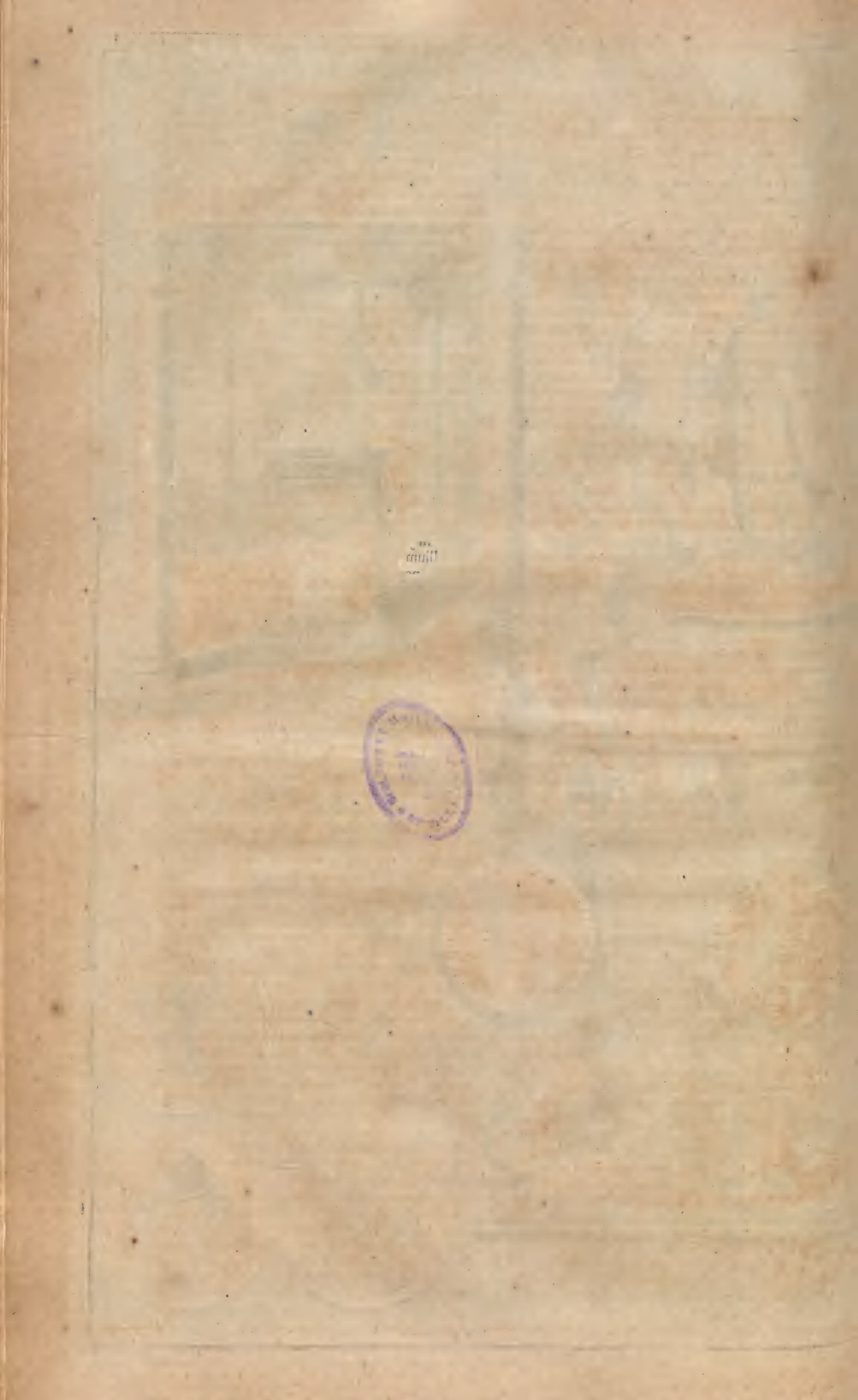
GENIUS BRIXIÆ, TOTIUSQUE TERRITORII BRIXIANI.

Gentiles quibuscunque adeo rebus suos tribuebant Genios, & speciatim quidem hominibus duos, ut voluit *Euclides* Socraticus; rebus autem inanimatis unum solummodo, bonum, vel malum. In summa autem hic Genius nihil erat aliud, quam natura seu ingenium istius loci, cui eum adscribebant. Hinc veteres diversis figuris suos Genios effingebant. In nummo aureo Titi Imperatoris Genius populi Romani cernitur, qui speciem præfert Juvenis nudi, cornu copiæ tenentis, remque divinam facientis apud aram, cui superimpositus ignis. [2] In alio nummo videre est Genium Antiochiæ urbis, effictum ad pedes turritæ imaginis ejusdem urbis. [3] Genius Brixianus nobis exhibetur forma Juvenis prætextati, coronatique vel lauro, vel olea, dextra manu tenentis spicas aliquot cum tribus papaverum capitibus, quibus aquila insidet. [4] Sinistra autem cornu copiæ Genius tenet, statque vasi inclusus, sive corbi, fructibus floribusque refertæ, & ad pedes habet duas urnas, quæ multas aquarum venas emittunt, cum hisce verbis circumsignatis: GENIO BRIX. Ita ille expressus apparet in vetere nummo argenteo illustrissimi Comitis, Al-

[1] Vid. T. XVIII Fig. 3 Pag.
[2] Vid. T. XIX. Fig. 1.
[3] Vid. T. XIX. Fig. 2. Pag. 68.
[4] Vide Tab. XI Fig. 3. Pag. 68.

TAB. XIX.


Fig. 4.
Fig. 3.
Fig. 5.
Fig. 6.
Fig. 1.
Fig. 2.
GENIO ANTIOCHIAE
GENIO P. R.
S C
ΤΑΡΑΣ
ΝΩΣΙΩ
Α Γ
Λ
BRIXIA



Alphonsi Martinengi de Villaclara, qui in parte reversa imaginem Augusti habet. Eadem forma ejus probatur quoque ex marmore, quod solummodo integrum est a medio ad summum, estque in ædibus Ioannis Pauli Richiedei, Medici, inventumque, cum reficeretur ædes S. Marthæ in *Mercatu novo*. Minutim de Geniis scripserunt *Plutarchus*, *Jamblichus*, *Censorinus*, *Aufidius*, & *Cebes*. Et apud nos quoque de iis leguntur Inscriptiones, ut in foro: GENIO BRIXIANORVM; in turri S. Mariæ Bovegni: GENIO PAGI LIVI, quæ Inscriptio veram etymologiam egregii pagi Bagolini demonstrat; in castello S. Euphemiæ: GENIO ARVORVM ARRII; & in amplo castello Manerbio: GENIO LVCI MINERVÆ. Cæterum si nostrum illum Genium cum Brixiæ amplissimæque ditionis ejus natura comparaverimus, plenissime cognoscere licebit, generosos istos majores nostros multa ratione istam ejus imaginem elegantissimam prodidisse, quam considerabimus & applicabimus hoc modo, ut primum dicamus per eam significari *urbem ac regionem felicem*, *nobilem*, *honoratam*, *abundantem*, *incolis frequentem*, *magnanimam*, *religiosam*, & *fundatam in gremio deliciarum*. Felicitas demonstratur per juventam Genii, quoniam, cum nihil aliud sit felicitas, quam radius Divinus, merito illa per juventam exprimenda est, quæ flos est naturæ. Nobilitatem repræsentat prætexta, quæ plebeiis hominibus non concedebatur. Honorem exprimit sertum, ut exposuimus in symbolis deorum. Affluentia ultro colligitur e fructuum varietate, sicut incolarum frequentia e papaverum capitibus, & magnanimitas ac religio ex aquilæ imagine, ut sæpe cognovimus in numismatibus exponendis. Præterea Termini formam habet Genius noster in medio florum, quia amœnitas terræ nostræ nulli unquam fortunæ cedit, quæ eam turbet. De ejusdem felicitate, nobilitate, honore, magnanimitate, religione nonnihil jam exposuimus in præcedentibus, & uberius acturi sumus Historiarum nostrarum volumine. Itaque heic solummodo, ut cognoscatur, hisce quoque temporibus eundem nobis convenire Genium, necessaria quadam digressione singulas partes territorii nostri describam, omnium rerum affluentiam continentis, quæ mortalibus usui sunt; nec non populorum ejus frequentiam, unde ditionem Brixianam Regni non exigui nomine appellari posse creditum est; simul etiam, quando ita usu venit, cæteram Brixianæ regionis naturalem conditionem exponam.

Itaque finibus nostris, velut in tabula quadam, continetur effigies orbis. Hic videas campestria, & montes, collesque, ac valles; item lacus, flumina, fontesque, & balneas; nec non marmorum, metallorumque fodinas; tum flores, arbores, plantasque, & animantia, quæ omnia satis apte formare possunt simulacrum orbis. Poli altitudinem nostra regio habet quatuor & quadraginta graduum, totidemque minutarum. Circulus ejus Meridianus unius & triginta graduum, trigintaque minutarum longitudinem habet. Antipodes ejus terram incognitam tenent. Figura totius regionis est instar crassissimi trunci arboris tortuosæ, ramos ac radices amputatæ. A Septentrione ad meridiem spatium centum milliarium patet: ubi autem latissima est, non excurrit ultra octo & quadraginta millia passuum, aut paulo amplius: ambitu vero trecentorum & quadraginta milliariorum est. Ceterum illa longe amplius patebat aliquot abhinc seculis, quia pene pro certo est, totum adeo Benacum ejus ditionis fuisse, quantum scilicet attinet ad populos Benacenses, qui semper ditionis civitatis Brixiæ fuerunt. Sed & aliis membris itidem spoliata illa fuit: nam Castilio quoque, quæ hodie urbs e castello facta est a Principe suo, Francisco Gonzaga; & Medoli, & Sulpherinum Marchionatus, & Dynastia ejusdem Principis; & Cannetum, colonia nostra, & Ostianum, & Lavellongum, quod hodie Volongum, & castellum *Giufrè*, oppida castellaque nobilissima, quæ hodie partem sunt sub dominio Serenissimi Ducis Mantuani, partem aliorum Gonzagarum, proprie ad Brixianam ditionem pertinere solebant: unde in nonnullis horum locorum adhuc conservatur vetus meritum civitatis Brixiæ, ut fusius in Historiis nostris videri potest. Versus Orientem ad Benacum, & ex parte Rivieræ, confines nostræ regioni sunt Veronenses: versus meridiem Mantuani, & Cremonenses: versus Occidentem Bergomates: a Septentrione, qui Vallem Solis, & Tridentinam regionem, Vallemque Tellinam colunt.

Dividitur autem tota ditio Brixiana in quinque præcipuas partes, nempe Vallem Camunicam, (*Valcamonica*) Vallem Triumplinam, (*Valtrompia*) Vallem Sabiam, (*Val di Sabbio*) Rivieram, & Territorium. Semper hæc Resp. antiquissimo ac hæreditario jure privilegii sibi conservavit asseruitque, velut res plane singulares, ab ipsaque quasi natura ditioni suæ conjunctas, lacum Isæum, ac Hydrum, aliosque minores, qui mirabilem in modum in jugis convexisque montium hærent; item O[illegible] flumen cum utraque ripa, quod Cremonâ non amplius novem millibus passuum abest. Reliqui nostræ regionis amnes sunt Chesius, Navilius, Mella, & Garcia, qui velut vividæ corporis animati venæ totam planitiem transcurrunt.

Vallis Camunica longitudine circiter quinquaginta, latitudine decem duntaxat milliaria patet, undique cincta montibus altissimis, præterquam ab ea parte, quæ meridiem spectat, ubi lacu Isæo finitur. Incipit a Pisognis, oppido portuque ejusdem lacus, ac desinit, ut reliquæ tres Valles, versus septentrionem in montem asperrimum, qui radices habet in Valle Tellina. Versus Orientem habet Vallem Solis, Vallem Sabiam, & Vallem Triumplinam, & ab adversa parte vicinos sibi habet populos Bergomates Vallis Serianæ, & Vallis Scalvæ. Longitudo ipsius Ollio amne dividitur, qui hujusce Vallis est filius, generatque ipse lacum Isæum, ac denuo ex hoc lacu exit eodem nomine suo. In ipsa Valle Ollius, cursu obliquo per saxa volvens, incrementum capit a multis torrentibus, qui eum augent, strepitu irruentes in septendecim ostia. Numerantur in ista ultra septem & viginti millia jugerum soli culti. Inter hæc tamen pulchra ac fertilia aliquid horridi cernitur, quod intuentium animos stupore perfundit: nam inter naturalia quædam arborum frugiferarum, & quercuum abietumque theatra exsurgunt altissima montium juga, quorum pars adeo pascuis abundat, ut, quo vix visu pertingere licet, eo sæpe decem millia boum præter immensum caprarum oviumque numerum pascant. Pars autem horum cacuminum, quæ maxime excelsa sunt, speciem lucidissimarum pyramidum exhibet, quia perpetuo in illis durant nives & glacies, cujus frusta grandissima posses tollere. Inter solitudines ac prærupta, quæ multis dorsis verticibusque eminentibus in se concurrunt, recurruntque, varii generis feræ sunt avesque, ad venationem comparatæ: nimirum vulpes, lepores, cervi, capræ, mures alpini, meles, martes, & præ omnibus plurimo numero rupicapræ, quæ tantum in præcipitiis degunt, & in præceps desilientes, vel sursum sese efferentes, totæ videntur plumbeæ vel undique alatæ, cùm cornibus suis durissimis

ac retortis vice scutorum velorumque utantur. Magnitudine cicures capras æquant, & ejusdem quoque pili sunt, sed multo mollioris, carnemque habent salubrem ac sapidam. Cæterum difficilis earum captura est, ut, quantumvis etiam excellentes sint hujusce Vallis venatores, paucissimæ tamen, eæque utplurimum casu tantum occidantur. Quamvis enim facile reperias integra earum agmina, nihilominus una ex illis semper stationem tenet, dum grex pascit, & protinus viso venatore sibilum edit, ac temporis momento una cum omnibus reliquis e conspectu sese proripit: nullæ earum, nisi quæ ex insidiis interierunt, (si quæ non obeunt,) unquam perveniunt ad usum domesticum. Gallorum Sylvestrium, majorum minorumque, item coturnicum, aliorumque præstantium volatilium inenarrabilis est copia: quia ne quidem e tenuioribus fere quisquam est, dummodo sclopum tractare sciat, qui non harum carnium sibi quærat opsonia. Sed præter hasce venationes hic naturales quoque venatores reperias: nimirum ingentes, & cujuslibet generis aquilas, nisosque, qui & ipsi retibus capiuntur, eque nidis tolluntur, & in urbe locisque vicinis venduntur. Ubi solum cultius est, triticum, aliaque frumenta colliguntur, ac varia genera pomorum, cerasorum, & pyrorum, & horum quidem unum genus, quod huic Valli prorsus est singulare, dictum *garavelli*, & totius Italiæ optimum habetur. Hæc pyra a duodecim unciis ad tria usque pondo excrescunt, & ferruginei, seu fulvi coloris sunt, cortice aspero, gustu quoque ipso aspera atque insipida Novembrem usque mensem, ex quo pruinis perstricta succo implentur fragranti atque excellentissimo, & ad unum omnia in manus virorum Nobilium, qui maxime sunt opulenti, perveniunt, qui ea dono dant Principibus, potentibusque viris. In agris minus cultis gramina fœno apta nascuntur, & castaneæ, quæ in furnis arefactæ in farinam & panem rediguntur, qui una cum decem millibus modiorum tritici, quæ ab exteris emenda sunt, excepto illo, quod in ipsa Valle nascitur, sanissimos conservat hosce populos, quorum pars etiam lacte & caseo pastorum ritu vivunt, ac sine ullo cum urbe commercio tranquillissima gaudent solitudine. Sed cum usque adhuc tantum ea, quæ maxime sunt communia & domestica, retulerim, jam etiam reliquas hujus opulentissimæ Vallis dotes indicabo, quæ publicos, & privatos reditus augent. Itaque ex visceribus ejus multæ eruuntur ferri venæ, quod quia admodum molle ac tractabile est, in nobilissimum redigitur chalybem, qui magni pretii est apud mercatores, qui inde varia instrumentorum genera, item gladiorum ensiumque confecta curant, quæ totum per orbem terrarum veneunt. Nec abhorret hæc Vallis ab auri argentique fodinis, nam utrumque reperitur. Veruntamen illæ fodinæ non eruuntur, quia homines isti plus capiuntur prædiis suis & castanetis, quam divitiarum superbia, quæ forte manifesto ipsorum exitio reperirentur. Itaque horum metallorum loca celant, sique ea nonnunquam inveniuntur, tantummodo hoc istiusmodi fodinis usu venit, quæ alia sibi fossilia, & maxime quidem Antimonium, conjuncta habent, ita ut aliæ quidem prorsus non curentur. Cæterum jam per multos annos hujusce Vallis homines marmoribus jaspidibusque effodiendis operam dant, utrisque sane pulcherrimis & excellentissimis, cujuscunque generis ac pretii. Maculis venisque distinguuntur varii generis & mixturæ: veluti nigris, candidis, rubris, ac flavis; item candidis, fuscis, fulvis, viridibus, rubris, flavis & cœruleis, cum quibusdam gemmarum quasi nodis adspectu plane miro

A ac monstroso: adeo ut ipsi quoque gemmarii Transalpini earum habeant notitiam, qui sine ullo impedimento huc ad eas sibi comparandas veniunt herbariis comitibus, qui præter alias saluberrimas radices herbasque hic etiam inveniunt Imperatoriam & Lunariam. Vites quoque hæc Vallis plurifariam habet, quæ vinum dant parum quidem generosum, sed sapidum. Homines opulenti reditibus suis, opifices autem quæstu suo, & industria, qua ferrum lanasque exercent, vinum sibi Vallis Tellinæ, & Franciæ curtæ emunt, fruenturque ad mensas suas, hilaritate ac humanitate instructissimas, præter carnes animalium ac volatilium, quæ diximus, etiam magno numero

B truttarum, quæ inter strepentia fluminis saxa capiuntur, & item in lacu, qui in altissimo montis cujusdam prope Sonecum vertice est, in quo & capitur adhuc aliud genus piscium, qui prope ad truttas accedunt, sed longe præstantiores sunt, undecunque maculis, auri ac cinnabaris colorem, lentisque formam exhibentibus, distincti, qui dicuntur *miniati* (*mignaghe*.) Super hunc lacum in jugis excelsorum montium, carbunculi Garamantici inveniuntur, quorum proinde unius pars dicitur *la corna gemmata*; erependo per hujus præcipitia pervenitur ad alios quosdam lacus exi-

C guos, sed ipsis accolis incognitos, qui nisi abunde ipsis pro ea opera satisfiat, quò desideria hominum curiosorum expleant, perraro, & forte non plus quam semel eo pertendunt. Topazius tanta istic magnitudine ac pondere reperitur, ut ipsemet unam viderim Pragæ, quo eam gemmarius quidam Mediolanensis ad Rudolphum Imperatorem pertulerat, unde vas ad aquam manibus ministrandam effingere destinabant, quod octo pondo aquæ capturum erat. Qui hanc Vallem colunt, usque ad numerum quinquaginta millium excurrunt, interque eos sunt nobiles ac honore præcellentes familiæ, de quibus separatim faciam men-

D tionem Tractatu de Brixianis, qui literis aut armis, aut insignium munerum functione illustres fuerunt. Antiquitus hice populi dicti fuerunt Camuni, Camuli, & Olivoli: habentque singularia privilegia, a multis prisci temporis Principibus, & maxime quidem, ut ferunt, a Carolo Magno sibi concessa. Et pro certo statuitur, habuisse eos suam urbem Metropolin, eamque fuisse, ubi hodie est exiguum, sed nobile oppidum Cividatum, inter cujus ædificia ex parte adhuc videtur solum, sive situs amphitheatri, cum multis marmorum candidorum fragmentis, elaboratorum in coronas & epistylia ordinis *Dorici*. In

E hanc urbem conveniebant horum populorum Magistratus, sicut nunc conveniunt in Brenum urbem, quæ hodie totius Vallis est Metropolis. Hoc tempore appellatur Ducatus Episcopi Brixiani, & in Civilibus juxta ac Criminalibus causis, imo etiam in Capitalibus, regitur a Nobili Brixiano, *Capitanei* titulo, qui suum penes se Vicarium Jurisconsultum, item Scribam, (*Cancelliero* dicunt) suamque sedem habet Breni. Quod ad cætera attinet, habet hæc Vallis suas Leges peculiares, & Consilium, & ministros, ac præcipue Procuratorem suum publicum, (*Sindico* appellant) cujus in manibus versantur omnia

F ipsius negotia. Universa autem Vallis dividitur in quinque Regiones, quas ipsi dicunt *Pievatici*, quarum maxima est regio Cemmi, quæ tredecim alios vicos, sive castella continet, Gnardum, Bragonem, Cetum, Cervè, Onum, Selerum, Cimbergum, Paspardum, Grenum, Saviorem, ubi lacus est, truttas habens maculis nigris, Demum, Paiscum, & Lovenum. Edolum alius regionis caput est, in qua præterea sunt Malonnum, Sonecum, Mù, Santicolum, Cortene-

Val-

dolum, Cortenum, Monnum, Ancuzenum, Veza, Vione, & Dalegnum, qui ultimus est hujusce Vallis vicus ad confinia Vallis Tellinæ. Tertio loco succedit regio, seu *Pievaticum* Cividati, & continet Brenum, Esenum, Berzum, Prestenum, Malegnum, Osemum, Bornum, Losium, quod castellum multa habet privilegia, Biennum, & Losenum. Quarta est Rogni regio, quæ prætere continet Planum, Artognem, Darfum, Anforum, Angolum, Masù, Gorzonem, Cimmum, Terzanum, & Erbannum. Pisognis ipsa quoque caput est Grignani, Frainarum, & Soneci, & frequentem exercet ferri negotiationem. Præter istos, quos diximus, adhuc & alii sunt vici, qui, quoniam istis sunt minores, tacite sub illis comprehenduntur.

Vallis Triumplina, sive Valtrumpia, longitudine quinque & viginti milliaria patet, &, quamvis angustissimo terrarum spatio concludatur, fortis tamen ac amœna est. Nam inter altissimos Macigni montes, arboresque infelices circiter decem millia pratorum, & duo millia arvorum, vitesque optime excultas habet. Deliciæ potissimæ istius partis sunt, quæ dicitur Vallis Lumezanarum. Versus Occidentem in lacum Isæum desinit in montis Gulielmi radices, pascuorum excellentia nec non altitudine insignis, per cujus causam multi dixerunt verum & proprium ejus nomen esse *il Colmo*, (id est, culmen) quod vulgus dixerit *il Gulmo*. Monte Maniva subintrat in Vallem Camunicam adinstar cunei. Mons Arrius, qui ita dictus fuit a quodam ex Arriis, civibus nostris antiquissimis, mons Cocca de Lodrino, mons Lumezanarum, & mons Concharum dividunt eam partim a Valle Sabia, partim a ditione, sive la *quadra* Navi, & item Gussagi. Fluvius ejus est Mella, quem nostri Poëtæ caput leonis habere finxerunt, qui nascitur ad Manivæ radices, & a multis torrentibus incrementum capit, qui antequam in ipsum amnem sese effundant, in multas voragines delabuntur, & fere penitus absorbentur à saxis. Hujus Vallis incolæ, antiquitus dicti *Triumplini*, originem trahunt a celebribus istis populis Euganeis, & bonam quoque partem a priscis civibus nostris, qui calamitosis Rhadagassi atque Attilæ temporibus in hanc se Vallem receperunt. Unde neutiquam est mirum, eos semper Civitati Principique fuisse fidelissimos. Natura bellicosi sunt, & corporibus juxtà animisque valentes vigentesque. Excedunt numerum duodevicenorum millium, dividunturque in septendecim pagos, seu regiones minores. Cæterum Mella amne tenus sunt loca maxime culta: nempe Collium, Bovenium, Pesaciæ, Marmentinum, Brocium, Incinum, Gardo, Sarecium, & Carsina. Alii porro vici, sive castella sunt, Divinum, Vallis S. Columbani, la Piazza, Ticium, Memum, Gradicellæ, Lidicium, Castellum, Planum, Zegolæ, Predundum, Civeno, Magnum, Avanum, Lodrinum, Mondarum, seu mons Arrii, Stravenionum, Peciasolæ, Lavo, Etum, Laialæ, Rebeccum, Umbrianum, Dorsum, Villæ, Cimum, Misenæ, Grimellum, Tavernolæ, Marchenum, Galinacia, Lè, la Parte, Zenanum, Nobolum, la Pieve, & S. Apollonii: atque hæe duo castella, quæ sunt in Lumesanis, duodecim alios habent vicos exiguos. Præterea hæc Vallis habet Prenium, Cogocium, Villam, Cailinam, Ermam, Pesorem, Cesovum & Malpassum, e quibus castellis hæc in vertice, illa autem in fine Vallis sunt, circiter septem ab urbe milliariis. Tavernolæ sunt caput ipsorum, quia commodus toti Valli locus est. Huc conveniunt hice Vallicolæ ad constituendum & creandum publicum suum, seu commune Consilium ac Comitia. Ipsi sibi eligunt Vicarium suum, quamvis quisque pagorum præterea suum habeat peculiarem Judicem, qui in Civilibus causis secundum cujusque peculiares leges ac privilegia jus dicit. Cum a sententiis Vicarii provocatur, causæ ad viros spectatæ fidei devolvuntur, ab ipso Consilio electos, & ab his ad ipsum quoque Consilium, quod de iis cognoscit, & supremam sententiam pronunciat: adeo ut nonnisi in causis Criminalibus quicquam hic juris habeat forum urbis. In Lumesanis regimen tenent Comites Avogadri, qui istic suum habent Vicarium, sicut & reliqui fere omnes habent feudatarii Brixiani, ubicunque jurisdictionem tenent. Ferri, quod in hac Valle nascitur, & maxima quidem copia ad Collium, Bovenium, & Peciasas, unicum est horum Vallicolarum exercitium, quorum trecenti & quinquaginta illo eruendo sunt occupati. Septem illa furnos habet ad coquendum ferrum, quod vi ignis expellitur lapidibus nigris, intra quos velut crystallum resplendet. Quilibet furnus quotidie ducentas & quinquaginta dat ferri purissimi libras, quæ *pesi* vocantur, ac postea in quadraginta officinis in diversas elaboratur formas. Gardone solummodo tubis seu canalibus sclopoorum conficiendis operam dant, quorum trecentos singulis diebus eosque perfectissimos, elaborare possunt artifices eorum. Sed & alia hæc Vallis metalla habet, interque ea & argentum: verum illa ferro cedunt, ob hujus faciliorem & familiariorem utilitatem. Aluntur hic ad octo millia vaccarum, quæ annua pondo (*pesi*) dena casei dare possunt, qui ob excellentiam suam magno pretio venditur. Multæ hic quoque capræ, pluresque adhuc oves sunt, unde magna lanarum copia, quæ raræ sunt bonitatis, percipitur. Amnis pisces dat sapidissimos, interque eos thymallos truttasque. Montes autem ligna subministrant, carbones, avesque omnium generum.

Cum Valle Triumplina antiquitus conjuncta erat Vallis Sabia (*Val di Sabbio*). Et in duabus hisce Vallibus quondam habitarunt populi quidam, quos *Plinius* & *Sigonius* Vennones ac Venios dixerunt: quod manifestissime apparet e locis, quæ in Valle Triumplina Civenonis, Stravenionis, aliisque; & in hac Valle Sabia Lavenonis nomine dicuntur. Hæc magno damno aucta fuit ab Stonis, qui in ea Vestonem quoque condiderunt, quod significat VETUS STONUM, ut vult *Iovita Rapitius*. Sed hi, qui in Vallem Triumplinam expulerant Vallis Sabiæ incolas, postea ipsi quoque debellati fuerunt, & loco cedere coacti aliis populis Brixianis, qui ipsorum ditionem occupaverunt. Nostris temporibus hæc Vallis longitudinem triginta millium passuum patet, decem vero millium latitudinem non quidem continuam, sed passim angustam, difficillimamque & montuosam. Versus Aquilonem confine sibi habet castellum Lodronis, ubi Tridentina diœcesis est. De confiniis ejus cum Riviera nostra aliàs controversia est. Sabium castellum, in duas partes divisum, quæ toti Valli nomen dat, membrum, sive pars est Rivieræ, quæ lacum quoque Hydrum sibi vindicat, qui in hac Valle gignitur, piscesque fert excellentissimos, præcipue truttas, generatque ipse Chiesum, seu Chesium amnem, qui deinde auctus Caffaro, Abiocolo, Nocia, & Dinione, mediam Vallem percurrit. In summitate illius est castrum Amfi, rupi præcipiti incisum, & inexpugnabile, quod ab altera parte prærupta montis habet, ab altera in lacum præcipitat, terribili intuentium pavore. Hic perpetuo Nobilis quidam Venetus est Præfectus, qui solummodo in arce paucis militibus suis imperat. Cæterum jurisdictio, seu regimen Vallis ejusdem formæ est, ac Vallis Triumplinæ.

plinæ. Duodecim habet tractus, ſive pagos, Bagolinnm, Amſum, Lavenonem, Veſtonem, Perticam, Savallum, Abiò, Agnoſenum, Odolum, Bargas, Preſeos, & Nociam: qui omnes ſunt populi fideliſſimi. Ingens Bagolinum pagus in cauſis Civilibus ſemet ipſum regit ſecundum leges ſuas peculiares. Laveno multos tulit homines egregios, ſicut cummaxime noſtra ætate *Bartholomæum a Calice*, mercatorem Venetum, virum ob ingenii vigorem & acumen, pietatemque Chriſtianam, & magnitudinem decoram toti adeo Reipublicæ carum. Sic & Veſto medicum *Gliſcentum* tulit, qui præter eruditionem in re medica variarum ſcientiarum eſt peritiſſimus, ut multis doctiſſimis ſcriptis ſuis manifeſtavit, & maxime ingenti ſuo *De morte* volumine. Incolæ Vallis hujus numerum duorum & viginti millium explere poſſunt, & ſoli fertilis circiter duodecim millia jugerum habent, victumque ſibi quærunt paſcendis alendiſque armentis. Excuditur & elaboratur hic quoque ferrum Triumplinum in multis furnis, quorum quivis plures quàm ducentos homines alit. Multi quoque panni in hac Valle conficiuntur, uſui ruſticorum commodiſſimi. Incolæ naturâ ſunt ac ingeniô ſubtili, armiſque dediti, induſtriâ ac vigore inſigni. Atque hoc ingenium ipſorum ipſô Vallis inſignî demonſtratur, quod in area cærulea tres montes ſibi ſuperimpoſitos per gradus exhibet, quorum ſupremus raſtrum gerit, reliqui bini bipennem verſus cœlum erectam. Hujuſmodi autem figurarum compoſitio fortem ac erectum animum denotat, ad militiam induſtriamque pronum.

Riviera Brixiana, quæ etiam *Benacenſis* dicitur a famoſiſſimo lacu *Benaco*, qui in ipſius eſt medio verſus Auſtrum & Orientem, præterquam quod ad patrimonium pertineat civitatis Brixiæ, Marchionatus etiam noſtri epiſcopi eſt: terra tantis naturæ dotibus inſtructa, ut non invideat plagæ Genuenſis, nec littorum Neapolitanorum deliciis, exſurgit quaſi duplicis theatri formâ, cujus parietes, ac ordines cuneorum gradusque formantur a montibus, collibus, & caſtellis admodum frequentibus amœniſque. Area theatri ipſe lacus eſt, ſcenam autem repræſentant plana campeſtrium. Montes eam defendunt ab aquilonibus, & contrarie patens planities longiſſimum ipſi circulum Meridianum facit. Omnibus omnino ab Oriente radiis animatur, quos directè Sol in ipſam emittit, perpetuæ incolentium ſanitati. Rupes, & præcipitia terribilia, concavitateſque admirabiles, quæ a diverſis amnibus tranſcurruntur, item antra & arenæ lucidiſſimæ ipſum lacum terminant. Infra prærupta montium, tutiſſima eſt hæc regio atque amæna, in promontoriis autem ſaxiſque & extremis verticibus fertilis eſt ac odorifera. Sita eſt in Cenomanis, infra montes Rhæticos. Longitudinem paulo plurium, quàm quadraginta milliarium habet, linea lacu tenus ducta ab olivetis Limonis, tribus a Riva Tridentina milliariis, uſque ad Rivaltellam, dimidio ab anguſtiſſima illa terræ plaga milliari, quæ in lacum excurrens per integrum milliare attingit peninſulam Sermionem ditionis Veronenſium. Atque hi una cum Mantuanis ab eo latere Rivieræ noſtræ ſunt confines, partem verſus Orientem, partem verſus Meridiem, campis planiſque exiguis, nec ſatis æqualibus. Superior ejus pars finitur a Tridentinis, & Valle Sabia. Exiguam in medio lacu inſulam habet, quæ olim continenti adhærebat. Octo circiter & quadraginta hominum millia tenet, qui dividuntur in ſex regiones, (*Quadre* appellant) quarum nomina ſunt Garnianum, Madernum, Salò, Montania, Val-

A tenenſis, Campania. Regio Garniani quatuor pagos, ſeu minores continet regiones, formatas a quatuor primariis caſtellis ejus, Limone, Trimoſeno, Tiniali, & Garniano. Limo locus eſt ſolus, montoſus, impeditus, & quamvis prope lacum, æſtivis temporibus fere inhabitabilis. Trimoſenum ſibi conjunctos habet quindecim vicos exiguos, ſive plagas, quæ ſunt la Pieve, Veſium, Vultinum, Sermer, Cadinianum, Pregacium, Pries, Sempries, Muſſum, Secaſtes, Voiandes, Uſtecchium, Caſto, l'Arias, Verma, & Mecema. Tiniale ſex continet ejusmodi vicos Gardolam, Vulcianum, Oldeſium, Prebionem, B Ploverum, & Aerem. Garniani patens tractus eſt ad ripam lacus, portu optimo, ſuo in Germaniam aditu notus, conjunctusque cum Villa, Boiago, Viavedro, Zuino, Fornico, Navacio, Liano, la Coſta, Saſſo, Formaga, & Muſlone. Regio Maderni tribus pagis, ſeu regionibus minoribus conſtat, quæ præter tres locos primarios, unde nomen ipſæ habent, continent alias viginti plagas, ſeu vicos, diſtinctos eodem modo, quo proxime dicti, quo etiam diſtinctos videbimus reliquarum regionum, ſive *Quadrarum* vicos. Ex tribus pagis hujuſce regionis primum eſt *Tuſculanum*, ad ripam lacus caſtellum vetuſtum, & noC tabile plenumque monumentis antiquis, nobile quoque Typographia, cum ſit inter eos Longobardiæ locos, ubi primum omnium ea ars fuit exercita. Floret quoque commercio chartæ cujuslibet generis, quæ heic conficitur optima, omniumque formarum; continetque Sicinam, Maſſagam, Rovinam, Mornagam, Gabianam, Folinum, Gainum, Polaſanum, & Luſedum. Madernum una cum Senico, Stina, Villiis, & Truſellio alium pagum efficit. Nobilis hic tractus quondam conjunctus erat cum Tuſculano, de quo modò loquutus ſum: quod monere volui, ut intelligas, cum ſingularia illius tractus exponam, ſemper D me eum tractum cum hoc conjungere, quoniam ob inſignem neceſſitatem particularis eorum mentio facienda mihi eſt. Gardo horum pagorum tertius eſt, & ipſe ſitus ad ripam lacus, continetque Mornianam, Faſanem, Supianos, Moncucum, Carerem, Treſnicum, & la Caſa del Lago. Regio ſeu *Quadra* Salò tres habet pagos ſeu regiones minores, quarum præcipua eſt Salò, altera eſt Vulcianum, ſeu Vulcanum, tertia Cacaverum. Salò mille domorum vicus eſt, & quamvis recentior, nihilominus cultior omnibus aliis Rivieræ locis, ſimilior urbi magiſque freqnentatus, quam ceteri, ob cauſas, quas infrà exponam. Conjuncta ſibi habet Sarnigam, E Villam, S. Bartholomæi, Murum, & Rencianum. Vulcianum habet Lianum, ſive ut mihi videtur, Delianum, Gacianos, Tribiolum, Aniedum, & Ruccum. Cacaverum per ſe ſubſiſtit. Montaniæ regio caſtella, ſeu pagos habet octo, qui omnes ſunt loca naturâ munita, atque inſignes habent commoditates. Unus ex illis Hydrus eſt, locus cognominis lacui, qui medium ipſum dividit, notiſſimus. Reliqui ſunt Cacium ſuperius & inferius, Provalium ſuperius & inferius, Avum, Degania, Teiæ & Moiæ, Sabbium ſuperius & inferius, & Boarnum. Provalium inferius conjunctum eſt cum Limione, Maſtanies, Barnicco, F Arvegai, Senacciano, Foſſani. Anum continet Hic, Vic, & Zuinc. Cum Degania conjuncta ſunt Henum, Cereſinium, Foſtiniaga, Carvanium, Buſanium, & Ciſinum. Boarno Collum, & Pompegninum ſunt adjuncta. Atque hoc eſt quoddam Italiæ confiniorum, ut apparet ex cippo vetuſto, qui ita habet:

P. ATI-

P. ATINIVS. L. F. FAB.
HIC SITVS EST
SI LVTVS SI PVLVIS
TARDAT TE FORTE
VIATOR ARIDA SIVE
SITIS NVNC TIBI ITER
MINVIT PERLEGE CVM
IN PATRIA TVLERIT TE
DEXTERA FATI VT RE-
QVIETVS QVEAS DICERE
SÆPE TVIS FINIBVS ITA-
LIÆ MONVMENTVM
VIDI VOBERNA IN QVO
EST ATINI CONDITVM.

quæ *Ulmus* Philosophus in Italicam linguam transtulit ad hunc modum:

Se fango, ò polve il tuo camin ritarda;
O Passaggier, ò secca sete estiva,
Leggì quì, che se poi da Fato amico
Sarai condotto entro à i paterni alberghi,
Contento alhor potrai narrar à i tuoi,
Che d'Atinio vedesti il monumento
In fin d'Italia che Voberna è detto.

Regio Valtenesis, quæ amplior aliquanto incolisque frequentior est, octo constat pagis, seu regionibus minoribus, inter quas sunt S. Felicis & Cisanum, quæ conjunctim unam efficiunt. S. Felicis Castellum est antiquissimum, voluntque illud fuisse caput totius Valtenesis. Hic inventa fuerunt plurima monumenta vetera, viæ publicæ lapide stratæ, palatia, templa, & sculpturæ variæ, interque eas fragmentum vetustæ tabulæ æneæ, quod monstravit mihi Michaël Barbaianus, Medicus, exhibens sacrificium Pontificis maximi apud veteres, una cum vase & victima ad sacrificium præparata. [1] Soianum & Chiciolinum etiam conjunctim unum pagum efficiunt. Polponacium continet Vedrinos, Piovè, Fontanellas, & Castellum. Pueniagum habet Castellum, Muram, & Paulem. Monica sola est. Manerba dividitur in Solarolum, Montinellas, Balianam, la Pieve, & Gardonem. Raffa quoque locus est solus. Denique Portesis continet Castellum, Villam, & Tonianas. Sed immane quantum major est reliquis omnibus Regio, sive *Quadra* Campaniæ, quæ ex undecim, composita est separatis pagis, Muscolinis, Burago & Bottonago, Castresone, Carciago, Calvacesi, Bidiciolo, Magucia, Padengis, Disenciano, Revaltella, & Posolengo. Quatuor ex his tantum divisi sunt in plures vicos, sive plagas, reliqui unum solummodo vicum sive castellum faciunt. Muscolini continent Monigam, Morzò, Cabiancum, Castelem, & Longavinam. Calvacesis dividitur in Mocasinos, Terciagum, la Piazza, Loccum, Monteventurellum, & Zavinam. Bidiciolum multas continet plagas, Mondarum, Mareiagam, Somniasum, Montem Scantorum, Pontem Novorum, Castellum Cogullum, Tarosellum, & Sedesimam. Padengis habet Montem, Villas, Pratellum, & Burgum. Omnes hice populi ut plurimum sunt ingenio acutissimo, industriique, & promiscue armis dediti, quæstuique faciendo, aut mercaturæ, aut litterarum exercitio. Hic copia nascitur frugum, miliique, & leguminum. Vinum quoque affatim suppetit, pariterque oleum, utrumque

[1] Vide Tab. XIX. Fig. 4. Pag. 68.

A optimum & suave. Ab Limone usque ad Giarnianum montes sunt, qui continua quasi serie a cœlo in Benacum præcipitant, & lacum navigantibus ingentium horridorumque scopulorum speciem repræsentant, sed qui re ipsa amœnissimi sunt habitantibus. A Garniano usque ad Salò continui sunt cedrorum, malorum aureorum, & citreorum, sive *limonum* horti, qui adspectu pulcherrimi, semperque odoriferi & ornati frondibus, fructibusque & floribus, ab undarum colliumque perspirantur auris ad salubre alimentum. Hæ cedri toto orbe optimæ sunt, ideoque maximam partem venduntur exteris. Inter malum citreum
B & aurantium genus est pomi, quod *malum Adami* vocatur, causâ tumoris, quem in cortice similem bucceæ sive offæ habet, cum morsus quasi vestigiis undique relictis. Hunc ipsi remansisse dicunt in testimonium peccati Adami, quem in hoc ipsum pomi genus peccavisse volunt. Pulcherrimum adspectu est, sed insipidum, & videtur, etiam ingratiis arboratorum, conservari in testimonium fragilitatis humanæ. Inter Tiniale & Trimosenum promontorium Campionis est, undecunque a cavernis subterraneis subrutum, cujus horrida rigiditas fortasse superat ipsius horrorem lacus, qui, plus, profectò, quàm mare, æstuandô, na-
C vigia hominesque absorbet. Per hoc promontorium in lacum sese exonerat amnis, & ipse *Campionis* nomine dictus. Ipsum saxum inaccessum est, neque eo perveniri potest, nisi per ipsum lacum, ut ab imo illud contemplari liceat: vel alioqui per duo scabrosissima præcipitia eo erependum est. In quodam scopulorum ejus quondam fuit ædicula sacra, *S. Herculano* dedicata a civitate Brixia ut testatur *Catanæus de Salò*, qui semet ibi legisse scribit hanc Inscriptionem:

D M. CCLXXXIII.
CVM TRIDENTINIS PACE CONFECTA, BRIXIA HIC VBI DIVVS HERCVLANVS VITAM SANCTISSIMAM HABVIT SACRAM ÆDICVLAM EXTRVXIT. PROCVRANTIBVS GHIRARDO DE GAMBARA, ET VLDEBRANDO DE COMITIBVS DE CONCISIO RIPERIÆ PRÆSIDES.

E Cæterum illa hodie fere diruta est, & vulgus eam vocat *cameram Reginæ*, multasque de ea fabulas narrat. Non longe a Campione aliud est, quod *Capræ* promontorium dicitur, factum, ut appareret, ab amne Tusculano, qui hoc nomen commune habet cum castello cognomini, & e Valle Vestini descendit. Miniatos (*Mignaghe*) ipse fert, similes illis, qui nascuntur in lacubus Vallis Camunicæ, sed majores, & spina dorsi cærulea, rubris maculis adspersâ. Flumine tenus præter molas, quæ chartam subigunt, alia quoque sunt ædificia, in quibus varia ex ære supellectilia paran-
F tur, & maxime vasa culinaria: quin & multa ingeniorum varietate ferrum istic in fila ducitur. Ubi hodie Tusculanum est, quidam nimium curiosi investigatores fuisse quondam urbem volunt, BENACI nomine dictam, eamque terræ motu exstinctam; asseruntque præterea, sereno & tranquillo lacu videri in ejus fundo turres illius urbis, murosque, & campanarum ædiculas seu campanilia. Atque hac contradictione, ut submersam eam atque integram esse dicant, omnes hujusce absurdæ opinio-
nis

A nis defensores pugnant, quia venerandam Tusculani & Maderni antiquitatem sepultam cuperent. Sed nulla unquam fuit urbs Benaci nomine, quantum deprehendere potui ex *Ptolemæo*, *Strabone*, *Livio*, *Plinio*, aliisque. Si hæc urbs Benacum re vera exstitisset, forte *Virgilius* maluisset ipsius, quam lacus Benaci meminisse, ac nomen dare urbi, quam nemo unquam vidit, cum populos illos enumerans, qui Evandro in auxilium venerunt contra Mezentium, ita dixit:

Hinc quoque quingentos in se Mezentius armat,
Quos patre Benaco velatus arundine glauca
Mincius infesta ducebat in æquora pinu.

Nec in contrarium faciunt *Inscriptiones*, quæ Tusculani exstant diversis IMPERATORIBVS dedicatæ. Nam vox illa BENACENSES non significat Benaci urbis populum, sed omnes Rivieræ nostræ populos, qui forte Tusculanum conveniebant, ut hodie Salonem conveniunt, ad Consilium publicum. Atque hinc illi in Tusculani æde curiali, & æde S. Dominici, & domibus S. Stephani, & æde S. Mariæ Imperatores istos sequentibus *Inscriptionibus* honoraverunt:

C 1.

IMP. CÆS. DIVI ANTONINI AVG.
PII FIL DIVI HADRIANI NEP.
DIVI TRAIANI PARTHICI PRONE.
DIVI NERVÆ ABNEP. M. AVRELIO ANTONINO AVG. ARMENIA
CO. PONT. MAX. TRIB. POT. XVIIII.
IMP. II. COS. III.

BENACENSES.

2.

IMP. CÆSARI DIVI M. ANTONINI PII GERM. SAR. FIL. DIVI
ANTONINI PII NEP. DIVI HADR. PRONEP. DIVI TRAIANI PAR
THIC. ABNEP. DIVI NERVÆ
ABNEP. L. SEPTIMIO SEVERO
PIO PERTINACI AVG. ARABICO
E ADIABENICO PON. MAX. D. TRIB.
POT. III. IMP. VII. COS. II. P. P.
PRO COS. DESGIN.
BENACENSES.

3.

IMP. CÆS. M. ANTONINI PII GERM.
SAR. FIL. DIVI PII NEP. DIVI HADRIANI PRONEP. DIVI TRAIANI PAR
TH. ABNEP. D NERVÆ ADNEP. M. AVR.
COMMODO ANTONINO PIO FEL.
F AVG, SAR. GER. MAX. BRIT. P. M.
TRIB. POT. XIIII. IMP. VIII. COS. V. P. P.
NOBILISSIMO PRINCIPI.

BENACENSES.

4.

IMP. CAESARI
M. AVRELIO CLAVDIO
P. F. INVICTO
AVGVSTO

BENACENSES.

B Et fuisse Benacenses plurium oppidorum sive locorum populos, probari etiam aliquo modo potest ex alio isto saxo, quod est in vico Urago del Mella, in ædibus gentis Salæ, ubi Vallis Triumplinæ & Rivieræ populi conjunctim leguntur hanc *Inscriptionem* dedicavisse Iuliæ Augustæ:

I V L I A
....AVGVSTA....
. . . .
. . . .
DIVI TITI
TRIVMPLINI
ET BENACESES.

Si enim hice Benacenses fuissent BENACI urbis cives, dici quoque possent Triumplini non fuisse populi Vallis, sed cives urbis Triumplinæ, atque ita etiam Vallis Camunicæ populi fuisse cives urbis Camunæ. Sed hoc amplius probare conabimur, Tusculanum temporibus illis, quibus dedicatæ fuerunt istæ quatuor *Inscriptiones*, quas supra re-
D tulimus, fuisse eodem loco situm, quo illud hodieque est. Cum enim in loco Vallis Camunicæ, cui *Garda* nomen, saxum illud, quod hic exhibemus, Menophilum, ædilem Brixianum, fuisse quoque Tusculani sacerdotem testetur, certe

MAX. TRIB. P. VI.
XII. COS. II. PP.
M. AVRELIVS MENOPHILVS
ORNATVS IVDICIO EIVS
EQVO PVBLICO SACERDOS
TVSCVLANI ÆDILIS BRIX.
CVM MENOPHILO PATRE
LIB. AVG. NN. EX PROCV
RAT INDVLGENTIISS.
L. D. D. D.

illud probabile est, hoc fuisse illud ipsum oppidum, in cujus vera notitia exponenda cummaxime versamur. Neque enim quisquam asseverare poterit, per Menophilum illum intelligendum esse aut Tusculi, aut Tusculani territorii sacerdotem, quod prope Romam erat, istic loci, ubi hodie *Frascatum* est, & cujus mentionem fecerunt *Cicero* & *Horatius*, qui suas ibidem villas habuerunt. Et cum adeo nullibi memoretur aliud, quàm Rivieræ nostræ Tusculanum, omnino adacti sumus huic Tusculano (in gratiam quoque *Gratioli* medici) nobilissimam suam antiquitatem restituere. Sed, ut hoc addamus, Menophilus ille forsan istius idoli sacerdos erat, quod in formam arietis effictum, [1] & quatuor columnis ex ophite adulterino superimpositum usque ad tempora

[1] Vid. XIX. Fig. Pag.

pora S. Caroli Borromei superfuit, qui illud diffringi jussit ad omnem idolatriæ memoriam omnino abolendam. Ipse autem Aries, qui ex lapide nigro formatus erat, aut Iovis imaginem repræsentabat, ut probari potest e nummo Chæreæ; aut Martis, secundum nummi Themistoclis partem aversam. Sed ut ad descriptionem nostram revertamur; Madernum celebre admodum est ob amœnitatem situs, quam comprobavit ac nobilitavit etiam abhinc decem vel duodecim annis *Vincentius*, Dux Mantuanus, palatio, aquis salientibus, hortis, porticibusque Regalem in modum istic exstructis. Hìc familia Monsilicorum est, quæ ob avitam & perpetuo assertam Nobilitatem privilegiis gaudet, claretque inter alias Rivieræ Nobiles familias, quarum faciemus mentionem *Libro De viris Illustribus*. In portu Maderni hodieque locus determinatus visitur, ubi ferunt, quoniam istic sua sponte constitit navis illa, quæ nullo gubernante caput S. Herculani ad hoc oppidum detulit, neminem unquam aquis suffocatum, quantumvis plurium hominum, interque eos multorum infantûm, eodem prolapsorum. In Fasano & Gardone, vicisque eodem pertinentibus clavi, cuneique, & vasa ferrea parantur, quod ferrum ipsi e Valle Sabia petunt, Rivierâ nullam habente ferri fodinam. Salò pagus, seu *quadra* est magni nominis, & frequentatur ab omnibus aliis Rivieræ locis, quandoquidem jam per multos annos ob loci commoditatem ea sedes est Publici Consilii ac Regiminis totius Rivieræ, quod quomodo formatum sit, suo loco videbimus. Situs est ad radices montis, qui ipsi ex proximo imminens totum territorium ejus in unius tantum plagæ formam redigit, refertæ domibus bene exstructis, pulchrisque & commodissimis; maxime illis, quæ lacu alluuntur, qui a Meridie eam patenti lucidarum ac splendentium aquarum sinu ornat. Habet *collegium Doctorum*, & aliud *Notariorum*, quæ duo collegia communiter quoque pertinent ad omnes alios Rivieræ populos. Fili candidi, quod ex lino conficitur, per campestria undique coëmpto, præcipua apud eos negotiatio & exercitium est. Atque hoc solum plures decies mille hominibus alit in Riviera, tam fœminas, quam masculos: nentes scilicet, torquentes, in suculas convolventes, & ad radios Solis candefacientes juxta ripam lacus in areis glarea stratis intra septa murorum, qui a parte versus terram sunt. Hìc est Academia *Unanimorum*, & Nobiles aliquot familiæ, quæ originem e Brixia & Verona habent: *Magiorum* scilicet, *Hugonum*, *Bertasolorum*, *Zanettorum*, *Cerutorum*, *Scainorum*, *Parisiorum*, & *Calsonorum*. Ab Occasu torrentem habet, cui nomen *Brezzo*, qui cotes fert. Denique ibi singulis Mercurii diebus variarum rerum mercatus habetur, ad quotidianos usus pertinentium. In tractu Vulciani olim templum fuit in hisce circà locis famosissimum, & Dianæ dedicatum sub nomine DELIÆ, ut videbitur in marmoribus ad sacra pertinentibus, quod hodie appellatur S. Petri Deliani, consecratum a Cavalcano Sala, episcopo Brixiano, anno MCCLIII. Sub hac æde perpetua solebat esse lucerna, cujus oleum virtute divina sanabat a rabidis canibus vulneratos, ut *Socius* medicus narrat epistolâ ad M. Andream Rabirium, semet ipsam vidisse, & experimento vim illius cognovisse, asseverans. Circum hanc ædem ejusmodi situs est, qui hodieque theatri formam demonstrat, & antiquitus erat nemus isti deæ consecratum. Hujus loci amœnitas mente satis concipi nequit: nam uno intuitu totus orbis terrarum quasi gemmæ videtur inclusus. Sed hasce venustates exposuit *M. Iacobus Bonfadius*, qui oriundus erat Gazano, qui est, ut vidimus, in hac vicinia locus. Hydrum globos bellicos fabricat, hominesque dat fortes & generosos. Deganiæ totus tractus in valle amœnissima situs est, quæ Agna amne rigatur amœnitate mirabili. In Eneo Lydii lapidis est fodina. Boarnum castellum est vetustissimum, & quondam habebat arcem, quam diruit Bernabo Vicontius, Dux Mediolanensis, anno MCCCLX. Habebant Boarnenses, ut nonnulli volunt, jus civitatis Brixianæ: unde post calamitatem illam multi eorum Brixiam commigraverunt, ut exponetur in Genealogiis familiarum. Sabium Chesio amne dividitur, ut & Boarnum. Abundat Sabium hominibus ingenii subtilissimi, qui velut propriam sibi ac hæreditariam exercent artem Typographicam, cujus exercitio inde usque ab infantia admoventur. Sed & extra Italiam Sabienses reperias, qui cujusque generis linguas gentesque naviter exercendo celebritatem sibi atque amorem apud omnes totius Orbis viros Literatos conciliant. Valtenesis verum propriumque nomen est Vallis Atheniensis, ut multis indiciis probatur, & maxime quidem argumento promontorii illius, in quo primitus Minervæ templum, postea autem castrum fuit, quod Sorancius Præfectus (*General Proveditor* dicunt) munimentis nudavit, causâ exsulum quorundam Veronensium, qui istud occupaverant magno totius lacûs damno. Aliud quoque nobis indicium facit Monica oppidum, ubi templum Dianæ Munychiæ erat. Sicut enim Minerva, ut satis notum est, propria erat Atheniensium dea, ita quoque certissimum est, Dianam Munychiam ab iisdem fuisse cultam, & Munychii nomine dictam fuisse partem portus Piræei, ut exposuit quoque *Scholiastes Callimachi* ad hunc versum:

Salve, o Munychia, veneranda custos portus.

Et *Hellanicus* existimat, eam fuisse hoc nomine dictam a Rege Munychio, ut & refert *Libanius* Sophista. Eodem sensu *Ovidius* quoque hoc nomen usurpavit, de Atheniensibus loquutus:

Munychiosque volans agros gratamque Minervæ
Despiciebat humum —— ——

Et *Strabo* aliud ejusdem deæ templum describit, quod non procul ab insula Samo erat. Hinc Minervæ, seu Manerbæ populus pro Insigni habere solebat hastam cum corona oleagina, & recentiore usu galeam cum noctua; Monicæ autem populus ipsius Dianæ caput, ut apparet ex oratione *Davidis Podavini*, oratoris sacri. Insuper verum hujusce Vallis nomen probatur etymologiâ Portesis, qui locus ab Latinis Portus Atheniensis fuit dictus, ut in veteribus quibusdam instrumentis seu monumentis Comitum S. Felicis egomet legi. Sed ante omnia fidem huic veritati facit prospectus hujusce Regionis, sive *quadræ*, quæ undique abundat collibus frugiferis, oleisque, & aliis arboribus excellentibus, nec non mille recessibus umbrosis, ac veteri ista & beata Socratis Academia dignissimis. Infra promontorium, seu potius saxum Minervæ, versus Septentrionem multi notaverunt esse rivulum, seu fontem, qui, si mense Majo scateat aquis, sterilitatem minatur, sin autem arescat, fertilitatem portendit. In hac parte lacus piscatores quidam aliquot abhinc annis piscem, vel ut aptius dicam, vitulum marinum ceperunt. Sed primarium Campaniæ, & totius adeo Rivieræ castellum est Desentianum, tum propter ædificia, hominesque, & familias Nobiles, ex quibus sunt Andrea, Arriga, Moronatta, Villa, aliæque, tum propter frequentem mercatum, qui istic habetur singulis diebus Martis, ubi omne

genus mercium venit, & in primis frumentum, quod eò asportatur e locis finitimis, & nonnunquam quoque e peregrinis. Situm est in via, quæ Venetias fert, lineâ rectâ paulo plus quàm duodeviginti milliaria Brixiâ, estque locus memorabilis & carus propter omnes commoditates, quæ ad vitam civilem pertinent. Non prócul Desentianô Rivaltella est, seu Rivatella, exiguum & solitarium, sed amplo territorio, castellum, materque familiarum Illustrium, inter quas & gens Brognolorum, quæ varias ab Imperio nobilitates habet. Ibidem quoque clarent Raimundorum, Gelmorum, & Badinellorum familiæ. Aliquanto inferius situm est Posolengum, quod Brixianam regionem Veronensi Mantuanæque confinem facit. Inter Rivaltellam & Posolengum in situ incompto, humili, devio, ac infelici est cœnosa vallis Lugana, paucis abhinc annis coli cœpta, cum olim esset sylva horridissima, quæ usque ad tempora *Eutropii* dicta fuit sylva Lugana, in qua cæsa quondam fuerunt ducenta Germanorum millia, ut idem Auctor narrat. Hìc quasi in ludibrium naturæ inter has limi lutique sordes sunt vites generosæ, quæ affatim vini dant, fortis quidem & asperi, si nigrum sit, sed fortis simul & lenis, sin album & artificio factum. Cæterum pinos non fert, nec cupressos, lauros, oleas, juniperos, neque alias arbores felices, sed quercûs, sorbos, & alnos, distortas omnes, fracidasque, & vix foco commodas. Unde naturam opinor, quò tantò magis Brixianæ regionis delicias ostentaret, hìc producere voluisse solum tam incomptum. Cæterum non alit Riviera aut feras terribiles, aut plantas mortiferas. Nec etiam ferri aliorumve fossilium habet venas, quantum quidem hactenus innotuit: aut si vel maxime eas habeat, non tamen inveniuntur; & quia terra natura sua frugifera non est, super humeros huc asportatur, ut assidue videmus in partibus altioribus. Flumina pisces ferunt delicatissimos, nec inferioris notæ sunt, ut manifestum est, illi, qui in lacubus nascuntur, quos inter nobilissimus est cyprinus, sive carpio, qui tamen non auro, ut nonnulli dixerunt, vel ut melius loquar, fabulati sunt, sed herbis nutritur. Ad Benaci oras sive ripas, & maximè inter Desencianum & Rivaltellam, lapilli quidam inveniuntur, eleganter ab aquis sic elaborati, & a Sole animati, ut nec minutius eos secare quiverit excellens artifex, nec perfectius polire vel tingere pictor egregius. Diversâ formâ sunt, variisque coloribus, & innumera miraque luminum umbrarumque varietate. Et ex his nonnullos ipse manibus meis legi, qui gemmis erant simillimi. Nota est Riviera per totam Longobardiam, non tantum ob aëris fructuumque suorum præstantiam, sed etiam, quia ab ipsa petuntur præsagia tempestatum anni. Nam inter Garnianum & Salonem collocavit montem Deus, in modum obelisci formatum, cui nomen Pizocolo, cujus cacumen, si ineunte Aprili clarum est, æstatem temperatam fertilemque, sin autem nubilum, nivibusque oppletum, tempestates, diutinasque pluvias portendit. In præruptis hujusce montis nidificant aquilæ generosiores, inter quas etiam nonnullæ colore candido visæ sunt, sicut illæ, de quibus narravit *Pausanias*. A parte versus Septentrionem clausa est hæc regio & tutissima, neque eò vi penetrari ullo modo potest. Per rupes altissimas, quæ eam dividunt a vallibus Imperii Germanici, non temere quis incesserit, nisi pedes manusque munitas habeat soleis uncisque ferreis, acutissimis & limarum in modum serratis. Flumina, quæ indidem prolabuntur, ferre navigia possunt, vel etiam arborum tabularumve compages: quia præcipitant, & ut plurimum prorumpunt modô in-

A signis cujusdam bellatoris inter montes apertos, & velut ad perpendiculum directos a verticibus ad ima. Tota Riviera in universum considerata symbolum est frequentis, & affluentis rerum copiâ urbis. In causis Criminalibus eam administtat Præfectus (*Proveditor* vocant), nobilis Venetus, una cum Judice, qui ad ipsius petitionem constituitur ex qualicunque, quæ tandem ipsi placet, natione. In Civilibus autem eam regit nobilis Brixianus, titulo Prætoris (*Podestà*), qui penes se habet alium virum Nobilem, Jurisconsultum, vicarium suum. Hice Præsides tribunalia sua, nec non apparitores, lictoresque & alios ministros Salone
B habent. Madernum autem hodieque privilegium habet eligendi sibi pro arbitrio suo Vicarium, qui ibidem honorificam sedem habet, omnesque Regionis istius lites decidit. Tiniale idem servat, nec non Muslo, quod in Civilibus causis quæ certam summam non excedunt, subjacet jurisdictioni Comitum Lodronum de Castello Romano. Perspicax ingenium horum populorum cognoscere licet e vigilantia & prudentia, quâ publicum regimen administrant.

Territorium divisum est in tres partes præcipuas, Franciam curtam, Pedem montis, seu Pedemontium, & Pianuram, seu Planitiem. Francia
C curta, sic dicta, quasi *franca corte*, id est, tractus, sive parœcia, sive *quadra* libera, quin olim immunis erat ab omnibus tributis & vectigalibus: cœlum habet saluberrimum, & quanta quanta est, frugifera est, collibusque apricis & amœnis referta. Atque hæce amabiles dotes ejus augentur lacu Isæo, qui ad hanc partem pertinet. Hic lacus undique piscibus piscatoribusque abundat, eoque adhuc amœnior est, quod in ipso nec furibundi, nec periculosi venti regnant, nisi in unica cavitate montis, quod dicitur Cornu triginta passuum, ubi naturam ejus mutat ventus ex transverso irruens, qui non inveniens exitum
D rumpitur in saxo isto, ideoque nonnunquam, sed raro tamen, navigia subvertit, cum aut nimium onusta sunt, aut ex improviso deprehenduntur. Pisces ejus sunt truttæ, tincæ, lupi, sardæ, & pipiæ, qui omnes multùm præstant Benaci piscibus. Sardæ majores sunt marinis, minores autem Benacensibus, sed utrisque sapidiores habentur. Pulpam habent candidissimam, sicut & pellem, quæ chalybis instar splendet, & in spina dorsi tincta est colore inter viridem & cœruleum. Capiuntur magno numerô, & præcipue mense Majo. Pipia speciem naturamque sardinæ, sive sardæ habet, sed major est, ita ut nonnunquam libræ pondus
E habeat, aut etiam libræ cum dimidia, quamvis paucæ tanti ponderis reperiantur. Numeratur autem inter pisces delicatiores, adeo ut multi eam truttis quoque anteponant. Atque hi, qui in hoc lacu capiuntur pisces, per Franciam curtam, quæ semper magnam habet Nobilium hominum frequentiam, & item Brixiæ in foris piscariis uberrimo quæstu venduntur. E lacu denuo exit Ollius amnis, qui, ut diximus, in Valle Camunica ortus, eundem lacum format. Atque hic est fluvius ille, qui magnam Brixianæ regionis partem circumdat, singulari camporum utilitati, tam nostrorum, quam Bergomatium & Cremonensium; &
F post nostros quidem maximè horum posteriorum, quorum magna pars brachiis ex eodem ductis rigatur, consensu tamen civitatis Brixiæ, quæ hujus fluminis vera est & peculiaris domina, ut sæpe illa ostendit, & jure Civili, & jure belli. Pedemontium, quæ secunda Territorii pars est, latius patet, quam Francia curta. Protenditur enim per omnes illos montes, qui longitudine usque ad Rivieræ Brixianæ confinia excurrunt. Et hic quoque cœlum est saluberrimum, sed minus aspe-

asperum, quia multis in locis hæc regio tutior est ab Aquilonibus, quam Francia curta. In Francia Curta nonnulli collocant Uragum ad Ollium, antiquitus dictum *Lauriaci* nomine, ibique fuisse prædia Iuventii Celsi, Consulis & Jurisconsulti asserunt: sed mihi quidem nondum satis idonea hujus rei indicia innotuerunt. Situm est ad ripam fluminis Ollii, & in Civilibus juxta ac Criminalibus causis liberæ Martinengorum jurisdictioni subjacet. Sed Pianuræ regio amplius occupat spatium, quam istæ ambæ conjunctim; & quanto magis deflectit versus Cremonensem & Mantuanam ditionem, tanto minus aërem habet purum tenuemque, ob humilitatem situs, copiamque aquarum. Universum Territorium dividitur in undeviginti *quadras*, seu pagos, qui centum quadraginta duos amplos vicos continent, quorum multi multis Etruriæ & Romandiolæ urbibus sunt majores; non connumeratis minoribus, quorum ratio non habetur, quia non ultra quingentos aut septingentos homines habent. Nomina istorum pagorum sive quadrarum hæc sunt quæ sequuntur: Isæum, amplum Franciæ curtæ castellum, ubi sedem habet Judex vicarius, civis Brixianus, qui in Civilibus causis jus dicit, ad exemplum omnium reliquorum locorum hujusce regionis, qui Judices vicarios habent. Hic singulis dietum hebdomadibus bini habentur frugum mercatus frequentissimi. Olim munimentis erat firmatum, ut hodieque apparet pars ejus, quæ adhuc muro cincta est. Atque hic est lacus Isæi portus: & huc pertinent Pisciera, Sivianum, Vellum, Clusani, Pilso, Martiniagum, Maro, Montinsula, Zonum, Marasinum, & Sali, quæ loca pleraque omnia lacu alluuntur. Palazolum, pagus amplissimus, Bergomatibus est confine, & Ollio amne dividitur, a quo & præterea amœnissimum campisque utilissimum rivum habet, qui *Fossæ* nomine appellatur, & aquarum suarum puritate magnam partem istius viæ exornat, quæ Brixiâ Palazolum fert. Hic jus dicit Prætor, vir Nobilis, qui e Comitiis elegitur, & nonnisi in Civilibus causis jurisdictionem habet, exemplo aliarum Præturarum minorum. Loca Palazolo conjuncta sunt Nigolini, Timolini, Columbarum, Capriolum, ita dictum a Capriolis, quorum familia inter præcipuas insignis est armorum literarumque gloria, Turbiatum, Colonii, & Adrum. Guciagum, amplus quidem, sed sparsim habitatus pagus conjuncta sibi habet loca minora, Celaticam, uvis suis alboque vino celebrem, Roncum, Castiniatum, Sajanum, Brionem, Valentianum, Provalium, Monticellos, Polavenum, Homos, Rodengum, & Provecias. In Castiniati plaga locus est amœnissimus, cui nomen *Baitella*, sex ab urbe Brixia milliaribus, viâ rectâ, quæ ab hac urbe versus Palazolum ducit; locus ita dictus est, quoniam in patrimonio est nobilissimæ familiæ Baitellæ. Rovatum, hominibus, territorio, divitiisque ornatissimum, *Vicarium* suum habet, & primarium ac singulari laude dignum castellum ob excellentiam ruricolarum suorum, qui agros tanta diligentia colunt, ut in universa regione Brixiana sui similes non habeant. Vicos habet Caminionem, Calinum, Padernum, Borgonatum, Bornatum, Passiranum, Cazagum, Coccalium, & Herbuscum. In hisce primis quatuor pagis præcipuum quæstum vinis fere faciunt homines, quæ hic nascuntur excellentissima, nigra & candida, aspera, sive acidula & dulcia. Etiam oleas illi ferunt, quibus oleum exprimitur optimum; item castaneas, & omne genus fructuum. Castreciatum incolis & ipsum satis frequens est, maximam partem semper habitatum ab istis Nobilibus, qui ibi suas possessiones habent. In hoc pago sunt Cossiranum, Comecianum, Ciciagum, Castellum Comitum, Ludrianum, Trentianum, & Logratum, quod olim habuit arcem exiguam, sed satis munitam, in qua reperta sunt multa monumenta veterum, ut videbitur in serie marmorum. Travalliatum tria tantummodo castella sibi conjuncta habet, Turbolos, Hospitalettum, & Casalem. Pompejanum etiam habet Judicem Vicarium, & continet Villaclaram, celebrem Marco Antonio Martinengo, Comite, armorum ac literarum gloria insigni, Aqualongam, Corcianum, Gerolam, & Farfengum. Quintianum castellum est amplissimum, & honore dignissimum, eo quod patria fuerit *Quintiani*, literatoris insignis, boni Poëtæ, optimique Astrologi. Et hoc quoque Vicarium habet, vicosque sibi conjunctos, Scarpizolum, Pederniagam, Orianum, Scorsarolum, Trinianum, Cadinianum, Faversanum, Cremicianum, & Virolam veterem. Mairanum continet Brandicum, Oniatum, Frontinianum, Barnianum, Castellum delle gonelle, Longenam, Castellum novum, Pievedicium, Unsatum, & Barbarigam. Bagnolum, Comitatus episcopi Brixiani, habet Movigum, Corticellas, Pontem Gattelli, Boldenigam, Quintianellum, Caprianum, Poncaralem, Burgum, Flerum, Dellum, & Acianum. Manerbium conjunctum est cum Offlaga, Ciniano, & Porciano, habetque suum *Vicarium*. Pontevicum arcem habet in ripa Ollii exstructam, ejusque Præfectum, nobilem Venetum, qui tamen aliam jurisdictionem non habet. Et hoc quoque *Vicarium* habet, continetque Senigam, S. Gervasii, Bassanum, & Alphianellum, qui multi nominis vici sunt propter agrorum bonitatem, copiamque præstantium ruricolarum, & præcipue quidem Seniga & Alphianellum, qui & ipsi prope Ollium amnem sunt. Omnes harum septem *quadrarum*, sive pagorum vici rura habent ad lini culturam maxime idonea, quod ad ducenta millia ponderum (*pesi*) ex hisce regionibus petere solent mercatores, ac in exteris locis vendere. Ejusdem lini magna quoque copia nascitur Gambaræ, & Cigolis, quæ castella per semet aliam efficiunt *quadram*, seu pagum peculiarem. Monteclarum sibi conjunctam habet Aquam frigidam, & incolis frequens, ac patentis territorii tractus est. Calvisanum *Vicariatus*, castellum bene constructum, continet Isorellam & Visanum, quæ solum habent ob aquarum copiam incultum. Gedi, castellum multi nominis, & incolis frequens, *Vicarium* suum habet, & conjunctum est cum Malpaga & Leno; quod nobis plurima antiquitatis monumenta subministravit. Ad Reciatum, quod ad montem situm est, pertinent Virli, Macianum, Cajonvicum, S. Euphemiæ, Botticinum matutinum, Botticinum Vespertinum, Borsadollum, Castenedolium, & Calcinatum, locus adspectu pulcherrimus, & Nobilibus, ruricolisque opulentissimis plenus. Reciati, Botticinis, & in S. Euphemiæ lapides albi & discolores fodiuntur tanta copia, ut omnia ædificia iis exornentur. Qui Retiati foditur, verus est *Tiburtinus*, sive *Trevertinus* lapis, & solidus colorisque cinerei. Quod autem Botticinis foditur, candidissimum splendidumque saxum est, atque optimum ad elaborandas ex eo statuas, & quodlibet aliud genus operis lapidei. Possent ibi satis commode columnæ erui quadraginta cubitorum altitudine, item lapides quadrati tabulæque magnitudinis immensæ. Virli, Cajonvicum, & Macianum calcem coquunt ex lapidibus, quos ipsorum montes dant candidissimos, nec longius duobus, aut tribus, quatuorve ab urbe milliariis distantes. Gavardum *Vicariatus* est honestissimus, & castellum nobile, incolisque frequens, ad quod pertinent Nigolera, Nigolentum, Gollio, Villanova,

A Prandalium, Supraponte, Paito, Suprafoccum,
Valli, & Serli. Hic pagus una cum parte Retia-
ti proprie pertinet ad Pedem montis, sive Pede-
montium. Gavardô *Berardus Magius* episcopus ri-
vum duxit ex amne Chesio, quem Hydrus lacus
emittit. Rivus iste, versus Brixiam deflectens,
nominatur *Navilius*, perque eum devehuntur tan-
tum non ad portas usque Btixiæ, hoc est, usque
ad centesimum & vicesimum ab ea passum, e re-
gione Cantonis Mombelli, ingenti copia ligna,
e montibus desuper præcipitata, tum ad fabrican-
dum, tum ad focum calefaciendum, quorum co-
pia sæpe excurrit usque ad viginti millia vehicu-
B lorum. Nigolentum parœcialem ædem habet an-
tiquissimam, ut apparet e multis Inscriptionibus e-
jus, & una cum finitimis circà saluberrimum
habet aërem, & præcipue quidem ultra Gavar-
dum Suprafocci, Rivieram versus, ubi homi-
nes nonnulli centum viginti quinque annorum æ-
tatem assequuti sunt, interque eos quidam, Ada-
mus nomine, qui anno ætatis centesimo undevi-
cesimo penitus captus oculis, mox anno centesi-
mo uno & vicesimo visum recuperavit acutissi-
mum, & quodlibet juvenilium oculorum acumen
superantem. Fert quoque Nigolentum magnam
copiam hominum Typographorum, quorum ho-
C dieque multi, hac arte celebres, vivunt. Ibidem
magna etiam vini excellentis ubertas est, nigri,
albique. Gollione insignis est jaspidum versicolo-
rum rubrô candidoque fodina, quarum tam vi-
vidus est color, ut vel prorsus impolitæ splen-
deant. Serlis aliud earum genus est, discolor va-
riis naturæ lusibus, quæ data opera ludere vo-
luisse hoc gemmarum genere videtur, modò ani-
malium, modò herbarum, modò florum figuras
in illis effingendo. Navis, quæ separata est, con-
juncta sibi habet Bovecium, Concesium, S. Vi-
gilii, Collem beatum, Cainum, & Uragum,
antiquitus dictum *Lauriaci* nomine, ob hujus a-
D mnis vicinitatem. Hic tractus, quantum ad inge-
nium soli cœlique attinet, prope accedit ad Val-
lem Triumplinam, & Vallem Sabiam, ac jaspi-
dum complures fodinas habet, præcipue Uragum,
ubi simul etiam reperitur sarda (*la corniola*), & onyx
(*il calcidonio*) & achates. Sed omnia fere horum
undeviginti pagorum castella adhuc alios in sua di-
tione habent vicos exiguos, qui peculiare ali-
quod regimen sive ditionem non habent, & so-
lummodo in tabula Chorographica hujus ingentis
Territorii sunt notati. Præterea & alia sunt castel-
la, quæ per semet efficiunt *Quadras*, sive pagos
separatos, qui ad similitudinem urbium territo-
E rii loco multos fundos habent. Inter hæc primo
loco sunt Orci novi, castellum pulcherrimum in ripa
Ollii, tormentis æneis militibusque instructissimum,
&, ut ex ejus delineatione apparet, optime mu-
nitum, apteque constructum. Cura ejus commis-
sa est Præfecto, nobili Veneto, qui militibus im-
perat; & nobili Brixiano, qui penes se habet
Cancellarium, sive Scribam & jurisdictionem o-
mnium causarum Civilium, itemque Criminalium,
quæ citra pœnam sanguinis sunt. Ad hanc juris-
dictionem pertinet ROSSA, proprium familiæ co-
gnominis castellum, & Coniolum, cum aliis vi-
cis. Chiari & ipsum est castellum opulentum, in-
F colisque bellicosis refertum, & muris fossisque
cinctum: ubi in Civilibus causis jus dicit nobilis
Brixianus, titulo Prætoris (*Podestà*). Comper-
tum est, e juventute ejus posse momento tem-
poris septingentos milites conscribi, sine ullo ru-
ricolarum incommodo. Multum quoque celebre
est hoc castellum, eò quod Isidorum Clarium tu-
lerit, Fulginii episcopum. Carpenedolum quo-
que per se solum subsistit privilegiô singularî, &
valde opulentum commodumque & amœnum est,

præcipue largo aquæ fontanæ rivo, qui medium
castellum perfluit. Vivitur istic multa libertate
publica, legesque observantur, incolis utilissimæ.
Duo habet Palatia selecta, quorum in altero ha-
betur Consilium publicum, alterum vero compa-
ratum est ad recipiendos publico hospitio Patro-
nos suos, aut principes Nobilium, qui commo-
dis ipsorum favent. In causis Civilibus pro arbi-
trio aut tribunal prætoris Lonati, aut forum Urbis
eligere possunt Cives. Virola Algisis, locus egregius,
ubi singulis diebus Iovis habetur mercatus maxi-
mo exterorum ex oppidis finitimis concursu, uni-
co tantum castello constat, ac in causis Civilibus
& Criminalibus, ubi non agitur de pœna sangui-
nis, subjacet jurisdictioni illustrissimorum Comi-
tum de Gambara, qui ibi Prætorem suum habent,
arbitrio suo electum, una cum viatoribus licto-
ribusque. Optimum est hujusce oppidi territorium,
& promiscue omne genus frumenti, lini, & uva-
rum producit. Gabianum locus est amplissimus,
& incolis facili ac civili ingenio abundans, ut &
vulgo sunt omnes reliqui loci frequentiores hujusce
regionis. Feudum est Martinengorum, nobilium
Venetorum, una cum Paternello, quod palatium
& castrum eorundem est, captivitate Ludovici
Gonzagæ illustratum. Et hoc quoque habet agros
pinguissimos, & ejusdem ingenii, cujus sunt Vi-
rolenses, & forte æque præstantissimos, quam
agri sunt Campacii, qui locus excellens est supra
territorium Pontevici, & in patrimonio antiquis-
simæ familiæ Hugonum. Pratum Alboinum mer-
caturæ intentum est, & una cum Milciano paret
jurisdictioni Comitum de Gambara. Gottolengum
quoque solum est, habetque *Vicarium*, & huma-
norum ac civilium incolarum copiam, estque ce-
lebre melonum, qui ibi nascuntur, exquisita bo-
nitate. Rudianum etiam per se solum subsistit, &
non admodum opulentum est, ut nec Roccafran-
ca, quæ paucos incolas habet. Pavo locus est non
comtemnendus, & agris colonisque præstantissi-
mus, estque in ditione Martinengorum, qui ibi
habent *Vicarium* suum. Similiter & Orci veteres
eosdem Comites Martinengos agnoscunt dominos,
sed illius familiæ, sive lineæ, quæ cognomina-
tur *Cæsaresca*: qui tamen non aliud hìc dominium
habent, quam quod ad causas Civiles attinet, &
prærogativas feudorum, quas supra nominavimus.
Hic sunt Montiro, Maclò, Milsanellum, Mon-
ticellum, Villa nova, Monsardinum, Lebirin-
tum, Breda Magia, Fiessum, S. Zenonis, alii-
que vici exigui, qui omnes separatim res suas sibi
habent, & ob merita simul ac inopiam ut pluri-
mum exempti sunt oneribus sumptibusque Terri-
torii; Milsanellum insigne est sulphurearum aqua-
rum balneis, quæ ibi magna copia scaturiunt, &
a Medicis creduntur conducere ad multorum mor-
borum curationem. Traditur etiam quondam fuisse
castellum, sive locus munitissimus: atque ibi re-
periuntur vetusta monumenta insignia, sicut a-
vorum nostrorum tempore ibidem inventum fuit
in loco, qui hodieque Campus Thesauri dicitur,
sepulcrum nobilissimum, ut videbitur in nostris
marmoribus sepulcralibus. Atque hice tractus cum
multis aliis locis privatorum Nobilium formant Pa-
trimonium, sive Territorium Brixianum, ita ut
tota hæc regio exhibeat unius urbis, bene ordi-
natæ, imaginem; aquis necessariis sic irrigata est, ut
corpus humanum animatur sanguine bene consti-
tuto: adeo ut recte illa dici possit verum corpus
naturæ. Possessores omnium horum prædiorum
dividuntur in cives & rusticos; illi iterum in ru-
ricolas & urbicolas; hice in indigenas, & extra-
neos. Cives utriusque generis bona sua obligata
habent Civitati, sicut rustici Territorio. Proinde
Territorium habet separatum vectigal seu tribu-
tum

tum bonorum ſuorum peculiarium & communium. Domum in urbe Brixia ſeparatam habet, ut & miniſtros ſuos: Scribam, quem *Cancelliero* dicunt, *Syndicum*, ſive Procuratorem, & Advocatum, penu optime inſtructos. Cæterum Territorium noſtrum diviſum eſſe in *quadras*, ſive regiones, nobis etiam demonſtratur ſaxô iſtô, multum obſcurô, quod Pederniagæ eſt ad aquam Baptiſmi, in quo publice data eſſe legitur a Conſilio iſtius partis Territorii, (cujus coloni ſpeciatim attenderunt ad farris culturam, quod frumenti genus temporibus iſtis multo uſitatius erat, quam noſtris eſt triticum;) vacatio ſive immunitas Pomponiis quibuſdam benemeritis, eo quod hi in tractu iſto ſeptem aras Iovi erexiſſent, qui ſingularis agrorum conſervator habebatur, ut manifeſtum eſt ex illa Inſcriptione, quæ Conceſii in æde ſacra eſt; & agros farraticos Genio regionis iſtius conſecraviſſent, bono publico & commoditati agreſtium. Et iſtius ſaxi verba ego hôc

IOV . . . .
M. POMPONIVS M. F. PRI-
MIO ET C. POMPONIVS. M. F.
ARAS SEPTEM POSVERVNT
PAGANICO PAGI FARRATICA
EX SITV PAGI PAGANORVM
FARRATICANORVM ET PER-
MISS. OBTER MAGISTERIVM
PAGI ET VOCATIONEM
IN . PERPETVVM
SIBI ET FILIO
FINIBVS CREMONENSIVM
D. P. S.

modô interpretor: *Iovi Conſervatori: Marcus Pomponius, Marci Filius, Primio, & Cajus Pomponius Marci Filius, Aras ſeptem poſuerunt, & Genio Paganico arva farratica Pagi conſecraverunt, & hoc fecerunt ex ſcitu Pagi paganorum farraticanorum, & cum iſtorum permiſſione, Propter Magiſterium Pagi, & vacationem in perpetuum ſibi, & filio, uſque ad limites Cremonenſium, dono publico ſigillatam.* Neque hæc expoſitio aliena eſt ab arte Grammaticorum, qui ſatis noverunt, quales fuerint modi loquendi apud veteres, qui ſæpe unius verbi compendio ſenſum aliquem exprimebant, & ſæpiſſime etiam ſcribebant *ex Plebis ſitu* pro *Plebis ſcitu*, *Opter* pro *Propter*, *Vocationem* pro *Vacationem*, ſicut *voltis* pro *vultis*, & ſimilia, quæ etiam apud *Plautum* & *Virgilium* leguntur. Et hujuſmodi ſcripturæ exemplum reperitur in ædibus Luzagorum, ubi ſimplex cippus hanc Inſcriptionem continet: CLODIAE LAETHAE MORS MEA CVOVI DOLVIT POSVIT HVNC TITVLVM MIHI. Cæterum ſi ad hunc modum ſeparati erant campeſtria colentes, omnino etiam magiſtros ſuos habere debuerunt vallicolæ, ſive monticolæ. Atque hæc diviſio itidem in urbe Roma fuit, ut præſumitur e *Ciceronis Oratione pro domo ſua*; ubi inſignem populi Romani erga ſe favorem narrans, omnia ſe habuiſſe vota dicit & monticolarum, & paganorum, qui apud nos ſunt vallicolæ, & plana habitantes. Atque hinc apparet, totum noſtrum Territorium in omnibus deliberationibus conſiliiſque publicis a ſua civitate dependiſſe. Illæ autem civitates dicebantur perfectæ, quæ territoria ſua habebant diviſa, ſicut manûs a capite ſunt, non vero, ſicut caput a reliquo corpore eſt diverſum. Sed magnorum quidem populorum, quæ in regnis obtinet, a ſe invicem ſeparatio plane ne-

A ceſſaria eſt, & inſeparabiliter ad majeſtatem utilitatemque Principum pertinet. Cum naturali itaque diviſione conjuncti vixerunt Brixiani veteres, dum caput reliquis membris ſuis, & hæc viciſſim capiti adeo morigerarentur, ut Romani eos habuerint ſocios, non ſubditos, imò Cives ſuos ac Senatores, non ſervos aut obnoxios. Sed poſtquam rota humanorum caſuum adverſos in hunc fortunæ ſinum radios ſuos defixit, pravi affectus invaluerunt, atque ita, cum civilis & domeſtica providentia in agreſtem & peregrinam degenerâſſet, noſtraque Reſp. a multis hoſtibus exteris oppreſſa eſſet, Brixia fuit a gremio ſuæ regionis divulſa, ut

B penitus interciderit, ita quidem, ut centum poſt annos, ſicut videbimus in Hiſtoriis, vix iterum agnoverit priſtinorum ſuorum fundamentorum partem. Tum inſtaurata omnia ſua membra ſervavit integra, omnibus circumjectis civitatibus, quæ & ipſæ eadem calamitate fuerant afflictæ, ſive eadem eſſent animi magnitudine, ſive inferiores eſſent, non magnopere experiri cupientibus, an in reliquiis Brixianorum, quæ per montes territorii ſui ſparſæ erant, adhuc ſupereſſet iſtorum civium virtus, quos & metuerant, & honoraverant. Ad hunc modum conjuncta iterum ditio Brixiana, multos annos ſemet gubernavit, & gu-

C bernata fuit a diverſis Dominis, ut Cenomanorum regio Metropolitana: quo temporis ſpatiô tantum illa caſtella amiſit, quæ hodie partem adhuc alienata, partem recuperata ſunt; donec urbs noſtra anno MCCCCXXVI. die Dominico in Reip. Venetæ feliciſſimum dominium pervenit, atque ita temporis momento univerſa regio Brixiana iterum integra viſa eſt. Primum hanc unitatem cognoſcere licuit per incolas Rivieræ Brixianæ, qui cum eodem iſto anno per Legatos ſuos peterent ſeparationem, quod & poſtea fecerunt anno MCCCCXXVIII. eam non obtinuerunt: quin imo Princeps Sereniſſimus planis verbis con-

D firmavit hanc unitatem, conſervans ineffabilis juſtitiæ Venetæ leges ſanctiſſimas. Per haſce diviſiones civitas quoque & territorium ſemet cognoverunt: quia anno MCCCCXL. privilegia quædam civibus conceſſa fuerunt, quibus ruricolæ non comprehendebantur. Atque hinc nata eſt diviſio vectigalium ſive tributorum, quæ bonis imponuntur, & item tertium genus ſpontaneæ ſeparationis, quæ urbem ab agro diſtinguit & eſſentiam a tempore, & communi omnium, qui in orbe ſunt, Principum conſtitutione habet.

Aſola, caſtellum nobiliſſimum & magni momenti, incoliſque frequens, quod etiam habet

E Brixianam civitatem, ſitum eſt in ripa *Cheſii* amnis, & agro Mantuano confine eſt. Fertur de ejus ortu prolixè ſcripſiſſe *M. Antonium Ricciardum*, ſed hoc opus in manus meas non pervenit. Ioannes Franciſcus, Marchio Mantuanus, Aſolam anno MCCCCXXVIII. poſtrid. Id. Majas dono accepit a Rep. Veneta, quæ illi etiam donavit utrumque Remedellum, Caſalmorum, Caſalpodium, Caſalaltum, Caſtellum novum, Gazolum, & Volongum, quæ omnia ad Aſolam pertinent. Deinde autem anno MCCCCXL. rediit illa ad urbem Brixiam, ut apparet ex literis, quibus ipſi Aſolani ſibi noſtriſque Majoribus gratulati ſunt hanc reſtitutionem. Atque idem confirma-

F tur aliis literis publicis, Brixiæ datis poſtrid. Cal. Aug. quibus Civitas omnes pagos ſubditos invitat ad ſupplicationem (*proceſſione* vulgo dicunt) Divæ Virginis, & nominatim Aſolam, Cannetum, Lonatum, Uſtianum, Caſtilionem, Caſtellum Giuffrè, Orcos novos, Palazolum, & Ciaros. Noviſſimè ſervaverunt Brixiani plenam poſſeſſionem Aſolæ, magnæque partis territorii Aſolani per ſententiam Franciſci Sfortiæ, qui conſtitutus

 erat

erat arbiter controversiarum inter Venetos & Philippum Mariam, Ducem Mediolanensem, latam Cremonæ anno MCCCCXLII. & procuratam ab Ambrosio Avogadro, & Petro Sala, legatis Brixianorum. Cæterum ultima munitio aërem illi malesanum attulit, qui in dies incolarum frequentiam minuit. Abest Brixiâ quinque & viginti milliariis, & in liberâ jurisdictione ejusdem Civitatis est, quæ quotannis eo mittit Prætorem quendam Nobilium, qui de omnibus causis Civilibus juxta ac Criminalibus solus & fert sententiam & exsecutioni mandat. Respubl. Veneta ibi quoque habet e Nobilibus Præfectum, item Gubernatorem, qui solummodo munimentorum & præsidii militaris curam habent. Agrum habet satis fertilem, & circiter quinque hominum millia alit, ac subsidii nomine mille ducentos viginti quinque ducatos annuos solvit, habetque circiter tringinta duo millia jugerum soli, quæ ingentem milii, oryzæ, triticique copiam ferunt. In omnibus peculiaribus negotiis suis ordinem modumque observat civilem, ac per omnia integræ Civitatis imaginem refert, tulitque multos viros, vario artium ac scientiarum genere insignes.

Brixiâ Lonatum quindecim milliaria numerant via Veronensi tenus. Annis abhinc ducentis castellum hoc pro loco munitissimo erat, & hodieque muris cingitur, qui ferrent scloporum ictus. Protenditur per dorsa collium aliquot, qui illi venustatem amœnitatemque conciliant ab aëre fructibusque. Territorium ejus late patet, quia in patrimonio habet totum Venciagum, quondam Brixianæ familiæ Boccaciæ Comitatum, quæ hodie ad duos vel tres, inopes quidem, sed generosos Nobiles redacta est. Continet autem Venciagum quinque viginti millia jugerum soli, quod si recte coleretur, satis amplos daret reditus: sed quia singulis quinquenniis viritim inter Lonatenses dividitur, quasi desolatum est, nudatumque arboribus & vitibus, imò multis in locis plane desertum, sed leporum, perdicum, coturnicumque venationibus commodissimum. Lonatum cum vicis aliquot, qui ad illud pertinent, circiter sex hominum millia honesti sanguinis habet: & quoniam Rivieræ confine est, multi homines illic regionis istius aërem hauriunt. Est autem satis splendide ornatum ædibus sacris, foro, basilica, domibusque more urbano exstructis, quas habitant vetusto claroque sanguine Nobiles. Anno MCCCCIV. a. d. XIII. Cal. Mart. Ioannes Maria Vicontius, Dux Mediolanensis, oppignoravit illud Francisco Gonzagæ, Duci Mantuano, undecim millibus, & trecentis, & sexaginta & sex scutatorum, & libra Veneta (*un berlingotto*). Deinde anno MCCCCXXXIX. pervenit in potestatem Venetorum, qui illud reddiderunt civitati Brixianæ. Sed ineunte anno MCCCCXLII. Franciscus Sfortia iterum illud Gonzagæ restituit. Denique id recuperavit anno MCCCCLIII. Respubl. Veneta. Civitas nostra quotannis eo mittit Prætorem, virum Nobilem, qui judicat causas Civiles, & etiam Criminales, ubi non agitur de pœna sanguinis. Habet etiam Præfectum, nobilem Venetum, sed sine militari præsidio.

Ad hunc modum per varios circuitus descripto amplissimo hoc & fertilissimo territorio, hoc solum in fine hujus forte brevis Tractatus nobis superest, ut cætera illa exponamus, quæ singularem ipsi magnitudinem & excellentiam inter reliqua omnium cæterarum urbium territoria concilient. Hominum, qui hoc colunt, ut plurimum gens dura atque animosa est, multique eorum vel ipso vultu detegunt animi ferociam. Si qui illorum mercaturæ student, non aliis fere mercibus, quam vino, lignis, aut armentis, veluti bobus

A equisque ad colendos agros & vehicula agenda, negotiantur. Versus Cremonensem agrum parcius vinum habent, nec ideo minus vultu sunt rubicundo, & præcipue fœminæ, quarum etsi teneritas continuis laboribus exercetur, plerumque tamen facies sanguine pulchre perlucet, qui in candorem adeo vividum ac naturalem desinit, ut nullo incommodo obfuscari aut obnubilari queat. Non sunt in nostro territorio sylvæ, nisi forte primarii cujusdam viri aut vici possessionis; ac proinde nec feræ hìc sunt, nec aliorum animalium, si lepores excipias, ad venandum copia. Cæterum optime habitatur, quantum fert ratio victus agrestis, & harmonia urbis. B Omnia ejus ædificia aut e saxis exstructa sunt, aut e lateribus coctis, quos Brixiani vocant *quadrelli*, calce interlitis, quæ huc defertur e locis Pedemontii, quos supra diximus: ut hic in muris ædificiorum nec terra, nec lignum, nec palea, nec lutum videatur, sed lapides, ferrum, tegulæque. Domuum rusticarum sunt quatuor & viginti millia trecentæ quatuor & nonaginta, quæ omnes bene exstructæ, & more urbanarum domuum ordinatæ, ac satis bene instructæ sunt. Omnes viæ fossis arborumque lucis cinctæ sunt, magnam lignorum copiam ferentibus, quæ omnia in fornacibus aut focis rusticorum & urbanorum consumuntur. C Omnes aquæ & irrigandis agris & potui hominum pecudumque sunt commodæ. Sed addamus, nullam hic esse aquam, quæ non ferat pisces majores minoresque, & speciatim quidem varium pisciculorum minutorum genus dulce ac delicatum, quos inter sunt murænæ fluviatiles, item aliud genus pisciculorum, qui & ipsi sunt oblongi, ac sine spina, & carne splendida, ac pellucida, pinguique, qui dicuntur *ferle*, & perraro ad unciam cum dimidia excrescunt. Atque horum genus etsi plane singulare est, tamen ob magnam copiam fere negliguntur hi pisces, ut & illi, qui *bozze* dicuntur, D & magno capite, ac pellucidi & ipsi pisciculi sunt, sapidaque teneritate mulcent palatum. Copia agrorum hìc insignis est: nam ruricolarum agri, ut apparet e veteribus tabulis censualibus, per se soli ad numerum 172890. excurrunt, quorum duæ tertiæ valent, emptæque & venditæ sunt usque ad ducentos scutatos quod ad singula jugera (*al piò*). Nam hæc est mensura nostra vulgaris, quæ quantum soli spatium contineat, in reliquarum Brixianarum mensurarum declaratione exponetur. Præter agros territorium quoque dives est molis 330. item illis plurium aquarum, quæ locantur mercedibus, & variis tributis perpetuis, aliisque reditibus. E Denique hìc quælibet aqua vivarium est, quodlibet solum aut ager, aut vinea, aut pascuum, aut pratum, aut hortus, felicitatis atque ubertatis inexhaustæ culmina.

In theatro hujus nobilissimæ Regionis nostris temporibus sedet urbs BRIXIA; quæ a Meridie & Occidente sita ad collis Cygni radices, non ampliorem tribus millibus passuum habet ambitum. In summitate collis arx est munitissima, quæ vulgo dicitur Falco Longobardiæ. Urbem, quæ portas quinque habet, & in regiones divisa est, mediam perfluit Gartia amnis, veteribus *Meli* nomine dictus, F qui licet navium patiens non sit, magnas tamen variis artificibus urbanis commoditates præstat. Sed & urbs per hanc aquam sordibus expurgatur, unde agri vicini, qui eam recipiunt, insigni pinguedine fruuntur. Cincta est muris firmissimis, fossisque maximis, & vallis spatiosis, non minus aptis ad propugnationem urbis, quam ad prospectum pulcherrimum, quò etiam facit arborum abundantia, per quam comparent turres & palatia Civium. Tota scatet fontibus limpidissimis. Versus Orientem centum & viginti passibus a fos-

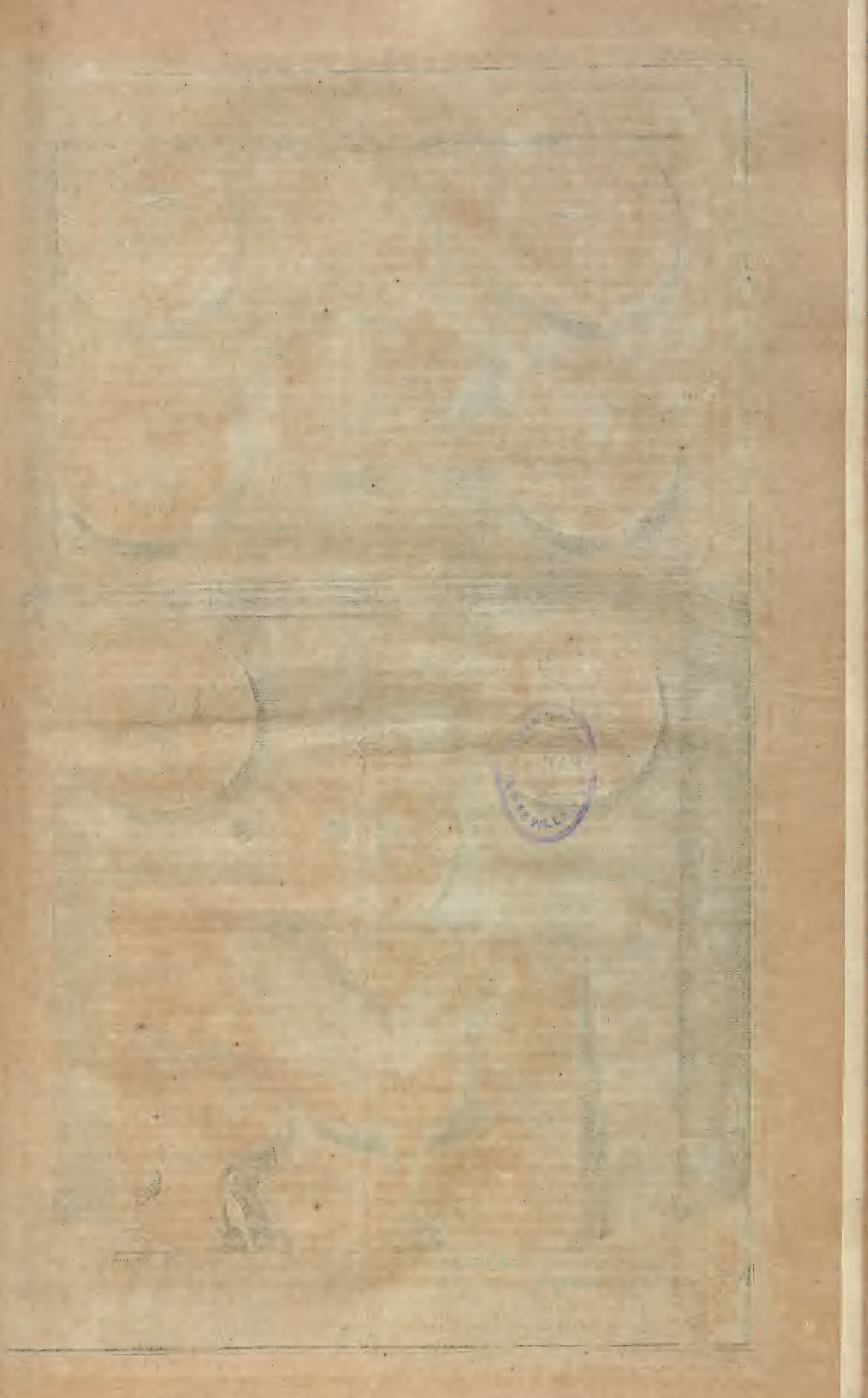




Fig. 5.
Fig. 4.
Fig. 5.
XPO
IESV
SVBIECTA
BRIXIA
FIDELIS
ACA
VI
Fig. 3.
Fig. 3.
L·PAPI
L·PAPI
PROVIDENTIA AVG
Fig. 1.

A a fossa collem Dignum habet, qui olim intra pomœrium urbis fuit. Post eum sunt montana vallesque, quæ in diversas regiones tendunt. Versus meridiem nudum ipsa habet castelli scopulum, & paulò ulterius ad planitiem, quæ theatri instar exhibetur, e longinquo dignoscuntur arbores umbræque collium ac montium in vallibus Brixianis. A parte versus Occidentem attingunt planitiem, quæ in immensum patet, quidam clivi Franciæ curtæ. Videtur sita esse quasi in perfugium naturæ: neque enim hic nota est aut fluminum rapacitas, aut ventorum furor, aut mortiferarum exhalationum virus. Denique ipsa velut tropæum magnitudinis ac pulchritudinis Italiæ exsurgit. Sed quoniam
B accuratius de illa dicturi sumus *Historiâ* nostrâ, hic illud solummodo addere satis habebimus, Brixiam, quamvis non ultra quinquaginta hominum millia contineat, per duo milliaria undique tot habere castella domosque in montanis & campestribus, quot duplo majorem civium numerum conficere valeant. Distat Tridentô sexaginta milliariis, Veronâ quadraginta, Mantuâ totidem, Cremonâ, Cremâ, & Bergomô triginta: ita ut in centro omnium harum urbium sedeat hæc Metropolis quondam *Cenomanorum*, quasi ab istis simul omnibus coronata. Iure itaque statuere licet,
C figuram istius Genii, quem veteres tribuerunt Brixianæ regioni, quæ quingenta hominum millia continet, ipsi satis bene etiam nostris temporibus convenire, secundum ea, quæ de ista scripsit *Veronica Gambara*, fœmina Illustrissima, hisce elegantissimis suavissimisque versibus:

Con quel caldo desio, che nascer suole
Nel petto di chi torna amando assente:
Gli occhi vaghi à vedere, e le parole
Dolci ad udir del suo bel foco ardente,
Con quel proprio voi piaggie al mondo sole
Fresch' acque, ameni colli, e te possente
Più d' altra, che' l sol miri andando intorno
D *Bella, e lieta Cittade à veder torno.*
Salve mia cara patria, e tu felice
Tanto amato dal Ciel ricco paese,
Ch' à guisa di leggiadra alma Fenice
Mostri l'alto valor chiaro, e palese:
Natura à te sol Madre, e pia nutrice
Hà fatto à gli altri mille gravi offese,
Spogliandoli di quanto havean di buono
Per farne à te cortese, e largo dono.
Non Tigri, non Lioni, e non Serpenti
Nascono in te nemici à l' human seme;
Non herbe venenose à dar possenti
L'acerba morte, allhor che men si teme
Ma mansuete greggie, e lieti armenti
Scherzar si veggon per li campi insieme,
E *Pieni d' herbe gentili, e vaghi fiori,*
Spargendo gratiosi, e cari odori.
Ma perche à dir di voi lochi beati,
Ogn' alto stil sarebbe roco, e basso:
Il carco d'honorarvi, à' più pregiati
Sublimi ingegni, e gloriosi, lasso.
Da me sarete col pensier lodati;
E con l'anima sempre; e ad ogni passo,
Con la memoria vostra in mezo il core,
F *Quanto fia il mio poter, vi farò honore.*

DE INSIGNIBUS BRIXIANIS.

Antiquissima sunt re verâ Civitatum Insignia; [1] prout videmus insigne Cretæ fuisse labyrinthum inter stellam, aram, & fulmen; Rhodi rosam; Tarenti ipsum Tarentum; Atheniensium noctuam; Spartanorum columbam cum serpente & fulmine; Romanorum lupum, Minotaurum, aquilam, aliaque: ut justo prolixius foret omnes hanc in rem nummos afferre. Atque adeo satis erit exhibuisse hìc quædam eorum, quæ modò diximus, atque ita pergemus ad nobilitanda insignia Brixiana, quæ notabilium symbolorum præstantiâ nulli istorum sunt secunda. Itaque duo fuerunt antiquissima insignia Brixiana, aut certe de duobus possumus evidenti veritate tractare. Horum alterum erat Gryphus, ad quercum reclinans, cum vulpe jaculo insistente, [2] alterum vero Sphinx: sed istud antiquius est. Nam Gryphum fuisse insigne Brixianorum ipse nummus Brixiæ demonstrat, & item istud ingens marmor, quod videre est, qua via ad Iesuatas fert, supra portam cujusdam domus, in quo gryphus eodem modo exhibetur, quo in nummo isto, hoc est, cum omnibus istis additamentis, quæ diximus, & hoc amplius cum crista barbaque, quæ in nummo obscure comparent. Hoc animal pro fabuloso habetur, quanquam *Pausanias* affirmat, illud esse verum, & inveniri in Arimaspis. Sed & *Plinius* tradit, degere in montibus Riphæis, ibique effodere & custodire aurum, ex eoque nidulari. Cæterum illi, qui pro certo statuunt, Gryphum esse commentum Poëticum, effigiem ejus excogitatam esse volunt ad significandum Solem. Sed cognoscimus quidem gryphum, non verò pro symbolo Solis, ut probatur duobus nummis *Galieni*, & item eò, quòd zoophoris templorum, quæ Soli dedicata fuerunt, idem nostrum Insigne fuerit insculptum. Primitus enim dii non effingebantur duobus corporibus separatis, aut multiplicibus Hieroglyphicis inter se distinctis, veluti grypho, vulpe, quercu, jaculo, sed unica tantum imagine, licet e diversorum animantium membris composita, sicut intelligitur (ut hunc magnum virum commemoremus) ex libris *Pierii*, qui Ægyptios ostendit Deum effinxisse formâ humanâ, cum capite accipitris. Utcunque hæc sint, certe gryphus fuit patriæ nostræ Insigne, & quidem, sicut ad perfectionem horum insignium requiritur, admodum symbolicum, quod sibi adsciverunt Brixiani, ut significarent inimicis suis, quodnam esset Reipublicæ suæ, Ducumque, quibus bellorum curam committebant, ingenium. Gryphus enim mixtum est duobus animalibus genus, leone, & aquila, quorum utrumque bellicosum, & per generationem caput sui generis. Leo fortitudine præstat, sicut aquila visûs acumine. Crista signum est Majestatis naturalis, barba nativæ virilitatis. Leo stabilitatem significat, aquila industriam prudentem, seu providentem: unde illa non tantum in Solem intueri dicitur, sed & inter obscura cavernarum minima quæque perspicere. Atque hoc sensu *Bargalius* Imperatori attribuit Insigne aquilæ cum hoc verbo: ET PROFUNDISSIMA QUÆQUE. Cæterum aquilæ figuram parte corporis nobiliore habet gryphus, quoniam perspicacia prima pars est Regiminis, quod & ipsum significatur quodam Augusti, [3] nec non Antiochi Magni nummo. Hæc perspicacia prorsus eadem est cum Providentia, estque magna illa virtus, quæ cœlum & elementa conservat, ut scripsit *Sapiens* ille: *Tua, Pater, Providentia cuncta ab initio gubernat.* Unde non mirum est eam in insula Delo pro dea fuisse cultam sculptamque, & effictam specie matronæ venerandæ, auro vestitæ, radiisque coronatæ, manu citharam tenentis, & mundi globo insidentis juxtà cum aquila. Atque ita etiam illa comparet in numismate Alphonsi, Regis Neapolitani, & item Herculis, Ducis Ferrariensis, cui hunc consecravit *Gyraldus*, ubi Providentia cum Apolline, manu facem tenente, conjuncta est. Alphonsi autem nummus hanc Inscriptionem habet: PROVIDENTIA TUTRIX; Herculis: GERUNT OMNIA. Quercus firmitatem amplitu-

[1] Vid. Tab. XIX. Fig. 6. Pag. 68.

[2] Vide Tab. XX. Fig. 1.

[3] Vide Tab. XX. Fig. 2. Pag. 94.

plitudinemque denotat, prout *Festus* hujusce arboris truncum & radices a quibuslibet ventorum turbinibus securas esse scripsit. Vulpes militarem civilemque astutiam significat, jaculum velocitatem. Atque hoc significare voluerunt Scythæ, cùm locô legatorum jacula cum bufonibus ad Alexandrum miserunt. Sane vero astutiam oportet esse subitaneam & velocem, quoniam ea, simul ac est cognita, perit, &, ut quidam *Scriptor Gallicus* dicit, in phantasma abit, seu fumi mobilis instar evanescit. Itaque Brixiani hujus Insignis figuras ad hunc modum exponimus: Brixianam Remp. una cum suis membris se professam esse nobilissimam, fortemque, & prudentem, inventricem & conservatricem opum, & ad tuendam ditionis suæ amplitudinem ac securitatem, admodum industriam acremque in excogitandis quibuscunque stratagematibus occultis. Simile boni Regiminis symbolum in duobus *L. Papirii* nummis apparet, [1] quorum alter Gryphum, quamvis alas habeat, currentem exhibet: quoniam prudentûm consilia nunquam in præceps ruunt, nec unquam omnibus simul viribus incumbunt, licet illas habeant paratas ad quæcunque subita forte incidentia. Atque hic Papirii nummus diversimode in nummis cernitur: nam alter infra se anchoram habet, alter caput cervi, in modum tropæi exornatum. Et hisce duobus signis ille præter ipsius Gryphi significationem adhuc duo alia significare voluit: nimirum se posse, quandocunque ipsi liberet, inter cuncta fortunæ pericula sistere ac stabilire cursum cœptorum suorum; tum etiam, ex quo primum imperare cœpisset aliis, se debellavisse metum, qui est catena & mors victoriarum, ac sepulcrum felicitatis. Sed & alio sensu me istud saxum cum Grypho exposuisse memini, atque hunc in Dissertatione quadam Academica pro mercaturæ symbolo ventilasse, cum hoc epilogo: negotiationem imperii animam esse. Nam experientia nos docet; per mercaturam quemlibet Principem esse magnum; quamlibet Rempublicam durabilem; quemlibet privatum commodis fruentem: cum certissime verum sit, ubi recens est pecunia, ibi veterem esse thesaurum, juvenem felicitatem, vivam ac sanam omnium membrorum existimationem.

[1] Vid. Tab. XX. Fig. 3. Pag. 94.

Iam vero Sphingem subsequentibus temporibus fuisse Brixianorum Insigne, certum est ex sculpturis, [2] quæ eam in urbe nostra exhibent, quarum una est in muro publicorum carcerum, altera in muro isto, qui est e regione minoris portæ S. Clementis. Atque hæ prorsus eodem situ sculptæ sunt, unde magis etiam probatur, ea vera fuisse Insignia. Nam, ut optime notavit *Gritius*, Insignia habent situs & posituras permanentes, nec ullo modo inverti possunt; verbi gratia: si dexter est Leo, in sinistrum mutari aut converti non potest. Et tamen homines imperiti, si quando duo Insignia in unum idemque planum seu frontispicium conjungenda sunt, eaque ex animalibus sunt formata, illa sibi invicem opponunt. Sed ut ad Brixianam Sphingem revertamur, præter sculpturas, quæ eam exhibent in marmoribus vetustis, consimilem ejus effigiem vidi in numismate argenteo, Brixiæ cuso, [3] diuque conservato inter alia præclara Muséi sui monumenta ab abbate Ascanio Martinengo, quod duorum scutatorum Venetorum pondus habet, typique est excellentissimi, tam bene custoditum, ut quatridui videatur. Et in sanctissimæ ædis Miraculorum columna frontis eandem Sphingem videre est cum Leone conjunctam, qui hodie solus nostræ urbis Insigne est. Et Onuphrius Magius in carpento suo, quo Legatus utebatur, eandem Sphingem habuit effictam colore argenteo in area cœrulea, una cum Leone cœruleo in area candida. Cum itaque dubium non sit eam revera fuisse Brixianorum Insigne, solummodo restat exponendum, quidnam ipsa significet. Vera sive naturalis Sphinx Æthiopiæ animal est, simile simiæ, & mansuetum, digitatum, caudâ longâ, colore obscuro, duasque maculas nigras sub maxillis habens, ut *Plinius*, *Diodorus*, & *Albertus Magnus* scripserunt. Sphinx Thebana, qua de *Statius* loquitur, facie humana erat, alas autem unguesque harpyiæ habebat, reliquum verò corpus leonis, [4] ut apparet etiam ex antiquissimo isto nummo Græco, quem integrum apponere volui ob profundam hieroglyphicorum ejus materiam. Augustus quoque ad signandum usus fuit hujus Thebanæ Sphingis imagine, ut refert *Suetonius*: quamquam illa nonnihil diversa erat, ut quæ capillata esset, prout testantur duo nummi Augusti. Sphinx autem Ægyptiorum corpus quidem Leonis, non vero alas habebat, & prorsus erat Brixianæ consimilis. Hæc Sphinx Ægyptiorum portis templorum superponi solebat, eodem modo, quo hodie Christiani collocamus ibidem leones. Atque hoc ex interpretatione *Iulii Camilli* illud significabat: nonnisi per propositiones obscuras loquendum esse de mysteriis Divinis. nec proinde etiam, subjungam ego, de verbis Principum, qui Deum referunt. Atque adeo hoc valde proprium fuerit istorum Insigne, qui publicorum negotiorum habent administrationem: quoniam nimia declaratio rerum divinarum atque aulicarum hominibus simplicibus superstitiosas suppeditat cogitationes, quæ deinceps nullis sæpe edictis aut legibus majestatis possunt obliterari. Atque hæc erant animi sensa, hi erant affectus istorum Brixianorum, qui populos suos Monarchiæ titulo regebant. E Gryphi & Sphingis insignibus postremo natum est Insigne Leonis, quem animantium Regem ad hoc sibi elegerunt Brixiani, ut partem istorum veterum conservarent, quibus uti post Baptismum non amplius illis licebat: sicut nec conveniebat eis prorsus abolere nobilissimas Antiquitates suas. Atque hanc ego credo fuisse unicam hujus Insignis caussam sive inventionem, cum aliam non reperiamus, quod ego quidem sciam: nisi forte dicere libeat, quempiam Imperatorem Christianum, non vero ipsam Civitatem, ita ejus Insigne commutavisse, ad significandum: Brixiam in orbe cognitam esse titulo generosæ altissimarum cogitationum molitionumque nutricis, quæ tamen omnes pro fundamento habeant religionis candorem, quem nobis demonstrat Leo cœruleus, erectus, dexter, collocatus in scuto suo, sive area, quæ ex purissimo argento est.

[2] Vid. Tab. XX. Fig. 4. Pag. 94.

[3] Vide Tab. XX. Fig. 5. Pag. 94.

[4] Vid. T[ab.] XX. Fig. 6. Pag. 94.

EPIGRAMMA
D. ALEXANDRI GATTI
In declarationem Genii Brixiani.

Qui genium spirante tuum tibi marmore finxit,
Nonne habuit miras, Brixia cara, manus?
Hic annis primum florentem sculpsit Ephebum,
Omnia promittit, quòd tibi læta Polus.
Imposuitque comis lauru e Parnasside sertum,
Námque triumphato semper ab hoste redis.
Idem prætextæ Iuvenem velavit amictu,
Quòd tua Romanæ proxima nobilitas.
Addidit & spicas manibus, vescumque papaver,
Fecitque ut vernis floribus insideat,
Scilicet ingentes quoniam læto hubere campos
Larga tuos cornu Copia semper alit.
Frugibus at meritò incumbit Iovis Ales opimis,
Námque tui tangit maxima cura Deos.
Vive igitur felix Geniô, ingenióque tuorum
Nam tibi præferri Patria nulla potest.
Acceptúmque refer Venetis Heroibus, ultrò
Quòd Geniô frueris, Brixia cara tuo.

MAR-

MARMORA,

SIVE INSCRIPTIONES ANTIQUÆ, INVENTÆ IN VRBE BRIXIA, EJUSQUE TERRITORIO, ET DESCRIPTÆ IN CLASSES SEQUENTES:

I. Inſcriptiones dedicatæ Diis &c.
II. Sacerdotibus, aut ab Sacerdotibus dedicatæ.
III. Dedicatæ Imperatoribus, Cæſaribus &c.
IV. Ædificiorum aliorumque Operum Publicorum.
V. Fungentibus Magiſtratu, Dignitate, aliisque Muneribus publicis dedicatæ.
VI. Ducibus, aut a Copiis militaribus dedicatæ.
A VII. A Collegiis, Societatibus, ſive Curiis dedicatæ.
VIII. Filiis & Nepotibus dedicatæ a Parentibus Aviſque.
IX. Parentibus Aviſque a Filiis & Nepotibus dedicatæ.
X. Propinquis, Hæredibus, & Amicis dedicatæ.
XI. A Maritis & Vxoribus dedicatæ.
XII. Servis & Libertis dedicatæ a Patronis, & vice verſa.
XIII. A Libertis dedicatæ Conjugibus ſuis.
XIV. Incertarum perſonarum, & Fragmenta.
B

Quibus hi aſteriſci ** ſunt appoſiti, illæ ſecundæ editioni adjunctæ ſunt *Inſcriptiones*.

INSCRIPTIONES DEDICATÆ DIIS.

CLASSIS PRIMA.

Apud Nobiliſſimum & Generoſiſſimum virum, Iulium Antonium Averoldum.

APOLLINI
DIANÆ
C. CORNELIVS
ACVTVS
ET TERTVLLA
ET IANVARIA.

1. *In S. Ioannini.*

C. CLODIVS
COMICVS
SILVANO
V. S. L. M.

2. *Ad forum Novarini.*

DIS DEABVS
OMNIBVS
L. VETTVRIVS L. L.
SEGOMARVS
PRO SE ET SVIS.

3. *Tuſculani.*

DIS
CONSERVATORIBVS
PRO SALVTE
ARRIÆ SVÆ
M. NONIVS
MACRIN. CONSECR.

MS. Inſcript. ita exhibent:

DIIS. .NN.
CONSERVATORIBVS
PRO SALVTE
ARIAE SVAE
N. NONIVS
MACRINI. CONSECR.

4. *Rentiani.*

DIS PATERNIS
SVRGASTEO à L. Laribus.
MAGNO
PATRO......
Q. M. TRYPHON.......
V. S. L. M.

5. *In S. Michaëlis Bertii.*

FONTIBVS
DIVINIS
SACR.
M. ANTONIVS
SP. F. STEPHON
V. S. L. M.

6. *Tuſculani.*

M. MERVLA TVRPILII ME
F. DRVSIVS FIDELIS
FID. F. TRIB. PL. TVRREM
CEN. PED EX S. C. VICTORIÆ
ET BELLONÆ ÆDEM
DD. DD.

7. *Loseni, & hodie penes Iulium Antonium Averoldum.*

VICTORIÆ
L. DECIVS
TERTIVS
V. S. L. M.

8. *Boarni.*

VICTORIÆ
PRO SALVTE
Q. MINICI MACRI...
SEX. CABINACIVS
PRIMVS EX VOTO.

9. *Puviniagi ad S. Michaëlis.*

VICTORIÆ
SEX. ATTIVS
BALBIANVS
V. S. L. M.

10. *Gottalengi in æde S. Nazari.*

** VINIVS L. F.
APOLLINI
V. S. L. M.

11. *In Castello novo.*

** IOVI
PAPIRIVS

12. *Ad sacram ædem Calvacesii.*

** FATIS
DERVONIBVS
V. S. L. M.
RVFINVS SEVERVS

13. *Manerbæ in Riviera.*

** DIVO
HERCVLI
SACRVM

14.

** MERC.
C. PETRONIVS
FRONTO
. . . .
. . . .

15. *Leni, in pavimento ædis Abbatialis.*

** I. O. M.
Q. P. M.
EX. V..

16.

** GENIO
PAGI
LIVI

17. *Olim Bienni, & hodie penes Nob. virum, Iulium Antonium Averoldum.*

** DIS OM
NIBVS
V. Q.
V. S. L. M.

18. *Apud Hieronymum Capriolum in lamina ænea, Matiani effossa.*

** A C. MVCIVS
ADEPTVS
LARIBVS

D. D.

19. *In Castello Brixiæ, quod saxum non bene observavit Octavius Rubeus.*

** L. VIBIVS VIS ISC. SRIN P. M. HODOT
BERGIMO VOTVM
C. ASINI GALLO ET MARCIO CENEDR.
COS
L. SALVIO APHRO CRO----COST.
QVI FVIT IS QVI----IVVENALIBVS.

20. *Tusculani.*

** DI CONSERVATORI
PRO SALVTÆ ANIMÆ SVÆ
M. NONIVS MACN.
CONSECR.

21. *Ibidem in zoophoro seu frontispicio Portæ.*

** AVGVSTIS LARIBVS.

22. *Gavardi in Templo.*

** HERCVL.
L. V. L.
V. S. L. M.

23. *Nigolenti.*

** MERC
C. CLODIVS
FIRMVS
V. S. L. M.

24. *Soiani.*

** IVNONIBVS
V. S. L. M.
C. VOCIA NV. . SVRG.:

25. MI-

25.

** MINERVAE
POSTVMIA
PRISCA
V. S. L. M.

26.

** MERCVRIO
STRENVS
BRISIAE F
V. S. L. M.

27. *Penes virum Nobilissimum, Iulium Antonium Averoldum.*

** NEPTVNO
V. S. L. M.

In parte adversa erat:

VIRIBVS
V. S. L. M.

28. *Apud eundem.*

** VICTORIAE
L. DECIVS
TERTIVS
V. S.

INSCRIPTIONES
SACERDOTIBVS, AVT A SACERDOTIBVS DEDICATÆ.

CLASSIS II.

1. *In Templo Cathedrali.*

P. POSTVMIO
P. F.
PAVLLÆ
AVIDIÆ PROCVLÆ
RVTILIÆ PROBÆ
SACERD. DIVI AVGVSTI.
D. D.

2. *In Foro.*

PIETATI
HOSTILIÆ
HOSTILIANÆ
VI VIR AVG. SOCI
QVIBVS EX PRÆMISSIS DIVI PII
ARCAM HABERE PERMISS.
PRIMÆ BENEMERENTI T. V.

In MS. pro soci melius legitur socI, & mox QVIB. EX PERMISS. pro QVIBVS EX PRÆMISSIS, ac Æ ubique dividitur.

3. *Ad Magionem.*

M. RVSTIVS
GAMVS
VI VIR AVG. SIBI
ET
QVINCIÆ SEBASTE
CONTVBERN.

4. *Matiani.*

L. TRVTINO
PROBVS
EX VOTO
DEO DONVM
DEDIT
VI VIR. AVG.
BRIX.

5. *Ad templum Rogni cum duabus imaginibus.*

REAE TRIVMIÆ
SACERDOTI
CÆSARIS
ET ENNÆ TRESIAE
VXORI.

6. *In æde S. Mariæ.*

** SIRVS DIAE
H. L. T. C. S.

7. *Ad S. Afræ.*

** COELIÆ PATERNÆ
MATRI SYNAGOGÆ
BRIXIANORVM.

8. *Penes Iulium Antonium Averoldum.*

** D. M.
CECILIÆ PROCL.
SACERDOT XV. VIRALI
L. ACVTIVS
CÆCILIANVS ALVINVS
ET P. ACILIO SVRO NVTRI.

9. *In ædibus Comitum Sovardorum.*

T. QVINCTIVS
T. L. DAPHNVS
VI VIR AVG. T. F. I.

10. *Allegata a Thoma Reinesio in Inscriptionibus antiquis, pag. 358.*

** CLODIÆ PROCILLÆ
SACERDOTI DIVÆ PLOTINAE
SEX. VALERIVS POBLICOLA
PRISCILLIAN.
FILIVS.

11. *In S. Georgii.*

QVINTIA
RESTITVTA
C. PETRONIO FAB.
FRONTONI
VI. VIR. AVG. BRIX.
OB MERITA
VIRO PIENTISSIMO.

**

12. *Ad Prætorium.*

Q. ATILIVS Q. F.
FAB.
SCAEVA
IIIIII. VIR. AVGVST. AED.
SIBI ET.

13. Gruterus Corp. Infcript. *Edit. Amst.* fol. MCLXI. num. 6.
Mediolani incifum lapidi juxta imaginem S. Anatholonis EPI.

D. ANATHOLONI. ATTICO. SECVNDO. EPO.
PETRI. HOSPES. SANCTEQ. ANATHOLON. DOMNE. PROBATE.
ATQVE. IDEM. SOCIVS. BARNABAE. APOSTOLICI.
QVI. MEDIOLANI. VERBI. MYSTERIA. TRADENS.
TE. IVBET. AGNATOS. VISERE. CENOMANOS.
DVM. TVA. MEMBRA. METV. † REGIDIS. SVBDVCTA. TYRANNIS.
BRIXIA. VICINO. DETINET. IN. LOCVLO.
HIC. TITVLVM. ET. PICTO. VENERANDOS. PARIETE. VVLTVS.
MIROCLIS. REDDIT. PRAESTITIS. ALMA. FIDES.
MIROCLES. EPISCOPVS.

† Forte RIGIDIS.

INSCRIPTIONES
DEDICATÆ IMPERATORIBVS, CÆSARIBVS &c.

CLASSIS III.

1. *In foro.*

IMP. CAESARI
DIVI M. ANTONINI PII
GERMAN. SARMAT. FILIO

2. *In ædibus Aragonenfis.*

ROMAE ET AVGVSTO
CAESARI INVICTO
ET PATRI PATRIAE.

3. *Ad forum Onfati in fragmento columnæ.*

CONSTANTINO MAX.
DDD. NNN. FLAVIO LICINIO
LICINIANO IV . . . . .
. . . . CAESAR . . . .
C . . . .
VIIII
F. CONSTANTINO IVN.

4. *Rivoltellæ, in æde S. Mariæ, in fragmento columnæ:*

DN. FLAVIO CONSTANTINO
MAXIMO PIO FELICI
INVIC. AVGVSTO
M. P. XXIII.

5. *Bidizolis, in æde S. Petri, in fragmento columnæ.*

DD. NN. FL. VALENTINIANO
ET FL. VALENTI DIVINIS
FRATRIBVS ET SEMPER
AVGVSTIS DEVOTA VENETIA
CONLOCAVIT
DDD. NNN. VALENTINIANO
VALENTI ET GRATIANO PERPETVIS
PIIS FELICIBVS SEMPER
AVGVSTIS.

6. Ghe-

6. *Gedis.*

IMP. CAESAR
PIO FELICI
INVICTO AVG.
RESP. BRIX. DN. MA..

7. *Navi ad templum parœciæ.*

** ....
.... DRVSI ....
... IM TRIB.....
....
....

8. *Ad Tusculanum.*

D. M.
IMP. CAESAR. PRO SALVTE
DIVAE CORNELIAE
VIVENTE M. TVLLIO, ET L.
CRASSO ET PETRONIO SCE-
VOLA....... VIR
HOSPES ERAT CAESAR COR-
NELIAE Q. PATER.

In MS. Primus versus D D. versus tertius post CORNELIAE additum habet SACR. & mox pro VIVENTE legitur VIVENDAE. TVLIO pro TVLLIO item versus antepenultimus ita exhibetur:

VOLA II VIR.

9. *Ad templum Bottonagæ in fragmento columnæ.*

DD. NN. DDDD. NNNN.
MAGNO...FL. CONSTANTINO MAX.
.... TORI SEMPER AVGVSTO
ET
.... TORI INVICTO
....ET PERPETVIS
AVG. FL. IVL. CONSTANTIO
NOB. CAES.
T. IS. R. P. N.
IIIIII

10. *Navi ad templum parœciæ.*

** ....
CAESARVM

11. *Eseni.*

** DIS MANIBVS
DIVI CÆSARIS GERM.

12. *In tractu Bagnadoræ Ortiorum*

NERONI
CAESARI
GERMANICI
F. T. AVG.
NEP. DIVI AVGVSTI
PRONEP.....

13. *In foro, Charactere maximô.*

** IVLIVS CAESAR PONTIF.

14. *In foro.*

IMP. CÆSAR.
DIVI M. ANTONINI PII
GERMAN. SARMAT. FILIO
DIVI PII NEPOT. DIVI ADRIAN.
PRONEP. DIVI NERVÆ ADNEPOT.
M. AVRELIO COMMODO ANTONIN.
PIO FELICI AVG. SARMAT.
GERMAN. MAX. BRITAN.
PONT. MAX. TRIB. POTEST. XIIII.
IMP. VIII. COS. PP.
FORTISSIMO PRINCIPI
M. NONIVS ARRIVS MVCIANVS.

INSCRIPTIONES
ÆDIFICIORVM ALIORVMQVE OPERVM PVBLICORVM.
CLASSIS IV.

1. *Ottolengi in pavimento ædis S. Petri.*

C. MVTIVS SEX. F.
P. POPILIVS M. F.
Q. MVTIVS P. F.
M. CORNELIVS P. F.
IIII VIR. TVRREM EX D. D.
AD AVGENDAS LOCAVER.
IDEMQVE PROBAVERE.

2. *Luganæ inter Rivoltellam & Piscieram.*

VIAM FECEI AB REGIO AD CAPVAM ....
ET IN EA VIA PONTEIS OMNEIS.....
MILIARIOS TABELLARIOS QVE....
POSIVEI: HINCE SVNT NOV......
CERIAM MEILIA LI. CAPVAM......
XXCIIII. MVRANVM LXXIIII......
COSENTIAM CXXIII. VALENTIAM ....
CLXXXII. AD FRETVM.......
AD STATVAM CCXXII........
REGIVM MEILIA CCC ET.........
EIDEM PRAETOR IN .... XXII.....
SICILIA FVGITIVOS ITALORVM.........
CONQVEISIVCI, REDDIDIQVE.......
HOMINES DCCCCXVII EIDEM.......
QVE PRIMVS FECEI VT DE AGRO..........
POLICO ARATORIBVS CEDERENT......
PASTORES FORVM AEDISQVE......
POPLICAS HEIC FECEI.

3. Leni

3. *Leni ad S. Scholasticæ.*

FINIS INTER
PVBLICVM ET PRIVATVM.

4. *Ad templum Cathedrale novum inventa in fundamentis jaciendis.*

** DIVVS AVGVSTVS
TI. CAESAR DIVI
AVGVSTI F. DIVI N.
AVGVSTVS
AQVAS IN COLONIAM
PERDVXERVNT.

5. *In ædibus illustrissimi Comitis Soardi.*

** L. S.
L. G. S. ET
D. FIN. AGR.
P. XXXX.

INSCRIPTIONES
DEDICATAE MAGISTRATIBVS, AVT IN DIGNITATE POSITIS, VEL ALIO MVNERE PVBLICO &c.
CLASSIS V.

1. *In æde S. Afræ.*

FL. LATINO EPISCOPO
AN. III. M. VII. PRESB.
AN. XV. EXORC. ANN. XII.
ET LATINILLIAE ET FLA.
MACRINO LECTORI
ET PAVLINÆ NEPTIS.

2. *In ædibus Martinengis ad Palatam, & hodie (1691) penes Iulium Antonium Averoldum.*

C. PONTIO C....
PAELIGNO TRIB. M.
LEG. X. GEM. Q. CVR....
LOCORVM PVBLIC..
ITERVM AED. CVR.
LEGATO PRO. PR. ITER.
EX S.C. ET EX AVCTORIT.
TI. CAESARIS. D.

3. *In foro.*

POSTVMIAE
P. FIL. PAVLLAE
IVVENTII SECVND.
COS
FOEMINAE
RARISSIMAE
M. LAETILIVS FIRMINVS
PRAETOR.

Hæc in MS. auctior est unô versu inter penultimum & ultimum interjecto ad hunc modum :

M. LAELIVS FIRMINVS
FVLVIVS MAXIMVS
PRAETOR.

Et ut vides, LAELIVS hic dicitur, qui editis LAETILIVS. Præterea FEMINAE exhibet Liber MS., non FOEMINAE per diphthongum. Nec videntur esse diversa hæc marmora, cùm *Liber* MS. perinde, ut editi, suum assignet *Foro Brixiano.*

4. *Gambaræ ad ædem divæ Virginis.*

SEX. CATIVS
L. F. FAB.
VI. VIR.

5. *In foro.*

POSTVMIAE
P. FIL. PAVLLAE
IVVENTII SECVND.
COS.
FAEMINAE RARISSIMAE
M. IVVENTIVS
CAESIANVS COS.

In MS. non comparet Versus ultimus, habeturque iterum FEMINAE.

6. *In ædibus viri nobilissimi, Camilli Avogadri.*

**

C. MAESIO
C. F.
PICATIANO
XVIR. STLIT. IVD.
TRIB. MILIT. LEG. I. ITALIC.
Q. PROV. AFRIC.
ALLECT. INTER TRIBVN. AB
IMPERATORE
HADRIANO ANTONINO AVG. P.
PRAETORI
D. PATRONO D.

7. *In domo quadam ad forum.*

**
A. L.
Brixiæ

M. IVVENTIO
M. F. FAB.
SECVNDO RIXIÆ
POSTVMIO PANSAE
VALERIANO
COS.

Hæc Inscriptio *Corp. Inscript. Gruteri* pag. CXCII. num. XI. Edit. Amstel. ita habetur:

M. IVVENTIO
M. F. FAB.
SECVNDO.... BRIX..IA
....
POSTVMIO. PANSA
VALERIANO. COS

8. *Mu-*

8. *Muciæ ad ædem S. Laurentii prope Chesium.*

** THOMAS TRIBVNVS
PRO VOTO DEDIT.

9. *Ad viam, quæ fert ad divam Virginem Consolationum.*

** NIGRINO
VICARIO
COSMVS
BRIXIANOR.
VILICVS.

10. *In S. Agathæ.*

** COR. GAVDEN-
TIVS V. P. COM.
ET CORRVEN
ET HIST.
CVRAVIT.

11. *Gambaræ ad templum parœciæ.*

** PIETATI AVG.
L. LVCRETIVS FVLVIANVS FLAMEN
COL. IMMVNIVM PROVINCIAE BEATICAE
PONTIF. PERPETVVS DOMVS AVG.
T. P. I. EX AVG. P.
ET HONOREM PONTIFICATVS
LVCRETIA L. F. CAMPANA FLAM. PERP.
DOMVS AVG. EDITIS AD DEDICATIONEM
SCAENICIS LVDIS PER QVATRIDVVM
ET CIRCENSIBVS
ET EPVLO DIVISO
POSVIT
HVIC DOMO LVCRETIA CAMPANA
AMPLIVS NOMINE SVO
CORONAM AVREAM ADIVNXIT.

12. *Pone domos Longorum, hodie (1691) Capellorum.*

Q. CORNELIVS
Q. F. FAB.
FRONTO
AE D I L. Q.
T. F. I.

INSCRIPTIONES DVCIBVS, AVT A COPIIS MILITARIBVS DEDICATÆ.

CLASSIS VI.

1. *In foro.*

C. MEFFIO. C. F.
CLA. SAXONI
PRIMOPILO PRÆF.
COHORT. PRÆF. FABR.
PONTIF. QVINQVEN.
COHORS CARIETVM ET
VENIÆSVM.

2. *In foro cum duobus signis militaribus, & monilibus.*

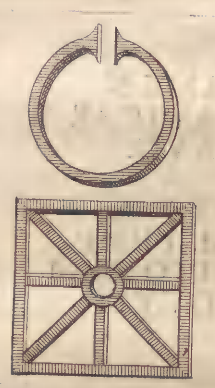
L. ANTONIVS L. F.
FAB. QVADRATVS.
DONATVS
TORQVIBVS. ET
ARMILLIS AB
T. CAESARE BIS.

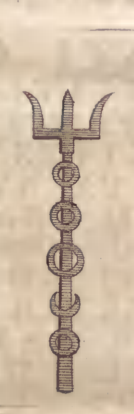
MS. Inscript. pro T. CAESARE legunt TI. CAESARE, habentque lapidis imæ parti additum:

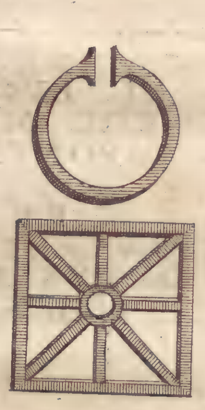
~~LEG.~~ X-X

Præmia quoque militaria, quæ adjecta fuisse notat, minus tamen rectè *signa militaria* & *monilia* appellat Auctor, ibidem subjecta conspiciuntur hac forma:

LEG. XX







3. *Ad abbatiam Leni.*

L. SERGIVS L. F.
LEPIDVS AEDI. TR.
MIL. LEG XXXX.

4. *Hydri ad templum parœciæ.*

P. STATIO P. F.
FAB. PAVLLO
POSTVMIO IVNIORI
X. VIR STLIT. IVDIC. TRIB.
MILIT. LEG. VII. GEM. FELIC.
VI. VIRO EQVIT. ROMANOR.
Q. PROVINC. AFRIC. TRIB. PLEB.
PRAET. LEGAT. PR. PONT. ET BITYN.
PROCOS. PROVINC. BAETIC.
D. TITVL. VSVS. D.

5. In

5. In Vò ad S. Zeni.

SEX. PALPELIO. P.F. VEL.
HISTRO
LEG. TI. CLAVDI CAESARIS
AVG. PRO COS.
PR. TR. PL. X̄. VIR. STL. IVDIC.
TR. MIL. LEG. XIIII. GERMANIÆ
COMITI TI. CAESARIS AVG.
DATO SVB DIVO AVG. C. PRAE-
RIVS. FOELIX NEAPOLITANVS
MEMOR .. BENEFICII.

6. Maderni ad ædem S. Andreæ.

** P. EPPIVS P. F. FAB.
RVFVS MIL. COHOR.
ĪI. PRAET. T.F.I.
ARBITR.

Hæc in MS. ita legitur:

L. EPPIVS. P. F. FAB.
RVFVS MIL. COHOR.
ĪI. PRAET. TI. F.
ARITER.

Sed forte hi lapides fuerunt diversi, nam Vinacesius Maderno, auctor autem Libri MS. Calvazesio suum adscripsit: nisi forsan Calvazesiô, ut accidit, postea Madernum fuit translatus.

7. Olim inter Cividatum & Biennum, nunc in ædibus Iulii Antonii Averoldi.

** C. DOMITIVS DOCILIS
ET L. STATIVS SECVNDVS
FRATERMIL. LEG. VI. V.S.L.M.

8. *Viri nobilissimi, Iulii Antonii Averoldi, in Valle Camunica acquisitus lapis anno 1689. cum ibi Præfectus esset.*

C. PLA...IVS C. F.
QVIR CASDIANVS
II VIR. I. D.
CAMVNNIS
AED. QVAEST.
PRAEF. ID. BRIX.
.....DICT. QVOR.
PRAET. COH. I.
IVR. III. DOMIT.
TRIB. MIL. LEG. X.
C. P. I.
A REP. CAMVNNO. R.
CVI IN HOC
PECVNIAM H.S. V. I.
T. P. I.

9. Romæ via Latina.

** AELIVS FAB. BRIXIA VETERANVS
MILITAVIT LEGIONE XVI.
IN GERMANIA ANN. XXII.
P. AELIVS FAB. BRIXIA IDEM FRAT. VETER.
MILIT. LEGION. XVI. IN GERM. AN. XXII.
V. ANN. XXXV.

Addit *Gruter. Corp. Inscript. Edit. Amst.* in Vinea Mileti, Tabula marmor.

Huic AELIO apud *Grut.* pag. DXVI. num. 7. præponitur Prænomen L. mox inter Versum tertium & quartum interponitur hic:

VIXIT. ANN. XXX.

Versu antepenultimo excluditur VETER.
Versusque ultimus cum priore conjungitur, finiens:

V. A. XX.

Ad ultimum in *Corrigendis* monet *E. Holth.* Vers. 1. *Smetium* fol. XCI. legere VETERANVS

10. Erutum eruendis fundamentis monasterii S. Iuliæ.

** P. CORNELIO LEN.
SCIPIONI COR. P. R.
AERARI LEG. TI.
CAESARIS AVG. LEG.
VIIII. HISPAN. PONTIFIC.
FECIALI D. D.

Grut. Corp. Inscript. fol. DLIV. num. 9.

11. Romæ juxta S. Blasii ad viam latam.

D. M
C. NIGIDIO. C. F
FAB. MARCELLI
NO. BRIX. MIL
COH. I. PR. LEPIDI
MIL. ANN. V. VIX. ANN
XXIIII. RESTIANVS
IVSTVS. S B. M. F

Gruter. pag. MCVI. num. 3.

12. Via Tiburtina.

DIIS MANIBVS
L. ANTONI. L. F. FAB.
VARIO
BRIXIA
MIL. LEG. XX. VLPIAE
PIAE. FEL. VIX. ANN. LVI
C. ARRIVS. C. F. SER. CAPI
TOLINVS. MASSILIA
AMICO. FIDELISSIMO. POS
IN. FR. P. IIIS. IN. AGR. P. VIIS

Grut. fol. MCIX. num. 2.

13. *Romæ, viâ Tiburtinâ.*

DIS. MANIBVS
L. LABERIVS. L. F. FABIA
CRISPINVS
BRIXIA
MILES. COH. VI. VIGIL
7. CARINI. FVSCINI
MILITAVIT. ANN. XII
VIXIT. ANN. XXXV
IRENE. CANDID. CONIVGI
B M

INSCRIPTIONES
COLLEGIORVM, SOCIETATVM, ET CVRIARVM.
CLASSIS VII.

1. *In turri Pallatia.*

AEMILIAE
C. F.
AEQVAE
SACERD. DIVAE
PLOTINAE
COLLEG. CENT.
TITVLO VSA.

2. *In Episcopatu.*

COLL. FABR. ET CENT.
SEX. SEXTIO ONESIGENI
ORNAMENTIS
DECVRIONALIBVS
BRIXIAE VI. VIR AVGVSTAL
PATRONO COLLEGIORVM
FABROR. ET CENTONARIOR.
ET DENDROPHORORVM.

3. *Ad ædem Angelorum.*

AVRELIO VIVIO QVI
VIX. ANN. XLV.
COLLEGIATI EIVS
AMICO KARISSIMO
PRO MERITIS
EIVS FECERVNT.

4. *Ad templum Cathedrale.*

COLL. DENDR.
C. CRISPIVS HESPERIO
VI. VIR. BRIX. ET VER.
NOMINE SVO ET
MARIAE SYNETHIAE VXOR.
ET IN TVTELAM DEDIT.
✳✳ S. oo

Hæc Inſcriptio ſequenti modo concepta in MS. cernitur:

COLL. DENDR
C. CRESPIVS. HESPERIO
VIVIR. BRIX. VIR
NOMINI SVO. ET
SMARIAE SYNETHIAE VXOR
ET IN TVTELAM DEDIT
H-S

Eandem verò fol. CLXXV num. 7. Corp. Inſcr. ita recitat *Gruterus*.

COLL. DEND
C. CRESPIVS. HESPERIO
VI. VIR. BRIX. IVN
NOMINI. SVO. ET
ſic
MARIAE. SYNETHIAE. VXOR
ET. IN. TVTELAM. DEDIT
H-S . . . .

5. *In cœmiterio S. Fauſtini.*

COLL. FABR.
M. IVVENTIO
MAGIO
QVI FACVLTAT.
COLLEG. RELIQ.

6. *Ad templum Ieſuatarum, hodie (1690) Fratrum Reformatorum.*

ACCEPTOCHIAE
SERVO
LANARI PECTINARI
SODALES POSVERE.

In MS. legitur ACCEPTONIAE pro ACCEPTOCHIAE.

7. *In ædibus Hugolini Palatii ad Novarinum.*

BITTALIAE
P. F.
FESTAE
COLLEGIA
FABR. ET CENT.
TITVL. VSA.

8. *Ad templum Cathedrale.*

BEDASIAE Q. F.
IVSTAE
COLLEGIA
FABR. ET CENTONARIOR.
Q. LVCRETIVS ANIANVS
MARITO TITVLO VSVS
L. D. D. D.

9. *In foro.*

COLL. FABR.
ET CENT.
Q. CLODIO
VRSINO
OB. HONOR....
QVAEST. EIVS.

10. *In ædibus Montorum.*

COLL. FABR.
SP. ATILIO
CEREALI
QVI REM SVAM
COLL. RELIQ.

11. *Ad S. Faustini.*

P. CLODIO P. F.
FAB. SVRAE
Q. FLAMINI DIVI
TRAIANI PONTIF.
II. VIR QVINQ. TRIB. LEG.
II. ADIVTRIC. PIAE FID.
CVRAT. REIP. BERGOM. DAT.
AB. IMP. TRAIANO CVRAT.
REIP. COMENS. DAT. AB IMP.
HADRIAN.
COLLEGIA
FABR. ET CENT.

12. *Ad S. Marci.*

PETRONIAE
Q. F.
BAEBIANAE
COLLEG.
CENTONAR.
TITVL. VSA.

13. *In foro.*

MAGNO
AVGVSTO
PRINCIPI MAX.
IMP. FORTISSIMO
CONSERVATORI ORBIS
L. DOMITIO AVRELIANO
P. F PONT. MAX. TRIB. POT.
V. P. P. COS. III. PROCOS. GOT. MAX.
PALMYR. MAX. GERM. MAX.
ORDO BRIXIANORVM.

14. *Lograti.*

PAPIRIAE PATROBI
LIB. TROP.....N. IB.
VIKANI
VICI MINERVI.

15. *Vertiani in templo.*

ÆMILIÆ
S.... Æ.... ÆMIL.
AGRESTINÆ
PATRONÆ EIVS
AEMIL. PROSOCILE
MATRI EIVS OB MERIT.
ÆMIL. SYNELIÆ
COLLEG. DENDROPH.
D. P. S. P.

16. *In templo Caciagi.*

C. AEMILIO.
C. F. FAB.
PROCVLO Q. ADLECTO
INTER II VIR
FLAM. DIVI AVG.
COLLEGIA
FABR. ET CENT.
....VL VSVS.

17. *Olim Cividati, nunc penes Nobilissimum & Eruditissimum virum, Iulium Antonium Averoldum.*

C. CLODIO C.
VALENTI
VICANI GREBIAE.

18. *In ædibus Hortensii Pavoni.*

** COLLEGIVM
CENTONAR.
C. VIBIO IVNIO, ET
C. VIBIO BVRDONI
VI. VIRO AVG.

19. *Vertiani.*

** AEMILIAE
CORNELIAE AEMIL.
AGRESTINAE
PATRONAE EIVS
AEMIL. PROSOC. FIL.
MATRI EIVS OB MERIT.
AEMIL. SYNECED. SYMPLEDIAE SVAE
COLL. DENDROF.
D. P. S. P.

20. *Inventum in jaciendis fundamentis novi Templi Cathedralis.*
d. XVII Cal. Maj. 1676.

** .....L. FIL.
PICATIAE
COLLEGIA
CENT. ET FABR.
L. D. D. D.

21. *Olim*

21. *Olim Uragi ad Mellam, nunc penes Iulium Ant. Averoldum.*

**

DIS. MANIB.
M. CORNELI M. F.
PROCVLI
COLL. CENTON.
ET M. CORNELIO
AEQVO PATRI, ET
QVINTAE MATRI.

INSCRIPTIONES
FILIIS ET NEPOTIBVS DEDICATÆ A PARENTIBVS AVISQVE.
CLASSIS VIII.

1. *In ædibus Francisci Feroldi.*

AVR. FIRMINAE
FILIAE DVLCISSIMAE
QVAE VIXIT
ANN. XIIII. M. VI. AVR.......
ET VAL. AVGVSTA PAREN.

2. *In ædibus Odasorum ad Gratias.*

ANTIOCHO IVN.
FILIO DVLCISSIMO
ANTIOCHVS PATER
CONTRA VOTVM
POSVIT.

3. *In ædibus Soldorum, hodie (1690) Illustrissimorum Comitum Albanorum in via lata.*

ANTVLEIA. C. AMAN.
SIBI, ET ANTVLEIÆ
AGAPOMENE, ET
ANTVLEIÆ AGATETYCHIE
ET AMENE. Q. FIL.
ANTVLEIÆ AMANI.

4. *Ad portam Bruciatam.*

D. M.
CRISPIÆ
MAGNETIÆ
THREPÆ
C. L. MATER.

5. *In monasterio S. Iuliæ.*

ATTIO PROCVLO
LECTORI FILIO DVLCISSIMO
QVI VIXIT ANN. XVIII.
M. VIII. D. VII. FABIA SECVNDA
CONTRA VOTVM
MENSAM POSVIT.
B. M.

6. *In horto S. Faustini.*

C. CORNELIO
HABENDO FILIO
PIISSIMO QVI VIXIT
ANNOS XXV.
PICATIA THEOTIMA
MATER ET SIBI
D. M.

7. *Ad S. Faustini.*

HYACINTHO
PARENTES
PIENTISSIMO
MEMOR. POSVER.

Præsentem, Claſſ: X. num. XI. ſecundùm recenſuerat *Vinaceſius* hoc tenore:
Apud S. Fauſtini.

HYACINTHO HIC
PARENTES
PIENTISSIMI
MEMOR. POSVER.

Sed Catalogô Error. Typograph. bis extare admonuit, atque errore ibidem eſſe adductam; *Octavius* verò *Rubeus* primæ Edition. fol. 258 ita habuit:
Apud S. Fauſtini.

HYACINTHO HIC
PARENTES
PIENTISSIMI
MEMOR. POSVR.

Nec errorem *Indice* correxit.

8. *In ædibus Illuſtriſſimorum Comitum Sovardorum.*

D. M.
CORNELIAE
EVTYCHIDIS
M. CORNELIVS
EVTYCHES
CORNELIA MATER
FILIAE QVAE VIXIT
ANN. I. M. V. DIES XI.

9. *In*

9. In prætorio Illustrissimorum Comitum Avogadrorum.

L. QVINTIVS P. F.
FAB GRVLIVS
IIⁱ. VIR. PONTIF.
SIBI ET LABEONI F.
P. CORNELIO P. F.
SCIPIONI F. QVINCTIAE F.
L. QVINCTIO L. F. VRSVLO
T. F. I.

O. *Rubeus* prim. Edit. fol. 260. Verſ. I. QVINCTIVS legit, versûs quintum ſextumque tranſponit, quintóque hujus addit SCIPIONI

10. Salone.

CAECILIA SEVE
RA SIBI ET Q. CAE
CILIO CALVISIO Q.
CAECILIO QVINTI
ONI FILIIS.

11. Gedis ad Diſciplinam.

C. BASILIDES
EQ. R.
ET AVR. ∴ VIBIA
VIBIANAE MATRONAE
PARENTES FILIAE
KARISS.
VV. FF.

12. Navi in æde S. Cæſarii.

D. M.
Q. PETRONI MESSINI.
QVI VIXIT ANN. XXX. M. V. D. IIII.
LAELIA VENVSTISSIMA
MATER
FILIO KARISSIMO.

Hæc in MS. ita concepta eſt.

D. M
Q. PAETRONI
MESSIANI
QVI VIXIT ANN
VIIII. M. V. D. IIII
LAELIA VENVSTINA
MATER FILIO CARISSIM.

13. Savonè.

M. BARBIVS SOTER
BARBIAE ASCLE
PIODORAE
FILIAE PIENTISSIMAE.

14. *Tusculani in pavimento S. Antonii.*

INDVSTRIO AC BENIVOLO
PLVRIMIS MILITIAE HONORIBVS
FVNCTO
PRO SVAE PIETATIS MERITO M. AVR.
DVBITATO V. I. PATRI ET C. CENTVLLIO
FORTVNATO ADOLESCENTI CLARISSIMO
FILIO AMANTISSIMO
M. AVR. DVBITATVS V. C. FIERI IVSSIT.

15. *In S. Zenonis ad Flerum.*

L. CORNELIO
SECVNDO
QVI VIXIT ANN. X
M. V. D. XX.
L. CORNELIVS
GLYCON
PATER INFEL.
FILIO DVLCISSIM.
QVOD SI TVA FATA
QVIVISSENT TV NOBIS
PONERE DEBVERAS.

16. *Ad Pontem cryptarum (delle grotte.)*

EPAPHRAE
POSTVM.
IVNIORIS SER.
ANN. III.
RISCVS ET TERPVS
PARENTES FILIO
ET SIBI.
V. F.

17. *In Vò ad S. Laurentii.*

SERGIA FLA. LVSIANA
MIHI ET Q. FLA. LVSIANO
DVLCISSIMO NEPOTI EX
FILIO QVAE MEI FRATRI
AMANTISSIMO FVI
INTEGRA MONVMENTVM
CONSTITVI.

18. *Ad S. Iuliæ.*

** MEMORIA SECVN-
DINAE QVAE VIXIT ANN. X.
RESTITVTA MATER FI-
LIAE DVLCISSIMAE POSVIT.

RESTVTA legitur in MS. pro RESTITVTA.

19. *In foro.*

** Q. MINICIO
Q. F. POB.
MACRO
IIII. VIR. VERON.
Q. VERON. ET BRIX.
MINIC. FORTVNAT.
MATER FILIO PIISSIM.
L. D. D. D.

20. *Bagno-*

20. *Bagnoli in Templo SS......*(a)

** P. POSTVMIO
P. FIL. FAB.
FVSCINO
EQ. PVBL. PONTIF.
ORDO PIISSIMVS
FVNVS PVBLIC. ET
STATVAM EQVESTREM
AVRATAM DECREVIT
P. POSTVMIVS MARIANVS
CVRATOR REIPVBL.
AVGVST. ANT. AVR. DATVS
AB. AVGG. SEVER. ET ANTONIN.
PATER TITVLO VSVS.

(a) *Codex* MS. in sacello S. Martiniani & Procelli terræ Bagnoli & in Castello veteri.

Versu quinto liber MS. pro PIISSIMVS habet PRIMVS, nec in eo comparet MARIANVS, P. Postumii cognomen.

21. *Medolis ad ædem S. Mariæ a Mathilde Comite extructam.*

** D. M.
V. F.
L. VALERIVS
VRSIO L.
VALERIO ASINONI
FILIO PIENTISS.
B. M.
ET SIBI
IMMVNES RECEPTI
IN COLLEG.
FABRV̄M.

22. *Bovarni.*

** M. AEMIL.
MEAVIAN.
QVI VIXIT
ANN. XXVIII.
M. VII.
D. X.
M. AEMILIVS
VALENTINVS
FILIO
OBSEQVENTISS. ET
SIBI.

In MS. variant duo Versûs priores, & in unum sunt ita conjuncti: M. AEMILII NEVIANI.

23. *Infra Cantionem Mombellum ad domum dispensatoris (Massaro) Episcopalis.*

** D. M.
C. VOLVSI
RVFINIANI
C. PRASTINA
AGATHANGELVS
ET VOLVSIA CALLIOPE
FILIO PIENTISSIMO
ET SIBI.

24. *In foro.*

HONORI
POSTVMIAE
PAVLLAE
IVVENTII SECVND. COS.
VIBIA L. F. SALVIA VARIA
CVM NVMIIS
ALBINO, ET VARIA, ET
L. ROSCIO IVLIAN. PACVLO
SALVIO IVLIANO FILIIS.

INSCRIPTIONES
PARENTIBVS AVISQVE A FILIIS ET NEPOTIBVS DEDICATÆ.

CLASSIS IX.

1. *Ad S. Faustini.*

AVR. SECVNDINO QVI
VIXIT ANN. CII.
PAVLVS FIL. SECVNDI-
NAE.... PATRI PIENTIS-
SIMO ET MERCVRIAE
MATRI DVLCISS.
B. M. M. P.

2. *In horto S. Laurentii.*

...CLODIO SVLPICIO...
...CISSIMO PARENT...
...SISSIMI SVLPICIVS....
...LEXIVS ET CL. PRIXIA...
...A MEMORIA CONSTITV
ERVNT QVI VIXIT ANN....
DI ES XI.

3. *In ædibus Faustinorum ad S. Antonii.*

AFRANIAE
BELLORIDI
PAPIRIANVS
NEPOS.
Cod. MS. BELORIDI

4. *Ad sacram turrim S. Francisci.*

MONIMAE
CRESCENTI
KARISSIM. M..
ÆLIVS F.

5. *Ad S. Agathæ.*

....
CALLERO ET
M. AEMILIVS
VALERIANVS
MATRI
CARISSIMAE ET...

6. *Prope portam S. Agathæ.*

FL. LVPPIO EX PRAEP.
AVR. SEVRIANAE MATR.
DVLCISSIMAE QVAE VIXIT
ANN. LXXV. MENSES VII.
DIES DECEMNOVES
VALE MIHI MATER
PIENTISSIMA.

Liber MS. pro LVPPIO habet LVPPO, mox SEVERINAE pro SEVRIANAE QVI pro QVAE, DECEMNOVEM pro DECEMNOVES

7. *Ad Canonicam S. Nazari.*

DIS MANIBVS
L. CORNELI
IANVARI
VIXIT ANNOS XVII.
LANARI. COATOR
ET
L. CORNELI PRIMION.
PATRIS.

8. *Bro-*

8. *Broletti.*

D. M.
PLINIAE HERMION
NEBVRA ATILLIANA
MATRI CARISSIM.

Prior Edit. lin. 2. HELVIA ATILIANA lin. ult. pro CARISSIM. habet RARISSIM.

9. *Ad S. Faustini.*

MEMORIAE VICTO-
RINAE QVAE VIXIT
Ann. LXXXXV. Mens. III. RVFVS
FILIVS MATRI KAR.
B. M. M. P.

Prior Edit. vers. 3. ANN. LXXXXV. MENS.

10. *Ad S. Æmiliani prope Gussagum*

AVR. SOTER ET AVR.
STEPHANVS AVR.
SOTERIAE MATRI
PIENTISSIMAE RELIGIO...
IVFICAE METVENTI.

11. *Bagnoli ad S. Mariæ.*

C. LANIVS
C. F... ANI. DE
LEG. X. VENER.
C. LANIVS C. L.
EROS FILIVS
DE SVO

Hæc in MS. ita concepta est.

C. LANIVS
C. F ANIDE
LEG. X VENER
C. LANIVS CL
EROS AERE
DE SVO.

12. *Bidiciolis.*

C. IVLIO PAVLINO
ANDRAGATHO
VI. VIR. AVGVST.
GRATVIT.
G. IVLIVS AQVILINVS
PATRI.

13. *Lograti in æde parochiæ.*

NONIAE
SABINAE
EPAPHRIAE
BASILEVS
MATRI
RARISSIMAE

Hæc variat in MS. ad hunc modum:

D. M.
NONIAE
SABINAE
EPAPHRAE
BASILAEVS
MATRI
KARISSIMAE.

14. *In abbatia Leni.*

D. M.
...FABRI
TIAE FIR-
MINAE
MATRI.

15. *Bidiciolis.*

** IVLIVS AQVILINVS
PATRI.

16. *Salone ad Templum majus.*

D. M.
Q. CAECILI....
GEMELLI ET
LAETILIAE LIBEL....
RVFINAE CAECILII
RVFINVS ET MEMOR
PARENTIB. PIENTISSIM.
ET

In MS. versus quartus duabûs litterîs auctior, sic exhibetur:

LAETILIAE LIBEL. FI

17. *Cobiati, in horto olim Mariotti Martinengi, nunc verò Durantorum.*

** C. MARIVS P. F. FAB.
Q. SIBI ET
TATIAE MATRI T. F.

18. *In Templo S. Zenonis pagi Salonis Maresini.*

** CAVTO PAN.
C. MVNATIVS
QVIR. TIRO II VIR.
ATIVS FRONTO
FILIVS D. D.

Repetitionem Catal. Error. cavit *Vinacesius*; quicquid sit: Inscriptionem sic recitare non dubitat MS. *Codex.*

CAVTO PAN
C. MVNATIVS
QVIR TIRO. II VIR
I. D. ET C. MVN
ATIVS FRONTO
FILIVS. D. D

19. *Olim Uragi ad Mellam, hodie (1690) penes Jul. Ant. Averoldum.*

SEX. VALERIO. SEX.
FIL. FAB. POBLICOLE
VETTILLIANI. EQ. R. EQ. P.
FLAMINIS. PERPETVI. SACERD.
VRBIS ROMAE AETER. CVRA-
TORI. ET PATRONO CIVITATVM.
VARDAGATENSIVM ET DRIPSIN
ATIVM. PATRONO. COLLEG. OMNIVM.
OMNIBVS. HONORIBVS. PERFVNCTO
V. B. QVI VIXIT. SINE VLLA. (1.) QVERELLA CVM
CONIVGE. SVA. INFRASCRIPTA. ANNIS. N. XLV.
ET NONIAE M. F. ARRIAE HERMIONILLE.
SVMMA PIETATE. AB EIS. DILECTVS. AVIS
RARISSIM... ANNIVS VALERIVS. CATVLLVS. NEPOS.

(1.) *Prior Editio* QVERELA

20. *Olim ad S. Poli, hodie (1691) in ædibus viri Nobilissimi, Hortensii Pavoni.*

M. CAECILIVS
FVSCVS VI. VIR. AVG.
SIBI ET
CAESIAE FVSC. MATRI....
MESTRIAE. AMIN. VXOR...
P. POSTVM. ASELLIONI
PATRI.

21. *Ad Puteum Ronci.*

. . . .
EQVO PVBLICO DECVRIONI
VERONÆ TRIDENTI. . PROCILLÆ
CVI ORDO BRIXIANOR.
. . . .
...CLODIÆ....PROCILLÆ
SACERDOTI DIVAE PLOTINAE
SEX. VALERIVS POBLICOLA PRISCILLIANVS
FILIVS.

22. *Isei, ad Templum Parœciæ.*

L. CABALACIO
SEX. FIL.
FAB. PVDENTI
SEX CABALACIVS
PVDENS ET
CORNELIA MELITE
PARENTIS ET SIBI.

23. *Milsanelli: & hic inventus fuit Thesaurus.*

Q. SVRIO. Q. F.
PATINIO T. F. I. SIBI
ET Q. SVRIO ET PATRI
QVI CONTRA HVNC
LOCVM TRANS VIAM
SEPVLTVS EST.

24. *In ædibus Doctoris Medici, Hieronymi Schilini.*

** DIS. MAN.
CLVENT. RESTITVT.
SAMICIVS SEX F.
QVINTIAE SEX F.
QVINTIANO NEP.

25. *Fleri, in tractu Codaniegæ, ad ædem S. Zenonis.*

** VIBRAE TROPHIMAE
PATRONVS HILARVS
MATRI PIENTISSIMAE.

26. *Tra-*

26. *Tramosinis ad ædem S. Ioannis Baptistæ.*

V. F.
M. HELVIO VRSIONI VI VIR BRIX.
PATRI B. M. ET VALERIAE
IVSTAE FILIVS
M. HELVIVS PRIMVS
ET SIBI ET PONTIAE SVAE
CONIVGI CARISSIMAE
ET SVIS.
D. M.

27. *Piscieræ ad Gardam.*

D. M.
C. PETRONI C. F. POB.
MARCELLIN INTER PRIMOS
COLLEGIATO IN COLLEGIO
NAVICVLARIORVM ARELICENSIVM
CVI COLLEGIO DEDIT LEGAVITQVE
SS. N. II. AT. SOLEMNIA CIBVS T.
ROSARVM SIBI ET CONIVG.
PETRONA PATRI PIENTISS.

INSCRIPTIONES
PROPINQVORVM, HÆREDVM ET AMICORVM.
CLASSIS X.

1. *In palatio viri Nobilissimi, Onuphrii Magii, hodie (1691) ad S. Agathæ.*

C. QVINTIVS
C. F. FAB.
CATVLVS DECVR. BRIXIAE
SIBI ET CORNELIAE M. F.
MAGNAE VXORI ET QVINTIO
C. F. FRATRI. C. QVINTIO
SECVNDO PATRI ANTONIANAE
CATVLLAE MATRI
T. F. I.

2. *In foro.*

C. POSTVMIVS Q. F.
VARVS IIIIII. VIR. AVGVST.
AEDILIS SIBI ET
RATVMEDIAE L. F. SEVERAE VXORI
ET Q. POSTVMIO C. F. PATRI ET
NEVIAE C. N. F. MOGETILLAE
MATRI ET
Q. POSTVMIO Q. F. PVSIONI FRATRI
L. POSTVMIO Q. F. FEROCI FRATRI
T. F. I.

3. *In cœnobio S. Afræ.*

BASILIAE L. EIVS....
CONTVBERNALI ET FILIAE
.... CAECILIO FIRMO
CAECILIAE C. F. CLIOBVLI.
T. F. I.

4. *In domo Magionis, & hodie (1691) penes Iul. Ant. Averoldum.*

CLODIA Ɔ LIB.
MINEME SIBI ET
M. RVSTIO SEVERO
CONTVBER. ET
T. OCTAVIO SEVERO FIL.
VI. VIR. AVG. ET
GRANTVLANMIONIDO
AMICO.

5. *Ad S. Zeni.*

CAECILIAE PRIMAE
CONIVGI
OCTAVIAE PROCLIAE
AVRELIA AVG.
FILIAE DIANAE NEPTI
OCTAVIVS MAR. CARISS.

6. *In S. Ioannini.*

CORNELIAE
ᗒ. L. MODEST.
ITVO ET TEORO
CORNELIA ᗒ. L.
PARHALIS MATRI
ET FRATRIBVS.

7. *Ad S. Cosmi versus divam Virginem Angiolorum.*

C. SOLIVS SEVERVS
SIBI ET
CLAVDIAE PRISCAE
CONIVGI OPTIMAE
PETRONIO IANVARIO
METASIO SECVNDO
VENIELIS. TERTIO MARCELLAE.
PROPINQ. ET
SVRAE BENEMERITAE:

Liber MS. pro SOLIVS habet SOLVS, & secundum Versum ita recenset:
S SIBI ET
Porrò ibi extat MITTASIO pro METASIO, VINILLIS pro VENIELIS, MARCELLA pro MARCELLAE.

8. *Ad S. Alexandri.*

B. M. IN PACE
FLAMIGGO SCVTARIVS
SCOLA TERTIA QVI
VIX. ANN. L. M. VI.
MILITAVIT ANN. VI.
COGNATVS DVLCISSIMVS
SORORIO AMANTISSIMO

9. *In S. Iuliæ.*

L. LEPIDIVS L. L. PHILEMO SEX.
AVG. VIVVS FECIT SIBI ET
MELIAE L. F. MAXIMAE VXORI ET
M. LEPIDIO PRIMO FILIO.

10. *Ad S. Faustini.*

FABRICIAE
CENTONIAE
ARETHVSAE VXORI
OPTIMAE ET CHRESIMAE
FILIAE CARISS.
FABRICIVS CENTONIVS
COLLEGIORVM LIB.
CHRESIMVS.

11. *Ac forum Novarini.*

D. M.
AMICI POSVE-
RVNT THRECI
VOLVSERO LIB.
VIII.

12. *Ad S. Nazari.*

INSEQVENTI
ET ROMANIAE M. F. TERTIAE
ET P. ROMANIO M. F. FRATRI.

In MS. hæc ita concepta est:

IN SEQVENTI
ET ROMANIAE. M. F TERIM
ET P. ROMANIO. M. F. FRATR.

13. *In ædibus Hortensii Pavoni.*

RAPTA IMMATVRA
CARISSIMA MATRI
C. CORNELIVS C. F.
CANDIDAE ANNOR.
VI.

14. *Ad S. Barnabæ.*

P. ACILIO
HELIODORO
VI. VIR AVG. F.
ACILIVS HELE
NVS FRATRI
PIISSIMO::::

15. *In foro.*

M. MESTRII SEVERI
PATRIS VI VIR AVG.
BRIXIAE ET PRIMILIONIS
SECVNDI AVI M. MESTRIVS
PRIMVS L. CAECILIAE
ALENTINAE MATRI
SIBI ET

In MS. & item in *Thesauro Gruteri* pag. CCCCXXXVIII. num. 4. præmittitur vulgaris nota lapidum sepulcralium:

D. M.

& pro PRIMILIONIS legitur PRIMILLIONIS. item Versus ultimus longô intervallô superioribus ad hunc modum subjicitur:

SIBI ET

16. *Ad S. Faustini.*

M. NONIO ELESINO
CONIVGI ET
SERAPIACO FILIO
NONIAE TELESILLAE F.
NONIA THEANO.

17. *Ad S. Alexandri.*

V. F. FAVSTVS MADICONIS
F. SIBI. ET MADICONI
PATRI ET VESCASSONI
FRATRI ET PRIMO ET

18. *In ædibus Iul. Ant. Averoldi.*

STABILI. SORORI
ET QVINTIAE
SATVLIAE ET EXORATAE
SERVIS ANCILLIS SVO
QVOQVE NOMINE
DEFVNCTIS XXIX.

19. *In prætorio Comitum Avogadrorum.*

TI. CLAVDIVS
AVCTVS
VI. VIR. AVG. ET ITER
D. D. SIBI ET
CLAVDIAE ARRETINAE
VXORI
CLAVDI . . . TIGEN-
TI CLAVDIO ATTALO-
TI CLAVDIO TROPHIM.
VI VIR. AVG.
CLAVDIAE MARCELLIN. CLAVDIO
HERMIONE CLAVDIO CHRESIM.

20. *In campo inter Ghedos & Lenum.*

D. M.
AVRELIAE LEVCIPPAE
CONIVGI
AROGO AVG. LIB. TABVLAR.
T. AELI. VALERIANO EROTICAE
AROGVS PATRI ET
FRATRI DVLCISSIMO.

21. *In templo Boarni.*

C. SPVRI PRIMI
MINCI ET
SCVTRINIAE
PATERNAE
Q. CLOD. FESTIA-
NVS SOCERI
ET SPVRII PRI
MA PATERNVS
VALENTIO FRATRES.

Liber MS. pro PATERNAE habet LATERINAE & pro CLOD. FESTIANVS CLODESTIANVS

22. *Bi-*

22. *Bidiciolis.*

C. CORNELIVS
CALISTVS SIBI
ET CORNEL.
AGATHE CONIVGI
CARISSIMAE
ET CORNEL. CALIST....
FILIAE ET
LIBERT. LIBERTABVS

23. *In insula Benaci.*

E I P V P A
ALBICCONIS F.
SECVNDVS ET
ALBANVS QVARTIO
FILI. ET FRATR.
...... VNT.

Hæc in MS. ad hunc modum scripta est:

....EPVPA
. . .ALBICON. F
. . ..SECVNDVS ET
. . AIBANVS QVARTIO
. .FILIO PVDENTI.

24. *Ad fontem Maderni.*

D. M.
CAESIAE M· F· FESTAE CLODIA
RESTITVTA F· DVLCISSIMAE
QVAE VIXIT ANN. XXXXI DIES XXIII·
ET Q· MINVTIVS MAC· ET CONIVGI
CARISSIMAE.... CVM... D.. DIT·

Numeros ita corrigi jubet Vinacesius in Catalogo errorum, cum in textu editi essent: ANN. XXIII. DIES XXXXI. Ubi Liber MS. habet ANN. XXIIII. DIES XXXXI. At forte ex ingenio ita correxit Vinacesius, ut putaret: vel sculptorem, vel Auctorem numeros ordine inverso posuisse, quia in sepulcralibus Inscriptionibus tempus vitâ defunctorum solebat per Annos, Menses & Dies computari. Sed forte Clodia, quæ hanc Inscriptionem dedicavit, compendii causa maluit scribere Dies XXXXI quàm Mensem I. DIES XI. Præterea liber MS. pro MINVTIVS habet MINTIVS, versumque ultimum exhibet ita:

CARISSIMAE ...... CVM D. EDIT

25. *Lumesanis ad portam templi Parœciæ, cum duobus pugionibus, totidemque cingulis.*

.... SVGASSIS
...... HANIVS
...... DIAE STAI F.
VXORI ET SVGASI ET STAIC
FILIIS MILITIBVS
DEFVNCTIS LEG· XXI·
RAPACIS EGO FILIIS TITVLVM
POSVI QVOD MEI II· FILI
DEBVERVNT.

26. *Savalli in Valle Sabia, ad templum Parochiæ.*

FIRMVS IN
GENVI F· PRIN-
CEPS SABINORVM
SIBI ET CORNELIAE
RVSTICAE CONIVGI
M. CORNELIO PRISCO F.
ANNOR· XIII.

27. *Calvacesii.*

IAMVNO R. V. F....
ET TERTVLLAE STA....
CASSI BASIL. VXORI
MILITIBVS LEG. XXI:
RAPACIS FILIIS DEFVNC...
SVANINIF. FILI
V. F.

Hæc ita legitur in MS.

LAMVNO. RVFI
ETTERTVLLAE. STA
CASSIBASIF. VXORI
QVARTION· SEXTO
MILITIBVS·LEG.XXI
RAPACIS. FILIS. DEFV
SVAVIN LF. V. F

28. *Ad Turriculam, cum capite fœminæ.*

SEPTIMIAE L.L.
CHRYSARIONI
L. SEPTIMIVS L.L.
AMARANTHVS
SORORI, ET SIBI
L.A. BO.

29. *In ædibus Capitaneorum.*

L. DOMITIVS
L. F. . . . . . FAB.
PROCVLVS
AEDILIS
SIBI ET PATRI ET MATRI
ET FRATRI
T. F. I.

30. *Ad templum Nigoleræ.*

L. M. MACRINIAN.
ET CLODIE FESTE
CLODIA VALENTINA
SOCRIS....
T. L. M. PERS... CON.
IVGI KAR.

31. *In templo Boarni.*

L. CLOD
STRATONI ET
CLODIO SECVNDAE
L. CL. CRESCENS
PARENTIBVS
ET LAETIAE SECVNDAE
VXORI ET.

32. *Præsalii in ædibus Mascardorum.*

DIIS MANIBVS
EVFEMI AVG· LIB.
TABVLARI ARMONIAE
GIMNAS. FILIAE PIISSIMO
PATRI FLAVIA PRIMA
CONIVGI FIDO
ET SIBI
VIVA EFFECERVNT IANVARIO
AVG· LIB· BVLARIO
A PATRIMONIO·

33. *Boarni.*

. . . .
ELEVCONIOETFABIO
CLODIO VETER. LEG. XXI.
LEVCONIO L. F. FIRMI.
LEVCONI ET F. PROCVLA
VLALIA L. F. SVAVISS....
VIRO FILIIS ET SIBI.

34. *Maderni.*

VALERIVS MARCEL-
LINVS NEPOS
L. D. D. D.

In MS. additur huic *Valerio* Prænomen L.

35. *Lumesanis ad Templum Parœciæ.*

M. CORNELIVS
SEXTVS SIBI ET
MARCIAE FIRMINAE
VXORI ET Q. IVN. ET
CORNELIAE SECVNDAE ET
TERTIO SEXTI PATRI ET
CORNELIAE M. PRISCILLAE
MATRI

36. *Hydri ad parœciæ templi portam, ubi & sunt tria capita cum thoracibus suis, sive clypeis.*

VOSSIS PONTIS. F.
SASSVS ET CVSSAE
GASSVMI. F. VXORI ET
LVIDIAE VOSSIS
F. EDRANI.

37. *Salone.*

M. TERENTIVS
PYRAMVS
VI VIR. AVG.
L. APPIO APHOBETO
VI VIR. AVG. II.
GRATVITO AMICO
TERENTIAE PISTAE
SORORI
MESCIAE PHERECVSAE
V I
POSTVMIO PRIMIONI
POSTVMIAE QVARTAE
A. B. M.

In MS. PIRAMVS extat, non PYRAMVS. Præterea hi versûs:

MESCIAE PHERECVSAE
V I

in eo unum tantùm conficiunt, qui talis est:

MESSIAE RECVSAE. VXORI.

additurque Postumio Prænomen: P.

38. *In foro Torbolarum. hodie autem* (1691) *Julii Antonii Averoldi, qui hoc marmor dono accepit ab reverendo Abbate, Ioanne Baptista Lana, & monachis Caſſ. S. Faustini.*

M. MINICIO
M. F. FAB.
QVINTIANO
Q. AER. M. MINICIVS
MINICIANVS
AVNCVLVS EX TESTAM.
AEIVS FACIENDVM
CVRAVIT.

39. *Boarni.*

M. LAETIL. FAB.
CASSIANVS PRAEF.
AEDILIT. POT. BRIX.
SIBI ET LAETIL. PRIMVLAE
MATRI RATINIAE
INGENVAE VXORI
M. LAETIL. QVINTIANO
LAETILIIS FIRMINAE
ET SEVERAE FILIIS.

In *Thesauro Gruteri* pag. CCCCXXVIII. num. 2. hæc aliter distinguitur, ibiqemque pro RATINIAE scriptum est KATINIAE. & QVINCTIANO pro QVINTIANO. sed liber MS. etiam RATINIAE & QVINTIANO exhibet.

40. *Lograti ad S. Mariæ.*

M. ROMANIVS M. F.
SVAVIS
IIIIII VIR. AVG. SIBI ET
M. ROMANIO PROBO
FILIO ET
CINCIAE MODESTAE
CONTVBERNALI.
T. F. I.

In MS. non ROMANIVS nec ROMANIO, sed ROMANVS & ROMANO scriptum est.

41. *In cœnobio insulæ Benaci.*

MARIONI
ESDRICCI F.
ET VERGASAE
BITTIONIS FIL.
ET AVENTIO
MARIONIS F.
PRISCVS
MARIONIS F.
PARENTIBVS ET FRATRI.

In MS. non ESDRICCI, sed ESDRICI legitur: item pro VERGASAE VEGASAE & ARRVNTIO pro AVENTIO

42. *Ad Turriculam.*

M. LICINIVS M. F.
RECEPTVS SIBI ET
M. LICINIO PATRI ET
: : : : : MATRI
ET SATVRIONI FRATRI
ET ROMANIAE M. F.
SEVERAE T. F. I.

43. *Retiati.*

M. LIVIVS
ARTHEMIDOR
SIBI ET
M. LIVIO
AEMILIANO
LIVIAE
ATHENAIDI VXORI.

44. *In*

44. *In templo Maderni.*

SEX. CALVISIVS
SATVRNINVS SIBI ET
CALVISIAE SATVRNINAE
CONIVGI DEFVNCTAE ET
CALVISIIS FIRMIONI ET
VALENTINIONI FILIIS ET
NVRIBVS ET NEPOTIBVS
ET PRONEPOTIBVS ET.

45. *Iul. Antonii Averoldi, antea ad templum Borni.*

TRESVS
ENDVBRONIS. F.
TIRO
ARBITRATV
ENDVBRONIS PATRIS
ET SILONIS ET
SECVNDI FRATRVM
T. F. I.

46. *Ad forum Novarini.*

** L. ATTIO FVSCO
SEX. VIRO
REPENTINVS AMICO.

47. *Salone, in æde S. Mariæ.*

V. F.
SEX. LAETIL. FAB.
QVARTIO VI VIR.
AVG. SEX. LAETIL. VA-
LENTION. ET RVFAE
RAVCVLAE FIL. PAREN-
TIB. ET SIBI ET FESTAE
IANVARI FIL. VXORI
SEX. LAETIL. SECVNDO
LAETIL PRIMVLAE FILIIS
ET LAETILIAE FIRMINAE
NVRVI.

48. *Ibidem in templo Paroeciæ.*

SEX LAETILIO
SEX. FIL. FAB.
FIRMINO
VI. VIR. AVG.
LAETILIA
VERA ET SECVNDA
FRATRI PIISSIMO.

In MS. pro LAETILIA procul dubio rectius legitur LAETILIAE. Edidit etiam ita *Gruterus* pag. CCCCXXVIII. *Amstelod.*

49. *Inverniagæ ad ædem S. Mariæ.*

QVINCTIA SEX. F.
PRISCA SIBI ET
SEX. QVINCTIO PATRI....
AEMILIAE PAVLLAE.
MATRI
QVINCTIAE PROCVL....
. . . .

50. *Lumesanis ad templum Paroeciæ.*

V. F.
HVIMENVS LV-
BIANI. F. SIBI ET
BITVMO LVBIANI
F. FRATRI ET PEINO-
NI. F. ET MESSAVAE..I..
PEINONIS. F. VXORI.

51. *Leni ad S. Scholasticæ.*

V. F.
RVFVS
BIVEIONIS F.
SIBI ET.... DIAE
CAP. F.... VXORI
ET BIVEIONI
TRIVMONIS. ET
MESSAVAE DEIVARI. F.
ET C. VALERIO RVFO ET
Q. VALERIO RVFO
FILIIS MEIS
LEG. XXII. PRIMIC.
DEFVNCTIS.

Hoc marmor MS. ita repræsentatur:

V. F.
RVFVS
BIVEIONIS. F.
SIBI ET... DIAE
CAPI.... XOR
ET BIVEIONI
TRIVMONIS. F. ET
MESSAVAE DEIVARI. F.
ET C. VALERIO RVFO
FILIIS MEIS
LEG XXII. PRIMIG.
DEFVNCTIS.

52. *Gussagi.*

V. F.
CORNELIA
C. L. MODERATA
SIBI ET C. QVINTIO
EXORATO. CONTVBERNALI
ET QVINTIAE
C. CLARAE MATRI.

53. *Gedis.*

VIBIAE ATHENAI
DIL. HERACLI
PA. SOCR. P. B. M.

54. *Serpeniis ad S. Mariæ.*

V. F.
SEX. HELVIVS
ANTHIMVS
VI. VIR. AVG. SIBI ET
HELVIAE. ELPIDI
VXORI CARISSIM. ET
SEX. HELVIO CLASSICO
SEX ELVIO CLASSICIANO
HELVIAE RVFFINAE
FILIIS PIISSIMIS.

55. *Iul. Ant. Averoldi, olim Salis Marasinis.*

SEGESSE TRIVMI. F.
ET
LEAE SEX. F.
VXORI ET
C. LEVIO F. ET
SEGESSE SEX. F.
BALBINVS PARENT.
X. A. I.

56. *Ad ædiculam sacram, Parœciæ Templo S. Euphemiæ contiguam, extra urbem.*

P. PAPIRIVS P. F. PASTOR
AVGVS. II VIR. PRAEF. FABR.
PRAEF. NERONIS CAESARIS
II VIR. QVINQ. SIBI ET
CN. PAPIRIO FVSCO FRATRI II. VIR.
CN. PAPIRIO CVRSORI FILIO
CN. PAPIRIO FVSCO FILIO PONTIF.
T. F. I.

In secundo Versu pro AVGVS. liber MS. habet AVGVR.

57. *Manerbii ad partem Australem S. Laurentii.*

** L. OVIDIVS L. F. FECIT
SIBI ET L. OVIDIO FR. ET
C. OVIDIO C. F. C. N.
LOCVS DEDICATVS
LIMITEM MEDIVM
FOSSAM MEDIAM

58. *Bor-*

58. *Bornati in æde S. Bartholomæi,*

** D. M.
M. IVL. HOMVNCIO
ET COR. TERTVLLAE
PARENTIVM ET IVLIORVM
HOMINIS ET MARCELIN.
FRATRVM PIISSIMORVM.
M. IVLIVS FAB. MARCELLINVS
DECVRIO
BRIXIAE ET SIBI ET MESIAE
PVSINNAE VXORI
OPTIMAE

In MS. hæc ita habetur:

D. M.
M. IVLII OMVNCIO
ET CORNE TERTVLIAE
PARENIVM. E. IVLIORVM
HOMINIS. E. MARCELLINAE
FRATRVM. PIISSIMORVM.
M. IVLIVS. FAB. MARCELLINVS
DECVRIO
BRIX. E. SIBI. ET MESSIAE
PVSSINNAE VXORI
OPTIMAE.

Ita quoque in *Thesauro Gruteri* pag. CCCCXXIII. num. 7. illa exhibetur, præterquam quod ibi versus antepenultimus non agnoscat priorem copulam ET, ac in penultimo legatur PVSINNAE, ut & Vinacesius edidit.

59. *Ad templum Bovarni.*

** L. SALVIVS C. F.
FAB. VEXILLARIVS
VETER. LEG. IIII SIBI
ET POPILIAE T. F.
HISPANI. ET CAPI-
TONI F. ET PRISCAE
F ET FIRMO F.

In MS. versus quartus ita habetur:
ET POPILIAI T. L.
Similiter pro PRISCAE scriptum est PRISCAI.

60. *Inventum ad Piscarias anno 1566. & ad prætorium illustrissimorum Comitum Avogadrorum collocatum, hodie (1690.) penes illustrissimum Comitem Robertum Martinengum.*

** L. DOMITIO
FAB. VALERIAN
DECVR Q.
L. DOMITIVS
CORNELIANVS
PATRI ET
CORNELIA
MARCELLA MARITO
L. D. D. D.

61. *Luganæ in tractu, cui nomen Quinto.*

** IVSTVS. . . .
VXORI ET FIL. MATRI PIISS.

62. *Tremosenis ad ædem S. Ioannis Baptistæ.*

** M. ANGO
CLVGASIS F.
SIBI ET CLVIDEAE
VOSIONIS F.
VXORI
ET CLVGASIONI F.
VALETE CVNCTI

63. *Eseni.*

** P. VALERIVS
CRISPINVS
IIIII. VIR FLAVIA
SIBI ET
SEXTIAE SEXTI FIL.
SECVNDAE VXORI ET
P. VALERIO NVMIS. O F.

64. *Rivoltellæ.*

** T. VOLVMNO PISINIONI
CVRTIA MARCELLINA
MAR. OPTIMO B. M. F.
ET II. PATRI PARENTIB. VIIII.

65. *Tremosinis.*

** SASIVS VESGASIONIS F.
SIBI ET DECIAE SEXTI F.
VXORI ET ESDRIO ET
VESGASIONI F.

66. *Ibidem.*

** T. AVR. CARCENIVS SIBI
ET NECIDIAE SEVERAE
VXORI DVLCISS ET
T. AVR. SEVERO ET LAETI-
LIAE RVFINAE PARENTI-
BVS ET SVIS D. M.

67. *Ibidem.*

** TICESIA PRISCVS
VI. VIR. AVG. BRIX. SIBI ET
VERAE PRIMVLAE CONIVGI
CARISS. ET C. ATEST. SERVAND.
ET C. ATEST. SEVER. PARENT.
B. M.

68. *Allegata ab Thoma Reinesio in Inscriptionibus antiquis pag. 696.*

** METELLA PRIMA
SIBI ET
P. VALERIO P. F. FAB. INGENVO
VIRO SVO
P. VALERIO P. F. PRIMO
VALERIAE P. F VITALI
P. VALERIO P. F. CELATO
FILIIS SVIS V. F.

69. *Atiani, ab eodem allegata pag. 787.*

** D. M.
PVBLICIVS GLAVCVS
PVBLICIO FLORO
FRATRI DVLCISSIMO
QVI BIXIT ANN. XXIIII.
DIES XVIII.
LOCA CONCESSA DVO
A FLAVIO CRESCENTIANO
PATRONO
PATRI ET FILIO.

70. *Ab eodem allegata pag. 753.*

** MINVTIVS SERVANTIVS
QVINTIAE MAXIMAE
VXORI ET
M. MINVTIO SECVNDO
FRATRI
AMANTISSIMO.

71. *Ad forum piscarium, sive Piscarias.*

C. POPILIO
IVCVNDO ET
FVLVIAE ABSTINENTI
CONTVBERNALI
AMICIS.

72. *In ædibus Comitum Soardorum.*

D. M.
SIDONI
P. P. I.
TATIAS
M. B. M.

73. *Ad S. Iuliæ.*

CAECILIAE L. F. MACRINAE
P. SENETIVS GARVLVS FAB.
HEREDIBVS TEST. FIE IVS.

In MS. hic auspex seu dedicator non GARVLVS, sed GARVLLVS cognominatur.

74. *Ad forum olitorium.*

D. M.
ANTIGONI
PRODOK. . . .
VERVS DOCTOR
POSVIT.

75. *In foro.*

HONORI
POSTVMIAE
PAVLLAE
IVVENTI SECVND. COS.
VIBIA L. F. SALVIA VARIA
OB ADFECTIONEM ET
PIETATEM IN SE
EXIMIAM.

76. *In templo Gambaræ.*

P. STATIO P. F.
FAB. PAVLLO
POSTVM. IVNIORI
X. VIR. STLIT. IVDIC. TRIB.
MIL.
LEG. VII. GEM. FELIC. VI. VIRO
EQVIT. ROMAN. Q. PROVINC.
AFRIC. TRIB. PLEB. PRAETORI
LEGAT.
PROPRAET. PONTI ET BITYNIAE
PROCOS. PROVINCIAE BAETIC.
C. COMINIVS AVFILLENVS
MINICIANVS
OPTIMO ET RARISSIMAE FIDEI
AMICO.

77. *Ad S. Bartholomæi extra urbem, in Muro Templi.*

SEX. MAECIO
SEX. F. OVFENT.
CASSIANO
P. STATIVS
PAVLLVS
POSTVMIVS IVNIOR
PRAECEPTORI.

78. *Piscieræ ad Lacum Gardæ.*

** SEPTVMIAE L. L.
SEVERAE
L. POBLIC. ABASCANT.
PRO MERITIS PARVM
PRO FACVLTATE SATIS.

79. *Zenani.*

** V. F.
VELIA CLADONIS
F. SIBI ET CARIASSE BITIO-
NIS F.
GENNANATI VIRO SVO
ET CLADO CARIASSI F. ET
BITIO CARIASSI F. PATRI
POSVERVNT

80. *Ibidem.*

** C. VALERIO
SECVNDINI F.
ET VALERIAE
TESTAM.
P. VALERIVS MI. . NVS
AMICO

81. *Bredæ.*

CARTILIA PLE-
CVSSAE FI. CAR.
FILIO PRISCO.

82. *Ad ædem sacram.*

CAELIA CLE.
HILARA TESTAMENTO
FIERI IVSSIT SIBI ET
BELLILAE L.

83. *Boticini ad S. Trinitatis.*

LOC. MON.
IN FR. P. XX.
IN AG. P. XVI.
H. M. H. N. S.

84. *Ad Templum Caini.*

P. CAELIVS
P. L. EMPTVS
T. F. I.

IN-

INSCRIPTIONES A CONIVGIBVS INVICEM DEDICATÆ.

CLASSIS XI.

1. *Ad ædem S. Agathæ.*

AVR. VICTORIAE
VXORI
CARISSIMAE QVAE
VIXIT ANN. XXXVI.
ET CVM MARITO
ANN. IIII.
AVRELIVS HOMVNTIO
B. M. P.

2. *Pone concham Templi, sive Chorum S. Petri.*

MARCVS IOVIN-
CILLI F. SIBI ET ADLV-
CCAE MESSILI F. VXO.
T. F. I.

3. *Ad S. Faustini.*

ARTILIVS GREGORIVS
SATVRNINE CONIVGI.

4. *Prope S. Zenonis.*

CALVIO FILENTINO
CONIVGI CARISSIMO
CVM QVO VIXIT
ANNIS TRIGINTA SI-
NE MACVLA SEPTILIA
PROTOGILA MARITO
INCOMPARABILI.

5. *In foro.*

C. IVLIO
AMANTIO
NONIA HELIO-
DORA CONIVGI
BENEMERENT
ANIMAE
INNOCENTISSIMAE

6. *In ædibus Ludovici Soncini.*

POSTVMIA
SECVNDA
Q. CLODIO PAR
DIONI.
CONIVG. CARISSIMO
B. M.

7. *In ædibus viri Nobilissimi Luigi, & Ioannis Baptistæ Secchi, Abbatis, ut & Calzorum.*

** D. M.
L. CAELI ARRIANI
MEDICO LEGIONIS
II. ITALIC. QVI VIX. ANN.
XXXXVIII. MENSES. VII.
SCRIBONIA FAVSTINA
CONIVGI CARISSIMO

In MS. primus Versus ita legitur:
L. CELERIAN.
In antepen. XXXXVIIII. scribitur,
& in ultimo Græcâ litterâ incipit
KARISSIMO

8. *Ad S. Faustini.*

D. M.
VOCONIAE
VRSVLAE
Q. CECILIVS.
SECVNDINVS
VXOR.

9. *Ad S. Iosephi.*

D. M.
THEOPHILETIS
MEDICI SECVRA
MARITO CARISSIMO

10. *In foro.*

L. FICTORIVS
TERTIVS
VI. VIR. AVG. SIBI ET
FIRMIAE FIRMAE VXORI ET

11. *E regione ædis S. Francisci.*

L. PVBLICIVS
PRIMVS SIBI
ET SECVNDAE SA-
TVRI F. VXOR
ET L. . . CRESCEN.

Hæc in MS. ita exhibetur:

L. POBLICIVS PRIMVS
SIBI ET SECVNDAE
TVRI. F. VXORI
ET E. SE. F. CRESCENT

12. *Prope arcum vini.*

Q. SIRTIVS
CALISTVS
VI. VIR. AVG. V. F.
SIBI ET
LECANIAE PRISCAE
CONIVGI OPTIMAE
LIBERTIS LIBERTABVSQ.
SVIS OMNIBVS.

13. *Ad molam Chizzolorum, & hodie Comitum Sovardorum.*

Q. ANTVLEIVS
S',O',I',I',R',I',C',I',I',V',S
VI. VIR. AVG. SIBI ET
ANTVLEIAE VXORI
CARISSIMAE ET
ANTVLEIAE MACRINAE
MATRI ET . . B . . .
ANTVLEIAE MARTAL
Q',C',I',V',I',I',I
Q. ANTVLEIO . . . ET
TROI . . . MAELIN

14. *Prope S. Iosephi.*

. . . . SEPTVMIO
. . . . FIL. FAB.
GALLINIANO
AE DIL DECVR
. . . QVAESTORI
CORNELIA MELIT.
MARIT. OPT.
L. D. D. D.

15. *In muro Carcerum.*

P. ACCIAE C. F.
VERINAE
T. MAESIVS
LICINIANVS VXOR.
L. D. D. D.

16. *Ad S. Faustini.*

PVBLICIAE FLORENTIAE
CONIVGI CARISSIMAE
ET INCOMPARABILI CECILIVS
SATVRIVS M. P.

17. *Ad Caritatem.*

T. FLAVIO QVIR.
ARISTOCRITO
FLAVIA LACAEN.
CONIVGI OPTIMO
ET SIBI.

18. *In Abbatia Leni, & hic duo capita sculpta sunt.*

TAPPO TAPPONIS F.
SIBI ET TAPPONIAE
SPECVLAE VXORI
T. F. I.

19. *In cœnobio del Carmine, & erat hoc marmor frontispicium arcæ.*

VALERIAE VRSAE QVAE VIXIT
MECVM ANNOS. XXX. MEN. III. D. VIII.
QVAE COLLE. FABROR. AGELLVAESIANVM SVVM
MANCIPAVIT. SEVIVA. EX DEMID. PORT SVASISTA. VTEX. RE-
DITVM. EIVS. DE AGELLIQA. SILIE. CONIVGI. SVO. IDETT. PERIL.
MAR. DIAENATALIS. EIVS ITEM PRMARDIAE NATALIS SVI SING
XXIX. . [. PERMAGISTROS. . CELLICIO . I . NT . NAN. . . . . . .
IN. · MIRO ALIOISIN SING. XXC . SX . . . . I . . ITSIREN
XXI. MQVALT COLLEARMV. I. I. . . TR . . . . TVB . . . . . NO-
SVVM MANCIPAVIT. SEVIVA EDEI . I . EDISMVSDE AGELLO. . .
SILIE CONIVGI. SVO. IDEST. IX. NOVXDIAE NATALEIVSETEM
PRIMIR. DIAE NATALIS SVIEXXI PER MACISTR. CELEBREN-
TVR IEM DIE RVSA
. . . . OSAE INSINCE XXXX. VINPERPET MiIER NT
. . . .

M. VLPIVS
FORTVNI
VS CONIV
GI CASTIS
SIMAE.

20. *Inter Calvisanum & Metianum.*

CORNELIVS L. L.
STEPHANVS
SIBI ET
CORNELIAE CALYBAE
VXORI
T. CORNELIO PRIMIGENIO
MEMORIA LIBERTIS
T. F. I.

21. *Zenani, atque hic duo capita sculpta sunt cum pugione & baltheo.*

C. MESTRIVS
C. F. FABIA
VETERANVS LEG.
XX. T. F. I.
ET ESDRONI CAN-
GINAE QVEM HABVIT
PRO VXORE
VIVOS VIVAE FIERI
ROGAVIT.

22. Pon-

22. *Poncarali, in domo, quæ erat Galli & hodie Iulii Ant. Averoldi.*

C. IVLIO VERANO
ET
SEMPRON. RHODINE
VXORI
VIKAN.......
. . . .
. . . .

23. *In Disciplina Ghedorum.*

D. M.
A. ACTIVS CAIVS
ARCHIATER SIBI ET
IVLIAE PRIMAE CONIVGI
INCOMPARABILI.

24. *Leni, in æde S. Mariæ.*

ATTIAE INNOCENTIAE SVMMAE
CASTITATIS AC SAPIENTIAE FOE-
MINAE QVAE VIXIT AN. XLIII.
M. VIII. D. IIII. IVL. AVGVSTI-
NVS SVBDIAC. CONIVGI DVL-
CISSIMAE CVM QVA VIXIT AN. VIII.
M. II. D. XX. CONTRA VOT.
B. M. M. P.

25. *In Garda Vallis Camunicæ.*

AVR. CRISPINVS HAVR.
VICTORIA
COMPAR. EIVS DE PARCIMONIO
SVO
DOMVM AETERNAM VIVI SIBI
POSVERVNT.

26. *Ad templum inter Hospitalettum & Travalliatum.*

CLODIAE
ACHILEE SIVE
CYRILLAE QVAE VIXIT
ANN. XXVIIII. MEN. XI.
DIES VII. VETTIVS
VRSINIANVS MARITVS
VXORI INCOMPARABILI
QVI DEDIT COLL. VI. VIR
SOCIOR. LL. N. ∽ VT EX
VSVRIS EORVM PROFVSIS
TER PARENTANDOS
QVOT ANNIS CELEBRENT.

Hæc in MS. ita concepta est:

D. M.
CLODIE ACHILLEE SIVE
CYRYLE. QAE. VIXIT. ANN. XXVIIII
MEN. XI. DIAES. VII. VETTIVS
VRSINIANVS. MARITVS
VXORI INCOMPARABILI
QVI DEDIT. COLL.
VIVIR. SOCCIOR. HS . N. ∽ VT. EX. VS
VRIS. AEORVM. PROFVSEI
TANPARENT. TAN. ROS
QVOD. ANNIS. CELEBRENT.

27. *Zenani.*

NIGER SALVI F.
SIBI ET
ESDRONI TEVDI F.
VXORI
T. F. I.

28. *Vertiani, in ædibus hæredum Ludovici Offlagæ.*

IN AVRE F. EVTICHAE
SEIA . . I EIA. RVFEN.
HANC SEDEM
VIVI SIBI POSVER. VNO
ANIMO LABORANTES
SINE VLLA QVERELLA.

29. *Ad ædem S. Euphemiæ extra urbem.*

ERASINAE
CONIVGI
BENEMERITAE
AVGVSTINIANVS
MVCIANI.

In MS. pro AVGVSTINIANVS MVCIANI legitur AVGVSTIANVS MVCIANVS.

30. *Tusculani.*

NVSIAE CONIVGI
SANCTISSIMAE
INCOMPARABILI QVAE
VIXIT ANN. XXIII.
M. VII. GAVDENTIVS
MARITVS BENEMERENTI.

31. *Ibidem.*

M. AGRIPPA F.
AFRANII PATRO.
VXORE LACHRIMANTE
GRATIA ET PIETATE
DIVAE IVLIAE
SALVTIS TVMVLVM
FIERI IVSSIT
IVLIA POMPEI
CONIVX
FIDELIS AMORE
CVM CECIDIT
VENERI IVSSIT
AGRIPPA
SACRVM.

In MS. duo priores Versûs in unum sunt conjuncti, & pro F. legitur P. mox pro LACHRIMANTE sine aspiratione LACRIMANTE, ac in Hexametro CONIVNX pro CONIVX

32. *In agro quodam Pralboini.*

MANILIA PAVLA
DE PARCIMONIO
SVO SIBI ET AELIO
PAVLINO COMPARI SVO
DOMVM AETERNAM PO.

33. *Hydri ad ædem Parœciæ.*

T. CLAVDIVS
C. F. SIBI ET
TERTVLLAI
SEXTI FIL.
VXORI ET SVIS.

34. *Ghedis.*

TOCIAE
AGRIPPINAE
NIGIDIVS CAPITO
MARITVS PARVI
TEMPORIS.

35. *In foro.*

** PACCIAE C. F.
VERIANAE
T. MAESIVS
LICINIANVS VXOR.
L. D. D. D.

36. *Olim ad Piscarias, cum thorace viri armati, manu sublatum tenentis gladium strictum.*

** D. M.
IANTINO
RETIARIO
QVI VIXIT ANNOS
XXIIII.
M. IIII. NATIO.
TRIX. PVCHA
RVM. V. INGENVA
POSVIT CONIVGI
RARO CVM QVO
VIXIT AN. V. M. II.

37. *Saretii in æde SS. Faustini & Iovitæ.*

** PRISCVS SEXT.
SIBI ET
PONTIANAE
TERTVLLIANAE
VXORI

In MS. pro PONTIANAE TERTVLLIANAE scriptum est PONTIAE TERTVLLAE.

38. *Ad templum Concesii.*

** P. POSTVMIVS
HERMES SIBI
ET POSTVMIAE P.
LIB. POLITICAE VXORI.

39. *Incini, infra porticum Templi Paroeciæ.*

** DIS. MAN.
M. ∴ ∵ ∵ ∵ LA. ∴ ∵
PRI. ∵ ∵
ACVTA CAESIA
MARITO OPTIMO
ET SIBI

40. *Ad templum Turbolis.*

** V. F.
L. CALVENTIVS L. F.
FAB. VICALVS
DECVRIO SIBI ET
AVRELIAE L. F. VERAE ET
ANFIDIAE MAGN--
VXORIBVS

41. *In ædibus illustrissimi Comitis, Francisci Gambaræ.*

** V. F.
VALERIA
L. F. FABIA SIBI
ET P. BITTALIO
EPAGATHO MARIT.
OPTIMO MAESIA.
PRIMA PARENTIB.

42. *Ad S. Gervasii, relatum ab illustrissimo & eruditissimo Comite Malvasia in Marmoribus Felsineis* pag. 328.

** M. NVMMIVS EVHODVS
NVMMIAE SABINAE
CONIVGI CARISSIMAE

43. *In ædibus Comitum Sovardorum.*

** IVVENTIAE
PRIMAE
Q. QVINTVS
BRIXIANVS VXOR.
KARISSIMAE SIBI
NASAVIA HAVE.

44. *Ad S. Faustini in frontispicio.*

** VALERIAE VARINAE
CONIVGI DVLCISSIMAE
AVRELI. FIRMINVS VXORI
RARISSIMAE M. P.

45. *Ibidem.*

** M. AVRELIO
PISONI
VITVLLIAE SVAE
PASTOR. ET PARENTIB.

46. *In Ruina Rivieræ ad ædem S. Georgii.*

** D. M.
IORINIAE
MERCASIAE
QVAE VIXIT ANN.
XXVIII. M. III.
ORENIVS NASTABIVS
CONIVGI INCOMPARABILI
B. M.

47. *In ædibus Comitum Sovardorum.*

Q. EGNATIVS
P. F. SIBI ET
PHILISTIAE PAVLAE
VXORI T. F. I

48. *Ibidem.*

**

V. F.
Q. E G N A T I V S
Q. L. B L A N D V S
S I B I E T
M I N V C I AE V R B A N AE
V X O R I.
PRO PAVPERTATE HAIC SVMMO
TIBI TEMPORE CONIVNX VT POTVI
MERITIS PARVOLA DONA DEDI
INNOCENS VIXIT ANNOS XXIIX.

INSCRIPTIONES
SERVIS ET LIBERTIS DEDICATÆ A PATRONIS, ET VICE VERSA.
CLASSIS XII.

1. *In ædibus Aragonensis.*

AVG. LIB. TABVLAR.
SYMPHORVS ET
SCORPVS LIBERTI
ET HAEREDES PATRON.
BENEMERENTI FECER.

2. *Prope S. Barnabæ.*

P. SCANTIVS PHILETVS
FECIT SIBI ET SCANTIAE
D. M.
NICE LIB. REQVIETORIVM
AMICIS BENEFACERE
SEMPER STVDIOSVS FVI.

3. *In monasterio S. Spiritus, & hodie* (1690) *penes virum Nobilissimum & Eruditissimum, Iulium Ant. Averoldum.*

C. CATIO C. F. FAB.
NASONI DECVRION.
ET C. CATIO FRVCTO
V. F.
C. CATIVS ALEXANDER
LIBERTVS SIBI ET PATRONIS
OBMERITA ET MVCIAE Ɔ. L.
RESTITVTAE VXORI ET

4. *In ædibus Mazinorum.*

D. M.
M O R P H I
A L V M N I
O P T I M I
CHRISOMALLVS
AVG. LIB. PROCVR.

5. *In foro.*

H O S T I L I AE
T R Y P H E N AE
P. H O S T I L I V S P. CL.
COMICVS VI. VIR. AVG.
S I B I E T
FLORENTINO LIB.
ENCRIMENO. LIB.

Sed in MS. habetur Versu secundo TRYPHAENAE pro TRYPHENAE Versu ultimo ENCRINOMENO. pro ENCRIMENO.

6. *In muro ædis S. Iuliæ.*

L. CAMVRIVS L. L.
PANDARVS
IIIIII. VIR. AVG. SIBI
ET ZENONI LIBERTO.

7. *Ad Piscarias, & hodie in prætorio Comitum Avogadrorum.*

P A P I R I A
CYTHERIDIS L.
REGILLA L.
SEX. CLODIO SEX. F.
. . . .
B R O C C O.

8. *E regione S. Cosmi.*

T. QVINCTIVS
T. L. D A P H N V S
VI. V I R. AVG. T. F. I.

9. *Ad ædem S. Faustini.*

V. F.
M. S A L V I E N V S
M. L. CINNAMVS
SIBI ET D7RIDI
CONC. I.I.I. DON....
Q

Quæ

Quæ in MS. tali modo exprimitur:

V F
M. SALVIENVS
M. L. CINNAMVS
SIBI. ET DORIDI. L.
CONC III DONI III IA

10. *Paganoræ.*

V. F.
MACRIO CORNELIVS
ATTVSA ET CORNELIO
CORNELIANO. LIB. ET
CORNELIAE MATRONAE
LIB. ET CORNELIO IVNIO
NEPOTI
IN AG. P. X.

11. *Ad Manerbæ Rivierienſis Templum Paroeciæ in turri.*

C. LVCRETIVS
C. L. ERASMVS
SEX. VIR. AVG. BRIX.
ET TRIDENT. GRAT. SIBI,
ET COMMIN. ONESIMA
VXORI CARISSIMAE ET
C. LVCRETIO HERMETI
ALVMNO PIISSIMO
LIBERTAE LIBERTABVSQ.
ET

Secundô Verſu MS. pro C. L. habet CL. Verſu quarto TRIDENTI. pro TRIDENT. Verſu quinto COMIN. ONESIMAE pro COMMIN. ONESIMA Verſu autem ſextô excludit ET Verſu penultimo LIBERTAI pro LIBERTAE ſcribit.

12. *In templo Malegni.*

D. M.
M. HELVIO CRESCENTI
M. HELVIVS HERMIAS
LIBERTO
V. F.

13. *Ghedis in æde S. Luciæ.*

AVR. RVFINAE ALVMNAE
PIENTISSIMAE ET INCOMPA-
RABILI QVAE VIXIT ANN.
XXVII. M. X. D. II.
FIDE COGNITA MEMOR
OBSEQV.... EIVS AVRELIA.
SOTERIA PIETATIS
PLENA. POSVIT.

14. *Ad templum Attiani.*

V. F.
M I N I C I A
FORTVNATA
SIBI ET
M I N I C I AE
TRYPHAENAE LIB.
QVAERERE CESSAVI NVNQVAM
NEC PERDERE DESI. MORS
INTERVENIT NVNC AB VTRO-
QVE VACO. VIVITE
FELICES QVI LEGITIS:

15. *In Templo Borſadolli.*

M. LVRIO HYALISSO
PATRONO ET LVRIAE
SPES. LIB. ET M. LVRIO
ZOZIMO F.
M. LVRIVS ZOZIMVS
LIB. FECIT.

16. *Maderni.*

M. MARCELLVS Q. F.
AEMILIVS P. F.
SVLPICIVS. I. O. M. D. D.
SERTORIVS. M. F. IIII AVG.
FL. DI. VLE. S. ET LIB. M. E.

17. *Ad S. Fauſtini.*

** S O L I A
PROSERIAE ALVMNAE
SVAE MEMORIAE POSVIT.

In MS. linea ſecunda incipit: P ROSERIAE lin. ult. SVE pro SVAE

19. *Uragi ad Mellam, in æde S. Mariæ.*

** H O D O T V S
VI. VIR AVG.
SIBI ET
LIBERTIS
LIBERTABVSQ.
SVIS.

19. *Lumeſanis in Templo Paroeciæ.*

** M. PVBLICIVS APHRODISIVS
SIBI ET M. PVBLICIO ONESIMO
PATRONO OPT.

INSCRIPTIONES
LIBERTINIS DEDICATÆ A CONIVGIBVS SVIS.
CLASSIS XIII.

1. *In horto Episcopatus erat.*

CLODIAE
VARILLAE
QVARTIO BRIX.
VIL. . . . RAR.
CONTVBERNAL.
ON. . . . MA. . . .

2. *In æde S. Petri Oliveti.*

FVLONIAE P. L. C. QVIN-
TIO P. L. THIASO VRBI-
GENAE VERNACVLAE.

3. *Ad S. Francisci.*

L. PVBLICIVS
HEBENVS
SIBI ET OPTATAE
MVLVIAE CONTVB.
ET VELLIAE FIRMAE
PISAINAE.

4. *Ad limitem quendam Ghedorum.*

D. M.
CLAVDI CERVONI
IONICI LIB.

5. *Ad domos Odoli.*

DONATVS AVG. LIB. ET
ANIA PRIMITIVA HANC
SEDEM FRVCTVM LABORIS
SVI VIVI SIBI POSVERVNT.

6. *Nigolinis.*

P. SERTORIVS
M. L. FAVSTVS
SIBI ET
SERTORIAE L. M.
BENIGNAE.

7. *In abbatia Leni.*

LESBIAE GRVLLAE
DENTO CONSERVOS
MERENTI.

8. *Librangis.*

SALINIATI INSIGNIA
SIBI ET
T. SALONIO GERMANO
CO. LIBERTIS. Q. LICOVIO
TARENTINIS Q. LICOVIO
DIADVNEO.
** TITO OSTILIO T. L.
CALISTO
ANN XXVII. XXVII.
HOSTILIA CALISTAE
SOROR V. F.

9. *Prope forum Novarini.*

ATILIA C. M. L.
IVCVNDA
HIC
TRANSEVNTES
PER VIAM VOCAT
HIC
VOS NIHIL.

10. *Ad S. Afræ.*

** T. VIDIVS T. F.
FAB. ↃL. LEG. IV.
MACEDON.

11. *Calvisani, in æde campestri S. Felicis.*

** D. M.
LIBERAE
CONTVBERNALI
SPERATVS
M. NONI
AGATONICI
ET D. SIBI.

12. . . . . .

** THESEO HILARIONIS
DIVI AVG.
LIBERTI LIBERTO
CINAMVS CVM LIB.

13. *In ædibus Hortensii Pavoni.*

** CANCIARIDI
TROPHIMAE
CONTVBERNALI
CARISSIMAE
ET SIBI.

14. *Iulio Ant. Averoldo donatum a Bernardino Buglioni, anno 1689.*

** M. PVPIVS M. L.
VRBANVS
SARCITOR SIBI ET
CLARAE CONLIBER.
ET LAVRENTINAE F.
T. F. I.

INSCRIPTIONES
INCERTARVM PERSONARVM, ET FRAGMENTA.

CLASSIS XIV.

1. *In æde S. Ioannini.*

. . . .
EIVS L. VETIAE
BRIXIAN. . . .
L. PERONIO
P. AGRIO. P. L.

2. *In ædibus Iulii Ant. Averoldi.*

L. POSTVMIVS L. F.
INGENVVS
SIBI ET POSTVMIO.

Hæc Inſcriptio ut & numerô decima octava Claſſis Decimæ, in MS. unam efficiunt, eamque hôc modô:

L. POSTVMIVS. L F . . .
INGENVVS . . .
SIBI ET POSTVMIO E. . .
STABILI SORORI . . .
ET QVINTIAE SATVLLAE...
EXORATAE S. . . .
. . . DEFVNCTIS XV. . .

3. *In domibus S. Laurentii.*

L. SEMPRONIO
POLICLITO
LAECANIAE DANAE
P. ANTISTIVS
PROCVLVS
F. F.

4. *In ædibus Patinorum ad S. Franciſci.*

L. . . . PRVDENS
C. MINICIVS. C. L.
CRIIESTVS PVDENTI
VAL. . . .
VLTERIVS NIHIL EST
MORTE NEQVE VTILIVS.

5. *In ædibus Iulii Ant. Averoldi.*

LOC. SEPVL.
Q. SVLPICI MAR-
CELLINI IN
FRON. P. XII.

6. *Ad Arcum veterem.*

L. SIGINIVS L. L.

7. *Ad Cantonem* delle Battaglie.

. . . . MAGIA
. . . . SIBI ET
. . . . O PATRI ET
. . . . RAE MATRI
. . . . RISCAE
. . . . RIN. ET
. . . . VN. .ION.
. . . . ET
. . . VELATO
F. I.

8. *Ad prætorium Comitum Avogadrorum.*

L. VALERIO L. F.
FAB.
FIRMO F.

9. *Ibidem.*

L. VALERIO SP. F.
NICRIO VIRO
POBLICIAE M. F.

10. *Extra portam S. Baptiſtæ, olim in area Templi Cathedralis.*

VALERIO SI. . .
. . . IDICI. MIL. LEG. X.
. . . . FRATRI
C ✠

11. *Inventum ad Cantonem Mombellum.*

XVIII
VGIAE . . . .
ANTEROS. ET
CHA. COSE-
RVAE
SVAE

12. *In agro quodam Ghedorum.*

AVRELIVS PIOCIANVS
ET VALERIA
SATVRNINA
POSVERVNT.

13. *Aſolæ.*

ATTIABVS
MAXIMAE ET
SVAVAE ET QVARTAE.

14. *Bidicciolis, ad Templum Paroeciæ.*

ALANTEDOBA
SEX. CORNELIVS
PRIMVS
V. S. L. M.

15. *Bran-*

15. *Brandici ad ædem Magdalenæ.*

C. VIRACIO
LONGINO
VI. VIR. VERON....
ET SALIO ET...
QVINCIAE P. F. QVINTAE

16. *In Abbatia Leni.*

....
RIVIVS P. L.
ABASCANTVS FACIVN-
DVM CVRAVIT.

17. *Bagnoli.*

CLODIAE L. L.
PRISCAE ORNAT...
ASCVLA PVBLICV.....
POSVIT.

18. *Retiati in Valle viridi.*

C. BASILIAE
CRISPINAE MATRONAE
B. ANN. XVII.
M. VI. D. V.

19. *Gedis.*

CAPITA F. L. RVTILLA
TESTAMENTO FIERI IVSSIT
ARBITRATV FLAMIN...
P. F. RVTILLAE.

20. *In abbatia Leni.*

D. M.
PAPIRIA PRIMA
VIVA POSVIT
SIBI.

21. *Calvisani in Templo S. Mariæ.*

D. M.
FVLLONIA.....
DEL....ATO
DVLCISSIMO
FVLLON....AL...OS...
ET METELL......NA.

22. *Manerbii in æde S. Martini, cum ligone ad latus insculpto.*

D. M.
LVCIVS IVVENTIVS
PRIMITIVS
SIBI ET SVIS
TESTAMENTO.
....

23. *Casalii.*

DIIS MANIBVS
OCTILLIACCIVS
PLOCAMVS
L AE D AE
BENEMERITAE.

24. *Monteclari in æde S. Pancratii.*

MAXIMINA G.
DOMVM AETERNAM
VIVA SIBI POSVIT
SI QVIS ALIVD CORPVS
SVPER POSVERIT
DET FISCO * CCC. MILLIA

25. *Incini, in Templo Parœciæ.*

CRESCENTIO
ET PATERNA
CVM SVIS
E. G. P. C.

26. *Ibidem.*

CRESCENTIO
ET CRESCENTINA
CVM SVIS
E. G. P. C.

27. *Castenedoli.*

L. CLODIVS L. F.
PVB.
NIGER.

28. *Gedis.*

L. CAVILIVS DONICVS
ET IVNIA CLAVDIA.

29. *In Castello S. Euphemiæ.*

MAESIAE
ANTENORE.

30. *Ad perticam Savalli.*

L. M.
HERMEROTIS
IN FR. P. XXV.
IN AG. P. XXXXV.

31. *Bottonagæ.*

....
L. AEMILIVS
CLARVS
BOXARVAE F.
V. S. L. M.

32. *Carpenedoli, ad ædem Parœciæ.*

NEVIAE
MARCELLAE
Q. SERTORIVS.

33. *In ædibus Pocopannorum ad Cortinas.*

... ECILIVS...
... DO SIBI ET...
... BIBLIO ONESIMO...
... PATRONO...
... PRIMIGENIAE...
... ONI VXORI ET...
... FIRMAE CONTVB...
. . . .

34. *Portiani.*

NASIDIAE..I.....
VXOR......
M. SALVVIO....
SYRAE CALI.....
LIBE.....

35. *Ibidem.*

** OCTAVIA SP. F.
AVVS
T. F. I.

36. *Pone Chorum S. Petri Deliani, cum duobus capitibus thoracibúsque.*

QVINTAE MARCEL
LI. F. ET SECVNDAE
BALBI F.

37. *Navi ad ædem Parœciæ.*

V.
...SENEDO.....
......SENEDO.....
.....ALBAN...
...ET SENEDO....
...PAREN.....

38. *Iulii Ant. Averoldi, antea Cividati.*

VINCIA
TERTIA
V. S. L. M.

39. *Gedis.*

PROCESSO ANN.
XXII.
H. M. H. N. S.
IN FR. P. XXXXI.

40. *Lograti.*

...MAGIVS
MONTANVS.

41. *Ad S. Faustini.*

ACCEPTO
C. IVLII
TAPPONIS

42. *Ad forum Novarini.*

AVRELIVS BERSI-
MES VETERANVS
VALENTE SE VIVO
MEMORIAM
SIBI POSVIT.

43. *In ædibus hæredum Francisci Monti, cum equo.*

... COPORVS QVE...
... VSCI SALTVS PASCVA
NEC SICVLA
VOLVCRIS ANTE IRE VAGA
QVI FLAMINA CHORI
VINCERE SVETVS ERAS
HOC STABVLAS TVMVLO.

44. *In Templo Botticini vespertini, in fragmento columnæ.*

M. NONIVS
MVCIANVS
EX VOTO.

45. *Erat in æde veteri S. Petri, infra Templum Cathedrale novum.*

** MAXIMIANVS
ET LEONTIVS
CVM SVIS
P. C.

46. *Ibidem.*

** ...NI CLAVDIO
DRVSO
....NI ET TRIVMPLINI

47. *Ad forum.*

** NOCTVLIO
ICTOR BRIXIANORVM.

Hæc est, ut per asteriscos, qui præfixi sunt, apparet, ex illis, quas Vinacesius posteriori Editioni adjecit. sed oportet hoc marmor tum valde fuisse corruptum, ut Venacesius è conjectura, ceu videtur, ederet NOCTVLIO. Nam in MS. aliter hæc legitur Inscriptio, cui Victoris nominati effigies subjicitur hoc modô:



48. *Ad*

48. *Ad S. Bartholomæi extra urbem.*

** IN AGRVM
P. XXXXV.

49. *Monteclari.*

** ELIVS P. F.
SIBI ET
SECVNDAE
ET
CANDIDO
. . . .
. . . .

50. *Nigolenti, ad ædem S. Ioannis Baptistæ.*

** D. M.
HYACINTHI.

51. *Bidiciolis, ad ædem SS. Viti & Modesti.*

**
. . . .
. . . . A . . .
VI. VIR. . . A . . . . .
Q. VIBIO
VI. VIRO
Q. VIBIO. AC. . . . .
. . . VIRO AVG. . . . . .
VIBIAE PRAEPI. . . . .
Q. VIBIO VIBIANO. . . .
VIBIAE EPVLAE . . . .
VIBIAE NEP . . . . . .
. . . .

52. *Salone.*

** REAE FIRMIAE
SACERDOTI
CAESARIS ET
ENNAE TRESIAE
VXORI
. . . .
. . . .

53. *Cividati.*

** . . . .
Q. A. P. PRIM.
. . . .
. . . .

54. *Ibidem.*

** . . . .
. . . .
. . . LLAE SEC . . .
. . . .

55. *Navi.*

** V. . . F.
ESDRICO CARIA . . . .
SIBI D. E. . . .
ESDRONI MANCI. . . .
VXORI ET . . .
MAM . . . . . ILLO. F. . .
ASSO. F. PONTIFIC. . .
. . . .

56. *Loseni, & hodie Iulii Ant. Averoldi.*

** VAE MINERVAE
. . . . . . EVIVS MEVIVS
. . . . ARTIAL MARTIALI
SAC. AVG.
L. M. . . . .

57. *Pederniacæ.*

** L. ATILIVS L. F.
CIM. . . . . .
V. F. I. . . .

58. *Ad portam S. Mariæ della Magione.*

** . . . . . .
. . . . . .
. . . . LERIO
. . . . . NISMO
. . . . . E. RIVS
. . . . . ANVS
. . . . . RTO

59. *Ad puteum non procul ab Episcopatu.*

** . . . . LSAI
. . . . VSTA
. . . . ET
. . . . STOFI
. . . . .

60. *Ad curiam, versus carcerem.*

** F. TESTAMENTO
FIERI IVSSIT

61. *Ad eandem curiam.*

** . . . .
. . . GVSTVS AV. . .
. . . I. CENSOR P. COS. I. .
. . . .
. . . .

62. *Ad portam . . . . .*

** ARBITRATV
. . . . P. POPILLI VALI. . . .

63. *Ad S. Marci.*

** . . . .
. . . .
. . . .
. . . .
. . . .
. . . .
. . . . . LLEG CENT
. . . . . TITVLO VSA
. . . .

64. *Ad S. Iuliæ.*

**

. . . .
. . . .
. . . .
.... ELIVS C.
.... VR. PR LEG.
. . . . A . . . . .
. . . .

65. *In templo Hospitaletti.*

**

D. M.
P V B L I C AE
L V C I N AE
P. L A R O N I S.

66. *Olim ad S. Agathæ.*

**

. . . . . T I V S C. F.
. . . . A T V L V S
. . . . IXIAE SIBI ET
. . . . F. M. MAGNAE
. . . . O R I E T
.... OCE FRATRI ET
.... VNDO PATRI
.... ATVLAE MATRI

67. *Ad forum.*

**

SEX GALLINIVS
HIC SITVS
ANN. XXIII.

68. *Ad basilicæ publicæ basin pilæ septentrionalis.*

**

C. SERTORIO Q. F.
ET POLLIONI FRATRI
. . . .
. . . .
. . . .

69. *In ædibus Vincentii* . . . . :

**

M. V A L E R I
I O C O N D I IN
FRON. P. XXX.
IN AGRO
P. XXX.

70. *Ad S. Faustini.*

**

B R I X I . . . . .
B E R G . . . .
S A C R. . . . .
A L F I M I. . . . .

71. *Ibidem.*

**

R E C O N I V G I
..... RABINIANVS
. . . I A M . . .

72. *Malegni.*

**

E L P I D I

73. *In S. . . . extra urbem.*

**

TERENTIVS L. F.
F A B.
V A R R O

Liber MS. huic TERENTIO addit Prænomen L. locumque marmoris ita indicat: In Sancto Domno extra Brixiam.

74. *Bidiciolis, ad ædem S. Nicolai.*

**

. . . .
. . . .
C. P. N.
. . . AELIVS . . .
. . . .
. . . .

75. *In coenobio Fratrum Minorum, quod dicitur S. Petri, inter Biennum & Brenum.*

**

C E S S O

76. *In Claustris* (nelle Chiusure) *ad Locum Bovarnorum.*

**

Q. POSTVMI L. F.
R V F I
T E S S E R A R I

77. *Ad abbatiam Leni.*

**

. . . .
. . . .
. . . .
B I R R I V S P. L.
A B A S C A N T I V S
FACIVNDVM CVRAVIT

78. *Nigolenti, ad ædiculam S. Ioannis Baptistæ.*

**

. . . .
. . . E L I O . . .
. . . V I A R. C. . . .
. . G. XXII. PIA . . .

79. *Monteclari in æde S. Pancratii, ad aram S. Blasii.*

**

P O S T V M I A
C. F.
B R I G I A
. . . .
. . . .

80. . . . . .

**

C. VIB. A C C I O
L O N G I N O
VI. VIR. V E R O N
ET S A L I O ET
QVINTIAE P. F. QVINTAE
. . . .
. . . .

81. . . .

81. . . . . .

**

. . . NISI . . . .
. . . ASSAE . . .
. . . .
. . . .

82. . . . . .

**

. . . .
. . . ROLI . . . .
. . . VILIO . . .
. . . ENTINO . . .
. . . SOTERI . . .
. . . .

83. . . . . .

**

. . . .
. . . K. . . .
. . . TENARI . . .
. . . TANS . . . XXI.
. . . INOVIM . .
. . . ATICIA QV . . . .
. . . VOS. ME. . . .
. . . .

84. *In ædibus Cocaliorum, prope S. Mariam Pacis.*

**

. . . . . .
M. CL. . . . .
AED. P. L. . . . .
TRIB. MIL. . . . .
V. MACED . . . . .
. . . .

85. *Infra porticum carceris.*

** M. CLODIO
SVRAE
D. D.

86. *Onsati, ad portam minorem Templi.*

**

. . . . . .
L. L. MINERVAE
V. S. . .
. . . .

87. *Gedis, ad ædes Ioannis Baptistæ Traconalliæ.*

**

. . . .
. . . .
. . . . C. SVLP. . . .
. . . . ET COR. . . .

88. *In platea Comitum Nigrobonorum, ad cedes Brantiorum.*

** CASSIO SP. F.
. . . .
. . . .
. . . .

89. *Ad Domum Dei versus Teralios, cum capite humano, tæniis circumdato.*

** P. RVFRIO
PLATTICO Q. F.
. . . .
. . . .

90. *Leni.*

** D. M.
M. TVL. . RABV-
VSFO. . TIAE FIR-
IBI . MINAE
. MATRI.

91.

** D. M.
E. . CR. P. S.
VLPI AELIA
FRATRIB. ET ISI.
MOCLIO CRISPINIA-
NO ET VXORI.
VICTORINE.
DE ;;;; ENONO
SE ;;; ANIS. T. XXX.

92. . . . . .

**

. . . .
. . EREISPAN. . . ON PANI. . .
. . . VLCISSIMA QVE MECVM
. . . XXVI. B. M. M. P.
. . . LI DVLCISSIMO ET MATRI
SEVERE SVPERVIXIT EA. . NVT
N SENATOR. PARENTIBVS
DVLCISSIMIS.

**

. . . .
. . . ECVM CATIL. BRIXIANO.

93. . . . . .

** . . . . MIVS
. . . . . DVS
. . . . . . SABINAE
. . . CHARISSIMAE

94. . . . . .

**

. . . .
. . . .
. . . .
NOMINE SVO. . .
GES PATRON. POR. . . . .
. . . .
. . . .

95. . . . . .

** . . . NIA STAPHY . . .
. . . . EDES. V. S. L. M.
. . . .

96. *Ad forum lini.*

** SEX. CALLINVS
HIC SITVS
ANN. XIII.

97. *In turri Palatia.*

**

. . . .
. . . .
. . . .
. . . .
CONSVLARIS
SORORIS FILIAE
COLLEGIA CENTON.
S

98. *Cac-*

98. *Cacciagi.*

** ARGVSACCILIAE
P. R. . . . . F.
ANNO XI.

99. *Sirmione.*

** P. CLODIO P. L.
P.

100. *Salone apud Capucinos.*

** L. PETREIO H.
FOELIC.

101. *In æde S. Petri ad urnam.*

** D. M.
L. GALLATIAE
OSSA. PAR. P.

102. *In aula Magionis.*

** CORNELIO
C. F.
SEVER....
. . . .
. . . .
. . . .
. . . .

103. . . . . .

** .... ELIVS PRISCIANVS
. . . . ET AELIA CHRESTAE
. . . . VIVI SIBI POSVERVNT

104. *Manerbæ ad S. Martini.*

** CILIVS C.
ISMENVS . . .
. . . .

105. *Ibidem ad sacellum S. Mariæ.*

** D. M.
ATILIAE. IA...
P. ATILIV....
. . . V S . . . .
. . . .
. . . .

106. . . . . .

** . . . .
V. F.
... Q. AVRELIVS..
.. COSI. ‘,‘, SIBI ET..
...ATIAE QVINTAE COM...
... RELIO FILIO MILI...
... REMIGE FESTAL...
... FILIA SVA...
. . . .

107. *In Monasterio S. Alexandri.*

** P. PVBLIC...
. . . .
. . . .

108. *Ad S. Euphemiæ extra urbem, apud fenestram domûs monachorum Casinensium.*

** M. SALVIDIEN.
VETTIAN.
PRAEF. AED. POT.
MENSVR. OLEAR.
ET SIGNVM
S. . . . . .A.

109. *In ædicula S. Ioannis.*

** M. AEMILIVS M. F.
. . . . TELLVS.

110. *In monasterio S. Alexandri.*

** MAGIVS N. F.
N. F. HANVS
. . . .
. . . .

111. *Ad S. Desiderii.*

** . . . . . SIBI. . . . ET
. . . . ZOSIME VXORI
. . . . SSIMAE ET
. . . LIBERTABVS ET

112. *In castello Monteclari.*

** P. C A L. .
SEVERVS
CASSIAE M.

113. *Ad Piscarias.*

** L. VALERIO SP. F.
NIGRO VIRO POBLICIA M. F.

114. *Ibidem*

** VALERIO L. F. FAB.
FIRMO F.

115. *Ibidem.*

** L. CALVENTIO
LEGATIVO
CALVENTIA

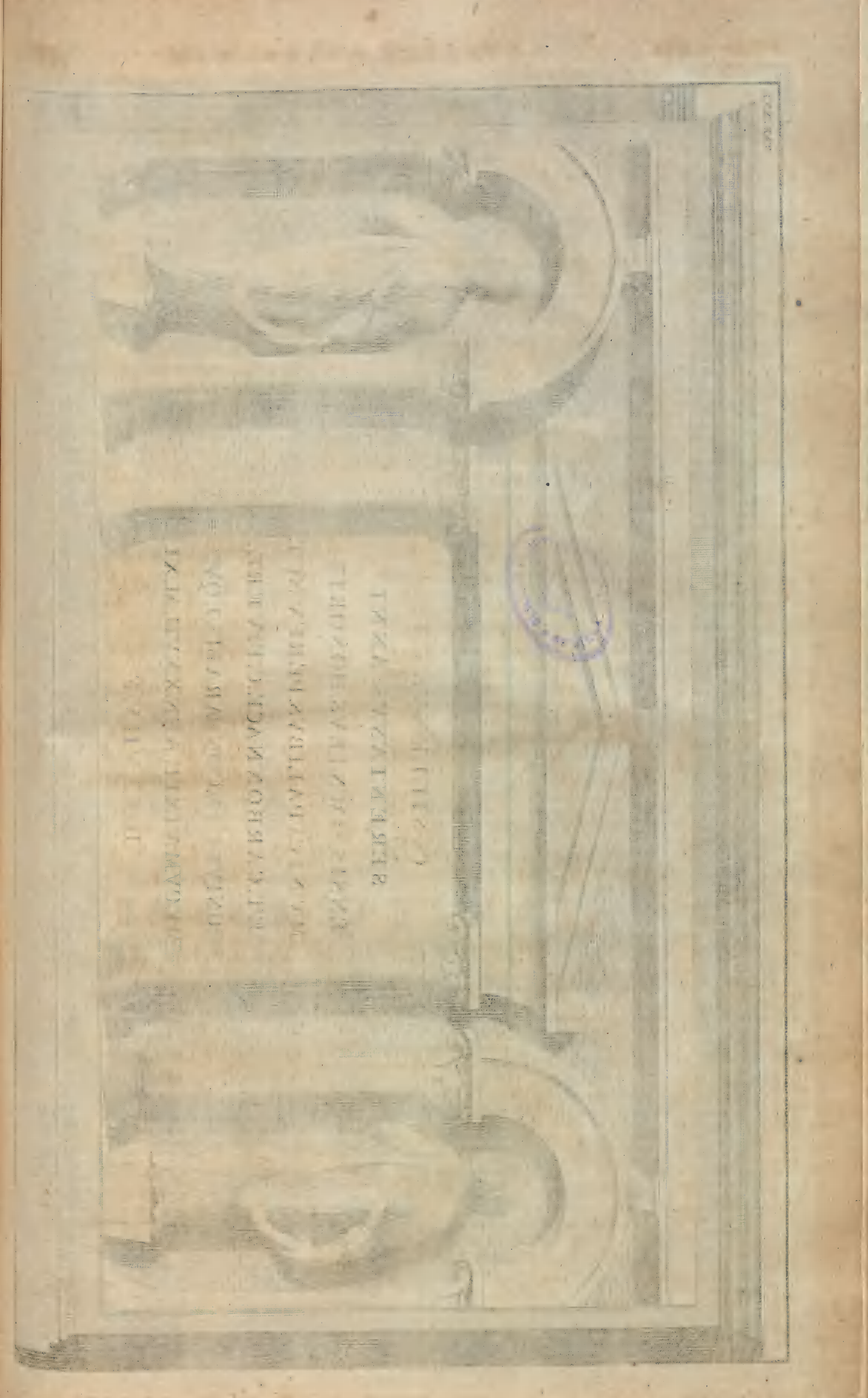
116. *Ibidem.*

** L. VIRIO
SECVNDO
D. D.

117. *Milsanelli.*

** . . . .
. . . .
ET VIRIAE ET
VIOLE VXORIB.
T. F. I. .

118. *Flu-*



TAB. XXI.

C. SILLENVS. C. F.
SERENIANVS. ANNI
ENSIS. OMNIBVS. HONORIB.
MVNICIPALIBVS. PERFVNCT.
ET. CARBONNACE. C. F. VERE.
CONIVGI. INCONPARABILI. QVÆ.
MECVM. VIXIT. ANN. XXVII. M. XI.
D. XXVII. V. F.

118. *Flumicelli ad ædes, dum vixit, Ioannis Petri Faitæ.*

** SATRIOR.
IN AG. P. XX.

119. *Broletti.*

** SEX CORNELI
FILICIONIS
IN FR. P. XXX.

120. *Inventum anno 1569. ad S. Mariam Pacis.*

** Q. CORNEL.....
IIII. VIR. I. D. Q.·.II. V.·.·.
IN BALINEVM FAC...
. . . .

121. *In pavimento domûs Martini Agatii.*

** . . . .
. . . .
. . . .
CONIVGI B. . . . .
ET KARISSIM. . . . .

122. *Ad fontem Comitum da Gambara.*

** . . . .
. . . .
. . . .
. . . .
MVNICIPI.....
QBINS....
ABSTIN.....
IDIMPRA.....
INNOCENTIA
D.

123. *Inter Gedos & Lenum.*

NEFTILIAE. . . .
ANTISTIAE. . . .
LIB.
L. F. F.
O. M. D. S.

124. *In vialata.*

I M P. . . .
L. D O M. . . . .
A V R. . . . . .
PIO FE. . . . . .
. T O A V. . . . .
. P O T. P E. . . . .

In S. Iuliæ.

** P. CORNELIO SEN..
SCIPIONI COS. PA. . .
AERARI LEGATO TI. . .
CAESARIS AVG. LEG. . .
VIIII. HISPAN. PONTIF.
FECIALI D. D.

* *Hoc marmor cum aliquot aliis in prospectu est ad ingressum domûs, quam Brixiæ habitat vir nobilissimus & Eruditissimus, Iulius Antonius Averoldus.*

* Vide Tabulam annexam, quò hæc pertinent.

Hæc Inscriptio ita legitur in MSC. & indidem locus Marmoris indicatur: *In S. Faustino majori ante altare majus cum duabus figuris.*

C. SILENVS. C. F.
SERENIANVS ANNI
ENSIS. OMNIBVS HONO
RIB. MVNICIPALIBVS
PERFVNCT. ET CARBO
NACAE. C. F. VERI CON
IVGI. INCOMPARABILI
QVAE MECVM VIXIT ANN.
XXVII. M. XI. D. XXVII.
V P.

INSCRIPTIONES,
QVÆ INTER EDITAS A RVBEO ET VINACESIO NON COMPARENT, E MSC. DEPROMPTÆ.

1. *Binis in lapidibus conjunctis continetur, principio caret, & cum figuris togatis.* Brixiæ.

ANEROS. ASIATICVS. VIVIR
SIBI ET VALERIAE OL. TRYPHERAE
VXORI ET PHILETO LIBERTO

2. *In Vallis Camunicæ terrâ Maligni, & in Ecclesia.*

V. F.
L. STATIVS. L. F. QVIR.
VALENS
SIBI ET L.
STATIO CAPITON
FILIO
CARISSIMO

3. *Eo in loco sub Altari.*

SECVNDO ET FRONTASIAE
FRONTONIS FIL C. GAVIVS
QVIR. PRIMVS. ET. L. GAVIVS
QVIR. FRONTO
PARENTIBVS PIISSIMIS

4. *Boarni.*

MARTI
M. VETINVS
ASSIANVS
V. S. L. M.

5. *Ad S. Agatham Brixiæ.*

VICTOR ARTEMIO FRAT
RI. B. M. QVI. VIXIT. ANNOS
QVINQVEGINTA.ET.MENSES
QVATVOR.

6. *Apud S. Iuliam.*

GEMELLO FRATRI
C. LVCIVS
Q. F.

8. *Gardone.*

MELAHALIA
SEVERA
MVMPHIS
V. S. L. M

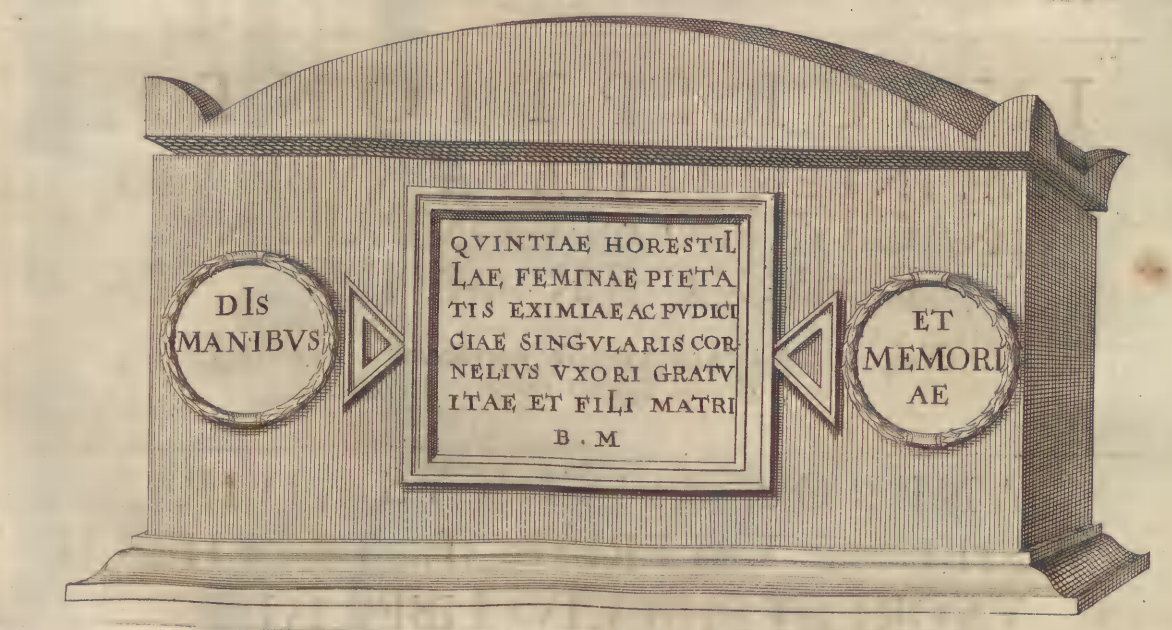
9. *Gavardi.*

L. LIB........
DIAE LAELIAI....
MATRI PIENTISSI....

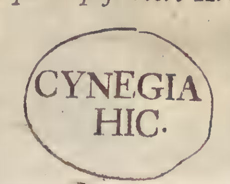
10. *In Ecclesia majori Brixiæ, fragmentum.*

PAMN
VIVIRIANO... VI
... MENSES VIIII. DIES XV
... FILIO CARISSIMO E
... NELIAE SERVANDAE
... VO DVLCISSIMO
... LIVS BICTICIO. VID
... COLLEGIA FABRORVM
... VIDXVRIS QVOD
... ANNIS. PROLVMON
ROSAS PONANT

11. *In silva Lucana apud Benacum e regione Syrmionis arca marmorea pulcherrima novissimè inventa.*

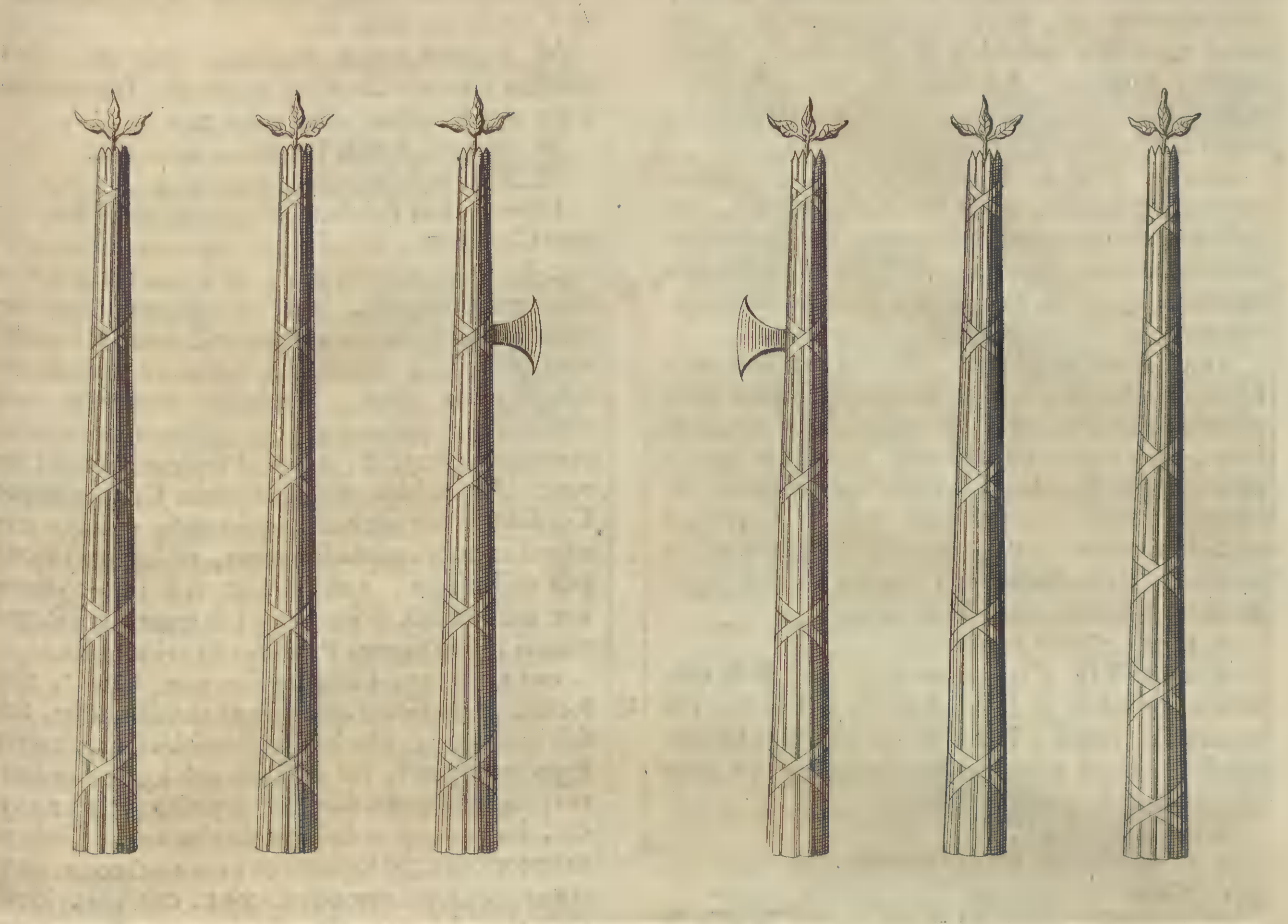


A parte posteriori Arcæ:



12. *Lo-*

12. *Locradi in torculari Nobilium Æmiliorum fasces Consulum Romanorum in lapide torcularis intercisos ab utroque latere invenimus.*



13. . . . . .

Ἠΐθεον καλόκαιρον ἔχει τόδε σῆμα, λιπούσης
Ψυχῆς ἀθανάτου σῶμα * Νεοικόρου.
Σπεῦδεν ὁδὸν θείην γὰρ ἀποπρολιποῦσα μερίμνας
Πολυκεδανοῖο βίου, ὡς ἀνίη καθαρή.

* Forte Νεοικόρου.

Adolescentem florentem habet hoc sepulcrum,
At anima immortalis reliquit corpus Neïcori,
Maturavit enim iter Divinum, abjectis curis
Calamitosæ Vitæ, ut pura ad superos scanderet.

Aliàs.

Cœlibem florentis ætatis habet hoc sepulcrum, relinquente immortali animâ Corpus Neïcori, festinavit enim viam Divinam ante-relictis curis vitæ mortiferæ, ut pura ascenderet.

EXPOSITIO NOTARVM,
SIVE COMPENDIORVM SCRIPTVRÆ, QVÆ CONTINENTVR IN VETVSTIS MARMORIBVS BRIXIANIS, CVM EGREGIIS ALIQVOT ET NECESSARIIS ANNOTATIONIBVS

AVG. *Augur. Augustus. Augustalis.*

AVgures erant Sacerdotes, qui consimilem illi fere dignitatem obtinebant, quam nostri Episcopi. Templa illiconsecrabant, domibus benedicebant, deque auguriis referebant. Pro Insigni gerebant Baculum, superne incurvum, per omnia pedo similem, qui dicebatur *Lituus*. Atque A hic comparet in plurimis, & maxime in Cæsaris numismatibus, ut & in antiquissimo nummo Brixiano, fuitque singulare symbolum Religionis.

AEDIL. *Ædilis.* AEDIL. ALIM. *Ædilis alimentarius.* Ædiles variis cognominibus appellabantur, habebantque curam ædificiorum publicorum, & item determinandi loca privatorum. Etiam ludos

dos in theatris, aliisque locis publicis ordinabant. Ædiles alimentarios recte comparaveris cum illis, qui apud nos sunt Nobiles sive Equites Reipublicæ, (*i Cavalieri del Commune*) id est, Præsides annonæ, & correctores fraudûm, quæ fiunt mercibûs prohibitîs in mercatibus, & officinis, forisque. Ad hunc magistratum nemo pervenire poterat, nisi qui annum ætatis septimum & tricesimum explevisset.

ABNEP. *Abnepos.* Solebant Imperatores in monumentis publicis, quod & observabant illi, qui ipsis æra aut marmora dedicarent, nominibus suis addere Patrum, Avorum, & Proavorum suorum nomina, atque ita exponere, quorum essent abnepotes, & PRONEP. id est, *Pronepotes.*

AVR. *Aurelius. Aurelia.* Nomen Familiæ celeberrimæ apud Romanos, quamvis primitus inter plebejas esset descripta. Ex multis, quæ apud nos sunt, saxis tutò credere licet, eam inter præcipuas quoque Brixianæ Civitatis familias fuisse. Originem traxisse eam e Sabinis volunt. Cæterum an Sabini nostri (ita nominantur in marmoribus vetustis) Vallis Sabiæ orti fuerunt ab istis prope Romam Sabinis, num hi ab illis?

A. B. M. *Animæ benemerenti.*

B. ANN. XII. *Vixit annos duodecim.* Fuit mos veterum duabûs uti literîs Græcîs, B & Θ, illâ quidem ad vitam, hâc vero ad mortem significandam. Atque ideo hæ duæ literæ sculptæ quoque fuerunt in pectore Iustitiæ.

B. M. *Benemerenti.*

C. V. *Clarissimus vir. Centumvir.*

C. *Cajus.*

CL. *Claudius. Claudia.* Claudiorum familia & ipsa fuit in urbe Brixia. Romæ clarissima fuit longa dignitatûm atque imperiorum serie. Habuimus & gentem *Corneliam*, quæ ita notatur COR. ex qua apud Romanos fuerunt orti Scipiones.

ƆL. aut ƆL. aut ƆLIB. *Conlibertus. Conliberta.* Servi & ancillæ, qui aut Legum, aut Dominorum suorum beneficio manumissi erant, *Liberti* dicebantur: *Conliberti* autem illi, qui simul libertatem acceperant.

COSS. *Consules.* COS. *Consul.* PROCOS. *Proconsul.* Consulum, qui semper bini tantum creabantur, supremum fuit apud Romanos imperium. Qui Consulatum ambiebat, eum oportebat annos ætatis explevisse tres & quadraginta. Si quis ætate minori hunc Magistratum capesseret, id vel singularî privilegiô, vel quod Imperator esset, fiebat. Primum ex Patritiis tantum, sive Nobilibus, postea verò promiscue ex Patritiis & plebeiis creabantur. Cæterum poterant omnes Senatores Romani ad Consulatum pervenire, unde & multi Brixianorum fuerunt Consules. Atque hoc nobis etiam demonstratur ex variis sculpturis fascium, qui Consulum Insignia erant, quas pluribus in locis nostræ Regionis videre est, sicut Lograti, qui locus a veteribus dictus fuit *Lucus Arrii.* Nominavi quosdam ex nostris viris Consularibus describendo forum Noniorum Arriorum. Hic vero sigillatim eos referam, cum veritatis probabilitatem nobis hac in re suppeditet marmorum nostrorum, quæ nomina eorundem & cognomina indicant, multitudo. Itaque ex eorum Consulum numero, qui proprie Brixiani fuerunt, ad minimum hi sunt:

C. Calvisius Sabinus, anno partæ Salutis 28.

L. Cæsianus, anno 40. Hic in marmore nostro nominatur M. Iuventius Cæsianus.

L. Nonius Asprenas, anno 41.

M. Acilius Aviola, anno 46. Alius ejusdem nominis Consul fuit anno 241.

M. Nonius Asprenas, anno 96.

Iuventius Celsus, Jurisconsultus anno 115 & 131.

A M. Nonius Arrius Paulinus Aper, anno 132. Alius ejusdem nominis Consul fuit anno 178. & iterum alius anno 209.

C. Iulius Sacerdos, anno 160. Ejusdem nominis Consul fuit anno 221.

M. Nonius Arrius Præsens, anno 155. Alius ejusdem nominis Consul fuit anno 182. Iterum alius anno 219. Et adhuc alius anno 247.

M. Nonius Arrius Præsens, anno 182.

M. Nonius Mucianus, anno 203.

Hinc civitas Brixiana adeo venerata est hoc nomen Consulum, ut ad conservandam hujus summæ dignitatis memoriam, ad quam toties ipsius B cives erant provecti, ipsa, quotiescunque post inclinationem & occasum Imperii Romani Reip. statum obtinuit, *Consules* appellaverit summi sui Magistratus viros, quamvis numerum non observaret: quoniam, ut in *Historiis* nostris exponemus, sæpe illi usque ad septem numero fuerunt. Atque hinc ad imitationem Urbis quinque Consules creari solebant, qui cuncta quinque territorii membra repræsentarent, ut legitur in scriptis quibusdam, quæ ipsemet vidi in loco summæ auctoritatis. PROCONSVLES erant quasi Reges vicarii, sive summi Præsides Provinciarum.

COLL. IVVEN. *Collegium juvenum.* Curiæ, sive C societates opificum, quæ sigillatim distinctæ, sub suis quæque vexillis habent Præsules suos, suasque leges peculiares, sed concessas ab legibus ordinariis, sicut in nostra Civitate appellantur i PARATICI, ita antiquitus *Collegia* dicebantur. Unde in marmoribus sæpe legimus COLL. FABR. COLL. DENDROF. COLLEG. STRAGVL. COLL. CENTON. id est, *Collegium fabrorum, Dendrophororum, Stragulariorum, Centonariorum:* quæ linguâ nostrâ significant curiam fabrorum, lignariorum, tapetas aliaque stragula conficientium, & sartorum. Hæc aliaque similia Collegia primum ab Numa fuerunt D instituta ad conjungendos Romanæ plebis animos, cum urbs divisa esset in Romulos, Sabinos, & Tatios. Sed ita videtur multis, optima quæque instituta ab Romanis esse orta: quasi vero ante Romam Numamque non habuerit Orbis, & quæque adeo Civitas, regiminis imperiique continuam atque inexhaustam naturam. Cæterum istis opificum collegiis multi homines Nobiles, juxtà viri fœminæque, nomen dabant, quod hodieque observatur in collegiis sive societatibus Disciplinarum. Sed in expositione Dei Noctulii diximus de Collegio juvenum Brixianorum, quod velut gymnasium seu Academia erat primariæ in urbe juventutis.

E DIL. *Dilectissimus.*

D. S. *Diis superis*, vel *Deo sacrum.*

D. P. S. P. *De pecunia sua posuit.*

D. D. D. D. *Decreto decurionum dedicaverunt.*

D. *Dedit.*

D. D. D. N. N. N. *Domini nostri.*

D. S. P. D. *De suo proprio dono.*

D. M. *Diis Manibus.* Hæce dedicationes fiebant umbris defunctorum. Effingebantur autem hice Dii capite oculis orbato.

DECVR. Decuriones varii generis erant: sed nostri erant ejusmodi, quales Romæ Senatores. F Corpus, seu collegium eorum vocabatur ORDO BRIXIANORVM, ORDO PIISSIMVS, ET ORDO PRIMVS. Decreta eorum notabantur etiam hisce duabus literis S. C. id est, *Senatusconsulto.*

EQ. R. *Eques Romanus.*

EX S. C. *Ex Senatusconsulto.*

EX D. D. *Ex decreto decurionum.*

F. *Filius. Filia. Fecit.*

F. L. seu F. LIB. *Flavii libertus*, vel *liberta.*

FLAM. *Flamen.*

FAB. *Fabia:* nempe tribus, quæ e nobilissimis Romæ

Romæ tribubus fuit, orta a nomine gentis Fabiæ, quæ ab Hercule genus ducebat, ut prisci Auctores retulerunt. In hac tribu adscripta fuit, ut alibi diximus, urbs Brixia, sicut in Publicia tribu Verona.

H. M. H. N. S. *Hoc monumentum hæres non sequitur.*

H. S. E. *Hic situs est.*

IVN. *Iunius. Iunia. Hæc familia apud Romanos itidem fuit antiquissima & celeberrima.*

IN TVT. *In tutelam.*

IN FR. P. XII. *In fronte pedes duodecim.*

IN AGR. P. XII. *In agro pedes duodecim :* atque ita porrò, vel majore, vel minore numero. Nempe totus ille locus, quem veteres ad usum sepulcri determinabant, sacer erat. Ac proinde ejusmodi mensurìs declarabant, quantum soli spatium unumquodque sepulcrum contineret. Atque hæ Inscriptiones fiebant in cippis, seu columellis, sive saxis erectis, qualia nos ponere solemus ad notanda viarum agrorumque confinia. Cæterum aliis diversis sepulcrorum generibus, veluti arcis, tumulis, columnis, pyramidibus, templis, & mausoléis non designabatur loci spatium: quia situm eorum, qui sacer esset, ipsa cujuscunque sepulcri structura demonstrabat. Atque adeo cippi vulgo ad sepulcra militum, aliorumque mediocris fortunæ hominum designanda ponebantur.

I. O. M. *Iovi optimo maximo.*

L. D. D. D. *Locus datus decreto Decurionum.*

LOC. SEPVL. *Locus sepulcri.*

L. L. *Lucii libertus, vel liberta. Lucius.*

L. L. V. S. L. M. *Libens libens vivus sibi locavit monumentum. Libens libens voto suo libero munere.*

LLS. vel HS. *Sestertia, moneta vetus.*

LEG. X. *Legio decima.*

LEG. AVG. *Legio Augustalis.*

LEG. X. GEM. *Legio decima gemina.* Variæ erant legiones, & diversa nomina, diversaque in scutis Insignia habebant. Nunquam illæ minus tribûs peditum millibus, & septingentis triginta duobus equitibus continebant, nec vulgo numerum quinque millium peditum, & trecentorum equitum superabant. Cæterum non poterat esse miles legionarius, nisi qui civis Romanus esset. Unde ex hoc quoque indicio manifeste cognoscimus, Brixiam absolute fuisse participem civitatis Romanæ.

L. F. F. O. M. M. D. S. *Libenter fieri fecit omni meliori modo de suo.*

M. G. Q. *Memor gratus libertatis quæsitæ.*

M. B. M. *Mensam bonæ memoriæ.*

M. P. *Memoriam posuit. Mœrens posuit.*

MIL. LEG. X. *Miles legionis decimæ.*

MAX. *Maximus.* Hic titulus Deo dabatur, & Imperatoribus, maxime si Regni cujusdam aut Provinciæ victores rediissent. Cæterum & cujusque Regionis, quam devicissent, cognomen sibi adsciscebant, unde in marmoribus nostris legitnr:

GOT. MAX. *Gothico, Maximo.*

PARTHIC. *Parthico.*

BRITAN. *Britannico.*

SARMAT. *Sarmatico.*

PALMYR. *Palmyrensi :* proprium Hadriani cognomen, qui debellavit famosissimam & castissimam Zenobiam, Palmyrenorum Reginam.

GERM. *Germanico.*

N. N. *Nostri.*

N̄. *Undecim millia.*

P. *Publius. Pedes. Passus. Pater.*

P. L. *Publii libertus. Publius libertus.*

P. M. *Pedes mille. Pontifex maximus. Plus minus.*

POB. *Poblicius. Poblicia*, familiæ, & item tribûs Romanæ nomen, in quam descripta fuit nobilissima urbs Verona.

P. F. *Pius, Felix.*

POT. *Potestate.*

PP. *Pater Patriæ.*

PRÆF. *Præfectus.*

PROPR. *Proprætor.*

PROV. *Provinciæ.*

PANNO. *Pannoniæ.*

P. P. *Publii pater.*

P. P. F. F. *Publii Publii filius filii.*

PA. *Pater.*

P. P. I. *Primus patris unicus.*

QVIR. *Quirina*, tricesima quinta tribus Romanorum, in quam descripti fuerunt Camuni.

QVÆST. *Quæstor.*

Q. *Quinquies. Quintus. Quartus.*

T. F. *Titi filius. Tiberii filius.*

TIT. VSVS. *Titulo usus.*

T. *Titus. Titius.*

T. F. I. *Testamento fieri jussit.*

TRIB. MIL. *Tribunus militum.*

TRIB. POT. *Tribunitia potestate.*

V. P. *Vivus posuit.*

V. S. L. M. *Voto suo libero munere. Vivens sibi locavit monumentum.*

V. S. *Vivens solvit. Voto soluto.*

VI. VIR. AVG. *Sexumvir Augustalis.*

V̄. *Quinquies.*

V. S. L. L. M. *Vivens sibi legavit loco monumenti.*

V. V. S. *Votum vivens solvit.*

VOLK. *Volcano.*

VAL. *Valerius. Valeria*, nomen antiquissimæ & celeberrimæ Familiæ Romanæ.

X. V. *Decemviri.*

XV. VIR. *Quindecimviri.*

XV. SACR. FAC. *Quindecimviri sacris faciundis.* Cunctæ hæ dignitates maxime ad religionem spectabant, sicut & II. VIR. *Duumviri.* VI. VIR. vel IIIIII VIR. AVG. *Sexumviri Augustales*, aliique.

* Hoc signo pecuniam veteres denotabant.

FINIS.



INDEX RERUM E T NOMINUM MEMORABILIUM.

L. Clo-

Poso-

F I N I S.

ANTONII GATTI,

Antecessoris Ticinensis

HISTORIA GYMNASII TICINENSIS,

a Sæculo V. ad finem Sæculi XV.

nec non

de

EJUS URBIS ANTIQUA NOBILITATE.

Editio novissima, priori emendatior, numismatibusque eleganter adornata.



LUGDUNI BATAVORUM,

Sumptibus PETRI VANDER Aa,

Bibliopolæ, & Typographi Academiæ atque Civitatis.

TYPOGRAPHUS
BENEVOLO LECTORI.

Scopum primarium, in nova, quam hic videtis *Antonii Gatti Scholæ & Urbis Ticinensis Historiæ* Editione, hunc nobis proposuimus, ut quam elegantissimis characteribus, & omni mendò typographico, (quibus editio Mediolanensis scatebat) emaculata, prodiret in lutem: illasque quæ in priori fuere editione figuras accruatissime æri incisas, inseri curavimus, & indice tam Auctorum, quam rerum Memorabilium locupletari fecimus: hæc pauca vobiscum communicare libuit, & speramus hunc nostrum laborem minime ingratum futurum.

AD EXCELLENTISSIMUM
SENATUM
MEDIOLANENSEM.

AMPLISSIMI PATRES.

Ut me benignitas vestra, Patres Conscripti, ad hoc laudabile Ministerium Antecessoris evexit, illud semper mihi studium fuit, omnibus probandi me erga Vos gratum, & memorem beneficii; quorum utrumque me assequuturum facile speravi, si ad gloriam hujus inclytæ Universitatis illustrandam toto animo inniterer. Hoc mihi autem in eo præsertim situm esse visum est, si ita jurisprudentiæ arcana juvenibus panderem, ut me docuisse, & illos didicisse nunquam pœniteret: ex hoc enim, sicuti sapientibus Viris Respublica locupletatur, in quo potissimum fœlicitas populorum sita est: ita etiam gloria gymnasiorum augescit, quia ad ea finitimæ, & extraneæ gentes confluunt sapientiam hausuræ, ut inde vita frui valeant beatiore: Sed ut illud assequerer duo mihi erant impedimento. Tempora primum, quæ strepitu bellorum turbata illustrium studiorum cultui plurimum nocent. Deinde perversæ consuetudinis corruptela, quæ juvenes à vera Divini, humanique juris notitia maximè avocat, ex qua unicè recta, & sana juris doctrina percipitur, ac tanquam ex purissimi fonte legalis scientia dimanat. Hisce tamen difficultatibus nihil absterritus, quum primùm cathedram de Actionibus conscendi, vocem, atque ingenium in hanc caussam induxi, eorum insistens vestigiis, qui antiquissimum jurisprudentiæ candorem sæculorum barbarie infuscatum nobis restituerunt: sed non eà, qua speraveram, comitate fuere recepti Cujacius, Alciatus, Conanus, Duarenus, Brissonius, *atque* Giphanius, *aliique hujus ordinis Jureconsulti; adeò processerat perversa discendi consuetudo! licet adversus eam mei jam pridem Collegæ insurrexissent. Nihil tamen remisit morbi cura- quin impensiùs increbuit, quum vidi luem illam ita grassari, ut ægroti medicinam odissent, & sanam doctrinam dedignantes Sophistarum coronam aucuparentur. Cum tamen illa difficili nimis negotio videretur perfici posse, optimum duxi, etiam aliò curam, studiumque convertere, ut tandem, quod Vobis debeo publicè testarer, & antiquissimi hujus Gymnasii gloria, sua vetustate non leviter fatiscens, citius illustraretur; Iccirco ad ipsius historiam memoriæ prodendam, vindiciasque parandas totus incubui. At, cum deessent antiqua monumenta veteri temporum calamitate nobis erepta, neque authorum præsidium, unde ea haurire possem, mihi præstò esset, diutius, quam vellem, operi parcendum fuit. En ipsum tamen aliquando Patres Conscripti. En Vobis per undecim sæcula Scholæ* Ticinensis *Historiam, ejusque Vindicias, quas Vobis tandem grati animi ergo humiliter consecro; Parvum quidem munusculum Majestati tanti Senatus; sed primitias, qualescunque eæ forent, grates solere esse numinibus, veteres docuerunt, ideoque eas offere solebant* Apollini. *In illis Gymnasii Vestri veterem gloriam, quæ hucus-*

que in luctu, & squalore jacuit, inspicietis aliqua saltem luce donatam, si non eà, quam meretur, & ipse cupio. At defuit mihi tempus, & diligentia, quibus ab illa per me ipsum omnes tenebras dimoverem, quod fortasse facient alii ut etiam atque etiam exopto. Benigno interim Vestro Patrocinio dignamini Patres Amplissimi, libellum istum, licet non digna Vobis eruditione refertum, quo ut enixè Vos deprecor, facilè patiamini observantiæ erga Vos meæ, studioque meo hanc inclytam, & præstantissimam Universitatem aliqua ex parte satisfieri: dum alia meditor Vestris mandatis obsequens, ad Vestram gloriam, totiusque Reipublicæ beneficium.

PRÆFATIO.

OPus sanè arduum, & difficultatibus obsitum historiam conscribere, sed longè difficillimum rerum caussas, & progressiones oblivione jam consepultas ad memoriæ vitam revocare. Quamobrem ego jam diu cupiens Gymnasii *Ticinensis* originem, & progressum literis mandare, non antea operi manum admovi, quam me non satis fidentem authoritas suscepti muneris excitavit, & confirmavit. Vix juris laurea insignitus incideram in libellum quendam *Karoli Antonii de Luca Melphictani*, inscriptum *Laurea legalis.* Avide cœpi illum pervolutare, ibique vidi omnes ferè publicas Academias recenseri. At nullum, nescio quo fato, verbum de *Ticinensi* Gymnasio. Exarsit statim in animo desiderium vindicandi ab oblivione, & illius Authoris incuria celeberrimam Academiam, non enim prætereundum videbatur Gymnasium, in quo clariores cujuslibet scientiæ Viri omnibus sæculis professi sunt: quod Jureconsultum latere non poterat, si ipsi noti *Baldus*, *Præpositus*, *Jason*, *Decius*, *Curtii*, *Gallaratus*, *Tornielli*, *Tortus*, *Costa*, *Menochius*, *Merenda*, *Ramos*, *Peckius*, & alii plurimi, qui jus civile in *Ticinensi* schola publicè docuerunt. Verum me ab opere primùm absterruit ipse primus difficultatis aspectus, & graviores curæ, quæ me temporibus ita postulantibus, totum sexennium detinuerunt. Interim verò, aliò curis animum avocantibus, tepere, primùm, mox etiam frigescere primus ille scribendi ardor: indentidem tamen, quoties cum eruditis viris mihi sermo erat, de illius Authoris incuria, mentionem injiciebam, sperans fore ut aliquando ex iis aliquis excitaretur ad justas Academiæ Vindicias. At nemo consilium arripuit, quod suggesseram. Aliis enim otium: Aliis animus defuit. Alios vergens in occasum ætas impediebat. Hoc loci res erat, quum me Senatus Excellentissimi beneficentia Cathedræ de Actionibus in Gymnasio vacanti præfecit, & tunc quod ante fuerat grati animi desiderium, officium muneris existimavi. Itaque rem statim alacriter aggredi, monumenta universitatis undique perquirere, & percontari: sed post depopulationem Urbis initio XVI. sæculi, omnia interiisse referebant; Et, si quæ reliqua superfuerant, ab aliquibus aliorum thesauris inhiantibus avidè fuisse direpta, & per summum reipublicæ detrimentum ad privatam laudem, quasi in penetralibus condita. Ad hæc illud quoque incommodum accedebat, quod libri deerant è quibus veritas pluribus modis infracta erui posset. Nec suppetebant veteres *Italorum*, & *Gallorum* historiæ, atque Urbis antiqua monumenta sciscitanti mihi soli *Saccus*, *Breventanus*, *Spelta*, ac alii posterioris ævi Historici offerebantur, tanta utique fide digni, quanta eos consensus Eruditorum Virorum honoravit. Hinc nulla pene fœlicis exitus supererat spes, & jam pene consilium abjeceram (præsertim, cum propter illud me viderem in offensionem multorum incurrere, qui contra communem gloriam conspirasse turpiter videbantur) quum me *Romam* sors inopina perduxit. Vix in hoc terrarum Orbis emporium delatus, cum V. C. *Justo Fontanino*, supra omnem laudem erudito amicitiam inivi: qui cum mihi celebris Bibliothecæ *Cardinalis Josephi Renati Imperialis* humanissimi Principis, cujus est Præfectus, copiam fecisset, desiderium illud vindicandæ *Ticinensis* Academiæ, quod ferè deperierat, rursus revixit: propterea cum Illo hoc meo scribendi communicato consilio, nedum istud, difficillimi licet eventus, ille approbavit, sed præterea fovit, omneque studendi commodum inpertivit. Suscepto opere novos addidit stimulos Abbas *Dominicus Passionæus*, *græcæ*, & *latinæ* studiosissimus eruditionis, atque amicissimus: quapropter animum ita in hanc caussam induxi, ut quamvis peregrinùs in Urbe ante quartum mensem laborem istum absolverim, ejusque synopsim typis editam evulgaverim: quæ cum ad CLEMENTEM XI. PONTIFICEM MAXIMUM literarum amantissimum fuisset delata, effecit, ut ille me ad osculum pedis summa benignitate exciperet: quod quantum a magnanimitate SANCTISSIMI PRINCIPIS sperare debeant literæ, satis ostendit, cum me solo operis compendio notum tanta dignatus fuerit humanitate. Immo eo in me Clementiæ, & benignitatis devenit OPTIMUS, ET SANCTISSIMUS PONTIFEX, ut statim post meum reditum in *Ticinense* Gymnasium me penitus immerentem, per laudatissimi Viri literas singulari honore dignari velle, significarit: quod sanè nimio rubore suffusus verbis exprimere

non

non valeo. In patriam reversus nihil enimvero de edendo opere cogitabam, illo nempe *Horatii* monito edoctus:

Nonumque prematur in annum.

Ad quum me suis literis ad illud statim edendum impulerint Viri toto terrarum Orbe celeberrimi, *Antonius Magliabecchius*, & *Ludovicus Antonius Muratorius*, ille Regiæ Celsitudinis Magni Ducis Etruriæ; hic verò Serenissimi Ducis Mutinæ Bibliothecarius partum fortassis adhuc immaturum in lucem prodere non dubitavi.

En igitur humanissime lector *Ticinensis* Universitatis Historiam, atque Vindicias, quas unico libello complecti volui, ut unico veluti aspectu conspiceres illius vetustatem, atque etiam cognosceres, quantum a veritate aberraverint, qui tantam huic Urbi gloriam inviderunt. In primo, secundo, & tertio operis capite præcipuas *Ticini* laudes, & plures hucusque ignotas, vel dubias summatim collegi, easque significavi potius, quam exposui, quum non mihi hic videretur locus latius eloquendi de Urbe. In decimo Capite, ubi mihi cum *Joanne Launojo* res est, non omnia, quæ *Launojum* suspectæ fidei accusant, exposui: neminem quippe latere arbitror ex iis, quæ attuli ipsum non inscientem, sed de industria peccasse: Qua eadem arte lapsum fuisse automo *Danielem Huetium* cap. XV. iccirco plura præterii, quæ ornatui potius, quam caussæ inservire mihi, & Viris Eruditioribus visa sunt. In confutandis erroribus, in quibus *Papiensis* Academiæ memoriam involvit Scriptorum aliquorum malitia, vel negligentia, magnum sanè adhibui studium, sed quantum permisit defectus diplomatum, quæ nobis hucusque invidit sæva temporum, & bellorum edacitas: quorum ego, si quando temporis progressu in lucem eruantur, copiam tibi faciam in secunda Historiæ parte, quam de Viris Illustribus hujus Universitatis ad exemplum *Antonii Riccoboni* de Gymnasio *Patavino* disponam, si mihi tamen illud otium dabitur, quod inter præsentes curas spero atque desiderio. In transcribendis Scriptorum locis plus fortasse, quam par erat, diligens fui; sed hoc tribuendum erat illorum curiositati, quibus ipsi Codices, ob eorum raritatem, patere non possunt. Interim bono animo libellum istum excipe, & alia usque adhuc desiderata non solum a me, sed etiam ab aliis Scriptoribus expecta, qui nunquam deerunt, nisi deerunt *Mæcenates*.

CARMINA

ANTONIΩι ΤΩι ΓΑΤΤΩι.

Τίς μύθοισι δύναιτ' εἰπεῖν ὅσα χάρματα Ἄνδρες
Τικίνε τῆς αἰγλήεσσας πολλὰ νοεσι
Οὕνεκα Βίβλοὶ ἣν Γαττος νῦν πέμπεδ' ἐς αὐγὰς
Ηελίε. Τοῖς γὰρ Γαττος μέγα κῦδος ὄπαζε.
Ὅττε διηγεῖται νόον, ἱερὰ, θέσκελα ἔργα
Τῶν πολιτάων, θεσπεσίας ἢ Φράζε, καὶ ἀρχὴν,
Τεύχεα, καὶ θερμὰς, καὶ ὠνόματ' ἐσθλὰ πόληος.
Ἠδὲ λόγω γράφε παιδευτήεια, καὶ Βασίλεια
Ὕφιλα, ἠδ' ὅττ' ἦγε ἀποίκι ἀγηνοριδάων
Ῥωμαίων τότε γῆς, καὶ ἀμαιμακέτοιο θαλάσσης
Ἀρχομένων, καὶ μύρια λαοῖς ἄλγεα θέντων.
Ἠδ' ὅτε δηλοῖ ὃν Φέρε Βάρβαρος αἰπὺν ὄλεθρον
Δώματα πέρθων τὰ κλυτὰ, κ' ἱερὰ πάντα θεάων,
Κ' ἀθανάτων βαρυδεπος δ' ὥσπερ πυρσὸς ἀλήτης,
Ταῦτα μὲν ἀπλῶς Φράζες μειλιχίοισιν ἔπεσσι
Πρῶτος Γαττε μέγιστε πάλαιά τε πολλά τε εἰδώς.
Ὄλβιε μᾶλλον. Τὶς μέν τοι μάκαρ ἄλλος ὁμοῖος;
Σεῖο ἐπεὶ Φρεσὶν ἄφθαρτον μέγα ἔργον ἔρεξες,
Ἔργον ὃ πνεῦσεν σοὶ παλλὰς γλαυκῶπις Ἀθήνη.
Τἄνεκα σ' ὑμνηστεῦσ' αἰεὶ ἔυμνον ἐοντα
Οἵ τὴν παιπαλόεσσαν Τίκινον δὲ ναίεσι.
Σ' οὖν δοίη χαρίεντος ἰδεῖν βιότοιο γαλήνην
Ὃς γαῖαν ἔτευξε, καὶ ἐρανὸν ἀστερόεντα,
Ὡς ἡμῖν δοίης πολλ' ἀβρὰ, καὶ ἄγλαα δῶρα,
Καὶ ἄλλ' ἔργ' ἃ μὲν αὐτὸς ἐνὶ Φρεσὶ σῇσι νοήσεις.
Οὕτω ἀλύξεις, καὶ θάνατον, καὶ κῆρα μέλαιναν.

Blasius Garyophylus.

ANTONIO GATTO

Ticinensis Historiæ Scriptori eruditissimo

Carmen e Græco Latine redditum a Michaële Maddio.

Carmine quis referat totam diffusa per urbem
Gaudia, Ticini quam præterlabitur unda,
Ut docti vulgata typis est pagina Gatti,
Qui decus accumulat Ticino splendidus Author?
Gentis nempe refert leges, primordia, thermas,
Mœnia, regalesque domos, & Palladis aulam,
Bella, artesque virûm, multos, quibus inclyta fulsit
Urbs quondam, titulos, habitata Colonia magnis
Romulidis, cunctis qui jura verenda dederunt
Gentibus, imperio terrâque, marique potentes;
Dirumque exitium, quod barbarus attulit hostis,
Evertens clarosque lares, augustaque templa,
Qualis cuncta vorat rapidæ vis effera flammæ.
Hæc, quæ longævis tenebris obducta latebant,
Ingenti studio veterum monumenta revolvens
Primus, Gatte, refers, verbisque illustribus ornas.
Per te prodit opus, cui nulla infensa nocebunt
Sæcula, quod meritis Ticinum laudibus ornet.
Ergo tibi placidæ tranquilla det otia vitæ,
Qui Cælo Stellas, & terræ condidit orbem,
Ingenii ut prosis mortalibus ubere fœtu,
Sedulus & condas, quos postera prædicet ætas;
Nomine sic vives fugiens oblivia Lethes.

AD ZOILUM

Ne Rosmiri Pastoris Arcadis hoc opus lædat.

Cujus Tempus edax non rosit, Zoile, muros,
Te neque dente putes rodere posse libros.

Josephus Maria Stampa Cler. Reg. Som.
Inter Arcadas Euristeus Parebasius.

IMPRIMATUR

Fr. Joseph Maria Reina Ord. Præd., Sacræ Theol. Mag., ac Commissarius Sancti Offitii Mediolani &c.

Bartholomæus Crassus Canonicus Ordinarius pro Eminentissimo D. D. Cardinali Archinto.

Angelus Maria Maddius pro Excellentissimo Senatu.

SYNOPSIS
TOTIUS OPERIS.

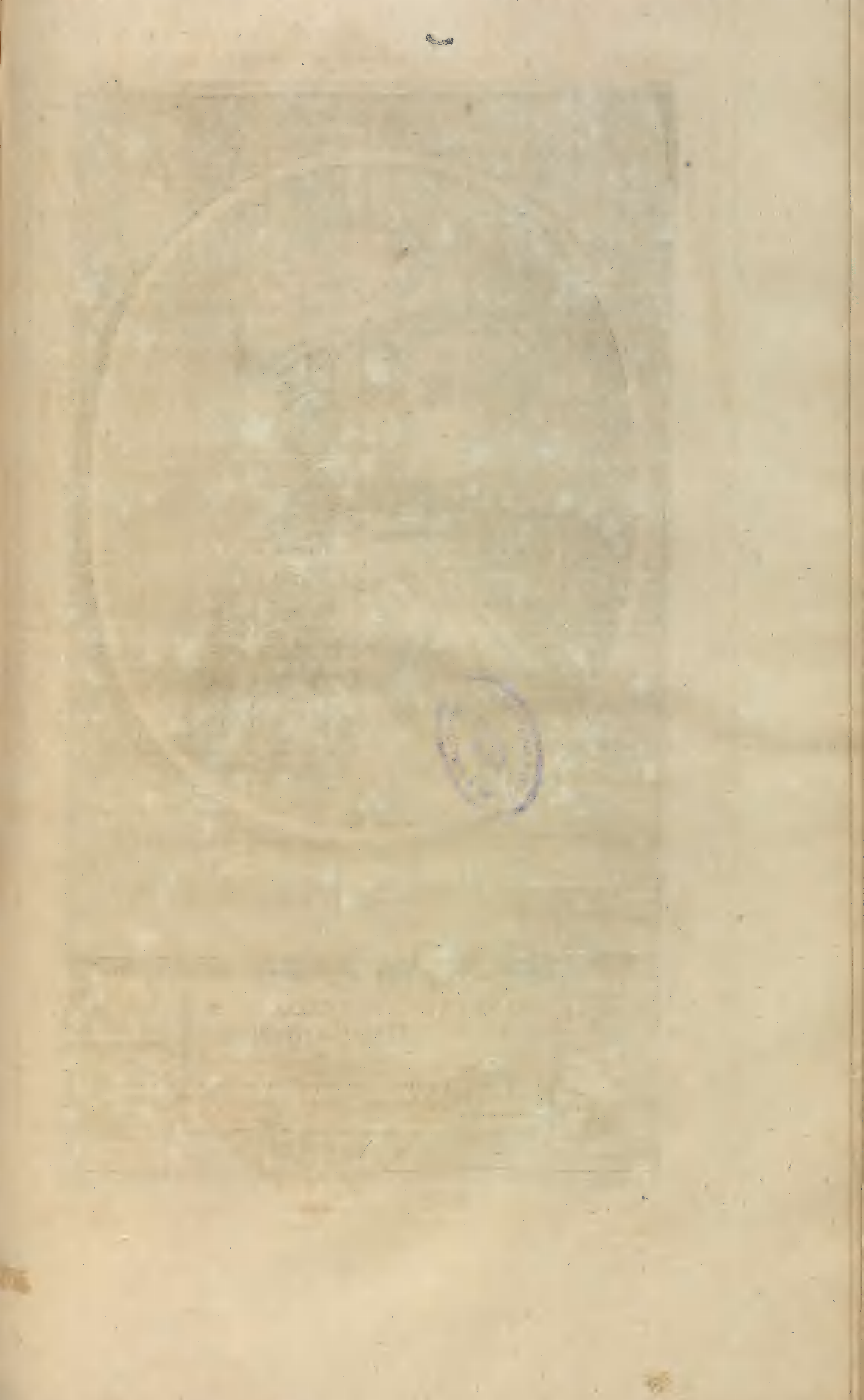
URBIS

INDEX RERUM, ET VERBORUM.

A. Gattus. D

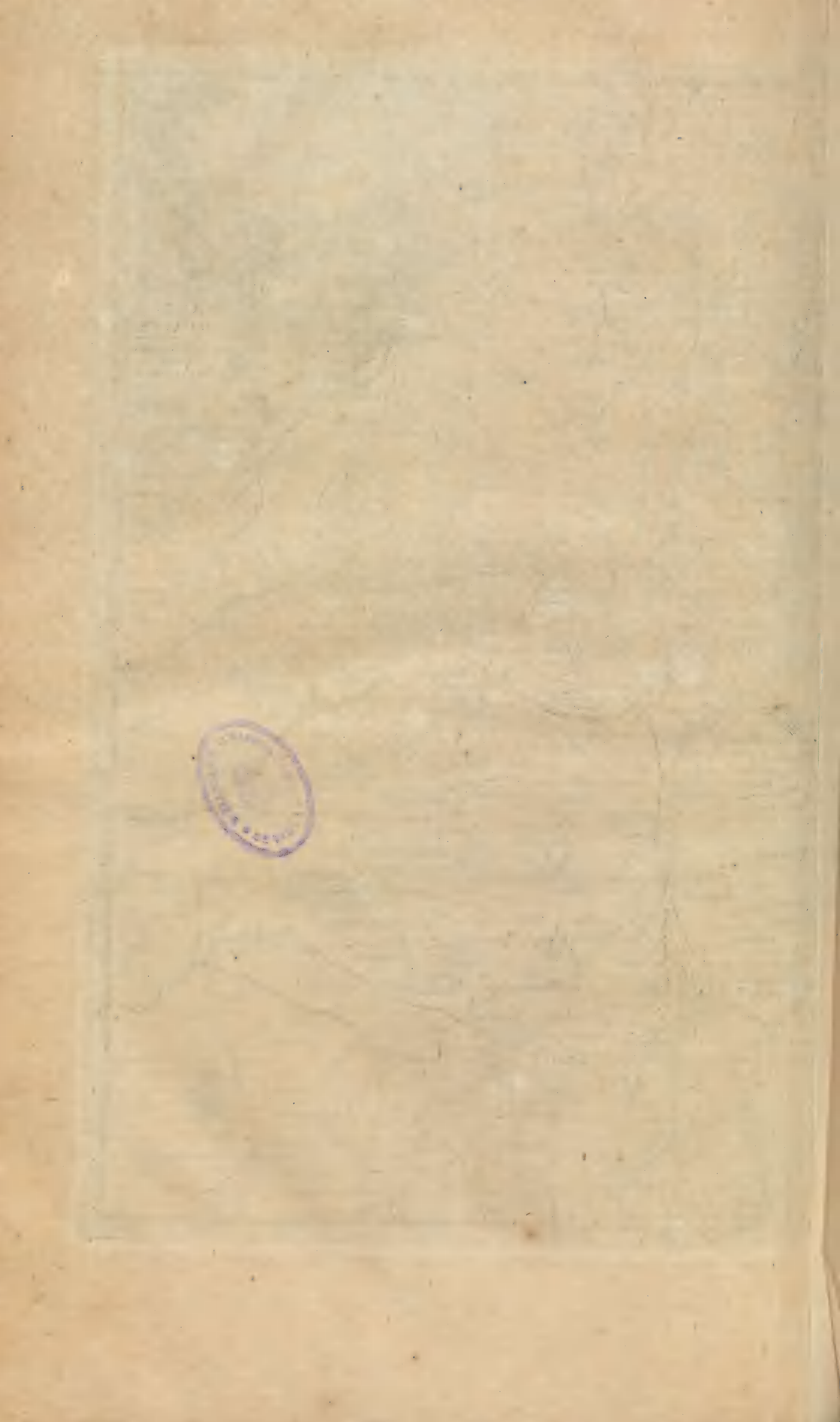
F I N I S.

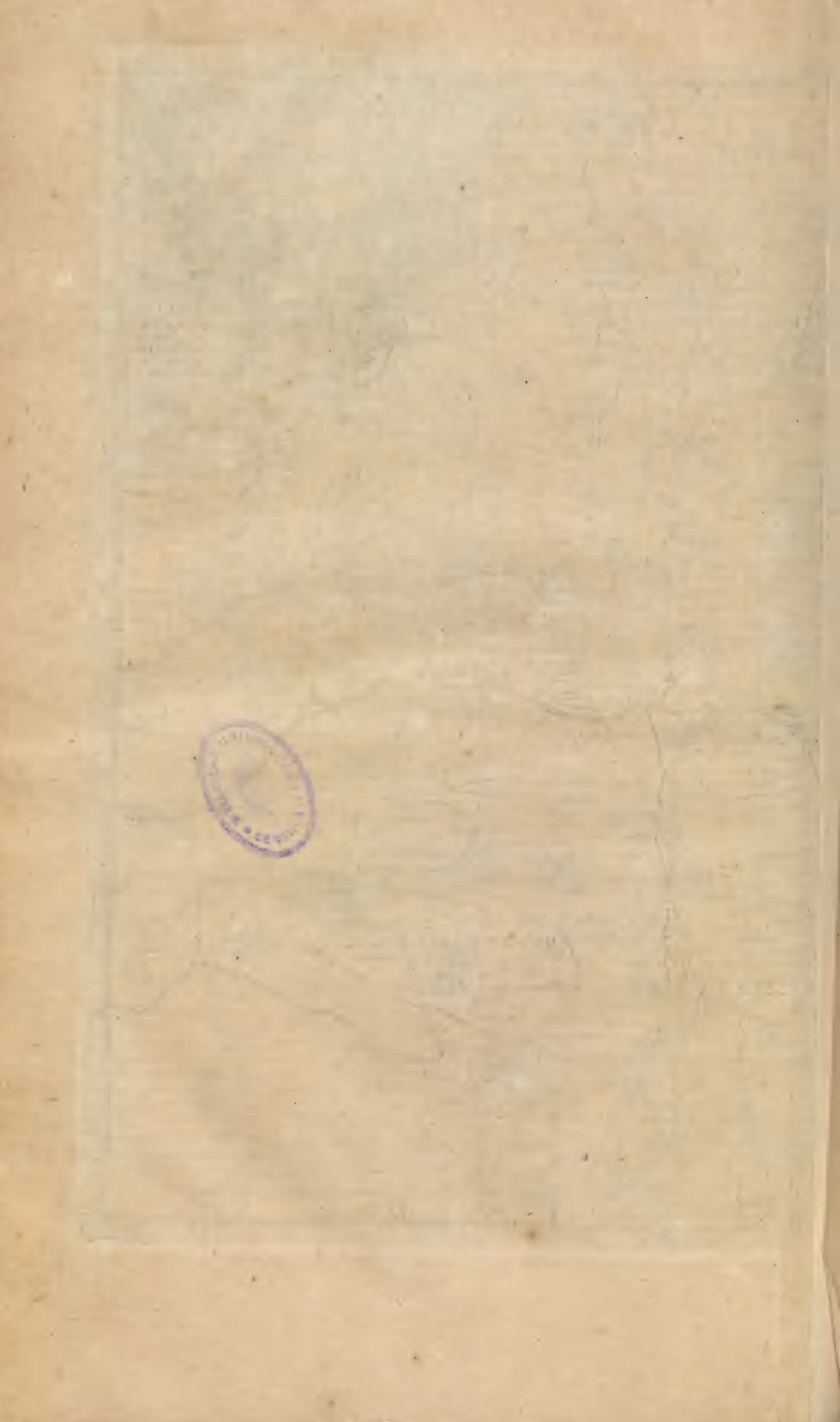





BAPTISTA SACCHUS CREMONENSIS.
Ex Vico PLATINA, vulgo appellatus
PLATINA,
Vitarum Pontificum, Rerumque Mantuanarum
etc.ᵃ Scriptor Perillustris.


Pag. 1.
MANTUÆ
DUCATUS.
LUGD. BATAV.
Excudit
PETRUS VANDER AA
CAMPAGNA
PARTE DI MONTE CHIARO
PARTE DEL VERONESE
CAMPAGNA
BRESCIANO
SERAGLIO
Mantoua
PARTE DEL CREMONESE
PARTE DEL FERRARESE
MIRANDOLANO
PARTE DEL DUCATO DI PARMA
PARTE DEL REGIANO
STATO DI NOVELLARA
PARTE DELLO STATO DI CORREGGIO
PARTE DEL DUCATO DI MODENA
Peschiera
Castiglione dalle Stiuere
Borghetto
Villa Franca
Goito
Isola della Scala
Legnago
Gazoldo
Caneto
Borgo forte
Ostiglia
Sabionetta
Casal Maggiore
Guastalla
Viadana
Colorno
Brisello
Mirandola
Buondeno
Fichervolo
Parma
C. Guelto
Scala di Miglia dieci





URBIS ET GYMNASII TICINENSIS HISTORIA.

CAP. I.

Situs, & origo Urbis Ticinensis, Blondi *de ejus antiquitate sententia rejecta. Ejusdem Urbis varia nomina; atque* Antonini *de ejusdem magnitudine testimonium. A* Karolo Magno *nobilissima appellata, & quantum gestierit ob eam receptam.*



DE initio, & progressu Gymnasii *Ticinensis* mihi scripturo pauca quædam de Urbe prius dicenda sunt. Sita est Urbs *Ticinensis* prope *Ticinum* fluvium, qui ejus mœnia alluit *famosioris aquæ vicinitate cunctantior*, ut scribit Franciscus Petrarca lib. v. Rerum Senilium *epist.* 1. De ejus origine variæ sunt veterum Scriptorum sententiæ. A *Lævis* & *Maricis* fuisse conditam, scribit Plinius lib. III. cap. 17. *Qui eos*, ait, *ex Libiciis, & Vertacomacoris condidisse Ticinum.* Cum *Plinio* consentit Livius Historiæ Romanæ Dec. I. lib. v. cap. 19. ubi inquit. *Post hos Salvii, qui præter antiquam gentem Lævos Ligures incolentem citra Ticinum amnem expulere.* A *Gallis* ædificatam, quum primum *Italiam* ingressi sunt, tradit Paulus Diaconus in *Historia Langobardorum* lib. II. cap. II. quos nomen *Galliæ Cisalpinæ* huic Provinciæ dedisse refert post conditas Urbes *Ficinum*, *Brixiam*, & *Mediolanum*. Livius tamen de *Mediolano* tantum verba facit, quos ipsos *Gallos* condidisse inquit, *fusis acie Tuscis haud procul Ticino flumine*; Qui *Tusci* omnia loca *trans Padum* usque ad *Alpes* tenuere. Quare ante *Gallorum* adventum *Ticinum* fuisse conditum verius credo, motus etiam Eutropii authoritate, qui *Romanæ Historiæ* lib. IV. tradit: *Insubres*, & *Bojos*, a quibus *Ticinum* condita est, contractis in unum vi ribus cum *Cenomannis*, *Cremonam*, & *Placentiam* devastasse. Quamobrem apparet *Insubres*, & *Bojos Ticinum* ædificasse, antequam *Galli* advenissent, hosque non se illis conjunxisse ad *Ticinum* ædificandum, sed *Cremonam Placentiamque* vastandas, quod illos fecisse scribit Polybius *Historiæ Romanæ* lib. III. quia *Romani* erexerant in Colonias Urbes istas, ut obstarent *Annibali Italiam* cum exercitu aggredienti. Utcumque hoc evenerit, illud certissimum est apud Historicos Urbem hanc fuisse habitam antiquissimam. Undè licet receptum sit eam a *Ticino* flumine nomen habuisse, quando tamen hoc illi nomen impositum, & quando primum muris fuerit cincta, nullam memoriam superesse scribit Philippus Cluverius *Italiæ antiquæ* lib. I. cap. 27. Hinc patet *Blondi* supinus error, qui putat secundo bello Punico *Ticinum* fuisse Vicum, quia Authores, qui pugnam referunt inter *Annibalem*, & *Scipionem* commissam, nullam de eo mentionem fecerunt. Enimvero ante hoc prælium, *Ticinum* fuit ædificatum, neque ulla se occasio scriptoribus obtulit *Ticini* memorandi, cum prælium initum fuerit inter *Padum*, & *Ticinum*, non ultra fluvium, pro-

A pter quem sita est urbs, quæ cum idem fere nomen habeat ac flumen, non facile distinguere potuerunt antiqui Scriptores, ut observavit Petrarca *laudata epistola* 1. Præterea neque omnibus certum est certatum fuisse prope *Ticinum*, quum etiam Cornelius Nepos in Vita Annibalis tradat *inter ipsum, & Scipionem dimicatum fuisse de Clastidio apud Padum.* Quamobrem ex eo, quod *Ticinensis* Urbis mentionem nullam fecerint Authores secundum bellum *Punicum* describentes, satis non probatur hanc Urbem illo tempore conditam non fuisse. Regnante tamen *Augusto* illam fuisse Urbem probat Strabo *Geographiæ* lib. v. Quinimmo ipse *Augustus* aliquando in ea commoratus est, ut legitur apud Valerium Maximum lib. v. *de Pietate erga Fratres* ubi tradit, *Tiberium* illuc venisse, ut *Cæsarem* inviseret; & hoc
B etiam innuit Petrarca supra memorato loco, qui ad Joannem Boccacium ita scribit. *Vidisses, & quem, ut arbitror non vidisti* Ticini *ripæ amnis*, Ticini *Urbem impositam, Papiam Juniores vocant, quasi admirabilem, ut Grammaticis placet, & famosam dici Longobardorum Regiam: ubi prius horum antè ætatem, sub Germanici motum belli, Augustum Cæsarem fuisse comperio.* Verum ante *Augustum* in ea fuisse *Germanicum*, constat ex Tacito lib. III. Annal. *ipsum quippe*, inquit, *asperrimo hyemis Ticinum usque progressum, neque abscedentem a corpore simul urbem intravisse*, ut etiam lib. I. *Histor.* bis *Ticinum* venisse *Valentem* tradit. Neque parva Urbs erat, sed magna,
C ut apparet ex Itineratio *Antonini*, ubi signum C. eidem adponitur, quod magnarum urbium Notam fuisse testatur Philippus Cluverius *Italiæ Antiquæ eodem* cap. 27. Non tamen tunc dicta *Ticinum*, sed *Ticenum*, ut in eodem Itinerario *Antonini*, & in Itinerario *Hierosolymitano* conspicitur; quod etiam servatum esse inveni tempore *Theoderici*; *Papia* inde vocata est, quod nomen recentius vidimus agnovisse *Petrarcam*: at quando huic Urbi *Papiæ* nomen impositum fuerit hucusque incertum. *Paveia* etiam aliquando dicta, ex quo fortassis orta vox Italica *Pavia*: Sic *Annales Francorum* sub ann.
D 774. & 787. scripti in Monasterio Sancti Nazarii ad Rhenum, & a *Marquardo Frehero* editi apud Andream Duchesnium tom. II. pag. 4. & 5. ubi: *Karolus Rex Francorum de Roma revertens ad Paveia civitatem Longobardos congregavit.* Romano autem labente Imperio omnino deleta est Urbs ista sub *Odoacre*; verum cura *Epiphanii* ejusdem Episcopi, non solum in pristinam gloriam restituta est, sed illustrius aucta atque a *Theoderico* regalibus ædificiis ornata, & amplificata. Hinc ita crevit sub *Gotthis* Regibus, & *Longobardis* ipsius fama, & splendor, ut *Secunda Roma* meruerit appellari. Quam rem nobis testatur Epigramma leoninum, marmore incisum in
E ingressu pontis ad dexteram.

Quisquis in hac intrat deflexo poplite, dicat
Dic prope, qui transis, qui Portæ limina tangis,
Roma Secunda *vale, Mundi caput imperiale.*
Tu bello Thebas, tu sensu vincis Athenas,
Te metuunt Gentes, tibi flectunt colla potentes.

Quod Corius *Historiæ Mediolanensis parte* I. malè transfert ad laudes *Mediolani*, & temerè autumat lapidem illum fuisse *Papiam* delatum a *Joanne Galeatio*

Vicecomite; nam *Papiam* appellatam fuisse *Romam Secundam* ante *Joannem Galeatium* constat ex Epitaphio *Manfredi de Beccaria*, & Fratrum anni 1322. quod erat in æde Cathedrali *Papiæ*, & refertur a Laurentio Schradero *in Monumentis Italiæ pag.* 335. cujus epitaphii initium hoc est.

Tres successive Cives genuisse refertur
Roma secunda sibi claros, quos protulit Orbi.

Immò etiam sub *Karolo Magno* hoc titulo decoratam fuisse testis nobis est Alcuinus in *Carmine ad Karolum Magnum*, quod ex *Canisio* refert laudatus Duchesnius eodem tomo II. pag. 190.

Rex Karolus caput Orbis, amor populique decusque,
Europæ venerandus apex, Pater optimus Heros
Augustus, sed, & Urbe potens, ubi Roma secunda.

non parum quippe augebatur *Karoli Magni* potentia ipso dominatu *Papiæ*, quæ caput erat Regni *Italici*: Unde quanti eam fecerit probat ejusdem Epistola ad *Offam* Regem *Merciorum* apud Baluzium tom. I. *Capitular. Francor.* sub anno 774. quam hic integram referre placet. *Karolus gratia Dei Rex Francorum, & Longobardorum, & Patricius Romanus Viro Venerando, & Fratri carissimo Offano Merciorum Regi salutem, honorem, & amorem. Cum deceat Reges potentes, & famosos amicitiæ fœdere devinciri, & mutuis gaudiis ad invicem gratulari, ut in vinculo charitatis Christus in omnibus, & ab omnibus glorificetur, Vestræ Serenitati hoc eulogium duximus destinandum Cum Nobilissimam Longobardorum Civitatem, cum suis civibus omnibus nostro Dominatui subjugaverimus, & Italiam totam nostro Imperio feliciter subjugaverimus Christi adjutorio cui famulari desideramus, Rex Desiderius Longobardorum, Ducesque Saxoniæ, quos nostris nutibus inclinavimus, Withmundus, & Albion cum ferè omnibus incolis Saxoniæ, Baptismi suceperunt Sacramentum Domino Jesu Christo de cætero famulaturi. Hoc igitur salubri mandato ego Karolus Regum Christianorum Orientalium Potentissimus: Vos o Offane Regum Occidentalium Christianorum Potentissime cupio lætificare, & Te in dilectione amplecti sincerius.* Quod, ut vulgo etiam pateret hoc numisma cudendum curavit.



Quem nummum refert. Fr. de Mezeray *Historiæ Francor. tom.* I. *pag.* 445. editionis 1685. eique signatus annus DCCLXXIV. ex quo refellitur eorum opinio, qui volunt anno 780. *Desiderium* debellatum a *Karolo Magno*; & probatur ante annum 801. vulgatum fuisse usum signandi annos Æra Christiana, quod contra P. Berrettam *in Lychno* §. I. *nu.* II. & 12. probavit P. Bellinus in *Responsione Apologetica ad eundem cap.* 2. & alia profert Joannes Baptista Ricciolus in *Chronologia Reformata tom.* I. *lib.* 8. *cap.* I. *in fine.* Quæ res quidem satis apertè ostenditur, quum nihil magis commune, & facile videatur

* Hunc nummum argenteum cusum sub Karolo Magno refert Blancus in Tract. Histor. Monet. Franc. p. 88.

A ad inducendum morem, quam usus monetarum: præsertim occasione tàm insignis lætitiæ, qualis extitit ob *Desiderium* subactum, & *Papiam* receptam.

CAP. II.

Pyrrhi Ligorii *sententia de Colonia* Papia *examinatur.* Tristani *opinio hac de re confutata,* Joannis Harduini *locus de eadem illustratus.* Bernardi Sacci *error notatur;* B Tillemontii *opinio de Authore Actorum* S. Syri *refertur.* Ticinensem *Urbem fuisse Municipium, & Coloniam* Romanorum *probatur.*

Putat Pyrrhus Ligorius in *MSS. Ottobonianis* sub lit. P. verbo *Papia* hanc Urbem fuisse illam *Papiam* Romanorum Coloniam; de qua mentio in lapide dedicationis, ut ait, factæ a *Papienis*, effosso e ruinis fori *Trajani*, quam hujusmodi fuisse testatur.

IMP. CÆS. DIVI. T. ÆLI. HADRIANI
ANTONINI. AUG. PII. FILIO. DIVI
C ÆLI. HADRIANI. AUG. NEPOTI. DIVI
TRAJANI. GERMANICI. DACICI
PARTHICI. PRONEPOTI
DIVI. NERVÆ. AUG. ABNEPOTI. M
AURELIO. ANTONINO. GERMANICO
SARMATICO. PARTHICO
PONTIF. MAXIMO. TRIB. POT. XXVII.
IMP. VI. COS. III. P. P. OPTIMO PRINC.
COLON
PAPIENSI ÆLIANI
AURELIANI
D. N. M.

Sed hanc inscriptionem referendam non esse ad nostram hanc Urbem censent aliqui, cum aliæ inscri-D ptiones, in quibus de *Papienis* mentio est, ad aliam Urbem spectare doceant Historiæ. Joannes Tristanus *in suis Commentariis Tom.* I. *pag.* 631. loquens de de numismate *M. Aurelii*, cujus epigraphem refert Comes Franciscus Mediobarbus Papiensis *in Occone pag.* 229.

M. AURELIUS. ANTONINUS. AUG. P. M.
IMP. II. TRIB. P. XIIII. COS. II.
✠ COL. PAPIÆ. *Caput Serapidis cum modio.*

Putat Coloniam *Papiam* fuisse in *Mauritania* Cæsariensi, ad quod Ptolomæi testimonium affert in *Geographia lib.* IV. *cap.* 3. & *Tristano* subscribit *Mediobarbus. Tristani* tamen opinio infirma est; nam illam Col. E *Papiæ* epigraphem a *Tristano* relatam, adulterinam esse docet Joannes Vaillantius in *Numismatis Imperatorum in Coloniis Cusis pag.* 252. prim. edit. *tom.* I. & spectare, ait, ad *Coloniam Æliam Capitolinam*: deinde in Ptolomæo nullum verbum de *Papia* in *citato cap.* 3. sed solum *cap.* 2. mentio est de *Pæpia*, & græce *Paipia*, quod idem sonat: nec ista Urbs Colonia inscribitur, sed describitur sub Colonia *Sitipha.* Quin non fuisse Coloniam *Papiam* in *Aphrica* rectè probat Joannes Harduinus in *Nummis Populorum, & Urbium pag.* 380. addens in *Aphrica* solum fuisse *Puppiam* Urbem Proconsularem, non observa-F to, quod de *Pæpia* scripserat *Ptolomæus.* Hinc Coloniam istam referendam vult ad *Papienos*; de qua *Papienorum* Colonia vetus est inscriptio apud Gruterum *pag.* 448. 4. sed ubinam fuerit istæc Colonia non docet *Harduinus.* Hoc nobis se indicasse putavit Camillus Peregrinus in *Apparatu Antiquitatis Capuæ* disc. II. n. 10. ubi, ait *Papiam* fuisse quoddam Castrum ultra *Sinuessam*, ut ex citata *Gruteri* inscriptione, quæ legitur etiam apud Lipsium *Inscription. Antiquar. Ord.* 4. *nu.* 14. *fol.* 164. *pag.* 2, in qua pro

Pa-

Papienis corrigendum est PAPIEIS. Ut patet ex marmore, quod nunc in *Campanili* Ecclesiæ Episcopalis *Carinolæ* esse scribit *Peregrinus*, qui nobis illud restituit. *Ligorius* veró ad sententiam suam confirmandam ait, plures hac de re extare *Papiæ* reliquias suorum veterum incolarum, injuria temporum devastatas, & licet mihi perquirenti omnia non patuerint, tamen inter alia monumenta extitisse ille inquit in *Odoeo* veteri Ecclesiæ Cathedralis inscriptionem hanc

DOMITIUS. M. F. PRISCUS
Q. A. IIII. VIR. A. P. AUGUR. D. D
GRATUITUS. PODIUM
CUM. LORIACA. ET ADITUS. VIVOS
EFFECIT

quam sic explicat *Domitius Marci filius Priscus, qui anno quatuorvirati a Papiensium Auguribus decretum, datus gratuitus, Podium cum Lorica, & aditus vivos effecit.* Utrum vero ista inscriptio vera sit, an apocrypha dubitare libet ex his, quæ de *Ligorii* inscriptionibus tradit Clarissimus Cardinalis *Norisius*, quem citat Raphael Fabrettus *Inscriptionum cap.* VII. *pag.* 507. præsertim cum Urbem hanc solum V. sæculo *Papiam* vocatam fuisse scripserit Bernardus Saccus in *Historia Ticinensi lib*. VII. *cap.* 9. relata quadam historia, quam fabulam esse prædicant Viri Eruditi, cum de hoc novo Urbis nomine non alii Historici veteres meminerint, præterquam Anonymus Ravennas *lib.* IV. *Geographiæ n.* 30. *Paulus Diaconus* coævus *Karoli Magni*, & Breventanus in *Antiquitate Papiæ* lib. III. cap. 25. tabulam marmoream referens, quam dicit fuisse cum pluribus privilegiis *Viterberio* inscriptam a *Desiderio* in cujus fragmentis legebatur *veniunt a Papia Viterbienses*. Immo neque sæculo V. sed. VI. sub hoc novo nomine *Ticinum* celebrari cæpisse sentit Tristanus Calchus *Historiæ Patriæ lib.* III. *pag. ultima*, hocque evenisse ait regnante *Vitige*. Ut tamen verum fatear, non leve pro his, quæ tradit *Ligorius*, suppeditare videtur argumentum Vaticinium *S. Syri*, relatum a Luitprando Diacono *de rebus Imperatorum, & Regum lib.* III. *cap.* 2. quod etiam extat in Actis ejusdem S. Pastoris apud Laurentium Surium XII. *Septembris*; ubi Sanctissimus Vir *Delectare*, inquit, *Urbs* Papia, *quia veniet tibi ab æternis montibus exultatio, non vocaberis minima, sed copiosa in Civitatibus.* Unde sub *Adriano*, & *M. Aurelio* Ticinensem Urbem fuisse *Papiam* appellatam arguitur. At cum Acta *S. Syri* posteriori ævo fuisse conscripta existimet Tillemontius in *Monumentis Historiæ Ecclesiasticæ tom.* II. *pag.* 561. *edit. Parif.* 1701. quia a *Paulo Dianono* conscripta fuisse videntur, quicquid *Surius* scripserit in eorum initio, nihil in præsens affirmare contendo, quod præstabo in opere, quod de Atiquitate *Ticinensis* Urbis jam meditor. Iterim vero omittendum mihi non est Urbem hanc fuisse vetus municipium *Romanorum*, quod se vidisse in antiqua inscriptione testatur Philippus Cluverius *Italiæ Antiquæ lib.* I. *cap.* 27. & Coloniam, ut apparet ex inscriptione, quæ legitur apud Gruterum *pag.* 552. *num.* 5. Lapis in Carinthia repertus.

MARIUS. RUFFUS. C.
TICINIÆ. MILES. CO
HORTIS. MONTANOR.
M. PRIMÆ. STIPEN
DIORUM. XV
H. S. EST

CAP. III.

Urbs Ticinensis *perpetua Sedes Regum* Longobardorum, *Ibi Thermas, Amphiteatrum, & magnificum Palatium extruxit* Theodoricus, *quod deinde dictum* Regia Ticina, & Civitatula, *Palmaris error Patris* Eustachii *de* S. Ubaldo *apertè refellitur; ac contra ipsum, & alios Nobilitas Urbis* Ticinensis *supra alias* Liguriæ *Urbes effertur.*

IN Urbe *Ticinensi*, quæ caput erat antiquæ *Neustriæ*, ut notavit V. C. Justus Fontaninus Vir omni præditus eruditione in sua Dissertat. Italica *delle Masnade*, Reges *Italiæ* sedem habuerunt; & in ea viginti duo Reges *Langobardorum* regnaverunt. Ibi *Gotthos* Reges, tanquam in munitissima totius regni parte, thesauros servasse animadvertit Spigelius *in Notis ad Guntheri Ligurinum lib.* III. Quamobrem Urbis Regiæ titulo jure, & merito semper insignita fuit. Thermis, & amphiteatro hanc Urbem ornasse *Theodoricum*, testatur *Anonymus* de *Theoderico*, editus ab Henrico Valesio *ad calcem Ammiani Marcellini edit. Parif.* 1681. *pag.* 668. quod amphiteatrum postea perfectum fuisse credo ab *Athalarico* Theodorici nepote, & successore, ut ex inscriptione, quam refert Mediobarbus *in Occone pag.* 568.

✠ D. N. ATHALARICUS REX ✠
GLORIOSISSIMUS. HAS
SEDES SPECTACULI ANNO
REGNI SUI TERTIO FIERI
FELICITER PRECEPIT ✠

quem lapidem addit *Mediobarbus*, positum fuisse *Athalarici* anno tertio sive V. C. 1281. Chr. 528. Consulatum gerente *Justiniano Aug.* II. sine Collega. Hicque lapis erutus fuit prope *D. Laurentii Papiæ*; ubi etiam nunc spectantur quædam Circi, seu amphiteatri ruinæ. Prius tamen, quam hæc omnia conficerentur, *Theodoricus* illud celebre Palatium construi jussit ex laudato *Anonymo*, inde dictum *REGIA TICINA*: Quod cum hucusque fuerit obscurum, rem utilem me Reipublicæ literariæ facturum existimo, si hoc elucidavero, quod summopere in notis ad Synodum inscriptam *Regia Ticina*, habitam anno 850. desideravit Henricus Canisius, qui primus eam edidit *tom* V. *Antiquarum Lectionum part.* II. *pag.* 673 quam etiam legimus tom. VIII. Conciliorum *Labbei* pag. 62. quo loci *Canisius* post propositas difficultates de loco Civitatis *Regiæ Ticinæ*: de conciliatione anni Christi 890. indict. XIV. & *Hlotharii*, & *Hlodovici* XXI. & de æra Conventus *Ticinensis* anni Christi 854. indict. IV. *Hlodovici* anni sexti, hæc habet. *Hæc monere volui lector, ut videas, quam bona fide in dandis his verser, &, ut habeas in quo laudem merearis, si hæc colligas ex aliquo MS. Codice, nam, ut mihi conjecturas in his indulgeam non statui.*

Hanc *Canisii* dubitationem tollere conatus est *Marcus Velserus*, ut ex epistola ejusdem in notis ad eamdem Synodum apud *Labbeum*; sed non omnino id effecit *Velserus*, cum non ostendat factam Synodum fuisse in *Aula Regia* prope Urbem *Ticinensem*, in qua coactum fuit Concilium anno 850. alterum anno 854. & tertium anno 876. quemadmodum probant clarissima monumenta apud Stephanum Baluzium in Capitularibus Regum Francorum tom. II. ubi pag. 347. sic legitur.

TITULUS II.
SIVE
CAPITULA EDITA ANNO DCCCLIV.
IN PALATIO TICINENSI

In nomine Sanctæ, & individuæ Trinitatis Incarnationis Domini Nostri Jesu Christi anno DCCCLIV. *anni imperii Domini Hlodovici Imperatoris Augusti VI. indictione IV. dum Conventum fidelium nostrorum palatio nostro Ticinæ Civitatis convocaretur &c.* pag. 351. hæc adsunt.

RESCRIPTUM CONSULTATIONIS SEU COHORTATIONIS EPISCOPORUM AD DOMNUM HLODOVICUM IMPERATOREM

Domno gloriosissimo Regi Hlodovico pax, & vita, & victoria ministretur a Deo Patre, & Domino nostro Jesu Christo. Nos quidem in Dei nomine Angilbertus Archiepiscopus & Andreas Patriarcha, una cum Joseph Archicapellano, cum ad hanc synodum in Urbe Regia *Ticino congregatam* &c. postquam Consultationem Episcoporum *pag.* 355. *sequuntur.*

CAPITULA VII.

Edita post responsionem Episcoporum.

In nomine Dei Omnipotentis anno incarnationis Dominicæ DCCCLV. *indictione* III. *mense Februario, die mensis ejusdem quarto, cum Dominus Magnificentissimus Hlodovicus Augustus apud Ticinensem Civitatem* in Augustali Aula *resideret, tractaturus &c.*

IN CONCILIO PONTIGONENSI

apud eumdem Caluzium eodem tom. 11. *pag.* 238. *hæc habentur.*

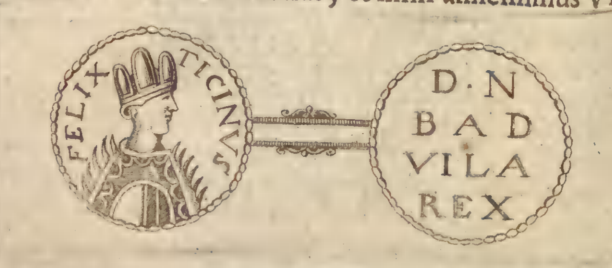
TITULUS XLVIII. SYNODI PONTIGONENSIS.

Synodus, quæ fuit acta apud Ticinum Palatium *anno Incarnationis Dominicæ* DCCCLXXVI. *in dictione* IX. *mense Februario, & postea fuit confirmata ipsa Synodus apud Pontigonem cum Missis Domni Apostolici Joannis, aliisque multarum Provinciarum Episcopis.* Et in fine actus confirmatæ electionis Imperatoris *Karoli* additur *eadem pag.* 238. *col.* 2.

Acta sunt hæc in Palatio Ticinensi *anno Domni* DCCCLXXVI. *Regni Domni Imperatoris Karoli Hlodovici Augusti piæ memoriæ filii in Francia* XXXVI. *Imperii primo indictione* IX.

Ex his constat, *Regiam Ticinam* fuisse Regium Palatium sejunctum ab Urbe *Ticinensi*: quod primus observavit Joannes Mabillonius in *Itinere Italico tom. I. cap.* 219. ex subscriptione diplomatis *Berengarii* Imperatoris *Theodelasio* Abbati *Bobiensi* data. XIX. *Kal. Novemb. ann. Inc.* DCCCCII. *Regni sui* XVI. *actum.* PAPIA CIVITATE PALATIO TICINENSI. Cui diplomati alia possunt adjungi ex Bullario Cassinensi Cornelii Margorini *tom. I. pag.* 7. ubi extat diploma *Desiderii*, in cujus fine legitur: *Data Ticino in Palatio anno* 762. & pag. 9. aliud diploma anni 765. habet *actum Ticino in Palatio.* pag. 10. in diplomate *Aldelgisi* filii ejusdem *Desiderii anno 766. actum Ticino in Palatio*; & in alio ejusdem *Aldegisi* pag. 15. anni 774. *Data Ticini in Palatio.* Quod etiam XI. sæculo servatum fuisse, apparet ex diplomate *Henrici* I. Imperatoris Abbati Brumiensi apud Ferdinandum Ughellum in *Italia Sacra tom. IV. col.* 1370. ubi: *Actum Papiæ in Palatio Ticinensi anno* 1014. & col. 1485. in alio diplomate *Arduini* Regis *Italiæ* anno 1003. *Actum Papiæ in Ticinensi Palatio.* Et quidem verè, poterat appellari *Regia Ticina* illa *Aula*, quæ prius *Civitatula* nempe sermone italico *Citadella* a Beato *Laurentio* Episcopo *Mediolanensi* fuerat nuncupata, cujus verba refert *Ennodius* Episcopus *Papiensis* in Vita Beati Epiphanii *edita cum aliis Ennodii operibus a Sirmondo tom. I.* col. 1676. Qui Beatus *Laurentius* perorans apud *Theodericum* commemorat Divinæ Misericordiæ beneficium, quo ab obsidentibus inimicis, quibus in *Ticinensi Civitatula* arctè cingebatur, liberatus fuit. Quem locum a se non rectè immutatum attulit Carolus Sigonius de *Imperio Occidentis lib.* XVI. *sub anno* 495. & hoc Regium Palatium credere fas est, fuisse illud, quod erexerat *Theodoricus*, ut dictum est supra, quum a *Theoderico* ad *Desiderium*, in cujus diplomate mentio primum est hujus Regii Palatii ab Urbe distincti, non legatur alium Regem tam excelsa Pa-

A latia *Ticini* ædificasse: in his autem ingens fuit cura *Theoderici*, sicuti eum laudat de hoc Ennodius in Panegyrico. *Video, inquit, inspiratum decorem Urbium cineribus evenisse, & sub Civilitatis plenitudine palatina ubique tecta rutilare.* Video *ante perfecta ædificia, quam me contigisset disposita.* Sicque postea exornatum fuit illud insigne Palatium, ut altera Urbs esset in Urbe; de quo insigne est testimonium diploma *Sigualdi* Patriarchæ *Aquileiensis* apud jam laudatum Margarinum *tom. I. Bullarii Cassinensis pag.* 16. *Datum Ticino in Urbe Regia*, quod etiam visus est agnovisse Sigonius lib. 6. de Regno Italiæ sub
B anno 961. dum ait, *Othonem Papiæ Regiam a Berengario destructam restaurasse.* Horum omnium ignarus Pater *Eustachius* a S. *Ubaldo* nomen *Civitatulæ Ticinensis*, quod ad Urbis *Papiensis* gloriam referendum esse omnes norunt, perperam ad illius dedecus transferre conatus est, inde arguere studens *Ticinum* fuisse Urbem non decoram, sed infimam, & angustam propterea que indignam, quæ ulli Metropolitæ subjiceretur. Quod quam leve argumentum sit, constat ex Itinerario *Antonini*, in quo litera *C. Ticino* addita inspicitur; quæ, ut ex Philippo Cluverio *Italiæ Antiquæ lib. I. cap.* 27. adnotavimus cap. præcedenti, erat nota magnarum Urbium; Immo supra alias *Liguriæ* Urbes eminuisse sæculo V. quo
C tempore *Mediolanensi* Urbi paruisse, probare nititur idem Pater *Eustachius*, probat Paulus Diaconus *ad Eutropium Additus lib.* XVI. ex quo *Orestem* Patritium, qui *Liguriæ* præerat, dum *Odoacer Italiam* invasit, cæteris Urbibus præteritis, intra Ticinum sese conclusisse, apparet. Neque Patris *Eustachii* sententiæ suffragari possunt illa Ennodii verba in Vita Epiphanii. *Aliquos tamen magnarum Urbium incolas edax consumebat invidia, quod tantum Oppidi Ticinensis angustia habere meruisset Antistitem*; hæc enim dicta fuerunt ab *Ennodio*, quum Urbs ab *Odoacre* funditus eversa rursus extruebatur, & ideo priusquam
D esset ad pristinam gloriam, & magnitudinem restituta, videbatur angusta. Adveniente tamen *Theoderico*, jam eò creverat, ut iste ab *Odoacre* perterritus, *Mediolano* digressus, potius apud *Ticinensem* Urbem confugeret: qua de testis est idem Paulus Diaconus ad Eutropii Historiam Additus lib. XVI. *Theodericus itaque*, inquit, *a Verona digrediens Mediolanum pervenit, ubi dum consisteret, magna ad eum multitudo militum, plures que Italiæ populi convenere. Sed paucis interjectis diebus, rursus deditus totus exercitus, Tuffa quodam nomine instigante, Odoacris se partibus dedidit. Ea res Theodericum in tantum perterruit, ut se, suumque exercitum apud Ticinensem Urbem muniret.* Ita-
E que angustam fuisse, verisimile non est, quæ capere debebat exercitum *Theoderici*, qui præterea eam amplificavit, Palatio & arce constructis, ut scribit Stephanus Breventanus de *Antiquitate Papiæ lib.* 11. *cap.* 9. ex qua postea exivit contra *Odoacrem*, quo subacto, tantus fuit splendor *Ticinensis* Urbis, ut felix fuerit appellata; quemadmodum apparet ex epigraphe numismatis relati a supra laudato Comite Mediobarbo in *Occone pag.* 568. quod mihi indicavit V. C. *Joannes Franciscus Sinibaldus Auximas*, & mihi communicavit Pater *Johannes Antonius* ejusdem Comitis filius eruditissimus, & mihi amicissimus Vir.

F


quem nummum ad *Totilam* spectare, alio nomine *Badiullam* apertum est ex Paulo Diacono ad Eutropium

pium addito lib. 17. *Dehinc*, ait, *sibi Badiulam*, *qui & Totila dicebatur in regnum præficiunt.* Verum in Historia Miscella Editionis Basil. 1569. lib. 16. legitur *Baduvillam.*

CAP. IV.

Scholæ Papienses *sub* Boëthio *floruerunt.* Bernardi Sacci, Vincentii Bellovacensis, Gerardi Vossii *de primo anno Episcopatus* Ennodii *opinio rejicitur.* Ennodius Papiæ *Magistrum gessit*; *ejusdem locus illustratus contra* Sirmondum. *Studium* Epiphanii Ticinensis *Episcopi pro restaurandis moribus*, *& scientiis.*

INter cæteras hujus Urbis laudes situ, & ubertate ita felicis, ut horreum *Romanorum*, & hortus *Liguriæ* aliquando nuncuparetur, maxima illa fuit, quod in ea liberales artes semper floruerint; quamvis solum sub *Karolo Magno*, ibi publicas Scholas fuisse institutas vulgò credatur. Horum studiorum initia reperire difficile est, cum tantum sæculi v. eorum nobis memoria supersit. Testatur hoc *Boëthii* liber de Scholastica Disciplina, quam *Parisiis* conscriptum putat Lupoldus Bebemburgius in *Opusculo* de *Zelo Veterum Germanorum cap.* 2. in *Biblioth. SS. PP. tom.* XXVI. pag. 92. atque inde arguit *Lupoldus Parisiis* illo tempore studia literarum viguisse; sed rectiùs aliqui dubitant, an unquam *Parisiis Boëthius* publicè docuerit, cum ipse libellus de Scholarium disciplina *Ticini* scriptus fuerit, ut ostendunt illa verba Procemii. *Et licet duplici genere commentorum sim impeditus*, *non tamen omnino diversorum in quasdam Aristotelis*, *nec non aliorum Philosophorum editiones proprioque attenuatus studio*, *& inhumani Regis Gottorum cruciatu corrosus.* Quibus cruciatibus solum *Papiæ* vexatum fuisse *Boëthium*, legimus, ubi traditam a se scientiarum doctrinam aliæ ejus lucubrationes testantur. Postquam enim Consulatum gessit, *Papiam* relegatus fuit, & ibi plures libros scribere instituit, quos in carcerem detrusus perficere non potuit. De his meminit Petrus Bertius in Præfatione ad Consolationem Philosophiæ, ubi de imperfectis operibus *Boëthii* post alia hæc addit. *Quænam? illa scilicet quæ ex Christianæ Religionis Misteriis peti possunt*; *quum Boëthius sermonem injicit de casu*, *de libero arbitrio*, *& concordia præscientiæ Divinæ*, *cum libertate arbitrii*, *quæ tractatio usque ad finem libri se extendit*: *sequitur igitur*, *nondum id*, *quod docere instituerat*, *esse absolutum*, *sed desiderari partem illam*, *quæ viam ad Cœlum monstrat*, *quæ ex sola Christi doctrina peti debet.* *Boëthio* socium fuisse *Ennodium* in publicis Scholis, testantur pariter, ejusdem opera: hi enim fuerunt coævi. *Boëthius* siquidem anno 526. fuit a *Theoderico* morte damnatus, & humatus est in S. Petri in Cœlo aureo, ubi adhuc visitur ejus arca cum hoc epitaphio.

MEONIA, ET LATIA LINGUA CLARISSIMUS, ET QUI
CONSUL ERAM: HIC PERII MISSUS IN EXILIUM.
ECQUID MORS RAPUIT: PROBITAS ME VEXIT AD AURAS,
ET NUNC FAMA VIGET MAXIMA, VIVIT OPUS.

& *Ennodius* amico præmortuus est, quod anno 521. evenisse, scribit Guillelmus Cave in *Histor. Scriptor. Ecclesiastic. tom.* 1. *sæculi Eutichiani anno* 511. Unde Bernardus Saccus *Historiæ Ticinensis lib.* VIII. *cap.* 1. malè putat, eum obiisse anno 516. cum fuerit conditus *Valerio* V. C. Consule, ut apparet ex illius Epithaphio, quod *Ticini* S. Michaëlis parieti, qui

A sacrario cohæret, in tabula marmorea sculptum est, aliquot locis nobis restituendum.

EPITAPHIUM ENNODII

ENNODIUS VATES LUCIS REDDITURUS IN ORTUM,
HOC POSUIT TUMULO CORPORIS EXUVIAS
CLARUS PROLE QUIDEM, GENEROSIOR IPSE PROPINQUIS
QUOS FUNCTOS LAUDEM JUSSIT HABERE DIEM.
REDIDIT HOC COELO VIVACIBUS ILLE FIGURIS,
CUM FECIT FAME VIVERE CONLOQUIIS.
QUID MIRUM SI FORTE CARET POST BUSTA SUPERSTES,
QUI CONSANGUINEOS RESTITUIT SUPERIS?
QUANTIS ISTE FORET MUNDI CELEBRATUS IN ORIS,
NEC SILET OCCIDUI CARDINIS OCEANUS.
SCHISMATA CONJUNXIT DUDUM DISCORDIA LEGI;
ATQUE FIDEM PETRI REDIDIT ECCLESIIS.
POLLENS ELOQUIO DOCTRINÆ NOBILIS ARTE
RESTITUIT CHRISTO INNUMEROS POPULOS.
LARGUS, VEL SAPIENS DISPENSATORQUE BENIGNUS
DIVITIAS CREDENS, QUAS DEDIT ESSE SUAS.
TEMPLA DEO FACIENS HYMNIS DECORAVIT, ET AURO,
ET PARIES FUNCTI DOGMATA NUNC LOQUITUR.
DEPOSITUS SUB D. XVI. KAL. AUG.
VALERIO V. C. CONSULE

quod immutavit Ferdinandus Ughellus *Italiæ Sacræ tom.* 1. *part.* 2. in Vita B. *Ennodii* loco *Valer.* ponens *Staf.* ut etiam literam D. quæ diem indicat, omisit Pater Romualdus in *sua Papia Sacra part. I. pag.* 29. Anno CDXC. *Ennodium* in Episcopali Cathedra sedisse prodidit Bernardus Saccus *Histor. Ticinensis eodem cap.* 1. atque etiam *Bellovacensis*, & *Gerardus Vossius*, atque Stephanus Breventanus de *Antiquitate Papiæ lib.* 2. in Vita *Ennodii*, quos errasse rectè observavit Sirmondus in notis ad dictionem v. ejusdem *Ennodii*, quia hoc tempore ipse *Ennodius* annum XVI. excedere non poterat, ut ait ille. *Qui enim potuit illo anno Episcopus creari*, *qui anno proxime antecedente quo Italiam ingressus est Theodericus sexdecim tantum erant annorum? aut quomodo imponi*, *tunc potuit Cathedræ Ticinensi*, *quam adhuc regebat & aliquot annis rexit Epiphanius*, *ac post Epiphanium Maximus*, *quem Synodo palmari interfuisse monuimus?* Hoc etiam confirmat Sigonius de *Imperio Occidentis lib.* XVI. anno 501. quo adhuc *Maximum Papiæ* Episcopum fuisse prodit, Antequam Episcopatu exornaretur *Ennodius*, pluribus annis Diaconatu fulsit sub *Epiphanio* a quo unicè diligebatur; Hoc tempore, quantum excoleret artes liberales, pluribus suis Dictionibus testatus est; & in aliquibus earum de Scholis, publicoque Auditorio frequentissima mentio; præsertim in VII. acta in Dedicatione Auditorii, quando ad forum translatio facta est, cujus hic partem afferam. *Ad vos revertor*, *quibus paterna conventus affectione vocem debeo commonentis.* *Reddite Vos studendo origini*, *reddite natalibus lectione.* *Naturæ lucem jubar dictionis osten-*

A 3 dat.

dat. *Multiplicate suffectu scientiæ parentum titulos: ornate eruditione majorum decora: Fulvi nobilitatem metalli nisi ad unguem manus ducat Artificis, maternis pene hebetatur tenebris: & si magistra politione non venustetur, nihil ei prodest sublimitas, quam vena concesserit. Adjuvatur quidem Doctoris instantia dotibus sanguinis mundioris; sed nisi limata non rutilant illa, quæ se erigunt prærogativa nascendi &c. Habetis prævium eloquentiæ, morumque Doctorem. Currite prosapiæ stimulis incitati, & cum Vos ad agonem præmia promissa produxerint, mei meminisse dignamini, quia sunt, quæ a Vobis post cœlestem retributionem suffragia hortator accipiet.* Hanc in publico Auditorio recitatam ab *Ennodio*, compertum est; sed de Auditorio *Romano* hic loqui putat *Sirmondus* in notis. At ego hac Dictione perpensa *Sirmondo* non subscribo, nec subscribendum puto ab Eruditis Viris, quibus usque adhuc ignotum credo *Ennodium Romæ* publicum præceptorem egisse, quemadmodum ex laudato loco, & sequentibus ipse profitetur. *Hæc sunt, quæ vos nostris vocibus admoneri. Vos diligentiam pectoris mei expendite consideratione verborum. Non phaleratus sermo, non illecebrosa tantum, & depicta fucis narratio delectet. Quærite apud me, non blanda, sed necessaria, non delitiosa, sed fortia: Nunquid juvat pompam texere Præcepta daturum?* & paulo post. *Deus tamen voti se comitem jungat; & quod novellis* Præceptor *commendo cespitibus, in pomis tanquam de hereditaria possessione decerpam.* Fortè in hac divinavit *Sirmondus* ex illis verbis. *Vincta hic ora teneat mens captiva. Non agnoscit forum Romani Populi, non liberalis eruditionis gymnasium, qui adhuc quasi in secessibus conticescit.* Sed forum *Romani* Populi ex iis, quæ dicebantur, ductum hic ab *Ennodio*, satis constat; nam ex his verbis, *qui quasi in secessibus conticescit*, apparet eum hic loqui de populo paulo ante ob incendium Urbis sub *Odoacre* exule a Patria, vel adhuc trepidante ad illas, & alias ærumnas perlatas sub *Theoderico*, quæ omnia *Romæ* nequeunt convenire; in qua nunquam, ut dictum est, legitur *Ennodium* præceptoris munere functum esse. Eum autem *Papiæ* jam consecratum Diaconum morari oportebat; hocque eodem tempore erat *Epiphanio* Episcopo perpetuus comes; qui eadem cura, qua ad componendum Regnum incumbebat *Theodericus*, ut legitur apud Sigonium de *Imperio Occidentis lib.* XVI. *sub annis* 494. *&* 495. *Ticinensem* Urbem ad pristinum decus restituere properabat, præstantissimo quoque Viro e dirutis *Liguriæ* oppidis, ut ait *Sigonius*, eò accito, etsi alii plures Viri doctissimi jam adessent in Urbe, ut in Vita *Epiphanii* scripsit idem Ennodius. *Fuit*, inquit, *Silvester Archidiaconus ea tempestate homo in vetusta disciplinarum instructione probatissimus. Fuit Vir insignissimus Bonosus presbiter, tam Nobilis sanctitate, quam sanguine. Fuere alii, & numero plures, & virtute præstantes: quorum idcircò facio mentionem, quia parva laude dignus, qui tantum miseris antefertur.* Hisque alios plures adjunxit *Epiphanius*, quos selegit ex finitimis Urbibus, ut nostræ memoriæ tradidit ipse laudatus Ennodius eodem loco. *Parum tamen credebat posse sufficere, si post ruinam omnium Liguriæ Civitatum Ticinus suis contenta indigenis exultaret; cœpit vicinarum Urbium finitimos quosque de civibus flosculos legere, atque ad suos hortos cultor diligens, plantaria jam probata portare de quibus frugi, & idoneus aptissima caperet poma possessor.*

Ex hac diligentissima cura *Epiphanii* pro literarum, & morum instauratione in Urbe mox restituta satis apparere credo ibi literas maximè floruisse, & *Ennodium* in ea scientias cum cæteris docuisse, sicuti *dictione* VI. Carminum lib. I. post ejus reditum a Synodo *Palmari* cum *Maximo*, iterum *Ticinensibus* se Magistrum profitetur, atque in ipsa nimiam ve-

A nustatem eloquii in docendo excusat his verbis. *Dicam ergo libens musico stylo gaudia mea, quorum perfectionem maximis promitto me Deo adnitente eloquii literis nunciaturum: Pulsabunt me oblatrantium venena linguarum; sed professionis, & ingenii exercitiis aggregabo quicquid contra accusati meritum maledictor ingesserit, &c. Hinc ad clariora digredientibus* DIVINORUM PATESCUNT SECRETA LIBRORUM *quorum januam sensu pulsante dum reserat populus se Duce pervium facit iter ignoratum: dum fastidiosos eloquii splendore, parum doctos fabricata latinitate, & ut ajunt artifici rusticitate perducit. Quis talem salutis non diligat judicem, non sequatur, qui necessariis dulcia, dulcibus severa miscendo amara vitæ dogmata, & velle cogit invitos? sed istinc cœpti compleantur honesta propositi. Apud scientes rerum loquimur. Res virtutis est gaudium continere: Secundæ diligentiæ per elaboratum tramitem luculentæ dictionis ostendere. Hodie maximè cum mei portio limen ingressa facundiæ dat parenti exultatione eloquentiam, quam negat ingenium, cum dicat causa, quod natura non præstitit. Macte insignium adolescens virtutum, qui in cano flore pomorum numerum monstras. Das pellere afflictionis glaciem, & ad vernum me dictionis invitas. Nam dum quod tu debes* STUDIIS *ego impendo* lætitiæ *puto ambo proficimus. Simile est enim rudem instituere, & ad declamationis affectum revocare jam desidem.* Ex his cæteras quoque Dictiones VIII. nempe IX. & X. non alibi quam *Ticini* actas censendum est. Neque Scholas, quæ illa ætate florebant *Ticini* solum Episcopales fuisse quis credat; nam quamvis teste D. Paulo Ephes. 4. ab incunabulis Ecclesiæ Scholæ istæ viderentur in usu, in quibus Episcopi ipsi Grammaticam sæpe docebant, ut de vetusta hujusmodi Ecclesiæ *Alexandrinæ* disciplina docuit Eusebius *lib.* V. *Historiæ Ecclesiasticæ cap.* 10. tamen majores & universales fuisse Scholas *Ticinenses Ennodii* tempestate probant scientiæ, quas in his tractatas fuisse eruitur ex allatis *Ennodii* dictionibus, in quibus non solum de Philosophia, & Grammatica, sed de Divina pagina, & de Jure Civili agi videtur. Et forsan has Scholas cum regis privilegio institutas a *Theoderico* conjici posset, cum non minus erga *Ticinensem* Urbem fuerit ille liberalis quam erga *Ravennatensem*, ubi Gymnasium *Theoderici* tempore, *Boëthio*, & *Cassiodoro* suadentibus, institutum fuisse refert Rubeus *Historiæ Ravennat. lib.* III. *pag.* 161.

CAP. V.

Petrus Pisanus *in Urbe* Papiensi *Magister*, Parisios *accitur a* Karolo Magno; *Ante hujus adventum in* Italiam *florebant* Papiæ *liberales artes. In ea celebris disputatio* Petri Pisani *cum* Julio Judæo. Joannes Albinus Scotus Papiam *mittitur a* Karolo Magno *ut sublimiores scientias traderet, hocque pluribus antiquis Scriptoribus comprobatur.*

ENnodio, & *Boëthio* vita functis regnante *Theoderico*, num floruerint *Ticini* publicæ Scholæ nobis ignotum. Ipsas defecisse non levem præstat aliquibus conjecturam irruptio frequens *Gotthorum*, & *Longobardorum*, a quibus miserrime devastata *Italia* omnes fere humani mores fuerunt deleti grassante barbarie: sed adhuc sævientibus bellis ipsas non corruisse nobis suadere videtur Paulus Diaconus, qui in *Historia Longobard. lib.* VI. *cap.* 4. scribit sub *Cunibertho*, qui regnavit prope finem septimi sæculi, floruisse in arte grammatica *Felicem* patruum *Fabiani*, qui fuit ejusdem *Pauli* Magister; & octavi sæculi nobis testis est Alcuinus, qui epistola XV. edit.

Quer-

Quercetani seu Duchesnii pag. 1511. hæc scribit ad Karolum Magnum. *Dum ego Adolescens Romam perrexi, & aliquantos dies in Papia regali Civitate demorarer, quidam Judæus Julius nomine cum* Petro Magistro *habuit disputationem, & scriptam esse eamdem controversiam audivi in eadem Civitate. Idem Petrus fuit, qui in Palatio Vestro Grammaticam docens claruit.* Ex quo forsan loco *Alcuini* Franciscus de Mezeray *Historiæ Galliæ tom. I. pag.* 400. *editionis* 1685. adnotavit, *Karolum Magnum* anno DCCLXXIV. misisse *Papiam Joannem* alterum ex Monachis, qui e *Scotia Parisios* accesserant, ut stabiliret in ea scholas scientiarum sublimium, quia, ut is gallicè inquit. *Les arts liberaux y florissoient deja, & il en avoit fait venir Pierre Pison, qui lui avoit enseigné la grammaire.* Quod evenisse circa annum 769. docet Cæsar Egassius Bulæus *Histor. Universit. Paris. tom. I. pag.* 92. quo tempore *Karolus Magnus*, literarum prorsus ignarus, regnare cœpit cum *Karolo Manno* fratre suo. Quare probari nequit *Quercetani* sententia dicentis in indice operum ipsius *Alcuini*, hunc fuisse *Papiæ* adhuc adolescentem, quum ibi Curia *Karoli Magni* Francorum Regis adhuc esset; Nam solum anno 774. *Karolus Desiderium* subegit, & jam ante acciverat *Petrum Pisanum* in *Galliam*, ut ipsum instrueret. Quo tempore ad Regem fuerunt a Pontifice missi aliqui libri, ut ex Epistola, quæ extat apud Duchesnium tom. III. Historiæ Francorum pag. 743. *Direximus etiam Excellentissimæ Præcellentiæ Vestræ, & libros quantum reperire potuimus, idest Antiphonale, Responsale, insimul Artem grammaticam Aristotelis, Dionisii Areopagitæ libros, Geometricam, Ortographicam, Grammaticam, omnes græco eloquio Scriptores, nec non & horologium nocturnum.* Nec propterea, quod solum ad Regem docendum grammaticam fuerit *Petrus Pisanus Papia* accitus in *Galliam*, putandum est solum has humiliores artes tunc floruisse in *Papiensibus* Scholis, etenim ex disputatione, quam *Petrus* habuit cum *Julio Judæo* constat hic fuisse locum disputandi de altioribus scientiis. Multo autem tempore docuisse *Petrum Pisanum Papiæ* satis probatur ex eo, quod jam senex fuit vocatus in *Galliam*, ut ex Historia Eginardi constat apud Duchesnium tom. III. pag. 102. *In discenda,* inquit Eginardus, *Grammatica Karolus Petrum Pisanum Diaconum senem audivit, in cæteris disciplinis Albinum cognomento Alcuinum, item Diaconum de Britannia Saxonici generis hominem, Virum undequaque doctissimum Præceptorem habuit: apud quem Rhetoricæ, & dialecticæ, præcipuè tamen Astronomiæ ediscendæ plurimum, & temporis, & laboris impertivit.* Hisce imbutus doctrinis *Karolus Magnus* ab *Adriano* primo, cujus virtutes sibi proposuerat imitandas, rogatus in *Italiam* cum exercitu venit, & subacto *Desiderio*, totaque *Italia*, devicta, postquam rediit *Parisios*, maximo literarum amore exarsit. Quumque duo Parisios advenissent cum mercatoribus Monachi e Britannia sapientiam venalem se habere jactantes, *Karolus* unum ex iis *Parisiis* retinuit, alterum *Papiam* transmisit, ut, ubi sublimes scientias profiteretur; Cujus rei cum pauci nobis antiqui supersint testes, operæ pretium duxi monumenta eorum, qui hoc nobis tradiderunt, colligere, & lectoribus evulgare.

Agmen ducit *Notkerus Balbulus Sangallensis* Monachus, ut scribit *Goldastus*, cujus Historiam *Sangallensem*, e veteribus Bibliothecis *Germanicis* erutam, in lucem emisit Henricus Canisius anno 1601. ipsamque *tom. II. Histor. Scriptor. Francor.* retulit laudatus *Duchesnius pag.* 107. *Notkerus* igitur ad *Karolum Crassum* Imperatorem *Ludovici Regis Germaniæ* filium, Nepotem *Ludovici Pii*, Pronepotem *Karoli Magni*, de isto hæc scribit cap. I.

Omnipotens Regum dispositor, Ordinatorque Regno-

A *rum, & temporum, cum illius admirandæ statuæ pedes ferreos, vel testaceos comminuisset in Romanis; alterius non minus admirabilis statuæ caput aureum per illustrem Karolum erexit in Francis. Qui cum in Occidui Mundi partibus solus regnare cœpisset, & studia literarum propemodum essent in oblivione, contigit duos Scotos de Hibernia cum mercatoribus Britannis ad littus Galliæ devenire, Viros, & in sæcularibus, & in sacris Scripturis incomparabiliter eruditos. Qui quotidie cum nihil ostenderent venale ad convenientes emendi gratia turbas clamare solebant.* Si quis sapientiæ cupidus est veniat ad nos, & accipiat eam, nam venalis est, apud nos. *Quam tamen idcircò se venalem habere pro-*
B *fessi sunt, quia populum non gratuita, sed venalia mercari viderunt; ut sic vel sapientiæ sicut cæteris rebus coëmendis eos incitarent, vel sicut sequentia probant per tale præconium in admirationem verterent, & stuporem. Denique tandiù conclamata sunt ista, donec ab admirantibus, vel insanos illos putantibus ad Karoli Regis semper amatoris, & cupidissimi sapientiæ perlata fuissent. Qui sub omni celeritate ad suam eos præsentiam evocatos interrogavit, si verè ut ipsa fama comperit sapientiam secum haberent. Qui dixerunt, & habemus eam, & in nomine Domini dignè quærentibus dare parati sumus. Qui cum inquisisset ab illis, quid pro ipsa peterent, responderunt: loca tantum opportuna, & a-*
C *nimas ingeniosas, & sine quibus ista peregrinatio transigi non potest alimenta, & quibus tegamur. Quo ille percepto ingenti gaudio repletus primum quidem apud se utrumque parvo tempore tenuit; postea verò, cum ad expeditiones bellicas urgeretur, unum eorum nomine Clementem in Gallia residere præcepit, cui & pueros nobilissimos, mediocres, & infimos satis multos commendavit, & eis prout necessarium habuerunt victualia ministrari præcepit, habitaculis opportunis ad habitandum deputatis. Alterum verò in Italiam direxit, cui &* Monasterium Sancti *Augustini*, juxta *Ticinensem* Urbem *delegavit, ut, qui illuc ad eum voluissent ad discendum congregari, potuissent.* Hæc etiam tradidit
D *Vincentius Bellovacensis* præceptor *Ludovici* IX. qui in suo Speculo Historiali, quod perduxit ad annum 1244. & obiit anno 1259. ex authoritate Helinandi, & Chronici Arelatensis, concludit. *Karolum Magnum residere fecisse Clementem in Gallia, Alterum verò in Italiam direxisse, cui, &* Monasterium S. *Augustini* juxta *Ticinensem* Urbem *delegavit, ut illinc, si voluissent, ad discendum congregari possent.* Huic accessit *Lupoldus Bebemburgius*, qui claruit sub *Ludovico* IV. Imperatore, & *Benedicto* XII. Pontifice Maximo anno Dom. 1340. circiter. Hic in suo Opusculo de zelo veterum Germanorum ad Rudolphum Saxoniæ Ducem cap. 2. in Biblioth. Pa-
E trum tom. XXVI. hæc habet. *Sciendum est quod quædam Chronicæ referunt; quod duo Monachi Scoti de Hybernia in Scripturis Sacris, & in sæcularibus eruditi de Britannia ad littus Galliæ pervenerunt, qui quotidie ad populos emendi gratia convenientes clamabant dicentes: Si quis scientiæ cupidus est veniat ad nos, & accipiat eam, nam venalis est apud nos. Tamdiù conclamata sunt ista, donec ab hujusmodi sermonem admirantibus ad Karoli Magni gloriosissimi Regis audientiam sunt prolata. Qui celeriter illos ad suam præsentiam evocatos, quid pro scientia peterent requisivit. Qui prò ipsa, loca tantum opportuna, & felicia ingenia, ac pro victu, & vestitu necessaria se petere respon-*
F *derunt. Quo audito ille ingenti repletus gaudio unum eorum in Italiam, cui Monasterium* S. Augustini apud Papiam *commisit, ad docendum direxit. Alterum verò Clementem nomine, cui ad docendum multos pueros comendavit, fecit in Gallia Parisiis residere, eidem, & pueris victualium necessaria ministrando.* Seculo XIV. eadem quoque adnotavit Cardinalis *Franciscus Zabarella* in Clementina prima de Magistris: & Anno 1450. D. *Antonius* Archiepiscopus *Florentinus* ejus-

ejusdem Chronicæ *Arelatensis* meminit in II. parte Historiæ tit. 14. cap. 4. §. 12. Ita etiam Henricus Pantaleo de Viris Illustribus totius Germaniæ part. II. in Karolo Magno primo Imperatore German. hæc scribit. *Karolus Magnus Alcuini consilio usus duo celeberrima Gymasia literarum instituit, alterum in Occidentali Francia Parisiis, alterum* Papiæ *in Italia, quæ liberaliter dotavit, atque Viris doctissimis ornavit.* Hos sequitur Jacobus Middendorpius *Academiarum Celebrium lib.* IV. pag. 45. ubi de *Papiensi*, & pag. 359. lib. VI. agit de *Parisiensi* Academia; & pariter pluribus antiquis Authoribus *Papiense* Gymnasium a *Karolo Magno* erectum statuit. Quod etiam Guidus Panciroilus de *Claris Legum Interpret. lib.* IV. *cap.* I. ubi eam *Ticinensem* Accademiam a *Karolo Magno* fuisse conditam, ipse quoque tradit; quod postea non rectè immutat cap. 5. agens de *Parisiensi* Academia, dicens *Karolum Magnum*, non eò misisse Monachum illum, sed ipsum secum duxisse, quando venit in *Italiam*, Plures alios testes afferre possem, sed cum sint posterioris ævi, missos facio.

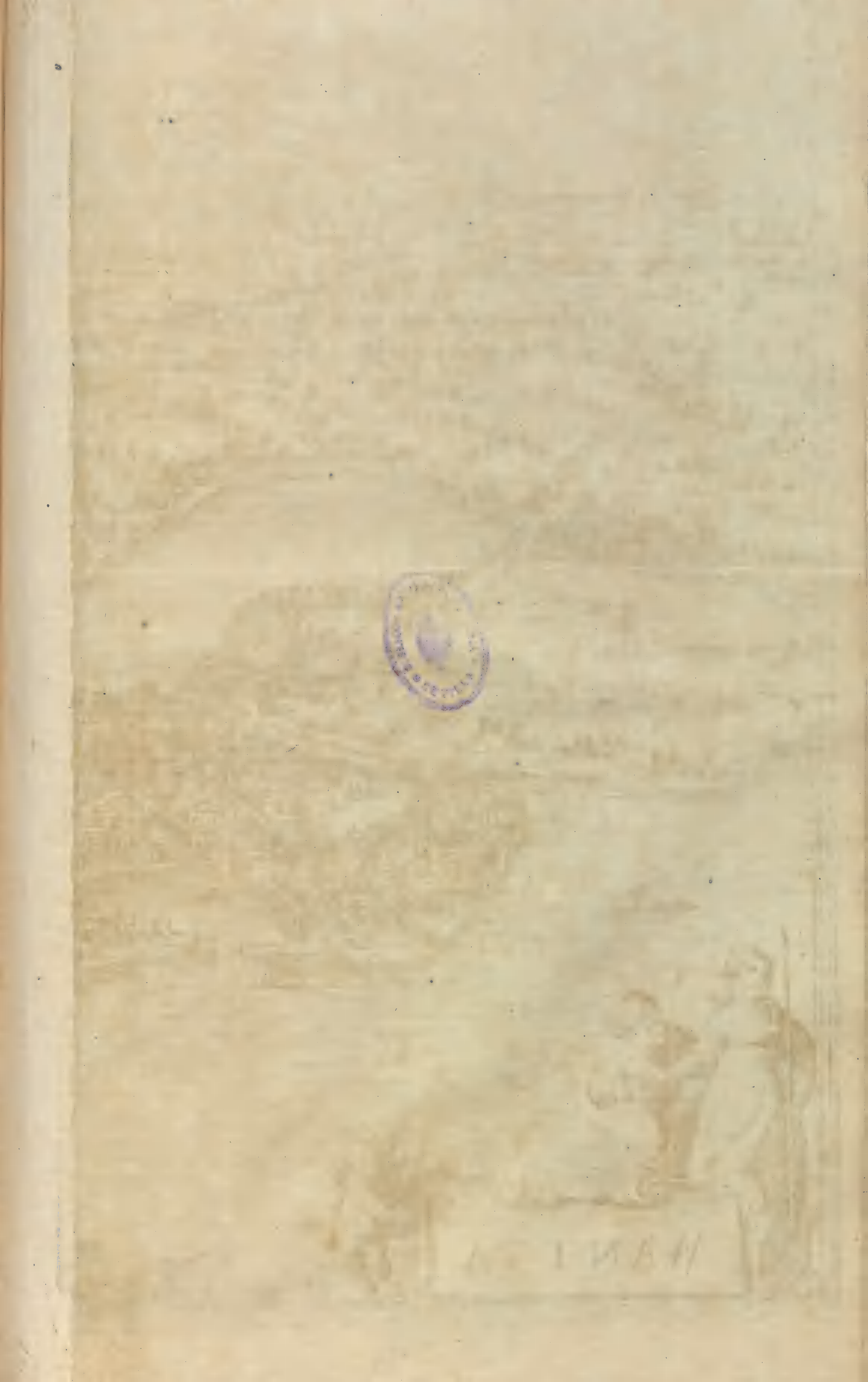
CAP. VI.

Monachum Papiam *missum a* Karolo Magno, *nomine* Joannem Albinum *fuisse confirmatur. Monachus* Sangallensis, *ac plures alii Historici veteres illustrantur.*

DE nomine, quo appellabatur Monachus ille, qui missus fuit *Papiam* a *Karolo Magno*, inter se dissident Authores. Veteres enim, contenti narrasse historiam adventus Monachorum ex *Hybernia* in *Galliam*, illud prætererierunt. Hinc licet *Sangellensis*, aliique *Albinum* vocent, aliqui tamen eum appellant *Joannem.* Robertus Gaguinus Franciæ Historiographus, qui ab anno 1470. ad 1501. floruit, in Vita *Karoli Magni*, post illorum Monachorum Historiam, hæc habet. *Intellexit Imperator ingenuam hominum mentem, eosque cum aliquot dies apud se retinuisset, Claudium, cui nomen erat Clemens, Parisiis conversari, & generosos adolescentes bonis disciplinis instituere jubet. Joannem vero* Papiam *misit.* Verum Joannes Aventinus lib. 4. Annalium Bojorum, quem circa annum M. D. vixisse apparet, sic ait de Karolo Magno. *Liberalia litterarum studia, pene jam, ut ipse ait incuria majorum obliterata instaurare summopere connisus est; &, ut sui exemplo ad ea amplectenda cæteros invitaret, ex Hybernia duos Scotos Clementem, & Albinum accivit, ut tum erant tempore eruditissimos. Item ex Anglia alterum Albinum evocavit. Albinum Scotum* Ticinum *misit, ibique ludum literarium aperire jussit.* Tamen Polydorus Vergilius lib. IV. Historiæ Anglicanæ in fine de *Achaio Scotiæ* Rege loquens. *Ille item*, inquit, *ad Karolum Magnum, qui novas conditurus Academias ad se, ab extremis usque Orbis partibus eruditos Viros, advocabat* Clementem, & Joannem *homines doctissimos misit, per quos Karolus postea, &* Lutetiæ, & Ticini *bonas artes cunctos mortales docendos curavit.* Franciscus de Mezeray diligens Galliarum rerum Historicus *tom. I. Historiæ Franc. pag.* 400. *Joannem* pariter appellat Monachum illum, nullo attamen relato antiquitatis monumento in hujus rei testimonium. Dubium ergo ex historicis, num appellaretur *Albinus* an *Joannes.* In hac re non minus antiqua, quam obscura, ut ego quoque sententiam meam interponam, utroque nomine vocatum fuisse opinor, nempe *Joannem Albinum*, quemadmodum *Alcuinum Karoli* Magni Præceptorem *Flaccum*, *Albinum* nuncupatum scribit Joannes Mabillonius *initio Elogii B. Alcuini Abbatis Sancti Benedicti sec.* 4. *part.* I. duplici nempe Monachi nomine confusa historiæ veritate. Hujus quoque sententiæ est Vir Do-

A ctissimus *Jacobus Usserius* in Præfatione ad Epistolas *Hybernicas*, qui postquam de duobus Monachis ab *Hybernia* in *Galliam* profectis, & de *Clemente* eorum altero verba fecit, sic prosequitur. *Socium autem illius Albinum apud Italos in Urbe Ticinensi, sive Papiensi a Rege Karolo collocatum ab Albino Anglo in loco jam citato clarè separat Notkerus, neque alium Joannem illum Albinum esse existimaverim cui Rethorica præcepta inscripta se vidisse testatur Georgius Buchananus Rerum Scoticarum lib.* IV. *in Rege Achaio, quæ Albino Flacco sivè Alcuino vulgo tribuuntur.*

Sed quinam *Joannes* hic fuerit satis non patet,
B cum & de aliis duobus Monachis, eodem nomine appellatis, mentio fiat in *Galliarum* historiis. Unus fuit *Jaannes Erigena*, præceptor *Karoli Calvi*, quem malè sensisse de fide Catholica probat hæc Epistola Nicolai Papæ ad eundem *Karolum* scripta ann. III. Pontificatus. *Relatum est Apostolatui nostro, quod opus B. Dionysii Areopagitæ, quod de Divinis, vel cœlestibus Ordinibus græco descripsit eloquio, quidam Vir Joannes natione Scotus nuper transtulit in latinum, quod juxta morem Ecclesiæ nobis mitti, & nostro judicio debuit approbari. Præsertim, cum idem Joannes multæ scientiæ esse prædicetur olim, sed non sanè sapere in quibusdam frequenti rumore dica-*
C *tur. Hinc est, quod Dilectioni Vestræ vehementer rogantes mandamus quatenus Apostolatui nostro prædictum Joannem representari faciatis, aut certè Parisiis in studio cujus Capital (Rector) jam olim fuisse perhibetur morari non sinatis; nè cum tritico sacri eloquii grana zizaniæ, & lolii miscere dignoscatur, & panem quærentibus venenum porrigat.* Quapropter, ut hanc hæretici notam, jam contra ipsum in *Galliis* vulgatam aufugeret, eum se contulisse ad Regem *Elfridum* putat Rogerius Hovendensis in *priori parte Annalium*, ubi hujus *Joannis* plura describit; de quo alia in Annalibus Ecclesiæ *Anglicanæ*
D anno 883. sed hunc non fuisse illum *Joannem* missum *Papiam* a *Karolo Magno* non est ambigendum, quia circa annum 780. ille fuit missus. Quæ vero dicuntur de isto *Joanne Erigena*, evenerunt circa annum 860. Alter est *Joannes*, qui cum aliis tribus Monachis *Parisiensem* Academiam instituit: de quibus Vincentius Bellovacensis lib. XXIII. Speculi Historialis cap. 173. *Fueruntque Parisiis*, inquit, *hujus studii fundatores Monachi IV. Bedæ discipuli, scilicet Rhabanus, & Alcuinus, Claudius, & Joannes Scotus.* Bellovacensem sequi videtur D. Antoninus, qui in II. part. histor. tit. 14. cap. 4. §. 12. hæc scribit. *Fuerunt autem Parisiis fundatores hujus*
E *studii IV. Monachi, Bedæ discipuli, scilicet Rhabanus, & Alcuinus, Claudius, & Joannes Scotus.* Neque tamen istum *Joannem*, fuisse missum *Papiam*, sed alium *Joannem Albinum Scotum*, alium ab illis, judicandum credo, quem etiam *Joannem Melrosium* appellat *Mezeray*, qui omnium erat doctissimus teste Polydoro Vergilio *lib.* V. *Histor. Anglicanæ.* Nisi fortassis, ut alibi innui, missus quidem fuerit *Ticinum Joannes Albinus Scotus* ante annum 780. qui deinde accitus *Parisios*, dum ibi Academia publica institueretur, demum fuerit suæ Academiæ *Ticinensi* restitutus. Ex his, quæ scribunt *Aventinus*, & *Polydorus Vergilius*, potest dubitari de veritate ad-
F ventus illorum duorum Monachorum eo modo, quo discribitur a *Sangallensi*, cum ambo affirment fuisse vocatos a *Karolo Magno*: sed quum, & alios fuisse accersitos ab eodem Rege apertum sit, qui ejusdem nominis erant, & *Sangallensis* Historia satis ab antiquis sit approbata, revocari nequit in dubium, quod latius contra *Joannem Launojum* confirmabitur infra cap. X.




S. Maria de gratien.
Bour
Seris
Casa de Virgilio.
Piatel
El tre
S. Dominicho
Pont de Molin.
Borgo.
Pont de S. Iorgio
MANTVA.



CAP. VII.

Adventum Joannis Albini Scoti Papiam *contigisse circa annum* 780. *ostenditur*, & *contrariæ sententiæ confutantur.*

POlydorus Vergilius Historiæ Anglicanæ lib. V. *Joannem Albinum Papiam* accessisse eodem anno 792. quo in *Galliam* advenit, nobis tradit. *Fuit*, inquit, *is annus salutis nostræ circiter 792. cum duos ferunt Monachos ex Hybernia, sive ex Scotia, ut quibusdam placet in Galliam delatos, se sapientiam venalem habere magna voce testantes, mercedis loco cibaria, & vestiaria duntaxat petiisse & istorum alterum, qui Clemens nominabatur a Karolo Lutetiæ retentum, eique ex omni ordine Civitatis traditos juvenes in disciplinam: Alterum verò in Italiam transiisse*, & Ticini *docuisse*. Sed hos Monachos multo ante venisse *Parisios* clarum esse puto, non solum enim anno 792. jam illuc advenerant Monachi illi, sed jam ante florebat *Parisiis* studium institutum a *Karolo Magno*, ut scribit Martinus Polonus in *Adriano* Pontifice ad annum 787. his verbis. *Hoc tempore floret Albinus, qui & Alcuinus Karoli eruditor; hic genere Anglicus fuit ingenio clarus, & philosophiæ excellentissimus non tantum scientia, sed etiam morum honestate præclarus. Ab eo Karolus didicit omnes artes liberales qui etiam studium de urbe Roma Parisios transtulit, quod de Græcia illuc translatum fuerat a Romanis.* Quam translationem licet evenisse anno 791. affirmet Joannes Balæus Anglus in suo libro de Scriptoribus Anglicis, ubi ait: *Gymnasium ex Roma circiter annum salutis* 791. *Lutetiam Parisiorum transtulit, quod & illuc Athenis persimili prius cura venerat, & conjectis primum studii fundamentis per Joannem, & Claudium mirificè illud lecturis collustrabat publicis.* Tamen evenisse anno 787. probat Scriptor S. Eparchii Engolismensis annum 787. *Quo anno*, inquit, *Karolus Magnus, cum Romam rediisset ad visendum Pontificem Adrianum, plures Roma Parisios secum duxit Cantores, & Grammaticos, & Domnus Rex Karolus iterum a Roma artis grammaticæ, & computatoriæ magistros secum adduxit in Franciam, & ubique studium literarum expandere jussit.* Quos autem secum adduxit *Karolus*, duo fuerunt *Petrus*, & *Romanus* cantuum, & septem liberalium artium paginis abunde instructi, ut testatur Enkecardus junior Monachus Sangallensis in *lib. de Casibus S. Galli cap.* 4. At Franciscus de Mezeray *in Histor. Franc. tom.* 1. *pag.* 403. *sub anno* DCCLXXV. missum fuisse *Ticinum* illum Monachum tradit: quem tamen errasse puto, cum vix hoc anno *Karolus Magnus* universa potitus fuisset *Italia*, nec credibile est illum *Papiam* accersitum esse ad humaniores artes tradendas ante *Desiderium* subactum. Propterea nec anno 775. ut vult *Mezeray*, nec anno 792. ut tradit *Polydorus Vergilius*, hoc contigisse, sed intra annum 775. & 780. accessisse *Clementem*, & *Joannem Albinum Parisios* censeo, & propterea circiter hoc tempus *Joannem* missum *Papiam*. Ad hoc luculenti testes mihi esse videntur *Galliarum* Historici, qui vel ab *Alcuino* ininstitutas Scholas *Parisienses* ferunt; vel hunc *Galliam* accessisse, postquam audivit bene receptos *Clementem*, atque *Joannem Albinum*, ut scribit Monachus Sangallensis in *sua Historia cap.* 1. Quumque secundum *Alcuini* adventum contigisse circa annum 780. postquam latius floruere literæ in *Galliis*, re diligenter examinata, probet Mabillon. in *Actis SS. Ordin. S. Benedict. sæcul.* 4. *part.* 1. *Elogio B. Alcuini pag.* 168. sequitur ante annum 780. florere cœpisse literas *Parisiis* cum *Petri Pisani*, tum *Clementis* studio, atque opera, ut dictum est cap. 5. & sic ante annum 780. illos Monachos accessisse in *Galliam*, & *Joannem Albinum Papiam* missum a *Karolo Magno*. Quamobrem rectè observasse videtur Bulæus tom. I. Historiæ Universit. Parisi. pag. 93. dum ait; *Quod sub anno 779. Parisiis convenerunt Doctores Angli, scientiam venalem habere clamitantes.* Quo factum fuit, ut sub anno 781. levis adhuc fama esset *Parisiensis* studii apud exteros; & ideò, cum eo anno constitutum fuisset conjugium inter *Rotdrudem* filiam *Karoli Magni*, & Filium *Constantini* Imperatoris *Orientis*, *Irenes* Imperatrix *Elisæum Eunuchum*, & *Notarium*, qui *Græcorum* literas, & linguam, receptosque per Imperium *Romanum* mores eam edocerent, reliquit, ut ex *Theophane* tradit Carolus Cointius *Annalium Francorum tom. VI. n.* 3. *sub anno* 781. licet anno 775. qui fuit secundus *Constantii*. & *Irenes*, asserat hæc evenisse Paulus Diaconus in *Historia Miscella lib.* XXIII. *edit. Basil. anni* 1569. qui neque disiunctos fuisse tradit *Elisæum*, & *Notarium*, *Elisæum* inquiens *Eunuchum*, *atque Notarium.* Qui *Elisæus*, atque *Notarius* illi fortè fuerunt, qui postea literas græcas docuerunt *Parisiis*; quos *Constantinopoli* accersitos credibile esse ait Ludovicus Thomassinus de *Veteri*, & *Nova Ecclesiæ Disciplina part.* 2. *lib.* 1. *cap.* 96. *n.* 2.

Posset utraque opinio conciliari, si diceretur *Joannem*, statim ac advenit in *Galliam*, missum fuisse *Papiam* hocque evenisse ante annum 780. deinde fuisse accitum *Parisios* a *Karolo Magno*, quando publicam Academiam ibi voluit instituere; indeque rediisse *Ticinum* anno 792. Sed de hoc nihil, ut in cap. superiore affirmare contendo; præsertim, cum Petrus Angelus *lib.* 12. *de Professoribus scribit. Joannem* post jacta fundamenta Scholæ *Parisiensis* venisse *Ticinum* anno 813. quos *Joannes* esse diversos jam probavi.

CAP. VIII.

Petrus Pisanus *e Scholis* Papiensibus *in* Galliam *vocatus a* Karolo Magno, *primus* Parisiensis *Studii institutor. Hinc Scholas* Papienses *illis sæculis non Episcopales, seu Cænobiales, sed publicas, & universales fuisse statuitur.*

EA hucusque apud aliquos ex nostratibus, quos vulgus eruditos existimat, insedit opinio, quando *Joannes Papiam* fuit missus a *Karolo Magno*, non viguisse ibidem artes liberales. nec ipsum *Joannem* scientias professum fuisse, sed tantum *Papiam* transmissum ut literarum rudimenta postliminio revocaret, bellorum feritate expulsa. Jam supra cap. V. probatum est clarissimo ipsius *Alcuini* testimonio floruisse *Ticini* literas docente *Petro Pisano*, antequam *Karolus Magnus* potiretur *Italia*; quin immò ipsum advocatum a *Karolo Magno* e *Papiensibus* Scholis, fuisse primum authorem *Parisiensis* Academiæ fatetur ipse Bulæus Uuiversitatis Parisiensis Historicus lib. 1. in Catalogo Virorum Illustrium lit. P.. *Petrus Pisanus in Ticinensibus Scholis diu floruit deinde a Karolo advocatus in Palatinis Parisiis Grammaticam docuit, eamque ab eo Karolus ipse dedicit teste Eginardo, & alibi. Itaque Petrus ille, meritò dici potest primus Scholæ Palatinæ, & Regiæ institor.* Non ergo paucorum annorum cursu sic eliminari potuerunt literæ, ut opus fuerit e *Gallia* magistrum ad earum rudimenta tradenda deligere; nam, licet etiam omnino Scholæ publicæ, qui ibi erant, interiissent, adhuc ad humiliores scientias tradendas superfuisse privatas Scholas, seu Cœnobiales, & Episcopales perspicuum est. Concilio siquidem Toletano 2. cap. 1. jussum est. *Ut pueri, qui recentes ab ubere dicati fuissent Clero, simul omnes in domo privata instituerentur a præceptore, & sub Episcopali præsentia erudirentur*; Quod sub anno 624. confirmatum fuit ab alio Concilio *Toletano* IV. can. 23. quibus

ſuccedentibus temporibus acceſſerunt etiam Concilia *Toletana* VIII. & IX. illud can. IX. & iſtud can. II. In harum Scholarum locum poſt Concilium *Toletanum* II. viſa ſunt ſucceſſiſſe ſeminaria, & ſic Archidiaconis ſublata cura docendi in Scholis Epiſcopalibus, quod eorum munus fuiſſe, colligi poteſt ex epiſtola 4. S. Remigii tom. I. Concilior. Galliæ, ubi inquit. *Cum igitur Levitas feceris, Presbyteros conſecraris, & Archidiaconum inſtitueris Primicerium Scholæ.*

Aliæ pariter aderant Scholæ Cœnobiales dictæ, quas ſummopere auxit D. *Benedictus*, qui pueros in Cœnobiis educabat, informabatque ad pietatem, ejoſque Monachi diſciplinis, & omnium ſcientiarum genere eos inſtruebant. Quarum Scholarum tantam fuiſſe famam memoriæ tradidit D. Gregorius *Dialogorum lib. II. cap.* 3. ut ad eas *Romani* Cives nobilitate inſignes, & alicui ſacro ordini adſcripti confluerent, ſuoſque eis filios Omnipotenti Deo educandos committerent. Quæ Scholæ ſæculo VIII. Imperante *Karolo Magno* adhuc vigebant, eximie Ordo Divi *Benedicti* florebat *Papiæ*; ubi plura hujus Ordinis erant Cœnobia, quemadmodum conſtat ex Hiſtoria Pauli Diaconi De *Origine & Geſtis Longobardorum*, licet tepere viderentur in *Galliis*, ut probat epiſtola, quam ipſe *Karolus* Abbatibus & Epiſcopis ſcripſit, relata a Carolo Cointio *Annal. Francorum tom. VI. pag.* 340. Quapropter pluribus Synodis ſub eodem *Karolo* reſtitutæ, ut in Conciliis *Galliæ* tom. II. pag. 121., & in Capitulari *Aquiſgranenſi* legitur ann. 787. cap. 72.

Præter iſtas Scholas erant etiam Parochiales, ut in Concilio *Moguntino* can. 45. quibus pauperes pueri, qui ad Urbes accedere non poterant, inſtruebantur: licet ego, has non ad ſcientias pertinere, verius credam, ſed ſolum ad prima fidei rudimenta, ſic mihi ſuadentibus verbis relati Concilii. *Filos ſuos donent ad Scholam, ſivè ad Monaſteria, ſivè foras Presbyteris, ut fidem Catholicam diſcant, & Orationem Dominicam, ut domi alios edocere valeant; & qui aliter non potuerit, in ſua lingua hoc diſcat.* Quare Concilium III. *Turonenſe* can. 17. Epiſcopis mandavit. *Ut eaſdem homilias quiſque aperte transferre ſtudeat in ruſticam Romanam linguam, aut Theotiſcam, quo facilius cuncti poſſint intelligere, quæ dicuntur.* Ad Cœnobiales Scholas licebat primum omnibus accedere; propterea deficientibus Monachis eruditis, ut qui Sacro ſe alicui Ordini devoverant, & in ſæculo degentes inſtruerentur, etiam ab Imperatoribus Magiſtri perquirebantur, & mittebantur ad Monaſteria, ut factum fuiſſe a *Pipino*, & *Karolo Magno* narrat Hedio Hiſtoriæ Eccleſiaſt. lib. VI. cap. 9. *Doctos Viros*, inquit, *e Græcia in Galliam veniſſe, & a Pipino, ac Karolo Magno in Monaſteria miſſos eſſe ut Græcam linguam docerent Monachos: atque ita Ægidium in Galliis, Appollonium Ratisbonæ in Cœnobio Hemerani, Vergilium apud Salburgenſes inclaruiſſe.* Progreſſu tamen temporis laicis percluſus eſt aditus, ut ſentit Cointus *tom. VI. pag.* 341. *in fine:* Quod juſſum fuiſſe videtur *Aquiſgrani* a *Ludovico Pio* anno 815. ut eruitur ex Capitularibus Franc. lib. 5. cap. 59. in addit, ubi de *Ludovico* hæc leguntur. *Conſtituit ut Schola in Monaſterio non habeatur, niſi eorum, qui oblati ſunt.* Nam Laicis jam proviſum erat publicis Academiis, pluribus in locis inſtitutis a *Karolo Magno*, ut ab ipſo *Ludovico*: quas tamen, cum non in ſingulis urbibus extarent, idcircò apertas Scholas Cœnobiales privatas, & publicas fuiſſe conjicitur ex Enekardo Monaco lib. de Caſibus Monaſterii S. Galli cap. I. *Traduntur*, inquit *poſt tempus, Marcello Scholæ Clauſtri, cum Notkero poſtea cognomine Balbulo, & ceteris monaſtici habitus pueris. Exteriores autem, ideſt Canonicæ Iſoni cum Salomone, & ejus comparibus.* Ex quibus Fileſacus in lib. de Sacra Epiſcopor. Authoritate cap. 15. infert, *Clauſtrales iſtas Scholas in intimis Monaſterii penetralibus conſtitutas fuiſſe, alias vero extra Monaſterium.* Non itaque ambigendum eſt, num *Papiæ* extiterint ante *Karolum Magnum* monumenta ſcientiarum, quum illuc juſſu Regis venit *Joannes Albinus*, quod tamen quidam ſciolus perperam, & audacter negare non dubitavit. Nam paulo ante ex iſtis ſcholis accitus in *Galliam* fuerat *Petrus Piſanus*, ut dictum eſt cap. V. ac *Papiæ*, quoniam poſt ejus abſceſſum ſcientiæ interierant, ex recepto jure Conciliorum, & Pontificio vigere debebant Scholæ Epiſcopales, & Cœnobiales: quapropter illum *Joannem Albinum* non miſſum a *Karolo Magno* ut infimi ordinis ſcientias traderet, quum ibi Viri in his peritiſſimi, jam adeſſent, ſed ut ſublimiores, & magis reconditas, nec non Sacras literas Arithmeticam, Aſtronomiam, & ceteras Mathematicas dictaret, ut ſupra eodem cap. V. in quibus *Alcuinus*, & *Joannes Albinus*, utpote ceteris peritiores, maxime excellebant.

CAP. IX.

Monaſterium Sancti Auguſtini Joanni Albino *a* Karolo Magno *aſſignatur. In dicto Monaſterio aderant* Benedictini *ante* Karolum Magnum. *Canonicis Regularibus in eodem locus datus ante annum* MCCXXII. *contra* Joannem Mabillonium: *ibique apparitio Sancti* Auguſtini *cuidam Canonico Regulari ſub XI. ſeculo.*

LOcus etiam conceſſus *Joanni Albino*, ut in eo ſcientias profiteretur, non parum confert ad veritatem illuſtrandam eorum, quæ diximus Cap. præcedenti. Etenim, cum Scholæ publicæ inſtituendæ eſſent ſub Cœlo ſalubri, quale eſt *Ticinenſe*, ut late probat *Æneas Silvius* in Oratione habita in Concilio *Baſilienſi*, dum agebatur de loco eligendo pro Æcumenico Concilio cum *Græcis* habendo, quam extractam ex Autographo MS. *Ambroſianæ* Bibliothecæ *Mediolani* mihi communicavit V. C. *Antonius Albuccius*, ejuſdem præfectus digniſſimus; & ad eas ſcholas locus requireretur a ſtrepitu, ac a turba ſemotus, hujuſmodi erat Monaſterium Sancti *Auguſtini* a *Karolo Magno Joanni Albino* aſſignatum, ut pote ſitum extra muros *Papienſis* Urbis: ſicque remotum a ſtrepitu populi, & ſub aëre ſaluberrimo, ac propterea dictum in Cælo aureo, ut notat Bernardus Saccus *Hiſtor. Ticinenſ. lib.* X. *cap.* 3. Quamvis intra ipſum Cœnobium ſemper non permanſerint, quia poſt legem *Ludovici Pii* ann. 915. relatam in cap. præcedenti veriſimile eſt, fuiſſe tranſlatas in areolam, quæ hucuſque vocatur *del liuo* apud S. *Mariæ Perroni*, ut tradit Stephanus Breventanus de *Antiquit. Papiæ lib.* I. *cap.* 4. Hoc Monaſterium Sancti *Auguſtini* conditum fuiſſe a *Luitprando*, teſtatur Paulus Diaconus lib. VI. de Geſtis Longobardorum cap. 18. his verbis. *Hic glorioſiſſimus Rex multas in Chriſti honorem per ſingula loca, ubi degere ſolebat, Baſilicas conſtruxit: hic Monaſterium Sancti Petri, quod foras muros Ticinenſis Civitatis ſitum eſt, & Cœlum aureum adpellatur, inſtituit.* Quod alii etiam ampliant, ac referunt ad Eccleſiam. Hoc tamen alii negant, quia jam extabat templum *Gotthorum*, quod ſolum a *Luitprando* reſtauratum aſſerunt: ſed de hoc alibi. Monachis *Caſſinienſibus* hoc Cœnobium conceſſum fuiſſe a *Karolo Magno*, probat Mabillonius in *Actis Ordinis S. Benedicti Sec.* 3. *part.* I. *pag.* 438. Primum ex conceſſione ejuſdem facta *Joanni Albino*, deinde ex Ferdinando Ughello, qui de *Uberto Sacchetto* loquens ait: *Ubertus Sacchettus Abbas Sancti Petri in Cœlo aureo Ordinis Sancti Benedicti ad hanc ſedem adlectus anno* MIIX. *vixit uſque ad* MXXVI.

Ibi-

Ibique Monachos *Benedictinos* semper constitisse, affirmat idem Mabillonius in *Itinere Italico tom. I. pag.* 222. donec ab *Honorio* III diplomate dato *Laterani* idibus Junii ejus Pontificatus anno v. qui fuit Æræ Christianæ MCCXXII. Canonici Regulares sunt substituti. Quibus anno MCCCXXVII. adjuncti Eremitæ Augustiniani, ut ex Jordano in *lib.* II. *de Vita Eremitarum cap.* 18. *addit in Actis Ordinis Sancti Benedicti Sec.* 3. *part.* I. *pag.* 438. *num* 6. Verum ante Imperium *Karoli Magni* datum fuisse *Benedictinis* illud Monasterium ex quodam privilegio relato a Gabriele Pennotto in *Historia Canonicorum Regularium lib.* I. *cap.* 60. arguit Aloysius Torellus in *Seculis Augustinianis tom.* III. *sub anno* MCCXXV. *n.* II. quod etiam confirmatum vidi privilegio anni CMXXVI. dato ab *Hugone* Rege *Italiæ*; & ab altero *Otthonis* anni CMLXII. quæ referuntur ab eodem *Pennotto*, quamvis nihil de his *Margarinus* in suo Bullario *Cassinensi*.

Hæc tamen nuper controversa legi in libellis editis pro ossibus Sancti *Augustini*, P. Abbas *Bellinus* Canonicus Regularis in suo Responso ad *Lychnum P. Berrettæ* parum veritati consona illa esse, contendit. Non ego Judex, nec Advocatus in tanta lite, sed quod ante annum MCCXXII. Cononici Regulares Sancti *Augustini* in Cælo aureo Monasterium habuerint, suspicari licet primum ex privilegio Paschalis PP. II. ann. MV. apud prædictum Pennottum *lib.* I. *cap.* 61. in quo mentio fit de Clericis Regularibus. Secundo ex Historia *Notkeri Balbuli* communi consensu recepta ut supra cap. v. (qui scripsit sub. IX. seculo) ubi Monasterium istud in Cælo aureo, *Benedictinis* traditum propter *Joannem Albinum*, secundum *Mabillonium* a *Karolo Magno*, vocatur Sancti *Augustini*. Ex quo licet arguere, fortasse ita appellatum a Regularibus Sancti *Augustini*, cum hoc nomine vocetur Monasterium, & Ecclesia semper D. *Petri* nomen retineat. Quæ confirmari videntur epistola *Lamberti* Episcopi *Atrebatensis*, qui floruit sub XI. seculo, edita anno 1700. a Stephano Baluzi in *V. tomo Miscellaneorum pag.* 347. quam, cum in ea agatur de quadam Apparitione Sancti *Augustini*, quæ fortasse hucusque non innotuit, lubet piis *Papiensibus* iterum patefacere.

Domno Pomoni Religioso Sacerdoti, & Deo amabili, & omni suæ Congregationi Lambertus Sanctæ Atrebatensis Ecclesiæ Servus inutilis, & Presbiter indignus, quod oculus non vidit, nec auris audivit, nec in cor hominis ascendit. Quoniam multa mihi de laudabili vestra, vestrorumque filiorum conversatione referentes Compatriotæ mei honesti Presbiteri L. videlicet atque A. dederunt mihi quasi quandam fiduciam apud Fraternitatis vestræ dilectionem impetrare, quod postulamus. Postulamus namque instanter, quatenus visibilem, ut dicitur Missæ celebrationem, quam quidem Frater vester Canonicus apud B. Petrum vobis convicaneum Monachus factus in Confessione Monasterii prædicti Apostoli B. Augustinum vidit, & audivit agentem ad Altare proprii sepulchri vestro veraci stylo descriptum, quod ibi cantatum est, quod lectum est, nobis mittere dignemini. Communionem solummodo hoc corpus, quod pro Vobis traditur, prædicti Fratres in illo officio contestati sunt, se retinuisse, & cantatum ibi fuisse. Bene valete reverende, & dilecte Pater in unico Dei Patris Filio Salvatore nostro Domino Jesu Christo, & orate pro nobis. Visionis autem modum, & tempus, & horam, cum Dominicæ Incarnationis anno, & Indictione sicut Canonicum est, & quis fuerit in S. Romana Catholica, & Apostolica Sede Pontifex, & quis Ticinensi tunc præfuerit Ecclesiæ, annotate. Quare censeo, ante XI. seculum extitisse Clericos Regulares fortasse simul cum *Benedictinis* in dicto Monasterio: quod istis postea ademit *Honorius* III. illo diplomate, quod refert Mabillonius in *Itinere Italico tom. I. pag.* 222. de quo supra; sed postquam digressi sumus tantisper ad laudem, & gloriam Divi *Augustini*, redeundem nobis est ad *Joannem Albinum*, quem, ut ostendi cap. præcedenti, consentaneum non est, eo missum esse, ut doceret rudimenta literarum in Monasterio Ordinis Sancti *Benedicti*, in quo ex ejus institutione, & ad præscriptum Canonum Conciliorum, literæ excolebantur; sed ut subtiliores scientias profiteretur.

CAP. X.

Scolas Papienses *fuisse erectas in publicam Academiam, cum privilegio* Karoli Magni, *&* Ludovici Pii *conjecturæ, Synodi VI. Ecclesiæ* Gallicanæ *de Scholis locus expenditur.* Innocentii Cironii, *ac* Ludovici Thomassini *opiniones circa ejus verum intellectum referuntur.* Sangallensis *Historia a* Launoii *censura vindicatur, ac ipse plurimorum errorum aperte convincitur.*

QUam antiquus fuerit usus Academiarum, probant Historici veteres, apud quos illarum memoria passim occurrit: easque recentioribus seculis in Civitatibus Metropoliticis erigi jussit *Gratianus* Imperator rescripto, quod refert Cointius *Annal. Fancor. tom. VI. sub anno* 787, *nu.* II. Verum ante *Karolum Magnum* peculiaribus Cæsarum privilegiis non fuisse instituta publica studia, aliqui ferunt, ut falsa rejicientes diplomata, quæ temerè sibi vindicant aliquæ Academiæ. Nolo ego aliarum Universitatum vetustatem, & gloriam in dubium revocare; sed tantum quid vere sentiam de *Ticinensi*, ea qua debeo, sinceritate proponam. Subacta *Italia*, quantum secum gavisus fuerit, & amicus de hoc regno gratulatus fuerit *Karolus Magnus*, alibi demonstravi. Assumpto titulo Regis *Longobardorum* summæ curæ æque illi fuit rectas ferre leges, ac latas amplificare, atque illustrare, ut legitur apud Papyrium Massonium in *Annalibus Francorum lib.* II. *in Vita Karoli Magni.* Quumque sciret, *Papiæ* prioribus seculis scientias enituisse, in hac tanquam in Urbe Regia, totiusque *Italiæ* primaria, situ salubri, & amœnitate felici, statuit publicam instituere Academiam. Ideo postquam ad ipsam accersivisset *Joannem Albinum*, ut sublimiores scientias profiteretur, statim ac a *Leone* Pontifice proclamatus fuit Imperator Occidentis, *Ticini* Scholas publicas, & universales instituit, ut scribunt Henricus Pantaleo de *Viris Illustribus totius Germaniæ part.* II. *in Karolo Magno*, cujus verba supra retulimus cap. v. & Cæsar Egassius Bulæus de Parisiens. Universit. tom. I. pap. 96. qui inquit: *Alia vero res est de Scholis majoribus, & publicis, quas non ubique passim Karolus institui voluit, ut priores, nec in Episcopiis, & Monasteriis erexit: sed in certis tantum locis, iisque celeberrimis, & frequentatissimis, nec plures tribus in toto Imperio; unum quidem Lutetiæ, antequam esset Imperator, scilicet circa annum* 792. *ut vulgo scribunt Historici: reliquas duas in Italia, Papiæ, & Bononiæ, postquam a Leone Pontifice proclamatus est circa annum* 801. *Occidentis Imperator. Ad has autem veluti ad celebria quædam Emporia liberum patere voluit aditum, & confluxum e minoribus quibuscumque, tamquam e Seminariis, & veluti canalibus ad fontem, & e rivulis ad Oceanum.* Quod idem Bulæus confirmat pag. 97. inquiens: *Quum certum sit ex omnium Historicorum confessione, illas aut instituisse, aut instaurasse post adeptum Occidentis Imperium.*

Vita functo *Karolo Magno* anno DCCCXIV. ipsi in Imperio successit *Ludovicus* filius, cujus Imperii initio, cum forte scientiarum amor frigesceret, vel Academiæ a patre institutæ nondum satis recte procederent, egerentque vel confirmatione, vel patrocinio, in Comitiis celebratis in *Antiniano*, quæ extant apud Galdastum Constitutionum Imperialium tom. III. anno 822. promulgari jussit per totum Imperium quasdam leges, quarum cap. v. leguntur ista de Scholis. *Inter Nos pari consensu decrevimus, ut unusquisque Episcoporum in Scholis habendis, & ad utilitatem Ecclesiæ militibus Christi præparandis, & educandis abhinc majus studium volumus probare, ut quando ad Provinciale Episcoporum Concilium ventum fuerit, unusquisque Rectorum Scholasticos suos eidem Concilio adesse faciat, quatenus & ceteris Ecclesiis noti sunt, & ejus solers studium circa Divinum cultum omnibus manifestum est.* In VI. etiam Synodo Ecclesiæ *Gallicanæ*, quæ extat in III. tom. Conciliorum Labbei lib. III. cap. 12. & apud Cointium Annal. Francor. sub anno 829. n. 41. & 49. Patres hæc Imperatori exposuerunt. *Similiter etiam obnixè, ac simpliciter Vestræ Celsitudini suggerimus, ut morem paternum sequentes, saltem in tribus congruentissimis Imperii Vestri locis, Scholæ publicæ ex vestra authoritate fiant, ut labor Patris vestri, ac vester per incuriam, quod absit, labefactando non depereat: quoniam ex hoc facto & magna utilitas, & honor. S. Dei Ecclesiæ, & Urbis magnum mercedis emolumentum, & memoria sempiterna accrescat.* In hoc Cocilio loqui de Academiis *Parisiensi*, *Ticinensi*, & *Bononiensi* receptum esse, fatetur Bulæus *pag.* 161. *ejusdem tom. I* quamvis aliqui de hac ultima dubitent, ut Papyrius Massonius, qui in Annalibus Francor. post allatum locum illum Concilii pro *Bononiensi* recensens *Patavinam* ita concludit. *Ex his verbis apparet, tres publicas Scholas a Karolo Magno institutas, quæ Academiæ dicuntur, post ipsius mortem perituras fuisse, si Ludovicus paternum amorem sequutus non fuisset, cui non minor literarum cura fuit, quam Patri: sed utrumque Karolus Calvus hoc erga literas studio longe superavit.* Quibus in Vita *Ludovici Pii* eodem libro hæc addit. *Parisiensis, Patavina, & Ticinensis Academiæ Karolum Magnum parentem suum appellant. Prima cis Alpes in Regno Francorum, posteriores in Italia.* Sic etiam loco *Bononiensis Osnabrugensem* accensendam, putat Bulæus in *relata pag.* 161. de qua Pithœus in Glossario Capitularium Francor. tom. II. pag. 745. V. Scholæ, hæc fragmenta privilegii refert ex Krantzio. *Græcas, & latinas Scholas in perpetuum manere ordinavimus.* Quæ *Guidi Pancirolli* sententiam confirmare videntur, asserentis in *lib.* 4. *de Claris Legum Interpret. in princip. vers.* Aliæ postea *Bononiensem* Academiam erectam fuisse post *Karolum Magnum.* Sed ut res se habeat, certum est, loqui in memorata Synodo *Gallicana* de Scholis majoribus, sive Universitatibus Studiorum; & de *Parisiensi*, ac *Ticinensi*, quas diximus, fuisse a *Karolo Magno* vel institutas vel restauratas in maxime idoneis Imperii locis. Quamobrem valde mirum, quomodo Innocentius Cironius Tholosanæ Academiæ Cancellarius in *lib.* 5. *decretal. de Magistris. Ticinensem* Academiam omiserit & alias posterioris ævi enumeraverit, dum post relatum caput III. Concilii *Cabillonensis* II. & post citatum canonem XII. lib. 3. Synodi VI. *Gallicanæ* sic infert. *Per publicas illas Scholas intelligi debent Scholæ Universitatum, quas certis tantum locis stabilitas fuisse constat, veluti Lutetiæ in Gallia, Romæ, & Bononiæ in Italia a Karolo Magno, Oxoniæ in Anglia, Salmanticæ in Hispania.* Nam, quod de *Romana*, *Oxoniensi*, & *Salmantinensi* asseruit, a veritate recedere, clarum est: quia, ut fatentur omnes Historici, tempore *Karoli Magni* jam *Romæ* aderat Academia, ex

A qua Grammaticos, & Calculatores ille duxit *Parisios. Oxoniensem* autem aliunde quam a *Karolo Magno* ducere principia, testatur ejusdem Universitatis Historicus Antonius a Wood *pag.* 9. & *Salmanticensem* multo post fuisse institutam, perspicue probat Mendo de *Jure Academico quæst.* 7. §. 1. qui solum sub XII. seculo ab *Alphonso* IX. conditam fuisse, ostendit: nec poterat a *Karolo Magno* institui, quum *Karolus Magnus* nunquam fuerit potitus hac Urbe.

A recto etiam tramite discessisse videtur Ludovicus Thomassinus de *Nova*, & *Veteri Ecclesiæ Disciplina part.* 2. *lib.* 1. *cap.* 97. qui censet, illis verbis Concilii VI. *Parisiensis* contineri *Turonensem*, *Lugdunensem*, & *Fuldensem* Academias: quum (licet B hoc pro *Turonensi* contra *Pariensem* probarit Duchesnius in *Præfatione ad opera B. Alcuini*, quem attamen confutavit Bulæus *tom. I. pag.* 122. *apud Historicos* VIII. & IX. *seculi*) nullum prorsus de illa *Thomassini* opinione monumentum occurrit: nec satis constat, unde hauserit sententiam suam *Thomassinus*, quum illi, quos adducit testes suæ opinionis, solum de Cœnobialibus, sive Episcopalibus Scholis agere videantur. Sed præ cæteris *Joannes Launojus* non minus audax, quam parum veritatis amicus jure, & merito communiter judicatur ob illas calumnias, quas objicit nonnullis Historicis, inter quas negligendæ C illæ non sunt, quibus insurgit contra Monachum *Sangallensem*, sive *Notkerum Balbulum*, ac omnes illos, qui publicas Scholas institutas fuisse a *Karolo Magno*, memoriæ nostræ mandarunt. Is quippe Capite II. operis sui de Scholis celebrioribus transcribit caput primum *Sangallensis* Historiæ, & contra ipsam falso plurima congerit. Primum est, quod *Alcuinus Bedæ* auditor non fuerit; quia *Beda* obiit anno 731. & *Alcuinus* anno 804. ita ut 73. anni inter utriusque mortem intercesserint. At in primis non satis certum est, anno 731. obiisse *Bedam.* Mabillonius enim *seculo* III. *Bened. part. I. pag.* 549. *in* D *Vita Bedæ ait*, hunc mortuum anno 735. & Petrus Franciscus Chiffletius in *concordia Bedæ*, & *Fridegarii pag.* 4. ex epistola *Cuthberti* emendatiore edita a *Simone Dunalmensi* concludit, *Bedam* e vita migrasse anno 762. Quo casu ferme potuit *Alcuinus* fuisse discipulus *Bedæ*. Secundo, cur non poterat *Alcuinus* vixisse supra octogesimum annum, & sic fuisse discipulum *Bedæ*, atque *Egberti Eboracensis* Episcopi, ut *Alcuinus* de se fatetur in epistolis suis? Porro *Alcuinum* senem obiisse, apertum est ex Epistola I. quam ipse scribit ad *Karolum Magnum* pag. 1464. edit. Quercetani. Tandem *Bedam* vixisse juvenili saltem ætate *Alcuini*, eruitur ex epistola 49. ejus- E dem, quæ extat ibidem col. 1565. ubi hæc habet. *Recogitate nobilissimum nostri temporis Magistrum Bedam Presbiterum, quale habuit in juventute discendi studium, quam nunc habet inter homines laudem.* Quam epistolam forte non observavit *Mabillonius* in elogio B. *Alcuini*, dum visus est dubitare, an *Alcuinus* ante natus fuerit, quam *Beda* e vita decederet.

Secundus error, in quem placet *Launoio Sangallensem* incidisse, est, quia tradidit, *Alcuinum* audito, quod *Karolus* benigne Monachos susceperat, conscensa navi ad eum venisse. Contra quæ opponit epistolam *Alcuini*, ut probet, non prius eum venisse ad *Karolum*, quam ab isto fuerit accitus. Sed F hoc non probat epistola, quam refert *Launojus*: quinimmo non semel, sed pluries venisse *Alcuinum* in *Galliam*, colligit *Mabillonius* in Elogio B. *Alcuini.* Unde fieri potuit, ut hic sponte sua venerit in *Galliam*, ut scribit *Sangallensis*, & inde discesserit, sed iterum fuerit vocatus a *Karolo Magno*, veritate ab Historicis ita confusa, quod ipse sæpe in *Galliam* advenerit. Addit *Launojus*, male a *Sangallensi* cap. VIII. suæ historiæ proditum fuisse, quod vivente *Karolo Magno* in toto ejus Regno scientiæ floruerint

rint. Etenim cum II. *Cabillonensi* Concilio statutum fuerit, ut Episcopi Scholas constituerent, arguit *Launojus*, nullam necessitatem fuisse eas instituendi, ubi jam literæ floruissent. At infelix Criticus non observavit, hic suaderi Episcopis, ut Scholas Episcopales erigant, sive excolant, quod si ante Concilium non satis diligenter factum fuerat, non propterea confici potest, literas in Regnis *Karoli Magni* non viguisse. Hujus enim rei præter *Sangallensem* certissimum nobis affert testimonium *Joannes* VIII. PP. in Concione habita ad consessum *Prælatorum* pro inauguratione *Karoli Calvi*, quæ legitur apud Duchesnium tom. II. pag. 467. in qua de *Karolo Magno* loquens Sanctus Pontifex ait. *Religionis quippe statum inter diversorum errorum, & pravitatum vepres incultum inventum sacris literis erudivit, divina pariter, & humana scientia perornavit, erroribus expurgavit, ratis dogmatibus saginavit, atque ita industrio pietatis medio egit, ut novus quodammodo videretur Mundus magnis luminaribus venustatus, & variis vernantibus floribus adornatus.* Contra hæc non facit Canon II. lib. 3. Concilii VI. *Parisiensis*, ut sibi astruit *Launojus*. Nam post conditas a *Karolo Magno* publicas Scholas potuit literarum ardor tepere, & ideo egere adjutorio *Ludovici*, ut liquet ex ipso Canone, quo *Imperatorem hortantur Patres*, *ut morem paternum sequendo Scholas publicas sua authoritate restauret*, *ne labor Patris*, *& suus per incuriam depereat.* Præterea non advertit *Launojus Sangallensem* loquutum de Regno, in hoc autem Concilio *Parisiensi*, & in *Cabillonensi* actum fuisse de Imperio. Sed nihil ineptius eo, quod adversus missionem *Joannis Albini* factam a *Karolo Magno Papiam* tradit idem *Launojus* in fine ejusdem cap. 11. ubi ignorans tres fuisse *Joannes*, ut ostendimus supra cap. VI. de *Joanne Erigena Hybernico*, putat intelligere illos, qui tradunt, in *Parisiensi* Universitate Magistrum gessisse *Joannem Albinum Scotum Mailrosium*, qui floruit annis circa LXXX. ante *Joannem Erigenam*. Imperatoria itaque authoritate firmatam Universitatem nostram anno DCCCI. a *Karolo Magno*, & a *Ludovico Pio* confirmatam anno DCCCXXIX. conjicere licet, quamvis de responso a *Ludovico*, dato, Patribus Concilii *Parisiensis* non constet; ut conqueritur Ludovicus Thomassinus de *Nova*, *& Veteri Ecclesiæ disciplina part.* 2. *lib.* 1. *cap.* 97. *nu.* 10.

CAP. XI.

Studium, *& amor* Karoli Calvi *erga scientias. Omnia* Papiensibus *confirmat privilegia.* Papia *ab* Hunnis *incensa*, *sed non eversa contra* Frodoardum, *&* Hugonem Flaviniacensem. *Celebris disputatio coram* Otthone II. *inter* Ottricum, *&* Gerbertum.

POst *Karolum Magnum*, & *Ludovicum* filium eximius fuit literarum patronus *Karolus Calvus*, quem illis præstitisse ferunt scientiarum amore; sub quo, quum aliqui hæretici quosdam errores evulgarent circa præscientiam divinam, Episcopi *Gallicani* congregati in *Tullensi* Diæcesi apud Saponarias anno 859. Concilio facto Regem exorarunt, ut alias Scholas publicas institueret, ut augeretur numerus Literatorum, & hinc plurimi Viri eruditi opponerentur hæreticis. Quibus a *Karolo Calvo* institutis, tanta fuit erga scientias ejus assidua diligentia, ut eum *Nicolaus* Pontifex eleganti elogio laudarit in epistola pro Rothardo Episcopo Suessionensi. *Laudanda est*, inquit, *frequens conversatio*, *& assidua cum Ecclesiasticis Viris*, *& cum Sapientibus vestra sedulitas*; *quam circa utilitatem Ecclesiarum Dei vos ha-*

A *bere auditu gratulabundo concepimus.* Quod ex alia epistola scripta ab eodem Pontifice contra *Joannem Erigenam* Magistrum *Karoli Calvi* comprobatur, quam in suis ultimis Collectaneis, uti recens repertam in *Oxoniensi* Bibliotheca, publicavit *Gabriel Naudæus*. Hinc anno 875. mortuo *Mediolani Ludovico* II. Imperatore *Joannes* VIII. *Karolum Calvum* elegit in Cæsarem; & oratione, quæ extat apud Duchesnium *tom. I. pag.* 467. Episcopis congregatis summis laudibus eum ornavit; ibique inter alia de ejus maximo patrocinio erga literas hæc habentur. *Karolus videlicet*, *de quo nobis sermo est serenissimus*, *& tranquilissimus Imperator*, *qui nobis*, *ut*
B *prætulimus in quos fines seculorum devenerunt*, *quique caliginosi temporis ex quadam parte tetras ærumnas*, *& miserias sustinebamus*, *tanquam splendidissimum astrum ab Arce polorum illuxit*, *non solum monumenta Progenitorum bonitatem electæ radicis ferens in ramo alacriter æquiparavit*; *verum etiam omne prorsus avitum studium vicit*, *& universum paternum certamen in causa Religionis*, *atque justitiæ superavit*: *Ecclesias videlicet Domini diversis operibus ditans*, *Sacerdotes ejus honorans*, *hos ad utramque philosophiam informans*, *illos ad virtutes sectandas adhortans*, *Viros peritos amplectens*, *Religiosos venerans*, *inopes recreans*, *& ad omne bonum penitus consecutus*, *& omne malum medul-*
C *litus detestatus.* Hisce decoratus Summi Pontificis laudibus die Natali Domini in Basilica Vaticana fuit *Karolus Calvus* inauguratus *Augustus*. Inde, ut narrat Sigonius de *Regno Italiæ lib.* V. *in vita Karoli Calvi*, nonis Januariis *Roma* digressus *Ticinum* venit, & Regio *Longobardiæ* diademate ab *Ansperto* Archiepiscopo coronatus forum egit, leges populis dixit, & Ecclesiarum, ac Civitatum jura renovavit; ibique anno DCCCLXXVI. Concilium convocavit, quo ejus electio confirmata, ut legitur in Capitularibus Franc. *tom. II. col.* 232. *& supra cap.* 2. De gymnasio *Ticinensi* nulla in his, fateor, mentio est. Quum vero ab Imperatore amantissimo literarum
D videamus Urbis privilegia, & jura renovata, credere licet, etiam Universitatem ab Avo conditam, & a Patre protectam, temporibusque propter hæreses summopere necessariam ab ipso fuisse confirmatam, & auctam. Hisce enim præcipue temporibus vigebat etiam *Papiæ* Christiana Religio, ut testatur nummus *Rudolphi* Imperatoris *Papiæ* cusus,





E ante tamen hunc nummum, alter *Hlothari* erat vulgatus.





Hæc pro literis illustrandis acta fuerant a Clementissimis Imperatoribus; quum anno CMXXIV. ir-
F rumpentibus Hunnis *Rodulpho Italiæ* Rege XXXII. Nobilissima Urbs *Ticinensis* fuit pene igne consumpta IV. Idus Martias fer. 4. hor. III. Miserandam hanc historiam, narrat *Frodoardus* presbyter in suo Chronico ab anno 919. ad annum 966. apud Duchescium tom. II. pag. 594. *Hungari*, inquit, *Frodoardus*, *ductu Regis Berengarii*, *quem Longobardi depulerant depopulantur. Papiam quoque Urbem populosissimam*, *atque opulentissimam igne succendunt*, *ubi opes*

opes periere innumerabiles. Ecclesiæ 43. succensæ; Urbis ipsius Episcopus, cum Episcopo Vercellensi, qui secum erat igne fumoque necatur; atque ex illa pene innumerabili multitudine ducenti tantum superfuisse memorantur, qui ex reliquiis Urbis incensæ, quas inter cineres legerant argenti modios octo Hungaris dederunt vitam murosque Civitatis vacuæ, redimentes. Hæc eadem verba *Frodoardi* transcripsit Hugo Flaviniacensis in *Chronico Virdunensi apud Labbeum in Nova Bibliotheca M. S. tom. I. pag.* 125. & hanc quoque *Papiæ* cladem describit Luitprandus Diaconus in *Historia de Imperio Europæ lib.* III. *cap.* I. & carminibus eam deflet, quæ transcripserunt *Spelta* in *Ticinensium Episcoporum Historia*, *& Ferdinandus Ughellus in Italia Sacra tom. I. part.* 2. *dicto anno:* Sed non fuisse prorsus eversam patrocinio Sancti *Syri*, testatur idem *Luitprandus* cap. 2. ex quo conspicitur *Berengarium* non fuisse ducem exercitus, quum jam mortuus esset, ut ex Sigonio in *Vita Rodulphi Regis lib.* VI. *Regni Italiæ*: sed *Salardum*, qui defixit per gyrum tentoria, murosque Civitatis vallo circumdedit, ut exitus aditum Civibus intercluderet: tamen non est Civitate potitus, reliquiæ, ut ait *Luitprandus*, quæ ex incendio supererant non inviriliter *Hungaris* resistebant. Quare antiqua hujus Historici nisus authoritate, errasse credo *Sigonium* supra laudato loco, dum scripsit. *Hunnos tandem refractis portis ingressos, Civibusque promiscua sede perclusis, Urbem direptione, atque incendio deformasse.* Et quidem anno 925. eodem *Sigonio* teste, fuit iterum obsessa a *Rodulpho*, qui quoque non potuit eam subigere, ac, ut meminit laudatus *Ughellus*, fuit suffectus in Episcopum *Papiæ Leo* Ordinarius Canonicus Cathedralis, & anno 929. *Innocentius*, Monasterio etiam S. *Augustini* in Cælo aureo anno 929 ab *Hugone* Imperatore fuerunt confirmata omnia privilegia relata a Pennotto in *Historia Canonicorum Regularium lib.* I. *cap.* 60. cui adhæret P. Beretta in *Lychno* §. 3. *n.* 32. Hæc autem omnia verisimiliter evenire non potuissent, si tota fuisset diruta, atque succensa, ac soli ducenti Cives superfuissent. Quin immo Urbs hæc anno 991. *Othonem Magnum* recepit, qui Regiam a *Berengario* dirutam restauravit, teste Sigonio de *Regno Italiæ sub illo anno.* Quo tempore cusum numisma rotundum quod mihi nuper cum aliis comunicavit *Syrus de Rhaude* grammatophylacii *Papiensis* Urbis custos, Patriæ, ejusque gloriæ amantissimus.



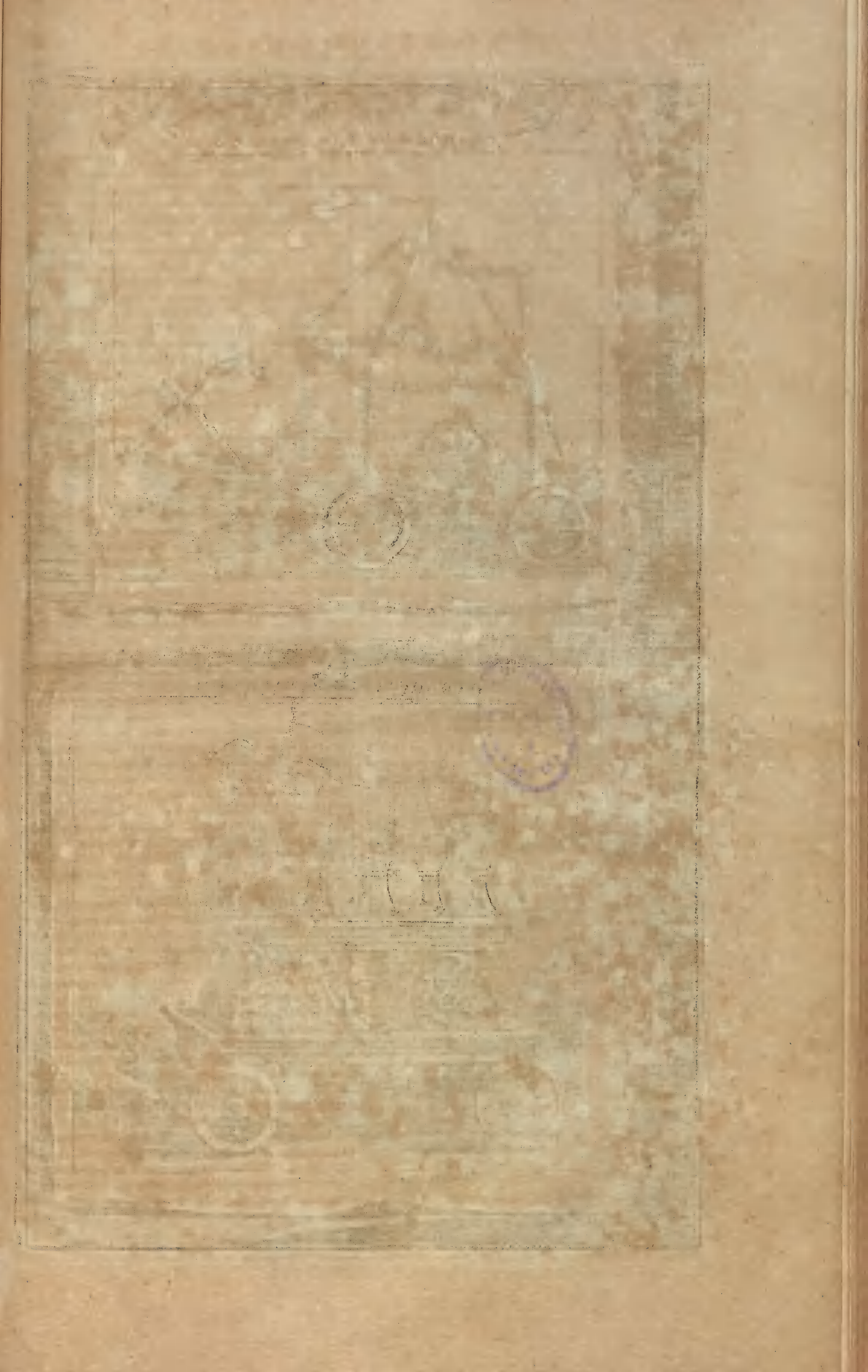
Et anno 975. recepit *Othonem* II. qui postea adfuit disputationi *Ottrici*, & *Gerberti*, Hugo Abbas Flaviniacensis, in relato Chronico Virdunensi apud Labbeum. *Post annum*, inquit, *Remensis Adalbero Romam cum Gerberto petebat, & Ticini Ottricum, cum Augusto reperit.* Et paullo infra. *Et qui anno superiore Ottricus Gerberti se reprehensorem in quadam figura cum multiplici diversarum rerum distributione monstraverat, jussu Augusti omnes Palatii sapientes intra Palatium collecti sunt, Archiepiscopus quoque, cum Adsone Abbate Dervensi, & Scholasticorum numerus non parvus, & cœpta disputatione, quum jam totum pene diem consumpsissent, Augusti nutu finis impositus est.*

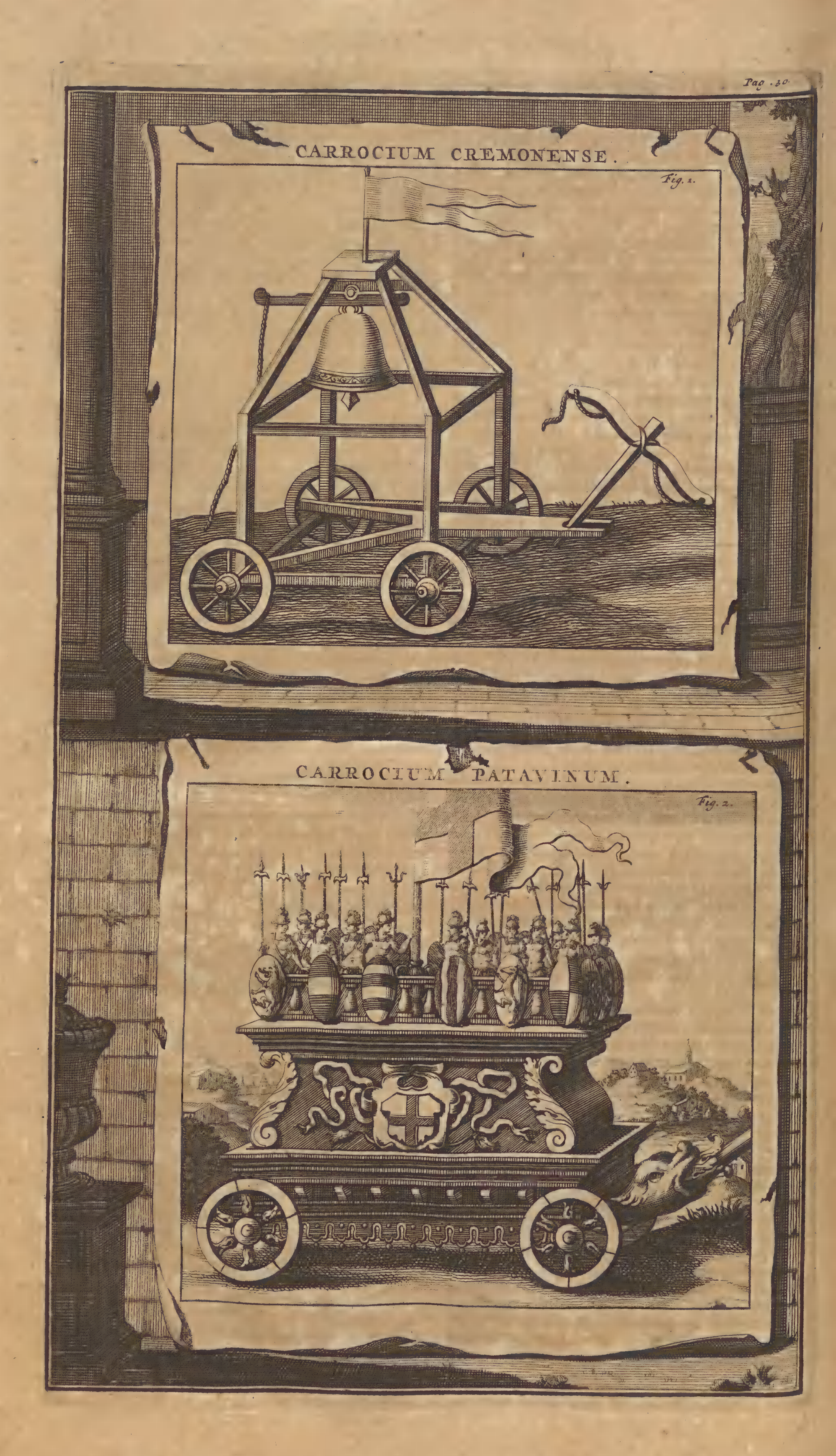
CAP. XII.

Lanfrancus Papiensis *Magister omnium suæ ætatis doctissimus* Parisienses *Scholas a* Petro Pisano *institutas, restaurat circa annum MXXX.* Papiæ Anselmum de Badagio, *deinde* Alexandrum *II. Pontificem Max. discipulum habuit.*

A TOt ærumnis præteriti seculi, quamvis vastata fuerit Urbs *Ticinensis*, suum tamen splendorem Universitati nunquam defuisse, palam esse arbitror. Nam circa annum MXXX. floruit *Papiæ Lanfrancus* ex ipsa Urbe oriundus, ut docet Henricus de Knygton *lib.* 2. *de Eventibus Angliæ*, Matre *Coza*, & Patre *Humbaldo*, qui erat ex insigni familia *Beccaria*, B ut volunt Stephanus Marinus in *Imaginibus Beccariæ Gentis pag.* 24. *edit. Ticinens.* MDIIC. & Marcus Antonius Scipio Placentius in *libello italico Vera Ragione di Stato pag.* 137. Hic Theologia, Sacris literis, ac philosophia suo tempore omnium doctissimus, & subtilissimus, ut probant ejusdem opera de quibus etiam mentio est apud *Petrum Ricordati* in Historia Monastica, postquam *Papiæ* scientias docuerat. ivit *Parisios*, eòque literas sub *Karolo Magno* a *Petro Pisano Papiensi* magistro delatas, alter *Papiensis* magister revocavit, illustravitque, Quamobrem Malmesburiensis in lib. I. de Gestis Anglorum Pontificum, C de eo inquit. *Is gente Longobardus, non adeo abjecta, & obscura progenie oriundus erat, sed per insigni, liberales artes, quæ jam dudum sorduerant a Latio in Gallias vocans, acumine suo expolivit.* *Papiæ* celebrem discipulum habuit *Anselmum de Badagio Mediolanensem*, qui postea ad Pontificatum evectus sub nomine *Alexandri* II. quum *Lanfrancus*, jam consecratus Archiepiscopus *Cantuariensis Romam* profectus esset propter litem cum *Thoma Eboracensi* Archiepiscopo, ei e throno assurexit, & ipsum, ut legitur in Vitis XXIII. Abbatum S. *Albani*, excepit his verbis, *Assurgo tibi tanquam Magistro, & deosculor tanquam pædagogum, & non tanquam Archipræsulem.* Suppar *Lanfranci* fuit *Guido Longobardus*, ut scribit Bulæus de D *Universit. Parisiens. tom. I. pag.* 445. qui obstitit, ne interdicerentur Sacerdotibus conjugia: de qua re idem Bulæus pag. 424. hæc habet non omittenda. *Ne verò interdicerentur Sacerdotum conjugia obstitit Guido Mediolanensis Præsul nobilium favore subnixus contra Papam & Cives, qui infames illas nuptias detestabantur. Eòque res processit, ut conjugati Sacerdotes non amplius publicè sacram facere Mediolani auderent, sed in loco quodam qui Pataria dicebatur, facere cogerentur. Unde a pueris Patarini dicti sunt, & hinc fluxit hæresis Patarinorum. Nam Guido in sua sententia obstinatus apud Fontanetum in agro Novariensi ex con-* E *sensu, & mente suorum Coëpiscoporum Clericis uxores habere permisit, sicque omnium bonorum odium in se concitavit.*

Hoc verò seculo, & pluribus superioribus Jus Civile in Academiis non floruisse certissimum est, cum prorsus esset deperditum. Occupata enim *Italia* a *Vandalis* mox ab *Herulis*, & *Thuringhis*, deinde a *Gottis* oppressa, delituit jus civile, donec regnantibus *Innocentio* II. Pontif. Max. & *Lothario* II. Cæsare, in bello, quod acriter gerebant contra *Rogerum Normannum*, qui se utriusque *Siciliæ* Regem appellaverat, *Amalphi*, seù *Melphi* Urbe *Apuliæ* inventæ sunt juris Pandectæ supra omnem memoriam diu ibi servatæ; Quæ volumina ab *Innocentio*, & F *Lothario Pisanis*, quia classe eos adversus *Rogerium* Juvissent, tradita sunt; ejusque donationis per *Lotharium* collatæ habuisse *Pisanos* instrumentum, plures affirmare, scribit Jacobus Gothofredus in *Historia Juris cap.* 9. quod etiam tradit Pancirollus de *Claris Legum Interpretibus lib.* II. *cap.* 3. Hinc *Pisis* primùm explicari cœpit jus civile ab *Irnerio* precibus *Mathildæ* Comitissæ *Tusciæ*, quod ex Abbate *Uspergensi* refert *Gothofredus*, licet aliis pla-




CARROCIUM CREMONENSE.
Fig. 1.
CARROCIUM PATAVINUM.
Fig. 2.

placeat, *Irnerium* jussu *Lotharii* jus civile explicasse primum *Bononiæ*: qua de re plura Nicolaus Cisnerus in *Oratione de Veteribus Ictis*, & Pancirollus *eodem cap.* 3. *ac cap.* 13. Non tamen sine legibus, licet *Barbari* imperarent, fuit *Italia*, sed locus fuit legibus *Salicis*, *Burgundiorum*, *Visigotthicis*, & *Longobardicis*, quas exhibet Corpus Legum Antiquarum collectum a *Frederico Lindembrogio*; & quamvis apud *Romanos* servatæ fuerint *Romanæ* leges, hæ tamen non erant illæ a *Justiniano* in ordinem redactæ, sed Epitome quædam Codicis *Theodosiani*, adjectis nonnullis e *Gregoriano*, *Hermogeniano*, *Pauli* sententiis, *Ulpiani* regulis, & *Gaji* Constitutionibus, utebantur. Nec de aliis legibus *Romanorum* puto intelligendum esse Gotrofredum in *Prolegomenis Cod. Theodosiani tom. I. pag.* 1101. dum, ibi pluribus *Casiodori* testimoniis leges *Romanas* viguisse, testatur sub *Theoderico*. Jus tamen Canonicum sub *Karolo Magno* valde floruisse, apparet ex Capitularibus ejus, ubi plura Sacrorum Canonum loca commemorantur; & præsertim in Capitulari II. anni DCCCII. relato a Baluzio tom. I. col. 375. ubi nu. 2. hæc adsunt. *De Episcopis & reliquis Sacerdotibus, si secundum canonicam institutionem vivant, & si Canones bene intelligant, & adimpleant.* Quod etiam anno 774. ut legitur apud eumdem Baluzium *col.* 113. *nu.* 15. jussum fuerat decernendo, ut si, qui Episcopi Canonum contemptores existerent, ab officio proprio submoverentur: Et idem in aliis Capitularibus denuo præceptum, ut in lib. 7. eorumdem apparet nu. 17. Nec minor Sacrorum Canonum cura sub *Karolo Calvo*: nam continuo eorum reverentia, & observantia statuta legitur; quousque sub XII. sæculo canonici juris gloria increbuit, compilato corpore Canonum Pontificiorum & Ecclesiasticorum, studio *Gratiani Bononiensis* Monachi: quod *Eugenius* III. Pontifex Maximus in Scholis publicis, & generalibus tradi jussit; Tunc Theologiæ professores inter se distingui cœperunt nomine Canonistarum, & Theologorum, quod in Academia *Ticinensi*, ut in aliis evenisse credendum est.

Hoc etiam tempore, promotionum ritus ad legalem lauream initium habuit. Nam, licet aliqui putent, morem creandi Doctores primum extitisse sub *Augusto*, a quo legem latam fuerunt, ut si quis vellet jus profiteri facultatem a Cæsare impetraret, ut post *Corasium*, M. *Stephanum*, ac *Jacobum Mindendorpium* scribit Theodorus Hopingius de *Jure Insignium cap.* 2. *n.* 598. tamen verior opinio est, nostrum promovendi morem institutum fuisse *Lotharii* temporibus, quum cœpit tradi jus civile: in qua sententia, aliis relatis, est laudatus *Hopingius*. Etenim Veteres satis habebant, ut quis Patroni munere fungi posset, apud Præsidem Provinciæ se cohortalem non esse, seu Apparitori Præsidis non obnoxium doceret; tum Antecessor a quo fuerat in jure instructus, illum juris peritiam callere jurabat; quod comprobat Guidus Panciroll. *Thesaur. Var. Lection. lib. I. cap.* 23.

CAP. XIII.

Authentica Habita Cod. Ne filius pro patre &c. in Campis Roncaliæ *apud* Padum *a* Frederico Ænobarbo *rogata*; *contra* Lupoldum Bebemburgium, *atque* Petrum Rebuffum. Roncaliæ *Campi*, *& Imperatorum conventus in illis describuntur.*

REstituta *Parisiensis* Academia ad vetustum decus a *Lanfranco*, ita postea floruit, ut sæculo XII. ingens *Germanorum*, & *Italorum* multitudo ad eam conflueret. Quare *Fredericus Ænobarbus*, ne ex *Italia*, & *Germania Parisios* peterent humanarum artium studiosi, eos insignibus Privilegiis ad *Germaniæ*, ac *Italiæ* Gymnasia anno 1158. Authentica Habita invitavit quam hic integram refero, ut ejus exordium, & caussam ab aliquorum falsis opinionibus vindicemus.

Habita quidem super hoc diligenti inquisitione Episcoporum, Abbatum, Ducum, omnium Judicum, & aliorum Procerum Sacri nostri Palatii examinatione, omnibus, qui caussa studiorum peregrinantur Scholaribus, & maximè Divinarum, atque sacrarum legum Professoribus hoc nostræ pietatis beneficium indulgemus, ut ad loca, in quibus exercentur studia literarum tam ipsi, quam eorum nuncii veniant, & in eis secure habitent. Dignum namque exstistimamus, ut omnes bona facientes nostram laudem, & protectionem omnimodo mereantur: quorum scientia totus illuminatur Mundus, & ad obediendum Deo & nobis ejus Ministris, vita subjectorum informatur, quadam speciali dilectione eos ab omni injuria defendamus. Quis enim eorum non misereatur, qui amore scientiæ exules facti de divitibus pauperes semet ipsos exinaniunt vitam suam multis periculis exponunt, & a vilissimis sæpè hominibus (quod graviter ferendum est) corporales injurias sine caussa perferunt.

Hac igitur generali & perpetuo valitura lege decernimus, ut nullus de cetero tam audax inveniatur, qui aliquam Scholaribus injuriam inferre præsumat; nec ob alterius cujuscumque Provinciæ delictum, sive debitum (quod aliquando ex perversa consuetudine factum audivimus) aliquod damnum eis inferat: scituris hujusmodi sacræ Constitutionis temeratoribus, & etiam ipsis locorum Rectoribus, qui hoc vindicare neglexerint restitutionem rerum ablatarum ab omnibus exigendam in quadruplum: notaque infamiæ eis ipso jure irroganda, dignitate sua se carituros in perpetuum, Veruntamen si litem eis quispiam super aliquo negotio movere voluerit hujus rei optione data Scholaribus, eos coram Domino, vel Magistro suo, vel ipsius Civitatis Episcopo (quibus hanc jurisdictionem dedimus) conveniat. Qui verò ad alium Judicem eos trahere tentaverit, etiamsi caussa justissima fuerit, a tali conamine cadat. Hanc autem legem inter Imperiales Constitutiones scilicet sub titulo. Ne Filius pro patre &c. *inseri jussimus.* Dat. apud *Roncalias* anno Domini M. C. LVIII. Hanc constitutionem a *Frederico* II. editam fuisse autumat Lupoldus Bebemburgius in *Opusculo de Zelo Veterum Germanorum cap.* 3. *in Bibliotheca SS. PP. tom.* XXVI. *pag.* 92. ejusque est sententiæ Petrus Rebuffus de *Privilegiis Scholasticorum lib.* III. *in principio.* Non tamen constat eorum opinio, quia anno 1158. non gerebat Imperium *Fredericus* II. sed I. quod assumpsit anno MCLII. ut notat *Sigonius* in Vita *Frederici* I. qui regnavit anno MCCXI. teste eodem *Sigonio*; in Interregno *Italiæ* sub dicto anno. Tandem quum lata fuerit lex ista apud *Roncalias*, non potuit a *Frederico* II. rogari, quem non certum est egisse apud *Roncalias* solemnia Comitia. In alium quoque non levem errorem incidit Cæsar Egassius Bulæus de *Universitate Parisiensi tom.* II. *pag.* 278. qui allata Authentica Habita affirmat, eam latam non anno MCLVIII. ut sentiunt *Gottofredus* in Codice, Petrus Rebuffus in *fine memorati lib.* 3. Joannes Oldendorpius, & Johannes Bechmannus in *Commentariis ad illam*, sed anno MCLII. quo tempore nec *Otho Frisingensis*, qui accurate scripsit de Rebus Gestis *Frederici* I. nec *Otho Morena* Scriptor illius temporis, neque *Sigonius* tradiderunt lata Comitia fuisse ab Imperatore *Frederico* I. apud *Roncalias*: solum enim circa annum MCLII. Cæsar fuit inauguratus, nec ante annum MCLIV. in *Italiam* venit, ut ample testatur laudatus *Otho Morena* in Historia Rerum *Laudensium* tempore Frederici *Ænobarbi* Cæsaris pag. 9. his verbis. *Venit itaque Dominus Fredericus in Lombardiam anno MCLIV. ab incarnatione Domini mense No-*

Novembris indictione prima, hospitatusque est in die Mercurii, qui fuit secundo die Kal. Decembris, in quo fuit vigilia Sancti Andreæ Apostoli apud Sanctum vitum de Castillione in Lodesana, & ipso die venerunt Theutonici a prædictis Albergariis, & expugnaverunt Burgum Placentinum de Laude, in quo omnes alii Burgi simul convonerant: sed ipsi Laudenses tunc viriliter se defendunt. Sequenti vero die Jovis, in quo tunc fuit festivitas Sancti Andreæ, ivit prædictus Rex cum omni exercitu in Roncaliam. Est *Roncalia* ager inter *Cremonam*, & *Placentiam*, ut scribit Tristanus Calchus *Historiæ Patriæ lib.* III. *pag.* 167. A. parum tamen distans ab Urbe *Placentiæ*; ut probatur ex Gunthero Ligurini lib. II. edito inter Scriptores Germanorum Imperatorum ex Bibliotheca Justi Reuberi pag. 301 ubi de Roncalia ita canit.

Est locus Italiæ. modicum sejunctus ab Urbe
Cui, quia pulchra situ placet, inde Placentia nomen,
Planus, & Eridani placido junctissimus amni
Effundit latos spatioso limite campos.

In hoc agro mos fuit Imperatoribus ut ducto exercitu in expeditionem *Italiæ* ad sumendam coronam Imperii *Romani*, in *Roncaliæ* campis consisterent: teste Othone Frisingensi *de rebus gestis Frederici I. Imperatoris lib.* I. *cap.* 12. & *cap*, 13. *in fine*: ex quo videtur hæc cecinisse Guntherus eodem loco.

Hic quoties claram Regnator tendit ad Urbem
Teutonus, Ausoniam sumpturus rite coronam
Ponere castra solet; ligno suspenditur alte
Erecto Clypeus: tunc præco regius omnes
Convocat a Dominis pheudalia jura tenentes
Excubias Regi, prima celebrare fideles
Nocte, vetustorum debeant ex more parentum.
At quicumque domi, Domino nolente relictus
Defuerit, pheudo privari Curia censet.
Tunc quoque nonnulli censura vindice regni
Amisere diù tali, possessa, reatu.

Hinc ut omnibus notus esset Imperatoris adventus, ait Otho Frisingensis *cap.* 13. ubi Reges *Italiam* ingredi destinaverant, gnaros aliquos de familiaribus suis præmittebant, qui singulas Urbes, seu Oppida peragrando, ea, quæ ad Fiscum regalem pertinerent, quæ fodrum dicebantur, exquirerent. Quæ omnia exponit idem Guntherus eodem lib. 2.

Ductus ab antiquo priscorum temporum Regum
Mos habet, ut quoties regnator Theutonus Alpem
Transit, & Italias invisere destinat oras,
Qui repetant Fisco fiscalia jura Fideles
Per quascumque suos præmittere debeat Urbes.
At quæcumque ream se perfida fecerit ausu
Sacrilego, regique suo sua jura negarit
Strata, luat meritas fraudato Principe pœnas.
Inde fit, ut fractis deformiter horrida muris,
Hanc quoque per totam videas loca plurima terram
Hoc quoque per cunctas Regnator Teutonus Urbes
Non modo Teutonicas, sed & hic, ubique jacentes
Jus habet: ut præsens quasi maximus omnia judex
Claudere jure manu, cunctasque recidere lites
Debeat, atque omnis judex omnisque potestas,
Atque Magistratus ipso præsente quiescant.
Ergo ubi Roncaliæ paucis residente diebus
Cæsare, fama loquax post tristia nubila clarum
Sydus, & ultorem violati juris adesse
Viribus, & populis circumtulit, undique multi
Conveniunt, properantque suas exponere causas,
Factaque multorum mæstis efferre querelis
Impunita diu: quos longo tempore tutas
Fecerat, & scelerum cupidos absentia Regis.

Convenit ergo in Campos *Roncaliæ Fredericus Ænobarbus* anno MCLIV. tertio Kal. Decembris, & anno MCLVIII. quo celebrem Conventum indixit in campis *Roncaliæ* Solemnem Curiam ad idem Sancti Martini, ut ageret de legibus, & pace regni; de quibus Otho Frisingensis *lib. I. cap.* 46. ac Otho Morena

A *pag.* 37. Tuncque ad librum ultimum Feudorum plures addidit leges, quæ etiam leguntur apud laudatum Othonem Frisingem *eodem lib.* 2. *cap.* 7. & rogavit Authenticam Habita Cod. Ne Filius pro patre &c. Alia etiam Comitia tulit in iisdem campis anno MCLXVI. ut initio lib. XIV. de Regno *Italiæ* narrat *Sigonius*, in quo præcipue disputatum inter *Pisanos*, & *Genuenses* de Regno *Sardiniæ*.

CAP. XIV.

B *Error* Lupoldi Bebemburgii *de occasione ferendi Authenticam Habita*, *N* Bulæi *de occasione conventus* Roncaliæ *anni* MCLVIII. *Non pro sola* Bononiensi *Academia lata, sed pro ceteris omnibus* Italæ. *Hoc tempore* Longobardi *legum peritissimi.* Papiensium *erga* Fredericum *merita*, & *officia.* Frederici *in* Papienses *beneficia*, & *privilegium de moneta.* Fredericus Papiæ *triumphans*, & *coronatus.*

Authenticam Habita Cod. Ne Filius pro Patre, latam a *Frederico* II. perperam, ut ostendimus C supra, tradidit Lupoldus Bebemburgius in *opusculo de zelo veterum tom.* XX. *Bibliothecæ SS. PP. pag.* 92. ubi etiam ad commodum, & laudem Gymnasii *Parisiensis* præsertim fuisse ab Imperatore rogatam asseruit. Sed turpiter in hoc quoque erravit *Lupoldus*, quum pro *Italicis* Academiis ipsam Authenticam tulerit Cæsar; ut scilicet alliceret ad istas literarum studiosos, qui Occidentales Regiones incolebant, & fere omnes ad *Parisiensem* convolabant, ut scribit Bulæus tom. 2. pag. 278. *Ut Scholasticos*, inquit, & *Italicos, Germanicos propositis præmiis*, & *privilegiis in suam Patriam retineret, qui peregre ad Academiam Parisiensem ad capescendas liberales artes*, D & *sacras disciplinas eorundem privilegiorum spe proficiscebantur, atque ut, sic eorum parentes a partibus Adriani*, & *Gallorum, qui Adriano favebant averteret.* Etenim cum inter *Adrianum*, & *Fredericum* esset discordia, quod testantur amborum epistolæ apud Rodevicum *lib.* II. *de rebus gestis Frederici cap.* 15. quem sequitur Baronius in *Annalibus ad annum* MCLVII. *Ludovicus* Rex Gallorum accedebat Pontifici. Propter hanc controversiam inter *Adrianum*, & *Fredericum* putat *Bulæus* pag, . 277. fuisse actum conventum *Roncaliæ* anni MCLVIII. *Cui concertationi*, inquit, *occasionem dedit dissidium, quod Imperatori cum Adriano intercessit de quo ad annum superiorem diximus*; E & in fine ejusdem paginæ addit. *In eo consilio potestas Imperatoria unanimi consensu asserta est, Pontificia depressa.* Hoc tamen a veritate longe abesse videtur. Nam controversia inter Cæsarem, & Pontificem erat anno proxime superiore composita, teste *Baronio* sub hoc anno, dum adhuc erat in *Germania Fredericus*, quemadmodum docuit Sigonius de *Regno Italiæ lib.* 12. qui hæc evenisse docet sub initium anni MCLVIII. quo *Fredericus* rediit in *Italiam* ira percitus contra *Mediolanenses*. Qui tamen adventus Cæsaris neque evenit circa initium anni supra memorati, sed circa finem scilicet mense Novembris, ut diximus cap. superiori teste *Otthone Morena* coævi ipsius *Frederici*. F Sentit idem Sigonius in Historia Bononiæ lib. III. anno MCLVIII. *Authenticam Habita* fuisse præcipue latam a *Frederico* pro Universitate *Bononiæ*. *Verum*, inquit, *supra omnia Civitatem auxit incredibilis juvenum ex toto Occidente juris Romani cognoscendi causa in Urbem concursus, cujus tradendi quædam quasi officina ipsa erat effecta. Quorum commodis Fredericus eodem anno ad Roncalias, credo a Jurisperitis Bononiensibus admonitus consuluit lege lata, quæ extat in Authenticis.* Quæ verba *Seraphe-*

raphinus Ghirardaccius, *Sigonii* nomine suppresso Italice reddita transtulit in suam Historiam *Bononiensem* lib. III. pag. 81. Attamen *Fredericum* rogasse Authenticam Habita, ut etiam faveret omnibus aliis universitatibus *Italiæ*, quæ tunc florebant, censendum est. Quum non soli Doctores *Bononienses* essent tunc *Roncaliæ*, sed alii viginti octo convenissent ex ceteris *Italiæ* Urbibus, quorum præcipui *Obertus ab Horto Feudorum* celeberrimus author, & *Gerardus Cacapisti*, & ipse in eadem materia clarus ambo *Mediolanenses*, teste Guido Pancirollo de *Claris Legum Interpretibus lib.* II. *cap.* 14. Nec solum Gymnasium *Bononiense* tunc florebat in *Italia*, ut apparet ex. Pancirollo *cap.* 21. ubi meminit de *Mutinensi*; & nos quoque cap. XII. supra meminimus de *Pisano*, & de aliis, quæ hic referre non est operæ pretium, cum ea jam descripserint Jacobus Middendorpius *de Jure Academico*, & Carolus Antonius de Luca *in Laurea Legali*. Idcirco quamvis consilio quatuor Doctorum *Bononiensium Bulgari*, *Martini Grosiæ*, *Jacobi*, & *Ugonis de Porta Ravegnana*, qui erant illo anno in Campis *Roncaliæ* cum *Frederico* teste Othone Morena in *Historia rerum Laudensium pag.* 38. fortasse permotus Cæsar legem illam rogarit, non tamen solum pro Scholaribus *Bononiensibus* illam promulgasse contra *Cynum* docuit Julius Ernestus Echrodter ad *eamdem Authenticam n.* 2. quippe quum *Bononiense* Gymnasium solum anno MCLXII. visum sit excellere supra ceteras *Italicas* Academias in literarum studiis, si fides datur, ut certe danda est authori coævo *Othoni Morenæ pag.* 100. quo anno, & MCLXVII. secundum *Sigonium* de Regno *Italiæ Fredericus* in *Bononienses* graviter animadvertit. Hoc autem tempore *Longobardi* erant legum peritissimi, ut eos sub Imperio *Frederici* fuisse fatetur Guntherus in Ligurino lib. 2.

Gens astuta, sagax, prudens industria solers
Provida consilio, legum jurisque perita.

quorum carminum commentator *Spiegelius* addit plures extare eorum Codices MSS.. Ceterum licet de Scholis *Papiensibus* nulla apud Scriptores videatur facta mentio regnante *Frederico Ænobarbo*, tamen si publica *Papiensis* Academia fortasse corruerat, fuisse restitutam sub hoc Imperatore, & claruisse, sicuti sæculo superiori claruit, arguere possumus ex beneficiis, quæ in Urbem *Ticinensem* contulit *Fredericus*, & ex privilegiis, quibus omnes *Italiæ* Urbes facile superavit: ut colligitur ex *Othone Frisingensi*, ex *Othone Morena*, ex *Luitprando*, & ex *Radevico* in laudatis eorum operibus; atque clarius ex dictorum privilegiorum confirmatione, facta per *Henricum Sextum* anno MCLXXXXI quam ego accepi ab humanissimo, & Patriæ, ac Literatorum amantissimo Cive, Comite *Joseph Oppizzono*, qui una cum Marchione *Pio Bellisomo* gloriæ hujus Urbis studiosissimo meum adhæc animum appulit; eamque integram affero.

IN NOMINE SANCTÆ, ET INDIVIDUÆ TRINITATIS.

HENRICUS SEXTUS DEI *Gratia Romanorum Imperator, & semper Augustus, in perpetuum. Quanto majora, & clariora servitia cum omni fidelitate, & devotione Papiæ Civitas Serenissimo bonæ memoriæ Genitori nostro, ac Nobis, & Imperio frequentius exhibuit. Tanto ampliori gratiæ nostræ prærogativa, & honoris exhibitione, ipsam Civitatem, ejusque Rectores, atque totum Commune Civitatis, gratanter debemus honorare, fovere, & promovere. Ea propter cognoscant universi fideles Imperii per Italiam constituti, præsentes, ac futuri, quod Nos ex nostra Imperiali largitione, & munificentia Civitati Papiæ & universo ejus populo hanc gratiam, & hæc dona gratiæ concedimus, atque largimur, videlicet quod liceat* A *Civitati Papiæ ad honorem Imperii, ac nostrum, & Civitatis, Consules de Communi, & Justitia, vel Rectores eligere intus Civitatem, & extra per totum ejus districtum. Qui Consules, vel Rectores Civitatis Papiæ, nobis, nostrisque successoribus jurent fidelitatem, si illam non juraverunt. Et si in Lombardia erimus, a nobis Investituram, & confirmationem gratis petant, & recipiant. Et qui Consules habeant potestatem ante suam præsentiam duellum facere, minores restituere, ac venditionibus minorum, & emancipationibus auctoritatem præstare, similique modo adoptionibus, & donationibus ultra legitimam summam assensum, & auctoritatem præbere. Tutores quoque, & curatores dare, ac constituere, & de liberali, atque criminali causa* B *cognoscere, ac judicare, & jus animadvertendi in facinorosos habere, & exercere, similiter & mulctare, ac jus publicandi habere, & publicare, & vindictam de omnibus maleficiis facere, & bannum dare, & pœnam, & de banno absolutionem facere. Atque judicaturas, & collectas, telonea, & pedagia, banna imponere, & tollere. Notarios quoque, cum non erimus in Lombardia constituere: Ita tamen, quod illi, qui fuerint in nostra absentia facti, a nostra Majestate, cum erimus in Lombardia, recipiant confirmationem. Insuper quoque Imperiali auctoritate Civitati Papiæ concedimus, ut appellationes non excedentes summam libr. viginti quinque* C *Imperial. fiant ante Consules, vel Rectores Papiæ, qui inde possint cognoscere, & aliis delegare excedentes summam prædictam nostræ reservamus Majestati. Omnes etiam Jurisdictiones, quas unquam Dux in suo Ducatu, seu Comes in suo Comitatu, auc Marchio in sua Marchia habet, eidem Civitati Papiæ infra ipsam Civitatem, & extra in toto Episcopatu, Comitatu, seu districtu Papiæ, & specialiter in locis infra nominatis, & eorum curtibus concedimus, & confirmamus. Conferendo quoque Imperiali munificentia Papiensibus nobis, & Imperio semper fidelibus omnes usus, & & consuetudines, quas habent, vel temporibus Sereniss. quon. Patris nostri habere consueverunt, seu quas Rectores* D *Papiæ cum consilio credentiæ non contra leges statuerint. Aliæ autem nullam habeant firmitatem, nisi nostra fuerint factæ, vel confirmatæ auctoritate. Præterea concedimus, ut liceat Rectoribus Papiæ habere districtum, albergariam, hostem, carregium, & omnes alias conditiones tam in Civitate, quam in suburbiis, & in omnibus Castellis, Villis, Plebibus, & suis hominibus, & in his omnibus locis, quorum nomina subscripta sunt, & infra coherentias locorum continentur. Illos quoque usus, vel consuetudines, quas Papienses soliti sunt habere in feudis, fictualibus, precariis, rusticis, ac in illis, qui maleficia faciunt, eis illæsas conservamus, atque concedimus, libellaria etiam, quæ ante sententiam, & legem da-* E *tam in Roncalia, ab Excellentissimo Piæ memoriæ Patre nostro de feudis factæ fuerunt, sic permaneant secundum veterem usum, sed de cætero absque licentia Dominorum non fiant. Concedimus etiam fidelibus nostris Papiensibus, & eorum Mercatoribus per totam Italiam cum rebus, & personis per aquam & terram libere, & secure ire, stare, atque redire, neque cogantur dare majorem guidam, vel tensam, seu pedagium, nisi secundum bonum, & justum, ac veterem usum. Possessiones, quoque jura, allodia, feuda, atque ficta, quæ Papienses tenent, seu soliti erant tenere, possidere, vel quasi, communi nomine, vel singulari, deinceps sine molestatione aliqua teneant, & possideant. Insuper quoque concedimus, &* F *confirmamus Civitati Papiæ, ejusque civibus omnia regalia, quæcunque sunt in Civitate, vel juxta Civitatem, aut extra in toto districtu Papiæ, secundum quod jam dictus Excellentiss. quon. Genitor noster eis concessit, vel habere permisit. Pontes vero, & ripas Ticini speciali munificentia eidem Civitati, ejusque civibus pleno jure, & omni integritate damus, ac Imperiali auctoritate concedimus, Statuentes itaque, ut nulli alii liceat pontem super Ticinum facere, seu habere a loco Plum-*

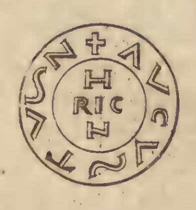
bia usque Papiam, nec liceat alicui Castrum, Turrim, fossatum, vel aliquam munitionem in Episcopatu, seu Comitatu, vel districtu Papiæ facere, seu reædificare, atque habere, & specialiter Lomellum, vel in ejus curia aliquid, vel in alia nomine Lomelli nisi communi voluntate Papiæ. Item quoque concedimus, & mera liberalitate jam dictæ Civitati donamus, ut liceat Civitati Papiæ ducere flumina, & explicare, atque purgare, & alveos reficere, & ripas munire, videlicet. Ticinum, Cadronam, Ollonam, Baronam, Misclam, Agoniam, Tardubium, Coironum, Stapholam, & omnes alias aquas, quas ipsa Civitas Papiæ ad suam utilitatem derivare potuerit. Præcipientes ut non liceat alicui Civitati vel loco, seu alicui personæ, vel aliquibus ipsa flumina, vel aquas avertere, vel imminuere, seu quoquo alio modo cursum impedire, vel impeditum retinere. Nomina vero locorum, de quibus superius mentionem fecimus, sunt hæc. Frasenetum, Ticinetum Picetum, Mugaronum, Basseguana, Sala, Coparia, Guazadoria, Casellum, Cagnanum, Medasinum, Viqueria, Albofasium, Altemasium, Returbium, Nazzanum, Rocca de Asisella. Fortunagum, Ruppinum, Durbecum, Lebardum, Pecoraria, Rocca Armerici, Monterossum, Golferentia, Suriascum, Montecalvum, Rovoscalla, Nigrinum, Mons donicus, S. Martianus, Ulmum, Monticellus, Plebs de Palpanese, & Parpanese, Montalinum, Vigalonum, Montescanum, Figaria, Monsarcus, Zeneuretum, Clastegium, Montebellum, Mons Sanctæ Mariæ, Nibiolum, Montedondonum, S. Juletta, Petra, Cigognola, Mornicum, Monsaltus, Petra de supra Tanarum, Pagonum, Plebs portus Moroni, Cugnolum, Miradolum, Sancta Christina, Genzonum, Serenzagum, Villa lanterii, Monti, Castrum de Lambro, Mandrinum Casaticum, Vernaticum, Zibidellum, Corliascum, Binascum, Mettonum, Florianum, Castragum, Bibianum, Besade, & Casolade, Viglevanum, Cassiolum, Cerredanum, Cillavegna, Pairina, Mortaria, Nicorvum, Cerretum, Castellum novum, Roxascum, Bagnolum, Langoscum, Cozium, Candia, Bremide, Sartirana, Lomellum, Leconche, Villanova, Frascarolum, Zebide, Sparveria, Gambarana, Carium, Plebs de Cario, & omnia alia loca terræ Papiæ. Hæc omnia concedimus Civitati Papiæ ad postulationes, & præces fidelium nostrorum Alberti de Summo potestatis Papiæ, atque Uberti de Olevano, Syri Saglimbene, Gayferii Isimbardi, Gualfredi de Turicella, Guidonis de Codalo, Jacobi Bucefolis, atque Guideti Buttigellæ. Ad hæc statuentes jubemus, ut de cetero nullus Archiepiscopus, Episcopus, Dux, Comes, vel Marchio, nullus Potestas, vel Rectores, nulla magna, parvaque persona, prædictos fideles nostros Papienses, & eorum civitatem de prædictis largitionibus nostris molestare, vel inquietare, aut disvestire præsumat. Si quis vero hujus nostræ auctoritatis edictum violare præsumpserit, mille libras auri se compositurum cognoverit, dimidium Cameræ nostræ, & dimidium Communi ipsius Civitatis Papiæ. Hujus rei testes sunt Gulielmus Ravennas Archiepiscopus, Millo Mediolanen. Archiepiscopus, Bonifacius Novariensis Episcopus, Albertus Vercellensis Episcopus, Theodoricus Comes de Hostat, Tranched. Comes de Crauina, Ubertus Comes de Blandrato, Robertus de Turno, Burcardus de Gerolte Secco, Henricus de Calendino Marescalcus, Henricus de Lutre Pincerna, & alii quamplures. Ut autem hoc verius credatur, & ab omnibus inviolabiliter conservetur, præsentem inde paginam scribi, & nostræ Majestatis sigillo injunximus præmuniri.

Signum D. Henrici Sexti Rom. Imperatoris Invictiss. Acta sunt hæc, ab Incarnatione Domini M.C.LXXXXI. *Ind.* X. *Regnante D. Henr. Rom. Imper. gloriosiss. Anno Regni ejus vigesimo tertio, Imperii vero primo. Dat. Mediolani 7. mensis Decembris.*

Hinc apparet, nullam Urbem fuisse magis benemeritam de *Frederico.* Quod etiam testatur illud celebre privilegium datum huic Civitati, ut *Longobardi* solam *Papiensem* monetam signatam Imperatoria nota admitterent, teste Platina in *Vita Lucii Papæ circa finem*; & cujusmodi hæc fuerit ostendit mihi vir satis eruditus in hoc nummo argenteo.



Cui nummo, alii duo accedunt *Henrici* pariter argentei.









Hunc erga *Papienses* amorem *Frederici*, ac gratum animum fatentur quoque privilegia confirmata Comitibus de *Laumello*, *Montisicalis*, & de *Gambarana*, quibus etiam datum privilegium ferendi ensem coram Imperatore, quando erit in *Lombardia*, ut constat ex diplomate ejusdem *Frederici* I. datum *Papiæ* apud S. Salvatorem anno MCLXIV. quod una cum aliis *Frederici* II. *Karoli* IV. & *Maximiliani* mihi communicavit amplissimus Senator, & Comes *D. Hieronymus Gambarana* Patriæ, literarum, & bonarum artium cultor, & Patronus eximius. Quinimmo sola *Papia* digna habita fuit, quæ hunc triumphantem reciperet Imperatorem, quod post *Cremam* subactam evenisse, scribit *Sigonius* anno MCLX. & anno MCLXII. post *Mediolani* eversionem. Fastum hujus Cæsarei triumphi describit Guntherus lib. 3. Ligurini, cujus carmina omnino sunt referenda.

Inde profecturum Ticini læta juventus
Ad sua victorem divertere mœnia Regem
Flagitat, insignes antiquo more triumphos
Exhibitura Duci: non est in finibus, inquit,
Italiæ tanto locus aptior ullus honori,
Quemve tuo cupias magis illustrare triumpho,
Quam quæ fida tibi per læta, per aspera quæque
Extitit, & nullo defecit tempore sedes.
Adde quod ista tuæ gessisti bella Papiæ.
Hostilem nostrisque malis inhiare paratam
Hostibus, & sævis adstricto fœdere junctam.
Quid referemus ad hæc? vertisti funditus Urbem,
Non sumus ingrati: liceat modo solvere grates,
Ingressuque sui Regis gaudere Papiam,
Paret: & exhibitum non aspernatus honorem
Mœnia victor adit: non est tractabile sensu,
Eloquiove meo, quæ gaudia, quantus ad Urbem
Occursus populi, quo scilicet ordine Clerus
Vestibus ornati nitidis, preciosa ferentes
Signa crucis, textusque sacros thurisque vaporem
Prodierint, ut purpureo velamine passim
Belligeros instratus equos fulgentia late
Signa ferens? phaleratus eques fremebunda lupatis
Ora terat, cogatque leves subsistere cursus:
Utque nurus, matresque simul, mitesque puellæ
Candidæ Sidonio velatæ corpora textu
Gestantes nitido baccata monilia collo,
Fulvaque gemmatis incincta tempora cyclis

Ura

Urbis utrumque latus densa statione tenentes,
Vocibus acclament faustis, dominumque salutent.
Ut domus aulæis late pandentibus omnis,
Et picturatis constrata platea tapetis,
Rebus odoriferis, & pingui thure vaporet:
Ut tuba terribili spiramine, tibia leni,
Cornua ventoso strepitu cava tympana rauco,
Seu lyra percussis dulci modulamine nervis
Murmure mirantes placido demulceas aures:
Ut pueri, populusque minor, venientibus ultero
Exuvias substernat equis pæanaque lætum
Joque triumphe canas: hæc omnia pluraque nobis
Si modo suppeterent vires, memoranda fuerunt
Deficit ingenium: non hæc fiducia menti,
Ut penitus meminisse velim, rerumque nitorem
Voce sequi: vix hæc stimulatus Apolline toto,
Vel Maro, vel magnus verbis æquaret Homerus.
Quid volui demens tantarum pondera rerum
Agresti tentare sono, tenuique Camæna?
Materiæ succumbit opus, mihi paupere vena
Verba fluunt: magnum res exigit ista poetam.
Comiter exceptum Sancti Michaelis ad ædem,
Qua veterum fulgent antiqua palatia Regum,
Producunt, nitidumque caput gemmante corona
Cingitur, & sceptro decoratur dextera sacro.
Hunc triduo Regi populus devotus honorem
Exhibuit largo cumulans nova gaudia sumptu.

CAP. XV.

Petri Danielis Huetii *error notatur; XII. & XIII. sæculo viros eruditissimos floruisse in* Italia, *demonstratur.*

PRivilegiis relatæ Authenticæ *Habita* literarum cultores invitantibus, ita in *Italia* postea floruerunt publicæ scientiarum Academiæ, ut Alexander Nechamus in *lib.* II. *de Naturis Rerum scripsit, Parisiensem* Academiam Philosophia, & Sacra Scriptura *Italicis*, Jurisprudentia autem *Italicas Parisiensi* præcellere: quod in MS. servato in Bibliotheca *Magdalenensi* apud *Oxoniam* se legisse testatur *Brianus Tuvinus*, quem sequitur Bulæus *Historiæ Universitatis Paris. tom.* I. *pag.* 110. Quæ porro *Italiæ* fama ita increbuit illo ævo apud exteros, ut omnes ad eam accederent. Quod ut impedirent aliqui, contra jurisprudentiam insurgebant, & ejus usum in Clericis tanquam periculi plenum improbabant, ut apparet ex Petro Blesensi *epist.* 26. qui etiam *epist.* 140. *ad Petrum Diaconum* scribit eum ad Theologiæ studium impellendo, ad quod excolendum satis esse Academiam *Parisiensem* frequentare, nec esse necesse, prout ad jurisprudentiæ studium trans *alpes* ire, aut Oceanum transmeare. Et sane fere desertæ videbantur aliæ scientiæ: qua de re queritur *Martinus Clericus* apud *Giraldum Cambrensem* scribens, leges Imperiales reliquas scientias omnes suffocasse. Quod eo processit, ut ipsimet Monachi relictis claustris Legistarum Scholas frequentarent: Quod ne in posterum facerent, vetuit *Alexander* III. in *Turonensi* Concilio anno MCLXIII. hoc edicto: *Statuimus, ut nulli omnino post votum Religionis, & post factam in aliquo loco religioso professionem ad Phisicam, legesve mundanas legendas permittantur exire.* Hinc nescio, quomodo potuerit *Petrus Daniel Huetius* in libro gallico de Origine Fabularum Amatoriarum vulgo *Romanzi* asserere, circa sæculum XIII. scientiarum prorsus ignaram fuisse *Italiam*; etsi aliquod literarum specimen in ea vigebat, e *Parisiensi* Academia ibi delatum. Nam perperam *Huetius* tantæ ignorantiæ insimulavit *Italiam*: quum certum sit, XII. & XIII. sæculo floruisse in *Italia* publicas Academias, ut significavimus cap. superiori, recteque observavit contra *Huetium* eruditus Joannes Marius de Crescimbenis Arcadiæ custos in *Commentariis de Italica Poësi lib. I. cap.* 6. quibus publicis, & universalibus Scholis existentibus, non fuit necesse *Parisios* proficisci. Quinimmo ut amicissimi Viri scriptis aliquid addam, mihi non videtur prætereundum, quod anno Christi MCIC. floruit in *Langobardia Papias* ille vir græce, atque latine eruditissimus, teste *Francisco Sansovino* in Chronicis ejusdem anni: qui *Papias* vocabularium latinum primus condidit, ut legitur apud Georgium Matthæum Konigium in *Bibliotheca Veteri, & Nova pag.* 606. Hoc ævo insignis erat scientiarum cultu Monachorum *Cistercensium* Ordo a D. *Bernardo* institutus, ad quos, ut tradit Neibridius a Mundeleim in *Officina Antiquitat. Monastic. epist.* 82. *pag.* 381. literæ, quæ diu inter *Benedectinos* viguerant, visæ sunt confugisse, septingentis enim Episcopis, & Abbatibus illustrem hunc Ordinem fuisse anno MCLXII. testatur Sigonius de *Regno Italiæ lib.* XIII. *sub anno* MCLXI. circa finem XII. sæculi floruit pariter *Guarinus de S. Victore*, de quo epitaphium refert laudatus Bulæus pag. 742.

Guarinus Abbas Romani Lucifer Orbis
Siderea fulget vivus in Urbe lapis.

Fuerunt etiam illo tempore clari *Guillelmus Papiensis*, cujus elogium scripsit Saresberiensis *epist.* 233. *ad Joannem Pictaviensem: Joannes Bossianus Cremonensis* in Gymnasio *Bononiensi Bulgari* auditor, quem insignem Juris, Dialecticæ, & Philosophiæ peritia, cæterisque artibus eruditissimum vocat Pancirollus de *Claris Legum Interpret. lib. II. cap.* 23. & *Sinibaldus de Flisco Genuensis* postea Innocentius IV. Pontifex, qui *Bononiæ* sedulam adeo operam posuit in studio Juris Canonici, ut pater, & splendor Canonistarum diceretur teste Bulæo in *Catalogo Viror. Illustr. tom.* III. *Historiæ Universit. Paris.* Nec ommittendus est *Petrus Lombardus*, de quo idem Bulæus tom. II. pag. 766. ita scribit. *Petrus Lombardus tantæ famæ, & existimationis magister, natione Insuber, patria Novariensis, ex Academia Bononiensi ad Parisiensem se transtulit.* Immò sub initium sæculi XIII. tam pauci Viri docti vigebant in *Parisiensi* Academia, ut *Parisiis* publice diceretur, nullos esse Viros literatos ex ea Urbe oriundos. Quare *Ægidius Parisiensis* artium magister operæ pretium duxit Apologiam pro *Parisiensibus* magistris edere, quam inscripsit Carolinum Opus in quinque libros digestum, quorum quinto sexdecim enumerat Viros literatos Academiæ *Parisiensis* alumnos, & inter alia ad *Ludovicum Aug.* filium, cui librum inscribit, hæc canit.

Fateor, scripsisse libellum
Francorum laudes, & Gallica gesta canentem
Ægidiana novos pro te prorumpit in ausus,
Primitiasque sui mittit tibi Musa laboris:
Sed secura minus cum dira infamia nostros
Jamdudum laceret Cives, orisque maligni
Audeat immeritos communi incessere probro,
Quod nullos habeat Urbs Parisiana scientes.
Cum tamen excoctum multo sudore Tribouldum
Artibus ediderit &c.

Hæc ineunte XIII. sæculo scripit *Ægidius*, quo tempore in plurimis *Italiæ* Urbibus, tam enixe scientiis dabatur opera, ut *Bononiensis* Academia opportunum duxerit juvenes, ne alias Scholas proficiscerentur, novis amplissimis privilegiis allicere, quæ extant apud Sigonium in *Historia Bononiensi lib. IV. sub anno* 1205. Quum tamen Ecclesiasticis Ordinibus dicati ita legibus studerent, ut prorsus studium Theologiæ videretur esse desertum, *Honorius* III. metu excommunicationis proposito interdixit, ne Religiosi tam Regulares, quam sæculares ad Scholas Legum, & Medicinæ admitterentur, ut patet ex cap. super specula, ne Clerici, vel Monachi &c. qua de re jurisprudentiæ Schola minus frequentari cœpit, & illa juris Canonici & Theologiæ magis celebrari,

in quibus ſcientiis quantum illico profecerint *Itali*, innumeros teſtes proferre poſſemus, ex quibus fateri vel invitus deberet *Huetius*, Viros illos clariſſimos, qui ſub initium XIV. ſæculi fulſerunt in *Italia*, ſcientias non didiciſſe *Pariſiis*, ſed in *Italicis* Academiis: ubi jam ſæculo ſuperiori florebant ſcientiarum omnium Gymnaſia, quod cum ſatis Viris Eruditis pateat, & probaverit Franciſcus Petrarca in *ſua Apologia*, finem his imponendum eſſe cenſuimus.

CAP. XVI.

Scholas Papienſes *a* Karolo IV. *non inſtitutas, ſed reſtauratas, ex ipſo Cæſareo diplomate probatur. Hinc* Pauli Merulæ, Laurentii Schraderi *& aliorum error refellitur.*

POſtliminio in *Italiam* revocatis omnibus ſcientiis tot Gymnaſiorum inſtitutione, quibus plures Urbes ſæculo XII. & XIII. fuere exornatæ, *Papienſis* Univerſitatis gloria viſa eſt imminui. His acceſſerunt inteſtina, & nobis proxima bella inter *Guelphos*, & *Gibellinos*, ac inter *Vicecomites*, atque *Turrianos*, quæ illis temporibus *Langobardiam* occupaverunt. *Papiæ* tamen hoc antiquiſſimum decus ſepultum non jacuit, quia ſemper in ipſa literæ floruerunt etiam proximis ſævientibus bellis, ut teſtatur *Synchronus Petrus Azarius Novarienſis* in Chronicis MS. Bibliothecæ Ambroſianæ dono datis ab erudito *Lazaro Auguſtino Cotta*; *Petrus Azarius* ſæpiſſime de ingenti Scholaſticorum frequentia ante annum MCCCLX. mentionem facit. Ex quibus convincitur error Guidi Pancirolli de *Claris Leg. Interpret. lib.* IV. *cap.* I. aſſerentis, annum 1362. *Papiæ* Scholas pluribus ſæculis fuiſſe incultas, cum appareat in ea ſcientias floruiſſe, licet fortaſſis ſplendor Academiæ deciderit, qui tamen illuſtrior emerſit dicto anno 1361. Fuit hæc cura *Galeatii Secundi* Vicecomitis Ducis *Mediolani*, literis, & armis illuſtris, qui *Papia* potitus Gymnaſium *Ticinenſe* ad antiquum decus reſtituere, & privilegiis ampliſſimis exornandum curavit. Hic, teſte Paulo Jovio in ejus Vita *Delectatus eſt in toto vitæ curſu, quum ex bellicis occupationibus ſubciſiva otia furaretur nobilioribus literis hiſtoriiſque præſertim: habuitque in honore præſtantibus diſciplinarum omnium, & nobilium artium ſtudiis inſignes, ex hiſque præcipue Franciſcum Petrarcam amœna ingenii fertilitate florentem, cujus hortatu Bibliothecam condiderat, quum munere beneficioque Karoli Cæſaris Ticini celebre Gymnaſium inſtituiſſet.* Hinc putant Bernardinus Corius *Hiſtoriæ Mediolanenſis part.* III. Paulus Merula in *Coſmographia part.* 2. *lib.* IV. *cap.* 35. Laurentius Schraderus in *Monumentis Italiæ lib.* III. *pag.* 354. & alii plures, *Ticinenſem* Univerſitatem ſola hac ætate fuiſſe inſtitutam. Non multa tamen antiquitatis notitia, quod ad hanc rem pertinet, illos inſtructos fuiſſe luculenter apparet ex toto hoc opere noſtro, & ex ipſo *Karoli* IV. diplomate, in quo cum agatur non de inſtitutione, ſed de inſtauratione Gymnaſii illud ex grammatophilacio Civitatis *Papiæ* extractum integrum lectori propono.

PRIVILEGIUM IMPERIALE.

Pro inſtauratione almi Gymnaſii Ticinenſis.

IN nomine Sanctæ, & individuæ Trinitatis fœliciter Amen. CAROLUS QUARTUS *Divina favente Clementia Romanorum Imperator ſemper Auguſtus, & Boëmiæ Rex. Ad perpetuam rei memoriam, Rectrix humani generis virtutum cæleſtium mutatrix præclara ſcientia, cujus clara membra odioſa peſtilentiæ rabies per mundi climata impia voragine jam aſſumpſit, tanto gemitu ad nos clamore confiditur, jam ſuis laribus a pœnoſis habitaculis viduata, ut ſibi dignemur Im-*

A *perialis celſitudinis præſidio ſubvenire, ſi quando proviſione Cæſarea, cujus intereſt univerſo Mundo conſolere in priſtino ſtatu florere valeat, & creſcentem Mundum ſuſtentare, & denuo fœcunda quadam aſpergine germiminis redimiri. Sane honorabilium, & dilectorum nobis Poteſtatis, Capitanei, Conſilii, Antianorum, Communis, & Populi Civitatis Papienſis noſtrorum, & Imperii Sacri fidelium oblata noſtræ majeſtati ſupplicatio continebat, quatenus ipſi ad inſtar aliarum Urbium* DE INSTAURANDO GENERALI STUDIO *in facultatibus quibuſcumque gratiam, & privilegium benignitate Cæſarea concedere dignaremur. Nos attendentes multiplicia merita probitatis, quibus antedicti Pa-*
B *pienſes Nos, & Sacrum Romanum Imperium retroacto jam tempore exquiſita diligentia ſtudiis honorarunt. Animo deliberato non per errorem, aut improvide, ſed ſano Electorum, & aliorum Sacri Imperii Principum, ac eorum conſilio accedente, ipſis, heredibus, & ſucceſſoribus eorum in perpetuum infraſcriptam gratiam duximus faciendam; Ut in prædicta Civitate Papiæ generale ſtudium utriuſque juris videlicet tam Canonici, quam Civilis, nec non Philoſophiæ, Medicinæ, & Artium liberalium erigatur, & ex nunc perpetuis temporibus obſervetur. Quod quidem ſtudium ejuſque ſtudentes, nec non Rectores, Doctores, Bacalaureos, Officiales, atque miniſtros, famulos, & familias eorum, & cujuſli-*
C *bet eorundem, quocumque nomine cenſerentur, qui fuerint per tempora cujuſcumque, & dignitatis, ſtatus, ordinis, ſeu conditionis, prædicti, & ſinguli eorum extiterint, omni eo privilegio, libertate, immunitate, indulto, & gratia, quibus Pariſienſis, Bononienſis, Oxonienſis, Aurilianenſis, & Montis Pexulani ſtudia, ſeu alia quæcumque ſtudia generalia privilegiata noſcuntur, hujus noſtræ conceſſionis gratia perfrui ſemper volumus, & gaudere per omnia, ac ſi privilegium, libertas, immunitas, indulta, & gratia hujuſmodi præſentibus de verbo ad verbum eſſent inſerta. Decernentes, & hac noſtra conſtitutione Cæſarea perpetuis valitura temporibus, ex certa ſcientia de*
D *Imperialis poteſtatis plenitudine ſancientes, ut prædicta Civitas perpetua præſenti noſtra Imperiali conceſſione ſuffulta generalis ſtudii gratioſo privilegio perpetuo gaudeat, & utatur. Poſſitque Papienſis Epiſcopus, qui eſt, & qui fuerit pro tempore per ſe, vel ſuum Vicarium, ſeu Locumtenentem de conſilio, & conſenſu Doctorum, & Magiſtrorum ſtudii memorati, ſervatis forma, modo, & ordine, qui in talibus conſueverunt in prædictis generalibus, & aliis ſtudiis laudabiliter obſervari, illis, quos ad hoc idoneos, & dignos invenerint, legendi indulgere licentiam, & ſtudioſo præmiſſo examine licenciare, & Doctoratus, ſive Magiſtratus inſignia rite conferre, & de his ſolemniter inveſtire. Ceterum,*
E *ut Scolares, & ſtudentes quilibet ſtudii Papienſis prædicti tanto valeant liberius literarum ſtudiis inſudare, quanto a moleſtia, & turbationum impetu uberius liberati, & ampliori fuerint libertate, Cæſarea benignitate fulciti; de innata nobis clementia Rectores, Doctores, Scolares, ſive ſtudentes ejuſdem ſtudii univerſos, quoſcumque, & ſingulos eorum, & cujuſlibet ipſorum familiares, famulos, & Miniſtros, nec non, & Scholas, domos, ſive hoſpitia in noſtram, & Sacri Romani Imperii protectionem, tutelam, & defenſionem recipimus, præſentibus ex certa ſcientia ſpecialem. Nulli ergo omnino hominum liceat hanc paginam noſtræ mentis infringere, vel ei auſu temerario contraire. Si quis au-*
F *tem contrarium attemptare præſumſerit, bannum Imperiale, & pœnam centum marcarum auri puri, totiens quotiens contrafactum fuerit, eo ipſo ſe noverit irremiſibiliter iucurſurum, quarum medietatem Fiſci Cæſarei, reliquam vero Univerſitatis ſtudii Papienſis præfati uſibus ſtatuimus applicari, præmiſſis omnibus pœna ſoluta, ſive remiſſa, nihilominus in ſuo robore duraturis. ✠ Signum Sereniſſimi Principis, & Domini, Domini* Caroli IV. Romanorum Imperatoris Invictiſſimi, & glo-

gloriosissimi Boëmiæ Regis. *Testes hujus rei sunt Illustrissimus Rudolphus Rex Saxoniæ Sacri Imperii Archimarescalchus, Ludovicus dictus Romanus Marchio Brandegensis ejusdem Imperii Supremus Camerarius, Venerabiles Arnesius Archiepiscopus Pragensis, Joannes Imperialis Aulæ Cancellarius Lutherusbensis, Joannes Olonnensis, Theodorinus Midensis, Paulus Frisingensis, Fredericus Ratisponensis, Bertoldinus Estensis, Henricus Ludovicensis, Albertus Servecenensis, & Petrus Carbaniensis Episcopi, Illustres Ridarius Dux Brimicensis, Bolco Dux Slesiæ, & Inligiensis, Picerubo Teschinensis, Bolbo Opaliensis, & Henricus Saginensis Duces spectabiles, Bocardus Magister Curiæ nostræ, & Joannes Burgarii Bogileburgensis, Ludricus, & Ludrinus Comites de Oringa, & Nob. Spingo lepus, Rasco de Stcocatio, & Timo Caldrinensis Magistri Cameræ nostræ, & multi alii nostri, & sacri Imperii Comites, Nobiles, & fideles præsentes, & sub Imperialis Majestatis nostræ sigillo testimonio literarum. Dat Nuraburg. anno Domini millesimo tricentesimo sexagesimo primo, indictione quartadecima, Idus Aprilis, Regnorum nostrorum anno quintodecimo Imperii vero septimo; Subscript. per D. Cancellarium Nicolam de Trez, & per Joannem de Prusien.*

Hoc Cæsareo diplomate restaurata *Ticinensi* Universitate a *Karolo* IV. *Galeatio* curæ fuit ejusdem diplomatis executionem curare hisce literis, quæ extant apud eumdem Azarium *cap.* 12.

GALEAZ VICECOMES
Mediolani &c. Vicarius Generalis.

Cum *habeamus Studium in Civitate nostra Papiæ tam in jure Canonico, quam Civili, & in Medicina, & Physica, & Logica, habeamusque ibi Doctores sufficientes, mandamus vobis, quatenus proclamari faciatis in Civitatibus vestris in locis consuetis, quod quilibet Scholaris debeat ad Civitatem nostram Papiæ statim accedere sub pœna nostro arbitrio auferenda; & si qui ivissent ad aliena studia, statim mittatur pro eis, & compellantur venire Papiam; in ipsa enim Civitate Papiæ aquisivimus privilegia solemnia studii generalis cum potestate, & authoritate dandi conventum in Decretalibus, Legibus, & qualibet facultate. Datum Med. 27. Octobris.*

Insuper ipse ædes Scholasticas excitavit: ac scientias quas tradi oporteret, præscripsit. Qua de re Stephani Breventani locum prodest transcribere. *Carlo Magno mandò Giovanni cognominato Scoto al studio di Pavia, il qual habitò nel Monastero di S. Pietro in Ciel aureo, dove poi morendo fu seppelito, & le Scuole all'ora erano sopra quella piazzetta, che si dimanda dal Lino, vicino alla Chiesa di S. Maria Perrone. Ma furono poi fatte molto magnifiche dalli Duchi Sforzeschi, dove al presente si veggono. Queste sono due stanze grandi contigue, da una sola parete separate, ciascuna delle quali ha un' ampio cortile co' portici d'attorno, con molte Scuole, e di sotto, e di sopra: in quelle de Legisti si leggono le seguenti letture. Di mattina due lettioni ordinarie di ragion Canonica, & una straordinaria, & quatro in Civile. Di sera poi una di Retorica tre dell' Instituta due di Canonico, & trè ordinarie del Civile, & una straordinaria: e queste i giorni feriali. I giorni poi di Festa la mattida si legge una lettione delle Attioni. Nelle Scuole degli Artisti si leggono di queste materie seguenti. Di Theorica ordinaria la mattina due lettioni, di straordinaria due, Sacra Scrittura una, di Teologia Scolastica una, di Filosofia ordinaria due, di straordinaria due, la sera di Logica trè, di pratica di Medicina ordinaria due, di straordinaria due, de simplici una, dell' Almansore due, e di Greco una.* Galeacio post Barnabam successit *Joannes Galeacius*, qui ad cultum Gymnasii insignes Professores conduxit, & Bibliothecam exquisitissimis codicibus locupletavit: quæ, ut narrat Laurentius Pignorius *epist.* 15. *pag.* 57. anno 1500. translata fuit in *Galliam*. Ex Illustribus Professoribus hos enumerat Jovius in ejus Vita. *In jure civili Baldus, & duo Raphaeles Fulgosius, atque Comensis, & Segnorolus Amedeus. In philosophia Ugo Senensis, & Blasius Pelacanis a Parma, cujus etiam extant in Astronomicis disciplinaque Optices subtilissimæ quæstiones. Tres quoque Medici, Marsilius a Sancta Sophia, Syllanus Niger, & Antonius Vacca. In tradendis autem Græcæ linguæ præceptis eminebat Emanuel Chrysoloras Bizantius. Sed supra Doctores omnium disciplinarum erat conspicuus Petrus Philargus sacrarum literarum Interpres, qui postea Pontifex evasit anno* MCCCCIX. & *Alexander* V. est appellatus, quem probavit eruditus, atque amicissimus meus, *Lazarus Augustinus Cotta* in Musæo *Novariensi Novariensem* fuisse ex pluribus Synchronis authoribus; licet author illius æqualis Monachus San Dionisianus in Spicilegio Lucæ Dacherii tom. 6. pag. 254. Græcum faciat his verbis. *Sane sanctæ conversationis, ac devotionis virum Petrum de Candia Ordinis Fratrum Minorum in sacra pagina excellentissimum professorem de Archiepiscopatu Medionensi ad Cardinalatum assumptum, quem sciebant ex Candia Græciæ remotissima insula, & ex ignota prosapia ortum, cui nec opum acervi, sed tenuis facultas res etiam familiares ministrabat, in Summum Pontificem elegerunt.* Cujus *Petri Philarghi* cathedræ, quæ erat Theologiæ, præest nunc, maximæ humanitatis, & spei Vir *Pater Franciscus Pertusatus* filius *D. D. Lucæ Pertusati* Excellentissimi Senatus *Mediolanensis* Præsidis vigilantissimi, ac Supremi literarum Patroni.

CAP. XVII.

Papiense *Gymnasium a* Karolo IV. *restauratum, a* Bonifacio IX. *Pontifice Maximo confirmatur*; *& a* Ludovico Maria Anglo *novis privilegiis illustratur.*

Post instaurationem Gymnasii, ut diximus, factam anno MCCCLXI. a *Karolo* IV. Dux *Mediolanensis* edixit anno MCCCIIC. ut Scholæ transferrentur *Placentiam*, quod edictum extat in volumine Antiquorum Ducum *Mediolani* Decret. pag. 223. Capitaneo Justitiæ Dux *Mediolani* &c. *Papiæ*, & Virtutum Comes. *Certis moti respectibus ordinavimus, quod studium nostrum Papiense ad Civitatem nostram Placentiæ se transferat indilate: idcirco volumus, quod statim per Civitatem nostram Mediolani publice in locis consuetis proclamari facias, quod omnes Doctores in studio nostro Papiensi prædicto legere soliti ad ipsam nostram Civitatem Placentiæ se absque mora transferant; Scolares vero juribus audire, & studere consueti, nec non, qui de novo ad studium generale ire volunt ad præfatum nostrum studium Placentiæ se conferant. Præterea etiam per ipsam Civitatem proclamationes fieri faciatis, quod non sit aliqua persona nobis subdita cujusvis status, gradus, & conditionis existat, quæ audeat, vel præsumat ad aliquod studium generale extra nostrum territorium ire, sed uti audire disposuerint, & studere in studio generali ad memoratum nostrum studium Placentiæ se transferant sub pœna cuilibet contra facienti haveris, & personæ juxta decreti nostri alias super hoc conditi formam, & tenorem, quod de novo confirmantes per harum seriem inviolabiliter observari jubemus. De receptione præsentium, & prout feceritis, nobis vestris literis intimando. Dat. Melegnani die* XXVIII. *Octobris* MCCCIIC. Non fuisse tamen executioni mandatum hoc decretum apparet ex confirmatione ipsius Gymnasii *Papiensis*, quam *Galeacius* obtinuit anno sequenti a *Bonifacio* IX. Pontifice Maximo, qui an-

nus fuit primus Pontificatus ejusdem, & Æræ Christianæ MCCCIC.

BONIFACIUS *Episcopus Servus servorum* DEI. *Ad perpetuam rei memoriam. In supremæ dignitatis Apostolicæ specula licet immeriti disponente Domino constituti, ad universas fidelium regiones nostræ vigilantiæ creditas, earumque profectus, & commoda tanquam universalis gregis Dominici Pastor nobis commissam speculationis aciem, quantum nobis ex alto permittitur, extendentes fidelibus ipsis ad quærenda literarum studia, per quæ divini nominis, suæque fidei Catholicæ cultus protenditur, justitia colitur, tam publica, quam privata res geritur utiliter omnisque prosperitas humanæ conditionis augetur, libenter favores gratiosos impendimus, & opportunæ commoditatis auxilia liberaliter impertimur. Cum itaque, sicut nuper pro parte dilecti filii nobilis Viri Galeazii de Vicecomitibus Comitis Virtutum in Mediolanensi, & Papiensi Civitatibus Imperialis Vicarii fuit nobis expositum, ipse Comes non solum ad utilitatem, & prosperitatem hujusmodi Reipublicæ, ac incolarum prædictæ Civitatis Papiensis, sed & aliarum partium vicinarum laudabiliter intendens in eadem Civitate Papiensi, loco utique ad hoc accomodo, admodum, & idoneo, desideret plurimum esse studium authoritate Apostolica generale in qualibet facultate licita, ut ibidem fides ipsa dilatetur, erudiantur simplices, æquitas servetur, Judicis crescat ratio, & intellectus hominum augeatur. Nos præmissa, & etiam eximiam fidem, quam ipse Comes ad Nos, & Sanctam Romanam Ecclesiam gerere dignoscitur, attente considerantes ferventi desiderio appetimus, quod Civitas Papiensis, & partes prædictæ scientiarum muneribus amplientur, ut viros producant Consilii maturitate perspicuos, virtutum redimitos ornatibus, ac diversarum facultatum dignitatibus eruditos: sitque, ibi scientiarum fons irriguus. de cujus plenitudine hauriant universi literarum cupientes imbui documentis. His igitur omnibus, & præsertim idoneitate dictæ Civitatis Papiensis, quæ ad multiplicanda doctrinæ semina, & germina salutaria producenda, inter cæteras Civitates Provinciæ Longobardiæ valde congrua, & accomodata fore dicitur, diligenti examinatione pensatis, non solum ad ipsarum Civitatis Papiensis, & Provinciæ, ac circum adjacentium regionem incolarum, sed etiam aliorum, qui propterea de universis Mundi partibus Civitatem confluent ad eamdem, commodum, & profectum studio paternæ solicitudinis anhælantes, devotis dicti Comitis in hac parte supplicationibus inclinati, authoritate Apostolica præsentium tenore statuimus, & etiam ordinamus, ut in dicta Civitate Papiensi de cætero sit studium generale, illudque perpetuis temporibus inibi vigeat in sacra pagina, Jure Canonico, & Civili, nec non in Medicina, & qualibet alia literaria licita facultate, & quod docentes, legentes, & studentes ibidem, omnibus privilegiis, libertatibus, immunitatibus, & indulgentiis concessis Doctoribus legentibus Magistris, & Scolaribus, & præsertim in eadem sacra pagina in Bononiensi, & Parisiensi studiis commorantibus, gaudeant, & utantur. Quodque illi, qui in processu temporis bravium meruerint in illa facultate, in qua studuerint, obtinere, sibique docendi licentiam, ut alios erudire valeant ad Doctoratus, seu Magisterii honorem petierint elargiri per Doctorem, seu Doctores, aut Magistrum, seu Magistros illius facultatis, in qua examinatio fuerit facienda, Episcopo Papiensi, qui pro temporo fuerit, aut alteri, qui per eundem Episcopum, vel Ecclesia Papiensi vacante illi, vel illis, qui per dilectos filios Capitulum ejusdem Ecclesiæ deputatus, vel deputati fuerint, præsententur; Idemque Episcopus, vel deputatus, seu deputati hujusmodi, ut præfertur Doctoribus, & Magistris in eadem facultate actu inibi legentibus convocatis, illos in his, quæ circa promovendos ad doctoratus, seu Magisterii honorem requiruntur per se, vel per alium juxta modum, & consuetudinem, qui super talibus in*

A *Bononiensi, & Parisiensi prædictis, & aliis generalibus studiis observantur, examinare studeat, seu studeant diligenter: Eisque si ad hoc idonei, & sufficientes reperti fuerint, hujusmodi licentiam tribuat, seu tribuant, & Doctoratus, seu Magisterii honorem conferat, seu conferant. Illi vero, qui in eodem studio Papiensi examinati, & approbati fuerint, ac docendi licentiam, & honorem hujusmodi obtinuerint, ut est dictum, ex tunc absque examine, & approbatione alia regendi, & docendi tam in prædicto Papiensi, quam in singulis aliis generalibus studiis, in quibus voluerint regere, vel docere, statutis, & consuetudinibus, quibuscumque contrariis Apostolica, vel quacumque firmitate alia vallatis*
B *nequaquam obstantibus, plenam, & liberam habeant facultatem. Nulli ergo omnino hominum liceat hanc paginam nostræ Constitutionis, & Ordinationis infringere, vel ei ausu temerario contraire; Si quis autem hoc attemptare præsumpserit, indignationem Omnipotentis Dei, & Beatorum Petri & Pauli Apostolorum ejus, se noverit incursurum. Dat. Romæ apud Sanctum Petrum* XVI. *Calend. Decembr. Pontificatus nostri anno primo.* Cum signis, & sigillo plumbeo, ut inspicitur apud *Papiensem* Cancellariam ex qua secundum autographum fuit mihi communicatum hoc diploma, quod ad hæc usque tempora servatur, quibus *Papiensi* Ecclesiæ præest Eminentissimus Cardinalis
C *Jacobus Antonius Morigia*, morum, & literarum in præsenti temporum calamitate firmum præsidium.

Hisce privilegiis, & diplomatis accedit aliud *Ludovici Mariæ Angli*, quod mihi humaniter suppeditavit Vir Patriæ laudis studiosissimus *J. C. Joseph Parodius.*

Ludovicus Maria Sfortia Anglus Dux Mediolani, Angleriæque Comes, ac Genuæ, & Cremonæ Dominus. Illas Civitates merito exornandas ducimus, & ea clarissimorum virorum Collegia honoribus prosequenda, dignum esse censemus, ex quibus viri in omni disciplinarum genere eruditissimi prodeunt, inter ceteras nostras fœlicissimas Civitates Regia Urbs Papiensis ad hanc rem
D *nata esse videtur, tum loci commoditate plurima, tum siderum benignissimo influxu, ex qua ad omne sapientiæ genus tam divinum, quam humanum in dies viri præstantes progrediuntur, quam rem non Italia modo testatur, verum etiam externi Reges, universæque Respublicæ ornamentum, quietem, atque emolumenta plurima ex hac nostra Urbe sentientes, publico testimonio affirmant, decernimus ejusdem nostræ Ticinensis Urbis Collegia Jurisconsultorum, & Medicorum, qui in primis illustrant, & ornant Urbem ipsam, & quorum auctoritate, & consilio sæpissime nos ipsi, & Illustrissimi Antecessores nostri usi sunt, & ex quibus tantum commodi publici, ad nominis etiam nostri splendorem in dies acce-*
E *dit, quique non minus pro Republica militant, quam qui gladiis, clypeis, & thoracibus nituntur, nedum illis privilegiis, commoditatibus, exemptionibus, ac immunitatibus, quibus jure communi, & statutis ipsorum Collegiorum, & utriusque eorum per Antecessores nostros confirmatis indubie cognoscimus eis competere, gaudereque digno conservationis, deffensionisque favore amplecti, atque prosequi, prout per præsentes eisdem competere, gaudereque declaramus, & ea statuta confirmamus, & approbamus, verum etiam liberalissimis muneribus condonare, ut Doctores ipsi magis aliciantur eorum studiis incumbere, & alii eorum exemplo inducti ad ea studia libentius confluant, ipsorumque Doctorum ordinibus diligentia aggregari procurent. Tenore igitur præ-*
F *sentium, ex certa scientia, motu proprio, & de nostræ plenitudine potestatis prædictos Doctores, omnes, & singulos utriusque Collegii Papien. seu alterius eorum, Jurisconsultorum scilicet & Artistarum, Philosophorum, & Medicorum, qui sunt, & per tempora erunt in infinitum cum omnibus ejusdem familiæ, seu de eorum familia simul in communione habitantibus, ad unum panem, & vinum pro eo tempore quo simul cohabitabunt,*

&

& donec tales Doctores erunt in humanis, ac Cancellariis Collegiorum, & eorum Bidellis generalibus, & specialibus exemptos, & immunes facimus, a quibuscunque collectis, talleis, taxis, præstitis, mutuis, subsidiis contributionibus, functionibus, Andatis, plaustris, superindictis, Navigiis, Angariis, & Perangariis, Hospitationibus, & aliis quibuscunque oneribus, & positionibus qualiacunque sint, & quibusvis nominibus onera ipsa nuncupentur, realibus, etiam pro bonis alibi sitis, & ubivis jaceant, ac ubivis jacere contingant in futurum, realibus, personalibus, & mixtis, tam impositis, quam de cætero imponendis, quomodolibet, quavis ex causa, tam cogitata, quam incogitata, tam per nos, & Cameram nostram Ducalem, & Commitalem, aut ejus Officiales, quam per Communitatem Papiæ, & aliam quamvis Communitatem, vel universitatem, vel personam etiam tempore Guerræ, aut Pestis, reservatis semper Datiis ordinariis, onere salis, & quibuscumque aliis ordinariis oneribus, ad quorum solutionem, & contributionem teneri volumus. His modo, & forma, prout de præsenti contribuunt, & solvunt, & prædicta omnia non obstante l. vacuatis. C. de Decurionibus lib. 10. & l. nec damnosa C. de precibus Imper. offer. & aliis quibuscunque juribus, etiam si talia forent de quibus opporteret fieri specialem mentionem, & in individuo. Mandantesque ut nullo modo, & ingenio, nullaque Arte, aut Allegatione prædicti Doctores, nec eorum aliquis graventur, requirantur, molestentur, & quomodolibet inquirantur in prædictis, nec in aliquo prædictorum onerentur, sed ab ipsis omnibus immunes, ac liberi, & exempti præserventur, & demum ut uberioribus privilegiis, intelligant se a nobis condonari, volumus etiam, & decernimus, ut tractentur, & præserventur in omnibus, & per omnia prout venerabile Mediolanense Collegium Jurisconsultorum, & toto Orbe nominatissimum præservatur, & tractatur, quia volumus præf. Doctores ut supra immunes, & immunia præservari, & tractari utsupra, volentes etiam, & ita declaramus, quod aliqui ex offitialibus, & subditis nostris qualescumque, & cujusvis Dignitatis, & Præminentiæ auctoritatis, & conditionis existant contra prædictos Doctores, nec eorum bona respectu dictorum onerum extraordinariorum, & circa prædicta onera contra eos, se aliqualiter valeant impedire, nisi ad conservationem horum privilegiorum, & immunitatum, & si quid ex adverso contingerit contra prædicta fieri, id nullius roboris, & momenti esse decernimus; volentes etiam si contigerit eos, vel aliquem eorum, & utsupra delinquere, & seu deliquisse imputari, tam per privatam, seu publicam quamvis personam, seu etiam per Cameram nostram, vel aliter etiam pro interesse Cameræ nostræ criminaliter, & seu ex quo, quavis pœna tam personalis, quam pecuniaria seu mixta, tam Cameræ nostræ, quam alicui privatæ personæ, seu publicæ veniret imponenda, quod extra eorum Civitatem, scilicet jure actionis, vel offitio Judicis, vel conditione ex lege, vel consuetudinis, vel statuti, quod extra eorum Civitatem, & Judicem A *ordinarium extrahi non possint, pro quovis nomine, & utsupra Crimine Lesæ Majestatis tantum excepto, sed volumus, quod per ordinarium tantum eorum contra eos procedatur, & non per alium. Declarantes si quid contra fiet, aut mandari contingerit irritum, & innane: demum vero mandamus quibuscumque Consiliariis nostris, Magistris Intratarum utriusque Cameræ nostræ, & quibuscumque Magistratibus, & Offitialibus, ac omnibus Datiariis, Portunariis, ac universis & singulis Offitialibus, & subditis, ac etiam Capitaneis, & gentibus nostris armigeris præsentibus, & futuris; Quatenus has nostras literas, & omnia in eis contenta, ac earum substantiam firmissime, & inviolabiliter, ac precise, & ad* B *corticem, & sine ulla sinistra interpretatione, & conditione observent, & totaliter observari faciant, & quod nunquam præsentes literæ nostræ, & in eis contenta intelligantur ruptæ, aut revocatæ, vel eis fore derogatum, vel diminutum in aliqua earum parte quovismodo ex generalibus, vel etiam ex specialibus literis, ordinationibus, decretis, mandatis nostris, vel consilii nostri, vel officialium nostrorum, vel alia quavis occasione, nisi præsentes literæ cum earum tenore, & de verbo ad verbum prout jacent expressæ fuerint in ipsis literis, decretis, ordinationibus, & mandatis nostris in contrarium emanatis, cum quibusvis clausulis derogatoriis, quia mentis nostræ est, velle suprascripta omnia* C *præf. Doctoribus, & utsup. inviolabiliter perpetuo, & precise observari, & observari facere, & in nullo contravenire; supplentes de nostræ plenitudine potestatis, & absolute, & omni modo, quo validius possumus omni defectui cujuslibet solemnitatis, tam juris, quam facti, vel alicujus consuetudinis, vel statuti, aut Decreti, quæ dici, aut excogitari posset in præmissis, vel aliquo prædictorum intervenire debuisset: denique volumus, quod in istis literis nostris. & in qualibet earum parte intelligantur appositæ, & insertæ omnes illæ clausulæ opportunæ, ac expedientes pro majori robore, & firmitate præsentis Concessionis, & Privilegii, quæ apponi, & interseri possent, & quo major, amplior, efficacior,* D *& validior esse possit, & ut omnes intelligant, quod ita omnino fieri volumus, & precise omni tempere observari præsentes literas nostras propria manu subscripsimus, injungentes quoque, & stricte mandantes omnibus, & singulis superius nominatis, & expressis præsentibus, & futuris, quatenus non audeant, nec præsumant quidquam contra dispositionem, & effectum harum literarum nostrarum temptare, aut temptari, vel agi permittere directe, vel indirecte, aut aliquo quæsito colore, sub indignationis nostræ pœna. In quorum testimonium præsentes fieri jussimus, & registrari nostrique Sigilli impressione muniri. Dat. Mediolani die* 19. *Januarii* 1496. *Signat.* Ludovicus Maria, *& sub-* E *scripta Albertus.*

Hæc sunt, quæ hucusque de inclyto Gymnasio *Ticinensi* congerere potui: fortassis alia sequentur: Tu lector humanissime interim Vale.

F I N I S.

IN-

INDEX AUCTORUM,

Qui in hoc Opere laudantur, vel confutantur.

BAPTISTÆ SACCHI
Cremonensis, ex vico Platina, *vulgò appellati*

PLATINÆ,
HISTORIA INCLYTÆ VRBIS
MANTVÆ
ET SERENISSIMÆ FAMILIÆ
GONZAGÆ,
IN LIBROS SEX DIVISA;

Primùm ex Augustissima Bibliotheca Cæsarea Vindobonensi a *Petro Lambecio*, S. Cæs. Majestatis Consiliario, Historiographo & Bibliothecario, in lucem edita, atque necessariis Annotationibus illustrata:

Novissimâ hac Editione emendatior, subjunctis loco quibusque suo Annotationibus *accommodatior facta, locupletiórque perfectô ferme* Indice.



LUGDUNI BATAVORUM,
Sumptibus PETRI VANDER Aa,
Bibliopolæ, & Typographi Academiæ atque Civitatis.

BENEVOLO LECTORI PETRUS VANDER Aa SALUTEM.

BAPTISTÆ PLATINÆ, *scriptô* de Vitis Pontificum Romanorum, *cætera notissimi* Historiam Urbis Mantuæ Familiæ*que* Gonzagæ, *e Cod. MS. Bibliothecæ Cæsareæ*, Vindobonæ *sive* Viennæ Austriæ, *typîs* Joannis Christophori Cosmerovii *Anno* MDCLXXV. *in* 4°. *primùm curavit excusam Vir Clarissimus* Petrus Lambecius *Biblioth. Præf.*, *calcíque Annotationes, quas præter spem interruptas indicaret, aliquot, ceu vides, subjunxit. Cùm verò rara denuo apparerent Editionis exempla, nec, ita pretio accesserat, justô parabilia haberentur; Librum non solùm accuratiùs repetere induxi, sed etiam* Annotationes *addendo loco quasque suo, Propria Nomina aliáque extantia litterîs, quas* Italicas *vocare, diversîs notando, Editionem multò commodiorem reddere. Nec hîc quievi; nam Librum lectu dignissimum, vicissim, quæ utramque paginam faciunt legenti, Capitibûs omissîs, satis superque incommodum*, Indice *summè necessariô ac pæne completô non dubitavi beare, confisus fore, ut te, B. Lector, teneam hôc officiorum genere devinctum. Vale.*

SERENISSIMO PRINCIPI AC DOMINO,
DOMINO

FERDINANDO CAROLO GONZAGÆ,

MANTVÆ ET MONTISFERRATI DVCI,

PETRVS LAMBECIVS HAMBVRGENSIS,
S. CÆS. MAJESTATIS CONSILIARIVS,
HISTORIOGRAPHVS ET BIBLIOTHECARIVS.

SALVTEM ET PROSPERITATEM PERPETVAM.

BAPTISTÆ PLATINÆ, Viri ætate suâ doctissimi, & relictis variis ingenii monumentis etiamnunc celeberrimi, HISTORIAM MANTVANAM, quæ in Augustissimâ Bibliothecâ *Cæsareâ Vindobonensi* antehac manuscripta tantùm delituit, in publicam editurus lucem, & cum toto erudito Orbe, a quo ea jam diu singulariter fuit desiderata, fideliter communicaturus, jure ac merito, SERENISSIME PRINCEPS, præ omnibus aliis TVÆ potissimùm SERENISSIMÆ CELSITVDINI illam dedico & consecro; certissimè sperans atque confidens, fore, ut candida & sincera hæc MANTVANÆ & GONZAGICÆ GLORIÆ ad posteros propagandæ intentio clementissimâ Æquanimitate æqui bonique consulatur, aut, si fortè minùs placuerit, facilem consequatur veniam. Quâ fiduciâ fretus, securè acquiesco; &, quod superest, DEVM OPT. MAX. ardentissime oro & precor, ut SERENISSIMAM CELSITVDINEM TVAM & hunc, quem modò orsi sumus annum, & quàm plurimos alios, quoadusque longissimus vitæ humanæ pertingit terminus, salvam conservet atque incolumem, & omnigenâ felicitate florentem, omnipotenter protegat. *Vindobonæ* d. VIII Januarii A. CIↃ IↃC LXXV.

CAR-

CARMINA
IN
MANTVAM,
ET
FAMILIAM GONZAGAM.

P. VIRGILIVS MARO:

Ille etiam patriis agmen ciet Ocnus ab oris,
Fatidicæ MANTVS & Tusci filius amnis,
Qui muros, matrisque dedit tibi, MANTVA, nomen:
MANTVA dives avis; sed non genus omnibus unum:
Gens illi triplex; Populi sub Gente quaterni:
Ipsa Caput Populis; Tusco de sanguine vires.

C. SILIVS ITALICVS.

MANTVA Musarum domus, atque ad sidera cantu
Evecta Andino, & Smyrnæis æmula plectris.

ANGELVS POLITIANVS:

Smyrna, Rhodos, Colophon, Salamis, Chios, Argos, Athenæ,
Mœonidæ certant de sanguine Vatis: at unam,
Crede, Bianoream manet hæc victoria Gentem,
Editus unde MARO; quo non felicior alter,
Seu sylvas, seu rura canit, sive arma virúmque.
Námque Syracosiis cùm vix assurgat avenis,
Hesiodum premit, & magno contendit Homero.
Dum ver tristis hyems, autumnum proferet æstas,
Dum mixta alternas capient elementa figuras
Semper erit magni decus immortale MARONIS.
Semper adoratos fundent hæc gramina flores;
Unde piæ bibetis apes; unde inclyta nectat
Serta comis triplici juvenalis gratia dextrâ.
Sic Phœbus canit & venturi præscia MANTO:
MANTO, quæ juvenem fluvio conceperat Ocnum:
Ocnum, qui matris dederat tibi, MANTVA, nomen:
MANTVA, quæ vitam magno das prima MARONI.

BAPTISTA MANTVANVS:

Mollia longinqui jactent sua vellera Seres,
Hesperidum sua poma nemus, sua thura Sabæi,
Æthiopes nigri suà cinnama; Persidis ora
Divitibus gemmis, fulvóque superbiat auro:
Proventu majore meos pubescere campos
Dicere, & has illis præponere frugibus ausim.
Cederet his agris Trinacria; cederet hortus
Alcinoi, & Veneris tellus pulcherrima Cypros;
Cederet his agris Crete, Pelopísque Lacæni
Insula; sit licet hæc Spartâ veterique Corintho,
Illa Jovis cunis, atque Urbibus inclyta centum.
Cederet omnis ager; nec sese MANTVA tantùm
VIRGILIO, & ducibus Lydis, & sanguine magni
Tiresiæ claram agnosset, magis inclyta quando
GONZAGÆ splendore DOMVS evasit, & altis
Ingeniis, animísque Virûm; qui bella per omnem
Sæpius Italiam parto clausêre triumpho.

JVLIVS CÆSAR SCALIGER:

MANTVA, cùm veteri turgeret Hetruria regno,
Sceptráque terrarum jungeret aucta mari,
Mole novâ tumuit, solisque excrevit avitis,
Ut premeret forti jura aliena pede.
Inde est in superas deducta colonia terras;
Non tamen his potuit MANTVA tota dari:
Clara Viris, felix Ducibus, divo inclyta Cygno,
Quem vitreis aluit Mincius Andis aquis.
MAMTVA, dives avis, magno non cesserit Orbi;
Tota tamen parte hâc vincitur ipsa sui.

[1]BAPTISTÆ SACCHI, [2]*Cremonensis*, [3]*ex vico* Platina, [4]PROOEMIUM IN HISTORIAM URBIS MANTUÆ [5]GONZIACÆQUE FAMILIÆ

Ad Reverendissimum in Christo Patrem, Dominum [6]*Franciscum* Cardinalem Mantuanum.



*ULtarum quondam Civitatum nomina, cùm vetustate, tum gloriâ domi ac militiæ partâ, non admodum Man*tuam *Urbem præcellentium, ab optimis Historicis mandata literis, Amplissime Pa*ter Francisce Gonzaga, *legisse me memini.* A *Malè enim cum illis actum esset, qui primum ac secundum in virtute gradum retinent, si eorum tantùm, qui supremum attigêre, memorabile nomen monumentis literarum traderetur. Segnes nimirum fierent homines propositâ desperatione, & minima quæque neglecta in situ ac tenebris jacerent, nec ultrà sese attollerent, propriâ laude defraudatâ. Contrà verò, ubi virtutem quantulamcunque ho*B*mines in pretio esse vident, eorúmque memoriam*

1. *Baptistæ Sacchi*] Ita hic Autor re verâ fuit appellatus, prænomine videlicet *Baptista*, nomine autem gentilitio *Sacchus* vel *de Sacchis*, ut præter expressam integram scripturam *Codicis Cæsarei*, ex quo Historia hæc *Mantuana* desumpta est, testatur *Ludovicus Cavitellius*, Patricius Cremonensis, Annalium *Cremonensium*, *Cremonæ* apud *Christophorum Draconium* A. C. 1588 in quarto impressorum, fol. 214 pag. 2 his verbis: *A. C.* 1481 *BAPTISTA DE SACCHIS, ex Vico PLATINA Agri Cremonensis, & ab eo nuncupatus PLATINA, excellens Historiographus, qui scripsit Vitas Summorum Pontificum & multa alia Opera, Romæ ex epidemiâ mortuus est.* Eadem *prænominis, nominis gentilitii*, & *cognominis* scriptura integra fuit etiam in illo Codice manuscripto, ex quo *Egenolphus Emmelius* Bibliopola *Francofurti* typis *Nicolai Hofmanni* A. 1608 in octavo primus in lucem edidit ejusdem *Platinæ Libros tres de Perfecto Principe* ad Illustrissimum *Federicum Gonzagam*, *Mantuæ* Marchionem, & *Francisci Gonzagæ* Cardinalis *Mantuani* fratrem, sub hoc titulo: *BAPTISTÆ SACCHI PLATINÆ* Διατύπωσις *sive Descriptio Principis, continens, quæ Principi Viro, qui perfectus esse velit, cùm pacis, tum belli tempore, facienda sint, quæque fugienda.* Similiter idem *Platina* etiam a R. P. *Jacobo Philippo Bergomate* Ord. Eremit. Supplementi Chronicorum libro sexto & decimo quinto, à R. P. *Leandro Alberto Bononiensi* Ord. Præd. in Descriptione *Lombardiæ Transpadanæ*, à *Conrado Gesnero* in Bibliothecâ Universali sub literâ B, ab Eminentissimo Cardinale *Roberto Bellarmino* in Libro de Scriptoribus Ecclesiasticis, & a compluribus aliis rectè vocatur *Baptista*, non autem *Bartholomæus*, ut perperam legitur apud *Joannem Trithemium* in Libro de Scriptoribus Ecclesiasticis, apud *Angelum Roccham* in Descriptione Bibliothecæ *Vaticanæ*, apud *Raphaëlem Volaterranum* Commentariorum Urbanorum libro vigesimo primo, & apud *Janum Jacobum Boissardum* in Elogiis Virorum doctrinâ illustrium; nec audiendus hîc est *Gerardus Joannes Vossius*, Vir alioqui doctissimus, dum Libri tertii de Historicis *Latinis* capite septimo falsam hanc de prænomine (*a*) *Bartholomæi* opinionem æquè corruptis inscriptionibus Epistolæ *Platinæ* ad *Jacobum Picolominæum* Cardinalem *Papiensem* & Epistolæ jam memorati Cardinalis *Papiensis* ad *Platinam* frustra probare annititur, utpote cùm & ibi in ipsis autographis Epistolis prænomen *Baptista* abbreviatè scriptum fuerit per singularem literam initialem B, pro quâ temerarii interpolatores postea malè substituerunt prænomen *Bartholomæus*.

2. *Cremonensis*] Impropriè videlicet, eodémque modo. ut *Virgilius* vulgò vocatur *Mantuanus*, cùm is re verâ natus sit *Andibus*, qui *Vicus* fuit *Agri Mantuani* haud procul a *Mantuâ*; unde & a *Silio Italico* cognominatur *Andinus*.

3. *Ex Vico Platina*] Vulgò nunc *Piadēna*. Meminit ipse *Platina* hujus patriæ suæ in Vitâ *Cononis Papæ* his verbis: *Idem fecit Theodorus Exarchus Ravennas; cui quidem in Magistratu mortuo, non ita multo pòst JOANNES PLATINA in Exarchatu successit. Hunc ego crediderim dedisse nomen MEO NATALI SOLO, quod PLATINA appellatur, in Agro Cremonensi positum. Nam cùm inter Exarchos & Longobardorum Reges frequentia bella committerentur, haud dissonum vero sit, cùm ille locus prope medius inter Ravennam & Papiam sit, quarum altera Longobardorum, altera Exarchi sedes haberetur, ibidem aliquando vel pugnatum esse, vel castra habita; quibus ex rebus locis ipsis plerumque nomina indita legimus.* Hæc de patriâ suâ ipse *Platina*. Mihi autem, ut verum fatear, conjectura illa nimiùm levis & imbecilla videtur, utpote quæ non solùm nullius antiqui Autoris testimonio roborata est, verùm etiam nec satis validâ denominationis analogiâ nititur. *Joannes* enim ille, qui A. C. 687 *Exarchus Ravennas* esse cœpit, non fuit cognominatus *Platina*, vel, ut apud (*b*) alios æquè perperam legitur, *Platon*, sed ὁ Πλατὺς sive *Platys*, hoc est, *Latus*, *Germanicè der Breite*; ut expressè testatur *Anastasius* S. R. E. Bibliothecarius in Vitâ Papæ *Sergii I* his verbis: *Qui etiam Paschalis clanculò non cessavit Ravennam suos mittere missos, promissâque pecuniâ, vel aliis diversis donis JOANNEM Patricium & Exarchum, cognomento PLATYN, cum suis Judicibus, nemine sciente Romam venire persuadere* Hucusque *Anastasius*. Si igitur ab hoc *Joanne Platy*, ut *Platina* conjectat, *Vicus Platina* nomen accèpit, necessariò sequitur, secundam istius nominis syllabam non esse scribendam per *Jota*, ut vulgò nunc fit, sed per *Ypsilon*, ideoque haud mirum est, in antiquis editionibus Historiæ *Platinæ* de Vitis Pontificum, seculo Æræ *Christianæ* decimo quinto, ipso adhuc *Platina* superstite, aut paulo post ipsius mortem impressis, promiscuè impressum reperiri *Platyna* & *Platina*; vt videre licet in editione Venetâ *Joannis de Coloniâ* Agrippinensi ejúsque Socii *Joannis Mathen de Geretzem* A. C. 1479 in folio; ut & in editione (*c*) *Norimbergensi Antonii Koburgeri* A. 1481 in folio, & in editione *Joannis Vercellensis* A. 1485 in folio. Eadem promiscua scriptura exstat quidem etiam in illo ipso *Codice manuscripto Cæsareo*, unde Historia hæc *Mantuana* desumpta est: mihi tamen, ut suprà jam indicavi, conjectura illa *Platinæ* de *Joanne* Exarcho *Ravennate* non placet, sed longè probabilior videtur scriptura nominis *Platinæ* per *i* quàm per *y*: nempe ob vulgare nunc usitatum *Piadēna*, quod mutatione literæ l in i, literæ t in d, & literæ i in e, prorsus eodem modo formatum est, quemadmodum *Plavis*, fluvius *Venetus*, nunc appellatur *Piave*, & *Mutina*, *Lombardiæ Cispadanæ* Urbs, nunc vocatur *Modēna*. Hinc etiam apud *Domnizonem Presbyterum* capite sexto Libri secundi de Vitâ *Comitissæ Mathildis*, cui

(*a*) Idem error exstat apud R. P. *Philip. Labbæum* S. I. in Dissertatione de Scriptoribus Ecclesiasticis, & in Indice Novæ Bibliothecæ Manuscriptorum Librorum.

(*b*) Vide Onuphr. Panvin. Rom. Princip. Lib. 1 pag. 99, & R. P. Phil. Labb. Chronolog. Histor. Part. 1 pag. 543.

(*c*) Hanc editionem R. P. Phil. Labbæus in Dissertatione de Scriptor. Ecclesiast. minùs rectè vocat primam seu *antiquissimam*.

riam celebrant, qui aliquid fortiter ac constanter egêre, ad laudem excitati, honestissimum laborem turpi otio anteferentes, benè de A *suis Rebuspublicis promereri student. Ne igitur Tibi ac Tuæ Civitati tale aliquid accideret*, Mantuanæ *Reipublicæ ac* Gonzagæ Gen-

cui ipse fuit synchronus, expressè legitur *Platēna* pro *Platina* in his barbaris versibus:

Rex terras ultra tenuitque Padum ferè cunctas,
PLATENA, Nogara, nisi quæ sunt Oppida clara;
Hæc loca nempe fidem tunc servârunt Comitissæ,
Regis terrorem despexeruntque furorem.

Cæterùm meminit *Platina* jam memoratæ patriæ suæ in hâc quoque *Historiâ Mantuanâ* circa principium Libri tertii, ubi de *Alousio Gonzagâ* agit his verbis: *Immutatis deinde quibusdam ad utilitatem Civitatis (Rhegii), confirmatisque omnium animis ad servandam erga Mantuanos Principes fidem, ad Casale majus, atque inde PLATINAM, MEUM NATALE SOLUM, Castella tum ejus Imperio subjecta, proficiscitur. Ibi dies aliquot ad confirmanda Arcium præsidia immoratus, Olium trajiciens*, &c.

4. *Proœmium in Historiam Urbis Mantuæ Gonziacæque Familiæ*] Meminit hujus Operis *Joannes Jacobus Frisius Tigurinus* in Bibliothecâ Universali *Gesnerianâ*, à se auctâ, & *Tiguri* typis *Christophori Froschoveri* A. 1583 in folio editâ, hoc modo: *Baptista cognomento Platina, patriâ (a) Cremonensis, Apostolicus quondam Abbreviator, scripsit de Gestis Romanorum Pontificum Librum unum; de Naturis rerum Librum unum; Epistolarum ad diversos Librum unum; de Honestâ Voluptate & Valetudine Libros decem; de Falso & Vero Bono Dialogos tres; contra Amores Dialogum unum; Dialogum de Vera Nobilitate; de Optimo Cive Dialogos duos; Panegyricum in laudem (b) Bessarionis Cardinalis Nicæni; ad Paulum II Pontif. Max. de Pace Italiæ componendâ, atque de bello Turcis indicendo, Orationem; quæ omnia cum doctorum aliquot Virorum Panegyricis sive Epigrammatibus in Parentalia Platinæ impressa sunt Coloniæ A. 1529. (c) Claruit anno Domini 1451. Exstat EJUSDEM DE REBUS URBIS MANTUÆ GONZAGÆQUE FAMILIÆ HISTORIA, LIBRIS SEX CONSCRIPTA; quam, Deo volente, (d) Joannes Oporinus (Typographus Basileensis) brevi dabit in publicum.* Hucusque *Joannes Jacobus Frisius*. Ejusdem quoque Operis exstat mentio apud R. P. *Antonium Possevinum Mantuanum* S. I. in (e) Apparatu Sacro sub literâ B his verbis: *Baptistæ Platinæ Historiam Rerum Mantuanarum & Gonzagæ Familiæ, SEX Libris conscriptam, Joannes Oporinus dudum pollicitus erat emittere, sed nunquam prodiit. Et tamen hæc extat manuscripta apud Serenissimum Mantuæ Ducem.* Hæc ibi *Possevinus*. Reperitur etiam in eodem (f) Apparatu Sacro ejusdem Operis mentio sub literâ P; sed ibi mendosè ac perperam legitur, illud constare *Libris septem*. Ipsa illa verba sunt hæc: *Platina, Libros SEPTEM Historiæ Mantuanæ ac tres de Institutione Principis, Epistolasque & Orationes reliquit, quæ nondum editæ fuerunt.* Corrigendus ergò est hic *Possevini* locus, &, itidem ut suprà, scribendum est *Libros sex*. Emendandum quoque hâc occasione est *Gerardi Joannis Vossii* Opus de Historicis *Latinis*, utpote ubi Lib. 3. cap. 7, pag. 589 editionis secundæ, æquè mendosè legitur, jam memoratum Opus de Rebus Urbis *Mantuæ* & Familiæ *Gonzagæ* constare tantùm *Libris tribus*, ejusque rei testis perperam citatur *Conradus Gesnerus*. Ipse enim *Gesnerus* non meminit istius Operis *Platinæ*, sed (g) *Joannes Jacobus Frisius* in Bibliothecâ *Gesnerianâ* a se auctâ, & quidem ita, ut expressè indicet, illud constare *Libris sex*, non autem *tribus*. Ad eandem *Platinæ Historiam Mantuanam* alludit *Prosper Spiriteus* in hoc, *Platinæ* Elogio apud *Paulum Jovium* subjuncto, Epigrammate:

Qui res Pontificum sacras, & gesta piorum,
Quippe DUCUM VITAS, nobile Fecit Opus,
Vivit adhuc PLATINA; &, quanquam concesserit orco,
Nil tamen in Vatem parca severa potest.

5. *Gonziacæqve Familiæ*] Quàm multiplex, quámque intricata & difficilis *de origine Serenissimæ Familiæ Gonzagæ*, quam *Platina Gonziacam* vocat, sit controversia, breviter & absque ullâ decisione indicat *Franciscus Sansovinus* in Opere *Italico* de Originibus & Gestis Illustrium Familiarum *Italiæ* his verbis: *E difficil cosa, il trovar l'origine della nobilissima & antica FAMIGLIA GONZAGA, percioche trattando diversi Scrittori di questa materia, dicono anco diverse cose, & bene spesso contrarie fra loro. (h) Fra Jacomo Philippo tiene che ella sia discesa, gia 600 anni sono, da un Lodovico Tedesco, nato di sangue reale. Altri vuole che ella derivi pur da Tedeschi, ma cacciati di Germania da Carlo Magno, & venuti ad habitare in Lombardia. Paolo Diacono scrive nel primo libro, che essendo venuti à morte Ibor & Agione Capitani, i quali condussero i Longobardi fuori dell' Isola Scandinavia, non volendo essi piu Capitani ma Re, elessero Agilmundo figliuolo d' Agione, dell' antica prosapia de GONGINGI, riputata da loro generosissima stirpe; & da questi dicono alcuni che vennero i presenti Gonzaghi. Altri poi raccontano, che nel tempo, ch' i Re Longobardi habitavano in Pavia, vennero di Lamagna tre fratelli, professori d' arme & di cavalleria, per andare al sepolcro di Christo, & che l' uno hebbe nome GONZAGO, l' altro Crissago, & il terzo Ugone: & che GONZAGO fu chiamato dal Popolo di Mantoua per suo Capitano; che Crissago continouato il suo viaggio & ritornato, si fermò in Ragusi & che Ugone fu condotto da Bresciani confederati con Mantouani contra i loro nemici; & che finalmente da i tre predetti nacquero tre Famiglie, cioè la GONZAGA in Mantoua, l' Ugona in Brescia, & la Crissaga in Ragusi. Mario Equicola, quanto all' origine della Casa non determina cosa alcuna: dice bene di haver trovato con verità, che GUIDO DI GONZAGA militò contra Manfredi Re di Napoli, & che hebbe cinque figliuoli, cioè Luigi, primo autore de Signori di Mantoua, Gentile, Gualtiero, Abramino & Petronio. Tuttavia si trova per molto tempo avanti, ch' è ricordato un ROTERIO GONZAGA nel Privilegio, che fece la Contessa Matilde à Visdomini di Mantoua; la qual cosa dicono alcuni che fu cagione che Matilde ricuperò quella Città dall' Imperio per lei: & che un Guglielmo fu Signor del Castello di Gonzaga investito dall' Abbate di S. Benedetto in Padolirone, del qual nacqve un Filippo, che fu Ambasciadore de' Mantouani nella lega della Lombardia contra Federigo Secondo Imperadore; & che da questo Filippo uscirono diversi altri fino all' anno 1291. Ne voglio pretermettere, che alcuni altri hanno scritto, che questa Casa venne di Toscana, & mettendo per capo d' essa Sigifredo Signor di Lucca, raccontano fino alla settima età, nella quale fu un Bonifacio Conte di Parma, che hebbe per donna Beatrice sorella di Henrico Terzo Imperadore. Ma tralasciando noi tutte le predette cose, delle quali è difficil cosa il farne determinata sentenza, diciamo insieme col Volaterrano nel quarto libro sotto il titolo delle cose di Mantoua, che essendo stato ammazzato Passarino Bonacolsi, o Bonacosi come scrivono alcuni Signore & Tiranno di Mantoua, (& dicono alcuni da Luigi Gonzaga) il Popolo per consiglio determinato dal loro Commune pose al governo, come Capitano, Governatore & Capo suo LUIGI, detto anco Lodovico, l' (i) anno 1327, figliuolo do Guido, huomo illustre per diverse cose fatie da lui, percioche era animoso, valoroso & liberale, come si dee creder che egli fosse, essendo dal universale eletto per lo più nobil soggietto & degno del Principato, che havesse allora quella Città. Costui hebbe tre mogli:* &c. De eâdem diversarum sententiarum varietate & incertâ fide scribit *Cæsar Campana* in Arbore Genealogicâ Familiæ *Gonzagæ*, *Mantuæ* typis *Francisci Osannæ* A. 1590 in quarto editâ, his verbis, *Del origine della Famiglia GONZAGA si narrano diverse cose da gli Storici, si come veggiamo ordinariamente auvenire intorno à principii di quasivoglia natione o progenie, che sia salita à molta grandezza di Dominio: e cosi altri afferma, ch' ella venisse di Germania in Italia al tempo di Carlo Magno: chi vuol, che discendesse dalla stirpe GONGINGA, nobilissima tra Longobardi; e chi da un certo chiamato GONZAGA, il qual con due suoi fratelli andando di Lamagna al Santo Sepolcro, restò Capitano di Mantouani per l' occasion di non so che guerra. Ma perche tutte queste opinioni sono fondate sopra debili autorità, & accommodate à esser piu tosto poesie, ch' istorie, noi discendendo à cose più certe affermaremo, che di molti GONZAGHI si fa honorata mentione da gli Scrittori, avanti che Passerino fusse Padron di Mantoua; e particolarmente d' un GUGLIELMO, che fu fatto Signor di GONZAGA, dal qual Castello si crede che i successori serbassero il cognome. Ma perche di tutti costoro non habbiamo potuto trovar succession distinta & ordinata, linoteremo cosi in confuso, e poi commincieremo la Descrittion dell' Arbore certo da GUIDO, il qual per parer di molti fu padre di LUYGI, primo Signor di Mantoua di questa Famiglia.*

ROTICHERIO GONZAGA si legge che vivesse al tempo della Contessa Mathilde, & che per lei ricuperasse Mantoua, la qual si era data all' Imperador Henrico III.

GUGLIELMO GONZAGA, da noi di sopra ricordato, fu investito del Castello di tal nome l'anno della nostra salute 1120.

GUALTIERI e CORRADO GONZAGHI furono eletti del 1127 à trattar Lega tra'l Marchese Azzo Estense & il Conte Bonifatio Veronese.

RICCARDO GONZAGA; figliuolo di CORBELLO, vien ricordato l' anno 1183.

PHILIPPO GONZAGA l' anno 1235 andò Ambasciadore alle Città principali di Lombardia contra l' Imperador Federico Secondo.

AN-

(a) Vide col. 1. & 2.

(b) Vide Lib. VI Commentariorum meorum de Augustissimâ Bibliothecâ *Cæsareâ* pag. 274 & 275.

(c) Malim scribi, *Clarere cœpit*. Obiit enim A. 1481. Vide suprà.

(d) Vide Lib. II Commentar. de Biblioth. *Cæsar.* pag. 540.

(e) Editionis *Venetæ* A. 1603 in fol. Tom. I pag. 180.

(f) Jam citatæ editionis *Venetæ* Tom. III pag. 95.

(g) Vide suprà.

(h) Vide R. P Philippi Jacobi Bergomatis Supplementum Chronicorum lib. 13 sub an. Chr. 1330.

(i) Immo A. 1328.

Gentilitatis, unde originem ducis, quámque celebriorem Tuo Cardinalatu efficis, res gestas conscribere institui, ab eo tempore exor- A *sus, quo primùm aliqua libertas Civitatibus* Italicis, *exstincto aliquantulùm furore Barbarico, vix tandem affulsit. Atque haud scio,*

ANTONIO GONZAGA del 1240 fu eletto arbitre d' una pace fatta tra Vicentini & Padouani.

CORRADO GONZAGA è nominato in alcuni accordi, fatti tra' Mantouani e Veronesi l' anno da Christo nato 1285.

GILIO GONZAGA si ricorda per huomo di grandissima auttorità nella Città di Montoua in una scrittura, fatta l' anno 1288.

FEDERICO GONZAGA era Vicario di Mantoua l' anno 1291.

CORRADO & CORBELLO GONZAGHI furono eletti da Cittadini Mantouani à concluder la pace tra essi & quei di Padoua l' anno 1298.

Hucusque *Cæsaris Campanæ* recensio Illustrium *Gonzagarum*, quorum certa ac gloriosa memoria in antiquis monumentis reperitur ante annum *Christi* 1309, quo *Passarinus* seu *Passerinus Bonacolsus* fratri suo *Bottigellæ* successit in Regimine Urbis *Mantuæ*. Quod porrò attinet ad Historiam Domûs *Gonzagæ*, ab *Antonio Possevino Juniore*, Philosophiæ & Medicinæ Doctore *Mantuano*, Libris octo Latinè conscriptam, & *Mantuæ* typis *Aurelii* & *Ludovici Osannæ* Ducalium typographorum A. 1617 in folio editam, is eam orditur prolixâ & totâ ferè fabulosâ narratione, ex *Pauli Diaconi Aquilejensis*, qui *Desiderii* ultimi *Langobardorum* in *Italiâ* Regis fuit Cancellarius, Libro primo Historiæ *Langobardicæ* desumptâ, de exitu *Langobardorum* ex *Scandinavia*, septentrionali Peninsulâ, circa annum Christi *millesimum quadringentesimum* Ducibus *Ibore* & *Agione*, quos ille perperam cognominat GONZINGOS, ut fictâ hâc cognomenti similitudine probet, *Gonzagas* ab istis duobus fratribus oriundos, & *Langobardorum* esse reliquias. Ii enim non fuerunt cognominati *Gonzingi*, sed re verâ *Gungingi*, ut rectè ac constanter legitur in *tribus* antiquis *Augustissimæ Bibliothecæ Cæsareæ* Codicibus manuscriptis, inter Codices manuscriptos Historicos Latinos *sexagesimo septimo*, *centesimo nonagesimo secundo*, & *trecentesimo*; quorum medius tantæ est vetustatis, ut ex ipsâ scriptutâ primo intuitu appareat, eum ante octingentos septuaginta quatuor annos ipso *Pauli Diaconi* & *Caroli Magni* nondum Imperatoris ævo fuisse exaratum. Ibi videlicet Libri primi caput decimum quartum legitur hoc modo: *Mortuis interea Ibore & Agione Ducibus, qui Langobardos à Scandinaviâ adduxerant, & usque ad hæc tempora rexerant, nolentes jam ultrà Langobardi esse sub Ducibus, Regem sibi ad cæterarum instar gentium statuerunt. Regnavit igitur super eos primus Agelmundus filius Agionis, ex prosapiâ ducens originem GUNGINGORUM, quæ apud eos generosior habebatur. Hic, sicut à majoribas traditur, tribus & triginta annis Langobardorum tenuit Regnum.* Hoc igitur verum cognomen *Gungingorum* variè deinceps corruptum ac depravatum est. Nam in editione *Conradi Peutingeri*, *Augustæ Vindelicorum* A. 1515. in folio impressâ, perperam legitur, *Cungingorum*; similiter & in editione *Friderici Lindenbrogii*, Hamburgi A. 1611 in quarto impressâ, perperam legitur *Guningorum*, & in editione *Hugonis Grotii* Amstelodami A. 1655 in octavo impressâ perperam legitur *Gungincorum*: nusquam autem illud nomen magis depravatum exstat, quàm in suprà memoratâ *Antonii Possevini Junioris* Historiâ Domûs *Gonzagæ*, quippe qui, ut suam de Serenissimæ Familiæ *Gonzagæ* origine *Langobardicâ* stabiliret opinionem, ex *Gungingis* fecit *Gonzingos*. Ab his enim *Gonzingis* genus duxisse existimat *Walterium de Gonzach*, quem refert A. C. 962 ab *Imp. Ottone I.* cognomine *Magno*, fuisse creatum *primum Marchionem Mantuæ*, idque probat Ducalis Archivi *Mantuani* authentico Diplomate, Bullâ aureâ appensâ munito; quod, uti ipse beneficio *Tullii Petrozanni*, qui Serenissimo Principi *Vincentio* ab intimis Consiliis fuit, se vidisse & legisse testatur, ita hîc integrum exhibeo:

In nomine Sanctæ & Individuæ Trinitatis. Otho Divinâ favente Clementiâ Romanorum Imperator semper Augustus. (a) *Justitia, æquitas, Regni auctoritas,* (b) *circumspecta fides, & sincera dilectio nos admonent, omnium* (c) *utilitati prospicere, maximè verò Consanguineorum nostrorum, & eos, propter eorum benè merita, modis omnibus promovere & adjuvare.* (d) *Eapropter meritis Consanguinei nostri* (e) *Valterii de Gonzach annuimus, &, considerantes sinceram fidem, & grata obsequia, quæ Imperio & Majestati nostræ exhibuit, &* (f) *imposterum exhibiturus sit, locupletare ac decorare ipsum, & omnes ejus successores constituimus, &, ut præsenti & futuræ posteritati notum sit, liberalitate Augustâ, creamus dictum* (g) *Valterium Vicarium Imperialem, & primum Marchionem Mantuæ. Quam Dignitatem in omnibus* (h) *ejus primariis successoribus in perpetuum concedimus & statuimus, donando eis omnia tenimenta, castra,* (i) *rura, villas, & districtus,* (k) *cum omnibus eorum pertinentiis, justitiis, & omnibus honoribus, tam intrà, quàm extrà, Imperio attinentibus; statuentes ac firmiter præcipientes, ut nulla unquam persona cujusvis status, eminentiæ, conditionis & dignitatis, audeat memoratum* (l) *Valterium, & ipsius successores, & hæredes, in hâc nostrâ concessione, creatione, & donatione, impedire, vel ipsis aliquod gravamen irrogare. Quod si quis ausu temerario facere præsumpserit, pro pœnâ in vindictam sui reatûs, auri puri centum libras, dimidium fisco nostro, & reliquum passis injuriam* (m) *persolvenda componat. Et ut robur nostræ concessionis ac donationis perpetuum ac firmum sit, hoc privilegium in hâc paginâ inscribi, & sigillo nostro* (n) *aureo muniri jussimus. Hujus rei testes sunt* (o) *Hildebertus Magontinus Archiepiscopus,* (p) *Corradus Francorum Rex,* (q) *Erminius Suevorum Princeps,* (r) *Joannes Almæ Urbis Præfectus,* (s) *Gulielmus Misniæ Palatinus, Comes Encherius, Vicellus Camerinus, & alii quamplures.* (t) *Acta sunt hæc anno Dominicæ Incarnationis nongentesimo sexagesimo secundo, Indictione quintâ, regnante* (u) *D. Othone primo, Romanorum Imperatore glorioso, Regni & Imperii sui anno vigesimo sexto. Datum apud Viterbium Idibus Novembris.*

(x) *Signum D. Othonis Magni, Romanorum Imperatoris invictissimi*

Hucusque Diploma illud *Imp. Ottonis Magni* secundùm editionem *Antonii Possevini Junioris*. Idem *Possevinus* porrò ibidem refert, jam memoratum *Waltherium* ex uxore *Saxonicâ* duos habuisse filios, *Otbertum* videlicet, natu majorem, ideóque Marchionem *Mantuæ* secundum, & *Protherium*, natu minorem; horúmque priori, nempe *Otberto*, in Marchionatu *Mantuæ* successisse filium *Adelbertum* Marchionem tertium, nepotem *Thedaldum* Marchionem quartum, pronepotem *Bonifacium* Marchionem quintum, ac demum abnepten *Mathildam* sive *Mechthildem*, quæ A. C. 1115 sine liberis decedens, Ecclesiam *Romanam* omnium bonorum suorum hæredem instituit. *Protherius* autem, secundùm ejusdem *Possevini* traditionem, genuit *Corradum I*; *Corradus I Bolongherium I*; *Bolongherius I Corradum II*; *Corradus II* filium, cujus nomen ignoratur; filius *Corradi II*, cujus nomen ignoratur, *Abraminum*; *Abraminus Bolongherium II*; *Bolongherius II Corradum III*; *Corradus III Guidonem I*; *Guido I Antonium*; *Antonius Corradum IV*; *Corradus IV Guidonem II*; *Guido II Aloysium*, qui A. C. 1328 primus *Mantuæ Capitaneus Generalis* à Senatu electus, & proximè sequenti anno 1329 ab *Imp. Ludovico Bavaro* confirmatus, atque insuper *Sacri Imperii Romani Vicarius Generalis Mantuanus* declaratus est; eámque Dignitatem suis reliquit posteris: ex quibus postea *Joannes Franciscus* ab *Imp. Sigismundo* A. 1432 primus *Mantuæ Marchio*, & tandem *Federicus* A. 1530 ab *Imp. Carolo V* ex Marchione *Dux* creatus est. Hactenus summatim & quàm brevissimè recensui; quid de *origine Serenissimæ Domûs Gonzagæ*, ejusdémque usque ad nostram ætatem propagatione ab *Antonio Possevino Juniore* literis mandatum sit. Quemadmodum igitur jam suprà obiter indicavi, *Langobardicam* ex *Gun-*

(a) In editione R. P. *Hippolyti Donesmondi* legitur: *Justitiæ æquitas.*
(b) In edit. *Donesmond.* legitur: *& veriùs spectata fides.*
(c) In edit. *Donesmond.* legitur: *omnium quidem utilitati.*
(d) In edit. *Don.* legitur: *Quapropter.*
(e) In edit. *Don.* legitur: *Gualterii de Gonzago adminus, & consideratis sinceram fidem.*
(f) In edit. *Don.* legitur: *in perpetuum exhibiturus est, locupletare & decorare.*

(g) In edit. *Don.* legitur: *Gualterium.*
(h) In edit. *Don.* legitur: *suis.*
(i) In edit. *Don.* legitur: *Jura.*
(k) In edit. *Don.* legitur: *cum omnibus Jurium pertinentiis, & omnibus vestigiis tàm* &c.
(l) In edit. *Don.* legitur: *Gualterium, & ejus successores.*
(m) In edit. *Don.* legitur: *persolvendum.*
(n) In edit. *Don.* legitur: *& sigillo nostro autentico communiri jussimus.*
(o) In edit. *Don.* perperam legitur: *Gildebertus.*
(p) In edit. *Don.* rectè legitur: *Conradus Francorum Dux.*
(q) In edit. *Don.* rectè legitur: *Hermannus.*
(r) In edit. *Don.* deest nomen *Joannes.*
(s) In edit. *Don.* perperam legitur: *Guillus Nissucæ, &c. & alii quamplures.*
(t) In edit. *Don.* perperam legitur: *Data sunt hæc.*
(u) In edit. *Don.* legitur: *Divo Ottone.*
(x) In edit. *Donesmondi* hæc desunt.

ſcio, an ulli magis quam mihi hic labor conveniat, quem & Civitas Tua propè aluit, & Illuſtris Pater tuus munificentiâ & gra- A *tiâ in Studiis literarum continuò juvit, & Tu (quod pluris ſemper faciam, quódque e memoriâ meâ nunquam excidet) autoritate, quâ*

Gungingis vel *Gonzingis* fratribus derivationem mihi haud probari, ita nunc ſupereſt, ut quoque de *Walterio de Gonzach*, & de ſuprà exhibito *Imp. Ottonis I* Diplomate meam aperiam ſententiam. Quamvis enim apud antiquos probatos Autores, qui de rebus geſtis *Imp. Ottonis Magni* ſcripſerunt, mentionem iſtius *Walterii* de *Gonzach* ſummo ſtudio diligentiſſimè quæſiverim, nuſquam tamen eam ibi reperi; ſed tantùm apud R. P. *Hippolytum Doneſmondum*, Minorem Obſervantem, Libro tertio Hiſtoriæ Eccleſiaſticæ *Mantuanæ*, *Italicâ* linguâ conſcriptæ, & *Mantuæ* A. 1612 in quarto editæ, ubi ex *Franciſci Lamberti Florentini* Opere de Originibus Illuſtriorum Familiarum *Europæ* idem ſuprà exhibitum *Imp. Ottonis Magni* Diploma cum adjunctâ narratione ſuâ repræſentat hoc modo: *Partito Ottone di Roma, veggendo che con grande apparecchio s' ingegnava Berengario di fargli reſiſtenza, raccolſe da tutte le Città amiche dell' Imperio quanto d' ajuto fù poſſibile. Perilche Mantoua, che divotiſſima ne fù ſempre, levandoſi di ſotto al tiranno, col conſiglio del ſuo Veſcovo, ſotto ſcorta di GUALTIERO GONZAGA, principale Gentilhuomo della Città, e valoroſiſſimo Capitano, mandò al Imperatore un gagliardo ajuto di ſoldati, preſi dalla ſteſſa Città e ſuo territorio, i quali più che volontieri eſponevano la vita in queſta impreſa, accioche una volta haveſſero fine le tirannie del' empio Berengario, che doppo alquante battaglie fù finalmente vinto, e fatto prigione co'l figliuolo Alberto, che poi venne conſinato à Conſtantinopoli, ſi come Berengario fù condotto dall' Imperatore in Germania, ove miſeramente morì. Et così nel DCCCC LXII cominciò à reſpirare la povera Italia ſotto queſto buon Imperatore, doppo eſſere ſtata per ſettant' anni miſeramente travagliato da tre Berengari, un Ridolfo, un' Ugone, un Lotario, & un Alberto. Hor volendo Ottone come magnanimo, ch' egli era, dimoſtrarſi grato verſo quei principali Cavaglieri d' Italia, per mezo de' quali haveva in tanta impreſa havuto così pronto ſoccorſo, nel remandargli à caſa diede à molti di loro il governo delle proprie patrie, col titolo di Vicarii dell' Imperio, come dice il Sanſovino, & altri. E fra queſti fù notabilmente favorito GUALTIERI GONZAGA gia detto; di cui havendo l' Imperatore conoſciuto il molto valore, e gli ſtraordinarii meriti, volle crearlo Marcheſe di Mantoua per privilegio Imperiale, dato in Viterbo l' anno predetto, alli tredeci di Novembre. La copia del quale, regiſtrata da Franceſco Lamberti Fiorentino nel Libro delle Antichità delle più Illuſtri Famiglie d' Europa, ho qui voluto per maggiore authentichezza deſcrivere; & e tale:*

(a) In Nomine Sanctæ & Individuæ Trinitatis. OTHO Divinâ favente Clementiâ Romanorum Imperator ſemper Auguſtus. Juſtitiæ æquitas, Regni auctoritas, & veriùs ſpectata fides, & ſincera dilectio nos admonent, omnium quidem utilitati proſpicere, maximè verò conſanguineorum noſtrorum, & eos, propter eorum benemerita, modis omnibus promovere & adjuvare. Quapropter meritis dilecti conſanguinei noſtri GUALTERII DE GONZAGO (b) adminus, & (c) conſideratis ſinceram fidem, & grata obſequia, quæ Imperio & Majeſtati noſtræ exhibuit, & in perpetuum exhibiturus eſt, locupletare, & decorare ipſum & omnes ejus ſucceſſores conſtituimus; & ut præſenti & futuræ poſteritati notum ſit, liberalitate Auguſtâ, creamus dictum Gualterium Vicarium Imperialem, & primum Marchionem Mantuæ. Quam Dignitatem in omnibus ſuis primariis ſucceſſoribus in perpetuum concedimus & ſtatuimus: donando eis omnia tenimenta, caſtra, jura, villas, & diſtrictus, cum omnibus Jurium pertinentiis, & omnibus veſtigiis, tam intrà, quàm extrà Imperio attinentibus; ſtatuentes ac firmiter præcipientes, ut nulla unquam perſona cujuſvis ſtatûs, eminentiæ, conditionis, & dignitatis audeat memoratum Gualterium, & ejus ſucceſſores & hæredes, in hâc noſtrâ conceſſione, creatione, & donatione impedire, vel ipſis aliquod gravamen irrogare. Quod ſi quis auſu temerario facere præſumpſerit, pro pœna in vindictam ſui reatûs, auri puri centum libras, dimidium fiſco noſtro, & reliquum paſſis injuriam perſolvendum componat. Et ut robur noſtræ conceſſionis ac donationis perpetuum ac firmum ſit, hoc privilegium in hâc paginâ inſcribi, & ſigillo noſtro autentico communiri juſſimus. Hujus rei teſtes ſunt (d) Gildebertus Moguntinus Archiepiſcopus, Conradus Francorum Dux, Hermannus Suevorum Princeps, (e) totius Almæ Urbis Præfectus, (f) Guillus Niſſucæ, &c. & alii quamplures. Data ſunt hæc anno Dominicæ Incarnationis nongenteſimo ſexageſimo ſecundo, Indictione quintâ, regnante Divo Ottone primo, Romanorum Imperatore glorioſo, Regni & Imperii ſui anno vigeſimo ſexto. Datum apud Viterbium Idibus Novembris.

Hor in queſto privilegio particolarmente s' oſſerva, come l' Imperatore chiama Gualtieri ſuo ſtretto parente, ſi che non può rimanere luogo alcuno da dubitare dell' antichità e nobiltà dell' Invittiſſima Caſa Gonzaga, della quale molti Iſtorici illuſtri hanno gia ſcritto i libri intieri. Hucuſque R. P. *Hippolytus Doneſmondus*. Verum enim verò ſi is *Franciſci Lamberti* autoritatem non ſimpliciter fuiſſet ſecutus, ſed ipſum Diploma proprii judicii trutinâ accuratè examinâſſet, deprehendiſſet ſine dubio, ſuppoſititium illud eſſe, & ab homine Hiſtoriarum ſeculi *Ottoniani* haud ſatis perito abſurdè confictum. Hoc enim, ut alia plura ſilentio prætereàm, evidentiſſimè apparet ex *enumeratione teſtium*, ex *notatione temporis*, & ex *ſigillo*. Si enim Diploma hoc promulgatum eſt A. C. 962, quomodo potuerunt ejus rei *teſtes* eſſe, qui ſine ullâ controverſiâ non paucis antè annis jam obierant? Nempe *Hildebertus Archiepiſcopus Moguntinus*, qui, ſecundùm *Ditmarum Epiſcopum Merſburgenſem* & *Lambertum Schafnaburgenſem*, obiit A. C. 938. pridie Calend. *Junii* ſive die ultimo Maji, currente adhuc anno Imperii *Ottonis Magni* a morte Patris ſecundo; *Hermannus Dux Sueviæ*, qui, ut *Martinus Cruſius* Partis ſecundæ Annalium *Suevicorum* pag. 115 teſtatur, obiit A. C. 948; & *Conradus Dux Francorum*, qui A. 955 ad *Lycum* fluvium prope *Auguſtam Vindelicorum* in celeberrimo illo prælio contra *Hungaros* occubuit. Quod porrò ad notationem temporis attinet, perperam ibi legitur Diploma hoc datum eſſe *Indictione quintâ*, cùm re verâ ſcribendum ſit *Indictione ſextâ*. (g) Annus enim *Chriſti nongenteſimus ſexageſimus ſecundus* a Kalendis *Januarii* uſque ad diem 23 *Septembris* incluſivè reſpondet *Indictioni quintæ*; a die autem 24 *Septembris* uſque ad ultimum diem *Decembris* reſpondet *Indictioni ſextæ*. Unde patet, ſi Diploma hoc promulgatum ſit *Idibus Novembris*, ad *ſextam* illud, non autem ad *quintam Indictionem* pertinere. Similiter etiam ibidem erratum eſt in ſupputatione annorum Regni & Imperii *Ottonis Magni*, & pro *Regni & Imperii ſui anno vigeſimo ſexto*, ſcribendum eſt, *Regni ſui anno vigeſimo ſeptimo, Imperii autem primo*. (h) Anni enim *Regni* ipſius numerantur a morte Patris, quæ in diem ſecundum *Julii* A. C. 936 incidit; anni autem *Imperii* numerantur a coronatione ipſius per Papam *Joannem XII*, quæ A. C. 962 menſe *Februario* contigit. Quod denique ad *Sigillum* attinet, neque illud probum eſt, ut liquet ex collatione ejus cum vero & genuino Sigillo, quod ab *Onuphrio Panvinio* in Opere de Principibus Romanis, ab *Octavio Stradâ* in Opere de Vitis Imperatorum Romanorum, & ab *Henrico Meibomio* in Sylloge Diplomatum Imp. *Ottonis Magni*, repræſentatur hoc modo:

Cæterùm etſi hinc ſatis clarè pateat, Diploma hoc *Imp. Ottonis Magni* eſſe ſuppoſititium, minimè tamen id officit *Sereniſſimæ Familiæ Gonzagæ* pervetuſto genuino Splendori, utpote cùm abſque commentitiis hujuſmodi probationibus certò conſtet, eam *Imp. Ottonis Magni* ævo jam potentem fuiſſe ac celebrem.

6. *Franciſcum Cardinalem Mantuanum*] Hic eſt *Franciſcus Gonzaga*, *Ludovici* Marchionis *Mantuæ* & *Barbaræ Brandeburgenſis* filius, qui A. C. 1461 d. 18 *Decembris*, (non autem A. 1460, ut perperam traditur in R. P. *Hippolyti Doneſmondi* Hiſtoriâ Eccleſiaſticâ & Chronologiâ *Mantuanâ*) cùm decimum ſeptimum annum ætatis ageret, a Papâ *Pio II Diaconus Cardinalis S. Mariæ Novæ* creatus, deinceps a Papâ *Paulo II Epiſcopatum Mantuanum* obtinuit, cùm annum ageret ætatis vigeſimum tertium. Ab eodem *Paulo II* etiam *Legatus Poncificius Bononiæ* conſtitutus eſt, atque inſuper a Papâ *Sixto IV* A. 1476 impetravit *Epiſcopatum Bononienſem*, quem unà cum *Epiſcopatu Mantuano* laudabiliter adminiſtravit uſque ad annum *Chriſti* 1483, quo die 20 *Septembris Bononiæ* obiit. Plura de ejuſdem laudatiſſimi Cardinalis præſtantiſſimâ indole, eximiis virtutibus & regio animo legenda ſunt apud ipſum *Platinam* circa finem hujus Operis & in Hiſtoriâ de Vitis Pontificum Romanorum, apud *Raphaelem Volaterranum* in Commentariis Urbanis, apud *Carolum Sigonium* libro quarto de Epiſcopis Bononienſibus; apud *Alphonſum Ciaconium* in Opere de Vitis & Geſtis Pontificum Romanorum,

(a) Vide ſuprà pag. 452 & 453 collationem hujus editionis *Doneſmondanæ* cum editione *Poſſevinianâ*.
(b) In editione *Poſſevini* rectè legitur *annuimus*.
(c) In edit. *Poſſev.* rectè legitur *conſiderantes*.
(d) In edit. *Poſſev.* rectè legitur *Hildebertus*.
(e) Hîc deeſt nomen *Joannes*.
(f) In edit. *Poſſev.* legitur: *Guillelmus Miſniæ Palatinus*.

(g) Vide Chronologiam & Auctarium Libri primi Hiſtoriæ meæ *Hamburgenſis* A. C. 962.
(h) Vide ibidem A. C. 936 & 962; ſimul etiam conſule alia ejuſdem *Imp. Ottoni Magni* Diplomata vera & genuina, poſt menſem *Februarium* anni *Chriſti* 962 promulgata, utpote ubi *anni Imperii* ab *annis Regni* eâdem ratione diſtinguuntur.

quâ vales plurimùm, [1] *ab interitu me libe-* |A| *râsti, liberatum munificè adhuc foves, atque adeo*

rum, apud *Ferdinandum Ughellum* Tomo primo *Italiæ* Sacræ in Catalogo Episcoporum *Mantuanorum*, & apud complures alios; ideoque minimè hîc audiendus est *Onuphrius Panvinius*, qui in Epitome Pontificum *Romanorum* optimum illum Principem impudentissimâ calumniâ *hominem* vocat *damnatæ pudicitiæ, & ad venationes ac gaudia potiùs, quàm ad Ecclesiam natum.*

1. *Ab interitu me liberâsti*] Respicit *Platina* his verbis ad gravissimum vitæ periculum, quod subiit sub Pontificatu Papæ *Pauli II*, a quo tanquam conjurationis contra se factæ conscius, licet re verâ (*a*) innocentissimus esset, crudelissimè tortus est, & vix ægrè hoc modo ignominiosam mortem evasit, ut ipse in Vitâ jam memorati Papæ *Pauli* tragicè narrat his verbis: *Mortuo Pio II, in ejus locum Paulus II suffectus, statim ubi Magistratum init, sive quòd ita pollicitus erat, sive quòd Pii decreta & acta oderat, Abbreviatores omnes, quos Pius in ordinem redegerat, tanquam inutiles & indoctos (ut ipse dicebat) exauctoravit. Eos enim bonis & dignitate indictâ causâ spoliavit, quos etiam propter eruditionem & doctrinam ex toto Orbe terrarum conquisitos, magnis pollicitationibus & præmiis vocare ad se debuerat. Erat quidem illud collegium refertum bonis ac doctis viris. Inerant divini atque humani Juris Viri peritissimi. Inerant Poëtæ & Oratores plerique, qui certè non minus ornamenti ipsi curiæ afferebant, quàm ab eâdem acciperent, quos omnes Paulus tanquam inquilinos & advenas possessione pepulit, licet emptoribus cautum esset literis Apostolicis, cautum etiam fisci pontificii auctoritate, ne, qui bonâ fide emissent, è possessione honestâ ac legitimâ dejicerentur. Tentârunt tamen hi, ad quos res ipsa pertinebat, hominem è sententiâ dimovere. Atque ego certè, qui horum de numero eram, rogando etiam, ut causa ipsa judicibus publicis (quos Rotæ Auditores vocant) committeretur: Tum ille torvis oculis me aspiciens; Ita nos, inquit, ad Judices revocas, ac si nescires, omnia jura in scrinio pectoris nostri collocata esse? Sic stat sententia, inquit; loco cedant omnes; eant quò volunt; nihil eos moror; Pontifex sum, mihique licet pro arbitrio animi aliorum acta & rescindere & approbare. Hâc verò tam immiti sententiâ acceptâ, ut lapidem immobilem volveremus, observabamus, & frustra quidem die ac noctu in foribus Aulæ vilissimum etiam quemque servum rogantes, ut nobis alloqui Pontificem liceret. Rejiciebamur non sine contumeliâ, tanquam aquâ & igni interdicti ac profani. Hâc autem diligentiâ viginti continuis noctibus usi sumus; nil enim ferè nisi noctu agebat. Ego verò tantâ ignominiâ excitus, quod mihi ac sociis meis coram non licebat, id agere per literas institui. Scripsi itaque Epistolam his fermè verbis: Si Tibi licuit indictâ causâ spoliare nos emptione nostrâ justâ ac legitimâ, debet & nobis licere conqueri illatam injuriam injustámque ignominiam. Rejecti à Te, ac tàm insigni contumeliâ affecti, dilabemur passim ad Reges, ad Principes, eósque adhortabimur, ut Tibi Concilium indicant, in quo potissimùm rationem reddere cogaris, cur nos legitimâ possessione spoliaveris. Lectis literis, Platinam reum Majestatis accersit; in carcerem trahit; compedibus revincit; mittit Theodorum Tarvisinum Episcopum, qui quæstionem habeat. Is statim me reum facit, quòd & libellos famosos in Paulum sparsissem, & Consilii mentionem fecissem. Primum crimen ita confutavi, eos quidem dici libellos famosos, in quibus scribentis nomen reticetur: at meum nomen in calce literarum extare; non igitur libelli famosi sunt. Quòd verò de Concilio mentionem fecerim, me non adeo grave crimen id putâsse, cùm in Synodis à sanctis Patribus stabilita sint fundamenta orthodoxæ Fidei, prius sparsim jacta à Salvatore nostro ejúsque discipulis, ut majores cum minoribus æquo jure viverent, ne cuiquam fieret injuria. Unde etiam apud Romanos instituta est Censura, quâ & qui privati, & qui in Magistratu fuerunt, rationem habiti Magistratûs, & vitæ anteactæ reddere cogebantur. Cùm verò his rationibus nihil profecissem, revinctus compedibus, & quidem gravissimis, mediâ hyeme, sine foco, celsâ in turri ac ventis omnibus exposita coërceor mensibus quatuor. Tandem verò Paulus* FRANCISCI GONZAGÆ, *Cardinalis Mantuani, precibus fatigatus, ægrè pedibus stantem molestiâ carceris me liberat; admonet ne ab Urbe discedam. In Indiam, inquit, si proficiscere, inde te trahet Paulus. Feci mandata. Triennio in Urbe commoratus sum, arbitratus hominem aliquam medelam meis incommodis interim allaturum. At enimvero dum solamen hoc exspecto, nunciatur ei, quosdam adolescentes duce* (*b*) *Callimacho in eum conspirâsse; cui præ timore vix respiranti, nescio quo fato novus etiam terror additur. Advolat enim quidam cognomento Philosophus, homo facinorosus & exul, qui vitam primò & reditum in patriam deprecatus, nunciat, ac falsò quidem, Lucam Totium, Romanum civem, Neapoli exultantem, cum multis exulibus in nemoribus Veliternis a se visum, ac paulo post affuturum. Timere Paulus ac magis trepidare tum cœpit, veritus ne domi & foris opprimeretur. Capiuntur permulti in Urbe, tùm ex Aulicis, tum ex Romanis. Augebat hominis timorem* (*c*) *Vianesius. Augebant & alii ejus familiares, qui ex tantâ perturbatione aditum ad majorem dignitatem, & uberiorem fortunam sibi quærebant. Irrumpebant cujusvis domum sine discrimine. Trahebant in carcerem, quos suspectos conjurationis habuissent. Et, ne ego tantæ calamitatis expers essem, domum, ubi habitabam, multis satellitibus noctu circumdant; fractis foribus ac fenestris, vi irrumpunt; Demetrium Lucensem familiarem meum comprehendunt: a quo ubi scivêre, me apud* (*d*) CARDINALEM MANTUANUM *cœnare; statim accurrunt, & me in cubiculo hominis captum, ad Paulum confestim trahunt. Qui ubi me vidit; Ita, inquit, duce Callimacho in nos conjurabas? Tum ego fretus innocentiâ meâ, ita constanti animo respondi, ut nullum conscientiæ signum in me deprehendi posset. Instabat ille discinctus & pallidus; &, nisi verum faterer, nunc tormenta mihi, nunc mortem proponebat. Tùm ego, cum viderem omnia armis & tumultu circumsonare, veritus ne quid gravius ob formidinem & iram in nos consuleretur, rationes attuli, quam ob rem crederem, Callimachum nil aliud tale unquam moliturum, nedum meditatum fuisse, quòd consilio, linguâ, manu, solicitudine, opibus, copiis, clientelis, armis, pecuniis, oculis postremò careret. Cæculus enim erat, & P. Lentulo somniculosior ac L. Crasso ob adipem tardior. Omitto quod nec Civis quidem Romanus erat, qui patriam liberaret; nec Præsul, qui Pontificatum sibi Paulo interempto desumeret. Quid poterat Callimachus? Quid auderet? Erátne linguâ & manu promptus? Habebátne ad tantam rem conficiendam certos homines delectos & descriptos, quorum operâ uteretur? nisi fortè vellent Glaucum & Petrejum, fugæ suæ comites, alteros Gabinios & Statilios esse. Tum Paulus ad Vianesium conversus; Hic, inquit, (me torvis oculis aspiciens) tormento cogendus est verum fateri; nam conjurandi artem optimè novit. Utinam consideratiùs mecum egisset Paulus: non enim me statim tormento subjecisset. Nam cum verum conjecturâ quæritur, nec de facto constat, in conjuratione potissimùm, &, quæ ante susceptum negocium, & post sint gesta, quæritur. Consideratur vita conjurantis, considerantur mores, ambitio, cupiditas tùm facultatum, tùm honorum: & si quid antea dictum, scriptum, aut factum sit, quod eò tendat. Horum nihil consideravit Paulus; in carcerem nos conjicit. Verùm cum admoneretur ab his, qui benè sentiebant, quibusque exploratum erat, Lucam Totium nusquam pedem Neapoli movisse, ne tantum tumultum cum suo discrimine concitaret, revocat edictum tertio die, quo præmia illis proponebat, qui Lucam reum Majestatis, vel vivum vel mortuum in potestatem suam redegissent: non tamen Quadratios fratres, quos ob eam suspicionem ceperat & torserat, dimisit. Subesse aliquam latentem causam videri volebat, ne levitatis argueretur. Liberatus hoc metu Paulus, ad nos statim animum adjicit. Mittit in Arcem Hadriani Vianesium cum Joanne Francisco Clugiensi sangâ & satellite, qui nos quovis genere tormentorum adigat, ea etiam fateri, quæ nusquam sciebamus. Torquentur primâ & sequenti die multi: quorum pars magna præ dolore in ipsis cruciatibus concidit. Bovem Phalaridis sepulchrum Hadriani tum putâsses, adeo resonabat fornix ille concavus vocibus miserorum adolescentûm. Torquebatur Lucidus, homo omnium innocentissimus. Torquebatur Marsus Demetrius, Augustinus Campanus, optimus adolescens, & unicum seculi nostri decus, si ingenium & literaturam inspicis; quibus cruciatibus & dolore animi mortuum postea crediderim. Fessi tortores, non tamen satiati, (nam ad viginti fere eo biduo quæstioni subjecerunt) me quoque ad pœnam vocant. Accingunt se operi carnifices; parantur tormenta; spolior, laceror, trudor tanquam grassator & latro. Sedet Vianesius tanquam alter Minos stratis tapetibus, ac si in nuptiis esset, vel potius in cœnâ Atrei & Tantali;* (*e*) *homo, inquam, sacris initiatus, & quem sacri canones vetant de laicis quæstionem habere; ne si mors subsequatur, quod in tormentis interdum accidere solet, irregularis (ut eorum verbo utar) & impius habeatur. Neque hoc quidem contentus, dum penderem miser in ipsis cruciatibus, monilia Sangæ Clugiensis attrectans, hominem rogabat, à quâ puellâ donum amoris habuisset. De amoribus locutus, ad me conversus instabat, ut seriem conjurationis vel fabulæ potiùs à Callimacho confictæ explicarem, dicerémque quid causæ esset, cur Pomponius, qui tùm Venetiis erat, ad me scribens, Patrem sanctissimum in suis literis appellaret. Te, inquit, Pontificem creaverant conjurati omnes? Flagitat item, dederimne literas Pomponio ad Imperatorem, aut ad aliquem Christianum Principem suscitandi schismatis, aut Concilii causâ. Respondeo me nunquam consiliorum Callimachi participem fuisse, quippe cum inter nos simultas esset haud par-*

(*a*) Vide Vitam ipsius apud *Paulum Jovium* in Elogiis Virorum publicatis ingenii monumentis illustrium.

(*b*) Vitam hujus *Philippi Callimachi Experientis* vide apud *Paulum Jovium* in Elogiis Virorum publicatis ingenii monumentis illustrium. Consule etiam *Vossium* de Historicis Latinis lib. 3 cap. 8, pag. 619.

(*c*) Ita hoc nomen in Historiæ *Platinæ* de Vitis Pontificum vetustissimis editionibus, suprà pag. 445 citatis, constanter impressum legitur, nempe *Vianesius*, non autem, ut in recentioribus aliquot editionibns, *Vianensius*.

(*d*) Nempe *Franciscum*. Vide suprà pag. 457.

(*e*) Fuit hic *Vianesius*, ut ipse *Platina* in eâdem *Pauli II* Vitâ refert, *Summi Pontificis Vicecamerarius Bononiensis*.

adeo juvas, ¹ *ut liberiore vitâ atque ingenio in Urbe* Româ *me certè fruatur nemo. Quod* A *equidem his miseris temporibus, quibus ingenia contemnuntur, multifaciendum censeo. Ne-*

parva. Nescire item cur Pomponius me Patrem sanctissimum appellaret; sciturum ab eo: nam paulo pòst vincium affuturum dicebat. De Pontificatu verò non esse cur soliciti essent, quòd vitâ privatâ semper contentus fuissem. Ad Imperatorem verò me nunquam literas misisse, nec Pomponii operâ eâ in re usum esse; id etiam ab eo sciturum. Tandem verò delinitus aliquantulum tot meis cruciatibus, non tamen satiatus, deponi me jubet, vesperi majores subiturum. Deferor in cubiculum semimortuus, nec ita multo pòst revocor a quæstoribus benè potis & pransis; aderat & Laurentius Archiepiscopus Spalatensis. Petunt quid mihi colloquii fuerit cum Sigismundo Malatestà, qui tùm in Urbe erat. De literis, inquam, de armis, de præstantibus ingeniis tùm veterum, tùm nostrorum hominum loquebamur, déque his rebus, quæ in hominum colloquia cadere possunt. Minari tùm Vianesius, ac majores cruciatus proponere, nisi verum faterer; rediturum se die sequenti; meditarer interim ubi essem, & quibuscum mihi esset agendum. Reducor iterum ad cubile, ubi tantus me repente dolor invasit, ut vitam cum morte cuperem commutare, recrudescentibus doloribus ob refrigerata membra, quassa vehementer ac læsa. Recreabat me tamen non parum Angeli Bufali Romani Equitis humanitas, quem anno antè Paulus in carcerem conjecerat, ob interfectum a Marcello filio Franciscum Cappocium; id enim factum Angeli suasu Paulus dicebat, Angelus itaque ac Franciscus nepos, quibuscum in eodem cubiculo divertebam, quo minùs doloribus & inediâ morerer, suis manibus & medelas & cibum mihi afferebant. Post biduum verò Christophorus Veronensis, Pauli Medicus, ad me veniens: Bono, inquit, animo te esse jubet Paulus, ac de se benè sperare, brevíque liberum futurum. Sciscitor quando id fore speraret. Respondet homo liber audientibus omnibus; qui tùm aderant, non ita citò fieri posse, ne levitatis & sævitiæ argueretur Pontifex, quòd illos, quos tanto tumultu concitato cepisset ac torsisset, statim veluti innoxios dimitteret. Neque hoc quidem contentus Paulus, quos paulo antè conjurationis & Majestatis accersierat, eosdem mutatâ sententiâ ob divulgatam fabulam hæreseos accusat. Trahitur ad Urbem (a) Pomponius Venetiis captus; per totam Italiam tanquam alter Jugurtha ducitur in judicium Pomponius, vir simplicis ingenii, neque conjurationis, neque alicujus sceleris conscius. Rogatus cur nomina adolescentibus immutaret, ut homo liber erat. Quid ad vos, inquit, & Paulum, si mihi Fœniculi nomen indo, modo id sine dolo & fraude fiat? Amore namque vetustatis antiquorum præclara nomina repetebat, quasi quædam calcaria, quæ nostram juventutem æmulatione ad virtutem incitarent. Trahitur & Lucillus ad Urbem tanquam reus Majestatis, qui in Sabinis tetricam illam vitam ducebat, quòd ad Campanum scribens, quæ literæ postea deprehensæ sunt, Heliogabali cujusdam amores reprehendebat, ita occultè tamen, ut nisi a conscio dignosci res ipsa non posset. Vianesius autem, diligens Pastor, ad nos cum tormentis sæpius rediens, torto etiam Petrejo Callimachi comite, in fugâ comprehenso, ac nihil confesso, quòd diceret, ebriosam illam Callimachi collocutionem nullius momenti existimandam fuisse, omnia oculis collustrans, ne refractis parietibus tanquam Dædali altâ Arce volaremus, carcerem subterraneum meditatur, ac fabris statim locat; cóque conjicit Franciscum Anguillaram Gattalusium, Franciscum Alvianum, Jacobum Ptolemæum, quadriennio antè molestiâ carceris maceratos. De libertate nostrâ interim nullum verbum fiebat. Erat tùm (b) Imperator in Urbe; voti enim gratiâ venerat cum magno comitatu; quem Paulus magnâ cum impensâ honorificentissimè suscepit, expensis decem & octo millibus nummûm aureorum. Ambos ex mole Hadriani sub eodem pallio a Laterano redeuntes, comitante honorato quoque, inspexi. Substitit Paulus in ponte, donec Imperator Equites aliquot crearet. Abeunte deinde Imperatore, cùm jam metu omni liberatus esset; nam & equitum & peditum suorum magnam partem in Urbem vocaverat, veritus ne quid tumultus a Populo Romano excitaretur, præsente Imperatore, decimo mense post captivitatem nostram in Arcem veniens, ne tantum tumultûs frustra concitâsse videretur, multa nobis objicit, sed illud potissimum, quòd de immortalitate animorum disputaremus, teneremúsque opinionem Platonis, quam Divus Augustinus Christianæ religioni simillimam esse censet: Merito, inquit Aurelius, Cicero Deum inter Philosophos Platonem vocat, qui certè cunctos ingenio & sapientiâ superavit; hunc mihi delegi, quocum disputarem, qui & de ultimo hominis fine, & de divinâ naturâ meliùs quàm cæteri philosophatur. In dubium, inquit Paulus, disputando Deum vocabatis. Quod quidem omnibus Philosophis & Theologis nostrorum temporum objici potest, qui & animos & Deum & omnes intelligentias separatas, disputandi ac veri inveniendi causâ in dubium plerumque vocant. Præterea verò hæretici sunt, ut ait Augustinus, qui quod pravè sapiunt, pertinaciter defendunt. Sanam disciplinam nunquam aspernati sumus, quod facere consueverunt (ut ait Leo) erroris Magistri, qui seorsum ab Ecclesiâ sentientes, hæretici meritò, Hieronymo teste, sunt appellati. Rationem vitæ meæ, posteaquam sapere per ætatem cœpi, usque ad hæc tempora reddere vobis possum. Nullum mihi facinus impingi potest, non furtum, non latrocinium, non sacrilegium, non depeculatus, non parricidium, non rapina, non simonia. Vixi, ut Christianum decebat; Confessionem & Communionem in anno, semel præsertim, intermisi nunquam. Nil ex ore meo excidit, quod contra Symbolum esset, aut hæresim saperet. Non sum imitatus Simoniacos, Carpocratianos, Ophitas, Severianos, Alogios, Paulinos, Manichæos, Macedonianos, aliámve hæreticorum sectam. Præterea verò Paulus crimini nobis dabat, quod nimium gentilitatis amatores essemus, cùm nemo eo hujus rei studiosior esset, quippe qui & statuas veterum undique ex totâ Urbe conquisitas, in suas illas ædes, quas sub Capitolio exstruebat, congereret, avecto etiam ex sanctâ Agnete Beatæ Constantiæ sepulcro, frustra reclamantibus monachis loci; qui postea mortuo Paulo, sepulcrum illud porphyreticum a (c) Xysto Pontifice repetière. Præterea verò Numismata propè infinita, ex auro, argento, æréve, suâ imagine signata, sine ullo Senatusconsulto, in fundamentis ædificiorum suorum more veterum collocabat; veteres potius hâc in re, quàm Petrum, Anacletum & Linum imitatus. Cùm verò nostrâ de re inter Palatinos Episcopos & duos Fratres esset aliquando disceptatum, quorum alter erat ordinis Francisci, alter Dominici, venerunt ferè omnes in hanc sententiam, nihil esse in nobis, quod hæresim saperet. Verùm cum Paulus in Arcem venisset, excluderetúrque de industriâ Franciscus, Patronus noster, veritatis assertor, quò liberiùs Leonardo loqui liceret, eadem dicit, quæ pridie. Rogati sententiam, qui tum aderant, etsi ad nutum Pontificis aliquâ ex parte loquebantur, nostram tamen causam leviorem faciebant, ac Pontificem mitiorem reddere conabantur. Solus autem inter omnes Lælius de Valle, Romanus Civis & Advocatus Consistorialis, nostram causam liberè tutatus est. Confutat omnia, quæ à Leonardo dicta erant, quæque partim affirmaverat alter Advocatus Andreas sanctæ Crucis. Fit autem inter dicendum de Academiâ mentio. Inclamat tùm M. Barbus Sancti Marci Cardinalis, nos non Academicos esse, sed fœdatores Academiæ. Quid turpitudinis autem à nobis in Academiam prodierit, certè non video, cum nec fures, nec latrones, nec incendiarii, nec decoctores essemus. Veteres Academicos sequebamur, novos contemnentes, qui in rebus ipsis nil certi ponebant. Paulus tamen hæreticos eos pronunciavit, qui nomen Academiæ vel seriò, vel joco deinceps commemorarent. Inusta est hæc ignominia Platoni; ipse se tueatur. Volebat Paulus rebus in omnibus videri acutus & doctus: volebat item videri facetus; deridebat ferè omnes contemnebátque. Interrogat tùm Pomponium, hominem irridens, quod ei a teneris annis nomen imposuerant Parentes? Respondet Pomponius, se binomium fuisse. Confusus novitate rei Paulus, substitit amplius de nomine quærere. Ad me autem conversus, in omnem contumeliam prorupit. Omitto quòd mihi conjurationem, hæresim, Majestatis crimen objiceret, quæ omnia jam purgata erant; objiciebat etiam ingratitudinem, quòd in me licet ingratum officiosus fuisset. Si spoliare homines emptione suâ incognitâ causâ, si carcere, si tormentis, si ignominiâ, si calumniâ afficere beneficium est, certè erga me beneficus & liberalis dici potest Paulus, & ego ingratus; qui tantorum maleficiorum immemor, ab Urbe non discesserim, suis mandatis obtemperans, suis pollicitationibus toties frustratus. Abiit inde minabundus, & ob iram, quam tùm conceperat, nos usque ad integrum annum retinuit. Ita eum credo jurâsse, quando nos cepit, & in carcerem conjecit; noluit perjurus videri. Dimissos tandem in ædibus suis viginti diebus ita nos retinet, ut efferre pedem domo non liceret. Vagari deinde per Vaticanum sinit. Fatigatus postremò Cardinalium precibus, liberos tandem nos facit. Vocor non ita multo pòst literis à Ludovico Gonzagâ, Principe Mantuano, ad balnea Petriolana valetudinis causâ, quam in carcere dextro humero debilitatus contraxeram. Eò ut proficiscerer, primò vetuit Paulus, quod diceret se brevi rei meæ benè consulturum. Eo tamen ac redeo, spondente reditum meum Bessarione Cardinale Niceno, Viro præstantis ingenii, & singularis literaturæ; Fidem meam commendat Paulus, ac crebrò jactat optimam ejus erga me voluntatem; post discessum Borsii Estensis, quem ad Urbem cum magno equitatu venientem magnificentissimè & lautè susceperat, Ducémque Ferrariæ creaverat, me brevi visurum, quo in me animo esset; idque etiam Oratoribus tùm Venetorum, tùm Ducis Mediolanensis, qui me ei commendaverant, sæpe pollicitus fuerat. Biennio hâc spe ductus vel frustratus potiùs, ire Bononiam institueram cum C. ARDINALE MANTUANO, *ejusdem Civitatis Legato. Quo minùs id facerem, vetat Paulus, dixitque (ita erat urbanus & facetus) me satis sapere, & facultatibus potiùs, quàm literaturâ indigere. Sed ecce, dum exspecto, ut mei tandem, tot calamitatibus, tot malis circumventi, misereatur, Pontifex ipse apoplexiâ moritur secundâ horâ noctis, solus in cubiculo, nemine vidente, cùm eo die lætus etiam Consistorium habuisset, Pontificatûs sui anno sexto, mense decimo, quinto Kalendas Augusti, anno M CCCC LXXI.* Hæc de gravissimis calamitatibus suis sub Papâ *Paulo II* ipse *Platina*.

1. *Ut liberiore vitâ atque ingenio in Urbe Româ me certè fruatur nemo*] Felicitas hæc contigit *Platinæ* sub Pontificatu *Sixti IV*, à quo A. C. 1475 novæ suæ *Bibliothecæ Vaticanæ primus Bi-*

(*a*) Vitam hujus *Julii Pomponii Læti* vide apud *Paulum Jovium* in Elogiis Virorum publicatis ingenii monumentis illustrium. Consule etiam *Vossium* de Historicis Latinis lib. 3 cap. 8, pag. 613.

(*b*) Nempe *Imp. Fridericus V*, vulgò dictus *III*, A. C. 1468.

(*c*) Nempe a *Sixto IV*.

Nemo est enim vel maximè eruditus, Platinâ excepto, *si tamen in doctorum numero sum censendus, cui victûs causâ servilis ac misera vita non sit ducenda. Libera debent esse scribentium Ingenia, & omnis ab eorum mentibus abradenda est solicitudo; quod contrà accidit, cùm labore, vigiliis, inediâ,* [1] *in nugis quibusdam (quod dolendum est) & servili conditione obruuntur. Sed omittamus has querelas, minimè, ut arbitror, ingeniis profuturas, quando & mala tempora, &, qui rerum potiuntur, pessimo exemplo doctis omnibus adversantur. Ad res Majorum Tuorum benè de Eruditis meritorum nunc tandem redeo, quas vel propriis, vel alienis auspiciis gessère. Nihil profectò ducentis jam propè annis in* Galliâ Cisalpinâ *memoriâ dignum vel bello vel pace gestum est, cui non aliquis ex tuis Gentilibus cum dignitate interfuerit. Quare hæc, tanquam hæreditarium munus, Te adhortor obsecróque ut legas atque intuearis, ut hinc & Tuorum & aliorum exemplo, quod imiteris, deligas. Nulla siquidem ad institutionem humanæ vitæ commodior aut facilior via est, quam rerum antè gestarum cognitio, quas Historia continet. Ex hâc enim, non quid una, sed quid omnes ætates egregiè fecerint, colligentes, Magistram Vitæ Vetustatem ipsam habituri, privati etiam quovis Imperio digni efficimur. Hinc præterea ad Prudentiam, ad Fortitudinem, ad Modestiam, ad omnes denique Virtutes, animi hominum ita incenduntur, ut laude nil antiquius, turpitudine verò nil detestabilius, existiment. Quod si Veteres illi, apud quos Virtus in pretio fuit, celebrari Majorum suorum statuas in foro positas pro templis in locis publicis volebant, ad usum credo hominum respicientes, quanti a nobis facienda est Historia, quæ non muta ut statuæ, non vana ut picturæ, veras præclarorum Virorum Imagines, quibuscum loqui, quos consulere & imitari, ut vivos, fas est, nobis exprimit? Adde quod Historiæ lectio ad Eloquentiam, ad Urbanitatem, ad usum rerum quâvis facultate gerendarum confert plurimum, atque adeo, ut eos etiam, qui rebus gestis minimè interfuère, dum aliquid compositè atque eleganter narrant, plusquam ceteros sapere atque intelligere arbitremur; hos item, ac si omnes omnium ætates vixissent, prudentiores ceteris existimemus. Sed jam tandem huic Proœmio finem imponam, cùm certò sciam, Te Urbis Tuæ laudes, cujus Originem inprimis refero, ac Majorum Tuorum res gestas (ut optimum Nepotem decet, nec a tam excellenti Progenie degenerantem) libenter ac cupidè lecturum.*

Bibliothecarius sive supremus Præfectus constitutus est, simul etiam dono accepit magnificam domum in monte *Quirinali* cum adjuncto Laureto ad coronandos Poëtas. In hoc igitur nobilissimo munere & præclarâ dignitate reliquam vitæ partem honoratissimè ac commodissimè peregit usque ad annum *Christi* 1481, quo ex epidemiâ obiit. Meminit hujus rei *Paulus Jovius* in Elogiis Virorum publicatis ingenii monumentis illustrium his verbis: *Platina planè egens & obscurus, unóque tantùm ingenio nobilis, Cremonâ Calixto III Pontifice in Urbem venit. Cognitum Pius II atque Bessarion erudito Judicio sacerdotiis minoribus exornârunt. Paulus verò II Pontifex perinique malignéque delatum immaniter torsit. Xystus demum IV (a) conditæ ab se in Vaticano Bibliothecæ præfecit, cùm eo munere longè dignissimus haberetur In ea nobili custodiâ jam senex fato functus est, Quirinalem domum cum Laureto ad coronandos Poëtas Pomponio Læto relinquens. Funus in Exquilias ad Mariæ Majoris Templum usque perductum est, flebili carmine celebrantibus Poetis; sepulcro autem, quod à lævâ ad tertiam columnam conspicitur, hoc Epitaphium ab alumno Demetrio inscribi jussit:*

Quisquis es, si pius, Platinam
Et suos ne vexes; angustè
Jacent; & soli volunt esse.

Hæc *Jovius*. Quibus insuper de eâdem re aliud adjungendum esse censeo testimonium, quod exstat apud *Angelum Roccham* in Descriptione *Bibliothecæ Vaticanæ* his verbis: *(b) Bartholomæus PLATINA Cremonensis, Vir suo tempore doctissimus, Scriptor Apostolicus, & Sixti IV familiaris, ut alios Bibliothecarios, de quibus nihil scriptum reperire potui, silentio involvam, Bibliothecæ Vaticanæ ab eodem Sixto IV Pontificatûs anno sexto, anno Christi 1475, Præfectus fuit institutus; atque hujusmodi munus perpetuum fore decretum est. Ut autem tot millium librorum curæ atque conservationi meliùs incumbi posset, idem Sixtus IV duos Custodes fidei spectatæ ac diligentiæ Viros, qui Bibliothecarium juvarent, instituit, atque hujusmodi custodiam perpetuò duraturam decrevit, sicut de Bibliothecario dictum est. Insuper quoque tres Librarios, hoc est, Codices, & scripta describentes, Latinum scilicet, Græcum & Hebræum instituit; quibus Paulus IV tres alios, duos videlicet Græcos, unúmque Latinum adjunxit. Marcellus autem Cervinus, Presbyter Cardinalis. Tituli S. Crucis in Jerusalem, qui olim Bibliothecarius fuit, & post adeptionem Pontificatûs Marcellus II appellatus est, Librorum Correctores, &, ut sic dixerim, Revisores duos instituit.* Hucusque *Angelus Roccha*. Vide etiam *Mutii Pansæ* Descriptionem Bibliothecæ *Vaticanæ Italicam* dissertatione septimâ.

1. *In nugis quibusdam*] Haud obscurè his verbis alludit ad *Joannis Sarisberiensis* doctissimum Opus *de Nugis Curialium*; de quo jam olim *Justus Lipsius* rectè ac verè pronunciavit, *in eo Centone multos pannos purpuræ se agnoscere, & fragmenta ævi melioris.*

(a) Notabilis locus de origine *Bibliothecæ Vaticanæ* sub Papâ *Sixto IV* A.C. 1475.

(b) *Bartholomæus* perperam pro *Baptista*. Vide suprà Col. 1.



LIBER

LIBER PRIMUS
HISTORIÆ MANTUANÆ,

Ad Amplissimum Patrem Franciscum Gonzagam *Cardinalem Mantuanum.*



[1] Rbem *Mantuam* ab *Hetruscis* originem traxisse, gravissimi autores sunt *Livius* ac *Plinius*. [2] *Tuscorum* siquidem Gentem ex *Lydiâ* multos annos ante Bellum *Trojanum* in *Italiam* venisse constat, eámque incoluisse partem, quæ inter *Apenninum Montem* & *Inferum Mare Tiberim*que ac *Macram* fluvios clauditur. Vixisse autem duodecim *Hetruriæ* Populos (tot enim fuerunt) per aliquot annos sub uno Rege accepimus. Mox ubi Regia Potestas gravior illis visa, ex singulis Populis singulos Principes, quos illi more Gentis *Lucumones* appellabant, qui communi consilio totam regerent Provinciam, creare cœperunt. Sub quo Magistratu paribus auspiciis parique voluntate Provincia gubernata, tantùm opibus, potentiâ, multitudine sobolis accrevit, ut se intra suos fines ampliùs non contineret. Ductis itaque trans *Apenninum* duodenis Coloniis, quot erant originis Capita, (quarum præcipuæ fuerunt Urbes *Mantua* & *Adria*, unde nomen *Adriatico Mari* inditum est) omnia trans *Padum* loca usque ad *Alpes* præter extremum *Venetorum* angulum occupârunt. Ex tot autem Coloniis, maximè verò *Transpadanis*, solam *Mantuam* reliquam fuisse suis temporibus *Plinius* ipse testatur. Quo autem tempore & a quo principio, Populóve *Hetruriæ*, non Originem solùm, sed ipsum Nomen, quod adhuc retinet, Urbs ipsa acceperit, nulli Autores tradunt [3] præter unum *Virgilium* Poëtarum Principem, qui in divino Poëmate scribit, *Æneam* bello a *Rutulis* pressum, ad florentes *Hetruscorum* opes confugisse: quod supra trecentos annos ante *Romam* conditam fuisse constat; antè verò quam *Verona*, *Brixia*, *Bergamum*, *Mediolanum*, supra quadringentos & quinquaginta; ante *Cremonam* & *Placentiam* ductas a Populo *Romano* Colonias, supra octingentos. *Hetruscorum* verò Princeps in

A condenda Urbe, si commento Poëtico *Maronis* credimus, *Ocnus* fuit, *Tusci* amnis & fatidicæ *Mantûs* filius. Concedi hoc quidem tanto Poëtæ non injuriâ potest, quòd miscendo homines Divis primordia Patriæ augustiora fecerit. Nam quòd *Tuscus* erat, *Tusci* amnis, quòd divinandi arte pollebat, quâ periti maximè habebantur *Hetrusci*, fatidicæ *Mantûs* filium vocat. Vates enim *Græco* sermone Μάντης, & ipsa Divinatio Μαντεία vocatur; quâ scientiâ usque adeo *Hetrusci* claruêre, ut ab his *Romani* & poscendi Deorum veniam & Aruspicinæ artem petere non erubuerint. Ex quo præcipuè duodecim Populorum Urbs ipsa O-B riginem ducat, nemo est, qui satis tradat; quam tamen constat a triplici Coloniâ datâ, inque Tribus quaternas divisâ, conditam fuisse; unde Populorum Caput non insolenter appellatur. [4] Sunt qui Originem tam vetustæ Urbis *Tiresiæ Mantonis* Patri adscribant, existimantes eo nobiliorem ipsam videri, quo ejus principia a vetustioribus deducta sint fabulis. Conceduntur hæc Poëtis; Historicis non item: quos certè ab omni mendacio omníque Poëtico figmento procul esse oportet. Ex *Tiresiâ* Vate *Mantonem*, ex *Mantone* rursum quis *Ocnum* genitum neget, cùm ex prudentiâ inventio, [5] ex inventione actio ipsa rerum be-C nè ac prudenter gerendarum oriatur? ex quâ & primordium Urbibus & augmentum auspicatissimum traditur. Teneamus itaque Urbem *Mantuam* ab *Hetruscis*, Gente quidem vetustissimâ, & quorum opes maximè floruerunt, aut ante adventum *Æneæ* in *Italiam*, aut non ita multò pòst conditam. Quæ Civitas Populo *Romano* imperante semper in fide permansit: [6] non *Mutinensi* bello studio partium, non [7] *Bebriaco* magnitudine pollicitationum, non terrifico Barbarorum adventu in *Italiam*, ab Imperio unquam defecit. Vi tandem coacta, & magnis cladibus fessa, deficiente *Romani* Imperii Majestate ac Nomine, eam subiit

1. *Urbem Mantuam ab Hetruscis originem traxisse*] Vide *Livium* lib. 5 & *Plinium* Hist. Nat. lib. 3 cap. 18; cujus posterioris verba sunt hæc: *In mediterraneo Regionis Decimæ, Coloniæ: Cremona, Brixia, Cenomanorum agro; Venetorum autem Ateste; & Oppida, Acelum, Patavium, Opitergium, Belunum, Vicentia, MANTUA, Tuscorum trans Padum sola reliqua.* Cujus loci *Pliniani* prolixam & accuratam explicationem vide apud *Philippum Cluverium Italiæ* antiquæ lib. 1 cap. 26, ubi ex professò agitur *de Gallis Cenomanis*, ac consequenter de origine & situ Urbis *Mantuæ*. & lib. 2 cap. 1, ubi de *Tuscorum* variis nominibus ac genere & de *Hetruriæ* divisione in duodecim Populos & Principatus accuratè fuséque disseritur.

2. *Tuscorum siquidem Gentem ex Lydiâ*] Secundùm suprà laudatum *Philippum Cluverium* contigit hæc *Tuscorum* migratio ex *Lydiâ* in *Italiam* circa annum ante *Christi* nativitatem millesimum quingentesimum decimum tertium.

3. *Præter unum Virgilium*] Nempe *Æneidos* lib. 10, ubi sic canit:

Ille etiam patriis agmen ciet Ocnus ab oris,
Fatidicæ Mantûs & Tusci filius amnis,
Qui muros matrisque dedit tibi, MANTUA, nomen.
Mantua dives avis; sed non genus omnibus unum.
Gens illi triplex; populi sub gente quaterni:
Ipsa caput populis; Tusco de sanguine vires.

Quem locum præter *Servium* aliosque *Virgilii* Commentatores eruditè explicat *Cluverius* Italiæ Antiquæ lib. 1 cap. 26. Condita itaque fuit *Mantua* seculo ante *Christum* duodecimo, in quod excidium Urbis *Trojæ*, & adventus *Æneæ* in *Italiam*, & successio ejusdem in Regno soceri sui *Latini* incidit.

4. *Sunt qui originem tam vetustæ Urbis Tiresiæ Mantonis patri adscribant*] Vide *Leandri Alberti* Descriptionem *Italiæ*, ubi agitur de *Lombardiâ Transpadanâ*, & speciatim de *Mantuâ*.

5. *Ex inventione actio ipsa*] Idem enim *Ocnus* etiam appellatus fuit *Bianor*, quasi animo & corpore fortissimus ἀπὸ τῆς βίας ϗ ἀνδρείης, ut docet *Servius* ad Eclogam *Virgilianam* nonam, in quâ duo pastores introducuntur *Mantuam* contendentes, & sub finem alter pastorum sic fatur:

Hinc adeo media est nobis via; namque sepulcrum
Incipit apparere Bianoris.

6. *Non Mutinensi bello*] Nempe anno Urbis conditæ 710, ante Æram autem *Christianam* 44, quo *Decimus Brutus* a *M. Antonio Mutinæ* obsessus est, & sequenti anno V. C. 711, ante Æram autem *Christianam* 43, quo *M. Antonius* ab *Augusto* & Consulibus *Hirtio* ac *Pansâ* apud *Mutinam*, in quâ *Decimum Brutum* obsederat, prælio victus est. Vide *Suetonium* & *Plutarchum* in Vitâ Augusti

7. *Non Bebriaco*] Per *Bebriacum* seu potiùs *Bedriacum bellum* intelligitur hîc duplex bellum civile inter *Othonem* & *Vitellium* atque inter *Vitellium* & *Vespasianum* uno eodem anno Æræ *Christianæ* sexagesimo nono, quorum utrumque acerrimo prælio, apud *Bebriacum* seu potiùs *Bedriacum* Vicum, inter *Veronam Cremonamque* situm, commisso, insignitum est. Testatur hoc *Tacitus* Historiar. lib. 2 cap. 23 his verbis: *Annius Gallus, ubi pulsum Cæcinam pergere Cremonam accepit, ægrè coercitam Legionem, & pugnandi ardore usque ad seditionem progressam, Bedriaci sistit. Inter Veronam Cremonamque situs est Vicus, duabus jam Romanis cladibus notus infaustúsque.* Ad quæ verba *Lipsius* notat, Vicum illum vulgò quidem appellari

subiit conditionem, quam ceteræ Urbes, *Gothis* & *Vandalis* ferro ac flammâ *Italiam* devastantibus. Sed illa insignis calamitas hujus Civitatis est habita, [1] quâ ab *Atila* crudelissimo *Hunnorum*, [2] a *Cacanno Bavarorum*, [3] ab *Agilulpho Longobardorum* Rege, diversis temporibus expugnata, direpta ac eversa est. [4] Pulsis deinde a *Carolo Magno Longobardis*, qui ducentis & triginta duobus annis *Italiæ* avarè crudelitérque imperaverant, formam aliquam Civitatis Urbs *Mantua* suscipere visa est, [5] in quâ haud ita multò post *Christi* Sanguis, [1] quem

lari *Bebriacum*, re verâ autem appellandum esse *Bedriacum*. Idem quoque confirmat *Philippus Cluverius Italiæ* Antiquæ lib. 1 cap. 26, pag. 259. 260, 261, 262. 263, ubi de eodem Vico prolixè simul atque eruditè disserit.

1. *Quâ ab Atila*] Contigit hæc *Atilæ*, vel, ut aliàs promiscuè scriptum legitur, *Athilæ* seu *Attilæ*, irruptio in *Italiam*, & expugnatio atque eversio Urbis *Mantuæ* A.C. 452.

2. *A Cacanno Bavarorum*] *Bavarorum* nomen perperam (*a*) hîc usurpatur pro *Avaribus* sive *Hunnis*, qui postea *Hungari* appellati sunt. Sequitur enim *Platina* eorum opinionem, qui *Bavaros* ita appellatos existimant quasi *Bojo-Avares*. Meminit hujus opinionis *Antonius Bonfinius* Rerum *Hungaricarum* Decadis primæ libro nono his verbis: *Antequam Longobardorum in Italiâ à Carolo Magno deleretur Imperium, duobus circiter & triginta annis Unni, qui posthac Ungari dicti sunt, Pannonias repetiisse dicuntur; nam, si eorum Annalibus fortasse crediderimus, ab anno Salutis quadragesimo quarto supra septingentesimum, à morte verò Atilæ trecentesimo primo, Constantino Leonis filio Imperatore, & Zachariâ Pontifice maximo. Cæteri verò Scriptores maximâ ex parte, quas semel occupârunt, Pannonias nunquam deseruisse tradunt. Quod in superiore libro ex Longobardorum bello facilè conjici potest, quibuscum Unni, qui & Avares dicti sunt, longum sæpè fœdus Cachanno Rege icerunt, sæpéque exacto fœdere magna bella gessére. Avares, cum sedes sæpè mutassent, non tam a Rege, quàm ab inconstantiâ, ut mea fert opinio, sumpsére nomen, & vetustissimi Scythiæ fuère populi, magnâ cum Unnis cognatione conjuncti, & pro Unnis habiti. Sed cùm Vindelicos occupâssent, BAVARI, ut plerique sentiunt, a Bojis & Avaribus appellati, nonnulli, ut suprà disseruimus, Bojoarios eos dixére.* Hæc *Bonfinius*. Ejusdem quoque opinionis ambiguam facit mentionem *Joannes Aventinus* in principio Libri primi Annalium *Bojorum*. *Marcus* autem *Velserus* Rerum *Boicarum* libro primo eandem prorsus damnat his verbis: *Inventi denique, qui Avarum appellatione huc abuterentur; nam Bavaros ex Bojis & Aavaribus coiisse existimant. At Bavarorum appellationem recentem a Bajoariis fluxisse, Bajoarios nomen Bojis debere, erit cum docebimus.* Similiter & *Philippus Cluverius* circa finem capitis tertii Descriptionis *Vindeliciæ* & *Norici*: *Bojorum ex Bojohæmo sub Augusto Cæsare in Vindeliciam commigrationem hactenus adseruisse sufficiat. Nomen eorum postea in Vindeliciâ variè ab inferioris seculi scriptoribus formatum fuit; quibus passim dicuntur Bojoarii, Bojovarii, Bajoarii, Bajovarii, Bajuvarii, Bajobari, Baibari, Baivarii, & postremum BAVARI: ex quo quibusdam nugandi occasio arrepta, nomen hoc ex BOIIS & AVARIBUS esse compositum.*

3. *Ab Agilulpho Longobardorum Rege*] Expugnatio hæc Urbis *Mantuæ* per *Agilulphum* Regem *Longobardorum*, cui *Cacanus* Rex *Avarum* magnam *Sclavorum* multitudinem auxilio miserat, contigit A. C. 603. Meminit ejus rei *Paulus Diaconus Aquilejensis* libri quarti de Gestis *Longobardorum* capite vigesimo nono his verbis: *Erat autem in iis diebus adhuc discordia Langobardis cum Romanis propter captivitatem filiæ Regis. Quâ de causa Agilulfus Rex egressus Mediolano mense Julio, obsedit civitatem Cremonensem cum Sclavis, quos ei Cacanus Rex* (*b*) *Avarium in solatium miserat, & cepit eam duodecimo Kalendas Septembris, & ad solum usque destruxit. Pari etiam modo expugnavit MANTUAM, & interruptis muris ejus cum arietibus, veniam dedit militibus, qui erant in ea, revertendi Ravennam, ingressus in eam die Iduum Septembrium.* Hæc *Paulus Diaconus*. Quamvis igitur *Platinæ* verba primo intuitu ita videantur intelligenda esse, ac si *Cacannus* Rex Avarum & *Agilulfus* Rex *Longobardorum Mantuam* duobus diversis temporibus separatim expugnaverint, re verâ tamen una tantùm hæc fuit expugnatio, ab utroque Rege conjunctim facta, nempe *Agilulfi* quidem ductu, *Cacanni* autem auxilio.

4. *Pulsis deinde a Carolo Magno Longobardis*] Contigit hoc anno *Christi* 774. quo *Desiderius*, ultimus *Longobardorum* in *Italiâ* Rex a *Carolo Magno*, Rege Francorum, *Ticini* per deditionem captus, & unà cum Uxore in *Franciam* abductus est.

5. *In quâ haud ita multo pòst Christi sanguis*] Secundùm hanc *Platinæ* narrationem, ut & secundùm *Blondum Forliviensem* in *Italiâ* illustratâ & *Raphaelem Volaterranum* Commentariorum Urbanorum lib. 4, contigit inventio pretiosissimi *Sanguinis Christi Mantuæ* tantùm *semel*. nempe A C. 807, seu potiùs, ut paulo pòst demonstrabitur, A. 804, sub Papâ *Leone III* & Imp. *Carolo Magno*. *Marius* autem *Æquicola* libro primo Commentariorum Historiæ *Mantuanæ*, *Hippolytus Donesmondus* libro tertio Historiæ Ecclesiasticæ *Mantuanæ*, & in Chronologia *Mantuanâ*, ut & *Antonius Possevinus Junior* libro primo Historiæ *Gonzagæ*, inventionem illam *bis* contigisse asserunt: primùm videlicet A.C. 804 sub Papâ *Leone III* & Imp. *Carolo Magno*; secundùm autem A.C. 1048 sub Imp. *Henrico III*, cùm Sedes Apostolica vacaret inter obitum Papæ *Clementis II* & electionem Papæ *Damasi II*, *Mantuæ* verò præessent *Bonifacius* & *Beatrix*, parentes celeberrimæ Comitissæ *Mathildæ*. Causam enim secundæ occultationis sacratissimi Sanguinis ajunt fuisse *Hungarorum* irruptionem in *Italiam* anno Christi circiter 903 secundùm *Possevinum*, anno autem 923 secundùm *Donesmondum*. Ipsa *Possevini* verba lib. 1. pag. 64 & 65 sunt hæc: *Redditâ Italiæ pace, & nullis vicinorum in Mantuanos injuriis, Supremi Numinis in Civitatem pietas sacratissimi CHRISTI SANGUINIS detectione innotuit, plures annos in incerto habiti. Imminentibus enim Italiæ Pannoniis, Salutis anno circiter 903, religionem professi, spes Urbis ac populorum in tuto credentes, quanquam solo æquata Civitate, si CHRISTI SANGUIS servaretur, illum effossâ humo condiderant. Quibus è medio sublatis, (seu bello, seu fato contigerit) res in silentium versa, nec quo loco abditus foret inquisitum. Credebatur tamen intra muros esse, quòd publicæ privatæque, propriæ ac exteræ scripturæ, nec non transmissa ad posteros memoria, quæ sæpe plùs quàm Annales viget, superessent. Sed nullâ loci conjecturâ, credere tantùm irritâ spe licebat. Quâ sede tegebatur, Adelbertus quidam sanctitate & oculorum tabe notus degebat, Beatricis munificentiâ trahere ævum solitus, & diurna alimenta precariò expedire. Huic quartâ die Martii anni millesimi quadragesimi octavi per insomnium Divus Andreas sese canitie conspicuum crucique innixum obtulit, & ad Beatricem ire jussit, doceréque, vicinum agrum effoderet; reperturam humanæ salutis pretium, quod nullo cultu, nescientium gressibus calcaretur. Obtemperat Beatrix; (nam & Numine & miselli hominis pietate urgebatur) nec tamen, longo licet studio & acceleratâ operâ, aliud quàm humus egesta est, ducto altè specu, quo ingens terræ vis effossa. Qui religione illecti, sponte aut jussi, humum subtus vertebant, ut principio ardentes, sic diutiùs irrito conatu postmodum fatigati, cùm nullo indicio futuræ spei lassarentur, destitêre. Adelbertus irrisui ac contemptui habitus est, quasi ignoratione, aut stultitiâ credidisset. Cives ipsi Beatricem publico ac secreto lacerabant, quòd facilis in vanitatem & plebei hominis promissa fuerit: celari consilia oportuisse, ut dissimulatione propositi, si fefellissent, excusaretur; cæcos, quo magis extra lucem rerúmque formas agunt, eo frequentioribus ac inanioribus spectris colluctari, insanientis nugantisque animi conatus per notas ac certas res non intercipientibus oculis. Illa tamen firmata hortatu meliorum, Adelberti insuper sacramento fidebat. Calendis Aprilis eadem sancto Viro per somnium monita: jubetur ad Beatricem revertere, &, quod quæsierat, certo certiùs reperturam docere. Illa, quòd minimo dispendio magnæ rei periculum faceret, eodem horto terram pluribus locis effodi jubet, nullo sacri SANGUINIS indicio. Hinc contemni, deludi, excludi Adelbertus, & somniorum repertor dici, omnemque fortunæ culpam subire. Tertiâ Maji sopitus Adelbertus eundem Divum, humanâ specie majorem adstantem videt, primùm socordiæ improperantem, mox jubentem Beatricem doceri, ardua rerum non nisi placato Numine delibari. Proinde votis, vigiliis ac supplicationibus Cives insisterent; Episcopus Clero comitante accederet, &, quâ parte solum tremere visum foret, laboraret; habiturum Mantuam atque adeo Italiam omnem Dei Opt. Max. beneficio minimæ diligentiæ summa præmia. Agnovit Princeps fœmina, neglectis religionibus, irritos mortalium conatus esse; proinde jejunio, supplicationibus, in egenos largitionibus plus solito insistit, &, comitante Episcopo, Hospitalis domûs horto certiori spe succedit. Illico agri pars, quæ Reliquias tegebat, concuti ac intumescere visa; quod fidem Adelberti approbavit, erutúsque est longo annorum tractu desideratus Mantuanis Thesaurus & abditus, cujus in adversis certum subsidium experimento didicerant. Columna erat, cujus suprema imposito marmore claudebantur. Intus Pixis, cui binæ vitreæ ampullæ suberant. Harum altera sacrosanctum SANGUINEM, SPONGIAM altera servabat. Sed & lamina plumbea reperta, manifesto cum titulo: IHV CHRISTI SANGUIS.* Hæc *Possevinus*. Qui cùm pro veritate hujus narrationis citet vetustum aliquod Chronicon-manuscriptum Archivi Ducalis *Mantuani*, ipsam quidem illam secundam *Sanguinis Christi* occultationem & detectionem in medio relinquo; quod ad tempus autem attinet *Hungaricæ* istius irruptionis, quæ *Mantuanis* occultandi pretiosissimi *Sanguinis Christi* necessitatem imposuit, facere non possum, quin obiter moneam, confundi a *Possevino* & *Donesmondo* duas diversas *Hungarorum* in *Italiam* irruptiones. quarum altera A. C. 902, altera autem A. C. 924 contigit, Quâ de re inprimis consulendi sunt Em. Cardinalis *Baronius* Annalium Ecclesiasticorum Tomo decimo & *Carolus Sigonius* Historiarum de Regno *Italiæ* libro sexto sub annis *Christi* 902, 903 & 924; quo postremo loco sic scribit: *Rodulfo inde absente*,

(*a*) Eodem modo idem *Bavarorum* nomen usurpatur a *Blondo Forliviens.* in *Italiâ* illustratâ, ubi agitur de *Lombardiâ*, & quidem speciatim de Urbe *Mantuâ*, pag. 361 editionis *Basileensis* A. 1559. in folio.

(*b*) In vetustissimo Codice manuscripto *Cæsareo*, suprà col. 5. memorato, pro *Avarium* legitur *Avarorum*.

[1] quem *Longinus Martyr* unà cum Spongiâ, quâ in Cruce potus eſt, ad Sacellum *Sancti Andreæ* recondiderat, *Adalberti* Sanctiſſimi Viri diligentiâ, Deo admonente, egeſtâ humo, inventus eſt. Miraculis divulgata res fecit, ut *Leo Tertius* Summus Pontifex, a Populo *Romano* ſeditionibus diu vexatus, longo Præſulum comitante cœtu, *Româ Mantuam* contendens, magnum ſuâ autoritate non ex *Italiâ* modò, ſed & ex *Germaniâ* & *Galliâ*, eò hominum numerum ad præſtitutam diem exciverit. Nunciatum enim erat ubique per Præcones, [2] Pontificem in celebritate Aſcenſionis *Chriſti Mantuæ* futurum, factóque de more Sacrificio, Divinum Sanguinem populo oſtenſurum. Capere igitur tantam multitudinem Urbs non potuit; unde paſſim in ſuburbiis recipere convenas neceſſe fuit. Peracto Sa-

A crorum ſolenni, dedicatóque *Divi Andreæ* Sacello, Pontifex cum omni Aulâ magnificé ac ſplendidè a Populo *Mantuano* habitus, inde ad *Carolum* in *Germaniam* abiit, relictâ magnâ peccatorum remiſſione his, qui Templum quotannis inviſerent; quod poſtea auctum eſt ad eam magnitudinem, quam nunc cernimus. Aucti ſimul etiam ſunt proventus, & duodecim Monachi additi, qui rem Divinam de more facerent. Sunt tamen, qui ſcribant, *Bonifacium* Comitem & *Beatricem* Conjugem, [3] clariſſimæ *Mathildis* Parentes, hoc tempore Urbi *Mantuæ* præfuiſſe: quod ne credam, facit tum [4] *Blondi Forlivienſis*, tum *Pii Secundi* Pontificis autoritas, qui res *Italas*,
B ſupra milleſimum annum exorſi, accuratè conſcripſerunt, tum ipſorum temporum intercapedo, [5] cùm hoc anno ſalutis octingenteſimo ſeptimo acciderit,

ſente, & Berengario mortuo, Ungari tantam occaſionem haud temerè dimittendam rati, exeunte anno Salardo duce rurſus Lombardiam adorti, MANTUAM, Brixiam & Bergomum impotenti populatione diripuerunt. Papiam inde progreſſi, &c.

1. *Quem Longinus Martyr unà cum Spongiâ, quâ in Cruce potus eſt, ad Sacellum Sancti Andreæ recondiderat*] Contra hanc *Mantuanorum* traditionem de *S. Longino*, Milite & Martyre, qui latus Domini lanceâ aperuit, prolixè & pereruditè diſſerunt RR. PP. *Joannes Bollandus* & *Godefridus Henſchenius* e Societate Jeſu Tomo ſecundo de Actis Sanctorum menſis Martii ſub die decimo quinto, ubi multis rationibus atque teſtimoniis demonſtrant, *Longinum* hunc prædicâſſe Religionem *Chriſtianam* & pro eâ cruentum ſubiiſſe martyrium non *Mantuæ in Italiâ*, ſed *Cæſareæ in Cappadociâ*, quemadmodum in Martyrologio *Romano* aliiſque variis vetuſtis Martyrologiis conſtanter legitur; ideóque etiam *Joannem Baptiſtam Mantuanum*, celeberrimum *Carmelitici* Ordinis Aſcetam, in egregio ſuo de *S. Longino* lib. 3 Faſtorum carmine expreſsè teſtari, *quòd illius corpus Mantuam per maria devectum fuerit.* Concludunt denique iidem totam illam *de Chriſti Sanguine cum corpore S. Longini Mantuæ invento* diſſertationem his verbis: *Quòd Longinus Chriſti Sanguinem, ſtatim ut infixa eſt lancea, prorumpentem exceperit,* (*a*) *non apparet credibile. Habeant Mantuani id, quod ſolùm addita lagenulæ inſcriptio dicit, & facta de eo revelatio ac ſubſecuta divinitus miracula confirmârunt, Chriſti Sanguinem apud ſe eſſe: qualem, & unde, vel quando acceptum, patienter ferant ignorari, donec viſum Deo fuerit revelare, cui præ curioſâ indaginis hæſitantiâ placet fidei obſequioſa ſimplicitas. Hæc autem fuſiùs deducere placuit, ne Mantuani exiſtiment, ſuâ de Longino opinatione non prorsùs admiſſâ, omninò vacillare cultum venerandi Crucis: undecunque enim vel a quocunque allatus defoſſúſque ſit, modò uno ex tribus jam memoratis modis CHRISTI SANGUIS ſit. ut præfert titulus, omni manet honore reverentiáque digniſſimus.* Hæc illi.

2. *Pontificem in celebritate Aſcenſionis Chriſti Mantuæ futurum*] Hoc manifeſtè repugnat *Eginhardi*, qui eodem tempore vixit, aliorúmque ejuſdem ævi anonymorum Auctorum *Annalibus Francicis*, utpote ubi expreſsè & unanimi conſenſu traditur, nuncium *de Sanguine Chriſti Mantuæ reperto* ad Imp. *Carolum Magnum* perveniſſe anno *Chriſti octingenteſimo quarto*, & quidem *æſtate*, eóque accepto, Imperatorem ad Papam *Leonem III* miſiſſe, & ab eo petiiſſe, ut de veritate hujus famæ inquireret; Pontificem verò, intellectâ Imperatoris voluntate, inquiſitionis iſtius causâ in *Longobardiam* eſſe profectum, & *medio Novembri* curâſſe Imperatori indicari, ſe, peractâ viſitatione *Mantuanâ*, ad ipſum venire, & Natalem Domini cum eo celebrare velle, idque contigiſſe in *Galliæ Belgicæ* Oppido *Cariſiaco* ad *Saram* fluvium in *Picardiâ*, vulgò nunc dicto *Creſſy ſur Serre.* Ipſa *Eginhardi*, teſtis omni exceptione majoris, verba ſecundùm editionem *Andreæ du Cheſne* Tomo ſecundo Syntagmatis Scriptorum Hiſtoriæ *Francorum* ſunt hæc: *Anno Chriſti octingenteſimo quarto; medio Novembri, nunciatum eſt Imperatori, Leonem Papam Natalem Domini ſecum celebrare velle, ubicunque hoc contingere potuiſſet. Quem ſtatim, miſſo ad Sanctum Mauricium Karolo filio ſuo, honorificè ſuſcipere juſſit; ipſe ad Remorum Civitatem obviam illi profectus eſt, ibique ſuſceptum, primò Cariſiacum villam, ubi Natalem Domini celebravit, deinde Aquas grani perduxit, & donatum magnis muneribus, per Bajoariam ire volentem deduci fecit uſque Ravennam. Cauſa adventûs ejus hæc erat. Perlatum fuerat ad Imperatorem æſtate præteritâ; CHRISTI SANGUINEM IN MANTUA fuiſſe repertum. Propter hoc miſit ad Papam, petens ut hujus famæ veritatem inquireret. Qui, acceptâ occaſione exeundi, primò in Longobardiam quaſi pro inquiſitione prædictâ profectus eſt, indéque arrepto itinere, ſubitò ad Imperatorem uſque pervenit, manſitque apud illum dies octo, & ſicut dictum eſt, Romam repedavit.* Hæc *Eginhardus*. Hinc igitur luculentiſſimè apparet, Papam *Leonem III* non *verno tempore in Feſto Aſcenſionis Domini* fuiſſe *Mantuæ*, ſed *tempore autumnali*; menſe videlicet *Novembri*, non autem *Septembri*, ut *Hippolytus Doneſmondus* exiſtimat. Similiter quoque inde patet, quàm falſum ſit, quod *Antonius Poſſevinus Junior* refert, Imperatorem *Carolum Magnum* de *Sanguine Chriſti Mantuæ* reperto nuncium accepiſſe *Spoleti* in Italiâ, & unà cum Papâ *Leone III* eodem tempore eandémque ob cauſam *Mantuam* tunc inviſiſſe. Ipſa *Poſſevini* verba, ne injuriam illi facere videar, pag. 29 ſunt hæc: *Aperta jam erat Italia, & a Longobardis ad Gallorum Regem Romanorúmque Imperatorem Carolum Magnum Regnum omne tranſiverat, cùm Salutis anno octingenteſimo quarto Mantuam convenêre Principes Viri, obſequio in Imperatorem ac Pontificem, nec non futuris expeditionibus, quas Cæſar in Germanos parabat, opem præſentia allaturi. Sed veritatis teſtimonio, motore Numine, totâ Europâ Leo tertius Pontifex, Imperator, Duces, Marchiones, ac longè ſitarum Gentium Legati acceſſêre. Multos quippe ante annos abditus Servatoris IESU CHRISTI SANGUIS, nec ulli mortalium cognitus, Divino inſtinctu detectus eſt, & iis temporibus, quibus & famæ & veritati conſuleretur. Teſtes ſibi proceres univerſi Orbis Deus eſſe voluit, evocavitque ſedibus patriis, ut contexti forent. Præceſſêre e Cœlo miracula, & cœleſtis oſtentatio: mutis per vota locutio, ſurdis auditio, reſolutis inceſſus, tabidis vivida ſalus reddita. Jam Urbs Mantua non decore, aut immunitatibus tanto favori aſſueta; plena exterorum erat, quos pietas in ſacroſanctas Reliquias, aut fides obtinendæ gratiæ rapuerant. Neque enim ulla cupitis mora; poſcere & obtinere, orare & exaudiri, vovere & accipere in idem erant. Pervaſit ergò primùm Inſubriam omnem, ac adjacentes Mantuæ Civitates fama miraculi. In Urbem alii, ubi Leo Pontifex, Spoletum alii, ubi Carolus Imperator conſederat, tam magna allaturi proceſſêre. Hinc viſendi deſiderium, & vera ſeu in fabulam compoſita intuendi. Accurritur procedente Carolo ac Leone ab univerſis. Multo enim antè apud Urbem inter Patres agitato, an teſtibus fides, an famæ veritas conſtaret, mittendos qui viſerent ac referrent, ſancitum fuerat. Sed nemo Pontifice aptior viſus eſt: has eſſe Sedis Apoſtolicæ curas; prorſus expedire Papam noſcere, quæ ſit decreturus. Ergò Eccleſiaſticorum numero ſeptus, & vidit, &, ut cæteris exemplo eſſet, proſtratus adoravit. Plumbea ſimul lamina reperta eſt, teſtimonio fidei olim Sanguini addita, cui inſculptum erat: JESU CHRISTI SANGUIS; ut de importatoris ſcientiâ innoteſceret.* Hæc rhetoricâ affectatione *Poſſevinus*. Quæ ſi quis cum ſuprà exhibitâ *Egimhardi* ſimplici, ſed veriſſimâ, narratione contulerit, fabuloſam veritatis interpolationem primo intuitu deprehendet.

(*a*) Idem jam olim animadvertit *Raphael Volaterranus*, ideoque Commentariorum Urbanorum libro quarto de rebus *Mantuanorum* agens, nullam *Dominici lateris* ſpeciatim facit mentionem, ſed tantùm generaliter ait, *Sanguinem illum ex corpore Dominico fluxiſſe, & a Longino ex humo collectum eſſe.*

3. *Clariſſimæ Mathildis*] Vide ſuprà col. 2. 3. & 6. Vitam hujus *Mathildæ* ex profeſſo duobus libris metricè conſcripſit *Domnizo Presbyter*, qui & viventi familiaris fuit, & defunctæ parentavit. Exſtat hoc Poëma in Syntagmate Veterum Monumentorum pro *Gregorio VII*, aliiſque nonnullis Pontificibus Romanis contra Schiſmaticos olim conſcriptorum, a V. CL. *Sebaſtiano Tengnagelio*, Auguſtiſſimæ Bibliothecæ Cæſareæ Vindobonenſis tertio ante me Præfecto, Ingolſtadii A. 1612 in quarto edito. Conſulendus etiam eſt Em. Cardinalis *Baronius* Annalium Eccleſiaſticorum Tom. XImo & XIImo âb anno Chriſti 1045, quo *Mathilda* nata eſt, uſque ad annum 1115, quo ſeptuageſimum ætatis annum agens, die vigeſimo quarto Julii obiit. Huc quoque pertinet *Silvani Razzi* Camaldulenſis Liber ſingularis de Vitâ & rebus geſtis *Comitiſſæ Mathildæ*, Italico ſermone editus Florentiæ typis Bartholomæi Sermartelli A. 1587 in octavo.

4. *Blondi Forlivienſis*] Vide ipſius Italiam Illuſtratam in deſcriptione Lombardiæ, pag. 361 editionis Baſileenſis Frobenianæ A. 1559 in folio.

5. *Cùm hoc anno Salutis octingenteſimo ſeptimo acciderit*] Locus hic neceſſariò corrigendus eſt, & pro *anno Salutis octingenteſimo ſeptimo* ſcribendum eſt *octingenteſimo quarto*; ut patet ex ſuprà citato teſtimonio *Eginhardi*, cui tanquam Scriptori ſynchro-

no

ciderit, [1] *Beatrix* verò & *Mathildis*, nobiliſſimæ Fœminæ, ſeptuageſimo ſeptimo ſupra milleſimum, *Stephanô nonô* Pontifice Romano, floruerint; quæ in extendendis Templis, in condendis Monaſteriis inconſtantiam muliebris ſexûs ſuperârunt. Mortuo *Carolo Magno*, *Carolus* nepos, cui *Calvus* cognomentum fuit, in *Italiam* veniens,

A [2] acceptâ a *Joanne octavo* Imperii Coronâ, dum Nepotibus, qui in *Italiam* cum exercitibus properabant, obſtruere iter in *Tridentinis Alpibus* molitur, [3] *Mantuæ* a *Sedechiâ* Judæo, quo Medico utebatur, venenô appetitus moritur. Variante deinde fortunâ, cùm *Italia* nunc Regibus, nunc Imperatoribus, & quidem externis, nunc Pontificibus

no ſine ullâ controverſiâ magis credendum eſt, quàm *Platinæ*. Vide ſuprà col. 19. & 20.

1. *Beatrix verò & Mathildis, nobiliſſimæ Fœminæ, ſeptuageſimo ſeptimo ſupra milleſimum, Stephano nono Pontifice Romano floruerint;*] Chronologia hæc manifeſtè falſa eſt: *Stephanus* enim, *Nonus* ejus nominis Pontifex Maximus *Godefridi Lotharingiæ* Ducis frater, qui ab aliis etiam vocatur *Decimus*, electus eſt Pontifex die ſecundo Auguſti anni 1057, &, cùm menſes ferè octo ſediſſet, Florentiam profectus, ibi deceſſit d. 29 Martii A. 1058. Huc inſuper accedit, quod certò conſtat, *Beatricem*, *Comitiſſæ Mathildæ* matrem obiiſſe A. C. 1076 d. 18 Aprilis, ut teſtatur *Domnizo Presbyter*, autor coætaneus, in Vita *Mathildæ*, libri primi capite ultimo, his verſibus:

Plena bonis factis dictiſque referta BEATRIX,
Cunctis cara nimis, magnis parvis quoque, Piſis
Ægra manens, vitâ de præſenti benè migrat,
Octo decémque dies Aprilis dum ſinit ire
Chriſti poſt ortum verâ de Virgine corpus
Anno milleno bis terno ſeptuageno.
Conditur Piſis; lucem videat Paradiſi.

Reformanda igitur ſunt ſuprà exhibita *Platinæ* verba hoc modo: *Beatrix verò & Mathildis, nobiliſſimæ Fœminæ, ſeptuageſimo ſexto ſupra milleſimum, Gregorio ſeptimo Pontifice Romano, floruerint.* Anni enim *milleſimi ſeptuageſimi ſexti* idcirco expreſſa hìc fit mentio, quia is *obitu Beatricis* & *initio regiminis Mathildæ* præ cæteris celebris eſt ac notabilis.

2. *Acceptâ a Joanne octavo Imperii Coronâ*] Contigit hoc Romæ A. C. 875 d. 25 Decembris in Feſto Nativitatis Chriſti. Vide antiquos anonymi Autoris Annales Francorum Fuldenſes & Card. *Baronii* Annal. Eccleſ. Tom X ſub anno 875.

3. *Mantuæ a Sedechiâ Judæo, quo Medico utebatur, veneno appetitus moritur.*] Sequitur *Platina* hoc loco autoritatem *Blondi Forlivienſis*, qui in Italiâ Illuſtratâ de eâdem re ſic ſcribit: *Carolus Calvus, Magni filius* (immo nepos) *MANTUÆ veneno interiit; quod Hebræus Medicus pecuniâ corruptus dedit.* Eadem traditio, quòd nempe *Imp. Carolus Calvus Mantuæ* veneno perierit, exſtat apud *Joannem Cuſpinianum* in Opere de Cæſaribus & Imperatoribus Romanorum, apud *Octavium Stradam* in Opere de Vitis Imperatorum Romanorum, antiquis Numiſmatibus æri inciſis exornato, apud *Hubertum Goltzium* in Elogiis ad Icones Imperatorum Romanorum, & apud complures alios Autores recentiores. *Philippus* autem *Labbeus* Chronologiæ Hiſtoricæ Parte ſecundâ ſub anno *Chriſti* 877, in quem ſine ullâ controverſiâ *Imp. Caroli Calvi obitus* die quinto vel ſexto *Octobris* incidit, *Mantuæ* id contigiſſe negat, exiſtimans, hanc de *Mantuâ* traditionem propter ſimilitudinem nominis falſò inde ortam eſſe, quòd *Imp. Carolus Calvus* in Monaſterio Ordinis S. *Benedicti* in *Breſſiâ* inter *Genevam* & *Lugdunum*, *Nantuâ* dicto, ſepultus ſit. Ipſa ejus verba ſunt hæc: *Anno Chriſti DCCC LXXVII Carolus Calvus Placitum ſuum generale Kal. Julii habuit, in quo multa de tributis decreta capitula, & de adminiſtratione Regni a Ludovico filio, dum ipſe Imperator Româ rediret. Ipſe ergo per Sueſſionas, Remos, Catalaunos, Pontigonem, Lingonas & Urbam venit in Italiam, ac Vercellis obvium habuit Papam (Joannem octavum); quicum Papiam & Tardunam acceſſit. ubi Richildis in Imperatricem coronata eſt: auditóque nuncio de proximo Carolomanni nepotis ſui exercitu, Richildem cum Theſauro Moriennam dimiſit. Quam cùm ipſe paulo poſt ſequeretur, ebibito pulvere intoxicato, quem Sedecias quidam Judæus ejus Medicus ad febrem abigendam paraverat, inter manus portantium, tranſito monte Ciniſio, undecimo die poſt venenum hauſtum, in viliſſimo tugurio loci, qui Brios dicitur, mortuus eſt, pridie, vel ut alii, tertio Nonas Octobris; cúmque propter fœtorem deportari non poſſet, in NANTUA ſeu NANTOADE, (unde occaſio fabulæ de MANTUA apud Calviſium alióſque paſſim) cellâ Monachorum, hoc eſt, Prioratu, Diœceſis Lugdunenſis, ſepultus eſt. Hæc & his longè plura ſubminiſtrant curioſis Annales Bertiniani, Metenſes, Hugo Abbas Flaviacenſis, Annales Fuldenſes, Flodoardus, & Chronicon Floriacenſe.* Hucuſque R. P. *Labbeus*. Cùm igitur decidendæ hujus controverſiæ causâ præcipuè conſiderandum ſit, quouſque *Imp. Carolus Calvus* in ultimo illo ſuo itinere *Italico* perrexerit in *Italiam*, & an is re verâ tunc *Mantuam* pervenerit, exhibeo hìc ex vetuſtiſſimis illis Monaſterii S. *Bertini* Annalibus *Francicis*, , ab *Andreâ du Cheſne* Tomo tertio Syntagmatis Scriptorum Hiſtoriæ Francorum editis, & ſuprà a R. P. *Labbeo* citatis, integram ejus rei narrationem, quæ eſt talis: *Anno Chriſti DCCC LXXVII Dominus Imperator Carolus de Cariſiaco Compendium, indéque per Sueſſionem ad Remum Civitatem, & ſic iter ſuum per Catalaunos & Pontigonem atque Lingones peragens, cum Uxore, & maximâ auri & argenti, caballorúmque ac facultatum aliarum copiâ, de Franciâ Italiam petiit. Et veniens ultra Jurum uſque ad Urbam, obviàm habuit Adalgarium Epiſcopum, quem menſe Februario Romam direxit pro agendâ Synodo a Papa Joanne, cujus exemplar iſdem Adalgarius pro munere magno Imperatori detulit. Summa verò ejuſdem Synodi poſt multas & multiplices laudes Imperatoris hæc eſt: ut electio & promotio ad Imperialia Sceptra, anno præterito Romæ celebrata, ex tunc & nunc & in perpetuum firma & ſtabilis maneat. Quam ſi quis perturbare aut violare tentaverit, cujuſcunque ſit ordinis aut dignitatis vel profeſſionis, anathemate uſque ad ſatisfactionem teneatur omni tempore adnexus. Patratores & incitatores hujus conſilii, ſiquidem Clerici fuerint, deponantur; Laici verò & Monachi perpetuo anathemate feriantur: ut quia Synodus anno præterito apud Pontigonem hinc habita ſecus Andrnacum nil profuit, uſquequaque iſta debeat prævalere. Nunciavit etiam inter alia iſdem Adalgarius Imperatori, quoniam Joannes Papa obviàm illi Papiam veniret. Quapropter præmiſit Odacrum ſecundi Scrinii Notarium, Gotramnum Comitem, & Pippinum atque Heribertum, ad procuranda ipſius Papæ ſervitia. Ipſe autem feſtinatò perrexit ad eum, quem obviàm habuit apud Vercellas civitatem. Et eo recepto cum honore maximo, perrexerunt ſimul uſque PAPIAM. Ubi eis nunciatum eſt non incertâ relatione, Carolomannum Hludowici fratris ſui filium cum maximâ multitudine bellatorum ſuper eos venire. Quapropter relinquentes Papiam, venerunt ad Tardunam. Et conſecrata Richildis a Papa Joanne in Imperatricem, mox retrorſùm fugam arripuit cum theſauro verſus Moriennam. Imperator autem aliquamdiu unà cum Joanne Papâ in eiſdem locis immorans, exſpectavit Primores Regni ſui, Hugonem Abbatem, Boſonem, Bernardum Arvernicum Comitem, itémque Bernardum Gotiæ Markionem, quos ſecum ire juſſerat. Qui unà cum aliis Regni Primoribus (exceptis paucis, & Epiſcopis) adverſus eum conſpirantes, conjuraverunt. Et comperiens eos non venturos, ut audierunt ipſe & Papa Joannes appropinquare Carolomannum, Imperator poſt Richildem fugam arripuit, & Papa Joannes verſus Romam concitè feſtinavit. Per quem Carolus Imperator imaginem Salvatoris in Cruce fixi ex auro multi ponderis fabrefactam, & gemmis precioſis ornatam, ſancto direxit Petro Apoſtolo. Carolomannus verò mendaci nuncio audiens, quòd Imperator & Papa Joannes ſuper eum cum multitudine maximâ bellatorum venirent, & ipſe fugam arripuit per viam, quam venerat. Sicque Deus more miſericordiæ ſuæ conventum illum diſſolvit. Carolus verò febre correptus pulverem bibit, quem ſibi nimiùm dilectus ac* (a) *credulus Medicus ſuus Judæus nomine Sedechias tranſmiſit, ut eâ potione a febre liberaretur. Quo inſanabili veneno hauſto, inter manus portantium, tranſito monte Ciniſio, perveniens ad locum, qui Brios dicitur, miſit pro Richilde, quæ erat apud Moriennam, ut ad eum veniret, ſicut & fecit; & undecimo die poſt venenum hauſtum in viliſſimo tugurio mortuus eſt II Nonas Octobris. Quem aperientes qui cum eo erant, ablatis interaneis, & infuſum vino ac aromatibus, quibus poterant, & impoſitum locello, cœperunt ferre verſus Monaſterium S. Dionyſii, ubi ſepeliri ſe poſtulaverat. Quem pro fœtore non valentes portare, miſerunt eum in* (b) *tonna interiùs exteriúſque picatâ, quam coriis involverunt; quod nihil ad tollendum fœtorem profecit. Unde ad Cellam quandam Monachorum Lugdunenſis Epiſcopii, quæ NANTOADIS dicitur, vix pervenientes, illud corpus cum ipſâ tonnâ terræ mandaverunt.* Hæc coætaneus Annalium *Bertinianorum* Autor. Unde luce meridianâ clariùs apparet, (c) *Imp. Carolum Calvum* in ultimo illo ſuo Itinere *Italico* non proceſſiſſe ultra *Papiam*, ideóque nec *Mantuam* perveniſſe, ſed *Papiâ* revertiſſe *Tardunam*, hoc eſt, ut ego interpretor, *Dertonam*, vulgò nunc *Tortona* dictam, & poſt Papæ *Joannis octavi* diſceſſum febri cœpiſſe laborare, hauſtóque per fraudem Medici Judæi loco remedii febrilis veneno, reditum in *Galliam* nihilominus continuâſſe, ac tandem ſuperato *Sabaudiæ* monte *Ciniſio*, vulgò nunc *Mont-Cenis* dicto, in *Breſſiâ*, vulgò *la Breſſe*, *Sabaudiæ* olim, nunc autem Regni *Galliæ* Regione, in viliſſimo tugurio obiiſſe, & ob intolerabilem cadaveris fœtorem ſepultum eſſe in Monaſterio Ordinis *S. Benedicti*, *Nantuâ* dicto, quod in *Comitatu Beugienſi*, qui *Breſſiæ* pars eſt, jacet, & ad *Diœceſin Lugdunenſem* pertinet. Hinc porrò etiam elucet, quantum erret doctiſſimus Geographus *Abrahamus Ortelius*, dum in Theſauro ſuo Geographico ſic ſcribit: *Brios, locus prope Vercellas, ubi Carolus Junior Imperator obiit*, *Brios* enim non ſignificat hìc locum prope *Vercellas* cis *Alpes* in *Italiâ*, ſed partem Regni *Gallici* trans *Alpes*, quæ appellatur *Breſſia* ſive *la Breſſe*; errandique oc-

(a) Apud anonymum *Aimoini* continuatorem pro *credulus* legitur: *creditus*.

(b) *Tonna*, vas, ex *Germanico* vocabulo *Tonne*. Vide Voſſ. de Vitiis Sermonis lib. 2 cap. 18, pag. 298.

(c) Vide etiam Chronicon *Rheginonis* ſub anno Chriſti 877.

tificibus fubeffet, [1] *Conrado Suevo* imperante, qui fub *Henrico* Imperatore ordines ductaverat, multi Populi, excuffo fervitutis jugo, in libertatem fefe vendicavêre; qui poftea ob cupiditatem habendi fuis, ut fit, aliena adjicere cupientes, bella graviffima inter fe geffêre. In qua perturbatione *Mantuanæ* Civitati animus certè non defuit vel fines fuos tueri, vel fidem publicam implorantes ab injuriâ defendere. [2] Primum illi bellum cum *Mutinenfibus* ac *Regienfibus* fuit annô falutis vigefimô quintô fupra millefimum. Belli caufa ex æmulatione & invidiâ eft orta. Indignabantur *Mutinenfes Regienfés*que, id *Padi*, quod [3] ab *Olio* Flumine ufque ad [4] *Buranam* ad quadraginta millia paffuum intercedit, liberè a *Mantuanis* poffideri. Non vectigalia, non tributa a navigantibus cuiquam pendebantur; liberè navigare, quoquò mercatoribus placuiffet, licebat. Ut igitur tam libera mercatura impediri poffet, hi duo Populi in ripa *Padi* Caftella munire inftituerunt. Mittere tamen prius communi omnium confenfu Legatos placuit, qui quod vi facturi erant, fi denegaretur, expofcerent *Mantuanorum* pace ac veniâ facere licere. Introducti Legati mandata in hunc modum expofuêre: Petere *Mutinenfes Regienfés*que a Populo *Mantuano*, ut cujus bonâ veniâ in ea ripâ *Padi*, quæ ad eorum pertinet agros, ædificare ac munire Caftella liceat; id fe petere, non quòd finitimis facere injuriam cogitaverint, fed ut fines fuos ab externo hofte tutiores redderent; placuiffe femper *Mutinenfi Regienfi*que Populo in pace cum vicinis, maximè autem cum *Mantuanis* vivere. Hoc vel ex eo deprehendi poffe dicebant, quòd, cùm fuo jure id, quod pofcebant, conari ac efficere poffent, mallent ta-

A men cum bonâ finitimorum fuorum gratia id agere. Hoc audito, *Mantuani* fecedere paulum Legatos jufferunt, ut tantifper inter fe confultarent, quid pro dignitate Reipublicæ Legatis refponderent. Variè inter eos difceptatum. Qui ad otium & pacem fpectabant, honeftum utili anteferendum dicebant, afferentes contra jus fáfque effe, vetare poffeffores, vel domos in agris ædificare, vel Caftella in finibus fuis munire; debere etiam *Mantuanum* Populum ante oculos hoc habere, fi delinqueret, vel iram immortalis Dei in fe, vel finitimorum odia concitaret; nil de fuo jure cuiquam auferendum, ne, fi poftea eodem

B exemplo in fe quicquam aliqui finitimorum molituri effent, jure queri non liceret. At, qui ditionem & dignitatem Reipublicæ augeri volebant, id non folùm petentibus negandum affirmabant, verùm omnino prohibendos armis, qui id poftulabant, fi ad vim fpectare viderentur. Quid, inquiunt, fibi aliud *Mutinenfes* ac *Regienfes* quærunt, quàm ut ædificatis ac munitis in finibus Caftellis, & prædam agere ex agris noftris, & vectigalia, portoriáque a prætereuntibus terrâ ac flumine eis impunè liceat exigere? Debere eos, qui benè Reipublicæ *Mantuanæ* confultum velint, non folùm, quæ ante oculos funt, confiderare,

C verùm etiam futura profpicere; quod fapientis atque optimi Civis eft proprium. Excutiendum effe a collo liberi Populi fervitutis jugum, quod *Mantuanis* imponitur his ædificatis Caftellis. Pervicit tandem hæc fententia. Legatis in hunc modum refponfum: Non placere Populo in ripâ *Padi* Caftella ullo modo communiri; velle Civitatem flumen ipfum liberum abeuntibus accedentibúfque permitti, quemadmodum ipfi a Majoribus

occafionem *Ortelio* præbuit *Onuphrius Panvinius*, qui Libro tertio de *Romanis* Principibus *Imp. Caroli Calvi* mortem ac fepulturam refert his verbis: *Obiit pridie Nonas Octobris anno Domini DCCC LXXVII prope Vercellas, loco qui Brios dicitur. Cadaver fepultum Vercellis in Ecclefiâ Sancti Eufebii, & feptimo anno poft ad S. Dionyfium Parifios tranflatum eft.* Hæc *Onuphrius*. Is verò errorem hunc haufit ex *anonymi Aimoinianæ Hiftoriæ Continuatoris* capite trigefimo quinto Libri quinti de Geftis *Francorum*, ubi, poftquam iifdem verbis, ac fuprà citatus *Annalium Bertinianorum* Autor coætaneus, *Imp. Caroli Calvi* ultimum iter in *Italiam* & reditum ex *Italiâ* per montem *Cinifium* ufque ad locum, *Brios* dictum, rectè ac verè narravit, falsâ deinde ac prorfus abfurdâ fequentium verborum *Bertinianorum* immutatione de fepulturâ ejufdem Imperatoris hæc fubjungit: *Quem præ odore non valentes portare, fepelierunt eum in Bafilicâ Beati Eufebii Martyris in Civitate Vercellenfi, ubi requievit annis feptem. Poft hæc autem per vifionem delatum eft corpus ejus in Franciam, & honorificè fepultum in Bafilicâ Beati Dionyfii Martyris apud Parrhifios.* Atenimverò etfi falfitas hujus traditionis *de Vercellenfi Imp. Caroli Calvi fepulturâ* ex folâ diftantiâ inter *Vercellas* & *Montem Cinifium*, ultra quem trans *Alpes Brios* fuit, fatis luculenter pateat, auctarii tamen loco exhibebo hîc ejufdem Imperatoris *Epitaphium*, quod in *Nantuenfi* feu *Nantuacenfi Monafterio* olim exftitiffe *Claudius Robertus*, *Lingonenfis* Presbyter, in *Galliæ* fuæ *Chriftianæ* eâ Parte, quam *Nomenclaturam Abbatiarum Galliæ* infcripfit, refert his verbis: *NANTUA vel NANTUACUM, olim Abbatia Ordinis Benedictini Diœcefis Lugdunenfis, poftea in Prioratum conventualem viginti quinque Monachorum Congregationis Cluniacenfis redacta, S. Hugone ipfius Abbate ultimo in Cluniaci Abbatem electo, cujus rei fit mentio in Bulla Pafchalis II A. C.* 1100 *decimo feptimo Calendas Decembris, Indictione octavâ. Cujus Prioratûs poffeffionem adipifcitur A.* 1606 *d.* 23 *Junii Andreas Fremyot Archiepifcopus Bituricenfis per Procuratorem Claudium du Plaftre Infirmarium, ex refignatione Tiberii Muti, poftea Cardinalis. NANTUA verò pofita eft mediâ ferè viâ inter Lugdunum & Genevam in Comitatu Beugii. Abbatia autem fuit fundata a S.* (a) *Amando tempore Gregorii Magni Papæ, Phocâ Imperatore, Childeberto Rege dotatore, anno quinto Regni, diplomate Parifiis dato: Qui Rex Amando dedit locum NANTUACUM, ubi olim Ofindenfis Civitas; ut eft in M. S. C. & apud Surium VIII Idus Februarii. Hujus quoque loci Abbas Siagrius intereft Sacro Pipini, a Papâ Stephano apud S. Dionyfium peracto, & ab eodem Stephano Epifcopus Oftienfis factus. Hîc etiam aliquot annos quievit corpus CAROLI CALVI Regis & Imperatoris, quoufque transferretur in Ædem Dionyfianam Parifiorum A.* 894. *Cujus CAROLI effigies fpectabatur in pariete, antequam dealbaretur Ecclefia A.* 1599 *cum hoc Epitaphio:*

Hoc Domini CAROLI fervantur membra fepulcro,
Confpicuus Romæ qui fuit Imperio,
Dardanidæque fimul gentis, non fceptra relinquens,
Sed potiùs placidè Regna tenens alia:
Ecclefiámque pio tenuit moderamine Chrifti,
Semper in adverfis tutor & egregius.
Italiam pergens febribus corrumpitur atris,
Et rediens noftris abiit in finibus.
Quem Deus excelfis dignetur jungere turmis,
Sanctorúmque choris confociare piis.
Quinta dies menfis lumen cùm panderet Orbi
Octobris, fpiritum reddidit ifte Deo.

Plura de *Monafterio* hoc *Nantuenfi* feu *Nantuacenfi* vide apud *Samuelem Guichenonum* in Hiftoriâ *Breffiæ* & *Beugefiæ*, apud RR. PP. *Joannem Bollandum* & *Godefridum Henfchenium* S. I. in Actis Sanctorum diei fextæ *Februarii*, ubi agitur de *S. Amando*, & apud *Carolum de Cointe* Tomo tertio Annalium Ecclefiafticorum *Francicorum* fub anno *Chrifti* 679.

(a) Traditionem hanc de fundatione Monafterii *Nantuacenfis* per *S. Amandum* prolixè refutant RR. PP. *Bollandus* & *Henfchenius* S. I. in Actis Sanctorum d. 6 *Februarii* & *Carolus de Cointe* in Annalibus Ecclefiafticis *Francorum* fub anno *Chrifti* 679.

1. *Conrado Suevo imperante*] Is eft *Imp. Conradus III*, filius *Agnetis* fororis *Imp. Henrici V*, Dux *Sueviæ*, qui poft *Imp. Lotharium Saxonem* cœpit imperare A. C. 1138, & A. 1152 d. 15 *Februarii* obiit.

2. *Primum illi bellum cum Mutinenfibus ac Regienfibus fuit anno Salutis vigefimo quinto fupra millefimum.*] Ita quidem ibi legitur tum in ipfo contextu, tum in margine; fed re verâ fcribendum eft: *anno Salutis vigefimo quinto fupra millefimum centefimum.* Contigit ergo hoc bellum fub *Imp. Lothario Saxone*, qui poft *Imp. Henricum V* cœpit imperare A. C. 1125, & A. 1137 obiit. Vide *Antonii Poffevini Junioris* Hiftoriam *Gonzagam* lib. 2 pag. 106 & 107.

3. *Ab Olio flumine*] *Olius* feu potiùs *Ollius* amnis, vulgò nunc *Oglio* & *Ojo*, oritur in *Rhæticarum Alpium* monte, qui vulgariter appellatur *Montaruolo*, & per *vallem Camunicam* atque *Lacum Sebinum*, *Italicè Lago d' Ifeo*, delapfus, in *Padum* a finiftrâ ripa influit. Vide mox col. 27, & *Philippi Cluverii Italiam* Antiquam lib. 1 cap. 36.

4. *Ad Buranam*] Amnem videlicet, quem *Padus* fluvius poft primam fupra *Ferrariam* inter duos Vicos *Figarolum* feu *Ficherolum* & *Stellátam* fciffionem dextro alveo dextráque ripâ recipit.

bus suis acceperant; defuturum eis animum vel bello vel paci paratum, si quid per vim *Mutinenses* conari audeant. Hoc responso accepto Legati *Mutinam* reverterunt. Eodem tempore acciti [1] ex *Regio Lepido* duodecim Optimates, qui pari consilio paribúsque auspiciis de summâ rerum cum *Mutinensibus* decernerent. Variis sententiis in medium dictis, illa postremò melior visa, quâ decretum est, ut sumptis armis, comparatâque omni ad ædificandum materiâ, ad *Padum* confestim proficiscerentur. Accitis igitur undequaque fabris ac rusticis, qui calonum locô haberentur, comparatóque satis justô exercitu, continenti agmine ad flumen pergunt, hâc sententiâ, ut primò Castellum, ubi nunc *Reverum* est, conderent, quod *Mutinensium* esset, eorúmque præsidio teneretur. Alterum deinde *Regiensium* nomine eâdem ripâ [2] ad ostium *Siclæ* longè ab Urbe *Mantuâ* XIII millia passuum in pago, quem nunc accolæ *Mirasolem* vocant, munituri, si eorum cœptis fortuna respondisset. Hâc re nuntiatâ, *Mantuani* indignabundi, quod *Mutinenses* in agrum suum excursionem fecissent, pecora ac rusticos abegissent, quàm maximum possunt militum numerum conscribunt. A *Brixianis* vicinis & sociis cohortem robustissimorum militum auxilio impetrant. Lustrato exercitu, comparatísque rebus omnibus ad bellum necessariis, noctu iter ingrediuntur, ne ab hostibus eorum adventus percipi posset. Immorati sunt paululum, dum *Padum* trajiciunt, quod brevi factum est, retractis priùs ad eam rem undequaque navigiis. Placuit tamen priùs, ne quid temerè fieret, explorare, quâ parte castrorum facilior ad invadendum pateret aditus. Duo latera pervadendi spem dabant, tum munitionum imbecillitate, tum vigilum infrequentiâ. Diviso itaque trifariam exercitu, duas acies ad latera præmittunt, admonitis militibus, ne ingressi hostium castra cupiditate prædandi ab ordine discederent, sed vel repugnantes cederent, ut fugientes persequerentur. Tertium agmen in bivio locatur, quod utrique aciei subsidio esset, si ab hostibus propellerentur. Dato primâ luce invadendi signo, sublatóque clamore, tantâ celeritate ad vallum contendunt, ut in ipsis munitionibus priùs propè sint visi, quàm auditi. Acies hostium, quæ ad subitos casus (ut mos est) in armis erat, quàm celerrimè ad eos se confert, qui non longè a flumine castra invaserant; ibi diu atque acriter certatum est. At, qui in dextero latere erant, cæsis custodibus, hostes repentino metu perterritos fundunt. Tertium agmen, quod in subsidiis collocatum esse diximus, cùm nullum amplius periculum inesse perspiceret, æmulatione gloriæ motum, perfracto vallo eam aciem a latere adoritur, quæ suis maximè resistebat. Hinc cædes ingens est orta, sublatâ omni fugiendi potestate. Multi etiam in ipso flumine periêre. Ex fugâ nongenti & quadraginta capti; qui omnes direptis castris, expugnatóque Castello, quod hostes magnâ ex parte ædificaverant, eodémque munito ac validissimo præsidio firmato, *Mantuam* perducti, gratulabundâ suis, ac si triumphum agerent, effusâ obviàm urbanâ multitudine, in carcerem & vincula conjiciuntur. Re benè ac felicissimè apud *Reverum* gestâ, (id enim ei loco usque ad nostram ætatem corrupto vocabulo nomen remansit, quòd [3] in ripâ *Padi* sit conditum) *Brixianis* sociis gratiæ

A actæ, quos quidem & onustos prædâ, & magnis muneribus tum publicè tum privatim donatos, in Patriam ad suos remisêre, suam operam polliciti, siqua unquam Civitati *Brixiæ* ab externo hoste vis ingrueret. *Mutinenses* ac socii, tam tristi nuncio accepto, continuis aliquot diebus in luctu ac mœrore fuêre, autores tam perniciosi belli accusantes, quòd ambitione & spe prædæ ducti, illis bellum intulissent, a quibus nunquam fuerant lacessiti; consultare demum de pace petendâ, déque redimendis captivis est cœptum. Vetabat eos tum pudor, tum conscientia criminis, Legatos ex suis mittere. Exorare itaque *Ferrarienses* ac *Parmenses* placuit, quos multùm B apud *Mantuanos* auctoritate & gratiâ valere sciebant, ut & pacem suo nomine & captivos exposcerent. Hi haud gravatè tantum munus suscipientes, dictâ, quâ cuique domo abeundum esset, die, hinc *Parmâ*, hinc *Ferrariâ* cum mandatis Civitatum suarum *Mantuam* proficiscuntur. Ingressos Senatum in hunc ferè modum locutos accepimus. Etsi certò scimus, *Mantuani*, Vos nequaquam ignaros esse conditionis humanæ, tamen pauca de imbecillitate mortalium, déque fortunæ vicissitudine dicemus. Pronum est, ut creberrimis exemplis quotidie licet cernere, ad C delinquendum mortale genus propter cupiditatum & vitiorum semina, quæ cum eo nascuntur, nata enutriuntur, enutrita invalescunt. Hinc fit, ut hos ad injuriam alteri inferendam cogat avaritia, illos ad flagitia libido, plerósque ad dominatum & tyrannidem ambitio atque Imperii cupiditas. Quæ quidem vitia, etsi tolli omnino non possunt, corrigi ac emendari aliquâ ex parte possunt. Non negamus *Mutinenses* ac *Regienses* in Vos graviter deliquisse, quippe qui bellum indictâ causâ Vobis intulerint. Homines sunt; memineritis, idem quoque Vobis ac Posteris vestris posse usuvenire. Velletis, sat scio, Vobis D ignosci, velletis posteritatem vestram conservari. Actum siquidem de genere humano esset, si pœna condigna erratis hominum irrogaretur. Fuêre multi Imperatores, multi Reges, innumerabiles ferme Principes, ac Populi, qui in hoc genere laudis singularem adepti sunt gloriam, eos conservando tuendóque, quos in bello vicissent: sed hæc vel potissima laus Populi *Romani* est, quòd non solùm Civitates ac Reges bello victos conservaverit, verùm etiam eos more Majorum patrocinio tum publico tum privato a quâvis injuriâ defenderit. Victoriâ contenti, expressâque a victis errati confessione, supplices ac pa- E cem petentes conservabant. Hâc famâ multæ Civitates, multi Populi, multæ Nationes, quas nondum bello attigerant, permotæ, nobilissimum illud Orbis terrarum Imperium suâ deditione auxerunt; & quos fortasse armis non vicissent, si ad certamen perventum esset, eos humanitatis, Pietatis & Justitiæ famâ suo adjecêre Imperio. Considerabant credo inbecillitatem humani generis, volubilitatémque fortunæ, quâ posteros quondam suos defatigari posse cernebant; his, si tale aliquid accidisset, suo eorum exemplo ignosci volebant. Idem quoque a Vobis, *Mantuani*, faciendum est exemplo tam nobilissimi Po- F puli. Ignoscite delinquentibus, si se deliquisse fatentur, si pro injuriâ satisfacere Vobis sunt parati. Parcite supplicibus, parcite veniam petentibus, & quamcunque pacis conditionem subituris.

1. *Ex Regio Lepido*] Utrumque rectè dicitur, *Regium Lepidi* & *Regium Lepidum*. Vide *Cluverii* Ital. Antiq. lib. 1 cap. 28, pag. 276 & 277.

2. *Ad ostium Siclæ*] *Sicla, Lombardiæ Cispadanæ* fluvius, aliàs *Setia*, vulgò *la Secchia*. Hunc nonnulli eundem esse existimant, qui a *Plinio* Hist. Nat. lib. 3 cap. 16 vocatur *Gabellus*. Influit in *Padum* a dexterâ ripa e regione fere *Mincii*.

3. *Quod in ripâ Padi sit conditum*] Nempe *Reverum* quasi *Riparium*, ita ut subaudiatur *Castellum*.

ris. Condonate vestris Civitatibus cives, lacrymantibus filiis Parentes, ejulantibus fœminis maritos, gementibus Parentibus filios. Horum si Vos lacrymæ, si gemitus, si obtestationes non movent, moveant Vos saltem *Parmensis*, moveant *Ferrariensis* Populi preces, qui non minùs dignitati vestræ, quàm saluti *Mutinensium* ac *Regiensium* consultum volunt. Hâc oratione permoti *Mantuani*, Legatis respondent, se, quæ petiissent, libenter facturos, modò victi conditiones pacis, æquas præsertim, non aspernarentur. Quam quidem his conditionibus factam accepimus, ut, si quid juris in *Pado* haberent, id totum cederent, utque *Reverum*, quod ipsi inchoaverant, *Mantuanorum* esse sinerent, néve in ripâ fluminis munire unquam Castella auderent. Approbavêre has conditiones, qui *Mutinensium* sociorúmve nomine ad fœdus venerant. Pace compositâ, dimissi captivi unà cum Legatis ad suos revertuntur. [1] Aliquot deinde post annos, cùm variis interim fatigaretur *Italia* calamitatibus, gravissimum inter *Mantuanos* & *Cremonenses* exortum est bellum. De possessione *Olii* erat contentio; quod quidem flumen ex *Sebino* Lacu in plana descendens, primò *Brixianum* agrum a *Bergomatibus*, deinde *Mantuanum* a *Cremonensibus* dividit, donec *Padum* illabitur. Pinguissima habet hinc & inde culta, fœcundissimos agros, prata florida & herbosa, Castella crebra & munita, villarum, pecorum, rusticorum magnam vim, saluberrimum Cœlum; pisces producit optimos. [2] Subvehi ex *Pado* satis magna navigia, & onusta quidem, *Platinam* usque possunt. Hâc opportunitate *Cremonenses* illecti, naves mercibus onustas conscendunt secundo flumine ad mercaturam profecturi; quas ob eam rem *Mantuani* intercepêre, ne frequenti usurpatione *Cremonensium* ipsi de suo jure caderent. Quod ubi *Cremonæ* nunciatum est, tantus repentè Civium animos vindicandæ injuriæ ardor concitavit, ut tumultuario milite passim collecto, crebras in agrum *Mantuanum* excursiones fecerint, quibus & magni pecorum greges abacti, & villæ incensæ, & rustici occisi plurimi atque capti sunt. *Mantuani*, conscripto satis justo exercitu, comparatisque omnibus bellicis instrumentis ad expugnandas urbes necessariis, *Cremonam* infestis signis contendunt, ibique castris ad eam Urbis partem collocatis, quæ ad *Mantuanos* vergit, oppidanos die ac noctu omni genere tormentorum confodiunt, minis perterrent, existimantes hâc ratione hostes a populationibus arceri posse, si ferendam esse opem obsessæ Patriæ intellexissent. Verùm illi nequaquam tam audaci *Mantuanorum* incœpto permoti, in eorum agrum gravissimam excursionem fecerunt, quâ multum prædæ evectum est. Ingressi Urbem cum longo pecorum & captivorum ordine per eam portam, quæ erat ab obsidentibus aversa, civibus suis ad erumpendum animos dedêre; quod profectò eodem die factum es-

A set, nisi fessum populationibus militem nocturnâ quiete recreari placuisset. Urbs est tota ferme in plano sita præter eam partem, ad quam *Padus* præterfluit, quæ nec [3] montuosa nec colliva dici potest, cùm nusquam sint in *Cremonensi* agro montes. Plana sunt omnia & feracissima, adeo ut nihil a cultoribus vacui soli relinquatur. Declivis ergò pars illa magis appellabitur, quæ ad flumen & prata pertinet. *Cremonenses* itaque diviso quadrifariam populo, duas robustissimorum militum acies admonitas priùs, quid fieri oporteret, ad portas, quæ dextrâ lævâque ad hostes ducebant, collocant; quartum agmen, quod tertio, a quo fieri eruptio debebat, auxilio esset, intra obsessam ab hostibus portam disponunt. (B) Datur postridie ejus diei, quo ab excursionibus redierant, pugnandi signum, rati nil amplius cunctandum, cùm fluctuare pridie *Mantuanum* exercitum quoquo modo vidissent. Reclusâ porta, sublato clamore, levis armaturæ milites ac fabri quidam ad vallum castrorum repentè procurrunt; succiduntur claustra, franguntur repagula, quo reliquo agmini invadendi amplior fiat aditus. Concurrebatur ex totis castris ad retrudendum inter mœnia hostem, quòd haud difficilè factu fuisset, nisi ad duo castrorum latera, duæ firmis- (C) simæ acies eodem tempore sese cum clamore & impetu ostendissent. Quo factum est, ut res *Mantuana* in maximum discrimen sit adducta. Pugnabatur ubique acriter; hinc obsessi, urgentibus conjugibus ac liberis, ut se, Patriam, lares, fortunas ab hostibus tandem liberarent, hinc obsidentes virtute ac pudore, qui se nunquam redituros domum, nisi victores, polliciti civibus suis fuerant. Non defuit in tanto discrimine Dux militi, nec Duci miles, qui nunc pristinam eorum virtutem memorando, nunc præmia præponendo, si vicissent, nunc servitutem & Patriæ calamitatem, si victi, tamdiu hostem sustinuit, (D) quoad ipse spontè receptui caneret. Desiderati sunt ex *Cremonensibus* multi eo prælio, non pauciores ex *Mantuanis*, qui leviter armati, & incompositis ordinibus ad defendenda (quò clamor ducebat) castra undique cucurrerant. Id reliquum diei, quod superfuit, usque ad multam noctem [4] *Mantuanorum* Dux milites omnes, qui sine vulnere erant, ad reficiendum vallum hostili manu rescissum perducit, veritus, ne, si illud idem hostes sequenti die fecissent, eorum impetus sustineri non posset. At *Cremonenses*, cognitâ hesterno prælio *Mantuanorum* fortitudine, majoribus viribus agendum rati, aliquot peditum (E) cohortes & equitum turmas [5] a *Laudensibus* vicinis & sociis petunt, quas Civitas haud gravatè dedit, verita credo, ne, superatis *Cremonensibus*, postea ad se iretur. Hæc ubi ex castris *Mantuam* sunt perlata, mittere statim Legatos ad *Brixianos* socios & amicos placuit, qui eos edocerent, quanta belli moles in se pararetur, quique auxilium pro jure veteris amicitiæ peterent. Tum ve-

1. *Aliquot deinde post annos*] Secundùm (*a*) *Antonium Possevinum Juniorem* Historiæ *Gonzagæ* Libro secundo, pag. 113, contigit hoc inter *Mantuanos* ac *Cremonenses* bellum sub *Imp. Conrado III*, qui, ut suprà jam indicavi, cœpit imperare A. C. 1138, & A. 1152 obiit. Præcedens autem *Mantuanorum* bellum cum *Mutinensibus* ac *Regiensibus* contigerat sub *Imp. Lothario Saxone* A. 1125. Quâ de re vide suprà col. 22. & 23.

2. *Subvehi ex Pado satis magna navigia, & onusta quidem, Platinam usque possunt*] De *Platinâ*, patriâ *Baptistæ Sacchi*, vulgò nunc dictâ *Piadena*, unde ipse cognomen *Platinæ* accepit, vide suprà col. 1. & 2.

(*a*) At secundùm *Raphaelem Volaterranum* Commentariorum lib. 4 pag. 71, contigit illud bellum post *Ezzelini* interitum, qui in annum *Christi* 1259 incidit.

3. *Quæ nec montuosa nec colliva dici potest*] *Montuosus* vitiosè pro *montosus*, ut *monstruosus* pro *monstrosus*, *octuaginta* pro *octoginta*, *octuagesimus* pro *octogesimus*, & alia ejus generis corrupta vocabula, in quibus VA perperam usurpatur pro O. Vide *Vossium* de Vitiis Sermonis & Glossematis Latino-barbaris lib. 1 pag. 56. Similiter etiam pro *colliva* malim scribi *collina*. Sic enim apud *Propertium* legitur *collina herba*, & apud *Columellam collina vinea*, *collinum vinum*, *collina aqua*.

4. *Mantuanorum Dux*] Nempe *Robertus Arlottus*. Vide *Possevinum* lib. 2 pag. 110.

5. *A Laudensibus vicinis*] Civibus videlicet Urbis *Laudæ*, vulgò *Lodi*, ad ripam *Adduæ* fluminis sitæ tribus circiter millibus passuum a veteri *Laude Pompeja*. Vide *Abrahami Ortelii* Thesaurum Geographicum, & *Phil. Cluverii Italiam Antiquam* lib. 1. cap. 24. pag. 242.

1. *Ad*

verò *Brixiani*, cognito ſociorum diſcrimine, ad mille & tercentos pedites *Mantuam* properè mittunt; qui conjuncti unà cum his, quos in ſupplementum conſcripſerant, agrum *Cremonenſem* ingreſſi, receptis ex itinere in fidem aliquot hoſtium Caſtellis, & magnâ contractâ undique prædâ, ad ſuos in caſtra pervenêre. *Cremonenſes*, deprehenſo *Mantuanorum* conſilio, quòd procul a Patriâ ſuâ hoſtem diſtinere cupiebant, cúmque intra propria mœnia obſidere, relictis, qui Urbi præſidio eſſent, cum omni exercitu *Mantuam* proficiſcuntur, paſſim, quà iter faciunt, ferro omnia ac flammâ devaſtantes. Magnus incutitur Urbi metus; unde ſtatim communi omnium conſenſu mittere nuncium inſtituunt, qui, quo in diſcrimine Patria eſſet, ſuos admoneret. Majorem etiam (ut fieri ſolet) metum rumor incuſſit, qui minima quæque majora perſæpe facit. Motis itaque repente caſtris, ac bellicis machinis incenſis, quas ſecum ob magnitudinem in tam accelerato itinere commodè ferre non poterant, ante lucem abeundi ſignum dant præmiſſis exploratoribus, qui, quo in loco hoſtes haberent caſtra, renunciarent. Cognoſcunt ſequenti die, *Cremonenſes*, audito *Mantuanorum* adventu, ſeceſſiſſe ab Urbe ſex paſſuum millia, inque *Mincii* ripâ ad *Reverſum* (id ei flumini nomen eſt) caſtra poſuiſſe, lares ante omnia inviſere, & ſuos de ratione belli gerendi conſulere, cohortes, frequentibus præliis exhauſtas, novo conſcripto milite reficere, commeatum parare placuit. Quo fa-

A cto, poſt triduum, ſpe & audaciâ pleni, ab Urbe inſtructis aciebus in hoſtem contendunt. Operæ pretium erat audire parentes, audire cognatos, audire affines, ſuum quemque adhortantes, ut pro Patriâ, & pro liberis fortiter ac conſtanter dimicarent. Caſtra [1] ad *Curtatonum* non longè ab hoſtibus muniunt. Media inter utroſque intercedebat planities ad *Mincium* tendens, in cujus latere nunc viſitur [2] celeberrimum *Divæ Mariæ* Fanum, quam *de Gratiâ* accolæ vocant. Ibi creberrima committuntur prælia, ad tentandum, credo, virtutem, quibus nunc *Mantuani*, nunc *Cremonenſes* ſuperiores fiunt. *Mantuani* tandem
B pudore & indignitate rei moti, quòd hoſtem, nequaquam numerò copiarum ſuperiorem, propè inter Penates ipſi quoque armati verſari ſinerent, ſemel experiri fortunam inſtituunt. Cuſtodiebantur noctu ab hoſtibus negligenter caſtra, lucebat Luna; viſum tum eſt omnibus benè gerendæ rei tempus. Datur a Duce teſſera (ut in prælio nocturno fieri conſuevit) quâ quiſque, dum clamatur, dum manus conſeritur, ordinem tenere, ſuos conſervare, hoſtem ferire ſine diſcrimine poſſet. Succedunt caſtris quadrato agmine ſummo cum ſilentio, cuſtodes portarum ſomniculoſos & deſides obtruncant. Irrumpunt
C paucis propugnantibus cum clamore atque impetu. [3] Ad *Carroccium* jam propè erat ventum, ubi vexilla a delectâ militum manu cuſtodiebantur; ibi atrox committitur prælium. Eò enim ex totis caſtris, ut fit, ad defendenda militaria ſigna

1. *Ad Curtatonum*] Vulgò *Curtatone* & *Curtotone*.

2. *Celeberrimum Divæ Mariæ Fanum, quam de Gratiâ accolæ vocant*] Vulgò *Santa Maria delle Gratie*, vel, *La Madonna delle Gratie*. De origine & fundatione (*a*) celeberrimi hujus Templi *Franciſcani* Beatiſſimæ Virginis Deiparæ, cognominatæ *Gratiarum*, quod ab Urbe *Mantuâ* quinque millibus paſſuum Occidentem verſus diſtat, & in eminenti colle ad Lacum Superiorem ſitum eſt, ſcribit R. P. *Hippolytus Donesmondus* Hiſtoriæ Eccleſiaſticæ *Mantuanæ* libro quinto his verbis: *Soleva gia eſſere anticamente ſopra la ripa del Lago di ſopra ſu la Campagna di Curtatone un Capitello con un' Imagine della glorioſa Vergine; ch' haveva il ſuo ſigliuolino in braccio, dipinta ſopra una tavola, ch' era nel muro incaſtrata; per divotione della quale v' era poi ſtato in proceſſo di tempo fabricato un picciolo Oratorio, dedicato all' iſteſſa ſantiſſima Vergine, & officiato talvolta da un Prete, quivi vicino habitante. Volendo dunque Dio in queſti tempi ſtraordinariamente favorire la Cità di Mantoua, aprì il fonte delle ſue divine gratie ſopra detto luogo, ſi che quanti di cuore ſi raccommandavano a Lui & alla ſua ſacratiſſima Madre, religioſamente adorando la ſodetta ſante Imagine, venivano immantinente delle bramate gratie compiacciuti. Perilche eſſendoſi di ciò ſparſa la fama per le Città e Terre circonvicine, cominciarono da ogni intorno a concorrere le perſone à quel luogo, offerendo ivi imagini di cera e d' argento, e laſciandovi groſſe limoſine per loro divotione. Dalche religioſamente commoſſi i Mantouani, entrarono in penſiero di conſignare la detta picciola Chieſa a qualche approvata Religione, che del continuo officiandola, veniſſe maggiormente ad accreſcere la divotione de' fedeli, & fecero incontinente elettione di quella di San Franceſco, i ſanti eſſempi della quale havevano continuamente avanti à gl' occhi. Impetrò per tanto Franceſco Gonzaga Signor di Mantoua nel 1389 da Bonifacio Nono, che queſtò anno ad Urbano Sexto era ſucceduto, che il detto luogo foſſe dato a' Frati Minori; come per le Bolle del Pontefice appare, ſotto il dì primo di Decembre date. Per la qual coſa il Veſcovo Sagramoſio proceſſionalmente co'l Clero e la Città ivi andato, doppo haver cantato Meſſa ſolennemente, in nome del Pontefice inveſtì per ſempre di detta Chieſa (intitolandola SANTA MARIA DELLE GRATIE) la Franciſcana Religione. Diedero immantinente principio i Frati a fabricarvi un picciolo albergo a lato, capace per allhora di quei pochi di eſſi, i quali intendevano d' habitarvi; ſi come io ſteſſo a lungo ho già deſcritto nell' Iſtoria mia di quella Caſa, e l' Padre Girolamo Menghi da Viadana Teologo Franciſcano altresì racconta nel ſuo Teſoro celeſte di Maria Vergine, nuovamente dato in luce, e ſtampato in Bologna.* Hucuſque R. P. *Doneſmondus*. Vide etiam *Poſſevini* Hiſtoriam Gonzagam lib. 5 pag. 468.

3. *Ad Carroccium jam propè erat ventum, ubi vexilla a delectâ militum manu cuſtodiebantur*] *Cremonenſis* hujus *Carroccii*, ſeu, ut aliàs ſcribitur, *Carrocii* vel *Carrochii*, meminit *Antonius Campus*, Pictor & Eques *Cremonenſis*, in *Italicâ* Urbis *Cremonæ* Deſcriptione ſecundùm Latinam (*b*) *Philippi Rubenii* tranſlationem his verbis: *Anno Chriſti milleſimo octogeſimo primo Cremonenſes CARROCIUM inſtituerunt, quódque ejus uſum unà cum libertate gratiâ Bertæ Auguſtæ ab Henrico IV Imperatore impetrâſſent, (c) BERTAM aut BERTACCIOLAM dixerunt. CARROCIUM erat currus amplior his atque ſublimior, qui communi in uſu. Invenêre Longobardi, primique omnium, ſecundùm (d) aliquos, Mediolanenſes uſurpârunt. Ornabatur id a quibuſdam panno rubro, ab aliis albo; a Cremonenſibus verò mixtim rubro & albo: denique pro colore, quo cujuſque Civitatis inſigne. Sed & ſeni boves, a quibus trahebatur, ſimili panno tecti. In medio autem erat antenna cum vexillo ſive labaro, præter crucem rubram cætera albo; cujuſmodi in ſupplicationibus hodieque nonnullis in locis geſtantur: & ab eâdem antennâ dependuli funes, quos validi robuſtique juvenes manibus attinebant, inque ejus ſummo Campana appellata (e) Nola. Nefas autem educere, niſi publico decreto, nec minùs mille quingentis ad cuſtodiam ejus militibus ſtrenuis, & panopliâ ac bipennibus egregiè munitis. Propè etiam Duces omnes ac militiæ Præfecti; at ponè tibicines octo, multique ad rem divinam Sacerdotes. Præcipua tamen currûs hujus cura dabatur Viro virtute & peritiâ rei militaris inſigni, quóque loci ille ſtatueretur, eo tum jus dici, tum conſilium haberi de ſummâ belli ſolebat. Eodem & ſauciis receptus atque confugium, eiſque qui vel pugnando defeſſi, vel a multitudine hoſtium premerentur.* Hæc *Antonius Campus*; qui ibidem etiam exhibet *Imaginem Carrocii*, ut ea hîc e regione æri inciſa cernitur. [Vid. Fig. I. & II.] Eandem Imaginem inſeruit *Dominicus Magri Melitenſis* Notitiæ ſuæ Vocabulorum Eccleſiaſticorum, *Italicè* conſcriptæ, & Romæ A. 1669 in quarto editæ, in explicatione vocis *Campana*. Eadem quoque Imago ſubjuncta eſt *Hieronymi Magii* capiti tertio Libri poſthumi *de Tintinnabulis*, ubi partim quidem de *Carrociis* generaliter agitur, partim autem *Carrocii Bononienſis* & *Carrocii Florentini* ſpeciatim fit mentio his verbis: *Tintinnabuli caſtrenſis me ſonus a Tympanis & Crotalis avocat. Eſt igitur ſciendum, ſuperioribus ſeculis, nec admodum vetuſtis temporibus, exercituum Imperatores, jam tintinnabulorum majorum in Chriſtiana Templa uſu recepto, in caſtris, quaſi in quâdam civitate ambulatoriâ, & turriculâ campanariâ e ligno identidem ambulatoriâ uti conſueviſſe, e quâ tintinnabulum admodum magnum penderet. CARROCIUM voce Italâ, quaſi Currum ma-*

(*a*) A. C. 1389 Kal. *Decemb.* ſub Papâ *Bonifacio IX.*

(*b*) Vide *Franciſci Sweertii* Annotationem ad *Hieronymi Magii* caput decimum tertium Libri poſtumi *de Tintinnabulis*.

(*c*) Immo verò ipſum *Carrocium* non fuit appellatum *Berta* aut *Bertacciola*, ſed tantùm *Campana caſtrenſis*, ad *Carrocium* pertinens.

(*d*) Vide *Caroli Sigonii* locum de Regno *Italiæ*, qui paulo pòſt a me exhibebitur, unà cum aliis nonnullis aliorum Autorum locis ad hanc rem pertinentibus.

(*e*) Immo verò *Berta* vel *Bertacciola*. *Nola* enim idem eſt atque *Campana*.

signa multi convenerant, qui tam diu fortiter restitêre, quoad se undique ab hostibus circumventos, captis etiam castris, intellexerunt. Tum A demum, facto cuneo, erumpentes, cum jam suis profligatis ampliùs auxilio esse non possent, salutem sibi fugâ quæsiverunt. Mittuntur properè levis

magnum dicas. appellabant; currûs enim altioris formam parte aliquâ exprimebat. Positis castris, prope Imperatoris tentorium CARROCIUM locabant, & princeps signum militare mutum in supremâ parte figebant. Sole occidente & mane ante lucem, ut fit in Christianorum Templis, tintinnabulum miles aliquis pulsabat, DEUM Opt. Max. Oratione Dominicâ, & Deiparam Virginem salutatione Angelicâ venerandi signum perspicuum præbens. Cùm bellicum canere oporteret, eodem tintinnabulo milites ad arma vocabantur. Cùm in hostem progrediendum aciéque confligendum esset, CARROCIUM in mediâ acie cum signo prænotato & tintinnabulo sistebant; & tanquam Imperatorem illud circumvallatum custodibus, ab hoste, ne caperetur, tuebantur; tantúmque erat tuendi ac defendendi studium, tantus militum ardor, ut quem locum quisque vivens occupâsset, eum, amissâ animâ, corpore tegeret. Maximi enim dedecoris loco CARROCIUM amisisse habebatur. Quamobrem Accursius, qui multos annos Bononiæ versatus est, in quodam suo Glossemate ait. Regulæ cuidam inhærendum, tanquam solent Bononienses CARROCIO; quæ verba mox apud nostros Jureconsultos in proverbium venerunt, cujus meminit Alciatus in libris de Verborum significatione. De hoc CARROCIO scriptum reperies in Chronicis Villani Florentini, qui Florentinorum CARROCIUM a Senensibus captum fuisse, memoriæ prodidit, &, si rectè memini, (a) MARTINOZUM vocat. An aliæ Nationes, præter Italos, hujusmodi curru in castris uterentur, mihi adhuc est incognitum. Nunc CARROCII figuram cum tintinnabulo & vexillo delineemus. Hucusque *Magius.* Quod porrò autem ad *Joannis Villani* locum, ab illo citatum attinet, is exstat (*b*) Historiæ ipsius lib. 6 cap. 77 his verbis: *Avenne gl' anni di Christo 1260 del mese di Maggio, che 'l Popolo e Commune di Firenze fece oste generale sopra la Città di Siena, e menarvi il CARROCCIO. E nota che 'l CARROCCIO, che menava il Commune di Firenze era un carro in su quattro ruote, tutto dipinto vermiglio, e havevavi su commesso due grandi antenne vermiglie, in su le quali stava e ventolava il grande stendale dell' arme del Commune dimezata bianco e vermiglio, ilquale a' nostri di si mostra in San Giovanni, e tiravanlo un grande pajo di buoi, coverti di panno vermiglio, che solamente erano diputati à cio, ed erano dello spedale di Pinti, e 'l guidatore era franco in Commune. Questo CARROCCIO usavano i nostri antichi Fiorentini per trionfo e dignitade; e quando s' andava in oste, i Conti vicini e Cavalieri della Cittade il traevano dell' opera di San Giovanni, e conduceanlo in su la piaza di mercato nuovo; e posato per me' un termine d'una pietra intagliata a Carrocio, che ancora v' è, sì lo accommandavano lo al Popolo; e i popolani il guidavano nel oste. E a quello erano diputati in guardia i migliori e i piu forti e vertudiosi popolari della Cittade à piede. e a quello s' ammassava tutta la forza del Popolo. E quando l' oste era bandita, un mese dinanzi dove dovesse andare, si ponea una CAMPANA in su l'arco dì porte Sante Marie, ch' era in sul capo di mercato nuovo, e quella del continouo sonava di dì e di notte, e per grandigia di dar campo al nimico, ove era bandita l' oste, che s' apparecchiasse, e questa era chiamata la MARTINELLA, e chi la chiamava LA CAMPANA DE GL' ASINI. E quando l' oste de' Fiorentini si movea, si sponea d'in su l' arco, e poneavisi in su un castello di legname in su un carro, e al suono di quella si guidava l' oste. Da queste due pompe del CARROCCIO e della CAMPANA si reggea la signorile superbia del Popolo vecchio de' nostri antichi nell' osti* Et capite octogesimo ejusdem libri: *E raunata la detta gente in Firenze, si partì l' oste all' uscita d' Agosto; e menarono per pompa e grandigia il CARROCCIO e la CAMPANA chiamata MARTINELLA in su un castello di legname à ruote.* Et tandem in fine ejusdem capitis: *E così si adomò la rabbia dello 'ngrato e superbo Popolo di Firenze. E ciò fu Martedì addì quattro di Settembre gl' anni di Cristo 1260, e rimasevi il CARROCCIO e la CAMPANA detta MARTINELLA con innumerabile preda d' arnesi de' Fiorentini, e di loro amistà.* Hæc *Joannes Villanus* de *Carroccio Florentino.* Ubi inprimis notandum est, *Campanam castrensem Carrocio Florentino* non fuisse affixam seu annexam, sed separatim collocatam in peculiari quâdam machinâ curuli ligneâ. Similiter enim etiam *Patavinum Carrocium* a *Campanâ castrensi* fuit separatum, ut videre est in *Jacobi Zabarellæ* Aulâ *Zabarellâ*, sive Elogiis Illustrium Patavinorum, *Patavii* A. 1670 in quarto editis, ubi illud inter pag. 128 & 129 æri incisum exhibet, uti hîc e regione cernitur, atque hanc Imagini adjungit explicationem Latino-barbaram: *Carrocius erat currus magnus cum quatuor rotis, super quo in posteriori parte sedes seu tribunal erat purpurâ vel panno serico rubro coopertum; ubi Prætor, qui olim antiquitus erat exercitûs Dux supremus, sive alter militum Imperator, si Prætor non erat, cum suis Consiliariis sedere morarique ad consulendas res bellicas sedebat. In medio manebat arbor maxima rubra cum superiùs Reipublicæ vexillo. Longitudo ipsius currus erat pedum duodecim, latitudo sex, & altitudo octo; pulcherrimisque picturis & sculpturis aureis, argenteis, & ex finissimis coloribus ornatus erat. A parte dexterâ habebat insignia Urbium, Oppidorum & Castrorum Reipublicæ Patavinæ subjectorum, ut Vincentia, Feltre, Bellunum, Rodigium, Bassanum, Ateste, Montinianum, Lendenaria, Mons silicis, Cittadella, & alia loca. A sinistrâ verò insignia Urbium amicarum & fœderatarum, veluti Venetiæ, Tarvisium, Aquileja, Bononia, Ferraria, & aliæ. In parte autem anteriori Clypeus in medio cum rubrâ Cruce in plano argenteo; cui ab unâ parte S. Prosdocimus, & ab alterâ S. Justina, Urbis Protectores, primi erant: sicuti a parte posteriori alter Clypeus cum Cruce rubrâ in plano argenteo inter S. Danielem Martyrem & S. Antonium Confessorem, alios Urbis Protectores. Vexillum autem, quod super arbore videbatur, frangeis aureis ornatum erat. Apud timonem duo serpentes erant, mirabili arte confecti. Insignia enim antiqua Urbis Patavinæ erant draco viridis in plano rubeo cum Cruce rubeâ in plano albo juxta hæc carmina:*

Est Patavorum Draco cum Cruce virorum,
Scripturis quorum credit utrumque forum.

Ante ipsos serpentes erant octo boves albi, ita quod ab ipsis serpentibus & bobus duci credebatur. Boves autem ipsi cum suis famulis induti erant vestibus sericis rubeis seu ex purpura pulcherrimis. Carrocium autem symbolum erat Libertatis; quare Civitates liberæ tantùm ipso uti poterant. Henricus quartus Imperator per aliquod tempus sedem Patavii habuit, cum Regina Bertha uxore moram gerebat hilariter; & tunc Patavinis libertatem cum amplissimo Privilegio confirmavit, Carrociique usum concessit, & quia Uxoris intuitu hæc fecerat, ideo ipsimet (c) CARROCIO nomen BERTHA impositum fuit anno Domini 1081. Hucusque *Jacobus Zabarella.* Similiter etiam a *Carolo Sigonio* Historiæ Regni *Italiæ* libro octavo sub anno *Christi* 1038, ubi de *Carrocio Mediolanensi* agitur, nùlla *Campanæ castrensis*, tanquam *Carrocio* affixæ seu annexæ, fit mentio, sed solius *Carrocii*, his verbis: *Imp. Conrado II in Germaniam profecto, Herebertus Archiepiscopus Mediolanensis erectus, magnis delectibus habitis, Ambrosium contra se electum, omnésque ejus fautores bello instituit persequi. Itaque, cùm nihil prætermitteret, quod ad maximum gerendum bellum usui esset, vexillum impositum in curru excogitavit, (d) quod CARROCIUM appellavit. Is fuit currus ingens rotis grandioribus atque axibus firmioribus fultus, purpureâ pariter undique veste constratus, in quo contabulatio quadrata turris instar locabatur; in medio verò eximiâ proceritate malus excitatus erat, multis a fastigio rudentibus ipsi contabulationi ad nautici mali similitudinem alligatus. In summo Crux aurea; infra Crucem antemna magna suspensa, unde vexillum explicabatur. Hunc autem currum excellentis formæ boves, candidâ veste instrati, trahebant. Cura ejus clarissimo & genere & virtute Viro committebatur, qui, ut venerabilior esset, insigni lorica, ense, & aureo balteo, & publico stipendio donabatur; ut munitior, cohorte militum lectissimorum sepiebatur. Cum eo verò aderant etiam Sacerdotes, cùm divinæ rei causâ, tum ut essent, qui letifero vulnere laborantibus Sacra, si opus esset, ritu Christiano subministrarent. Præterea sex tubicines cum totidem militaribus equis, quibus Civitas tentoria & stipendia procurabat. Cum hoc ergò vexillo, quò quasi ad sacram Aram acie pulsi refugerent, atque inde ferociores in hostes procurrerent, Herebertus primus ad bellum est progressus.* Hæc *Sigonius.* Ejusdem *Carrocii Mediolanensis* meminit quoque *Bernardinus Corius* Historiæ *Mediolanensis*, *Italicâ* linguâ scriptæ, Part. 1 pag. 56 his verbis: *Eriberto mosse l'essercito contra quelli della Motta, e fu INVENTORE DEL CARROCCIO: il quale era un carro con quattro rote, e sopra vi era fabricato un Tribunale coperto di panno rosso. Nel mezo di questo era posto un alto albero, che da molti huomini era tenuto con le corde; in cima haveva una Croce d' oro, sotto la quale al vento si spiegava una bandiera bianca con la Croce rossa. Questo carro era condotto da quattro paja di buoi, i quali erano coperti dalla banda destra di rosso & dall' altra di bianco. Il maestro di questo artificio era un' huomo stimato & di gran fama, eletto di commun consiglio della Republica, insieme con un Sacerdote, il quale ogni giorni innanzi al CARROCCIO celebrava la Messa con paga di cinque solidi il giorno & sette denari. Eranvi otto trombetti, & altre tanti soldati medesimamente stipendiati.* De eodem *Carrocio Mediolanensi* scribit *Hieronymus dalla Corte* libro quinto Historiæ *Veronensis*, *Italicâ* linguâ compositæ, pag. 290, 291 & 292 hoc modo: *Era il CARROCCIO un carro grande & eminente assai più de' communi, sopra il quale era fabricato un tribunale coperto di panno*

(*a*) Error hic est mnemonicus. *Villanus* enim citato loco non ait *Carrocium* fuisse appellatum *Martinozum*, sed Campanam castrensem, ad Carrocium pertinentem, fuisse appellatam *Martinellam.*

(*b*) Historiæ hujus vetustum & elegans exemplar manuscriptum membranaceum in folio, unà cum ipsius Autoris in principio Operis depictâ Imagine, exstat in Augustissimâ Bibliothecâ *Cæsareâ* & dignissimum est, *ut* editiones, hactenùs impressæ, cum eo accuratè conferantur.

(*c*) Immo verò *Campana castrensis* ad *Carrocium* pertinens *Berta* fuit appellata, non autem ipsum *Carrocium.* Vide suprà col. 30. seq.

(*d*) Immo verò *Vexillum* non fuit appellatum *Carrocium*, sed *Currus*, cui illud erat impositum.

levis armaturæ equites, ſubſequuntur pedites, qui hoſtem fugientem aut cædant, aut comprehenſum in caſtra retrahant. Captos ex *Cremonenſibus* ad tria millia & centum, multóſque eâ nocte interfectos reperio. Diripere hoſtium caſtra, noctu præſertim, nequaquam tutum videbatur. Ubi dies illuxit, præda omnis militi conceſſa, quâ onuſtus ad Urbem victor & ovans revertitur, præmiſſo longo captivorum ordine. Obviàm fit exercitui urbana multitudo, venientem reſalutat, ad Cœlum laudibus virtutem ſuorum tollit. Triduum pro re benè geſtâ, Deo immortali gratiæ actæ ſunt. Truduntur in carcerem & vincula captivi omnes. Longè alia fortuna *Cremonenſium* erat tantâ acceptâ clade. Audiebantur ubique flentium voces, audiebantur gemitus; lamentabatur hæc filium, hic Parentem, ille Fratrem vel mortuum vel captum; tota Urbs in luctu & lacrymis erat. Primores Patrum, vocato fruſtra ad concionem populo, Legatos inter ſeſe decernunt, qui cum *Mantuanis* de pace déque redimendis captivis agant. Ii fruſtra profecti, re infectâ mœſti ac ſqualidi reverterunt. Inde ad *Mediolanenſes*, utriuſque Civitatis communes amicos, confugitur, qui de componendâ pace cum *Mantuanis* agant. *Mantuam* itaque *Mediolanenſes* properè Legatos mittunt, orantes, ut pro vetere amicitiâ, quæ ſibi cum Populo *Mantuano* eſſet, *Cremonenſibus* victis ac pacem petentibus ignoſcerent. Non exauditi eâ die Legati, ſequenti quoque Senatum adeunt; memorant viciſſitudinem humanæ fortunæ bellique incertum & ambiguum eventum: ſæpe victores, concitatâ in ſe ipſos irâ Dei ſuperbiâ & crudelitate, in maximas calamitates mutatâ fortunâ incidiſſe, &, qui victores antea fuerant, victos demum cum dedecore & ignominiâ concidiſſe; hanc ſemper clariſſimorum Regum, potentiſſimorum quondam Populorum, fuiſſe conſuetudinem, ut quos bello viciſſent, ſi veniam peterent, eoſdem datâ pace conſervarent; nihil victori præclarius, nihil munificentius, quàm victos gloriæ fomentum in vitâ retinere. Conſervavit *Scipio* Carthaginienſes, *Metellus* Cretenſes, *Lucius Mummius* Achæos, quò eorum nomen, viventibus his Populis a ſe

A bello victis, celebratius redderetur. Idem quoque a Vobis faciendum eſt; nam *Cremonenſibus* ſuperſtitibus, & manſuetudinis & miſericordiæ & fortitudinis ſempiternum nomen, quod poſteri famâ celebrent, relinquetis. At verò, ſi quid in eos gravius erit conſultum, veremur, ne in Vos veſtrâ crudelitate finitimorum omnium odia concitetis, in quos poſtea ſociis armis, tamquam ad communem *Italiæ* perniciem extinguendam, irâ & odio concitati ruant. Permoti his verbis *Mantuani*, ſecedentibus aliquantulum Legatis, inter ſeſe, quid e Republicâ agendum ſit, conſultant. Non deerant, qui omni pœnâ, omnî
B cruciatu *Cremonenſes* afficiendos dicerent. Pervicit tamen eorum ſententia, qui non ſupplicio, ſed ignominiâ aliquâ notandos eos cenſuêre. Legatis in hunc modum reſponſum: de pace cum victis hâc lege ſibi convenire ſi poſſeſſionem *Olii Mantuanis* cederent, [1] ſive eam portam (cui nunc *Quadruccie* nomen eſt) ad quam hoſtes Urbem oppugnaturi venerant, arcem triangularem inque eâ turrim triangulari item formâ, quemadmodum adhuc cernitur, ædificâſſent; ducto etiam muro hinc dexterâ, hinc ſiniſtrâ, *Romanis* mœnibus perſimili, additâ menſurâ tum altitudinis, tum latitudinis, ne quid fraudis in ædificatione eſſet. Additur huic lo-
C co fabula, hanc etiam victis ignominiam additam, ut ab *Olio* flumine aquam ipſi deferrent, quâ remolliri ad cæmentum calx poſſet; quod quidem flumen ab Urbe decem millia paſſuum diſtat. Conſcripta hæc a Legatis, & ad *Cremonenſes* ſtatim miſſa; quæ ut probroſa aliquamdiu rejecêre, pollicentes ſe tantum pecuniarum daturos, quantum ad ædificandam portam ſatis eſſet. Negantibus *Mantuanis* de pace eis unquam aliter conventurum, centum obſides datos reperio, quoad arx ædificatur. Fœderibus hâc conditione ictis, captivi *Cremonam* ad ſuos dimittuntur. Non poſſum non lamentari calamitatem temporum eorum, qui-
D bus hæ res, non parvæ quidem, ſi finitimorum bella conſideramus, ſunt geſtæ, quæ adeo rudes & ignavos habuerint Scriptores, ut neque Ducum, neque Centurionum, neque Magiſtratuum, neque Civium nomina, clarorum præſertim, memoriæ mandaverint. Omitto, quod ineptè deſcribant

no del colore della livrea di quella Republica, di cui era. Onde queſto per eſſer de' Milaneſi, era coperto di panno roſſo; nel mezo del quale era poſto un alto arbore, che da molti huomini era con corde tenuto diritto, & in cima haveva una Croce d' oro, ſotto laquale ſtava una bandiera ſpiegata pur del colore uſato da quella Republica, di cui era il CARROCCIO. Ma ſopra queſto, oltra la bandiera de' Milaneſi, che era tutta bianca con una Croce roſſa, v' erano tutte quelle de gli altri popoli della lega, fra le quali la noſtra era di zendado azurro con una Croce d' oro, inſegna, che ſin ora s' uſa dalla noſtra Città. Queſto CARROCCIO era tirato per lo manco da quattro para di robuſti e fortiſſimi buoi, i quali ancor eſſi erano di panno del medeſimo colore coperti: la coperta di queſti era dalla parte deſtra roſſa e dall' altra bianca, conforme l' una al colore del panno roſſo, onde era coperto il CARROCCIO, & l' altra a quella della inſegna, che bianca era. Al governo di queſto era dalla Republica poſto qualche gran Cavaliero, che delle coſe di guerra haveſſe gran prattica e cognitione: al quale per inſegna di tanta dignità ſi dava da quella una manara, una ſpada, & una corrazza riccamente fornite. Con queſto ſtava continuamente un Sacerdote, ſi per celebrare ogni giorno la Meſſa, come per miniſtrare in ogni occorrenza i Santiſſimi Sacramenti della Chieſa. Appreſſo à queſto, come ad un tribunale, ſi riducevano gli Officiali dell' eſſercito à render ragione. Intorno a queſto era ſempre grandiſſima moltitudine di perſone, & innanzi gli andavano ſempre otto trombetti, veſtiti dell' iſteſſo colore, per dar ſegno, & innanimire l' eſſercito alla battaglia. Con queſto ſi dava ſegno all' eſſercito d' andare e di fermarſi, perciochè marchiando egli, marchiava, e fermandoſi egli, ſi fermava l' eſſercito. A queſto ſi ricoveravano le genti rotte e ſtanche, dove ripigliato vigore & ardire, e di nuove genti ajutate ritornavano con maggior ardire alla battaglia. Quando queſto reſtava in poter del nemico, s' intendeva la battaglia eſſer perduta. Queſta fù inventione de' Milaneſi, & in particolare d' Eriberto d' Intintiano loro Arciveſcovo, per dimoſtrare con eſſo l' unione di tutti i Popoli della lega, & affine che le genti per non perder quello, il che era grandiſſima vergogna, foſſera alla fuga più tarde. Hæc *Hieronymus dalla Corte* de *Carrocio Mediolanenſi.* Idem quoque meminit *Carrocii Veronenſis* lib. 6 pag. 314 his verbis: *E fatto queſt' anno medeſimo un valoroſo eſſercito ſotto la guida d' uno de' Conſoli col CARROCCIO, che d' un panno azurro inſieme co' buoi, che 'l tiravano, era coperto, ſopra il quale con gran diligentia guardavano la bandiera della Republica, ch' era di cendado azurro con una Croce gialla à traverſo,* &c. Cæterùm quòd etiam *Mantuani* peculiare ſuum habuerint *Carrocium*, teſtatur (*a*) Anonymus S. *Juſtinæ* Monachus *Patavinus* libro primo ſui Chronici ſub anno *Chriſti* 1207 his verbis: *Et factum eſt prælium equeſtre maximum in* (*b*) *braydâ Veronenſi; in quo pars Azzonis Marchionis Eſtenſis & Comitis Sancti Bonifacii adverſarios ſtrenuè ſuperavit. Mantuani verò conducti pecuniâ, communiter cum CARROCIO venerunt in auxilium Marchionis.* Item ſub anno Chriſti 1233: *Anno Domini MCC XXXIII Frater Joannes de Ordine Prædicatorum in tantâ reverentiâ eſt habitus ab hominibus Marchiæ & etiam Lombardiæ, quod de ejus juſſione Paduani, Veronenſes, Brixienſes & Mantuani cum CARROCIIS, & aliarum Civitatum maxima multitudo in campaniâ Veronenſi inſimul pacificè convenerunt, & ibidem in die S. Auguſtini ſententias ſuper quaſdam quæſtiones coram omnibus Populis auctoriſabiliter promulgavit.* Plura de *Carrocio* vide apud *Willielmum Watſium* in Gloſſario ad Hiſtoriam *Matthæi Pariſienſis*, & apud *Henricum Spelmannum* in Gloſſario Archaiologico.

1. *Sive eam portam*] *Sive* pro *Sique*, hoc eſt, & *ſi*.

1. *Poſt*

(*a*) Vide *Chriſtiani Urſtiſii* Syntagma Scriptorum Rerum *Germanicarum* pag. 581.

(*b*) *Brayda* vocabulum Latino-barbarum ex voce *Germanicâ die Breite*, quâ ſignificatur *Campus latus*.

ſcribant urbium loca, ſitum Regionum, fluviorum ac montium tractus, & convalles. Conſilia ego, quæ maximè in Hiſtoriâ conveniunt, ex fine rerum magnâ ex parte collegi. Dicerem dandam eſſe illi ætati veniam, ſi non habuiſſent ante ſe præclaros, quos imitarentur Scriptores, *Salluſtium* ac *Livium*. Sed omittamus has querelas, cùm nihil nobis ſint profuturæ; hæc tamen dixiſſe liceat, ne meâ inſcitiâ Ducum nomina prætermiſſa videantur. [1] Poſt bellum *Cremonenſe* ad centum ferè & triginta annos nihil memoriâ dignum a *Mantuano* Populo geſtum reperio, [2] præter eam pacem, quam inter *Veronenſes* & *Vicentinos*, mutuis odiis inter ſe certantes, compoſuêre. Eadem cauſa has Civitates primò ad bella concitavit, quæ *Mantuanos* quondam & *Cremonenſes* diſparibus ſtudiis. Nam hi de honore & gloriâ certârunt, illi de vitâ & ſanguine; ab his etiam jura belli ſunt obſervata, ab illis dolo, fraude, proditione omnia ſunt geſta; hi multitudinem imbellem conſervaverunt, illi mulieres & impuberes crudeliter & impiè necârunt; hi poſitis ex fœdere ditionum terminis, amicitias, hoſpitalitates, connubia inter ſeſe celebrârunt ſemper, & adhuc celebrant, illi, quibus de finibus nondum convenit, ſeſe conviciis, contumeliis, probris mutuò lacerant. Sed illa *Vicentinorum* inſignis proditio eſt habita, quâ, ſimulatâ pace ſimulatóque ingenti ludorum apparatu, *Veronenſes* nil tale ſuſpicantes comiter ac benignè invitatos, pérque hoſpitalia civium cubicula diviſos, ſequenti ejus diei, quâ Urbem ingreſſi fuerant, nocte jugulant & obtruncant; ſumptíſque properè armis, ac ſatis magno comparato exercitu *Veronam* profecturi, quâcunque per *Veronenſem* agrum iter faciunt, ferro omnia ac flammâ conſumunt: fa-

A cilè etiam Urbem mœſtam ac civibus, qui arma ferre poſſent, vacuam, quippe quos ipſi dolo necaverant, cepiſſent, niſi precibus primùm, deinde minis id facere a Populo *Mantuano* eſſent prohibiti. Miſſi namque Legati ſunt, qui *Vicentinis* bellum indicerent, niſi ab oppugnandâ Urbe deſtitiſſent; quibus & obtemperaverunt *Vicentini*, ægre tamen, cùm magnam in ſpem veniſſent diripiendæ Urbis, & eidem adhibitis ſequeſtris ad pacem venêre. *Mantuani* Oratores, cognitâ belli causâ; cùm utraque Civitas (ut eſt hominum cupiditas & habendi libido) fines ſuos progredi mallet, medium quoddam tenuêre. [3] Eo
B enim in loco limites poſiti, ubi etiam ætate noſtrâ Turris cernitur, quam accolæ *Confinium* vocant. Legatis compoſitâ pace in Patriam redeuntibus, *Veronæ*, ubi magnificè ſunt habiti, gratiæ actæ, fidéſque data, ſi unquam contigiſſet *Mantuanum* Populum *Veronenſium* operâ & auxiliô indigere, eos & fortunas & vitam pro amicis & benè de ſe meritis expoſituros. Pace inter alios compoſitâ, ingens ex libidine dominandi & domi ſeditio, & foris bellum eſt ortum; commune fermè omnium Civitatum, quæ in aliquo pretio ſunt, malum. Habebatur tùm facilè Princeps inter Optimates [4] *Philippus Avogadrus*; id enim ejus Familiæ, ve-
C tuſtæ quidem ac nobili, cognomentum fuit. [5] Is igitur vaſto animo ad tyrannidem elatus, cogitare ſecum ac circumſpicere cœpit, quâ viâ dominatum aggrederetur. Veniebat in magnam ſpem ejus potiundæ rei, ſi a *Veronenſibus* eſſet adjutus, quos ad id ſolicitari poſſe ſperabat, intervenientibus affinium ſuorum adhortationibus & precibus, quorum opes & auctoritatem apud *Veronenſes* pondus & quidem magnum habere ſciebat; [6] de *Summorviâ* cognomento Familiæ hi ſunt appellati.

Con-

1 *Poſt bellum Cremonenſe ad centum ferè & triginta annos nihil memoriâ dignum a Mantuano Populo geſtum reperio*,] Chronologia hæc obſcura admodum & incerta eſt, &, ut mihi videtur, per ſpatium illud *centum ferè & triginta annorum* intelligendum eſt intervallum temporis inter jam narratum *Bellum Cremonenſe* & *irritam Urbis Mantuæ oppugnationem per Ecelinum* ſeu potiùs *Ezzelinum Tyrannum*, de quo infrà agitur in principio Libri ſecundi.

2. *Præter eam pacem, quam inter Veronenſes & Vicentinos, mutuis odiis inter ſe certantes, compoſuêre.*] Secundùm R. P. *Hippolytum Doneſmondum* in Chronologiâ Rerum *Mantuanarum* contigit hæc pax A. C. 1127 ſub *Imp. Lothario Saxone*, & *Veronenſes* ab eodem vocantur *Eſtenſes*, ut ex ſubjunctis ipſius verbis videre eſt: *Del 1127 eſſendo divenuti nemici i VICENTINI e gli ESTENSI per cagione de' confini, onde ſi facevano di molti danni, Gualtieri e Corrado Gonzaghi andativi gli pacificarono inſieme.* Hæc *Doneſmondus*; ſed minùs rectè. Confundit enim duo diverſa tempora & duas diverſas res, quia non ſatis attentè legit & conſideravit (*a*) ſuprà citata *Cæſaris Campanæ* verba, quæ hîc eam ob cauſam neceſſariò repetenda ſunt: *Gualtieri e Corrado Gonzaghi furono eletti del 1127 à trattar Lega tra 'l Marcheſe Azzo Eſtenſe & il Conte Bonifacio Veroneſe.* Quorum verborum verus ſenſus eſt, *Gualterum & Conradum Gonzagos fuiſſe A. C. 1127 electos ad tractandum fœdus inter Marchionem Azzonem Eſtenſem & Comitem Bonifacium Veronenſem.* Unde manifeſtè apparet, hanc rem, tum per ſe, tum reſpectu temporis, omnino diverſam eſſe a *Veronenſium & Vicentinorum controverſia de finibus*, quam *Platina* poſt bellum *Mantuanorum* cum *Cremonenſibus* contigiſſe memorat. Corrigenda igitur apud *Doneſmondum* eſt notatio temporis, &, abſque ullâ *Gonzagorum Gualteri & Conradi* mentione, pro *gli Eſtenſi* ſcribendum eſt *gli Veroneſi*.

3. *Eo enim in loco limites poſiti, ubi etiam ætate noſtrâ Turris cernitur, quam accolæ Confinium vocant.*] Vulgò *la Torre de' confini*.

4. *Philippus Avogadrus; id enim ejus Familiæ, vetuſtæ quidem ac nobili, cognomentum fuit.*] *Avogadrorum* hæc Familia eadem videtur eſſe atque Familia *Avogarorum*, cujus meminit *Franciſcus Sanſovinus* in Opere de Illuſtribus Familiis *Italiæ* ſub peculiari hoc titulo: *Signori Azzoni & Avogari.* Vide etiam *Hieronymi Henningii* Opus Genealogicum Tom. II. pag. 1360.

5. *Is igitur vaſto animo ad tyrannidem elatus*,] Conjurationem hanc *Philippi Avogadri* contra *Mantuam* narrat prolixè etiam *Antonius Poſſevinus Junior* Hiſtoriæ *Gonzagæ* lib. 1 pag. 56, 57, 58 & 59; ſed pluſquam integris *centum ac ſedecim annis* a verâ chronologiâ aberrat. Refert enim hanc conjurationem ad annum *Chriſti* 1040, quo (*b*) *Imp. Conradum II*, cognomine *Salicum*, obiiſſe aſſerit, imperante adhuc Urbi *Mantuæ Bonifacio* Marchione quinto. Re verâ autem contigit illa conjuratio ſub *Imp. Friderico I*, cognomine *Ænobarbo* ſive *Barbaroſſa*, liberâ jamdiu Civitate *Mantuanâ* exiſtente, & quidem inter annum *Chriſti* 1156 & 1177. Hoc enim certò liquet ex mentione *Ducis Auſtriæ*, cui *Veronenſes* ſe metu *Mantuanorum* dediderunt. Is nempe fuit *Heinricus*, *ſecundus* ejus nominis Marchio *Auſtriæ*, *S. Leopoldi* filius ſecundogenitus, a proverbio, *Ita me Deus amet*, vel, *Ita me Deus adjuvet*, quod ſemper in ore habuit, *Germanicè Joſamergott*, ſive *Ja ſo mir Gott*, ſcilicet *helffe*, cognominatus, qui A. C. 1156 ab (*c*) *Imp. Friderico I*, cognomine *Ænobarbo*, ſive *Barbaroſsâ*, in Comitiis *Ratisbonenſibus* ex *octavo Auſtriæ Marchione* PRIMUS AUSTRIÆ DUX creatus eſt; ut teſtatur *Otto Epiſcopus Friſingenſis*, qui ipſius *Heinrici* fuit frater germanus, & jam memoratis Comitiis ipſe interfuit, capite trigeſimo ſecundo ſive ultimo Libri ſecundi de Geſtis *Imp. Friderici Primi*. Quod porrò ad primi iſtius *Auſtriæ* Ducis *Heinrici* mortem attinet, certò conſtat eum obiiſſe A. C. 1177.

6. *De Summorvia cognomento Familiæ hi ſunt appellati.*] Aliàs *de Summoriva*; ſed malim ſcribi *de Summariva*. Videtur enim Familia hæc eſſe eadem atque Familia *de Summa-Ripâ*, ex quo oriundus fuit *Raymundus Summaripa*, ex monacho Ordinis Prædicatorum A. C. 1289 patriæ ſuæ *Laudæ* Epiſcopus creatus, cujus Epitaphium ibidem apud S. Dominicum exſtat hoc:

Or-

(*a*) Vide ſuprà col. 4. ſeq.

(*b*) Re verâ obiit *Imp. Conradus II* A. C. 1039 pridiè Nonas *Junias* ſive d. 4 Junii; ut defectione Solis, quæ eundem annum celebrem reddidit, rectè demonſtrat R. P. *Dionyſius Petavius* S. I. Rationarii temporum Part. 1, lib. 8 cap. 17. Vide etiam R. P. *Phil. Labbei* Chronologiam Hiſtoricam ſub eodem anno 1039.

(*c*) Ipſum *Imp. Friderici I* hac de re promulgatum Diploma exſtat in *Joannis Cuſpiniani Auſtriâ*; ſed ibi in fine ejus pro *anno Dominicæ Incarnationis MCLVI* mendosè legitur: *MCLXVI*. Corrigenda quoque eſt *Ottonis de S. Blaſio* ad *Ottonis* Epiſcopi *Friſingenſis* Chronicon Appendix, ab *Urſtiſio* edita, utpote in quâ mutatio illa *Marchionatûs Auſtriæ* in *Ducatum* perperam traditur contigiſſe A. C. 1154.

Conſcenſo equo *Philippus* citato gradu *Veronam* contendit; rem affinibus ſuis aperit; poſſe id fieri perfacilè oſtendit, ſi auxilium ei Patriam occupaturo non denegaretur. Multa quoque pollicetur, quæ ad eorum potentiam, ad dignitatem, ad opes, ad gloriam ſpectabant, ſi tanti voti ſuâ & eorum operâ compos fieret. Hominem ad tantum facinus incenſum de ſe benè ſperare & bono eſſe animo illi jubent; qui affinibus primò, deinde clientulis & obæratis ſuis ſeorſum rem aperientes, quanti emolumenti futura res ſit cognationi & clientelæ ſuæ oſtendunt, ſi dominatu *Philippus* potiretur. Confirmatis in hanc ſententiam ſuorum animis, vocatiſque in Curiam Magiſtratibus: Quod Vobis, inquiunt, felix fauſtumque futurum ſit *Veronenſes*, noſter hic *Philippus* (hominem intromiſſum oſtendentes) pulcherrimum facinus, niſi per Vos ſteterit, audet. Occupare dominatu Patriam ei eſt in animo; potentiam & opes habet ad id accommodatas, ſentiunt permulti ſecum & cives & clientes. Portam, quâ intromittere armatos poſſit, in ſuâ retinet poteſtate; præſidia, arma, tela, commeatum opportunis locis diſpoſuit. Dominus eſt, modò id Vos approbare intellexerit, quod profectò neque a noſtrâ Republicâ alienum arbitramur. Habituri enim ſumus hominem hoc tanto beneficio in perpetuum nobis devinctum, habituri Civitatem vicinam & bello & pace nobis non inutilem. Augere ditionem publicam hoc additamento poterimus; obſervabunt nos finitimi noſtri; externos hoſtes facilè propulſabimus, *Mantuano* Principe nobiſcum ſentiente. Addo liberam mercium hinc inde permutationem, liberam vini annonæ reliquarúmque rerum ad uſum hominum pertinentium importationem. Celebrabuntur inter nos connubia; erunt in pretio hoſpitalitatis jura; Sodalitates utraque juventus celebrabit; quid plura? ex duabus Civitatibus una & corporibus & animis præclariſſima ac potentiſſima fiet Reſpublica. Approbavêre, qui aderant, hoc facinus, & ſe homini non defuturos polliciti ſunt, modò opportunè de rebus omnibus certiores fierent. Habituros ſe juventutem in armis, quam ſtatim auxilio mittant, ſi ad vim rem ipſam ſpectare viderint; ſed bono animo & celeritate, quod in tali re fieri maximè neceſſe eſt, uteretur. Vadit *Philippus* ſpei atque animi plenus; ſocios conjurationis, quam occultiſſimè fieri poteſt, ad ſe vocat; eorum animos hujuſcemodi verbis ad rem ipſam incendit. Viro gravi ac forti nihil eſſe ſervitute turpius, ſat ſcio vos, ſocii, non ignorare, ſed illa maximè ſervitus intolerabilior videtur, quâ quis non ab uno (quod eſſet ferendum) ſed a pluribus & eiſdem indignis premitur. Tot enim Dominos in hâc Civitate habemus, quot ſunt civium capita; imperant hinc ſummâ cum licentiâ Optimates tanquam Reges, hinc nobis ſecures & virgas tanquam ſatellites & carnifices ex arbitrio Dominorum Populus intentat; quoquò te verteris, ſi liberam vocem emiſeris, præſto adeſt, qui te ad ſupplicium trahat. Peccat populus inſcitiâ, delinquunt Optimates fraude & dolo; non inſpicit plebs, quid honeſtum quidque æquum ſit, ſed eorum ſe imperiis accommodat, a quibus inopiâ & fame premi ſe poſſe videt. Hâc neceſſitate ſi fuerint aliquando liberati, ſique amotâ erroris nebulâ verum a falſo deprehenderint, in eos ipſos arma deinde vertunt, quorum miniſtri in libidine dominandi & licentiâ fuerant. Excutiamus tandem a cervicibus noſtris diutinâ patientiâ fermè attritis hoc deteſtabile ſervitutis jugum, quo tanquam viliſſima mancipia iſtorum nutu quotidie defatigamur. Satius eſt, ſive res humanas, ſive divinas velimus contemplari, unum in Republicâ, & eundem quidem Sapientiſſimum atque Optimum, ad quem omnia deferantur, quam plures malos habere. Ab uno reguntur cœleſtia omnia; uni tantùm Planetarum ſua quæque parenti; uni Regi committenda eſſe omnia, cenſuêre illi, qui diſperſos quondam in agris homines in una mœnia perduxêre: unius decreta, ſi bona, faciliùs ſuſcipiuntur & obſervantur, quam ſi a pluribus eſſent propoſita, cùm plus autoritatis in uno ſit, in quo ſumma ſunt omnia, quam in pluribus; cujuſque enim rei vis & poteſtas conjuncta magis invaleſcit, disjuncta verò dilabitur: unius fortè (quod Dii a Republicâ noſtrâ avertant) ſi cupiditates fuerint tolerandæ, faciliùs explebuntur, quam multorum. Prædicarem ego de me ipſo, ſi mihi apud ignotos haberetur oratio, ſed cùm vobis cognita ſit fides & induſtria mea erga Rempublicam graviſſimis temporibus, non eſt nunc dicendum, quâ in re vobis aut fuerim antea aut nunc uſui eſſe poſſim. Ductavi ego in exercitibus veſtris perſæpe ordines; graviſſima vulnera adverſo pectore pro laribus noſtris, pro patriâ ſuſcepi: ſententias (domi ſi res în conſultationem deduceretur) haud ſanè contemnendas dixi; plebem ære alieno obæratam, & ob eam rem a fœneratoribus, ab Optimatibus in carcerem & vincula detruſam, aut propriis facultatibus aut patrocinio liberavi; objeci me ipſum frequenter, objeci ſanguinem, objeci fortunas meas veſtrâ causâ rabidis ac ſiccis iſtorum faucibus; in meum caput conjurârunt omnes, quô extinctô præpoſitam ſibi vident licentiam per libidinem & nefas patrandi omnia. At vos, ſi viri eſtis, &, ſi non omnino pluribus dominis, & eiſdem certè ſæviſſimis, quam uni benè de vobis omnibus merito, parere inſtituiſtis, ſumite arma mecum, Rempublicam afflictam & oppreſſam capeſſite, eámque uni mihi committite, qui non minùs certè rei veſtræ, quam propriæ ſum conſulturus. Habemus in Civitate multos, qui in partes noſtras, ubi ad arma conclamatum fuerit, facilè deſcendant, habemus foris paratum auxilium, ſi manu fuerit utendum; habemus in arbitrio noſtro Urbis portam, quâ intromittere armatos licebit; parata jam ac diſpoſita ſunt omnia ad rem benè gerendam; vicimus, ſi vobis illi inſunt animi, quorum fortitudinem & conſtantiam in graviſſimis periculis quondam ſum expertus. Dicentem amplectuntur conjurati omnes, & quia clamore, quæ dixerat, approbare nequaquam tutum videbatur, hominem circumſtant, adhortantur, fidem dant ac ſanctè jurant ei ſe nunquam defuturos. In ſequentem diem res dilata, quæ, quia pluribus erat nota, ad Magiſtratus per indicem defertur; capitur ex conjuratis unus, qui *Philippi* ac ſociorum omnium mentem aperit; concurritur ſtatim ad arma, non aliter, ac ſi hoſtes intra mœnia eſſent; occiduntur nonnulli, & ii maximè, qui arma capiunt; retrahuntur ad Magiſtratus ex totâ Urbe comprehenſi; fugêre multi cum *Philippo* per portam domui ſuæ vicinam, cui tum *Caput bovis* nomen erat. Eam enim Urbis partem *Philippus* incolebat, quæ *Vetus* etiam noſtrâ ætate appellatur. Incenſus irâ populus, in-

Ortum SUMMÆ dedit claro mihi ſtemmate RIPA,
Dominicus mores, Lauda ſecunda mitram.
Raymundo Summaripa,
Ordinis Prædicatorum, Laudenſi Epiſcopo,
Aloyſius Pius ejus poſtremus Mauſoleum reſtituit
& ornavit anno MD.

Vide *Ferdinandi Ughelli Florentini Italiam* Sacram Tom. IV. pag. 922 & 923, ubi agitur de Epiſcopis *Laudenſibus*

incensi Optimates, conjuratorum bona diripiunt, ædes evertunt, fundos hastæ subjiciunt; Legatos decernunt, qui *Veronam* questum injurias proficiscantur, quòd *Philippo* dominatum quærenti auxilium sint polliciti, quódque eundem cum reliquis conjuratis eò confugientem susceperint. Legatis item imperatum, ut *Veronensibus* bellum indicerent, ni conjurati statim dederentur. Quibus ita responsum invenio: Privatorum illum quorundam, non publicum de juvando *Philippo* fuisse consensum, quòd affinitates & amicitias in Urbe multas semper habuerit, a quibus nunc etiam susceptus hospitio, & rebus omnibus adjutus sit; aliud a conjuratis, si sit expressum, id aut minis aut tormentis ad causandum bellum esse confictum, quod nusquam *Veronenses* detrectarent, præsertim cum impiè & injustè indiceretur; sperare se Deum ultorem affuturum, si contra jus fásque fœdus violâssent; de habendis exulibus omnem spem deponerent, cùm dicerent, nihil antiquius *Veronensibus* semper visum, quam libertatem patriæ conservare, quam profectò omnino viderent extinctam, si exules, si extorres ad se confugientes supplicio & neci dederentur. *Mantuani* verò, sumpto priùs de conjuratis, qui capti fuerant, gravissimo supplicio, ac Republicâ confirmatâ, tumultuariâ militum manu *Veronensem* agrum longè ac latè populantur, villas incendunt, arbores succidunt, rusticos ac pecora abducunt. Idem fit a *Veronensibus* vicissim, donec validis comparatis exercitibus, ad *Villam Francam* (quod est *Veronensium* Castellum) castra castris conferuntur. Ibi crebra tum equestri tum pedestri acie committuntur certamina; equestri *Veronensis* superior visus, quòd equitatu maximè in tantâ planitie necessariò abundaret, cujus contrà *Mantuanus* indigebat; nondum enim omnes convenerant copiæ; pedestri, si non superior, par saltem videbatur. Hâc unâ vel levî victoriâ elati *Veronenses*, copias omnes ad dimicandum collatis signis instructas educunt, eásque propè Castelli mœnia disponunt, unde supernè in *Mantuanos* conjici tela a suis possent. Probris deinde & telis missilibus in castra conjectis provocare hostem ad prælium iniquo loco committendum, antequam reliquæ copiæ, quæ indies expectabantur, adventarent. Ægre tum miles a *Mantuano* Duce in castris retentus est; addita ratio, quare e Republicâ minimè esset certamen capessere: non esse ob leve convicium salutem patriæ in discrimen adducendam; fore propediem tempus, quo jactata opprobria non verbis, sed armis in hostem levem & dicacem retrudant. Hæc concionanti superveniunt nuncii, quibus certior fit, paulo pòst reliquas copias affuturas. Quâ re permoti milites, cùm ab hostibus continuè conviciis incesserentur, clamore sublato, minaciter truces in prælium contendunt, Duce frustra nunc minis nunc adhortationibus militem revocante, expectandúmque paulum dictante, donec ordines disponerentur, quo quidem tempore suos etiam affuturos opportunè dicebat. Ruunt in prælium milites irâ & odio incensi. Tum Dux exercitûs in primam aciem provolans; Quandoquidem, inquit, in meam sententiam venire non placet, saltem in pugnâ hunc servate ordinem: Castello, ad quod vos studiosè hostis eliciet, ad jactum sagittæ nullo modo appropinquate, ne, dum cum hoste conseritur manus, a lateribus fundis, balistis, sagittis oppidanorum confodiamini; hastati dexterum tegant ordinum latus,

A ne perturbari ab hostium equitatu, quo plurimùm valent, dimicantes possint; intermixti etiam equites aliquot, qui & hostium impetum sustinerent, & cedentes persequerentur: hâc ratione pro tempore compositis aciebus, irent bono animo in hostem imbellem & levem edixit, ostenderéntque, gloriosius esse manibus pugnare, quam linguâ & convicio. Pugnatum est aliquamdiu atrociter neutrâ inclinante se acie, cessêre deinde paulatim *Veronenses* de industriâ, quo *Mantuanum* ferocem & instantem ad iniquum pugnandi locum protraherent. Ventum erat intra castra hostium & Castelli muros, unde *Mantuani* superne conjectis telis ab otiosis etiam confodi poterant.
B Redintegratur ab hostibus pugna, clamor in lateribus exoritur, jam de *Matuanis* actum, dicentium; cædebant frequentes accipientium vulnera; crebri audiebantur gemitus; urgebat tamen eos pudor, urgebat conscientia detracti imperii, quòd suâ temeritate in tantum discrimen venissent. Ad fugam spectare jam videbantur, cùm subitò advenit nuncius identidem clamans, subsidiarias cohortes paulo pòst affuturas. Tum Dux exercitûs in primam aciem provolans, ita inclamat, ut ab hoste exaudiri posset: Vicimus milites, vicimus ignavum hostem, si paulu-
C lùm sustinetis; equites cerno ac pedites concitato gradu vobis auxilio venientes. His verbis tanta repentè commutatio rerum facta est, ut, qui modò victores esse videbantur, nunc demum de fugâ cogitare cœperint. Instabat tamen Dux hostium, ne victoriam propè paratam vano timore amitterent, falsos esse rumores dictans, quos *Mantuanus* ad confirmandos suorum animos finxerat. Redintegrata est ab utroque exercitu pugna, & acriùs per horam, quam unquam antea pugnatum. Cædebantur utrinque multi; verùm retineri in acie diutius miles hostium non potuit, ubi integros fessis succedere vidit. Confugitur
D ad proximam castrorum portam, ubi multi cæsi, pluréque capti, cùm primi ultimis recessum non darent. Instant pluribus locis *Mantuani*, vallum proscindunt, castra irrumpunt, quo factum est, ut, dum longior fuga facienda esset hostibus, multi a *Mantuanis* equitibus occiderentur. Direpta eodem die castra, direptum Castellum, & ex *Veronensibus* quingenti & sexaginta capti. Paulum etiam abfuit, quin *Philippus* exul caperetur, cujus virtus in eo prælio admodum enituit. Nec ambigitur *Veronenses* superiores futuros fuisse, si *Philippi* consiliis gesta res esset. Sequenti die *Mantuani* infestis signis *Veronam* contendunt,
E castráque ad eam Urbis partem collocant, quæ citra flumen est. Structis ad muros machinis, oppidanos omni genere telorum confodiunt, domos magnis conjectis lapidibus diruunt, incendia per Urbem facibus immissis spargunt; multi, dum erumpere tentant, in ipsis portis occiduntur, &, ne quid pacatum obsessis relinqueretur, convectis undique navigiis persæpe ad dexteram castrorum *Athesin* trajiciunt, crebrísque excursionibus id agri populantur, feracissimi certe, quod ad *Vicentinos* vergit. His tot ac tantis difficultatibus, maximè autem annonæ inopiâ, *Veronenses* circumventi, de petendo externo auxilio
F inter se consultant. [1] Urbem Duci *Austriæ*, qui finitimis *Germanis* imperabat, dedere instituunt, si eos tam gravi obsidione liberaret. Legati ad eam rem missi, factâ deditione, impetratisque vexillis, quæ satis fore ad solvendam obsidionem existimabant, in patriam celerrimè revertuntur. Ere-

1. *Urbem Duci Austriæ, qui finitimis Germanis imperabat, dedere instituunt*] Nempe *Heinrico*, *secundo* ejus nominis, qui A. C. 1156, ab *Imp. Friderico I* ex *octavo Austriæ Marchione primus Austriæ Dux* creatus est, & A. 1177 obiit. Vide suprà col. 36.

1. Ur-

Erectis supra portas, quas *Mantuani* oppugnabant, signis, interdicunt *Mantuanis*, ne [1] Urbem *Austrianorum* posthac amplius oppugnent; instabant illi ferociùs, nec ob minas requies ulla obsessis dabatur. Crebra in dies committebantur prælia, multi desiderabantur utrinque, cùm illi erumpere, ii erumpentes retrudere in Urbem conarentur; coguntur tandem *Mantuani* solvere Urbem obsidione, dum est nunciatum Ducem *Austriæ* cum magno exercitu *Veronensibus* auxilio adventare. Tantas enim copias tam exiguo exercitu *Mantuani* sustinere nullo modo potuissent. *Veronenses* tam gravi obsidione liberati, Castella ab hostibus ad oppugnandam Urbem communita incendunt ac diruunt. Mittuntur deinde ad *Mantuanos* a Duce Legati sciscitaturi, bellum ne an pacem cum Duce mallent. Cùm pacem se velle responsum esset, tum Legati: De pace, inquiunt, vobis cum Duce conveniet, si captivos *Veronensibus* reddideritis, sique ab inferendâ cis injuriâ manus abstinentes habueritis; Ducis imperio *Verona* nunc paret, proinde bellum cum Duce habiturum se ille sciat, qui Civitatem ejus vexaverit. Redditi captivi, & pax *Veronensibus* data; immoratus deinde per aliquot dies Dux in Urbe componendæ Civitatis causâ, relicto Præfecto, qui suo nomine Urbem justè ac sanctè regeret, in patriam revertitur. Læti admodum tam repentino bono *Veronenses*, & qui paulo antè obsessi, omni humanâ ope carere videbantur, publicè ac privatim jactabant Ducem, qui eos ab omni injuriâ defenderet. Profunditur tota illa Civitas in libidinem ac luxum, cùm nihil ab externo hoste imminere mali cervicibus suis viderent. Jactata crebrò a *Veronensibus* ob petulantiam in *Mantuanos* convicia, quæ illi, cognitâ *Veronensium* levitate, venturum tempus rati, quo injurias ulcisci commodius possent, æquo animo tulêre. Annîs deinde sex sub haud pœnitendo Ducis imperio commorati, expulso ejus Præfecto Rempublicam capessunt, unúmque, qui Populo præesset, ex Civibus suis deligunt. [2] *Jacobus de Summorviâ* is est appellatus, civis quidem egregius, & qui expulsi Ducis nequaquam desiderium faceret, adeo integrè Rempublicam gubernabat. *Mantuani* venisse tempus rati redintegrandi cum *Veronensibus* belli, Legatos ad Ducem de defectione *Veronensium* irâ incensum properè mittunt. Ii rei indignitatem verbis exaggerantes suámque operam, suas copias, si ulcisci illatam injuriam vellet, polliciti, eum jam commotum pepulêre, ut primo quoque tempore bellum decerneret. Edicta dies, quâ Urbem simul invaderent. *Veronenses*, dum hinc a Duce, hinc a *Mantuanis* magni exercitus compararentur, non ignari, quantam belli molem essent subituri, omnia & ipsi ad tolerandam obsidionem necessaria in Urbem ex agris comportare, mœnia vallo & fossâ munire, propugnacula crebra erigere, se ipsos invicem confirmare. Supervenêre ad præstitutam diem, quæ *Idibûs Aprilis* fuit, magni exercitus; ultra flumen *Athesin Theutones*, citra *Mantuani* stativa posuêre; copiarum pars Urbem quotidie oppugnabant, pars ex agris in castra frumentum, pabulum, ligna, vina convehebant; villas *Theutones* præsertim in tantâ populatione incendebant, Castella diruebant, rusticos necabant, segetes teneras adhuc succidebant. Non cadebant tamen animis *Veronenses* tot ac tantis malis circumventi, sed aut erumpentes, aut pro mœnibus sagittis & telis missilibus dimicantes, multos quotidie interficiebant, maximè verò ex *Theutonibus*, qui temerè mœnibus succedentes, superne conjectis saxis nullo negotio opprimebantur. Dolo etiam plerique interficiebantur; hoc est enim Nationis ejus ingenium, ut non astu, non fraude, sed aperto dimicet *Marte*. At *Veronenses*, cùm propter annonæ difficultatem, quâ jam premi cœperant, tolerare obsidionem se diutius non posse viderent, Legatos *Vincentiam* & *Patavium* squalidos ac mœstos mittunt, qui Civitates edocerent, quanto in discrimine *Veronensis* Populus versaretur, quique auxilium jure vicinitatis peterent. Legatis responsum: non posse Civitates tanto incendio propinquas sine suo magno malo auxilium petentibus dare; incursiones *Theutonum* vereri se dicebant, quos in finibus suis vastare agros, abigere pecora ac rusticos, quotidie cernebant. Redeuntibus sine spe auxilii Legatis, cùm jam gravissimâ vi premerentur obsessi, quippe quorum domus saxis ingentibus machinis quibusdam per Urbem conjectis diruebantur, cum magno mulierum ac puerorum pavore & interitu deditionem facere coguntur, populo jam laborante, qui famem diutius ferre non poterat. Mittuntur itaque, qui Urbem his conditionibus Duci tradant, ut salva sint Civium corpora, salvæ fortunæ; quibus ita responsum invenio: Debere eos, qui inconsultò peccant, temeritatis pœnam æquo animo ferre, ut cæteris exemplo sint, ne contra fidem, contra jus fásque tale aliquid audeant, quale ipsi in se auctorem salutis suæ commiserant. Servavi, inquit, vos ab interitu, servavi Civitatem vestram, servavi fortunas, ut essetis, quibus ludibrio essem; dedistis mihi liberum imperium Civitatis vestræ, ut eodem sublato majorem credo mihi inureretis notam; non potestis causari id meâ sævitiâ aut Præfectorum nostrorum avaritiâ factum, cùm nota sit omnibus æquitas nostra, cúmque Civitas vestra me imperante non diminuta, sed aucta, non exhausta, sed repleta rerum omnium copiâ sit. Ite ergo, quando merita vestra ita requirunt, & victorum qualemcunque conditionem subite. His dictis caput avertit. Redière mœsti in Civitatem Legati; sententiam Ducis populo exponunt. Pavor tum ingens & trepidatio in Urbe est orta; audiebantur gemitus, audiebantur ploratus mulierum ac puerorum passim ex totâ Urbe ad Templa confugientium; complorabatur publicè interitus Civitatis; exsecrabantur eorum capita, qui ad defectionem Civitatem concitaverant. Urgente postremò fame, cùm nulla spes amplius subesset, dedere Urbem Duci ac *Mantuanis* instituunt nullâ petitâ pactione. Panduntur portæ, irrumpunt *Theutones* irâ & odio pleni, irrumpunt *Mantuani*, & clausis portis, ne quis aufugere posset, Urbem opulentissimam diripiunt; cives refellere injuriam conantes obtruncant, fugientes comprehendunt, plerique natantes dum hinc inde opis inopes *Athesin* trajicere conantur, in flumine periêre; trahebantur passim impuberes, trahebantur mulierum ac puellarum miserabiles cœtus, quarum permultas, maximè verò liberalis & ingenuæ formæ, Barbari libidinosi & intemperantes in servitutem abduxêre. Ex grandioribus natu ad tria millia civium sunt capta, quos Dux iratus trucidare instituerat, nisi id facere a *Mantuanis* esset prohibitus, qui tantam crudelitatem detestabantur. Instabat ille, quovis supplicio eos dignos asserens. Tum *Mantuani*, ut hominem a tantâ crudelitate aliquâ satis-

1. *Urbem Austrianorum*] *Austriani* iidem hîc sunt atque *Austriaci*.

2. *Jacobus de Summorviâ is est appellatus*] Immo *de Summariva*. Vide suprà col. 36. seq.

tisfactione averterent, obtruncandas esse eis tantummodo nares dixerunt; quo quidem oris dehonestamento cùm alter alterum inhonestâ ignominiâ notatum cerneret, seram defectionis pœnitentiam subirent. Laudatâ *Mantuanorum* sententiâ, captivos omnes de vitâ solicitos Dux ipse ad principale Urbis Templum vinctos trahi jubet, ubi omnibus ad unum præcisæ nares; quâ ex re major quàm antea in Urbe exortus est luctus, cùm suum quisque notatum tantâ ignominiâ videret. Hinc ortum est illud detestabile inter *Veronenses* & *Mantuanos* odium, quo usque ad ætatem nostram non bellis solùm, quæ gravissima inter eos fuêre, sed probris & conviciis in pace etiam se continuò lacerant, [1] cùm hi *Veronenses Cavosos* quasi *Cervicosos*, illi vicissim *Mantuanos Bulbaros* a genere piscis, quo maximè abundant, appellare consueverint. Dux autem per aliquot dies in Urbe commoratus, cum ingenti

A prædâ & longo captivarum mulierum ordine in patriam rediens, Civitatem liberam reliquit. Actum & a *Mantuanis* mitiùs; nam & *Veronensibus* redditi captivi, in tantâ calamitate commeatu privato ac publico adjutis, & pax etiam petentibus data, quam quidem ad ingenium redeuntes non diu observârunt. Trienniô enim pòst nullâ injuriâ provocati in *Mantuanos*, nil tale suspicantes incursionem fecêre, quâ magna pecorum & hominum vis abacta. Hâc tam insigni injuriâ acceptâ, *Mantuani*, delectu militum ex totâ Urbe habito, *Veronam* contendunt, portámque, quam *Sancti Zenonis* appellant, incendunt, suburbia ingressi

B diripiunt; magnæ frequentibus præliis utrinque committebantur cædes; majores etiam futuræ apparebant, adeo inimico magìs quàm hostili animo inter se certabant, nisi rogatu *Brixianorum* inter eos composita pax esset. [2] *Veronenses* deinde biennio pòst Castellum in ripâ *Padi*, quod *Hosti-*

1. *Cùm hi Veronenses Cavosos quasi Cervicosos, illi vicissim Mantuanos Bulbaros a genere piscis, quo maximè abundant, appellare consueverint.*] Si *cavosus*, ut *Platina* tradit, idem significat atque *cervicosus*, hoc est, *pertinax* seu *pervicax*, *Germanicè hartnackig*, necessariò sequitur, compositum illud esse a corrupto vocabulo *Italico cavo* pro *capo*, ita ut *cavosus* idem sit atque *capitosus*, *Germanicè steifkopffig*; si autem *Veronenses* non propter pervicaciam animi, sed ob præcisas nares *Cavosi* appellati sunt, minimè dubium videtur, quin *cavosus* idem significet atque *cavernosus*, propter patulas videlicet amputatarum narium cavaturas. Quod porrò attinet ad *Bulbaros* pisces, unde conviciosum *Bulbarorum* nomen *Veronenses Mantuanis* indidere, ii haud alii sunt quàm *Cyprini* seu *Carpæ*, *Germanicè Karpffen*; ut testatur *Conradus Gesnerus* Historiæ Animalium libro quarto de Piscium & aquatilium animantium naturâ his verbis: *Cyprinus a quibusdam recentioribus Carpa nominatur; quo nomine, aut simili, multi hodiè Europæ populi in vulgaribus linguis utuntur. Destinet CARPAM Danubius, a Rheno veniat anchorago, Cassiodorus in Epistolis, 12, 4, de Regio convivio scribens. Miratur Grapaldus, nullam in veterum scriptis Carpani mentionem exstare. Erasmus Carpas dixit; alii quidam Carpones, ut Albertus, & Carpiones, Carolus Figulus. Nos de Carpione Benaci, planè diverso, & truttarum generi adnumerando pisce, suprà scripsimus. Græci nonnulli, ut testatur Gillius, in hodiernum diem antiquo nomine Cyprinum vocant, Massarius. Circa Larium lacum Italicè BURBARO vel BULBERS vocatur, maximus, qui in eo nascuntur, piscium. Bulbulus, ante alios immani corpore pisces,* (a) *Paulus Jovius in Larii descriptione. Venetiis Carpano; alibi Rema, quod nomen a Regina factum videtur, quòd magnitudine inter fluviatiles & lacustres excedat, & a ganeonibus pinguiores ex eis præcipuè appetantur. Sic inter radices alpinas Oreoselini vel Petroselini, vel Laseris genus, quod alii vulgò Astrantiam vel Magistrantiam nominant, Rhæti & alii, qui Italiam versus montana incolunt, Reinam appellant. Brasavolus in libro de purgantibus medic. pro Carpâ Reginam dixit. Carpas Mantuæ BULBAROS vocant, Platina. Hispani Carpa, Germani superiores ein Karpf, inferiores Karp vel Karpe.* Hucusque *Gesnerus*. De iisdem *Bulbaris* seu *Barbaris* scribit *Paulus Jovius* Libri singularis de Piscibus Romanis capite trigesimo octavô hôc modô: (b) *Larius igitur lacus ob longitudinem a Virgilio Maximus nuncupatus, pisces longè omnium maximos gignit; Troctas centum aliquando librarum pondere; & BURBAROS ducentarum: sed BURBARI illi ingentes videri potius liquidis ac perspicuis in undis, quàm capi retibus possunt, cùm ea potenti impetu plerumque dilacerent. Subeunt solstitii diebus umbrosos specus in rupibus Licinianis, quæ sunt in adversâ Larii ripâ contra insulam Euripúmque illum gemmeum a Cæcilio Plinio celebratum. Eos industrius quidam Sacerdos sagittis arcubalistâ emissis, cùm in profundo quiescentes, fuscinis atque tridentibus attingi non possent, vulnerare conabatur; neque tamen sagittæ, longo alligatæ funiculo, nisi aversis officiebant, cùm illâ squamarum serie thoracati, earum ictus facilè repellerent. Sunt & in MANTUANO Lacu, qui restagnante Mincio amne latè diffunditur, BURBARI pisces, sapore longè optimi; nam Lariani solâ magnitudine sunt insignes. Raro ii bipedalem excedere magnitudinem solent. Lati sunt, & ingentium subauratarum squamarum specie, rotundóque item labro auri colorem referente, pinnisque pariter subcroceis pulcherrimi. Eos Veneti Raynas; ipsi verò Ticinenses Placentinique, & cæteri Padi accolæ CARPENAS appellant. Humidiores carnes, sed tamen innoxias habent, quòd non tenaci, sed aqueo potiùs humore abundent. Linguâ autem maximè valere dicuntur; nam & sapore præstat, & vim habet augendæ Veneris; sicuti in Tincarum & Anatum linguis experimur.* Hæc *Jovius*. Ipse verò *Platina* in Opere, de tuendâ Valetudine, Naturâ rerum & *Popinæ* scientiâ inscripto, & quidem libro decimo, quo de coquendis piscibus agitur, eosdem Bulbaros vocat *Carpanos*: *CARPANI*, inquit, *grossi & herbas; ubi flumina ob increscentiam ex alveis exeunt, depasti, non insuaves cum leucophago aut alliato habentur. Parvi friguntur. Hos MANTUANI BULBAROS linguâ vernaculâ vocant.* Hæc jam citato loco ipse *Platina*. Quod denique ad originem vocabuli *Bulbarus* pro *Burbarus* attinet, videtur illud mihi, æquè ac *Gallica* vocabula *bourbe* & *bourbier*, derivandum esse a *Græcâ* voce *βόρβορος*, quæ *cænum*, *lutum* & *limum* significat; nempe quia hujusmodi pisces *limosis aquis* vel *limosâ aquæ profunditate* præcipuè delectantur, & in iis maximè pinguescunt.

2. *Veronenses deinde biennio pòst Castellum in ripâ Padi, quod Hostiliam vocant, jam antea a Barbaris eversum, communivere.*] Secundùm *Onuphrium Panvinium* contigit hæc Castelli *Hostiliæ* restauratio & communitio A. C. 1151 sub *Imp. Conrado III*. Ipsa ejus verba libro septimo Antiquitatum *Veronensium* pag. 180 sunt hæc: *Anno Salutis millesimo centesimo quinquagesimo primô Oppidum Hostilia super Padum situm in Agro Veronensi,* (c) *vetustate dirutum & pœnè desolatum, incolis multis accitis, a Republicâ Veronensi restitutum fuit.* Idem multò etiam prolixiùs narrat & confirmat *Hieronymus dalla Corte* Historiæ *Veronensis* libro quinto pag 244 & 245 his verbis: *In questo tempo Veronesi, che gran parte dell' antica generosità ritenevano ancora andavano continuamente pensando, come con qualche preclara opera, potessero fare il lor nome immortale, & alla fine si risolsero di fabricare nella lor terra di OSTIGLIA un Castello in riva al Pò, dove terminavano la loro giurisdittione, & essendo la materia e l' altre cose necessarie preparate, gli diedero principio l' anno del parto della Vergine MILLE E CENTO CINQUANT' UNO. Ma perche da MANTOUANI, che pretendevano quella esser lor giurisdittione, furono con l' arme molestati, fu lor bisogno metter gente insieme, & hebbesi questo oltragio da Mantouani tanto da tutti a male, che non pure la gioventu, ma buona parte de' vecchi ancora, si della Città, come del Contado, con grandissima velocità e prontezza corsero a darsi in nota, e pareva loro ogni ora un' anno d' essere alle mani con nemici, per castigargli di tanta loro temerità. Fatto adunque un buono essercito, e quello sotto la scorta d'alcuni loro valorosi Cavaglieri e Cittadini al luogo, dove il Castello si fabricava, mandato, furono fatte molte zuffe con gran gloria de nostri e danno de' nemici; i quali non si conoscendo bastanti a potere più contrastare, chiesero ajuto a molti popoli loro amici, e l'hebbero. Onde Veronesi furono astretti di fare il medesimo anch' essi: e così ingrossati gli uni e gli altri di genti, erano per fare a tempo nuovo qualche segnalato fatto d'arme con gran danno d'ambedue le parti, se la divina misericordia non vi si fosse interposta, e co 'l mezo dell' Imperatore non v' havesse rimediato. Corrado adunque di questo nome Terzo, che* (d) *poco avanti da gl' Elettori era stato eletto Imperatore, havendo inteso con quanto sdegno e furore cercassero questi due popoli di distruggersi l' un l'altro, acciochè non seguisse si gran danno, e perche si trattava anco dell' onor suo, tenendo il grado che tenea, tosto per onorati Ambasciatori a gli uni & a gli altri intimò, che dovessero depor l'arme, & a lui mandare senza dimora, chi le loro ragioni diffendessero, perche egli intendeva di volere le loro differentie terminare. Si contentò l' una parte e l' altra, & al commandamento dell' Imperatore obedendo, mandò chi davanti a lui le sue ragioni e giurisdittioni diffendesse e sustentasse. Ora havendo più volte Corrado questi e quelli ascoltati, havutone il parere d' alcuni suoi Baroni e Consiglieri di gran prudentia & autorità, finalmente sententiò che de' Veronensi esser dovesse la giurisdittione di Ostiglia, per molte ragioni, ma massimamente per haverla essi longissimo tempo posseduta,*

(a) Vulgò ibi perperam legitur *Benedictus Jovius*.
(b) Vulgò *Italis Lago di Como*, *Germanicè Cumersee*.

(c) Secundum *Platinam* fuit illud a Barbaris eversum.
(d) Immo tredecim circiter annis antè, Fuit enim *Imp. Conradus III* electus A. C, 1138.

Hostiliam vocant, jam antea a Barbaris eversum communivêre, quâ ex re magnum propè concitatum est bellum. Indignabantur enim *Mantuani*, atque ægre ferebant liberam *Padi* possessionem eâ munitione sibi auferri. Verùm ubi eâ de re disceptatum de jure est, & Judicum sententiis deprehensum est, id jure a *Veronensibus* fieri, positis armis ad pacem spectârunt. Non quievêre interim *Vicentini*; tantâ enim irâ in *Veronenses* surrexêre, ut, fusô ac fugatô ingenti clade eorum exercitu, Urbem diripuerint, & direptam incendio consumpserint. [1] Annô octogesimô octavô supra centesimum & millesimum Pons ille, quem *Molinorum* appellant, magnâ populi impensâ extructus; jacta sunt etiam fundamenta ejus, quo itur in suburbia *Divi Georgii*, quem postea *Gonzaga* Familia in eam, quam nunc ha-

A bet, redegit formam. Quiescebat tum Civitas, & tota in extruendis mœnibus ac pontibus erat intenta, cùm subitò nunciatum est, *Ferrarienses* per agrum *Mantuanum* prædabundos discurrere. Quâ re permoti *Mantuani*, comparato tumultuariò exercitu, ad *Bragantinum*, quò se hostes onusti prædâ, cognito per exploratores nostrorum adventu, receperant, uno prælio *Ferrarienses* castris ac prædâ exuunt. Interfecti eâ pugnâ multi, nec pauciores capti. Non est pugnatum eâ fortunâ cum *Veronensibus* ad *Cipatam*, ubi *Mantuani* ingenti clade superati, ægre se mœnibus tuebantur. Amissum tamen non multò pòst mi-

B litiæ decus eâ pugnâ recuperârunt, quâ *Mutinenses*, agrum eorum infestantes, ad *Sormenzonum* fundunt fugántque. [2] Oritur sequenti anno *Sordellus*, cujus virtus & merita in Rempublicam nos

duta, havendovi fine al tempo de gl' Ostrogotti sotto Theodorico Amalo alcuni di loro fabricati molti onorati e sontuosi edificii, i quali erano poi stati da suoi posteri in fin a quel tempo goduti. Questa sententia allegrò tanto gli animi de' Veronesi, che doppo havere devotamente rendute le debite gratie al grande Iddio, ne fecero per tre giorni e notti continue con fuochi grandissime feste & allegrezze. E perche per la guerra s'era tralasciata la fabrica del Castello, tanto sollicitarono, che l' anno, che appresso segui, MILLE CENTO CINQUANTA DUE lo compirono, dandogli quella belleza e forma, nella quale sino al dì d' oggi si vede. Hucusque *Hieronymus dalla Corte.* Jam citati igitur duo Autores, quibus ipse hâc in re assentior, *primam* illam Castelli *Hostiliæ* restaurationem referunt ad annum *Christi* 1151; *Platina* autem eandem scribit contigisse quinquennio circiter post Urbis *Veronensis* per Ducem *Austriæ* receptionem, quæ sine ullâ controversiâ post annum *Christi* 1156 contigit; utpote cùm certo certiùs constet, *Austriam* ante jam memoratum annum 1156 nullum habuisse *Ducem*, sed tantùm *Marchionem.* Cæterùm *prima* hæc inter *Veronenses* & *Mantuanos* de Castello *Hostiliâ* contentio, per *Imp. Conradum III* decisa, minimè confundenda est cum *secunda* illa contentione, quæ inter eosdem eâdem de causâ anno *Christi* 1199 contigit, & ab *Onuphrio Panvinio* in suprà citatis Antiquitatibus *Veronensibus* memoratur his verbis: *Anno Salutis millesimo centesimo nonagesimo nono, Ægidio Comite Curtis novæ Vicentino Prætore Urbis Veronæ, cùm Veronenses Castrum HOSTILIÆ super Padi ripas in Agro Veronensi situm, vetustate* (immo (*a*) inundatione) *XI Februarii dilabens, renovare cœpissent, atque a MATUANIS prohiberentur, prælio adversus eos apud Pontem Molinum gesto, ingenti victoriâ potiti, multos ex eis ciderunt; multos item captos Veronam in carceribus adduxere XV Kal. Julii.* Hæc *Onuphrius.* Eandem rem *Hieronymus dalla Corte* sub eodem anno pag. 316 aliquanto fusius narrat hoc modo: *L' anno MILLE CENTO NONANTA NOVE elessero Veronesi Podestà di Verona M. Gilio da Corte nuova, Gentilhuomo Vicentino, il quale havuta diciò la nuova, desiderando, come persona sopra modo umana e cortese, di compiacere a tutti, volontieri accettò il carico; e venuto il tempo del suo governo, a Verona se ne venne, dove in maniera si diportò, che a tutti diede grandissima sodisfattione. Nel qual tempo essendo dall' INUNDATIONI passate, quasi del tutto ruinato il Castello d' OSTIGLIA, deliberarono Veronesi per honor loro di farlo resarcire, e ridurlo in miglior forma e maggior belleza, di quel ch' era prima: e perciò tosto mandarono la gente, che questo procurassero. Ma perche MANTOUANI, invidiosi pure della gloria Veronese, non ostante la sententia fatta, come si disse, dall' Imperatore Corrado a favore de' Veronesi, molestavano continuamente gli agenti & operarii de' nostri, furono costretti prender l'armi, e farsi incontra a tanta insolentia e temerità loro. Messe adunque insieme molte genti, se n' andavano sotto la scorta del lor Podestà verso Ostiglia, quando furono improvisamente da Mantouani, che gli haverano havuto per ispia, poco oltra Ponte Molino assaliti, e perciò costretti contra lor voglia, per esser in luogo dissuantaggioso, venir al fatto d' arme; il quale fù molto crudele e sanguinoso, e buona pezza durò, senza che dall' una o dal altra parte si discernesse vantaggio alcuno. Ma avicinandosi homai la notte, Veronesi da grandissima colera sospinti, urtarono con tanto impeto in quelli, che lor mal grado gli fecero voltar le spalle, e lasciando molti de i loro feriti, morti, e prigioni, mettersi vituperosamente in fuga; de' quali però pochi, come voglieno alcuni, si salvarono, perche quasi tutti in quelle paludi s' affogarono: e Veronesi lieti di tanta vittoria, co' prigioni, e con l'insegne de' nemici se ne tornarono nella Città, lasciati però alcuni, che sollicitassero la fabrica, e per ogni occasione, che avenir potesse, fossero presti a difender i loro. Leggesi, che con tanta sollicitudine lavorarono, che prima che finisse l' anno, ridussero in buonissimo stato il Castello, e che l'anno, che seguì, lo fornirono.* Hucusque *Hieronymus dalla Corte.* Plura de pervetusto illo ac celebri *Vico Hastiliâ*, vulgò nunc *Ostiglia* & corruptè *Osteia* dicto, cujus *Plinius Senior* Histor. Natur. lib. 21 cap. 12, *Cornelius Tacitus* Historiarum lib. 3, & *Itineraria antiqua* nominatim meminerunt, vide apud *Philippum Cluverium Italiæ* Antiquæ lib. 1 cap. 26, pag. 257 & 258.

1. *Anno octogesimo octavo supra centesimum & millesimum Pons ille, quem Molinorum appellant, magnâ populi impensâ exstructus;*] Secundum *Antonium Possevinum Juniorem* absolutus est *Pons* ille (*b*) *Molendinorum* anno Christi *millesimo centesimo nonagesimo octavo.* Ipsa ejus verba Historiæ *Gonzagæ* lib. 2 pag. 155 & 156 sunt hæc: *Civitatem planam situ, quamvis in muro ac fossis satis tutelæ habere videretur, frequentia tamen per Italiam prælia, & inter vicinos dimicationes effecerant, ut nihil tutum, nisi quod inexpugnabile, nihil securum crederet, nisi quod sine præsidio servari posset. Repertum ergo plures ante annos fuerat, ut Mincius boreali parte, modico alveo præterfluens, objectis molibus intumesceret, stagnúmque imperium hostibus objiceret. Sic ex situ & viribus Civium sperabatur: non expensam, non laborem aspernantibus incolis, ubi in patriæ utilitatem ac securitatem impenderentur. Id olim objectu aggeris satis provisum videbatur. Sed utilitati quoque consulendum censuere, ut eodem opere præsidium & quæstus haberentur. Ingentibus itaque muris Pons Molendinorum exstructus est, cujus media fluvio Mincio exitum per angustias præberent, ut vis aquarum arctata, majori impetu decurreret. Ejus pars terendis frugibus, pars trabibus in asseres secandis, pars lanarum purgationi, etiam conficiendæ papyro alia seposita. Et, ut tot eruptionibus fluminis exilitas satis esset, non quovis arcu egressui libertas data, sed arbitrio opificum, obserari ductus aut reserari placuit, exhauriendæ aquarum multitudini, aut congregandæ, prout usus expediret. Rarum & maximis Urbibus par opus, tum incœptum, millesimo centesimo nonagesimô octavo Christi anno absolutum est, tot annorum expensâ ac labore, ut eodem loco insculpti versus clarè docent.* Hæc *Possevinus.* Utinam autem is ipsos illos antiquos versus, quorum ibi meminit, Historiæ suæ inseruisset! magnas ipsi eo nomine posteritas deberet gratias. Meminit enim eorundem versuum etiam *Marius Æquicola* Libro primo Chronici *Mantuani*; sed ita, ut in numero annorum non exigua sit differentia, quia ibi pro *Anno millesimo centesimo nonagesimo octavo* legitur *Anno millesimo centesimo nonagesimo, octavâ Indictione.* Ipsa ejus verba sunt hæc: *In questi tempi & poco inanzi prudenti in casa Mantuani & fuora si ampliarno. Comminciarno il Ponte de Molini, dove sono VERSI scritti neli MILLE CENTO NONANTA, OCTAVA INDICTIONE; li quali fece come qui sculto appare, Raymundo scrivano. Tenore de ditti VERSI è, che nuove Rectori & tre Procuratori regono la Cità Vergiliana: nomina li, & afferma haver fatti dodici molini & il bel Ponte, & Alberto Pisentino essere stato il Magistro.* Hæc *Marius Æquicola.* Et certè, si quis accuratas atque incorruptas Tabulas Chronologicas consuluerit, re verâ inveniet, *Indictionem octavam* maximâ suâ parte anno *Christi millesimo centesimo nonagesimo* respondere. Hæc igitur controversia decidi non potest nisi per oculatos testes in ipsâ Urbe *Mantuâ*.

2. *Oritur sequenti anno Sordellus,*] Meminit hujus *Sordelli Raphael Volaterranus* Commentariorum Urbanorum libro quarto in recensione *Rerum Mantuanarum* his verbis: *Anno Christi millesimo ducentesimo vigesimo SORDELLUS Mantuæ Princeps habebatur, vastitate corporis ac virium nulli suâ ætate secundus. Sæpe cum fortissimis congressus, ex provocatione victor fuit. Accersitus a Rege Gallorum, cùm primùm coràm adesset, negarétque Rex per jocum eum esse Sordellum, e vestigio decessit, revocatusque ac interrogatus, cur abiret: Ut, inquit, Mantuâ testes adducam, qui de me probent. Eccelini, Veronæ Principis, sororem duxit, ab eâ magno studio per amorem expetitus, cùm* clàm

(*a*) Vide paulo pòst *Hieronymum dalla Corte.*

(*b*) De vocibus *Molendinum* & *Molina* pro loco, ubi molitur, & pro ipsâ molâ, quas antiqui puræ Latinitatis autores nesciunt, vide *Gerard. Joan. Vossium* de Vitiis Sermonis & Glossematis Latino-barbaris lib. 3 cap. 27, pag. 508, 509,

nos admonent, ut ejus originem & res gestas a longiori exordiamur initio. Natus siquidem est Patre nobili & divitiis præpotente, cujus Familia *Vicecomitum* appellata, *Godii* oriunda, tantum opibus & potentiâ valuit, ut longè Princeps inter Optimates haberetur. Imbutus bonis moribûs *Sordellus*, ac artibus ingenuis eruditus, dum adolescens esset, ingenii sui experimentum facturus, librum composuit, quem *Thesaurum* appellavit. Annos deinde quinque & viginti natus, omissis ad tempus literarum studiis, tantâ diligentiâ militarem disciplinam complexus est, ut brevi non militis tantùm militares exercitationes fortiter obeundo, vigilando, equitandô, jaculando, verùm etiam optimi Ducis laudem sine obtrectatione sit consecutus. Adeo enim modestè laudis merita consequebatur, ut nemo esset in totâ Urbe, a quo tam præclari adolescentis vita non probaretur. Erat autem staturâ mediocri, aspectu grato, corpore agili, & ad quosvis labores natus. Provocatus ad singulare certamen, recusavit nunquam; ex quo multa ac præclara spolia persæpe retulit. Hujus viri famâ permotus *Apulorum* Rex *Rogerius*, *Leonellum* Equitem insignem ac domi nobilem ad se vocat. Erat enim eâ tempestate inter *Europæ* Reges concertatio, unum aliquem apud se magnis præmiis retinere, qui reliquos

A singulari certamine superaret. Tunc Rex: *Leonelle*, inquit, quando omnes, qui in nostro Regno arma ferunt, tibi uni congredi non audent, *Mantuam* in *Cisalpinam Galliam* ut proficiscaris mihi in animo est; ibi *Sordellum* in hâc dimicandi laude præstantem offendes; cum eo velim tum pede, tum equo congrediare, méque ac teipsum, ut soles, tuâ virtute ac fortitudine celebriorem reddas. Vadit *Leonellus* animo ac spe plenus, acceptis armis & equis ex stabulo regio ad eam rem accommodatis, comitantibus nobilibus quibusdam ac in re militari præstantibus. Commoratus deinde biduum in Urbe, tertio in forum contendit, co-

B gnitúmque, demonstrante caupone, apud quem diverterat, *Sordellum*, in coronâ, ut fit, cum Nobilibus loquentem, hominis dignitatem admiratus, adit, eíque salute datâ acceptâque, modestè ac verecundè, quid vellet, aperit. Tum *Sordellus*, comiter hominem priùs appellando: Quibus verbis, inquit, Vir nobilis, tibi gratias agam, non reperio, quòd me unum ex totâ *Italiâ* delegeris, quem tecum congredi dignum putares. Nulla erit in me mora, volentibus civibus meis, paratisque rebus omnibus ad tantam rem necessariis. Decem dierum induciæ decernuntur, quo tantus apparatus præclarior fiat.

C *Sordellus* deinde, dimisso cum civibus suis honoris gra-

clàm incognita Mantuam usque veniret. Eccelinus hujus occasione affinitatis Sordellum postea sæpe de Mantuæ proditione frustra tentavit; tanta illi viro dominandi cupiditas fuit. Hæc *Volaterranus*; eademque confirmat *Leander Albertus* in Descriptione *Lombardiæ Transpadanæ*, ubi ab eo appellatur *Sordellus ex Vicecomitibus Goitinis, Vir strenuus & prudens, qui primus omnium post Mathildem Comitem Mantuæ Princeps fuit*; Italicè: *Sordello de i Visconti da Goito, huomo prudente & prode, il qual fu il primo Prencipe di Mantoua dopo la Contessa Matilda.* Similiter etiam *Antonius Possevinus Junior* Historiæ *Gonzagæ* lib. 2 pag. 142 scribit, *Sordellum Mediolano quidem oriundum, Goiti tamen* (quod Oppidum, ad *Mantuanam* ditionem pertinens, & ab Urbe *Mantuâ* ad dexteram *Mincii* ripam decem circiter milliaribus superne dissitum, *Platina Godium* vocat) *& natum & educatum esse.* Huc igitur respicit excellentissimus Poeta *Florentinus*, *Dantes Alighierius*, qui ipso *Sordello* adhuc (*a*) superstite ac florente A. C. 1265 natus est, dum illum in Cantu sexto præclari Poëmatis sui de Purgatorio introducit alloquentem *Virgilium* his verbis:

——— ——— *O Mantouan, io son SORDELLO*
De la tua terra; ——— ———

Ad quæ verba *Benevenutus Imolensis* in Commentario suo in *Dantem*, A. 1466 typis *Wendelini* Spirensis impresso in folio, sic scribit; *Questa anima era d' uno SORDELLO, che fu da Mantoua, & fu huomo di corte, & dicitore in lingua provenzale.* Item *Christophorus Landinus* ad eundem *Dantis* locum: *Fu SORDELLO Mantouano, & huomo molto studioso, & investigatore di qualunque per alcuno tempo fosse stato di dottrina, o d' ingegno, o di consiglio excellente, & scrisse un Volume, loqual intitolò TESORO DE' TESORI, che tratta di simil cose.* Tum quoque *Alexander Vellutellus* in eorundem verborum expositione: *Finge il Poeta haver trovato l' anima di SORDELLO Mantouano, per havere scritto un Libro da lui intitolato il TESORO DE' TESORI, nel qual trattò de famosi gesti di tutti quelli, che seppe essere stati excellenti nel governo de' Regni, de le Republiche, de' Magistrati, de' quali nel seguente Canto vedremo. Il Poeta referisce anco di costui nel primo libro de la sua volgar eloquentia, che fu buon Compositore di Rime volgari, e di tanta eloquentia, che non solamente ne Poemi, ma in ogni modo che parlasse, abbandonò il Lombardo volgar della sua patria.* *Marius* etiam *Æquicola* in Chronico suo *Mantuano* Poematum *Sordelli* specimen, cum interpretatione suâ e regione adjunctâ, exhibet hoc modo: *Benevenuto d' Imola afferma, SORDELLO esser stato bel dicitore in lengua provenzale; &, perche noi havemo vedute sue compositioni, ne e parso ponerne qui una, la quale e questa.*

Tensa de Sordel & de Peyre Guilhem.	*Ragionamento di Sordello & di Pietro Guilielmo.*
En Sordel, que vos en semblan	*O Sordel, che vi pare*
De la pros Contessa preyssan?	*De la gentil Contessa da essere preigata?*
Car tout dison e van parlan,	*Che tutti dicono & vanno parlando,*
Que per samor etz ia vengutz,	*Che per suo amore sete qua venuto,*
E quen cujatz esser sos drutz,	*E che pensate esser suo amante,*
En blanchatz etz por ley canutz.	*Et inbiancato sete per lei & canuto.*
Peyre Guilhem, tot son assan	*Pier Guilielmo tutto suo affanno*
Mist Dieu in ley far per mon dan.	*Mise Dio in far lei per mio danno.*
Las beutatz, que las autras an	*La beltà, che l' altre hanno,*
En mens el pres son menutz.	*E niente & loro prezo e poco.*
Ans fos ab emblanchatz perdutz	*Prima fosse con si canuti perduto,*
Che so non fos advengutz &c.	*Che questo ne fosse adcascato, &c.*

Notabile autem est, ab omnibus *tribus* suprà citatis Poematum *Dantis* Explanatoribus non aliter mentionem fieri *Sordelli*, quam tanquam *hominis literati*, & potissimum quidem *Poësi* atque *studio Historico & Politico* dediti, non autem tanquam *Viri bellicâ virtute illustris* & *Principis Mantuani.* Hoc enim propterea præcipuè observandum esse moneo, quia *Anonymus S. Justinæ Patavinæ Monachus*, qui res in *Lombardiâ* & vicinâ *Marchiâ Tarvisinâ* suis temporibus gestas, ab anno Christi *millesimo ducentesimo septimo* usque ad annum *millesimum ducentesimum septuagesimum* tribus libris diligenter & accuratè conscripsit, & a *Christiano Urstisio Basileensi* in Syntagmate Historicorum *Germaniæ* illustrium, *Francofurti* ad *Mœnum* typis *Wechelianis* A. 1585 impresso in folio, primùm editus est, in narratione *rerum Mantuanarum* non solùm nullam *Principatûs Sordelli in Urbe Mantuâ* facit mentionem, verùm etiam ipsum *Sordellum*, ac si nunquam in rerum naturâ fuisset, generali silentio præterit. Contrà autem refert is expressè, *Mantuam* A. C. 1236 & 1237 fuisse gubernatam a *Comite* quodam *Sancti Bonifacii.* Ipsa ejus verba sunt hæc: *Anno Domini MCC XXXVI Vir nobilis & venerabilis Guidotus, Episcopus Mantuanus, in Monasterio S. Andreæ, in diebus Rogationum, ab Advocatis crudeliter est interfectus. Contra quos insurrexerunt communiter Mantuani, & destructis eorum domibus & turribus, ipsos de Mantuâ cum suis fautoribus expulerunt. At illi confugêre Veronam ad Eccelinum, qui erat refugium omnium pessimorum. COMES autem SANCTI BONIFACII* (nempe secundùm *Franciscum Sansovinum* RICCIARDO sive RICARDUS) *toto tempore guerræ MANTUAM viriliter gubernavit contra Imperatorem & contra perfidum Eccelinum, & strenuè se gessit in omnibus & constanter. Anno Domini igitur MCC XXXVI factâ pace inter Imperatorem & Mantuanos & COMITEM SANCTI BONIFACII, qui Mantuam obtinebat, obsidio longa Castri S. Bonifacii est soluta.* Hæc *Anonymus* ille *S. Justinæ Patavinæ Monachus.* Quorum uberiorem illustrationem vide apud *Franciscum Sansovinum* in Opere de Origine & Gestis Illustrium Familiarum *Italiæ* sub titulo *Signori San Bonifacii.* Hinc igitur haud obscurè elucet, cur etiam *Cæsar Campana* in Recensione Illustrium Familiarum, quæ diversis temporibus & rationibus *Mantuæ* imperârunt, *Sordellum* silentio prætermiserit.

ANNOTATIONUM PETRI LAMBECII IN PLATINÆ HISTORIAM MANTUANAM, PRÆTER SPEM INTERRUPTARUM FINIS.

(*a*) Nam secundum *Marium Æquicolam*, *Leandrum Albertum* & *Hippolytum Donesmondum* obiit *Sordellus* A. C. 1274.

gratiâ *Leonello*, Magiſtratus conveniens: Quod fauſtum, inquit, felixque Civitati noſtræ ſit, Patres, provocatus ad ſingulare certamen, ſi per Vos licet, facinus aggredi audeo; hoc vel maximum Patriæ dedecus eſſet, ſi ex tantâ multitudine nemo unus reperiretur, qui ſanguinem pro ejus honore & gloriâ fundere auderet. Paratus ſum ire in omnes caſus Vobis benè volentibus. Tum Magiſtratus: Macte, inquiunt, Adoleſcens; vade & quod te, quod Patriâ dignum eſt conare. Vadenti per Urbem cives honoris causâ aſſiſtunt; gratias agunt, quod & hoc quidem genere laudis Patriam honeſtare voluerit. Apparabantur omnia ad tantum certamen diligenter, cùm ei literæ *Ludovici* Regis *Franciæ* a *Galvano* nuncio redduntur, quibus hominem adhortatur, ut ad ſe contendat, quando eum in amicos non antea viſum ob ſingularem virtutem receperit; facturum ſe, ut ſuæ profectionis eum nunquam pœniteat, ſive honores ſive facultates concupiverit. Reſpondit nuncio *Sordellus*, detineri ſe provocatione, nec poſſe ante triduum affirmare, quid Regi ſit reſpondendum; tum demum fortaſſe reſponſum tanto Regi ſe daturum: immoraretur tamdiu, donec armis decerneretur, uter ſuperior eſſet. Repromittentem ſe id facturum *Galvanum*, Virum quidem domi nobilem ac ſtrenuum, *Sordellus* hoſpitio ſuſcipit. Ventum erat jam ad præſtitutam diem, cùm uterque in campum ad id electum, multis comitantibus, equo phalerato pervenit. Tum ſpectante Populo, dato per tibicines concurrendi ſigno, uterque equum calcaribûs concitat, directîs in alterutrum infeſtîs haſtîs, non obtusô, ut aſſolet, ſed acutô & ſolidô chalybe præfixîs. Fefellit ictum primò uterque, adeo inſultim cucurrerunt. Circumactîs deinde equîs ac repetitô curſu; *Leonelli* ſcutum *Sordellus* bifariam disjecit, nuſquam ejus violato corpore. Conſternatus tanto ictu equus non ſuffecturus ampliùs in pugnâ videbatur; deſiliit tum ad pedes *Leonellus*, idem quoque facit *Sordellus* abjecto ſcuto, ut æquato genere pugnæ majorem victoriâ laudem conſequatur. Agi tum gladiis eſt cœpta, inclamante ſæpe *Sordello:* Te quoad potes, *Leonelle*, defende. Inſtat ille intrepidus, pedem pedi confert, humerum humero pulſat. Crebri circumferuntur ictus nunc cæſim, nunc punctim. Irritatus tandem accepto levi vulnere *Sordellus*, *Leonellum* jam alterum ictum parantem ſubſiliens medium amplectitur, circumlatúmque aliquamdiu ad terram tantâ vi deverberat, ut ſemianimis ex ore & naribus ſanguinem effuderit. Recreatus aliquantulum a conſternatione vitam orat, datâ fide, ſe ut captivum mandato victoris obtemperaturum. Ibis, inquit *Sordellus*, ad *Gallorum* Regem cum *Galvano* (hominem, qui tum aderat, oſtendens) illíque noſtram virtutem, cujus periculum hodie feciſti, enarrabis. Repromiſit *Leonellus* ſe facturum omnia, quando necis in ſe ac vitæ poteſtatem haberet. Tum *Sordellus* comitante Populo hominem, non ut captivum, ſed ut ſocium et amicum, in tecta ſua perduxit. Poſt aliquot dies *Galvanum* ac *Leonellum*, in *Galliam* abeuntes, uſque ad *Mercariam* comitatur; inter eundum utrique exponit, quæ velit nunciari Regi. At Rex *Apuliæ*, auditâ per eos, (quos *Sordellus* miſſos fecerat) *Leonelli* captivitate, ejuſdémque in *Galliam* profectione, hominis caſum vehementer indoluit, ſe ipſum accuſans, quod tantum virum tantiſque victoriis celeberrimum tentare fortunæ temeritatem coëgiſſet. Paraverat jam omnia ad profectionem *Sordellus*, cùm nuncii ab *Eccelino Patavino* Tyranno, ejus famâ permoto, ſuperveniunt orantes, ut priusquam in *Gallias* proficiſcatur, videndi ſui atque alloquendi *Eccelino* copiam faciat, qui *Veronam* eâ tantùm causâ venturus ſit, quò etiam velit hominem contendere. *Sordellus* deſiderio tanti Viri ſatisfacturus, poſt triduum cum nunciis *Veronam*, quò jam *Eccelinum* veniſſe intellexerat, pergit, magnâ obviàm tum civium, tum aulicorum effusâ multitudine; neque ibi diu moratus, vocante *Albrico Eccelini* Fratre literis & nunciis, *Patavium* quoque proficiſcitur, in quâ Urbe comitate, fortitudine, modeſtiâ tantam opinionem de ſe concitavit, ut multos ab exteris Provinciis ad ſingulare certamen exciverit, præcipuè autem *Corradum Germanum*, *Auſtrianorum* Militem egregium, qui, impetratâ a Duce cum *Sordello* dimicandi veniâ, *Patavium* equis & armis optimè inſtructus contendens, *Sordellum*, cum *Eccelino* in foro tum caſu exiſtentem, ad ſingulare certamen provocat. Cui *Sordellus:* Ubi voles, inquit, hoſpes, paratus ſum tecum decertare; decernatur locus, deligatur dies, quo uterque noſtrorum armis inſtructus deſcendat. Ejus rei *Eccelino*, tantum certamen libenter inſpecturo, poteſtas permiſſa, qui paratis rebus omnibus indictâque decertandi die, in forum cum *Sordello* deſcendit. Comitabatur alterâ ex parte honoris causâ *Corradum Albricus.* Conditiones decertandi per Præconem publicè pronunciantur, ut ter collatis haſtis concurrerent; tum demum ad gladios & clavas ferreas pervenirent, ſi haſtis neutram in partem declinaret victoria. Datur ſpectante populo concurrendi ſignum; quo accepto, alter alterum concitatis equis tanto impetu invadit, ut capita ad equi clunes deflexerint. Circumactis deinde equis, rurſum infeſtis haſtis acuto ferro præfixis curſus repetunt. Non fefellit venientem *Sordellus*, qui totus haſtæ inhærens, *Corradi* ſcutum, accepto & ipſe gravi ictu, a pectore hominis fractis loris deturbat. Tum *Sordellus*, abjectâ haſtâ, ſtricto enſe hominem fidentem æquato genere pugnæ invadit, magnâ voce cum adhortatus, ne ignaviâ ſuccumberet. Magni tum, ultro citróque ſubclamantibus, qui ſpectabant, circumferebantur ictus. Favebant linguis *Sordello Patavini* ferè omnes, præcipuè verò *Beatrix Eccelini* Soror, quæ visâ ſpecie ac dignitate hominis adeò ejus amore exarſerat, ut nil aliud a Deo precibus contenderet, quàm ut *Sordellus* ſuperſtes ac victor evaderet. At *Corradus* non diu in armis ſuffecturus, quippe cum ea Gens laboris ſit ac caloris impatiens, venientem ictum propellens, transfigere *Sordellum* mucrone conatus, ducto ſurſum gladio, grave accepit in dextero humero vulnus; quo factum eſt, ut deficiente ſanguine, deficerent etiam ad pugnandum vires. Inſtat tum *Sordellus*, repoſitô gladiô, clavâ hominis caput circumverberans, nec prius deſtitit, quàm ſe victum ac captivum *Corradus* profiteretur. Mittitur & is, curato prius vulnere in *Gallias*, eâ conditione, quâ *Leonellus* quondam. Cæterum *Beatrix* amore ardens, non virtute minus quàm hominis formâ incenſa, nutrici, cui maximè fidebat, omnia aperit, rogátque, ut ei ſuâ unius operâ cum *Sordello* loqui liceat. Diſſuadere id primò nutrix cœpit; demum victa Puellæ precibus *Sordellum* adit, hominemque rogat, ut noctu clàm ſecum ad cubiculum *Beatricis* pertendat. Tum *Sordellus* non immemor accepti ab *Eccelino* beneficii, congreſſum illum ut deteſtabilem ac nefandum abominari cœpit. Demum precibus ac lacrymis Puellæ victus, quæ ejus amore deperibat, cùm nec lapideum ſe nec expertem amoris diceret, quò nutrix ducebat, profectus, Puellam amore conſumptam, & quæ vix reddere ſalutem



lutem præ gaudio & metu valebat, adit, lacrymantem solatur, rogátque, ut quid velit, tandem exponat. Tum illa ægrè spiritum ducens: Ex quo, inquit, *Sordelle*, te vidi, tuâ formâ & egregiâ virtute capta, die ac noctu quiescere nunquam præ amore quivi; ante oculos meos tua semper obversatur imago; nubilis sum, ut vides, præclaris orta Majoribûs, curandum etiam est, cùm ratione matrimonii in alienâ domo mihi sit vivendum, ut illi nubam, quo cum præcipuè mihi ætate & moribus conveniat; non erunt dedecori rebus a te præclarè gestis nuptiæ meæ, nec ero (modò tuô connubiô potiar) ad alienos thoros prona, cùm nullam aliam ob rem quàm ob tuam singularem virtutem amare te cœperim; hoc si petenti denegaveris, scito, me propediem mihi manum injecturam. Ad hæc *Sordellus*: Non pepercit unquam amanti, ut video, verus amor; in te enim, visâ hâc honestissimâ formâ, perspectâque venustate oris tui exarsi, sed recentia tuorum erga me fratrum merita effecêre, ut ratione & consilio cupiditatem vincerem; violare jura hospitii summum nefas esse duco, &, quæ bellorum incendia quondam ob raptas virgines sint concitata, nequaquam me fugit; convenit ætas, conveniunt fortasse mores, sed fortunâ impares sumus; quod enim commercium privato viro esse potest cum Virgine nobilissimâ, & ex his ortâ, qui rerum potiuntur? feliciores nuptiæ & sanguini tuo convenientes te manent; proinde me autore tibi ipsi ac generi tuo consules. Conantem denuo & frustra preces addere Puellam collapsam præ mœrore in nutricis sinum non sine lacrymis reliquit. Sequenti die impetratâ abeundi veniâ, profectionem suam in *Gallias* causatus, equis & armis ab *Eccelino* donatus, multis comitantibus *Mantuam* primò ad suos revertitur. Ad cujus ædes ex totâ Urbe visendi hominis causâ concursum est, adeo unicè a Civibus suis diligebatur. Cæterum *Beatrix*, non extinctâ *Sordelli* discessu amoris flammâ, sed auctâ, dissuadente frustrà nutrice, sumpto virili habitu, ad quem pro tempore suscipiendum eandem ac ejus filiam, sexum mentitas, compulit, ne in itinere, comitante tantùm nutricis marito, dignoscerentur, Urbem *Mantuam* ingressa, ad *Petrum Avogadrum*, Virum egregium ac domi nobilem, amicitiâ & necessitudine aliquâ *Eccelino* conjunctum, divertit. Admiratur primò *Petrus*, cognitâ Puellâ virili cultu indutâ; mox perceptâ adventûs causâ, amantis casum miseratus, *Sordellum* adiit sciscitaturus, antequam ad *Eccelinum* de sorore scriberet, quid animi erga mulierem haberet; quem ita animatum reperit, ut nullam rem magis, quàm *Eccelini* honorem & dignitatem inspicere videretur. Ejus rei *Petri* literis admonitus *Eccelinus*, *Sordellum* ad ostendendam animi sui integritatem *Patavium* profectum, domi hospitio comiter suscipit, acceptaque satisfactione, hominem quovis honore afficit. Supervenit & *Petrus* paucos post dies, qui expositâ *Beatricis* voluntate, quæ affirmabat se aut *Sordellum* in maritum habituram, aut si id minus per fratres liceret, vim sibi suspendiô vel ferrô illaturam, collaudatâque *Sordelli* integritate & innocentiâ, *Eccelinum* ac fratrem, haud multùm ab hâc affinitate abhorrentes, compulit *Beatricem Sordello* in matrimonium collocare. Dies itaque nuptiarum indicitur, magni totâ Urbe fiunt apparatus. Præmittitur & *Petrus*, qui Puellam *Patavium* conducat, quam multæ honestissimæ Matronæ, multi præclari Juvenes ex Nobilitate *Mantuanâ* in Patriam sunt comitati. Excipitur a Fratribus perbenignè Puella, collaudatúrque maximè ab *Eccelino*, quod tantum Virum, cui nec parem



A quidem, nedum ullum superiorem, animi & corporis dotibus *Italia* haberet, in maritum sibi delegerit. Venerat nuptiarum dies, multis undique tum ad nuptias, tum ad ludos confluentibus. Deligitur in atrio locus, quo Puella audientibus omnibus luculento epithalamio *Sordello* jungitur, imposito, ut mos est, in digitum annulo; tum passim cantus exauditi, & voces clamantium, ut felix illud faustúmque connubium esset. Saltabatur & ad tibias, nec citharis æneatoribúsque suus deerat locus; nusquam eâ tempestate tantum sonorum auditum; largissimæ epulæ quatridui unicuique volenti præbitæ, missitata etiam pretiosissimarum rerum munera vicissim sunt. B Secundo die ludi magnificentissimi sunt præbiti. Tertio diversarum ferarum venationes habitæ. Quarto ab equitibus collatis hastis concursum, proposito ingenti præmio. Dilabi deinde passim ab unoquoque ad Civitates suas est cœptum, remanente per aliquot dies *Sordello*; qui non immemor promissi in *Gallias* ad Regem ire cupiens, impetratâ ab *Eccelino* abeundi veniâ, ægre ab uxore mœstâ & lacrymis squalidâ, quam apud Fratres relinquere instituerat, discedit. *Mantuam* primò ad visendos amicos parandásque res ad tantam támque longinquam profectionem necessarias contendit. C Inde abiens aliquot ex Nobilitate *Mantuanâ* comitantibus, superatis *Alpibus*, per plana *Galliæ* iter faciens, *Troada* nobilissimam Civitatem pervenit. Ad quem visendum, cùm ex itinere equos fessos in diversorio reficit, ejus famâ compulsi aliquot loci clarissimi Cives cum donis & muneribus pervenêre, inter quos *Zachetus* erat, Vir domi nobilis ac dimicandi arte peritissimus. Salute datâ redditáque, ex his unus *Sordellum* inire singulare certamen cum *Zacheto* Viro strenuo ac manu prompto rogat. Recusare tum id *Sordellus* non ignaviâ & timiditate, sed quòd equos ex itinere fessos haberet, quódque D ad Regem festinare opus esset. Instant tum illi, asserentes brevi id fieri posse, nec defuturos ei equos ad certandum necessarios; ex duobus, quos optimos habeat, alterum optione *Zachetum* polliceri. Tum *Sordellus*, petitis quinque dierum induciis facturum se, quæ illi vellent, repromisit. Venerat certandi dies, cùm undique non ex accolis, sed ex finitimis civitatibus in Urbem tanta confluxerat multitudo, ut passim in vicis positis tabernaculis, cùm sub tectis non liceret, pernoctarent. In campum armati descendunt: ora undique in unum conjiciuntur *Sordellum*. Dato tandem per classicum concertandi E signo, alter alterum infestis hastis impetit; quibus diffractis, redintegrato cursu, demum *Sordellus Zachetum* ex equo deturbat; descendit & ipse, & abjectâ hastâ strictóque ense cominus rem gerit. Non detrectat pugnam *Zachetus*, suis undique adhortantibus, ut memor Patriæ, cujus illud dedecus, si victus, illa laus erat, si victor fuisset; memor pristinæ virtutis esset, quâ sæpius honesta spolia cum laude reportârat. At *Sordellus*, qui potiùs inhibendus a certamine, quàm cohortandus ad id erat, adeo ad pugnam acri animo ferebatur, crebris ictibus *Zachetum* diverberat; qui abjecto ense, *Sordello* succedens, puF gione transfigere ejus latus conatur. *Sordellus* autem, arreptâ clavâ, tantâ vi hominis tempora diverberat, ut semianimem ad terram detruserit. Abscidit tùm vocem astantibus pavor, adeo in uno cive spem & metum collocaverant. Inclamat horrendum *Sordellus*: Vitam tibi, ni deditionem properè feceris, *Zachete*, auferam. Conantem assurgere rursum percutit. Tum *Zachetus*, adhortantibus omnibus, ut deditionem faceret, quando

par

par tanto Viro esse non posset, dexteram instanti porrigit, quod erat deditionis signum. Hominem amplectens *Sordellus* sublevat spoliandúmque sociis tradit. Ad diversorium deinde multis comitantibus tendens, paratâ sumptuosâ ac lautissimâ cœnâ, aliquot ex primoribus Civitatis cum *Zacheto* in convivium adhibet, cui post cœnam jure captivitatis mandavit, ut secum ad Regem proficisceretur. Biduo pòst iter institutum *Sordellus* carpens, tandem *Parisios*, quæ Civitas Caput Regni habetur, pervenit. Posterô autem die ejus diei, quo Urbem ingressus fuerat, ad Regiam, comitante *Zacheto*, profectus, dum ante vestibulum inambulat Regem opperiens, a multis cum admiratione inspicitur. Progreditur tandem Rex magno nobilium commitante numero, cui *Sordellus* obviam factus, ad genuáque provolutus, Regem salutans: Tuus, inquit, *Sordellus Mantuanus* sum, quem *Galvano* nuntio ad Te venire jussisti. En adsum, mandata ac imperia tua nunquam recusabo. Rogavit bis hominem Rex, *Sordellus* ne esset. Tum ille stomachatus, quod sibi fides non adhiberetur, nullâ petitâ veniâ discedit. Abeuntem revocat Rex, ac quò iret, rogat. Tum ille: *Mantuam*, unde testes abducam, qui tibi fidem faciant, me *Sordellum* esse, quando mihi bis affirmanti non credis. Tum Rex hominem amplectens: Enimvero, inquit, tuus iste ferox animus tuáque loquendi libertas faciunt, ut te illum esse credam, quem videre tantopere concupivi, conversus deinde ad suos, hominem laudibus supra modum extollens, affirmavit, credere se in totâ *Europâ* esse neminem, qui huic viribûs ac consiliô in re militari par, nedum superior dici posset. Quâ quidem laude tantum æmulationis *Sordello* concitavit, ut passim multi ex omnibus Provinciis ad tentandam hominis virtutem confluxerint. Aderat tum *Leonellus*, aderat *Corradus*, aderat & *Zachetus*, nuper ad *Troada Companiæ* ex itinere victus, qui laudes hominis magnificentissimis verbis subsecuti, sententiam Regis affirmabant. Motus invidiâ unus ex his, qui proximi Regem circumsteterant, irridens socium, ita affatur, ut a *Sordello* tamen intelligi posset: Hunc etiam talem, qualem ii prædicant, chlamys ipsa præ se fert. Tum *Sordellus*: Sive curta, sive attrita sit hæc chlamys, nil virium aufert affértve *Sordello*; te, inquit, præsente Rege ad singulare certamen provoco; tum armis decernetur, veriórne Regis, quàm tua sit sententia; quod si mecum certare abnueris, te ut pessimum hominem & maledicum ubique prædicabo. Non renuit provocantem *Grisulphus* (id enim ejus Equitis nomen erat) in quem unum omnes conjecerant oculos. Datur optio *Sordello*, ut ex stabulo regio, quem velit equum, deligat. Circumstant hominem officii causâ quatuor illi, quos vicerat, adhortantes, ut dicacis *Grisulphi* audaciam & temeritatem refringat. Agebant id, credo, ne si superatus *Sordellus* fuisset, major ignominia oboriretur, utpote ab eo superati, qui vel mediocri pugnatori par esse non potuisset. Bonum animum *Sordellus* hos habere jubet; non rediturum se domum nisi victorem affirmat. Ad quintum decimum diem post provocationem in campum ad decertandum idoneum conveniunt, astante Rege ac reliquâ tum urbanâ, tum, quæ ex finitimis videndi certaminis causâ undique convenerat, multitudine. Dato signo concurritur quater ab utroque hostili animo, nec quicquam præter scuta illisum est, adeo dimicandi arte valebant. Tum *Sordellus* indignabundus, quòd hostis tantùm subsisteret, venientem in se ense stricto ac

A citato cursu, subsultim ipse procedens, propulsato ictu medium amplectitur, ac tum demum subfosso calcaribûs equo hominem a sellâ divulsum mirantibus omnibus ad Regem detulit, identidem rogitans, longáne ei videretur, an curta, quâ induebatur, chlamys. Concurritur ex toto campo ad unum *Sordellum*, cúmque ut *alterum Herculem* intuentur & ad Cœlum laudibûs ferunt. Rex hominem in Regiam perducit, multis Heroibus comitantibus, hanc eandem vocem identidem repetens, vidisse se nunquam hominem fortiorem, nec cujus mores Heroico Viro magis convenirent. Sequenti die militares ludos
B per Præconem pluribus in locis pronunciari jubet. Venêre non ex *Galliâ* modò & *Germaniâ*, sed etiam ex ultimâ *Britanniâ* multi, *Sordelli* famâ exciti. Descenditur ad præstitutam diem in certamen, quod fiebat locîs patentibûs, compositîs ad spectandum circumquaque fulcrîs. Nunquam antea tanta multitudo in uno loco visa. Ex flore Nobilitatis mille & quingenti Equites deliguntur, qui bifariam divisi binis castris, satis magno intervallo hinc atque inde ex adverso positis, quo laxiùs dimicaretur, intenti pugnæ signum expectabant. Stabant in eâ acie, cui præerat *Sordellus*, quinque illi, quos ipse vicerat,
C eisdem insignibus, quo ipse ornati, exceptâ duntaxat Accipitris formâ, quam pictam acu super sagum gerebat. Dato signo, procurritur repente cum clamore magnâ vi, volant ad Cœlum comminutæ hastæ, micant ante ora pugnantium gladii; hunc trahi, illum trudi ex equo præcipitem vidisses. A nemine res negligenter agebatur, quippe cum sub tot hominum oculis dimicaretur. Obibat frequenter *Sordellus* tum militis tum Ducis munia, in quem unum delatus adversariorum cuneus, non minore vi repellitur, quàm hominem invaserat. Pugnatum jam erat ad horam, cùm subito a Rege redeundi in castra signum da-
D tur. Tum *Sordellus*, convocatis primoribus ordinum, maximè verò *Leonello* cum reliquis sociis pulcherrimum se facinus editurum ostendit, si ab his fuerit adjutus. Repromittunt illi se ituros, quò illum pervadentem viderint. Eundum glomeratim ostendit, & impressionem faciendam, ubi adversarios condensatos viderint, quos, ut dissipatos, a subsequenti suorum acie fundi perfacilè ac capi posse ostendit. Datur secundò invadendi signum, nec minore tunc quàm antea procursum est animo. Vadentem per mediam adversariorum aciem *Sordellum* Rex admirabundus respicit; in quem pudore ac æmulatione glo-
E riæ permoti *Galli* quidam ingentis magnitudinis magno impetu hominem oppressuri deferuntur. Non declinat venientes *Sordellus* ibi; admirantibus omnibus diu acerrimè dimicatum est. Tandem verò *Galli* viribus atque animo impares, in interiorem suorum aciem sese recipiunt. Prodiit ex agmine unus, *Sordellum* identidem ad singulare certamen provocans; ad cujus vocem Vir impiger excitatus, in medium progrediens ac manum conserens, eò lassitudinis *Gallum* Equitem perduxit, ut planè audientibus omnibus se victum fateretur. Postremò reductis in castra aciebus reficiendorum corporum gratiâ, tertium pu-
F gnæ signum haud ita multò post, rogante *Sordello*, a Rege proponitur. Ultimos hic utraque pars edidit conatus, præcipuè cum de præmio ac palmâ, cujus causâ tantùm elaboraverant, tum demum ageretur. Instabant *Burgundi*, vasti corporis homines, ac *Sordellum* cuneatim invadentes, propellere campo conabantur; quo facto se victores futuros existimabant. Quos quidem Vir fortissimus cum delectâ suorum manu tantâ vi repu-

 lit,

lit, ut fugientes usque ad castra sit prosecutus; quò etiam paulo post reliqua acies, urgentibus *Sordelli* militibus, sese recepit. Placuit tum Regi affirmantibus, qui aderant, Principibus, *Sordellum* victorem classico pronunciari; quem Rex postea in Regiam antelato victoriæ præmio multis comitantibus reduxit. Divulgata per omnem *Europam Sordelli* fama duos nobilissimos ac fortissimos juvenes gloriæ cupidos ex ultimâ *Britanniâ* excivit, qui *Parisios* profecti, *Sordellum* audiente Rege ad singulare certamen invitârunt. Idem fecit *Frasatus Burgundus*, Vir domi nobilis ac manu promptus, qui tum fortè ejus rei causâ hominem compellaverat. Quibus ita *Sordellus* respondit, non abnuere se provocationem, modò eâdem die cum his tribus seorsum dimicare liceret. Redire enim in patriam Vir præclarus cogitabat, nec detineri ampliùs ullâ causâ volebat, cùm jam tres menses apud Regem fuisset. Admiratus tum Rex, hominem admonet, ne tantum laboris tantúmque periculi uno subeat die. Tum *Sordellus*. Bono, inquit, animo, Rex, esto; hos enim superare sine magno meo incommodo uno certamine posse me video, modò adsint equi, adsint, qui tela subministrent. Datur a Rege uni ex suis negocium, qui omnia *Sordello* necessaria ad tantum certamen paret. Descenditur in campum ad præstitutam diem, magnâ undique confluente turbâ. Deligitur sorte *Zilichinus Britannus*, qui primus cum *Sordello* congrediatur. Primo congressu integræ remansêre hastæ, etsi alter alterum non fefellerit. Secundo tanto impetu concursum est, ut sessorem & equum *Sordellus* præcipites dederit. Quo facto statim ex equo descendens, jacentem obtruncare parabat, ni deditionem properè fecisset: Succedit pugnæ *Frasatus Zilichini* comes, Vir genere & factis clarus; qui primò mutuo ictu ita sese percussêre, ut uterque aliquamdiu stupidus steterit; mox recreati cursum repetentes, ita infestis cuspidibus cucurrêre, ut disjectis scutis, fractisque hastis, rem gladiis gerere necesse fuerit. Trajecit *Frasatus Sordelli* loricam, & sinistrum humerum leviter perstrinxit. Tum *Sordellus* irâ percitus, in ensem surgens, tantâ vi dexterum hostis brachium percussit, ut ensem relinquere præ dolore & magnitudine vulneris hominem coëgerit. Qui sinistrâ pugionem punctim ducens, vulnus non grave in sinistrum *Sordelli* latus impegit, verùm *Sordellus* nequicquam eo vulnere retardatus, captâ ab adversarii thorace pendente catenâ ac concitato calcaribus equo hominem ad terram pertraxit; quem statim ex equo descendens jugulâsset, ni dexteram manum, quod erat deditionis signum, porrexisset. Adhortari tum Rex, & qui eum circumsteterant, *Sordellum*, ne fessus ac saucius cum tertio dimicare contenderet. Quod quidem consilium ille spernens, *Leopardum* identidem ad certamen provocabat; a quo, nullâ morâ interpositâ, in provocantem infesta dirigitur hasta. It contrà *Sordellus*; concursum est utrinque magnis animis; *Leopardo* conante amici ac patriæ honorem recuperare, *Sordello* contrà nitente partum decus retinere. Pendebant tum maximè spectantium animi, quòd res in angustum deducta videbatur, cùm *Leopardus* duobus, qui ante se certaverant, victis, saucium *Sordellum* integer ipse superare contenderet. *Sordellus*, audito signo, sine morâ in hostem venientem procurrit, diffractis vehementi ictu hastis, ac circumactis equis, assumptis denuo lanceis, & quidem grossioribus, ita se mutuò invasêre, ut *Leopardi* equus in clunes reciderit, & scutum *Sordelli* fractis loramentis per aëra in pilæ modum ferretur. Non deerant, qui *Leopardum*, quíque *Sordellum* adhortarentur; hujus commemorabantur crebræ victoriæ, illius patriæ avita laus, unde optimi pugnatores semper prodierant. His cohortationibus incensi Proceres, strictis ensibus cominus rem gerere pergunt. Multi punctim, plures cæsim inferuntur ictus. *Sordellus* tandem arreptô conô galeæ *Leopardi*, ita hominis cervices clavâ percussit, ut consternatum mente ad terram dejecerit. Demum recreatum aliquantulum ac conantem surgere minis ad deditionem coëgit. Tum Rex admirabundus, facto per præcones silentio, sic est exorsus: Quandoquidem, inquit, *Sordelle* neminem in re militari parem habes, quod antea sæpe ac maximè hodie, superatis tribus fortissimis viris, ostendisti, cumque honestissimi mores tui ac vita optima ita exigant, te hodie in Equestrem Ordinem adsciscere institui, ne meritorum tuorum præmio defraudatus omninò videâre. Tum *Sordellus* Regi gratias agens, dignitatem illam continuò renuit dictitans, illis tantum mandari debere, quorum vita omni ex parte probata esset; petere se unum, ut captivos omnes, quos ei donaverat, domum liberos suâ gratiâ dimitteret; quod quidem se facturum ac libenter Rex statim promisit. Fatigatus tandem *Sordellus* Heroum omnium precibus, Equestrem dignitatem accipiens, multis ac magnis a Rege muneribus donatur, maximè verò *Accipitre aureo*, quod quidem Insigne non nisi Equites Regii ad collum gestare consueverant. Perductus tandem in Regiam, ac curatîs, quæ in prælio acceperat, vulneribûs, memor promissi, quod Civibus suis, quod & Uxori de reditu fecerat, ad pedes Regios provolutus, eum rogat, ut sibi cum suâ bonâ veniâ discedere liceat, ne Uxorem aut Cives fallat. Instabat Rex, rogantibûs etiam, qui aderant, Principibûs, ut apud se, petitâ, quam vellet, conditione, remaneret: quem tandem missum fecit, ubi hominem velle abire intellexit; præmisso sequenti die servo, qui ei ad viaticum tria millia nummorum aureorum, quos illi vocabulo Gentis *Francos* vocant, suo nomine condonaret. Quos quidem *Sordellus*, nequaquam auri cupidus, aliquamdiu aspernatus, servo precibus instante, ne Regium munus contemneret, tandem accepit. Actîs deinde gratiîs tam munificentissimo Regi, quibus poterat verbis, magnâ Nobilium multitudine usque ad quintum ab Urbe milliare comitante, in *Italiam* revertitur, quacunque iter facit, omnium oculos in se convertit, *Sordellum* illum esse dictitantium, qui tot viros singulari certamine vicerit, quíque neminem in totâ *Europâ* robore corporis atque animi dotibus parem adhuc invenerit. Hominem multæ Civitates, ejus virtutem admiratæ, publico sumpsêre hospitio, a quibus postea dimissus non minore gratiâ est, quàm antea susceptus fuerat; tantâ comitate ac morum facilitate ejus fortitudo ac virtutes condita erat. *Mantuani* Cives, audito *Sordelli* adventu, gratulabundi obviam procedunt, gratiásque publicè agunt, quod patriam virtute suâ in *Galliâ* etiam celebriorem reddiderit. *Ecelinus*, audito *Sordelli* adventu, *Mantuam* propere nuncium mittit, qui ab homine precibus contendat, ut *Patavium*, ab omnibus exspectatus, maximè verò ab Uxore, proficiscatur. Facturum se id propediem *Sordellus* respondet, re domesticâ priùs compositâ. Commoratus aliquot in Urbe dies appellandorum Civium & Amicorum gratiâ, *Petro Avogadro* comite, *Patavium* contendens, obvium ad quintum lapidem *Ecelinum* habuit cum magno Nobilium Virorum numero, a quo in Urbem perductus est, multis un-

undique ex totâ Civitate ad videndum hominem confluentibus. Ventum erat ad ædes, cum & *Beatrix* Uxor & *Albricus* ac reliqui domestici obviam in limine facti, hominem amplexibûs ac rogationibûs, ut fit, satíne salvæ res essent, ferme defatigaverunt. Juvabat audire quid egisset, postquam ab eis discesserat. Pendebant ab ore narrantis, ubi res in *Galliâ* gestas a se & Regis illius munificentiam ac gratiam exponeret. Erat enim in homine doctrina non mediocris & eloquentia quædam militaris, quâ maximè distinctè & apertè narrabat omnia sine ullâ concitatione invidiæ aut obtrectationis. Exactîs demum ludîs ac certaminibûs, quos *Eccelinus* maximos ac celeberrimos *Sordelli* gratiâ instituerat, rogatu Civium suorum, qui hominem abesse tamdiu ægrè ferebant, in patriam cum Uxore, *Eccelino* non abnuente, quando ita vellet, rediit. Celeberrimos ludos tum militares tum civiles dies octo *Mantuani* in honorem *Sor-*

A *delli* edidêre, ne Civem suum merito honore fraudarent, quem apud exteros tanto in pretio fuisse non absque Reipublicæ gloriâ intellexerant. Vir fuit ad omnes res agendas, & eas quidem præclaras, natus; viginti tres fortissimos pugnatores publicis certaminibus superavit; in Ludis militaribus primus semper est habitus; pilum torquere, luctam luctare, saxum jacere, saltu certare, canere fidibus optimè nôrat. Annum agens quadragesimum, remissis aliquantulum corporis exercitationibus, vires ingenii, quo maximè valebat, exercere instituerat, cùm nunciatum est *Eccelinum*, libidine dominandi cupidum,
B ingentem parare exercitum, quo tantam Provinciam in suam redigat potestatem. Solicitus itaque de salute patriæ, omisîs ad tempus literarum studiîs, firmandis mœnibus, ubi debiliora videbantur, ducendis, elimandisque fossis, confirmandis ad libertatem Civium animis, totus erat intentus.

LIBER SECUNDUS.

Repetendum mihi priùs *Eccelini* genus videtur, quàm bellum gravissimum contra *Mantuanum* Populum injuriâ susceptum aggrediar. Natum *Eccelinum* & fratrem ejus *Albricum* Patre *Theutonico* constat, qui sub *Ottone Tertio* bello *Italico* merens, tantas opes filiis moriens reliquit, ut ii postea *Italiæ* Regnum occupare sint annixi. Additur ob sævitiem credo, quæ maximè eorum ingeniis insita erat, huic loco fabula. Matrem *Adelaitam* moribundam parvulos ad se vocâsse, dixisséque, eos non ex *Monacho* (id enim Patri nomen fuit) sed ex Dæmone, a quo nocte fuerat compressa, natos. Eritis, inquit, patri persimiles, neque vobis quisquam sævior aut flagitiosior habebitur; magnum per nefas adepti imperium, in ipso flore ætatis cum genere vestro concidetis. Hæc vaticinatam ferunt avertisse oculos, ac paulò pòst egisse animam. Audaciores tam ferali vaticinio adolescentes facti, miscere humana omnia ac divina explendæ cupiditatis causâ, quâ maximè ad tyrannidem ferebantur, cogitare quâ ratione occupare *Patavium* possent; etenim orti ex *Honariâ Patavinorum* vico erant. Occupato itaque *Patavio* astu ac dolo, *Tarvisium* cum toto *Forilivienfium* angulo, *Vicentiam* direptam & eversam, *Veronam* ac *Brixiam* suo adjecêre imperio. Inde post aliquot annos *Eccelinus*, relicto ad gubernandas Civitates *Albrico*, *Mantuam* Urbem oppugnaturus, ni deditionem facerent, cum ingenti exercitu proficiscitur, præmissîs Oratoribûs, qui *Sordelli* seorsum & quorundam Civium animos tentarent, quique eos minîs, si pollicitationibûs non possent, ad fœdus petendum impellerent. Legatis unâ omnium voce responsum: *Mantuanum* Populum liberum esse, eúmque extrema quæque pro libertate passurum, si quis evertere ejus libertatem conaretur; rogare *Eccelinum*, ut, quando a *Mantuanis* nullâ lacessitus sit injuriâ, eos sinat in libertate vivere; propulsaturos se injuriam, quoad fieri poterit, affuturúmque sperare Deum Ultorem illati sine causâ belli, etiamsi a nullo finitimorum fuerint adjuti. Accepto tali responso præter opinionem, *Eccelinus* incensus irâ omnia longè latéque populatus, anno quinquagesimo supra ducentos & mille Urbem

C ad meridiem obsidione cingit, duásque portas, quam hinc *Predellam*, hinc *Tiresiæ* vocant, (nondum enim cuncta palude tenebantur,) erectis machinis tormentísque omni genere telorum oppugnare contendit. Contrà ab oppidanis turres contabulantur, muris crates, pinnis loricæ attexuntur. Eò comportantur omnia ab urbanâ multitudine, quibus a muris arceri hostis posset. Non continebat domi matronas & virgines pudor, non pueros & senes imbecilla ætas, tantus erat defendendæ patriæ amor; suggerebant ii pugnantibus tela, suggerebant materiam, quâ refici tabulata ac mœnia ab hoste disrupta possent.
D Firmantur validissimo præsidio portæ, disponuntur vicissim in muris vigiles, disponuntur custodes, stat in foro diu ac noctu Civium armata manus, quæ, signo dato, celerrimè eò procurrat, ubi maxime fieri impetum ab hoste intelligat. Conquisitus erat ante adventum *Eccelini* undique commeatus; creantur Duumviri, qui eum e Republicâ Civibus parcè dividant, ne, quemadmodum fieri solet, profusè abutendo inopiâ postremò laboraretur. Crebra committebantur quotidie certamina, indignante *Eccelino*, atque ægre ferente, ab unâ *Mantuâ* detineri, quo minus *Italiæ* Regno potiretur. Qui dum avidiùs inter suos tum cohortando tum dimicando
E versatur, saxo superne conjecto tam gravi ictu percutitur, ut, fugiente reliquâ multitudine, quæ casum Ducis senserat, ægre a cohorte prætoriâ in castra sit delatus. Fuisset tum profectò oppugnationis finis, si militem exire, & cedentem hostem insequi Magistratus permisissent. Incensæ fuêre tamen eorum vineæ, incensæ turres, incensa propugnacula ferme omnia eodem die. Liberatus illisione capitis *Eccelinus*, Urbem acriùs oppugnaturus, majores copias accersit, incensas turres instaurat, sagittarios & funditores in oppidanos disponit; mœnia deinde ubi minùs
F valida esse a transfugis intelligit, ariete demoliri conatur, quo acie & pæne collatis signis cum Civitate decertaret. At *Mantuani* ductâ profundissimâ fossâ, erectóque aggere & vallo intra pomœria, percussi e regione muri, armati adventantem hostem alacri animo sustinebant. Interficiebantur multi tum saxis tum missilibus telis, & cùm integri hinc ab oppidanis, hinc ab hostibus fessis continuò succederent, fiebat ut quasi

renovatâ pugnâ multa vulnera utrinque ſuſciperentur. Diremit tandem tam atrox prælium nox, & ægre quidem; adeo enim incenſi erant illi ad oppugnandum, ii ad reſiſtendum, ut ſtudio dimicandi adventantem noctem non ſentirent. Magno ſtetit ea pugna *Eccelino*; luſtrato namque ſequenti die exercitu, cognoſcit, non decimum quemque militem ſine vulnere eſſe. Audiebantur paſſim gemitus morientium, audiebantur voces *Eccelini* caput execrantium, quòd exercitum in tam iniquum locum ad dimicandum quotidie duceret. Progredi etiam longiùs pabulatum lignatúmque gregariis militibus neceſſe erat, quibus difficultatibus ingens ſeditio eſt orta. Murmurabatur paſſim totis caſtris, in unum *Eccelinum* inſurgendum eſſe, qui ſanguinem ſitiens, ſuos hoſtibus jugulum porrigere cogat, & quos vi necari poſſe non videt, eos continuis vigiliis inter æſtuaria & paludes atterat. Obſideri, inquiunt, iſtud eſt, non obſidere; e noſtris plures quotidie cadunt; major in exercitu noſtro rerum omnium penuria, quàm in Urbe obſeſsâ eſt; habent illi, qui ſaucios diligenter curent, nos, tanquam laceræ pecudes, paſſim alitibus & feris objicimur; provocavit etiam, ut cernere licet, in certamen Deos, qui febribus, qui peſte, quíque aëris intemperie, noſtram irridentes ſtultitiam, nos conterunt. Agitari hæc ſentiens *Eccelinus*, ſeditionis autores ad ſe vocat, eóſque nudari, ac plagis cædi jubet. Concurritur ex totis caſtris, ſolvuntur vincti; & a tam fœdo ſupplicio liberantur, clamante fruſtrà *Eccelino*, rem militarem licentiâ ſolvi. Exorabatur a ductoribus ordinum hinc *Eccelinus*, ut feſſo tot malis militi ignoſceret, hinc propellebantur gregarii, qui *Eccelino* gladios intentabant. At oppidani cognitâ hoſtium ſeditione, duabus portis eruptione factâ, vallum hoſtium defenſoribus vacuum conſcendunt ac diruunt, machinas ſubvertunt, tabulata incendunt, ſaucios in tabernaculis derelictos obtruncant. Ad fugam jam ſpectare omnes videbantur, cùm *Eccelinus* ab irâ ad preces converſus, rogare unumquemque militem, cœpit, ne ſe desereret, ne victoriam penè partam ſuâ cum pernicie omitteret. Patiemini, inquit, milites, hoſtem, quem octavo jam menſe intra mœnia obſeſſum continuiſtis, in caſtris vagari, bona a vobis tot laboribus parta uno momento diripi? Turpe profectò eſt, a quovis hoſte ſuperari, at turpiſſimum ab eo fugari, cui vîx tueri ſe mœnibus licuit. Sumite arma mecum, & hoſtem non ſuâ virtute, ſed noſtrâ ſeditione confiſum, intra mœnia retrudite. His dictis properè vexillum capit, concitatóque calcaribus equo, in hoſtem clamitans contendit: Sequimini milites Ducem veſtrum, ſequimini ſigna, quæ vos nunquam injuſſu meo deſerturos ſanctè juràſtis; parta jam vobis, ſi viri eſtis, uno momento victoria eſt, quam tamdiu optâſtis; prodiit ſpontè hoſtis, quem tot probris, tot convitiis extra mœnia elicere toties tentâſtis. Moti non minùs periculo quàm pudore milites, Ducem ſecuti, miſſilibus primò, deinde gladiis oppidanos aggrediuntur. Procurrunt utrinque a lateribus equitum turmæ, quo genere pugnæ ſuperior *Eccelinus* videbatur, quòd equos plures & pinguiores haberet, quòd quidem difficile ab obſeſſis fieri poteſt, cùm aut equos emere, aut longiùs pabulatum progredi non liceat. *Martem* æquabant pedites, quibus mori potiùs quàm cedere propoſitum videbatur. Concitati ſuorum adhortationibus, qui eorum virtuti patriam, qui conjuges, qui liberos, qui fortunas de muris paſſis manibus commendabant. Pugnatum eſt aliquot horis conſtanter, neutrâ

A ſe inclinante acie. Cæterum adventante nocte viſum eſt tutius Magiſtratibus receptui canere, ne dolo & aſtu *Eccelini* ſui circumvenirentur. Submiſſæ cohortes aliquot, quæ integræ tamdiu hoſtem ſuſtinerent, quoad ſe recipere feſſi intra mœnia poſſent. Inſtabat *Eccelinus* identidem clamitans: Vicimus milites; hoſtem fugientem intra mœnia ſequimini. Ad propellendum hoſtem ferociter inſtantem immiſſæ cohortes, pulcherrimum facinus arbitratæ, ante portas ſub ipſis oculis civium pro patriâ fortiter dimicare, non ſuſtinere modò, ſed propulſare hoſtem ſunt auſæ. Redintegratur prælium; *Eccelinus* inter primores B fortiter dimicans pugnam ciet. Pulcherrimum erat videre, tam paucas cohortes tot hoſtium millia forti ac conſtanti animo ſuſtinere. Dato virtutis ac fortitudinis experimento, milites Magiſtratuum juſſu ſenſim pedem referentes, intra portas ſeſe recipiunt. At *Eccelinus*, magno duabus pugnis accepto incommodo, cùm jam hyems inſtaret, & plus ſpei in obſidione quàm in oppugnatione haberet, hibernacula militi ædificare, convectâ undique ad eam rem materiâ, & hiemando continuare bellum inſtituit. Erectum propterea caſtellum eſt, ac validiſſimo præſidio munitum ad eam portam, quâ *Veronam* itur, ne C commeatus vel apertè vel clanculum, ut lucri gratiâ fieri ſolet, in Urbem inde importaretur. Inſignis hic annus non obſidione ſolùm tam diuturnâ, ſed hyeme gelidâ ac nivoſâ fuit, adeo ut viæ clauſæ, & *Padus* ac reliqua Provinciæ flumina per aliquot dies ob glaciem innavigabilia fuerint. De annonâ ex antè convectâ copiâ nihil immutatum. Immurmurabatur tamen totis caſtris, unum *Eccelinum* ad perdendos homines natum, qui non contentus ſit vulneribus ſuorum haurire ſanguinem, niſi eos quoque tum caloribus tum frigoribus immenſis excruciet. Vera eſſe tum deprehendere ſe dicebant, quæ quondam fa- D bulosa exiſtimaverant, *Eccelinum* ex Dæmone natum eſſe, a quo Mater nocturnâ ſpecie compreſſam ſe ac gravidam factam moribunda filio aperuit. Cui hominum non moverent ad miſericordiam animum tot clades acceptæ, tot continuata funera, tot vulnera, tot manci, tot claudi, tot mutilati frequentibus præliis? Liquefacti antea immenſis caloribus, nunc demum id animæ, quod reliquum ſuperfuerat, tot malis regelari; longè meliorem eſſe obſeſſorum quàm obſidentium conditionem, quippe qui nullius rei indigentes, tecto, parietibus, igne, culcitrâ, ſtramentis frigora propulſent. Abeundum eſſe ac re- E linquendum hoſtibus eum dictitabant, qui, non quomodo ſalvi eſſe poſſent, cogitaverat unquam, ſed malis ac cruciatibus hominum gaudens, militum capita mille periculis objiceret. Quotus enim quiſque noſtrûm eſt ſine vulnere? quot periêre iniquo loco pugnantes? Expugnare Urbem naturâ atque opere munitiſſimam, noſtris cadaveribus foſſas explere, aggerem facere, machinas erigere conatur ob inſitam ei crudelitatem; in quem ſi viri eſſemus, jam certò ſcio retruſa eſſet. Non deerant, qui tacitè prætereuntem execrarentur, quique ſegniter, otiosè, negligenter, contumaciter, ſi quid imperaretur, omnia F agerent. Cognitâ per delatores, quos in exercitu frequentes habebat, ſeditione ac ſeditionis autoribus, *Eccelinus* irâ incenſus, de decimando milite aliquamdiu cogitavit; mox ad ſanitatem, refrigeratâ jam irâ, rediens, cujus impotens erat, exauctorare quoſdam, maximè verò ad res novas ſpectantes, inſtituit, præmiſſis priùs per totam Provinciam Scribis, qui novos in ſupplementum conducerent milites, equos undique emerent. Inſtante

ſtante jam verè, ac permutatâ magnâ exercitûs parte, ad tentandum novorum militum robur, relictis, qui castris præsidio essent, in agrum *Cremonensem* Legionem unam ducit, ubi superatis in prælio *Cremonensibus*, direptisque aliquot eorum Castellis, onustus prædâ, maximè verò commeatu, quo ager ille feracissimus abundat, ad suos revertitur, sedendo bellum ducturus. Non sinit tyro, uno prælio victor, Ducem naturâ ferocem quiescere. Instat quotidie, orat, ut in expugnandâ Urbe virtutem velit experiri suam. Datur negotium Centurionibus quibusdam, qui veteranorum animos tentent, quique eos ad benè de Duce promerendum adhortentur. Respondent illi, se haud gravatè, quæ vellet Imperator, facturos, si quam ad invadendam Urbem viam cernerent, quæ validissimo civium præsidio, profundâ fossâ, altissimis mœnibus sit munita; daret tamen, quando vellet, pugnæ signum, affuturos se continuò. Triduum insumptum ad exstruendas scalas, quibus muros ascenderent; convecta undique sarmenta ad opplendas fossas, erectæ crebræ turres, unde promoveri sagittis & fundis de muro civis posset, quo facilior militibus ascensus daretur. Sensêre hæc oppidani, a quibus nihilo segniùs, quæ ad defensionem pertinent, sunt provisa. Datur negotium adolescentibus, datur senibus, ut pugnantibus tela subministrent; contabulantur turres, unde tutius in hostem dimicetur; deliguntur cohortes aliquot fortissimorum militum, quæ in armis ad eruptionem faciendam, si id tempus exposceret, paratæ essent. Quartâ die, primâ luce, classico ab *Eccelino* invadendi signum proponitur. Concurrunt primò gregarii; trabibus ac sarmentis iter ad muros extruunt. Succedunt vallo tyrones, spei & audaciæ pleni; subsequuntur veterani, exitum pugnæ animo volventes. Dimicabatur eodem tempore pluribus locis acriter; hinc militem præsentiâ Ducis subire locum quamvis iniquissimum cogente, memorem propositi præmii, si murum conscendisset; hinc civem patriâ pro laribus, pro liberis, pro fortunis hostem propellere adhortante. Cadebant continuò ex hostibus multi, maximè verò ex tyronibus, qui spei & audaciæ pleni, eò progrediebantur, unde regredi sine magno incommodo non possent. Ascendere scalas hostem civis patiebatur, unde detrusus graviori casu, aut in fossas devolutus, gravis consternatione, gravis armis submergebatur, aut caput illisus, infractúsque crura, lapidibus supernè conjectis obruebatur. Tum verò *Eccelinus* suorum strage permotus, tradito uni ex satellitibus equo, arrepto scuto & galeâ, clamitans ad muros provolat: En súntne hæc promissa, milites, quæ de capiundo Oppido mihi dedistis? Ubi ferocia illa vestra est? Ubi animi, ad veteranos conversus, quibus *Italiam* vos occupaturos gloriari consuevistis? Estísne tot victorias, tot triumphos, tot bellicas laudes hâc unâ vel minimâ pugnâ amissuri? Erit hic finis laborum vestrorum, erit receptaculum præmiorum, si unam hanc Urbem nostris conatibus obsistentem ceperitis, ac captam diripueritis. Hæc dicens ad murum tendens cunctantem aciem secum trahit. Redintegratur utrinque clamor, reboant tormenta, arcus & balistæ instrepunt, trajiciuntur sagittis & jaculis multi, conteruntur lapidibus nonnulli, evertuntur machinæ cum magno propugnatorum ac sagittariorum interitu; conscendentes rursum *Eccelinani* milites scalas, propellere cives mœnibus conantur, qui novo genere pugnandi invento, aquam cum cineribus ebullientem in caput

A ascendentium invergebant, quæ per rimulas galearum ingressa, oculos ac totum corpus incoquebat. Admonet *Eccelinus* milites, ut scuto caput obtegant, quo propulsari aqua possit; hinc factum est, ut corpora eorum nudata a sagittariis faciliùs transfigerentur. Canere receptui *Eccelinus* tot difficultatibus propositis jam instituerat, cùm subitò ad eum provolat nuncius clamitans, jam captam esse *Tiresiam* portam; opus esse ad eam obtinendam præsentiâ Ducis ac majore militum numero. Accurrit eò properè *Eccelinus*, trahens secum, quot potest milites. Tum oppidani, occisis, qui portam conscenderant eisdem

B consultò permittentibus, quo Ducem a loco debiliore removerent, conjectisque ferventibus facibus, bitumine, sulphure, pice illitis in sarmenta nusquam custodita, quæ sibi hostes accedendi ad muros pro arbitrio abeundíve pontem fecerant, redeundi iter *Eccelinianis* militibus intercludunt. Datur signum erumpendi cohortibus ad eam rem delectis; quæ quidem intra fossam ac murum progredientes, a tergo hostem trepidantem adoriuntur. Ibi atrox coortum est certamen, *Eccelino* instante, ut tamdiu sustinerent milites, quoad denuo replerentur fossæ. Comportatur Imperatoris jussu ac precibus ex totis castris,

C quidquid lignorum, quidquid stramenti ad manus occurrit. At oppidani, conjectis ex loco superiore in dimicantes saxis, pedem referre, ac de fugâ eos cogitare compulerunt, *Eccelino* nequicquam adhortante. Instant tum cohortes, & perculsos metu hostes fundunt, qui projectis armis, dum transire ad suos contendunt, aut ab instantibus cæduntur, aut fessi dimicando submerguntur. Evasit tamen cum paucis *Eccelinus* ab his, qui in ripâ erant, lanceâ adjutus. Nec eo anno postea tentare expugnationem est ausus, cùm nulla in capiendâ Urbe nisi in obsidione spes esset. Abstinuit triduum a conspectu militum, præ pu-

D dore credo, quòd tantam cladem suâ temeritate accepisset. Paululùm etiam abfuit, ut a suis postea relatum est, quin sibi manum inferret, adeo erat iræ impotens. Milites deinde non omnes simul, sed catervatim ac seorsum vocatos, consolatus est, vicissitudinem humanæ fortunæ multorum exemplo commemorans: ferrent æquo animo ac sustinerent labores, quorum propediem habituri essent amplissima præmia, cùm pro comperto haberet, oppidanos, biennio pænè obsessos, caritate annonæ graviter laborare cœpisse; darent modò operam secum, ne commeatus aliunde intromitti posset; sedendo se facturum dice-

E bat, ut ab obsessis in redemptionis præmium direptio Urbis opulentissimæ sibi ac militibus suis concederetur, quâ ditati domos quisque suas cum vacatione militiæ digrederentur. Repromittentibus se omnia facturos militibus, singulis diebus binæ cohortes ex toto exercitu vicissim deliguntur, quarum altera interdiu, altera noctu Urbem obequitet, ne quid frumenti invehi posset. Quâ quidem re brevi factum est, cùm jam rariores in Urbe diuturnitate obsidionis commeatus haberentur, cúmque *Cremonensibus* vicinis ac sociis inferendæ clàm annonæ, ut consueverant, sublata facultas esset, ut plebs inediæ impatiens de de-

F dendâ Urbe clam primò, deinde palàm loqueretur, ubi acrius urgere necessitas cœpit. Optimates autem, cognitâ plebeculæ naturâ & volubilitate, perferri, quicquid annonæ domi habent, in publicum curant, dividendúmque viritim omnibus, ne ex invidiâ seditio ulla oriretur. Mirum est, quantum hâc liberalitate conciliaverint sibi Optimates plebis animos, quæ quidem mutatâ sententiâ dictitare palàm cœpit, gravissima quæque pro

pro libertate tum demum se passuram, quando illi, pro quorum salute dimicabat, libertate & imperio digni essent. Tum *Eccelinus*, cognitâ per transfugas oppidanorum concordiâ & perseverantiâ, agere fraude tum demum, quod vi non poterat, cœpit. Valebat tum plurimùm inter Cives autoritate & gratiâ *Sordellus*. Ad hunc igitur per fugitivum, crudelitatem *Eccelini* causantem, literas mittit, quibus hominem admonet, ut sibi dominatum Urbis *Mantuæ* vindicet; se adjuvante, fieri id posse nullo negotio ostendit, si cum clientibus & amicis alteram ex obsessis portam, quâ ipse cum armatâ manu ingredi posset, occupaverit; nolle se in mercedem tanti facinoris ab eo aliud quàm fidem & societatem tum belli tum pacis; satis sibi ad gloriam magis quàm ad emolumentum videri, sive sororium suum sive nepotes *Mantuanis* imperantes viderit. Hoc ut faceret, precibus instabat, cupiens, occupatâ *Mantuâ*, reliquam *Galliam* jam diu præteritam invadere, a possessione cujus detineri obsidione *Mantuanâ* videbatur. Cognitâ fraude, *Sordellus* in publicum, fugitivum secum trahens, cum admiratione omnium provolat. Eo concurrit ex totâ Urbe multitudo, conveniunt Patres, dantur scribæ publico literæ; quibus lectis, gratiæ undique *Sordello* aguntur, quod salutem patriæ tyrannicæ necessitudini antetulerit. Pertractus deinde ad murum fugitivus, *Eccelino* cum universo exercitu inspectante, suspenditur. Is enim, audito clamore urbano, ratus, id *Sordellum* libidine dominandi facturum, quod literis scripserat, exercitum armatum ac bifariam divisum ad duas portas admoverat. Omissâ itaque per proditionem potiundæ Urbis spe omni, in stativa rediens, partem copiarum mittit, quæ ex *Cremonensi* agro, quidquid usui esse possit, in castra convehant, cætera verò ferro atque igni corrumpant, ne inde obsessis commeatus importentur. Communiit etiam duo castella, validis defensa præsidiis, ad eas portas, quibus *Veronam* itur, ne in suburbiis effusa urbana multitudo ad vescendum quicquam in Urbem reportaret. Vetare tamen, ne ea ædificatio fieret, frequentibus præliis oppidani enixi, in Urbem, superabundante hostium multitudine, retruduntur. Arctior deinde obsessio haberi est cœpta, nec ullam nisi in *Cremonensibus* sociis & amicis tolerandæ obsidionis spem habebant. Mittunt ergo clanculum nuncios, qui *Cremonenses* admoneant, quanta rerum omnium penuria in Urbe sit, quàm propinqua deditio, ni commeatu properè fuerint adjuti. Ii igitur, accepto tam gravi nuncio, quòd, captâ *Mantuâ*, inde ad se hostem iturum existimabant, de suo fraudantes victu, ex totâ Urbe magnam vim frumenti in publicum convehunt. Jumenta conquirunt, equitem ac peditem armant, nuncium præmittunt, qui, quo die ad Urbem venturi sint, *Mantuanos* admoneat. Tum *Sordellus*, cui maxima in re militari fides habebatur, urbanam juventutem in armis continet, stationes ante portas, præsidiáque in muris disponit, eruptionem in *Eccelinum* facturus, ubi appropinquare Urbi *Cremonenses* intellexissent, quo detineretur a vetando commeatu propinquiore periculo hostis. Illuscente aurorâ, *Cremonenses*, cùm non longè ab Urbe tria millia passuum essent, cohorti exploratoriæ obviam fiunt, quam non ita magno negotio fundunt, quod tum clamore tum strepitu, diluculo prospectum auferente, majorum copiarum speciem præ se ferebant. Excitus clamore *Eccelinus*, dum centurias quasdam suis mittere auxilio festinat, ad oppugnanda castra oppidanos erumpere intelligit. Distractus itaque ancipiti

A periculo, dubius aliquamdiu substitit; mox spretâ unius cohortis salute, totus in erumpentes convertitur. Quâ re factum est, dum manum conserunt, ut & *Cremonenses* commeatum importare, & abire eodem die sine ullo incommodo licuerit. Cessit deinde magis quam pulsus *Sordellus*, ubi rem ex sententiâ gestam vidit. At *Eccelinus* indignabundus, quòd partam pæne victoriam inscitiâ rerum amisisset, equites expeditissimos ad insequendos *Cremonenses* propere mittit, qui priùs *Olium* Flumen, ponte ad id facto, trajecerant, quàm ultimum eorum agmen hostes pertingerent. Is igitur irâ incensus, quam neutram
B in partem effundere poterat, totam illam cohortem, quam exploratoriam diximus, ablatis armis ac militaribus impedimentis, exauctoravit, a séque cum magnâ ignominiâ dimisit, eorum negligentiâ intromissum in Urbem commeatum dictitans, cùm nec unde, nec qui essent auxilio obsessis venientes, opportunè, quemadmodum res exigebat, scire potuisset. Scribit deinde ad *Albricum* fratrem, quem dominatui præfecerat, ut quingentos equites ac legionem robustissimorum peditum ad se properè mittat, quòd intellexerat *Cremonenses*, comparato ex *Mediolanensibus* ac *Placentinis* magno exercitu, ad liberandos ob-
C sidione *Mantuanos* propediem venturos; maturato opus esse, ne, superveniente tanto exercitu, aut relinquere obsidionem, quâ jam extrema omnia obsessi patiantur, aut concidere in medio, tot concurrentibus undique hostibus, necesse sit. Periculo fratris permotus *Albricus*, militem ex totâ Provinciâ citat, cúmque dare nomina vel invitum cogit. Unde tanta in *Eccelinum* & ejus familiam non ex hâc solùm causâ, sed etiam ob acerbissimam exactionem tributi, quam ferre ob inopiam diutius provinciales non poterant, commota omnium indignatio est, ut illius crudelissimæ stirpis ab omnibus desideraretur interitus.
D Acto copiarum numero, *Eccelinus*, dum, quid ab hostibus agitur, diligenter observat, ad extremam famem *Mantuanos*, trienniô obsessos, & frustra auxilium exspectantes, perducit. Fieri enim facilè non potest, ut ex multis ac varia sentientibus unanimis comparetur exercitus, præsertim cùm Duce præclaro & strenuo indigeant. Non deerat *Cremonensibus* animus gravissima quæque pericula pro salute Sociorum tentare, modò a vicinis ac sociis adjuti essent; qui ter ab *Ecceliniano* exercitu repulsi, omnem juvandi socios spem amiserant. Coortus deinde pavor in Urbe
E ac luctus, reipublicæ interitum, quem ante oculos habebant, commiserantium, cognitâ hostis crudelitate ac rabie. Effusæ per vias publicas & Templa matres, quippe quas filii lacrymabundi, cibum frustra petentes, domi ad desperationem perduxerant, tum Dei, tum hominum fidem & auxilium implorant. Movebantur tam acerbis lamentationibus Optimates, movebatur Populus, quibus propemodum captæ Urbis facies proponebatur. Discurrere tum plebs cœpit, ac jactare passim dedendam hosti Urbem quâvis conditione, quando amplius tolerari fames non posset, absumptis etiam in cibum animalibus, quæ humana consuetudo aspernatur. Veritus *Sordellus*,
F ne ex tantâ desperatione perniciosa deditio fieret, convocato ad concionem Populo ita est exorsus: Non sum nescius, Cives mei, quibus difficultatibus Civitas nostra, trienniô jam obsessa, nunc demum prematur, cùm vigiliarum, inediæ, laborum vestrorum particeps semper fuerim. Deum testor, non meliorem conditionem domesticis meis unquam fuisse, quam cuivis ex plebe, adeo Rempublicam privatæ caritati antepofui semper;
mo-

movent me, ne mentiar, (homo enim ſum) lacrymæ meorum, movent parvuli panem expoſcentes, movet Uxor, crudelitatis fraternæ non ignara, communis prolis interitum jam diu lamentata. Verùm has tot & tantas miſerias, & privatas quidem, una patria, cui ego maximâ caritate ſum devinctus, facit, ut parvas exiſtimem earum comparatione, quas ſumus paſſuri, ni prudenter omnia & conſultò egerimus. Mallem enim, ut de me & meis prædicem, extrema omnia fortiter agendo pro libertate pati, quàm, direptâ patriâ, in ſervitutem cum ignominiâ trahi. Proponite vobis ante oculos ſpeciem captæ Urbis; hinc Templa ſpoliari, ſacraria profanari, ſacras Virgines inceſtari, puellas ante ora Parentum ſtuprari, uxores abduci, infantes a complexibus miſerarum matrum divelli, juventutem & qui arma ferre poſſunt, aut capi, aut occidi, hunc jugulari, illum ſuſpendi, alterum in carcerem trudi; taceo incendia ædium, tum publicarum, tum privatarum, taceo ſepulcrorum, projectis majorum oſſibus ac cineribus, demolitiones. Hæc quiſquam veſtrûm, ſi vir eſt, ſi civis, mavult videre & pati, quàm non fortiter ac conſtanter pro patriâ mori? Equidem exiſtimo, ex omnibus calamitatibus, quæ in vitâ accidunt, nullam majorem viro forti præſertim captivitate videri, cùm videat ſe incolumem patriâ captâ, pro cujus ſalute mortem oppetere nemo bonus unquam dubitavit. Quo animo, Cives, paſſuri eſtis, hos lares, hæc fora, hoc natale ſolum, in quo nati, in quo educati eſtis, ab hoſte crudeliſſimo veſtrorum ſanguine fœdari? Nonne præſtat extrema quæque experiri, quàm vos ejus fidei committere, qui nunquam datam fidem ſervavit, quique vos & bona veſtra militibus mercede conductis in præmium militiæ daturum ſe pollicitus eſt? An erit melior iſte erga vos, quem cum tanto exercitu triennio illatis magnis cladibus diſtinuiſtis, quo minùs, ut optabat, ut mente conceperat, reliquâ *Italiâ* potiretur, quàm erga illos fuit, qui ejus fidem ſpontè ſecuti, hoſtilia quæque paſſi ſunt? Fidem dat, fateor, ac Deum conſcium fœderum ciet, manum ſcriptis, manum altaribus admovet, execrationibus in fœdifragum factis, quo facilior ei ad patranda ſcelera aperiatur via. Imbutum eſt magnis erroribus mortale genus. Hic ſtolidæ Matri credens, Dæmone ſe genitum fatetur; id prædicat, in hoc, tanquam in re divinâ ſtirpi ſuæ adſcriptâ, gloriatur. Hac ſtultitiâ motus, nil caſtè, nil piè, nil ſanctè, nil purè agit, ut ex eo omnino genitus credatur, qui Deo Optimo Maximo dicitur adverſari. Quæ ſtultitia quæſo eſt, ab eo humanitatem ſperare, qui impius? juſtitiam, qui injuſtus? miſericordiam, qui crudelis ſemper eſt habitus? Videor videre (quod Deus avertat) hunc hoſtem humani generis, hunc rabidum canem veſtris viſceribus ſitibundum & famelicum inhærentem, in nos ſua perfidiâ deceptos graſſari, in nos, inquam, ſævire, qui ejus arma contempſimus, qui dominandi libidinem repreſſimus, qui pacem ultro oblatam, ut iniquam ac dolo malo plenam, ſprevimus. Taceo quantum iræ in me, quantum odii conceperit, quem obſtare ſuis conatibus ſemper videt, quémque oblatâ tyrannide corrumpere nunquam aut in ſuas partes trahere potuit. Dicetis, ſat ſcio, populum iſtum triennio obſeſſum ferre diutius inediam non poſſe. Id ſcimus, ob id ingemiſcimus. Sed de maximis malis minima ſemper eligenda ſunt. Quis veſtrûm eſt adeo vitæ cupidus, qui non malit quovis caſu interire, quàm direptâ patriâ in ſervitutem tractus, videre Parentes, videre conjuges, videre filios, videre propinquos & affines paſſim, ut a lupis famelicis pecudes ſolent, diſtrahi, lacerari, & quâvis ignominiâ affici? Effundent in nos miſeros, mihi credite, hoſtes ipſi quicquid iræ jam triennio calore, frigore, fame, labore, vigiliâ, vulnere concepêre. Et ſi qui tam diuturno bello, qui multi ſunt, vel fratrem, vel Patrem, vel amicum, vel cognatum amisêre, ii, tanquam rabidæ tigres amiſſis catulis, in quemvis obvium ſævient, nullâ ætatis aut ſexûs ratione habitâ. Tum demum mortem optabis, cùm tua coràm paſſis crinibus trahetur uxor aut filia, cùm Pater, te vidente ac tuum auxilium fruſtra implorante, jugulabitur. O me miſerum, O me infelicem, dices; tui ſanguinis reus ſum Pater, tuam pudicitiam proſtitui filia, libertatem tibi ademi gnate; in me illi ſæviant gladii, meum ſanguinem & noxium quidem exhauriat perfidus hoſtis, quocum fœdus in perniciem patriæ, in exitium meorum credulus nimium, Diis adverſantibus, inii. Hæc, dum licet, & dum adhuc vobis integrum eſt, conſiderate Cives, ne vosmet ipſos ac cives veſtros dediſſe ſupplicio, dediſſe cruciatibus, dediſſe neci cum ignominiâ videamini. Hac oratione *Sordellus* adeo labantium civium animos ad patientiam, propoſito communi periculo, confirmavit, ut in totâ concione ab omnibus tum voce, tum manibus tam ſalubris ſententia ſit approbata. Dictitabant paſſim cives, ſe potiùs filiorum carne pro cibo uſuros, quàm patriam tam perfido ac crudeliſſimo hoſti proderent. Datur tum negotium Magiſtratibus, ut ex totâ Urbe jumenta omnia ac animantia bruta in publicum perducenda curent, mactatáque ſingulis diebus populo in cibum dividantur. Non pepercêre equis, non aſinis, non mulis, non canibus, tanta reliquorum cibariorum diuturnâ obſidione inopia creverat; pulmenta item, ex omnifariam herbis a mulieribus ſtudioſiſſimè confecta, populo ſubminiſtrabantur. Mirum erat, quantâ alacritate ſummi infimique poſt concionem *Sordelli* tantam penuriam ferrent. Horum nihil, quæ in Urbe agerentur, ignorabat *Eccelinus*, adeo explorandi omnia per transfugas erat intentus. Potiundæ propediem Urbis magnam in ſpem venerat, cùm literæ ei a fratre redduntur, quibus certior fit, *Patavinos* a ſe defeciſſe, pulſo *Anſedino* ex Sorore nepote, quem Urbi cum aliquot cohortibus præfecerat; ſupereſſe adhuc arcem, ab Archiepiſcopo *Ravennati*, qui Civitatem ad defectionem impulerat, oppugnatam, cujus præſidio, ſi cum exercitu acceleraret, recuperari Urbs poſſet. Accepto tam triſti nuncio, *Eccelinus* Deos (quorum ſemper contemptor fuerat) ut maleficos, ut invidos accuſare cœpit, nepotis ignaviam identidem increpans, quòd tantam Urbem, támque negligenter aſſervatam ſuâ ita ſtoliditate & ſocordiâ amiſiſſet. Diſtractus variis ſententiis, aliquamdiu deliberabundus quaſi ſtupidus ſtetit. Occurrebant labores tam gravi támque diuturno bello fruſtra inſumpti, quorum fructum propediem capturus videbatur, ni Deos (ut ipſe per intervalla cogitationum dicebat) infeſtos adverſóſque habuiſſet. Occurrebat item, amiſſo *Patavio* Caput Imperii amitti; quo recuperato, reliquam *Venetiam* ac deinceps totam *Italiam*, videbat ſe tandem occupaturum. Pervicit hæc ſententia, quam tantiſper occultavit, dum caduceatorem ad oppidanos mitteret, qui blandè populum, juſſum de *Eccelino* benè ſperare, ad deditionem æquis fœderibus primò adhortaretur, id ſi minùs valeret, ad minas converſus, Civitati hoſtilia quæque proponeret. *Eccelino* per caducea-

duceatorem populi consultò breviter responsum: De pace secum conventurum, si liberam Civitatem reliquisset, sique rusticos, quos ex agro *Mantuano* ceperat, domos suas abire permisisset; quod ad minas attineret, nihil *Eccelinum* agere, cùm Populo *Mantuano* propositum sit, malle fortiter patriam ac lares defendendo mori, quàm turpem servitutem pati. *Eccelinus* non esse ampliùs cunctandum ratus, de quartâ vigiliâ tanto cum silentio castra movit, ut vix ejus rei sensus ad oppidanos pervenerit; qui & ipsi quieti aliquamdiu, ac tandem armis sumptis, inscensisque muris, quo hostis progrederetur, intenti exspectabant. Demum ubi illuxit, auditâ *Patavinorum* defectione, exploratóque hostium itinere, quos jam multum processisse *Veronam* versus intellexerant, sumptis armis ac compositîs ordinibus, insidias veriti, ad diripiendum id, quod in castris hostis reliquerat, populum immittunt. Mox in Urbem redeuntes, ad suos quisque, ut aves ad filios solent, cibariorum aliquid lætus deferebat. Audiebantur passim voces gratias immortali Deo agentium, quod a manibus sævissimi hostis Urbem, triennio jam obsessam & ad extremam inopiam perductam, liberâsset, *Sordello* eam mentem dedisset, quâ fœdam ac turpem deditionem impediverat. Dierum quinque supplicationes sunt indictæ, ad quas celebrandas multi *Cremonenses*, subvecto omnifariam commeatu, pervenêre; quibus certè & obviam itum, & non aliter gratiæ actæ, quàm si liberatores Urbis fuissent. His quinque diebus nil prætermissum, quod ad cultum Deorum pertineret. Convivatum est, etiam publicè admissis convenis, eâ rerum copiâ, quâ in summâ pece uti consueverant. Sed illud præclarum omnibus visum est, quod in tanto convivio affuêre quidam canendi ad citharam non ignari, qui eorum laudes carminibus extollerent, quorum præclarum aliquod facinus tam gravi bello enituisset. Peracto solenni, Duumviri statim creantur, qui frumentum, undique ex finitimis publicâ impensâ coëmptum, ad Urbem properè subvehendum curarent, ne, si rediret hostis, recuperato *Patavio*, non esset, unde obsidionem deinceps tolerarent, quando vi expugnari non poterant, facto superiore bello virtutis & loci tanto periculo. *Eccelinus* frustra recuperare *Patavium* conatus, quòd egregiè ab Oppidanis & *Venetis* ac *Ferrariensibus* in auxilium accitis defenderetur, interfectis variis cruciatibus decem millibus *Patavinorum*, quos secum sub specie militiæ, sed re verâ obsidum loco habebat, motis castris *Veronam* revertitur, ubi aliquamdiu moratus, atque animi dubius, ad obsidendámne *Mantuam* rursum rediret, an in *Brixianos* moveret, consultis etiam veteranis, situm loci palustrem & insalubrem detestantibus, *Brixiam* contendit; quâ, pulsis inde *Guelfis*, in fidem receptâ, validóque præsidio munitâ, auctus animo, *Insubriam* bello aggreditur. Præerat tum *Mediolanensibus Martinus*, cui *de Turri* cognomentum fuit, Vir quidem eâ ætate belli pacisque artibus insignis. Is, audito *Eccelini* adventu, admonitis sociis omnibus, quantum periculi cervicibus eorum immineret captô *Mediolanô*, exercitum, quàm maximum potest, comparat, quem non ita multò pòst auxêre *Papienses*, *Comenses*, *Placentini*, *Cremonenses*, *Mantuani*, *Ferrarienses*, *Pallavicini*, socii communi discrimine moti. Ad tres legiones peditum & sex millia equitum in eo exercitu fuisse comperio, præter calones & lixas; hostium verò numerus paulò minor habebatur, sed exercitatior, quippe cui assiduis laboribus obduruerat ad fortitudinem animus. Trajecerat priùs *Ecce-*

A *linus* amnem *Abduam* ponte ad *Cassianum* junctum, quàm sociales copiæ *Mediolanensibus* auxilio venirent. Quâ re permotus *Martinus*, accitis ad se properè *Comensibus* ac *Papiensibus*, vicinis & sociis, hostem remoraturus, quo minùs ad Urbem contenderet, longè ab eo tria millia passuum castra munitissimo loco posuit. Hunc *Eccelinus* elicere ad prælium, antequam auxiliares copiæ supervenirent, conatus, quibuscum majore postea discrimine erat dimicandum, educto in subjectos castris hostium campos exercitu, eodémque sub signis collocato, *Mediolanensium* munitiones cum mille delectis equitibus obambulat, maledicto &
B convitiis eorum ignaviam & timiditatem increpitans, quòd prodire in certamen, cùm pares habeant copias, non audeant. Moti pudore *Mediolanenses*, ad Ducem ex totis castris concurrunt; instant; orant; ut signum pugnæ proponatur, ne dicacissimus hostis jactatis probris impune abeat; jurant se nunquam nisi victores in castra redituros. Placuêre hæc nimirum Duci; quòd sui præ se animos ad repellendam injuriam ferrent, illam generositatem animorum retinerent, adhortato, quoad paribus cum hoste copiis dimicare liceret; tum demum, cùm ab eo signum pugnæ proponeretur, quod propediem
C futurum sperabat, reminiscerentur jactati probri, reminiscerentur illati sine causâ belli, reminiscerentur promissi. Idem quoque sequenti die *Eccelinus* facit, cui propè jam in armis fesso ex castris propere nuncii veniunt, adventare magnam vim hostium, nec longè a munitionibus abesse. Moventem retro *Martinus*, qui de sociorum adventu & consilio per nuncios & literas certior factus erat, dato suis, quos semper in armis continuerat, erumpendi signo, tamdiu hostem missilibus remoratur, quoad sociales copias intelligit primum agmen adortas, quod clamore congredientium & trepidatione hostium facilè de-
D prehensum est. Tum *Eccelinus*, duabus equitum alis & a tergo instantibus oppositis, ad pedites intra medium agmen sese confert, & quos *Mediolanensibus*, quos sociis eorum opponat, segregat non magno intervallo, atque instruit. Tum illa ejus passim per omne agmen discurrentis vox exaudita est: Sustinete aliquamdiu commilitones imbellis hostis, & numero magis quàm virtute confisi impetum, hoc uno prælio me Regem, & vos locupletissimos facitis; hinc evadere nisi victores non potestis, adeo ad evadendum circumsessi sunt aditus. Redintegrato ab auxiliaribus clamore, a *Mediolanensibus*que identidem red-
E dito, quod erat signum pressiùs instandi, scuta scutis hostium conferunt, mucrones in ora dirigunt; stabant collato pede in eodem vestigio, nec alter alteri cessurus videbatur; hic pudore, ne omnia belli decora, tot laboribus parta, uno momento amitteret; ille ne patriam crudelissimo hosti servientem videret. Tum verò *Sordellus*, qui auxiliaribus copiis præerat, cum *Brosio Dovario Cremonensium* Duce in primam aciem, ubi *Mantuani* & *Cremonenses* concordibus animis dimicabant, provolans, nunc militis nunc Ducis munia exsequebatur: Hic ille est, dictitans, qui tibi contra jus fásque bellum *Mantua* indixit, qui
F patriam nostram magnis copiis triennio obsedit, qui agrum *Cremonensem* ferro ac flammâ exussit, qui cruciatibus omnibus, qui pœnis captivos affecit; nunc, si viri estis, & si non omnino victoriam vobis a Deo oblatam spernitis, de nefando hoste pœnas mecum sumite. Hæc dicens, adactô calcaribûs equô, in confertissimam hostium aciem sese infert; subsequuntur reliquæ acies tanto cum impetu, ut tum primùm referre pedem

dem hostis coactus sit. Senserat hoc *Martinus*, fluctuante etiam illorum cornu, quibuscum quatuor jam continuis horis dimicaverat. Is itaque suos increpitans, quorum causâ totam Provinciam arma sumpsisse dicebat: Cui, inquit, miles laudem tantæ victoriæ relinquis, illíne, cui vel summa laus esset etiam sine prælio socia arma junxisse? Suntne hæc promissa, quæ, signum pugnæ efflagitantes, mihi dedistis? vincent prius socii, longo itinere fessi, in alieno agro, quàm vos, qui lares, qui tecta, qui natale solum cernitis? Aut ego, inquit, hodie hic moriar, aut me victorem celebrabunt Legiones. Capit tum ex proximo signifero vexillum, & in hostem pergens, secum movit totam aciem. Stabant dextrâ lævâque nobilissimi juvenes in equis dimicantes; antecedebant pedites, nequaquam equitibus virtute cedentes, tanta erat de patriâ benè merendi concertatio ac studium. Funduntur tum demum hostes, nullâ re ad resistendum prætermissâ; ex quibus plures interfecti, quàm vivi capti sunt, adeo exarserant omnes irâ & odio in *Eccelinum*, qui & ipse sagittâ infimum crus transfixus, inter mortuorum cadavera nequicquam suorum auxilium implorans, in furorem præ dolore conversus, capitur. Delatus inde *Soncinum* permittente *Martino*, haud ita multò pòst ex vulnere mortuus, ibi sepelitur. Diripiuntur eodem die castra, frustra, qui in præsidio erant, renitentibus. Ex tanto exercitu pauci admodum evasêre, præmissis equitibus ad occupandum pontem, quo flumen trajecerant. *Martinus* sequenti die, collaudatis pro concione sociis, maximè verò *Sordello* & *Azone Estensi*, quorum eâ pugnâ virtus præcipuè enituit, eisdémque gratiis actis, domos suas quemque dimittens, *Mediolanum* triumphans revertitur. Mortuo *Eccelino*, Civitates omnes, quas partim vi, partim metu occupaverat, expulsis præsidiis, non solùm pristinam libertatem recuperârunt, verùm etiam *Albrico* illique nefandissimæ stirpi bellum indixêre; *Patavini* inprimis, *Vicentini*, *Tarvisini*, *Azone Estensi* copiarum Duce. *Albricus* tot malis circumventus, cùm nusquam tanto exercitui resistere posset, in *Zenonium* cum suâ atque fratris uxore, cùmque utriusque liberis, quod est munitissimum *Tarvisini* agri castellum, confugit, ubi aliquot menses obsessus, ad deditionem tandem fame ac rerum omnium inopiâ compulsus, petit, ut sibi cum rebus omnibus suis relictis abire liceat, quod ei nequaquam concessum est, adeo exarserant omnes irâ & odio ad tollendum de medio sceleratum *Eccelini* genus. Interfectus itaque variis cruciatibus cum suis, lacerandus etiam canibus objicitur, cæteris Tyrannis exemplo futurus, ut, cum multa eis liceant, a sangvine tamen humano abstineant. Agebantur ubique Deo gratiæ, quòd Provinciam multis cladibus afflictam, tandem e manibus sævissimorum Tyrannorum vindicâsset, quódque duos fratres *Neroni* persimiles diutius in terris esse non sivisset. Post tantum bellum *Mantuani* suo malo admoniti, id agri, quod medium est inter *Mincium* ac *Padum*, claudere fossâ ac vallo a *Curtatono* ad *Burgum fortem* ducto instituerunt, ut inde hostem arcerent, ne ad obsidendam Urbem, quemadmodum triennio *Eccelinus* fecerat, propius portas castra hostes admoverent. Accolæ *Seralium* vocant, quod triangulari forma circumquaque triginta millibus passuum clauditur. Hujus agri, *Mincini* præsertim, tanta est rerum omnium ubertas, ut Civitatem, quamvis longâ obsidione pressam, annonâ & commeatu juvare possit. Nondum recreata erat *Ecceliniano* bello Civitas, cùm *Veronenses*, intestino bello in se la-

A borantes, *Mantuanos* ad arma excivêre. Duæ erant in Urbe *Veronâ* opibus ac clientelâ potentissimæ Familiæ, quarum altera *Comitum*, altera *Montecuculorum* appellabatur. Hæ inter se de Principatu contendentes, cum armatâ clientum manu in foro ac in tota Urbe, ut sors dederat, persæpe cum multorum nece decertaverant, direptis etiam atque incensis eorum domibus, quos pellere loco potuerant. Dum itaque *Comites*, quibus *Mantuani* favebant, adversariorum multitudine opprimerentur, nuncios statim *Mantuam* mittunt, qui, quo in discrimine res amicorum sint, edoceant, quique Civitatem rogent, ut

B propere amicis jam propè victis auxilium ferant, si eos salvos esse velint. Hac re cognitâ, *Mantuani* amicorum discrimine moti, & quòd nequaquam e Republicâ esse arbitrarentur, *Montecuculos* hostes, pulsis suis, in tam propinquâ Civitate regnare, comparato satis valido exercitu, *Veronam* contendunt, captoque Divi *Zenonis* suburbio, eodémque partim direpto, partim incenso, ac fugatis ex Urbe adversariis, qui in foro aliquamdiu resistere sunt ausi, Urbem *Comitibus* sociis & amicis reliquêre. Laboratum est item *Mantuæ* non ita multò pòst intestinâ discordiâ, duabus Familiis totam Civitatem studio partium

C ad arma concitantibus. *Calorosi* & *Poltroni* hi sunt appellati. Potentiâ atque opibus neutra alteri cessura videbatur. In partes duas divisa Civitas erat, dum populus *Poltronos*, Optimates *Calorosos* in Civitate retinere conantur. *Calorosi* tandem, multis utrinque cæsis, expelluntur, superabundante hostium multitudine; qui quidem, ut exulum mos est, in patriam redire conantes, diu ac noctu Urbem circuibant, exploraturi, si quà pateret aditus. Semel accidit, ut *Bartholomæus Calorosus*, cui sorte ea provincia evenerat, cum delectâ equitum turmâ *Bosso Poltrono* non longè ab Urbe obviam fieret; quem quidem,

D *Comitibus* frustra juvantibus, & ad arma conclamantibus, odio partium obtruncat. Perlatus clamor in Urbem tantam excivit multitudinem, ut a portâ, quam ferme timiditate custodis expugnaverat, submoveretur. Magnum timorem ea res incussit civibus, quòd arbitrati sunt, exules nunquam tantùm appropinquaturos Urbi, oppugnatúmque portam venturos fuisse, nisi intus haberent, qui secum in partes sentirent. Habitâ itaque de nonnullis, quos suspectos habebant, tormentis ac minis quæstione, tantum multitudinis odium in se concitârunt, ut supervenientibus *Calorosis* cum clientibus & amicis ex Urbe ipsi

E tertio, quam imperare cœperunt anno, sint fugati, eversis eorum domibus ac turri munitissimâ, quam quidem valido præsidio ad obtinendam Civitatem munierant. Temperatum est a cæde, *Bartholomæo* clamante, ut civibus parceretur. Quietam Civitatem armavit recens *Cremonensium* meritum, qui bellum cum *Mediolanensibus* gerebant, agros suos nullâ injuriâ ante lacessitis vastantibus, quibuscum dimicare collatis signis, cùm pauci essent, ausi nondum fuerant. Verùm acceptis mille peditibus ac quingentis equitibus, castris hostium castra sua ad *Castellionum* conferunt. Uterque exercitus triduum a certamine

F abstinuit. Mox ad tentandam virtutem crebra committuntur certamina, quibus *Mantuani* equites, ferme semper superiores facti, ad congrediendum aperto *Marte Cremonensibus* animos addunt. Mille & quingentorum passuum inter bina castra planities intercedebat, per quam, equites nullâ impediti fossâ adigere equos liberè valebant. Curare corpora milites jussi, de secundâ diei horâ armati in patentes campos prod-

 eunt,

eunt, ubi trifariam copiæ omnes instructæ. Peditem medium bina equitum latera claudebant, ut incedens agmen a transversa incursione tutarentur: datum tamen negotium est, primoribus ordinum, ut pro tempore integros fessis ac in prima acie pugnantibus submitterent, ne continuo labore defatigati ferendo oneri non sufficerent. Non detrectavêre certamen *Mediolanenses*, qui, viso *Cremonensium* agmine, in campum & ipsi instructis aciebus descendunt. Expectavit aliquamdiu alter alterum, ut gradum ulteriùs faceret. Tunc verò *Mantuanus*, diu cognito *Mediolanensium* timore, circumspectantium sese mutuò cum fluctuatione, addere timorem turbatis hostium mentibus instituens, magnâ voce exclamavit, ita ut ab hoste exaudiri posset: Quousque tandem exspectabitis *Cremonenses?* Victoriámne partam vestrâ socordiâ & ignaviâ omittetis? Trepidare jam diu hostes video, instandum metu perculsis censeo. Hæc dicens ad suos conversus: Memores, inquit, virtutis vestræ, memores officiorum *Cremonensis* Populi erga nos *Ecceliniano* bello, me sequimini ad certam & exploratam victoriam; bene mereri ego de sociis & amicis hoc prælio institui. Vadentem subsequitur agmen eo ordine, quo constituerat. Injectus tum pudor *Cremonensibus*, quòd seipsis promptiores viderant socios in discrimine patriæ. Procurritur itaque repente magnis animis ab eorum agmine. Idem faciunt & *Mantuani*, officio & æmulatione gloriæ moti. Sustinuêre aliquamdiu impetum *Mediolanenses*, mox unâ atque item alterâ perturbatâ ac diffractâ acie, fugam capessunt, in quâ pauci cæsi, plures vivi capti sunt. Ditavit militem supra modum præda sumpta ex direptis hostium castris, redditis etiam his, quæ passim eò prædabundi hostes convexerant, si Domini ad sua quæque recognoscenda ex edicto ad tempus convenerant. *Cremonenses*, partâ victoriâ ac liberato ab hostibus agro, *Mantuanos* triduum in Urbe comiter hospitio susceptos, ac pro concione laudatos, domum remisêre. *Mantuani* partâ foris quiete, jam ad ornandam publicis ædificiis Urbem, muniendáque, ubi opus videbatur, per agros Castella, animos converterant, cùm subitò nunciatum est, *Ferrarienses*, nullâ lacessitos injuriâ, in eam partem agri, quæ ad eos vergit, incursionem & quidem gravem fecisse. Relictis itaque, qui *Burgum fortem* anno sexto decimo supra ducentesimum & millesimum in ripa *Padi*, eodem anno præ frigore congelati, munirent, tumultuariis copiis passim collectis obviam hosti prodeunt, ad *Bondenum* eundem consecuti imparatum, & nil tale paventem nullo negotio fundunt. Capitur & *Bondenum* eodem die, irrumpentibus unà cum hoste, sese in Castellum recipiente, militibus. Interfecti eâ expeditione multi, quòd in latrones potiùs, quàm in hostes sumpsisse arma viderentur. Domum redeuntes onusti prædâ ex manubiis ingentem struxere Turrim cum Ædibus & Porticu fastigiatâ eo loci, ubi nunc est Curia *Gonzaga*; quæ quidem ædificia vicesimo septimo anno pòst dirupta fuêre, ad reficienda Urbis mœnia tum vetustate, tum frequenti terræ motu, quo maximè eâ tempestate *Italia* vexata est, collapsa. Circuire item aggere & muro duos Portus, quos illi *Anconas* appellant, ad munitionem Civitatis instituerunt. Hos retenta ad *Governolum Mincii* aqua in Lacum redundans efficit. Ibi enim tunc prata fuêre, excepto *Mincii* alveo ac *vetere Lacu* non adeo magno, ubi nunc *Inferiorem* ac *Superiorem Lacum* cernimus, quem *Molinorum* pons, ad Portum ductus, *Mincium* retinens facit. Quod enim subur-

A bium nunc est, & quidem magnum, tunc Portus, præterfluente *Mincio*, abeuntibus accedentibúsve habebatur, subductis eò navigiis importatisque mercibus. Munire etiam eodem anno placuit longè ab eâ Urbis parte octo passuum millia *Castilionum Mantuanum* vallo ac fossâ, quo faciliùs eam regionem *Mantuani* agri ab incursionibus hostium tuerentur. Agebantur hæc domi intentiùs, cùm trepidi in Urbem venêre ex *Gonzaga* rustici, nunciantes, *Regienses* usque ad *Padum* ferro omnia ac flammâ vastare, nec procul abesse, quin Castella omnia ejus Regionis expugnent, nisi confestim ire obviam injuriæ pergant. Tum

B Magistratus, collecto undique tumultuario milite, ad *Burgum* fortem *Padum* trajiciunt, positísque non longè a flumine castris, & vagum hostem a populationibus arcere, & reliquas copias exspectare instituunt. Ducunt eò properè exercitum *Regienses*, cognitâ per exploratores *Mantuanorum* paucitate; ad prælium statim jactatis probris concitare eos tentârunt; mox, cùm id minùs valeret, sagittis ac missilibus propellere a vallo, qui in statione erant, tentantes. Effecêre tandem, ut prodeuntes in campum, aperto *Marte* secum decernere sint ausi. Concursum est nusquam tantâ concitatione animorum, *Mantuanis*

C indignantibus, bellum sibi a non lacessitis illatum; contra *Regiensibus* amissum ad *Reverum* belli decus ingenti clade recuperare conantibus. Pugnatum jam erat ad tres horas, multis utrinque cæsis, neutram adhuc in partem se inclinante victoriâ; cùm subitò provolat nuncius, clamitans, ut tam diu sustineant, quoad reliquæ copiæ, quæ haud longè aberant, adventarent. Hoc nuncio tanta injecta est *Mantuanis* pugnandi alacritas, ut facto impetu tandem pedem referre hostem coëgerint. Adhortatur alter alterum, ut illatæ injuriæ, ut jactati probri reminiscatur, útque prius vincere velit, quàm auxi-

D liares copiæ superveniant, quibuscum postea prædæ ac laudis participare necesse sit. Senserat Dux hostium, integras copias *Mantuani* Populi paulo pòst affuturas, sed nec dirimere aciem sine suo magno incommodo, nec eo loci stare posse sine periculo videbat. Ultimos itaque experiri conatus instituit, ut vel *Mantuanos* funderet, vel loco aliquantulum summotos, recipere suos commodiùs posset. Cæterùm supervenientibus integris cum clamore & impetu, utrumque consilium ad irritum hosti cecidit. Redintegratur denuo magnis animis pugna; cadunt utrinque multi, plures saucii e certamine submoventur. Non

E erat cessura hostium acies armis optimè atque equis instructa, quippe quæ hoc bellum jam diu mente conceperat, nisi *Mantuani* pedites a Ducibus moniti, subfodere equorum latera jaculis ac lanceis cœpissent. Referre tum demum mercenarii equites cœpêre gradum, pro se quisque equis caventes, quorum salutem vel amplissimæ Reipublicæ anteferrent semper. Tamdiu enim sustinent pericula & labores, quoad proposita merces & certum præmium elucet: secùs verò nec timidior quisquam nec imbecillior dici potest, cùm fortunæ bona, non animi constantiam ac dignitatem respiciant. Quid, quòd cum his ple-

F rumque militant spe rapinarum ac lucri, quos immortali odio prosequuntur? Unde fit, ut hanc nostrorum temporum militiam tum pedestrem, tum equestrem nequaquam *Romanæ* severitati comparandam putem, quæ quidem tanta fuit, ut eorum castra justitiæ, continentiæ, religionis, reliquarúmque virtutum domicilium haberentur, ad quæ non nisi lustratus ac sacramento adactus miles proficiscebatur. Nunc verò nemo fortis, nemo stre-

ſtrenuus ac gnavus habetur, niſi, qui furta, qui rapinas, qui incendia, qui latrocinia cum perfidiâ, dolo ac fraude a tenerâ uſque ætate exercuerit. Latrocinari enim illud eſt, non militare, cùm nec bella indicuntur, nec fides ſervatur, nec publica utilitas privatæ antefertur. Aptiſſimos eſſe in bello noſtrorum temporum milites non abnuerim; quippe cùm & equo & pede mirâ celeritate & induſtriâ decertent: eorum ego mores & vitam in tam corruptâ militari diſciplinâ, non robur & fortitudinem carpo, cùm ita exiſtimem, ac verè quidem, omnes Gentes ac Nationes *Italico* milite ſubigi poſſe, ſi unum aliquem Ducem haberent, qui licentiam iſtam militarem, quæ jam aſſuetudine virtutis nomen & ſolertiæ eſt conſecuta, propoſitâ pœnâ coërceret. *Mantuani* itaque (ut tandem ad rem noſtram redeamus) perterritis inſtandum rati, equitem, quem a lateribus habebant, in legionarios hoſtium jam equite nudatos propere mittunt, quorum impetum, cùm aliquamdiu ſuſtinuiſſent, ad extremum vertere terga ſunt coacti. Fugientes conſecuti equites, eorum caſtra pariter irrumpunt; quo factum eſt, ut inde effuſiore fugâ *Regiolum* contenderent. Cæſis eo die multis, ac captis caſtris, *Mantuani* ſocios domum ad curanda vulnera remittentes poſtridie manè ſigna moventes ad *Regiolum*, ubi erat *Regienſium* præſidium; caſtra locant; quo poſt triduum expugnato ac direpto, cùm magnâ prædâ & longo captivorum ordine in patriam reverterunt. Eo ſubſecuti *Regienſium* legati pacem petentes, & redemptionem captivorum, inducias in annos quinque impetravêre. Verſa deinde ad exornandam Urbem Civitas, fora omnia ac vicos lateritio lapide inſtravit. Struxêre item Caſtellum in citeriore ripâ *Padi*, (*Seravallum* vocatur) longè ab *Hoſtiliâ Veronenſium* oppido mille paſſus, ut inde arcere hoſtem poſſent, ne in agrum *Mantuanum* prædabundus diſcurreret. Sequenti anno, cùm externus hoſtis timeretur, ad *Ligniacum*, quod eſt in *Atheſis* ripâ poſitum, magnus conventus ex totâ *Venetiâ* eſt habitus, miſſis eò ab unaquâque Civitate Legatis, qui de communi omnium provincialium concordiâ agerent. *Philippum Gonzagam*, *Mantuanum* Oratorem, cui vel ſorte vel optione primus dicendæ ſententiæ locus obvenerat, ſic locutum reperio: Quantum immineat periculum Civitatibus noſtris, Clariſſimi Oratòres, non attinet dicere, cùm hinc *Illyrios*, hinc *Germanos*, hinc *Gallos Inſubrés*que intentare cervicibus noſtris gladios videamus. Sunt hæc, ut vos etiam ſcire arbitror, *Italiæ* Clauſtra, unde *Romani* illi veteres arcere externum hoſtem conſueverant. Retentis his locis, conſervatum Imperium arbitrabantur, quod poſtea negligenter amisêre, irrumpentibus, nullo obſtante, *Vandalis*, *Gothis*, *Longobardis*, qui hoc noſtrum annis propè quadringentis natale ſolum, multis priùs illatis cladibus, occupatum tenuêre. Demum verò ſupervenientibus aliis per hæc eadem Clauſtra Gentibus, & ipſi pulſi loco Imperium amisêre. Liberi ac vectigales viciſſim fuimus; guſtatâ libertate, nil ſervitute turpius duximus. Suſtulimus e medio *Eccelinum* Tyrannum cum omni ejus familiâ & clientelâ; laſcivire tum demum cœpimus, ſublato externo inteſtinóque hoſte. Non contenti rebus noſtris, aliorum agros ac tecta occupare, noſtros fines augere contendimus; bellum plerúmque vel ex minimâ causâ imperandi cupiditate ſumimus; cædes, rapinas, incendia, direptiones frequentes committimus. His malis vaſtantur agri, abducuntur ruſtici, abiguntur pecora, ſolitudines in Civitatibus direptis ac exuſtis

A relinquuntur. Quantum odii ſit inter nos concitatum vel levibus cauſis, declarant ſimultates tum publicæ tum privatæ, inter vicinas Civitates crebro repetitæ. Intueri non poteſt porrectâ fronte *Patavinus Vicentinum*, *Vicentinus Veronenſem*, *Veronenſis Mantuanum*, *Mantuanus*, ne meis parcam, *Regienſes*. Certatum eſt ab his populis inimico magis quàm hoſtili animo uſque ad internecionem; neque propriis armis contenti, externos hoſtes, propoſitâ ſpe præmii, in *Italiam* ad perniciem finitimorum vocârunt. Quæ tandem ſtultitia noſtra eſt, illos in auxilium vocare, qui nos, ſi fieri poſſet, omni Divinâ atque hu-

B mana ope carere vellent propter inſitum Genti odium contra *Italam* Nationem, a qua olim multas ac maximas clades accepêre. Cogor ominari (quod Dii tamen avertant): illos aliquando in nos convertent enſes, illa arma, quæ noſtrâ causâ ſumere viſi ſunt. Quid ſibi vult, quæſo, *Frederici* Imperatoris adventus cum tanto exercitu in *Italiam?* ut nos ſcilicet, quemadmodum ipſe pluribus audientibus dicere conſuevit, nimiâ licentiâ petulantes factos, armis & vi coërceat. Huic bello juſtam prætendit cauſam, quam nos etiam noſtrâ temeritate & ambitione juſtiorem facimus. Exſpectatur iſte a pleriſque Civitatibus bello af-

C flictis tanquam ſalutare ſidus. Fecimus noſtrâ ambitione & cupiditate, ut ab hoſte etiam noſtri auxilium peterent. Malunt enim tandem uni Principi, & ei quidem externo ac barbaro, obtemperare, quàm perpetuis ſeditionibus ac bellis finitimis vexari, quibus ita obtritæ quædam Civitates ſunt, ut nil niſi vaſta ſolitudo in illis appareat. Reticeo Caſtella crebris in locis direpta, vicos everſos, villas incenſas, quarum fumo adhuc noſtri caligant oculi. Extinguamus, quæſo, tandem hæc noſtra odia, & ſublatis bellis tum inteſtinis tum externis, ita Populos noſtros regamus, ut deſiderium adventitii hoſtis omittant. E-

D quidem ſic exiſtimo, *Fredericum*, dominandi cupidum, hanc jam dudum exſpectatam occaſionem libenter arripuiſſe, quo ſibi honeſtior ac tutior occupandi *Italiam* pateret aditus. Præ ſe fert, ut ajunt, maximam in rebus omnibus modeſtiam ac juſtitiam, id agit, mihi credite, Vir crudelis, & ſimulandi ac diſſimulandi peritus, ut Populos, injectâ de ſe opinione ſingularis virtutis, ſine ullo *Marte* in fidem recipiat. Videor videre Barbaros paſſim Civitatibus noſtris avarè & ſuperbè imperitantes, huic vitam, illi facultates & opes crudeliter eripere, puellas & impuberes a complexibus Parentum diſtrahere, juvenes,

E & quos vident ire obviam injuriæ poſſe, clam & apertè necare, pecuniam per nefas collectam & ſupellectilem rerum pretioſiſſimarum ad ſuos quotidie mittere. Quos gemitus, quæſo, dabimus? quam pœnitentiam & ſeram ſubibimus, cùm talem Rerumpublicarum noſtrarum faciem videbimus, cùm ipſæ mæſtæ, ſqualidæ, gementes noſtrum fruſtra exoptabunt auxilium? Avocemus, per immortalem Deum! animos noſtros ab odio, & ſimultate ad pacem & concordiam, &, dum adhuc licet, communi libertati conſulamus, quam perfacilè tuebimur, ſi, icto inter nos fœdere, arma paribus auſpiciis, ubi opus erit, ſumpſeri-

F mus. Fecit antea diſcordia noſtra, ut externus hoſtis dominandi cupidus arma contra nos ſumeret; faciet nunc concordia & ictum fœdus, re in *Germaniam* perlatâ, ut furor ille barbaricus reſideat, & exſtinguatur. Dicentis ſententiam collaudârunt omnes, & frequenti concione ad pacem conclamatum eſt. Tum demum de componendis rebus inter eos hac ratione agi eſt cœptum, ut amici communes duorum inter ſe alter-

cantium Populorum lites & discordias cognitas atque æstimatas in Conventum referrent, stare-túrque ei sententiæ, quam septem Judices ad id electi pronunciarent. Duriores aliquantulum visi sunt *Patavini* & *Tarvisini*, de finibus contendentes; non benè etiam conveniebat *Mantuanis* cum *Veronensibus*, negantibus, se *Comitum* Familiam jamdudum extorrem, expellentibus *Montecuculis*, in patriam recepturos, nisi ipsi quoque exulibus suis redeundi in Civitatem potestatem facerent. Venêre utrique in sententiam Judicum, qui censuerant, non hos solùm, sed omnes omnium Civitatûm exules recipiendos, si eorum postulata ad concordiam spectarent, sique nil tale commisissent, quare non patriâ modò, sed aquâ atque igni eis interdiceretur. Hos non privatarum Civitatum, sed publicos totius Provinciæ hostes pronunciare, addentes etiam, se hostium loco eos habituros, qui vel privatam vel communem concordiam seditionibus perturbassent. Decretum postremò, ut, cognito externi hostis adventu, unaquæque Civitas tuendæ libertatis causâ, duo millia peditum, ac quingentos equites propriis sumptibus ad communem exercitum cum Duce mitteret, qui illius imperio obtemperaret, quem totus exercitus centuriatis Comitiis delegisset. Compositis ex sententiâ rebus, ictô fœdere, ac solutô Conventu, domos quisque suas læti redière. Sed hæc concordia haud diuturna *Mantuanis* fuit; pulsa námque civitate est *Advocatorum* Familia potens ac nobilis, pulsi *Agnelli* eorum factionem sequuti, quòd seditiones serendo perturbare statum Civitatis conabantur. Idem etiam accidisset Comitibus *Casalodis* ad arma spectantibus, ni in gratiam cum *Calorosis* rediissent. Sequenti anno, qui fuit quintus & trigesimus supra ducentesimum & millesimum, Kalendis *Maji*, nefas ingens & piaculo dignum commissum est, interfecto apud Sanctum *Andream* Episcopo *Guidotto* e factione *Advocatorum*. Quo scelere excita plebs sumptis armis, quos potuit, trucidavit, incensis etiam atque eversis eorum domibus. Pulsæ ob tantum scelus Familiæ, *Advocatorum* factionem sequutæ: hæ sunt habitæ, *Poltroni*, *Senzani*, *Ranesii*, *Calorosi*, *Visconti*, *Visdomini*; has secutæ sunt populares sine nomine. Hac tantâ rerum perturbatione magnum Civitatem accepisse detrimentum, adeo ut tertiâ ex parte vacua cultoribus relicta videretur. Conati sunt exules persæpe in patriam redire, nec ab incendiis & rapinis abstinuêre manus, passim cedendo, quousque adversariarum partium obvios habuissent. Vagabatur hoc malum per omnes Civitates, spretis fœderibus ad *Ligniacum* ictis. Ex quâ perturbatione nec privatæ rei nec publicæ consuli ullo modo poterat, cùm ferro ac flammâ exurerentur omnia. Non erant tuti Legati, hinc & inde ad concordiam missi, tantum sibi quisque licere, quantum poterat, arbitrabatur: non Sacerdotibus proderant Infulæ, non mulieribus & impuberibus imbecilla ætas. His tot ac tantis malis, non minùs quàm libidine dominandi, *Fredericus* Imperator motus, cum ingenti exercitu *Alpes* transgressus, *Veronam* sine ullo *Marte* in deditionem accepit. Inde celeriter movens, impôsito Arci valido præsidio, *Mantuam* diuturnis seditionibus afflictatam pervenit, positisque ad portam *Quadrucciam* castris, Urbem oppugnaturus, triduo, postquam venerat, inde movens, *Mercariam* contendit; quâ non ita multò pòst expugnatâ, munitâque valido *Mantuanorum* ac *Cremonensium* exulum præsidio, retrò movens, repetere obsidionem Urbis omnibus visus est. Vanus fuit hic pavor. Trajecto enim vadis *Mincio*, *Veronam* primò, mox *Vicentiam* quaternis castris pervenit: quam quidem diu obsessam, & magnis incommodis persæpe oppugnatam, vi tandem cepit, & captam diripuit atque exussit, cæteris metum incussurus, quò sine bello in fidem venirent. Hâc expugnationis famâ territi *Patavini*, *Tarvisini*, ac reliqui *Veneti*, Oratores properè misêre, qui pacem ab eo quâvis conditione impetrarent. Hos Imperator comiter ac benignè suscipiens, benignus etiam, a se datâ pace, æquis conditionibus dimisit. *Mantuani*, recuperatâ *Mercariâ*, ac occisô præsidiô, ad propulsandam injuriam sumpsisse animos videbantur, existimantes, *Vicentiam* ac *Patavium* angulúmque illum *Venetorum* tamdiu retenturos in obsidionibus hostem, quoad firmari Urbs sua commeatu, vallo, fossâ ac fido præsidio posset. Verùm ubi aliter, atque speraverant, evenire deprehensum est, cognoscerentque, *Fredericum* non diu immoraturum, quo minùs ad eos obsidendos reverteretur, Legatos de pace mittunt; quos *Fredericus* primò acriter increpavit, quòd portas Imperatori suo clausissent, quódque ejus mandata sprevissent, qui non libidine dominandi, sed pacandæ Provinciæ causâ, quæ bello intestino ac finitimo jamdudum ardebat, in *Italiam* armatâ manu ad possessionem suam venerat: irent, ac legibus ab Imperio datis uterentur, caveréntque ne imposterùm tale aliquid committerent, quod noxas superiorum temporum cum suo magno malo refricaret. Legati domum revertentes, solicitam Civitatem magno metu liberârunt. Increbuerat enim rumor, *Veronensibus* inimicis eundem in majus extollentibus, affuturum paulo pòst cum magno exercitu Imperatorem ad diripiendam Urbem. Non fuêre tamen omnino formidine vacui, donec cognitum est, eum in *Brixianos* movisse signa; quos, eorum agros vastando villásque incendendo, ad deditionem coëgit, impetratâ etiam ingenti pecuniâ. Inde movens, *Abduam* amnem ponte junctum, *Mediolanensibus* frustra vetantibus, cum omnibus copiis trajicit. Sequenti die ad Urbem movens, cognitâ ejus magnitudine, oppugnationem relinquens, ad expugnandas Urbes circumquaque positas contendit, quo faciliùs obsideri, intercepto commeatu, *Mediolanum*, Urbs populosissima, posset. Dum copias circumducit, comparandi exercitum *Mediolanensibus* spatium dedit, quo postea cum *Frederico* ad *Dertonam* congressi, cùm ipsi tyrones cum veteranis decertarent, facilè superati, libertatem amisêre. Hâc victoriâ contentus Imperator, quâ *Venetiam* atque *Insubriam* in suam redegit potestatem, impetrato annuo tributo, in *Germaniam* sese cum exercitu recepit. Sequenti anno *Calorosi* exules, adjuvantibus *Ferrariensibus*, *Sermedum*, longè ab Urbe *Mantuâ* triginta millia passuum in ulteriori ripâ *Padi* conditum, dolo cepêre. Quo nuncio *Mantuani* permoti, quòd inde impediri eorum navigatio ad importandas exportandásque res Urbi necessarias videbatur, eò properè, quibus possunt, copiis contendentes, tantum terrorem exulibus incussêre, ut, relicto Castello, salutem fugâ quæsierint. Gravior ea proditio, quàm pro re, *Mantuanis* visa, quòd exules a *Ferrariensibus*, nullâ injuriâ lacessitis, obnixè adjuvarentur. Mittere itaque Legatos *Bononiam* ac *Venetias* placuit, qui Civitates, enarratâ *Ferrariensium* levitate & stultitia, ad arma contra eos turbatores otii & quietis sumenda concitarent. Erant jam dudum hæ Civitates *Ferrariensibus* ob eorum insolentiam infensæ. Facilè igitur persuasæ, partitâ inter se belli impensâ, ac pronunciatâ die, quâ quæque cum suis copiis adesset,

esset, domum ad confirmandos civium animos, & paranda tanto bello necessaria, reverterunt. *Veneti*, qui bellô navalî plurimùm possunt, comparatam classem per illud *Padi* ostium, quod ad eos pertinet, celerrimè subvehunt. Clauditur enim *Ferraria* cum magnâ sui parte a *Pado* bifariam ingentibus alveis, ad *Stellatum* diviso, ac sese, magis magisque fluendo, usque ad mare disjungit. *Veneti* itaque Idibus *Juniis* sinistrum alveum ingressi, omnia circumquaque populantur, villas incendunt, Castella diripiunt. Idem faciunt *Mantuani* ac *Bononienses*, omnem *Ferrariensem* agrum ad se pertinentem, ferro ac flammâ vastantes. Secundo etiam flumine missa navigia, quæ machinas bellicas, ac pedestrium copiarum commeatum impedimentáque deveherent, quo expeditiores in excursionibus milites essent. *Ferrarienses* tot simul malis oppressi, cui potissimum hosti occurrerent, non satis videbant; quippe cùm pares unicuique istarum Civitatum, indicto & bello, vix possent esse. Omissâ igitur agri curâ, ad firmanda Urbis mœnia, everrendasque fossas, longâ vetustate oblimatas, animum intendunt. Deligere etiam ex totâ Urbe milites, qui in stationibus ac vigiliis vicissim dispositi, Urbem ab externâ vi nocte ac interdiu tuerentur. Maximè verò illis curæ fuit, eam Urbis partem munire ac tueri, juxta quam *Padus* præterfluit, quòd navibus, crescente flumine, nudari facile propugnatoribus mœnia possent, imminentibus ex malis navium sagittariis ac funditoribus oppidanorum cervicibus. Rescindere etiam pontem instituunt, quo ex Urbe ad ulteriorem fluminis ripam commeant, ne eà transire fluvium hostis ad oppugnandam Urbem posset. Quem postea *Mantuani*, devectâ classe, ac comportatâ undique materiâ, refecêre, erecto desuper validissimo Castello, unde oppidanos submovere e mœnibus telis missilibûs perfacilè possent. Hanc pontis instaurationem, factâ eruptione, *Ferrarienses* vetare maximè sunt enixi; quos *Mantuani*, armatis navigiis mœnibus succedentes, e ripa facilè intra mœnia trudebant. Dum hæc agerentur a *Mantuanis*, supervenêre *Bononienses*, ac *Veneti*, diutius cupiditate prædæ per agros vagati. Divisa trifariam oppugnatio fecit, ut *Ferrarienses* portas omnino clauderent, injectâ erumpendi desperatione. Consederant *Veneti* ad eam portam, quâ *Francolinum* itur; *Bononienses* ad Inferiorem; *Mantuani* ad Castrum *Tealtum* partitâ per fluvium classe, ne aquâ quisquam ingrederetur, néve commeatum inferret, observabant. Erectæ undique sunt ingentes machinæ ad tantam expugnationem necessariæ. Oppidani in morâ spem ponentes, quæ, vel superveniente hyeme, vel inter obsidentes, (ut fit) præcipuè variarum Civitatum, simultate gravissimâ plerumque solvitur, eam partem Urbis vallo ac fossâ maximè firmabant, quam præcipuè hostes oppugnaturi viderentur, exstructis circumquaque pluteis, unde tutò in hostem lapides ac sagittæ demitti possent. Consumpto triduo in exstruendis machinis, *Mantuani* ac socii quartò oppugnationem per præcones denunciant. Proponuntur primis murum inscendentibus maxima præmia. Illuxerat dies omnibus exspectata, cùm dato signo ex totis castris ad muros concurritur, repletis priùs ad pervadendum fossis. At oppidani pro mœnibus stantes, succedentem hostem, quâcunque vi poterant, submovebant. Suggerebant tela senes, suggerebant mulieres sine ullo discrimine, nobiles aut secùs essent, adeo quemque periculum tum publicum, tum privatum ad salutem patriæ excitaverat. Non deerant ex Matribus, quæ filios per dolores partûs, per ubera, ad bene de patriâ promerendum adhortarentur. Instabant acriùs oppugnantes, præcipuè *Mantuani*, memores illati belli, memores capti per proditionem *Sermedi*. Muros jam inscenderant elatis scalis aliquot milites, cùm subito caduceatorem *Salinguerra*, *Ferrariæ* Tyrannus, ad *Venetos* & *Bononienses* mittit, oratum, ne Civitatem vicinam ob tantulam noxam pessundatam velint; paratos se pro injuriis ex arbitrio illorum *Mantuanis* satisfacere, non recusaturos quodvis supplicium, modò abstineretur a direptione Urbis. *Veneti* misericordiâ moti, cani receptui jubent. Idem etiam fecêre *Bononienses*, *Gregorio Montelongo*, Apostolico Legato, adhortante. Tum *Mantuani*, cognitâ re, indignabundi acriùs instabant, indignum esse facinus, exclamantes, prodi a sociis datam fidem, eripique victoriam jam partam e manibus infelicissimorum militum ob deprecationem imbellis & perfidi hostis: dolere se, proclamabant, adeo ut ab omnibus exaudiri possent, non suam magis, quàm militum vicem, qui in direptione opulentæ Urbis vulnerum ac laborum suorum præmia reposuerant. His verbis concitati socii, frustra revocantibus Ducibus, & nunc preces, nunc minas addentibus, oppugnationem repetunt. Tum mulieres, quæ muros inscenderant; quò hostem duriorem lacrymis & ejulatu ad commiserationem moverent, scissis a pectore vestibus, dimissisque crinibus, manus passim fundentes, veniam deprecabantur, orabántque, ut parceretur miseræ Civitati, quamvis pœnam pro arbitrio victorum subituræ. Instant oppugnantes nihilo segniùs, & alter alterum ad prædam adhortatur. Tum verò tantus utrinque clamor exortus, ut neque a Civibus intus, neque ab hostibus foris, ex imperio quicquam ageretur. Concurrebat quisque temerè, quò fors & clamor duxisset. *Mantuani*, qui murum nunquam reliquerant, quique e suis continuò aliquot ad se per scalas receperant, e superiore loco in Urbem, frustra repugnantibus oppidanis sese effundunt. Tum vero nudata sunt defensoribus mœnia; cùm quisque, omissâ re publicâ, ad privatam tuendam discurreret. Ingredi tum facilè, non per muros modò, sed per patentes portas, nemine repugnante, volentibus licuit. Pugnatum est aliquantulum circa forum ab exulibus istarum Civitatum, qui, desperatâ salute; extrema quæque pati malebant, quàm in manus civium suorum ad cruciatus & pœnas devenire. Cecidêre multi utrinque, demissis ex eminentibus tectis promiscuè in dimicantium capita lapidibus ac tegulis. Nec temperatum est a cæde eorum, qui cum armis inventi sunt. Reliqua multitudo capta, facilem irrumpentibus direptionem dedit. Ditati eâ prædâ milites, summis laudibus *Mantuanos* extollebant, qui eorum virtute & Constantiâ tantàm támque lætam victoriam, pæne suorum Ducum ignaviâ amissam, adepti fuissent. Immorati per dies undecim in diripiendâ Urbe *Mantuani* ac socii, ingenti prædâ onusti, cum magno captivorum numero ad suos rediêre, relictâ Urbe *Azoni Estensi*, inde jam antea factionibus pulso. *Salinguerra*, qui sese *Venetis* (ratus eos mitiores fore) dederat, *Venetias* perductus, in carcerem conjicitur. Ægrè in discessu retenti *Bononienses*, vetusto cum *Ferrariensibus* odio certantes, quo minùs Urbem incenderent. *Mantuani* dimidium prædæ, indignantibus militibus, ac seditionem facturis, si autorem invenissent, in ærarium redigentes, Portam *Follium*, quam nunc *Tiresiæ* vocant, & murum, ab eâdem portâ ad *Predellam* ductum, ex manubiis ædificavêre. Sequenti anno inter *Veronenses* &

& *Mantuanos* gravissimum exoritur bellum. Innovata de finibus contentio est, cùm progredi uterque vellet. Cædebantur in finibus agrorum cultores, quòd in alienum venisse dicerentur. Crebra committebantur incendia, exustis passim villis, quas in ambiguo adhuc agro rustici ædificaverant. Demum verò injuriæ ultrò citróque illatæ justos excivêre exercitus. Ad *Tervenzolum*, quod est Castellum *Veronensium*, castra castris conferuntur. Oppugnare Castellum *Mantuani*, contrà *Veronenses* illud defendere omnibus viribus nitebantur. Frequentia quotidie committebantur prælia, in quibus multi e *Mantuanis* desiderabantur, cùm eodem tempore a fronte cum exercitu hostium, & a latere, cum his, qui in præsidio erant, dimicare necesse esset. Abire etiam re infectâ turpe videbatur. Semel igitur experiri fortunam instituunt, & collatis signis eodem tempore & Castellum oppugnare, & cum hoste confligere. Imperatum militibus, ut corpora curarent, & in armis illucescente sequenti die, quo hæc edixerant, præstò essent. Præmittere etiam impedimenta placuit, ut expeditiore agmine, si quid sinistri accideret, abire liceret. Ferunt, eâ nocte, quam dies pugnæ insecuta est, frequentes lupos diversis locis circum castra ululâsse, futuram cladem indicantes; quæ vitari certè potuisset, nisi Ducis pertinacia plùs valuisset, quàm veteranorum consilia, qui palàm dictitabant, prælium eò loci committi nequaquam eis e Republicâ videri. Juvit etiam stultitiam Ducis mercenariorum quorundam diuturnæ obsidionis impatientia, qui se deserturos castra prædicabant, nisi pugnam properè capesserent. Convenêre summo mane ad signa milites, quos Imperator pro castris ducens, ac quadrifariam dividens, tres acies, intermixtis equitibus, exercitui hostium opposuit; quartæ, oppidanos continere, quo minùs eruptionem facerent, imperavit. *Veronenses*, venisse tempus rati, quod diu exspectaverant, & ipsi exercitum in patentem campum ducunt, aciémque pro vallo castrorum explicant. Intercedebant inter utrumque agmen quingenti passus; ad se uterque iri volebat, quo incommodiùs ab hoste dimicaretur. Currebant nonnulli inter sese, ut fit, equites, ad irritandos omnium in prælium animos. Jactabant etiam ultrò citróque crebra convicia. Steterat aliquamdiu immotis signis utraque acies, cùm *Mantuanus* Dux, iræ magis quàm consilio obtemperans, captô vexillô in hostem contendit. Perventum jam erat ad teli jactum, cùm *Veronenses*, præmissis statim sagittariis ad sinistrum *Mantuanorum* latus, quo palustri fossâ claudebantur, certamen ineunt. Vulnerabantur ex *Mantuanis* multi, quòd & latera tueri, cùm a fronte hostes instarent, & explicare acies in tam angusto loco, claudentibus hinc Castello, hinc fossâ, eodem tempore nequaquam poterant. Pœnituit tum demum Imperatorem, eò duxisse exercitum, unde regredi sine magno incommodo non licebat. Simulatâ tamen fiduciâ, ad primam aciem convolans, frequentes suorum ex hoste commemorabat victorias, eos adhortatus, ut tantisper sustinerent, quoad primus eorum impetus effervesceret, hanc esse levissimorum hominum naturam dictitans, ut in primo congressu omnes vires effundant; non diutius laborem passuros, si primos conatus eorum refractos viderint. Hæc dicentem hostis, qui non longè constiterat, indignabundus, concitatô calcaribûs equô, hastâ invadit, quâ transfixus sinistrum humerum, e prælio discedere ob dolorem cogitur. Sensit vulneratum Ducem exercitus, & paulatim referre pedem instituerat, ni hostes acriùs insecuti,

A urgentibus lævâ ac dexterâ sagittariis, perturbare aciem cœpissent, clamante identidem milite illo, a quo Dux vulnus acceperat, interfectum a se *Mantuanorum* Ducem esse, quem sui moribundum in castra, se vidente, detulerint. His vocibus incensi *Veronenses*, acriùs prælium integrant, quo tandem *Mantuani*, multis acceptis vulneribus, cùm ob locorum angustiam integros fessis submittere non possent, in fugam convertuntur, secedente paulatim agmine, quod contra præsidium Castelli collocatum erat. Quæ res fugam maturavit, cùm facile intercludi possent, erumpentibus ad dexteram hostibus. Itum est

B in castra effusâ fugâ: unde mox, instantibus etiam hostibus, abiêre, cùm nihil ibi haberent, pro quo magnopere esset dimicandum, præmissis ad Urbem ante pugnam impedimentis. *Veronenses* tantâ victoriâ elati, præmissis equitibus, qui fugientes insequerentur, dum agmine pedestri subsequuntur, eos capiendo, quos vulnera in fugâ retardaverant, ad Urbem secundâ noctis vigiliâ pervenêre, sperantes, Populum, ex accepto incommodo perterritum, facilè, si instarent & direptionem minarentur, deditionem facturum. At Magistratus, quibus Reipublicæ salus commissa erat, stationes ante portas, præ-

C sidiáque in muris disponunt. Trepidatum est in Urbe totâ nocte, augente terrorem mulierum ploratu, quæ passim discurrentes, obvium quemque militem de salute suorum interrogabant. Illucescente demum aurorâ, multi, qui diversis ac longioribus tramitibus, hostem vitabundi, Urbem ingressi sunt, maximam partem mœroris publici levârunt, & spem civibus suis fecerunt, non modò tolerandæ oppugnationis, verùm etiam aperto *Marte* ac collatis signis cum hoste congrediendi. *Veronenses* triduum ad Urbem commorati, cognito incommodo, quod singulis diebus ex eruptione oppidanorum accipiebant, cùm o-

D mnino potiundæ Urbis, instante jam hyeme, de spe cecidissent, motis castris in patriam redeuntes, obvia omnia populantur, & incendunt. Sequenti æstate *Mantuani*, pristinum belli decus ad *Tervenzolum* amissum recuperaturi, justum exercitum conscribunt, nemine militiam retractante; tantus ardor animis omnium suberat vindicandæ acceptæ nuper injuriæ. Ducenti ac quadraginta duo aurati Equites inter omnem equitatum fuêre ex nobilissimis Familiis orti, qui conspirationem inter se fecêre, adhibito juramento, locum a Duce copiarum eis designatum nunquam se deserturos, iturósque communi pe-

E riculo, quo Dux imperâsset, nec minorem habituros de commilitone, quàm de se curam, etiamsi eo certamine morituros se compertum haberent. Utebantur ii omnes sagis albis; alba erant eorum signa, albæ equorum phaleræ ephippiáque. Hoc tanto apparatu *Mantuani* ab Urbe moventes, primâ æstate hostilem agrum ingressi, longè omnia ac latè populantur, provocaturi hostem in certamen, quem sciebant, non nisi magnis acceptîs incommodis in discrimen pugnæ descensurum. Villis etiam atque suburbiis ignem subjecêre, quo clausos mœnibus pudore ac dolore amissæ villæ, rei quidem carissimæ, descendere

F in prælium cogerent. Cùm igitur hæc irritamenta nihil valerent, ac frustra absumi tempus videretur, ad Castella, in agro *Veronensi* sita, ducentes, *Valegium*, *Gazium*, *Villam pictam*, *Tervenzolum*, Castellanis metu sese dedentibus cepêre. *Hostiliam* deinde aggressi, post aliquot dierum oppugnationem, vi tandem diripuêre, ac direptam evertêre; ne *Veronenses* recuperandæ *Hostiliæ* gratiâ bellum renovarent. His rebus unâ

nâ æstate gestis, onusti prædâ ad urbem redeuntes, sexcentos captivos in carcerem conjiciunt. Hyeme deinde de permutandis captivis mentio facta est. In quâ re duriores aliquantulum *Veronenses* visi, quòd dicerent, se ex *Mantuanis* nobiliores ac ditiores captivos habere, quanquam de suis ignobilibus ac rusticis plures scirent esse captos; petere se, ut Castella, ex agro suo capta, in hâc permutatione redderentur. Quibus ita responsum: debere eos, qui fœdus persæpe fregerint, quique præteritâ æstate, certamen detrectando, victos se professi sint, victorum conditiones, æquas præsertim, accipere; iniqua esse postulata, quæ eorum tantùm, qui petunt, utilitatem inspiciant; *Mantuanum* populum multa millia auri & argenti centum jam annis insumpsisse, dum illatas a *Veronensibus* injurias propulsant, dúmque libertatem, cui toties illi insidiati sunt, accito etiam externo hoste, enixè tuentur; nolle se commemorare, quot hominum millia tot præliis sint interfecta, quot Castella eversa, quot villæ incensæ, cùm longè ac latè adhuc cernantur incendiorum cineres; irent omissâ spe recuperandi vel minimi Castelli, & captivos *Mantuanis* redderent, si suos vellent. *Veronenses*, eâdem re nequicquam sæpius tentatâ, commutare captivos instituêre. Dimissi itaque utrinque ad unum omnes, nec induciarum aut pacis ulla mentio facta est. Bellum deinde oritur inter *Mantuanos* & *Cremonenses*, quòd utraque Civitas vindicare sibi possessionem *Padi* contendebat. Comparatâ itaque fluvialium satis magnâ classe, inter *Vitellianam*, & *Casale majus* pugna conseritur, quâ *Mantuani* propter assuetudinem remigandi superiores facti, *Casale majus*, per aliquot dies obsessum, tandem cepêre. Unde postea, nemine prohibente, hostilem agrum longè ac latè populati, *Cremonenses* ad petendam pacem perpulêre, quæ *Mantuano* Populo admodum grata fuit, quòd singulis diebus nunciabatur, *Veronenses* ingentem parare exercitum in suam aut *Vicentinorum* perniciem. Compositâ igitur cum *Cremonensibus* pace, cùm aliquamdiu res quietæ stetissent, segniúsque omnia observarentur, *Veronenses* populabundi usque ad portam *Sancti Georgii* hostili agmine pervenêre; inde celeriter abeuntes, quòd Populum ad arma concurrere sentiebant, *Cipatâ* incensâ, diverso itinere, quàm quo venerant, rediêre, convectâ undique pecorum atque hominum ingenti prædâ. Quam rem ægre ferentes *Mantuani*, conscripto exercitu, non latronum more, ut nuper *Veronenses*, sed positis ad suburbium, scilicet *Zenonis*, castris, *Veronensibus* graves curas injecêre. De relinquendo enim suburbio, quod tueri posse desperabant, persæpe cogitaverunt. Movere inde *Mantuanis* satiùs visum est, & quòd hyems instabat; & majores obsidio tantæ Urbis copias requireret. Partito itaque bifariam exercitu lævâ ac dexterâ, quicquid hostium erat, populantes, tantum in Urbem convexêre prædæ, ut, eâ publicè divenditâ, ex manubiis ædes illas Prætorias ædificaverint, ubi etiam ætate nostrâ jus civibus redditur; quas quidem ædes superiore biennio *Ludovicus Gonzaga* Princeps Illustris in meliorem formam, non tabulatis, sed fornicibus, & quidem fastigiatis, suâ impensâ redegit. Struxêre item eodem anno pontem ad *Burgofortem*, quo celerrimè in *Regienses* ducerent, si quid hostile tentarent; quo structo, cùm negligenter omnia custodirentur, ac frequentes huc atque illuc commigrarent, paulùm abfuit, quin *Burgofortem Cremonenses* & *Ferrarienses* exules caperent. Ad ducentos hi fuêre; quos tormentis cogere nunquam potuêre, ut consensu Civitatûm suarum

A se id fecisse faterentur. Sumptâ de exulibus pœnâ, ac cognitâ *Cremonensis* Populi innocentiâ, pacem cum eo ac fœdus iniêre. Anno salutis sexagesimo supra ducentos & millesimum, novum genus Religionis exortum est, hominum quidem humillimorum, qui lineo tegmento, & eo quidem albo, totum adoperti corpus præter scapulas, quas vel noctu in templis, vel die in supplicationibus, usque ad multum sanguinem loramentis cædebant, Dei iram deprecantes. Quietâ aliquamdiu ab externo bello Civitate, adeo lascivire rerum omnium affluentiâ animi cœpêre, ut plebs ex Optimatibus varios seditionis autores concitaverit; inter quos non conviciis tantùm, sed etiam armis certatum est. Duæ

B tum erant præpotentes familiæ in Civitate *Gaffari* & *de Ripâ*. Alter alterum pellere ex Urbe conabatur, adjuvantibus clientibus & amicis. Grave ob hanc seditionem ad pontem *Monticellorum* prælium commissum est, in quo utrinque multi cecidêre; major etiam parabatur clades, ni prælium nox diremisset. Quo factum est, ut via aliqua Magistratibus ad componendas seditiones daretur, repressâ aliquantulum interventu noctis tumultuantium irâ. Sequenti die, propositâ exilii pœna, imperatum omnibus ex edicto est,

C ut ab armis discederetur. Animadversum deinde in eos, qui seditionis autores fuerant. Quâ re factum est, ut eo anno toto quieta civitas steterit. Sequenti innovata discordia fecit, ut *Calorosi*, quondam exules, injuriarum memores, quòd factione quorundam annis aliquot patriâ caruissent, vindicandi tempus venisse rati, *Saviolam* & *Ripam* veteres familias ex Urbe ejecerint; quæ non multò post *Suzaram*, pulso inde præsidio, adjuvantibus reliquis exulibus, occupavêre. Eò properè missæ cohortes cum ducentis equitibus amissum Castellum recepêre, multis exulibus interfectis, qui nocte intempestâ, relictâ *Suzarâ*,

D factô cuneô erumpere tentaverant. Quinquennio pòst, resipiente jam Civitate, *Casalodi* & *Bonacolsi Zanicallos* & *Gaffaros* potentissimas Familias ex Urbe ejiciunt, eorúmque bona, pessimo exemplo, diripienda populo permiserunt; quo quidem fomento, ad res novas populus illectus, varia seditionum capita diu quæsivit. Quadrifariam divisa Civitas, quatuor potentes ac seditiosas Familias ad arma excivit. Habitabant Comites *Casalodi* cum factione suâ ad *Sanctum Jacobum*; *Arloti*, potentes ac feroces, ad *Sanctum Martinum*, a quo non longè pons est, Familiæ nomen adhuc retinens; *Bonacolsi*, numerosa Familia, ad

E *Sanctum Petrum*, *Zanicalli* eam Urbis partem incoluêre, quæ ad superiorem Lacum vergens *Major* appellabatur. Horum quilibet, non contentus suos ab injuriâ tueri, aliorum bona diripere, domos incendere. Erectæ item variis in locis turres, unde tutò in hostem dimicarent. Crebra in dies committebantur prælia, cum magno civium interitu. Sensit & hanc sævitiem muliebris sexus, ac puerilis ætas, quam passim trahi ad supplicium vidisses. At verò, si quæ istarum factionum potentiâ prævaluisset, in eam omnes, quasi ad communem perniciem nati, ferebantur, donec & ipsa debilitata alterius auxilium in po-

F tentiorem quæreret. Pulsi tandem *Zanicalli* & *Arloti*, quietem aliquam haud diu duraturam Civitati dedêre. Renovatæ namque discordiæ sunt, dum Marchio *Estensis* per speciem componendæ seditionis *Rosinum Zanicallum*, Virum potentem ac seditiosum, in patriam reducit; quem Populus, Marchione frustra vociferante, quòd fidem homini dedisset, in carcerem trusit, de eo ut de parricidâ sequenti die supplicium sumpturus.

Rosinus mortem illam, ut ignominiosam, vitare cupiens, vulnus sibi haud mortiferum gladio impegit. Quâ re Marchio permotus, adjuvantibus amicis, e carcere hominem ducens, *Ferrariam* misit, *Muscâ* tum Prætore frustra clamante, indignum facinus esse; noxium hominem, indictâ causâ, per vim a pœnâ liberari. Hanc ob rem sequenti die, vocato ad concionem Populo, cùm dotentiam & vim quorundam criminatus esset, ostendissétque se impediri, quo minùs officio fungeretur, Præturâ statim, Populo frustra reclamante Rempublicam prodi, se abdicavit. Tum Marchio, venisse tempus occupandæ Tyrannidis ratus, cùm sine Prætore Respublica esset, *Comites* ejus potentiam consecutos occupare Prætorium adhortatur. Quo facto *Zanicallos* & *Gaffaros* plebi infensos non modò in patriam reduxit, verùm etiam *Comitibus* affinitate conjunxit, quò deinceps ejus factio potentior esset. *Ferrariam* deinde ad comparandum exercitum profecturus, amicis suis negotium dat, ut complures cives, propositâ spe præmii, in sententiam suam trahant. Fecêre id haud gravatè *Zanicalli*, qui videbant Civitatem de libertate jam diu cogitantem, non passuram diutius, se quondam exules in Civitate quiescere, nisi ab uno aliquo potenti ac pecunioso tyrannide opprimeretur. Submissis itaque, qui cives pecuniâ corrumperent, traxêre in societatem sceleris *Obicinum*, *Lombardum*, *Montemagnum*, *Stancialum*, & *Termaninum Vavasorium*, nobilissimarum Familiarum capita. Tum Marchio literis admonitus, quid fieri oporteret, disposito ad omnem casum in finibus exercitu, Urbem clanculum ingreditur. Aperiri tum res magis est cœpta, adstante intèr conjurationis autore. At *Comites* & *Casalodi*, conjuratione per indicem deprehensâ, *Ludovicum* suæ factionis Principem, *Ligniacum* tum oppugnantem, de rebus omnibus certiorem reddunt, qui, motis repente castris, de tertiâ vigiliâ Urbem cum armato milite ingressus, Populum pro libertate vindicandâ ad arma concitat, *Pinamonte Bonacolso* adjuvante, qui ejus adventum cum paratâ manu exspectabat; quâ deinceps, audito clamore, forum continuò occupavit, quo suis liberior potestas pervadendi Urbem fieret. Tum Marchio de obtinendâ Tyrannide desperans, saluti suæ fugâ consuluit, magno proditorum agmine comitante, maximè verò *Gaffaris*, *Stancialis*, *Vavasoriis*, *Gheciis*; quorum domus exustæ penitus atque eversæ sunt. Adeo Populus in proditores patriæ exarserat. Et, ne Urbs vacua cultoribus ob cives pulsos videretur, *Saviolam*, *Ripam*, atque alias Familias, quondam potentes, & pulsis omnino adversantes, ex Plebiscito in Urbem reducunt. Triennio pòst quietem Civitatis nova seditio perturbavit. De creando Prætore erat contentio. *Guidonem Correggiam Casalodi* retinere in Præturâ conabantur; at *Federicus*, *Marcariæ* Comes, ac *Pinamons*, hunc pellere, atque alium, qui neutram in partem inclinaret, creare instituerunt. Tentata suffragiis primò res est. Mox sumptis armis, ac duas in partes divisâ Civitate, *Federicus* & *Pinamons*, *Guidone Correggiâ* per vim pulso, Prætorium, *Casalodis* id frustra vetare conantibus, occupârunt. Compositâ deinde seditione, post bimestre imperium, quo functi ad confirmandam Civitatem fuerant, *Franciscum Fojanum*, Virum integerrimum, cum summâ potestate Prætorem creant, qui cives tamdiu in officio continuit, quoad Prætorio munere functus est. Quo quidem Magistratu abeunte, tanta seditio in Urbe est orta, quanta nunquam antea. Sævitum est enim non in

A eos solùm, qui ferre poterant arma, verùm etiam in impuberem ætatem, atque imbecilles senes, quibus externi quoque hostes parcere ob pietatem consueverunt. Incestabantur præterea virgines, stuprabantur matronæ; nulla justitia, nulla religio, nulla pietas, nulla misericordia in Urbe tum esse sentiebatur. Incensas faces circumferebant furibundi cives, &, quod ferro exscindere non poterant, igne cremabant. Evertebantur fundamenta ædium, ne pulsi desiderium ullum revertendi haberent. Vidisses passim abeuntium cœtus, relictis conjugibus ac liberis, relictis Parentibus, relictis penatibus, cum tanto

B ploratu & gemitu, ut faciem direptæ Urbis præ se ferrent. Movit tandem quosdam ex Optimatibus, maximè verò *Ottonellum*, charitas patriæ, qui vocatâ ad concionem eâ Populi parte, quæ ex tot ac tantis malis superfuerat, sic est exorsus: Quousque tandem, Cives mei, patiemini impiorum gladios in viscera miseræ ac calamitosæ patriæ sævire? nusquámne vos movet mæsta ac squalida Civitas, quæ continuatis funeribus ad Cœlum usque ejulatus, & lamentationes mittit? Manat adhuc per vicos sparsus cruor; vagantur per Urbem incendia; pulvere ex eversis ædibus caligat aër; nec quisquam est, qui laceratæ pa-

C triæ opem ferat. Unde, quæso, petat auxilium, si quos genuit, quos aluit, quos erudivit, quos honoribus & emolumentis ad dignitatem evexit, viderit in calamitatibus suis surdos ac segnes. O miseram patriam, & infelicem! quæ tanto sudore aluisti, qui te everterent, non tuerentur; qui diriperent, non conservarent; qui incenderent, non incendia exstinguerent. Petétne auxilium a finitimis, qui has seditiones alunt, qui discordias serunt, qui Tyrannidis spem quibusdam civibus proponunt? quo faciliùs postea occupare afflictam intestino malo Urbem nostram possint. Aperite, quæso, tandem oculos ve-

D stros, Cives mei, & quid ratio, non appetitus & ambitio velit, considerate. Communem utilitatem privatæ anteferendam esse, sapientes omnes censuêre. Hac ratione crevêre Civitates, quæ amplissimæ quondam sunt habitæ. Certabant inter se cives benè de patria promereri, posthabito privato commodo. Hinc *Carthago*, hinc *Athenæ*, hinc *Lacedæmon*, hinc *Roma* Urbes quondam potentissimæ, incrementum habuêre. Verùm ubi a *Brutis Deciis*, a *Scipionibus*, ab *Æmiliis*, ad *Gracchos*, ad *Marios*, ad *Syllas*, ad *Cæsares*, ut de *Romanis* loquar, ventum est, *Roma*, illa terrarum Domina Gentiúmque caput, brevissimo tempore pessimorum civium, & sua ma-

E gis, quàm publica commoda metientium, avaritiâ & libidine corruit. Quod quidem fieri necesse fuit, cùm in locum continentiæ libido, justitiæ avaritia, prudentiæ ignoratio, fortitudinis temeritas subierit; quibus vitiis hæc nostra miserrima Civitas tamdiu afflictata est, ut non Urbis, sed vastæ cujusdam solitudinis faciem habere videatur. Quæ Urbs, quæso, ab externis hostibus capta & direpta tantum unquam habuit cædis? tantum rapinæ? tantum incendiorum? quantum hæc nostra patria pluribus annis patitur. Sævitum magis certè est hoc intestino bello,

F quàm si nostram Urbem barbaræ Gentes, & immanes cepissent. Necantur ibi quovis gravi supplicio, qui a civibus superantur; illic conservantur, qui positis armis a victoribus supplices vitam orant. Colliduntur hìc ad parietes infantes, jugulantur impuberes, confodiuntur mulieres, lacerantur senes; illic imbelli ætati, & quibus arma natura ipsa negavit, parcitur. Incenduntur hìc, & usque ad fundamenta evertuntur ædes;

ædes; illic direptæ tantùm conservantur, ut vel civium, vel Coloniarum receptacula sint. Hìc nullum relictum est commune jus, quo civis civem tolerare possit; illic vel jus patrium, vel accessorium, pro victorum arbitrio relinquitur, quo Civitas in pace regatur. Deterior igitur conditio nostra est, quàm eorum, qui vim externi hostis experti sunt. Adde etiam, quòd hoc æquiore animo ferimus, quàm illud. Ab his enim, quicquid damni infertur, id, quia excogitatum est, & ab hoste evenire solet, minùs lædit; ab illis, unde omnia commoda exspectamus, si quid mali accidit, id, quia contra jus fásque est, graviùs existimamus. Plura sunt, Cives mei, quæ Civitates quondam parvas ad summum Imperii culmen evexêre, sed omnium causarum potissima charitas patriæ est; quam qui habet, religionem statim, fidem, gratiam, vindicationem, pietatem, justitiam ac probitatem omnem complectitur. Contrà verò, qui hâc privatus est, posthabitâ omni virtute, fraude, cæde, perfidiâ, largitione, licentiâ usus, quodvis etiam grande scelus, ob immodicam dominandi cupiditatem parvum existimat. Non parcit mæstæ ac squalidæ patriæ, non cognatis, non affinibus, non concivibus, non denique sibi ipsi, adeo impotenter ad Tyrannidem effertur. Alit hic in Civitate discordias, res novas serit, quibus vel potentes in Populum, vel Optimates in plebem tamdiu concitet, quoad se mutuis vulneribus confecerint. Factam tum demum ad Tyrannidem viam existimat, ubi neminem in tot ac tantis malis superesse videt, qui ejus cupiditates possit infringere. Plura sunt hujuscemodi ingenia in Civitate nostrâ, quæ nullâ re nisi communi concordiâ exstingui possunt; de quâ, si a vobis fieri verbum intellexerint, tanquam rabidi lupi passim diffugient, cùm nil sanguinis habituri sint, unde siccas fauces humectent. Moveat vos tandem charitas patriæ, Cives mei, quæ squalida ac gemens, passis crinibus, vos rogat, vos obsecrat, ut se a manibus impiorum civium legibus & institutis liberetis, útque Magistratum aliquem deligatis, cui tota Civitas absque fraude & dolo saluberrimè obtemperet. Dicentem tota concio subsecuta est. Duos itaque Præfectos cum summâ potestate, qui semestri imperio fungerentur, creare instituunt. Delecti omnium suffragiis, qui tum primi in Civitate habebantur, *Ottonellus Zanicallus*, a quo oratio de communi concordiâ habita est, & *Pinamons Bonacolsus*, vir callidus ac potentiæ cupidus. Ii primò oblivionem injuriarum civibus proposuêre; mox legibus & institutis ita æquitatem inter cives revocârunt, ac si discordiâ nunquam antea laboratum esset. Creatur eodem anno Prætor Urbis *Albertus Scala*, Vir justissimus, a quo tantum emolumenti accepit Civitas, ut eidem in sequentem annum Præturæ munus prorogaverint. Hyeme, quæ antecedentem æstatem insecuta est, tanta fuit vis frigoris in totâ *Europâ*, ut passim arbores diriguerint. Eodem anno redemptum est etiam Oppidum *Marcariæ* a *Cinello* Comite, cui ob decem millia librarum argenti in pignus cesserat, quod statim direptum & eversum est, ne ampliùs receptaculum esset exulibus ad incursiones in agrum *Mantuanum* faciendas. Quiescente jam Civitate, quæ ob diutinas seditiones fatigata erat, *Pinamons* dominandi cupidus, venisse tempus occupandæ Dominationis ratus, quòd Populum, tot malis fessum, haud animadversurum, quid moliretur, existimabat, collegam suum *Ottonellum*, quem obstare posse conatibus suis videbat, fraude interimere constituit. Is tum forte domi

A cum uxore pernoctabat. Satis enim erat, si ex duobus Præfectis alter Prætorium observaret. Mittit igitur propere, qui noctu *Ottonellum* ad se vocent, quod gravi de re sit consultandum. Tum vir bonus, equum conscendens, nullam fraudem subesse ratus, cum servo tantùm ad ædes Magistratuum contendens, inter duas portas ex equo a servis *Pinamontis* tractus jugulatur, ejúsque cadaver, unâ cum equis & servo, nequid unquam indicio recognosci posset, in scrobem, ad id effossum, retruditur. Denuo verò, ad obtegendum facinus, servum misit, qui *Ottonellum* vocaret. Cui ab uxore responsum: *Ottonellum* B jam diu Collegam adiisse. Tum *Pinamons* totam curiam clamore replens, ac interceptum Collegam suum fraude inimicorum dictitans, Optimates ad se propere vocat, simulato ob casum Collegæ metu. Flere tum ille, ac lamentari amici casum, identidem unumquemque adhortatus, ut tanti facinoris autorem perquirerent. Magno ea res terrori Civitati fuit, tanto præsertim Viro, támque Reipublicæ amantissimo e medio sublato. Quæsitum diu frustra est magno studio, sollicitatis etiam pretio delatoribus, a quo potissimùm tantus Vir interceptus esset. Obliteratâ post aliquot dies, ut vulgò fit, tanti sceleris memoriâ, *Pinamons*, sublatô eô, quem obstare suis C conatibus existimabat, unumquemque ex Nobilitate, nunc benignè appellando, nunc prensando, nunc comiter ad cœnam invitando, adeo sibi benevolum reddidit, ut initô suffragiô, nemine contradicente, tertiùm Præfectus fit designatus. Quo tempore non Optimates modò, verùm etiam plebem adeo muneribûs & donîs delinivit, ut, exactâ Præfecturâ, Caput Populi ab omnibus sit pronunciatus. Erat enim hic Magistratus sine provocatione, & in omnes vitæ ac necis potestatem habebat. Imperare tum demum asperè & impotenter cœpit, jactîs jam magnâ ex parte D tyrannicîs fundamentîs; non jam rogare Optimates, non Populo blandiri, cùm ex ejus arbitrio penderent omnia. Venit tum demum tanti mali sensus ad omnes, cùm jam nullum superesset, amissâ libertate, remedium. Ad quam repetendam retardatæ sunt nobilissimæ Familiæ quædam ob Præturam *Joannis Bonacolsi*, qui Magistratu apud *Veronenses* tantùm valebat, ut quoquo vellet, Populum illum facilè impulsurus videretur, interfectis maximè conjuratis, a quibus *Mastinus Scala Veronensium* Dominus & *Antonius Nogarola*, ejus factionem secutus, medio foro sunt oppressi. Demum verò *Arlotti*, *Casalodi*, *Grossolani*, E *Agnelli*, a *Pinamonte* tyrannicè læsi, Kalendis *Novembris* anno sexto & septuagesimo supra millesimum & ducentesimum, sumptis armis, discurrentes per Urbem ac identidem Populum ad libertatem armis vindicandam vocantes, ad pontem *Leonam* composito agmine constitêre. Excivit & *Pinamons* suos ad arma sonitu ejus campanæ, quâ Populus ad arma concitatur. Compositis itaque pro tempore in foro aciebus, paulatim in conjuratos tendit. Commissum est utrinque magnum animis prælium, in quo plures, dum hinc pro libertate, hinc pro tyrannide obstinatè dimicaretur, cecidêre. Stetit tandem vi- F ctoria pro *Pinamonte*, *Casalodis*, conjurationis Principibus, in fugam versis. Capti tum multi, & ad *Pinamontem* retracti, variis cruciatibus necantur, ut cæteris exemplo essent, ne quid moliri in Tyrannum auderent. Firmavit tum pedem *Pinamons*, incusso omnibus ob recentem victoriam metu; delectísque ex toto Populo sexcentis satellitibus, qui custodiam corporis sui haberent. Tum renovare censum in Urbe instituit,

rem quidem popularibus gratam, quò ditiores & Optimates, minùs benigno vultu ejus tyrannidem inspicientes, frequenti collatione pecuniarum, aut ex Urbe pelleret, aut ad summam inopiam redigeret. Misit etiam quosdam ex Nobilitate in exilium, eisdémque circumscripsit habitandi locum; quo mutato capitales repentè habebat. Confirmatâ demum post multos exactos dominatione, cùm neminem ampliùs suspectum haberet, mitiùs sese agere cœpit, justitiâ & æquitate in omnes utens. Conversus deinde ad recuperanda Castella, quæ potentes quondam occupaverant, ab oppugnatione *Gonzagæ*, defendentibus *Casalodis*, constitit; quam postea prodeuntibus exulibus, qui cum *Casalodis* senserant, pactis in patriam liberum reditum, sine ullo *Marte* recepit. Eodem anno *Brixiani*, augendæ ditionis cupidi, lacessere *Mantuanos* incursionibus contra jus fásque sunt ausi, nullâ causâ si non verâ saltem fictâ propositâ. Hâc tam insigni injuriâ *Mantuani* permoti, initâ cum *Veronensibus* societate, qui potentiam *Brixianorum* verebantur, *Pinamonte* Duce eo proficiscuntur, quò hostem prædabundum venisse intellexerat. Eo non invento, quòd in intima refugerat, cognito per exploratores *Mantuanorum* adventu, hostilem ipsi agrum ingressi, cùm neminem obvium haberent, tantum ex incensis villis, abductisque pecoribus terroris *Brixianis* incussêre, ut statim Legatos ad *Pinamontem* mitterent, qui veniam, commemoratâ vetere amicitiâ, deprecarentur, quique exponerent, *Brixianos* paratos satisfacere pro illatâ injuriâ, si spem pacis subesse vidissent. Non deerat animus *Pinamonti* hostes graviore bello prosequi, ni eodem tempore nunciatum fuisset, *Vicentinos* ac *Patavinos* conjunctis copiis *Coloniam* Castellum *Veronensium* obsidere. Data itaque ob eandem rem petentibus pax est. Motis deinde repentè castris, priusquam *Ligniacum* pervenissent, intelligunt, *Coloniam* ab hostibus captam ac direptam fuisse, circumlaturósque inde hostes arma ad reliqua Castella, numero copiarum superiores; cùm his enim *Tarvisini* multi ac *Ferrarienses* militabant. Satius ergo *Veronensibus* visum est, pacem quâvis conditione petere, quàm fortunam belli tentare, reclamante frustra *Pinamonte*, id nequaquam faciendum, quòd hostibus numero superioribus robore militum pares omnino esse possent. At *Vicentini* ac *Patavini* cepisse *Coloniam* contenti, pacem *Veronensibus* haud gravatè dedêre. Reversus deinde ad Urbem *Pinamons*, maximè annixus est, ne Civitas diluvio, quo potissimùm eo anno *Europa* vexata est, submergeretur. Verùm plus potuit imbrium vis, quàm humana providentia. Eò enim magnitudinis *Padus* excrevit, ut non Urbem modo, sed etiam magnam partem agrorum inundaverit; tractis passim, ut fit, hominibus, pecoribus ac villis, exstinctisque situ ac mucore circumquaque satis. Quâ ex re postea magna annonæ caritas subsecuta est. Renovata eodem anno aliquantulum domi seditio est, quam *Pinamons* facile exstinxit, pulsâ *Riparum* Familiâ, a qua initium perturbandi omnia ortum erat. Hâc opportunitate *Vicentini*, & *Patavini* moti, magno comparato exercitu in *Veronensium* ac *Mantuanorum* fines pervenerant, bellum ex eventu sumpturi. Verùm sedatâ præter spem Civitate, renovatóque cum *Veronensibus* ac *Mantuanis* fœdere, nil hostile committentes, abiêre. Quieta deinde tum a domesticâ, tum ab externâ vi per annos duodecim Civitas magnam jacturam ex morte *Pinamontis* sensit; a quo etsi asperè aliquantulum in principio dominationis imperatum est confirmandi imperii causâ, tamen postea tantâ æquitate

A Civitas per annos duodeviginti ab eodem gubernata est, ut eum omnes, maximè verò matronæ, ut patriæ Parentem luxerint. Majus etiam hominis desiderium fecit *Bardelonus*, qui in demortui locum, quòd ex eâdem Familiâ esset, successit. Vir erat (ut scriptum legi) callidissimi ingenii, sed ob avaritiam & crudelitatem odio omnibus habebatur. Fratrem habuit agnomento *Tainum*, qui ei sævitiâ & cupiditate nequaquam dispar habebatur. Quinto, ex quo acceperat dominatum, anno summâ cum religione Sanguis ille *Christi* ostenditur, quem scripsimus tempore *Beatricis* apud Sacellum *Divi Andreæ* inventum.
B Quo per Urbem piè ac sanctè delato, & multi cœci videndi vim recepêre, & claudi rectè ambulârunt, ac leucophantici liberati malâ valetudine sunt. Additur huic loco majus, quàm credi possit, miraculum; ex amphorâ vini, in Templum delatâ, bibisse decem millia hominum, nec minus inde post solenne exhaustum, quàm antè impositum fuerat. Sequenti anno *Botesella Bonacolsus*, pertœsus necessarii sui *Bardeloni* avaritiam & ignaviam; quòd id dedecus recidere in Familiam videbat, occupatâ dominatione eundem cum fratre *Taino* vertere solum coëgit. *Patavii Bardelonus*, *Ferrariæ Tainus* post longum
C exilium mortui. Nil a *Botesellâ* memoriâ dignum gestum reperio novem annis, quibus imperavit, præter ædificatam suo jussu Turrim cum Ædibus, apud quam ætate nostrâ publicè sal venditur. Majorem eam fuisse haud abnuerim, quamvis nunc magnâ ex parte demolita, quarundam ædium privatarum magnificentiam non superet. Mortuo *Botesellâ*, Viro quidem justo ac civibus percaro, *Passarinus* ejus frater, volente populo, Civitatis curam suscepit, adjuvante Marchione *Estensi*, cujus sororem in uxorem duxerat. Hunc *Passarinus* haud ita multò post acceptum dominatum, *Mantuano* milite contra Legatum Eccle-
D siæ, a quo propter occupatam *Argentam* acerrimè oppugnabatur, egregiè tutatus est. *Passarinus* siquidem Vir fuit omni gradu ætatis aspectu gratus, benignus in amicos, comis in sodales, lenis in delinquentes. Nobilitatem plus, quàm dici posset, amavit semper. Hanc consulebat; hanc frequenter in convivium adhibebat; cum hac Magistratus & Dignitates partiebatur; cognatos dilexit & affines, maximè verò *Alouisium Gonzagam*, hominem quidem domi potentem ac nobilem, nec non fœlicem trium clarissimorum liberorum prole, qui & belli & pacis artibus neminem in Civitate parem habebant. Major natu
E *Guido*, secundus *Philippinus*, *Feltrinus* tertius est habitus. Ductârunt hi persæpe ordines sub *Passarino* eo bello, quo *Mutinam* cepit, & *Bononienses* ingenti clade ad *Panigale* superavit. Fœlix prorsus, ni filios petulantes ac superbos habuisset. Magna erat consuetudo *Philippini Gonzagæ* cum *Francisco Passarini* filio; tertius his comes *Albertus Saviola*, adolescens egregius, persæpe adhibebatur. Horum studia, quoties a bello externo vacabant, ad venationes, ad equestres ludos respiciebant. Interdum etiam choreæ, cantui, procationi operam dabant. Hinc oritur inter *Franciscum* & *Philippinum* ob amoris suspicionem simultas non par-
F va, existimante *Francisco* ejus uxorem a *Philippino* amore peti. Obtegi diutius non potuit odium. Rogante enim *Philippino*, quid causæ esset, quòd salutatus non responderet. Incensus irâ *Franciscus*, hominem conviciis ac probris superbè nimiùm primò lacerat; subjunxit postremò, se vi stupraturum ejus uxorem, ipso etiam vidente, quandoquidem cognosceret uxorem suam ab eo procatione peti. Tum *Philippinus*, cognitâ *Francisci* ob

ob dominatum Patris potentiâ, paucis primò innocentiam suam excusavit, mox ubi id admitti non vidit, cum *Alberto* abiens, Deos hominesque testatus, se nunquam tale facinus, quale ei objiceretur, excogitâsse, nedum commisisse. Stomachari magis ac magis cœpit, quòd uxori suæ palam ob talionem minari stuprum sensisset. Tum *Albertus*, audax ac manu promptus: Quid, inquit, *Philippine* moraris; me adjutore, si audes, hunc sceleratum obtruncabis. Quiescere hominem jubens, ac in aliud tempus peropportunum differre, ad fratrem *Guidonem* contendit, cujus consilio in rebus omnibus utebatur. Erat enim homo non minùs ingenio ad res agendas, quàm manu strenuus. Cognitâ re, etsi statim commotus ob injuriam est, suppressâ ad tempus irâ, fratrem admonet, ut nihil se inscio moliatur. Interim se excogitaturum pollicitus est, qua ratione tantam contumeliam in autorem retrudat. *Philippinus* fratri benè admonenti obtemperans, *Alberto* comite *Marmirolum* fundum paternum profectus, venationibus ac ludis intentus, fratris mandata exspectabat, differens iram, quâ maximè incensus erat, ad commodum vindictæ tempus. At *Guido*, qui non minùs irâ æstuabat, amicis quibusdam clam ad se noctu vocatis, probra a *Francisco* in fratrem jactata commemorat, rogitando, qualem eum futurum Dominum existiment, habitâ peccandi impunitate, cùm privatus adhuc vivente Patre, vitam se civibus ablaturum, eorúmque uxores stupraturum, palàm audeat dicere. Id si minùs credant, ejus superbum incessum, aut trucem vultum inspiciant, quo cunctis exitium minari videretur. Se quidem ob eam rem eos vocâsse, ut aut his adjuvantibus, pulso Tyranno, illatam ulciscatur injuriam, patriámque ab imminenti peste liberet, aut, si id minùs per eos liceat, in exilium voluntarium potiùs cum misero Patre ærumnosisque fratribus proficisci instituisse, quàm vultum Tyranni, patriâ frustra ingemiscente, inspiciat; hujus rei eos commonefacere voluisse, ne se desertos postea ab amico prædicarent. Admirati omnes tam audax *Francisci* ingenium, simúlque amici injuriâ moti, succlamârunt *Passarinum* cum stirpe de medio tollendum, priusquam ejus arbor, mala præsertim, sparsis passim radicibus, invalescat, cujus postea ramos, ut umbratiles & frugibus nocuos, si creverint, in immensum tolerare sit necesse. Collocuti inter se variis sententiis, quâ ratione pelli Tyrannus posset, datâ die, domos quisque suas ad solicitandos armandósque clientes & amicos rediêre. At *Guido*, tracto pollicitationibus & præmiis in sententiam suam custode ejus portæ, quâ nunc in suburbia Portûs itur, *Marmirolum*, simulatâ metendi diligentiâ, (tum enim matura jam seges erat) proficiscitur. *Philippino* dat negotium, ut quem maximum numerum rusticorum potest messorum nomine comparet, ne sensus ullus ejus rei ad Ty-

A rannum perveniat. Ipse interim *Veronam* profectus, agit cum *Guilelmo Castelbarcho*, quo cum affinitate conjunctus erat, ut *Canem Scalam*, *Veronæ* Dominum, favere, traditis militibus subministratóque commeatu, parti suæ impellat; quo beneficiò devinctus, perpetuò ejus mandatis sit obtemperaturus. Non displicuit *Cani* ea res; homini ad se vocato, quæ petierat, ac majora alia, pollicetur. Initô inter se fœdere, peditibûs octingentis ac trecentis equitibûs acceptis, properè noctu *Marmirolum* revertitur, maturandum ratus, priusquam per indicem *Passarino* res palàm fieret. Sequentî die mane, decimô sextô

B Kalendas *Augusti*, præmisso cum agrestibus *Philippino*, qui Patrem & amicos de ejus adventu certiores faceret, diversis ipse ad Urbem tramitibus subsequitur, datô locô; quô quisque sub signis eodem tempore ad imperium esset. Portam deinde ingressus, admittente custode, structis aciebus, per Urbem magno clamore diffunditur. Tum *Philippinus*, sumptis armis, *Gonzagæ* nomen identidem cum clamore repetens, forum cum suis occupare annixus, *Passarino* ad tumultum excito, apud Prætorium, ubi jus redditur, fit obviam. Hunc verò *Albertus Saviola* inter paucos conspicatus, addénsque magno clamore, & pro scelere

C nequissimi filii Patrem luere pœnas debere, adactóque calcaribus equo medium ense transfigit; arbitratus id, quod erat, *Passarino* mortuo, cæteros facilè *Gonziacis* cessuros. Acceptô tam gravi vulnere, *Passarinus*, circumactô ad Curiam equô, insequentium strepitu admodum terrefacto, tantâ vi per ostium portæ infertur, ut illiso capite moribundus ceciderit. Hanc ob rem etiam ætate nostrâ hoc observari a *Gonziacis* Principibus dicunt, ut, his abeuntibus, tota pateat curiæ janua, quo se faciliùs, si quid tumultûs excitaretur, recipere ad domesticos possent. *Passarino* mortuo vertêre statim terga, qui ejus causâ arma sumpserant. Sævitum esset in eos maxi-

D mè, qui, *Bonacolsis* imperantibus, plurimùm in Civitate licentiâ poterant, ni *Alouisius*, clementissimi ingenii Vir, per Urbem discurrens, parcendum civibus, succlamâsset. Edictô etiam imperavit, ne quis suorum extra portam fugientes persequeretur; arbitratus eâ ratione dari locum iræ, si tutò fugere liceret. Nulla porta erat, per quam fugientium agmen non erumperet. Trajecêre etiam multi lintribus Lacum, in agrum *Veronensem* fugientes. Non tamen usque adeo temperatum iræ est, quin passim plerique interficerentur, renovatâ memoriâ antiquarum simul-

E tatum. Captum *Franciscum* interfici *Alouisius* vetuit, quem quidem unà cum paucis ejusdem factionis ad *Castellare* in carcerem retrusit. Eorum ædes, qui aufugerant, militibus diripiendæ concessæ sunt, reservatâ *Alouisio* integrâ Curiâ, ne quid ab eo, quod dominatui congrueret, desideraretur.

LIBER TERTIUS.



Ulsis tandem ob impotentiam *Bonacolsis*, qui annis tribus & quinquaginta variè Urbi imperaverant, *Alouisius Gonzaga*, autoritate & gratiâ apud cives suos plurimùm pollens, duodetrigesimo anno supra trecentesimum & millesimum Principatum adeptus est. Sumptâ deinde curâ ordinandæ Reipublicæ, primùm cum

F finitimis pacem renovavit, ne qua externa vis recentem Civitatis statum perturbaret. Magistratus deinde delegit, qui & jura redderent, & statuta Civitatis observari cogerent. De annonâ, quòd insequens annus caritatem minari videretur, maximam curam suscepit, redacto in publicum horreum, quicquid frumenti emi aliunde potuit. Populo Magistratus suos ac proventus integros dimisit. Filios, ad curam Reipublicæ susceptos,

 absti-

abstinentes semper & modestos esse voluit, dictitans illis non plus pro libidine licere, quàm cuivis uni e Populo. Liberalis erat in benè de se ac Republicâ meritos; benignus alloquio; in delinquentes, quantùm per æquitatem licebat, misericordiâ movebatur. His artibus brevi effecit, ut de ejus salute cura ab omnibus haberetur. Filiorum studia hæc fuere: *Guido* major natu liberalis ac magnificus, prudens solérsque est habitus, laboravit tamen nimiâ in mulieres libidine. Hic tres ex legitimâ uxore suscepit filios: *Ugolinum*, belli ac pacis artibus præclarum: *Ludovicum* simulati ante dominatum ingenii; hic post adeptum Principatum, quantum animo & industriâ valeret, perfacilè omnibus ostendit? tertium *Franciscum*, otio & quiete contentum. At *Philippinus*, legitimâ stirpe carens, venationibus & aucupiis deditus, sociorum & æqualium consuetudine delectabatur. Hic, etsi secundus haberetur, non minori erat apud cives autoritate, quàm *Guido* ipse. *Feltrinus* tertius, omissâ imperandi ambitione, munire Urbem fossâ ac muro, ubi opus esse cernebat, annitebatur, maximè verò eam partem, quam Lacus abluit, mœnibus omnino carentem, unde lintribus ire eò, rediréque noctu ac die cuivis pro arbitrio licebat. Hâc ratione, & ab externo hoste, & ab exulibus, qui reditum in patriam quotidie moliebantur, Urbem tutiorem reddidit. *Soliciti* inde cognomen apud suos adeptus est, quòd summâ curâ ac diligentiâ, quæ agenda susceperat, perficere conabatur. Quatuor hic habuit filios, *Petrum*, *Guilielmum*, *Adoardum*; hos omnes magnitudine animi & consilio anteibat. Equestris Ordinis adolescens *Guido* junior. Hi sunt, qui ex primâ uxore *Alouisii* usque ad secundum gradum pervenêre. Ex secundâ item tres habuit filios, *Corradum*, *Albertum*, *Federicum*. Postremò aliquot post annos, hâc quoque mortuâ, tertiam ex Gente *Malaspinâ* Familiâ vetustâ ac nobili, duxit, ex quâ *Azonem*, *Jacobum*, *Joannem*, filios suscepit. Fœlix quidem fuit *Alouisius*, prole filiorum ac nepotum: fœlicior etiam robore corporis & bonâ valetudine. Eodem enim tempore, quo tertiam duxit, *Corradi* filii ac *Ugolini* nepotis ex *Guidone* filio celebratæ sunt magno apparatu nuptiæ; quorum alter Virginem *Veronensem*, *Mastini Scalæ* sororem, alter *Papiensem* ex Gente *Becariâ* duxit uxorem. Ad celebrandas has nuptias magno sumptu apparatas multi Principes ac Nobiles cum donis & muneribus undequaque venêre, maximè verò *Mastinus Scala*, Marchio *Estensis*, *Mafeus Vicecomes*, *Jacobus Carraria*, suarum Civitatûm Domini. Enarrari vix posset, quot cyclades tum sericæ, tum laneæ, quot argentea atque aurea vasa, non ab his solùm, verùm etiam a civibus *Mantuanis* dono novis nuptis sint data. Vicissim verò nemo ex tot hospitibus sine munere ab *Alouisio* discessit. Ad centum enim & viginti equos non ignobiles dedisse dono fertur, ut de aureis poculis reticeam, quibus præcipuè omnium munerum magnificentiam superavit. Diebus octo, quibus hæ nuptiæ magnâ impensâ celebratæ sunt, cuivis advenienti nec cibus quidem lautus denegatus est. Quadringenti adfuêre, qui partim tibiis, partim tubis canerent. Adfuêre & mimi, qui risum, ut in nuptiis fieri consuevit, moverent. Varii celebrati sunt ludi, propositis his, qui vicissent, ingentibus præmiis. Delecti, qui singulari certamine collatis hastis concurrerent. Ludi item militares magnô conatu sunt editi. Quibûs peractis, inspiciente populô, *Alouisius* & ejus filii nepotésque in Equestrem Ordinem a Marchione *Estensi*, *Mastino Scalâ*, *Luchino Vicecomite* adsciscuntur. Additi his Cives

A aliquot *Philippinus* Abbas, *Torellus* ex Gente *Torellâ*, *Corradinus Caprianus*, *Petrozanus Cremascus*, *Paulus Mirandula*, Viri & genere & factis clari. Celebratis nuptiis, actisque unicuique pro meritis, qui ad eas celebrandas venerant, gratiis, *Alouisius Regium* suæ ditionis Civitatem proficiscitur, *Philippino* filio spontè deditam, visurus, ut optimum Principem decet, quibus legibus, quâve æquitate inter se *Regienses* uterentur. Immutatis deinde quibusdam ad utilitatem Civitatis, confirmatisque omnium animis ad servandam erga *Mantuanos* Principes fidem, ad *Casale* majus, atque inde *Platinam*, meum natale solum, Castella tum ejus imperio subjecta, proficiscitur. Ibi dies aliquot ad confirmanda Arcium præsidia immoratus, *Olium* trajiciens, *Canetum*, *Asolam*, *Monteclarum*, *Calcinatum* revisit, magnâ obviàm effusâ ubique multitudine ejus adventum gratulantium. Cognitis demum istorum Opidorum statutis, confirmatisque, quæ e rebus publicis eorum confirmanda esse videbantur, *Mantuam* cum specie justi Triumphi iter intendit. Obviàm progressi Cives usque ad quintum lapidem, ut Patriæ Parentem salutent, ac fundatorem quietis; præsertim, cùm nec foris bellum, nec domi seditio ulla ampliùs ejus operâ sentiretur. Conversus deinde ad ornandam Civitatem, ædificia publica ac strata viarum vetustate consumpta reficit. Pacem redolebant omnia. Non deerat mercatori lucrum, non popularibus, unde victum lucrarentur, adeo splendidè ac magnificè vivebant *Alouisii* filii; maximè verò *Philippinus*, qui eâ tempestate duo hominum monstra domi alebat, quorum alter duobus cubitis humanam excedebat magnitudinem; alter verò vix semissium quatuor habebatur. *Guilielmonus Ligur* giganteus ille appellabatur, cujus longitudo sex erat cubitorum. Omnia rectè cum magnitudine congruebant membra: teretia crura, quadrata brachia, latum pectus, honestum caput, frontem non magis torvam quàm benignam vidisses; non erat blæsus in incessu, ut plerique magni esse consuevêre, non sustinentibus tantam molem cruribus. Cibi adeo capax habebatur, ut alimenta trium virorum solus comederet; nec immeritò, cùm solus persæpe congredi cum tribus quovis certamine sit ausus, eósque constanter vicerit. Lacessitus convicio a milite quodam in foro, hominem tantâ vi pede percussit, ut morienti similem reddiderit; mox eundem, quod mirum videri potest, cingulô captum, super tectum quoddam, a terra cubitos octo distans, projecit. Hujus egregiâ operâ in bello *Ugolinus* persæpe est usus. At pumilio ille, quem semissium quatuor vix fuisse scriptum legimus, adeo brevis erat, ut propter crurum brevitatem sedere in equo vix posset. *Frambaldus* is est appellatus; cantu, mimicis jocis, urbanitate, munditiâ, hero suo mirè gratus. Et ne sexui muliebri prodigiosam naturam eodem tempore defuisse existimes, addam, quod de *Riziâ Mulinariâ* scripum apud idoneum Autorem legi. Excessit & illa magnitudinem muliebrem, cùm ejus altitudo quinque fermè cubitorum esset. Omnia correspondebant proceritati præter caput magnum & informe; gestabat humeris ex totâ Urbe ad pistrinum, filans etiam, quasi nusquam tanto pondere premeretur, sextaria sex purgati tritici. Invitata ad potum inter eundum tentandi roboris causâ, nusquam deposito onere, persæpe bibebat. Eò postea fortitudinis crevit, ut decem sextaria portare sit ausa. Hæc etsi parva sunt, tamen tanquam prodigia quædam scribenda putavi, quæ & admirationem pariter & voluptatem legentibus præberent. Quietâ per annos tre-

tredecim ab omni bello Civitate, *Philippinus*, bellicæ gloriæ cupidus, *Ludovici* Regis *Hungariæ* ad vindicandam mortem *Andreæ* fratris *Apuliæ* Regis proditione ac dolo interempti militiam secutus est. Quo in bello, adeo virtute & gratiâ enituit, ut in se unum copiarum omnium oculos atque ora converteret. Nil enim eâ expeditione propemodum egregiè ac prudentet factum est, cujus non ipse vel excogitator, vel autor fuerit. Bellô nondum perfectô, in patriam, ob bellum a finitimis illatum, a Patre revocatur. Hujus belli hanc fuisse causam reperio. *Isabella*, *Luchini Vicecomitis* uxor, amore *Ugolini Gonzagæ* Equitis pulcherrimi capta, dum ejus nuptiæ *Mediolani* celebrarentur, vovisse se simulans ituram *Venetias* ad solemne sacrum *Ascensionis*, impetrat a marito, ut id sibi facere liceat. Comparatô itaque egregiô mulierum ac virorum comitatu, *Mantuam* pervenit, *Alouisio*, harum rerum ignaro, obviam officii causâ prodeunte. Suscepta comiter ac lautè, *Ugolinum* noctu ad se in cubiculum vocat; cujus videndi gratiâ se illud iter suscepisse ostendit; rogat, ne se amantem spernat, néve in viâ secum comes ire recuset. Versare tum animo varia Juvenis cœpit: urgebat amor, urgebant lacrymæ inter dicendum ab ore mulieris obortæ; obstabat tamen pudor, & imminens ob commissum facinus, ac violata hospitii jura, patriæ ac Parenti periculum. Pervicit tandem amor, ut & cum muliere pernoctaret, & se iturum, si per Patrem liceret, quò ipsa vellet, promitteret. Ubi illuxit, ascito in societatem *Ugolino*, non abnuente Patre, harum rerum maximè ignaro, *Venetias* contendit. In itinere eodem semper cubiculô noctu sunt usi, &, ne res ob invidiam a matronis, quæ *Isabellam* comitabantur, palàm fieret, eisdem potestas facta, ut quem vellent, amatorem deligerent, quocum pro arbitrio noctu cubarent. Peractô solenni, post aliquot dies, simulatâ religione, quo longior mora ad explendam libidinem subesset, eodem itinere, quo profecta, *Mantuam*, atque inde *Mediolanum*, relicto non sine lacrymis & gemitu *Ugolino*, tandem revertitur. Accidit tum *Luchino*, ut vulgò solet; corruptam enim adulteriô uxorem ultimus semper, qui rescisċat, maritus est. At *Mastinus Scala*, odio propè exitiali cum *Gonziacis* contendens, criminandi eos apud omnes occasionem nactus, rem omnem *Luchino* per indicem aperit, inceditque eum, ut armis pœnas ex adultero repetat. Id, ut fieri commodiùs possit, iturum se quoque ad id bellum omni conatu ostendit, solicitaturúmque Marchionem *Ferrariensem*, jam pridem *Mantuanis* infensum, ut sumptis armis eodem tempore eos ab eâ parte, quâ ad *Ferrarienses* vergunt, adoriatur. Scire se affirmat, eos paulò antè ad dominatum assumptos, ne momentô quidem temporis tantam belli molem passuros, tribus maximè exercitibus, eodem tempore improvisos, & nil tale metuentes, adorientibus. Commotus ad tale nuncium *Luchinus*, expressâ re ab ancillis tormentis & cruciatu, uxorem statim in carcerem conjicit; missisque Oratoribus ad *Mastinum* & Marchionem *Ferrariensem*, eos adhortatur, ut paribus copiis, communique impensâ, bellum unà secum eodem tempore contra *Mantuanos*, sancti connubii perfidos violatores, suscipiant; pactus, ut quidquid agri ad *Veronenses* vergeret, id *Veronensium*, quicquid ad *Ferrarienses*, *Ferrariensium*; quicquid verò ad *Cremonenses*, si vicissent, sui ipsius esset, direpturi omnino Urbem atque incensuri, ut quemadmodum *Troja* quondam ob adulterium deleta, sic suâ ætate *Mantua* eversa omnibus exemplo esset,

A ne tale aliquid contra hospitii ac connubii jura conari auderent. Ictis inter se fœderibus, ac jurejurando confirmatis, diem dicunt, quâ quisque die cum suis copiis adsit. *Alouisius* interim, haud satis certus, quorsum tanti apparatus tenderent, revocato, ut diximus e Regno *Philippino*, conscriptis, quos potuit, militibus, intentus eventum rei exspectabat. Futurum bellum, & cruentum, indicare visus est prodigiosus in celebritate Sancti *Pauli* terræmotus, quo multa passim tecta cum hominum ac pecorum interitu corruêre. Ad placandam Dei iram *Alouisius* octo dierum supplicationes decrevit. Multa præterea

B Divæ *Mariæ* vovit, si Rempublicam salvam præstitisset. Ingressi tandem hostes trifariam *Mantuanum* agrum nonis *Aprilis*, longè ac latè omnia priùs populati, *Seralium* a tribus lateribus terrâ ac flumine oppugnare sunt adorti; arbitrati id, quod erat, expugnatô eô, veluti Populi *Mantuani* horreo, Urbem facilè, ad deditionem fame compelli posse. Ad *Burgum* fortem *Luchinus* castra posuit; appulsis etiam ad terram navibûs, quò faciliùs Castellum expugnaret. Ad *Governolum* consederat Marchio *Ferrariensis*; *Mastinus* verò, qui tantam belli molem concitaverat, *Curtatonum* magnô conatu oppugnare aggreditur. Hæ copiæ

C ad quindecim millia hominum fuisse referuntur, præter navales, quas ad quatuor millia fuisse crediderim, eorum maximè, qui in terram ad res agendas exponi poterant. Perculsa metu, tanto bellô exortô, Civitas ad *Alouisium* concurrit, precatum, ut periclitanti patriæ opem ferat. Vidisses passim agmina rusticorum cum pecoribus in Urbem migrantium. Ex his sciscitari unusquisque, qui belli autores, quid peterent, quâ lacessiti injuriâ arma cepissent? Respondêre illi, se nil aliud certi habere, quàm quod omnia cæde, rapinis, incendiis replerentur; nemini adhuc datam facultatem colligendi se ex tam subito re-

D pentinóque hostium incursu. Excitus tanto tumultu *Alouisius*, sumptîs armis, in forum sese comitantibûs filiîs proripiens, obvium quemque ad arma capienda adhortatur. Alia deinde super aliam denunciatâ incursione, cùm trifariam in *Mantuanum* agrum procursum esset, cognitâque ab his, qui in præsidiis Arcium erant, hostium multitudine, & qui Duces, quarúmve Civitatum, tanta desperatio repentè omnibus injecta, ut passim mulierum voces sint auditæ, Reipublicæ casum & interitum complorantium. De tuendâ patriâ nulla mentio, cùm Deorum ope a tanto bello liberari se vix posse crederent. Tum *A-*

E *louisius*, ægre retentîs hîs, quos pavor & trepidatio in forum traxerat. Enimvero, inquit, Cives, longè pejor nostra conditio foret, quàm eorum, qui Urbes antea incoluerunt, si ob recens illatum bellum, quantumvis grave, statim destitueremur animo. Congregatos quondam homines per agros passim sparsos in unam Civitatem audivisse me memini, ut & alter alterius commodis inserviret, & resisti lacessentibus faciliùs posset, omnium viribus in unum collatis. Verùm vos adeo consternatos hâc unâ denunciatione belli video, ut & publicæ & privatæ commoditatis nil vobis in mentem veniat. Non incoleremus nunc

F hanc vetustissimam Civitatem, si Majores nostri illata bella ob timiditatem & ignaviam non propulsâssent. Hoc quondam voluissent *Cremonenses*; hoc *Veronenses*, qui sæpiùs usque ad hæc mœnia prædabundi venêre; hoc *Eccelinus Romanus*, qui triennio hanc Urbem, magnis illatis acceptisque invicem cladibus obsedit. Vasta jam hîc esset solitudo, ubi tot Templa, tot Ædes, tot publica ac privata ædificia cernitis, si illi Ma-

Majoribus nostris animi fuissent, quos nunc vobis inesse video. Cum Gigantibúsne vobis est bellum, si hinc imbelles *Ferrarienses*, illinc ignavi *Mediolanenses*, istinc stolidi *Veronenses* hostili animo nos invasêre? Hi sunt, quos sæpius collatis signis superavimus; quos ad petendam pacem, datis, non acceptis conditionibus, vi impulimus; quorum Civitates cepimus ac diripuimus. Plures eodem tempore obortos hostes reformidatis? Quid? nunquámne antea auditum est, solam Civitatem ab hostibus multifariam congredientibus defensam? Sustinuit totò decenniò *Troja Græcorum* omnium, qui tum belli artibus florebant, arma. Capta est fateor ad extremum tot malis afflicta Civitas, non vi, sed dolo ac proditione. Bello *Athenæ* a totâ *Peloponneso* ac *Corintho* petitæ, tam diu audacter restitêre hostibus, quoad eis per triginta Tyrannos servitium impositum est, qui dominandi licentiam saluti patriæ anteposuêre. Quoties *Latini*, *Sabini*, *Volsci*, *Æqui*, *Hetrusci* communi consilio in *Romanos*, quorum mœnia recentia adhuc erant, insurrexêre? domiti hi sunt ad extremum, qui fecêre, ut toties *Romæ* trepidaretur. Cum tribus Populis invidiâ motis vobis est bellum. Sit ita; hoc vos movere debet ad ea defendenda, quæ cùm pulcherrima sint atque optima, illis invidentiam faciunt. Nemo est, qui in miserum livore moveatur, cùm nihil in se habeat, quâ re præter misericordiam cuiquam moveat. Finitimis nostris visi sumus potentiores, quàm eorum licentia exigeret. Vident se posse coërceri nostris armis, si quid impotenter egerint. Faciunt, ut timidi solent, qui eos e medio quâvis fraude tollunt, quos vident opibus, potentiâ, gloriâ superiores. His si obviam itum fuerit, facilè deprehendetur eorum conatus, ut levissimorum hominum, plus livoris, quàm rationis & consilii habuisse. Quid egimus unquam Cives mei aut cogitavimus, quod horum existimationem læderet? Lacessitos fateor nos horum rabiem armis compressisse. Icto deinde fœdere *Veronensibus* auxilio fuimus, quo minùs a *Vicentinis* ac *Patavinis* hostibus opprimerentur. Cum Marchione *Ferrariensi* inita sunt hospitii jura; hominem egregiè defensum contra Legatum Ecclesiæ, *Philippinus* filius in dominatu retinuit. Hunc lautè, hunc regiè istuc venientem suscepimus; abeuntem multis ac magnis muneribus affecimus. Recens est meritum nostrum in *Luchinum Vicecomitem*, cujus uxorem, cum tanto comitatu euntem *Venetias*, ac redeuntem, omni apparatu ac comitatu susceptam nôrunt omnes. His pro meritis nunc demum nobis gratiæ referuntur. Eorum enim bona diripiunt, quos in bello socios, quos beneficos, quos hospites habuerunt. Pro hac ingratitudine & perfidiâ, si viri estis, pœnas vobis ac Reipublicæ vestræ, quam nunc nullâ injuriâ lacessiti, nullâ re repetitâ, tanquam pessimi grassatores, lacerare conantur. Aderit Deus ultor ac justus tanti sceleris vindex; obversabuntur illis in acie ante oculos violata fœdera, violata hospitii jura. Hæc pro vobis dimicabunt, hæc perfidum hostem ac imbellem avertent; quem toties fudistis, fusum cepistis, captum incolumem dimisistis. Hâc ratione tum pudore, tum indignatione adeo concitati sunt civium animi, ut positâ desperatione, quam præ tumultu induerant, spei ac audaciæ pleni, sese ituros, quo Princeps imperâsset, sublatò clamore pollicerentur. Tum *Alouisius* delecta confestim ex omni juventute ad tria millia robustissimorum militum, trifariam dividens, *Philippinum* ad *Burgum fortem*, *Ugolinum* ad *Curtatonum*, *Ludovicum* ad *Governolum*, paribus datis copiis, properè misit, cum

A his mandatis, ne ullo modo collatis signis cum hoste congrederentur, satis esse pro tempore, dictitans, si, donec majores pararentur copiæ, hostem ab expugnatione præsidiorum ingressúque *Seralii* coërcerent. Ipse interim, assumpto *Guidone* quasi collegâ ad curam Reipublicæ, primò omnium arcium præsidia fidissimis civibus munivit, delectíque ex totâ Civitate, non grandes natu modò, sed etiam juniores, quibus & portarum, & murorum custodiam committeret, reservato ad omnem eventum milite, quem in supplementum ab his selegerat. Comparatâ deinde triginta navium classe, quas *Galleones* vocabulo patrio appellant, jam non tantùm de retrudendo hoste, sed etiam de eodem submovendo

B cœpit: maximè verò, cùm intelligeret, hostium animos jam resedisse, tentatâ frustra aliquamdiu oppugnatione. Nôrat etiam per transfugas de impensâ belli inter eos disceptatum, quod a *Luchino*, cujus causâ tantum bellum susceperant, commeatus & pecuniæ, stipendii nomine promissæ, avarè & malignè præberentur. Hinc segnem oppugnationem exortam putabat. Nec ambigebat, *Luchino* submótò, omnes statim domos suas ituros. Agenda itaque omnia consultò ratus, adire ipse exercitus instituit, & quâ

C vi, quâque ratione res ex sententiâ geri posset, inspicere. *Curtatonum* primò cum equitibus quingentis contendens, tentatâ aliquot levibus præliis hostium vi & diligentiâ, inde properè ad *Burgum fortem* adequitat, ubi biduum commoratus, productis pro vallo copiis, hostibus frustra pugnandi potestatem bis fecit; quippe qui nunquam in subjectum Castello campum descendere sint ausi, opinione majorum copiarum perterriti, quàm quas secum *Alouisius* conduxerat. Crevit tum mirum in modum *Mantuanis* animus, & unâ omnium voce petitum, ut signum ad invadenda hostium castra daretur. Placuit Duci mi-

D litum alacritas, &, ut talem animum ad tempus retinerent, adhortatus est; dictitans, se haud ita multò post cogniturum, quo quisque animo in Rempublicam esset. *Mantuam* post triduum reversus, omissâ ad *Governolum* profectione, quòd hostes procul ab oppido tria millia passuum castra posuisse intellexerat, navésque e *Mincio* devexisse, instructam classem remige peritissimo ac cive fortissimo per *Mincium Governolum*, atque inde ad *Burgum fortem* subvehi jubet, submoturus *Luchini* classem, quâ maximè *Seralium* infestabat, atque etiam, si occasio daretur, terrâ ac flumine eodem tempore cum hoste decertaturus.

E Ipse interim milites illos, quos diximus in supplementum conscriptos, qui quidem ad duo millia fuêre, noctu clanculum ad *Burgum fortem* in castra præmittit, subsecuturus cum equitatu, ubi classem haud longè a castris subvectam intellexisset. Non longè aberant pedites, cùm celer nuncius a *Philippino* venit, adventu classis hostes adeo trepidâsse, ut passim collecta sint impedimenta; ægrè *Luchinum* suos retinuisse, quo minùs in fugam præ timore verterentur; maturandum esse, ne hostis perterritus, & ad fugam respiciens, e manibus aufugeret. Tum *Alouisius*,

F relicto ad Urbem *Guidone*, cum sexcentis equitibus peditatum in viâ consecutus, de quintâ vigiliâ in castra magno cum silentio pervenit. Sed nec fallere hostem potuit, solicitum præsertim, & qui ex strepitu equorum novas copias adventâsse, præsenserat. Tumultus itaque inter eos ortus, cùm alii abeundum noctu dicerent, alii exspectandum diem, & videndum, a quibus pelli deberent, coëgit *Alouisium* mutare belli gerendi consilium. Exspectare enim diem instituerat, tum

tum ut suos labore itineris & continuâ vigiliâ fatigatos, quiete reficeret, tum ut luce palàm, quid agendum in tantâ re esset, cerni posset. Nam & deligere locum aciebus accommodatum, & subvenire laborantibus, & circumvenire pro tempore hostium agmen, & adhortari dimicantes, eosdémque ad benè de Republicâ promerendum præsentiâ suâ urgere, lux Duci, non nox percommoda est. Maturandum itaque ratus, & instandum perculsis, *Philippinum* conscendere classem jubet, eámque, quo propiùs potest hostibus, quàm primùm subvehere, nec detrectare certamen, si hostes navali prælio velle decertare viderentur. Ipse interim e castris copias ducens, præmittit equites centum ac totidem pedites scutatos omnes, qui calonibus ac fabris auxilio essent, adæquare fossas, & refringere vallum conantibus, quo faciliùs reliquo agmine pervadere in hostium castra liceret. Ibi tum atrox committitur certamen, *Mantuanis* irrumpere conantibus; contrà verò defendentibus acri animô *Mediolanensibus*. Nec adoriri eodem tempore pluribus locis castra licebat; quippe quæ lævâ palude, dexterâ *Pado* amne clauderentur. Lucebat ita tum *Luna*, ut, quid esset agendum, facillimè cerni posset. Animadvertit *Alouisius*, verum esse, quod antea per exploratores cognoverat, desiccatam paludem æstivîs caloribûs accessum ad castra quibusdam in locis daturam. Ad ducentos igitur levis armaturæ pedites mittit, qui hostem, nil tale metuentem, a latere adorirentur. Hi per æstuaria gnaros locorum secuti, nudata defensoribus castra magno cum clamore irrumpunt. Tum verò hostes relictâ fronte castrorum, ubi acriter ad duas horas pugnatum fuerat, eos esse plures rati, qui per paludem in castra venerant, instantibus cedentes, fugam capessunt. Irrumpunt tum pedites, &, refracto vallo, equiti viam faciunt, qui tum novissimum agmen ad flumen & paludes compulit. Insecuti tum pedites, cæsis quibusdam, multos vivos cepêre. Fefellit ad flumen confugientes spes evadendi per classem, quæ eodem tempore a *Philippino* disjecta ac fugata fuerat, tribus navibus submersis ac duodecim captis. Conversi tum ad victores hinc terrâ, hinc flumine, vitam orantes, positis armis; in deditionem ferme omnes acceperunt, præter paucos, qui tranare flumen conati, gurgitibus absumpti sunt. Illucescente jam die ab insequendis hostibus *Mantuani* redeuntes, multos in paludibus usque ad mentum submersos in castra retraxêre; quibûs properè direptîs, atque incensîs, relictîs tantum sauciîs, & qui captivos custodirent, in unâ celeritate spem ponentes, bifariam divisi, eodem ferme tempore in *Veronenses* & *Ferrarienses* signa movent. At ii, cognitâ per exploratores *Mediolanensium* clade, antequam a victore exercitu opprimerentur, relictis castris, cum magnâ impedimentorum parte fugam capessunt. Non destitit tamen *Philippinus* classe tam diu *Ferrarienses* insequi, quoad octo eorum naves in fuga cepit. Tantâ victoriâ *Mantuani* ubique partâ læti, ad Urbem undique redeuntes *Alouisium* & *Gonziacos* omnes ad cœlum laudibus ferebant. Convivatum publicè triduô est, & Deo supplicationibus ob rem bene gestam gratiæ actæ. Longè alia erat *Mediolanensium* ac sociorum fortuna, qui ob acceptam in bello cladem in mœrore diu ac luctu fuêre. Non destitit tamen totâ hyeme *Luchinus* renovandi belli cum sociis inire consilia; ad quod *Mediolanenses*, vocato sæpe ad concionem Populo, mirum in modum concitaverat. Verùm vana omnia & irrita mors fecit, quâ *Luchinus* in tantâ concitatione animorum interceptus est. Huic in imperium

A successit *Joannes* frater, Archiepiscopus *Mediolanensis*, quocum magna *Alouisio* intercedebat amicitia. Ad quem visendum *Philippinum* filium statim mittit, homini mirè gratum, quocum primo statim congressû pertinaciam *Luchini* Archiepiscopus damnavit, quòd bellum se invitô *Mantuano* Populo intulisset. Mox pace compositâ, ac renovatis inter eos fœderibus, utrinque publicâ cum lætitiâ captivi domum remittuntur. Sequenti anno, ne ulla requies miseris mortalibus daretur, adeo pestis per totam Provinciam vagata est, ut duas partes hominum bienniô absumpserit. Ad quinquaginta millia in Urbe *Mantuâ* ejúsque agrô per-
B iisse constat. Vidisses in agris marcescentes segetes, fracescentes uvas, pecora sine ullo custode passim vagantia; patebant domus, patebant villæ, nec erat, qui privatæ aut publicæ rei curam ullam haberet, tantus terror ex Deorum irâ mentes omnium invaserat. Erant, qui dicerent, in fatalibus libris lectum esse, eo anno mortale genus interiturum. Quam quidem pestem eò vagatam latiùs per *Europam* arbitror, quòd Jubilæô apertô, & *Christianis* nationibus undique in *Italiam* confluentibus, contagio, quæ nullo modo in diversoriis & frequentiâ hominum vitari potest, omnia infecit. Mortuo & *Mastino Scala*, *Veronensi* Tyranno,
C qui *Vicecomites* in bellum contra *Mantuanos* solicitabat pollicitatione auxiliorum, magno metu Civitas, pænè habitatoribus vacua, liberata est. Bienniô pòst, partâ jam cum Diis & hominibus pace, *Alouisius* circumdare muro eam partem Urbis veteris præsertim, quæ Lacum attingit, instituit. Habebantur enim tum pro mœnibus domus illæ, quæ ad Lacum vergebant. Et ne materia lateritia tanto operi deesset, duæ turres duarum quondam potentium familiarum, *Cremensium* videlicet & *Assandrorum* usque ad fundamenta demolitæ: eversum & Palatium quoddam cum turri est, cujus adhuc vestigia quædam ex funda-
D mentis in foro Sancti *Petri* cernuntur. At *Philippinus* per aliquot annos cœlibatu contentus, fratrum & amicorum precibus victus, *Varronam* tandem virginem præclaram duxit uxorem. Ad celebrandas has nuptias multi ex totâ Provinciâ Principes ac Nobiles convenêre, qui ludis omnifariam & muneribus celeberrimas reddidêre nuptias. Affuit & *Fregnanus Scala*, *Ugolini* sororius, quem in secretum adducens: Quid, inquit, *Fregnane*, tepescis? cur tibi dominatum patriæ tuæ non vindicas, qui verè non tibi minùs, quàm *Cani* grandiori debetur? me adjutore, si voles, imperium apud tuos, pulso *Cane*, obtinebis. Tum
E *Fregnanus*. Hoc, inquit, *Ugoline*, tacitus optabam, & id fieri perfacilè posse videbam, si abs te fuissem adjutus; verebar enim hâc de re tecum loqui. Nunc verò, ubi & hoc animo tuo sedere intellexi, demum ad solicitandos amicorum animos revertar. Factu hoc mihi haud difficile videtur. Iturus enim *Canis* in *Germaniam* propediem est ad visendos affines. Eô absente, facilè dominatum occupabo, & occupatum retinebo, si tu opportunè cum militibus tuis aderis. Pollicetur *Ugolinus* se id facturum, si & quid actum, quidve esset agendum, celerrimè scitum foret. Iret bono animo, & largitionibus & pol-
F licitatione, quàm multos Civium posset, in sententiam suam traheret; habiturum se milites suos in armis ad omnem occasionem bene gerendæ rei. *Ugolinus*, abeunte *Fregnano*, rem omnem Patri *Guidoni* ac *Feltrino* patruo aperit, clam *Philippino*, cujus ingenium ut liberum ac ferox metuebat; utrumque in sententiam facilè trahit, propositâ utilitate, quam *Fregnano*, Populi *Mantuani* amico, in propinquâ Civitate imperante, sint

habituri. Citantur itaque, quàm occultissimè fieri potest, ad nomina milites octingenti ex lectâ juventute, ac equites ducenti; quibus imperatum statim est, ut non secùs in armis essent, acsi dimicandi signum exspectaretur. At *Fregnanus*, abeunte tandem *Cane*, *Ugolino* cum præsidio ad se vocato, dominatum occupat, paucis civium interfectis, qui quo minùs id fieret, prohibere sunt ausi. Indignante deinde Populo, atque ægre ferente, *Canem* Optimates quidam ab itinere domum revocant, admonitum *Fregnani* fratris perfidiâ; qui ad *Carrarienses* & *Patavinos* confugiens Principes, accepto satis justo exercitu, *Veronam* rediens, Urbem primo quoque tempore, adjuvantibus Civibus, recepit. Pugnatum est aliquamdiu acriter ad forum, quod *Mantuani* occupaverant, *Fregnanum* in patria retinere conati. Verùm dum is incautiùs pugnans cadit, cujus causâ tantum bellum erat exortum, *Mantuani* acriter resistentes, diu pugnam sustinuêre. Tandem verò superveniente undique Populo, cùm telis obruerentur, *Canis* fidei, positìs armis, sese committunt; ducentìs in pugna cæsìs, reliqui tum saucii, tum integri cum *Feltrino* Duce in carcerem truduntur. Luctus tum ingens *Mantuæ* exortus, cognitâ multorum captivitate & cæde. Ægre tum *Alouisius* & *Philippinus* retenti, quo minùs *Ugolinum* tanti mali autorem capitalî supplició afficerent. At verò post dies quinquaginta *Veronenses*, *Venetorum* precibûs fatigati, qui tum utrique Civitati amicissimi habebantur, *Mantuanos* incolumes sine præmio redemptionis domum remisêre. Eodem annô *Boëmiæ* Rex *Romam* ad accipiendam Imperii Coronam profecturus, *Mantuam* veniens, solenni die Sancti *Martini*, magnificè ac splendidè ab *Alouisio* hospitiô suscipitur. Unde Calendis *Decembribus* *Mediolanum* abiens, Coronam ferream de more adeptus, inde *Romam* contendit; ubi dies aliquot immoratus, habitâ tandem Imperii Dignitate, in patriam revertitur. Quieta biennio Civitas post celebratas *Ludovici* nuptias, qui Marchionis *Ferrariensis* filiam in uxorem magno sumptu duxerat, in gravissimum luctum *Philippini* morte incidit, qui adeo omnibus carus erat, ut nemo unus e populo aut ex Optimatibus inventus sit, cui non secùs præ dolore exciderent lacrymæ, acsi Patrem efferri vidisset. Is enim, Patre *Alouisió* propter senectam minùs bellè publica munera sufferente, Civitatem tantâ æquitate & gratiâ gubernabat, ut nil in eo, quod ad optimum Principem pertineret, desideraretur. Post hunc verò summa rerum ad *Guidonem* & *Feltrinum* consensu omnium defertur. Inter quos haud ita multò post magna dissensio est exorta. Ægre eos *Alouisius* primò continuit, quo minùs manum consererent, dictitans, se utrumque, nisi concordi animo viverent, Principatu emancipaturum. Ex utriusque filiis hoc malum exoriebatur, qui ad dominatum ambitiosissimè ferebantur. Eò tandem hâc seditione ventum est, ut *Feltrini* filii, Patre inscio, *Guidonem* atque ejus natos, maximè verò *Ugolinum*, insidiis opprimere sint conati; quibus per indicem patefactis, *Veronam* exulatum abeuntes, a *Cane*, tanti sceleris concitatore, hospitio suscipiuntur. Rediit tamen in gratiam *Feltrinus* cum *Guidone*, relatâ præteritarum injuriarum oblivione. Annô septimô & quinquagesimô supra trecentos & mille, *Bernabos* Vicecomes, comparato clanculum magno exercitu, instructâque viginti navium classe, *Mantuanos* nil tale metuentes aggressus, totum *Seralium* partim dolo, partim vi cepit, adjuvante *Guidone Torello*, *Guastallæ* Domino, ob contractam cum *Mantuanis* levem offensam. Magnus

A tum in Urbe pavor, magna trepidatio est orta, nec unquam antea magis, quàm tum de summâ rerum trepidatum est, captô præsertim horreô, captìs suburbiìs Populi *Mantuani*, sine ullo hostium incommodo. Concursum tum quidem est ex totâ Urbe, raptim sumptis armis, ad aulam Principum petitum, succlamantibûs omnibûs, ut periclitanti patriæ subveniretur. Tum *Guido* in publicum prodiens: Quod, inquit, petitis, Cives mei, id mihi ac fratribus nunc cordi erat. Consulebamus Patrem, quid potissimùm in tanta perturbatione rerum agendum censeret. Ejus hæc sententia est, portas priùs ac muros firmissi-
B mis præsidiis firmandos, deligendósque milites, qui hostem a populationibus coërceant, mittendúmque propere *Ugolinum* ad *Patavinos*, *Ferrarienses*, *Bononienses*, *Florentinos*, Populi *Mantuani* socios & amicos, qui eos edoceat, quo in discrimine versemur, quique, acceptis ex fœdere ab unoquoque militibus, hostem hinc submoveat. Hæc est sententia Patris, quam quidem salubrem & necessariam confirmaturos vos arbitror. Succlamatum ab omnibus tum est: Iret & ageret, quod e Republicâ esse censeret. Tum ille: Benè, inquit, res sese habet, quandoquidem saluberrima Patris consilia non aspernamini. Edico
C nunc ego, pro arbitrio a vobis suscepto, adsint post meridiem omnes, qui arma ferre possunt. Conversus deinde ad *Ugolinum*, qui haud longè aberat: Tu verò Fili, properè equum conscendito, & cum Sociis & amicis, quod te patriâque dignum est, agito. Vadentem per Urbem circumstant cives, orant, obsecrant, obtestantur; ut, accepto a Sociis exercitu, properè ad tutelam patriæ pænè ab hostibus oppressæ revertatur. Is secundo, quàm ab Urbe discesserat, die *Ferrariam* perveniens, Sociorum omnium Legatos, novitate rei & periculo *Mantuanorum* motos, eò pervenisse comperit, consultaturos inter se, quâ
D ratione opitulari *Mantuanis* possent. Hos igitur, nullo antea præmissô nunciô, de improviso adiens, datâ acceptâque salute: Habendæ, inquit, primùm Vobis gratiæ sunt, & quidem ingentes, ô Socii, quòd de propulsandâ injuriâ nobis illatâ, nondum rogati, sponte cogitatis. Beneficia enim sponte collata gratiosiora nimirum esse solent, quàm, quæ precibus impetrantur. In his enim persolutum precibus nescio quid existimamus; in illis verò, quicquid est, totum ad gratiam & beneficentiam confertur. Veniebam ego ad Vos spei plenus, quòd, quo animo in meam Rempublicam essetis, optimè nôram; verùm hæc soli-
E citudo, quâ in unum conventum Vos sponte ex tam diversis Urbibus convenisse video, adeo mihi spem conceptam auxit, ut non de propulsando tantùm, verùm etiam de inferendo hostibus bello cogitaverim. Fecistis Socii, quod Vos maximè facere decebat. Ardente enim, ut ajunt, vicini pariete, de re nostrâ agitur; ad exstinguendum incendium undique concurritur, serpente suâ naturâ per domos flammâ. Hostem fateor habemus, commeatu, pecuniâ, numerô copiarum potentissimum; *Bernabovem*, inquam, Vicecomitem habemus hostem, potentiæ & gloriæ imperiique cupidum, & qui non unius tantùm
F *Mantuæ*, verùm totius *Italiæ* cervicibus imminet. Regnum, mihi credite, mente & animo concepit; oculorum aciem præ cupiditate etiam hucusque dirigit. Opprimit paulatim, quos obstare conatibus suis videt. Serpet deinde hoc malum (utinam falsus sim vates!) ad Vos. Quid enim aliud hominem ipsum juvenem ac potentiæ cupidum cogitare existimatis? qui, ruptis fœderibus, nullâ a nobis injuriâ lacessitus, comparato clàm

clàm exercitu, *Mantuanos* nil tale metuentes aggressus, eisdem nil propè, præter nuda Urbis mœnia, reliquit; quæ quidem paulò pòst direpturus est, nisi a Vobis fuerimus adjuti. Apparantur ad oppugnandam Urbem omnium machinamentorum instrumenta. Eâ captâ, huc, tanquam retentum flumen, in Vos dilabetur. Quid enim aliud hominem cogitare creditis, quàm occupatâ per vim *Mantuâ*, quæ ejus conatibus obstat, terrâ Vos ac flumine, comparatâ ingenti classe, adoriri? Illinc Socii, illinc, mihi credite, diffundetur in Vos crassa illâ & obscura belli nebula, quæ oculis vestris non caliginem solùm, objiciet, verùm etiam multas & perennes lacrymas, nisi enses illos in nos strictos, nostróque sanguine tinctos, in violatores fœderum, in perfidos hostes ac crudeles, confestim retruseritis. Arbitramini, quæso, dum *Mantua* obsidetur, præsidium quoddam vestrum oppugnari; quo capto, pro muris stantes cum acie congredi non licebit. Visuri primò estis passim incendi agros, diripi tecta, rusticos ac pecora abigi, mox sagittis ac tormentis cives confossos, dum patriam tuentur, dum hostem ferocem successu propulsant, ad sepulcrum, lacrymante Civitate, efferri. Hæc certè, quæ eventura sunt, nisi obviàm itum injuriæ fuerit, sat scio vos, Socii, movebunt, etiamsi, quod minimè quidem arbitror, in discrimine Sociorum, ad Vos manus tendentium, vestram fidem implorantium, negligentes & ociosi fueritis. Neque vos, quæso, deterreat impensa bellica, cùm satiùs sit, longè a domo pugnare, quàm sub ipsis mœnibus. Hìc tuos spontè, & hostes coactè, pascas necesse est. Omitto incendia, rapinas, cædes, quæ mala in tuum recidunt caput: omitto etiam desertores Socios, qui metu perterriti ad propria defendenda dilabuntur. Illic hostem de suo solicitum ab oppugnatione aliorum removes; militem, ditatum prædâ, minore impensâ sustines; vectigalia & commeatus, in bello necessarios, hostibus imminuis; Civitatibus & sociis & vectigalibus, superbiam hostium atque avaritiam ægre ferentibus, ad defectionem tuâ potentiâ das animum. Quantum autoritatis & potentiæ hosti detrahis, tantum tibi applicas. Hæc ego accepto a Vobis exercitu, nisi brèvì effecero, non recuso quodvis etiam grave supplicium. *Bernabovi* illi profectò, qui mœnia Urbis *Mantuæ* nunc pulsat, plus pavoris aperto *Marte*, si vivo, &, si a Vobis adjutus fuero, incutiam, quàm ipse fraude & dolo patriæ meæ, vestram opem roganti, injecit. Suscipite quæso, & quam primum, ne in morâ sit periculum, hoc bellum, illatum patriæ meæ, illatum Vobis, illatum immortali Deo, quem ruptorum fœderum vindicem habituri sumus; & comparato exercitu decernite, a quo Duce potissimùm tantam rem geri velitis. Moti hâc oratione Socii, secedente paululùm *Ugolinô*, bellum communi omnium consensu suscipiunt, Ducémque ad id *Ugolinum* deligunt. Comparatis itaque brevi omnibus copiis in unum collectis, *Ugolinus* iter ingressus, non *Mantuam* ad liberandam obsidione patriam, quò eum iturum omnes arbitrabantur, sed *Parmam* primò, mox a *Papiensibus* adjutus, qui nondum *Vicecomitibus* parebant, non longè a *Placentiâ Padum* trajiciens, *Mediolanensium* ac *Laudensium* agrum cædibus, rapinis, incendiis adeo infestum reddidit, ut brevi partim vi, partim metu, multa Castella ad defectionem compulerit. Tum verò *Galeatius*, quem ad tutelam Urbis *Bernabos* reliquerat, veritus, ne aliqua seditio ob vastationem agrorum inter cives oriretur, passim jam dictitantes, stultum esse, cùm tua defendere non possis, aliena oppugnare, nuncios properè mittit, qui fratrem de rebus omnibus certiorem redderent. Anceps tum cura *Bernabovem* invasit; nam & aliena oppugnare, & sua tueri eodem tempore voluisset. Deligit itaque ex toto exercitu mille & sexcentos equites peditésque trecentos, quos ad fratrem properè misit, eundem admonens, ut alias copias conscriberet, hostésque a populationibus, quoad fieri posset, arceret, nec usquam collatis signis cum *Ugolino* congrederetur; se interim *Mantuam* oppugnaturum, & sperare brevi, captâ Urbe, ad submovendum ex agro *Mediolanensi* hostem, ferocem magis quàm potentem, perventurum. *Galeatius* mandata fratris diligenter observans, ab *Ugolino* nusquam flectebat oculos, positis semper in munitiori loco castris. Hunc *Ugolinus* elicere ad certamen persæpe tentabat, nunc ante ejus oculos vineas atque arbores succidens, nunc villas incendens, nunc opprobria, ut in timidos & ignavos jactans. Quibus ex rebus adeo incensi sunt *Mediolanensium* animi, ut certamen, frustra reclamante Duce, inierint. Non est certatum sub signis ex ordine, sed, raptis armis, eò properè itum est, quò quemque ira pertraxit. Quare brevi factum est, cùm nulla subesset ratio, ut eâ temeritate fugam capesserent, quâ pugnam inierant. Pauci eô prælio interfecti, plures vivi capti sunt. Tum demum effundi latiùs *Ugolinus* cœpit, nemine obstante; obequitare etiam *Mediolani* mœnia persæpe ausus, tantum pavoris Civitati incussit, ut paulùm a seditione abfuerit. Erant, qui palàm *Bernabovis* pertinaciam accusarent, quòd, dum cupidè nimis *Mantuam* oppugnat, suos agros, sua Castella, patriam denique diripi sineret: passuros se æquo animo tot incommoda, quoad per salutem Reipublicæ licuerit; tum demum verò, si ad perniciem res spectare videbitur, quæsituros tot malis, ac propè infinitis, aliqua remedia, ne, dum obsequi Regni cupidis student, ipsi & vitam & libertatem amittant. *Bernabos* his de rebus litteris ac nunciis certior factus, non esse amplius cunctandum ratus, munito fortissimis præsidiis *Seralio*, quo obsideretur, si oppugnari non posset *Mantua*, motis repentè castris, *Mediolanum* contendit, dum *Ugolinus*, liberatâ, quod maximè cupiebat, ab oppugnatione Patriâ, instante etiam hyeme, trajecto ratibus amne *Abduâ*, in agrum *Brixianum* sese recepit, inde in *Mantuanum* descensurus. Eò *Bernabos*, conscriptis aliquot novis cohortibus, fugere hominem arbitratus, citato gradu subsecutus, conferre tamen castra castris non est ausus, quòd *Ludovicum* ac *Franciscum Gonziacos* venisse Fratri auxilio intellexerat; observare potiùs, si ad iniquum certamen producere *Mantuanum* posset. Tandem verò *Ugolinus* factâ persæpe hostibus pugnandi copiâ, cùm eos detractare pugnam videret, ita, ut instructus ad dimicandum erat, ad *Chesium* amnem, vado trajecturus, non longè a *Monteclaro* contendit. Tum *Bernabos*, cognitô hostium consiliô, celeriter *Galeatium* cum expeditâ Legione præmittit, qui transitum occupet; ipse non longè subsecutus, novissimum semper agmen attingens. Adoriri a tergo hostem, a fronte impeditum, tum pugnâ, tum transitu, instituerat. Provenientibus eodem tempore *Mantuanis* ac *Mediolanensibus* ad flumen, cùm uterque occupare vadum contenderet, acre committitur prælium. Tum *Ugolinus*, bipartitò copias dividens, relicto circa impedimenta firmissimo præsidio, eodem tempore, & instantes, & qui ad flumen ex transverso pervenerant, magno conatu aggreditur, paucis pro tempore suos priùs ad-

adhortatus, ne hostem perfidum, & qui exustis agris, incensisque passim villis, mensibus sex patriam vexasset, impunem, Deô ipsô nunc occasionem ultionis offerente, e manibus evadere sinerent. Reminiscerentur capti dolo ac proditione *Seralii*: reminiscerentur cæsorum tam diuturno bello civium; reminiscerentur oppugnatæ patriæ; diem illum dictitans, si per virtutem eorum liceret, & laborum & periculorum finem allaturum. Ad fratres deinde conversus: Vestra, inquit, provincia erit, illos submovere, qui nobis sese objiciunt, quo minùs flumen transeamus; ego in *Bernabovem* conversus, adjuvantibus fidelissimis ac fortissimis Sociis, quorum virtutem variis casibus jam mensibus sex sum expertus, dabo operam, ne nostri patriam aut socios pœniteat. Hîs dictis, inchoatum prælium redintegrans, ferociùs instantes aliquantulùm repressit. Mox suscepto inter alas equitum peditatu, quod in tantâ planitie facere necesse fuit, hoste maximè equitatu abundante, ita obstinatè aliquot continuis horis est pugnatum, ut neuter alteri cessurus videretur. Tum *Ugolinus* pedites adhortatus, ut quàm plurimos hostium equos hastis confoderent, tantam stragem cataphractorum edidit, ut mercenarios, qui plurimi in exercitu *Bernabovis* erant, equis caventes, in fugam compulerit. Hos & reliquum agmen haud ita multo pòst subsequitur, *Bernabove* nunc precibus, nunc minis, frustra perterritos revocante. Ex his pauci præter impedimenta capti, *Ugolino* receptui canente, nondum superato *Galeatio*, qui fortiter ad flumen cum suis dimicabat. Eò itaque victrices copias dirigens, identidémque se vicisse *Bernabovem* clamitans, tantum animi suis adjecit, ut, facto impetu, hostes, jam longâ dimicatione fatigatos, in flumen compulerint, unde in instantes procurrere acclivitate ripæ nullo modo poterant. Facile enim erat, e superiori loco lapidibus & telis conglobatos opprimere, &, quia nonnulli abjectis armis trajicere nando cœperant, præmisit *Ugolinus Ludovicum* fratrem cum trecentis equitibus, qui in ripâ e regione fugientes comprehenderet. Tum hostes coronâ acierum circumvallati, cùm frustra erumpere aliquamdiu magno impetu tentâssent, manibûs & clamore significant, se positis armîs futuros in *Ugolini* potestate, si vitam captis condonâsset, aliter verò, se usque ad extremum vitæ spiritum cum magno hostium interitu dimicaturos. Tum *Ugolinus* incruentam omnino victoriam reportaturus, suis per præcones imperat, ut inermibus parcant. Ita duo millia & septingenti ex hostibus capti. Hæc dum inter se paciscerentur, diffugisse *Galeatium* cum equitibus sexaginta nunciatur: quam rem adeo molestè *Ugolinus* tulit, quippe qui victoriam suam mancam putabat, tanto præsertim Duce e manibus suorum negligentiâ evadente, ut ægre retentus sit, ne cohortes *Galeatio* oppositas gravî suppliciô afficeret. Partâ victoriâ, *Ugolinus* anceps, fugientésne insequeretur, an ad expugnanda hostium Castella exercitum duceret, ab utrâque sententiâ supervenientibus imbribus distrahitur, maximè verò propemodum tumultuantibus Sociis, qui palàm dictitabant, se nolle sub tentoriis & pellibus hyemem æstati continuare; satis esse *Mantuanis* debere, quòd hostem a visceribus patriæ abstraxerint, dum agrum *Mediolanensium* infestant, dum Urbem obsident, dum eos semel ante mœnia, iterum ad *Chesium* magnîs illatîs cladibûs fundunt, fugántque; velle redire domum, hyeme præsertim, ad lares proprios, ubi & Parentes & uxores & filios ac cives suos invisant; redituros se postea vere novo, si *Mantuani* eorum operâ indigerent.

A Tum *Ugolinus*, nil contra voluntatem Sociorum agendum ratus, motis castris, *Mantuam* cum magnâ militum alacritate contendit, ducturus paulo pòst *Mantuanos* milites ad recuperandum *Seralium* ab hostibus captum, & firmissimis præsidiis munitum. Verùm tanta vis nivium & frigoris supervenit, ut ægre sub tectis hyems & ad ignes toleraretur. Urbem ingredienti, ut Optimo Duci, ut Liberatori ac Parenti ab omnibus gratiæ actæ. At *Galeatius Bernabovem*, ob acceptam cladem mœstum ac solicitum, consolatus, ad renovandum sequenti æstate bellum, continuò adhortatur, dictitans illatam ignominiam in autorem retrudendam, nec priùs desistendum, quàm ab hostibus victoriam expresserint. Verùm longè alia erat *Bernabovis* sententia, cui de pace magis, quàm de bello conveniebat; quippe qui videbat totam *Italiam* in se concitari, redintegrato bello. Accersiri itaque *Ugolinum* per nuncios ad se placuit, datâ fide, hominem incolumem ad suos rediturum, quocum de pace ageret. Qui consulto priùs Avo & Patre, quibus maximè conditionibus pacem e Republicâ faciendam censerent, *Mediolanum* iter ingreditur. Eunti ad *Mesignianum Bernabos* honoris gratiâ cum egregio comitatu fit obviàm. Ibi multa ultrò citróque primo congressu perbenignè dicta. Mox iter capessentibus, & Urbi appropinquantibus, tantus ab urbanâ multitudine in vias publicas concursus est factus, videndi *Ugolini* causâ, quem hostem, & quidem acerrimum, superiore æstate senserant, ut præ turbâ vix pervadere Urbem liceret. Hic ne ille est, cum admiratione dicebant plebeji, qui populationibûs & incendiîs agrum nostrum vastavit? qui nos fugatos intra mœnia compulit? qui patriam suam, nostram populando, ab obsidione nostrorum exercituum liberavit? qui nostros, cum retinere conantes, quo minùs in patriam rediret, ad *Chesium* fudit ac fugavit? Sequenti die inter eos de pace agi est cœptum, asserente *Bernabove*, se nullius Principis aut Populi pluris amicitiam & necessitudinem facere, quàm *Mantuani*, cùm ob vetustatem Urbis, tum etiam ob nobilitatem Familiæ *Gonziacæ*; esse sibi in animo, si inter eos de pace conveniat, eandem affinitatem confirmare, traditâ ei in matrimonium nepte, Galeatii fratris gnatâ; petere tantùm, ut reddito *Mantuanis Seralio*, aut *Regium Mediolanensibus* dedant, aut honestum vectigal, quotannis pendant; id autem fore accipitrem, & canes duos venaticos, ut intelligeret, se pro gloriâ potiùs, quàm emolumenti gratiâ bellum cum *Mantuano* Populo gessisse. Tum *Ugolinus*: Quod, inquit, *Bernabos* amicitiam & affinitatem nostram appetis, tibi multum pro hâc egregiâ voluntate debemus, maximè verò, cùm illa polliceris, quæ a nobis precibus erant exposcenda. Quòd verò aut *Regium* tibi dedi, aut tributum, & parvum quidem, quotannis tibi pendi efflagitas, sic habeto, *Mantuanos*, ut ego arbitror, ad hanc conditionem pacis, iniquam præsertim, nunquam descensuros. Peteret honesta, si pacem optaret. Tandem verò, cùm multa utrinque in medium dicta essent, nec alter alteri cessurus videretur: Sic stat, inquit *Bernabos*, sententia; utrum malitis, eligite. Tum *Ugolinus*, iturum se in patriam, respondet, relaturúmque brevi sententiam Patris. Conscensô itaque sequentî die equô, irâ incensus, de renovando bello, si a Sociis esset adjutus, inter eundum consilia agitabat. Ad Patrem biduo perveniens, hominem facilè in sententiam pertraxerat, verùm, cognitâ Sociorum negligentiâ & avaritiâ per Legatos, quos clanculum ad unamquamque Civitatem seorsum miserat,

ferat, cùm videret solum *Mantuanum* Populum tanto oneri non suffecturum, de dedendo *Regio* consilia iniit, adversante *Feltrino*, qui satius esse dicebat, tantulum tributum pendi, quàm Civitatem vetustam & nobilem dedi. Jam dudum enim, occupatâ a *Guidone Mantuâ*, illius Civitatis dominatum appetierat; quâ quidem *Vicecomitibus* ex fœdere traditâ, videbat se omnino Principatu cariturum. Pervicit tandem *Guidonis* sententia, qui Patriam omnino liberam cupiebat. Imperatum itaque *Ugolino* est, ut *Mediolanum* confestim ad *Bernabovem* rediret, pacémque ex utilitate Reipublicæ componeret. *Feltrinus* interim præoccupaturus fratris consilia, venatum se iturum simulans, accersitísque ab exilio filiis, *Regium* occupat; militem conscribit; arces omnes novîs ac firmissimîs præsidiîs munit, propulsaturus injuriam, si qui vim facere conarentur. *Mediolanum Ugolinus* jam applicuerat, pacémque cum *Bernabove*, *Regium* ex fœdere dediturus, componebat, cùm trepidi supervenêre nuncii, *Regium* a *Feltrino* occupatum affirmantes. Tum *Ugolinus*, cùm aliquamdiu novitate rei attonitus stetisset, veritus, ne *Bernabos* fraudem subesse crederet: Non erit, inquit, melius *Feltrino*, si vivo, me ac Patrem delusisse. Tributum, quandoquidem ita Dii volunt, tibi offero, ne per me stetisse dicas, quo minùs initum fœdus transigatur. Ferebat id quidem molestè *Bernabos*; verùm perspectâ *Ugolini* integritate, pacem hâc conditione firmat, ut omnium captivi liberè dimitterentur, & Castella utrinque capta, deductis præsidiis, in potestate eorum, a quibus ante id bellum possessa fuerant, relinquerentur, utque *Mantuanus* Populus, accepto *Seralio*, *Bernabovi* quotannis accipitrem & canes duos venaticos tributi nomine penderet, teneretúrque alter alterum pro facultatibus juvare, sicunde bellum oriretur. Conscriptis hâc ratione fœderibus, neptem *Bernabos Ugolino* in matrimonium pollicetur. Is tum pace, tum tantâ affinitate lætus, ad suos revertitur, facilè, quæ egerat, omnia approbantes. Ad apparatum deinde nuptiarum conversi, haud ita multo pòst puellam accersivêre, fœlicem tanto Viro, & omnium totius Provinciæ Nobilium comitatu. Celebrati sunt continuis aliquot diebus ludi tum civiles, tum militares. Mox *Ugolinus*, acceptæ a *Feltrino* injuriæ non immemor, a nuptiis ad bellum conversus, comparatis celerrimè, quas poterat copiis, *Regium* contendit. Eò & properè subsequuntur auxiliares *Bernabovis* cohortes. Irritus tamen ille conatus est habitus, firmatis jam a *Feltrino*, non ignaro, quid in se pararetur, validô præsidiô portîs, dispositîsque in muro armatîs militibûs. Igitur *Ugolinus*, posse potiri Urbe sine longâ oppugnatione gravique impensâ desperans, in agros conversus, omnia longè ac latè populatur. Recuperatis deinde aliquot Castellis, quæ *Mantuanæ* ditionis quondam fuerant, in patriam revertitur, nullâ posthac vel pacis cum *Feltrino*, vel belli mentione factâ. In hoc statu rerum *Alouisius*, annos tres & nonaginta natus, fœlix novem filiorum prole, fœlix multitudine nepotum, & stabilito in Familiâ Urbis *Mantuæ* Principatu, moritur; cujus funus summâ impensâ celebratum est, nullo genere honoris, quod hominibus tribui potest, non adhibito. Anno deinde sexagesimo secundo post trecentesimum & millesimum, adeo pestilentia Provinciam omnem vexavit, ut multi ritu pecorum, nullâ ope humanâ adjuvante, morerentur. Diffugerant multi passim ex Civitatibus in agros vitandæ pestis causâ. Placuit itaque *Guidoni*, qui ocio contentus procul omni ambitione vivebat,

A *Ugolino*, filio majori natu, Urbis propè derelictæ administrationem committere. Indignati tum *Guidonis* fratres ejúsque filii, quòd uni tantùm *Ugolino*, spretîs aliîs, Reipublicæ cura demandaretur. Serere tum, ut fit, alius apud alium discordiarum semina, quibus eò seditionis ventum est, ut *Ludovicus* & *Franciscus* interficiendi fratris consilia inierint. Vitandæ pestis gratiâ *Castilionem Mantuanum* pervenerant; ibi venationibus & aucupiis dediti, secretò inter se hâc de re sæpius loquebantur. Tandem verò compositis rebus omnibus, peste jam mitescente, VI Nonas *Octobris* in Urbem redeunt, *Ugolinúm*que, salutandi hominis causâ, ne subesse fraudem suspi-

B caretur, adeunt. Ægre is *Ludovicum* secum in cœnâ retinet, *Francisco* valetudinem excusante. Nondum planè cœnatum erat, cùm *Franciscus* satellitibus quibusdam comitantibus aulam irrumpit, strictóque ense *Ugolini* pectus, nil tale metuentis, trajicit. Conantem insurgere ac vim propulsare, *Ludovicus* uno atque item altero ictu obtruncat. Minaciter truces in unumquemque tumultum concitare tentantem. Tulit hoc iniquo animo Pater, tulit & Populus; verùm occupatis firmo præsidio portis, armatisque in foro positis, tantum pavoris Civitati incussêre, ut nemo unus

C repertus sit, qui liberam vocem emittere auderet. Ferunt *Bernabovem*, auditâ *Ugolini* nece, illacrymâsse, dixisséque, ex Familiâ *Gonziacâ* nobiliorem ac fortiorem fraude suorum concidisse, neque dilaturum se diu vindictæ tempus. Misit etiam properè, qui neptem suam *Ugolini* uxorem *Mantuâ* ad se perduceret, ne puellæ vis ulla inferretur. Versi deinde ii duo fratres ad placandos plebis animos, omni popularitate sunt usi, mirâ indulgentiâ Civitatem gubernantes. Nullum genus ludi prætermissum, quo populus delectari solet; maximè verò *Francisco* uxorem ducente, *Lætam* nomine, *Guidonis Polentæ*, Principis *Raven-*

D *natis*, filiam. Eodem ferme tempore maximo apparatu & nobilissimorum Principum conventu *Mediolani Galeatius* Vicecomes filiam *Leonello* Regis *Angliæ* Gnato in uxorem spopondit. Sequenti anno, quo & *Franciscus* ex *Ludovico* & *Aldâ Estensi* nascitur, jacta sunt semina magnæ seditionis inter eum & fratres, cùm alter alteri parere, animum nullo modo posset inducere. Exulabat tum *Veronæ Corradinus Gonziacus*, *Cani* Principi mirè gratus. Is nepotem habebat *Antonium*, *Francisco* sodalem, qui hominem, pulso *Ludovico*, occupare dominatum quotidie instigabat, pollicebatúrque ad eam rem *Canis* auxilia, *Corradino*

E ipso, cui maximam fidem is præstabat, instante. At *Franciscus* cautè agendum ratus, cùm nec recusaret, nec planè annueret, rem totam in arbitrio *Antonii* relinquit. Defertur res per *Corradinum* ad *Canem*, qui diu secum meditatus, quantum mali agitaretur, factâ homini auxiliorum spe, seorsum litteris *Ludovico* rem omnem aperit. Vocat is fratrem ad se, literas ostendit, quæritur de ejus perfidiâ; paulùm abfuit, quin eum trucidari juberet. Negat *Franciscus*, id a se quæsitum; sciscitaretur *Antonium*, quem *Canis* ad *Corradinum* de eâ re scripsisse affirmabat. Vocatus *Franciscus* negat, id a se factum, & *Corradinum* protinus,

F ut proditorem & satorem discordiarum, ad singulare certamen provocat, appariturum tum affirmans, uter eorum proditor esset. *Patavium* ad id deligitur; eò armati ambo conveniunt. Fuêre, qui seorsum utrinque adhortarentur, ne se tanto periculo exponerent ob levem causam; id cupere *Canem*, qui *Gonziacis* naturaliter sit hostis; *Corradino* nil defuturum, si cum *Antonio* in gratiam rediens, *Mantuam* proficiscatur. Tum *Corradinus*,

petente *Antonio*, ac quibuſdam præclaris Viris, qui fidem facerent, jurejurando affirmat, *Antonium* nil eorum, quæ objicerentur, conatum, ſe uſque adhuc mentitum, & quicquid finxerit de proditione *Franciſci*, *Canis* gratiâ feciſſe, qui discordiam inter fratres ſerere moliebatur. His dictis, equum conſcendens, *Mantuam* cum *Antonio* proficiſcitur. Tum *Franciſcus* criminandi *Canem* occaſionem nactus, ad Imperatorem, ad Reges & Principes ſcribit, *Canem* omnium hominum, quos unquam viderint, nequiſſimum; quippe qui fratres committere diſcordias ſerendo tentaverit. Stomachari tum *Canis* atque indignari, quòd, dum boni Viri officio fungitur *Ludovicum* admonendo, ut ſibi a fratre caveat, ſeditioſi ac perfidi crimen ſubierit. Mittit itaque propere, qui *Bernabovem* ad bellum contra *Gonziacos* impellat, commemorando vetuſtum cum Gente odium, & *Ugolini* mortem, qui dolo ſuorum perierat; paratum ſe oſtendit exercitum conſcribere, quantis maximè poſſet copiis, commeatúmque ſubminiſtrare, quòd vicina *Mantuanis* Caſtella poſſideat; tollendos eſſe de medio *Gonziacos*, qui libidine dominandi ſuos, nedum alienos fraude & vi opprimant; graſſaturos eos in finitimos, ubi domi, in quod ſæviant, defuerit; occurrendum morbo, priuſquam totum corpus inficiat. His dictis incenſus *Bernabos* dat fidem ſe eâ lege bellum ſumpturum, ut non prius deſiſtat, quàm, captâ Urbe *Mantuâ*, *Gonziacam* Familiam omnino de medio tollat. Admonet *Canem*, ut clanculum omnia ad tantum bellum neceſſaria comparet, útque XII Kalendis *Aprilis Mantuanos* adoriatur. Idem ſe facturum eodem die terrâ ac *Pado* pollicetur. Venerat dies, quâ *Mantuanos*, nil tale metuentes, adoriri inſtituerant. Tantus impetus a *Bernabove* terrâ ac *Pado* adhibitus eſt, ut totum *Seralium* unâ incurſione diripuerit, maximámque inde prædam hominum pecorúmque abegerit. Poſitis deinde caſtris ad *Burgum* fortem, Caſtellum expugnaturus, partem claſſis *Hoſtiliam* præmittit, quæ omnia circumquaque popularetur, quæque vetaret, ne *Mantuanis* commeatus & auxiliares copiæ ſubmitterentur. At *Canis* nihilo ſegniùs rem agens, *Mantuanum* agrum longè ac latè populatus, ad *Portum* conſederat, Suburbium illud expugnaturus, quo faciliùs capi Urbs poſſet. Invexerat etiam in Lacum armatas naviculas, quibus obſeſſos fame ac rerum omnium inopiâ ad deditionem urgeret. Trepidatum in Urbe tum eſt deſperatione, quòd nuſquam a finitimis exſpectarent auxilia, neglectis Majorum amicis ac veteribus Sociis. Multus ubique fletus, gravisque ululatus mulierum ac puerorum, per Urbem non ſecùs diſcurrentium, acſi mœnia capta eſſent, exaudiebatur, tot ſimul hoſtibus undique de improviſo obortis. Augebant etiam pavorem ruſtici in Urbem, raptis paſſim, quas poterant, rebus, confugientes, ac omnia, ut fit, in majus extollentes. Tum *Ludovicus*, ne intrepidis rebus ſibi ac Reipublicæ ſuæ deeſſet, qui arma ferre poſſent, confeſtim ad nomina citat. Majoribus natu annîs quinquaginta, & minoribus viginti, portarum ac murorum præſidia committit, adhibitis ex Nobilitate Centurionibus, quorum mandatis obtemperaturi eſſent. Reliquos milites in ordines redigit, quibus & hoſtem a populationibus arceret, & eundem, ſiqua occaſio benè gerendæ rei daretur, fugaret. Sumptâ deinde curâ conſervandi commeatûs, quo durante, videbat, Urbem, naturâ loci & opere munitam, nullo modo vi capi poſſe, quantum panis viritim in dies diſtribueretur, inſtituit. Confirmatis deinde animis Civium propoſitâ ſpe magnorum auxilio-

A rum, Legionem unam extra portas ſub occaſum Solis educit, nocteque intempeſtâ ad *Burgum* fortem perveniens, navales hoſtium copias, quæ in littore caſtra poſuerant, primo impetu fudit, in navesque compulit, fruſtra, qui extra *Seralium* conſederant, opitulari conantibus, cùm amne & Palude intercluderentur. Firmatô deinde militibus & commeatu Caſtelli præſidiô, totum *Seralium* percurrens, in Urbem convehit, quicquid hominibus uſui eſſe poteſt. Supervenientibus deinde aliis ſuper alias ab hoſte copiis, adeo crebræ uſque ad portas undique fiebant excurſiones, ut nulla circumſeſſæ Civitati quies daretur.
B Dimicatum eſt ſæpius ante portas atrociter, cum magno Civium atque hoſtium interitu; *Mantuanis* hoſtem ſubmovere; contrà hoſtibûs *Mantuanos* retrudere in Urbem conantibûs. Major tum cura inceſſit *Ludovicum* petendi externa auxilia, quòd hoſtium copias in dies augeri cernebat. Propere igitur ad Pontificem, ad *Carolum* Imperatorem, ad *Joannam Apuliæ* Reginam, ad *Florentinum* Populum, Legatos mittit, qui quanto in periculo *Mantuani* verſentur, tot ſimul urgentibus hoſtibus, admoneant; quique rogent, ut feſſis diutinâ oppugnatione opem confeſtim ferant.
C Tum Imperator, in tanto *Gonziacorum* periculo non eſſe cunctandum ratus, quòd *Bernabovem* affectare Regnum, atque inde Imperium *Italiæ*, ſi *Mantuam* cepiſſet, prudenter videbat, coacto raptim exercitu in *Italiam* venit. Ejus militiam ſecuti, *Auſtriæ*, *Bavariæ*, *Saxonum* Duces bello egregii. Convenêre eodem fermè tempore ad ſigna Imperatoris apud *Hoſtiliam* Sociorum & auxiliarium copiæ. Quibus auctus Imperator (ad quadraginta enim equorum millia fuisse reperio) *Seralium* ingreſſus, adeo perterruit hoſtes, ut primo quoque tempore *Bernabovem* Ducem, *Regium* oppugnantem, in caſtra accerſierint.
D Crebra in dies committebantur prælia; quibus perſæpe Imperator ſuperior erat, quòd equitatu, & quidem optimo, abundabat. At *Bernabos* relictâ eâ parte caſtrorum, quæ intra *Seralium* ſuperiora, inter paludem & amnem poſita, adeo muniit, diſpoſitâ circa ripam amnis claſſe, ut lædi ab hoſte nullo modo poſſent. Tum verò Imperator, cognitô *Bernabovis* conſiliô, cujus maximè intererat bellum contra collectitias copias, nec diu ſub eiſdem ſignis manſuras, protrahere, relictis ad *Burgum* fortem equitum quinque millibus cum Legione *Mantuanâ*, qui & hoſtem a populationibus arcerent, & eundem oppugnatione *Caſtelli* prohiberent, cum re-
E liquo exercitu *Curtatonum* pervenit. Inde in *Brixianum* & *Veronenſem* agrum digreſſus, diviſis bifariam copiis, tantum terroris omnibus injecit, ut paſſim nuncii ad *Canem* & *Bernabovem* mitterentur, qui rogarent, ut ſolutâ obſidione, ad ſua tuenda, quæ ferro ac flammâ vaſtarentur, confeſtim redirent, ne ſi diutius immorarentur, cùm vellent, ipſis poſtea non liceret. Solutâ itaque obſidione, ad propria revertuntur. Non deſtitit tamen Imperator, liberatâ obſidione *Mantuâ*, tamdiu hoſtes inſectari, eorum oppida & Caſtella diripiendo, quoad, malis propè infinitis domiti,
F pacem petierint. Neque tum quidem eos in gratiam recepiſſet, quos omnino dominatu privare inſtituerat, quòd ab armis diſcedere juſſi, ejus Imperium contempſerant, niſi majus & honeſtius mente bellum agitaſſet. Hyeme enim, quæ antecedentem æſtatem inſecuta eſt, Rex *Cypri Mantuam* ad Imperatorem venerat, affirmans ſe recuperaturum brevi *Chriſti* Sepulcrum, ſi ab eo, ac reliquis Principibus *Chriſtianis* adjutus eſſet. Tum Imperator honeſtate rei motus, compoſitâ priùs in-

inter *Ludovicum* & *Bernabovem* ac *Canem* pace, id reliquum pecuniarum, quod secum in *Italiam* ad bellicam impensam detulerat, Regi assignat. Idem fecêre & reliqui Duces, qui sub eo militabant. Rediit deinde haud ita multo pòst in *Germaniam*, pacatam relinquens *Italiam*. At Rex, acceptâ etiam a Principibus *Galliæ* & *Britanniæ* ingenti pecuniâ, in *Cyprum* rediens, comparatâ centum navium classe, *Alexandriam* contendens, Civitatem vi cepit, ac captam diripuit, quam postea reliquit, *Soldano*, *Ægypti* ac *Assyriæ* Principe, cum ingenti exercitu, superveniente. Retineri enim tam vasta Civitas contra numerosum exercitum nullo modo potuisset, populo præsertim adversante. Rex igitur inde solvens, onustus prædâ in *Cyprum* rediit. Quieta biennio Civitas, in gravem deinde incidit luctum, continuatis propè duorum Principum funeribus. Moritur enim post *Franciscum Guido* Pater, quem Populus ut Patriæ Parentem diu luxit. Tum *Ludovicus* liberum dominatum adeptus, ad ornandam muniendámque Urbem convertitur. Anno enim septuagesimo supra trecentesimum & millesimum, & Curiam in eam formam, augustam quidem & amplam, ædificavit, quam adhuc cernimus, & duo Suburbia, Divi scilicet *Georgii* & *Portûs*, duobus continuis annis muro circumdedit. Dum hæc intentiùs agerentur, *Antonius* & *Nicolaus Gonzagâ* Familia orti, libidine dominandi concitati, de interficiendo *Ludovico* consilia ineunt. Plures in hanc conjurationem traxerant, maximè verò *Aichardinum Caputuacam*, *Patavinum* Civem, *Joannem Buccæ* majorem, *Andream Gedium*, *Jacominum Alexandrinum*, *Zangarinum* virum robustissimum. Hos omnes, sceleris convictos, ut paricidas *Ludovicus* suspendi jussit. Varia deinde mala quatuor continuis annis oborta sunt. Nam & tanta vis locustarum apparuit, ut omnia ferè sata consumpserint, & quod reliquum fuerat, Idibus *Maji*, dum segetes florescunt, atra nebula, ut uliginosa, penitus abstulit. Tanta deinde caritas annonæ non in *Italiâ* modò, sed in tota *Europâ* suborta, ut multi mortales fame passim perierint. Fuêre plerique, qui filios filiásve, & nubiles quidem, darent venum, emendi cibi gratiâ; unde tum quidem, maximè prostrata pudicitia fuisse dicitur. Terræ motu postremò, ne nullum genus mali superesset, ita quassata sunt omnia, ut multæ passim corruerent domus, cum hominum ac pecorum interitu. Hoc eodem anno *Bernabos* veritus, ne prodigia ista vim aliquam adnunciarent, firmaturus imperii sui fines, *Francisco Ludovici* filio impuberi *Agnetem* filiam parvam adhuc despondet uxorem; quam biennio post bellum *Genuense*, quo *Veneti*, *Carolo Zenone* Duce, superiores fuerant, cum magno apparatu ac pompâ *Mantuam* perduxit. Celebratæ sunt nuptiæ tanto sumptu, quanto nunquam antea. Verùm ne diu læti tantâ affinitate *Mantuani* & *Mediolanenses* essent, mulierem in adulterio deprehensam pœnâ capitali affecit. *Ludovicum* & *Aldam Francisci* Parentes novennio ante periisse constat; horum funera annus intercessit. Sepulcrum *Aldæ Estensis* marmoreum adhuc exstat, quatuor columnis impositum, in sacello *Gonziacorum*, quod in Sancto *Francisco* adhuc visitur, cujus titulus nomen mulieris ac Familiæ, unde originem duxerat, legenti indicat. *Ludovici* mortem non minùs Optimates, quàm Populus luxêre, quòd hunc Ordinem summo semper in honore habuerat. Annis natus viginti septem *Franciscus* dominatum adeptus est, anno octogesimo secundo post trecentesimum & millesimum. Hic etsi adolescens erat, nihil tamen prætermisit, quod

A ad optimum Principem pertineret. Utebatur Nobilium consilio, maximè verò seniorum, tum bellô tum pace. Munificus & liberalis in eos erat, quos aliqua insigni virtute præditos nôrat. Cives ad mercaturam aptos pecuniis juvabat, nullâ utilitatis mentione habitâ; de summâ tantùm satisdatione cavebat. Comitate & gratiâ tantum sibi benevolentiæ apud omnes comparavit, ut multi tam constantî famâ ex finitimis Civitatibus cum uxoribus & liberis *Mantuam* commigraverint, Civitatemque adhibitâ immunitate impetraverint. Nullum genus ludi, quo Populus delectatur, prætermittebat. Juvenes quosdam ex

B Nobilitate comites sibi delegerat, cum his equestrem pugnam persæpe exercebat, sumptibus nullo modo parcens, quòd peringentem pecuniæ vim ex testamento a Patre acceperat. His artibus brevi effecerat, ut *Mantua* populosior, quàm nunquam antea, haberetur. Verùm ne hæc Civitas minùs subjecta ictibus fortunæ, quàm reliquæ, videretur, tantâ per annum peste laboratum est, ut tertia pars mortalium interierit. Bienniô pòst *Bernabos* Vicecomes a *Joanne Galeatio*, *Galeatii* fratris gnato, capitur, in arcémque *Modoeciæ* retruditur. Quo facto omnes Civitates *Bernabovis* in deditionem statim accepit. Paulò enim

C antè bifariam diviso Imperio, *Galeatio Papia*, *Vercellæ*, *Novaria*, *Dertona*, & cætera, quæ in *Apenninum Alpésque* versa, *Bernabovi Placentia*, *Cremona*, *Parma*, *Lauda*, *Brixia*, *Bergomum* Civitates sorte obtigerant. *Mediolanum*, Caput Imperii, pari regebatur potestate. Auctus itaque tanto Imperio *Joannes Galeatius*, adolescens, vultu, vitâ, indole Regium animum præ se ferens, de occupandâ *Italiâ* cogitare cœpit. Id, quò facilius fieret, *Mantuanum* Principem, *Marino* ejus nutricio id persuadente, in amicitiam sui pertraxit. Hinc ex fœdere *Joanni Acuto*, cum magno exercitu *Bernabovi* auxilio a *Florentinis* so-

D ciisque misso, trajectum *Padi* in agrum *Mantuanum* vetare coactus est. Quâ ex re *Virtutum Comes* (hoc enim cognomentum *Joanni Galeatio* postea inditum est) de suo minimè solicitus, cum exercitu *Veronam* contendit; quam quidem Urbem, adjuvante *Francisco* Seniore, *Carrariensi* Principe, qui cum *Antonio Scaligero* gravissima bella antè gesserat, paucorum mensium obsidione cepit. *Veronæ* deditionem secuta *Vicentia* est. Comperio deinde, *Antonium*, recuperare Patriam conantem, venenô interceptum fuisse. Hinc securior de *Veronensi* ditione Comes visus, eô præsertim sublatô, cujus Majores, & cives quidem, Urbi aliquot annis præfuerant. Dum hæc ad

E *Veronam* agerenrur, *Carolus Malatesta*, totius ferè *Flaminiæ* Princeps, *Isabetam Francisci* sororem iu uxorem duxit, tantam affinitatem Comite nequaquam approbante, quòd hos simul junctos obstare posse conatibus suis videbat. Dissimulare tamen tamdiu instituit, quoad *Franciscum* Seniorem *Patavio* pelleret, suadentibus *Venetis*, auxiliúmque ad id pollicentibus; his tamen fœderibus, ut Comes *Patavio* potiretur, ipsi *Tarvisio*, quod ditionis *Venetæ* ante bellum *Genuense* fuerat. Fieri id posse perfacilè ostendebant, exhausto *Francisco* pecuniis & commeatu, eo præ-

F sertim bello, quod cum *Veronensibus* gesserat. Comes itaque, comparato ingenti exercitu, in quo & *Franciscus Gonziacus* ordines ductabat, *Tarvisium* primò proficiscitur, *Venetis* rem gratam facturus, qui eâ Urbe potiri cupiebant. *Tarvisini* autem, qui *Patavinorum* Imperium ægre ferebant, non diu oppugnationem passi, ad arma concurrunt, *Franciscum Carrarium* cum præsidio pellunt, Urbem *Venetis* tradunt; qui quidem haud

haud ita multo pòst *Feltrum* quoque & *Civitale* in fidem recepêre. Itum est inde cum omnibus copiis *Patavium*, quò *Franciscus* confugerat: quæ Civitas præsentiâ Domini aliquamdiu oppugnationem sustinuit; ad extremum verò bellô ac fame fessa sese Comiti tradit. Eâ deditione *Franciscus* Senior captus, *Modoeciam* perducitur, ubi carcere asservatus est. Supererat Arcis expugnatio, quam *Franciscus* Junior acerrimè defendebat. Tandem verò urgente jam fame, noctu cum præsidio eruptione factâ, in *Germaniam* confugit. Potitus Arce atque Urbe *Patavinâ*, Comes majora mente concipiens, Regem *Gallorum* sibi affinitate conciliat, traditâ in matrimonium ejus filiâ *Orliensi* Duci, Regis fratri. Puellam ad maritum *Parisios* multi Proceres comitati sunt, inter quos *Franciscus Gonziacus* animi dotibus primus est habitus. In hunc *Galli* omnes conjecerant oculos, conspicuum etiam varietate ac magnificentiâ vestium equorúmque. Militaribûs ludîs nunc provocans, nunc provocatus, egregiè certavit. Peractâ nuptiarum pompâ, ad Comitem, multis ac præclaris muneribus a Rege donatus, revertitur. Immoratus aliquamdiu *Papiæ*, dum Comiti morem gerere studet, suorum precibus fatigatus, qui ejus desiderio tenebantur, in Patriam tandem rediens, omnium concursu visitur. Non defuêre multi in Urbe, qui pro ejus reditu vota susciperent, adeo æquè omnibus carus fuit. Sequenti anno quietem Provinciæ duarum Civitatum eodem ferme tempore defectio perturbavit. Nam & *Franciscus Carrarius* Junior, adjuvante cum magnis copiis *Bajovariæ* Duce, *Patavium*, Arce tantummodo exceptâ, recuperavit, & *Veronenses*, venisse tempus excutiendi jugum rati, a Comite defecêre, præsidio ejus magnâ ex parte interfecto. Quâ re permotus *Ugolottus Blancardus*, qui in agro *Cremonensi* inter *Platinam* & *Olium* flumen copias Comitis conciverat, recuperandi *Patavii* gratiâ, motîs repente signîs, *Veronam* infesto agmine contendit, acceptis in itinere cohortibus aliquot auxiliaribus a *Francisco Gonziaco*. At *Veronenses*, maximè verò ii, qui eam defectionem improbaverant, lenituri aliquâ ex parte *Ugolotti* iram, nullis priùs initis fœderibus, hosti armato & irâ pleno, portas aperiunt, a quo & Urbs opulentissima direpta, & multi cives cæsi ac capti sunt. Sævitum certè atrociùs fuisset, ni & *Franciscus Gonziacus*, *Mantuam* confugientes, tutos a persequentibus præstitisset, & uxor Comitis, Matrona ingenii mitissimi, virum exorâsset, ne vexari diutius *Veronenses* pateretur. Militibus tum post triduum imperatum est, ut omnes Cives *Veronenses* sine redemptione liberos dimitterent, neque Urbem direptione ampliùs vexarent, utque & tecta & agros eorum esse finerent, quorum ante captam Urbem fuerant. Moventem inde ad recuperandum *Patavium Ugolottum*, Comes properè in *Insubriam* revocat, audito *Armeniacorum* transitu per *Taurinos* in *Italiam* cum expeditissimis viginti millibus equitum, veritus, ne *Alexandriam* & vicina *Alpibus* Castella primo adventu, nemine præsertim obstante, occuparent. Indignari tum secum Comes, quòd intellexerat, *Bajovariæ* Ducem, *Florentinorum* stipendio in *Italiam* accitum, *Francisco* Juniori auxilio esse, quo *Patavinam* Arcem, pulsô ejus præsidiô, recuperaret. Cogitare nunc etiam, consulto *Barbavarâ*, cui plurimùm credebat, quânam ratione *Florentinorum* superbiam (ut ipse dicebat) opprimeret. Inferre *Bononiensibus* bellum, *Florentinorum* sociis, primò cogitabat; quibus superatis, videbat *Florentinam* Urbem facilè obsideri posse. Hâc in re tantâ præsertim obstare

A posse conantibus suis *Ferrariensem* & *Mantuanum* videbat; de *Ferrariensi* tamen minùs solicitus, quòd *Franciscô Gonziacô* in ejus sententiam pertractô, rem omnem ex sententiâ perfici etiam sine *Ferrariensi* posse videbat. Hunc igitur Comes ad celebrandum secum Natale Domini invitat; eundem comiter & magnificè hospitio suscipit; nullum genus indulgentiæ prætermittit, quo sibi hominem devinciat. Tandem verò peractô solennî, cùm jam abeundi tempus esset, hominem secretò alloquitur, rogátque, ut belli ac pacis societatem secum ineat. Negavit *Franciscus* se id facturum, quandoquidem ob eam rem videret B bellum cervicibus suis imminere; cupere se cum omnibus pacem, ne si unius partes sequeretur, alterius iram in se ex offensâ concitaret. Tulit id periniquo animo Comes, etsi tum vultu ac verbis animi sententiam occultaret. Abeunte deinde *Francisco*, Comes non esse ampliùs differendum ratus, exercitum in *Bononienses* mittit, qui a *Florentinis* adjuti, Comitem diutinâ impensâ fessum ad pacem facilè perpulêre. Ea *Genuæ* composita est, missis eò partium Legatis. Dum fœdera agitarentur, Comes ex commento professus est, *Franciscum Gonziacum* suarum partium esse. Quam rem adeo ægre tulit *Franciscus*, ut C *Papiam* properè contendens, his verbis ad Comitem sit usus: Hactenus te Parentis loco, Comes, habui, nec quicquam unquam cogitavi, aut feci, in quo non haberetur tuæ dignitatis ratio. Commemorare, quæ tuâ gratiâ egerim, nequaquam mihi honestum videtur, præsertim cùm existimem, beneficia mea apud te benè locata esse. Illud tamen miror, te in fœdere, quod nuper ictum cum *Bononiensibus* est, me tuarum esse partium, asseruisse, cùm liberè antea tibi hoc coràm postulanti negaverim. Dixi enim tum, quod nunc quoque affirmo, me, nisi lacessitum, neutram in partem declinaturum, cùm nihil antiquius D pace & quiete existimem. Totum hoc meum consilium perturbâsti, hâc unâ & mendacî quidem (pace tuâ loquar) societatis assertione. Hâc ratione mihi infensos reddidisti *Ferrarienses*, *Bononienses*, *Florentinos*, qui te, quòd Regnum *Italiæ* appetas, has societates inire arbitrantur. Libera me, quæso, hâc suspicione, & quid sentiam, non quod tu cuperes, in vulgus efferto. Tum Comes, dissimulatâ irâ, quam ex liberrimis *Francisci* verbis conceperat: Parentum, inquit, mos est, non ignaris modò filiis, verùm etiam eisdem plerumque nolentibus, pro eâ libertate, quæ naturâ Parentum in filios est, affirmare & refellere, E quæ ad suos pertinere existimaverint. Excludi te hoc fœdere, qui adolescens es, ægre ferebam, cùm nondum planè imperandi artem benè propter ætatem nôris. Tueri ego ditionem tuam institueram, quam objectam fluctibus & procellis bellorum, ut navim sine Gubernatore ac remige, dolebam. Difficile est, quod habes, adjuvantibus amicis ac sociis tueri: id ita esse tum deprehendes, cùm, nemine opem ferente, hi te oppugnabunt, quorum gratiâ nostram societatem renuis. Facis tu aliter, ac reliqui solent. De pace, si quando agitur, quo quis plures ac potentiores habet socios, eo tutior ac potentior sibi F videtur, non modò ad sua tuenda, verùm etiam, si opus fuerit, ad aliena oppugnanda. Nisi fortè, spretâ amicitiâ nostrâ, horum societatem appetis, quos tibi hostes fieri meâ causâ, vereri dicis. Iturum te *Romam* jam pridem intellexi, simulatâ religione, & voto. Quorsum hæc tendant, satis scio. Alloquuturus es *Florentinos* in itinere, visurúsque, quâ te illis ratione conjungas. Dii faxint, ut tibi benè consulas. Non pa-

patiar ego, donec vita supererit, mihi injuriam fieri, quæ quidem magna erit, si, spretâ amicitiâ nostrâ, qui tibi finitimi sumus, ad alienam inclinaveris. Nolo affinitatem commemorare, quam, Patruele meâ crudeliter necatâ, objecto stupro, sprevistis. *Franciscum*, partim laudare, partim refellere, quæ dixerat, incipientem, Comes indignabundus, cubiculo egressus, destituit; qui ægre a *Beltrando Rubeo* retentus est, quo minùs *Franciscum* comprehendi, & captum in vincula conjici juberet. At *Franciscus*, cognito periculo, mutatâ veste, assumptôque unicô tantùm comite *Galeatiô Mantuanô*, virô fortissimô & manu promptô, in patriam, continuatis diu ac noctu itineribûs, revertitur. Hic est ille *Galeatius*, qui singularî certamine, tum equestrî tum pedestrî, victor toties evasit, non in *Italiâ* modo, sed etiam in *Galliâ*, in quâ mos ille provocandi usque ad nostra tempora remansit. Tum Comes, auditâ *Francisci* fugâ, veriùs quàm discessu, nuncios confestim mittit, qui enumeratâ pecuniâ Castella, jam dudum ob inopiam ærarii in pignus *Francisco* tradita, recipiant. Quâ ex re deprehensum est, Comitem belli semina quærere, arbitratum *Franciscum* non redditurum sine *Marte* Castella opulenta & munitissima; cui certè longè aliter accidit, quàm cogitaverat. Id enim votis *Franciscus* optabat, quod Comes sponte requisivit, usurus eâ pecuniâ in bello, sicunde esset illatum. Acceptâ igitur pecuniâ, redditisque Castellis, *Franciscus Romam* cum egregio comitatu contendit. In itinere *Bononienses* & *Florentini* ad fœdus secum ex societate ineundum hominem adhortantur, in reditum suum omnia rejicientem. Persolutô votô, eô itinere, quô profectus erat, redire instituerat. Verùm deprehensîs insidiîs, quas sibi a Comite parari in ea parte *Hetruriæ*, quam *Patrimonium* vocant, intellexerat, corruptô ingentî pecuniâ quodam ejus Provinciæ Tyrannô, *Româ*, maritimam *Hetruriæ* legens, *Pisas* annavigat. Inde citatô equô *Florentiam* contendens, omnium earum Civitatum Legatos cum summâ potestate ad se propere vocat, a quibus antea pro communi societate ineundâ requisitus fuerat. Proficiscuntur eò properè *Bononiensium*, *Carrariensis*, *Estensis*, *Malatestæ*, Principum Legati, quibus potentia Comitis mirum in modum suspecta erat. Hos in unum coactos ita allocutus fertur: Benè nobiscum, *Florentini*, Vósque, Nobilissimi Oratores, actum est, quandoquidem salutem ac libertatem communem Vobis, ut par est, cordi esse video. Verebar enim, ne hujus mali, quod cervicibus nostris imminet, minùs sensus ad Vos perveniret, quòd remotiores aliquantulum essetis, quódque aliorum calamitate admoniti, dum finitimorum pulsarentur mœnia, rebus vestris publicis cavere possetis. Fecistis, ut sapientes viros decet, qui non tantummodo, quæ ante oculos sunt, quæque sensibus nostris objiciuntur, vident, verùm etiam acriùs ad futura, utpote plus ingenii indigentia, intendunt animum; hoc nociturum, illud profuturum prudenter & acutè deprehendunt. Tum, ut boni rustici solent, qui aggeres inundaturo flumini objiciunt, ne superveniente illuvie aquarum, sata & annui labores undis in præceps deferantur, venienti malo benè consulendo, ac fortiter agendo, occurrunt. Id si per se agere non licet, aliorum judicia & auxilia, maximè verò eorum, ad quos de eâ re pertinere arbitrantur, requirunt. Hoc est, quod ego a Deo potissimùm optabam; veritus, ne eadem nebula (pace vestrâ loquar) vestris oculis objiceretur, quæ quondam multis ac potentissimis Populis; quâ obcœcati, priùs

A pænè interiêre, quàm se perituros comprehenderent. Verùm, pœniteat me hujus opinionis meæ, ac secùs, non satis video. De prudentibus ac fortissimis viris perversè aliquid cogitare, turpe mihi (ne mentiar) videtur, quanquam huic errato lenis satisfactio mederi potest. Confidentiâ autem & socordiâ in tam propinquo ac communi omnium periculo uti, alienum mihi ab officio boni viri atque optimi amici videtur. Bellum, quantum nunquam antea, maximum cervicibus nostris imminet. Id molitur, id parat Virtutum Comes, qui Regnum *Italiæ* appetens, tanquam magnam comprehensurus feram, B retia per saltus & convalles omnes disposuit. Ad hanc venationem plures invitat, eisdem prædæ partem pollicendo. Quos videt dolos & fraudem vereri, eosdem insidiis intercipere studet. Id ita esse comprehendi ego non sine meo magno discrimine. Perniciosam hominis societatem sprevi, ad quam me pollicitationibus primò, mox minis pertrahere tentavit. Postremò verò, dum ad Vos terrestri itinere redire instituo, mihi parat insidias, ne ejus consilium aperiam, néve Principes ac Populos libertate gaudentes, ad arma communi consilio sumenda concitem. Existimabit fortasse quispiam, me acriùs ad bellum C sumendum, si lacessiti fuerimus, instare, quòd propior periculo sim, (neque id quidem ego negaverim,) cùm Civitas mea propè in faucibus famelici lupi sit posita; sed dicat is, quem finem rerum suarum exspectet, me tanquam obice sublatô. Inde enim huc recentî victoriâ ferox, tanquam exundans flumen, dilabetur; ferrô omnia ac flammâ vastabit; Civitates direptas gravî tributô afficiet; nomen libertatis omnino auferet. Hæc ne accidant, nobis providendum est, ex unaquaque Civitate militem quàm optimum legendo, qui in armis continuò sit, impensam bellicam pro facultatibus Civitatum partiendo; D Ducem belli ignarum deligendo, qui communibus auspiciis rem gerat. Hæc si a nobis citò ac diligenter provisa intelliget, sententiam (ni fallor) mutabit; quibus nunc ferox, nemine obstante, exitium minatur, eorum haud ita multo pòst pacem ultrò precibûs exposcet. Non enim parum momenti in se habet, quòd tot simul Principes, tot Populi in unum conspirent. Nostram autoritatem multi sequentur, qui nunc timidi majores motus exspectant. Civitates aliquot habet ad defectionem spectantes propter acerbissimam exactionem tributi, quæ nos, non ut hostes, sed liberatores exspectant. Hâc expeditione multùm E nobis debebit *Italia*, quam video propediem in servitutem unius venturam, nisi arma properè sumpserimus, non dico ad inferendam, sed ad propulsandam injuriam. Nam, qui arma parat; qui societatem belli init, qui largitione ac pollicitationibus finitimos Populos ac Principes in partes suas allicere conatur, is (mihi credite) non de pace, sed de bello cogitat. Ab armis discedat necesse est, qui pacem se cupere ostendit. Observanda sunt quàm diligentissimè Comitis consilia, & inde belli ac pacis sumenda indicia. Interim verò, ne imparatos nos & otiosos offendat, initâ belli societate, quantum quisque militum, quantum pecuniarum, quantum F commeatûs in medium conferat, cavendum pactô & scriptô censeo, deligendúmque Ducem optimum, cui summa bellicæ rei committatur. Hæc dicentem collaudârunt omnes. Versi deinde ad componendnm fœdus, tantam cuique Civitati militum ac pecuniarum vim imperârunt, quantam maximè pro facultatibus conferre possent, propositô edictô, ut omnes infra dies quindecim eò suas mitterent copias, quo hostem per-

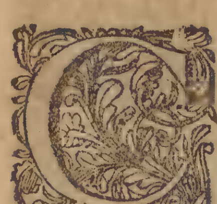
venisse intellexissent, parerentque *Francisco*, cui bellica cura communi omnium consensu erat demandata. Rebûs ita compositis, *Franciscus Bononiam* atque deinde *Mantuam* contendens, a Civibus suis lætis admodum, quòd, vitatîs Comitis insidiîs, incolumis rediisset, suscipitur. Conversus deinde ad confirmanda properis præsidiis Castella atque Arces, fossas eliminat, muros firmat, fidissimis Civibus præsidia committit. Ponte deinde jungere instituit duas Arces, quæ in utrâque ripâ *Padi* ad *Burgum fortem* sunt, ne hostibus ingredi *Scralium* classe liceret. Ductus pons est firmissimis trabibus munitus, ad sustinendum impetum crescentis *Padi* tantum infra Arces, ut qui eum rescindere tentassent, bombardis, utpote in medio duarum Arcium constituti, facilè opprimerentur. Hoc genus instrumenti paulo antè bellô *Genuensi* excogitatum fuerat. Infixi deinde valli sunt ingentis magnitudinis, continuatô ab unâ ripâ ad alteram ordine, qui æquè inter se pedibus septem distabant, ne incendi pons, immissâ secundô amne ab hostibus materiâ, ullo modo posset. Erectæ insuper stabant turres contabulatîs etiam pontis lateribûs pinnaculorum in morem, ne defensores sagittis & missilibûs hostium ex malis aut castellis navium pontem oppugnantium confoderentur. Confectô ponte, eodémque firmissimô præsidiô munitô, *Mantuam* rediens, persuadentibus amicis tum ad prolem, quâ carebat, tum ad confirmandam tantâ affinitate ditionem, *Margaritam Malatestam*, Mulierem insignem, annò nonagesimô tertiô supra trecentesimum & millesimum duxit uxorem. Dum nuptiæ magnificentissimo apparatu celebrarentur, nullum genus ludi & a Principe, & a Populo læto admodum ob tantam affinitatem, prætermissum. Concursum est a fortissimis viris, maximè verò a *Galeatio Mantuano* infestis hastis diebus quinque, propositô ei, qui vicisset, nobilissimô præmiô. Pugnæ etiam simulacra sunt edita, indicia certè futuri belli, in quibus populares quidam fortissimè & constantissimè dimicârunt. *Hæc Mulier* tantæ integritatis & modestiæ fuit, *ut ab omnibus pro Deâ ferme sit habita.* Hanc Optimates, hanc plebei, hanc pauperes adibant, si quid a Principe impetrare voluissent; ab hac nemo mæstus discedebat, si modò rem honestam petiisset. Sequenti anno *Joannes Galeatius*, ex Comite *Mediolani* Dux ab Imperatore creatus, magnos in honorem tantæ dignitatis ludos edidit, ad quos ferme omnes *Italiæ* Principes, præter *Franciscum Gonziacum*, invitat, quòd spretâ ejus amicitiâ, societatem & fœdus cum *Florentinis* iniisset. Tum *Franciscus*, ne quâ in re sibi convenire cum Duce ostenderet, abrasâ viperâ, *Vicecomitum* insigni ex Gentilitio *Gonziacorum* Domûs signo, *duos Leones albos* appingi fecit, Imperatore annuente, ad quem signis honestare Familias pertinet. Pingi tum hoc insigne, illo abraso, passim per Urbem est cœptum: quâ ex re tantum iræ Dux concepit, ut paulùm abfuerit, quin primo quoque tempore bellum *Mantuanis* indiceret. Substitit tamen, veritus eorum potentiam, qui cum *Francisco* societatem inierant. Inde odiis acerbiùs certatum est, cùm neuter alteri cedere animum induceret. Subtrahere Socios invicem studebant pollicitationibus ac præmiis. Dum hæc occultè magis quàm palàm agerentur, *Franciscus* in Civitate veteri Arcem illam profundâ fossâ & lateritiô murô communiit, in quâ ætate nostrâ *Ludovicus* nepos ædes sumptuosissimas struxit. Nascitur eodem anno *Joannes Franciscus Margaritæ* & *Francisci* filius, de cujus ortu non immerito populus lætatus est, cum omnium Principum suæ

A ætatis optimus, atque pro facultate liberalissimus, postea exstiterit. At Dux oppugnare *Mantuam* instituens, *Mincium*, nondum inchoato bello, a solito alveo, perfracto monte supra *Vallegium*, divertere in planitiem *Veronensium* instituit. Hoc flumen ex *Benaco* per *Veronenses* in *Mantuanum* agrum descendens, retentum ad Urbem aggeribus & ponte, Lacum superiorem sex millia passuum in longitudinem, in latitudinem verò mille per plana diffusum efficit, inde in inferiorem Lacum pluribus alveis descendens, Suburbia Portûs claudit, pistrina ponti inserta efficit, quæ *Molinos* vulgus appellat; mediam Urbem ad commoditatem &
B voluptatem illabitur; ad meridiem mœnia præterfluens paludem facit; excipit deinde tot aquas undique cadentes inferior Lacus, superiore ferè dimidio minor longitudine, latitudine verò par. Hoc ab Oriente & Septentrione *Mantua* clauditur, omnium Urbium *Italicarum* naturâ loci & manu munitissima, cùm nec vado, quippe profundo ac cœnoso Lacu vetante, nec classe adiri ejus mœnia possint, herbis & cannis palustribus navigationem impedientibus. Dux igitur, ut Urbem tot simul opportunitatibus, retento flumine, privaret, quo facto eâdem potiri posse per vim credebat, aggerem trabibus circumquaque
C munitum supra *Vallegium*, qui totam convallem clauderet, ducere instituit, quo retentus *Mincius* per excisum collem faciliùs in plana dilaberetur. Ad tantum opus convenit mandato Ducis ex totâ Provinciâ architectorum, calonum, rusticorum tantus numerus, ut brevi moles sit facta. Retinebatur jam flumen, nec tamen Lacus desiccari omnino poterat, scaturientibus undique fontibus. Motus *Franciscus*, quod, quâ mente id a Duce fieret, optimè nôrat, Legatos properè ad *Florentinos* & Socios mittit, qui eos de rebus omnibus certiores factos, ad bellum primo quoque tempore decernendum adhortentur, ne,
D si diutius distulerint, expugnatam prope priùs Civitatem suam intelligant, quàm bellum inchoatum: Ducem *Mediolanensem* id moliri, id clanculum parare, nullâ belli mentione habitâ, ut uno conatu, nemine adjuvante, se ac Cives suos opprimat; satis tamen apertè bellum indici, si rem intueri velint, cùm, averso flumine, quod jam tot millia annorum per ea loca illabitur, molituram navigationem, irrigationem, atque alia ferme innumerabilia commoda, Urbi suæ auferat; reticere, quâ mente id a Duce fieret, cùm facilè deprehendi posset, illum se hostem non unius Civitatis & Provinciæ, sed humani generis
E profiteri, qui vetare alteri elementa conatur; rogare *Florentinos* & Socios, ut dum licet, & dum aliquid adhuc spiritûs superest, opem paulo pòst perituro afferant. Legatis responsum: *Florentinorum* hanc semper fuisse consuetudinem, ut nemini, nisi lacessiti, bellum inferant; paraturos se citò ex lege Societatis pecunias & copias, si vim Sociis illatam audiverint. Sinerent Ducem avertere flumina, moles quantumvis graves in ditione suâ cum magnâ impensâ struere, cùm natura tandem prostratis, aggeribus ac vallis, ad proprium cursum flumen violenter derivatum deductura sit; arbitrari se, aversionem fluminis,
F tantâ impensâ quæsitam, majori detrimento Duci futuram, quàm *Mantuano* Populo, cùm habeant compertum per homines architecturæ peritissimos, neque exscindi montem, quo ducturi sunt flumen, posse, neque aggerem ad tantam vim aquæ diu suffecturum; irent bono animo, & observarent diligenter, si a Duce milites conscriberentur; si arma pararentur; Deum sinerent reliqua componere; tum demum si opportunè scitum

tum foret, collecturos se copias, quæ in hibernis essent; ituros se properè Sociis auxilio. Abeuntes Legati, & quidem mæsti, re præsertim, ob quam missi fuerant, infectâ, ex itinere intelligunt, *Mincium* aggerem & trabes supra *Valleggium* discidisse, tantóque impetu Lacum *Mantuanum* ingressum, ut & Urbem totam ferme inundaverit, & medium pontem, quo ex Urbe in Suburbium Portûs itur, diruisse. Læti tanto nuncio (plus enim boni quàm mali nunciabatur) ad *Franciscum* pervenêre, non minùs quàm antea de bello solicitum; quippe qui intellexerat, *Joannem Galeatium*, convocatis ad se omnium copiarum suarum Ducibus, bellum apertè *Mantuanis* terrâ ac *Pado* flumine illaturum, quandoquidem desiccari Lacus non possent. Remissis itaque iterum eisdem Legatis, qui de rebus omnibus *Florentinos* certiores facerent, ad religionem conversus, si qua Dei ira in se aut in *Mantuanum* Populum ob delicta esset concitata, & Divo *Anselmo*, Urbis Patrono, in Ecclesiâ majori Sacellum condidit, & Ecclesiam ac Monasterium Servorum in honorem *Beatæ Virginis* inchoavit. Conversus deinde ad curam rei bellicæ, ex agro *Mantuano* Populóque militem idoneum conscribit; quos videt propter ætatem minùs strenuè laboribus suffecturos castrensibus, eosdem in præsidiis Castellorum, Arcium, portarum collocat, sagittis, tormentis, commeatu, missilibus telis eò missis, quo hostem perventurum credebat. Ex Nobilitate ducentos equites legit, qui se extra Urbem equitantem comitarentur. Senioribus Reipublicæ curam demandat, si ei ad bellum proficisci contigisset. Triumviros constituit, qui & aliunde in Urbem, quantum annonæ possent, inveherent, & invectam omni curâ conservarent. *Bartholomæum Gonziacum*, bellicis laudibûs insignem, atque illâ ætate clarissimum, collegam sibi in bello cooptat. Dum hæc intentiùs agerentur, supervenêre Legati, nunciantes, Socios in armis habere parata ad imperium *Francisci* equitum electissimorum sex millia, peditum decem; his copiis hos præesse Duces, & quidem strenuos, *Joannem Barbianum*, Comitem *Carrarium*, *Hugum Elemanum*, *Malatestam Ariminensem*, *Franciscum Cantianum*, *Antonium Obitium*. Auditô tantô apparatu, Dux Consilium ad se vocat, rogátque, ut, quid sentiat de bello, quod

A *Mantuanis* illaturus erat, edisserat. Variæ tum obortæ sententiæ. Qui pacem cupiebant, quique verebantur, ne quid inauditi mali ex concitatâ ad bellum *Italia* oriretur, ab armis discedendum arbitrabantur, maximè verò, quòd intelligerent, *Romanos*, *Florentinos*, *Bononienses*, *Flaminiam*, *Ferrarienses*, *Patavinos*, opem *Mantuanis* laturos, si bello vexarentur; vereri se dicebant, ne dum aliena oppugnare contendit, propria in discrimen adducat, tot simul Populis, in se unum, quasi conjuratione factâ, arma sumentibus; satius esse, dum adhuc integra res haberetur, positis armis, honestam pacem periculoso B bello anteferre, commemorantes, quæ incommoda victis soleant accidere. Contrà verò, qui sumenda arma censebant, Ducem ad bellum adhortabantur, propositâ gloriâ, quæ maxima ex aucto Imperio ob res fœlicissimè gestas comparari solet. *Alexandrum*, *Pyrrhum*, *Cæsarem*, *Hannibalem*, magno apud omnes in pretio esse dicebant, quòd bellô multas Gentes, & Nationes superâssent; hinc factum, ut *Macedonum*, *Epirotarum*, *Romanorum*, *Carthaginiensium* fama celebris apud posteros remaneret, quorum nomina nusquam fortasse exstarent, nisi rem militarem summo studio coluissent. Sumendum omnino bel- C lum affirmabant, dum copias, tum equestres, tum pedestres, dum arma, dum pecunias, & commeatus paratissimos ad rem benè gerendam haberet; facturum citò magnam portam ad totius *Italiæ* Regnum, captâ *Mantua*, quæ sola, & temerè quidem, in faucibus Provinciæ ejus conatibus obstaret; neque timendas esse collectitias auxiliarium copias, quæ facillimè superantur, cùm non pro laribus suis, sed pro alienis, non sub uno Duce, sed sub diversis ac varia sentientibus, dimicaturi veniant; suas omnes copias, cùm unius Provinciæ sint, non solùm pro gloriâ Ducis, sed pro laribus, pro liberis, pro fortunis, D constanter ac fortiter dimicaturas. In hanc sententiam Dux, augendi Imperii & gloriæ cupidus, facilè veniens, Præfectos cohortium, qui in hibernis erant, admonet, ut milites non secùs armatos atque instructos sub signis habeant, acsi paulo pòst pugnandi signum accepturi essent. Classem deinde tacitus parat, quâ etiam flumine *Mantuanos* adoriatur.

LIBER QUARTUS.



Onsumptâ tot apparatibûs hyeme, apparente jam verê, annô septimô & nonagesimô supra trecentesimum & millesimum, pridie Kalendas *Aprilis*, *Joannes Galeatius*, *Mediolani* Dux, eodem tempore *Mantuanos* duobus exercitibus aggreditur, *Ugolotto Veronæ* ac *Vicentiæ* Præfecto, eam partem agri *Mantuani* hostiliter cum magnâ equitum ac peditum manu de quartâ horâ noctis invadente, quæ ad *Veronenses* vergit, subsequentibus calonibus & rusticorum multitudine, qui carris rates & naviculas ad trajiciendum *Mincium* ac Lacum pervehebant. Magnæ calamitati ea incursio *Mantuanis* fuit, rusticis, utpote nil tale metuentibus, passim aut captis aut interfectis, pecoribúsque abactis. Furtim enim & non indicto bello *Mantuanos* adoriebantur. Quâ ex re factum est, ut priùs, propè illucescente jam Sole, hostis supra

E Lacum ad *Valdarium* (id ei loco nomen est) sit visus, quàm hostile quicquam nunciaretur, diffugientibus intempestâ nocte rusticis quovis potiùs, quàm ad Urbem, quam certè hostem ire oppugnatum cernebant; diversis tamen itineribus, ubi hostem paulalum ad inferiora declinâsse intellexerunt, per Suburbia Portûs, ab hoste maximè aversa, pavidi & interitum ac captivitatem suorum complorantes, Civitatem mæstam & trepidam ingrediuntur, rogantibus frustra Civibus, quantum copiarum hostis invexisset, quóve iturum arbitrarentur. Tum *Franciscus* non ignarus earum rerum, quæ acciderant, accusatâ F tantùm *Ugolotti* perfidiâ, quòd bellum de more non indixisset, in forum multis comitantibus provolans: Bella, inquit, Cives mei, his graviora videri debent, qui nunquam strictos enses vidêre; non autem his, qui in armis ab adolescentiâ educati, perferre bellicos strepitus & clamores consueverunt. Desiit jam diu tubarum clangor

 nostris

noſtris auribus peregrinus videri, cùm noſtrum major pars, aut dum obſidetur Urbs, aut dum bellum procul a patriâ geritur, ſit genita. Pluribûs bellis, & quidem gravioribûs, Majores noſtri ſexcentis jam annis, non ab externo modò, ſed etiam a finitimo hoſte ſunt vexati. Obſedit hanc Urbem triennio *Eccelinus*, quam Majores noſtri ita acriter defendêre, ut pluribus acceptis, quàm illatis cladibus, ſolvere obſidionem hoſtis ſit coactus. Non dico, quibus artibus ad occupandam Urbem ſit uſus, cùm poſtremò omni genere crudelitatis & ſævitiæ uteretur, quando precibus & pollicitationibus nihil ageret. De Civitate noſtrâ actum erat, civilî clade ad interitum ferme perductâ; ni boni Cives charitate patriæ moti, ſumptis armis, Tyrannos ac parricidas Urbe expuliſſent. Quos animos, Dii immortales! Civitas noſtra habuit, a tribus maximis exercitibus, *Luchino* Vicecomite, *Maſtino Scalâ*, Marchione *Ferrarienſi*, Ducibus non ignaris, eodem tempore oppugnata? Hos ſumptis armis, Proavo meo *Alouiſio* Duce, ex agro *Mantuano* cum maximo eorum dedecore ac detrimento ſubmovit. Horum nepotes *Bernabovem* & *Canem*, bella renovantes, ac capto *Seralio* noſtram hanc Urbem continuis incurſionibus infeſtantes, Patruus meus *Ugolinus*, illatô obſidentibus bellô, movere caſtra ad propria defendenda compulit. Idem *Bernabos* cum *Galeatio* fratre ad *Montem-clarum*, a noſtris poſtea fugatus, æquas pacis conditiones nequaquam aſpernatus eſt. Quòd ſi illi noſtri Majores ad primum ſtatim nuncium adventantis hoſtis concidiſſent animis, nullam profectò hodie hanc Urbem cerneretis, tot ſimul hoſtibus diverſis temporibus Urbem *Mantuam* adorientibus. Concurrebant illi ad arma, & locatâ omnî ſpe in fortitudine, imperia Ducum diligenter obſervabant. Idem etiam hoc tempore faciendum eſt, ne & vos degenerâſſe a Majoribus veſtris videamini, & mihi minùs tribuere, quàm illi Patri, Patruo, Avo & Proavo meo, graviſſimis temporibus, ac maximis bellis vexati, tribuêre. Dabo ego operam, ſi a vobis adjutus fuero, ut neque peritiorem me Ducem neque meliorem Civem, dum vixero, Patria mea deſideret. Reformidarem ego, fateor, ingenuè tantos bellorum motus, niſi ſcirem, quò cum hoſte nobis futurum certamen eſſet. Illorum hi nepotes ſunt, quorum Parentes, Avos, Atavos, noſtri quondam magnis cladibus ſuperârunt. Tales igitur nos præſtare debemus, quales paterna avitáque gloria deſiderat, ne fortitudinis & gloriæ fundamenta, optimè ab illis jacta, a nobis ſocordiâ & ignaviâ derelicta videantur. Hoc a vobis expetunt lares noſtri, hoc uxores, hoc liberi, hoc denique tota urbana multitudo, quæ ſibi captivitatem & ſervitutem propoſitam videt, ſi paulùm de virtute veſtrâ remiſeritis. Tantus hâc oratione omnibus injectus eſt pudor, ut non citati, nomina etiam ſponte darent, pollicerentúrque ſe ituros, quocunque imperaſſet, etiamſi certam mortem adituros ſe cernerent. Tum *Franciſcus*, collaudatâ eorum egregiâ voluntate: Quod bonum, inquit, fauſtúmque Civitati noſtræ ſit, edico, ut primo quoque tempore quiſque armatus ſub ſignis ſit, útque ii ad murorum & portarum cuſtodias proficiſcantur, quibus jam antea ea cura demandata eſt. Diviſis deinde bifariam copiis, *Bartholomæum Gonziacum* cum parte exercitûs ad *Burgum fortem*, quò hoſtem venturum credebat, confeſtim mittit; ipſe verò, reliquo exercitu ſubſequente, cum ducentis equitibus *Pleſulas* contendens, eminus cernit hoſtes, qui ad *Valdarium* caſtra poſuerant, pluribus naviculis Lacum trajicere. Dat tum ſignum biremibus ſuis, quas ad cuſtodiam Lacus armaverat. Eò celeriter itaque cum clamore & impetu annavigantes *Mantuani*, tantum terroris hoſtibus incusſêre, ut, priuſquam veniretur ad jactum ſagittæ, in fugam ad ſuos, unde ſolverant, converterentur. Effugere non omnes potuêre, impeditæ, credo, tum timore, tum navigandi deſuetudine. Ad ſeptem enim captæ cum his, qui occupaturi citeriorem ripam Lacûs erant, & ad *Franciſcum* pertractæ, ſubmerſis duabûs, quæ noſtris reſiſtere ſunt conatæ. Tum verò *Ugolottus*, parùm fœliciter tentato per Lacum tranſitu, motis caſtris, ad *Guaroldam* contendit, trajecturus *Mincium* cum his navibus, quæ ſuperfuerant. Movit & eò, præſertim e regione *Franciſcus*, etſi ſciebat, quaſdam cohortes ibi in præſidio collocatas, quo minùs hoſtis trajiceret, admonito Præfecto biremium, ut hoſtium navibus, quàm maximè poſſet, appropinquaret, ne ponte ratibusve *Ugolottus* in *Seralium* transmitteret. Primò utriuſque exercitûs adventu, baliſtis ac catapultis cum exprobratione vernaculi vitii (ut fit) pugnatum eſt; quâ velitatione ex *Mantuanis* plures vulnera accepêre, quòd minus armati eſſent, utpote ad tumultum paſſim raptis armis, nec præcaventes, nondum poſitis primis tyrocinii rudimentis. Erant etiam hoſtes ferme dimidio plures, nec ullâ re magis inſtructi, quàm miſſilibus & ſagittis. Sequenti die *Ugolottus*, diſpoſitis in ripâ ſagittariis, qui *Mantuanos* ſubmoverent, pontem ſuper naves conjunctas invicem ex transverſo, alligatis quoque ſimul ferreis manicis proris in Lacum verſis, unde flumen venit, ſtruere parat. Retinebantur naves tum anchoris, tum vallis ad id infixis clavâ & ariete. Ut verò pons firmiùs & minore ſuorum detrimento perficeretur, duas naves primò contignatione & tabulatis jungebant fronte, ſiniſtrâque vallo objecto ad propulſandos noſtrorum ictus, qui eos terrâ ac flumine continuò inceſſebant, quo minùs pontem ſtruerent. Caſtella inſuper crebra erigebant, unde lapides & tela ſuperne in noſtros, qui vel in ripâ eminentiores ſtantes, vel navibus ponti ſuccedentes, opus impedire conabantur. Structô jam ex parte dimidiâ ponte, *Franciſcus* non ampliùs cunctandum ratus, diſpoſitis circa ripam ſagittariis, Præfectis biremium imperat, ut ponti, quàm maximè poſſunt, ſuccedant, diſtineántque telis miſſilibus, & qui in ripâ, & qui in ponte hoſtium erant; quatuor deinde ſubmittit naviculas undique coopertas, quas *Gattos* incolæ vocant, relictis tantùm ab uno latere feneſtris quibuſdam, unde tutò ſecuribus ac dolabris exſcindere pontem liceret. Tum atrox utrinque coortum eſt certamen, pontem *Mantuanis* reſcindere conantibus; contrà verò *Mediolanenſibus* acriter & conſtanter defendentibus. Uterque Dux ſuos adhortabatur, non minùs præſentiâ quàm verbis, quâ maximè urgentur ad benè de Duce & patriâ promerendum milites, cùm vident operæ a ſe navatæ laudem penes unum eſſe, & non in vulgus militum efferri. Proponebat hic libertatem patriæ, ſalutem Parentum, conjugum ac filiorum, ſi hâc unâ pugnâ ſuperiores fuiſſent; ille prædam ingentem ac direptionem tam vetuſtæ ac opulentæ Urbis, præterea finem laborum, ſi, retento ponte, *Seralium*, opulentiſſimam partem agri *Mantuani*, ingreſſi fuiſſent. His adhortationibus adeo acriter hinc *Mediolanenſes*, hinc *Mantuani* perciti ſunt, ut multi utrinque, nullâ ſalutis ratione habitâ, caderent vulnerarentúrque, non ceſſante tamen prælio, quòd integri feſſis ac ſauciis continuò ſubmitterentur. Dimicatum jam ad horas quinque erat,

erat, nec quicquam de ponte adhuc erat diminutum præter paucos vallos supra pontem in ordinem ductos, ne aut incendi, aut propelli pons posset. Contis enim ac ingentibus saxis, omnique telorum genere in grandinis modum, *Mantuanæ* triremes propellebantur, ex quibus duæ ictu bombardæ jam diffractæ erant; nec *Gattis* succedere licebat, succisis ac diffractis undique remis, dum pugnæ magis, quàm navigationi intenti, per vallos & festucas arctè fluctibus deferuntur. At urbana multitudo, inito statim prælio, quod non auribus tantùm, utpote audito clamore ac strepitu dimicantium, verùm etiam fulgore armorum e mœnibus ac turribus deprehenderant, (aberat enim hic locus ab Urbe circiter quatuor millia passuum) navem unam, egregiè tabulatis ac eminenti turre exstructam, militibúsque munitam, suis auxilio mittit, quæ quidem, quia tardior ob magnitudinem & pondus erat, remulco prope pontem tracta est. Trepidare tum hostes, &, qui modò paucis biremibus resistere vix poterant, tantam machinam sustinere posse, nullo modo confidunt. Redintegratur utrinque cum clamore prælium, adhortantibus hinc & inde Ducibus. Animadvertit tum *Franciscus*, impeditis tam acri pugnâ hostibus, *Gattos* ponti succedere posse, catenásque ac festucas exscindere. Conclamans itaque ab ripâ, quid maximè fieri vellet, & nutu & voce suis indicat. Ii mandata Ducis impigre obeuntes, catenas ac funes dolabris perfringunt. Solvi tum pons cum fragore, utpote cadentibus super tabulata Castellis, est cœptus. Exaudiri tum passim variæ voces, hinc exultantium victoriâ, hinc verò interitum suorum commiserantium, qui ruinâ pontis obtriti, undis postremò, si quid animæ superfuerat, obruebantur. Ad trecentos ea pugnâ ex hostibus cecidisse, apud idoneos Autores reperio. Hoc incommodo accepto, *Ugolottus*, omissâ trajiciendi fluminis spe, ad populationem agrorum conversus, minus incommodi *Mantuanis* attulit, quòd eò intervallô, quô pontem struit, confugientes ad Urbem rustici carissima quæque secum detulerant. Accidit peropportunè hæc victoria *Francisco*. Vix enim castra ad *Curtatonum* iturus moverat, quo *Ugolottum*, circumactô exercitu, perventurum suspicabatur, cùm celer nuncius a *Bartholomæo Gonziaco* venit, indicans *Jacobum Vermem*, copiarum *Galeatii* Ducem, cum ingenti exercitu ac classe non parvâ supra Arcem, quæ e regione *Burgi fortis* ultra *Padum* est, consedisse; vereri se, ne eodem tempore, & Arcem oppugnet, & pontem aut diruat, aut incendat; videri sibi ex usu fore, ut eò propere cum exercitu contendat. Motus hôc nunciô *Franciscus*, de viâ flectens, paucis horis ad *Burgum fortem* pervenit. Sequenti die, recognitis & pontis & Arcis præsidiis, *Saviolam* circiter duo millia passuum infra *Burgum fortem*, quò e regione pervenisse hostem cognoverat, castra movit. Convexerant & eò materiam omnem ad ædificandum pontem hostes, passim eversis villis, subvectis undique navigiis, circa ripam comprehensis, maximè vero basibus molinorum, quos temere circa ripam offenderant; ablatis inde molis, omnique eâ materiâ, quæ patentem transitum impedire posset. Pontis forma eadem ferme erat, quæ ejus, qui modò ad *Guaroldam* fuerat excisus, nisi quòd majores turres & crebriores erigebant, sustinentibus tantam molem carinis molinorum. Impedire hostem, quo minùs id faceret, præsertim sine classe, *Franciscus* nequaquam poterat. Mittit igitur celerrimè, qui & biremes, & omne genus navigii, ad prælium accommodati, ex *Mincio* ad se per *Padum* subvehant, qui qua-

A triduum immorati, & quòd reficiendæ quædam naves bello quassatæ, & quòd per adversum flumen, tum quidem præaltum, subvehendæ erant, optati tandem ad *Franciscum* pervenêre. Is delecto confestim ex toto exercitu robore militum, quos navibus imponeret, sagittariisque, qui ex castellis navium, tum ex ripâ, tum ex ponte submoverent, dum sui pontem everterent, invadendi signum statim proponit, admonitis priùs, qui navibus præerant, quid maximè agendum censeret. At verò *Mediolanenses*, positis in ripâ sagittariis, munitôque ponte, tueri inchoatum opus instituunt. Bombardis primò ita acriter est B certatum, ut multi utrinque obtriti lapidibus conciderent, diffractis tabulatis ac pluteis ferme omnibus, quibus obtegi corpora dimicantium solent. Mox succedentibûs ponti *Mantuanis*, duabûs horis adeo constanter dimicatum est, ut, utram in partem inclinaret victoria, non satis cerneretur. Demum verò supervenientibus tribus *Galeonibus*, quos ad præsidium pontis ad *Burgum fortem* structi retinere consueverant, nudatus præ timore defensoribus pons exscinditur, ad citeriorémque ripam ad usum classis pertrahitur. Vulnerati sunt eo præliô tum ex nostris, tum ex hostibus multi; maximè verò *Corradus* Comes, C egregius hostilium copiarum Dux. Acceptô hôc incommodô hostes, cùm neque *Mincio*, neque *Pado* trajicere in *Seralium* possent, ad prædam & populationes versi, passim, nullô prohibente, per agros *Transpadanos* vagantes, *Suzariam* pervenêre, Castellum naturâ & opere satis munitum. Hujus potiundi per vim spe *Corradus* amissâ, ad corrumpendos pecuniâ, qui in præsidio erant, vertit animum. Ii nequaquam spretâ conditione, (quippe qui mercenarii milites erant,) quo liberiùs proditionem facerent, custodem ingentis turris, & munitissimæ quidem, in partes suas largitione trahunt. Quô factum est, ut *Cor-* D *radus* statim sine ullâ oppugnatione *Suzariâ* potiretur. Inde movens *Luzariam*, quod tria millia passuum ab eo loco distat, pervenit. Verùm, tentatâ per aliquot dies, & frustra, cum magno suorum detrimento ejus Castelli oppugnatione, succisis passim arboribus vineisque, *Quistellum* versus copias movet, præmissis, qui secum militabant, *Regiensibus* ac *Mirandulensibus* militibus, locorum propter vicinitatem gnaris, qui incursione factâ, quantam hominum & pecorum vim possent, abigerent, arbitratus, eâ ratione faciliùs, aut deditione factâ spe reddendi captivos, aut expugnatione, captis defensoribus, Castellum redi- E igi in potestatem suam posse. Verùm aliter, ac cogitaverat, accidit. Prædam illi, & opulentam quidem, primâ incursione factam jam abigebant, cùm subitò Castellani, sumptis armis, per tramites obviam prædatoribus facti, non solùm pecora & captivos recuperârunt, verùm etiam ex hostibus ad triginta cæsis, totidémque captis, arma ipsi & equos ac spolia eorum secum victores retulêre, quos antea primo impetu reformidaverant. Acceptô tam tristî nunciô *Corradus*, qui suis opportunè adesse errore viæ non potuerat, suspenso ad arborem itineris duce, a quo deceptum se existimabat, accelerare agmen jubet, si F quo modo mederi accepto incommodo posset. At rustici, cognito per captivos *Corradi* adventu, se ac sua omnia jam intra Castellum receperant, portas munierant, murum inscenderant, parati extrema quæque pro Civitate suâ pati. Eò itaque celeriter tendens *Corradus*, cùm jam hostes recepisse se intra mœnia vidisset, tentandam esse oppugnationem ratus, castris circumquaque positis, parare se ad oppugnationem in sequentem

 diem

diem milites jubet. Ii noctu fabricatis scalis, sarmentisque ad complendas fossas undique collectis, armati primâ luce signum exposcentes, extrema quæque Castellanis minabantur, ni properè deditionem facerent. Coorti undique mandato Ducis, ægre post duas horas superatis fossis ad muros pervenêre. Ibi cum nunc succederent, nunc propellerentur, multi & interfecti & vulnerati sunt. Tandem verò *Corradus*, non succedente oppugnatione, receptui canens, re infectâ, motis castris, *Suzariam* revertitur, inde ad oppugnandam *Luzariam* propediem iturus, ni ei aliud esset a Duce imperatum. Dum hæc in *Transpadanis* regionibus agerentur, *Mantuani* ex *Rothingio*, *Castellucio*, *Marcariâ* collectis cohortibus, quæ in præsidiis erant, agrum *Cremonensem* ingredientes, omnia longè ac latè populati, tantum prædæ unâ incursione invexêre, quantum hostes tot simul exercitibus ex agro suo ceperant. Imparatos enim, & nil tale metuentes, in villis passim cum conjugibus & liberis, omnique suppellectile rusticos offenderant. Neque enim verisimile fiebat, *Mantuanos* tot exercitibus pressos, in aliena prædatum ituros, maximè verò cùm tantum hostium a tergo relinquerent. Moti hoc successu rerum *Guido* & *Galeatius Torelli*, qui ad præsidium Urbis relicti fuerant, cum ducentis equitibus ac peditibus centum, castra *Ugolotti*, non longè a *Castellare* posita, noctu lucente lunâ aggressi, tantam stragem edidêre, ut vix conclamante undique *Ugolotto* retineri hostes, quo minùs in fugam verterentur, potuerint. Capti eâ pugnâ ex hostibus equites centum, inter quos tres ex Nobilitate *Veronensium* fuêre. Irritatus hoc accepto incommodo *Ugolottus* (erat enim iræ impatiens) naves undique partim vehi, partim trahi ad *Mincium* jubet. Conjungere enim amnem duobus pontibus instituerat, quo *Mantuanos* frequentibus populationibus vexatos, maximè verò in *Seralio*, quod eorum horreum esse dictitabant, acriùs obsideret. Fabricati magnâ ex parte pontes, eâ ratione, quâ & reliqui rescinduntur, majore aliquantò incommodo hostium, quòd & graviore sumptu, & pluribus interfectis ac vulneratis, ii quàm superiores sunt diffracti. Captæ eodem die ad triginta naves sunt, & *Mantuam* ad ædificandam classem pertractæ, Populo admodum tantâ victoriâ læto, quòd in speciem navalis Triumphi ante mœnia Urbis pertraherentur. Hanc victoriam minùs lætam fecêre quorundam Civium funera, qui sagittis veneno delibutis vulnera per se haud gravia acceperant. Ægre eo die Populus a *Francisco* retentus est, quin omnes ex hostibus captos trucidaret; tanta indignatio ex desuetudine rei & crudelitate hostium omnium animos incesserat. Mittere itaque ob eam rem Legatos ad *Ugolottum*, qui se ad *Castelletum* cum exercitu receperat, *Francisco* placuit, quos in tentorium receptos, ita Ducem hostium allocutos accepimus: Bellum inter mortales, *Ugolotte*, ex eo tempore ortum, apud Historicos legimus, ex quo, quæ publica antea erant, privata vel possessione vetere vel vi esse cœperunt. Hinc arma ob cupiditatem & ambitionem sumpta, ad domandos eos, qui alieni imperii jugum detrectarent, quique veteribus bonis non nisi vi cessuri viderentur. Horum hoc fuit consilium, quàm minimâ cæde Civitates captas conservare, quò & majus inde vectigal, & majorem gloriam superstitibus civibus ac conservatâ Civitate consequerentur. Nec immeritò. Quid enim emolumenti evenire potest Principi aut Populo imperium quærenti ex direptis ac eversis hostiliter Urbibus? Sedantur, fateor, aliquantulùm deside-

A ria militum, qui prædæ continuò inhiant, quanquam nec eo quidem modo factum eis satis videri potest, cùm citò, quæ talibus artibus acquiruntur, nescio, quo fato dilabantur, & pereant. At verò vectigal quotannis pensum totius Reipublicæ membra irrepit, ac percommode nutrit. Incultus ager & derelictus nil nisi vepres domino producit; cultus voluptatem cum jucunditate affert. Hinc est, quòd *Romani* illi veteres, qui rerum imperio potiri cupiebant, jura etiam sua adversus hostem observabant. Indicebant illis bellum, a quibus petitæ res, nec redditæ fuissent, causas semper, quare id fieret, afferentes. Hoc a
B vobis prætermissum est: quippe qui nec verisimilem, nedum veram ullam belli inferendi causam habuistis. Captos rusticos incursionibus (ut fit) illi in vitâ retinebant, vos passim trucidatis; Oppida illi, Castella, villas, ni magna aliqua causa subesset, conservabant, vos ferro ac flammâ omnia consumitis; ferrô illi dimicare, atque hostem virtute superare contendebant, vos ferrum, tanquam minùs per se nocens, venenô etiam armatis, quod ab omni certè humanitate est procul. Barbarorum hic quidem mos est, non eorum, qui in *Italia* nati atque enutriti sunt. Immanes Barbaros dicimus, quod omni genere crudelita-
C tis pro libidine animi utantur. Liberate, quæso, *Italiam* hâc notâ & ignominiâ sempiternâ. Exemplum vestrum nos vel invitos sequi cogetis. Eisdem enim artibus refellere injuriam licet, quibus quisque petitus est. Parùm abfuit, quin hâc vestrâ crudelitate ex vobis captis perversè consuleretis. Retineri enim *Mantuanus* Populus vix potuit, cognitâ hâc insuetâ dimicandi crudelitate, quin omnes captivos vestros trucidaret, etsi optimè nôrat, idem suos apud vos fatum manere. Apertè dimicandum est, & gladiis, non veneno decernendum, quem nostrum velit regnare fortuna. His artibus imperium faciliùs
D comparabitis, quàm veneno & crudelitate. Mavult enim quisque a naturâ benè institutus fortiter mori, quàm Tyrannum visceribus suorum inhærentem inspicere. Humanitate & gratiâ Reges perexiguos ac tenues, Populos potentes & magnos factos, audivisse me memini, cùm Civitates pleræque, nondum bello vexatæ, auditâ hostis justitiâ & pietate, ejus se fidei commisêrint; contrà verò, Diis ita volentibus de magno & excelso dignitatis gradu cecidêre ii, qui crudelitate & sævitiâ Imperium sibi peperêre. Nihil est a Principe nostro commissum, quare tantopere in *Mantuanos* sævire *Joannes Galeatius* debeat;
E nec ullam aliam ob causam nobis illatum bellum cernimus, quàm quòd *Franciscus* non amicitiam Ducis vestri, quam semper optavit, sed belli societatem sprevit. Æquô enim fœdere cum omnibus finitimis semper vivere concupivit. Hoc indignatus Dux vester bellum nobis intulit. Sit sanè bellum, ut esse debet; interfectos in prælio cum honore & gloriâ sepeliamus; captis, si meruerunt, ignoscamus, vicissitudinis rerum humanarum memores. Ferire hostem, & eum quovis genere armorum e medio tollere, dum dimicatur, licet; hoc virorum fortium proprium est; veneno autem utuntur parricidæ, latrones, adul-
F teri, grassatores, hæredipetæ, qui nil ingenuè, nil apertè conari audent. Ad hæc *Ugolottus* breviter respondet: Bella ex libidine eorum geri, a quibus inferuntur, non autem ex eorum arbitrio, quibus illata sunt, neque enim bella dici posse, si quæsita essent hostium commoda; diripere Urbes, easdémque evertere, villas incendere, arbores succidere, agrestes occidere, & quicquid ad manus hostium venit, obterere, bellantium

tium propriè morem esse, quò facilius ad deditionem cogantur hostes; morem illum veterem indicendi belli jam diu exolevisse; bella ideo suscipi, ut, quacunque ratione possent, victores victis leges imponant; irent, & exspectarent his longè pejora a se & ab aliis exercitibus, ni propere deditionem facerent; veneno se, & quacunque vi posset, grassaturum in hostes, quando ita Duci suo placeret. Acceptô tam superbô responsô, Legati domum redeuntes, expositâ in concione, *Francisco* audiente, *Ugolotti* sententiâ, ad sustinendum bellum indignitate rei omnes concitârunt. Certatum est deinde cum exercitu, cui *Ugolottus* præerat, inimico magis quàm hostili animo. Is item, ne qua pars *Mantuani* agri belli immunis esset, *Hostilianis*, e regione *Reveri* in agro *Veronensi* positis longè ab Urbe *Mantuâ* passuum viginti millia, imperat, ut armatis, quàm plurimis possent, navibûs *Reverenses* continuô bellô vexarent, qui a se *Pado* tantùm flumine dirimuntur. Mandata illi facientes, duodecim actuariis navibus ita omnia trans & citra *Padum* infesta reddidêre, ut *Mantuani* precibus suorum fatigati, eò mittere partem classis sint coacti. Crebra tum inter eos committi certamina, nec alter alteri cædibus & rapinis cedere. Prodire extra navalia *Hostiliani*, & aperto marte cum *Reverensibus* decernere, nequaquam tamen sunt ausi, quòd eos magnitudine navium & robore militum superiores futuros videbant. Navalia utrumque Oppidum in ripâ *Padi* e regione posita habuit, munita grandioribus vallis & ligneis castellis. Accidit tum noctu, præsertim dum alter alterum observaret, ut ex turri *Hostilianâ* balistarius quidam ad tentandam fortunam ferventes fusiles, pice & bitumine illitos, in *Reverensium* naves, minùs tum diligenter custoditas, mitteret. Quibus factum est, cùm paulatim ignis non observatus (quippe dormientibus vigiliis) in pulverem sulphureum ad usum bombardæ reconditum serperet, ut uno ferme momento tota classis incenderetur. Diffugere pauci conati, dum se in flumen obscurâ nocte projiciunt, rapidis vorticibus obruuntur. Sunt, qui scribant, *Mantuanos* hoc incommodum non ab hostibus, sed a suis accepisse, minùs diligenter asservato igne, qui ex tabulato superiore per rimulas in pulverem cadens, nulli spatium, aut ad extinguendum incendium, aut ad fugiendum dedit. In hanc opinionem, ut magis inclinem, facit distantia turris, unde superne in naves immissum ignem diximus, & quòd vix eò nuda sagitta mitti potest, & quòd non sine splendore & fragore, quibus cerni & audiri fusiles ad præcavendum immitti soleant. Utcunque tamen sit, hoc incendium magno detrimento *Mantuanis* fuit, tot simul exustis & navibus & viris. At verò, qui ad *Luzariam* castra posuerant, diuturnâ oppugnatione fessi, cùm nihil vi acturos se tandem viderent, quippe Oppidanis acriter defendentibus, ad dolos conversi, tentatâ nequicquam pollicitationibus custodis Arcis fide, ejus filium longè paternis moribus dissimilem corrumpere ad prodendam Arcem pecuniâ tentant. Erat autem hic adolescens sui prodigus, alieni avidus, lustris, ventri & aleæ deditus; quibus ex vitiis ad unumquodque scelus pecuniarum causâ, quæ omnium libidinum instrumenta sunt, facilè propellebatur. Ad hunc noctu gregarius quidam, qui ante bellum in præsidio ejus Arcis cum adolescente familiariter vixerat, trajectâ fosâ, quâ maximè breviora vada esse sciebat, clàm profectus, arcis proditionem mille & quingentis aureis numis paciscitur. Differre rem in alienam noctem fuit necesse, illucescente tum propemodum aurorâ. Sequenti die adolescens, pluribus custodum largitione in sententiam suam pertractis, appetente jam nocte Patrem capit, captum in vincula conjicit; reliquos custodes, quos in sententiam trahere nequiverat, obtruncat. Arcem de tertiâ horâ noctis, apertâ portâ, quæ in castra vergebat, hostibus prodit. Sequenti die manè Oppidani cernentes, hostem in Arce esse, & jam oppugnationem undique parari, non suffecturi ad tantos impetus, se ac sua hostibus dedunt. At *Reverenses*, acceptâ iterum a *Mantuanis* satis justâ classe, emendare acceptum incommodum cupidi, *Hostilianas* naves, *Padum* pro arbitrio tanquam victrices die ac nocte navigantes, magno impetu quatuor millia passuum intra *Hostiliam* aggrediuntur, quæ ad ripam suam delatæ, catenisque invicem connexæ, quò nostris acriter oppugnantibus commodiùs resisterent, ad unam omnes incensæ & exustæ sunt; conjecto ex malis nostrarum navium, qui eminentiores erant, in inferiores & prælio occupatas igne. Non contenti hâc victoriâ *Reverenses* successu rerum læti, tres reliquas naves ad præsidium octo molinorum, qui sub ipsâ ripâ *Hostilianorum* propugnaculis muniti erant, cum ipsis etiam molinis incendunt, frustra defendentibus Oppidanis, qui eam cladem maximo omnibus detrimento futuram cernebant, tot simul exustis viris, pistrinisque, unde panis conficitur, incensis. Tum *Reverenses*, sublatis hostium navibûs, pro arbitrio longè ac latè vagati, magnam quotidie ex hostibus prædam convehebant. Quâ re permotus *Ugolottus*, *Hostiliam* movens, intelligit ab Oppidanis, adventare in auxilium *Mantuanorum* magnam *Venetorum* classem; esse ex suo & Ducis usu, antequam tanta classis subveheretur, *Mellariam*, quæ ab *Hostiliâ* secundò amne tria millia passuum distat, oppugnare, & captam firmissimô præsidiô munire, ne ampliùs receptaculum sit hostibus ad invadenda loca circumquaque vicina. Eò itaque *Ugolottus* properè ducens, Castellum brevi expugnat. Ardebat undique bellum, quô *Mantuanis* tot simul hostibus erat resistendum. Nam & *Veronenses* a ponte *Possero Castellare* infesto agmine venientes, tantam inde prædam avexêre, quantam unquam antea hoc bello; & *Cremonenses Olium* amnem trajicientes, adeo rapinis & incendiis eam regionem infestabant, quæ inter *Marcariam* & *Caprianam* est, ut *Castellucianos* ad deditionem desperatione ferme compulerint, his conditionibus, ut, receptis captivis, Castellum hostibus traderent. Verùm *Franciscus*, eò cum equitibus quingentis ac peditibus centum celerrimè contendens, captis his, qui deditionem facturi erant, Castellóque præsidio centum equitum totidémque peditum munito, *Mantuam*, proditores in vincula trahens, rediit. Capitur eodem ferme tempore & ab hostibus transpadanis *Butifredum* incuriâ illorum, qui in præsidio erant. At fortiùs & constantiùs defensus *Marcariæ* pons, quem, ne *Mantuanis* transitus in agros suos daretur, *Cremonenses* diruere & incendere parabant, devectis ad id ratibus, lignis atque omni ad incendium faciendum materiâ onustis. Certatum est ibi continuo biduo cum magno utriusque partis interitu; ex *Cremonensibus* tamen plures vulnerati & interfecti, quòd tum ex Arce, unde pons ducitur, tum ex castellis & tabulatis in ponte erectis, plurimi hostium & terrâ & flumine incautè succedentium facilè opprimebantur. *Cremonenses* itaque re infectâ abeuntes, nunquam ampliùs eam oppugnationem tentare sunt ausi, primâ haud satis prosperè succedente. Cùm hæc agerentur, *Carolus Malatesta*, cui maximum eâ tem-

tempestate in re militari nomen erat, cum mille & quingentis equitibus *Mantuanis* auxilio veniens, ita *Brixianos* incursionibus vexavit, ut ne cives quidem egredi portas auderent, quibusdam prœliis, dum nostros a populationibus arcere student ante mœnia fusi. At *Brixiani*, tot malis, captâ *Caprianâ*, unde *Mantuani* continuò procurrebant, finem imponi posse arbitrati, cùm vi non possent, dolo Arcem munitissimam occupare adnixi, *Calabrum* quendam, qui in præsidio erat, pecuniis ad prodendam Arcem impellunt. Verùm detectâ proditione, ac sumpto de proditore supplicio, tantâ spe frustrati, iram omnem in Castellum perexiguum admodum, quod *Capellam* vocant, convertunt; quo expugnato, ob interfectum sagittâ, dum oppugnatur, Centurionem, in patriam redeuntes, Legatos statim ad Ducem mittunt, petentes tantum militum, quantum sat esset ad coercendos a populationibus, quibus crebrò vexabantur, hostes. Interea autem *Reverenses* omnem conatum opprimendorum *Hostilianorum* causâ facturi, cum his navibus, quæ a *Venetis Mantuanis* auxilio venerant, ad ulteriorem ripam tendentes, combustis priùs omnibus circumquaque villis, quò ex dolore tantæ jacturæ hostem ad certamen in campum pertraherent, eisdem progredientibus, terrâ ac flumine oppugnare oppidum operâ munitum contendunt. Verùm cùm nihil usque ad multum diei factum esset, pluribus, dum muros incautiùs subeunt, cadentibus, canere receptui instituunt, bombardis priùs murum demoliturі, quò facilior militibus ad invadendum pateret aditus. Turbavit hoc consilium repentinus *Petri Raimundi*, Venetarum navium Præfecti, discessus cum septem ac viginti navibus abeuntis. *Brixiani* verò acceptis aliquot a Duce cohortibus, oppugnare *Cerasarium*, quod a *Caprianâ* septem millia passuum distat, adorti, ægre se a nostrorum impetu defenderunt, qui *Cerasarianis Antonio Obitio* Duce missi auxilio fuerant, quô minùs Castellum fidum & non adeo naturâ ac manu munitum expugnaretur. Desiderati eo prælio multi sunt, quòd ad horas tres constanter magis, quàm cautè pugnatum est. Diremit nox certamen, quâ *Brixiani* abeuntes nostris confessionem victoriæ reliquêre. Tum *Antonius*, relictô ibi modicô præsidiô, *Mantuam* ad *Franciscum* propere rediit, quòd sciebat, illi in animo esse, *Luzarienses* ac *Suzarienses* vastationibus adoriri. Comparatô itaque magnô peditatu, *Franciscus* cum duobus millibus fortissimorum equitum *Padum* trajiciens, infestô agmine inter utrumque Oppidum procedens, villas incendit, arbores & sata nondum maturescentia succindit, ne inde commeatus hostibus, oppugnare *Seralium* parantibus, præberetur. At verò, qui classi hostium præerant, auditô *Francisci* trajectu, in pontem, secundô flumine venientes, impetum faciunt; quô rescissô videbant *Mantuanum* exercitum, utpote in alieno confidentem, & a suis exclusum, opprimi facillimè posse. Nec procul abfuit, quin omnia ex sententiâ hosti cederent, adeo negligenter pons ipse custodiebatur. Procurrit tum, audito clamore, *Guido Torellus*, quem *Franciscus* in ulteriore ripâ *Padi* cum cohorte reliquerat, ne a ponte, supervenientibus hostibus, intercluderetur, & hostes, jam ponti succedentes, lapidibus ac telis superne in naves conjectis referre pedem compulit. Hîc quidem incautiùs pugnans, quippe qui rem *Mantuanam* in magno discrimine videbat, gravi sagittæ vulnere transfigitur. Sequenti die *Franciscus*, magnâ ex *Transpadanis* abactâ prædâ, ad *Burgum fortem* rediens, superioris diei discrimine motus, majore præsidio

A pontem munit, collaudato (audiente toto exercitu) *Guidone Torello*, cujus operâ servatum pontem videbat. Dum hæc a *Francisco* agerentur, *Malatesta Ariminensis Veronensem* agrum ingressus, perfracto muro, qui a *Vallegio* ad *Villam Francam*, atque inde usque ad paludes per plana *Veronensium* ducitur, *Veronam* usque infesto agmine contendit. Verùm inde pulsus, superveniente *Ugolotto*, plus detrimenti ex eâ incursione quàm emolumenti retulit, quibusdam etiam ex suis interfectis, ac nonnullis, dum pedem refert, in itinere captis. Eò & *Franciscus Cantiana*, haud ita multò pòst incursionem facturus cum suis con-

B tendens, ubi paululùm intra murum processisset, nondum diffusô ad prædandum agmine, ingens rusticorum agmen obvium habuit, quocum adeo usque ad duas horas dimicatum est, acsi in armis ætatem egissent. Tandem verò, cùm nec ordines retinerent, nec benè admonentium dictis obtemperarent, funduntur. Ex his ad quinquaginta interfectis, pluribúsque vulneratis, vivi ad centum & triginta septem capiuntur. Hâc victoriâ nequaquam lætus *Franciscus Cantiana*, quippe qui ex suis plerosque strenuos in re militari viros amiserat, ad Urbem cum captivis rediit, communicaturus cum *Francisco Gonziaco* belli ge-

C rendi consilia, quòd jam *Marcaria* ab hostibus pluribus diebus acriter obsidebatur, & ex militibus, qui in præsidio erant, unus simulatione transfugæ, primò in castra hostium, inde *Mantuam* se contulerat, nuncians *Marcariam* propediem venturam in potestatem hostium, ni properè auxilium mitteretur. Eò itaque *Ugo* Comes celeriter cum aliquot cohortibus missus, ut noctu castra hostium irrumpens, in Oppidum, cum quibus posset, militibus pervaderet, ex itinere intelligit, hostes Oppido potitos fuisse. Supererat Arx, & quidem munita, quam intra dies paucos, prodente Præfecto, in potestatem suam

D hostes redegêre. Hinc mala propè infinita *Mantuanis* oborta, hostibus passim longè ac latè vastantibus. *Caprianam* deinde oppugnare aggressi, acriter defendentibus Oppidanis, stativa dierum aliquot ibi habuêre, ubi a *Mantuanis*, nunc lacessentibus, nunc lacessitis, crebra committebantur prælia; incursionibus etiam infesta omnia reddebantur, maximè a *Corrado* Duce, viro impigerrimo; qui trajectô *Minciô* cum trecentis equitibus ac peditibus ducentis levis armaturæ *Castilionem*, a *Capriariâ* aversum, prædam facturus, contendit, arbitratus id, quod erat, Oppidanos minùs diligenter, cùm longè ab hoste remoti essent, pecora observatu-

E ros. Veniens non fefellit *Bartholomæum* Castellum, Virum in re militari præstantem, cui *Franciscus* tutelam Oppidi commiserat. Is itaque venienti hosti, quod per exploratores cognoverat, obviàm cum præsidio factus, non solùm eum a populatione coërcuit, verùm etiam in fugam, suis acriter instantibus, compulit. Ex hostibus eo die ad equites sexaginta, & pedites centum & viginti capti. Tum Comes *Ugo*, æmulatione gloriæ motus, acceptis a *Francisco* quingentis equitibus totidémque peditibus, nocte intempestâ hostium castra invadit. Ii, sumptis armis, adeo frigidè restitêre, ut vix a fugâ retenti sint,

F *Corrado* Duce nequaquam clamante, ab *Ugone* temerario id vel cum paucis equitibus fieri, quem facillimè in fugam converterent, si paulùm admodum ejus impetum sustinerent. His verbis permoti hostes usque ad lucem pugnam sustinere, neque tamen egredi luce palàm, cognito etiam nostrorum numero, sunt ausi, tantus eos ex prælio nocturno pavor invaserat. Tum *Ugo* iratus, quòd temerarium se a *Corrado* appellari intellexerat,

rat, progressus ante stationes hostium, vocari ad se *Corradum* jussit. Quod ubi homini nunciatum est, ratus colloquium ob veterem amicitiam & necessitudinem peti, (ambo enim *Germani* erant, & eisdem in castris persæpe militaverant) haud cunctanter processit. Tum *Ugo*, ubi *Corradus* in conspectum venit: Provoco te, inquit, *Corrade*; sumamus arma, & sedentibus reliquis, uter nostrorum bello sit melior & consideratior, decernamus. Ad ea *Corradus*: Neutri deesse hostes, quibus concurrant; se etiam in acie, si occurrerit, declinaturum, ne & necessitudinis & veteris amicitiæ jura nefandâ cæde violet. Increpare tum ferociùs *Corradum Ugo*, quòd nec amicitiæ nec necessitudinis jura ille dicatur observare, qui probra in insontem & absentem præsertim jaciat; se tali viro & hospitii & necessitudinis jnra renunciare; si vir esset, congrederetur, aliter, se habiturum eum pro ignavo & timido. Diu conantem *Corradum* perculêre Centuriones, ne detrectaret certamen. Sumptis itaque armis, ac conscenso equo, in planitiem Oppido subjectam descendit. Nulla ab utroque fit mora, infestis equis concurritur; hastam uterque in scutum advenientis infringit. Circumactis deinde equîs, ac strictîs ensibûs se invicem punctim & cæsim petunt. Dum ictus a *Corrado* majore animo quàm vi inferuntur, excutitur ei e manu ab *Ugone* gladius. In fugam igitur *Corradus* ad suos versus, *Ugonem*, ignaviam hominis increpantem, declinat. Tum *Ugo* ad suos rediens, cum magnâ laude & gratulatione militum ad Urbem quasi ovans revertitur, ubi & laudatus mirificè, ac donis pluribus donatus est. Non quiescebant *Reverenses* & *Hostiliani*, bello, terrâ ac flumine se invicem vexare; quo quidem *Hostiliani* ad id penuriæ devenerant, interclusîs a *Veronâ* itineribûs, ut propediem, nisi essent adjuti, deditionem facturi viderentur. *Veronenses* igitur suorum discrimine moti, magnam vim frumenti carris & jumentis cum satis firmo præsidio, ne interciperetur, *Hostilianis* mittunt. Verùm non longè ab *Hostiliâ* aberant, cum subiti ex insidiis coorti cum satis validâ manu *Antonius Obitius* ac *Franciscus Cantiana*, & præsidium cepêre, & carros omnes cum jumentis abegêre. Acriùs tum *Hostiliani* obsideri sunt cœpti, maximè verò superveniente Comite *Carrariâ*, *Francisci Gonziaci* genero, cum equitibus mille & ducentis, & cohorte robustissimorum peditum, qui adeo *Mantuanorum* animos auxit, ut ad oppugnandas turres, quæ duobus millibus passuum longè ab *Hostiliâ* in paludibus sunt, quæque *Veronensibus* tutum iter *Hostiliam* præstant, viâ admodum angustâ æstuaria dirimente, cum machinis & bombardis perrexerunt. Capta ex duabus altera cum magno militum incommodo, quippe qui adire oppugnationem, nisi viâ angustâ non poterant, undè vitare tela angustiâ locorum nequaquam licebat, tot simul congredientibus. Ab oppugnatione alterius abstinuêre, satis hostibus interclusum iter existimantes, unâ captâ, ac firmo præsidio munitâ. Inde enim hostem arceri posse videbant, quò minùs commeatum *Hostilianis* submitteret. At *Malatesta*, ne hosti requies ulla daretur, assumptîs duobûs millibûs equitum, nocte intempestâ *Mantuâ* egressus, *Veronensem* agrum populabundus ingreditur. Verùm *Ugolottus*, qui *Hostilianis* pænè obsessis cum equitibus mille & sexcentis opem, annonam importando, laturus erat, cognitâ per rusticos passim fugientes hostium incursione, relicto ad Insulam *Scalæ* frumento, ad eam partem dirupti *Seralii* agmen celerrimè ducens, quò nostros in patriam redeuntes onustos prædâ venturos

A sciebat, arbitratus eos fessos labore itineris & incursionis, ac impeditos sarcinis raptarum rerum, jumentis ac pecoribus abigendis, facilè a suis integris ac expeditis opprimi posse, aut saltem, ut prædam dimitterent, cogi. Ut ratus erat, ita accidit. Ad egressum muri redeuntes, obvios habentes hostem, dimissâ, quò expeditiùs pugnarent, prædâ, faciliùs quàm putâssent, evasêre, hoste ipso de industriâ loco cedente, ne *Mantuani* ad virtutem necessitate compulsi, prædam simul cum victoriâ reportarent. Tum *Ugolottus*, recuperatâ prædâ, eâdémque dominis redditâ, commeatum *Hostilianis* convehit, neB mine vetante, quòd jam omnes *Mantuanorum* copiæ *Seralium* ingressæ, *Jacobo Vermi*, inclyto eâ tempestate *Joannis Galeatii* copiarum omnium Duci, cum magno exercitu terrâ ac flumine adventanti, ad *Burgum fortem*, quò cum perventurum putabant, obviam fiebant. Maturescente enim jam segete, unde & annona facilior militibus, & pabula equis abundantiora haberentur, omnibus simul copiis *Mantuanos* adoriri *Mediolanensium* Dux instituerat. Pons ad *Burgum fortem* exstructus hostium consilia maximè turbabat, quòd eo stante navigare flumen pro arbitrio non possent, quódque etiam *Transpadana* Oppida ab C incursionibus nostrorum minimè libera fore videbant, in quibus stante ponte præsidia relinqui cum imminutione exercitûs necesse erat. Optimum itaque primò visum, & Arcem expugnare, quæ in ulteriori ripa fluminis ad caput pontis est, & pontem ipsum igne, ferro & quacunque vi possent, rescindere. Positîs igitur ad Arcem castris, castellóque præaltô munitô, unde balistîs & omnî genere tormentorum & pontis & Arcis præsidium oppugnari posset, bombardas ingentes in pontem & Arcem dirigunt, quarum ictibus quassatus pons, ægre a *Mantuanis* refectis propugnaculis funibúsque ad laxa machinamenta D perductis defendebatur. Cadebant utrinque multi; vulnerabantur plures sagittis ac telis missilibus, quæ non ita commodè in angustis locis vitantur, maximè verò diffractis pluteis solutisque propugnaculorum tabulatis, quæ ad tutelam defendentium exstrui solent. Instabant & a latere, secundô flumine paulatim descendentes, septem & quinquaginta galeones, ex quorum ptopugnaculis, igne, ferro, molybdovolis bombardis *Mantuani* continuò incessebantur. Non cedebant tamen, tot simul locis undique oppugnati, & integri continuò fessis ac sauciis submittebantur. Animadvertit tum *Franciscus*, ad ulteriorem ArE cem persæpe commeans, hostes, utpote nemine lacessente, castra negligenter custodire; nec ab re fore, relictô ad pontem firmô præsidiô, *Padum* amnem cum tribus millibus equitum ac peditibus mille & octingentis ad Sanctum *Benedictum* septem millia passuum a *Burgo forte* trajicere, ne ejus rei sensus ullus ad hostes perveniret; clàm deinde eorum castra adoriri, dum Arcem & pontem intentiùs oppugnant. Laudatô hôc a cæteris Ducibus consiliô, militibúsque, quos secum ducturus erat, curare corpora, ac in armis ad edictum cum cibariis trium dierum esse jussis, de primâ vigiliâ silenti agmine ex castris abiens, F *Padum* pluribus ratibus, ad id præparatis, flumen trajicit, inde per ulteriorem ripam lento gradu, ne milites labore itineris fessi in prælio succumberent, ad hostes equitans, ante auroram duo millia passuum longè ab hoste in loco frondoso & herbido consedit, præmissis exploratoribus, qui se de inchoatâ oppugnatione admonerent. Non diu immoratus, intelligit ab exploratoribus prælium inchoatum, quanquam id quo-

que clamore & strepitu tormentorum deprehendi facillimè posset. Instructis itaque aciebûs, admonitísque quid fieri oporteret, militibus satis ad pugnam suâ sponte incitatis, uno agmine castra hostium negligenter custodita irrumpunt. Pavor tum ingens & trepidatio *Mediolanensibus* injectus, conspectis intra munimenta hostibus. Tum verò *Jacobus Vermes*, omissâ pontis atque Arcis oppugnatione, totus ad defendenda castra conversus, inermibus & subitâ re perterritis, animos atque arma sumendi dat spatium. Dimicatum est in ipso vallo diu atque acriter. Tandem verò, cùm pauci a pluribus opprimerentur (ad sex enim equitum millia & peditum octo præter calones & fabros in exercitu fuisse, *Guido Gonziacus* scribit) *Franciscus* receptui canens, suos incolumes & onustos prædâ, quippe direptis magnâ ex parte hostium castris, nemine instante, recipit. Nam & eruperat *Malatesta* per pontem cum reliquis copiis, & jam ignem castello hostium injecerat, paucis, qui intus erant, acriter defendentibus. Unde eò *Jacobus*, relictis paucis cohortibus, quæ castra defenderent, celerrime agmen rapit; sed jam ignis & castellum & præsidium exusserat, & *Malatesta* undecim bombardas æneas non adeo magnas, & magnam vim balistarum tormentorúmque omnifariam, quibus & Arx & pons continuò oppugnabatur, ex hoste ceperat. Ad tentandam tamen virtutem suorum paucis aciebus cum hoste congreditur; quo prælio ad horam superior factus, hostium continuò magnâ superveniente multitudine, per pontem suos, lætos ejus pugnæ fœlicitate, in castra perducit. Hanc victoriam minùs lætam fecêre quidam milites ab hostibus capti, dum *Franciscô* insciô a reliquo exercitu clàm digredientes, prædatum in diversa abeunt. At *Jacobus* emendare acceptum incommodum cupiens, vallô, fossâ, firmioribûs quàm antea propugnaculîs, castellum ante pontem reficit, ne a *Mantuanis* ferrô aut igne lædi posset, sumptisque ex classe bombardîs ac balistîs, pontem majore quàm antea vi & nostrorum incommodo oppugnat. Facile enim erat, ex loco superiore in subjectos, a fronte & a latere petitos, tela conjicere. Redierat jam in castra *Franciscus*, cujus prudentiâ, refectîs tabulatîs quibûsdam munimentîsque, pons acerrimè defensus est. Sed ire obviàm fato nequaquam licet. Dii profectò his mentem aperiunt, segnibus etiam & desidibus, quos jam antea in tutelam recepêre. Flare cœperant a septentrione venti tanto cum impetu, ut duas naves, quæ supra pontem ad tutelam ejusdem religatæ ad ripam citeriorem erant, fractis rudentibus ad hostium classem, quæ in ulteriore ripâ consederat, nautis frustra retinentibus, impellerent. Hæ cùm frustra ab hostibus oppugnarentur, acriter, qui intus erant, defendentibus, igne tandem injecto, cum fortissimis viris, qui ad centum sunt habiti, exustæ sunt. Hâc eâdem fortunâ duce, &, quid faciendum esset, quasi clarâ voce admonente, diffractâ priùs cum magno suorum interitu catenâ ferreâ, quæ naves retinebat, quo minùs ponti adhærerent, rates quinque, facibus, pice, oleo, bitumine, sulphure interlitis, in pontem, terrâ etiam oppugnatum, igne succensas immisêre, vento paululùm, quasi de industriâ a septentrione ad occidentem plagam sese vertente, ne quidquam ad fœlicitatem hosti deesset. Stabat in ponte *Franciscus*, & quid faciendum esset, unumquemque admonebat, quanquam verò præ strepitu & clamore, benè admonentis voces nequaquam exaudiebantur. Difficile præterea erat in tanto fumo cernere, quid maximè agendum

A esset. A Diis enim & ab hominibus oppugnari pons eodem tempore videbatur, tanta vis & telorum & ignium instabat. Succensus totidem locis pons, quot ipsæ rates immissæ erant, vento ipso acriter flammam in tabulata flectente, vix *Francisco* reditum ad suos præstitit. Versi tum omnes, qui in præsidio pontis erant, ad cavendum sibi ipsis, cùm jam ampliùs exstingui incendium non posset, septis ad redeundum viis, aut in ipso ponte combusti sunt, aut dum se in amnem magnum ac rapidum immittunt, vorticibus absorbentur. Miserabilis ea clades etiam hostibus videri potuit, tot viris simul eodem momento B consumptis. Exusto ponte, hostium classis pro arbitrio *Padum* navigans, paucas naves, quæ ad tutelam pontis venerant, in fugam convertit. Tum *Franciscus*, motis repentè castris, ne & classe simul & terrestri exercitu, qui ratibus continuò trajiciebatur, opprimeretur, *Mantuam* contendit, ad sedandos tumultus, si qui ex accepto incommodo essent concitati, & ad firmandam præsidiis Urbem, si eam oppugnare hostis instituisset. Digrediuntur ab eo in itinere mercenarii quidam, rei *Mantuanæ* diffidentes, a quibus, passim per agros sparsis, hostilia quæque *Mantuani* agrestes sunt passi. Tumultuosiora omnia, C quàm putârat, *Franciscus* in Urbe offendit, concurrentibus undique multis, qui præ metu omnia in majus efferebant. Mulierum ploratus undique exaudiebantur, & in publicum quædam, raptis secum virginibûs & puerîs, effusæ circa templa discurrunt, crinibus sparsis altaria verrentes, ac nixæ genibus supinas manus ad Cœlum tendentes, Deum ac Sanctos omnes precabantur, maximè verò Beatam Virginem, in cujus tutelâ mulieres sunt, ut Urbem e manibus hostium eriperent, útque *Mantuanas* matres & liberos parvos inviolatos conservarent. Præstò adsunt Cives omnes *Francisco*, &, quid imperet, rogant. Offerunt se omnia facturos, iturósve, quo D *Franciscus*, imperâsset. Tum *Franciscus*, collaudatâ Civium voluntate, eisdémque gratiis habitis, quòd de Republicâ non desperâssent, quosdam & maximè seniores deligit, quibuscum de rebus gerendis consultaret: alios in alia officia partitus, præsidia in Arce, in muris, in portis, in foro circa Urbem disponit. Maximè verò ei curæ fuit, ut frumenta undique in Urbem conveherentur, ne commeatus, si ita accidêret, obsessis deesset. At *Jacobus Vermes* tantâ victoriâ lætus, dimissîs tantùm cohortibûs aliquot, quæ Arcem *Transpadanam* expugnarent, reliquum exercitum in *Seralium* trajiciens, omnia cædibus, rapinis, E incendiis passim complet. Tum verò pavor & tumultus in Urbe redintegratus est, confugientibus undique rusticis, uxoribus ac liberis passim tractis. Nec ambigitur, *Jacobum* Civitatem trepidam eo die fuisse capturum, si mœnibus victorem admovisset exercitum. Verum, Deo ita volente, ad *Governolum* movens, respirandi ac colligendi se ex tantâ trepidatione *Mantuanis* tempus dedit. Confirmatâ urbanâ multitudine, *Franciscus* veritus, ne *Governolum*, Oppidanis perterritis, in deditionem hostium veniret, *Bartholomæum Gonziacum* cum equitibus ducentis lectissimæ juventutis, peditibus sexcentis confestim eò mittit, F ut irruptione factâ, retentis his, quos satis ad defendendum Oppidum arbitraretur, reliquos ad Urbem remitteret. Is, ubi ad hostes venit inermes, & nil tale opinantes, ac passim ritu pecorum per herbida prata jacentes, eos clamore & impetu ita perterruit, ut, relictîs tabernaculîs atque equîs ad præsepia vinctîs, salutem sibi fugâ *Padum* versus quæsierint, arbitrati *Franciscum* cum omnibus copiis adesse, quò accepto ad *Burgum*

gum fortem incommodo mederetur. Tanta verò fuit hominis celeritas & industria, ut Oppidum priùs ingrederetur, ad octogintáque milites, quos secum in præsidio retineret, legeret, reliquósque cum equis ex hoste captis remitteret, quàm hostibus colligendi animum ac in prælium redeundi facultas daretur. Deleri certè eâ pugnâ omnes hostium copiæ potuissent, si omnem equitatum (ut eum voluisse *Guido* scribit) secum duxisset. Negabat *Franciscus* id faciendum, ne, si quid sinistri accideret, extrema quæque paterentur, cùm non esset, unde accepto incommodo mederetur, amissô præsertim equitatu, in quo omnis spes ejus reposita erat. At Oppidani, qui, visis hostibus, omnino de salute suâ desperaverant, arbitrati ob eorum celerem & repentinum adventum, *Franciscum* cum omnibus copiis ad *Burgum fortem* periisse, recepto intra mœnia *Bartholomæo*, cujus virtutem multis antea rebus præclarè gestis noverant, animos sumpsêre. Ad *Bartholomæum* itaque undique concurrentes, mandata ejus requirunt. Tum ille: Si viri, inquit, estis, *Govervolenses*, si illam virtutem & fidem retinetis, quam in multis bellis & gravissimis temporibus Civitas mea experta est, salvos profectò vos & incolumes Principi meo præstabo. Neque enim hostem plùs timeo, vestro septus præsidio, quàm si in penetralibus munitissimæ Patriæ meæ versarer. Virtute Patriam, Lares, Deorum templa, cognatos, affines, uxores, liberos, fortunas omnes cum laude & gloria conservabimus; ignaviâ verò & timiditate, his omnibus amissis, ignominiam subieritis sempiternam. Utrum malitis, an fortiter agendo vivere, vitámque vestris præstare, an turpiter mori cum interitu vestrorum omnium, a vobis nunc peto. Succlamantibus statim omnibus, cum virtute se facturos, quæ imperâsset. Ite ergo mecum, inquit; quem & laborum & periculorum comitem magis, quàm Ducem habituri estis. Ad muros tendens, secum multitudinem omnem trahit. Tum muros cratibûs, pluteîs, propugnaculîs, sumptâ undique materiâ, aggere altissimô intus circumquaque ductô firmat, subvectô eò toto Oppido cæno, fimo, & quicquid firmare mœnia posset, ne ictibus bombardæ attererentur. Militibus in propugnaculis ac muro dispositis, imbellem jubet multitudinem saxa, tela, &, quicquid opus esse duxerint, subministrare. Contrà *Vermes Mediolanensium* Dux terrâ ac flumine oppugnationem instruit. Situm est Oppidum in confluente, cujus muros *Mincius* præterlabens, haud multùm infrà *Pado* conjungitur. Subvehi naves per *Mincium Mantuam* non possunt, vetantibûs *Governolensibûs*, propter turrim, quæ ad prohibendos aditu fluminis hostes in ipso alveo ædificata est. Hanc unà cum Oppido expugnare hostes annixi, classem omnem subvehunt; vineas ac cuniculos ad muros dirigunt; machinas circumquaque disponunt; bombardis & terrâ & flumine turrim quatiunt; castella duo trabibus & tabulatis ædificant, unde balistis & minoribus bombardis e mœnibus Oppidanos submoveant, quò faciliùs accessum suis ad muros darent. Dum ii apparatus fierent, crebra utrinque committebantur certamina, quibus & vulnerati & interfecti multi sunt. Diebus inde quadraginta bombardis tantùm certatum est, quibus & turris quassata, & muri pars magna disjecta, & domus multæ in Oppido cum dominorum interitu diruptæ. Hinc animum hostes oppugnandi Oppidum sumpsêre, demolitâ murorum parte, ac perterritis tam gravi oppugnatione incolis. Tum *Vermes* alloquendos milites ratus, convocatâ concione, ita disse-

A ruit: Cernere & vosmetipsos, Milites, arbitror, captô *Governolô* nil postea superesse, quod nostram victoriam remoretur. Aperient vobis ultrò portas ad prædam, non ad pugnam euntibus *Mantuani*, quòd jam se clausos undique cernent. Quò enim sint ituri, aut cujus auxilium petituri, terrâ ac lacubûs oppugnati, non satis scio, cùm omnia circumquaque posita a nostris teneantur. Annonæ caritatem ob vastatos agros incensásque villas ac direpta Oppida diutius tolerare non poterunt. Oppugnationem nostram quomodo ferent, cùm pauci a pluribus, a victoribus victi, subvectis ad muros sexaginta armatis navibûs, oppu-
B gnabuntur? Quos retinere ad *Burgum fortem* Arce munitissimâ, ponte firmissimo, præsidiô validissimô, vastitate profundissimi amnis, multi & integri, & nondum a sociis derelicti nequiverunt, eosdem fusi ac fugati, æstuariis nescio quibus, quæ ipsi *Lacus* appellant, potiùs, quàm virtute suâ confisi, nunc sustinebunt? Videor videre nunc illorum animos, qui tanquam feræ in caveâ deprehensæ, quodvis supplicium exspectant. Nullum habent ad evadendum effugium. In *Cremonensésne* & *Brixianos* ibunt, qui nostræ ditionis sunt? aut in *Veronenses*, quibuscum immortali odio sexcentis jam annis laborant? Mi-
C tiores profectò nos quàm *Veronenses* ipsos, tot quondam injuriis affectos, habebunt. Certamus nos de Imperio; quo adepto, victis parcimus, eósque conservamus: illi de vitâ & sanguine, nec quidquam antiquius habent, quàm sanguine captivorum Majorum suorum umbris tot præliis utrinque cæsorum parentare. Hîc vobis vincendum, Milites, est, ne unius Oppiduli oppugnatione remorata virtus vestra dicatur. Magna profectò vobis præmia proponuntur. Omitto laudem & gloriam, quam victores in triumpho reportaturi estis. Direptio vetustissimæ ac opulentissimæ Urbis victoribus vobis promittitur;
D quicquid *Mantuani* tot quondam annis cum labore & industriâ peperêre, id vestrum cum ipsis Dominis futurum est. Agite, Deo juvante, arma capite; hîc vobis finem laborum cum emolumento non parvo dabit fortuna; hinc victores ad Ducem nostrum tendentes, dignam mercedem emeriti stipendii accipiemus. Satis adhuc vastando hostium agros eorúmque Oppida & Castella, pontes, munitiones oppugnando, laborum periculorúmque adivimus; nunc tempus est, vos magna operæ pretia accipere, quæ vobis proposita, expugnatô *Governolô*, sunt. Neque hoc difficile factu existimare debetis. *Governolum* a vo-
E bis, qui tot millia estis Oppidum non magnum, & parvô præsidiô munitum, expugnandum est; cujus muros & turres magnâ ex parte bombardîs demoliti sumus. Patebunt vobis aditus, si viri eritis; ferro viris fortibus aperienda est via. Me duce, quem probè nôstis, cujus auspicio tot præclaras victorias adepti estis, hoc Oppidum expugnabitis. Illud ego pluris facio, Milites, quod adhuc nemo vestrum fuit, cui ego spectator ac testis certaminum virtutísque decora ac emerita pro re benè gestâ præmia non reddiderim. Magnum est certè, eundem & Ducem & spectatorem certaminis habere. Tum enim fortiùs
F & audaciùs pugnat miles, ubi virtutis suæ locupletissimos testes habiturum se confidit. Sed quid plura? animorum & roboris jam omnia plena video. Vobis edico, gregarii, ut quicquid sarmentorum stipulæve arundinis ad manus venerit, id totum ad replendas fossas deferatis; vos sequentur cataphractarii ac milites levis armaturæ cum scalis & harpagonibus. Stabunt pro vallo sagittarii, ut inde hostem e mœnibus sagittîs submo-

veant. Per diffracta mœnia ad prædam potiùs quàm pugnam ibitis. His adhortationibus, cùm ad certamen militum animi accensi essent, dato invadendi signo, undique ad oppugnationem, sublatô clamore, concurritur. Aderant Præfecti cohortium & Centuriones, suos, ut de Duce benè mererentur acriter pugnando, adhortantes. Completæ primò a gregario fossæ accessum ad muros militibus dant, quos (adeo ferociter instabant) neque muros, neque superstantes armatos arcere posse quivis crederet. A navibus etiam ea pars, quæ flumine abluitur, oppugnari est cœpta. Verùm, quia majore tumultu quàm vi hæc ab hoste fiebant, vanos & irritos habuêre conatus. Nam dum scalis & telis impliciti milites, evadere ad murum per fossas non benè repletas tentant; ipsâ festinatione & certamine alii alios impediunt. Ad muros tandem fessi accedentes ab Oppidanis integris facilè propellebantur, in quos vis ingens omnis generis telorum e superiore loco volabat. Circuibat Oppidum per muros *Bartholomæus*, hortabatur, imperabat, quid quemque facere oporteret, &, quod in tali re maximè accendere pugnantium animos solet, testis & spectator virtutis atque ignaviæ cujusque aderat. Submittebat ex præsidio, quod ad omnes casus in foro disposuerat, eò milites, ubi maximè opus esse cernebat. A navibus minùs incommodi accipiebatur, quòd æquare muros propugnaculis & malis navium nequibant. Instare tum *Vermes* acriùs ac suos increpare, quòd promissa non facerent; quam ob rem alii pudore & irâ super alios ruentes, scutis oppositis muro succedunt, ascensum deinde in muros scalis nequicquam tentant, quippe propellentibus e superiore loco propugnatoribus. At *Vermes*, cùm homines passim e scalis ruere cum interitu multorum cerneret, viderétque ex ipso successu audaciam & alacritatem hostibus crescere, signum serò quidem receptui dedit. Nam & Oppidani per cuniculum tantum aquæ clàm in fossam emiserant, ut regredientes milites, fessi dimicatione & vulneribus, atque armis graves, facilè submergerentur, non sustinentibûs ampliùs sarmentîs & arundinibûs; & dolia pice, sulphure atque omni materiâ ad incendium faciendum aptâ, e superiore loco imposito igne in sarmenta convolverant; quibus incensis milites a reliquo exercitu secludebantur. Erumpunt tum Oppidani, & omnes, qui intra murum & fossam constiterant, clamore solùm & telîs missilibûs a suis adjutos aut trucidant, aut capiunt. Ad trecentos enim & sexaginta ex hostibus eo die interfectos, ducentósque captos *Guido* scribit, paucis admodum ex *Mantuanis* desideratis, solertiâ Ducis adjuvante, qui crebrò milites admonebat, ut in omni pugnâ primùm sibi ipsis caverent, quos quàm maximè salvos Reipublicæ interesset, quòd diminuto paulatim præsidio, inopiâ virorum in manus hostium veniendum esset; deinde hostem ferirent, munitiones incenderent, machinas everterent; his rebus fieri, ut tolerari diutius obsidio posset, cadentibus continuò hostium viribus. Postero die *Bartholomæus*, convocatis militibus Oppidanisque, primum Deo immortali laudes & gratias agit, quòd animum ac vires pridie ad propulsandos hostes ferociter instantes dedisset; militum deinde virtutem laudat, quòd eos non demolitio muri, non multitudo hostium, non vineæ, non turres, non bombardæ, non crebræ balistæ, non scalæ jam muris admotæ, perterruissent, quo minùs Oppidum defenderent, pluráque hostibus mala inferrent, quàm ab eisdem acciperent. Et tamen, quanquam omnia omnibus deberet, præci-

A puâ quorundam operâ defensum Oppidum, eos nominatim ad se vocando, prædicavit, quos laudibus & donis plurimùm ornans, a se in stationes suas cum reliquâ concione dimisit. Non cessabant hostes, tantô acceptô incommodô, bombardîs, sagittîs, machinîs cujuvis generis nostros lacessere, nec ambigebatur, eos tandem Oppido per vim & præsidio potituros, nisi aliunde venirent auxilia. Motus itaque *Carolus Ariminensis Mantuanorum* periculo, Socios adire instituit, & inde collecto, quanto maximè posset exercitu, *Governolum*, ad levandos obsidione *Mantuanos*, & quidem gravi, quâ jam diu premebantur, redB ire. Adiit primò *Bononienses*, qui frigidè respondentes, hominem in dicendo liberum eò iracundiæ perpulêre, ut eos desertores fidei & fœderum violatores, Deum testem ac conscium icti fœderis implorans, identidem nominaret. Exspectarent propediem, captâ *Mantuâ*, dum ab hostibus opprimerentur, auxilia Sociorum implorantes, ut tale ipsis responsum, quale nunc *Mantuanis*, Sociis & amicis, redderent; affuturum Deum vindicem rupti fœderis ac violatæ fidei, qui hostibus etiam segnibus mentem & vires ad evertendam tam perfidam Civitatem & desertricem Sociorum sit daturus; sperare se etiam, si C hostes id omisissent, reliquos Socios communi consensu pœnas aliquando a desertoribus Sociorum repetituros, neque per se unquam staturum, quin, ubi liceret, etiam se Duce id primô quôque tempore fieret. Hæc cùm dixisset, statim e concione sese proripiens, equum conscendit, ac concitatô gradu *Florentiam* die ac nocte equitans pervenit, ubi, cùm jam paratum præsidium in auxilium *Mantuanorum* vidisset, ut paulò antè *Bononiensium* fidem increpaverat, sic tunc *Florentinos*, ut veros Socios, ut optimos amicos, ut fœderum memores, ad Cœlum laudibus extulit. Moti pudore *Bononienses*, quos *Florentini* D Oratores, cum *Carolo* missi, mandatô Civitatis acriter increpaverant, quòd leges fœderum spernerent, quòd fidem fluxam haberent, quòd non *Mantuanos* tantùm, sed & omnes Socios desererent, quòd salutem propriam, cui exitium, captâ *Mantuâ*, immineret, desererent, auxilia tum pecuniîs tum copiîs ex lege initi fœderis decrevêre. Idem fecêre & *Ferrarienses* & *Patavini*; quibus ex copiis tantus exercitus apud *Bondenum* comparatus est, quantum satis esse ad submovendum ex agro *Mantuano* hostem arbitrarentur. Eò etiam flumine applicuerant septem *Venetorum* Galleones cum biremibus decem, optimè ad confliE gendum navali prælio instructi & armati. His adjunctæ *Ferrarienses* & *Mantuanæ* satis justam classem effecêre, cui omnium consensu præficitur *Franciscus Bembo* Patricius *Venetus*, navalibus præliis assuetus. Hanc impensam *Francisci Gonziaci* sumptibus factam reperio. Moventes simul *Malatesta* & *Bembo* terrâ ac flumine, cùm non longè a *Governolo* ultra *Mincium* amnem castra posuissent, literis statim & nunciis *Franciscum* de adventu suo & numero copiarum certiorem faciunt, admonéntque, quid maximè faciendum censerent. Tum ille properè advocatâ concione, ac lectis literis, confluente undique urbanâ F multitudine: Superflua, inquit, mihi benè persuasis oratio videtur, cùm vobis plùs pœnè, quàm mihi patriæ nostræ salutem cordi esse videam. Omnibus edico, qui arma ferre possunt, tum equô tum pede hinc ad horas duas armati in hoc foro adsint. Legere enim ex urbano milite instituo, quem in præsidio Urbis relinquam, quémque mecum in hostem perducam. Affuêre omnes ante præscriptum tempus, certatim dare no-

nomina etiam non citati contendentes, adeo alacres ad pugnam proficiſcebantur. Ex omnibus quingenti equites & ſexcenti pedites lecti; reliqui conſcripti, & Præfecto Urbis parere juſſi, ſi eorum operâ Respublica indigeret. Diſcedens ab Urbe *Franciſcus*, in occaſu Solis nuncium ad *Carolum* mittit, qui eum admoneat, paulatim cum omnibus copiis tum terreſtribus tum fluvialibus ad *Governolum* accedere, amnemque ponte, qui ad *Governolum* eſt, trajicere, pugnámque, ſi e Republicâ eſſe duxerit, cum hoſte in ortu Solis capeſſere; affuturum ſe opportunè, & hoſtes nil tale metuentes, implicitos pugnâ adoriturum; ſperare ſe Deum aſtore ultorem rupti fœderis, & illati ſine causâ belli. Placere ſibi etiam oſtendit, ut clanculum noctu cohortem in Oppidum mittat, quâ *Bartholomæus* cum reliquis, qui in præſidio erant, in hoſtes, pugnâ impeditos, eruptionem faciat, affirmans, eâ ratione bellum maximum citò ſolvi poſſe, oppugnato a quatuor lateribus hoſtium exercitu. Non contentus eo nuncio *Franciſcus*, ne, ſi caſu in manus hoſtium deveniret, ignoratione rerum periculum incurreret, alium cum eiſdem mandatis denuo mittit, &, ut rem ex ſententiâ expoſitam intelligat, ignes nocturnos fieri jubet; idem etiam ſe facturum affirmans, quò commodiùs hoſtes ex compoſito adoriantur. Incautos certè & inermes, quippe nil tale metuentes oppreſſiſſent, ni clamor nautarum, pontem ſupra *Mincium* ab *Ugolotto* exſtructum reſcindere conantium, auditus dormientes ad arma concitâſſet. Superveniente deinde *Carolo* cum ſociali exercitu ac claſſe, tantus repentè pavor hoſtes inceſſit, ut de relinquendis caſtris cogitaverint. Diſcurrens tum per caſtra *Vermes*: Qui pavor hic, Milites? inquit, qui terror? relicturine eſtis hæc opulenta caſtra hoſtibus ſine certamine? relicturi opus tantorum laborum, quo propediem, Oppidô jam magnâ ex parte bombardis dirutô, potituri eratis? quæ repentè, cum quibus hoſtibus pugnaretis, qui more latronum vos invadunt; oblivio animos cepit? Hi ſunt, qui hâc totâ æſtate collatis ſignis congredi vobiſcum nunquam ſunt auſi; quos levibus præliis fatigâſtis, quos ad *Burgum fortem* exuſtô ponte in fugam compuliſtis, quibus paſſim fugientibus totum *Seralium* diripuiſtis. Factum additamentum ex *Florentinis*, *Bononienſibus*, reliquisque Sociis, dicetis; neque ego inficias eo: ſed quid roboris, quæſo, quid animi, quid induſtriæ, collectitiæ habent copiæ? Ubi paululum nos iratos viderint, terga vertent; non ſuſtinebunt impetus noſtros, non ſtrictos enſes, ubi in eos itum fuerit. Auxiliariorum hæc eſt natura, ut, ubi primùm caſtra attigerint, inde abeuntes ſine ullo *Marte*, Sociis putent factum ſatis. Non cogit eos in prælium charitas patriæ, non propinquorum ſalus, non Dii Penates, cùm pro alienâ ſalute, pro laribus aliorum ſit dimicandum. Accepto ſtipendio, emeritos militiam ſe arbitrantur. Adde, quòd Ducem ignorant, viciſſimque ab eo ignorantur. Ut enim ille, cujus virtus minimè cognita eſt, parùm in bello momenti habet, ſic ii, quaſi in tenebris dimicaturi, quòd nullum eorum egregium factum a peregrino Duce adſcribi benè merenti ob ignorationem poſſit, operam fruſtra inſumpturi, vobis paululum ſuſtinentibus, victoriam incruentam relinquent. Sumite arma, ad ſigna redite, priùs pœnè victoriam habituri, quàm cum hoſte collectitio dimicare cœperitis. Hæc ubi dicta ſunt, quibus animi militum incenduntur, in aciem procedunt trifariam diviſam. Ipſe enim cum ſuis *Carolo* fit obviam; *Corradum* cum duabus cohortibus Oppidanis eruptionem parantibus objicit; *Ugolottum* non longè a caſtris in ſubſidiis collocat, quem & dimicantes ſimul, & caſtra inſpicere volebat. At *Carolus* trajectis propè omnibus copiis paululum ſupra Oppidum, dum acies dirigit, ita milites paucis affatur: Caſtra illa opulenta, Milites, noſtra ſunt; equi illi nitidi nobis inſtrati; arma, argentum, & quicquid in illo campo cernitis, noſtrum eſt. Cum eo enim hoſte pugna vobis eſt, qui non ad prælium, ſed ad delicias; non ad labores, ſed ad voluptates; non ad militiam, ſed ad oppiparam culinam deſcendere viſus eſt. Nec illi quidem, quos paſſim diſcurrere videtis, audent, ſed, quia evitare certamen non poſſunt, pugnaturi ſunt. Quales enim futuros eos in prælio putatis, qui ad noſtrum primum clamorem ita trepidârunt, ut ægre ex fugâ in prælium ſint retracti. Cum hoc pedite, cum hoc equite pugnaturi eſtis, quem Majores noſtri, *Ugolino Gonziaco* Duce, intra *Mediolani* Urbis vaſtiſſimæ mœnia compulerunt, quem ad *Montemclarum* ingenti clade ſuperârunt. Quos animos, quæſo, habituros creditis ruptores fœderum, ac bellum finitimis ob impotentiam & cupiditatem imperandi inferentes. Deum Ducem, non me, habituri, Milites, eſtis, qui horum mentes & vim, ſi qua ineſt, omnino debilitabit, & infringet. Neque hoc certamen nobis cum his eſt ſolùm pro ſalute Sociorum, verùm etiam pro libertate *Italiæ*. Hinc enim victores ad noſtra ſtatim expugnanda proficiſcerentur. Hîc eſt reſiſtendum, Milites, & non ſecùs dimicandum, acſi ante mœnia noſtra pugnaremus. Unusquiſque veſtrum putet, non ſe tantùm, ſed conjugem, liberos, Parentes, affines, cognatos armis protegere; nec me ſolùm, ſed Civitates veſtras, quarum talis futura fortuna eſt, qualis erit virtus veſtra, ſpectatrices certaminum & adhortatrices nunc adeſſe putate. His dictis incenſi milites, clamore alacritatem pugnandi præ ſe ferentes, pugnæ ſignum expoſcunt. Quo dato, procurritur repentè magnis animis, viribúsque. Non detractat pugnam *Vermes*, ſed paululum a loco, ubi conſtiterat, procedens, venientium procurſationes ſuſtinet. Concurrerant jam tres acies ſimul magnis animis viribùsque, cùm ſubitò eodem tempore ab Oppidanis eruptio fit, & *Franciſcus* cum urbano exercitu hoſtium caſtra adoritur. Erumpentes ſuſtinere, faciliùs fuit, quòd munitionibus & caſtellis ad expugnandum Oppidum ædificatis, facilè ſagittis & miſſilibus propellerentur. *Ugolotto* nequaquam par fortuna fuit. Retinere enim in prælio milites, timore perterritos, etiam ad primum congreſſum non potuit, fruſtra clamitans, rem *Mediolanenſem* timiditate & ignaviâ militum prodi. Inſtat *Franciſcus*, &, fusô *Ugolottô*, caſtra irrumpit. Tum *Vermes* fluctuantes ſuorum animos ancipiti periculo cernens, recipere ſeſe ad pontem, quo *Padus* conjungebatur, inſtituit, atque eâ exercitum, quàm minimo poſſet incommodo trajicere, exiſtimans, id tantisper fieri poſſe, dum caſtrorum direptio hoſtes avidos prædæ detineret. Fefellit hominem hæc opinio. Omiſsis enim caſtris, undique ad inſequendum hoſtem, nuſquam reſiſtentem, tantâ celeritate eſt itum, ut ad duo millia equitum & quatuor peditum ac calonum ſint capta. Mira fuit ejus diei fortuna Populi *Mantuani* Sociorúmque; nam & pons, quo *Ugolottus Mincium* amnem conjunxerat, & ad importandum commeatus, migrandúmque pro arbitrio in *Veronenſes*, antè reſcinditur, quàm exercitus funderetur. Unde, qui ſe eò fugiendi causâ contulerant, ad unum omnes capti aut interfecti ſunt; & erumpentes ex op-

oppido, pulsò ex castellis circumquaque positis præsidiô, ita machinas bellicas ferrô & igne consumpsêre, ut nullum vestigium munitionum hostilium exstare videretur. Elaboravit aliquantulùm *Franciscus Bembo*, classis Præfectus, in resolutione pontis, quo *Padus* trajiciebatur, quòd & a præsidio acriter & a classe hostium defenderetur. Tandem verò cum puppe ipse prætoriâ ponti succedens, identidémque clamitans: Quid stas ignave miles, terrestribúsne copiis tuum decus reservas? reliquus exercitus victor adest, spectator ignaviæ pariter ac virtutis tuæ. Tot enim testes virtutum vestrarum, tot item accusatores ignaviæ habebitis, quot stantes in littore cernitis. Proinde, si vobis illi insunt animi, qui Parentibus olim bello *Genuensi* fuêre, ite mecum & fugam trepido hosti adimite. Pontem pluribus locis ferro, igne, bombardis, harpagonibus eodem tempore rescindit, & expugnat. Hæc tamen victoria minimè incruenta fuit. Nam & multos ex Sociis amisit, & ipse grave in genu vulnus accepit. Soluto ponte capti sunt omnes, qui cis *Padum* erant: in flumine etiam multi periêre, & maximè armis graves gurgitibus absumpti. Fuga tum a classe hostium fieri cœpta, nec eam insequi nostra potuit, vulneribus militum ac remigum retardata. Itum est tum pariter ab omnibus ad diripienda hostium castra, auro & argento & omni genere jumentorum atque impedimentorum referta. Tanta fuit Oppidanorum ob diutinam & acerbam oppugnationem hostium ira, ut mulieres etiam, quibus natura arma negavit, sumptis armis in castra hostium irrumpentes, magnam partem eorum, qui in tabernaculis ægri remanserant, interficerent, nemini parsuræ, ni *Franciscus* eas e castris submoveri jussisset. Conquisiti sequenti die omnes saucii ægrique, ac *Mantuam* ad curanda vulnera missi, qui adeo perbenignè ac comiter a *Mantuanis*, per quorum hospitia divisi erant, habiti sunt, ut vitam pro salute tam gratæ Civitatis posituros se affirmarent. Inde verò convocato classicis exercitu, eodémque pro concione laudato, ad memoriam tam insignis victoriæ *Joannes Franciscus Francisci* filius, adolescens admodum, *Marsilius Torellus* consilio & manu promptus, *Franciscus Bembo* navalibus trophæis insignis, militaribus donis donati, equestri Ordini, plaudente exercitu, adscribuntur. Postridie autem collectis vasis, ac trajectô *Minciô*, ad *Marmirolum* cum omnibus copiis contendunt; inde in *Veronenses*, si per anni tempus liceret, moturi. Classis item ad *Burgum fortem* subvecta; fugatis inde hostibus diffractas catenas reficiunt, ripísque inter utramque arcem affixis, vallis applicant, quo minùs hosti descendere per flumen in *Seralium* liceat. Dum hæc fierent, tanta repentè lues classiarios invasit, ut pestiferâ febre correpti, furibundi & immanes aut per ripas fluminis discurrerent, obvium quemque gladio aut dentibus petentes, aut e proris malisve in *Padum* se cum clamore & furibundo ejulatu præcipites darent. Biduo aut plùs triduo hac peste vexati moriebantur. Contagione etiam multos periisse ex Medicis, eò ab urbe missis, compertum est. Interim *Franciscus*, cognitâ ex *Reverensibus* seditione, quæ inter Oppidanos *Mellariæ* & præsidium, quod ibi ex hostibus insederat, *Carolum Ariminensem* eò celeriter cum aliquot cohortibus mittit, qui ab Oppidanis visus, pulsô præsidiô, statim receptus est. Eisdem enim artibus *Mellaria* recepta, quâ priùs amissa fuerat. Tum *Carolus*, pulsis inde aliquot Oppidanis, firmóque præsidio imposito, per *Hostilianum* agrum ferro omnia ac flammâ populatus,

A ad *Franciscum* revertitur. Partiti deinde copias, *Franciscus Veronensium*, *Carolus Brixianorum* agros longè ac latè populantur, abactâ inde hominum, pecorum utensiliúmque magnâ copiâ. Superveniente deinde hyeme, quæ tota incursionibus consumpta est, *Mediolanenses* reparandis copiis intenti, magnum numerum mercenariorum militum conscripsêre, quibus bifariam divisis, duobus a lateribus *Mantuanos* adoriri instituunt. Apparente itaque jam verê, *Ugolottus*, cui potiundæ *Caprianæ* proditione per Oppidanos quosdam facta spes erat, eò cum omnibus copiis movens, frustratus spe, ne expugnatione unius Oppiduli B diffidere suis copiis videretur, positis castris, Oppidum circumquaque munitionibus & operibus cingit, muros bombardis & omni genere machinarum quatit. Resistit egregiè *Antonius Obicius*, qui præsidio *Mantuano* præerat; resistunt & Oppidani, tum timore direptionis, tum vel maximè, quòd ex suis obsides aliquot *Mantuanis* dederant. Cùm jam fame & penuriâ omnium rerum laboraretur, nec eò proficisci cum toto exercitu *Franciscus* posset, quòd fama increbuerat, *Jacobum Vermem* & *Albricum Barbianum* cum magno exercitu ad *Burgum fortem* venturos, *Ugonem* Comitem cum aliquot cohortibus mittit, qui fru- C mentum obsessis importet. Is admonito priùs *Obicio* per gregarium, qui simulatâ transitione ad hostes priùs, atque inde noctu ad Oppidanos transierat, ut eruptione factâ per eam portam, quæ ad planitiem ducit, hostes quàm maximè a superiore portâ averteret, paratósque atque intentos Oppidanos haberet ad suscipiendum non longè ab eâdem portâ frumentum. Trecentos pedites eâdem nocte mittit, qui collem portæ imminentem occupent, quique frumentum per clivum ad Oppidanos convehant. Deinde paulatim cum reliquis militibus succedens, paululùm ante auroram tanto cum impetu hostes nil tale me- D tuentes aggreditur, ut ægre a fugâ retenti a Ducibus sint. Idem facit & *Obicius*. Verùm dum ex totis castris partim in irrumpentes, partim in *Ugonem* concurreretur, Oppidani intra portam, adjuvante etiam muliebri sexu, commeatum omnem tutò recipiunt. Quô factô, *Ugo* receptui canens, captis etiam ex hostibus trecentis equitibus *Mantuam* revertitur. Tum *Ugolottus* protractam obsidionem eâ importatione frumenti cernens, cùm teri frustra tempus videretur, castra movens, *Marcariam* ad *Albricum* contendit. Itum est inde haud ita multo pòst in *Seralium* cum ingentî exercitu ter- E râ ac flumine, quem sustinere *Franciscus* non potuit, quo minùs irrumperet, urgente pariter ab ipso flumine hostium classe, nec resistentibus eâ parte pugnæ *Mantuanis*, tot navalibus sociis morbo consumptis. Compulsô itaque intra mœnia *Franciscô*, omnia impunè longè ac latè populantur; vallum illud omnino scindunt, & fossam complent, quibus a *Burgo forte* ad *Curtatonum* ductis, *Seralium* tutius fiebat, quo liberiùs ire ac redire, commeatúsque curribus ac jumentis subministrari exercitui liceret. Everso deinde atque incenso *Castro novo*, quod duo millia passuum ab Urbe distat, provocare ante portas ad certamen F cives ipsos sunt ausi. Tum *Franciscus*, immissis quingentis equitibus, eos, quàm longè fieri potest, submovet. Conversis deinde hostibus ad expugnandas Arces, quæ in vallo *Seralii*, locis ferme æquè distantibus, sitæ sunt, *Mantuanis* consultandi de summâ rerum in re tam trepidâ spatium datur. Erant, qui obviàm eundum hostibus censerent, numero magis, quàm virtute militum confisis, quòd dicerent, magnos sæpe exer-

exercitus a parvis copiis virtute militum & industriâ ac strenuitate Ducum esse fusos; hostium exercitum plus calonum & lixarum habere, quàm vel tyronum, vel veteranorum, qui & ipsi mercede conducti plus animorum in rapinis & incendiis habeant, quàm in pugnâ & prælio; hos facillimè fundi posse, si quid pugnando incommodi habituros se viderint. Maximam præterea spem in discordia Ducum ponebant, quòd tres simul Duces in eodem exercitu, dignitate & autoritate pares, esse dicerent, affirmantes, rem nullo modo benè geri posse, ubi summa totius rei ad unum non defertur; habere se præterea Deum ultorem illati sine causâ belli, qui & Civitatem defendat, & hostium animos ac mentes infringat, ut superiori æstate fecerat. At qui consultiùs agendum rebantur, non esse tentandam fortunam dicebant; nam, si malè semel pugnatum foret, collum jugo subjiciendum esse, ac hosti potentissimo serviendum, qui omnia longè ac latè circumquaque teneat; facilè hominem, dum adhuc aliquid spiritûs superest, in vitâ retineri posse; ubi animam egit, nullam de se cuiquam spem reliquisse; hanc ob rem ab omnibus relinqui. Durabunt tam diu in bello socii, quoad & nostros milites & suos, qui apud nos militabunt, a clade conservatos audierint; sin verò secùs, fortunam ducem secuti, pacem & fœdus cum hoste component. Non esse præterea consilium, hostem contemnere, quòd & calones multos & lixas in exercitu habeat, cùm hæc turba bello inutilis magnam vim militum præ se ferat. Extremæ postremò dementiæ esse, in discordiâ eorum cum tuo discrimine spem ponere, quos videris paribus auspiciis, & communi consilio concordibúsque animis superioribus temporibus bella gessisse. Deum posse adjuvare, & velle, præsertim cùm propulsetur, & non inferatur injuria; sed eundem oculos avertere, ubi res temere & inconsultè administrari viderit. Proinde satiùs esse unum aliquem Civem deligere, qui ad *Venetos* proficiscatur, eósque admoneat, quanto in discrimine *Mantuani*, Socii & amici, versentur. Approbatur hæc sententia, & statim *Galeatius*, Eques insignis, eò cum mandatis mittitur, qui Senatum *Venetorum* ingressus, exposito *Mantuanæ* Civitatis periculo omnium animos ad consulendum saluti Sociorum perpulit. Jussus secedere parumper *Galeatius*, *Venetis*, quid potissimùm agendum esset, deliberandi tempus dedit. Erant, qui classem quantumvis magnam primo quoque tempore mittendam dicerent, quâ *Mantuanus* flumine præsertim hostes submoveret. Alii non temere movendam rem tantam asseverabant, sed Legatos mittendos, qui Ducem blandè appellando, a sententiâ dimoverent; sin secùs, bellum pro Sociis & amicis sumpturum Senatum *Venetum* denunciarent. Vicit hæc sententia, quæ & tuta & honesta videbatur. Dimissô *Galeatiô*, Legati confestim *Mediolanum* ad Ducem mittuntur, qui cùm nil precibus egissent, ad minas conversi, affirmant Senatum *Venetum* bellum, Sociis injustè illatum, propediem armis propulsaturum; cæterò Ducem ipsum malè agere, dicentes, quòd *Mantuanos* innocentes ob imperandi cupiditatem bello tam diu vexaret; nil hominem agere, cum tota *Italia* solicita sit, ne fines Imperii longiùs submoveat. At hæc Dux subridens ita respondet: Irent & nunciarent *Venetis*, se de sententiâ pedem nunquam moturum, etiamsi tota *Italia* in se armis surgeret. Hæc ubi Legati retulêre, statim omnium consensu *Joannes Barbo*, Vir eâ tempestate clarissimus, Præfectus classis decernitur, qui cum triginta armatis navibus per

A *Padum* flumen *Reverum* primò, mox acceptis viginti *Mantuanorum* navibus ad bellum gerendum instructis, inde ad *Burgum fortem* annavigans, tantum terrorem injecit hostibus, ut neque congredi cum eo bello navali, neque descendere in *Seralium* sint ausi. Ademit præterea terrestribus hostium copiis liberam vagandi per *Seralium* licentiam. Non destitit tamen Dux ob adventum classis *Venetæ*, quin omnia, quæ ad oppugnandam Urbem erant necessaria, tentaret. Nam & iterum retinere *Mincium* supra *Vallegium*, quo minùs in *Mantuanos* Lacus descenderet, &, id cùm frustra tentaretur, jactis ad *Pischeriam* insanis mo-
B libus obicibúsque omnifariam, Lacum, ne in *Mincium* exiret, retrudere frustra conatus est, naturâ ejus opera contemnente. Crescente enim aquâ, quæ magnâ impensâ & multis operis congesta & exstructa jam diu fuerant, uno veluti momento evertebantur. *Mantuanis* ea res mirum in modum usui fuit. Retentô enim per aliquot dies flumine, pons ille aggere reficitur, quem biennio antè aquæ impetus interciderat. Dux itaque posse potiri Urbe tum vi tum obsidione desperans, pœnitentiâ ductus, *Carolum Ariminensem*, quem hoc bello hostem acerrimum habuerat, ad se per Caduceatorem vocat, quocum de
C pace loqueretur. Profectus eò confestim *Carolus* jubente *Francisco*, tantam opinionem integritatis & justitiæ apud Ducem de se fecit, ut sequester pacis ab eo statim sit delectus. Is igitur impetratis unius anni induciis, quò pax commodiùs tractari posset, ad *Franciscum* rediens, sublatâ ad Cœlum magnificis verbis egregiâ Ducis erga *Mantuanos* voluntate, hominem perpulit, ut se quoque sequestrem faceret. Deduntur in potestatem *Caroli* Oppida eo bello ex utroque capta; qui ita se medium egit, ut non plùs *Mantuano* ob affinitatem, quàm *Mediolanensi*, cujus amicitiam inierat, ex æquo & bono tribuere videretur.
D Hanc ob rem ab utroque liberam componendæ pacis potestatem habuerat. Referente Duce in Consilium de pace cum *Mantuano* ineundâ, nemo fuit, qui ejus sententiam non approbaret, quòd dicerent, Urbem munitissimam, & commeatu abundantem frustra oppugnari, nec *Franciscum Gonziacum*, Virum optimum, de Familiâ *Vicecomitum* tale quidquam emeritum, ejus merita in se commemorando; plùs delatoribus fidei datum, quàm conveniret, quorum maximè interérat, bella ex bellis serere, quippe cùm his artibus vivant & enutriantur; egregiæ voluntatis *Franciscum* in Ducem esse affirmantes, nec ob bel-
E lum illatum quidquam immutatum. Motis his verbis Dux, dimissô Consiliô, tentare, quo animo in se *Franciscus* esset, instituens, subornatorem quendam, cui *Marchio Cambius* nomen erat, ad se vocat, adhortatúrque, ut ad *Franciscum Gonziacum* contendens, simulato in se odio, ejus mortem polliceatur, calumniando Ducis impotentiam, & regnandi cupiditatem, quò faciliùs *Francisci* animus, approbato facinore, dignoscatur. Dimissus ille ad *Franciscum* properè contendens, ejus colloquium secretò petit; quo impetrato, ita ex composito, ut erat ad simulandum & dissimulandum aptus, locutus fertur: Ne-
F mo omnium, *Francisce*, est, qui merita tua in *Mediolani* Ducem ignoret, adeo omnibus nota sunt. Ob hanc rem omnes etiam, qui Imperio ipsius parent, indignantur, atque ægre ferunt, bellum Tibi contra jus fásque illatum cum magno totius Provinciæ detrimento ac damno. Tributa enim graviùs hoc bello & acerbiùs exacta, quàm nunquam antea. Imperati Civitatibus milites, castellis & vicis calones pœnè plures, quàm re-

relicti, qui aut in bello periêre, aut capti apud vos in custodia retinentur. Tota Provincia in mœrore & luctu est. Deflet hic Patrem, illa maritum aut fratrem, vel captos, vel interemptos. Inculta jacent omnia, interemptis rusticis, consumptisque jumentis ac abactis bobus omníque pecore gravissimâ exactione tributi. Graviora enim damna a nostris passi sumus, quàm a vobis, qui jure belli in nos ferro ac flammâ sævire potuistis. Justiores vos certè habuimus, quam militem nostrum, a quo in nos, permittente Duce, adeo sævitum est, acsi ex hostibus bello capti essemus. Unicum vobis ac nobis in tantis malis remedium mors est. Hominem istum ad perniciem nostram natum, & Diis hominibúsque infensum, vi tollere e medio, mihi in animo est. Fieri id perfacilè potest, cùm ad eum die ac noctu mihi pateant aditus, cúmque in suburbanos hortos descendens, me solum ad confabulandum persæpe advocet, remotis omnibus arbitris. Tunc enim hominem gladio, veneno delibuto, trajiciam, méque ad te citato equo, quem ad fugam paratum servi habebunt, conferam, si hoc tibi cordi est. Occisô enim hoc Tyrannô libera relinquetur *Italia*, cui servitutis jugum imponere vi, fraude ac dolo tentat. Inspiciens hominem torvis oculis *Franciscus*: Vix me, inquit, sceleste, contineo, quin te, ut meritus es, laqueo suspendi jubeam. Scio te (adeo vafer es) hoc callidè perpetraturum scelus. Sed ne Dii velint, nec sciant homines, me unquam quidquam tale cogitâsse, aut pollicenti obtemperâsse. Bellum mihi intulit Dux; hostis est, fateor, non tamen inimicus. Propulsare injuriam armis, & non veneno mihi in animo est, ne a Majoribus meis videar degenerare. Patiárne illum ego venenô peti, quem armîs, cùm fas sit, & jura belli velint, occidi ac de medio tolli nollem. Certatum est a nobis de Imperio, non de vitâ & sanguine; sublatâ hâc augendi Imperii cupiditate, pacem petentibus non negabit. Video enim fore, & propediem quidem, ut pax firma inter nos & amicitia ineatur. Abi igitur scelerate, & quam meruisti crucem, tibi apud alios, qui tui similes sunt, quære, cùm tuæ istæ artes nihil apud me valeant. Abiens inde ad Ducem *Cambius* trepidus ac pavoris plenus, quæ egerat, omnia, quæque *Franciscus* responderat, serio aperit. Tum Dux, magnanimitate hominis & integritate collaudatâ, quòd tot bellis vexatus, nil de pristinâ erga se benevolentiâ immutâsse videretur, ad eum properè *Jacobum Vermem* mittit, quocum de pace agat. Pax Sociorum consensu ita convenerat, ut Oppida ex utroque eo bello capta, útque captivi redderentur, útque idem esset hostis utrique, qui alteri bellum intulisset. Bienniô post tantum bellum pax utrinque per præconem pronunciata, succlamantibus omnibus, benignitate Dei diem illum faustum & fœlicem esse. Supplicatum etiam triduô publicè est, & Deo gratiæ actæ ob compositam & firmatam pacem. Longè tunc alia facies Civitatum erat. Nam qui antea arma & vim calamitosi timebant, tum dimissis mercenariis ac Sociorum copiis, quarum impensâ gravabantur, fortunati ludis & jocis intenti, vitam fœlicem agere videbantur. Pace partâ, *Franciscus* comparato egregio comitatu *Papiam* ad visendum Ducem, comiter ac benignè ab omnibus in itinere habitus, contendit, prodeuntibus obviàm (ut fit) honoris gratiâ Aulicis omnibus ac Primoribus Civitatis. Divertens apud Ducem, eâ comitate & gratiâ est habitus, injuriarum oblivione propositâ, acsi nunquam inter eos bellum fuisset. Inde per aliquot dies cum

A bonâ Ducis veniâ *Mantuam* rediens, ad componendum Civitatis statum, totiúsque agri *Mantuani*, superiore bellô magnâ ex parte labefacti convertitur. Mœnia ubi diruta sunt, reficit; pontes excisos instaurat; vectigal fatigatis bello remittit; præmia benè de se ac Republicâ meritis dividit; si cui quidquam Pater ademerat vel vi, vel studio colligendarum pecuniarum, id omne restituit: ea summa ad triginta millia aureorum attigerat. Fanum, quod in bello Beatæ Virgini voverat, quinque millia passuum ab Urbe ad *Rivaltam* (id ei loco nomen est) faciendum locat. Virginem gratiarum accolæ vocant. Miræ reli-
B gionis templum. Ob eam rem toto anno celebre ac frequentatum voti solvendi gratiâ. Eodem anno *Senenses* ac *Pisani* a *Florentinis* bello pressi, se ac Civitates suas Duci *Mediolanensi* spontè dederunt, uni Duci obtemperare malentes, quàm Populo *Florentino*, quocum tot annis inimico animo certaverant. Oritur eodem tempore nova inter *Christianos* superstitio. Ex alpibus enim descendisse in *Italiam* Presbyterum quendam cum magna hominum multitudine, ex Patre meo, qui hominem viderat, intellexi. Is quidem albo panno indutus, modestiam vultu, verbis, incessu, tantam præ se tulit, ut ab omnibus *sanctus* habe-
C retur. In *Italiam* veniens magnam virorum ac mulierum multitudinem in sententiam suam traxit, pietatem, religionem, castitatem, justitiam magnificentiâ verborum extollendo. Linteis albis circumvoluti omnes sine discrimine, mares an fœminæ, rustici an cives, servi an liberi essent, passim veluti pecora, ubi nox oppressisset, dormiebant. Publicè per vicos epulabantur, perlatîs undique certatim quasi ad sacrum epulîs. Crucifixum sacerdos ipse præ se ferebat, quem lachrymari ob hominum errata dicebat. Id quoties accidit succlamabant omnes, veniam a Deo peten-
D tes. Laudes Beatæ Virginis euntes & stantes canebant, hymnîs ad id aptè compositis. Ex *Cisalpinis* verò in *Flaminiam*, *Hetruriam*, *Picentes*, auctâ opinione sanctitatis, veniens, non plebem modò rudem & credulam, sed & Principes & Episcopos Civitatum in sententiam suam facilè pertraxit. Substitit *Viterbii* cum magnâ multitudine, fessus labore itineris, *Romam* inde (ut ipse dicebat) ad visenda loca sacra Sanctorúmque corpora profecturus. Verùm *Bonifacius* Pontifex *nonus*, cognitâ hominis fraude, quòd Pontificatum fictâ religione appeteret, quódque adjuvante illâ multitudine facilè se, quod cupiebat, consequi posse sperabat, milites aliquot præmittit,
E qui hominem comprehensum ad se perducant. Is postea fateri, quæ moliebatur, quæstione coactus, fraudéque ubique per publicos præcones pronunciatâ, & ad Populos Gentésve perscriptâ, ne dolo id actum diceretur, vivus comburitur. Hinc homines derisi, ad sua quique non sine verecundiâ rediêre, quòd homunculi unius superstitione & fraude decepti, tantum Regionum inediis, vigiliis, peregrinationibus emensi cum suo ac Reipublicæ detrimento essent. Secuta est post hanc hominum colluviem pestilentia ingens, quâ multi mortales passim per omnem *Europam*, interiêre. Annô deinde quadringentesimô supra
F millesimum, *Perusini* & *Assisiates* ab *Ugolino Trincio*, *Fulginatium* Tyranno, bellô pressi, imperante eodem *Bonifacio* Pontifice *nono*, qui earum Urbium imperio potiri volebat, Civitates suas *Joanni Galeatio* dedunt. Idem fecêre & pòst *Lucenses* a *Florentinis* bello vexati. Auctus animo atque Imperio Dux, sequenti anno *Franciscum Gonziacum* cum magno exercitu ad expugnandam *Bononiam* mittit. Præerat tum *Bononiensibus Joannes*

annes Bentivolus, cujus gratiâ Urbs per aliquot dies defensa est. Tandem verò, urgentibus hostibus, Duci se liberè tradunt. Ingrediente Urbem *Francisco*, instructis aciebus *Joannes Bentivolus* resistens, quo minùs ea deditio fieret, cùm vivus capi non posset, obtruncatur; *Jacobus Carrariensis* Principis filius, qui a Patre cum præsidio ad *Bononienses* socios missus ante bellum fuerat, capitur, quem *Franciscus* haud ita multo pòst inde abiens, relictô firmissimô præsidiô, ad Ducem perducit; a quo tandem multis precibûs obtinuit, ut eundem sibi in custodiam traderet, datâ fide sistendi hominem, quandocunque vellet. Id enim *Franciscus* accuratiùs agebat, genero suo *Francisco Carrariæ*, ipsius *Jacobi* fratri, rem gratam facturus, qui natam ex *Agnete Vicecomite* puellam incerti Parentis duxerat uxorem. Perductos *Mantuam Jacobus*, non ut captivus, sed ut liber ac Dominus in honore apud omnes erat; comitatus nobilissimorum Civium catervâ per Urbem suo nutu ambulabat; fidem dederat, se nusquam injussu *Francisci* abiturum. Tandem verò homo fidefragus e curiâ clàm prodiens, murum Urbis conscendit, ac naviculâ ad id paratâ Lacum trajiciens, conscenso equo, citato gradu *Patavium* contendit. Cognitâ hominis fugâ, missi statim milites aliquot, qui eum aut vivum, aut mortuum traherent. Verùm id frustra est actum. Mutatô enim aliquot in locis equô, jam tantum itineris emensus erat, ut comprehendi ampliùs non posset. *Franciscus*, qui tum *Papiæ* erat, cognitâ ex litteris suorum *Jacobi* fugâ, indignabundus rem omnem Duci aperit. Tulit & ipse eam rem iniquo animo. At *Franciscus* inde *Mantuam* rediens, daturus operam, ne id fraude suâ factum videretur, nuncios statim ad *Jacobum* mittit, qui hominem ad se redire commoneant; sin secùs, habiturum se ut proditorem ac perfidum, qui sic datam fidem fefellisset, de eâque re ad Imperatorem, ad Reges, ad Principes totius *Europæ*, scripturum, ut ab omnibus perfidus & ingratus habeatur. Respondet *Jacobus*: Se in eâ re feras imitatum, quæ caveis inclusæ, libertatis memores, evadendi potestatem continuò quærunt; se non id fecisse, ut ei benè de se merito incommodaret, sed ut tandem meliore vitâ, quam tum, cùm captivus erat, frueretur, dictitans, illum omninò infœlicissimum esse, cujus mors & vita ex arbitrio alicujus pendeat. Hinc *Franciscus*, rejectâ in aliud tempus vindictâ, cogitare semper, quô pactô de perfido pœnas sumeret; quærere continuò Socios ad bellum *Patavinis* inferendum, quòd solus tantam belli molem sustinere non posset. Quietâ trienniô ab armis Provinciâ, morte Ducis in graves incidit calamitates. Tot enim propè Tyranni oborti, quot in eâ Civitates fuêre. Duos reliquerat filios, major natu *Joannes Maria* (id enim ei nomen erat) Ducatum *Mediolani* sibi vindicat; *Philippus* verò *Maria*, minor natu, *Papiæ* Imperium, cujus Comes jure habebatur, obtinuit, majore præsertim ad Ducatum assumpto. Ex tot enim Civitatibus, quot Pater præfuit (ad quinque enim & viginti fuisse constat) duas tantùm in fide, & eas quidem ægre retinuêre. Reliquæ autem aut a Civibus, qui potentes in his fuêre, aut a Præfectis cohortium Ducibúsve copiarum occupatæ, militibus ob largitionem adjuvantibus. Oborta tum infinita mala sunt, cùm nemo unus præesset, qui vitia hominum imperio & autoritate compesceret. Innovata est rursum *Guelphorum* & *Gibellinorum* exitiosa seditio, quæ ducentis & eò

A ampliùs annîs per *Italiam* vagata, omnes Civitates ad arma civilia ita concitavit, ut ferme ad internecionem sit certatum. Fœdum dictu, fœdum aspectu erat. Videres infantes a complexu Matrum avulsos ad parietes collidi, puberes ac senes necari, tecta incendi. Quibus ex rebus factum est, ut multi ex omnibus Civitatibus, maximè vero *Cremonâ Mantuam* commigraverint, crudelissimorum *Guelphorum* manus fugientes. Quanquam verò non *Gibellinæ* modo, sed etiam *Guelphæ* factionis *Mantua* receptaculum esset; ut quæque igitur factio potens in Civitatibus erat, ita pulsis adversariis, unum aliquem ex suis re-

B gnare volebat. *Ugolinus Cavalcabos*, oppressis *Gibellinis*, *Cremonæ* imperitabat; *Parmam* & *Regium Otho* tertius, interfectis ac pulsis *Rubeis* obtinebat; *Soardi Bergomum*, *Rusconi Comum*, *Vignatæ Laudam*; *Vercellas*, *Alexandriam*, *Novariam* plurimáque per eam regionem Oppida *Facinus Canis*, Dux copiarum egregius, vi occupaverat. Tum verò *Franciscus Carraria*, sublatô e medio tantô Duce, cujus arma mirum in modum timuerat, augendi Imperii in magnam spem veniens, *Veronam*, *Brixiam*, *Bergomum*, *Cremonam*, Legatos ad solicitandos in partes suas *Guelphos* misit. Verùm ubi vidit, *Guilelmum Scalam*

C & *Carolum Vicecomitem*, qui Imperia Civitatum suarum desiderabant, posse conatibus suis obstare, *Guilelmo Veronæ*, *Carolo Mediolani*, acceptis ab eo mutuò triginta millibus aureorum, Dominatum est pollicitus. Reducto itaque in Patriam *Guilelmo*, eodémque haud ita multo pòst *Veronâ* ipse potitur. Eâdem quoque fraude *Carolum* aggressus est, cùm is instaret, ut, non apparentibûs promissîs, pecuniam saltem mutuò datam redderet. Aggressus & eisdem artibus *Franciscum Gonziacum*, cùm hominem trahere in partes suas pollicitationibus non posset, minis id efficere conatus est. Per litteras *Franciscum* admonet, ut de-

D scendere in partes suas sponte velit, amplectique ejus amicitiam & societatem; sin secùs habiturum se eum pro hoste, facturúmque, ut brevi ejus pertinaciæ pœniteat: fieri perfacilè id posse, cum *Veronam* Civitatem *Mantuanis* finitimam adeptus, *Brixiam* quoque paulo pòst sit habiturus, unde commodô bellô *Mantuanos* premat. Nil respondere *Franciscus* instituit, priusquam *Venetorum* Legatos audiret, quos in viâ ad se euntes intellexerat. *Veneti* enim *Carrariorum* potentiam suspectam habentes, *Vicentiam*, dedentibus ultrò Civibus, quòd *Francisci* arma vererentur, quódque sub quovis alio, quàm sub *Patavino* Imperio

E esse malebant, (quippe cùm inter *Vicentinos* & *Patavinos* immortale sit odium) in deditionem & tutelam recipiunt, admonitô *Franciscô*, ne *Vicentinos* Senatus *Veneti* vectigales bellô attingat, atque ab expugnandâ *Coloniâ*, quam suæ ditionis esse rebantur, abstineret; aliter eos bello prosequuturos illatas injurias. Respondet *Franciscus*: Mirari se *Venetorum* impotentiam, qui, cùm nullum jus in continenti habeant, leges tamen meritò imperantibus velint præscribere; accepturum se in tutelam suam Civitates ad Imperium ejus spectantes, prosequuturúmque eos bello, qui id,

F quò minùs fieret, impedire conarentur. Additæ etiam minæ: *Venetos*, si ei respirare contingeret, aliquando sensuros, qualem hostem Reipublicæ *Venetæ* fecissent, tot aliis super alias congestis in *Carrarienses* injuriis. Irent, & æstuariis ac paludibus contenti, sinerent eos in terrâ regnare, quibus meritò Imperia deberentur.

LIBER QUINTUS.

A ACceptô tam ſuperbô reſponsô, *Veneti* Legatos admonent, qui jam in viâ erant, ut *Mantuam* celeriter contendentes, fœdus & ſocietatem cum *Franciſco* ineant, eúmque primum copiarum ſuarum Ducem deligant, additâ pecuniarum ſummâ, quæ ei ſtipendii nomine quotannis erogaretur. Tum verò *Franciſcus*, icto fœdere, maturandum ratus, quòd jam hoſtes *Coloniâ* potitos intellexerat, quàm maximum militum numerum poteſt, conſcribit, arma & commeatus parat, iturus primo quoque tempore, quo B *Veneti* imperâſſent. *Veneti* interim, comparatô ſatis magnô ex *Tarviſinis* & *Vicentinis* exercitu; *Vicentiâ Veronam* moventes, *Franciſcum* admonent, ut *Veronenſes* eodem tempore ad eam partem adoriatur, quâ ad *Mantuanos* vergunt. Urbem itaque eodem tempore a duobus lateribus oppugnare adorti, adeo Cives perterrefecêre, ut, cùm nulla ſpes auxilii ſubeſſet, eos quamprimùm ad deditionem compulerint. Oderant etiam Cives *Franciſcum Carrarienſem*, quòd *Guilelmum Scalam* venenô necâſſet, ejusque filios, occupatâ fraude *Veronâ*, in carcerem conjeciſſet. Dum Urbem *Veneti* armatis aciebus ingrediuntur, ne qua fraus C ab hoſte ſubeſſet, *Jacobus Carraria*, qui ibi cum præſidio erat, repente cum militibus aliquot *Hoſtiliam* profugit. Hinc, dum *Padum* trajicit, captus, *Venetias* mittitur. Munitâ firmiſſimo præſidio *Veronâ*, *Veneti* inde cum omnibus copiis *Patavium* moventes, Urbem præaltis muris ac profundâ foſsâ munitam, defenſámque firmo præſidio, quando oppugnare non poſſunt, obſidere parant. Tolerârunt obſidionem per aliquot menſes *Patavini*. Tandem verò, urgente omnium rerum penuriâ, interclusis undique commeatibus, Urbem *Venetis* dedunt. Confugerat in arcem *Franciſcus* cum filiis ac nepotibus, quam *Veneti* D haud ita multo pòſt recepêre, urgente eos, qui in præſidio erant, ad deditionem fame. Captus *Franciſcus*, ac *Venetias* miſſus, unà cum fratre ac filiis necatur. Biennio itaque poſt mortem *Joannis Galeatii*, cùm tota *Ciſalpina* in motu eſſet, *Veneti* adjuvante *Franciſco Gonziaco Vicentiâ*, *Veronâ*, *Pataviô* potiti ſunt. Interim verò dum armis omnia circumſonarent, *Cabrinus Fundulus*, cujus operâ *Carolus Cavalcabos* multùm & belli & pacis artibûs utebatur, ſpe occupandæ tyrannidis elatus, quòd ei non ſecùs ac *Carolo* Magiſtratus omnes atque Arcium præfecti parerent, redeuntem *Laudâ Carolum*, videndæ filiæ Tyranni *Lau-* E *denſis* gratiâ, quam in uxorem accepturus erat, ad *Machaſturmam*, quod decem millia paſſuum ab Urbe *Cremonâ* abeſt, ubi noctu diverterat, cum fratribus ac cognatis obtruncat. Inde properè, antequam res in Urbe ſciretur, cum aliquot militibus *Cremonam* contendens, occupatâ Arce ac portis omnibus, forum armatâ manu ingreſſus, quos videt poſſe conatibus ſuis obſtare, aut obtruncat, aut pellit; obtinendæ tyrannidis causâ nullum genus crudelitatis omiſit. Hanc ob rem multi *Cremonenſes*, relictâ patriâ, *Mantuam* confugêre, ubi a *Franciſco* benignè ſuſcepti atque habiti ſunt. Laboratum eſt eo anno peſte, quâ F certè multi mortales periêre. *Franciſcus* ſive ad placandam Dei iram, ſi qua in *Mantuanum* Populum ob errata hominum eſſet, ſive ad ornandam Civitatem converſus, perfecto ſuperioribus annis Frontiſpicio majoris Eccleſiæ, Divique *Andreæ* templum inſtaurare conatus, tot ſimul undique obſtrepentibus bellis, ab eâ impensâ abſtinuit. Nam & *Mediolanenſes* in armis erant, inſtante *Bucecaldo*, *Genuæ* Præfecto Regis *Gallorum* nomine, qui *Mediolano* potiri cupiebat; contrà verò defendente *Facino Cane*, egregio tum copiarum Duce, qui retinere *Joannem Mariam* in Imperio conabatur, Virum quidem crudelitatis & ſtultitiæ ſingularis. Quos enim oderat, aut percuſſoribus e medio tollebat, aut canibus lacerandos apponebat. Erat præterea tantæ libidinis in fœminas, ut, omiſsâ curâ Reipublicæ, ætatem inter ſcorta ageret, longè fratri *Philippo Mariæ*, qui ei poſtea in Ducatu ſucceſſit, diſſimilis. Pietate enim, magnanimitate, gratiâ, clementiâ cuivis bono Principi comparari *Philippus* potuit. In hoc ſtatu rerum *Franciſcus* annô ſeptimô ſupra quadringenteſimum & milleſimum, nonis *Martiis*, moritur, relictô *Joanne Franciſco* impubere adhuc, utpote, qui vix duodecimum attigerat annum, in *Venetorum* ac *Malateſtarum* tutelam, quouſque adoleviſſet. Diligebatur a Populo mirum in modum, quòd ex ejus indole clementiæ, juſtitiæ, liberalitatis ſpem magnam omnibus præ ſe ferebat. Sequenti anno *Otho* tertius *Parmenſium* Tyrannus, pellectus ad colloquium ſpe componendæ pacis cum *Nicolao* Marchione *Eſtenſi*, ad *Ruberam* inſidiis opprimitur. Hujus cædis *Sfortia Cotignola*, jubente *Nicolao*, autor eſt habitus. Mortuo *Othone*, *Regiô* ſtatim & *Parmâ*, dedentibus ſponte Civibus, qui oderant *Othonis* nomen, *Nicolaus* potitur. Interim *Joannes Franciſcus*, etſi adoleſcens erat, ad religionem converſus, *Carthuſienſe* Monaſterium, a Patre inchoatum, bienniô poſt acceptam ditionem magnâ impensâ abſolvit, & *Bozolum* agri *Cremonenſis* Oppidum ſeſe ſponte dedens recepit. Ac ne quid deeſſet, quo minùs tota *Italia* armis conflictaretur, *Ladislaus Apuliæ* Rex, occupatâ *Româ*, acceptáque in deditionem *Peruſiâ*, quam tum armis *Brachius* vexabat, in *Hetruriam* cum magno exercitu deſcenderat, quæ quidem ductu & auſpiciis *Malateſtæ Piſaurenſis* ſtrenuè defenſa eſt. Repulſus enim inde *Ladislaus*, in Regnum trepidus ſeſe recipit, majore propè acceptô, quàm illatô incommodô. Dum hæc in *Italiâ* bello agerentur, *Piſis* pro creando vero Pontifice celeberrimus Cardinalium Clericorúmque conventus cogitur, quo & duo Pontifices, quorum alter *Romæ*, alter *Avenioni* tum erat, Pontificali dignitate ſe abdicare ſunt coacti, & *Petrus Cretenſis*, *Mediolanenſis* Archiepiſcopus, Vir & doctrinâ & ſanctitate vitæ præclarus, omnium conſenſu Pontifex maximus declaratur, qui poſt acceptam dignitatem, ut in creandis Pontificibus fieri ſolet, *Alexander* quintus appellatus eſt. At verò *Joannes Franciſcus* quintum decimum jam attingens annum, *Paulam* nobiliſſimam ac pulcherrimam Virginem, *Malateſtæ Ariminenſis* filiam, duxit uxorem, quæ poſtea fœlix prole filiorum, fœlix nobilitate, optima ac ſanctiſſima Matrona eſt habita. Hanc pupilli, hanc orphani, hanc pauperes, hanc ſacris dediti, ut Parentem, coluêre. Incedens per Urbem, omnium ora pulchritudine, venuſtate, gratiâ in ſe unam convertebat. Ad has nuptias, quæ regiô ſumptu ac ma-

magno apparatu sunt instructæ, convenêre undique ex *Flaminiâ* Principes, & Civitatum *Hetruriæ*, quæ rerum potiebantur, Legati missi. Affuit & *Nicolaus Ferrariensis* Marchio; affuêre Legati *Veneti*, qui comiter & benignè hospitio suscepti, celebratîs nuptiîs, muneribûs donati, domos quique suas abeuntes, liberalitate, gratiâ, humanitate, clementiâ, *Joannem Franciscum* in Cœlum laudibus ferebant, affirmantes, magnæ spei adolescentem dignam se ac familiâ suâ uxorem duxisse. Sequentî æstate ob frequentes pluvias & crebras grandines, & quòd etiam antecedens hyems sine glacie & nive omnino fuerat, unde frumenta invalescunt, magna rerum omnium caritas est habita. Mortuô post quartum mensem *Alexandrô*, in locum ejus *Baldessar Cossa*, qui tum *Bononiensibus* præerat, sufficitur, Vir quidem ingenio ferox & pluris audaciæ, quàm Pontificalis clementia & pietas requirebat. Is *Mantuam* iter faciens, ingenium & magnitudinem animi *Joannis Francisci* admiratus, adolescentem copiarum suarum Ducem deligit, *Francisco Prato* adjuvante, qui multis ante annis ordines ductaverat. Laboratum & eo anno peste, quâ multi passim per omnem *Venetiam* periêre. In *Insubriâ* bellum in dies crescebat, suscitante discordias *Facino Cane*, qui mercenarios retinere sine bello apud se non poterat. Eos enim rapinis, direptionibus Urbium pascere consueverat. Fortè tum accidit, ut *Papienses*, quos *Philippus* ob tenellam adhuc ætatem retinere in officio non poterat, studio partium concitati; cùm hinc *Guelphi*, hinc *Gibellini* ad arma concurrerent, ad externas opes confugientes, potissimùm verò *Gibellini*, cujus factionis *Beccaria* Familia Princeps habebatur, *Facinum* cum exercitu in Urbem introduxerint, pacti fortunas *Guelphorum*. Verùm is Urbem cum armato milite ingressus, neutri in diripiendis fortunis pepercit. Quærentibûs *Gibellinîs*, sua quoque bona contra fidem datam & fœdera diripi, respondit, & egregiè quidem: *Gibellinos* salvos fore; eorum verò bona, quòd *Guelpha* sint, militibus se in prædam concessurum; deridens utriusque factionis stultitiam & cupiditatem. Inde abiens, relicto in portis & in Arce firmo præsidio, tutelam *Philippi*, donec adolevisset, præ se ferens, contra *Pandulphum Malatestam* ducens, *Brixianos* & *Bergomates* incursionibus & rapinis vexat; nec abstinuit a *Cremonensibus* quibus tum *Cabrinus* imperitabat. Dum hæc in *Brixiano* agerentur, *Hungarorum* Rex iturus (ut ipse prædicabat) *Romam* libero itinere ad accipiendam Imperii Coronam, duodecim millia equitum & peditum octo in *Venetos* mittens, capto primo impetu *Foro Julii*, *Tarvisium* oppugnat. Huic tanto exercitui *Veneti Carolum Malatestam*, insignem copiarum Ducem, objecêre, ut cunctando magis, cùm impar esset, quàm dimicando apertô *Marte*, hostem victoriâ exultantem remoraretur. Parùm etiam absuit, quin *Veneti* eodem annô *Veronam*, proditione quorundam Civium, ad rapinam magis quàm ad libertatem spectantium, amitterent. Conjurationis capita: *Peso* Medicus, ære alieno obnoxius; Familia *Quinti*, nobilis quidem, sed factiosa; *Parmensis* quidam Presbyter, apud quem conjurati clàm simul congregabantur. Discurrentes per Urbem armati ad præstitutam diem, cùm aliquamdiu obtinuissent eam partem Urbis, quæ trans *Athesim* est, a præsidio *Venetorum* & Civibus, qui cum *Venetis* sentiebant, ex Urbe pelluntur, multis tamen utrinque cæsis; qui in fugâ comprehensi, quíque cum conjuratis sensisse sunt cogniti, infœlici reste suspensi vitam finiêre.

A Mortuô eodem annô *Facinô* quartô Idûs *Junii*, ad XVI Kalendas *Junias Joannem Mariam* conjurati interficientes, *Bernabovis* filios ac nepotes in Urbem recepêre. *Philippus* vero, persuadentibus amicis, *Beatricem*, viduam ob *Facini* mortem relictam ditissimam, & cujus autoritate, qui sub marito militaverant, admodum movebantur, duxit uxorem. Quo facto, & Civitates omnes, quæ *Facino* paruerant, statim in deditionem accepit, & *Carmignolam Siccúm*que *Montagnanam*, qui Legionem mortuô *Facinô* per seditionem diviserant, in suam militiam, persuadente *Beatrice*, pertraxit; quibus Ducibus *Philippus* postea usus, *Asturgium Bernabovis* filium *Mediolano* pellens, in

B expugnatione *Modoeciæ* interfecit. Agebantur hæc in *Insubriâ*, cùm *Joannes Franciscus* cum magno peditum atque equitum numero, mandato Pontificis *Bononiam* in præsidium Urbis, quam *Malatesta Ariminensis Ladislai* Regis mercenarius gravi bello vexabat, proficiscitur. Ibi, adjuvantibûs Civibûs, gravia aliquot prælia cum hostibus fecit, quibus & superior factus, & Civitatem acerrimè tutatus est. Sequentî hyeme *Joannes* Pontifex *Florentiâ Bononiam*, atque inde *Mantuam* contendens, magnificè ac splendidè a *Joanne Francisco* hospitiô suscipitur; quem, inde haud ita



C multo post abiens, cum magnâ copiarum parte *Laudam Pompejanam*, quò venturum Regem *Hungariæ* sciebat, secum duxit. Multùm enim huic Principi fidebat, cujus integritatem & fidem *Bononiensi* bello optimè nôrat, cùm pollicitationibus & donis in partes regias a *Malatestâ* solicitaretur. Descendente ex *Alpibus* in planâ *Insubriæ Sigismundo* Rege, Pontifex non benè securum iter ratus propter frequentes ejus Provinciæ Tyrannos, *Joannem Franciscum* cum aliquot cohortibus ei obvium mittit, qui hominem ad Urbem comitaretur. Hujus familiaritate cum magnâ virtutis ejus admiratione Rex mirificè delectatus est. Cùm

D itaque nec satis se tutos *Laudæ* Pontifex ac Rex arbitrarentur, *Joannem Franciscum Mantuam*, quò se velle ire dicebant, ad parandos commeatus, disponendámque Urbem, quò recipi commodè tanta multitudo posset, properè mittunt; qui brevi paratis rebus omnibus, *Cremonam*, quò jam pervenisse Pontificem ac Regem intellexerat, rediit. Hos inde *Mantuam* abducens, Populo omni fermè obviam effuso, opinionem omnium benignitate & gratiâ superavit. His conventibus, qui & *Laudæ*, & *Cremonæ*, & *Mantuæ* sunt habiti, de pellendo ex *Latio*, *Umbriâ*, *Hetruriâ Ladislao* Rege, qui *Romam* & multa Oppida occupaverat,

E est actum. Videbant enim *Italiam* incendiis bellorum aliter liberari non posse. Ad impensam bellicam convenerant *Florentinorum*, *Genuensium*, *Venetorum* Legati, opem suam pro facultatibus Pontifici pollicentes. Abiens haud ita multo pòst ab Urbe *Mantuâ* Pontifex, *Bononiam* contendit, ubi de summâ rerum gerendarum cum Principibus & Legatis Civitatum acturus erat. Interim verò *Joannes Franciscus*, cognitâ per amicos *Pratensis* Familiæ proditione, quæ tum in Civitate potens habebatur, eam omnem cum reliquis conjuratis comprehendi ac in vincula trudi jubet, *Paulâ* uxore nobilissimâ ac magni animi matronâ

F ad id adhortante, quòd eos affectare tyrannidem deprehendisset. Si quid enim foris, si quid domi erat agendum, ii munera omnia obibant, tantæ autoritatis apud Principem habebantur. Exigebant ipsi vectigalia, portoria, proventus omnes. Si quid erat agendum, quod autoritatem Principis requireret, id ipsi ex animi sententiâ tanquam Domini approbabant. Ad hos omnia deferebantur. Unde factum est, ut in sententiam brevi nonnullos Cives tra-

traherent. Princeps conjurationis *Carolus Pratus* erat; cum hoc sentiebat reliqua Familia. Ibant etiam in hanc sententiam *Antonius Lafracus*, Equestris Ordinis Vir, *Benevenutus Pecorinus*, *Martinus* frater, Physicus eâ tempestate egregius, *Gabriel Soranus*, *Crescimbenus Castelbargus*, *Gaspar* minorum frater. Ad eam enim inopiam de industriâ *Joannem Franciscum* redegerant, ut, cùm *Paula* ex eo *Ludovicum* peperisset, qui nostrâ tempestate *Mantuanis* imperat, ægre puerperio necessaria habere potuerit. Sumptâ itaque de nocentibus pœnâ, respirare aliquantulum Princeps cœpit, & meliore fortunâ uti. Eôdem annô *Ustianum*, dedentibus sese sponte incolis, in deditionem, ut biennio antè *Insulam* Castellum agri *Cremonensis* recepit. Quintodecimo verò supra quadringentesimum & millesimum anno, conscriptô satis magnô equitatu, ac delectu peditum ex agris suis habitô, adjuvantibûs *Hectore Carbonesio* & *Farusino Mantuano*, cohortium Præfectis eâ tempestate egregiis, *Vitellianam Cremonensis* agri Oppidum satis magnum e *Cavalcabobus* vi cepit. Pulsi enim *Cremonâ* a *Cabrino Fundulo*, qui, *Carolo* ac fratribus interfectis, tyrannidem occupaverat, hoc solum Oppidum ex tantâ ditione retinuerant. Verùm cùm superbè atque impotenter cum finitimis sese haberent, inde quoque pelli meruêre. Noctu itaque copias *Joannes Franciscus* tria millia passuum ab Oppido in insidiis collocans, tam diu exspectat, quoad omnis multitudo sese ad solenne sacrum, quod eo die celebrandum erat, effunderet. Jam exierant ferme omnes ad tertiam horam diei, cùm subitò ex insidiis *Joannes Franciscus* provolans, præmissâ cohorte, quæ Oppidanos ab ingressu Oppidi excluderet, magnam multitudinem virorum, impuberum ac mulierum cepit, imperans continuò militibus, ut inermibus & arma ponentibus parcerent. Tum verò Oppidani, & perpauci quidem, qui casu domi remanserant, cùm viderent, oppugnationem, ad quam se *Mantuani* parabant, diu sustinere non posse, captô robore juventutis, oppidum, incolumitatem suorum pacti, *Joanni Francisco* dedunt; in quo tantum præsidii cum *Hectore Carbonesio* relinquens, quantum satis esset ad continendos in fide Oppidanos, *Mantuam* rediens, dimissâ collectitiâ & tumultuariâ militum manu, lectissimorum equitum ac peditum centurias aliquot & cohortes scribit, quibus sequenti anno militiam & auspicia *Malatestæ*, inclyti eâ tempestate Ducis secutus, cùm *Bracchium* ex agro *Piceno* pellere conaretur, virtutis & probitatis magna indicia præ se tulit; maximè verò, dum oppugnaretur *Rocca contraria*, quæ *Bracchianô* præsidiô tenebatur; ubi cùm nunc militis nunc Ducis munia obeundo muro prærupto succedit, in sinistrum crus grave vulnus accepit. Perductus deinde post sanatum vulnus in concionem militum, a *Malatestâ* gravissimâ oratione laudatus est, ac militaribûs muneribûs, thorace, equô, ense, donatur. Pulsô deinde ex agro *Piceno Bracchiô* in patriam rediit, veritus ne ex vicinitate bellorum, quibus tota Provincia ardebat, aliquid detrimenti acciperet, *Philippo Mariâ* bello & armis ditionem paternam repetente; contrà verò defendentibus se acriter Tyrannis, qui, gustatâ semel imperandi voluptate, non ita facilè de possessione pellebantur. Urgebat tum *Carmignola Pandulphum Malatestam*, &, captô *Bergomo*, prodente Arcem Præfectô, pecuniâ & pollicitationibus corruptô, in *Brixianos* movens, cum omni dominatu brevi spoliâsset, nisi a *Venetis* ingenti pecuniâ & firmissimo equitatu esset adjutus. Interea verò accidit *Martinum quintum*

A *Romanum* Pontificem *Constantiâ*, ubi omnium, qui in eo Concilio fuerant, consensu Pontifex declaratus fuerat, *Mediolanum*, dum *Italiam* repetit pervenire. Is autoritate & gratiâ *Philippum* ad pacem cum *Pandulpho Malatestâ* ineundam perpulit, quæ postea *Mantuæ*, *Martino* eò accedente, *Joanne Franciscô* sequestrô adhibitô, his legibus composita est, ut *Pandulphus*, persoluto quotannis tributo, tam diu *Brixiâ* potiretur, quoad ei vivere liceret, nullâ in testando de Civitate, quæ meritò ad *Philippum* devolveretur, relictâ potestate. Hanc pacem sequenti anno *Pandulphus* disturbavit, annixus pecuniis ac milite retinere

B *Cabrinum* in Urbe *Cremonâ*, quem armis *Philippus* continuè vexabat, Civitatem paternæ ditionis, tot jam annis a Tyranno possessam, repetens. Erat tamen fama, *Pandulphum* Urbem ipsam a *Cabrino* emisse, *Salodii Riperiam* in pretium pollicitum. Ab hoc bello *Joannes Franciscus* deterrere hominem frustra conatus est, missis Legatis, qui eum admonerent, contra jus fásque agere, quòd fœdera sperneret, quòd Tyrannum tutaretur, quòd contra eum arma sumeret, a quo dominatu *Brixiano* donatus fuerat; non esse contemnendam autoritatem *Martini*, de suâ nolle dicere, cujus interventu pax erat composita; si ho-

C minum autoritatem contemneret, Deum saltem inspiceret, quem testem rupti ab eo fœderis, dum pax fieret, invocaverant. Abiens *Mantuâ* Pontifex, subsequentibus omnibus ferme *Italiæ* Principibus, qui *Mantuam* ad salutandum hominem de more convenerant, *Bononiam* primò, mox *Florentiam* proficiscitur. Instat tum acriter *Carmignola* jubente *Philippo*, quòd suo jure in *Pandulphum* ducere exercitum possit. Captâ itaque brevi magnâ parte *Brixiani* agri, cùm adventare *Ludovicum Melioratum* cum magno equitatu in auxilium *Pandulphi* diceretur, ad *Montemclarum* castra locat, quo iter *Brixiani* facturos hostes intellexe-

D rant. Ibi superveniente *Ludovico*, diu acriter certatum est. Victor *Carmignola* superatîs hostibûs, haud ita multo pòst *Brixiam* in potestatem *Philippi* redegit. Potitur & *Cremonâ Philippus*, ac *Cabrinum Tyrannum* ad *Castellionem* captum pœnâ capitali afficit. Qui sive rerum successu elatus, sive sensisse *Mantuanos* cum *Pandulpho*, quo cum *Joannes Franciscus* affinitate conjunctus erat, suspicaretur, *Pischeriam Vitellianam*, & quicquid in *Brixianis Cremonensibús*ve retineret, suo jure (ut ipse dicebat, quòd bona paterna essent) repetit. Tulêre id ægre *Veneti*, quòd habitâ *Pischeriâ*, occupari facilè ab eodem *Verona* ac *Vicentia* pos-

E sent. Quare *Gonziacô* admonitô, ne mandata faceret, Oratores ad *Philippum* mittunt, qui & hominem e sententiâ dimoverunt, & pacem in annos decem retulêre. Tum verò *Nicolaus* Marchio *Estensis*, sponte facturus id, ad quod armis cogi potuisset, *Mediolanum* profectus, *Parmam Philippo* reddidit, retentô *Regiô*, *Martini* Pontificis rogatu, feudi nomine. Profectus & eò *Joannes Franciscus Philippo* gratulatum, pro re benè gestâ, cum minùs comi fronte inspiceretur, inde abiens, *Venetorum* ac *Florentinorum* fidem & societatem secutus est, parvi existimans *Philippi* minas, si ab his duabus Rebuspublicis, opibus

F & potentiâ pollentibus, esset adjutus. Tam diu pacis munia obivit, quamdiu *Veneti* a *Florentinis* in bellum contra *Philippum* solicitati sumpsêre arma. Questi enim persæpe in Senatu *Veneto Florentini* fuerant, *Philippum* regnandi cupidum, ruptîs legibûs initi fœderis, & ultra *Macram Serzanam* Oppidum *Lucensis* agri, receptâ *Genuâ*, quam diu obsederat, *Thomæ Fregosio* dedisse; quem e Principatu vi & armis dejecerat, ne cum *Genuen-*

nuensibus exulibus quicquam adversus se moliretur; & *Bononienses Florentini* populi Socios ad defectionem concitâsse, eorúmque milites stipendio conduxisse; & *Forum Livii* nunc ob *Thebaldi* pueri tenellam ætatem, nunc ob *Ferrariensis* Principis gratiam, ut crebrò dicebat, occupâsse, cùm fœderibus cautum esset, Ducem *Bononiam* & *Flaminiam* armis attingere nullo modo debere. Verebantur item, ne trium simul potentissimorum Principum, *Philippi*, *Martini* Pontificis, *Alouisii* Regis, quos societatem iniisse constabat, vi & armis omnia occuparentur. Acceptis postremò duabus cladibus, dum recuperare *Forum Livii* contendunt, summam desperationem præ se ferebant, nisi a *Venetis* essent adjuti. Verùm Senatus nil temerè agendum ratus, quòd sibi cum *Philippo* pax esset, quódque nullæ hactenus inter *Vicecomites* & *Venetos* intercessissent inimicitiæ, intermissurum se autoritatem suam respondet, quo pax inter eos componeretur. Missus itaque *Paulus Corrarius* ex gente Patriciâ, *Philippum* eleganti oratione perpulit, nunc ejus magnitudinem animi & clementiam extollendo, nunc Senatûs *Veneti* benevolentiam avitam & ingenitam erga se ac *Vicecomitum* Familiam commemorando, ut *Florentinis*, malè de se meritis, pacem ex eorum atque Marchionis *Estensis* sententiâ daturum se dixerit, modò non omnino æquas fœderum conditiones, quas semper callidissimis cautionibus depravare solerent, aspernarentur. His de rebus cùm Legati ultro citróque missi, non modò non purgarent errata, sed *Mediolanenses* ipsi *Florentinis* ultro crimini darent, quòd *Genuenses* hostes suos commeatu & pecuniâ juvissent, quòd eosdem litteris ac nunciis factâ spe auxilii ad tolerandum bellum adhortati essent, quódque *Liburnum* ditionis *Genuensis* centum millibus aureorum emissent, ita utrinque discessum est, ut neque certum bellum, nec firma pax haberetur. Alter tamen alterum observabat, copiásque, quantas maximè poterant, comparantes. Instabant *Florentini* monendo, orando, prehensando ex Optimatibus optimum quemque, ut initâ cum *Florentino* Populo societate, partitâque bellicâ impensâ, communibus auspiciis colubro virus per totam *Italiam* spargere conanti, antequam invalesceret, obviàm iretur; aliter, omnibus pereundum esse, si serpere latiùs tantum malum cœpisset. Moti his precibus atque admonitionibus *Veneti*, maximè verò, quòd in eam sententiam ire *Gonziacum* & *Estensem* Principes videbant, qui rebus suis timentes, *Venetias* sese contulerant, & operam in bello suam pollicebantur, fœdus primò cum *Florentinis*, *Estensi* ac *Gonziaco* renovârunt; mox de ratione belli gerendi inter se locuti, timore hostibus injecto, Legatos a *Mediolanensibus* excivêre. *Philippus* enim duorum Populorum ac Principum arma in se concitari cernens, *Joannem Aretinum*, Virum præstantem, ad *Venetos* properè mittit, qui eos e sententiâ dimoveat, commemorando veterem *Vicecomitum* & *Venetorum* amicitiam ac pacem, deterrendóque eos a societate *Florentini* Populi, quod astu, dolo, fraude eorum plena sint omnia. Tum verò *Joannes Franciscus*, qui usque ad eam diem de bello in *Philippum* gerendo nil publicè dixerat, veritus, ne sententiam *Veneti* mutarent, Senatum ingressus ita disseruit: Etsi scio, *Veneti*, Vos pro vestrâ prudentiâ, atque animi solertiâ intelligere, quid tacitus a Vobis expetam, imò tota *Italia*, de cujus libertate & salute agitur, tamen, ne in rebus dubiis defuisse communi saluti videar, pauca dicere institui. Peto tamen, antequam dicere incipiam, ne me hæc magis dicere putetis ob privatam simultatem, quæ mihi cum *Philippo* est, quàm ob imminens *Italiæ* cervicibus gravissimum servitutis jugum. Novi ego *Philippi* ingenium, novi animum; majora mente concepit, quàm verbis explicet. Non quid dicat, sed quid agat attendendum est. Appetentissimum se pacis ostendit, & tamen duobus a lateribus *Florentinos* oppugnat. Si pacem cupit, ab armis discedat: *Florentinum* Populum, afflictis suis rebus opem, libertati tutelam, Reipublicæ incolumitatem jam diu a Vobis rogantem, bello persequi desistat. Non discedit, mihi credite, ab ingenio suorum; eosdem habet hostes, quos Proavus, quos Avus, quos Pater habuit. Me quem videt vestris ulnis protegi, etsi infensum servat, illæsum tamen ad tempus relinquit. Superatis *Florentinis*, viribus & audaciâ plenus, *Eridano* violentior, ubi inundat, omnem vim belli in me ac in Vos convertet, fœderum illorum immemor, quæ tertio quoque verbo jactitat, veteris amicitiæ oblitus, quam veluti nebulam artibus suis, ne subesse fraus deprehendatur, objicit. Non verba hominis, Patres conscripti, sed facta & mores sunt attendenda. Promittit, negat, pro arbitrio. Quoties fœdera cum *Florentinis* iniit, missis Legatis, qui blandè eos appellando, montes aureos pollicendo, dolum ac fraudem hominis integerent? Fœlices certè & fortunati fuêre Majores nostri, quòd non hunc gravissimis illis temporibus hostem habuêre. Quid futurum quæso fuisset, si, dum *Mantua* terrâ ac flumine a *Mediolanensibus* oppugnatur, hic tanti incendii excitator fuisset? quid, si hæ vires, hæc audacia, & dominandi cupiditas, alterum *Franciscum Carrariensem*, qui vos terrâ ac mari persequeretur, nacta esset? Benè nobiscum actum est, *Veneti*, quòd, Patre meo Duce, *Patavinum* illum Tyrannum e medio sustuleritis: pulsaremur nunc non armis tantùm, sed dolô, fraude, versutiâ duorum hostium. Non est tamen, quòd altero malo Dei benignitate simus liberati, minùs pro novo, & eo quidem magno, laborandum, ne ocio lascivientes, libertatem amittamus. Hostem, *Veneti*, hostem, inquam, habemus, cujus potentia reformidanda est. Nam si, dum egenus, dum domo ac patriâ pulsus, astu & audaciâ tantam sibi ditionem comparavit, qualem speremus futurum indies auctis viribus, aucto commeatu opulentiâ feracissimi soli? Eundum est obviàm ejus potentiæ: excidendæ radices tantæ tyrannidis, priusquam invalescant. Quantillis copiis duos *Florentinorum* exercitus fugaverit, nôstis omnes, quos sociorum calamitas aliquantulùm movit. Quis eum sustinebit, quæso, ubi aucto Imperio magnos comparare exercitus, milites ad defectionem muneribus ac pollicitationibus ei solicitare licebit? Concurrunt undique ex totâ *Italiâ* ad hominem mercenarii; eum Regem vi & armis facturos se pollicentur, cùm contrà ille magnas opes, potentiam, facultates repromittat. Flectunt persæpe oculos ad eam partem *Venetiæ*, quam nos possidemus. Nostros agros nostra tecta, fortunas omnes famelicis mercenariorum faucibus objicit, quò eos ad omnia pericula obeunda audaciores faciat. Taceo, quâ fidentiâ, quâque temeritate jam nostra partiti sint: virgines, matronas, matresfamilias, impuberes, procis, maritis, Parentibus, fratribus, abducturos se pro libidine prædicant. Huc, mihi credite, superatis *Florentinis*, omnem iram belli & prædandi cupiditatem vertent. Quòd si itum obviàm injuriæ fuerit; si præcisa prædandi spes, si contusa eorum audacia & libido armis fuerit, cùm ob præmium & avaritiam bella gerant, relictis *Philippi* Ducibus,

bus, relictis signis, majore celeritate dilabentur, quàm convenêre, & eadem (si per Vos licebit) in *Philippum* arma convertent, quæ ejus causâ primò sumpsisse videbantur. At fœdera proponitis, quæ Vobis inita cum *Philippo* sunt; eadem sancta, eadem inviolata Senatus vult, & ego cupio; verùm tacitus jam dudum, *Veneti*, a Deo optavi, ut quibus mentem dedit fœdera ac pacta servandi, eisdem quoque violatæ ac discerptæ justitiæ causam proponat. Ea enim intercessit, & fœderibus intervenit; quâ sublatâ, & fœdus tollitur, & pacta continuò cessant. Pacem *Italiæ* pacti estis, quietem Populorum, securitatem Sociorum; hæc si interturbat, tollit & fœdus. Vos, mihi credite, hoc astu, hâc arte fallendi, tam diu deludet, quoad, ut quondam *Pandulphum*, Vobis sedentibus, dominatu expulit, sic nunc, superatis *Florentinis*, me a quo *Pischeriam Vitellianam* repetit, Potentatu *Mantuano* spoliaverit. Huc deinde omnem vim belli convertet. Non proderunt Vobis conscripta fœdera, non inita pax. Memores tum Sociorum eritis, memores amicorum, quos, nisi nunc bellum properè decernitis, destitutos Divinâ atque humanâ ope, lacerandos siccis *Philippi* faucibus relinquitis. Sed per Deum Vos oro, *Veneti*, ne Socios deseratis, ne existimationem vestram contemnatis, ne legitimum ac sanctissimum bellum vestrâ, nescio quâ, superstitione omittatis. Hoc vos rogant (si fas est dicere) Dii ipsi, hoc homines, hoc Civitates, hoc Castella, hoc pecora, hoc plantæ, quæ captivitatem, mortem, servitutem, excidia, incendia exspectant, nisi a Vobis itum obviàm tantæ injuriæ fuerit. Permovit hæc oratio *Venetos*, adhortante *Carmignolâ*, viro bellicâ laude insigni, atque eâ ætate clarissimo, qui (ut ipse ajebat) ægre ferens *Philippi* insolentiam, ad *Venetos* tunc confugerat. Bellum itaque statim omnium consensu decernitur: ad id equitum duodecim, peditum octo millia conscribuntur, quos *Florentinus*, communi impensâ, quoad debellatum esset, in armis retineret. Ad hoc additum, ut classem fluvialem in *Cremonenses Veneti*, maritimam in *Genuenses Florentini* pararent, quo *Philippus* eodem tempore multis a lateribus oppugnaretur. Terrestris exercitûs Dux *Carmignola* deligitur, sub quo *Gonziacus* Princeps liberiùs ordines ductavit. Convenerant jam omnes copiæ in *Veronensem* ac *Mantuanum* agrum, inde moturæ, quo *Carmignola* imperâsset. Tentati primò pecuniâ *Brixianæ* Arcis custodes, ut, Præfectô (dum noctu Arcem circuit) interfectô, immissas a Ducibus cohortes admittant. Verùm, dum id parum successisset, ad tentandos *Guelphos*, *Philippo* ob factionem *Gibellinam* infensos, convertuntur. Duo tum in Urbe ejus factionis Primores erant, *Petrus* & *Achilles* cognomento *Avogadri*. Ii, quia *Mantuâ* oriundi erant; eorum enim Majores pulsi inde ob intestina bella fuerant, clàm nunciari *Gonziaco* jubent, ut exercitum properè Urbi admoveat, eam, refractâ a se Urbis portâ, pro arbitrio recepturus. Non cunctati *Carmignola* & *Gonziacus*, collectis undique *Guelphis*, eò contendentes, per *Divi Joannis* portam Urbem ingressi anno vigesimo sexto supra quadringentesimum & millesimum, ad expugnandas Arces convertuntur. Est namque *Brixia* tres in partes divisa: monti adjacet ad meridiem; conversa in cacumine montis Arx est, aspero ascensu & opere munitissima, a quâ duo latissimi muri crebris turribus muniti, parum inter se, & æquè ferè distantes, per Urbem ducuntur. Descendenti ab Arce per has munitiones, quas accolæ *Garzetam* appellant, partem illam Urbis, quæ

A ad sinistram relinquitur, *Gibellini* incolunt, quæ verò ad dexteram, quæque major & populosior est, tota *Guelphorum* factione referta habetur. Hanc itaque partem *Carmignola* & *Mantuanus* ingressi, redactis properè ejus regionis portis omnibus in potestatem, firmóque præsidio munitis, retrusóque intra *Garzetam Oldrado*, qui recuperare partem Urbis captæ cum aliquot cohortibus, quas sibi in præsidio habebat, frustra sæpe tentaverat, oppugnare reliquam partem bombardis ac machinis omnibus instituerunt. At *Philippus* partem *Brixiæ* deditione *Guelphorum* in potestatem *Venetorum* devenisse audiens, admiratus, id

B præsente *Oldrado* fieri potuisse, *Franciscum Sfortiam* cum equitibus eò properè mittit, qui tamdiu oppugnantes sustineret, quoad reliquæ copiæ ex *Hetruriâ* & *Flaminiâ* accitæ, submitterentur auxilio. Interim verò *Carmignola* & *Mantuanus* eruptionem hostium veriti, vallum & fossam frequenti opere rusticorum ad *Garzetam* ducunt, quo faciliùs intra munitiones hostem continerent. Dum hæc intentiore curâ agerentur, *Franciscus Sfortia* Urbem noctu ingressus, confirmatis eorum animis, qui in fide remanserant, tentatâ sæpius eruptione, fossam replere, ac vallum rescindere conabatur, quo faciliùs irrumpere Civita-

C tem, eandémque diripere, adjuvantibus *Gibellinis*, & qui in præsidio erant, liceret. Verùm *Mantuani* operâ repulsus, quem *Carmignola* ad oppugnandam portam *Pilarum* cum parte copiarum profectus, tuendis munitionibus præfecerat, tentare ampliùs eruptionem non est ausus. Confluebant undique eò tum a *Venetis*, tum a *Philippo* magnæ copiæ. Quare *Carmignola*, maturandum ratus, priusquam omnes *Philippi* copiæ supervenirent, dum die ac noctu, nullâ datâ hostibus quiete acceptáve, portam oppugnat, in febrem dolore laterum ac nervorum incidit. Quamobrem, *Venetis* adhortantibus, curandæ valetu-

D dinis gratiâ, inde ab balnea *Aponi* abiens, *Mantuanum* Principem exercitui ac defendendæ Civitati præfecit. Is intentiore curâ defensis civibus, partem copiarum extra Urbem ducens, stativa posuit, ne ad obsessos mitti commeatus possent. Increbrescente deinde famâ, magnas *Philippi* copias adventare, *Carmignola* recuperatâ magnâ ex parte valetudine, *Brixiam* rediens, collaudatâ *Mantuani* virtute & solertiâ, totus ad expugnandam *Garzetam* ac reliquam partem Urbis convertitur, *Francisco Sfortiâ*, qui tum in præsidio erat, acriter defendente. Oppugnata jam *Brixia* ad duos menses fuerat, cùm *Philippi* copiæ ex *Hetruriâ*

E ac *Flaminiâ* excitæ, agrum *Mantuanum* ingressæ, huc atque illuc discurrentes tempus terunt, *Venetis* ad confirmandas denuo munitiones spatium dedêre. Est enim constans omnium rerum militarium peritorum opinio, recuperari *Brixiam* potuisse, pulsis inde *Venetis*, si rectâ ad Urbem profecti fuissent. Dum hæc ad *Brixiam* intentiùs agerentur, *Angelus Pergulanus Philippi* jussu *Mantuanum* agrum cum magno peditatu ingressus, longè ac latè omnia populatur, quò Principem *Mantuanum* ad sua tuenda abstraheret. Verùm id frustra tentatum est. Immissis enim cohorti-

F bûs aliquot, quæ hostes a populationibus arcerent, intentiore curâ, quàm nunquam antea, ad intercludendos commeatu hostes, novæ in dies munitiones, novæ machinæ erigebantur. Tum *Angelus*, ubi multis in *Mantuano* agro passim editis incendiis averti ab oppugnatione *Brixiæ Joannem Franciscum* posse non vidit, in *Brixianos* movens, castra non longè a munitionibus *Venetorum*, quæ quotidie ad prohibendos commeatu *Mediolanenses* fiebant, communiit. Movit & eò pro-

propere *Carmignola*, relictô ad tutelam Urbis Principe *Mantuanô*. Non sunt tamen ausi, variis varia sentientibus, aut collatis signis cum *Carmignolâ* decertare, aut munitiones, quæ ad obsidendam Urbem fiebant, rescindere, *Nicolao Picennino* persæpe clamante, id fieri perfacilè posse, & *Philippi* rem ignaviâ Ducum hostibus prodi. Hunc adire munitiones conantem, facilè *Carmignola*, immissis aliquot aciebus, submovit, non subsequente reliquo exercitu, timiditate & ignaviâ *Pergulani* Ducis. Tandem verò, qui in prædio erant, diebus ac noctibus oppugnati, cùm ad exiguum numerum, cadentibus in dies multis, essent redacti, cúmque fame laborarent, nec ulla spes subsidii subesset, relictâ eâ parte Urbis, quam diximus a *Gibellinis* incoli, in *Garzetam* sese recepêre; inde etiam, bombardis diu ac noctu pulsati, abeuntes, *Placentinum* Centurionem cum peditibus quinquaginta ad præsidium Arcis reliquêre, quæ machinis diu quassata, dedentibus se consensu *Philippi* militibus, in potestatem *Venetorum* pervenit. Capta itaque *Brixia* est septimo, quàm oppugnari cœpta est, mense. Ducente deinde *Carmignolâ* ad capienda *Brixianorum* Castella, *Martinus Philippi* amicus ad componendam inter *Philippum* ac *Venetos* pacem, Cardinalem *Sanctæ Crucis* mittit; quâ infectâ, quòd iniqua *Veneti* ac *Florentini* postulare viderentur, rursum magnis viribus bellum utrinque parari est cœptum. In *Mantuanos* crebræ fiebant incursiones, cùm per anni tempus nondum castra metari liceret. Verùm succedente paulatim per *Padum Venetorum* classe, dum *Franciscus Sfortia Brixellum* oppugnat, omnis vis belli ad navale prælium transfertur. Nam & *Philippus* triginta Galeones, *Pasino Eustachio* Duce, *Cremonam* miserat, ad tuendam eam partem agri *Cremonensis*, quæ *Pado* ad sinistram adjacet; & *Veneti Francisco Bembo* Præfecto usi, Viro maritimis bellis probato, continuò succedentes, ac oram illam fluvialem infestantes, non ampliùs quàm passuum quatuor millia a *Cremonâ* consederant, contendens eò & cum terrestribus copiis *Picenninus*, *Pasinum* adhortatur, ut primo quoque tempore cum *Venetis* navali pugnâ decertet, affuturum se pollicitus, & integros milites fessis continuò submissurum. Initur prælium, & quidem acre, nec animis nec viribus par. *Veneti* enim, præterquam quòd numero navium earundémque ad prælium agillimarum superiores erant, arte etiam & audaciâ metum facilè hostibus incutientes, captis primis galeonibus, quos *Pasinus* immiserat, reliquos in fugam convertunt, frustra *Picennino* a ripâ *Pasinum*, remiges ac milites adhortante. Usus victoriâ *Venetus*, *Cremonam* annavigans, primo statim impetu duo Castella cepit, tabulatis mirum in modum a *Philippo* in *Pado* ædificata, quo minùs *Veneti* subvehere classem liceret. In expugnando tertio, quod ad Urbem vergebat, plus laboris est passus, oppugnationem impediente *Cremonensi* Populo. Tandem verò captis omnibus atque eversis, convulsisque palis, ne alia superædificari possent, nimio successu læti ac securi *Veneti*, cùm passim veluti pecora recreandorum corporum gratiâ in eâ ripâ *Padi* jacerent, quæ Urbem ac flumen interjacet, superveniente Populo *Cremonensi Christophoro Lavello* Duce, vino ac epulis pleni milites remigésque magnâ ex parte cæduntur. Ægre solvere a ripâ *Francisco Bembo* licuit, & Classem remigibus ferme vacuam conservare. Qui haud ita multo pòst emendare acceptum incommodum conatus, amissis aliquot militibus, rem infœliciter tentatam omnino omisit. Æstate verò jam appetente, *Carmignola*, accitis undique *Venetorum* copiis, *Montemclarum* proficiscitur, eodem tempore & Oppidum oppugnaturus, & *Mantuano* Principi, quò tutiùs in castra perveniret, quasi obviàm futurus. Eo verò superveniente, cùm frustra teri tempus in oppugnatione montani ac munitissimi Oppidi videretur, *Gottolengum* cum equitum quatuordecim, peditum sex millibus, subsequente carrorum, calonum, jumentorum magnâ multitudine, unis castris contendit. Inerant præsidio mille *Philippi* equites, quos *Ducis familiares* appellabant, delecti quidem èx omni militiâ & bello strenui. Ingressi & nocte ejus diei, quo *Carmignola* castra moverat, *Guido Torellus*, *Christophorus Lavellus*, *Nicolaus Guerrerius* animum ad erumpendum cæteris dedêre. Superveniente itaque *Carmignolâ*, cùm passim veluti pecora primi abjectis temere armis, nullis metatis castris, nullóve ordine servato, per herbida prata sub umbrâ ad vitandos æstus jacerent (erat enim tum dies religione *Dominicæ Ascensionis* celebris, & jam calor intendi cœperat) *Philippi* copiæ subitò instructis aciebus erumpentes, obvios quosque, utpote inermes, & nil tale metuentes, fundunt. Tum *Nannes Stroza*, *Florentinus* Civis, qui cum quadringentis equitibus a *Nicolao Estensi Venetis* auxilio missus fuerat, cuique negotium ad reprimendas eruptiones sorte obvenerat, erumpentibus obviàm factus, cùm aliquamdiu acriter in loco angusto dimicatum esset, neque ultimi primis in fugam versis secessum darent, cum aliquot equitibus in confertissimam turbam delatus, post longam pugnam obtritus equitum globo periit. Inde fuga ab inermibus passim fieri cœpta. Verùm supervenientibus *Carmignolâ* & *Mantuano* Principe, victoriam propè partam e manibus hostium extorsêre, qui cùm pauci a pluribus urgerentur, receptui canentes, onusti prædâ, ac captis ex *Venetis* mille & quingentis equitibus, in Oppidum læti ovantésque sese tutò recepêre. Desperatâ oppugnatione *Gottolengi*, validissimo præsidio muniti, *Carmignola* inde movens, trajecto *Ollio* amne, in *Cremonenses* movit, arbitratus omnia cis *Abduam* & *Padum* occupari facillimè posse, si *Cremonam* aut vi aut obsidione cepisset. Verùm, ut ire atque redire *Brixiam* pro arbitrio liceret, Arcem, quam *Binam* accolæ vocant, cum ponte expugnat. Inde abiens, relictâ ad dexteram *Cremonâ*, secundùm *Padi* ripam sexto ab Urbe milliario ad Vicum, quem accolæ *Summum* vocant, castris subsistit, immoraturus tamdiu accessum ad Urbem, quoad *Venetorum* classis subveheretur. Interim verò *Philippus*, auditâ hostium multitudine, rebus suis timens, adhortatus, ut, qui arma ferre possent, quique se salvum esse vellent, sequerentur, *Mediolano* propere abiens, *Cremonam* cum ingenti exercitu pervenit. Castra deinde sequenti die ab hostium castris circiter tria millia passuum communivêre, non detrectaturi certamen, si eis ab hostibus pugnandi copia fieret. Nusquam antè aliàs, eâ præsertim ætate, tanti simul exercitus visi. Ad decem & octo millia equitum, peditum novem, *Venetos* habuisse sub signis constat præter lixas, calones, rusticos, prætérque navales copias, quas ad decem millia virorum fuisse constat. Fuêre item in *Philippi* exercitu, equitum quindecim, peditum sex millia, omitto tumultuarios milites, quos *Mediolano* abiens ad bellum concitaverat. Intercedebat ferme pari spatio inter utrumque exercitum fossa satis profunda, ponte conjuncta. Hunc pontem transiréntne hinc *Veneti*, hinc *Mediolanenses*, aliquantulùm addubitatum. Tandem verò *Mediolanenses* potentiâ Ducis moti, trajectâ fossâ, hostes

stes pro vallo instructis aciebus stantes, acri animo invadunt. Non detrectârunt & illi certamen, hinc *Carmignolâ*, hinc *Gonziaco* adhortante. Pugnatum est ferme ab ortu Solis usque ad summam vesperam, sub tanto æstu, ardente *Julio*, tantáque pulveris nebulâ, ut neque, quò submittenda essent auxilia, neque quos adhortarentur in pugnam, quippe confusis passim omnibus, satis Duces ipsi internoscerent. Tandem verò, cùm canere receptui Duces jussissent, inde æquo *Marte* discessum est. Neque ampliùs ad universæ rei dimicationem ventum est, maximè verò revocante *Philippum* bello, quo eum premi ab *Amedeo* Duce *Sabaudiæ* & Marchione *Montisferrati* est nunciatum. Tum *Carmignola*, omissâ spe potiundi per vim *Cremonâ*, ad oppugnandum *Casale majus* contendit, quo tandem recepto post longam terrâ ac flumine oppugnationem, in *Brixianos* movet, Principe *Mantuano* subsequi jusso, qui *Sabloneta* oppidum eo redegerat, ut in ejus manus propediem venturum videretur. In *Brixianos* enim *Carolum Malatestam Pisauriensem* profectum intellexerat, quem *Philippus* copiis suis cum Imperio præfecerat, quò cæteri Duces humiliori loco nati, inter quos certè magna erat de principatu contentio, huic insignî familiâ orto, parere faciliùs animum inducerent; tum ut *Mantuanum* Principem, cui *Paula*, Mulier nobilissima, *Caroli* soror, nupserat, a *Venetis* alienaret, injectâ suspicione transitionis, tum vel maximè, quòd arbitratus est, *Brixianos* renovatâ *Pandulphi Malatestæ* memoriâ, quem mirificè dilexerant, aliquid innovaturos. *Carmignola* itaque, quò fiduciâ sui omnem *Caroli* autoritatem uno impetu comprimeret ac tolleret, *Machlodium* magnâ ex parte paludibus circumdatum, eo vidente, oppugnatum contendit. Ferebant id ægre *Picenninus* ac *Sfortia*, quòd ipsis cernentibus, atque ocio & ignaviâ torpentibus *Philippi* Castella diriperentur; non esse ferendam tantam ignominiam, cùm facilè *Carmignola* inde pelli ac fugari posset. Tum *Carolus*: Quandoquidem ita vultis, inquit, ne unus præ cæteris omnia sapere videar, prælio cum hoste decernatur. Ego, ne timiditate detrectâsse certamen videar, primus cum hoste congrediar, me sequetur *Lavellus*, *Lavellum Picenninus*, *Picenninum Franciscus Sfortia*; in subsidiariis *Torellus* esto. His dictis statim in hostem signa movet, per viam palustrem ac tortuosam, unde facile a paucis plures propelli poterant. Hoc futurum ratus *Carmignola*, qui ex concursatione hostium & tumultu, quò itura res esset, deprehenderat, acies & ipse instruit; sagittarios in cespitibus paludis pænè ob æstatem desiccatæ collocat, quò tutiùs ferire hostem, ac pænè sedentes, non sustinentibus equitatum hostium æstuariis. Transierant jamjam aliquot equitum turmæ, cùm subitò *Mantuanus* Princeps, *Carmignolâ* signum pugnæ proponente, in confertissimas hostium acies sese cum suis infert. Certatum est ibi aliquot continuis horis magnis animis viribúsque. Tandem verò, cùm integri fessis a *Venetis* continuò submitterentur, nec idem ab hostibus ob angustiam locorum fieri posset, instantibus sagittariis, hastatisque, qui viros & equos a lateribus confodiebant, in fugam *Mediolanenses* vertuntur; ex quibus, pari pænè equitatûs ac peditatûs numero, ad octo millia capiuntur. Constat autem, tantam eam fuisse cladem, ut, si milites captos retinere *Carmignola* voluisset, signáque ocyùs perterritis inferre, ejicere Principatu *Philippum*, consternatum tantô acceptô incommodô, haud magnô negotiô potuisset. Captus eo prælio a *Mantuano* Principe *Carolus*, in-

A columis ob affinitatem dimittitur. Interim verò dum *Carmignola* ad oppugnanda *Brixianorum* Oppida, quæ in *Philippi* fide permanserant, copias ducit, eidem *Philippo* respirandi spatium dat. Nam & pacem cum *Amedeo Sabaudiæ* Duce, datis ob id *Vercellis*, componit, & exercitum satis magnum, conscripto novo milite, comparat, & *Sigismundum Bohemum* ac *Brunorum Scalam* in *Venetos* magnis pollicitationibus concitat. At *Martinus* Pontifex *Philippi* rem in magno discrimine videns, Cardinalem *Sanctæ Crucis* secundò ad componendam inter *Philippum* & *Venetos* pacem mittit; qui *Ferrariæ* subsistens, eò proficiscentibus cum

B mandatis Principum ac Civitatum Legatis, ita pacem composuit, ut *Brixiam Veneti* & Oppida *Brixianorum Cremonensiúm*que quæ antea ceperant, retinerent; præterea, ut *Philippus Venetis Bergomum Bergomatém*que agrum ex fœdere dederet, hâc lege, ne Socios *Venetorum Florentinorúm*que bello lacesseret, aut ad defectionem concitaret. Pace ubique partâ, *Florentini* ægre ferentes, *Ladislaum*, *Pauli Guinisii Lucensis* Tyranni filium, superiore bello sub *Philippo* militâsse, occasionem opprimendæ *Lucæ* nacti, quòd superiore pace nil scriptis de *Guinisio* cautum fuerat, in agrum *Lucensem* exercitum movent, *Nicolao Fortebrachio*

C copiarum Duce. Captis itaque haud ita multo pòst non paucis circumquaque Castellis, Urbem gravi obsidione cingunt. Tum *Philippus* sollicitatus *Pauli* precibus, veritúsque ne, si *Luca* in *Florentinorum* potestatem deveniret, acriores eos postea, utpote propinquiores ac potentiores, haberet hostes, *Franciscum Sfortiam* cum magno equitatu primò in *Parmensem* agrum mittit, unde pedestres copias conscriberet; qui vere jam appetente *Apenninum* transcendens, tantum terroris *Florentinis* injecit, ut priusquam in vallem *Nebularum* (ita enim accolæ vocant) descenderet, hostes movere castra, ac *Lucam* obsidione liberare

D præ metu coegerit. Ejus adventus eo gratior *Lucensibus* fuit, quòd, pulsis hostibus ac capto Tyranno, liberi omnino auxilio *Francisci* futuri videbantur. Verùm *Franciscus*, acceptis quinquaginta millibus nummûm auri ex ærario *Florentino* depromptis, *Lucenses* in majore discrimine, quàm unquam antea fuerant, reliquit, pactus ob datam pecuniam, toto semestri *Philippi* imperio se non obtemperaturum. Obsideri deinde *Lucenses* acriùs sunt cœpti. Quare *Philippus Picenninum* cum maximo equitatu eò statim mittit, qui, fusis ac fugatis hostibus, non solùm *Lucam* obsidione liberavit, verùm etiam inde movens, ex *Pi-*

E *sanis* ac *Volaterranis* multa Castella vi cepit, *Senensibus* rem gratam facturus, qui tum *Florentinos* bello invaserant. At *Veneti Florentinorum* rebus timentes, nequaquam ultrà differendum rati, ad suscipiendum bellum in sequentem æstatem sese parant. Conducere autem *Mantuanum* Principem magno stipendio frustra sunt conati, valetudinem excusantem, & qui ob eam rem biennio antè pace compositâ, & milites suos equis & armis donatos exauctoraverat. Dum hi tanti apparatus undique fierent, in locum *Martini* Pontificis demortui *Gabriel Condelmarius*, qui postea *Eugenius quartus* est appellatus, suffragiis Cardi-

F nalium sufficitur; quo successu *Veneti* elati, *Carmignolam* statim movere in *Philippum* jubent. Is in *Cremonenses* infesto agmine profectus, metatis ad *Cremonam* binis castris, paucis inter se distantibus stadiis, jussóque item *Nicolao Trivisano* Classis *Venetæ* Præfecto, Galeones per *Padum* subvehere, Urbem terrâ ac flumine oppugnare instituerat. Verùm *Philippus* accito propere ex *Hetruria Picennino* & Classem *Venetam* ad

Cre-

Cremonam disjecit, & *Carmignolæ* impetus facillimè retardavit; quem *Veneti* haud ita multo pòst quæstionibus, literis, testibus convictum, quòd per dolum ac fraudem Classi *Venetæ* ferre auxilium noluisset, quódque *Cremonam*, captâ a *Cavalcabove*, factionis *Guelfæ*, ejus Urbis Principe, Divi *Lucæ* portâ atque Arce, in ditionem *Venetam* redigi noluisset, cùm id fieri ex propinquo loco, cum tanto maximè exercitu, haud magno negotio potuisset, capite mulctârunt. Rogare tum *Veneti* vehementius *Mantuanum* Principem, qui ab eisdem literis ac nunciis accitus, coràm petierat, ne tantum Virum necarent, ut in agrum *Brixianum* transiens, exercitum sine Duce sub signis in officio contineret. Veriti enim sunt, ne, aut milites passim per villas ac tecta sparsi, a rusticis opprimerentur, aut ad hostem fugientes, eidem ad invadenda sua animum facerent. Negabat, id a se fieri posse, Princeps, quòd & malâ valetudine vexaretur, & quietem ac pacem appeteret. Tandem verò precibus eò hominem perpulêre, ut tantisper exercitui præesset, quoad unum aliquem in re militari præstantem exercitibus præfecissent, & filium *Ludovicum* cum sexcentis equitibus eorum stipendiis militare pateretur. Is itaque collectis undique copiis in agrum *Cremonensem* profectus, *Bardolanum*, quod Oppidum petente *Carmignolâ* ad hostes defecerat, captum diripuit, ac direptum funditus sustulit, exemplum cæteris daturus, ut in fide permanerent. Movens inde *Romenengum*, adhibitìs bombardìs ac bellicìs machinìs, post oppugnationem dierum septendecim Oppidum naturâ ac manu munitum in deditionem *Venetam* redegit, *Francisco Sfortiâ*, qui tum cum aliquot equitum turmis *Cremæ* in præsidio erat, creberrimis præliis hominem lacessente. *Soncinum* deinde, quod maximo *Philippi* præsidio acriter defendebatur, oppugnare adortus, disjecto bombardis muro ac pluribus ex Oppidanis machinis, balistis, tragulis confossis, intra secundum mensem, quàm oppugnari cœptum erat, dimisso incolumi præsidio, in fidem recepit. Supererat Arx, quæ etsi munitissima erat, tamen, dedente Præfecto pecuniis corrupto, brevì recepta est. Tum Marchio, *Venetis* satisfactum putans, in patriam quieturus secessit. Motus hoc rerum successu ** Georgius Cornarius* exercitus *Veneti* Præfectus, in Vallem *Tellinam* copias movens, ab hostibus *Picennino* Duce fugatus capitur. Hâc acceptâ clade *Veneti*, quòd exercitum sine Duce habuissent, omnium suffragiis *Mantuanum* Principem ad id bellum Imperatorem deligunt, qui primò ob valetudinem imbecillitatémque corporis id minùs constanter sprevit, tandem verò instantibus *Venetorum* Legatis, rogantibúsque, ne Rempublicam *Venetam* desertam pateretur, *Brixiam* contendens, lustrato exercitu, in *Valcamonicam* movens, omnia Castella, quæ ad *Philippum* defecerant, mediâ hyeme partim deditione, partim vi cepit. Inde *Brixiam* rediens, nivibus & glacie victus, per hiberna militibus divisis, *Mantuam* proficiscitur. Dum hæc in *Venetiâ* agerentur, *Florentini Sigismundum* Imperatorem, qui jam *Lucam* applicuerat, detinere conati, quo minùs *Romam* ad accipiendam Imperii Coronam proficisceretur, quòd rebus *Philippi* favere videbatur, *Nerio Capponio*, qui tum *Romæ* erat, trahendi Pontificem in eam sententiam, negotium dant. Is mandata diligenter faciens, *Eugenio* multis rationibus ostendit, adventum Imperatoris ad Urbem non minùs Apostolicæ Sedi, quàm *Florentinis* exitium ac perniciem minari; detineri hominem facillimè posse, quò minùs *Arnum* ad *Senenses*, qui jam pridem *Florentinos* bellô

*al. Gregorius

A lacessierant, transeat, si *Nicolaus Tollentinas*, qui tum sub Pontifice stipendia faciebat, conjunctis copiis atque animis cum *Micheletto Cosignola*, *Florentinarum* copiarum Duce, ad *Arnum* inter montem *Calvolum* & *Bientinam Sigismundum* coërceat, ne flumen cum *Germano* equitatu trajiciat. Venerat in eam sententiam perfacilè *Eugenius*; & cùm de impensâ bellicâ aliquantulùm addubitaretur, rem *Nerius* ita statim partitus est, ut Populus *Florentinus* duobus millibus equitum *Eugenii* tamdiu stipendium præberet, quoad bellum illud protraheretur. Movens deinde ex hibernis jussu Pontificis *Tollentinas*, *Senensium* agrum prædabundus B ingressus, sex millia pecorum & magnam vim rusticorum abegit. Inde movens in agrum *Pisanum*, superatis ad Turrim *Romani Philippi* copiis dum ad recipienda Oppida, ab hostibus antea capta, exercitum Magistratuum jussu ducit, *Sigismundo* trajiciendi *Arnum* ad *Bientinam* cum equitibus mille & quingentis, sexcentisque peditibus, adjuvante *Antonio Pontaderâ*, facultatem dat; qui deinde per *Volaterranum* iter faciens, *Senas*, pacato magis agmine quàm hostili, ab omnibus exspectatus, contendit. Hoc ubi *Florentiæ* cognitum est, querimoniæ per Urbem passim auditæ, ex tantâ belli impensâ nil a Ducibus vel a C Magistratibus fieri, quod aut ad dignitatem aut ad utilitatem Reipublicæ pertineat. Tum verò *Nerius*, ne vulgus errare pateretur, Populo multis verbis ostendit, hostium copias suis nequaquam & numero & animis inferiores, cùm & *Philippi* & *Senensium* & Imperatoris milites in unum coacti, justum propè exercitum conficiant; neque cum his congrediendum ullo modo dicebat, nisi priùs *Florentinorum* ac Pontificis copiæ unis castris conjungerentur. Verùm cùm stipendia negligenter & avarè militibus præberent, nil eâ æstate memoriâ dignum geri potuit. Interim verò *Sigismundus*, cùm jam mensibus sex *Senis* substitisset, D cum magnâ Populi *Senensis* impensâ, tentatam frustra cum *Florentinis* pacem omittens, ad Pontificem conversus, initóque cum eo fœdere, *Romam* profectus, Coronâ Imperii donatus est. Quâ adeptâ, per *Picentes* & *Flaminiam* iter faciens, *Ferrariam*, atque inde *Mantuam* pervenit, ubi aliquot dies immoratus; & *Joannem Franciscum* Marchionali dignitate, additis Imperii signis, ornavit, & *Barbaram Joannis* Marchionis *Brandenburgensis* filiam *Ludovico Gonziaco*, *Joannis Francisci* filio, spopondit in uxorem; quæ nuptiæ honestare Familiam *Gonziacam* sunt visæ, tum propter pulchritudinem & venustatem Puellæ, nobilissimâ Familiâ ortæ, & eâ quidem Familiâ, cui potestas E ineundi suffragia ad creandum Imperatorem inest, tum etiam, quòd *Sigismundo* Imperatori Puella affinitate conjuncta, nobiliorem posteris editura Nepotum progeniem videbatur. Dum hæc agerentur, Marchio *Ferrariensis*, hortante *Philippo*, *Venetias* profectus, *Venetos* ad pacem multis rationibus est adhortatus. Qui hominis autoritate permoti, quòd nimiâ belli impensâ exhausti jam privatim ac publicè videbantur, missuros se propediem Legatos de pace *Ferrariam* promiserunt. Eò igitur cùm ab omnibus ventum esset, résque variis sententiis agitaretur, tandem verò F Kalendis *Aprilis* anno trigesimo tertio supra quadringentesimum & millesimum, his conditionibus composita pax est, ut *Philippus Glareâ Abduæ* (id ei loco nomen est) decederet, utque Marchioni *Montisferrati* paternam ditionem redderet, *Florentinorum*, *Senensium*, *Lucensiúm*que, quæ bello capta fuissent, ad pristinos dominos reciderent, communi omnium hoste habito, qui infra trigesimum diem capta non reddidisset. Pace ubique

L par-

partâ, quietura aliquamdiu omnia videbantur, ni *Philippus*, novarum rerum cupidus, semina magni futuri belli clàm per *Italiam* sparsisset. Nam & *Franciscum Sfortiam* cum magnis copiis in *Flaminiam* misit, hominem iturum in *Apuliam* simulans ad paternam ditionem repetendam, qui *Picentes* & *Umbros* gravissimo bello deinde prosequutus est, & immisso *Nicolao Fortebrachio*, egregio tum copiarum Duce, adeo Populum *Romanum* in *Eugenium* concitavit, ut *Româ* clàm aufugere, & mari *Florentiam* proficisci cogeretur. *Genuam* præterea, jam antea amissam, recuperare conatus est. Desciverant enim ab eo *Genuenses Thomâ Fregoso* autore, qui deinde Civitatis Dux est appellatus. *Picennino* itaque oppugnante, *Sarzanam* capit. Quo successu & ipse *Picenninus* elatus, in *Pisanos* movens, simulatâ in Regnum profectione defendendi *Alphonsi* gratiâ, multa ex *Pisanis* Castella diripuit. At hominem *Florentini*, accersito *Francisco Sfortiâ*, non solùm transitu *Arni* fluminis, verùm etiam, relictâ in magnâ rerum inopiâ *Lucâ*, redire in *Cisalpinam* compellunt. Motus deinde *Lucensium* obsidione *Picenninus*, urgente *Sfortiâ*, collecto exercitu *Apenninum* transgressus, *Bargam Florentinorum* Oppidum primò oppugnare conatur. Ibi, dum ejus castra negligenter custodirentur, summo in discrimine versatus est. Missus enim eò a *Francisco*, qui rem omnem per exploratores cognoverat, levis armaturæ Præfectus, incompositos de improviso adortus, majorem, quàm pro numero militum decuit, tumultum exciverat. Aspera fuit aliquamdiu dimicatio cum his, quibus eâ die castrorum custodia obtigerat. In eo prælio, fugatis aliquot *Picennini* turmis, quæ obviàm hosti prodierant, *Ludovicus Gonzaga*, *Joannis Francisci* filius, accepto vulnere, captus, ad *Franciscum* statim perducitur. Is enim cupiditate gloriæ motus, dum apud Patrem parva stipendia faceret, eodem inscio, ex hibernis ad *Philippum*, paucis militum comitantibus, confugit. Exceptus benignè ac magnificè *Ludovicus*, cùm aliquamdiu *Mediolani* substitisset, habito satis honesto inter copiarum Duces loco, sub *Picennino* Viro præstanti militans, sumptis tyrocinii erudimentis, militiam auspicatus est, a quo & ducere exercitus, & deligere locum castrorum, & cum hoste confligere optimè didicit. Hunc ejus discessum Pater adeo gravi & iniquo animo tulit, ut publicè pronunciari jusserit, se eum pro hoste habiturum, qui *Ludovici* nomen seriò aut joco expressisset. Verebatur enim Pater, ne *Veneti*, quorum Dux in bello habebatur, ejus consensu transfugisse *Ludovicum* arbitrarentur, quod etiam accidit. Quanto enim acerbiorem se in filium ostendebat, tanto ejus rei apud malè opinantes augebat suspicionem. Solutâ deinde ad *Bargam* obsidione, *Franciscus* oppugnare *Lucam* liberiùs cœpit. Instabant tum apud *Florentinos Veneti*, ut, quando ampliùs evadere *Lucenses* non possent, quo minùs in eorum potestatem devenirent, quippe interclusis undique commeatibus, & intercisâ spe auxilii *Franciscum* in *Venetiam* ad se properè mitterent, quo Duce uterentur ad vexandum acri bello *Philippum*, ne *Lucensibus* auxilio esset. Verùm cùm sæpius frustra tentâssent, nec eorum precibus aut mandatis obtemperaretur, *Mantuano* Principe exercitus Duce trajicere flumen *Abduam* sunt conati, convectis undique lintribus, & ad ædificandum pontem materiâ peropportunâ. Transierant jam tum vado, tum naviculis in ortu Solis peditum cohortes aliquot atque equitum turmæ, cùm subitò, ubi *Venetos* trajicere flumen cognitum est, tantus omnis generis hominum

A concursus ad flumen factus est, sumptis passim armis, ut, qui jam trajecerant, vertere terga vix potuerint, quorum pars, dum in ripâ hærent, deficiente jam ob rapiditatem fluminis & transitum equorum vado, interficitur; pars nando gurgitibus absumitur, Principe *Mantuano* temeritatem Præfectorum accusante, quòd ignari rei militaris totiúsque militiæ expertes, tantum exercitum temerè cuivis periculo objicerent. Hoc accepto incommodo, in *Glaream Abduæ* moventes, Oppida quædam oppugnare sunt adorti. Verùm superveniente *Picennino*, amissâ magnâ parte impedimentorum, inde repulsi sunt. Instant
B tum acriùs apud *Florentinos Veneti*, ut *Franciscum* saltem in *Parmenses* mittant, quò *Philippus* de *Parmâ* solicitus *Picenninum* ab oppugnando *Bergomo* avocet. Movente itaque properè in *Regiensem* agrum, ut inde commodiùs *Parmenses* invaderet, *Francisco*, relictis statim *Picenninus Bergomatibus*, *Parmam* contendit; unde præparato omni genere commeatûs, iturum se propediem ad liberandam obsidione *Lucam* ostendit. Hanc ob rem moti *Florentini*, ne impensa tantæ obsidionis, re infectâ, absente *Francisco*, ad irritum caderet, hominem literis & nunciis propere in *Hetruriam* cum magno exercitu revocant. A quo *Apennini* transitu *Picen-*
C *ninus* prohibitus, liberaturum se aliâ viâ *Lucenses* obsidione prædicans, impetratâ ab *Eugenio* transeundi per *Bononiensem* agrum, sine incolarum maleficio, veniâ, per *Flaminiam* pacato agmine iter faciens, *Oriolum Florentinorum* Oppidum expugnatum, hostili more diripuit. Nec *Florentinorum* melior ex *Francisco* erat fortuna. Nam & is, cùm ei tum a *Venetis*, tum a *Florentinis* discordiâ duarum Civitatum avarè malignéque stipendia persolverentur, cum *Philippo* fœdus iniit, hâc lege, ne *Philippus* posthac *Florentinos* bello lacesseret, útque *Florentini Lucenses* obsidione solverent; militaret auspiciis & stipendio *Philippi Franciscus* ge-
D ner, cui filiam in matrimonium spopondit. Tum *Picenninus* mandato *Philippi* ab *Oriolo* in *Forliviensem* agrum discedens, comparatis rebus omnibus ad oppugnandas Urbes necessariis, *Ravennam* profectus, diu oppugnatam tandem in deditionem recepit. Eâdem fœlicitate usus, relicto ibi firmo præsidio, nescio quo uno veluti incursu *Imolam*, *Forum Livii*, *Bononiam* in suam potestatem, dedentibus ultrò Civibus, recepit. Hæc dum *Veneti* contra Pontificem Civem quondam suum, agi viderent, *Gattam Mellatam*, Virum in re militari præstantem, Ducem copiarum suarum deligunt, renuente eam provinciam, frigidè ad-
E modum delatam, *Mantuano* Principe, & quòd jam tempus, quo se militaturum cum *Venetis* spoponderat, transactum erat, & quòd insitam eorum animis elationem diutius tolerare non poterat. Nam ductare ipsi, missis Præfectis (quos vocabulo *Gentis Provisores* appellant) exercitus volebant, cùm rei militaris omnino ignari essent, &, si quid incommodi Præfectorum temeritate (ut in Valle *Tellinâ*, * *Gregorio Cornario* capto, accidit) esset acceptum, id totum Ducibus adscribebant, existimantes, si quid ex sententiâ esset actum, id suo ingenio, (ut arrogantium mos est) si quid sinistrum, id Ducum inscitiâ & i-
F gnaviâ accidisse. Præterea, dum exercitui *Veneto* eo tempore præesset, quo in *Glareâ Abduæ* bellum est gestum, deprehendit, Præfectos *Venetos* plura *Gattæ*, quàm sibi detulisse, quamvis in eo exercitu Princeps esset; quâ quidem in re, & detrahere autoritati suæ, quæ in bello plurimùm valet, & parùm ei fidere sunt visi. Faciunt hæc quidem, ut etiam credam, illos, quemadmodum ex eorum literis postea deprehensum est, si *Bri-* *xiam*

* al. *Georgio*.

xiam ingressus esset, Præfectis adhortantibus, hominem comprehendere, & captum pœnâ capitali afficere voluisse. Neque hâc in re *Blondo Forliviensi* crediderim, qui legem historiæ præteriit, cùm affectatè nimium in partes declinet. Nemo est enim, qui non deprehendat luce clariùs, hominem ob factionem & ingens ejus in *Philippum* odium, si quid tot quondam annis egregiè gestum in *Italiâ* est, id totum *Venetis* adscribere, quasi nulla major unquam aut sanctior Respublica fuerit; si quid verò dolo, fraude, proditione, versutiâ, largitione sit factum, id totum *Philippo* impingi, eisdémque, qui *Philippi* partes secuti sunt. Tamdiu enim copiarum Duces extollit, quoad *Venetorum* auspiciis bella gessêre. Ubi verò, utpote mercenarii, transacto militiæ tempore, sub *Philippo* meruêre, proditionis eos, perfidiæ, socordiæ accusat. Perturbationes sedet necesse est, qui Populorum ac Principum res gestas mandare literis instituit, ne inter scribendum in hanc potiùs partem, quàm in illam inclinet. Hæ enim veluti nubes quædam, sive ab avaritiâ & ambitione, sive ab odio & inimicitiâ proveniant, scribentium oculis objectæ, ita animum a vero retrahunt, ut errare in pluribus necesse sit. Neque mihi quidem, qui *Gonziacæ* Familiæ plurimum debeo, credi velim, nisi ea, quæ dixi, fidem faciunt, & vita Nobilissimi atque Optimi Principis, me etiam tacente, talem a se rejiciat notam. *Picennino* itaque, trajecto priùs ratibus *Pado*, *Casale majus* bombardis & machinis acriter nocte ac diu oppugnante, tantus repentè *Venetis* terror est injectus, ut supplices *Mantuanum* Principem, quem antea contempserant, copiarum suarum Ducem deposcerent. Ubi verò id impetrari nullo modo posse cernunt, eo renuente, petunt, ut saltem *Carolum* filium eorum militiam sequi permittat, obsidem sub honesto nomine adolescentem exposcentes. Id quoque negatum fecit, ut crederent, Principem in partes *Philippi* iturum. Capto *Casale*, *Picenninus*, receptáque in fidem *Platinâ* cum reliquis Oppidis, quæ ad eam regionem *Cremonensis* agri pertinent, *Calvatonum*, in ripâ *Olii* situm, e regione *Aquæ nigræ* ponte flumen trajecturus contendit. Eò celeriter & *Gatta* movet, veritus, ne trajecto flumine, *Brixianorum* Oppida, maximè, quæ *Gibellinam* factionem sequebantur, ad *Philippum* deficerent. Conatus aliquamdiu *Picenninus* pontem efficere, cùm id frustra, obstantibus acriter *Venetis*, tentaretur, secundo flumine ab eo loco circiter duodecim millia passuum cum copiis omnibus profectus, ad Turrim *Olii*, subvectis ex *Pado* ad id ratibus, flumen trajicit. Inde per *Mantuanum* agrum movens, ascito in societatem belli Principe, ubi plana *Brixianorum* attigit, multa Castella ex hostibus in deditionem recepit. Quo factum est, ut *Gatta* cum equitum tribus, peditum duobus millibus, *Brixiam* se receperit, ad componendam seditionem inter *Gibellinos* & *Guelphos* jam propè gliscentem. Ad arma res propemodum spectare videbatur, negantibus *Gibellinis* præsidium *Venetorum* intra Urbem recipiendum, cùm satis virium Civibus esset ad propulsandum a mœnibus hostem; contrà verò *Guelphis* instantibus, asserentibúsque, sine militibus, & veteranis quidem, Urbem a tanto hostium exercitu defendi non posse. At *Franciscus Barbarus*, Prætor Urbis, Vir & prudentiæ & eloquentiæ singularis, suadendo, hortando, monendo, periculáque ante oculos proponendo, cùm id velle hostes, id cupere, id a Diis exposcere, diceret, quò Urbem opulentam discordiâ Civium & intestino bello capere ac diripere liceret, omnem se-

A ditionem ac tumultum compressit. Portarum custodia, quam utraque factio sibi mandari volebat, alterius potentiam verita, consensu omnium Prætori commissa est, qui præsidiis circa muros dispositis, munitisque fidissimo milite portis, ad confirmandos Civium animos conversus, eos tum publicè tum privatim Reipublicæ *Venetæ* filios appellabat, dictitans, nullam esse in continenti Civitatem, cui plus ob singularem fidem & constantiam Respublica *Veneta* tribueret. Ferrent modò æquo animo, donec majores a *Venetis* compararentur copiæ, paucorum dierum, si ita accideret, obsidionem. Sedatâ discordiâ, *Gatta* copias omnes

B inter *Benacum* & *Mincium* recipit, inde *Veronæ* ac *Brixiæ* auxilio pro tempore futurus. Hunc *Picenninus* ut fugientem insecutus, perpulit, coactis undique copiis, acie decernere. Medius intra bina castra intercedebat *Chesius* amnis, qui admodum uno veluti momento divinitus excrescens, inter pugnandi cupidos, & certe majore odio quàm viribus prælium inituros, certamen diremit. Aucto deinde *Picennino* exercitu *Mantuani* Principis adventu, qui equitum duo millia totidémque peditum ductabat, *Gatta* nequaquam se parem tantis copiis arbitratus, castra movens, ac partitis per aliquot Oppida præsidii causâ mili-

C tibus, cum aliquot turmis sese in montana *Brixianorum* recepit. Hinc *Nicolao*, quò placebat, nullo prohibente hoste, castra circumferente, multa a *Venetis* Oppida tum timore, tum studio partium ad *Philippum* descivêre. Et ut a pluribus lateribus eodem tempore hostes oppugnarentur, *Mantuanus* Princeps, accepto *Philippi* jussu in societatem belli *Alouisio Verme*, trajectóque ad *Pischeriam Mincio* amne, *Vallegium* Oppidum montanum, naturâ & præsidio munitum, bombardis ac machinis aliquot dies oppugnatum in deditionem accepit. Versus deinde ad pontem lapideum, in convalle positum, quo amnis trajicitur, crebris

D turribus munitum, dum mœnia primò bombardis disjicit, quàm expugnare viribus cum magno suorum interitu tam munitum pontem tentet, *Veneti Joannem Malavoltam* cum equitatu & peditatu satis magno misêre, qui opem fessis, ac diu tolerare non valentibus ferret. Verùm *Mantuanus*, cognito hostium adventu, copias pro castris ducens, venientibus fit obviàm. Pugnatum est ibi diu atque acriter cùm neutram in partem se inclinaret fortuna. Tandem verò, instante *Mantuano*, & nunc militis nunc Ducis munera obeunte, hostes in fugam vertuntur. Ex equiti-

E bus multi sunt capti, quippe qui equos, tum labore itineris tum pugnando fessos, ad fugam tardiores habuerint; peditem minùs sunt sequuti, quòd parum prædæ inde avehi posset, cùm expediti ad liberandos obsidione socios venissent. Hâc victoriâ potitus *Mantuanus* Princeps pontem statim in deditionem recipit, dedentibus sese, qui in præsidio erant, cùm nulla ampliùs spes auxilii subesset. Capto *Vallegio* ac ponte, reliqua Castella circumquaque posita sponte sese dedunt, quæ omnia, ea maximè quæ in ripâ *Mincii* sunt posita, validis præsidiis firmat, quòd intellexerat *Gattæ* in animo esse, *Mincium* cum omnibus copiis trajicere, ac *Veronam* præsidii cau-

F sâ proficisci. Dum hæc ad *Vallegium* gererentur, *Picenninus Clario* opulento ac magno Oppido potitus, dedentibus ultrò incolis, sexcentos equites ex *Venetis* ibi præsidii causâ collocatos capit ac spoliat. Ad *Roadum* deinde movens, dum Oppidum oppugnat, per exploratores intelligit, *Gattam* cum omni exercitu adventare, *Roadensibus* auxilio futurum. Oppositâ itaque cohorte firmissimâ, & aliquot equitum turmis in Oppidanos

erupturos, reliquas copias pro castris in ordines dirigit, facturus *Gattæ* pugnandi copiam, ubi advenisset. Superveniente itaque *Gattâ*, prælium utrinque magnis animis initum, quod quidem usque ad multam noctem protractum est; quâ interveniente factum est ob tenebras, ut, uter victus e certamine discederet, non satis deprehenderetur. Dum collatis signis ab utroque exercitu dimicaretur, Oppidani erumpere tentantes, facilè a cohorte in statione positâ intra mœnia retruduntur. Cùm terrestri bello *Philippi* copiis *Veneti* impares essent, classem quàm maximam pro tempore parant, quam in *Mantuanum* Principem per *Padum* subvehant, quô discrimine ille perculsus ad sua tutanda revocaretur, simul ut cæteris in fide adhuc perstantibus ad sufferenda *Martis* discrimina augeretur animus. Huic classi, quæ tanta erat, quanta nunquam, (ad centum enim & sexaginta quatuor navium, ut *Blondus* refert, explebat numerum) *Petrus Lauredanus*, Vir eâ tempestate belli pacisque artibus præclarus, ex Senatus consulto præerat. Ad sexaginta satis magnas fuisse ex his, qui huic bello interfuêre, percepi, reliquas verò minores, ut ex usu necessarias fore sunt arbitrati. Utcunque est, ingentem certè fuisse constat classis apparatum, cum variis machinis atque omni genere tormentorum ad expugnanda oppida, ad decernendum sive terrâ sive aquâ rem gerere oporteret. Cum verò *Philippi* copiæ paulatim ad obsidendam *Brixiam* moverentur, *Veneti* timentes, ne *Gatta* cum exercitu intra Urbem retrusus obsideretur, decrevêre, ut, relicto ibi *Taddæo Estensi* cum aliquot equitum turmis, ipse cum reliquo exercitu, quo posset itinere, *Veronam* contenderet, ut ei atque item aliis Regionis Urbibus auxilio esset, si quid periculi ab hoste ingrueret. Noctu itaque *Gatta* cum delectâ equitum ac peditum manu, quos ad quinque millia fuisse constat, iter ingressus, ubi ad *Mincium* pervenit, quod flumen triginta millia passuum a *Brixiâ* distat, tentans diversis in locis, quo faciliùs vado trajiceret, in *Mantuanos* milites, per stationes fluvii ripam observantes, incidit. Quorum clamore excitus Princeps, præmisso *Joanne* fratre ac *Carolo* filio cum aliquot equitum turmis, subsecutus ipse *Gattam*, quo minùs trajiceret, prohibuit. Qui quidem veritus, ne aut in itinere fessus a *Picennino* opprimeretur, aut ab ingressu *Brixiæ* prohibitus, de summa rerum periclitaretur, diversis itineribus tantâ celeritate *Brixiam* repetiit, ut neque quiescendi, neque cibi capiundi cuiquam militum facultas sit data. Actum enim de *Venetis* tum erat, si *Picenninus* integer fessos, ut arbitratus erat, nactus fuisset. Paulò enim antè *Gatta Picennini* adventum sentiens, diversis ab hoste itineribus *Brixiam* redierat, & quos in præsidio reliquerat, integros cum magnâ Populi *Brixiani* parte pro portis in hostem instructos & armatos collocaverat, decertaturus, si vim *Picenninus* facere tentâsset. Tum *Picenninus* frustratus eâ, quam conceperat, spe, ne frustra venisse videretur, tentatis levi certamine hostium animis, ad *Sebinum* Lacum inde contendens, *Iseum*, primum ejus Regionis oppidum, *Gattâ* frustra auxiliùm ferre conante, capit. Repetens deinde *Roadi* oppugnationem *Nicolaus*, tandem vi tormentorum ac crebris oppugnationibus ad deditionem compulit. Eâdem fœlicitate usus, *Urceos novos*, oppidum satis munitum, intra quatuordecim, quàm oppugnari est cœptum, dies capit. Ducere deinde ad oppugnandam *Brixiam* exercitum *Picenninus* instituens, paulatim Urbi appropinquans, *Bagnolum* pervenit, eo animo, ut tamdiu *Gattam* detineret, quo-

A ad *Mantuanus* Castella quædam ex *Veronensibus* occuparet. Ad *Benacum* enim conversus, *Bardolinum*, *Gardam*, *Lagesium* mirâ fœlicitate capit. Hinc verò *Alouisius Vermes*, nactus aliquot navigia, (*Gazaras* accolæ vocant) solvens, Ripam *Tridenti* annavigat, initurus *Mantuani* nomine fœdus cum Episcopo *Tridentino* & Archicomite. Quo ex sententiâ composito, statim ad *Joannem Franciscum* rediens, hominem ad prosequendam victoriam est adhortatus, quando omnia benè succederent, tot simul Sociis & Amicis undique sese ostendentibus. Is igitur relicto *Lagesii Guidone Bagno*, Viro nobili ac strenuo, cum satis ma-

B gno præsidio, cùmque aliquot armatis navibus ad tutandam oram Lacûs, cum omnibus copiis *Gusolengum* unis castris movens, quod octo millia passuum a *Veronâ* distat, inde ad expugnanda omnia Castella *Veronensium*, quæ in plano inter *Mincium* & *Athesin* sunt, exercitum ducit, quò *Mantuanus* ager ab incursionibus hostium liberior fieret. Captâ *Villafrancâ* ac *Nugarolis*, dedentibus ultrò incolis, *Vigasium* bombardis oppugnare adortus, intra paucos dies Oppidum vi cepit. Dedêre se deinceps sine ullo *Marte* reliqua *Veronensium* Castella, quæ ad *Mantuanos* vergunt, præter *Portum* & *Ligniacum*. Tumultus interim *Bri-*

C *xiæ* excitatur, urgente *Picennino*. Nam cùm *Guelphi Gattam* cum equitatu ac peditatu ad tutelam Urbis, tum ob intestinam discordiam, quæ a *Gibellinis* excitabatur, tum ob bellum instans retinendum dicerent, solus *Barbarus* Urbis Prætor satis præsidii esse in *Taddæo Estensi* dictitans, *Gattam* cum reliquis copiis ire *Veronensibus* auxilio adhortabatur, non eo itinere, quo antea, sed per loca montana, & ab hoste aversissima. *Gatta* itaque Prætoris sententiam utpote salubriorem secutus, confirmatis ad sustinendam vim belli *Brixianis*, quòd diceret, se propediem, magno conscripto in *Veronensibus* ac *Patavinis* ex-

D ercitu, ad pellendum ex agro *Brixiano* hostem rediturum, ex Valle *Tropiâ* per saltus præcipites & pænè invios quatridui viam profectus, in locis montanis & asperrimis, ubi cum rupibus pariter atque hostibus esset dimicandum, tandem in *Judicaram* vallem agri *Tridentini* pervenit, cujus fauces *Alouisius Vermes* cum aliquot peditibus ac rusticis, jussu *Mantuani* Principis ad id missus, occupaverat. Verùm *Gatta*, ut in tali re fieri oportuit, celeritate usus, priùs cum magnâ parte exercitûs transierat, quàm *Vermes* in vallem descenderet. Carpi tum novissimum agmen est cœptum, & dum multis in locis prælium initur,

E *Gatta*, amissis octingentis equitibus maximáque impedimentorum parte, e manibus hostium, a quibus, si cor habuissent, tutò capi cum omni exercitu poterat, evadens, *Veronam* contendit; cujus præsentia ad confirmandos civium animos plurimum contulit. Attigerat jam *Padum* classis, quæ tardiùs, quàm belli gerendi ratio exigebat, subvecta, *Mantuano* tempus ad ea loca munienda ac firmanda præsidiis dedit, quibus a *Veneto* aliquid incommodi obvenire poterat. Ad *Sermedum* enim & *Hostiliam Reverúmque*, quæ in ripâ *Padi* sunt sita, palos oblongos & grossos duplici ac triplici ordine in flumine defixit, catenis colliga-

F tos, quò navibus in terram accessus vetaretur. Ad hæc frequentia Castella, propugnacula, tormenta in ripis locis opportunis disposita, unde hostium classis detineri posset, quo minùs per *Padum* subveheretur. *Picenninus* oblatam sibi, absente *Gattâ*, *Brixiæ* capiundæ facultatem ratus, coactis undique omnibus copiis, accitóque ad se Principe *Mantuano*, positis ad Urbem castris, aquas primò fistulis & canalibus intra mœnia ad usum

usum civium invectas a suo cursu dimovet. Tribus etiam Castellis a tribus lateribus, quò facilior esset oppugnatio & obsessio, Urbem cingit, magnâ rusticorum vi cum carris & jumentis ad convehendam undique munitionum materiam, convehendisque bombardis ac machinis, ex ditione *Philippi* priùs convocatis. Erumpebant undique cives diu ac noctu in vigiles ac custodes munitionum Castellorúmque, crebráque cum multorum sanguine & cæde utrinque edebantur certamina bombardis, balistis, æneis quibusdam instrumentis, quæ *sclopetos* vocant, tantâ vi utrinque certabatur, ut crebra tonitrua instare viderentur. At *Franciscus Barbarus* Urbis Prætor, descripto per Centurias populo, eodémque in armis ad tutelam Urbis habito, benè gerendæ rei unà cum *Taddæo Estensi*, præsidii Præfecto, occasionem intentus exspectabat: circuire Urbem die ac noctu, ne quid incommodi ob negligentiam vigilum ab hostibus proditione vel fraude acciperetur; observare diligenter, quid maximè ab hostibus fieret, ut inde quid agendum esset, consilium sumeret; raros in castris milites deprehendens, quòd instante jam hyeme passim sine ullo commeatu in hiberna dilabebantur, indulgentiâ *Picennini*, qui militum commodis supra omnes ætatis nostræ Duces inserviebat. Hâc igitur opportunitate *Barbarus* motus, eruptione factâ, qua pervenit, magnam dedit stragem, paucis admodum resistentibus. Tum *Picenninus* & *Mantuanus*, veluti hoc contemptu irritati, aucto militum numero, bombardas crebris in locis ad *Turrim longam* (id ei loco nomen est) disposuit, quibus brevi adeo mœnia & turres sunt disjectæ, ut plures civium, desperatâ salute, de deditione faciendâ cogitaverint. Verùm Prætoris autoritas & diligentia, qui singulis in locis, ac ubi maximè periculum Urbi immineret, præstò aderat, præsidia milités que disponens, Optimatésque nominatim appellans, eisdémque Patriam, uxores, liberos, fortunas, Templa identidem commendans, adeo civium animos confirmavit, ut nil antiquius, nil sanctius arbitrarentur, quàm pugnandô pro Patriâ fortiter mori. Traduxit præterea cives illos, quorum fides studio partium suspecta erat, ad eam Urbis partem tuendam, unde minus incommodi ab hostibus accipiebatur. Quâ re factum est, ut uno animo ac constanti omnes oppugnationis laborem periculáque subirent. Corruerant jam crebris machinarum ictibus ad trecentos murorum passus. Unde ni fossam intrinsecus properè duxissent cives, in equo etiam hosti ingredi licuisset. In ipsis ruinis acriter utrinque cominus pugnatum persæpe est; ubi & multi cecidêre, & plures, acceptis vulneribus, hinc inde ad suos trahebantur. Oppidani, prælio diei fessi & saucii, sufficere nequaquam tantæ ac tam continuæ oppugnationi potuissent, nisi fœminarum virtus virorum vices subeuntium plurimum ad salutem contulisset. Ipsæ enim permixtæ viris, nunc in ducendâ intra muros fossâ, illic maximè, ubi mœnia hostes demoliti fuerant, nunc vallum & suis humeris ex totâ Civitate eò comportantes, asperrima quæque pro salute Patriæ passæ, & viris præsidio diurno vix suffecturis, laborem imminuere, & hostium animos, tantâ in muliebri sexu cognitâ audaciâ & virtute, frangere. Tum vero *Italianus*, ad oppugnandas Urbes miræ solertiæ Vir, tentare viam in Urbem cuniculis cœpit; sed huic quoque operi occurrentes Oppidani, ferro, igne, fumo hos item conatus irritos reddidêre. Tentata deinde alia oppugnandi ratio. Confossis enim ac succisis mœnium fundamentis, evertere muros in Oppidanos

A instituerant, quò, repletis fossis intrinsecus ductis, facilius intrare Urbem armatis liceret. Sed cives, & qui in præsidio erant, mirâ diligentiâ usi, lignis ac trabibus subjectis ruere in hostem murum nutantem perpulêre. Neque hâc quidem in re fraudandæ mulieres suâ laude sunt, quæ non virorum, non filiorum, non Parentum, non civium vulneribus aut interitu retardatæ unquam sunt, quo minùs & tela viris subministrarent, & fessis integræ in pugnam succederent. Laborari deinde pestilentiâ est cœptum, quo malo plùs pænè quàm armis & oppugnatione afflictata est Civitas. Multi enim passim contagione, cùm secedere non liceret, pecorum ritu moriebantur.
B Summa tamen Prætoris cura fuit, & mortuos publicâ impensâ efferre, & voluntariam imbellémque multitudinem ob eámque rem onerosam aliquando Civitati futuram, ab Urbe in vicinas valles emittere; quæ res salubritati & annonæ plurimùm profuit, cùm defuncta morbis corpora, adhibitâ Medicorum solertiâ, salubriora esse cœperint, & quòd ad victum multorum distribueretur, ad paucos deinde recideret. *Picenninus* verò, diffractâ Turri *Mombellanâ*, eâ ingredi Urbem sperans, intentis ad id militibus invadendi signum dat; a quibus ita acriter est procursum,
C ut primo impetu ferme vallum ab Oppidanis factum superaverint. At *Brixiani*, qui salute Patriæ nil antiquius ducebant, obstinatis ad moriendum animis audaciam hostium fortiter dimicando retardârunt. Pugnatum est pluribus horis aspero crudelique certamine, quo ex oppugnatoribus ducenti & eo ampliùs, ex *Brixianis* quadraginta desiderati sunt. Canens receptui *Nicolaus*, arbitratus Oppidanos, hâc pugnâ fessos, negligentiùs, dum corpora quieti dant, mœnia observaturos, e vestigio ad oppugnandam aliam Urbis partem cum omni exercitu advolat. Hinc quoque, aditu frustra tentato, constanti Oppidano-
D rum animo atque egregiâ operâ cum magno suorum interitu propellitur. Rarum profectò militem non sine vulnere in Castra perduxit, adeo lapidibus, balistis, bombardis, ferventi aquâ & pice, a defendentibus incessebantur. Parùm profectò abfuit tam frequenti militum cæde, quin seditio in exercitu oriretur, execrantibus undique Ducem militibus, qui tot præclaros bello viros, cùm nulla spes vincendi subesset, mediâ & hyeme, locis frigidissimis, veluti pecora cruciatibus & morti objiceret. Dictitabant passim, gliscente jam seditione, se injussu Ducis signa relicturos, cùm non cum hominibus tantùm, sed cum
E hyeme & Deo sit dimicandum. Tum verò *Picenninus* & *Mantuanus* Princeps suorum querelis, & desperatione oppugnandæ Urbis moti, quòd jam finis *Decembris* mensis aderat, exercitum in hiberna dimiserunt. Ex civibus octingentos, ex mercenariis, qui in præsidio erant ducentos, ex hostibus ultra duo millia in eâ oppugnatione cecidisse traditum est; & ne ulla omnino fessis requies daretur, *Italianus Philippi* Præfectus cum duobus equitum millibus in captis superiore æstate Oppidis ad impediendos commeatus relictus, variis incursionibus *Brixiam* vexabat, nullâ ad colligendum animum sumendásque vires requie con-
F cessâ. Eâdem hyeme, trigesimo nono anno supra quadringentesimum & millesimum, *Picenninus*, *Mantuanus* ac reliqui Duces *Mediolanum* ad *Philippum* profecti, de ratione belli gerendi aliquamdiu collocuti, in hanc sententiam devenêre: ut, ubi per anni tempus castra metari liceret, copias in hostem moverent. Magna interim *Venetis* cura erat convehendi in Urbem, quidquid ad tolerandam obsidionem pertineret. Et

quanquam *Picennini* & *Mantuani* industria, multis erectis in vallibus ac montibus Castellis, omnem propè devehendæ annonæ facultatem ademerat; tamen *Gattæ* diligentiâ & virtute, variis artibus hostes eludentis, annonæ aliquid continuò obsessis immittebatur. Appetente deinde verê, ubi pabuli copia esse cœpit, *Picenninus* ad exercitum contendens, ascito belli socio *Mantuano* Principe, *Lodronum* Oppidum *Mantuanum* contendit, relicto *Italiano*, *Nicolao Guerrerio* non longè ab Urbe *Brixiâ*, ne vel oppidani, quique in præsidio erant, incursionibus agros a *Philippo* captos vexarent, vel *Gatta* commeatus àd Urbem, diuturno bello afflictam, expeditè mitteret. Capto post longam oppugnationem *Lodrono*, convalles, quæ intra *Lodronum* ac *Brixiam* sunt, *Picennino* ac *Mantuano* sese dedunt præter Vallem *Tropiam*. Verùm, abeuntibus inde Ducibus nullo relicto præsidio, ad *Venetos* paulo pòst defecêre omnia. Malè etiam ab *Italiano* ad pontem *Sarchæ* fluminis pugnatum est. Ad mille enim ex *Philippi* militibus succubuêre. Quâ quidem victoriâ *Venetorum* res aliquantulùm restitui visa est. Datur præterea a Præfecto *Brixiano* opera, ut Castellum in monte *Borano* ad ripam Lacûs *Salodium* inter & *Madernum* muniatur, quò & Classis, quæ jam a *Venetis* magno conatu parabatur, tutior esset, ac inde liberiùs commeatus immitti possent. Locus hic admonet rem difficillimam, & *Persarum* rebus gestis nequaquam dissimilem, enarrare, quam ideo monumentis literarum mandandam censui, ut Posteri cognoscerent, nostram quoque ætatem præstantis ingenii atque animi viros habuisse, sive domi sive foris res gestæ nostrorum temporum considerentur; unde & optimorum Ducum & militum tanta copia manavit, quantam octingentis jam antea annis *Italia* non tulerat. Gerebantur hæc ad *Benacum*, qui *Veronæ*, *Brixiæ Tridenti*que fines interjacet, unde *Mincius* fluvius in *Padum* illabitur. Longitudo Lacûs triginta millibus passuum patet; latitudo, ubi plurimùm, decem, ubi minùs, tria millia passuum utrumque littus disterminat. Extremus angulus ad *Tridentum* vergit, ex cujus agro *Sarcha* flumen *Benacum* influit, quod ego *Benacum* appellandum puto; unde & Lacus nomen accepit. Oppida habet & Castella circumquaque non ad utilitatem solùm, verùm etiam ad voluptatem posita. Rident colles, apricantur villæ, & si quid odorati in *Italiâ* est, id omne ea terra producit; ferax oleo, vino, & omni genere pomorum. Hanc ego potiorem *Italiæ* partem rerum omnium copiâ & amœnitate puto. Nullibi purior aer, & in quo loqui cum Diis magis velim. Montes habet a superiore parte dexterâ ac lævâ altissimos; inde in colles, mox in plana descenditur. Pisces producit optimos, maximè verò *Carpionem*, tota *Italia* celeberrimum. Ubi mitiùs exit, *Pischeria* est Oppidum *Veronensis* agri, quod tum *Mantuanæ* ditionis erat. Ut itaque *Venetorum* Castella, quæ adhuc circa Lacum eorum ditione tenebantur, faciliùs expugnarentur, simul ne quà daretur hosti facultas *Brixiæ* jam diu obsessæ annonam aquâ subvehendi, minora navigia per *Mincium* in Lacum *Picenninus* ac *Mantuanus* submittunt. Obstare tum horum conatibus *Veneti*, & ut Urbs fidissima in officio permaneret, biremes aliquot per *Athesin* flumen rapidissimum ad viginti millia passuum remulco traxêre; inde junctis curribus machinisque subditis, eas usque ad Lacum quendam, quem accolæ *Sancti Andreæ* vocant, per asperrimum montem ad octo millia passuum annexis funibus subvexêre. Supererat descensus per declivia ardui asperrimique montis, & qui vix

A inermi descensum daret. Inde per silvas & abrupta saxa dimittere naves in Lacum necesse erat. Quare calonum & rusticorum labore & diligentiâ, quorum magnum numerum ad id undique contraxerant, excisis priùs & dimotis arboribus ac saxis, quæ ei rei impedimento esse videbantur, repletáque interjectâ valle funibus desuper appensis, naves magno cum labore & discrimine sensim in Lacum a *Penedâ* ad *Torbolim*, frustra adversante *Philippi* classe, demisêre. Mirabile opus, & quod *Xerxis* deinceps, qui *Athon*, *Hannibalis* qui *Taurinum*, montes excidêre, res gestas minùs admirabiles posteris faciat. His in Lacum
B deductis, refectisque, quæ laxatæ attractu & illisione videbantur, annonâ ad *Brixianam* ripam, & inde postremò jumentis per fauces Vallis *Ledri*, quibus *Ponale* nomen est, cum difficultate itinerum in Urbem delatâ, famem aliquâ ex parte sedavit. Major tum cura *Picenninum* & *Mantuanum* incessit augendæ classis, quâ hostes a transvehendo commeatu prohiberent. Verùm *Italianus* & *Joannes Gonziacus*, Præfecti classis, frustra occupare stationes hostium, prohiberéque navigationem tentantes, repulsi, magno accepto incommodo, irritos conatus omisêre. Tum *Picenninus* & *Mantuanus* veriti, ne, si hostes *Riperiam*
C *Salodii* (ita enim accolæ vocant) occupâssent, liberè trajicere Lacum, ac commeatus obsessis *Brixianis* importare pro arbitrio possent, *Gavardum*, quod ab hostibus captum intellexerant, contendunt; ubi & *Cavalcabovem*, & *Guerrerium*, *Marzanum*, *Scariotum*, *Venetorum* Duces primo impetu fundunt, & *Gavardum* recipiunt. Inde *Salodium* moventes, classe, milite, sagittis, bombardis, commeatu optimè priùs munitâ, ad hostem, qui inter *Salodium* & *Madernum* classe & terrestribus copiis consederat, ire pergunt, ut eodem tempore classe & exercitu decerneretur. Præmittere tamen *Italianum* priùs instituit cum
D delectâ militum manu, qui *Bolanum* montem *Salodio* imminentem, dejecto *Venetorum* præsidio, occuparet, quíque Castellum ad tutelam loci a *Venetis* ædificatum caperet, ac captum diriperet. Dum hæc mandata ab *Italiano* diligenter fierent, ipse cum *Mantuano* Principe instructis aciebus in hostem terrâ ac Lacu contendit. Non detrectabant omnino pugnam *Veneti*; cedendo enim paulatim instantes sustinebant. Tandem verò pulsis ab *Italiano* rusticis, qui montem *Venetorum* mandato occupaverant, captóque Castello, effusâ fugâ, omnes *Grignanum* petiêre. Eadem fuit & classis fortuna. Consederat ad *Madernum Philippi*
E exercitus, cùm subito tanta vis pestilentiæ est orta, quanta nunquam ante ullo in loco. Hinc per excellentiam, si quo in loco sævire paulo magis hic morbus cœpit, *Madernianâ* peste laboratum dicimus. Nullum enim animans superstes eo in loco fuisse traditur. Unde, priusquam lues diutius per exercitum vagaretur, *Philippi* Duces castra *Pischeriam*, atque inde in *Veronensem* agrum moventes, bellum longè aliâ ratione gerere instituunt. Trajicere enim *Athesin* meliùs est visum, & captis Oppidis, quæ ad *Vicentinos* vergunt, *Veronam* obsidere; quâ in potestatem redactâ, videbant, *Brixianos* & *Bergomates* deditionem propere facturos, omni spe auxilii sublatâ. Traji-
F cere sine classe non licebat, cùm *Veneti Gattâ* Duce & classe & exercitu ulteriorem ripam, quo minùs id fieret, accuratè observarent. Tum *Mantuanus* rem haud sanè contemnendam, & quam posteri famâ celebrent, aggressus est. Ex *Pado* enim ante *Hostiliam* Galeones per æstuaria & paludes cum magno labore & gravi impensâ usque ad fossam *Cercæ* (id ejus Vici nomen est) obli-

oblimatam vetustate & situ, pertraxit. Qua brevì multitudine calonum ac rusticorum usque ad *Athesin* ad quatuordecim ferè passuum millia purgatâ, influente continuò paludis aquâ, retenta linteis per intervalla, quo faciliùs corpora navium sustinerentur, classem ad flumen pertraxit. Rescindere aggerem necesse erat ductum inter fossam & *Athesin*; quòd ne fieret, hostes bombardis ad eam partem directis, ac Classe instructâ, prohibere sunt conati. Verùm instantibus continuò Ducibus, & nunc classiarios, nunc milites ad benè de se promerendum adhortantibus, rescisso aggere immissa classis est, quâ & transvecti pedites sunt, & levis armaturæ equites permulti, proposito præconis voce præmio ei, qui in hostem transmisisset. Tanta profectò hæc fuit multitudo, & adeo ad operam Ducibus navandam prompta, ut & classem hostium fugaverit, & tamdiu cum *Gattâ* in littore ex adverso dimicaverit, quoad pons ad id paratus ad trajiciendas omnes copias perficeretur. Tum verò *Veneti* de se actum existimantes, effusâ fugâ *Vicentiam* petiêre. Fugientes *Picenninus* ac *Mantuanus* insecuti, hostium impedimenta & milites aliquot ex itinere fessos in castra retraxêre. Postridie verò, motis castris, ac Classe per flumen devehi jussâ, *Ligniacum* & *Portum*, duo munitissima Oppida, oppugnare adorti, facto priùs ponte, quo pro arbitrio trajicere flumen liceret; quæ tandem bombardis quassata, post dierum aliquot oppugnationem in fidem recipiuntur. Inde in *Vicentinos* moventes, dedentibus se ultrò inter eundum aliquot *Veronensium* Castellis, *Leonicum*, *Montembellum*, *Brendolam*, *Montechium*, *Montorsum*, ac omnem illam oram, quæ *Veronenses* ac *Vicentinos* interjacet, sine ullo *Marte* in deditionem accepêre. Ad *Soave* aliquantulum laboris fuit, quod post mensem bombardis tandem ac vi militum deditionem facere est compulsum. Versi deinde ad obsidendam *Veronam*, subvectâ priùs per *Athesin* classe, non longè ab Urbe *Athesin* ponte junxerunt, duobus Castellis in utrâque ripâ munitis, validóque præsidio firmatis, quo liberiùs ex *Mantuano* agro in castra deferri commeatus possent. Stativa locaverant ipsi Duces ad eam partem Urbis, quæ ad *Vicentinos* vergit; ubi crebra committebantur certamina, nunc erumpentibus, qui in præsidio erant, Duce *Bartholomæo Bergomate*, nunc lacessente *Picennino* ac *Mantuano*, quorum equites aliquot instandi studio usque in Urbem præsidium hostium sunt insecuti. In eâ oppugnatione magnam adeptus est laudem *Carolus* Principis *Mantuani* filius, Adolescens magnitudine animi & corporis robore, quo cunctos excellebat, insignis. Is enim adeo *Veronenses* vexavit, ut nemo unus obsessis infestior sit habitus. Crebræ etiam fiebant incursiones in convalles *Veronensium*; unde in exercitum magna continuò ducebatur præda, magna pecorum vis & captivorum numerus. Provocare ex his unus, qui in præsidio erant, ad singulare certamen *Picennini* militem est ausus, cui indignabundus mulierem armatam in equo sedentem magnanimus Dux obviàm misit, contemnens temerarii ac dicacis hostis jactantiam. Concurrêre simul collatis hastis, inspectante ac ridente toto exercitu. Quibus diffractis, cùm deprehendisset miles *Venetus*, se cum muliere decertâsse, ægre retentus est, quin sibi manum injiceret. Dum hæc a *Philippo* & *Mantuano* Principe agerentur, *Veneti* de Imperio actum putantes, nisi unum aliquem egregium bello Ducem mercede conducerent, *Jacobum Donatum* ad *Florentinos* jam antea miserant oratum, ut, si Reipublicæ *Venetæ*, si salu-

A ti ac libertati *Italiæ* benè consultum velint, *Franciscum Sfortiam* properè cum omnibus copiis in *Venetiam*, *Philippi* ac *Mantuani* armis pænè oppressam, mittant. Tum verò *Florentini* periculo Sociorum moti, *Franciscum* orant, ut arma pro *Venetis* sumat, publicâ fide polliciti, se ei, quæ de *Romanâ* Ecclesiâ teneret Oppida, (id enim maximè petebat) constanter defensuros. Suscepit tantum bellum *Franciscus*, hoc inito fœdere, ut in quinquennium unicus *Venetorum* ac *Florentinorum* belli Dux esset, utque utriusque Populi sumptu quinque equitum, duorum peditum millium stipendia ei quotannis penderentur. Is ita-

B que, instantibus *Venetis*, quos *Picenninus* ad eam desperationem redegerat, ut de relinquendâ continente persæpe cogitaverint, ex *Piceno* in *Flaminiam*, atque inde in agrum *Ferrariensem* movens, non longè ab antiquâ *Adriâ*, pontibûs ac ratibûs ad id præparatîs, *Padum* trajiciens, alio itinere præmissis impedimentis, quò expeditiore agmine incederet, *Patavinos* attingens, omnes *Venetorum* copias ad se propere vocat; quibus recognitis ac lustratis (equitum enim duodecim, peditum quinque millia fuisse in exercitu constat) repressurum se propediem palàm est professus hostem, nimiâ victoriâ exultantem. Tum *Picenninus* ac *Mantuanus*,

C cognito *Francisci* adventu, omissâ Urbis obsidione, *Soavium*, quod in eorum potestate erat, cum exercitu contendunt, tormentis, machinis, bombardis, reliquóque oppugnationis apparatu trans *Athesin* missis. Duo erant omnino itinera, quibus adire *Veronam Franciscus* poterat, quorum alterum per montes, alterum per planitiem faciendum erat. *Montanum* arduum reddebat natura loci, & Castella a *Mantuano* occupata ac communita. Aditum verò *planitiei* lata impediebat fossa, crebris munita propugnaculis, turribus, vallo atque eminenti aggere quinque millium passuum longitudinem a *Soavio*, montano Oppido,

D in subjectas ad *Athesin* paludes extendens; opus certè dignum, quod litterarum monumentis mandetur. Id eo consilio a Ducibus *Philippi* erat actum, quo utraque via *Veneto* exercitui ad liberandam obsidione *Veronam* prohiberetur aditus. Longè enim *Veneti* numero copiarum superiores tum habebantur. At *Franciscus* transire omnino instituens, *Leonicum*, quod a *Soavio* octo millia passuum distat, Oppidum valido *Mantuani* præsidio munitum, oppugnare est adortus, quo faciliùs *Veronam*, nihil hostile a tergo relinquens, adire posset. Verùm *Leoniceni*, qui *Mantuani* rebus plurimùm faverant, ultimum supplicium veriti,

E omnia pericula, utpote non pro fortunis tantùm, sed pro vitâ & salute certantes, subibant. Tandem verò, cùm plures saucii crebris oppugnationibus essent, & in his Oppidi Præfectus, *Francisco* eversionem Oppidi comminante, deditionem fecêre, veniam eâ ratione magis sperantes, quam si ultimum conatum tentâssent. Recepto *Leonico*, *Franciscus*, positâ irâ, omnibus pepercit, existimans eâ clementiâ, cæteros quoque, qui descivissent, *Leonicenorum* exemplum secuturos. Neque hæc quidem opinio hominem fefellit. Sponte enim omnia fermè de *Veronensibus* ac *Vicentinis* Castella, ad eam diem capta, ad *Venetos* sine ul-

F lo *Marte* rediêre. Inde movens *Franciscus* per plana iter facturus, cùm clausa omnia deprehendisset, ad montana versus non longè a castris hostium castra locat, eo consilio, ut, expugnato Castello, quod *Philippi* Duces in monte, qui faciliorem transitum dabat, communierant, transire celeriùs ac tutiùs posset, ad liberandam obsidione *Veronam* ac *Brixiam* iturus. Non fefellit *Picenninum* ac *Mantuanum* hostis consilium, qui, dimissis

missis in planitiem aliquot equitum turmis, per collem ipsi pariter ad hostem cum reliquo peditatu & equitatu contendentes, prælium statim inituri erant, nisi, correpto subitâ febri sinistrô fatô *Picennino*, veritus *Mantuanus*, ne quid incommodi absentiâ & valetudine Ducis caperetur, aciebus paulùm subsistere jussis, antesignanos adiens: Si unquam antea, Milites, inquit, tempus fuit, quo vestram ac Ducis *Picennini* virtutem ostenderetis, nunc peropportunum certè vobis oblatum est. Nam & quo sub Duce, quámque clarissimo jam antea militaveritis, vestrâ operâ ostendetis, & vos non militis tantùm audaciâ & manu, sed Ducis peritissima virtute & fortitudine scire uti, ubi opus est, facilè apparebit. Tyronum sit omnino illa lex, ut nihil plus minúsve agant, quàm ab Imperatore mandatum est; vos autem diutinâ militiâ, crebris præliis, Castellorum atque Urbium expugnationibus, ac continuatâ persæpe cum æstate in armis hyeme, jam non militis tantùm, sed optimi Ducis artes didicistis, quibus vel quemvis justum exercitum ductare, castris locum metari, acie cum hoste decernere facilè possitis. Qui enim milites in totâ *Italiâ* sunt, qui vel tolerantiâ in rebus bellicis, vel amore in Ducem, vel patientiâ in laboribus & periculis, inediis & vigiliis, vel magnitudine rerum gestarum cum *Brachianis* militibus possint conferri? Vos reliquiæ *Brachii*, optimi ac præstantissimi Ducis estis; vos illi, qui ad *Imolam* pauci tot millia hostium superâstis; qui *Flaminiam* cepistis; qui, fugato *Florentinorum* exercitu, *Lucam* obsidione liberâstis; qui *Venetorum* classem ad *Cremonam* superâstis; qui *Ligures*, Gentem indomitam, extrema quæque pati coegistis; qui trajecto *Pado* atque *Olio*, nunc demum *Athesi*, fugatis *Venetorum* copiis, tot munita Oppida vi & armis cepistis. Imperatorem, dicetis, *Venetos* novum & bello clarum auctis copiis submisisse. Quid hoc, quæso, aliud est, quàm seges & materia gloriæ vestræ? Sub eo militant, quos toties fudistis; hi fugientes Ducem etiam nolentem secum trahent. Retineri a paucis plures nullo modo poterunt, cùm vobis atque illis ita dispares sint animi, ut victoribus ac victis esse consueverunt. Neque existimate, eos quidem nunc audere, quorum illa concursatio trepidatio, non audacia est. Tot enim suis cladibus virtutem vestram, vestra arma sunt experti, ut ne nunc quidem aucti novo Duce, novis copiis, gradum præ timore firmare valeant. Illa arma auro & argento distincta, illæ phaleræ, illa ephippia, illa opulenta castra, si paululùm annixi eritis, vestra sunt. Hostem comptum & lautum dari mihi obviàm semper velim. Vestráne passuros creditis arma, qui Solem, qui frigus pati vix possunt? Quid habent similitudinis vestra hæc præusta membra calore ac gelu, vestri nervi, vestri artus laboribus durati, cum delicatis eorum corporibus? Nihil est, Milites, quod magis verear, quàm ne hi a vobis superati, suâ ignaviâ & timiditate victi dicantur. Non est hic *Franciscus Sfortia*, quem *Veneti* laudibus ad Cœlum ferunt, alter *Hercules*; nec si sit, vos, qui plura prælia propè fecistis, quàm ille excogitavit, rumore superari decet. Egregium belli Ducem hostem habetis, qui, si viceritis, & vestram honestabit victoriam, & *Picenninum* nostrum mancum ac debilem, quem subitâ febri correptum cernitis, omnibus Ducibus, qui tempestate nostrâ fuêre, præponendum meritò facietis. Urget vos quidem ad pugnam, Milites, gloria, quam tot præliis tanto labore vobis peperistis; urgent Oppida & Castella vestris oculis subjecta, quæ, si cesseritis, cùm fidem vestram

A secuta sint, gravissima quæque ab hoste patientur, neque alius a tergo relinquitur exercitus, qui eos defendat, si nos cesserimus. Urget præterea Dux vester, quem claudum crebris vulneribus, ac correptum subitâ febri, retinere necessitas non potuit, quò minùs huic prælio interesset. Hunc de vobis atque omni *Italicâ* militiâ optimè meritum inter vepres jacentem, victum non ab hoste, sed a subitâ valetudine, confodi atque obteri ab hostibus patiemini? Hunc, inquam, qui tot labores, tot pericula adiit, ut militare decus suum jus retineret? hîc est obstandum hosti, milites, ne si transierit, uno veluti
B momento præmiis laborum nostrorum privemur. Obsessum est *Bergomum*, obsessa *Brixia*, obsessa *Verona*, quæ Civitates propediem in manus nostras sunt venturæ, si aditum hosti intercluserimus. Summovere subeuntem hostem ex loco superiore perfacile est. Putet unusquisque non corpus suum tantùm, sed *Picenninum* illic jacentem, sed conjuges ac liberos, Patriam ac Penates armis protegere. Putate, quæso, non *Philippum* solùm, sed omnes ejus Civitates vestras manus intueri, quæ talem deinceps fortunam habituræ sunt, qualem spectata virtus vestra fecerit. Hæc cùm *Mantuanus* dixisset, & jam hostes transire
C montem conarentur, compositis aciebus cum suis in primam aciem provolans, sublato clamore in subeuntes impetum facit. Annixi hostes jugum jam magnâ ex parte captum retinere, acriter prælium cient. Diffractis hastis, dum obstinatis animis concurritur, gladiis cominus rem gerunt. Submittebantur (ut fit) integri fessis, quousque ad *Caroli Gonziaci* turmam ventum est, qui animorum plenus in hostem invectus, eum parùm referre gradum coëgit; verùm dum in hostes incautiùs fertur, vulnere in oculum accepto, ex acie & ipse excessit. At *Picenninus*, audito clamore bellico, non retardatus febri, equum ascen-
D dens, ac omnes acies in hostem secum movens, eum retrò ad *Sanctum Joannem*, quem accolæ *Rognam* vocant, cedere coëgit. Tum *Franciscus* frustra eò tentato itinere, paulò ulteriùs exercitum movens, *Montem Ecclesiæ* (ita accolæ vocant) vi cepit. Inde in vallem subjectam descendens, *Veronam*, nullo vetante proficiscitur. Hanc ob rem *Philippi* Duces, motis a *Soavio* castris, ad *Porcile*, ubi *Athesin* ponte junxerant, contendunt, observaturi, quorsùm *Franciscus* tenderet. Qui *Veronâ* abiens, quòd Civitas pestilentiâ laboraret, transmisso *Athesi*, ad tertium ab Urbe lapidem viâ, quâ *Hostiliam* itur, mense *Augusto*, castra locat *Thombæ*; id ei loco nomen est. Tum *Pi-*
E *cenninus* ac *Mantuanus*, remotis a fossâ ad *Soavium* ductâ præsidiis omnibus incensisque ubique Castellis ac munitionibus, flumen & ipsi cùm trajecissent, resoluto ponte, demissâque cum classe ad *Ligniacum* omni materiâ, ad Insulam *Porcariciam* consedêre, quâ ex re *Franciscus* e vestigio ad oppugnandum *Soavium* contendens, Oppidum aliquamdiu summâ vi ab Oppidanis & præsidio defensum in deditionem recepit. Movens inde ad reliqua Castella, quæ adhuc in fide *Mantuani* remanserant, cùm brevi omnia ad deditionem *Venetam* redegisset, iterum ad *Thombam* rediit. In-
F stabant tum *Veneti*, ut *Brixianis* jam biennio obsessis commeatus propere subveherentur, veriti, ne bello, peste, fame, tribus gravissimis malis eodem tempore vexati, tandem victi succumberent. Herbis enim undique conquisitis, & animalibus, a quibus humana abstinet consuetudo, famem plebs sedare cogebatur. *Franciscus* igitur, ût obsessis faciliùs submitti commeatus possent, ad occupandam *Riperiam Gardæ*, (ita enim accolæ

læ vocant) *Bardolinum* firmo *Mantuani* præsidio munitum primò cum exercitu contendit; quô captô, sperabat, cætera ejus tractûs Oppida facilè ad deditionem compelli, atque inde tutiùs ac commodiùs *Brixianis* frumentum navibûs submitti posse. At *Nicolaus Mantuanúsque*, quid hostes molirentur, facilè deprehendentes, *Pischeriam* cum exercitu profecti, inde quoque terrâ ac Lacu, instructâ classe, ad hostem moventes, *Franciscum* levi prælio movere castra compellunt. Qui, occupato *Cavajonis* Monte, unde *Veronam* tutus receptus erat, sequenti die, nullo abeundi signo dato, ad *Thombam* denuo revertitur. Movêre & ad *Vigasium Philippi* Duces, quod quidem Castellum *Veronam* ac *Mantuam* interjacet. Dum *Franciscus*, intercludi sibi omnes aditus ad liberandam obsidione *Brixiam* cernit, *Athesin* trajiciens, ac in *Tridentinum* agrum movens, *Arcum*, munitissimum Oppidum in superiore parte Lacûs loco edito positum, oppugnare est adortus, ut inde per montana loca jumenta commeatum importantia *Brixiam* tutiùs mitterentur; infensus etiam, quòd Comites Oppidi cum *Philippo* & *Mantuano* Principe toto eo bello sensissent. Motus itaque *Picenninus* sociorum periculo, instante jam hyeme cum aliquot turmis equitum ac magno peditatu *Pischeriam* primò, mox inde classem conscendens, *Ripam Tridenti*, quod Oppidum parùm ab hostibus distabat, appulit, ubi communitis castris, impedire hostes numero copiarum superiores, crebris præliis eos lacessendo, quo minùs *Arcum*, aut Castella circumquaque posita, oppugnaret, instituit. Tandem verò eò semel res est adducta, ut, dum ipse cupidiùs quàm cautiùs pugnat, a reliquo exercitu seclusus, magno accepto incommodo, fugâ salutem in subjectas valles supra castra hostium petere sit coactus. Hunc dum ab hostibus circumventum defendere *Carolus Gonziacus* parat, acriter

A dimicans, abundante undique multitudine, capitur. Superveniente statim nocte, (nam ea diremerat prælium) *Picenninus*, multis hostium ab insequendis suis obviàm factis, a *Todeschino*, ingentis magnitudinis & roboris famulo, humeris, tanquam cadaver, incolumis defertur. Debilitatus enim altero latere propter accepta in præliis vulnera, non facile incedebat, nisi hinc atque inde suorum manibus sublevaretur. Sunt, qui tradant, *Himericum Severinatem*, qui tum cum *Francisco* militabat, homini in itinere obviàm factum, tanti viri periculo motum, ex equo descendisse, eique equum, quo tutior esset, in fugâ

B dedisse. Alii verò hoc factum *Cerpelioni*, Viro strenuo, adscribunt. Neque hoc quidem vero dissonat; adeo enim æquè omnibus charus erat *Picenninus*, ut hostes ipsi persæpe, eo inter primas acies adhortandi causâ (ut fit) versante, tela inhibuerint, tanquam piaculum commissuri, si Virum optimum & de re militari benè meritum læsissent. Perlatus in castra, concurrente undique toto exercitu magnâ lætitiâ perfuso, quòd alii captum, alii Ducem mortuum suspicarentur, invisitur. Sedavit etiam mirum in modum hominis incolumitas dolorem, quem *Mantuanus* Princeps de capto ab hostibus filio ceperat. Emendaturum enim se

C *Picennino* vivo acceptum incommodum propediem sperabat, quæ quidem spes nec hominem fefellit. Sequenti enim die, inito prælio, cum maximâ hostium admiratione, qui *Picenninum* hesternâ pugnâ aut mortuum aut omnino superatum crediderant, constantissimè aliquot horis est pugnatum. Tandem verò neutram in partem se inclinante victoriâ, cùm uterque receptui cecinisset, *Dominicus Cæsenas* ab equitibus *Mantuanis* captus in castra perducitur. quocum postea *Carolus* commutatus est, cùm uterque aliquamdiu, hic *Veronæ*, ille *Mantuæ*, diligentî custodiâ fuerit asservatus.

LIBER SEXTUS.



Um hæc ad *Arcum* & *Ripam* agerentur cum magno utriusque exercitûs incommodo; cùm ob nives & hyemem frigidissimam, tum vel maximè propter annonæ difficultatem, quæ eò subvehi sine magno periculo non poterat, Centurio quidam, cui *Gaspar Regiensis* nomen fuit, cum duobus commilitonibus, quorum alter *Caspar Theutonicus*, alter *Joannes Cremonensis* est appellatus, ad *Mantuanum* Principem, sub quo militabant, in castra perveniunt, affirmantes, eam partem Urbis *Veronæ*, quam *Citadellam* vocant, negligenter ab hostibus custoditam capi noctu facillimè posse, si eò properè cum exercitu proficiscatur; lustrâsse se omnia diligenter, nec quenquam vigilum præsensisse hostem adesse. Perducit hos *Mantuanus* ad *Picenninum*, qui eadem illi secretò affirmantes, Ducem ingenio ferocem ad tentandam fortunam perpulêre. Motis itaque castris, & terrâ ac Lacu *Pischeriam* pervenêre, unde postea, paratis scalis ac dolabris, sequenti nocte accelerato itinere (ut in tali re fieri oportebat) *Veronam* pervenientes, admotis muro scalis hand magno negotio *Citadellam* cepêre, nemine propè vigilum sentiente, stridente maximè eâ nocte *Aquilone* vento, ad quem vitandum ob immensum frigus, relictis magnâ ex parte stationibus, custodes sese intra tabernacula recepe-

D rant. Captâ *Citadellâ*, ac refractâ eâ portâ, quæ in Urbem ducit, dum acies explicant Urbem invasuri; quædam cohortes, quæ in præsidio erant, cum aliquot civibus ire obviàm ausæ, ab irrumpentibus facilè funduntur. Magna fuit *Mantuani* cura, ne Urbs diriperetur, néve cuiquam civium fieret injuria, dimissis circumquaque Proceribus, qui militibus laqueum minarentur, si prædam facerent. Captæ eodem impetu portæ omnes. Tres supererant Arces: duæ in monte sitæ, quarum altera Sancti *Felicis*, & hæc extra Urbem ducit; altera Sancti *Petri*, quæ tota in Urbem versa est, nominatur; tertia in plano sita

E est; ponte lapideo *Athesin* ad Septentrionem conjungens, & hæc *Castrum Vetus* ab accolis vocatur. Tum *Picenninus* nil actum existimans, nisi *Franciscus Sfortia* aditu *Veronæ* intercluderetur, *Franciscum* filium cum aliquot turmis Equitum ac cohortibus peditum ad occupandum Castellum, quod *Chiusam* vocant, propere mittit. Is, frustra tentatâ expugnatione, acriter Præfecto loci resistente, re infectâ ad Patrem rediit, qui tum unà cum *Mantuano* demoliri bombardis murum illum duplicem curabat, qui a *Castro Veteri* ad *Citadellam* ducitur, positis ad *Arenam* machinis, ne eo munimento hostes recuperare Urbem possent. Hunc murum *Vetruvii Cerdonis* opus ego

F crediderim; quod ejus quóque Epigramma indicat in frontispicio Portæ situm, quâ in Suburbia

Divi *Zenonis* itur. At *Franciſcus Veronam* captam ab hoſtibus intelligens, Præfectos copiarum ad ſe vocat, conſulturus quid in tantâ perturbatione rerum faciendum cenſerent. Horum variæ fuêre ſententiæ. Erant enim, qui omnino recuperandæ Urbis ſpem ponendam dicerent, quòd hoſtes eam magno cum exercitu occupâſſent; quódque vererentur, ne cives cum *Mantuano* ſentirent; *Picenninum* ad omnia præcavenda Ducem ſagaciſſimum eſſe; verique ſimile eſſe, eum ſingulos obſediſſe aditus, quibus adiri Urbs poſſet; ſatius eſſe *Vicentiam* ac *Patavium* petere, eáſque Civitates, quo minùs ad hoſtes deficerent, in fide retinere. Subjiciebant alii difficultatem itineris nivibus montibúſque aſperrimis impediti: tantum ubique glaciei eſſe, ut vix pedites ſtare, equi etiam inanes, nedum ſeſſorem pati poſſent, maximè verò, ſi aut in itinere aut ad Urbem feſſi ac pænè enecti frigoribus dimicare cum integris cogerentur; ſatius eſſe, exercitum integrum retinere, quo reprimi pro tempore conatus hoſtium poſſent, quàm eodem amiſſo, rem *Venetam* in ſummum diſcrimen adducere. His atque aliis in eandem ferme ſententiam dictis, *Franciſcus* rei *Venetæ* in ſummum diſcrimen adductæ ſubveniendum cenſens, etiam quovis periculo adito, e veſtigio ſigna movens cum delectis equitibus peditibúsque (veſper jam erat) per montes nivibus opertos iter faciens, ad primam vigiliam decem millibus paſſuum confectis, in vico deſerto ſubſtitit; ubi nil pabuli repertum, quod equis daretur. Illuceſcente deinde aurorâ, motis Caſtris in planitiem ad *Atheſin* deſcendit. Ibi recreatis parumper quiete & pabulo equis, inediâ & labore itineris feſſis, *Veronam* ſtructis aciebus petens, ad Arcem Sancti *Felicis*, quà in Urbem dabatur ingreſſus, perveniens, recuperandæ Civitatis ſpem mente concipit. Dimiſſis itaque repentè cohortibus quibuſdam & turmis, magno cum clamore hoſtes invadit. Fiunt obviàm *Philippi* Duces cum paucis equitibus; nondum enim omnes ejus copiæ ſupervenerant. Pugnatur acriter in eâ parte Urbis, quam *Inſulam* vocant. Tandem verò, cùm pauci a pluribus pellerentur, in *pontem*, quem accolæ *Novum* appellant, *Picennini* ac *Mantuani* milites ſeſe recipientes, vim hoſtium aliquamdiu ſuſtinent. Ibi dum ab equitibus, ut fit, manus conſeruntur, dúmque plures parvo in loco conglobati reſiſtunt, pons ligneus, quo lapideus conjungi ac disjungi pro arbitrio ſolet, nimio pondere preſſus concidit. Qui ultra flumen erant, ad unum omnes capti ſunt, quia eis ſubmitti auxilio integræ acies ob ruinam pontis non poterant. Summerſi ferme omnes, qui e ponte in flumen ceciderant, feſſi diutinâ pugnâ & pondere armorum preſſi. Accurrens deinde ad pontem navium *Franciſcus* traductis copiis, *Picenninum* ac *Mantuanum*, fidem civium ſuſpectam habentes, penitus Urbe quatriduo poſt captam eandem expulit. Multi in prælio periêre; plures vivi capti ſunt, qui paſſim per Urbem locorum ignari vagabantur. Sunt, qui opinentur, Urbem captam, quæ ex fœdere *Mantuano* debebatur, *Philippum* invidiâ motum retineri noluiſſe, quòd non opportunè copias omnes, ut decebat, auxilio ſubmiſerit. Ferunt *Italianum*, cùm acriter a *Picennino* increparetur, quòd accitus non veniſſet auxilio, oſtendiſſe *Philippi* literas, quibus prohibebatur, quovis juſſu præterquam ſuo movere pedem. *Franciſcus* recuperatâ Urbe, miſſiſque in hiberna militibus, *Brunorium* Præfectum cohortium *Torbolim* confeſtim mittit ad perficiendam claſſem jam dudum inchoatam, quâ & *Philippus* & *Mantuanus* pelli poſſeſſione Lacûs poſſent, & annona *Brixianis* commodiùs ſubmitteretur. Ipſe verò tamdiu *Veronæ* in *Citadellâ* hiemare conſtituerat, quoad per anni tempus caſtra facere liceret, *Venetis* hominem fruſtra rogantibus, ut *Brixiam*, ductis ſecum, quos poſſet, equitibus, gravî & longâ obſidione liberare conaretur. Verebantur enim, ne quid incommodi *Brixianis* vel ferro vel fame accideret. Anno verò quadrageſimo ſupra quadringenteſimum & milleſimum *Mantuanus* Princeps ac *Picenninus*, diviſis paſſim per *Mantuanum* ac *Brixianum* agrum hiemandi gratiâ militibus, *Mediolanum* proficiſcuntur, inituri cum *Philippo* rationem aliquam belli gerendi. At *Philippus*, ut variæ mentis erat, ita varia conſilia agitans, concepit animo, diſtrahi *Franciſcum* a *Venetis* poſſe, ſi *Florentinos* bello vexaret; qui paribus auſpiciis atque impenſâ *Franciſcum* mercede conduxerant. *Nicolaum* itaque mediâ hieme menſe *Februario*, immoratum paulùm in agro *Parmenſi* reficiendorum equorum gratiâ, in *Hetruriam* cum ſex millibus equitum mittit. Is *Pandulphi Malateſtæ* filios partim metu, partim pollicitationibus in partes ſuas trahens, auctus eo copiarum numero, *Florentinos* gravi bello aggreditur. Hi verò, accerſito *Petro Jampaulo*, egregio copiarum Duce, rogatóque *Eugenio* Pontifice, qui tum in Urbe *Florentiâ* morabatur, ut milites Pontificios ad defendendam *Hetruriam* ex fœdere acciret, ire obviàm *Picennino* inſtituerant. Verùm, cognitâ *Joannis Vitelleſchi* cum *Philippo* conjuratione, qui tum exercitui Eccleſiaſtico Cardinalis & Patriarcha præerat, cùm non amicus, ut præ ſe ferebat, ſed hoſtis in *Hetruriam* cum ſex millibus equitum venturus eſſet, junctíſque cum *Picennino* copiis *Florentinis*, inimico & hoſtili animo perſecuturus, dant operam qui tum *Florentiæ* in magiſtratu erant, ſive veris ſive fictis *Eugenii* literis, ut, dum copias per pontem *Adriani* trajicit, ab *Antonio Ridio*, Arcis præfecto, interficeretur; quod etiam factum eſt. Liberati eo timore *Florentini*, callidè cum *Eugenio* agunt, ut *Ludovicus Patavinus*, qui poſtea in demortui locum Patriarcha creatus eſt, cujúſque operâ *Vitelleſchum* e medio ſublatum crediderim, copiis Eccleſiæ in unum coactis, Reipublicæ *Florentinæ* iret auxilio, renovato a *Venetis* & *Florentinis* cum Pontifice fœdere partitâque bellicâ impenſâ. Interim verò *Nicolaus* ex *Flaminiâ* in *Hetruriam* movens, ac capto *Oriolo* & *Modiglanâ* in *Mugellanam* vallem deſcendens, longè ac latè omnia *Feſulas* uſque incurſionibus vexans, pecora undique & ruſticos cum magno populi *Florentini* incommodo abigebat, auſus quoque, exulibus adhortantibus, *Arnum* trajicere, & *Remolum*, quod parùm ab Urbe diſtat, occupare, movens deinde e *Mugellanâ* valle in *Caſſentinatem*, *Romenam* ac *Bibiennam*, oppida ſatis munita, ad defectionem compulit, mota credo exemplo Comitis *Popii*, qui *Picennino* commeatum & inſtrumenta bellica ſubminiſtrabat. Acriter deinde oppugnare Sancti *Nicolai* Oppidum incipit, quo potiri cùm nullo modo poſſet, inde *Tiphernum*, mox *Cortonam* obequitans, cum incolas ad defectionem minis & pollicitationibus movere non poſſet, *Peruſiam*, non ut hoſtis, ſed ut civis, cum quatuor millibus equitum profectus, Urbem ingreſſus, Legatum, qui tum cum imperio erat, ad Pontificem *Eugenium* cum mandatis quibuſdam miſit. Interim capto ærarii Magiſtro, quem vulgò *Theſaurarium* vocant, totum Civitatis ſtatum repentè mutavit. Delegit enim cives decem, qui vitæ ac necis in reliquos omnes poteſtatem haberent. Veriti tamen *Peruſini*, ne Tyrannidem occuparet, cum homine pepigêre, ut acceptis quinquaginta millibus

libus nummûm auri ab Urbe discederet. Qui receptis pecuniis *Cortonam* movens, Urbem proditione recepturus, patefactâ conjuratione, ac proditoribus partim interfectis, partim Urbe pulsis, *Tiphernum* reversus est. Movent & *Florentini Anglare*, auctis copiis sociis auxilio futuri, si quid *Nicolaus* per vim moliri conaretur. Dum hæc in *Hetruria* a *Nicolao* gererentur, in *Venetiâ Franciscus Benacum* eâ classe, quam diximus a *Venetis* ad *Torbolim* parari, superato ingenti clade navali prælio *Italiano Philippi* Præfecto, in ditionem *Venetam* redegit. Ponte deinde supra *Mincium* juncto traductôque exercitu, *Brixiam* contendens, captis in itinere aliquot Castellis, Urbem gravi obsidione liberat. Circumferens deinde ad recuperanda *Brixianorum* ac *Bergomatum* Oppida a *Philippo* occupata, brevi omnia in potestatem redegit. Ad *Urceos novos*, quod firmo *Philippi* præsidio defendebatur, plus laboris, quàm putârat, est habitum; quod & eodem tempore Oppidum oppugnare, & cum hoste Oppidanis auxilio veniente decernere necesse fuit. Verùm *Franciscus* multitudine copiarum fretus, cùm aliquamdiu acriter pugnatum esset, hinc instante *Italiano*, *Alouisio Verme*, *Borsio Estensi*, hinc erumpente tanto impetu præsidio, ut & trepidatum ad signa sit, hostes fundens, ex quibus mille & quingenti equites sunt capti, oppido per deditionem potitur, permissis abire, qui in præsidio erant, cum equis armisque. Capto deinde *Soncino*, totam ferme *Glaream Abduæ* ad defectionem compulit. In oppugnatione *Caravaginâ Leonem* fratrem bellicâ laude insignem amisit. Conversus postremò in *Mantuanum* Principem, qui ad tuendos fines cum militibus suis, absente maximè *Picennino*, sese receperat, captis inter eundum *Cremonensis* agri oppidis ferme omnibus, inter *Canetum* & *Platinam*, oppida statim capta, castra ponens, Arcem, quæ ad pontem est, quo flumen *Olium* trajicitur, octo dierum oppugnatione vi cepit, demolitus muros ac turrim ingentem creberrimis bombardæ ictibus. Tendens inde *Marcariam* secundo amne, Oppido haud ita multo pòst potitus, Arcem diu bombardis quassatam, crebrísque oppugnationibus laceram, acriter defendente præsidio, tandem, cùm integri continuò fessis submitterentur, cúmque nulla quies oppugnatis daretur, multis utrinque cadentibus, vi cepit. Captâ *Marcariâ Caprianam* movens, Castello atque Arce potitus, *Piseheriam* contendens, Oppidum opulentiâ insigne, sitúque amœnum atque Arce munitissimum, segniter defendentibus, qui in præsidio erant, in deditionem recepit, execrantibus etiam hostibus, & dignos laqueo affirmantibus, qui tantam Arcem tam timidè & ignaviter defendissent. At *Picenninus* commutatam in *Venetiâ* fortunam intelligens, fugatâ ad *Benacum Philippi* ac *Mantuani* classe cum magno classiariorum interitu, liberatâ obsidione *Brixiâ*, recuperatis a *Francisco* omnibus *Brixianorum* Oppidis, prostratis ad *Soncinum Philippi* copiis, ob hásque res frequentibus literis & nunciis accitus, fatigatúsque militum precibus, qui magnâ ex parte *Cisalpini* erant, motis a *Tipherno* Castris, ad *Burgum* suæ ditionis Oppidum, quod e regione *Anglarii* positum est, pervenit, eâ mente, ut vel vi vel astu cum *Florentinis* decerneret, qui, ut diximus, ad *Anglare* consederant. Ad tertium itaque Kalendas *Julias*, (dies is *Petri* ac *Pauli* celebris erat) *Picenninus* structis aciebus exercitum properè educens, emensus planitiem passuum quatuor mille, cum haud procul ab *Anglario* esset, ex captivis deprehendens gregarios hostium ferme omnes pabulatum ivisse, ratus occasionem benè pugnandi sibi oblatam esse, præ-

A lium iniquo loco commisit; erat enim in clivum subeundum. Non detrectavêre certamen *Florentinæ* copiæ, quòd ad iniquum pugnandi locum hostem pertractum videbant. Tribus aciebus rem geri placuit; & quis cuique præesset, imperatum. Subsidiariæ cohortes cum signis apud *Ludovicum Patavinum* Legatum Pontificis dispositæ, quæ, ubi opus foret, laborantibus subvenirent; pedites ac sagittarii per clivum undique a lateribus acierum dispositi, qui e loco superiore subeuntem hostem propellerent ac ferirent. Dimicatum est ad quinque horas constanter in eo campo, qui ad sinistrum est *Anglario Tiphernum* proficiscentibus, B hortante suos *Picennino*, ut pristinæ virtutis memores, partum tot victoriis decus hac unâ pugnâ retinerent, propositâ, si vicissent, redeundi in *Cisalpinam* spe, si victi, turpitudine & servitute. Adhortabantur & suos *Florentini* Duces, actum de hoste, qui iniquo loco prælium commiserat, clamitantes, si paululùm sustinerent, fessum jam ac nutantem cernentes. His adhortationibus utrinque redintegratur prælium, quo *Picenninus Florentinos* nonnihil perturbaverat, ni properè subsidiariæ acies, admonente ita faciendum esse *Bartholomæo Roverellâ*, a Legato immissæ essent, quæ integræ *Bracchianum* militem calore & diutinâ pugnâ fessum nactæ, perfacilè fundunt. C Victus *Picenninus* fugatúsque *Burgum* cum paucis repetit; ex cujus exercitu ad centum quadraginta equites periisse, plures vulneratos, ad mille & quingentos vivos captos fuisse constat, cum aliquot signis militaribus, quæ postea *Florentiam* in Triumphi speciem sunt delata. Sequenti die *Picenninus*, relicto *Burgo* in potestate Oppidanorum, cum his tantùm, qui ex prælio superfuerant, iter per *Flaminiam* faciens, ad *Philippum* rediit. Dixisse hominem ferunt, actum de Imperio *Philippi* fuisse, si Dii mentem *Florentinis* dedissent, retinere veteranos ac Præfectos eâ pugnâ captos, (ad D quingentos enim fuisse constat) qui omnes liberaliter habiti dimissique, Ducem haud ita multo pòst secuti sunt. Oppidani *Burgenses* veriti, ne in eos asperius animadverteretur, quòd a Pontifice descivissent, impetratâ per Oratores veniâ & corporum ac rerum omnium incolumitate, sese Legato dedidêre. Gratissima ea victoria tum *Eugenio*, tum *Florentinis* fuit. Videbatur enim *Hetruria* deinceps in tuto fore, superato hoste acerrimo longéque summoto. Tum *Ludovicus* ob rem benè ac feliciter gestam Cardinalis ab *Eugenio* creatur. Eâdem æstate *Florentini* Comitem *Popii*, qui cum *Picennino* senserat, ex *Hetruriâ* pepulêre. Col- E locutus de instaurando exercitu cum *Philippo Picenninus*, acceptâ potestate, magnam pecuniarum vim hortando, rogando, auferendo, nullo rerum aut hominum discrimine habito, brevi undique coëgit. Quibus solvendo non erat, arma, vestes, frumentum pro imperio subministrabant; quibus rebus milites hyeme præsertim uterentur. *Franciscus* autem partitis per hiberna militibus omnia ad bellum sequenti æstate gerendum diligenter parat. At verò *Nicolaus Ferrariensis* amicorum vicem dolens, maximè verò Principis *Mantuani*, cujus superiore æstate multa Oppida ac Castella a *Venetis* capta fuerant, missis ad *Philip-* F *pum* & *Florentinos* Oratoribus, pacis mentionem intulit, *Venetis* si non apertè, occultè tamen adversantibus, qui eâ de re agi, præsertim cùm ad eos inclinaret victoria, molestè ferebant. Mittitur & a *Philippo Ferrariam Blanca* filia, quam jam antea in Uxorem *Francisco* spoponderat, hortante *Nicolao*, quò faciliùs puella sequestra de pace inter acerbissimè disceptantes conveniret; venerant enim omnes in spem posse agi de pace,

quòd pluribus indiciis *Philippum* ſtaturum promiſſis deinceps exiſtimabant. Verùm cùm res de induſtriâ protraheretur, cúmque *Franciſcus* cerneret *Picenninum* copias ſummâ vi inſtaurare, ne quid incommodi per ſocordiam acciperetur, *Joannem* fratrem cum quatuor millibus equitum *Soncinum* (quod Oppidum præcipuè hoſtibus oppoſitum erat) celerrimè mittit, quo ſubitos *Inſubrium* conatus celeriùs ac commodiùs propulſare poſſet. Idibus verò *Februariis Picenninus*, collectis ex *Placentino* & *Parmenſi* agro copiis omnibus, quas peditum atque equitum decem millia fuiſſe conſtat, transmiſsô *Padô*, ſimulans ſe *Urceos* petiturum, ad ſiniſtram flexit, ac noctu *Olium* flumen ad *Rhodianum* omni nudatum cuſtode trajicit. Dilabentibus deinde in proxima Oppida *Venetorum* equitibus, quòd ſe impares tantis *Philippi* copiis viderent, *Picenninus Clarium* oppugnare adortus, Oppidanos præ timore dedere ſeſe ac prodere præſidium compulit; quos ad octingentos equites fuiſſe conſtat. Inde *Palatiolum* movens, confugiente in Arcem præſidio, Oppidum cepit. Dimiſſis verò, qui Arcem expugnarent, ipſe exercitum circumferens, plurima ejus regionis Caſtella brevi occupavit. Captâ ſeptimo die *Palatioli* Arce, præſidium incolumitatem pactum cum equis & impedimentis abire permiſit. Hæc celeriùs a *Picennino* ſunt geſta, quàm geri a *Franciſco* intelligi potuerint; qui e *Piſcheriâ*, ubi tum hiemabat, cum trecentis equitibus movens, ac *Brixiam* contendens, trepidos civium animos mirum in modum confirmavit, verentes, ne res in antiquum ſtatum redigerentur, longéque pejora, quàm quæ paſſi fuerant, ferre iterum cogerentur; maximè verò, quòd & ſparſi rumores erant, *Franciſcum* a *Venetis* capitali ſupplicio interceptum eſſe. Abeunte deinde *Mediolanum Picennino*, diſtributis per hiberna militibus ad reficiendos equos frigore ac pabuli inopiâ aliquantulùm maciatos, & ipſe *Veronam* ad comparandum exercitum revertitur. Dum hi apparatus fierent, cúmque jam ver appeteret, *Mantuanus* Princeps *Ludovicum* & *Carolum* filios cum aliquot turmis equitum ac cohortibus ad recuperanda caſtella quædam a *Franciſco* ſuperiore æſtate capta mittit. Quâ expeditione *Canetum*, *Pontem Olii*, *Marcariam*, & quædam *Cremonenſis* agri Oppida partim vi, maximè verò Arces, partim deditione ceperunt. Conjuncturus properè cum *Picennino* copias, ubi *Philippi* nunciis eſſet accitus, *Philippus* diſtrahere *Franciſcum* a *Venetis* conatus, cum *Alphonſo* Rege agit, ut, quæ *Sfortiani* in Regno Oppida poſſiderent, bello ſtatim vexaret. Plurimùm enim *Alphonſus Philippo* debebat, quòd bello navali a *Genuenſibus* captus, quibus tum *Philippus* præerat, *Mediolanúmque* perductus, non ſolùm vitâ & libertate a *Philippo*, verùm & magnis ac Regiis muneribus ab eodem magnificentiſſimè donatus, in Regnum liberrimè remittitur. Hâc itaque in re *Philippo* morem gerens *Alphonſus*, *Franciſcum* tamen a bello inito revocare nuſquam potuit. Is, ubi primùm copia eſſe cœpit, cum equitum quindecim millibus, peditum ſex *Brixiam* petens, transmiſſo *Mellâ* flumine *Lignanum* contendit, quo in vico *Picenninum* noverat cum decem millibus equitum, tribus peditum conſediſſe. Hoc autem eo animo fecit, ut hoſtibus pugnandi copiam faceret. Non detrectavit certamen *Picenninus*, etſi numero copiarum inferior erat, ſuorum virtute & loci munitione fretus. Cient pugnam in primis aciebus Duces, & ſuos quiſque, antiquam belli gloriam & dignitatem factionum commemorans & extollens, adhortatur. Vehemens ſtatim committitur prælium,

A utroque exercitu non minùs pro vetere ſimultate, quæ *Sfortianos* inter *Bracchianós*que maxima intercedebat, quàm pro honore & Imperio certante. Multæ utrinque diffractæ turmæ; multi equites capti atque interfecti, adeo acri concurrebant animo. Tandem verò cum ad duas horas utrinque conſtanter pugnatum eſſet, *Franciſcus* receptui canens, quòd iniquo loco rem commiſſam videbat, in caſtra copias reduxit, ſatis ſibi factum ad belli famam exiſtimans, quòd ultro hoſtem ad pugnam provocâſſet, nec per eum ſtetiſſet, quo minùs æquo campo collatis ſignis dimicaretur, multitudine copiarum fretus, quas

B *Michelettus* patruus ſuo paulò antè adventu auxerat. Hâc unâ pugnâ ferociâ elatus exercitum circumferens, *Menerbium* atque alia Oppida in deditionem recepit. *Pontolium* deinde contendens, recepto Oppido in *Bergomates* movet, *Martinengium* oppugnaturus Oppidum, magno & firmo *Picennini* præſidio munitum. Inerant enim quadringenti equites & pedites ſexcenti *Jacobo Gaviano* Præfecto ac Duce. Eò itaque cùm veniſſet, alio ſimulato itinere, ne *Picenninus* inſtando facere caſtra hominem vetaret, Oppidum ſtatim coronâ cingens, latam circà foſſam duxit, quò tutior ab hoſtili impetu fieret, maximè ad

C eam partem, quâ facilior aditus ad caſtra dabatur, ſi eodem tempore & Oppidum oppugnandum, & *Picennino* carpente, eſſet reſiſtendum. Oppugnabatur quotidie Oppidum machinis & tormentis, quibus muri ſolo æquari conſueverunt, cùm *Picenninus* ſolvendæ obſidionis causâ eò cum exercitu contendens, poſitis mille paſſus prope hoſtium caſtris, quotidie frequentibus præliis *Franciſcum* ad univerſæ rei dimicationem provocat; qui remiſſo priore manum cum hoſte conſerendi ardore, ad expugnandum Oppidum totus ferebatur. Utriuſque erat opinio, in ejus ſolius

D Oppidi aut expugnatione aut defenſione omnem belli fortunam conſiſtere; ideo caſtra utraque novis in diem ſubſidiis augeri, ut non de uno Oppido certamen, ſed de Imperio totius *Italiæ*, propoſitum videretur. Paraverat magnas copias *Mantuanus*, paraverat *Franciſcus Picenninus*, qui tum erat in *Parmenſi* agro: quibus *Picenninus* auctus rem *Venetam* in magnum diſcrimen adduxiſſet; eò enim etiam ſine his redactus erat eorum exercitus, ut neque gregarius miles ire pabulatum ſine periculo, neque commeatus ſubmitti tutò, neque inde exercitus abduci ſine magno diſcrimine poſſet. Protractâ uſque in viceſimum diem obſidione,

E crebris præliis commiſſis non ſine tantorum exercituum pernicie aliquâ, cùm ſub ipſis oculis tam præclariſſimorum Ducum dimicandum eſſet, præter ſpem omnium pax ſubitò per Præcones enunciata eſt, jam antea occultè agitata inter *Philippum* & *Franciſcum*, *Euſebiolo* quodam cognomento *Chaimo* ultro citróque commeante, ignaro *Picennino*. Hanc ob rem ferunt poſtea *Euſebiolum Mediolani* a factione *Bracchianâ* interfectum. *Picenninus* itaque, tantâ re perceptâ, Deos hominesque accuſans, præcipuè verò *Philippi* inconſtantiam, qui victor pro victo pacem peteret, in tabernaculum ſeſe recipiens, ut in publicum eo

F die prodiret, præ dolore & indignatione a ſuis impelli nunquam potuit. Poſtridie verò, datis decem dierum induciis, factâque liberâ ultro citróque commeandi poteſtate, ac ſolutâ Oppidi obſidione, Duces ambo, eâ ætate maximi, cum admiratione omnium inermes cum inermi comitatu inter bina caſtra prodeuntes, amicè humanitérque ſalute datâ invicem ac redditâ collocuti, in mutuum complexum occurrentes, circumſtantibus lacrymas excuſsêre, admirantibus credo ac pa-

pariter lætantibus, quòd ii, quos odiis ac æmulatione, concitatâ propè studio partium ad arma totâ *Italiâ*, longo tempore certantes viderant, nunc demum concordibus animis compositâ pace in mutuos amplexus, quod est benevolentiæ signum, devenissent. Excusavit uterque se, quæ adhuc fecerat, non malevolentiæ aut simultatis causâ, sed pro honore & gloriâ fecisse. Digredientibus inde Ducibus, ac passim circa fines utriusque ditionis dimissis militibus, quòd nondum certa pax erat, petentibus maximè *Venetis* omnia sibi reddi ante compositam pacem, quæ *Philippus* de *Bergomatibus*, & *Brixianis*, quæque *Mantuanus* Princeps de *Veronensibus* tenerent. Verùm *Franciscus Venetias* celeriter contendens, quò & *Nerius Capponius Florentinus* Orator, *Venetos* ad pacem adhortaturus, pervenerat, multis hinc inde in medium sententiis dictis, liberâ tandem potestate componendæ pacis a Senatu impetratâ, *Caprianam*, quò sciebat totius *Italiæ* Legatos propediem venturos, proficiscitur. Multa in eo conventu dicta, multa agitata sunt; nec adhuc certa pax habebatur, nisi *Philippus* Legatos properè misisset, qui *Francisco* dicerent, & filiam *Blancam*, quam ei in matrimonium collocaverat, & *Pontremolum* & *Cremonam* in dotem cum agro *Cremonensi*, præter *Picigitonum* & ea Castella, quæ *Mantuanus* de *Cremonensibus* possidet, quæ *Torellus* ac *Palavicinus*, in ejus potestate fore. Qui properè *Cremonam* cum omni exercitu profectus, non aliter instructis aciebus, ac si ei cum hoste esset decertandum, longè ab Urbe tria millia passuum ad Templum Divi *Sigismundi Blancæ* uxori, *Erasmo* cum aliquot turmis equitum *Philippi* nomine adstante, annulum connubii pignus dedit. Quo facto, statim *Erasmum* consecutus, qui per Urbem *Cremonam* iter faciens, (inde *Mediolanum* abiturus) ejus possessionem dotis nomine *Francisco* reliquit. Is munitâ Arce ac portis firmo præsidio, ingenti apparatu nuptias celebrat. Accitis deinde a *Caprianâ* Legatis, hanc de pace sententiam expressit anno quadragesimo secundo supra quadringentesimum & millesimum, ut, quæ *Philippus*, & qui cum *Philippo* sentiebant, bello cepissent, quæque item *Veneti* eorúmque socii, præter *Asolam*, *Lonatum*, *Pischeriam*, quæ *Mantuani* Principis ante id bellum fuerant, redderentur, utque, qui ejus sententiæ stare noluisset, communis omnium hostis haberetur. Iniqua certè sententia, & quæ ab ingenio *Philippi* non multum abhorrebat, adeo ferè semper amicis adversando, hostibus postremò favit. Consulere enim inimicis & hostibus, ac socios & amicos pessundare, ea demum homini magna voluptas fuit, ut ex rebus ab ipso gestis apparet. Ægre id admodum *Eugenius* Pontifex tulit, quòd *Franciscus* cæteris Sociis, se posthabito, de amissis restituendis cavisset, existimationémque suam, non redditâ *Bononiâ*, contempsisset. Hanc ob rem *Picenninum* belli Ducem in *Picentes*, quos *Franciscus* bello subegerat, accivit. Qui *Bononiâ* abiens, quæ ejus imperio obtemperabat, dum *Perusiam* contendit, *Tiphernates Florentini* Populi socios & amicos ad defectionem compulit, *Eugenio* rem pergratam facturus, *Florentinis* infenso, quòd *Franciscum* pecuniâ ad retinendum *Picenum* juvarent, & milite. *Alphonsus* item Rex, qui superiore anno *Neapolim* jam diu obsessam per cloacam ingressus, pulso inde *Renato* ceperat, *Picennini* virtute ac famâ permotus, hominem non solùm Ducem, quem exercitui suo præficeret, delegit, verùm etiam honoris gratiâ eum in adoptionem familiæ *Aragonensis* recepit. Is, acceptis ab *Eugenio* atque *Alphonso* in

A sumptus belli pecuniis, *Picentes* ingressus, multa Oppida, frustra renitente *Francisco Sfortiâ*, in ditionem Ecclesiæ redegit. Dum hæc in *Picentibus* geruntur, *Mantuanus* Princeps anno quadragesimo quarto supra quadringentesimum & millesimum, septimo Kalendas *Octobris*, dolore stomachi moritur. Valetudinis causâ cùm balnea peteret, ingravescente in itinere morbo, in patriam rediens, non ita diu vixit. Ejus funus, modicâ impensâ ductum, omni pompâ ob ejus modestiam præclarius est habitum, totâ Civitate in mærorem ac luctum versâ. Moritur quidem Vir magnitudine animi, clementiâ, gratiâ, liberalitate, magnificentiâ, humanitate, cum quo-

B vis optimo Principe conferendus. Quatuor reliquit filios, a *Victorino Feltrensi*, Viro optimo atque doctissimo, & qui *Socraticum* ingenium redolebat, moribus ac disciplinâ tum *Græcâ* tum *Latinâ* imbutos. Divisâ quadrifariam ditione, majori natu *Ludovico*, quem in gratiam biennio ante mortem suam receperat, *Mantuam*, *Marcariam*, *Godium*, & quicquid ad *Veronenses* & *Ferrarienses* vergit; *Carolo*, *Regiolum*, *Gonzagam*, *Suzariam*, *Luzariam*, & quicquid ex *Cremonensibus* possidebat; *Joanni Lucido*, acerrimi ingenii ac præstantis animi Viro, etsi corpore ob gibbosi-

C tatem minùs valebat, *Caprianam*, *Voltam*, *Rodengum*, *Cesesariam*; *Alexandro*, sancto, religioso, justissimo, magnifico, liberali, *Canetum* & quicquid ex *Brixianis* tenebat, ex testamento reliquit: tres minores natu adhortatus, ut *Ludovico* obtemperarent; Qui & Patris testamento & Populi consensu ditionem adeptus, ad eam firmandam animum adjecit. Tentatâ itaque cum *Philippo* societate, cùm ea minùs succederet, *Florentinorum* militiam secutus est, dimidio stipendii a *Venetis* accepto. Quiescentibus in *Cisalpinâ* rebus, *Hannibal Bentivolus* in Arce *Pelegrini* Oppidi, jubente *Picennino*, ob suspicionem conjurationis a-

D liquamdiu asservatus, deceptis custodibus, *Bononiam* rediens, convocato ad libertatem populo, *Franciscum Picenninum Urbis* Præfectum cum præsidio comprehendit. Quo facto, exules omnes, tum suæ tum diversæ factionis, maximè verò *Baptistam Cannedolum* in patriam revocat. Missi deinde sunt a *Bononiensibus* ad *Venetos* & *Florentinos* Legati, societatem & amicitiam petentes; quâ quidem impetratâ domum redeuntes, Arcem, quæ adhuc in potestate hostium erat, cum Sociorum copiis ad id missis capiunt, ac captam statim diripiunt. Post verò in *Alouisium Vermem* conversi, qui tum cum tribus millibus equitum,

E peditum duobus in agro *Bononiensi* erat, hominem primo statim impetu fudêre. At *Philippus* ægre ferens *Bononienses* cum *Venetis* ac *Florentinis* sentire, amicos quosdam *Baptistæ* subornat, auxilium eis pollicitus, ut *Hannibalem* interficiant, quo Principes ipsi cum suâ factione in Civitate remaneant. *Hannibal* autem, a suis plerumque ad præcavendum monitus rogatúsque, ut hominum fraudem vi repelleret, respondit, id se nunquam facturum, cùm pro comperto nil habeat, malléque ab eisdem, vel a quovis alio, injuriam pati, quàm fidem datam fallere. Tum *Betocius Cannedolus*, fraudi ac proditioni intentus, *Bononien-*

F *sem* quendam subornat, cui tum casu filius natus erat, ut *Hannibalem* compatrem sibi deligat. Quo exorato, dat operam, ut sequenti die infans ad sacerdotem deferatur. Conferunt & se eòdem, qui ad eam rem jam antea delecti fuerant. Baptizato puero, *Hannibalem* Pater ad Ædem Sancti *Joannis Baptistæ*, cujus tum fortè solenne erat, invitat. Obtemperat & eâ in re proditori *Hannibal*, nullam fraudem subesse ratus; qui dum in

viâ eſſet, a conjuratis circumventus, reſiſtentibus aliquamdiu ſociis, tandem cum duobus famulis charitate Domini vim propulſantibus interficitur. At *Bononienſis* Populus, indignitate rei motus, ſumptis properè armis, *Cannedolæ* factionis Principes obtruncat, maximè verò *Baptiſtam*, cujus cadaver & per Urbem tractum, & cum magnâ ignominiâ combuſtum eſt. *Veneti* autem & *Florentini* ad Civitatem vicinam & utrique Reipublicæ in rebus bellicis peropportunam cohortes aliquot celeriter mittunt, ne a *Philippo* in tanto tumultu invaderetur; a quo certè haud ita multò pòſt bellum graviſſimum imminebat, rogantibus exulibus, ni mors *Nicolaum Picenninum* præripuiſſet. Sequenti tamen anno, ægre ferens, *Bononienſes Venetorum* ac *Florentinorum* partes ſequi, *Eugenium* ad repetendam bello *Bononiam* adhortatur, milites ac impenſæ partem pollicitus. Quâ re permotus Pontifex, inito cum eo atque *Alphonſo* fœdere, *Sigiſmundum Malateſtam* cum magno equitatu in *Picentes* contra *Franciſcum* mittit, quò facilius diſtractis *Florentinorum* copiis, *Bononia* premi ad deditionem a *Philippo* poſſet. Is enim haud ita multo pòſt *Guilielmum Monferratum* & *Carolum Gonziacum* cum magnis copiis miſit; qui agrum *Bononienſem* hoſtiliter ingreſſi, captis quibuſdam Oppidis, incurſionibus omnia longè ac latè vaſtabant. Moti Sociorum periculô *Florentini*, *Aſtorgium Faventinum* cum equitibus mille ac quingentis ducentisque peditibus confeſtim auxilio mittunt; qui *Bononienſibus* auxilio ſit, donec aliud a *Venetis* & *Florentinis* decerneretur. Dum hæc in *Flaminiâ* agerentur, præter omnium opinionem *Philippus Franciſcum Picenninum* cum magno exercitu Kalendis *Maji* in *Cremonenſes* mittit; qui captis paſſim ruſticis, utpote nil tale metuentibus, tantum terroris *Cremonenſibus* primo impetu injecit, cum bombardis die ac noctu eos vexaret, ut parùm a capiendâ Urbe abſuerit. Moti tum *Veneti* ac *Florentini Franciſci* ac communi periculo, *Cremonam* ac *Bononiam* eodem tempore tueri inſtituunt. Tentare rem primò pro *Bononienſibus* ſatius viſum eſt, quòd eos minùs idoneos ad ſuſtinendum bellum propter factionem & exules in patriam ire conantes exiſtimârunt. Misêre itaque ſtatim *Tibertum Brandolinum*, Ducem impigerrimum, eò cum aliquot turmis equitum ac cohortibus peditum; qui cum Populo *Bononienſi* cúmque his, quos *Florentini* auxilio miſerant, in hoſtes tendens, ſimultate & odio inter ſe certantes, (ad Sanctum *Joannem* hi conſederant) pertracto in partes *Bononienſium* pollicitationibus & præmiis *Guilielmo*, ac *Carolo* haud magno negotio fuſo ac fugato, Oppida omnia ab hoſtibus capta ſtatim recepit. Pacatâ *Bononiâ*, auxiliares copiæ *Venetorum* ac *Florentinorum* mandato bifariam diviſæ, pars *Franciſco*, qui ad mœnia *Urbini* ab *Eugenio* & *Alphonſo* vi retruſus erat, pars *Cremonenſibus* graviter a *Franciſco Picennino* preſſis auxilio miſſa. *Veneti*, decernere aperto marte cum *Philippo* inſtituentes, Legatos, qui bellum ei indicant, ni oppugnare *Cremonenſes* deſtiterit, mittunt. Oratoribus per internuncios reſponſum, (neque enim alloqui hominem fas erat) eos alibi quàm *Mediolani* tutiores fore. Quò reſponſo commoti *Veneti*, *Micheletto* copiarum ſuarum Duci imperant, qui tum *Brixiæ* erat, ut in agrum *Cremonenſem*, quem magnâ ex parte *Philippus* occupaverat, confeſtim moveat, & cum hoſte ubicunque eum nactus fuerit, decernat. Is mandata diligenter facturus, trajecto *Olio*, ad *Caſale majus* celeriter contendit, hoſtémque in Inſulâ *Padi* munitiſſimo loco conſidentem, vado trajiciens, caſtris exuit, ac A magnam vim equitum cepit, cùm inde niſi ponte, & quidem peranguſto, in *Parmenſes* evadere non liceret. Recuperatis deinde Oppidis omnibus, liberatâque obſidione *Cremonâ*, aucto etiam *Ludovici Gonziaci* adventu exercitu, *Platinam* & Caſtella quædam agri *Cremonenſis* in deditionem *Venetorum* redegerat, in *Glaream Abduæ* moventes, nil præter *Cremam* citra *Abduam Philippo* reliquêre. Flumen deinde trajicientes, ac *Mediolanum* uſque parato ad dimicandum exercitu contendentes, cujus primas acies *Ludovicus* ductabat, cùm elicere ad certamen *Philippi* copias non poſſent, incendiis & rapinis omnia paſſim replevêre, di- B repto *Briantiæ* monte. *Brevio* deinde capto, quà ponte *Abdua* jungitur, *Lecum Larii* caput oppugnare adorti, acriter, qui in præſidio erant, defendentibus, cùm integri feſſis ac ſauciis navibus ſubmitti poſſent, multis in eâ oppugnatione militibus deſideratis, equisque ad extremam maciem ob inopiam pabuli perductis, re infectâ tandem abiêre, de *Franciſco Sfortiâ* ſoliciti, quem in partes *Philippi* deſcendere intellexerant. Interim verò *Ludovicus Patavinus*, Pontificis Legatus, qui his præerat copiis, quæ in *Picentibus* contra *Franciſcum* militabant, cognitâ *Italiani* ac *Jacobi Gaviani*, qui partim *Philippi*, partim *Eugenii* ſtipen- C diis militabant, ad *Franciſcum* tranſitione, eos, antequam id fieret, ad *Roccam Contrariam* comprehendi jubet, & captos ſupplicio capitali affici. Uterque enim mille & quingentis militibus præerat. Hâc re permotus *Franciſcus*, cùm ampliùs ſuſtinere hoſtes non poſſet, quippe a multis ſimul oppugnatus, & a nemine adjutus, adhortante hominem ad eam rem *Eugenio* & *Alphonſo*, qui ditionem *Venetam* augeri indignabantur, *Philippi* militiam ſecutus, ejus copiis præficitur. Ante verò *Picenum* receptum *Eugenius* contra *Florentinos*, qui hoſtem ſuum juverant, majora mente concipiens, *Alphonſum* & *Philippum* contra eos- D dem exciverat; exiſtimans, ſi ſuis, ſi Regis, ſi *Philippi* copiis eos adoriretur, eam Urbem, in quas vellet partes, facilè adductum iri. Verùm interventu mortis diſturbata ſunt omnia. Moritur enim *Eugenius* ſeptimo Kalendas *Martii* anno quadrageſimo ſexto ſupra quadringenteſimum & milleſimum; in cujus locum Cardinalium omnium conſenſu *Thomas Sarzanus*, qui *Nicolaus quintus* eſt appellatus, Pontifex creatur. Modicis hic quidem Parentibus natus; ſed virtute, doctrinâ, magnificentiâ & liberalitate tanto Pontificatu dignus. *Tibure* ſubſtiterat Rex, quò ex propinquo Urbi loco faciliùs communicare cum *Eugenio* E rationes belli gerendi poſſet. Verùm, eo mortuo, dubius animi, retróne cederet an *Florentinos* bello perſequeretur, duo *Senenſes*, qui civilibus diſcordiis alebantur, hominem ad *Hetruriæ* Imperium adjicere animum perpulêre; quod perfacilè eſſet conſecutus, ſi *Senas* profectus, eam Civitatem ſponte ſeſe dedituram in poteſtatem ſuam redegiſſet. Collaudavit *Senenſes* Rex, eíſque ad ſolicitandos animos Civitatis dimiſſis affuturum ſe in tempore pollicetur. At *Nicolaus* Pontifex, pacis & quietis amator, Cardinalem *Morinenſem Ferrariam* mittit, componendæ pacis commune domicilium, quò Legati interventu & F autoritate ad pacem magis impellerentur partium animi. Miſſi eò properè *Alphonſi*, *Philippi*, *Venetorum*, *Florentinorum* Legati; qui poſt longam diſceptationem hanc *Philippo* optionem dedêre: ut vel inducias in quinquennium a *Venetis Florentinis*que acciperet, utrâque parte poſſidente, quæ tenebat, vel pacem, permutatâ *Cremâ* cum his Oppidis, quæ ultra *Abduam* vel in ripâ *Abduæ* bello *Veneti* cepiſſent, *Caſſiano* tantùm in poteſta-

te

te Pontificis relicto, quod illi ex fœdere debebatur, cui primò illatæ essent injuriæ. Hoc additum, quò pax diuturnior haberetur. Missus ex Legatîs *Philippi* unus, qui & optionem faceret, hominem pridie ejus dici, quo *Mediolanum* pervenerat, apoplexiâ mortuum intelligit sexto Idus *Augusti* anno quadragesimo septimo post quadringentesimum & millesimum. Tum *Morinensis*, cognitâ *Philippi* morte, Legatos omnes ad se properè vocat, & nihilo segniùs quàm antea de pace agit. Interrogati *Veneti*, iréntne in eam sententiam, quam priùs approbaverant, respondent: *Philippi* morte ejus rei nil sibi integrum relinqui; ad Senatum se de ea re priùs velle perscribere; tum demum facturos, quòd a Civitate mandaretur. Hâc morâ interpositâ, qui aderant Legati, cognitâ *Venetorum* cupiditate, quòd totius *Italiæ* dominatum appeterent, soluto conventu, domos quique suas revertuntur. *Veneti*, qui tum ad *Soresinam* in agro *Cremonensi* stativa habebant, quòd *Cremonam* tumultuantem adjuvantibus *Guelphis* recipi posse in deditionem sperabant, cognitâ *Philippi* morte, *Laudam* properè contendunt. Quâ receptâ, dedentibus ultro civibus, ad *Casale* moventes, Oppidum oppugnaturi. *Placentinos* eâdem, quâ *Laudenses*, deditione in fidem suscipiunt, missis eò properè mille & quingentis equitibus, qui Urbi præsidio essent, si qua vis ingrueret. Capto *Casale*, *Columbanum* inde petunt; quo haud ita multo post in deditionem recepto, dum, quorsum tenderent, consultaretur, a *Papiensibus* Legati supervenêre, *Venetorum* amicitiam & societatem petentes; quibus statim responsum est: Nolle *Venetos* Urbes in *Insubriâ* socias, sed vectigales & stipendiarias; irent, & Civitatem bono animo *Venetis*, paulo pòst omnia occupaturis, dederent. At *Franciscus Sfortia*, qui tum ex *Piceno* pulsus, in *Bononiensi* agro consederat, refecturus exercitum diutino bello armis, equis, viris exhaustum, occupari omnia a *Venetis* Soceri morte intelligens, magnis itineribus *Cremonam* contendens, a *Mediolanensibus* statim summo omnium consensu exercitus ac copiarum Dux contra *Venetos* deligitur. Qui, *Pado* amne ponte conjuncto, castellísque ac machinis, quo minus *Veneti Placentiam* classe contenderent, firmato, redactis in unum, quas tum potuit, *Mediolanensium* copiis, *Abduam* trajiciens, non longè ab hostibus, ad *Caravagium* confidentibus, castra ponit. Ibi parva quædam certamina ad tentandam credo hostium virtutem sunt commissa. Tum verò *Papienses*, sumptis ob adventum *Francisci* paululùm *animis*, cùm ab Imperio *Mediolanensium* propter vetus inter eos odium abhorrerent, cúmque item extrema quæque pati mallent, quàm *Venetis*, qui eorum societatem essent aspernati, obtemperare, Urbem *Francisco*, Præfecto Arcis non abnuente, dedunt; quo additamento *Sfortia Insubriæ* Dominatum statim mente concepit. Agebantur hæc in *Cisalpinâ*, cùm *Alphonsus* eodem tempore cum exercitu in *Senensium* maritima descendens, quibus amicus esse videbatur, eorum libertatem subvertisset, ni *Florentinus* Populus, cognitâ Regis calliditate, Legatum *Senas* misisset, qui Civitatem admoneret, *Alphonsum* regnandi cupidum *Senenses* bello non minùs, quàm *Florentinos* petere. Cognitô periculô, etsi commeatus ei non negabant, non tamen quempiam ex Regiis militibûs ingredi sua mœnia sunt passi. Rex itaque cognitâ *Senensium* diligentiâ, cum equitum septem, peditum quatuor millibus in *Volaterranum* agrum descendens, multa Castella partim deditione, partim vi cepit. Inde in *Pisanos* flectens, ac *Guardastallo* capto, *Campiliam* profectus, firmo præsidio munitam, oppugnare adoritur. A quo *Simonettus*, qui tum ejus stipendia faciebat, cum parte equitatûs digrediens, ac *Castilionum Piscariæ* contendens, Oppidum in *Alphonsi* potestatem brevi redegit. Eò deinde cum reliquo exercitu profectus Rex, captâ Arce, cùm nil aliud propter asperitatem hyemis fieri posset, in maritima *Senensium* hibernatum misit. At *Florentini*, comparato exercitu, omnia Castella ab hostibus capta præter *Castilionum* brevi recepêre, direptis quibusdam, quòd fidem hostium spontè secuta essent. Reliquâ hyeme conducendo militi intenti, *Sigismundum Malatestam*, *Alphonsi* stipendio conductum, ab eo ad se deficere pecuniis compulêre. *Franciscus* interim, comparato ingenti exercitu, in quo robur *Italicorum* militum inerat, quippe *Bracchianis* ac *Sfortianis* simul junctis, ac *Carolo Gonziaco* cum duobus millibus equitum stipendia *Mediolanensium* faciente, ad *Placentiam*, firmo *Venetorum* præsidio munitam, castra medio autumno posuit, partémque mœnium bombardîs ac machinîs demolitus, crescente *Pado*, adeo ut *Galeones*, quos ipse *Papia* ex veteribus *Philippi* navalibus eò deduci jusserat, ad mœnia appellerentur, navali ac terrestri oppugnatione Urbem aggressus, eam tandem post longam & asperam nec incruentam pugnam vi cepit, ac captam diripuit. In oppugnatione tantæ Urbis, in quam maximè utriusque partis conatus effundebantur, maximum discrimen Dux ipse adiit. Nam, dum Urbem obequitans milites ad prælium adhortatur, dum scalis scandi muros juvat, eâ maximè, quâ mœnia defensoribus nudata viderentur, equo bombardâ mortuo, humi jacens, attonitus aliquamdiu jacuit. Tandem verò suorum manibus sublevatus in alium equum, ita pugnantes suâ præsentiâ ad irrumpendum concitavit, ut sustineri ampliùs ab hoste jam fesso nequiverint. Ad mille & quingentos equites ex *Venetis* cum *Thaddæo Marchesio* eo die captos reperio, præter pedites, & qui spontè *Venetorum* militiam sequebantur. Magna hæc *Francisci* laus est habita, quòd hyeme, tantâ imbrium inundatione, ut ægre in tabernaculis retentus sit miles, tantam Urbem vi ceperit. Eâdem hyeme de pace inter *Venetos* & *Mediolanenses* mentio est orta, instantibus apud *Venetos* socios *Florentinis*, quòd Regis potentiam, qui tum in *Hetruriâ* erat, vererentur. Verùm de eâ nil actum, quòd *Laudam Veneti*, *Mediolanensibus* id maximè petentibus, reddere gravarentur. Sequenti æstate *Franciscus*, ubi primùm pabuli copia esse cœpit, expugnatis quibusdam *Venetorum* Castellis, in eorum classem, quâ *Cremona* infestabatur, pedestribus ac navalibus copiis versus, eam cedere retrò ad *Casale majus* coëgit; quò & hostem însecutus, cùm ejus classem in navalia subductam bombardis disjiceret, ad tantam desperationem Præfectum *Venetum* redegit, ut, incensâ classe, quam tueri non poterat, effuso cursu in Oppidum se receperit. Hæc ad *Casale* feliciter gesta sunt propè sub oculis *Venetorum*, qui tum ab eo loco non plus quàm passuum quatuor millibus cum ingenti exercitu *Micheletto* Duce consederant. Qui, dum sequenti die tentare fortunam instituisset, denso imbre prohibitus, in castris se continuit. Inde *Franciscus* abiens, non ampliùs de *Cremonâ* solicitus, sublatâ hostium classe, in *Glaream Abduæ* movens, ad *Caravagium*, firmo hostium præsidio munitum, castra locat, Oppidum vel vi, vel longâ obsidione in potestatem *Mediolanensium* redacturus. Movent & eò *Veneti* de existimatione suâ actum putantes, si Oppidum a *Mediolanensibus* occuparetur. Qui positis e regione hostium circiter mille passus

sus castris, suis temporibus se affuturos, si oppu-
gnatione vexarentur, ostendunt. Crebra quoti-
die, utpote tam propinquis castris, committe-
bantur prælia; quibus frequenter *Mediolanenses*,
perrarò *Veneti* superiores erant. Provocante quo-
dam ex *Mediolanensibus*, ut militum mos est, cùm e
stationibus incessere alter alterum consuevit, *Joan-
nes Franciscus Balneus*, unus ex *Ludovici Gonziaci* E-
quitibus, domi nobilis ac manu promptus, in
provocantem infesto tendit spiculo. Citat & ille
equum calcaribus, ut venienti fiat obviam. Tum
verò *Joannes Franciscus*, diffractâ nequidquam ha-
stâ, ab hoste dexterum humerum transfigitur;
quo vulnere adeo debilitati sunt nervi & contusi,
ut mancus ac debilis remanserit, toto ferme exer-
citu casum Juvenis fortissimi ac pulcherrimi in-
gemiscente. Ecce, dum per orbem pugnandi
sors *Ludovico Gonziaco* evenit, cum quibusdam
turmis suorum in campum procedens, pulchritu-
dine laudis excitus, in medios repentè infestâ lan-
ceâ provolat hostes, equô, armis, ephippiis, de-
auratâ galeâ, conô & cristâ insignis. Venientem
hostes facto globo circumveniunt; circumventum,
& quidem solum, tot simul omnes gladiis, fer-
reâ clavâ, circa tempora atque humeros exstan-
tes diverberant, ut paulùm abfuerit, quin tot si-
mul ictibus consternatus caperetur. Accurrunt
ex suis propere aliquot, receptum ex hoste dimi-
cando ægre in castra reducunt, ubi tamdiu quie-
vit, quoad tumor oculorum ac totius capitis cu-
râ Medicorum resideret. Tandem verò Oppida-
nis, & qui in præsidio erant, longâ obsidione
fessis, suos admonentibus se diutius vim *Mediola-
nensium* ferre non posse, *Veneti* partim irâ, par-
tim pudore moti, collatis signis iniquo etiam lo-
co, cum hoste decernere instituunt, adversante
Ludovico & id nequaquam agendum reclamante.
In eandem sententiam veniebat & *Micheletus* Dux
veteranus. Verùm, prævalentibus in sententiâ
junioribus, & qui plus manu quàm consilio va-
lebant, quíque primas ineundi prælii partes ob
ferociam animi sibi deposcebant, instructis acie-
bus ad hostes nil tale metuentes est ventum. Quos
quidem facilè erat fundere, si *Tibertus Brandoli-
nus* peditem, qui claustra hostium refringeret,
secum, ut institutum fuerat, duxisset. Tamdiu
enim, dum portas refringunt, in ipso castrorum
aditu sunt immorati, quoad *Franciscus*, phalange
Bracchianorum, qui tum fortè in armis erant, ho-
stibus oppositâ, reliquas acies instruxit; quibus
ex ordine subsequentibus atque acriter instanti-
bus, non solùm a castris hostem submovit, ve-
rùm etiam in fugam convertit. Erat inter utrum-
que exercitum via paludibus undique arctata; ad
quam primæ *Venetorum* acies retrusæ, neque ce-
dere, ut in pugnâ facere plerumque necesse est,
propter subsequentes, neque pugnare in tam an-
gusto loco propter instantes hostes poterant. Quæ
profectò in ipsâ viâ oppressæ penitùs & obtritæ
cecidissent, nisi a novissimo agmine fugiendi ini-
tium esset ortum. Tum *Mediolanenses* cedentem ho-
stem insecuti, castris opulentissimis exuunt, & equi-
tum ac peditum circiter quinque millia compre-
hendunt. Pauci, quòd pugnare non licuerit, in
eo prælio, plures in paludibus involuti, deside-
rati sunt. Magna fuit omnium eo prælio jactu-
ra, sed *Ludovici* major, qui præter equos & ar-
ma, egregiam ex auro & argento supellectilem
amisit. Postea verò *Franciscus*, *Bracchianis*, eo
invito, ad expugnandam *Laudam* ex mandato
Mediolanensium proficiscentibus, cum reliquo ex-
ercitu *Brixiam* contendens, cujus Oppida ferme
omnia, famâ tantæ victoriæ dedentia se, rece-
perat, Urbem obsidione cinxit. Variæ tum *Ve-*

A *netorum* tum *Mediolanensium* eâ victoriâ versaban-
tur animi. *Veneti*, ne, captâ *Brixiâ*, quam a-
misso exercitu tueri nullô modô posse videbant,
reliquas quoque Civitates ad defectionem spectan-
tes amitterent, verebantur. *Mediolanensibus* suspi-
cio injecta erat, validiores opes *Francisci* in eo-
rum perniciem verti posse. *Franciscum* vexabat
dominandi cupiditas & *Mediolanensis* Ducatûs jus
hæreditarium; quòd, ut ipse ajebat, *Philippi* ge-
ner, qui sine virili stirpe interierat, & hæres me-
ritò haberetur. Exortâ itaque inter *Franciscum*
& *Mediolanenses* simultate, *Venetis* agendi cum
Francisco de pace occasio data est, quæ his legi-
B bus composita est, ut, sumptis in *Mediolanenses*
armis, quicquid ultra *Abduam Padúm*que, *Fran-
cisci*, quicquid verò citra *Abduam* caperetur, *Ve-
netorum* esset; collatis eidem a *Florentinis* ac *Vene-
tis* singulis mensibus sedecim millibus nummûm
auri, immissisque aliquot turmis auxilio, donec
Mediolano potiretur. Inito hâc ratione fœdere,
allectisque ad se, quos potuit, pollicitationibus
copiarum Ducibus, in *Mediolanenses* conversus,
omnes ferme eorum Civitates in deditionem re-
cepit, corruptis pecuniâ & largitionibus porta-
rum atque Arcium custodibus. Defendebant a-
criter libertatem *Mediolanensium Bracchiani*, de-
C fendebat *Carolus Gonziacus*; qui junctis copiis ma-
gnas persæpe clades *Sfortianis*, *Mediolanum* etiam
mediâ hyeme obsidentibus, intulêre. Sed illa vel
præcipua laus *Caroli* fuit, quòd, erumpente secum
populo, exercitum *Francisci*, quo *Modoecia* oppu-
gnabatur, fuderit, primoribus ordinum partim cæ-
sis, partim captis. Missus deinde ad defendendam
contra *Venetos Cremam* & *Laudam*, corruptus a *Fran-
cisco* pollicitationibus & *Dertonæ* Dominatu, nomen
illud fortitudinis, fidei, constantiæ, quo ad cælum
usque laudibus ferebatur, transitione & deditione
*Cremæ Laudæ*que penitùs exstinxit. Dii ei melio-
rem dedissent mentem! Ad summam certè glori-
D am nil homini deerat, si magnitudinem rerum ge-
starum, si nobilitatem, si proceritatem corporis,
quâ conspicuus habebatur, inspicis; sed ita fit,
in magnis præsertim Viris, fortunâ, quæ pluri-
mùm in rebus humanis dominatur, impellente,
cùm plus apud eam cupiditas potest & ambitio,
quàm ratio. Acceptâ *Laudâ*, *Franciscus Cremam*
Venetis ex fœdere dedit; qui longè aliter evenire
Francisco, quàm arbitrati fuerant, cernentes, ti-
mentésque, quòd *Mediolanum* penuriâ rerum o-
mnium propediem deditionem facturum sciebant,
ne, si tantæ Urbis talisque Provinciæ potiretur
homo dominandi cupidus, non eum modum,
E quem ipsi cupiebant, ingenti cupiditati statueret,
mutatô consiliô, sed serò, equitibus, quos mi-
serant auxilio, ab eo amotis, negatâ pecuniâ, so-
cietatem cum Populo *Mediolanensium* ineunt; hâc
tamen lege, ne omnino non consultum *Francisco*
diceretur, útque Pontentatus ille *Mediolanensis*
bifariam divisus, ab eis faciliùs aliquando occu-
paretur, *Mediolanensibus Laudam* & *Modoeciam*,
Francisco Parmam, *Placentiam*, *Novariam*, *Der-
tonam*, *Alexandriam* adjudicabant. *Franciscus* ve-
rò callidè eisdem artibus, quibus *Veneti* usi fue-
rant, agendum ratus, ad Senatum scribit, se in
ejus potestate semper futurum, missurúmque pro-
F pediem *Alexandrum* fratrem, quo cum inita fœde-
ra ex eorum sententiâ confirmari poterunt. Clàm
deinde & properè unum ex suis, cui maximè fi-
debat, ad *Florentinos* mittit, sciscitatum, futu-
rúsne ei auxilio esset populus *Florentinus* in bello,
quod non magis suâ ipsius, quàm Populi *Florentini*
causâ gerebatur. Cui ita responsum publicè in-
venio: Satis *Francisco* videri debere, quòd a *Flo-
rentinis* usque ad ea tempora sit actum, dum &
se-

secum & cum *Venetis* sentiret. Nunc verò quando cum *Mediolanensibus* ac *Venetis* de eâ pace ei conveniret, quæ ad totius *Italiæ* salutem & quietem spectaret, nolle *Francisco* vel cuiquam bellum gerenti ad disturbanda omnia fomenta præstare. Hæc publicè; privatim verò pecuniâ, opibûs, consiliîs *Cosmi* & quorundam, quibus *Venetorum* potentia suspecta habebatur, est adjutus. Hunc enim, quem *Venetis* objicerent, (si quando opus esset) habere cupiebant. At *Veneti*, cùm *Alexander Sfortia*, missus a fratre, diem consulto de die duceret, hominem tandem adhibitis etiam minis eò perpulêre, ut ipse pacem cum *Mediolanensibus* initam confirmaret. Quâ spretâ, *Franciscus* Urbem *Mediolanum* acrius obsidere cœpit, diligenter observans, ne quà commeatus importarentur. Agebantur hæc in *Insubriâ*, cùm *Alphonsus*, tentato nequidquam *Hetruriæ* Dominatu, vetante *Federico* Urbinate *Florentinorum* Duce, *Plumbinum*, quod per aliquot menses oppugnaverat, multis ultro citróque illatis & acceptis cladibus, obsidione solutâ, in Regnum se recepit, missurus in *Cisalpinam* exercitum, quò *Mediolanum*, quod ei (ut ipse asserebat) jure hæreditario debebatur, armis repeteret, adjuvante *Mantuano* Principe, qui tum ejus stipendiis & imperio militabat. Quod profectò haud difficile factu Regi fuisset, *Mediolanensibus* id maximè expetentibus, si *Carolus* tamdiu *Laudam*, (ut pollicitus erat) & *Cremam* in potestate *Mediolanensium* retinuisset, quoad *Ludovicus*, qui illam *Caroli* fratris transitionem ægre admodum tulit, Regiis copiis auctus, quas jam *Flaminiam* attigisse constabat, movere in *Franciscum*, *Mediolanum* acriter obsidentem, potuisset. Mediâ enim hyeme mandato Regis cum duobus millibus ac quingentis equitibus, cúmque peditibus quingentis in *Bononienses* hostili animo profectus, quò regiis militibus viam ad transeundum in *Insubriam* faceret, dum ad *Budrium* consedisset, (id ei loco nomen est) a Populo *Bononiensi* *Astorgiô Faventinô* Duce nocte intempestâ cum magnô clamore & impetu invaditur; qui structîs aciebûs, quòd per exploratores adventare hostes præsenserat, non solùm eorum impetum sustinuit diu acriter dimicandô, multîs utrinque cadentibûs, verùm etiam eosdem in fugam compulit. Hi beneficio noctis, cùm, quò iretur, non satis milites cernerent, e manibûs *Ludovici* evasêre. *Astorgius* eâ pugnâ equo deturbatus, cùm obscurâ nocte non dignosceretur, sublevatus in equum a quibusdam e suis, effuso cursu *Bononiam* petiit. Compositâ deinde cum *Bononiensibus* pace his legibus, ut regiis militibus frumentum & hyberna eâ hyeme præberentur, in patriam rediit. Tum verò *Mediolanenses* multis transitionibus Ducum ac militum destituti, multis cladibus domiti, fame pæne enecti, cùm ob inopiam rerum omnium cibis his uterentur, a quibus humana consuetudo abhorret, adjuvantibus & quidem negligenter *Venetis Sigismundo Malatestâ* copiarum Duce, interfecto populari tumultu eorum Legato; quòd minimè sani consilii autor haberetur, Urbem amissâ tandem libertate, quam triennio post *Philippi* mortem, intestino externóque bello agitati, acriter defenderant, *Francisco* dedunt anno quadragesimo nono supra quadringentesimum & millesimum. Qui e vestigio repetitis bello, si quæ restabant, aut Castellis aut Oppidis, *Ducis* nomen assumpsit. Eâ re permoti *Veneti*, arbitratique, nequaquam tutum fore Ducem armis assuetum, laudis & gloriæ cupidum, eorum Potentatui fines adjecisse, hominem, antequam coalesceret, Ducatu pellere instituunt. Initâ igitur cum *Alphonso* societate, qui *Franciscum* inimico & hostili animo persequebatur, *Florentinis* reliquísque Sociis; si in eâ scribi vellent, facultatem relinquunt. Ii, cognitâ *Venetorum* cupiditate, nullo novo fœdere opus fore ostendunt, cùm pax ubique firma haberetur. Turbati hoc responso *Veneti*, quòd *Florentinorum* astu certam prædam sibi e manibus ereptam cernebant, pellere omnes *Florentinos*, qui mercaturæ vacabant, e Civitatibus suis decreto instituunt, *Alphonsum* Regem, ut idem faceret, adhortantes. Quod quidem decretum omnibus inhumanum longè visum est, *Venetis* præsertim meritorum Populi *Florentini* erga se oblitis, quòd eorum ope *Brixiâ* ac *Bergamô* potiti essent, quódque item easdem Civitates obsessas, & deditionem propediem facturas, *Florentinorum* opibus & copiis retinuissent. Gravabantur & *Florentini*, *Venetos* falsò queri, eorum scilicet auxilio occupatum a *Francisco Mediolanum* esse, cùm ab illis id factum meritò dici possit, quòd *Mediolanensibus*, adhortante *Florentino* Populo, pacem reddere noluerint; quòd libertatem eorum extorserint, quòd fugato suo eorum exercitu ad *Caravagium* sese, divenditâ *Mediolanensium* libertate, *Francisci* armis redemerint, cùm nullum prius de eâ re verbum ad Socios scripsissent; quódque rursum, pro arbitrio mutatâ sententiâ, cum *Mediolanensibus* ad extremam famem obsidione redactis, fœdus inierint, insciis item *Florentinis* neque statim, ut decebat, militem ac commeatum extrema quæque ob libertatem patientibus, in tempore deditâ operâ, quo omnino in eorum potestatem devenirent, subministraverint, *Jacobo Picennino* & *Sigismundo Malatestâ* ad id magnis copiis adjuvantibus; quare eos non de *Florentinis*, sed de suâ immoderatâ dominandi cupiditate & ambitione queri debere. Interim verò, mutatis veteribus amicitiis, nova pacis bellique gerendi fœdera iniebantur, veteribus amicitiis novas addendo. Pellexerant in societatem suam *Veneti Sabaudiæ* Ducem, Marchionem *Montisferrati*, *Corregii* Dominos, *Bononienses*, *Perusinos*, quos contra *Florentinum* Populum concitare frustra conati sunt; pacti cum *Alphonso*, ut, dum ipsi *Franciscum* adorirentur, *Florentinos* bello detineret. At *Franciscus Florentinorum* amicitiâ ac potentiâ fretus, assumptóque in societatem belli *Mantuano* Principe, quod maximum rebus suis additamentum est habitum, cùm & vicinus esset, & fidissimus in tanto rerum motu socius haberetur; ad bellum se constanti animo parat; omnia diligenter observans, quæ aut obfutura aut profutura viderentur; capto haud ita multo pòst *Carolo*, eodémque in carcerem conjecto, quod hominem transiturum ad *Venetos* intelligebat. Hujus enim hæc erat opinio, in partes ejus nolle omnino descendere, quocum frater militâsset. Nam cùm ante bellum *Mediolanense* charitate & benevolentiâ omnes fratres superâssent, ad id postremò inimicitiarum devenerant delatorum linguîs ac maledicentiâ, ut bello plusquam civili inter se postea contenderint. *Ludovicus* itaque de salute fratris solicitus, vadem se *Francisco* pro octingentis millibus nummûm auri præstans, *Carolum* e vinculis liberavit; cui quidem ad tempus in *Papiensi* agro conscriptus est peramœnus habitandi locus, *Laumelinam* accolæ vocant; unde post aliquot dies, non fidei, non vadimonii memor aufugiens, facto per *Alpinos Ligures* itinere, in *Mutinenses* & *Ferrarienses* descendens, ad *Venetos* confugit; quorum animos ad id bellum, quod antea mente conceperant, mirum in modum concitavit. Habituros enim se hominem existimabant, quem & *Francisco* & *Ludovico* fratri autoritate & gloriâ rerum

A

rum gestarum objicerent. Non negaverim ego *Carolum* magni momenti in eo bello futurum, si eos milites secum habuisset, quos, eo capto, *Franciscus* ad alia signa ad aliosque Præfectos redegit, ne Ducem proprium secuti, graviori bello ab eisdem premeretur. Noluêre etiam *Veneti*, ut arbitror, Viro per se magno potentiam, Reipublicæ *Venetæ* aliquando gravem futuram, addere. Huic igitur bellum fuit gerendum milite collectitio, alieno imperio, alienis auspiciis assueto. Quare non mirum, si minora, quàm quæ opinione de se concitaverat, eo bello præstitit. *Ludovicus*, vertente solum fratre, cùm ei solvendum *Francisco* ob vadimonium esset, *Caroli* Oppida, quæ in *Regiensi* ac *Cremonensi* agro possidebat, ne in alienam potestatem devenirent, dedentibus ultro Oppidanis, in fidem recepit, tamdiu ea retenturus, quoad ei a *Carolo* octingenta millia nummûm auri redderentur, quos ipse ut vades *Francisco* persolverat. Hinc auctæ sunt inimicitiæ, *Carolo* ubique fratrem calumniante ut raptorem & alieni appetentem, nec id modò apud *Venetos*, quorum partes sequebatur, sed & apud *Fredericum* Imperatorem prædicare ausus est, & suum jus repetere. Is ante bellum in *Italiam* veniens, Coronam Imperii a *Nicolao* Pontifice accepturus, dies aliquot *Ferrariæ* substitit, quò se contulerant videndi ac salutandi hominis causâ multi ex totâ Provinciâ Principes: maximè verò *Ludovicus* cum tribus Gnatis; quorum *Federicus* & *Joannes Franciscus* Equestri Dignitate sunt nobilitati; tertius *Franciscus*, qui inter hos ætate medius erat, cùm sacris initiatus esset, a tali Dignitate abstinuit, majorem postea consecuturus, cum ad ætatem pervenisset. *Federicus*, hinc *Venetis*, hinc *Ludovico* ac Duce trahere in partes suas hominem conantibus pollicitationibus ac precibus, magno comitatu per *Italiam* iter faciens, *Bononiensibus*, *Florentinis*, *Senensibus*, ubi & *Leonoram* Regis *Lusitaniæ* filiam duxit uxorem, splendidè ac magnificè eum suscipientibus, *Romam* tandem pervenit. Ibi acceptâ Imperii Coronâ, atque inde *Neapolim* contendens, cognito *Alphonso* Rege, a quo sumptuosâ ac magnificâ impensâ cum tanto comitatu est habitus, in Patriam demum revertitur. Appetente verò jam æstate *Veneti*, comparato ingenti exercitu, *Cremonensem* agrum ingressi, omnia priùs longè ac latè populati, *Soncinum* atque Oppida vicina oppugnare sunt adorti; quæ in potestatem eorum haud ita multo pòst venêre, captis ibi aliquot equitum turmis, quòd seriùs, quàm decebat, *Franciscus* exercitum comparaverat. Stabat *Ludovicus* in armis, & quò ire juberetur a *Francisco* exspectabat, nondum enim ex agro *Mantuano* moverat. Accidit eâ tempestate scelus tragicum & quale nunquam antea auditum; factúmne id consulto & alieno imperio, an stultitiâ, haud satis cognitum est. *Teutonicus* quidam Urbem *Mantuam* ingressus, Ecclesiam majorem adiens, inde excitus puerorum discentium vocibus, Gymnasium, quod Templo adjacet, petit. Aberant tum fortè Ludimagistri. Ingreditur vesanus, & gladiis unum atque item alterum puerum primo ingressu jugulat; ad reliquos consternatos digressus, non prius destitit, quam septem variis vulneribus interfecerit, omnes jugulaturus, ni quidam ex propinquo clamore ac fletu puerorum exciti, Gymnasium ingressi, hominem vulneribus a tantâ cæde retardâssent. Pertractus in carcerem, inter primam curationem vulneris exspiravit, rescissis ab eodem medicamentis vulneréque refricato. Dignosci tormentis & cruciatu non potuit, imperióne cujusquam an temerè id fecisset. Sunt qui dicant, cum in animo habuisse filios Principis, qui tum fortè vitandæ pestilentiæ causâ ad *Burgum fortem* concesserant, interficere, & similitudine rei captum; quòd haud procul a faciendâ fide aberat, cum in locum Curiæ propinquum, ubi discendi causâ pueros commigrare arbitrabatur, concessisse. Verùm hæc conjectura magis quàm certo aliquo indicio approbantur, cum tormentis quæri subitâ morte nihil licuerit. Admiratus deinde *Ludovicus*, qui per aliquot dies in armis steterat, nihil a *Francisco* imperari, trajectô *Padô* in *Corregienses*, qui continuis incursionibus agrum *Mantuanum* vexabant, exercitum ducens, eos non solùm a populationibus

B

coërcuit; verùm intra mœnia tanto cum pavore coëgit, ut brevi eos spoliaturum ditione appareret, si paululùm immorari ad expugnanda eorum Oppida voluisset. Reductis itaque celeriter copiis, solis contentus excursionibus, quibus magnam prædam abigebat, in agrum *Brixianum* movet, quò & *Franciscum* pervenisse cum exercitu intellexerat. Junctis deinde cum magnâ congratulatione duobus castris, *Binam*, ubi ponte *Olium* conjungitur, primâ oppugnatione cepêre. Ad reliqua deinde Oppida conversi, *Pradelboinum*, *Manerbium*, *Quintianum*, & alia quædam parva Castella occupant, subsequentibus haud procul *Venetis Gentile* Du-

C

ce, quo reliqua Oppida in fide retinerentur. Nunquam tamen paludes egredi sunt ausi, & aperto *Marte* collatis signis decernere. Protrahi rem volebant, in morâ spem omnem victoriæ reponentes, quòd existimabant *Franciscum* propter inopiam ærarii impensæ bellicæ haud diu suffecturum. Simul etiam sperabant *Mediolanenses* extortæ quondam libertatis memores, *Francisco* tanto bello implicito, aliquid novi ad excutiendum servitutis jugum molituros. Parva quædam interdum committebantur certamina, dum uterque exercitus ad *Quintianum* stativa habet. Ad *Cavernagum* aliquid incommodi a *Venetis* acceptum est

D

eâ æstate, ubi *Alexander Sfortia* cum mille equitibus ad tutandam eam oram & ad continendos in officio *Laudenses* consederat, nullis firmatis stationibus, nullâ insidiarum curâ habitâ; vagi item dispersique equites ac gregarii vagabantur. Eos itaque aggressus *Carolus Montonius*, *Bracchii* filius, qui tum stipendia *Venetorum* faciebat, nullo negotio superat, capitque plurimos, ægre *Alexandro* cum paucis evadente. At *Ferdinandus* jussu Patris cum equitum circiter octo, peditum quatuor millibus, in *Hetruriam* contra *Florentinos* movens, agrum *Cremonensem* longè ac latè populatus, ad *Fojanum* Oppidum *Aretinum* castra ponit;

E

quod tandem post dies quadraginta, multis utrinque in expugnatione desideratis, in deditionem recepit. Inde per agrum *Senensem* iter faciens, occupatô *Rencinô*, *Castellinam* Oppidum in colle situm oppugnare est aggressus, bombardîs ad demolitionem murorum & machinîs usus, acriter oppidanis, & qui in præsidio erant, defendentibus. *Florentini* autem, quos ad sex millia equitum fuisse constat, *Sigismundô Malatestâ* Duce in colle, quem *Poggium Bonicium* accolæ vocant, stativa locaverant, observaturi occasionem bene gerendæ rei, si vel dum longius pabulatum hostes eunt, vel dum Oppidum intentius oppugnant,

F

terrendo a tantâ obsidione averterentur. Verùm *Ferdinandus*, omissâ potiundæ *Castellinæ* spe, hibernaturus in maritima *Senensium* descendit, agrum *Volaterranum*, quacunque iter facit, graviter populatus. Tum *Florentini*, cum pollentes *Venetorum* atque *Alphonsi* opes terrâ ac mari reformidarent, ad externa auxilia confugere instituunt, *Francisco* id approbante. Missus itaque in *Galliam Angelus Acciajolus* Equestris Ordinis *Flo-*

ren-

rentinus Orator ad Regem *Franciæ*, commemorata *Florentinorum* benevolentiâ in Regiam domum, hominem eò perpulit, ut & Duci *Sabaudiæ* & *Allobrogibus*, qui jam in *Franciscum* arma sumpserant, imperaret, ne *Franciscum Florentini* Populi Socium & amicum dicto aut facto læderent, affirmans se illi hostem futurum, qui secus fecisset, & *Renatum* impulerit, pecunias ei ac militem pollicitus, Regnum *Neapolitanum* repetere, quo dejectus ab *Alphonso* vi fuerat. Hâc legatione adeo secundæ *Florentinorum* ac Ducis res sunt factæ, ut *Veneti* pacem deinceps haudquaquam sint aspernati. Fiduciam tamen præ se ferentes prædicare audebant, timiditate *Francisci* factum, quòd nusquam ad summam dimicationem sit ventum; paratos se esse, quoties id facere in animo haberet. Ad *Gedum* illi; ad *Calvisanum* castra *Franciscus* habebat; media inter utrosque intercedebat planities, quâ facilè decerni aperto marte poterat. Mittit *Franciscus* præcones, qui hostibus diem indicant, quo se venturum ad eam planitiem cum armato exercitu sciant, ut idem ipsi facientes tandem decernatur, uter utrô superior sit atque imperet. Referunt præcones, *Venetos* non detrectare certamen, & affuturos, ubi signa hostium viderint. Venerat certa dies; in acies *Franciscus* suos statim educit; quo quisque in loco dimicet, diligenter ostendit; ex unaquâque turmâ duos robustissimos equites deligit, quos in subsidiis locet; pediti suus adscribitur locus; secundam *Ludovico* attribuit aciem; quid cuique faciendum sit, dum acies instruit, edicit. Steterat jam ad multam diem in armis, nec ex hostibus quisquam progrediebatur. Oppugnare tum eorum castra instituerat, ni subitâ pluviâ id facere esset prohibitus. In castra inde rediens, publicatâ literis ac nunciis hostium ignaviâ & timiditate, instante jam hyeme milites per ea Oppida, quæ ex hostibus ceperat, hibernatum mittens, *Mediolanum* ad parandum in sequentem æstatem bellum proficiscitur. Tum *Carolus Gonziacus*, acceptis a *Venetis* cohortibus ac turmis aliquot, *Canedolum* & Castella duo, quæ ab Urbe *Mantuâ* quinque millia passuum distant, cepit, quò faciliùs Urbem *Mantuam* incursionibus ac rapinis vexaret, tentarétque, si qua facultas ejus potiundæ daretur. Verùm *Ludovicus*, cognitâ civium benevolentiâ & charitate erga se, de eâ re minimè solicitus, æstatem & occasionem benè gerendæ rei exspectabat. Interim verò, cùm oppugnari a collectitiis *Veronensium* ac *Vicentinorum* copiis Duce *Ludovico Malvitio*, & *Chierichino Castellare* esset nunciatum; subito ipse mediâ hyeme eò cum paucis militibus contendens, non solùm oppugnationem solvit; verùm etiam eodem impetu plerosque ex hostibus cædit; ac plures vivos capit. Verè autem jam appetente Castellum, quod *Veneti* e regione *Pontis molini* munitissimo vallo ac fossâ erexerant; firmóque præsidio munierant, ne eà in *Veronenses* transire *Ludovicus* posset, bombardis primo per aliquot dies vallum demolitus, tandem expugnando vi cepit, pulso inde *Carolo*, qui eò cum aliquot turmis tuendi præsidii causâ venerat. In eo certamine *Guido Bencionus Venetorum* Præfectus, cum aliquot equitibus a *Jacobo Cremensi*, qui peditibus *Ludovici* præerat, capitur. Expugnatô ac direptô hôc Castellô, *Ludovicus* collectis undique militibus cum *Tiberto Brandolino*, qui superiore hyeme in partes *Francisci* venerat, ad *Godium* copias jungit, *Carolo* obviàm iturus, quem sciebat in *Mantuanos* cum quatuor millibus equitum, peditum duobus propediem moturum. Dum ibi stativa haberentur, & fortè dolore dentium *Ludovicus* laboraret,

A trepidi supervenêre nuncii hostem paulò pòst affuturum confirmantes. Imperaverat forte *Ludovicus*, ne quis gregarius eâ die pabulatum iret. Sumptis itaque repentè armis copias in hostem ducit. Locus, ubi certatum est, longè a *Godio* duo millia passuum distat, *Villam bonam* accolæ vocant; quò cùm venisset *Ludovicus*, cernerétque hostes planitiem tenere, in quos per subjectum clivum erat subeundum, de ratione conserendæ pugnæ cum *Tiberto Brandolino*, cui primas partes in prælio dederat, brevi locutus, ità pro tempore milites affatur: Adest dies illa, quam semper optâstis Milites; dari vobis obvium hostem loco
B plano ac patenti votis etiam a Deo petiistis; hîc apparebit, veráne sint, quæ vos adhuc polliciti estis, an quæ hostis exprobrando vobis objicit. Nullum præclarum facinus edetur hodie, cujus non ego spectator sim, cujúsque deinde rationem non habeam. Plana sunt omnia; non vallô, non fossâ, non arboribûs, non palude quisquam se detentum dicat, quo minùs rem egregiè gerat. Nil erit, quod vestram virtutem obtegat, si viceritis; nil item quod ignaviam & timiditatem, si victi; hoc vobis perpetuum dedecus pariet; illud securitatem cum felicitate & gloriâ. Utrum malitis, non attinet rogare, cum vos aliis præliis optimè nôrim, cúmque virtute & gloriâ
C nil antiquius putetis. Aliquantulùm planitiei inter nos & hostem intercedit; in illâ putate patriam, Parentes, liberos, uxores inter spem & metum considentes, vestras victrices manus, vestra arma intueri; rogare ut virtute, ad quam nati estis, direptionem, servitutem, captivitatem, stuprum, flagitium; quæ omnia pro arbitrio victorum victi patiuntur, fortiter dimicando ab eorum cervicibus avertatis. Liberam reddetis Urbem hâc unâ pugnâ; agros, villas, Castella, vicos, rusticos, a populationibus, incendiis, eversionibus, interitu, quæ mala hostes proponunt, liberabitis. Hos si viri estis, Milites, qui nunc timidè capita conferunt,
D quorum galeas ob pavorem nutantes cernitis, quósque ægre sustinere arma videtis; hos, inquam, primo impetu, si paululùm modò annixi fueritis, non fundetis solùm, verùm etiam ea omnia pati cogetis, quæ nobis ac patriæ nostræ minantur. Nobis delicias & muliebrem cultum objiciunt, quòd comam ad speculum pectere consueverimus, quòd umbrâ & tecto remolliti, vix calorem & frigora, nedum armatum hostem pati possimus. Hæc vobis delenda nota est; hoc objectum dedecus manu ac fortitudine avertendum, ut & modestius posthac de vobis loquantur, & discant non in dicacitate ac linguâ, sed
E in animo & gladiis virtutem ac fortitudinem locatam esse. Hâc unâ pugnâ video nobis magnam laudem propositam, Milites, magnum propositum præmium, quod & rabidas hostium fauces a visceribus Reipublicæ nostræ, quæ vestras manus nunc inspicit, vestrum auxilium implorat, retrudetis, & *Franciscum Sfortiam*, cujus auspiciis militamus, quocum postea juncturi sumus ordines, magnâ curâ & solicitudine liberabitis, & arma illa hostium prælucida, spolia auro & argento distincta, equos pingues & validos in nostra hæc felicissima castra transferemus. Unde victores in Patriam primò, mox ad alium exerci-
F tum contendentes, civibus faventibus ac sociis, speciem triumphi cum laude ducemus. His adhortationibus commoti milites, tanto clamore & alacritate pugnam exposcunt, quantâ nunquam antea. Conceptâ itaque spe victoriæ, duas ex suis ad lævam præmittit acies; his præerant *Guido Balneus* & *Parmensis* quidam. Qui mandato *Ludovici* in hostem magno impetu delati, omnem vim pugnæ in se statim vertunt; fractis hastis,

gladiis rem cominus gerunt. Ægre jam sustinebant instantem hostem, capto præsertim *Guidone* ac vulnerato *Parmensi*, cum subitò *Ludovicus* robustissimorum juvenum familiam bifariam divisam laborantibus suis auxilio submittit. Ad dexteram *Franciscum Siccum*, Juvenem egregium, cum delectâ equitum turmâ ire in hostem adhortatur; sub hâc quingentos hastatos ac sagittarios, quibus *Jacobus Cremensis* præerat, & cui multum fidebat, collocat, quò & hostem ferire, & equos adversariorum subfodere, tecti a suis, tutiùs possent. Hi simul in hostem delati, pulchritudine gloriæ accensi, cum equites suam & pedites mallent illam victoriam esse, adeo acriter & constanter aliquamdiu dimicârunt, instando & hostem urgendo, non labore, non vulneribus retardati, ut jam *Ludovico* & *Tiberto*, qui tum inter dimicantes nunc adhortando, nunc admonendo, quid fieri oporteret, versabantur, spem victoriæ facerent. Duces igitur non ampliùs cunctandum rati, integros fessis, non tamen cedentibus, submittentes, agmen hostium aggressi, in quod totius exercitûs robur fuerat collatum, lecto ex omnibus aciebus fortissimo quoque, post longam & acerbissimam pugnam fundunt, frustra *Carolo* suos adhortante, nunc Ducis, nunc militis munera obeunte. Reliquæ acies, utpote sine capitibus ac nervis, in unâ fugâ salutem ponentes, nullo ad resistendum conatu facto, *Veronam* effusâ fugâ petunt; quas ideo *Ludovicus* insequi noluit, quòd patenti planitie fatigari miles gratuitò videretur, quódque nollet, suis incompositè ruentibus ad prædam, (ut fit,) dari hostibus ad resumendas vires animum. Ex quibus in prælio diuturno & atroci (ad quatuor enim horas constanter dimicatum est) nonnulli cecidêre, plerique cum signis militaribus vivi capti, maximè verò primores ordinum; quorum de numero *Joannes Comes Cimarostus*, *Melchior Urbinas*, Viri in re militari præstantes, sunt habiti. Non tamen omnino hæc pugna *Mantuanis* incruenta fuit. Ex hastatis enim *Ludovici*, qui cum equitibus hostium congredi sunt ausi, multi interfecti ac vulnerati sunt; eorum autem, qui adhuc in spe vitæ erant, magna cura est habita, adhibitis omnifariam ad recuperandam valetudinem remediis. Rediens ad Urbem cum captivis *Ludovicus*, in triumphi speciem Urbanam multitudinem gratulabundam obviàm accipit; cui reddere gratias non licuit ob fatigatam continuo clamore vocem, dum militem adhortatur, dum prælium ciet, dum errantes in ordinem cogit. Acceptâ deinde more militari a captivis fide; quos non in carcere & vinculis, sed in liberali conditione relinquebat, ad recuperanda Castella superiore hyeme a *Carolo* capta cum exercitu proficiscitur. Quibus expugnatis ac eversis, amisso eâ oppugnatione *Bartolotto Cipatâ*, Viro forti ac fidissimo, qui ventrem tragulâ ictus, inter primam curationem vulneris statim exspiravit. Cognitô *Francisci* consiliô, quem tum ad *Senigam* cum paucis copiis consedisse intellexerat, quíque *Jacobum Picenninum* exercitûs *Veneti* Ducem non longè a se cum magnis copiis habebat, (mortuo enim in expugnatione *Manerbii Gentile*, *Picenninum* copiarum suarum Ducem *Veneti* elegerant) nocte intempestâ *Godio* movens, paulò post ortum Solis *Gedium*, quod decem millibus passuum a *Brixiâ* distat, pervenit; quo etiam eodem tempore *Franciscum* venturum ex compacto sciebat, eam belli sedem ad obsidendam *Brixiam* deligentes. *Ludovicus* itaque Burgum *Gedii* ingressus, compulso in Oppidum *Georgio Zazarâ* præsidii *Veneti* Præfecto, nondum positis castris, adesse *Picenninum* cum ingenti exercitu, & pulvere & clamore sentit. Quare præmisso *Bartholomæo Bonato* ad *Franciscum*, quem haud procul abesse sperabat; ut laborantibus auxilio citato agmine veniret, fiduciam præ se ferens, acies in adventantem hostem ducit, relicto ad impedimenta modico præsidio, ne ab erumpentibus Oppidanis direpta, militem desiderio rerum suarum a prælio retraherent. Non est ausus *Picenninus*, cognito ex pulvere *Francisci* adventu, cum *Ludovico* congredi. Retro itaque movens ad *Porzanum* castra locat. Superveniente deinde haud ita multò pòst *Francisco*, conjunguntur simul duo exercitus, gratulantibus invicem Ducibus ac militibus. Verùm dum in metandis castris *Francisco* locus, quem *Ludovicus* primò occupaverat, assignaretur, quòd munitior esset; quódque commodior frequentibus villis ad habitandum videretur, *Francisco* reclamante, eorum esse debere, qui cum armis primò occupaverant; *Ludovico* ac *Tiberto* relinquitur. Obsessi Oppidani, & diu bombardis ac machinis vexati, cùm nullum viderent in *Venetis*, qui haud longè paludibus se continebant, præsidium esse, rerum ac corporum incolumitatem pacti Oppidum *Francisco* dedunt. Stativa deinde ibi reliquum æstatis habita, hostibus eodem loco, quo antea consederant, se item continentibus, ne circumferre exercitum ad occupanda Oppida *Franciscus* posset. Certatum tamen inter eos aliquando est levibus quibusdam præliis; quibus raro *Veneti*, persæpe *Sfortiani* superiores facti. Interim verò *Renatus* recuperandi Regni *Neapolitani* cupidus, ad quam rem *Franciscus* ac *Florentini* copias & opes pollicebantur, si *Alpes* transmittens contra *Venetos* exercitum movisset; frustra tentato cum duobus millibus equitum per *Allobrogas* itinere, æstatéque in eâ re pæne consumptâ, *Saonam* alio itinere, atque inde ad *Franciscum* pervenit, qui accessu tanti Regis & non parùm copiis atque animo auctus, hostem pavidum & certamen detrectantem movere castra ad montana *Brixiæ* coëgit. Inde exercitum circumferens ex *Brixianis* & *Bergomatibus*, ad quadraginta Oppida partim vi, partim deditione cepit. Ad *Urceos* est aliquamdiu immoratum; quod summis expugnatum viribus, tandem ad deditionem compulit. Aucto ibi exercitu *Alexandri Sfortiæ* adventu, quem *Florentini* cum aliquot turmis fratri auxilio miserant, *Pontemvicum*, quod hostes vallô, fossâ ac firmô præsidiô munierant, vi cepit, ac captum diripuit evertitque, quòd initio æstatis ab eo defecerat. In hâc expugnatione plurimùm enituit *Gallorum* opera. Verùm hi, ut *Gallorum* natura est, frigoris ac caloris impatientes, urgentem jam hyemem perosi, hibernatum in *Placentinum* agrum proficiscuntur. At *Franciscus Asolam*, Oppidum magnum ac opulentum, in potestatem *Ludovici* redacturus, quod antea quoque paternæ ditionis fuerat, *Marcariam* cum exercitu proficiscitur, inde in *Asolanos* moturus; verùm imbribus ac nive detentus, tumultuantibus etiam jam propter asperitatem hyemis gregariis, omnibus dimissis per hiberna militibus, *Mantuam* ipse rogatu *Ludovici* proficiscitur; ubi triduum immoratus, Regióque sumptu & apparatu habitus, *Mediolanum* revertitur. *Renatus* verò, relicto in *Italiâ* filio, in *Galliam* rediit, malè in *Franciscum* & *Florentinos* animatus, quòd pecunias ei in sumptus belli avarè ac malignè subministraverant. Frigescentibus unà cum hyeme jam omnium animis, exhaustisque item assiduâ bellorum impensâ Populorum ac Principum ærariis, de pace jam antea a *Nicolao* Pontifice tentatâ mentio fieri est cœpta, ad

ad quam *Veneti* & *Florentini*, militarem licentiam perosi, summo studio ferebantur. At verò dum ultro citróque (ut fit) commigrarent Nuncii, timentes *Veneti*, ne persuasu *Ludovici* a *Francisco* pax intermitteretur, *Jacobum Picenninum* cum magnâ equitatûs parte ad *Voltam* celerrimè mittunt; quâ captâ, dum ad *Godium* excursionis magis quàm obsidendi Oppidi causâ, ubi tum *Ludovicus* ægrotabat, descendit, *Angelum Comitis* (hoc enim a *Francisco*, quem *Comitem* appellabant, nomen acceperat) obviàm cum aliquot peditum cohortibus euntem, *Ludovico* frustra reclamante, tanto cum impetu fundit ac fugat, ut unà cum fugientibus *Bracchiani* Burgum *Godii* irrumpentes, *Mincium* pro arbitrio ponte trajecerint, ac incursionibus omnia circumquaque infesta reddiderint. Hâc victoriâ & incursione contentus *Jacobus*, quòd *Venetis* abunde factum satis existimabat, concitatô (ut ipsi arbitrabantur) ad petendam pacem *Ludovicô*, in hiberna rediit. Interim verò *Simonettus* Ordinis *Eremitarum* ultro citróque commeans, cùm nunc *Venetos*, nunc *Franciscum*, ad concordiam pluribus esset adhortatus, eos tandem perpulit, ut pacem initis fœderibus firmarent; quæ omnium consensu quinto Idûs *Aprilis* annô quinquagesimô quartô supra quadringentesimum & millesimum publicè est pronunciatâ, his fœderibus, ut quæ cujusque ante id bellum fuissent, redderentur, præter *Glaream Abduæ*, quam *Franciscus* de *Venetis*, & *Castilionum Piscariæ*, quod *Alphonsus* de *Florentinis* ceperat. Hoc ut firmiùs haberetur, utque *Alphonsus* Dignitatis Regiæ habitam rationem dignosceret, ad eum mittendos Legatos Principes ac Civitates censuêre. Quò cùm undique convenissent, cúmque *Dominicus Capranicus*, *Sanctæ Crucis* Cardinalis ac Summus Pœnitentiarius, Vir magnæ prudentiæ & autoritatis, Legatus a Pontifice missus, hortandô ac monendô pacis & concordiæ sequestrum se fore ostenderet, ita ad fœdus post longas disceptationes est perventum, ut, quam *Veneti* & *Franciscus* pacem composuissent, eadem firma ab omnibus haberetur; útque, si quæ deinceps dissensio discordiáve inter eos orta esset, ejus tollendæ jus potestatémque Pontifex haberet; útque, qui arma alteri intulisset, cognitâ a Pontifice causâ, is statim omnium hostis haberetur. Datâ itaque publicâ per omnes fide jurejurandóque adhibito, fœdus denuo *Neapoli* firmatur annô ferme post superiorem pacem; quâ nulla memoriâ Patrum aut major aut firmior est habita. Omnes enim præter *Genuenses* in eandem sententiam venêre. Relicta est tamen Legatorum negligentiâ ansa quædam ad bellum, quâ *Alphonsus*, mortuô *Nicolaô* Pontifice, *Sigismundum Malatestam* bello aggressus est. *Ludovicus* igitur finitô bellô ad opera pacis conversus, & Urbem ædificiis publicis ac privatis, & agros culturâ ad amœnitatem & voluptatem ornare instituit. Planities est inter *Godium* & *Mantuam* passuum decem millibus suopte ingenio sterilis, quam ad fœcunditatem reduci posse videbat, si *Mincii* pars per eam derivaretur. Ductâ itaque cum ingenti impensâ a *Godio Mapellum* usque fossâ satis profundâ ac latâ, fabricatísque per intervalla retinaculis quibusdam ad retinendam aquam, fossam ipsam navigationi ac pratorum irrigationi utilem fecit. Varias item piscinas ad *Mapellum* exstruxit, unde magna piscium copia Urbi subministratur. Ædificavit prætereà eodem in loco non inciviliter. Dum hæc in pace a *Ludovico* agerentur, *Carolus* mercede a *Senensibus* conductus, in *Hetruriam* transiens bellum contra *Jacobum Picenninum* gerebat; qui unà cum Comite *Pitiliano*, adjuvante clàm *Alphonso*,

A *Senenses* bellô vexabat. Verùm sedatô tandem *Callisti* industriâ eô bellô, *Ferrariam Carolus* rediens, longâ febrî & profluviô ventris diu vexatus, *Decembri* mense moritur. Ejus corpus*, quod ita eum velle cognitum erat, *Ludovicus*, missis *Ferrariam* usque Sacerdotibus aliquot ac Nobilibus Civitatis lugubri veste indutis, honestâ pompâ in Patriam deferri jussit; & solennibus exequiarum celebratis ante fores Templi Divæ *Mariæ*, quam de *Gratiâ* accolæ vocant, ex voto mortui sepeliri mandavit. Uxori fratris ac filiis tantum pecuniarum quotannis assignari jussit, quantum ad ducendam honestam ac liberalem vitam satis esset. Quos demum in Civitate recipiens, ut nepotes decet, observari ac diligi mandavit. B Mortuô deinde *Alphonsô*, ac non ita multò pòst *Callistô* Pontifice Tertio, *Æneas* Cardinalis & Episcopus *Senensis*, qui *Pius Secundus* est appellatus, Vir singularis ingenii atque eruditionis, Pontifex maximus omnium consensu declaratur decimo tertio Kalendas *Septembris* annô quinquagesimô octavô supra quadringentesimum & millesimum. Cui de more gratulatum, pollicendámque in divinis humanísque rebus integram fidem, *Ludovicus Raimundum Lupum* Jureconsultum, & *Zachariam Zaggium*, præstantis ingenii Virum, Oratores misit. C Postea vero, cùm intellexisset, *Pium* convocare omnes Principes & Civitates, quæ Imperiô potirentur, ad se statuisse, quò bellum communi omnium impensâ & consensu *Turco* inferretur, proposuisséque duas Civitates *Mantuam* atque *Utinum*, ut, utram mallent, eligerent, *Pio* scribit, se ac Civitatem suam in ejus potestate semper futuram. Quare *Pius*, cùm eò libentiùs venturos Principes *Italos* ac externos sensisset, propter integritatem & fidem *Ludovici*, se habiturum Conventum in Urbe *Mantuâ* Kalendis *Junii* ad Reges & Principes scribi ac publicè enunciari jubet. Firmatâ autem priùs ditione Ecclesiæ, D quæ ante ejus Pontificatum in *Umbriâ* a *Picennino*, rerum novarum cupido, nonnihil incommodi senserat; receptisque ab eodem *Assisio* ac *Nuceriâ*, compulso præterea *Ferdinando* Rege, quod difficilimum factu videbatur, ad dandas inducias *Sigismundo Malatestæ*, cui bellum *Picennino* ac *Federico Urbinate* Ducibus intulerat, quo *Mantuam* omnibus, ubi conventum *Christianorum* indixerat, exstinctô bello tutò proficisci liceret; ipse mediâ hyeme ab Urbe discedit; per eas Civitates iter facit Pontificali comitatu, quæ civili discordiâ ad bellum potiùs quàm ad pacem spectare videbantur; populos ad quietem & pacem adhortatur. Postremò verò *Mantuam* perveniens, E effusis obviàm Sacerdotibûs (ut fit,) effusô populô, in Urbem, gratulabundô Principe, gratulantibûsque omnibûs summîs infimîsque, ad ædes Principis est perductus, ubi cum omni Familiâ commodè divertebat. Ibi verò, antequam se in cubiculum reciperet, *Franciscus Gonziacus* Protonotarius, quem postea in numerum Cardinalium *Pius* retulit, eleganti oratione Patris nomine *Pio* gratias egit, quòd ejus adventu ac præsentiâ, quem mirum in modum a doctrinâ, ab experientiâ rerum, a sanctitate vitæ laudabat, Urbem *Mantuam* illustrare dignatus esset, indictô ibi tanto Conventu; Urbem deinde, cives, F agros, tecta, fortunas, in ejus potestate ad nutum fore semper ostendit. *Ludovico* autem ea præcipua cura fuit, locatis per magnificas ædes Urbis Cardinalibus ac Prælatis, ut commeatus omnifariam abunde omnibus subministraretur. Quâ diligentiâ tanta rerum copia supervenit, ut affirmarent Aulici, nusquam se viliùs ad usum hominis pertinentia emisse. Undique jam cò ventum

tum erat; magnus aderat Principum numerus, magna Legatorum vis; ex totâ enim *Europâ* nulla Natio fuit, aut Gens, quæ non ad tantum Conventum, déque tantâ re indictum, Principes aut Legatos miserit. In quo, *Pio* ipso graviter dicente, bellum *Turco* communi *Christianorum* omnium decreto indicitur; proposito periculo, quod cervicibus omnium *Christianorum* immineret. Motæ sunt omnibus lacrymæ, cùm eorum calamitas ante oculos poneretur, qui a *Barbaris* quotidie abducebantur. Incensi animi, cùm luce clariùs ostenderet, *Barbaros*, occupatâ totâ *Græciâ* ac *Illyrico*, *Italiam* tandem atque omnem *Europam* pervasuros. Cùm de bello gerendo omnibus constaret, quâ id ratione geri deberet, est addubitatum. Rogari itaque ordine sententias placuit, maximè vero *Italorum* quorundam; quæ quidem variæ sunt habitæ. Affirmabant *Veneti*, comparatâ classe maritimâ, & eâ quidem ingenti, *Turcum* pelli *Græciâ* ac *Constantinopoli* posse; ad eámque rem se paratos fore ostendebant, si pecuniis juvarentur. Non negabat *Franciscus Sfortia* classem eâ in re magno usui fore, verùm terrestri quoque bello tantum hostem detinendum censebat, *Pannonio*, *Theutonico*, *Bohemico* quidem milite, submissis ab *Italiâ* ad usum tantæ rei pecuniis, neque sibi placere, bellum illud longinquum apud homines aliis moribus assuetos *Italico* milite geri, cum labore itineris pœnè victi priùs sint cessuri, quàm in conspectum hostium pervenerint. In hanc sententiam ivêre ferme omnes, maximè verò *Ludovicus Gonzaga*. At *Sigismundo Malatestæ* longè aliter visum; nam & milite *Italico* ac Duce bellum illud gerendum affirmabat; nec secùs eâ tempestate usui fore *Italis*, ac quondam *Romanis*, qui tot bella extra *Italiam*, atque in ipsis quidem fortasse locis, cúmque eâdem Gente prosperè gessêre, militante *Theutone*, *Gallo*, *Hispano*, *Numidâ* equite sub signis *Romanis Romanó*que Imperatore; proinde militem *Italum Italorum* impensâ ad tantum bellum mitti sibi non displicere. Dum hæc a *Pio* constanter ac fortiter agerentur, confutatis acerrimè tribus suis actionibus *Gallorum* querimoniis calumniisque *Renati*, quondam *Neapolitani* Regis, quòd *Ferdinandum Alphonsi* filium in eodem Regno confirmâsse, subitò ad disturbanda omnia, ne tantum bellum támque necessarium præverteretur, tota *Europa*, relicto externo hoste, in seipsam animos atque arma convertit. *Germani* autem partim in semetipsos, partim in *Ungaros* arma convertunt; quorum opera eo maximè bello uti *Pius* instituerat, quòd bellicosi sint, quòdque *Turcis* finitimi. Movetur item *Britannia* duplici factione, cùm pars veterem Regem in *Insulâ*, pars novum, fugato vetere, retinere vi & armis conaretur. *Hispania* præterea arma capit, *Barcinonensibus* auxilio futura, quos *Aragoniæ* Rex, *Gallorum* armis adjutus, tum bello premebat. *Italia* postremò, de quâ *Pius* in eâ expeditione maximam spem conceperat, quòd milite optimo, pecuniis, commeatu, abundaret, tota ferme in bellicum furorem convertitur. Acrî enim bellô vexare tum cœperat *Joannes Renati* Regis filius *Ferdinandum*; quâ ex re duplex statim factio in totâ Provinciâ est orta, cujus pars *Renato*, pars *Ferdinando* auxilio esset. *Pius* itaque, superveniente *Alberto* Marchione *Brandenburgensi* cum *Joanne Francisco Ludovici* ac *Barbaræ* neptis filio, qui aliquot annis apud Patrueles in *Germaniâ* vitam duxerat, hominem ad suscipiendum bellum in *Turcos* adhortatus, ac ense donans, quam sacrare Pontifices ac donare consueverunt, omissô *Mantuanô* Conventu in *Hetruriam* rediens,

A *Viterbium* ab adversâ factione occupatum, præmissis quibusdam militibus haud magno negotio recuperat. *Picentes*, ob fines inter se certantes, partim ratione, partim metu ad pacem redegit. *Umbros* similî ratione disceptantes, autoritate suâ tandem sedavit. *Senensium* Rempublicam, sedatô intestinô bellô, quô trienniô antè laboraverant, pacavit. Exules quosdam, Viros certè præclaros, in patriam reduxit; Nobilibus Reipublicæ administrationem restituit. In *Sabinorum* perfidiam animadversum, quod hostem publicum commeatu ac transitu juvissent. *Romæ* gravissimos sicariorum tumultus repressit & exstinxit.

B Tyrannos quosdam ad res novas spectantes, e finibus Ecclesiæ bellô submovit. *Federicum Urbinatem* copiarum suarum Ducem cum *Alexandro Sfortiâ* in *Marsos* misit, qui *Jacobum Picenninum* remorarentur, a *Renato* mercede conductum, ne in *Apuliam* transiens cum *Gallis* exercitum jungeret. *Ferdinando* Sedi *Romanæ* amicissimo, ad *Sarnum* ingentî clade fugato, auxilio fuit, quò minùs Regnô spoliaretur, veritus, ne, si *Galli* Regnum occupâssent, victoriâ elati libertatem *Italiæ* subverterent. Hæc certè maxima *Mantuanæ* Urbis ac *Ludovici* laus fuit, quòd Curiæ *Romanæ* Aulici, summi, infimi quique, nusquam comptiùs

C ac benigniùs tantâque rerum omnium vilitate & copiâ susceptos se aut habitos prædicaverint. *Balthasari Castiliono* & *Carolo Agnello Ludovicus* negotium dederat, curarent, ne Aulici in conducendis domibus, in comparando commeatu, importandô ac exportandô res suas pro arbitrio, aliquid detrimenti caperent. Ipse præterea muneribûs, donîs, liberalitate, tum in Pontificem, tum in Cardinales & Prælatos persæpe usus, omnium animos tantâ sibi benevolentiâ devinxit, ut bienniô pòst Cardinalium omnium consensu *Franciscus* filius, decimum & septimum annum agens, curante *Bartholomæô Bonati*, Cive *Man-*

D *tuanô*, decimô tertiô Kalendas *Januarii* unà cum *Urgellensi*, *Papiensi*, *Atrebatensi*, *Ravennati* in numerum Cardinalium referretur. Qui Patris nunciô in Patriam accitus, (*Papiæ* enim studiorum gratiâ tum erat) *Mediolanum* iter faciens ad visendum *Franciscum* Ducem, adeo graviter tum ægrotantem, ut de ejus vitâ admodum dubitatum sit, in viâ Patrem offendit, accelerantem precibûs *Blancæ Mariæ*; quæ verebatur, ne Mariti interitu seditiones & tumultus in Civitatibus orirentur; existimans *Ludovici* præsentiâ & autoritate Provinciam in pace retineri posse. Paulu-

E lùm collocuti, simul *Ludovicô* Patre præ gaudio lacrymante, mandata filio, ut Patrem decebat, dandô, atque inde digressi, Pater *Mediolanum*, filius *Mantuam* pervenit; ubi, egregiô nobilium Virorum comitatu a Parentibus acceptô, auctâque pro Dignitate familiâ ac supellectile, iter *Romam* ingressus per quascunque Civitates iter fecit, missis obviàm præstantibûs dignitate Virîs, summô cum honore publicè suscipitur; maximè verò a *Senensibus* & *Florentinis*, qui eum publicô hospitiô & apparatu insignî suscipientes, omnî comitate & gratiâ sunt prosecuti. Appropinquanti verò jam Urbi *Romæ* obviàm prodeunt

F Cardinales omnes usque ad pontem *Milvium*, eundémque ad Sanctam *Mariam Populi* comitantur, ubi eâ nocte pernoctaturus erat. Posterô die eò redeuntes, eum ad Pontificem *Pium* ex more deducunt, a quo frequenti Senatu *Galerum* Cardinalatûs accipit. At *Ludovicus*, *Franciscô Sfortiâ* jam convalescente, in Patriam rediens, totus ad ornandam Civitatem convertitur; stratîs duobûs Forîs, plateîs ac viîs lateribûs & silice; refectîs item publicîs Ædibûs, ubi & Prætor nunc habitat,

bitat, & jura Civibus redduntur, arbitratus hanc impensam & ad salubritatem Civitatis & ad ornatum pertinere, fimô, cœnô, sordibûs, quibûs obruebatur inficiebatúrque, tandem purgatæ. *Federicus* verò, ex *Ludovici* filiis major natu, *Florentiam* ad persolvendum votum, quod ob vitatum periculum accepti ab insano quodam vulneris Divæ *Nunciatæ* voverat, proficiscitur. Unde, persolutô votô, a *Florentinis* comiter ac magnificè habitus, in Patriam rediens, ex mandato Patris *Margaritam*, ex nobilissimâ *Bajovariâ* gente ortam, duxit Uxorem. Celebratæ sunt hæ nuptiæ magnô apparatu atque impensâ singulari, invitatîs omnibûs *Italiæ* Principibûs, invitatis Civitatibûs, quæ rerum potiuntur. Ludi item omnifariam sunt celebrati, choreæ ductæ, cantûs, soni multifariam auditi. Venerant item cum Principibus, maximè verò cum *Galeatio Viccecomite*, *Ludovici* Generô, qui, more militarî propositô præmiô, hastîs concurrerent. In quo genere ludi *Stephanus Siccus* & *Jacobus Bocalinus* excelluêre. Celebratîs autem hîs nuptiîs, cùm jam tempus esset, ut *Galeatius Dorotheam*, quam *Franciscus Sfortia* filio despondi jam antea adhortationibus ac precibus a *Ludovico* Patre obtinuerat, uxorem duceret, majora mente concipiens, quòd jam *Genuâ* potitus erat, & *Ferdinandum* in Regno confirmaverat, Regi *Gallorum*, ab eo auxilium contra quosdam Principes, qui in eum arma sumpserant, exposcenti, filium *Galeatium*, quem nobilitari Regiîs nuptiîs cupiebat, cum tribus millibus equitum, duobus peditum, auxilio mittit. Indignatus ob tam insignem injuriam *Ludovicus*, qui bellum gravissimum contra *Venetos* hominis causâ susceperat, qui eum quovis honore cum maximâ impensâ sæpius affecerat, qui rogatus & non sponte filiam *Galeatio* spoponderat, ejus militiam sequi destitit. At *Pius*, compressô *Sigismundi Malatestæ* furore, superatîsque ad *Trojam Apuliæ* a *Ferdinando* gravî præliô *Gallis* & *Picenninô*, duobûs maximîs & gravissimîs bellîs liberatus, expeditionem *Asiaticam*, quæ in *Mantuano* Conventu Regum ac Principum avaritiâ & ambitione fuerat omissa, repetit. Socios belli Regem *Pannoniæ*, *Burgundiæ* Ducem ac *Venetos*, quòd ii ad eam rem promptiores ac aptiores, maximè bellô navalî, esse viderentur, sibi adjungit. Oratores ac nuncios cum literis Apostolicis ad Gentes & Nationes *Christianas* mittit, qui Populos

A ad tantum bellum támque necessarium adhortarentur. Mittit item *Franciscum Gonziacum* Cardinalem Sanctæ *Mariæ Novæ* in Patriam cum potestate decimæ ac trigesimæ exigendæ; quibûs pecuniîs armatâ triremî, *Anconam*, quò omnes Cardinales, & qui sanctam militiam sequebantur, profecti erant, contenderet, ut inde eodem tempore solventes in hostem moverent. Interim verò *Senas* ipse proficiscitur, iturus, ubi ei per anni tempus liceret, ad Balnea *Petriolana* leniendæ ægritudinis causâ; ibi cognoscit, *Philippum Burgundum*, qui semet venturum cum classe & milite voverat, a tantâ pollicitatione destitisse.
B Intelligit præterea, multos esse Principes ac Populos, non exteros modò sed *Italos*, qui ambitione & livore rem tantam disturbare conarentur, quòd eos viderent nobilissima ac amplissima præmia reportaturos, qui tantam belli molem subirent. Hos, ut Pontificem decuit, ad sanitatem reducere conatus est. Relictîs Balneîs ad Urbem proficiscitur, ubi vehementî dolore pedum ac gravî febrî aliquot dies laboravit; quô factum est, ut *Anconæ* Nonîs *Junii*, quemadmodum decretô enunciaverat, adesse non potuerit. Delinitâ aliquantulùm ægritudine, ab Urbe discedens, per *Sabinos*, *Umbros*, *Picentes*, *Anconam* lecticâ jacens
C defertur. In itinere magnam vim hominum, ex *Germaniâ*, *Galliâ*, *Hispaniâ* venientium ad bellum *Turcis* indictum, offendit; quorum magnam partem, maximè verò *Germanorum*, quòd minùs idonei bello gerendo essent, in Patriam remisit. Dum classem, quæ passim in portibus *superi inferi*que *Maris* ad tantum bellum fuerat ædificata, dúmque *Venetorum* Ducem atque aliquot Cardinales cum triremibus *Anconæ* exspectabat, diuturnâ & lentâ febrî afflictatus, moritur annô sexagesimô quartô supra quadringentesimum & millesimum, decimô septimô Kalendas *Septembris*. Postridie ejus diei, quô tantus Pontifex moritur, *Franci-*
D *scus Gonziacus* Cardinalis, cum triremi virîs atque armîs optimè instructâ, cúmque navi onerariâ, quâ armamenta bellica, commeatus omnifariam ad annum suffecturi, ad centum hastati milites ex robore paternæ militiæ delecti, vehebantur, *Polâ* solvens, in Portum *Anconitanum* pervenit; ubi cognitâ *Pii* morte, optimè de se, de Parente ac Civitate *Mantuanâ* meriti, suam atque item *Christianæ* Reipublicæ vicem dolens, in mœrore aliquamdiu ac luctu fuit. Vale.

EXPLICIT LIBER SEXTUS.



IN-

INDEX
RERUM ET VERBORUM.

 Cre-

H.

I. Jam-

I.

Q.

R.

Sfor-

Vi-

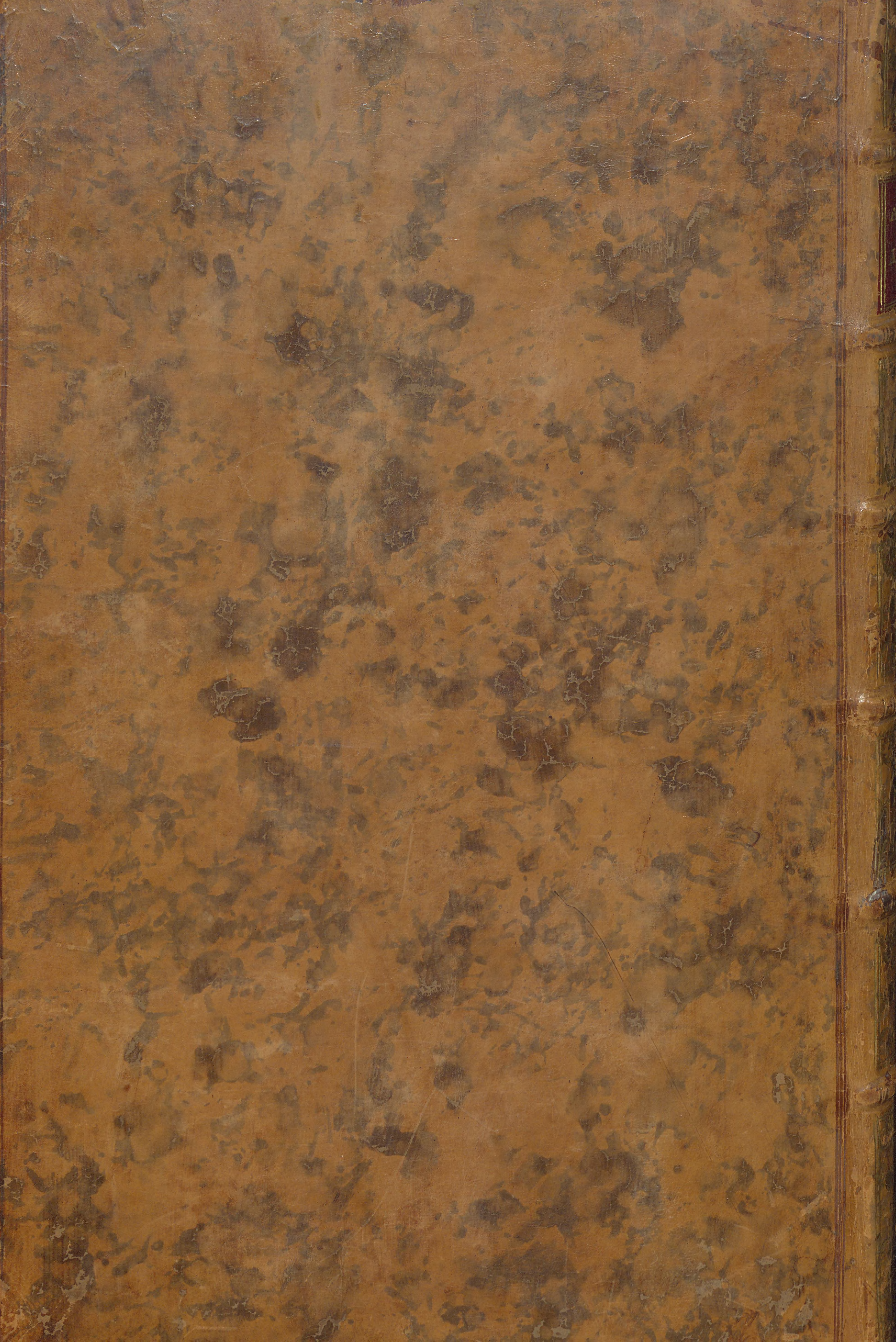
FINIS.













209
ANTIQ
ITALIÆ
TOM. IV
P II